MAGYAR RÉGÉSZET AZ EZREDFORDULÓN

MAGYAR RÉGÉSZET AZ EZREDFORDULÓN

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Teleki László Alapítvány
Budapest, 2003

Hivatkozási forma: MRE

Főszerkesztő: Visy Zsolt Felelős szerkesztő: Nagy Mihály

Technikai szerkesztő: B. Kiss Zsuzsa

Fejezetszerkesztők:

Bartosiewicz László, T. Biró Katalin, Jerem Erzsébet, Laszlovszky József, Nagy Mihály, Révész László, Vaday Andrea, Vida Tivadar, M. Virág Zsuzsanna, Visy Zsolt, Wollák Katalin

Képszerkesztő: Vaday Andrea
A bibliográfiát szerkesztette: Solti Judit
A térképeket kivitelezte: Sebők László
Olvasószerkesztő: Császтvay Tünde
Könyvtervező: Kováts Imre

A kötet szerzői:

Bartosiewicz László, Bácskay Erzsébet, Bálint Csanád, Bálint Mariann, Bánffy Eszter, T. Biró Katalin, Bondár Mária, Borhy László, Buzás Gergely, Csányi Marietta, T. Dobosi Viola, Domboróczky László, Egry Ildikó, Ernyey Katalin, Fejérdy Tamás, P. Fischl Klára, Fitz Jenő, Fodor István, Gaál Attila, Gabler Dénes, Goldman György, Gömöri János, Grynaeus András, Gyulai Ferenc, Hatházi Gábor, Horváth Ferenc, Horváth László András, Istvánovits Eszter, Jelen János, Jerem Erzsébet, Kalla Gábor, Kemenczei Tibor, Kertész Róbert, Kiss Viktória, Kocsis Edit, Kovács Gyöngyi, Kulcsár Gabriella, Kulcsár Valéria, Laszlovszky József, Magyar Károly, Márkus Gábor, Mesterházy Károly, Miklós Zsuzsa, Müller Róbert, Nagy Mihály, Oravecz Hargita, Palágyi Sylvia, Pap Ildikó, Poroszlai Ildikó, Póczy Klára, Rezi Kató Gábor, Révész László, Romhányi Beatrix, Rudner Edina, Sabján Tibor, Simán Katalin, H. Simon Katalin, Sümegi Pál, V. Szabó Gábor, Szathmáry Ildikó, Szende Katalin, Szőke Béla Miklós, Takács Miklós, Tárnoki Judit, Tomka Gábor, B. Tóth Ágnes, Tóth Endre, Tóth István, Vaday Andrea, Vékony Gábor, Vicze Magdolna, Vida Tivadar, M. Virág Zsuzsanna, Visy Zsolt, Vörös István, Wolf Mária, Wollák Katalin, Zalai-gaál István, Zsidi Paula

A fényképek és rajzok forrásait lásd a kötet képjegyzékében

A kötet illusztrációs anyagának nyomdai előkészítését a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

(c) Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Műemléki Főosztálya, 2003.

ISBN 963 86291 07 7

AJÁNLÁS

Régészet… A kimondott szó rezgésétől gyorsabban kezd verni a szív. Ezt hallva sokan mondják: valamikor én is régész szerettem volna lenni. Mondják, hiszen minden emberben ott lobog – különböző hőfokon – a megismerés vágya, amely mögött az örök emberi kérdés rejtőzik: kik vagyunk, és mi végre vagyunk a világon, hová tartunk, van-e egyáltalán cél amit el kell érnünk? Magától adódik a másik alapvető kérdés is: honnan indultunk? Így érthető, hogy kérdéseinkre a választ a múltban, a kezdeteknél keressük. Mindannyian tanultunk az iskolában történelmet, ünnepeinken átéljük a nemzeti múlt nagyszerűségét, megjegyeztük a nagy emberek nevét, kiemelkedő tetteit, de valami személyesebbre, kézzel foghatóbbra is vágyunk.

Vasárnap délutáni beszélgetéseken megkérjük nagyszüleinket, hogy meséljenek az ő nagyszüleikről – így néhány percre akár százötven évre is visszaugorhatunk az időben. Megsárgult fényképeket nézegetve – olykor mintha saját vonásainkat is felfedeznénk egy-egy portrén – közösen próbáljuk megállapítani a rokonok és azok barátainak nevét, felidézve róluk egy-egy jellemző epizódot, de a csalóka emlékezet gyakran cserben hagy bennünket, egyre több a bizonytalanság. A képek lassan névtelenekké válnak, és bár nekünk még fontos családi ereklyék, ki tudja: gyermekeink meg fogják-e őrizni azokat a dédapa kedvenc karosszékével, a nagymama kézitükrével és a többi, korszerűtlen, hasznavehetetlenné vált tárggyal? Ha elég körültekintőek, nem vetik szemétre, és ha gyűjteményi szempontból elég érdekesek, valamelyik múzeum adhat nekik végső nyughelyet. Ott, miután leltári számot kaptak, bekerülnek egy nagy raktárba, és egyszer talán kiállításon is bemutatják majd őket.

A tárgy megmenekülhet, de hová lesz a hozzá tapadó e-mlék: a személyes történelem, a családi hagyomány meghittsége? Az bizony szertefoszlik, ha már nem érdekli az utódokat. Az elmúlt évszázad során – különféle társadalmi folyamatok által is serkentve – így vesztették el családok százezrei személyes történetüket, még mielőtt rádöbbenhettek volna a hagyomány fontosságára. A belénk kódolt megismerési vágyat azonban nem lehet elhallgattatni. Fel-feltör, annál erősebben, minél zavaróbb a hiány érzete. Arra csábít, hogy nézzük az ismeretterjesztő tévécsatornák műsorait, másokat arra ösztökél, hogy vidéki plébániák anyakönyveiben családfájukat kutassák, vagy elrejtett mesés kincsek, gazdag királysírok, távolba vezető elfeledett alagutak keresésére induljanak. Sokan ennél is többre vágynak és maguknak fabrikálnak színes történelmet, vagy vakon hisznek azoknak a tényeket szabadon variáló – vagy akár figyelmen kívül hagyó – elbeszéléseknek, amelyek szebbnek, idillikusabbnak, dicsőbbnek mutatják be a múltat, mint amilyen az valójában volt. Persze ezért a legkevésbé sem azokat kell hibáztatnunk, akik hisznek a mesékben. Emberi tulajdonság az is, hogy a jelen problémái elől menekülve, hajlamosak vagyunk hol a távoli jövőben, hol a távoli múlt soha sem létezett aranykorában vigaszt és visszaigazolást keresni kételyeinkre. Az aranykor mítosza sem új : a modern ember által régészeti módszerekkel kutatott római kor embere, Albius Tibullus már kétezer évvel ezelőtt is jobbnak látta a távoli múltat, mint saját korát:

„Minden bűn a kövér aranyé, hisz háboru sem volt,
míg a suta bikkfa-kupák álltak az asztalokon.
Sáncok s várfalak akkor még nem voltak – a tarka
nyáj közepette ledőlt s nyugton aludt a juhász.
Dús hadiszerszámot sose láttam volna, ha akkor
élek, a trombitaszó nem riogatja szívem."*

Az egyén sokféleképpen és szabadon értelmezheti a múlttal foglalkozó tudományok: a régészet, a történelem és segédtudományai, mint a címertan, a pecséttan, az éremtan, a felirattan és a többi eredményeit, társadalmi szinten viszont a tudományosság szabályainak megfelelően kell kezelni az adatokat. A régészettudomány legfontosabb jellemzője éppen az, hogy a természet- és társadalomtudományok több ágának módszerét alkalmazza. és következtetéseinek megfogalmazásakor szigorú tárgyilagosságra törekszik. Emiatt, és mivel holisztikus szemléletű, azaz minden érdekli, ami az ember bármely múltbeli tevékenységével kapcsolatos, kitűnően alkalmas arra, hogy a történeti adatokat régészeti módszerekkel egészítsük ki, vagy akár ellenőrizzük, pontosítsuk azokat. Közismert, hogy a történelemtudomány írott és írásos forrásokat elemez, de az olyan korszakok kutatásában, ahol hiányosak ezek a források, vagy egyáltalán nem is voltak, a tárgyi emlékanyagot kell – régészeti módszerekkel – megszólaltatni. Ezért mondhatjuk azt, hogy – noha múzeumainkban már millió-

* I. könyv 10. elégia, 7-12 sor. Kardos László fordítása.

számra őriznek régészeti leleteket – a kutatást mégis tovább kell folytatni, hiszen az emberiség történetének megismeréséhez egyre újabb adatokra van szükségünk, a technika fejlődésével pedig egyre pontosabb és minőségileg a korábbiaktól eltérő információkat tudunk gyűjteni.

A tudományszak nagy utat tett meg a kezdeti kutatások óta, és bár a régi eredmények némelyike mais megállja a helyét, számos esetben árnyaltabbá vált a kép a Kárpát-medence régmúltjáról. A hajdani pogányvárakról és kunhalmokról kiderült, hogy különböző korszakokban, különböző céllal épültek, és ha nem is tudjuk mindig megnevezni azokat a népeket; amelyek emelték, a tudósok ma már el tudják különíteni egymástól az eraviszkuszok, a bójok, a szkíták, szarmaták, alánok, hunok, gótok, gepidák, avarok és a honfoglaló magyarok emlékeit, illetve a név szerint nem ismert kultúrák és csoportok, mint az „Alföldi vonaldíszes kerámia népe", a „Vatyai kultúra", vagy a „Szakálháti csoport" emlékanyagát. Felmerülhet a kérdés, hogy mi közünk van ezen ismert és ismeretlen népekhez, miért kell közpénzeket költeni arra, hogy összegyűjtsük emlékanyagukat. A választ a történelem megismerésének szükségszerűsége adja. Emellett nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a régi korok embere közelebb élt a természethez, meggondoltabban aknázta ki javait. Tevékenységének nyomát mindenütt őrzi az évezredek során mesterségessé vált európai táj. A közelmúlt természeti katasztrófái megmutatták: számunkra is fontos lehet megtudni, hogy a generációk százai által gyűjtött megfigyelések szerint hol érdemes gátak közé kényszeríteni egy folyamot, és a természet ciklusaihoz igazodva milyen gazdálkodásra érdemes berendezkedni, mely területek alkalmasak házépítésre és melyek nem. Évezredek emberi tapasztalata, munkájának eredménye mindenütt körbevesz bennünket akkor is, ha ezt tudatosan csak a szakemberek érzékelik. Amikor a Duna völgyében, vagy a Tatai-árok mentén utazunk, ki gondol arra, hogy ezeket az utakat legelőször valamelyik zsákmányát követő őskori vadászhorda taposta ki, és a római hadmérnökök is ezt a csapást tartották útépítésre legalkalmasabbnak.

Ez a könyv első ízben tekinti át a magyar föld múltja régészeti módszerekkel történő megismerésének történetét, azt a folyamatot, amely már ötszáz éve, Mátyás király uralkodása idején elkezdődött, de nagyobb méretekben csak a tizenkilencedik század közepén bontakozott ki. Bemutatja, hogy melyek azok az információk, amelyeket csak így, a régészek hagyományosan legismertebb munkaeszközét, az ásót (illetve újabban a légifelvételt készítő repülőgépet) használva lehet megszerezni. A könyv szerzői maguk is terepen dolgozó régészek, az egyes szakterületek legjobb ismerői – így adataik első kézből származnak –, ők most azért fogtak össze, hogy élethivatásukat közelebb vigyék az emberekhez. A szerzők munkamódszere tudományos, de cikkeik nyelvezete közérthető, és a valódi történelem iránt nyitott elmék számára a gazdagon illusztrált könyv hasznos olvasmánnyá válik.

Az olvasó számára minden bizonnyal kiderül, hogy a régészet távol áll attól a misztikus praktikától, amit a népszerű filmsorozatok sugallnak, annál sokkal érdekesebb, mint ahogyan a tényszerű részletekből kibontakozó egykori valóság mindig érdekfeszítőbb, mint a fantázia-szülte sztori.

Remélem, a könyv hatására egyre többen keresik majd a múzeumokban a lehetőséget, hogy önkéntesként bekapcsolódhassanak a régészek munkájába. A társadalmi részvételre szükség van, hiszen sok a munka, ugyanakkor ez lehetővé tenné, hogy a szakemberek eredményei minél szélesebb körben váljanak szívdobogtató élménnyé, újabb híveket toborozva gazdag kulturális örökségünk megőrzéséhez.

a nemzeti kulturális örökség minisztere

A SZERKESZTŐK ELŐSZAVA

Két és fél év munkájának eredményét tartja kezében az Olvasó. *A Magyar régészet 2000* munkacímmel megkezdett, majd a *Magyar régészet az ezredfordulón* címmel megjelenő kötet a szakma széles körű összefogása révén született, olyan – szándékunk szerint magas színvonalú -ismeretterjesztő műként, amely a lehetőségek szerint teljes körű összefoglalást nyújt az érdeklődők számára a mai magyar régészet fejlődéséről, emlékanyagáról, hátteréről, intézményeiről.

A kötet munkálatait koordináló Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Műemléki Főosztálya alig néhány éve született. A teljes létszámmal 1999 eleje óta működő főosztály megalakításának fő célja a tárcához frissen átkerült műemlékvédelem felügyelete, illetve az eddig csak a múzeumi struktúra részeként kezelt régészeti lelőhelyvédelem új hatósági és jogszabályi hátterének kidolgozása volt – olyan munka, amely már a kezdet kezdetén természetes módon igényelte a magyar régészet elméleti és gyakorlati problémáinak áttekintését. Ekkor, vagyis már a főosztály megalakulásakor felmerült e „kézikönyv" gondolata, amelyet valamennyi régész munkatárs egyetértéssel és lelkesedéssel fogadott: a felelős szerkesztő már az ötlet felvetésekor kész koncepciót, egyfajta tartalomjegyzéket tett le elénk, amely több-kevesebb változással ugyan, de a lényegét tekintve az eredeti formájában valósult meg. Célunk a magyar régészeti terepkutatások összefoglalása volt, előtérbe helyezve a régészeti örökségvédelem korszerű, modern gyakorlatának és eredményeinek bemutatását, megismertetését, különös hangsúlyt helyezve mindazon országos, vagy nemzetközi fontosságú eredményekre, amelyeket a magyar régészet adott a világnak. A könyv a kötet egészét gondozó három szerkesztőn túl további tíz fejezetszerkesztő és közel nyolcvan szerző együttes munkájának gyümölcse, amely a 2000 áprilisában megtartott első szerkesztőbizottsági ülés és a kézirat nyomdába kerülésének időpontja, 2002 novembere között eltelt idő alatt „érett meg". A magyarországi régészet történetében unikumnak számít a mű, hiszen a több kötetesre tervezett *A magyar régészet kézikönyve* című sorozatból csak a gyakorlati régészetről szóló kézikönyv és Vértes László paleolit-kötete jelent meg, és még a nagy sikerű, egyetemi előkészítő anyagként is ajánlott és használt *Hereditas-sorozat* sem fogta át ilyen teljességgel hazai régészetünk emlékanyagát.

A kötet megjelenése váratlanul felmerülő technikai problémák miatt többször veszélybe került, szerencsére azonban a kollégák és a minisztérium felső vezetésének türelme, bizalma és jóindulata minden esetben átsegítette „közös gyermekünket" a nehézségeken. Kiadási munkálataiba, nyomdai előkészítésébe bevontuk a Teleki László Alapítványt, így áthidalhattuk azt az akadályt is, hogy a kötet előkészítésének egyik alapembere, Tóth Ágnes kolléganőnk örömteli anyai kötelezettségei miatt nem segíthetett nekünk tovább. Az eredeti megjelenéshez képest elszenvedett késedelem miatt egyes fejezeteken belül tartalmi változtatásokra is szükség volt: az időközben hatályba lépett új örökségvédelmi törvény és az örökségvédelem megváltozott szervezeti keretei módosították a könyv egyes fejezeteinek mondanivalóját is. Hasonlóképpen aktualizálnunk kellett a kötet képanyagát és a legfőbb tudományos értékkel bíró bibliográfiáját is, így a kéziratot csak 2002 decemberében zártuk le. Hangsúlyoznunk kell, hogy a könyv ismeretterjesztő, és nem tudományos céllal íródott, ugyanakkor a szerzők és a szerkesztők tudományos igényességgel, tudásuk legjavát adva közelítettek témájukhoz. Az ismeretterjesztés szándéka miatt nincs a kötetnek jegyzetanyaga, és ez szabott gátat a terjedelemnek is: valamennyi kollégánk nagy küzdelmet vívott a terjedelmi korlátokkal, hiszen az egyes korszakok és témakörök részletes taglalása helyett inkább egyfajta problémafelvető-összegző ismertetésre nyílt csak lehetőség. Ilyen szempontok szerint igyekeztünk összeállítani kötetünk képanyagát is. A kötetben tárgyalt korszakok áttekintését segíti a kronológiai táblázat, amely a szerkesztők által megadott időrendi adatok felhasználásával újszerű megközelítésben teszi térben és időben szemléletessé a Magyarországon ismert régészeti korszakokat. A földrajzi nevek helyesírásánál a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent *A magyar helyesírás szabályai* 11. kiadását vettük alapul.

A megálmodott és megvalósított könyv, amelyet a Tisztelt Olvasó a kezében tart, elsősorban a művelt nagyközönségnek íródott. Közös munkánk által meg szeretnénk szólítani azt a vezetőréteget is, amely döntései révén alapvetően befolyásolja az ágazat, szorosabban véve a régészeti örökségvédelem jövőjét, sorsát, így közvetlenül felelős is azért. E kötet révén megfelelő súlyt szeretnénk adni élethivatásként művelt tudományágunknak, hogy a döntéshozók és vezetők ne a holt tárgyak elvont összegzőjeként, hanem a kultúra, a gazdaság, a turisztika fejlesztő erejeként, az ország kincsestáraként értékeljék, amely az itt élők és környezetük számára vonzerőt biztosít és értéket teremt. Tekintsük e kötetet egy a jövőben rendszeresen megjelenő, a régészettudomány legfrissebb tudományos eredményeinek összegzését nyújtó sorozat bevezetésének.

Fogadják hát szeretettel a magyar régészet ezen összefoglalását, amely – tudományunk történetében először – széles körű összefogás eredményeként valósult meg. Engedjék remélnünk, hogy a *Magyar régészet az ezredfordulón* című kötet nem csak az érdeklődő nagyközönség, hanem szakmánk művelői, régész kollégáink számára is olvasásra érdemes mű lesz,

amelynek forgatása, tanulmányozása talán nem lesz haszontalan a régészettel rokonszenvezők és a szakemberek számára sem.

Végezetül köszönetet szeretnénk mondani mindazoknak, akik e műlétrejöttét segítették: kollégáinknak, akik vállalták a kötetben való megjelenést, alkalmazkodtak kéréseinkhez, tudásuk legjavát adva vették ki részüket a munkából. Köszönet azoknak is, akik tanácsaikkal, észrevételeikkel segítettek bennünket, és – bár szerzőként nem vettek részt vállalkozásunkban –, de anyagukat, fotóikat, rajzaikat, tapasztalatukat adták közös művünkhöz. Köszönet továbbá mindazon intézményeknek, amelyek adat- és fotótáruk kincseivel gazdagították e mű forrás- és képanyagát, megértve szándékunkat és jóindulatukkal ösztönözve annak megvalósulását. Végül, de nem utolsósorban, itt szeretnénk köszönetet mondani a kötet pénzügyi bonyolítását vállaló, anyagi felelősségének terhét viselő, mindig segítőkész Jankovich-Bésán Dénesnek és Wollák Katalinnak, akik a Kulturális Örökség Igazgatósága, majd a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal vezetőiként, illetve felelős munkatársaiként önzetlenül működtek közre munkánk feltételeinek megteremtésében.

Visy Zsolt	Nagy Mihály	B. Kiss Zsuzsa
főszerkesztő	felelős szerkesztő	technikai szerkesztő

LECTORI SALUTEM!

PRAEFATIO*

„*Földiekkel játszó égi tünemény*"
a mi tudományunk, hiszen elhiteti velünk, hogy a múltat valaha is a maga valóságában fogjuk megismerni. Elhiteti, hogy munkánk közérdeklődésre tart számot, hogy széleskörű társadalmi igényt elégítünk ki ásatásainkkal, tudományos dolgozatainkkal. Az utóbbi időben jelentősen növekedett a társadalom érdeklődése munkánk iránt, felelősségtudata, sőt törvényismerete értékeink védelmében. A jelen kötet ennek a várakozásnak kíván eleget tenni, s elsősorban a nagyközönségnek szól. Fél évszázad eseményeinek szemtanújaként ért a megtisztelő felkérés a kötet előszavának megírására, mely – közel 200 esztendő magyar régészete eredményeinek összefoglalásaként – nehezebb feladat, mint valamely történeti időszak kutatási eredményeinek összegzése.

Aki igazán érdeklődik a magyar régészet eredményei iránt, legjobb, ha kézbe veszi a Banner–Jakabffy-, később Jakabffy-bibliográfiát, mely tudományszakunk egyik legsikeresebb produktuma. 1954-ben nagy izgalommal vártuk – a korábbi szegedi kezdeményezés nyomán végre megvalósult – könyvészeti összefoglalót, mely a maga 17 590 tételével világviszonylatban is páratlan jelentőségű volt. A szellemi atya, Banner János halála után Jakabffy Imre fáradhatatlan, mindannyiunk számára példamutató szorgalma hozta létre a további köteteket. A legutolsó, 1999-ben megjelent kötet az 1977–1987 között megjelent tanulmányok jegyzékét közli. A címszavak száma „csupán" 8844, ám vessük össze ezt az adatot az előbb említett, 150 esztendő tényeit összefoglaló művel, s máris kitűnik, szinte áradattá duzzadt a szakcikkek száma. (Összehasonlításként, íme az összes adat: 17 590 (1954-ig), 3882 (1954–1959), 5938 (1960–1966), 8395 (1967–1977), 8844 (1978–1987) összesen: 44 639. Az ezredfordulóig hiányzó 13 év termése bizonyára meghaladja a tízezres nagyságrendet. Vajha az utódoknak is megadatna a most 86. életévét taposó Jakabffy Imre ügyszeretete, munkabírása!

Régésznek nem születik senki, mint ahogy a többi tudományág művelői sem születtek tudósnak. A hőskor kutatói mind amatőrök voltak, ki-ki más-más szinten, s ki merné őket valaminő rangsorba állítani, hiszen kétség kívül van különbség a híres tordosi kőtáblákat felfedező Torma Zsófia, a világ első régésznője és a Körös-kultúra első leleteit közzétévő Krecsmarik Endre gyomai tanító vagy a régészként és íróként egyaránt kiváló, eredetileg természetrajz szakos tanár Móra Ferenc és a zengővárkonyi kőkori telepet feltáró autodidakta régész, eredetileg pénzügyőr Dombai János között. Az ügy iránt érzett elkötelezettségük alapján egy sorban állnak, s velük a vidék lelkes tanárai, papjai, jegyzői, patikusai és orvosai, mindazok a „nadrágos" emberek, akik létrehozták azt a hatalmas gyűjteményt, amelyet ma a kulturális örökség régészeti szegmensének nevezünk. E tekintetben egy sorban áll a lelkes gyűjtő, szakíró, gyakran múzeumalapító Kisléghi Nagy Gyula, Milleker Bódog, Darnay Béla, Tari László, Csallány Gábor, Jósa András, Reizner János, Nyáry Jenő, Kada Elek, Bella Lajos, Marosi Arnold, Leszih Andor, Kállay Ödön, s a sor szinte befejezhetetlen. Nincsen ebben semmi csoda, hiszen akkor így volt egész Európában: a hallstatti temetőt egy bányamester mentette meg, s a francia országi őskőkor első kutatói is jámbor abbék voltak. Persze az olyan óriások, mint Rómer Flóris, Kuzsinszky Bálint és Hampel József sokkal, de sokkal többet raktak a tudomány szekerére, mint mások. Sokan és sokat írtak már a kolozsvári régészeti tanfolyamokról, amelyeket az első világháború előtti nyarakon szerveztek a szakma képviselői számára. Abban az időszakban ott nyílott egyedüli lehetőség a tudományág összefoglaló esszenciájának megismerésére azoknak, akik nem egyetemen sajátították el a régészet alapjait.

Az első világháború után, a kolozsvári egyetem Szegedre települését követően a két régészeti intézet, a budapesti és a szegedi más-más területen érte el különleges eredményeit. Elméleti téren Budapest (a *Dissertationes Pannonicae* sorozat Tompa Ferenc, Patay Pál, Kutzián Ida s Alföldi András munkáival fémjelezve), míg az ásatási tevékenység s az új leletek azonnali közlése terén *(Dolgozatok)* Szeged jelentett példát.

Az oktatásban az elmúlt (20.) század közepén állt be a döntő fordulat, amikor a szervezetten induló, külön diplomát adó régészképzés megindult Budapesten, olyan új generációt bocsátva ki, amely a honi régészet megújulását jelentette. A század utolsó harmadában Szegeden meginduló régészképzés ehhez a folyamathoz csatlakozott, s úgy tűnik, hasonló iskola alakul Pécsett is. A megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények ma már – mint mindenütt – tiltják az amatőr gyűjtögetést, ámbár hitem szerint a múzeumok ma is csak a napvilágra kerülő leletek töredékéről szereznek tudomást.

Ahogy a történelem eseményeit sem szabad mindig mai szemmel szemlélnünk, mai habitussal átélnünk, úgy az elmúlt másfél évszázad „amatőrjeit" sem szabad a mai módszerek elvárásai szerint megítélnünk, hanem tisztelettel kell adóznunk

* A szerző egyetértésével rövidített előszó. (A hosszabb változat megjelent *Régészetünk ezredfordulója* címmel a *Studia Archaeologica* 7. köt. 2001. 17–21. lapjain.)

a *szuvatrögök*, a *kigylakövek*, a *fejbiszők* korának önzetlen gyűjtői előtt. Ők az alapító atyák, az általuk megmentett régiségek indították útjára a ma kutatásait.

Vannak sikeres és kevéssé sikeres kutatási programok. A német példára egykoron Szegeden meginduló, majd Budapesten felvállalt topográfia készítése töretlen intenzitással folyik. Befejeződött a Csörsz-árok felmérése, sikerrel, s jó úton halad a limes-program is. Számos nagy, tudományos vállalkozás indult meg: az elmúlt fél évszázad kiemelkedő eredményei, a királyi központok feltárása (Esztergom, Buda, Visegrád, Székesfehérvár), az óbudai, a dunaújvárosi, a pécsi római kori ásatások, a vaskori tumulusok kutatása (Sopron, Százhalombatta, Süttő), újkőkori telepek s temetők (Aszód, Hódmezővásárhely–Gorzsa, Herpály, Vésztő, Polgár) vagy a méltán világhírű Vértesszőlős, Európa egyik legrégebbi ősemberének tanyahelye aranyéremmel és babérkoszorúval tünteti ki a hazai régészetet. Főképpen azok az elképzelések valósultak meg, amelyek irányítását különleges aurával rendelkező személyek vállalták fel (Tác–Gorsium római település, langobard és avar temetők vagy akár honfoglaló őseink síregyüttesei). Bár a tervezett régészeti kézikönyvnek csupán az első két kötete jelent meg, az előttünk fekvő kötet akár folytatásnak is tekinthető, hiszen az eddigi kutatások összefoglalására törekszik anélkül, hogy a különböző nézetekkel részletes vitába bocsátkozna.

Magyarországon a régészet nem vált nemzeti tudománnyá, ennek azonban megvannak az okai. A szomszédos országok némelyike állami léte kezdetén állva a 20. században elnyert önállósággal indult meg a nemzetté válás útján is, történeti múltjában gyakran keresi a legendás hősi nagyságot, a másokkal (a magyarokkal) szembeni önigazolási kényszertől vezettetve. A magyar kutatás egyrészt ezen a 19. században már túlesett, másrészt ilyen fajta önigazolási kényszer nem munkál benne, a nemzeti múlt sokáig visszafojtott érzéseit azonban más népekhez hasonlóan büszkén kell vállalnunk. Nem szabad tehát szó nélkül elmennünk Európa nagy nemzetei, a gallok, a germánok, az angolszászok, a skandináv népek múltkutató törekvései mellett, melyek több esetben számunkra is példát jelenthetnek.

A történelem viharában hazánk több olyan kutatót is elveszített, aki itthon is a tudományág büszkesége volt vagy lehetett volna. A két világháború kevésbé sújtotta régészeinket (1914-ben elveszett László Ferenc, 1945-ben pedig Bottyán Árpád és Tompa Ferenc), mint a 1945 utáni időszak emigrációs hullámai. 1945 után távozott Alföldi András, Foltiny István, Gallus Sándor, Széll Márta, a tehetséges hallgatókról nincs információm, 1956 után pedig Alföldy Géza, Alföldi Mária, Molnár Erzsébet Lenkei Mária, Pekáry Tamás, Szabó György, Radnóti Aladár, Ruttkay Erzsébet. Közülük egyetemi katedrát kapott Radnóti Aladár, Alföldy Géza, Alföldi Mária és Pekáry Tamás. Sikereik a magyar régészet hírnevét gyarapítják.

Mindenkit sajnálok, akit elvesztettünk, de talán legfájóbb számunkra Alföldi András távozása, akinek életútja a mindenütt sikeres magyar tudósok sorsát példázza (1895–1981). Már 28 évesen egyetemi tanár Debrecenben, tíz év múlva, 38 évesen az Akadémia levelező tagja. 1930 és 1947 között a budapesti egyetem tanára. 1948–1952 között a berni, 1952-től 1956-ig a baseli egyetem tanára. 1956 és 1965 között Princetonban tanár. Sok tudományos társaság, akadémia tagja. 70 éves korában a tanítástól visszavonult, tudományos munkásságát azonban haláláig folytatta, néhány fontos írása már halála után jelent meg. A komplex ókortudományi kutatások hazai megalapozója volt. Nemzetközi tekintélye talán páratlan a hazai archeológiában. Ki tudja, ha itthon marad, merre tudta volna terelni kutatásaink pályáját. Tehetségekben itthon sem szűkölködtünk, tudományszakunk tekintélyét, súlyát azonban tovább kellene emelni.

„*Rendezni végre közös dolgainkat…*"

Mikor is kezdődött a magyar régészet? Talán a Nemzeti Múzeum alapításával? Talán az 1876. évi Ősrégészeti Kongresszussal? Talán Rómer Flórissal? Talán Hampel József szakmai világsikernek számító könyvei megjelenésével? Nem tudok válaszolni, mert mindez csak állomás egy olyan folyamatban, amelyben egyforma súlya van a Bársony házi gigantolitoknak (Herman Ottó ezekkel a kőeszközökkel bizonyította be, hogy az ősember a mai Magyarország területén is megtelepedett), és a nagyszéksósi leletnek (hun fejedelmi sírlelet az 5. századból, ennek alapján különítették el a késő avar leleteket a hun tárgyaktól), Bene vitéznek (az elsőként felismert honfoglaló magyar sírja Bene-pusztán) és Sámuelnek (*homo erectus seu sapiens Palaeohungaricus*, az egyik legrégebbi előember koponyatöredéke, melyet Vértesszőllősön Sámuel napján találtak). Elméletek születnek, alakulnak át, módosulnak, beigazolódnak vagy elszállnak, mint a füst. A saját korában minden sokkal-sokkal fontosabb, mint évtizedek múltán, s változik ugyanazon dolgok jelentősége is. Így azután nem tudok arra válaszolni, melyik a legfontosabb feltárás, Óbuda, Intercisa avagy Brigetio, Istállóskő avagy Érd, Gorzsa avagy Medina, Madaras, Ménfőcsanak, avagy Csanytelek. A példákat vég nélkül lehet sorolni, s ugyanígy vagyunk a tudományos közleményekkel is. A nagy szintézisek nem jöhettek volna létre kisebb közlemények hosszú sora nélkül, a tudomány gyümölcseinek megéréséhez, akár a természetben, szükség van a rügyezés, a virágzás, a megtermékenyítés folyamatára. Rangsort felállítani nem lehet, mint ahogy nincs rangsor az általam nagyon nagyra becsült elhunyt tanáraim, barátaim, munkatársaim között sem, akik közül néhány követendő példa magamnak is és utódainknak is.

Vértes László számomra nemcsak Vértesszőllős miatt fontos, hanem azért is, mert ő, aki a hazai paleolitikum első szintézisét írta, minden tudományossága mellett széles érdeklődésű, kedves, bohém, kiváló humorú ember volt. A diákkoromban méltatlanul mellőzött Fettich Nándor sok nyelvet beszélő kitűnő ötvös, muzsikus is volt, aki megmentette a kifosztástól a kijevi és a Magyar Nemzeti Múzeumot. Régészeti, ötvöstechnikai megfigyelései mindmáig követendő például szol-

gálnak, s benne is kedves, vidám tulajdonságok rejtőztek. Mócsy András úgyszólván iskolatársam volt, szorgalma, korszerű kutatások iránti fogékonysága, széleskörű tájékozottsága kortársai fölé emelték. Méri Istvánban a korszerű ásatási technika hazai úttörőjét tisztelem, aki alulról küzdötte fel magát, s akinek mogorva külszíne melegszívű, segítőkész embert rejtett. Méri István értette meg velem, hogy a középkori paraszt ugyanúgy gondolkodott, ugyanolyan életformát vitt, mint a gyermekkoromban megismert „gyepsoriak". Nélküle nemcsak a hazai, hanem a kelet-európai középkor kutatása sem állhatna mai szintjén. László Gyula, régész, művészettörténész, alkotóművész szerénysége, tisztessége, újító merészsége a példaképem. Ő is iskolát teremtett a rég halott tárgyak újjászületésénél való bábáskodásával, az egykori mindennapi élet feleleventésének szándékával. Soha nem hallottam, hogy vele vitázó ellenfeleire sértő megjegyzést tett volna. Végezetül a nemrégiben elhunyt barátomra, Bóna Istvánra kell emlékeznem, akit véleményem szerint a huszadik század Rómer Flórisaként, a hazai régészeti szemlélet megújítójaként tisztelhetünk. Szinte minden korszakban otthon volt, ám jelentős újat a bronzkor és a kora középkor kutatásában alkotott. Iskolateremtő, aki csaknem fél évszázadig állt a katedrán, régészek generációit oktatva, és akinek szellemi kisugárzása évtizedekig hat még.

A kötetet a nagyközönségnek szánták a szerzők, de tudom, hogy a fejezeteket a régészettel foglalkozó szakemberek is olvassák majd. Az előszó szavait nekik szántam, abban az őszinte reményben, hogy sikeresebbek lesznek, mint mi voltunk, többet tudnak majd, mint mi tudtunk, jobban összefognak, mint ahogy mi összefogtunk.

Szeged–Budapest, 2002 júniusában

TROGMAYER OTTÓ

I. RÉGÉSZETI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

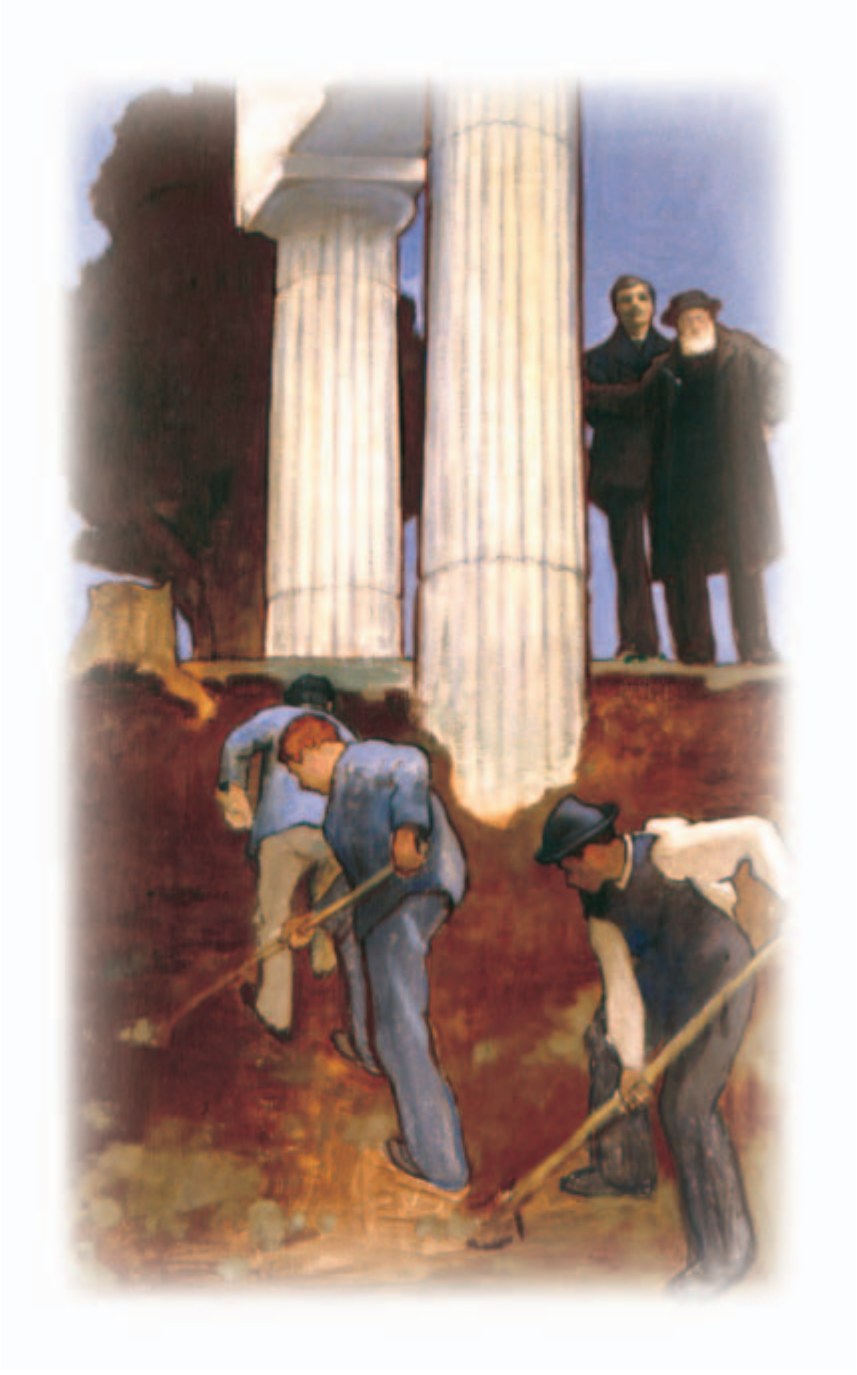

Karacs Ferenc régészeti térképe. Rézmetszet 1800-ból

A RÉGÉSZETI TEREPKUTATÁS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

Vékony Gábor

Modern régészeti terepkutatással Magyarországon csak a 20. századtól számolhatunk, e kutatás tervszerűségét illetően pedig csak a 20. század második fele az az időszak, amikor azt átgondoltabbnak ítélhetjük. Rögtön hozzá kell tegyük azonban a fentiekhez azt, hogy tervezettséggel korábban is találkozunk a magyarországi régészeti kutatásban, így a 19. század ötvenes-hatvanas éveiben főként a középkori műemlékek kutatásában (Henszlmann Imre csanádi, kalocsai és székesfehérvári kutatásai mellett mások is), a 20. század húszas-harmincas éveiben az őskori kutatásban (Kadić Ottokár barlangi, Tompa Ferenc telepásatásai), s természetesen e kiemeltek mellett is lehetne említenünk olyan kutatásokat, amelyeket tervezettnek tekinthetünk. E körülmények a magyarországi régészeti terepkutatásban nem igen különböztek az egyéb európai területeken megfigyelt viszonyoktól – eltekintve ez esetben a történeti Magyarországtól keletre, illetőleg délkeletre elhelyezkedő vidékektől –, mint ahogy a régészet magyarországi története, illetve kialakulásának gyökerei sem igen különböznek a nyugatabbi Európában lejátszódó párhuzamos folyamatoktól. A magyar régészet, mint általában véve a magyar tudomány is, egy egységes birodalmi tudományból nőtt ki (a Német-római Császárság, majd az Osztrák–Magyar Monarchia tudományából), s önállósulásában ugyan jelentős szerepe volt a nemzeti mozgalmaknak, de az előzményeknél mindenképpen az egyházi tudósok szerepére kell figyelnünk. Azok között is elsősorban a jezsuitákéra, akik egyébként a korai egyetemi oktatásban is jelentős – néha kizárólagos – szerepet játszottak. Nem feledhetjük persze – ha nincs is itt lehetőségünk ennek bemutatására – hogy a 18–19. század fordulójának (illetve a korábbi és későbbi időszakoknak is) jellemzője a tudományokban a protestáns-katolikus ellentét, amely a 19. század második felére önálló tudománnyá váló régészet előzményeit is befolyásolta. A régészet 19. századi alakulásában ugyanis különböző előzmények kerültek egymás mellé: az egyetemek archeológiai és numizmatikai gyűjteményeihez kapcsolódó tevékenység; a természettudományos geológia alakulásának következményei; végül a nemzeti mozgalmak következtében a nemzeti múlt emlékeinek többnyire naiv kutatása (például az érdi „hun” sírok ásatása; Százhalombatta). Főként a természettudományos kapcsolatok miatt a 19. század hetvenes-nyolcvanas éveinek magyar régészete meglehetősen „modern” volt – akár 20. századi értelemben is az. **(1. kép)**

A magyar régészet s ezzel együtt a régészeti terepkutatás története ennél azonban jóval régebben kezdődött: művét, a *Gesta Hungarorum*ot 1282–1285 között író *Kézai Simon*ról már Eckhardt Sándor megírta 1928-ban, hogy ő volt az első magyar régész – tehetjük hozzá ma, az egyik első magyar történész, aki történeti rekonstrukciójához régészeti adatokat, mi több, régészeti terepadatokat használt fel. Kézai Simon hun-történetének magyarországi (tulajdonképpen dunántúli–pannoniai) forrásai ugyanis vaskori halmos temetők (Százhalombatta) s római kori városok, katonai táborok látható maradványai voltak (*Brigetio* – Szőny stb.). Mi több, Kézai Simon nevéhez fűződik az első pannoniai római feliratos kő említése is, szerinte ugyanis *Cuve* hun kapitányt ott temették el, ahol kőszobor van felállítva. E római emlék a 20. századig egykori helyén állott, Kajászószentpétertől délkeletre, a váli völgyben, ahonnét 1928-ban Baracskára vitték. A 170 centiméter magas, 60 centiméter vastagságú oltárkő három oldalán *Athéné*, *Bacchus* és *Iuno* képmásai találhatók, előoldali rongált feliratából pedig kiderül, hogy *Iuppiter*nek állították. Erre az oldalra valamikor a középkorban – alighanem éppen a 13. században – egy domborművű kettőskeresztet vésték. Ez az emlék még a „nemzetközi” irodalomba is bekerült, egy francia domonkos szerzetes 1308-ban írt munkája *(Descriptio Europae Orientalis) Sicambria* (Óbuda) és *Alba Regalis* (Fehérvár) között említi a „roppant nagy márványkövet” – aligha közvetlen ismeret alapján.

1. Szombathely, mozaik kiásása, 1896.

Kézai történeti rekonstrukciójához nem csak vaskori és római kori emlékek szolgáltak alapul. A Győr- és Komárom megyék határán fekvő Mezőörs vidékén előkerült lószerszámok és kardok nála természetes módon kapcsolódtak össze azzal, hogy III. Henrik német seregét 1051-ben ott öldösték le a magyarok – a leletek egyébként valószínűleg egy honfoglalás kori temetőből származnak.

Kézai Simon régészkedő történetírása nem egyedi a 13. századi Magyarországon. Az ingadozó keltezésű, de mindenképpen 13. századi keletkezésű *P. magister Gesta Hungarorum*ában szintén feltűnnek a római emlékek és a vaskori halmok. *P.* (Anonymus) *Aquincum* romjait *„civitas Atthile regis"*, azaz Attila király városaként ismerte (Veszprémen és *Savaria*n kívül ez az egyetlen város művében), amelyben Árpád és hét magyarja megszálltak, s itt még arra is lehetőségük volt, hogy Attila palotájában *(in palatio)* lakomázzanak. Nála a történeti rekonstrukció más, mint Kézainál: a rómaiak Attila halála után foglalják el Pannoniát, s birtokolják azt egészen a magyarok bejöveteléig. Megjegyezhetjük, hogy ilyen és hasonló – a látható régészeti emlékekre épülő – középkori történeti rekonstrukciók egyáltalán nem idegenek a kortárs Európában, hiszen ismerjük azok francia és hispániai megfelelőit is: mégis a magyar régészet történetéhez tartoznak, mint a régészeti emlékanyag történeti rekonstrukcióhoz való felhasználásának első hazai példái. Mindkét szerző megérdemelne egy tüzetesebb régészeti értékelést, erre eddig csak Kézai esetében került sor, Savaria vonatkozásában. Azért sem lenne ez érdektelen, mert a régészeti adatok felhasználását illetően a magyar történetírás sokszor ma is hasonló gondokkal küzd, mint a 13. században Kézai Simon.

A magyarországi régészet „prehistoriájának" második jelentős korszaka a 15–16. század, a magyarországi humanisták, illetve kései humanisták időszaka. Hunyadi Mátyás (1458–1490) korát nem csak a *Bibliotheca Corviniana* létrejötte (amely annak a kornak az archaeológiájához tartozóként is értékelhető) jellemzi, hanem szinte természetes módon a magyarországi római emlékek számbavétele, ezek között persze különös tekintettel a római kor feliratos emlékeire. E tekintetben többszörös összetevőkkel kell számolnunk. Római régiségek gyűjtésének már Zsigmond király (1387–1437) korából van nyoma, így akár arra is gondolhatunk, hogy a régi emlékekre irányuló, 13. századi figyelem töretlen maradt. Mindenképpen új összetevőként jelentkezett az itáliai eredetű, illetőleg itáliai iskolázottságú humanisták római emlékek iránti érdeklődése, valamint Hunyadi János és Mátyás „romanus" származása miatt általában a rómaiság s ezzel együtt az erdélyi „romanusokvalachusok" iránt megnyilvánuló figyelem. *Petrus Ransanus* (1420–1492) Szentendrén figyelt fel római síremlékekre, *Antonio Bonfini* (†1502) pedig a magyar történetről írott *Tizedei*ben több esetben említ római emlékeket, nem csak feliratokat, hanem pénzérméket is, mi több, maga is alkot – nem létező – feliratot (mint már a francia dominikánus, s utána mások is, egészen napjainkig). Mátyás korában nem csak az emlékek összegyűjtése, hanem ezek lejegyzése is folyt: legalább négy feliratgyűjteménnyel számolhatunk ebben a korszakban. 1489. július 1-jén érkezett meg Budára *Megyericsei János* (Mezericius) daciai gyűjteménye, a feliratokat *Bartholomaeus Fontius* másolta le. Hogy azonban Mátyás kora nem csak a római régiségek iránt érdeklődött, azt egyebek között a tatai vár Mátyás kori szárnyának ásatási adataiból tudjuk: itt bronzkori, mészbetétes edény darabkái kerültek elő, a körülmények miatt ezek a darabok csak egy itteni régiséggyűjteményből származhatnak.

Csupán egy századdal később került sor arra, hogy megszülessen az első, tudományosnak nevezhető régészeti, ez esetben epigráfiai munka: *Stephanus Zamosius*, Szamosközy István (?1565–1612) *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, tehát a daciai ókori, feliratos kövekről és egyéb régiségekről írott munkája 1593-ban jelent meg Padovában. Itáliából hazatérve is tovább folytatta a gyűjtést, 1598-as *Apulum* (Gyulafehérvár) környéki feliratgyűjteménye azonban kéziratban maradt. A padovai könyv persze nem csak az ókori kövek gyűjteménye, egyéb történeti adatai sem érdektelenek. Sajnálhatjuk, hogy Szamosközy munkásságának csak a töredéke maradt ránk, akárcsak azt, hogy a Mátyás korában kezdődött, s lám, a 16. században is folytatódó „régi magyar régészet" hosszú időre megszakadt. A 18. századig ugyanis alig-alig tudunk ezekhez a korai előzményekhez hozzátoldani, s bizony még azok az adataink is igen csak szórványosak, amelyeket a 18. századból említhetünk.

A 19. századig terjedő időszakban nevezetes dátum az 1726. év: ekkor jött létre ugyanis a nagyenyedi Bethlen Kollégium késő középkori–kora újkori gyűjteménye, de ez az az év is, amikor megjelenik *Luigi Ferdinando Marsigli* olasz gróf *Danubius Pannonico-Mysicus* című, több kötetes műve. Marsigli a 17. század végén hadmérnökként dolgozott Magyarországon, és ennek során a Duna-vidéket részletesen feltérképezte, így a római *limes* maradványainak első részletes adatsora is műveiben maradt fenn (mi több, olyan emlékek is, amelyekre a 20. századi kutatás már nem találhatott rá). *Brigetio*, *Aquincum*, *Intercisa* római *castrum*ai vagy akár a bácskai sáncok kutatásában ez a munka ma sem nélkülözhető. Nélkülözhetetlenek a kor egy másik kiemelkedő mérnökének, *Mikoviny Sámuel*nek (1710–1750) az adatai is, ő többek között a *brigetió*i vízvezetékkel ismertet meg bennünket.

A modern magyar történetírás e korbeli kezdetei is hozzájárulnak ahhoz, hogy egy-két régészeti vonatkozású munkáról szintén számot adhassunk. *Torkos József* győri evangélikus lelkész 1748-ban egy római kőszarkofágot ismertetett, a humanista előzmények után ez a munka a magyarországi római epigráfia kezdeményei között tartható számon (aligha érdektelen egyébként, hogy Torkos az, aki Magyarországon első ízben veti össze a magyar nyelvet finnugor nyelvekkel, többek között a vogullal). Hamarosan az első „ásatásra" is sor került. 1777-ben a nagyszombati jezsuita egyetemet Budára helyezték, s ekkortól külön tanszéke volt az érem- és régiségtannak *(Antiquaria et Numismatica)*, amelynek professzora *Schönvisner István* lett.

Schönvisner 1778-ban megásatta, feltárta a Flórián téri katonai fürdőt. Kutatása eredményeit a *De Ruderibus Laconici Caldariique Romani. Liber unicus* (*Budae*, 1778.) című könyvében foglalta össze. Ugyanebben az időben veszi számba *Szalágyi István* (Salagius) pécsi kanonok Pannonia történeti emlékeit.

A 19. század első felében jobbára csak „vegyes régiségtannal" találkozhatunk. Az egyetemi oktatás nem volt folyamatos (a tanszék vezetői az Egyetemi Könyvtár igazgatói posztját is betöltötték), régészeti vonatkozású dolgozatok jelentek meg a *Tudományos Gyűjtemény*ben, a *Sas* című lapban vagy a Sándor István által kiadott *Sokféle*ben. Fordulópontnak tekinthető 1802, amikor gróf Széchényi Ferenc megalapította a Magyar Nemzeti Múzeumot (ma is álló épülete csak 1846-ban készült el), de külön Érem- és Régiségtár alapítására csak 1814-ben került sor, s a Miller Ferdinánd által 1825-ben összeállított katalógus még igen vegyes anyagot tartalmazott *(Cimeliotheca Musei Nationalis Hungarici…)*. Noha különös hangsúllyal szokás emlegetni az első honfoglalás kori magyar sír publikációját 1834-ből, a magyarországi régészeti terepkutatás igazi kezdetének a 19. században 1846 számítható; ekkor alkalmazták ugyanis a Nemzeti Múzeumban *Luczenbacher János*t, akinek ásatásai és ásatási közleményei ez időpontot követően folyamatosak, s aki egyébként magyarosított nevét – Érdy – éppen egyik ásatása helyszínéről vette fel. Ő volt az, aki 1847-ben, az *Akadémiai Értesítő*ben a dán Christian Jürgensen Thomsen 1836-ban napvilágot látott hármas őskori beosztását ismertette (Kő-, réz- és vaskori sírok és régiségek), de még abban az évben ugyanott közölte a Tárnokvölgy fölötti kunhalmok ásatásainak eredményét is. Erre az ásatásra egyébként éppen a 13. századi Kézai Simon elbeszélése nyomán került sor (azaz ekkoriban még ugyanúgy Attila hunjainak maradványait keresték a százhalombattai kora vaskori halomsírokban, mint Kézai korában). Méltatlan lenne azonban ennek okán kárhoztatnunk Érdy Jánost, ásatásaival és közleményeivel valójában ő számít a magyarországi ősrégészet megalapítójának.

2. Rómer Flóris

3. Ipolyi Arnold

Széles körben ismert, hogy *Rómer Flóris*t (1815–1889) a magyar régészet atyjaként tartjuk számon. **(2. kép)** Rommer Ferenc pozsonyi cipész fia, benedekrendi szerzetes a pozsonyi akadémián a természettudomány tanára volt, akit a szabadságharcban való részvételéért (utász főhadnagy volt) 1849-ben nyolcévi, vasban letöltendő várfogságra ítéltek. 1854-ben történt szabadulása után 1857-től taníthatott újra, 1858-tól Győrben működött. Már az

1859-es *Győri Közlöny*ben jelentek meg cikkei a környék római és egyéb régiségeiről, 1860-ban pedig önálló könyvként napvilágot látott első jelentősebb munkája: *A Bakony. Természetrajzi és régészeti vázlat*. E munkájának köszönheti, hogy 1860 októberében a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, s akadémiai székfoglalója még a középkori Magyarország „földirati és terményi állapotáról" szólt ugyan, de érdeklődése ettől kezdődően történeti és régészeti irányt vett. Jól jelzik ezt az 1860-tól kiadott *Győri Történeti és Régészeti Füzetek*ben megjelent dolgozatai vagy a *Vasárnapi Ujság*ban közreadott régészeti levelei.

Rómer érdeklődésének változásában szerepe volt annak, hogy 1858-ban megalakult az Akadémia *Archaeologiai Bizottmány*a, amely 1859-től (1899-ig) folyóiratot adott ki *Archaeologiai Közlemények* címmel, s ennek a szerkesztője a II. kötettől kezdve *Ipolyi Arnold*, Rómer egykori iskolatársa és barátja volt. **(3. kép)** Természettudományos érdeklődése később is megmaradt, mindvégig részt vett a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók évenkénti vándorgyűlésén. Munkássága azonban ettől fogva régészeti, persze abban az értelemben, ahogy azt az Archaeologiai Bizottmány szabályzata meghatározta: „*A bizottmány két főirányt kövessen: a) a tulajdonképpeni régiségtant, amelynek köréhez a magyar nemzet mult korának maradványai tartoznak egész a szatmári békéig, b) az általános régiségtant, amennyiben főképp hazánk multjával összefügg, annak archaeologiai ismeretét felvilágositja*". 1862-ben Pestre került, a pesti Főgimnázium tanára és igazgatója lett, 1863-tól pedig már „történelmi műrégészetet" tanított a pesti egyetemen. 1866-ban jelent meg az Akadémia Archaeologiai Bizottmánya kiadásában a *Műrégészeti kalauz*, amelyben az őskori műrégészetet ő, a középkori építészetet pedig *Henszlmann Imre* írta. Rómer őskori műrégészete nem csak az őskor régészete (sőt helyenként a legkevésbé sem az), hiszen ebben a római és a népvándorlás kor emlékei is szerepelnek. A munka végén a hazai emlékek katalógusszerű összeállítása található, s Henszlmann fejezetével szemben megállapítható, hogy Rómer sokkal nagyobb mértékben használta fel a magyarországi adatokat, mint a jobbára külföldi irodalom nyomán író szaktárs. Nem véletlen, hogy az *Őskori műrégészet* a 19. század második felének általános kézikönyvévé vált, amelyet magánszorgalmú gyűjtők s az alakuló régészeti társaságok tagjai használtak.

1868 két vonatkozásban is jelentős dátum Rómer munkásságát illetően. Ebben az évben lett az egyetem rendes tanára, s ebben az évben adták ki javaslatára az *Archaeologiai Értesítő*t, amelyet ő szerkesztett (mi több, az első számokat szinte teljesen ő írta). Az *Értesítő* „főmozgatója" (Rómer kifejezése) lett a magyarországi régészetnek, múzeumok, régészeti társulatok alakultak, az első számokban még cikkhiánnyal küszködő folyóiratot levelezők sokaságának írásai töltötték meg.

Az 1869-től a Nemzeti Múzeumban osztályvezetőként is tevékenykedő Rómer Flórisnak kizárólagos szerepe volt abban, hogy 1876-ban Magyarországon rendezzék meg a Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszus nyolcadik ülését. **(4. kép)** Ehhez régészeti lelőhelyek szemléje, a frissen ásott tószegi bronzkori település megtekintése, majd 1878-ra a kongresszus kiadványának összeállítása társult,

4. Az 1876. évi ősrégészeti kongresszus kiállítása

5. Zichy Jenő és Pósta Béla

amely a magyar őrégészet addigi adatainak tárházát jelenti. Ez volt Rómer működésének csúcsa, mert azt követően a nagyváradi „irodalmi kanonokságra" való kinevezése után már kevésbé vett részt a fővárosi munkákban (viszont nevéhez fűződik a váradi templom első ásatása 1882–83-ban).

A 19. század vége a gomba módra szaporodó vidéki régészeti társaságok és múzeumok létrejöttének időszakaként jellemezhető (Kolozsvárott már 1859-ben megalakult az Erdélyi Múzeum és Múzeum Egyesület, 1899-től *Pósta Béla* tanársága alatt régészeti oktatás is folyt az egyetemen). **(5. kép)** Ez idő tájt a budapesti régészeti tevékenységet nem a terepen folytatott munka, hanem a különböző gyűjtésekből származó leletek összefoglalása jellemezte, főként a *Torma Károly* után az egyetemi katedrát átvevő *Hampel József* (1849–1913) révén, aki a század nyolcvanas éveitől gyakorlatilag minden régészeti korszak emlékeit összefoglalóan közölte az őskortól a népvándorlás koráig. Az ország ekkor a honfoglalás 1000. éve megünneplésének lázában égett, s aligha véletlenül éppen ekkor szaporodtak meg a honfoglalás kori és általában a népvándorlás kori sírokból származó leletek. Ezek már kivétel nélkül a vidéki régészeti társaságok, múzeumok tevékeny munkásainak eredményei. Tervszerűnek nevezhető ásatás főként Nyugat-Magyarországon (*Bella Lajos:* Sopron–Burgstall; *Sőtér Ágost:* Gáta stb.), illetőleg *Aquincum*ban folyt. Utóbbi helyen *Kuzsinszky Bálint* révén (1864–1938), aki 1887-től a 20. század első harmadáig irányította itt a feltárásokat. **(6. kép)** Egyébként ő volt az, aki 1895-ben a Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Nemzet Története* I. kötetében összefoglalta *Dacia* és *Pannonia* római kori történetét (jellemzőnek kell mondanunk, hogy ugyanitt a megelőző időszak rövidke összefoglalása *Fröhlich Róbert*től származik Hérodotosz, Sztrabón és Ptolemaiosz alapján, a népvándorlás kort *Nagy Géza* írta – viszont Hampel Józsefnek a honfoglalók régészeti anyagáról írott összefoglalása 1900-ban a *Magyar Honfoglalás Kútfői*ben látott napvilágot). A századvéget és a századfordulót tehát a tervszerűtlen gyűjtés és a gyűjtött leletek közlése jellemzi, ezen az általános képen az említett kivételek nemigen módosítanak. Nem módosít ezen az sem, ha *Márton Lajos* (1867–1934) 1906-ban kezdődő tószegi ásatásait vesszük számba, amelyek 1910-től módszeresnek és modernnek nevezhetők; vagy ha *Hekler Antal* ugyanebben az időben történő dunapentelei ásatásait említjük.

Ezeket a kezdeményezéseket (még *Aquincum*ot sem tarthatjuk kivételnek) elsöpri az I. világháború (amelynek során a kolozsvári egyetem azért még galíciai ásatásokat is végez). A trianoni béke következtében a Magyarországtól az utódállamokhoz került területeken megszűntek a magyar egyetemek, múzeumok, régészeti társaságok, s az egyébként sem bővelkedő pénzforrások is eldugultak. A régészeti kutatás egyértelműen Budapest központúvá vált. Ennek a húszas évek végétől, illetőleg a harmincas években végső soron pozitív hatása is volt: a szűkebb pénzügyi lehetőségekkel gondosabban kellett gazdálkodni. A Nemzeti Múzeumnak csekély anyagi lehetőségei ellenére azért kisebb tervezett ásatásokhoz volt elegendő pénze a Vigyázó Alapítványból. Érdy János ásatásai után ez az az időszak, amikor a teljesen feltárt őskori temetők száma jelentékenyen megszaporodik (Bodrogkeresztúr, Pusztaistvánháza stb.). *Tompa Ferenc* (1893–1945) már a húszas években Tószegen ásatott, előbb még külföldi, majd hazai pénzből, 1931-től pedig a füzesabonyi bronzkori réteges településen – de sorolhatnánk egyéb telepásatásait is. *Banner János*, aki 1925-ben került a Szegedi Egyetemre, 1929-től a negyvenes évek közepéig városi pénzből éves rendszerességgel folytatott ásatásokat Hódmezővásárhely határában. A népvándorlás kora jelentős temetőinek feltárására is ebben az időszakban, a két háború között került sor, a többnyire rosszul vagy éppen nem dokumentált 19. századi temetőásatásokhoz képest legalábbis jól dokumentáltan. A római kori terepkutatások ugyanakkor leszűkültek (ennek részbeni oka, hogy korábban is inkább Erdélyben, *Dacia* területére voltak jellemzőek), illetőleg többnyire a Fővárosi Történeti Múzeum *aquincum*i ásatásaira korlátozódtak, igaz, *Paulovics István brigetió*i ásatására e korszakban került sor. Mindehhez járult, hogy a képzett szakemberek száma ebben az időben megnövekedett, s köztük olyan jelentős alakok voltak, mint a már említett Tompa Ferenc (aki 1938-tól az őrégészet professzora az egyetemen), a

6. Aquincumi ásatások, 1887–1888. Lakóház és az Atilia Firma-féle fürdő lakonikumának képe keletről

Nemzeti Múzeum népvándorlás kori gyűjteményében *Fettich Nándor* (1900–1971), vagy a régi egyetemi intézet utódintézményében a római koros, de népvándorlás korral is foglalkozó *Alföldi András* (1895–1981).

A 20. század harmincas-negyvenes éveire mindenesetre egy megállapodott régészeti kép alakult ki az ásatások és feldolgozásaik következtében, jól elhatárolható őskori és népvándorlás kori korszakokkal, finomodó *Pannonia* történeti képpel. E régészeti kép kialakításában Alföldi Andrásnak, Fettich Nándornak és Tompa Ferencnek volt jelentős szerepe. Alföldinek úgy is mint a *Dissertationes Archaeologicae*-sorozat szerkesztőjének (ez közel teljesen feldolgozta a Pannoniára vonatkozó régészeti ismeretanyagot), Fettichnek pedig mint az *Archaeologia Hungarica* sorozat szerkesztőjének (amelyben olyan monográfiák jelentek meg a neolitikumról, a rézkorról, a szkíta korról, az avar korról és a honfoglalás korról, amelyek megállapításai sok esetben máig érvényesek). Tompa Ferenc a magyarországi őskor képét nem csak 1934/35-ös monográfiájában összegezte, hanem az 1942-ben megjelent *Budapest története* I. kötetében is. Ugyanitt Alföldi András és *Nagy Lajos* fejezetei máig ható érvénnyel rajzolták meg a római kor bizonyos időszakait, míg *László Gyula* (1910–1998) a népvándorlás kor és a honfoglalás kor vázlatát adta. Összességében azt mondhatjuk ennek a korszaknak a kutatásáról, hogy a kor színvonalán állóan modern, amelynek a II. világháborút követően sok esetben nem volt folytatása. A két háború közötti időszak kapcsán mindenképpen megemlítendő, hogy a 19–20. század fordulóján még a viták kereszttüzében álló magyarországi „palaeolitok", tehát az őskőkor képe is ekkoriban körvonalazódik, jórészt *Kadić Ottokár*, *Kormos Tivadar* s mások barlangokban végzett ásatásainak eredményeként, olyannyira, hogy 1935-ben *Hillebrand Jenő* (részben Kadić adatai nyomán) már a magyarországi őskőkor jó összefoglalását írhatta meg, főként persze a barlangi lelőhelyek alapján. A nyílt telepek közül e korban csak Ságvár és Szeged–Öthalom volt ismert. A két háború közötti időszak kutatása kapcsán azt mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a néhány őskori telepásatástól, valamint *Szabó Kálmán* Kecskemét környéki, késő középkori és *Csalogovits József* etei ásatásától eltekintve a települések kutatása szinte teljesen hiányzott. Ezért az ős-

kori régészeti kép is sok vonatkozásban, de a népvándorlás kori és a korai középkori is csak a temetők gyakran torzító adatain keresztül volt megrajzolható, s talán bevallhatjuk, hogy ezt a hiányt a magyarországi régészeti kutatás máig sem küszöbölte ki megfelelő módon.

Pedig akár ki is küszöbölhette volna. A II. világháborút követő időszak régészeti kutatása (az átmeneti negyvenes évek végét nem számítva ide) ugyanis sajátos körülmények között indult. Mivel Magyarország szovjet befolyási övezet lett, s az ország berendezkedése is szovjet típusúvá alakult, a tudományszakokban s az oktatásban is jelentős szervezeti átalakítások történtek. Ez közvetlenül azt jelentette, hogy egy abszolút hatalommal és lehetőségekkel rendelkező központi szervezetet, a *Múzeumok és Műemlékek Országos Központjá*t hoztak létre, amely ásatási lehetőségek, pénzkeretek és szakemberek fölött teljes joggal rendelkezett. Az egyetemi reform következtében, 1948–49-et követően megszületett az egységes muzeológia szak. Mindezeket követően s az állami tervezéssel teljesen párhuzamosan megszületett *A magyar régészet ötéves terve* az 1950–1954-es évekre (lásd az *MTA II. Osztályának Közleményei* 1.1. füzetében). Ebben a tervben egyrészt jól felismerhetők az illető időszakban jelentősebb szerepet játszó szakemberek elképzelései (többen, Alföldi András, Gallus Sándor, Foltiny István stb. elhagyták az országot), másrészt az aktuálpolitikai helyzethez való alkalmazkodásból származó feladatok, egy-két részletén kívül azonban maga a tervezet meglehetősen színvonaltalan. Néhány esetben olyan mértékű túltervezés történt, hogy az illető téma kutatása mindmáig nem zárult le (ebben a vonatkozásban elég csak Zalavárra utalnunk). Mindezek ellenére a tervezet esetenként pozitív következményekkel járt, így a római kutatásban, különösen, ami a limes menti kutatást illeti, valamint az Árpád-kori település-kutatásban, amely László Gyula és *Méri István* (1911–1976) kezdeményezése nyomán ettől az időtől kezdődött. A korábbiaknál szokatlanul nagyobb ásatási lehetőségek nyílottak a szovjet típusú berendezkedéshez szorosan hozzátartozó, nagyipari beruházások következtében (*Intercisa*, Tiszalök, de közvetve idesorolható Ózd-Stadion ásatása is stb.). A magyar régészet ezeket a lehetőségeket igazán nem tudta kihasználni, de végül is az egyetemi oktatás színvonalának 1956 után történő növekedésével (s az önálló régészet szak létrehozásával-visszaállításával), az 1958-ban létrehozott akadémiai *Régészeti Intézet*tel – amely kezdetben csak kutatócsoportként működött – s azzal, hogy a vidéki múzeumok 1963-ban önállósultak, kétségkívül jelentős előrelépés történt. A 20. század második felének magyarországi régészeti kutatása teljesítményét tekintve sokszorosan meghaladja a korábbi időszak kutatását, ha ezt a meghaladást a harmincasnegyvenes évek színvonalát tekintve nem is értékelhetjük egyértelműen pozitívan. Mindenképpen jelentősnek kell ítélnünk a *Magyarország Régészeti Topográfiája* munkálatainak teljesítményét, ez az ötvenes évek végétől induló munka (amelynek elindításában jelentős szerepe volt a II. világháború után pesti egyetemi tanárrá lett *Banner János*nak) azonban mostanáig csak az ország területének töredékével tudott megbirkózni (Veszprém, Békés, Pest, Komárom-Esztergom, Zala megyék nem is teljes területei). A nagyobb léptékű régészeti feltárások még mindig (egy-két kitartó szakember erőfeszítéseit nem tekintve) nagyberuházásokhoz kapcsolódnak, ezeknél pedig általában töredéke a régészeti információs anyag a tényleges tervásatásokon megszerezhetőnek. A nagyberuházásoknál ugyanis a régészeti információk többségét tartalmazó felső rétegetrétegeket letakarítják, s így hiába nyerhető itt nagy felületen, például a települések esetében több adat a településszerkezetre, ha maga a település ténylegesen hiányzik. Ezért nem lehet még ma sem pontos képet rajzolnunk például az avar kori – nem avar! – települések szerkezetéről, illetve azok változatairól. Noha az utóbbi időben a települések alsó rétegeire vonatkozó adataink jelentősen gyarapodtak az ilyen ásatások következtében, pontosabb képpel csak ott rendelkezünk, ahol az ásató régész kitartása hozzásegített bennünket (Doboz vagy Kölked említhető jellemző példaként). *Méri István* fáradozása s kezdeményezése ellenére ma is a településkutatás az, amelyben a magyarországi régészetnek jelentős pótolnivalói vannak, tehetjük hozzá: minden korszakban. Ettől eltekintve megállapítható, hogy a jelenlegi magyar régészet – s ehhez a 20. század második felének kutatása nagy mértékben hozzájárult – jól körvonalazható képet tud rajzolni az őskőkortól a középkorig minden régészeti korszakról, s ez a megállapítás akkor is érvényes, ha ezek a rajzok a 20. század második felében túlmentek a régészeti adatokból levonható következtetéseken. Hogy ezt egy példán érzékeltessük: az Árpád-korból feltárt sírok száma jelenleg az egykor eltemetettek 0,26%-a, s a régibb korszakokat illetően (a honfoglalás kort kivéve) még ennél is rosszabb információs bázisra számíthatunk. Ha tudjuk, hogy régészeti módszerekkel az egykori kultúra mintegy 15%-a ismerhető csak meg, akkor ez az arány komoly figyelmeztetés a tekintetben, hogy mire és mennyiben használható a régészeti forrásanyag. A magyar régészet ma is túlságosan historizáló, e vonatkozásban a 19. század „nemzeti" régészetének követője, s ezzel olyan feladatokat vállal magára, amelyek régészeti módszerekkel nem oldhatók meg. Még az 1954-ben kiadott *Régészeti Kézikönyv* bevezetése is a következő – sajnos cáfolandó – kijelentéssel kezdődik: „A régészet történettudomány". A régészet arra alkalmas, hogy jelenségeket térképezzen, s kísérletet tegyen a jelenségek időrendi helyzetének megállapítására. Ezen túl – de már ezekhez is – a régészeten kívüli módszerekre, más diszciplínákra van szükségünk. Így egyelőre nem csak tévesnek, de sok esetben károsnak is ítélhetünk történeti rekonstrukciókat, s különösen érvényes ez akkor, ha ezek a rekonstrukciók valamilyen nemzeti történelemhez kapcsolódnak (ahol a rekonstrukciók elemei meglepően gyakran keltik azt a képzetet, hogy valami modernebb korszakhoz kapcsolódnak az éppen vizsgált helyett). Vonatkozik ez persze nem csak a magyarországi, hanem a szomszédos területek régészetére is.

VÍZI RÉGÉSZET

Gaál Attila

A MAGYAR VÍZI RÉGÉSZET KEZDETEIHEZ

A víz alatti régészet a Magyarországon folyó régészeti kutatások legszerényebb múlttal rendelkező, legfiatalabb ága. Létrejötte századunk nyolcvanas éveinek második felére tehető, s bármilyen meglepő is, nem egy előre elhatározott szakmai döntésnek, hanem egy véletlenszerű régészeti leletnek köszönhető, amely a Duna bölcskei szakaszán került elő azon a korábban is ismert, de meg nem határozott lelőhelyen, amelyet a helyiek „*Templomos*", a hajósok pedig „*Bölcskei szikla*" néven emlegettek. Mielőtt azonban erre rátérnénk, essen néhány szó a víz alatti régészet lehetőségeiről egy olyan országban, amelynek nincsenek jó merülési lehetőségeket kínáló tengerei, legnagyobb állóvize a Balaton, folyóvizei zavarosak, a látótávolság többnyire 0–50 centiméter között mozog a mélység, a vízhőmérséklet és számtalan más tényező függvényében.

Előrebocsátjuk, hogy – miután Magyarország történeti okokból tengerpartjait és folyóvizeinek jelentős részeit is elvesztette – nem foglalkozunk a határainkon túl talált vagy található hajóroncsok és régészeti leletek kérdésével. Látótávolságunkon kívül esik a magyar könnyűbúvárok egyik legnagyobb érdeklődéssel kísért vállalkozása, a Szent István csatahajó 1994–1997 közötti kutatása is, noha a nevezetes expedíció szervezői között ott találjuk a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1992-ben Szekszárdon létrehozott Búvárrégészeti Szakosztályát is. Igaz, tény az is, hogy a 151 méter hosszú, 28 méter széles büszke csatahajó katasztrófájának időpontja jócskán kívül esik a régészet 18. század elejében meghatározott időhatárán. Ugyanígy nem tárgyaljuk, csupán megemlítjük, hogy a kevés magyar búvárrégész elismeréseként könyvelhetjük el részvételüket a Görög- és Spanyolországban, illetve a Dél-Afrikai Köztársaságban folyó, kifejezetten tudományos érdekű víz alatti kutatásokban, hajófeltárásokon.

A VÍZ ALATTI RÉGÉSZET KÖRÜLMÉNYEI HAZÁNKBAN

Némileg kárpótolhat bennünket az elmaradt információkért azoknak a leleteknek sok ezer darabot kitevő mennyisége, amelyek honi vizeinkből kerültek elő a hazai régészet kezdeteitől napjainkig. Tudnunk kell azonban, hogy ezek többségét sajnos nem régész, hanem erőgépek, kotróhajók és markolók vagy a vak szerencse hozta felszínre. S ha mégis, akkor viszont az előkerülés körülményei különböztek erősen attól, ami megszokott a tengerekben, tiszta vizű hegyi tavakban, óceánokban dolgozó külföldi kollégák számára. Sajátos lehetőségeinknek köszönhetően nélkülöznünk kell a régész egyik legfontosabb megfigyelési lehetőségét, a látást, a szemünk segítségével végzett információszerzést. Folyóinkban – főleg a régészeti leletek szempontjából leginkább számító Dunában – nagy a sodrás, a feltárt leletek elmozdulnak, bemérésük, rajzolásuk speciális módszereket igényel. Tavaink vize – ideértve a viszonylag tiszta vizű Balatont is – zavaros, a holtmedrekben és kisebb tavainkban nem egyszer 50–80 centiméteres lebegő vagy lágy iszapréteggel találkozunk. A Duna tolnai holtágában például a fél évszázada még minden helybéli által jól ismert, kiemelkedő falmaradványokat keresve több mint 120 centiméter mély iszapot mértünk, szinte a víz teljes szélességében. Az ilyen körülmények természetesen nagyon megnehezítik a feltárást, és számtalan megoldandó feladat elé állítják a kezdeti fellendülését követő visszaesés után napjainkban újraszerveződő hazai búvárrégészetet.

VÍZ ALATTI LELETEK, VÍZ ALATTI LELŐHELYEK

A folyókból, a tavakból, a kutakból, a mocsarakból és az iszapból eddig előkerült leletek kapcsán el kell mondanunk, hogy egyelőre még nincs elfogadott állásfoglalás arról, hogy valójában mi tekinthető víz alatti régészeti leletnek, illetve a víz alatti régészet körébe tartozó lelőhelynek. A Szekszárd-palánki török palánkvár kútjai vagy az M1-es autópálya nyomvonalán, Győr közelében feltárt római kutak például a feltárás során újra feltöltődtek vízzel, és a munka végső fázisa már víz alatt történt. Véleményünk szerint az ezekből előkerült tárgyak mégsem víz alatti, hanem hagyományos, szárazföldi régészeti leleteknek tekinthetők, hiszen a munka döntő hányada, valamint az adatfelvétel és a dokumentálás a szárazföldi feltárásokon megszokott módon folyt. Több ezerre tehető a mederkotrások és a sóderkitermelés során napvilágra került szórványleletek száma. Múzeumokat tölthetnénk meg a Dunaújváros és Paks közötti Duna-szakaszon előkerült ősállatcsontokkal, bronzkori, kelta, római kori, közép- és hódoltságkori leletekkel, melyek többsége sajnos a törvényi védelem ellenére elkallódik, vagy legjobb esetben is a múzeumoknál sokkal jobb anyagi helyzetben lévő magángyűjteményekbe kerül, hiszen ők állandó „őrjáratot" tartanak a kotróhajók között, és minden adminisztrációt mellőzve, azonnal és készpénzzel fizetnek. Ezek a tárgyak – ide értve még az 1999-ben Paksnál előkerült rendkívül nagy tudományos értékű, teljesen ép, lausitzi típusú bronzkori sisakot is – víz alatti leletek ugyan, de az esetek döntő többségében véletlenszerűen, soha nem tisztázható módon, hadi esemény során, révátkelés alkalmával, esetleg tulajdonosuk vízbe fulladása vagy egyszerűen a tárgy elvesztése következtében kerültek vízbe. Előkerülési helyük ezért nem számíthat további kutatásra érdemes víz alatti lelőhelynek. Annál inkább megbecsülendők és a törvény által biztosított minden védelemre jogosultak azok a – már valóban lelőhely értékű – objektumok (hídmaradványok, épületek, erődít-

mények vagy például császárkori vaseszközökből, 5. század eleji kerámiaedényekből vagy török rézedényekből álló hajórakományok stb.), amelyeknek adattárakból, szakirodalomból, sajtóból vagy visszaemlékezések útján való összegyűjtése és lelőhelyük minél előbbi azonosítása halaszthatatlan feladatunk. Említést érdemlően sikeres munkát végzett ezen a téren a Régészeti Társulat Búvárrégész Szakosztálya Régészhallgatói Búvárcsoportjának két tagja: Szabó Gábor és Tóth János Attila. Lelőhely-kataszterükben a fellelt szórványleletek sokasága mellett összegyűjtötték és adatolták azokat a lelőhelyeket, amelyek vagy már ismertek vagy merülés útján pontosíthatók voltak. Ugyanakkor számba vették a kéziratuk elkészültéig, 1994-ig Magyarországon végzett búvárrégészeti módszerekkel végzett munkálatokat is. Elmondhatjuk, hogy a kis számú feltárás mellett máig is ez az – azóta már természetesen bővítést igénylő – adatbázis a hazai víz alatti régészet egyik legígéretesebb produktuma.

VÍZ ALATTI FELTÁRÁSOK MAGYARORSZÁGON

Könnyűbúvárok közreműködésével Magyarországon először a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum folytatott szabályos régészeti feltárást 1986–1996 között Bölcskénél a Duna medrében. A folyam jobb oldali főágának partjára épített római kikötőerőd (Kr. u. 4. század eleje) fontosságát növeli az is, hogy a talált falmaradványok és omladékok kisebb részben Nagytétény *(Campona)*, nagyobb részben Óbuda *(Aquincum)* térségéből ideszállított, másodlagosan beépített oltárköveket és síroltárokat is magukba foglaltak. **(7. kép)** Az itt előkerült feliratos kőemlékek – amelyek a bölcskei Soproni Sándor Kőtárban, valamint a szekszárdi múzeum előtt tekinthetők meg – száma mára már meghaladja a negyvenet, a romok kiemeléséből származó apróleletek – zömében pénzérmék – száma pedig a százat, és félszáznál több a bélyeges téglák száma is. Az óbudai eredetű kövek szinte kivétel nélkül *Iuppiter Optimus Maximus Teutanus* tiszteletére, a helybeli *duumvirek* által a Kr. u. 3. század első felében készíttetett oltárok, melyek mind a *civitas Eraviscorum* kutatásának új, egyben nagy érdeklődést kiváltó forrásai.

A pontonokból összeállított merülőbázisról a dunaújvárosi Dunaferr Búvárklub és Bölcske község segítségével végzett búvárrégészeti munka nagy nehézségekkel folyt a 7-8 km/h sebességű áramlás és sokszor nulla méteres látótávolság mellett. Nem egyszer előfordult az, hogy mire az oltárkő kiszabadításán egy órán át dolgozó búvár váltótársát a biztosító kötéllel a munkaterületre leengedték, addigra a feneken viharszerűen sodródó homok újra betemette a leletet. **(8. kép)** A novemberi és a decemberi merülésektől eltekintve fényképezni vagy videofelvételt készíteni nem lehetett, de a jéghideg és így viszonylag algamentes vízben készített felvételek is csak a szakemberek számára értékelhetők. A felszíni régészeti módszerek ilyen körülmények között csaknem alkalmazhatatlanok, a kutatást végző csak a tapintásra hagyatkozva, „ujjaival látva" végezhette feladatát, és a hagyományos mérés és rajzolás módszere is legtöbbször csődöt mondott. Az így leszűrt tapasztalataink alapján elmondhatjuk, hogy hazai vizeinkben bármiféle régészeti feltárást ma már csak a világszerte elterjedőben lévő magnetométeres, valamint a területen kereszt- és hossz-szelvények mentén, SEISTEC™ mérőműszerrel végzett kutatás együttes alkalmazása után szabad megkez-

7. Az 1986–1996 között felszínre hozott római oltárkövek egy csoportja a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum előtti téren

8. Búvár-régészek római oltárkövet emelnek ki Bölcskénél, 1988-ban

deni, mert segítségükkel már a merülés és a feltárás megkezdése előtt tisztázható a falak helye és iránya, a nagyobb tárgyak helyzete, az egymáshoz és a parthoz való viszonyuk és távolságuk. A Duna Adony *(Vetus Salina)* melletti kis holtágában, hét méterrel a víz szintje alatt söderkotrás és mederrendezés során előkerült szarkofágmaradványok és feliratos, domborműves sírkövek 2000 nyarán megkezdett feltárása során már figyelembe vettük a bölcskei tapasztalatokat. **(9. kép)**

9. Kőemlékek mentésének kezdete *Vetus Salina* római ala tábor közelében, az adonyi Holt-Duna ágban, 2000 júniusában

A két időpont – a bölcskei és az adonyi munkák kezdete – között az ország több pontján is folytak próbálkozások – elsősorban a római időszakból származó, esetenként középkori – víz alatti lelőhelyek lokalizálására. Ilyen munkák folytak többek közt az óbudai Hajógyári-szigetnél a római híddal kapcsolatosan, Szegeden a Tiszában egy római kőemlékekkel megrakottan elsüllyedt sószállító hajó felkutatására, és a Győr térségében lévő, korábbról már ismert lelőhelyeken. Lébényszentmiklóson a Barátföld-pusztai kavicsbányában, a máriakálnoki kavicsbányában és a Kúnsziget–Toronyvár-dűlőben római objektumokat, a Balaton északi partján pedig az Árpád-kori *Losta* falu maradványát keresték könnyűbúvárok régészeti irányítás mellett. A bölcskei kutatásokat követő kezdeti felbuzdulás során a Magyar Búvárszövetség főtitkárának segítségével lépések történtek a régészhallgatók búvárképzése és a búvárok régészeti ismeretekkel történő ellátása terén is. Az előkerülő víz alatti régészeti leletek nyilvántartásba vételéhez pedig a lelőhelyek adatait rögzítő adatlap készült. A biztató próbálkozások azonban részben anyagi okokból, részben pedig a mindkét oldalról tapasztalható érdektelenség miatt lassan-lassan elhaltak.

Így történt, pedig víz alatti régészeti emlékeinkre a víz természetes romboló hatásától kezdve az illegális búvártevékenységen át a mederkotrásig számtalan veszély leselkedik. Napjainkban ezek közül leginkább a Duna főmedréhez közeli parti területeken vagy a holtmedrek közötti részeken meginduló kavics- és homokkitermelés látszik fenyegetőnek. A kotrási vállalkozók lassan kiszorulva a Dunáról, a korábbi élő ágak rehabilitációja címén e parti részekre tették át működésüket, kitermelés alá fogva ezzel a sokszor több méternyi söder alatt megbújó régészeti lelőhelyek területét is.

VÉLEMÉNYEK ÉS ELLENVÉLEMÉNYEK

Végül szólnunk kell néhány alapvető tévedésről, melyet gyakran hallhatunk – olykor szakemberek szájából is – a víz alatt lévő régészeti leletekkel kapcsolatban. Nem egyszer hangzik el az, hogy a régészeti leleteket nem kell feltétlenül feltárni, mert a víz alatt teljes biztonságban, örök időkre védve vannak, míg felhozataluk a biztos pusztulás. A víz, a mocsár, a tőzeg tartósító hatása sokszor valóban csodálatos, de nem minden anyag vonatkozásában. Míg a bőr, a fa, a csont és esetenként egyes textilfajták is jól viselik az állandó vizes közeget, addig bizonyos fémek – főleg az égett vastárgyak – akár néhány évszázad alatt elpusztulnak, s az utóbbiak vasmagja helyén sokszor csak egy bűzös lével teli, oxiddal körbeágyazott üreg marad. A bölcskei mészkő oltárköveken a hajók aljának vasalása által okozott sérülések mellett jól látható például az a repedéshálózat, amelyet a víz hőmérsékletének állandó ingadozása idézett elő, nem beszélve azokról a sérülésekről, amelyeket az em-

beri beavatkozások – a jeges áradások idején végzett robbantások – okoztak. Míg az erőd falazásakor a fortyogó mészhabarcsba beejtett, római kőműveskanálról kopásmentes hengeres fa nyele és ugyancsak vadonatúj, fémtisztán előkerült pengéje alapján az is megállapítható, hogy tulajdonosa szinte már az első napon elvesztette azt, addig a bronz pénzérmék közül jó néhány annyira oxidálódott, hogy meghatározása is nehézségekbe ütközött. Bár a példák sokszor egymásnak ellentmondóak, mégis meggyőződésünk, hogy a víz nem természetes közege a régészeti tárgyaknak, ezért minél előbb fel kell tárni és a szárazföldi leleteknél is gondosabban konzerválni kell őket.

Többször – főként egy-egy olyan nagyobb port felverő lelet, mint például a Visegrádnál talált arany tányér előkerülését követően – felmerült az 1526-ban elvesztett királyi hajók megkeresésének igénye is. Ennek az elképzelésnek napjainkban is vannak szószólói. Tudnunk kell azonban, hogy a Duna sodrása még az alsó szakaszokon is olyan nagy, hogy egy elsüllyedt és vízzel telt fém hajótestet is képes szinte órák alatt több tíz kilométernyi távolságra sodorni. Még ha figyelembe vesszük is azt, hogy a 17. századi, gátak által a mai módon még össze nem szorított folyam a mainál lassabb tempóban haladt, a hegyek közötti visegrádi szakaszon mindez aligha volt érvényes. A hajók felkutatásához sok-sok négyzetkilométernyi területet kellene átvizsgálni, ami a mai technikai lehetőségek mellett szinte lehetetlen. Nagy valószínűséggel csak a szórvány (és kotrási) leletek fokozott figyelemmel kísérése, s az azok nyomán megindítható, gondos víz alatti munka vezethet ebben a kérdésben eredményre.

A VÍZ ALATTI KUTATÁSOK JÖVŐJÉRŐL

A fentiekben vázolt számos nehézség és negatívum ellenére is biztató jelnek látszik a magyar víz alatti kulturális örökség tekintetében a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának azon szándéka, amely szerint hazánk is csatlakozni kíván ahhoz az UNESCO vezetésével megkötendő nemzetközi egyezményhez, amely nem csupán a tengerek mélyén található, hanem azon túl minden a folyókban, tavakban, iszapban és mocsárban lévő régészeti leletnek, így a magyarországi régészeti objektumoknak is biztosíthatja majd a megkívánt védelmet. A magyar álláspont kidolgozására a minisztérium 1999 végén szakértői munkacsoportot hozott létre. Ennek feladata az UNESCO tervezetének áttanulmányozása, valamint a magyar viszonyok és igények szerinti módosításokra tett javaslatok megfogalmazása volt. A jövő nem kevésbé fontos feladata a régészek és a restaurátorok víz alatti munkákra való kiképzésének és a búvárok régészeti munkákra való felkészítésének a megszervezése. Meg kell teremtenünk ugyanakkor a víz alatti régészeti lelőhelyek feltárásához szükséges anyagi bázist, és az eddig periférián tengődő búvárrégészetet a magyar archeológia édes gyermekévé kell fogadnunk.

A LÉGIRÉGÉSZET MAGYARORSZÁGON

Visy Zsolt

A 19. század végének nagy újításai közé tartozik a léghajó és a repülőgép feltalálása és alkalmazása, amivel az emberiség sok ezer éves vágya vált valóra. Az addig csak hegyek ormáról, magaslatok tetejéről végzett megfigyelések immár bárhonnan, bármilyen magasságból lehetségessé váltak, az addig csak képzeletből megfestett táj- és városképeket a személyes megfigyelések alapján is el lehet készíteni. A fényképezés terjedésével a kiemelkedő helyekről készített felvételek is sokasodtak, a 19. század végén pedig megjelentek a léggömbökről készített fényképek, az igazi légifelvételek előfutárai. Mint sok más újítás esetén, ebben a tekintetben is a katonai alkalmazás volt az úttörő. Az I. világháború idején hamar rájöttek a légi felderítés jelentőségére, és természetesen arra is, hogy a látványt fényképen rögzítsék. A magasból való megfigyelés és fényképezés új tudományos távlatokat nyitott, az új módszer szakemberei kifejlesztették az optimális feltételeket, megtanulták, hogy mikor, milyen magasságból és milyen időben lehet a legjobb eredménnyel dolgozni. Természetesen arra is hamarosan rájöttek, hogy a magasból nagyon sok olyan dolog is látszik, ami a föld felszínéről nem, és arra is, hogy a magasból nézve a szétszórtan megfigyelhető jelenségek értelmes egésszé állnak össze, olyan összefüggések válnak nyilvánvalóvá, amelyekre a felszíni megfigyelések soha nem nyújtanak módot. Többek között régi korok részben vagy egészében eltemetett maradványaira, jelenségeire is felfigyeltek. **(10. kép)** A légi régészet így az I. világháború egyik, kivételesen dicséretre méltó eredményének tekinthető. Ennek a kornak a pilótái voltak azok, akik elsőként észleltek, rögzítettek régészeti nyomokat, és akik a polgári életbe visszatérve elsőként kezdtek foglalkozni régészeti jelen-

10. Késő neolitikus vagy kora rézkori körárok és sánc Jánoshida-Portelek határában

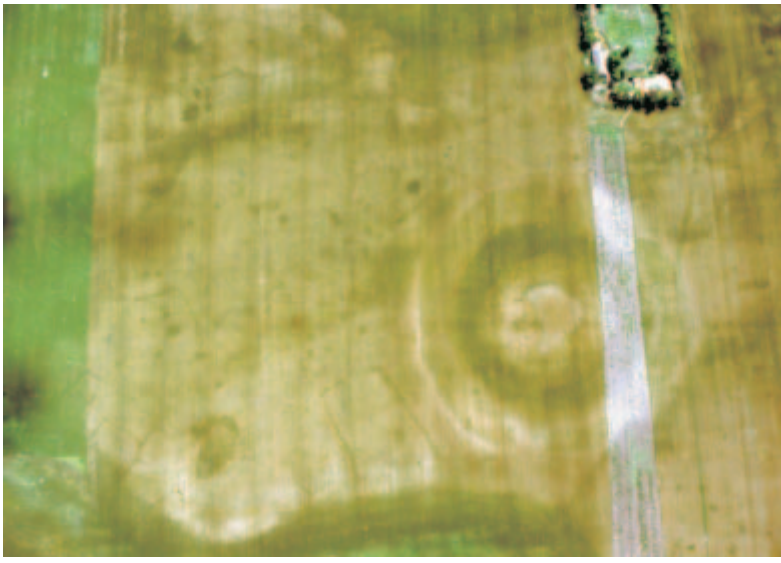

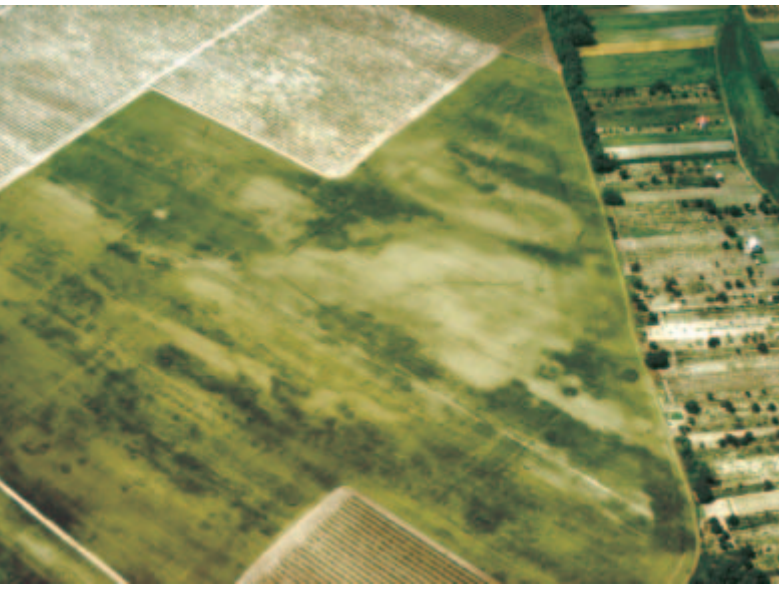

11. Brigetio-VI, VII. menettábor Szőny határában

ségek tudatos, tudományos célú légi felderítésével, rögzítésével és kiértékelésével.

A légi régészet úttörői a húszas és a harmincas években fejlesztették ki kutatási módszereiket. Európa mellett elsősorban az afrikai és a közel-keleti sivatagos területek eltemetett romjainak a felderítésén dolgoztak. A ma már klasszikusoknak számító *Th. Wiegand*, *A. Poidebard*, majd *O. G. S. Crawford* mellett feltűnt *Stein Aurél* is, aki 1938-ban, 76 éves korában kezdte meg Irakban a római limes és más régészeti emlékek nyomainak légi felderítését. Magyarországon is hamarosan, a nemzetközi fejlődéssel szinte egy időben indultak meg a légi régészeti kutatások. Úttörő szerepet játszott *Radnai Lóránd*, aki 1938-ban napvilágot látott közleményében elsőként írta le Magyarországon a légifotózás sajátságait, régészeti hasznát és a sikeres megfigyelés alapfeltételeit. Két évre rá megjelentek az első, tudományosan értékelt légifelvételek az *Archaeologiai Értesítő* hasábjain, amelyben bebizonyította az elmélet helyességét, és megmutatta, hogy a módszert hazai körülmények között is eredményesen lehet alkalmazni.

Az új lehetőségre hamar felfigyeltek a régészek, és alig néhány év múlva *Radnóti Aladár* közölt jó minőségű, régészetileg értékelhető felvételeket a Meszes hegység gerincén húzódó *dacia*i limesről készített munkájában. A háborús körülmények segítették a régészeti légifényképezés fejlődését, de egyben gátjává is váltak. Célzott, tudományos igényű felderítő repülésekre nem igen került sor, de a hadsereg által készített, nagy mennyiségű és jó minőségű felvétel régészeti kiértékelésének nem volt akadálya. Ilyen jellegű kutatómunkát végzett *Neógrády Sándor*, aki hosszú éveken át gyarapított jelentős légifelvétel-gyűjteményét az utolsó lehetséges pillanatban, 1950-ben közölte. Csak sejteni lehet, mi minden tartozhatott még anyagába, amely azonban a megváltozott feltételek miatt nem válhatott közkinccsé. A gyanakvásra épülő kommunista rendszer megengedhetetlennek tartotta az ország területének átfogó szemlélését, és a légi felderítés minden ágát a legszigorúbb katonai titkok kategóriájába utalta.

A politikai és az adminisztrációs gátak a hetvenes években gyengültek meg annyira, hogy a katonai felderítés mellett – természetesen az előírások szigorú betartásával – megindulhatott a gazdasági célú légifelvételek készítése is. Az itt nyíló keskeny résen sikerült a régészeti célú felvételek készítésére is sort keríteni, de ezek tudományos értékét sokszor teljesen lerontotta az a tény, hogy szakmailag nem optimális időben és feltételek mellett készültek, hanem úgy és akkor, amikor a repülésre sor kerülhetett. Mód nyílt viszont a topográfiai vagy a gazdasági célból készített felvételek jelentős hányadának az átnézésére, amelyek igen szép számban örökítettek meg jól felismerhető módon régészeti jelenségeket is.

Kiemelkednek ezek közül azok a még a negyvenes évek első feléből származó képek, sorozatok, amelyek a Duna teljes magyarországi szakaszát vagy más helyszínt örökítettek meg. Ezeken néha még olyan jelenségek is tisztán látszanak, amelyeket azóta épületek, gyárak fednek vagy ahol az intenzív gazdálkodás eltüntette azokat. Az ötvenes években és a később készített sorozatok is rendre értékes eredményekre vezettek, és még ezután is vezethetnek, hiszen a mérőkamerával, függőleges tengellyel felvett sorozatok gondos átnézése számos újabb felfedezést eredményezhet. Idővel fokozatosan enyhültek a légi fényképezés feltételei, előbb a szigorú szabályok enyhébb alkalmazásával, majd pedig, a demokratikus fordulat után, a térképek és bizonyos felvételfajták nyílttá tételével. A korábbi szabályozás szerint csak azt lehetett lefényképezni, amit a régészet már felderített, ami ismert lelőhely volt. Ez lehetetlenné tette a régészeti kutatórepüléseket, amelyeknek éppen új régészeti jelenségek felderítése és képi rögzítése a célja. Az új szabályozás megengedi nagyobb területek berepülését és a felfedezett jelenségek szabad fotózását, így tehát a mai hazai rendszer legfontosabb mutatóit tekintve

12. Annamatia-9 őrtorony a limes-úttal Dunakömlőd határában

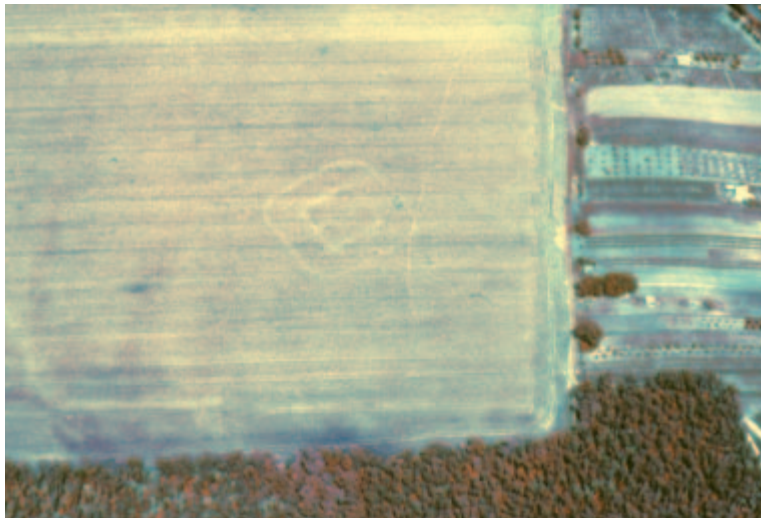

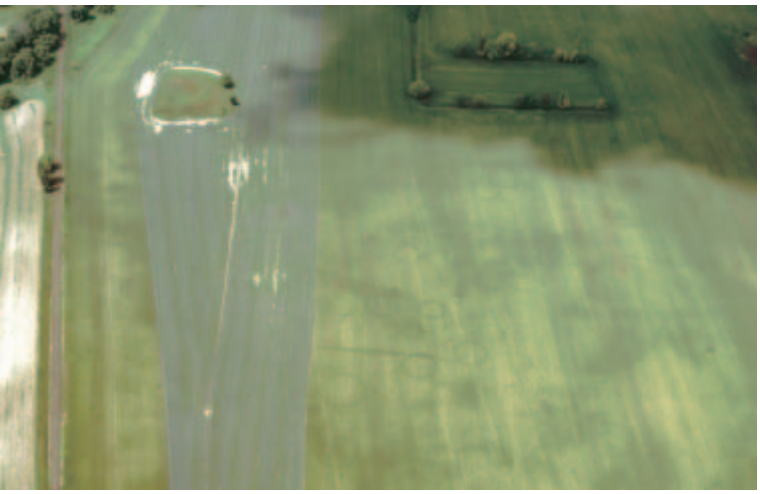

13. Római kori halomsírok Écs határában

megfelel a legtöbb európai országban alkalmazott szabályrendszernek. **(11. kép)**

A régészeti jelenségek magasból való észlelésének az az alapja, ami a régészeti ásatásoknak is: az egyszer megbolygatott föld nagyon sokáig, szerencsés esetben akár évezredeken keresztül is megőrzi ezeknek a beavatkozásoknak a nyomait, „emlékszik" rájuk, és ezt színével, tömörségével, összetételével és nedvességmegtartó képességével éri el. Ahogyan a szelvények metszetében feltárulnak a rétegek, ugyanúgy különíthetők el az emberi beavatkozás nyomai a föld felszínéről készített felvételeken. A légi felvételeken azonban mást és többet is lehet látni, mint egy ásatási metszetben. Mivel az emberi beavatkozás által érintett talaj eltér környezetétől, sokszor a növény- vagy a hótakaró is utal a mélyben rejlő eltérésekre. A betöltődött gödrök, árkok humuszban gazdagabb televényes talajában az átlagosnál jobban fejlődnek a növények, az épületfalak köves-habarcsos sávjában pedig gyengébben. **(12. kép)** A humuszban gazdagabb talajban több a mikroorganizmus, amelyek hőt is termelnek, és ez olykor már elegendő, hogy éppen csak az egykori gödrök foltjaiban, árkok vonalában olvadjon el a frissen esett, vékony hótakaró. A növények közül a gabonafélék a legalkalmasabbak a mélyben rejlő régészeti jelenségek megmutatására. Könnyű belátni, hogy az átlagostól való pozitív és negatív eltérések színben, fejlődési és érési fokozatban, gyakran pedig magasságban is megmutatkoznak. A kis méretű különbségeket a szárazság mintegy előhívja, hiszen ilyenkor a növények valóban a gyökérzetük által elérhető nedvesség- és táplálékforrásokra vannak utalva, és ezek igen nagy mértékben eltérhetnek egymástól köves vagy humuszban gazdagabb talajban. A csekély magassági eltérések csakúgy, mint minden más olyan régészeti jelenség, amely a felszín domborulatában is megmaradt, a felkelő vagy a lenyugvó nap sugarainak súrlófényében árnyék formájában megörökíthető.

A légi felderítés egyre fontosabb szerepet játszik a régé-

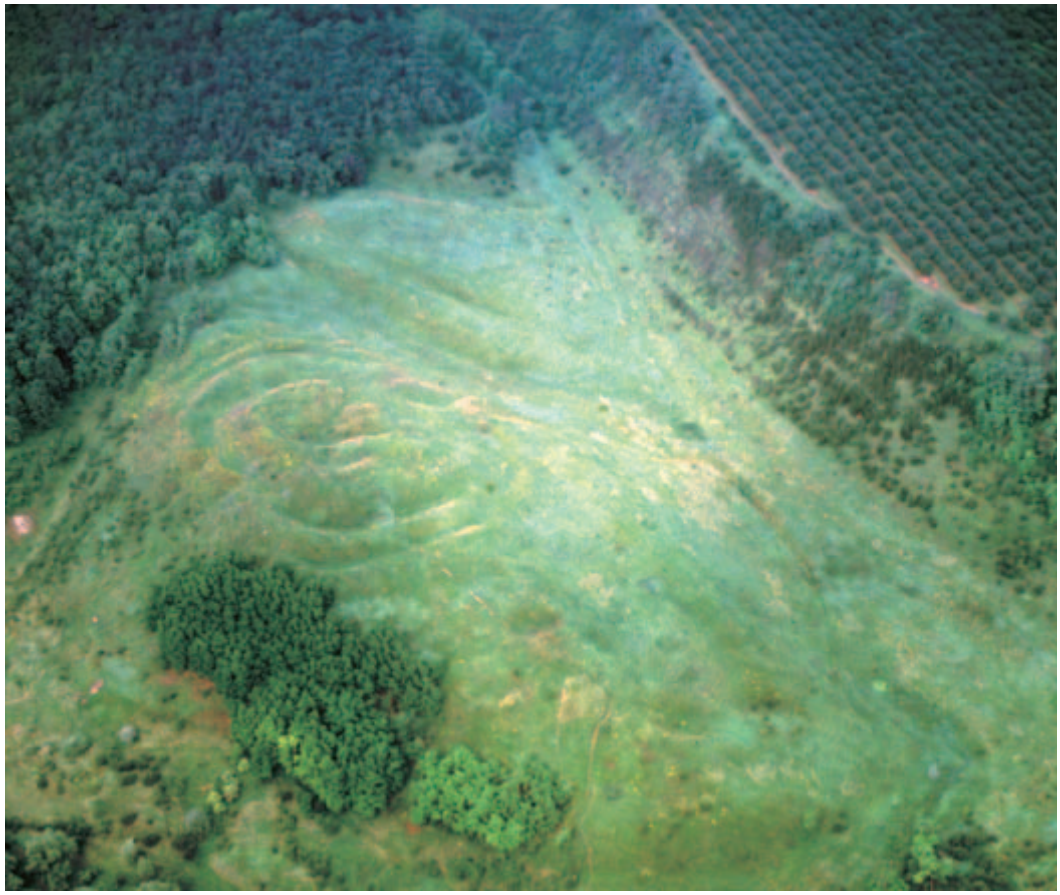

14. Dombtetőn épült középkori sáncvár. Galgahévíz–Szentandrás part

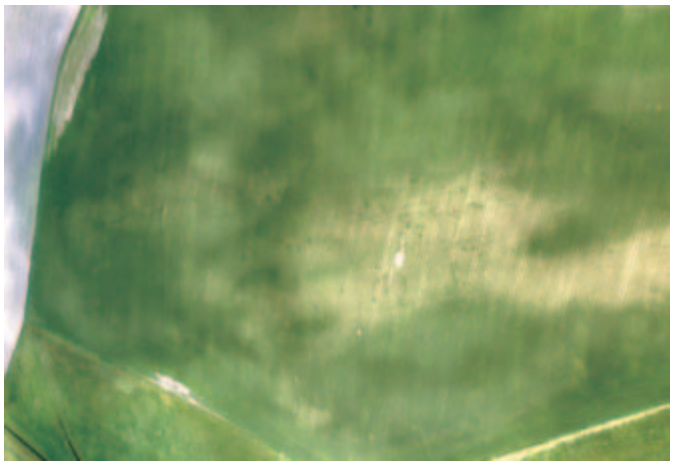

15. Római tábor. Sárszentágota

szetben. Jellegénél fogva nem csak egy régészeti lelőhely azonosítására, hanem sokszor kiterjedésének, struktúrájának és így térképezhető alaprajzi sajátságainak a meghatározására is alkalmas. Egyes szabályos alaprajzi rendszerekből, alaki vonásokból gyakran a régészeti objektum korára is következtetni lehet. **(13. kép)** A függőleges tengellyel készített légifelvételek térképre való szerkesztése, a látott jelenségek azonosítása nem okoz különösebb gondot, a ferde tengellyel, erős rövidüléssel készült felvételeket régebben csak bonyolult eljárásokkal lehetett térképre vinni. A számítástechnika e tekintetben is áttörést hozott, hiszen néhány pont meghatározása után a térinformatikai programok a többit elvégzik, a digitalizált képi tartalom pedig akár közvetlenül is beépíthető a megfelelő térképlapra. **(14. kép)**

A 20. század utolsó évtizedében Magyarországon is hihetetlen mértékben felgyorsult a légi régészeti kutatás. Légifelvételek ezrei készültek, hazai és nemzetközi együttműködésben több jelentős program indult vagy valósult meg a térinformatikai kutatásban, a légi régészet technikájának és gyakorlatának az elsajátításában, légifotós adatbázisok kiépítésében. A régészeti topográfia – a régészeti lelőhelyek országos nyilvántartása – felgyorsításának legfontosabb eszköze a légi régészet, és a több intézmény részvételével épített egységes régészeti adatbázis már nem a távoli jövő reménye csupán. **(15. kép)**

AZ ÖRÖKSÉGVÉDELEM SPECIÁLIS TERÜLETE: A VÁROSI RÉGÉSZET

Zsidi Paula

A vidéken és a városban végzett régészeti tevékenység már a tudományág kezdeti szakaszában lényegi különbségeket mutatott, bár az európai régészetben ismert „városi régészetről" csak az 1970-es évek közepétől beszélhetünk hazánkban. Városi régészeti tevékenység folyik ma már Budapest mellett minden olyan történelmi városmaggal rendelkező vidéki városban is, ahol a városfejlesztés értékteremtő folyamatával együtt a múlt emlékeinek értékmentése párhuzamosan folyik (többek között Pécs, Sopron, Szombathely stb.).

A városi régészeti kutatásokra többnyire a városfejlesztéssel kapcsolatos munkák következtében kerülhetett sor. Ez Budapest, s ezen belül is elsősorban Óbuda területén jól nyomon követhető. *Aquincum* polgárvárosa városfalának építkezési célra való kitermelése jelentette azt a motívumot, amely a polgárváros feltárásának megindulását eredményezte. Ekkor, a 19. század 70-es, 80-as éveiben születtek az első – központi rendelkezés híján – helyi érdekeltségű rendeletek az Óbudán előkerülő emlékek védelmére azok „*elkallódásának megakadályozása érdekében*". Egy ugyancsak fővárosi, 1928-ban született rendelet pedig már nemcsak a leletek beszolgáltatásáról ír, hanem arról, hogy az előkerült emlékek „múzeum részéről történő vizsgálatáról is gondoskodni kell," akár a munkálatok egy hétre történő felfüggesztése árán is.

A városi régészetben látványos fordulatot hozott a 70-es évek közepe, amikor az építkezéseken általánossá vált a gépi földmunka. Az építkezések földmunkáinak üteme felgyorsult, ami a régészeti örökséget fokozott veszélynek tette ki, a feltárások számát pedig jelentősen megnövelte. **(16. kép)** A régészeknek szembesülniük kellett azzal a ténnyel, hogy a régészeti kutatás a beruházás részévé vált. Európa nyugati részén ez a folyamat már korábban lezajlott, s régészeink a nemzetközi kapcsolatok révén, a tapasztalatcserék során tájékozódtak a városi régészet korszerű módszereiről. Köln, Bonn, London történelmi városmagvainak megóvása példaképül szolgált a hazai gyakorlat kialakulásánál. Időközben Magyarország sorra csatlakozott a történeti városmagok megóvásáról, a régészeti örökség védelméről alkotott európai konvenciókhoz, egyezményekhez. Az egyezményekben rögzített elvárások és normák – így például az 1992-ben aláírt, hazánkban 2000-ben kihirdetett máltai egyezményben foglaltak – már az 1997. évi CXL. törvényben is megfogalmazódtak, s még hangsúlyosabban jutottak érvényre a 2001. évi LXIV. törvényben.

Történeti városmagjaink megóvása tekintetében különösen nagy veszélyt jelentett a 90-es évek elejétől megjelenő magánberuházások igen nagy száma. Szerencsére a korábbi évtizedek tapasztalatai alapján zajló előkészítő munka, a folyamatosan gyűjtött adatokból összeállított naprakész adatbázis, a folyamatos technikai fejlesztés és más európai nagyvárosok tapasztalatainak felhasználása segített nagyobb veszteség nélkül átvészelni ezt az időszakot. Biztos pénzügyi alapokra került a régészeti örökség védelme az 1997. évi CXL. törvény, majd a 2001. évi LXIV. törvény életbelépésével, amely különösen a városi régészetben állandóvá vált feltárási kampány zökkenőmentesebb elvégzését segítette. A kor követelményeinek megfelelő színvonalú városi régészeti tevékenység végzéséhez, a fentiek mellett, több szakképzett, a városi régészetben gyakorlattal rendelkező szakemberre, valamint a városi régészettel foglalkozó intézmény szakmai struktúrájának átalakítására van szükség.

16. Városi ásatás Óbudán az 1980-as években, az aquincumi katonaváros területén

A VÁROSI ÁSATÁS SPECIFIKUMAI

A városi feltárásnak több olyan különleges ismérve van, ami megkülönbözteti a beépítetlen területeken, nagy volumenű beruházások előtt folyó „zöldmezős", illetve az ún. tervásatástól: elsősorban az építkezés, a beruházás üteme határozza meg a munka kezdetét és sajnos gyakran az időtartamát is. A feltárások üteme tervezhetetlen, s a kutatás többnyire nem a tudomány fejlődésének ütemében zajlik, folyamatos kapcsolattartás szükséges a vonatkozó építési hatósággal és a területi főépítészekkel, bizonytalan, sokszor nem egyértelműen értelmezhető az adó- és a munkajogi háttér. A legnagyobb problémát talán a feltárások során felhalmozott nagymennyiségű leletanyag konzerválása, nyilvántartása és raktározása jelenti.

Az értékmentés mellett a városi régészet másik lényegi kérdése a tudományos kutatás szempontjainak érvényesítése. Az egymástól elszigetelten zajló és összefüggésben nem álló építkezések tetszőleges menetét nem tudományos elvek szabályozzák. Az építkezéshez kapcsolódó feltárások eredményei csak egy, a múzeumban lévő, ott a várostörténeti kutatás megindulása óta felhalmozott adatbázisba illesztve nyerik el értelmüket, válnak történeti forrássá. A városi régészetben meghatározóak a történeti korszakok topográfiai kutatási programjai, amelyekre kellő szintű szervezettséggel az új, egymáshoz látszólag nem kapcsolódó eredmények is felfűzhetők. A Budapesti Történeti Múzeumban például ún. „területi referensek" végzik a topográfiai programok irányítását, biztosítva az adott területi egységen belül a tudományos szempontok érvényesülését. A területi referensek felügyelik térségük valamennyi feltárását, párhuzamosan folyó feltárások esetén több régész munkáját irányítva, koordinálva.

A városi régészet módszere hasonlít egy „kirakós játékra". Egy-egy tudományos felismerés sokszor évek kitartó munkájaként született, apró részeredmények összeillesztése nyomán alakul ki. A látszólag összefüggéstelen, apró adatok dokumentálva, térképre rajzolva, előbb-utóbb értelmezhető tudományos információvá válnak. Nemegyszer előfordul, hogy egy őskori telep, temető vagy egy-egy római kori, illetve középkori épület különböző részletei évek vagy évtizedek múltán kerülnek elő, válnak használható történeti forrássá. A feltárás általában az utolsó és meg nem ismételhető lehetőségét jelenti a lelőhelyről begyűjthető információk dokumentálásának. Ezért az elpusztuló emlékek esetében a lehető legteljesebb körű feltárásra kell törekednünk. Ebben segítik a városi régészt az archaeometria módszerei (archaeozoológia, archaeobotanika, dendrokronológia, archaeomagnetika stb.), melyek alkalmazása az elmúlt időszakban egyre általánosabbá vált.

A VÁROSI ÁSATÁS ÉS A VÁROSRENDEZÉS

A városrendezés és a városi régészeti örökség védelméért felelős intézmények folyamatos kapcsolattartása kölcsönösen segítségére lehet egymás munkájának. A városrendezés tervezési folyamatában a keretszabályozási tervek megalkotásánál már rendeletileg is figyelembe kell venni a terület régészeti jelentőségét. Ezzel megelőzhetők azok a „váratlan leletmentések", munkaleállítások, amelyek nem is annyira váratlanok, de a kellő előkészítés hiánya miatt sok bosszúságot okoznak a beruházóknak és a régészeknek egyaránt. Egy-egy nagyobb, beépítésre váró terület régészeti arculatának megrajzolását, a pontos szakvélemény kialakítását még a beruházás megkezdése előtti próbafeltá-

17. Helyreállított műemlék városi környezetben, az aquincumi legiotábor keleti kapujával

rások, ritkábban geofizikai felmérések s kivételes esetben légifotók segítik. Budapesten a kerületi önkormányzatok többsége és a fővárosi múzeum (BTM) folyamatos jó kapcsolata biztosította például, hogy a római kori provinciaszékhely, Aquincum eddig ismeretlen topográfiai egységei váljanak ismertté Budaújlakon, a Filatorigátnál, a Csúcshegyen (Bp., III. ker. Óbuda). Szükséges lenne azonban a „monitoring"-rendszer folyamatos működésére, amely a régészeti jelentőségű területek aktuális állapotát rendszeresen vizsgálja, dokumentálja. Erre jelenleg csak a kiemelt jelentőségű területek esetében van lehetőség.

A modern európai örökségvédelem, ezen belül is a városi régészet európai gyakorlatához ma már hozzátartozik – a feltárások eredményeinek bemutatása mellett – a szakma és a nagyközönség, sőt a beruházók gyors tájékoztatása is a feltárások eredményeiről. **(17. kép)** E tekintetben példaképpen említhetjük az 1995 óta évente megjelenő, a főváros római kori városelődjének, Aquincumnak legújabb kutatási eredményeiről szóló sorozatát, az *Aquincumi füzetek*et. Az eredmények közzététele azonban nemcsak szorosan vett szakmai, hanem etikai kérdése is régészetünknek: „A kutatás nem öncél, minden kutatásnak csak annyiban van értelme, amennyiben a közt szolgálja." (Korek József)

A RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉG VÉDELME MAGYARORSZÁGON

Nagy Mihály

A régészeti örökség fogalma új keletű, az 1997. évi CXL., ún. „kulturális törvény"-ben szerepel először hivatalosan. A köznyelv a régészeti *lelet* fogalmát használja a földből, vízből stb. előkerült olyan régi tárgyakra, amelyek forrást jelentenek a régészettudomány számára. Ez azonban nem szabatos, hiszen a lelet bizonyos esetekben csak ingó tárgyakra vonatkozott (az ilyenfajta szóhasználat egyes európai országokban szintén előfordul), az örökség viszont magában foglalja mind az ingatlan, mind az ingó emlékeket és – ami a forrásérték szempontjából még ennél is fontosabb – azok összefüggéseit is. *Báró Forster Gyula*, a *Műemlékek Országos Bizottságá*nak egykori elnöke a századfordulón írt összefoglaló munkájában – amelyet az ingó emlékekről szóló törvénytervezet készítése kapcsán állított össze – leleteknek nevezi a tudományos szempontból értékes ingó régészeti tárgyakat és a természettudományi szervetlen és szerves maradványokat. Ezek, akárcsak a kincsek, jogi értelemben véve uratlan jószágok *(res nullius)*. **(18. kép)**

Jogi szempontból élesen elkülönülnek ezektől az ingatlan és az ingó műemlékek. Az utóbbiak egyes korszakokban

18. Báró Forster Gyula

magukban foglalták a régészeti leleteket is, de Forsternél már csak (iparművészeti jellegű) műtárgyak és művészi alkotások értendők alattuk. A védelemre irányuló korábbi törekvések az előkerülő, gyűjteményben elhelyezhető tárgyakra összpontosították a figyelmet, nem pedig a lelőhelyre (ma már tudjuk, hogy a tudományos információk jelentős részét a leleteknek a lelőhelyen elfoglalt elsődleges összefüggései hordozzák). Ennek a szemléletnek egyenes következménye volt, hogy a földmunkák során előkerülő ingatlan régészeti emlékek ugyanolyan megítélés alá estek, mint egy álló épület rejtett részletei: nem számítottak uratlan dolognak, hanem a rejtő ingatlan dolog részének tekintették.

A KEZDETEK

Noha a régészeti leletek – néha tudományos igényű – magyarországi gyűjtéséről a 15. század vége óta rendelkezünk adatokkal, a hazai régészeti örökség intézményesített védelmének kezdeteivel csak a múlt század közepén találkozunk.

A középkor folyamán a földből előkerülő régészeti leletek közül – kevés kivételtől eltekintve – csak a nemesfémből készült tárgyaknak tulajdonítottak értéket. A régészeti örökség védelmének történeti alakulása során a leletek tulajdonjogáról alkotott felfogás változását is át kell tekintenünk. Annál is fontosabb ez, mert hosszú évtizedeken keresztül éppen a tulajdonjog korlátozása miatt nem sikerült törvényileg szabályozni a régészeti leletek védelmét.

Forster kifejti, hogy „*a tulajdonjog szerzésének eredeti módja az elsajátítás s ennek egyik faja a találás vagy lelés. Ez a kincsre is vonatkozik, melyre tehát szintén áll az az észjogi szabály, hogy uratlan dolog az első elfoglalót illeti. Ámde ez ellentétben áll azzal a közvetett eredeti szerzésmóddal, azzal a második szabállyal, mely a növedéket a fődolog tulajdonosának ítéli és mely szabály a kincset növedéknek tekinti, és így azt a föld urának van legtöbb joga elsajátítani.*" Mivel a kincs megtalálója nem minden esetben volt azonos a föld tulajdonosával, ezért elméletileg mindketten egyaránt jogot formálhattak a kincsre. Az olyan elrejtett tárgyak, amelyeknek tulajdonosa már nem volt megállapítható, ugyanolyan elbírálás alá estek, mint az örökös nélkül elhunyt személyek javai, azaz a királyi kincstárat illették. Ilyenformán a talált kincsek tulajdonjogáról e három fél érdekeinek figyelembevételével kellett dönteni.

A magyar szakirodalomban a kincsek tulajdonjogával kapcsolatban legkorábbi adatként egy 1229-ben kiadott oklevelet említenek, amely tudósít arról, hogy egy kincs megtalálóit a váradi püspök bíráskodása elé idézték, mert – kötelességüket elmulasztva – a kincset nem jelentették be, és így a királyt meglopták. A középkorból és a kora újkorból egyéb adatokat is ismerünk, amelyek kincsek felleléséről tudósítanak. Bár a részletek nem minden esetben világosak, annyi mégis megállapítható belőlük, hogy a földesúr – bizonyos esetekben a király is – igényt tartott a kincs egy részére vagy egészére.

A kincsleletekkel kapcsolatos magyarországi jogi eljárásokban új korszakot nyitott egy 1776-ban kiadott királyi rendelet. Ennek értelmében igyekeztek az osztrák joggyakorlatot meghonosítani Magyarországon is, így a talált kincs egyharmada az államkincstárt, egyharmada a földesurat, egyharmada pedig a megtalálót illette. Mindez csak a kiemelkedő értékű nemesfém-leletekre vonatkozott; a 150 forintnál kisebb értékű kincsek egyharmadára a fiscus nem tartott igényt. Az 1777-es királyi rendelet foglalt így állást, ezért a kincs értékét a megtaláló és a tulajdonos között egyenlő részben osztották el. A tudományos szempontok figyelembevételét jelzi azonban, hogy az egyik kincsből néhány érmet megtartottak a császári és a királyi pénzgyűjtemény számára, de ezek anyagi értékét a magyar kamara a kincstárból kifizette a megtaláló és a tulajdonos számára. A harmadolás szokása meghonosodott Magyarországon, és egészen 1949 novemberéig fenn is maradt, noha a kincstárnak az egyharmadra vonatkozó igénye soha nem bírt alappal, mivel a királyi rendeleteket törvényként a magyar országgyűlés nem hirdette ki.

Az udvari kancellária 1798-ban kelt rendelete kimondta, hogy azontúl a 150 forintnál kisebb értékű vagy a pénzértékkel nem bíró régi pénzeket is be kell jelenteni. A kincs fogalmi kiterjesztésének a célja egyértelműen az volt, hogy a tudományos szempontból fontos régiségeket megszerezzék a császári gyűjtemények számára.

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM MEGALAPÍTÁSÁNAK JELENTŐSÉGE

A felvilágosodás kori Magyarországon az önálló nemzeti kultúra megteremtéséért folytatott harc egyik kiemelkedő eseményeként tartjuk számon 1802. november 25-ét, amikor *gróf Széchényi Ferenc* úgy döntött, hogy magángyűjteményét a nemzetnek ajándékozza. Ez a gyűjtemény – amelynek kormányzását az alapítólevél József nádorra bízta – képezte a mai *Magyar Nemzeti Múzeum*, illetve az idők során belőle kivált nagy országos közgyűjtemények alapját. Már Széchényi gyűjteményében is voltak régészeti leletek, s ezek gyűjtése a múzeumalapítás után tovább folytatódott. A sistaróci (Sistarovecz, Temes vm.) leletnek a kamarához történt beadásakor a nádor 1813-ban közölte a helytartótanáccsal azt a királyi elhatározást, amely szerint a bécsi gyűjtemény által ki nem választott érmekből előbb a Nemzeti Múzeum, majd a Pesti Egyetem választhat (természetesen úgy, hogy a kiválasztott tárgyak értékét a múzeum, illetve az egyetem megfizeti a megtalálónak és a földbirtokosnak). Ez volt az első eset, hogy a Magyarországon előkerült leletekből két magyar közgyűjtemény tárgyakat választhatott ki. **(19. kép)**

1846 két fontos eseményről is emlékezetes. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók kassai vándorgyűlésén *Henszlmann Imre* előadást tartott, amelyben felhívta a figyelmet a hazai régiségek megőrzésének fontosságára. Ebben az évben vezették be a Nemzeti Múzeumban a régé-

19. Gróf Széchényi Ferenc portréja

szeti leletek maihoz hasonló, korszerű leltározási eljárását, amely az egy lelőhelyen előkerült leleteket együttesként kezelte, a pontos méretek írásos rögzítésével és a leltárkönyvi rajzokkal lehetővé tette a tárgyak egyértelmű azonosítását.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZEREPVÁLLALÁSA

A következő év elején a Magyar Tudományos Akadémia ülése felhívást fogalmazott meg a műemlékek védelméről. A védelem szorgalmazását indokolta az a körülmény, hogy a műemlékek már akkor is gyakran a fejlesztések vagy a közöny áldozatává váltak. Célként fogalmazták meg a *„történeti érzék felébresztését, a hazai régi műveltség fényre derítését és a nemzeti becsület emelkedését."* Ekkor határozták meg először a védendő műemlékek körét: a nemzeti múlt (időben a szatmári békéig terjedő) azon ereklyéi, amelyek az egykori műveltség és fény felől tanúságot tesznek. Osztályai: épületek, faragványok, öntvények, halmok, festmények, vésetek, metszetek, fegyverek, bútorok, edények, ékszerek. A védelmet csak az akadémiai alapszabály keretein belül kívánták gyakorolni, de számítottak az állampolgárok hazafiúi kötelességére is.

A felhívás hatását jelzi, hogy a forradalom és szabadságharc idején, 1848. november 30-án Kossuth Lajos mint a Honvédelmi Bizottmány elnöke rendeletet bocsátott ki, hogy a sáncépítési munkákat felügyelőknek a talált régiségeket a lelőhely és a mélység pontos feltüntetésével le kell foglalniuk a Magyar Nemzeti Múzeum számára, és jelentést kell tenniük a Magyar Tudományos Akadémia titkárának. A rendelet végrehajtásáról tanúskodnak a *Contra Aquincum* területéről a pesti sáncok ásása alkalmából a múzeumba szállított régészeti leletek. Erre az időszakra esik a rendszeres régészeti ásatások megindítása is: *Érdy János*, a Nemzeti Múzeum régiségtárának vezetője 1848 decemberében tárta fel a székesfehérvári királyi bazilika romjai között III. Béla és felesége, Antiochiai Anna sírját. **(20. kép)**

A forradalom és szabadságharc bukása után I. Ferenc József 1850. december 31-én kelt császári rendelete létrehozta az építészeti műemlékek felkutatására és fenntartására felállított bizottmányt *(Centralcommission)*, amelynek hatásköre az egész monarchiára, így Magyarországra is kiterjedt egészen 1866 novemberéig.

A Magyar Tudományos Akadémia 1858. januári közgyűlésén indítványt terjesztettek elő a Történeti Osztály keretein belül működő, állandó *Archaeologiai Bizottmány* felállítására.

A műemlékeken az 1847-es felhíváshoz hasonlóan a szatmári béke előtt keletkezett *„régiségtani becsű maradványokat"* értették. Hamarosan döntöttek a Bizottmány kiad-

20. A székesfehérvári királyi bazilika 1848-ban Érdy János által végzett leletmentésének rétegsora. Varsányi János egykorú rajza

ványának – ez az első állandó hazai régészeti időszaki kiadvány – az *Archaeologiai Közlemények*nek a megjelentetéséről is.

I. Ferenc József a válságba jutott osztrák abszolutizmus engedményeként 1860. október 20-án kiadta az Októberi Diploma néven ismertté vált birodalmi alkotmányt, amely a belső igazgatásban az egyes tartományoknak a korábbinál nagyobb önállóságot biztosított. Magyarországon visszaállították az 1848 előtti kormányszerveket, az 1861-ben összehívott magyarországi országgyűlés azonban visszautasította az Októberi Diplomát. (Ettől az időponttól kezdve a Centralcommision magyarországi tevékenysége is szünetelt). A Helytartótanács 1861-ben felszólította a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy állítson fel egy, a Centralcommissionhoz hasonló magyar bizottmányt. Ez nem történt meg, mivel az akadémia azt javasolta, hogy a kormány részvételével együtt alakítsanak állandó bizottmányt, mert az akadémia a kebelében felállított bizottmány révén nem akart kormányzati szervvé válni. A viták még négy éven át folytak, de az ügy megoldása elmaradt. Közben a régészeti leletek és kincsek, egészen 1867-ig, továbbra is Bécsbe kerültek, és a magyar gyűjtemények továbbra is csak a császári gyűjtemény után választhattak a leletekből. 1867-ben és 1868-ban a közlekedési miniszter megkeresése nyomán a vasút- és a csatornaépítések során előkerülő leleteket bejelentették a közigazgatási hatóságoknál, amelyek a munkálatok helyszínétől függően a Magyar Nemzeti Múzeumot vagy erdélyi társintézményét értesítették.

JOGSZABÁLYALKOTÁS

1869-ben Henszlmann Imre törvényjavaslata az ingó régiségekért is felelős *Országos Régészeti Felügyelőség* létrehozását, illetve a miniszter tanácsadó szerveként *Országos Régészeti Tanács* felállítását tűzte ki célul. A tervezetben előrelépés tapasztalható a proveniencia elvével kapcsolatban is: elsősorban még mindig a Magyar Nemzeti Múzeum választott a leletek közül, de utána sorra kerültek a vidéki múzeumok is. A vita évekig folyt a tervezetről, miközben a megyei régészeti egyesületek egyre határozottabban követelték, hogy a területükön talált leletek legalább részben kerüljenek gyűjteményeikbe. **(21. kép)**

Időközben az 1878. évi V. törvénycikk a büntetőtörvénykönyvről a 366. §-ban szabályozta a kincstalálás bejelentésének elmulasztását, illetve az előre be nem jelentett kincskeresést. Kincs fogalmán a törvénykönyv akár belső, akár régészeti értékkel bíró olyan régi tárgyat értett, amelynek jogos tulajdonosa semmi módon nem állapítható meg. A szabályozás indoka a múzeumi kiválasztási és megtartási jog biztosítása, illetve az államkincstár megkárosításának szankcionálása volt. A régészeti örökség védelme történetének szempontjából ettől kezdve a kincs fogalma – büntetőjogi értelemben – kiterjedt minden régészeti leletre is.

A Henszlmann által kezdeményezett törvényjavaslatot 1881. április 30-án tárgyalta a főrendiház. *Ipolyi Arnold* indítványt nyújtott be, amely az ingatlan emlékek mellett az ingó műemlékekre is kiterjesztette a törvény hatályát. „*Trefort minister azonban fölöslegesnek tartotta a szöveg módosítását, mert a pénzügyministerrel egyetértőleg úgyis törvényjavaslatot szándékozik benyújtani, mely az ingó természetű műemlékekről szól. …félni lehetett, hogy arra az esetre, ha… az ingó műemlékek is befoglaltatnak és ez által a magántulajdon korlátozására vonatkozó aggályok, mint ez a dolog természetéből folyik, még inkább tápot nyernek, a kedvező megoldás még az ingatlan műemlékekre nézve is, ha teljesen meg nem hiúsíttatik, kétségtelenül újra hosszú halasztást szenvedne*” – emlékezett Forster.

Így – a javaslat megfogalmazása után több mint egy évtizeddel – 1881. május 24-én a műemlékek fenntartásáról szóló, XXXIX. törvénycikket az országgyűlés mindkét háza elfogadta, viszont az ingatlan és az ingó műemlékek védelmének útja ettől kezdve kettévált. A törvény a műemlékek közé sorolta a földben lévő, történeti értékű építményeket is (mai fogalmaink szerint a régészeti örökség ingatlan elemei), és előírta, hogy felfedezésük esetén a tulajdonos vagy a birtokos köteles azt bejelenteni a községi elöljáróságon. A minisztériumnak kellett arról döntenie, hogy fenntartandónak nyilvánítja-e a műemléket vagy sem.

Forster a törvény gyengeségeként említi, „*hogy a törvény a műemlék fogalmát csakis az ingatlanokra, az építészeti emlékekre és ezek tartozékaira szorítja, a mi helytelen, mert azt a fogalmat keltheti fel, hogy műemlék csakis ingatlan vagy legfeljebb*

21. Henszlmann Imre

annak tartozéka lehet és minden esetben azt a sajnálatos tényt állapítja meg, hogy ha a tudomány, a művészet, a közfelfogás szerint ingó tárgy is lehet műemlék, ez a törvény szerint mégsem műemlék."

A századfordulón kísérlet történt olyan törvény megalkotására, amely egységben kezeli a kulturális örökség különböző szakterületeit. 1898-ban Forster Gyulát kérték fel, hogy dolgozzon ki egy törvényjavaslatot, amely egységesen kezeli az ingó (beleértve az őslénytani és az antropológiai maradványokat) és ingatlan műemlékeket. Javaslatot kértek *Hampel Józseftől*, a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának igazgatójától is. Már Hampel javaslatában megtaláljuk azt a törekvést, amely a régészeti leletek körét maximálisan kibővíti *(„Régiségnek tekintendő minden olyan emberi készítmény, mely az élő emberek emlékezetét meghaladó idő előtt készült")*, és ezekre a tudomány érdekében, kiterjeszti a törvény hatályát. Forster megfogalmazta aggályait, amelyek elsősorban a magántulajdon korlátozásából eredő negatív hatásokkal kapcsolatosak. Célja – Hampelével ellentétben – gyakorlatias: azt akarta elérni, hogy a történelmi és a művészeti szempontból fontos tárgyak maradjanak az országban. Javasolta, hogy a leletek megvásárlása érdekében az állami költségvetésben erre a célra képezzenek külön alapot. (Régészeti leletek esetében a megtaláló és a telektulajdonos fele-fele arányban részesült volna a vételárból.) Tisztában volt azzal is, hogy a törvény végrehajtásának alapfeltétele az egyházi javakra is kiterjedő nyilvántartás, mert az állami elővételi jogot csak ez alapján lehet gyakorolni. 1912-ben a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa* előterjesztette az ingó emlékekre vonatkozó törvényjavaslatot a miniszternek, a törvény elfogadására azonban 1929-ig kellett várni. Ekkor lépett hatályba a „XI. törvénycikk a múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezéseiről." A törvény 44. §-a hatályon kívül helyezte az 1878-as büntető törvénykönyv 366. §-át. Helyette a törvénycikk 18. §-a lehetőséget adott a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, hogy ásatás szempontjából tiltott területnek minősítsen olyan területeket, amelyek régészeti, történeti, antropológiai, földtani és őslénytani emlékeket rejtenek, illetve rejtettek. A tiltott területen kizárólag az *Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsa* által kijelölt intézmény végezhetett feltárást. A véletlenül vagy nem ellenőrzött ásatás során előkerült leleteket a törvény előírása szerint be kellett jelenteni közvetlenül a Magyar Nemzeti Múzeumnak vagy pedig a közigazgatási hatóság közbeiktatásával kellett intézni az ügyet. A régészeti leletek megtalálóját és a föld tulajdonosát fele-fele arányban, kártalanításként megillette a lelet értékének kétharmada.

A törvény 1949 novemberéig volt hatályban, amikor felváltotta azt a múzeumokról és a műemlékekről szóló, 13. számú törvényerejű rendelet. Háromnegyed évszázad után először sikerült egyetlen törvénybe foglalni az ingó és az ingatlan műemlékek védelmének szabályait. A jogszabály szintén előírta a véletlenül előkerülő ingatlan emlék vagy ingóság bejelentését, de ezúttal már közvetlenül vagy a közigazgatási hatóság közbeiktatásával a *Múzeumok és Műemlékek Országos Központjá*nak. Ezután a Központ tett javaslatot a vallás- és közoktatásügyi miniszternek a műemlékek, illetve a történeti és a régészeti jelentőségű földterületek védetté nyilvánítására, illetve szakhatósági jogokat is gyakorolt. Újdonság a jogszabályban annak deklarálása, hogy minden a föld alól előkerült, muzeális ingó tárgy tulajdonjoga az államkincstárt illeti. A leletek korábbi megváltása helyett a Központnak lehetősége volt arra, hogy a megtalálót és a földtulajdonost pénzjutalomban részesítse. A műemlékügy hamarosan ismét kivált az egységes hivatalból, amikor 1957-ben az építésügyi miniszter megalapította az *Országos Műemléki Felügyelőség*et, a Budapesti Fővárosi Tanács pedig a *Fővárosi Műemlék Felügyelőség*et.

A muzeális emlékek védelméről szóló, 1963. évi (1975-ben módosított) 9. számú törvényerejű rendelet újra szabályozta a régészeti örökség védelmét, és egyértelműen kimondta, hogy *„a földben, a vizek medrében vagy máshol rejlő, illetőleg onnan előkerülő muzeális vagy műemléki értékű emlékek az állam tulajdonát képezik."* A véletlenül előkerülő muzeális emlékeket továbbra is be kellett jelenteni a helyi önkormányzatnál, új elem azonban, hogy a leletekről nem egy országos központot, hanem a területileg illetékes („kijelölt") múzeumot értesítették, amely – miután megvizsgálta a lelőhelyet – nyilatkozott arról, hogy a munka folytatható-e. A korábbi országos központ többi feladatát részben a Magyar Nemzeti Múzeum, részben az *Ásatási Bizottság* vette át. A régészeti leletekkel kapcsolatban a törvény csak a felfedező jutalmazását helyezte kilátásba, az ingatlan tulajdonosát ilyen vonatkozásban nem említette.

AZ INGATLAN ÖRÖKSÉG VÉDELME MA

A műemlékvédelemmel kapcsolatos feladatainak ellátására a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter 1992-ben létrehozta az *Országos Műemlékvédelmi Hivatal*t, és megállapította az OMvH elnökének másodfokú műemlékvédelmi feladatait a hatósági és az építésfelügyeleti feladatok körében, illetve a Műemlékfelügyeleti Igazgatóság elsőfokú feladatait.

Az országgyűlés 1997-ben fogadta el a kulturális javak illetve a műemlékek védelmét szabályozó, 2001. október 8-ig hatályos törvényeket (LIV. törvény a műemlékvédelemről, illetve CXL. törvény a kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről). Az utóbbi kimondta, hogy a miniszter egyes feladatait a felügyelete alatt álló *Kulturális Örökség Igazgatósága* útján látja el. Az 1998-ban létrehozott Igazgatóság részben a minisztérium (védett területek bejegyzése az ingatlan-nyilvántartásba), részben a Nemzeti Múzeum (javaslattétel lelőhelyek védetté nyilvánítására, nyilvántartások vezetése), részben az Ásatási Bizottság feladatait vette át (feltárási engedélyek kiadása). Az Igazgatóság első fokú közigazgatási hatóság volt, a régészeti jelen-

tőségű földterületekkel kapcsolatban a szakhatósági jogokat azonban továbbra is a megyei múzeumok gyakorolták.

Az ingatlan kulturális örökség (régészet és műemlékvédelem) szakterületének intézményi rendszere alapjaiban alakult át 1998-ban, amikor a nemzeti kulturális örökség egészét a *Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumá*nak hatáskörébe utalták. E szervezeti változások részeként, a minisztériumon belül létrehozták a Műemléki Főosztályt, amely a Régészeti Műemlékvédelem Osztályát és az Épített Műemlékvédelmi Osztályt foglalja magába. A tárca előtt álló legfontosabb feladatok között említhető az információs rendszer, a kiszámítható támogatások, a műemlékgondozó hálózat kiépítése, a hatékonyságvizsgálat, az ismeretterjesztés és a nevelés színvonalának emelése.

Mint láthattuk, az 1997. évi LIV., illetve a CXL. törvények kialakulása hosszú folyamat eredménye volt, de az életbe lépésük óta eltelt időszak tapasztalatai arra utaltak, hogy további módosításra szorulnak. A minisztérium 1998 nyarán történt felállítása után kezdetét vette egy többlépcsős folyamat, amely először kisebb módosításokat tűzött ki célul, majd – miután kiderült, hogy ez nem jelent megoldást a korszerű szabályozásra – 2000. első félévében elkészült egy önálló régészeti törvény tervezete. Időközben azonban felmerült az igény egy egységes örökségvédelmi kerettörvény kidolgozására, amely év végére elkészült, és 2001 elején került a kormány, majd a parlament elé. Az egységes törvénybe bekerültek az önálló régészeti törvény tervezetének új elemei, mint például az információs rendszer, a fenntartható használat elve. A 2001. október 8-a óta hatályos új törvény – a 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről – szerint a hatósági-szakhatósági feladatokat regionális alapon működő, egységes *Kulturális Örökségvédelmi Hivatal* látja el.

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Az elmúlt évtizedekben a nemzetközi egyezményekhez jelentős késéssel csatlakozott Magyarország (például az 1972-es világörökségi egyezményt 1985-ben, a régészeti örökség védelméről szóló, 1992. évi máltai egyezményt 2000-ben hirdették ki). Az európai integráció folyamata megköveteli a jogharmonizációt, így az örökségvédelem terén is törekednünk kell a nemzetközi egyezmények hazai alkalmazására, és az örökség védelméért felelős intézményrendszer átszervezése során is figyelemmel kell lennünk az európai gyakorlatra.

A fejlett európai országokban két, egymással összefüggő tendenciát figyelhetünk meg. Egyrészt folyamatosan nő a védett ingatlanok száma, amelyeket többnyire három (nemzeti, regionális, helyi) védettségi kategóriákba sorolnak. Az egyes kategóriákkal járó védelmi szabályok a nemzetitől a helyi felé enyhülnek, és ez a besorolás segít a központi támogatások elosztásában is. Másrészt a műemlékek számának növekedésével és az osztályba sorolással együtt igyekeznek bevonni az örökségvédelembe a regionális és a helyi önkormányzatokat úgy, hogy a hatósági-szakhatósági feladatokat és jogköröket átadják. A decentralizáció mellett a centralizáció is tovább él (a nemzeti értékek esetében), viszont az ezekkel kapcsolatos feladatokat *dekoncentrált* szervezet útján látja el a kormányzat.

Az új törvénnyel bevezetett listás műemléki védelem és a régészeti lelőhelyek tökéletesedő nyilvántartása miatt Magyarországon a védett ingatlanok számának növekedésére kell számítanunk. Egy korszerű intézményi hálózat a megnövekedett feladatokat is képes lesz ellátni. Ennek kialakítása, illetve a jogszabályi háttér kimunkálása a jövő év feladata lesz.

II. AZ EMBER ÉS KÖRNYEZETE

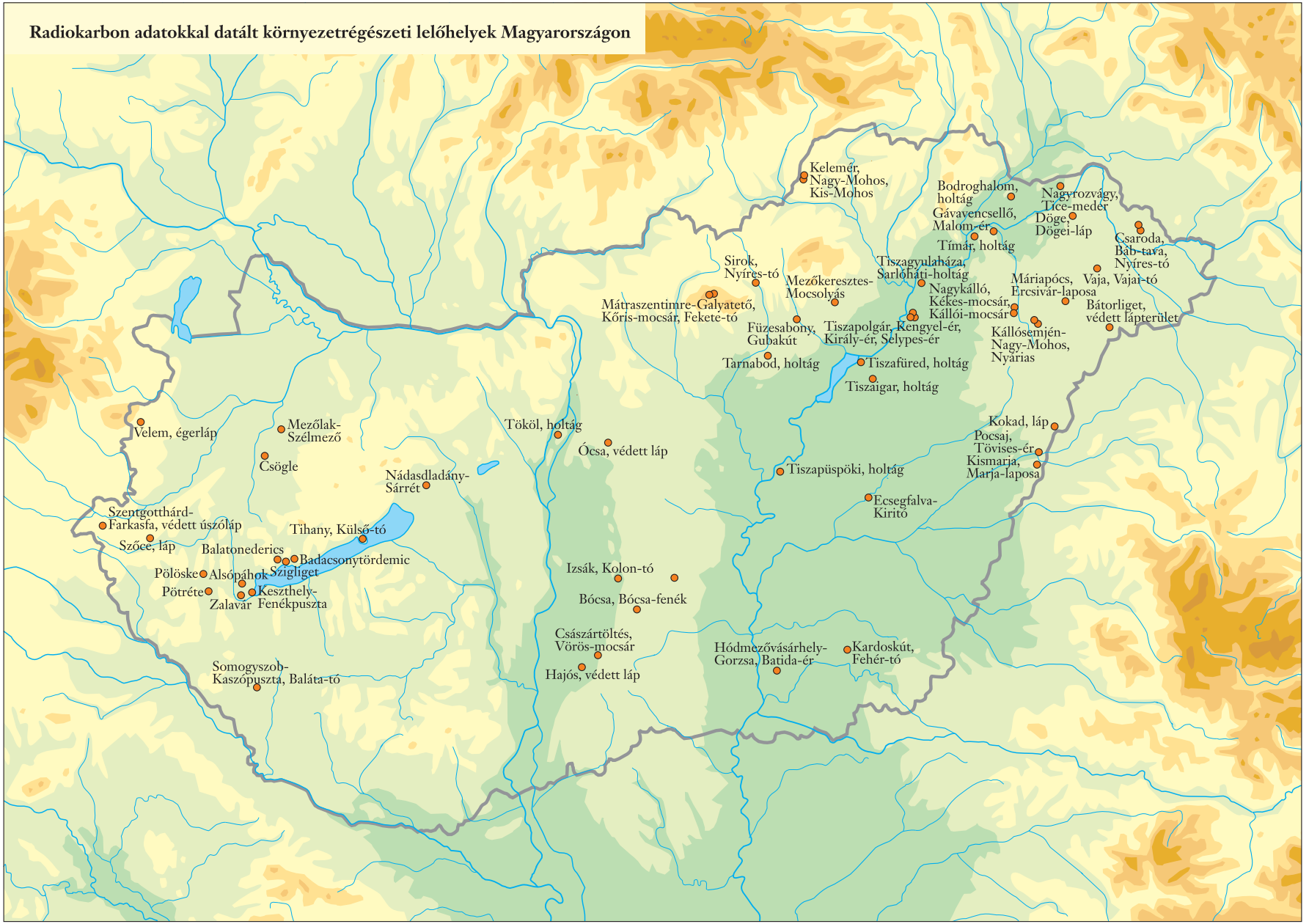
Radiokarbon adatokkal datált környezetrégészeti lelőhelyek Magyarországon
Kelemér, Nagy-Mohos, Kis-Mohos
Bodroghalom, holtág
Nagyrozvágy, Tice-meder
Gávavencsellő, Malom-ér
Döge, Dögei-láp
Tímár, holtág
Csaroda, Báb-tava, Nyíres-tó
Sirok, Nyíres-tó
Tiszagyulaháza, Sarlóhati-holtág
Mezőkeresztes-Mocsolyás
Máriapócs, Ercsivár-laposa
Vaja, Vajai-tó
Nagykálló, Kékes-mocsár, Kállói-mocsár
Bátorliget, védett lápterület
Mátraszentimre-Galyatető, Kőris-mocsár, Fekete-tó
Füzesabony, Gubakút
Tiszapolgár, Kengyel-ér, Király-ér, Sélypes-ér
Kállósemjén-Nagy-Mohos, Nyárias
Tarnabod, holtág
Tiszafüred, holtág
Tiszaigar, holtág
Velem, égerláp
Mezőlak-Szélmező
Csögle
Tököl, holtág
Ócsa, védett láp
Kokad, láp
Pocsaj, Tövises-ér
Kismarja, Marja-laposa
Tiszapüspöki, holtág
Nádasdladány-Sárrét
Ecsegfalva-Kiritó
Szentgotthárd-Farkasfa, védett úszóláp
Szőce, láp
Tihany, Külső-tó
Balatonederics
Badacsonytördemic
Szigliget
Pölöske
Alsópáhok
Keszthely-Fenékpuszta
Pötréte
Zalavár
Izsák, Kolon-tó
Bócsa, Bócsa-fenék
Császártöltés, Vörös-mocsár
Hódmezővásárhely-Gorzsa, Batida-ér
Kardoskút, Fehér-tó
Somogyszob-Kaszópuszta, Baláta-tó
Hajós, védett láp

KÖRNYEZETRÉGÉSZET – EGY ÚJ TUDOMÁNYÁG SZÜLETÉSE

Jerem Erzsébet

Napjainkban a régészet egyik leggyorsabban fejlődő ága a paleoökológia vagy az őskörnyezettan. Tárgya az ember és környezetének komplex vizsgálata természettudományos módszerek segítségével.

A régészettudomány nem tárgy-, hanem emberközpontú felfogása, a gazdaságtörténeti szempontok előtérbe kerülése, az írott forrásokból nem ismert események pontosabb keltezési igénye mind ösztönzőleg hatott részint a módszertani problémák felvetésére, részint az új megközelítésnek megfelelő alkalmazások kidolgozására. Elkerülhetetlen volt annak tudomásul vétele, hogy az őskori ember, illetve emberi közösségek törzsfejlődésük során dinamikus ökológiai rendszer részét képezik, amelyet az állandó változás s egyszersmind a változás állandósága jellemez. Ezért az emberiség őstörténetének megismerése lehetetlen az embert körülvevő környezet sokrétű tanulmányozása nélkül.

Az első komolyabb lépések a különböző természettudományos módszerek régészeti alkalmazására az 1960-as évek elejétől kezdődtek, főként Amerikában, Angliában és Észak-Európában. Először a virágporok vizsgálata, a pollenanalízis indult komoly fejlődésnek. A cél a minél hosszabb időintervallumot átfogó, tőzeglápokból nyerhető pollenprofilok létrehozása volt. Ebben az ír, a svéd, a dán, a norvég törekvések mellett a magyar kutatás is élen járt. A különböző lelőhelyeken készült profilok olyan hasonlóságokat és ismétlődéseket mutattak, amelyekről egyidejűséget lehetett feltételezni. Ilyen volt bizonyos fák elterjedése és egyes fajok kiveszése vagy a gabonapollenek megjelenése – emberi hatásra – a neolitikum kezdetén. Az egymástól távol eső területeken lezajlott események időbeli összevetésének szükségessége miatt megjelent a pontosabb keltezés igénye. A klasszikus időrendi rendszerek és a már ismert radiokarbon-adatok egyeztetésének nehézségei korrelációra alkalmas, finomabb dátumok alkalmazását igényelték. Ezért rendkívüli gyorsasággal beindultak a fák évgyűrűinek tanulmányozásán alapuló dendrokronológiai vizsgálatok, amelyek eredményei azután lehetővé tették a radiokarbon-adatok újrakalibrálását. A hangsúly a minél hosszabb dendrokronológiai skálák kidolgozására és a különböző laboratóriumok – kezdetben egymástól eltérő – eredményeinek összehangolására tevődött át. Szívós munkával sikerült lépésről lépésre kitolni az időhatárokat, így keletkezett az egyik leghosszabb évgyűrűskálán alapuló kronológia, először Kr. e. 5289-ig, majd Kr. e. 7224-ig visszamenőleg. Az 1970-es évek vége felé következett be az a döntő változás, amikor is új technikák bevezetése lehetővé tette, hogy a hibahatárt a ^{14}C keltezésnél G. W. Pearson ±80 évről ±20 évre redukálja. 1985-ben pedig már rendelkezésre állt a teljes ír kalibrációs görbe. Rendkívül hasonlóak voltak M. Stuiver eredményei Amerikában, melyeket Németországból származó tölgymintákon mért. Kettejük adatainak egyeztetéséből jött létre az úgynevezett Stuiver/Pearson *high-precision* = nagy pontosságú ^{14}C keltezés, azaz a Stuiver/Pearson kalibrációs görbe, melynek pontosítása – a közben közel Kr. e. 9000-ig megnyújtott dendrokronológiai skála és a részecskegyorsítók alkalmazásával nyert ^{14}C adatsorok egybevetésével – jelenleg is folyamatban van. Ennek köszönhető, hogy a közelmúltban már a radiokarbon-keltezés szempontjából legproblematikusabb késő bronzkori és vaskori időszakra is sikerült megnyugtató eredményeket kapni, sőt alkalmas minták esetében évre pontosan keltezni. Elmondhatjuk, hogy az utolsó harminc év összehangolt kutatási eredményeire alapozva, a harmadik évezred küszöbén lehetőségünk van a kulturális és a környezeti átalakulások időpontját meghatározni és a kettő összefüggéseit feltárni.

Közben megszületett a dendroklimatológia tudománya, ugyanis az évgyűrűk beható vizsgálata alapján rendkívül markáns klíma- és környezeti változásokra lehet következtetni. Meglepetésszerű felfedezés volt, hogy az ír és más tőzegmintákból származó tölgyek legszűkebb évgyűrűinek abszolút keltezési dátumai egybeestek a grönlandi jégfúrások savas szintjei alapján nyerhető, egyértelmű klímaromlást jelző időpontokkal. Innen már csak egy lépés a történetileg ismert adatokkal való egyeztetés, mint például az égeikumi Thera bronzkori vulkánkitöréseinek pontos időrendi behatárolására tett kísérlet.

Az ilyen irányú kutatások újabb és újabb eredményekkel szolgálnak napjainkban is. A tephrokronológia kidolgozásával lényegében bezárult a kör, ugyanis a grönlandi vulkánkitörésekből származó tephra részecskék kimutathatók a tőzegprofilokban, sőt mint azt a legújabb vizsgálatok bizonyítják, még a Kárpát-medencei löszrétegekben is. Ezzel lehetővé vált nemcsak a különböző helyeken folyó pollenvizsgálatok adatainak pontos keltezése, hanem az eredeti elképzelésnek megfelelően ezen adatok egymásnak megfeleltetése is. Mindez rendkívül jól szemlélteti, hogy a környezetrégészeti és az archaeometriai módszerek kiegészítik egymást, és lehetővé tesznek egy magasabb szintű megközelítést.

A KÖRNYEZETRÉGÉSZET KUTATÁSI MÓDSZEREI

A paleoökológia integráló tudomány, mely hely- és időfüggő, ezért tanulmányozásához az alkalmazott módszereknek mindig az adott célnak megfelelő, rugalmas kiválasztására van szükség. Valamennyi környezetrégészettel foglalkozó kézikönyv az interdiszciplinaritást, valamint a megközelítés sokoldalúságát hangsúlyozza, ezért fontos mind az ásatásokat megelőző lelőhely-felderítéskor, mind az ásatáson történő mintavételek alkalmával a különböző kutatási irányok és eszközök egymást kiegészítő és ellenőrző megválasztása. Az értékelésnél – például a paleoklíma rekonstruálásánál is – elkerülhetetlen a *proxy*-, azaz a köz-

1. A szabályozott Koppány és Kapos folyók ÉNy felől. Jól láthatók a Kapos levágott meanderei és az általuk közrefogott régészeti lelőhelyek

2. Légifotó az Endrődtől délre fekvő Pap-halom környékéről, az egykori folyómedrekkel és öntésterületekkel

vetett adatok felhasználása, amely megnehezíti ugyan a kutatók dolgát, de egyúttal szélesíti a levonható következtetések skáláját, és lehetővé teszi a különböző tudományágak eredményeinek szintetizálását.

Módszertani szempontból rendkívül fontos nemcsak a tér- és az időkategóriák mindenkori pontos szem előtt tartása, hanem a léptékeké és az arányoké is. A Földre és az egyéb bolygókra vonatkozó nagy léptékekkel a régészeknek nem sok dolga akad, de a földi és föld közeli viszonyok folyamatai, az öt szféra (atmoszféra, geo-, crio-, lito- és hidroszféra) változása és egymásrahatása, az ökozónák kialakulása már feltétlenül lényeges háttérinformációkat jelent. A *microscale*-ben játszódnak le a számunkra fontos események, ezek egyenkénti regisztrálása, majd az eltérő típusú adathalmazok összevetése és kiértékelése azonban már a mi feladatunk.

Az általánostól az egyes felé haladás modelljének megfelelően a tájba illeszkedő lelőhelyek egyenkénti, a helyszínen történő *(on-site)* mintavételen alapuló vizsgálatával nyerhetünk csak olyan adatokat, amelyek lehetővé teszik a közvetlen környezet rekonstrukcióját. A regionális és a helyi vonatkozású információk összehasonlítása igen fontos lépés a következtetések levonásakor, az adottságok és a természetet kihasználó és átalakító ember viszonya ekkor válik igazán érzékelhetővé. A csupán lelőhely-orientált megfigyelések nem elegendők a táj megismerése szempontjából, ezért nélkülözhetetlenek az *off-site*, azaz a lelőhely környékéről történő mintavételek, mert csak a kétféle megközelítés integrálása hozhat új eredményeket.

A gyakorlati munka során alkalmazott módszerek közül a geomorfológia a régészeti lelőhelyek kialakulása előtti, a velük egyidős és a megfigyelések ideje közötti időintervallumban végbement felszíni alaktani változásokat leíró tudományág, melynek jelentősége egyre nő. Határai a geológia, a szedimentológia és a talajtan irányába nem egyszer elmosódnak.

A paleohidrológiai kutatások az ősvízrajzi viszonyok rekonstruálásával, a folyóhálózat kialakulásának és a hidroszféra változásának a tanulmányozásával foglalkoznak. A Kárpát-medence esetében ennek különösen nagy a jelentősége, mert a múlt századi folyószabályozások oly mértékig megváltoztatták a táj képét, hogy a régészeti lelőhelyek elhelyezkedésének értelmezése csak az egykori vízhálózat és öntésterületek ismeretében lehetséges. **(1., 2., 4. kép)** A mélyen fekvő, áradástól veszélyeztetett területeken még a kis szintkülönbségeknek is óriási a jelentősége, mint azt a löszhátakon, a teraszokon, a hordalékkúpokon vagy a kisebb, dombszerű kiemelkedéseken található településmaradványok jelzik. **(3. kép)** Nagyobb tavaink (Balaton, Fer-

3. Részlet a Békés megyei mikrorégió 3D térképéből, mely az egykori vízfolyások és löszhátak, valamint a régészeti lelőhelyek egymáshoz való viszonyát mutatja

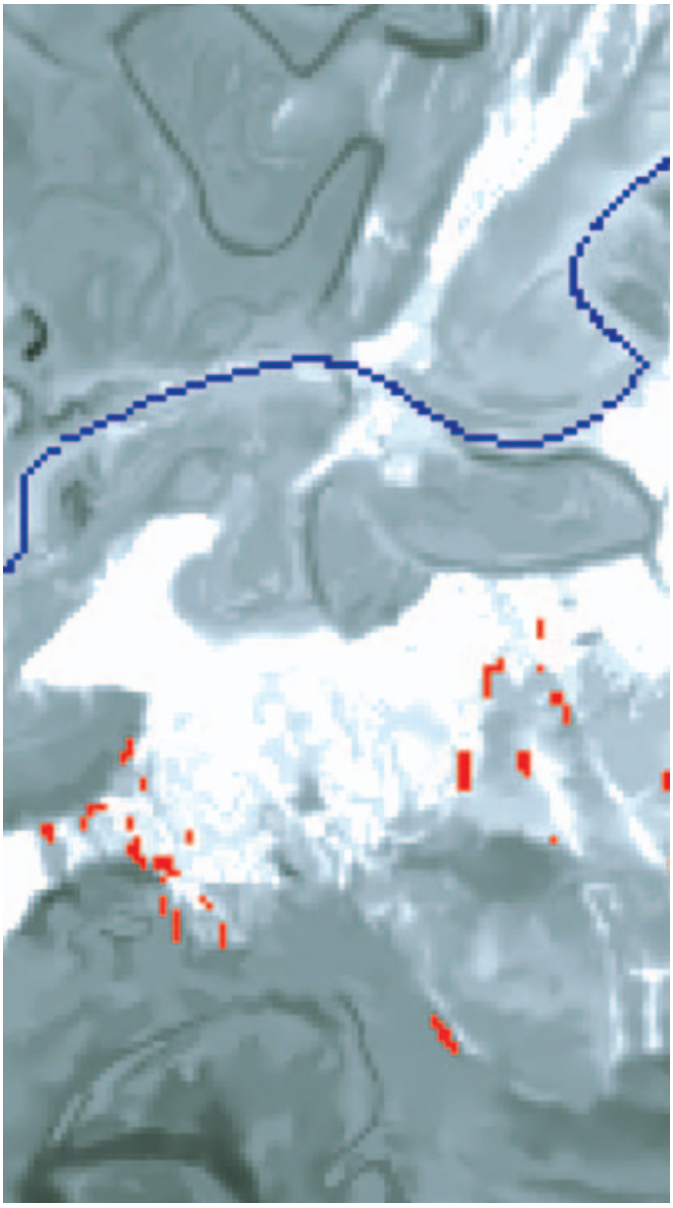

4. Az ÉK-magyarországi Felső-Tisza (UTP) projekt. A középső neolit lelőhelyek elhelyezkedése a Tisza vízhálózatával, a szimulált öntésterületek peremén

5. Szitasor archaeobotanikai minták iszapolásához. Gór–Kápolnadombon

tő-tó, Velencei-tó) vízszint-ingadozásai ugyancsak tükrözik a részben történeti adatokkal is alátámasztható klímaváltozásokat.

A régészeti talajtan jelentősége is egyre nő, mert a fizikai és a geokémiai módszerek lehetővé teszik a természetes és a mesterséges történések regisztrálását a talajok fejlődésében. Az eltemetett és az öntéstalajok különleges jelentőségűek az egykori táj rekonstruálása szempontjából. Újabban pedig a rétegekhez kötött, abszolút és relatív kronológia segítségével keltezhető, komplex talajbiológiai vizsgálatok eredményei kiegészítik és megkönnyítik a talajok fejlődése alapján is kimutatható klímaingadozások vagy a drámai következményekkel járó radikális éghajlati változások érzékelését.

Az egykori vegetáció rekonstruálása szempontjából igen fontosak úgy a makro- (magok és termések), mint a mikrobotanikai (pollenek, spórák, fitolitok) leletek. Többféle mintából – például szenült magok, növényi lenyomatok, paticsok, faszenek – és aspektusból vizsgálhatók, keltezésre is alkalmasak. Következtethetünk belőlük a növénytermesztésre, a táplálkozásra, tehát az életmód változására, és közvetett adatként a klímára is. Az utóbbi években fellendült kutatás új eredményei szinte valamennyi területen módosították korábbi ismereteinket, többek között a tűlevelű és a lombos vegetáció váltásának időpontjáról és mennyiségi összetételéről, a füves vegetáció részesedéséről, a pernyeszintek, az erdőirtások, valamint a gyomnövények megjelenéséről, azaz az emberi tevékenység nyomai-

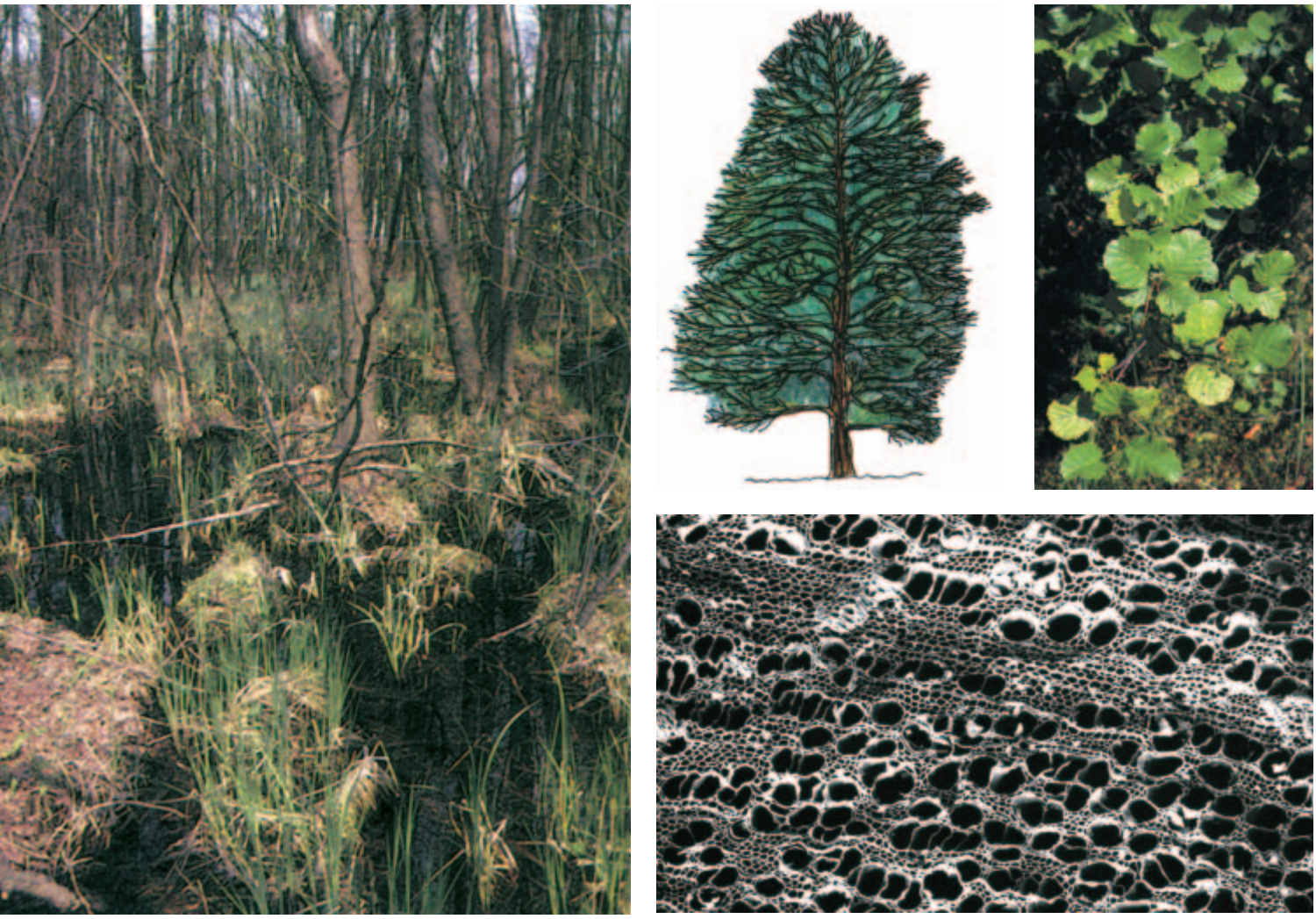

6. Éger – Alnus glutinosa/incana pásztázó elektronmikroszkópos metszete Sopron-Krautacker faszén-mintáiból, valamint a fa formájának és levelének bemutatása

ról, és még számtalan egyéb újdonsággal szolgáltak a gabona-, zöldség- és gyümölcstermelés történeti fejlődésére vonatkozóan. **(5., 6. kép)**.

A fauna évezredek során kialakult ökológiai tűrőképessége miatt csak fáziseltolódással és különböző gyorsasággal reagál az éghajlati és a környezeti körülmények változására. Az egyes lelőhelyekre leginkább jellemző adatokat a kis mozgásterű és klímaindikátorként szolgáló, többnyire iszapolással nyert kisemlős-, puhatestű- és rovarleletek vizsgálatával nyerhetünk, mert az óholocénban kifejlődött és napjainkig jelenlévő mollusca- és kisgerinces fauna fajösszetételében és mennyiségi viszonyaiban bekövetkezett átalakulások jól tükrözik azokat a környezeti viszonyokat, amelyekben ezek az állatok éltek.

A különböző vizsgálatok során kapott adatok összevetését és értékelését napjainkban már megkönnyítik a számítástechnikai programok és különösen a földrajzi információsrendszer (GIS) alkalmazása, mely nemcsak a több szempontú elemzések képi megjelenítését segíti, de a modellezést és a felállított hipotézisek ellenőrzését is.

KÖRNYEZETRÉGÉSZETI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

A leletanyag természetéből következően a paleolitkutatással foglalkozó szakemberek alkalmaztak először széleskörű mintavételt, és a paleontológiai vizsgálatokkal párhuzamosan, a barlangi üledékek rétegsorainak elemzésekor nagyobb mennyiségű földminta iszapolását is elvégezték a mikroleletek kinyerése céljából. Néhány kisebb cikk – a külföldi példákhoz hasonlóan – felhívta a figyelmet a növényi magvak, a csigák, a halcsontok, a kisgerincesek begyűjtésének fontosságára, illetve a mintavétellel és az iszapolással kapcsolatos gyakorlati útmutatásokat tartalmazott.

A hetvenes évek végétől, a nyolcvanas évek elejétől indultak azok a jelentősebb tell- és erődített-, valamint síktelep-ásatások, ahol már tudatos mintavételek sora jelzi a hazánkban is megnyilvánuló igényt az egykori környezettel kapcsolatos információk megszerzésére. A lelőhely-orientált, paleoökológiai vizsgálatok közül módszerét és komp-

lexitását tekintve mindmáig kiemelkednek a *Jerem Erzsébet* és munkatársai által Sopronban, több éven át tervszerűen végzett kutatások, amelyek lehetővé tették a táj rekonstruálását. **(7. kép)** Ezzel csaknem párhuzamosan más őskori és középkori településeken is folytak természettudományos vizsgálatok, ide sorolhatjuk többek között *Kalicz Nándor* herpályi, *Raczky Pál* öcsödi és polgári, *Csányi Marietta* és *Tárnoki Judit* túrkevei, *Ilon Gábor* góri, *Pálóczi-Horváth András* szentkirályi és visegrádi ásatásait.

A publikációk közül a szegedi Magyar Őstörténeti Munkaközösség által kiadott egyetemi jegyzet korszerű feldolgozási igénnyel szerepeltette a honfoglaláskori tájra és környezetre vonatkozó adatokat. A tízkötetes *Magyarország története*-sorozat első kötetében egy hasonló tartalmú, korábban megjelent publikációját követve *Somogyi S.* írt a Kárpát-medence honfoglalást megelőző időszakának természeti viszonyairól. E tárgyban azóta újabb összefoglalásokat olvashatunk *Györffy György*, *Sümegi Pál* és *Zólyomi Bálint* tollából. A középkorkutatás is felismerte a környezetrégészet fontosságát. A kilencvenes évek elejétől az ELTE Középkori- és Kora Újkori Magyar Történeti, valamint Művelődéstörténeti Tanszéke történeti ökológiai előadássorozatot szervezett, majd egy tanulmánykötetet is publikált az ökológiai szemlélet minél szélesebb körű terjesztésére. Ebben a kiadványban a környezeti régészet szerepéről és a klimatikus változások történeti eseményekre gyakorolt hatásáról szóló írások is megjelentek. Az ELTE Régészeti Intézetének Középkori Tanszékén pedig *Laszlovszky József* kollégáival magyar–osztrák, illetve angol együttműködési program keretében végez hasonló céllal kutatásokat.

Az utolsó évtized legjelentősebb előrelépése az üledékgyűjtő medencék tervszerű vizsgálata és más paleoökológiai célú fúrások fontos referenciapontokként szolgáló, ^{14}C-vel keltezett rétegsorainak feltárása volt. A Sümegi Pál által vezetett team az üledékoszlopok nem egyszer több ezer évet átfogó rétegsorainak sokoldalú (geosztratigráfiai, geokémiai, pollen-, faszén-, mollusca-, kisemlős- stb.) értékelése alapján rekonstruálta az ökológiai és a történeti eseményeket. Az új, ugyancsak radiokarbon-módszerrel keltezett pollenprofilokból (Balaton–Tapolcai-medence, Alpok előtere, Kerka völgye, Duna mente, Tököl) nemcsak a természetes vegetáció változására, hanem az ember természetátalakító tevékenységére lehet következtetni, melynek egyik szomorú eredménye, hogy a Kárpát-medence erdő borította területeinek százalékos aránya jelenleg csupán 16-17%, körülbelül annyi, mint a neolitikumban irtással letelepedésre és művelésre alkalmassá tett, nyitott terület volt. Az újabb topográfiai kataszterek a korábbinál jóval nagyobb figyelmet szentelnek az egykori táj képének felvázolására, és ugyanez mondható el a terepbejáráson vagy egyéb leletfelderítő módszereken alapuló, mikroregionális kutatásokról is. A geológiai, a talajtani, az ősvízrajzi viszonyok megismerése településtörténeti ismereteink gyarapításának alapvető feltétele. Ma már az épülő autópályák nyomvonalain vagy azok közelében elhelyezkedő lelőhelyeken végzett, nagyszabású ásatások jelentős részén folyik mintavétel modern környezetrégészeti vizsgálatok és klímarekonstrukció céljából. Az újabb nehézséget az adatok megfelelő értékelése és a globális megfigyelésekbe való beépítése jelenti. Hiába szaporodnak ugyanis a különböző típusú információk, azok térben és időben nem

7. Ligeterdő a sopron–krautackeri tájrekonstrukcióhoz

mindig interpolálhatók a tévedés veszélye nélkül. A kis tájegységek különbözősége, a klimatikus hatások irányának és erősségének eltérő érvényesülése mozaikosságot eredményez, mely nem teszi lehetővé az általánosítást. Magyarországon, ha ez ideig nem is intézményes keretek között, önálló tanszékeken vagy kutatóbázisokon, de egyéni kezdeményezések vagy intézményi együttműködések formájában mégis megindultak a táj és az ember kölcsönhatását elemző vizsgálatok. A környezetrégészeti szemlélet fontosságának felismerését jelentené, ha elsősorban a régészettel foglalkozó egyetemi hallgatóknak és szakembereknek alkalma nyílna az alkalmazott módszerek és technikák közelebbi megismerésére és elsajátítására. Ezt célozzák az 1997-ben indított Százhalombattai Oktatónapok és a Miskolci Egyetem Ős- és Ókortörténeti Tanszékén a tanrendben szereplő paleoökológiai előadássorozatok. A jövő aligha képzelhető el anélkül, hogy a képzésbe és a kutatásba ne illeszkednének bele a szaktudomány aktuális helyzetével, új elméleti és gyakorlati irányzataival kapcsolatos rendszeres stúdiumok.

A KÖRNYEZETRÉGÉSZET JÖVŐJE – TÁJREKONSTRUKCIÓ ÉS TÁJVÉDELEM

Napjainkban a hangsúly a fejlődő természettudományos módszerek még sokoldalúbb alkalmazásán kívül a táj erőforrásainak feltárására, az erre épülő gazdasági struktúrák vizsgálatára és a regionális elemzésre tevődött át. Környezeti modellek készülnek, melyek megkönnyítik az egyes régészeti kultúrák elterjedésének és kapcsolatrendszerének értelmezését. A tájrekonstrukció segíti a természet- és tájvédelmi szempontok érvényre juttatását a műemlékek helyreállításában. A régészeti parkokban folyó kísérletek kiterjednek az egykori élővilág bemutatására, s ahol lehet, megőrzésére is.

A jövő felmelegedési problémáihoz kapcsolódó, új klimatológiai kutatások nemcsak a bekövetkező veszélyekre hívják fel figyelmünket, hanem bizonyos retrospektív következtetéseket is lehetővé tesznek, s ez megkönnyíti a múltban lejátszódott események megértését. A helyi és a globális természeti katasztrófák kezelése hasonló tanulsággal szolgál. A cél az emberközpontú paleoökológiai kutatás megvalósítása, azaz nemcsak annak a feltárása, hogy az ember hogyan alakította át az őt körülvevő világot, hanem hogy az milyen hatással volt a benne élő emberre.

Az alábbiakban a keltezési módszereket ismertető rövid összefoglalások után bemutatjuk, hogyan alakult át évezredek során a természetes környezet és e folyamatban milyen szerepe volt az embernek. Nyomon követjük, miként fejlődött a termelő gazdálkodás, és ezt hogyan kutatjuk az archaeobotanika és az archaeozoológia segítségével. Végül az antropológia az ember fejlődésének és változásának a tanulmányozására vállalkozik egyre korszerűbb biológiai és biokémiai vizsgálatok alkalmazásával, melyek új perspektívát jelentenek a temetőelemzésekben is.

KELTEZÉSI MÓDSZEREK

Bánffy Eszter

A RELATÍV KRONOLÓGIA

Nemcsak a régész szakembereket, hanem minden, a múlt iránt érdeklődő embert két fő kérdés foglalkoztat. Az egyik, hogy milyen volt az élet régen, a másik pedig, hogy mindez mikor történt. Ennek a kérdésnek a megítélése szempontjából élesen elválik egymástól az írást ismerő civilizációk, azaz az ókor és a középkor, valamint az írás előttiek korszaka. Ez utóbbi – a Kárpát-medencében a késő kelta kort megelőző – időszakban a kutatók kezdetben csupán találgatni tudtak. Az egyetlen támpont, amelynek segítségével az időrendiség kérdésében régészeti módszerekkel előbbre lehetett jutni, az egyes leletek típusainak elemzése volt. Legelőször, a század elején elsősorban az őskori pattintott kőeszközöket, majd a csiszolt kőbaltákat és a rézkortól kezdve megjelenő fémtárgyak típusait, később leggyakrabban az újkőkortól kezdve minden lelőhelyen bőségesen rendelkezésre álló kerámialeleteket vizsgálták. Megállapítható ugyanis, hogy egy közösség életében az egyes tárgyak készítési módja és díszítése mereven egyöntetű és az adott közösségre jellemző volt, az idő múlásával azonban lassan mégis változott. Ugyanakkor a másmás területen, de egy időben élt népcsoportok hagyatékában is megfigyelhető valamilyen „korszellem", azaz hasonlóság, nem beszélve a messzire eljutó importtárgyakról, amelyek szintén egyidőben élt közösségeket feltételeznek. Ezek alapján még akkor is kimutatható bizonyos leletcsoportok egymásutánisága, ha a terepen nem állnak rendelkezésre jól megfigyelt rétegtani sorok, tehát a lelet helyzetéből nem derül ki használatának kora.

Az egyes leletek és a hozzájuk tartozó régészeti jelenségek egymáshoz viszonyított korát, sorrendjét, tehát a relatív kronológiáját már a régészeti kutatás korai szakaszában viszonylag pontosan kidolgozták, miközben az egyes kultúrák, lelettípusok és leletegyüttesek abszolút korát illetően még csupán becslések születtek. Minél korábbi volt a vizsgált időszak, annál nagyobb volt a tévedés esélye. Természetesen elsősorban az írás nélküli, prehistorikus korok esetében lehetett melléfogni. Az ókori és a középkori írásos források e tekintetben még akkor is fontos támpontot nyújtanak, ha szerzőik bizonyos kérdésekben a történészek megítélése szerint tévedtek vagy szándékosan torzított módon írtak eseményekről, népcsoportokról.

Az egymáshoz viszonyított időrendiség megállapításánál két fontos fogalmat használ a régészet: a *'terminus post quem'* (szükségszerűen valamilyen időpont után bekövetkező) és a *'terminus ante quem'* (szükségszerűen valamilyen időpont előtt bekövetkező) fogalmát.

Az előbbit jól példázza egy éremkincs, például a római császárkorból, amely több császár által kibocsátott pénzérmét is tartalmaz. Ezeket a pénzérméket, hasonlóan a kö-

zépkorban vert érmekhez, az ezzel foglalkozó kutatók néha évre pontosan is keltezni tudják. Logikus tehát a következtetés, hogy az éremlelet nem lehet korábbi, mint benne a legkésőbb vert érme. Olyan időpontot ad meg tehát ez a legkésőbbi pénzérme, ami biztossá teszi, a kincsleletnek ez után kellett összeállnia. Arra azonban nem ad választ ez a keltezés, hogy a legfiatalabb érme kibocsátási dátuma után mennyi idővel kerültek az érmék a földbe. Lehetséges, hogy még a kibocsátás évében, de akár sok évvel azután is.

Éppen ellentétes következtetésre ad alapot a másik fogalom. Például egy épület tapasztott padlószintje alatti gödörben fekvő csontváz korábban kellett, hogy a földbe kerüljön, mint a ház padlószintjének kialakítása. Ennél pontosabb meghatározást azonban csak a lelőkörülmények gondos vizsgálata tesz lehetővé. Lehetséges például, hogy a halottat közvetlenül a ház építése előtt, annak alapozásakor temették a földbe mint építési áldozatot. Az is lehet azonban, hogy például egy 5. századi szarmata sír fölé építettek egy 15. századi, késő középkori lakóházat, ebben az esetben nemcsak ezer évvel korábbi a csontváz, de kapcsolatba sem hozható a fölötte épült házzal.

E relatív időrendiség megállapításához használt módszereket tovább lehet pontosítani, ha különböző földrajzi területek lelettípusait az importált tárgyak alapján hasonlítunk össze. Az ún. 'kereszt-datálás' *(cross-checking)* módszer segítségével két terület egykorú kultúrájának leletanyagát mintegy egymáshoz lehet kötni, egyidejűségüket megállapítani. Természetesen mindez olyan, mintha két vízen úszó hajót egymáshoz kötnénk, miközben egyik sincs lehorgonyozva.

Mindezen jelenségek aprólékos vizsgálata, osztályozása és ezek alapján az egymásutániság, vagyis az egyes kultúrák, népcsoportok relatív kronológiájának megalkotása elsősorban a pedáns német kutatás, valamint az egykori né-

8. A tószegi profil a rétegek rajzával

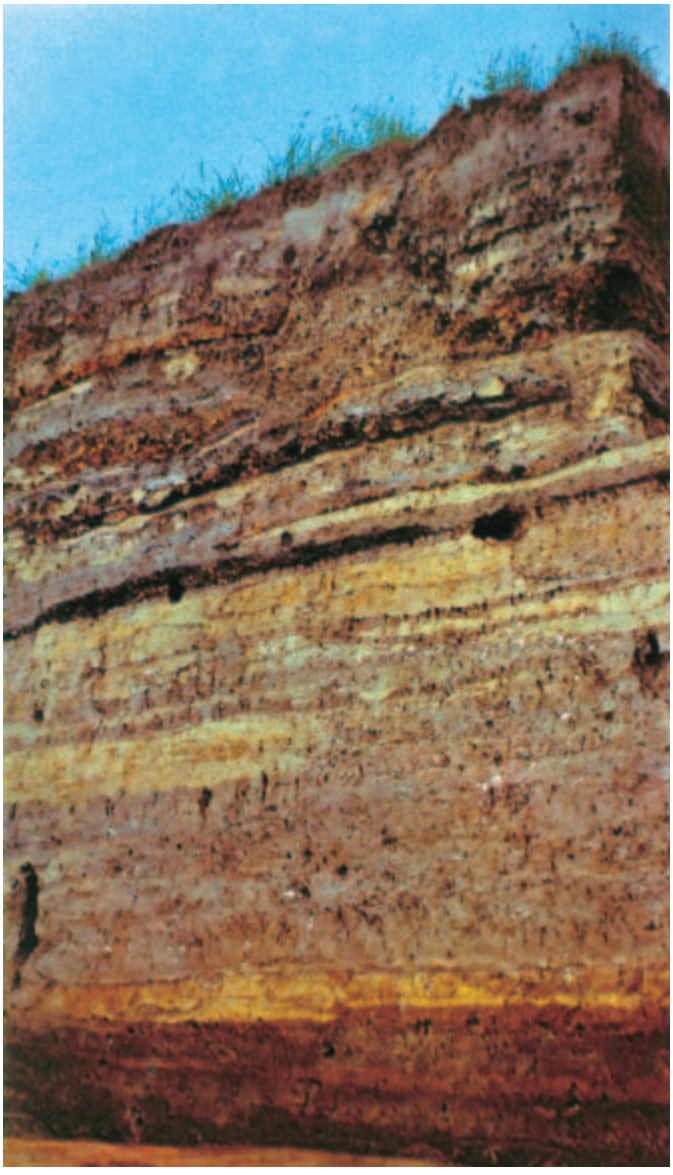

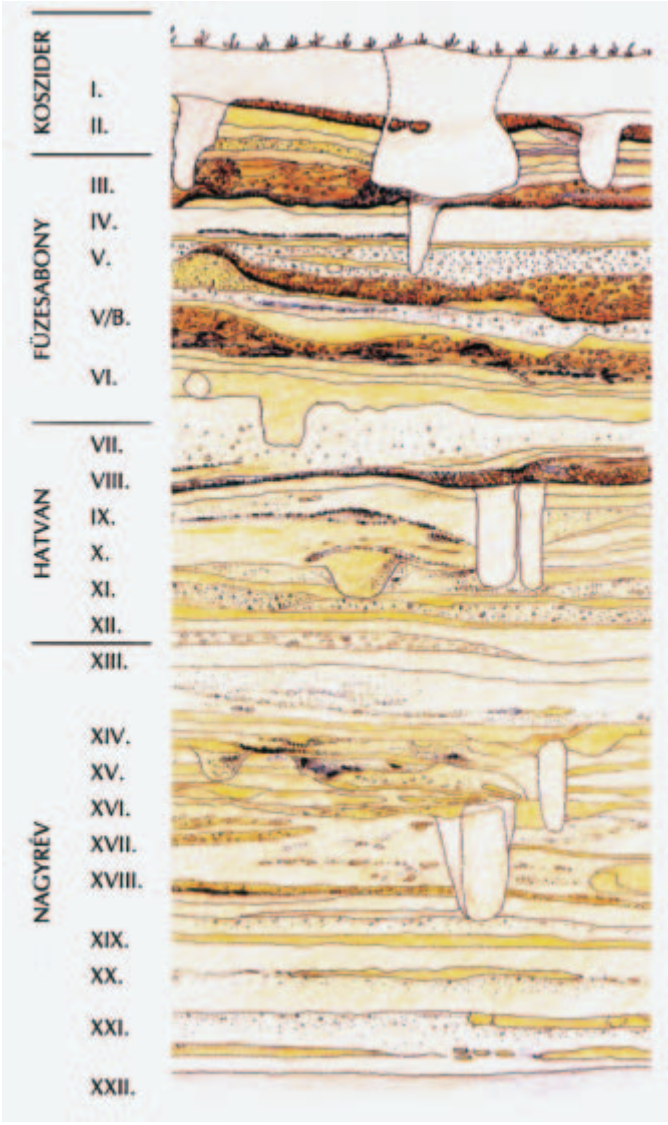

met–osztrák vonzáskörbe tartozó országok régészeinek érdeme. Nálunk az alföldi bronzkor relatív kronológiáját *Tompa Ferenc* a Tószeg-laposhalmi, legalább ötszáz éven át lakott tell-település rétegeiből származó leletek összehasonlítása alapján tudta megalkotni. **(8. kép)**

Körülbelül a hatvanas évekig tehát a német tipológiai iskola relatív kronológiai módszereivel és a legkorábbi írást ismerő egyiptomi és mezopotámiai civilizációkhoz hasonlítva csupán becsülni lehetett az egyes európai őskori kultúrák abszolút korát. Hozzá kell tenni, hogy minél inkább haladunk visszafelé az időben, annál bizonytalanabb az eredmény. Ennek ellenére, közmegegyezés alapján keltezték például a magyarországi késő rézkori Baden-kultúra idejét Kr. e. 2000 körülre, az újkőkor végét pedig a Kr. előtti 4. évezred közepére. Ez volt a később történeti vagy rövid kronológia néven ismertté vált keltezés. A kutatók egyöntetű véleménye szerint a őskori találmányok a balkáni folyóvölgyek és elsősorban a Duna mentén terjedtek az Égeikumtól Közép- és Északnyugat-Európa felé. Az egyazon fejlettségi szintnek megfelelő kulturális formációk tehát észak és nyugat felé haladva egyre későbbre keltezhetők.

A RADIOKARBON ALAPÚ KORMEGHATÁROZÁS

Az abszolút kormeghatározás kérdésében sokáig egy helyben topogó régészeti kutatásnak a természettudomány, pontosabban az atomfizika nyújtott segítséget. A módszer alapja a minden szerves anyagban előforduló szénatom egyik ritka formációjának: a 14-es, radioaktív izotópnak (^{14}C) a vizsgálata (innen a „radiokarbon" elnevezés). Ez a szénizotóp egy adott korszak atmoszférájában és az akkor élt szervezetekben, tehát növényben, állatban és emberben azonos és állandó, bár kis mennyiségben fordul elő: lassan bomlik és a szervezet újra felveszi a környezetből. Ez az egyensúly az adott élőlény pusztulásáig áll fenn. Ezután visszafordíthatatlanul csökkenni kezd a ^{14}C mennyisége, hiszen csak bomlik, de már nem kap utánpótlást. Bomlásának egyenletességét és gyorsaságát az atomfizikusok pontosan megfigyelték: kb. 5500 év kell ahhoz, hogy a 14-es szénizotóp mennyisége a felére csökkenjen. A módszer szellemes és egyszerű: egy erre alkalmas laborban csak meg kell számlálni egy faszéndarabka, egy szenült mag vagy csont anyagában megmaradt 14-es szénizotópokat, máris tudjuk az abszolút korát.

Bár a fizikusok eredményeiket már a II. világháború után nem sokkal közzétették, idő kellett ahhoz, hogy a módszert a régészeti kormeghatározás céljaira is igénybe vegyék. A vizsgálatok az akkori világ fejlettebb, pénzben és eszközökben gazdagabb, ugyanakkor őskori leletanyagban szegényebb felében terjedtek el először. Ám kezdetben a brit *Antiquity* hasábjain közölt európai radiokarbon-adatok még a Kárpát-medence és a Délkelet-Európa őskorával foglalkozó régészek körében is döbbenetet, majd hitetlenkedést, végül pedig felháborodást váltottak ki, ami többüknél, főleg a német tipológiai iskola követőinél a módszer sokáig tartó merev elutasításához vezetett. A Kr. előtt 1400-nál korábbi korszakokra vonatkozó adatok ugyanis jóval korábbiaknak bizonyultak, mint azt a történeti kronológia megalkotói feltételezték, sőt, időben visszafelé ez a szakadék egyre nőtt, és a magyarországi élelemtermelés kezdete, a neolitikum például már teljes 1500 évvel kezdődött korábban a radiokarbon-kronológia alapján!

Az éles vita az európai őskorkutatás sarkalatos pontjai körül forgott, és nem csak az időrenddel volt összefüggésben. A radiokarbon-adatok ugyanis egyfajta időrendi törésvonalat alkottak, amely éppen a Kárpát-medence déli része mentén húzódott, és amelytől északra már semmilyen korábban elfogadott dátum nem állta meg helyét. Aki viszont elfogadta a meglepően korai európai radiokarbon-adatokat, súlyos őstörténeti problémával került szembe. Hiszen ha például a késő neolit és a kora rézkor, azon belül pedig a réz- és az aranyművesség ennyivel régebbi, akkor hogyan lehetséges égei-balkáni eredetük? Hasonlóan nagy vihart kavart egy, az erdélyi Alsótatárlakán napvilágra került és a mezopotámiai ötezer éves írásjelekhez hasonlóan bekarcolt agyagtáblácskák ügye. A hagyományos kronológia hívei bizonyítottnak látták a kapcsolatot, ami ezzel együtt a Kárpát-medencei középső neolitikum hagyományos keltezését támasztaná alá, szemben a másfélezer évvel korábbi radiokarbon-adattal. Mások a táblácskákon lévő jeleket önálló találmánynak, helyi „proto-írás"-nak gondolták, a lelőhely későbbi, kora bronzkori rétegéhez kapcsolták vagy egyszerűen hamisítványnak tartották. Végül az egész „ex oriente lux"- (keletről jön a fényesség) elmélet ingott meg alapjaiban. Lehetséges, hogy olyan fontos, az emberi fejlődést előrevivő találmányokat, mint a fémművességet vagy az írást nem a délkeletről érkezett bevándorlók hozták magukkal, hanem azokat helyben, mindenkitől függetlenül és ráadásul korábban találták fel?

A szűnni nem akaró vitát csak tovább korbácsolta az ún. kalibrált, kiigazított radiokarbon-adatok megjelenése. A környezeti viszonyok változásait figyelembe vevő, a radiokarbon-adatok hibahatárait szűkítő kalibrált adatoktól joggal várták, hogy csökken a szakadék a kétféle kronológia között. Valójában a kalibrált adatok még korábbi időpontokat adtak! Ettől kezdve már a „hagyományos" és a kalibrált adatoknak hitelt adó régészek között is ellentét támadt. Kísérlet történt Magyarországon a „mérsékelt kronológia" megalkotására is, amely a kalibrálatlan adatokból kiindulva, azokat kissé még fiatalabbnak tartva igyekezett egységet teremteni a történeti és a radiokarbon-kronológia között.

A vitát ismét csak egy kívülről érkezett, egészen más módszer alkalmazása segített lezárni. A legutóbbi évtizedek feltárásai során egyre több helyen került elő ugyanis olyan európai fa-leletegyüttes, ahol az évgyűrűk átfedései az egyes maradványokon már nemcsak Amerikában, hanem olyan Magyarországhoz közeli vidéken, mint például az Alpok déli és keleti lejtőin vagy a Bodeni-tó környékén is pontos sorozatokat adtak. Az úgynevezett dendroadatok hibahatára pedig már nem 80-100 év, hanem legfeljebb

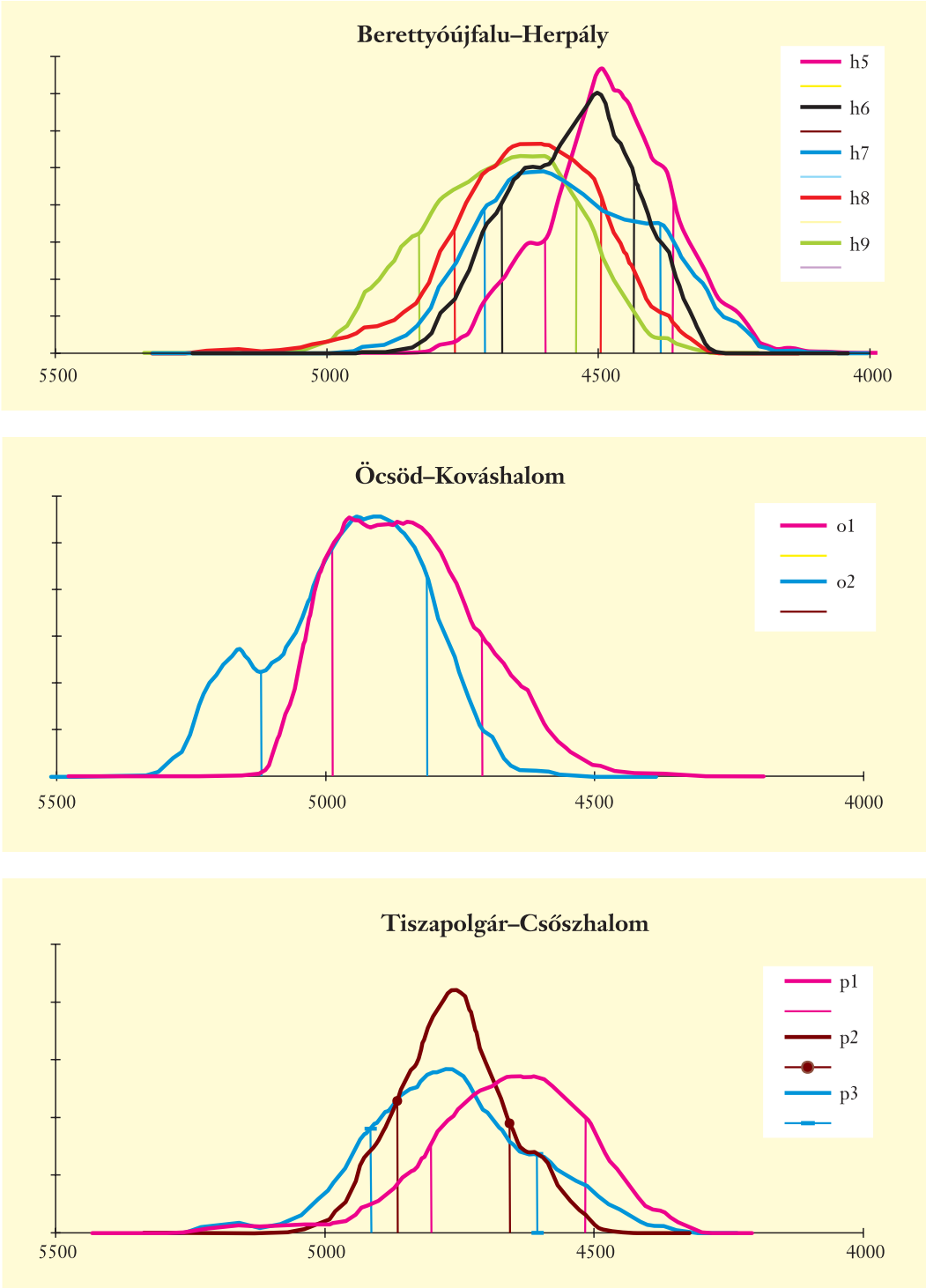

9. Neolitikus tell-települések kalibrált radiokarbon adatainak összehasonlítása

néhány naptári év volt. A ^{14}C adatokat a fa-évgyűrű alapú keltezés eredményeivel egybevetve derült fény arra, hogy bizony a radiokarbon-kronológia, és azon belül is a kalibrált, még korábbi adatok a helyesek.

Magyarországon a radiokarbon-keltezés legfontosabb előrevivő alakja a debreceni atomfizikus, *Hertelendi Ede* volt. Önzetlen, a régészet iránti szeretetéből fakadó munkája nyomán, az ásató régészek közreműködésével rajzolódott ki a magyarországi újkőkor és rézkor abszolút ideje. Korai, 1999-ben bekövetkezett halála után tanítványai folytatják a hazai őskor feltöltését radiokarbon-adatokkal. Ki lehet jelenteni, hogy mára a vita eldőlt, mégpedig úgy, hogy lassanként minden korszak, kultúra és abszolút keltezési adat megtalálja helyét egy újfajta időrendi keretben, amely a század első felében élt nagy gondolkodók elméleteit alapjaiban igazolja, mégis sok tekintetben megváltoztatja az európai, számunkra pedig a magyarországi őskorról alkotott képünket. **(9. kép)**

EGYÉB KELTEZÉSI MÓDSZEREK

A radiokarbon-vizsgálathoz hasonlóan a thermolumineszcens (TL; hőhatásra fényt kibocsájtó) alapú keltezési módszer is a radioaktív bomláson alapul, ám két dologban mégis eltér attól. Egyrészt módszertanilag, ugyanis itt nem kibocsájtott, hanem elnyelt sugárzást mérnek a fizikusok. A másik különbség a régészek számára fontosabb ennél: míg a radiokarbon-vizsgálathoz feltétlenül az adott lelőhely korával egyidejű szerves maradvány szükséges, a TL-alapú keltezéshez elegendő egy zárt leletösszefüggésekből származó cserép, amelyből a kora neolitikumtól kezdve általában tízezerszám akad minden településen. Igaz, a pontos meghatározáshoz több idő kell. A legmegbízhatóbb eredményhez szükséges, hogy a lelőhelyen sugárzásra érzékeny anyaggal teli kapszulát, dozimétert helyezzenek a földbe, amely egy év eltelte után tükrözni fogja a helyszín természetes radioaktivitásának erősségét, s ez a cserép TL-vizsgálatához, az összehasonlítás miatt fontos. Ezután laborban hevítik föl igen magas hőmérsékletre a valamikor egyszer már kiégetett agyagdarabkát, a kerámiatöredéket. Ekkor a cserépben előforduló, annak hosszú élete során elnyelt elektronok kiszabadulnak, és energiájukat fénysugárzás formájában adják le. Ennek görbéje pedig arról vall, hogy mennyi időn át „nyelte" a radioaktív sugarakat az edény, vagyis hány éves.

Lelőhely nélküli, szórvány leleteket is érdemes TL-vizsgálatnak alávetni, itt azonban hiányzik a lelőhely földje mint kontroll, így az eredmény is sokkal pontatlanabb. Legtöbbször a hamisítványok kiszűrésére szokták a módszert használni, azt ugyanis általában így is meg lehet állapítani, hogy a tárgy néhány éve vagy néhány ezer éve készült.

A kálium-argon, újabban az argon-argon vizsgálatán alapuló keltezési módszerek ugyancsak a radioaktív bomlás elvén alapulnak, csak más korszak vizsgálatára alkalmasak. Mintegy 100 ezer évnél idősebb, vulkanikus kőzetminták elemzésére használhatók, így geológiai alkalmazásuk mellett a régészetben csak korlátozottan, leginkább az alsó paleolitikum idejéből származó, az ember kialakulásával kapcsolatos minták kormeghatározására használják e keltezési módszereket. Legújabban azonban az argon-argon alapú módszerről bebizonyosodott, hogy nemcsak az előember-leletek vizsgálatában, hanem sokkal későbbi időszakra vonatkozóan is megbízható eredményt nyújt! Ezt két évvel ezelőtt a Pompejiben talált, vulkáni horzsakő-mintákon sikerült kaliforniai kutatóknak bizonyítaniuk, ugyanis az így kapott kor szinte teljesen pontosan megegyezik az ifjabb Plinius feljegyzéseiből ismert, híres-hírhedt dátummal, Pompeji pusztulásának idejével.

Végül akad olyan keltezési módszer is, amely azon alapul, hogy a Föld mágneses terei és irányultsága időnként kissé változik. Fémtárgyak, illetve vasrészecskéket tartalmazó, égett agyagépítmények (leégett házfalak, tűzhelyek) vizsgálatából kiderül, hogy azok használatának idején milyen irányú volt a mágnesesség, és ebből is lehet a lelet korára következtetni. Legutoljára 780 ezer évvel ezelőtt cserélődött meg teljesen a két mágneses pólus. Ez a jelenség a kelet-afrikai korai hominidák életterének környékén vett minták keltezésében segített.

Bízzuk tehát a kormeghatározást a természettudományokra, vagy maradjunk a saját, régészeti módszereinknél? Természetesen az cselekszik bölcsen, aki az új módszereket szem előtt tartja, szerencsés esetben két vagy akár többféle abszolút kormeghatározási módszert is lehetősége van alkalmazni, ugyanakkor nem függetleníti az így kapott adatokat magától a régészeti leletanyagtól és a régészeti megfigyelésektől, hanem együttesen, az ellentmondásokat is megjegyezve próbálja a többféle keltezési módszer előnyeit összekapcsolni a hitelesebb őstörténeti rekonstrukció érdekében.

DENDROKRONOLÓGIA ÉS ERDŐSÜLTSÉG

Grynaeus András

A *dendrokronológia* a régészet egyik segédtudománya: olyan sajátos eljárás, amely a régészeti feltárásokon talált famaradványok korát tudja meghatározni, kedvező esetben igen nagy, akár negyedéves pontossággal. E terület klasszikusan interdiszciplináris, így a legtöbb dendrokronológus (fa)biológus, kisebb részük erdész vagy erdészeti kutatással foglalkozó szakember. Ugyanakkor főleg Európában számos régészt, illetve műemlékvédelmi szakembert is találhatunk e kutatási irány művelői között. A kutatások eredményeinek felhasználói szintén e három terület képviselői, de amint ezt a legújabb hazai és külföldi kutatások egyaránt megmutatták, más területek szakemberei, így a történészek és a környezettörténettel foglalkozók számára is fontosak lehetnek e viszonylag fiatal szakterület eredményei. Ez annak köszönhető, hogy az „alapvizsgálatok" végzése során számos járulékos információt is lehet szerezni, főként olyan területekről, amelyek más módszerekkel nem vagy alig kutathatók.

A KORMEGHATÁROZÁS ALAPELVEI

Mindenekelőtt tekintsük át vázlatosan e sajátos, a biológia, az erdészet és a régészet határterületén alkalmazott módszer alapjait!

A mérsékelt éghajlati övben (valamint az összes olyan területen, ahol évszakok váltogatják egymást) növő fák testében jól elkülöníthető a kambium (a fatest szerkezetének külső, osztódó, néhány sejtsornyi vastagságú része) termelte évi fanövedék, az *évgyűrű*. Ha megszámoljuk az évgyűrűket, megállapíthatjuk, hogy hány éves volt a fa a kivágás pillanatában. Hangsúlyozni kell, hogy ez a fának az „életkora" csupán, és nem abszolút, tehát évszámokhoz köthető kor. Vannak örökletesen széles évgyűrűket terme-

lő fák (pl. a nyárfa), valamint keskeny évgyűrűket létrehozó fafajok (pl. a tölgyek).

Az egymást követő évgyűrűk vastagsága eltérő és nem ismétlődik periodikusan, mert az évgyűrű vastagsága nemcsak a fafajok, a termőhely, a faállomány zártsága szerint változik, hanem az évi növekedést befolyásolja a külső tényezők (csapadék, hőmérséklet, kártevők stb.) hatása is, amely minden évben más és más. Ezeket egészítik ki a Földön kívüli tényezők, elsősorban a napfolttevékenység, amelyre az egyes fafajok eltérő „érzékenységgel" reagálnak. Míg például a jegenyefenyő *(Abies alba Mill.)* növekedését ez a tényező döntően befolyásolhatja, addig a tölgyeket alig. Ezek hatására az évgyűrűk vastagságának változása nem periodikus. Egy legalább 30 évgyűrű-vastagságból álló sorozatról már bizton állítható, hogy az évgyűrűk vastagsága hasonló sorrendben még egyszer nem fordulhat elő az adott fafaj életében, azaz történetileg egyedi jelenségnek tekinthető. Ez a dendrokronológia egyik sarkalatos alapelve, az ún. *történeti elv*.

Az évgyűrűk vastagságának változása két vagy több, egy időben növő fa esetében hasonló, ha a fák azonos fajúak és egymás közelében nőnek, mert így az említett befolyásoló tényezők, környezeti hatások közel azonos mértékben érik őket. E kijelentés megfordítása is igaz: ha az évgyűrűk vastagságának változása két különböző, számunkra ismeretlen korú egyednél nagymértékben hasonló, akkor a fák egykorúak. Ez a dendrokronológia második alapelve, a *szinkron elv*.

Ha van egy idős és egy fiatal fánk, famaradványunk (például egy frissen kivágott fa szelete és egy darab egy öreg ház mestergerendájából), akkor lehet olyan szakaszunk a két fa évgyűrű-mintázatában, ahol a vastagságok változása azonos, mivel az öreg fa *még* élt, a fiatal *már* élt, valahol egymás közelében. A közös periódus révén a két évgyűrűvastagság-sor egyesítésével a pontosan keltezett szakasz meghosszabbítható. Ez a felismerés a harmadik alapelv, az *átlapolási elv*. Ezzel az „átlapoló" technikával olyan évgyűrűvastagság-sort, kronológiai adatsort és görbét állíthatunk össze, amely egy adott fafajra és területre érvényes, és messze visszanyúlik a múltba.

10. A fa dendrokronológiai mintavételhez felhasználható metszetábrája

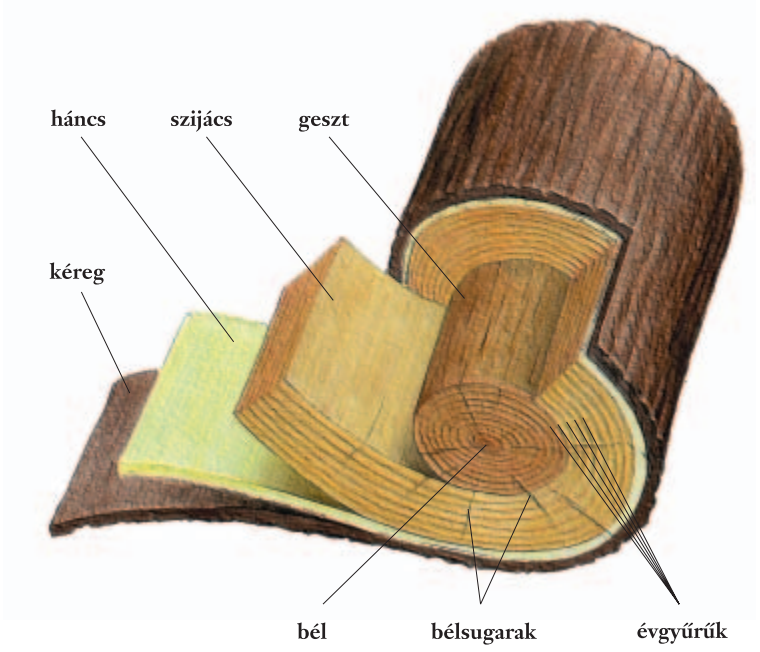

GYAKORLATI KORMEGHATÁROZÁS

Ha ezek után egy olyan famaradványt találunk, amelynek kivágási időpontja számunkra ismeretlen, akkor „csupán" meg kell keresni a kronológia-adatsorunknak azt a szakaszát, amely azonos maradványunk évgyűrűvastagság adataival. Ha ismeretlen korú famaradványunk minden egyes évét meg tudjuk feleltetni a kronológiai adatsor egy-egy keltezett évével, akkor maradványunk is datálhatóvá válik.

A dendrokronológiai kormeghatározási eljárás előnye a többi természettudományos keltezéssel (pl. ^{14}C) szemben abban rejlik, hogy igen olcsó, és kis szerencsével nagy, akár negyedév pontosságú eredményt tud szolgáltatni, hisz legtöbb esetben az évgyűrűkön belül is elkülöníthetők a vegetációs periódus elején képződő szövetek (tavaszi vagy korai pászta) és a vegetációs periódus vége felé létrejövők (őszi vagy késői pászta). Ezért felfedezését követően rövidesen alkalmazni kezdték a régészeti kutatásban is, és európai alkalmazása homlokterében is a keltezés áll(t).

Az elmondottakból sejthető az eljárás néhány *korlát*ja is: azonos fajú famaradványokra van szükség, területenkénti vizsgálat kell (ennek nagysága változó: míg Dél-Németországban egy kb. 1000 km átmérőjű körön belül közel azonos módon reagálnak a környezeti hatásokra a tölgyfák, addig Észak-Németországban 100 km-en túl új kronológiát kell készíteni), legalább 30 évgyűrűt tartalmazó maradvány szükséges.

A munka a mintavétellel kezdődik, amit az évgyűrű-vastagságok mérése és a számítógépes feldolgozás, majd az értékelés, az összehasonlítás követ. Ennek legfontosabb lépése a *datálás:* a kéreg nemcsak védi a fa testét és a kéreg alatt elhelyezkedő szaporító sejteket (kambium), hanem a vízszállításban is döntő a szerepe: benne áramlik a fa koronája felé a felszívott víz. A szijács alkotja a fa törzsének élő részét: ezen keresztül áramlik a koronában szintetizált vízben oldott tápanyag a fa minden sejtjéhez, illetve a fa ősszel ebben raktározza el a keményítőt. A geszt nem vesz már részt a fa életműködésében, „csupán" tartja, szilárdítja a fát az itt felhalmozott anyagok révén.

A datálás szemszögéből mindez azért fontos, mert a szijács vastagsága faj- és területspecifikusan állandó: a szaporító sejtek minden évben új évgyűrűt hoznak létre, de közben a szijács legbelső évgyűrűje elgesztesedik, pórusai feltöltődnek a geszt anyagával. Így miközben a fa vastagodik, a szijács évgyűrűszáma változatlan. **(10. kép)**

Ha ismerjük a szijács vastagságát, akkor a kéreg hiánya

esetén is viszonylag pontosan (egy-két éves hibahatárral) megmondható a fa kivágásának vagy legkorábbi szóba jöhető kivágásának időpontja.

RÉGÉSZETI PÉLDÁK

Az eljárás helyhez kötöttségéből ered két olyan új felismerés, amelyhez a közelmúlt dendrokronológiai vizsgálatai vezettek el, és amelyek jól szemléltetik az eljárás lehetőségeit.

Aquincum térségében sok olyan régészeti feltárás volt (Budapest: Aquincum-Gázgyár, Bogdáni út, Sujtás utca), ahol olyan kutak kerültek elő, amelyek belső szerkezetét fahordók alkották. Ugyanezt lehetett megfigyelni a Győr közeli Ménfőcsanakon feltárt kutak esetében is. Ez utóbbiakat a feltárók (Vaday Andrea – MTA Régészeti Intézet és munkatársai) a markomann háborúk időszakához kapcsolták és feltételezték, hogy a markomannok ellen felvonuló katonaság készített így gyorsan kutakat. A dendrokronológiai kutatás ezt az állítást volt hivatva megerősíteni vagy cáfolni.

Már a vizsgálatok megkezdésekor kiderült, hogy a kutak készítéséhez felhasznált faanyag fenyő, pontosabban jegenyefenyő *(Abies alba Mill.)* volt. Némelyik hordón beégetett bélyegző-feliratokat is lehetett olvasni, sajnos legtöbbször töredékes állapotban. E feliratok alapján a hordók és a bennük tárolt áru származási helyeként Galliát valószínűsítették a feltárók. Szerencsére az utóbbi években Ausztriában előkerült a Via Claudia Augusta egy olyan faszerkezetes útszakasza, amelynek egy része szintén jegenyefenyőből készült, és sikerült nemcsak pontosan datálni a kérdéses útszakaszt, hanem teljes kronológiai sort is felállítani. E kronológia révén az Innsbruckban dolgozó Kurt Nicolussi segítségével datálni tudtuk a magyarországi adatokat.

Az eredmények egyrészt megerősítették a régészek feltevéseit, és igazolták keltezésüket. E mellett bizonyítékot szolgáltattak arra, hogy e hordók, és természetesen a bennük tárolt áru valóban Galliából, a Rajna felső folyásának vidékéről származtak. A további kutatás feladata lesz annak eldöntése, mit is tartalmaztak valójában e tárolóedények.

Míg a római korban igen gyakori a hordókkal bélelt kút, addig a középkorban eddigi ismereteink szerint ritkaságszámba ment Magyarországon. Egy kivételt ismerünk: a Muhi középkori mezőváros területén végzett leletmentő ásatás során került elő ilyen kút. A 2535. stratigráfiai egységszámú muhi kút a településen feltárt többi kúthoz hasonlóan nagyméretű, kör alakú gödörként jelentkezett a felszínen. Kb. 4 méter mélységben jól látható volt a kút kb. 1,5 méter oldalhosszúságú négyzetes alakja is. **(11. kép)** Ám a kút legalján ez kör alakúvá vált, lényegesen kisebb átmérővel. A teljes feltárás során vált ez értelmezhetővé: a kút aljába egy kiütött fenekű hordót építettek. A hordó elemei közül 19 donga alsó szakasza maradt meg. A kiemelt dongák közül csupán öt volt megtartása és mérete folytán alkalmas dendrokronológiai vizsgálatokra. A legépebben megmaradt dongadarabon jól felismerhető volt egy X alakú bevésett-beégetett jel. Értelmezése a további kutatás feladata.

A dendrokronológiai kutatás e ponton összekapcsolódott a gazdaságtörténet kutatásával. A középkor gazdaságtörténészei számára régóta ismertek, de nehezen értelmezhetők voltak azok az adatok, főleg vámnaplók utalásai, amelyek Magyarországra behozott heringszállítmányokról beszélnek. Ennek mértékét Ember Győző 1961-ben közölt kutatásaiból ismerjük: a 16. században az ország élelmiszer-behozatalában a harmadik helyen a hal állt. A Muhiban talált hordót nagy valószínűséggel ilyen heringes hordóval azonosíthatjuk, ugyanis kiderült, hogy faanyaga a

11. Kút négyszögletes gerendaváza Muhi középkori mezővárosában

Balti-tenger térségéből, a német–lengyel határ vidékéről származik.

Persze ez az eredmény újabb kérdést is felvet: mi indokolta az ilyen mértékű halbehozatalt akkor, amikor a kortársak leírásai alapján Magyarországon minden képzeletet felülmúlt a halbőség; hogyan is zajlott a halkereskedelem; illetve miért használták ezt a hordót ilyen módon, amikor a kutak ilyesfajta készítése nem volt gyakorlat a középkori Magyarországon?

A kutatások során kiderült, hogy az Alföld és az Északi-középhegység területe önálló zónát alkot. Erre a területre 1590-ig visszanyúló tölgykronológiával rendelkezünk. Ezen kívül a római kori Pannonia (azaz a Dunántúl) területére sikerült egy közel 300 évet átfogó, évre pontosan datált kronológiát készíteni a külföldi adatok felhasználásával. Több, egyelőre „lebegő", azaz évszámhoz nem köthető időhatárokkal rendelkező adatsor képezi a további kutatások alapját. Ezek közül a legfontosabbak: az avarkori a Kisalföld, a török kori a Nyugat-Dunántúl, a középkori szakaszok Buda és Fehérvár, valamint Muhi mezőváros esetében.

ERDŐGAZDÁLKODÁS – TÖRTÉNETI KÖVETKEZTETÉSEK

Az egyes régészeti lelőhelyeken feltárt famaradványok dendrokronológiai vizsgálata során több helyen érintettünk olyan kérdéseket, amelyek az erdőgazdálkodás körébe tartoznak, és amelyek felvetik az erdőgazdálkodás történetének – zömében – tisztázatlan kérdéseit. Jóllehet van néhány úttörő jellegű munka e téren (Tagányi Károly oklevéltára, Csőre Pál és Magyar Eszter művei), de sok kérdés még megválaszolatlan, illetve kiaknázatlanok a régészetben, illetve a dendrokronológiában rejlő lehetőségek.

Vázlatszerűen tekintsük át azon legfontosabb kérdéseket, amelyekhez új ismereteket nyerhetünk e módszer segítségével!

Szécsény középkori plébániatemplomának feltárása kapcsán vetődött fel, vajon milyen erdőgazdálkodást folytattak a középkorban? Szálalót vagy tarvágásost? Ugyanis az itt feltárt kút gerendáinak fái egyszerre kezdtek el nőni. Ez két esetben lehetséges: ha telepítették az erdőt vagy ha egy adott erdőrész „lekopaszítása" után hagyták újraerdősödni. Az írott adatok útmutatása sem egyértelmű, mert vannak olyan adatok, amelyek a szálalás mellett szólnak, de vannak olyanok is, például Zsigmond király 1426-ban kelt rendelete Ilsuai György zólyomi ispánhoz, amelyek a tarvágásos technikára utalnak. Valószínűleg nem lehet élesen elválasztani a két eljárást, és mindkettő élt egymás mellett. De a hogyanra jelenleg még nem tudunk válaszolni: erdőfajtától függ-e a technika vagy attól, hogy az ország mely részén van az erdő?

Ugyanígy alig tudunk valamit az erdők „hétköznapi" használatáról. A Nagyecsed főutcáján fektetett gázvezeték munkaárkában előkerült az egykori ecsedi várhoz vezető dorongút egy szakasza, igen jó megtartású gerendákkal. Ezek között találtunk olyat is, amely az erdei legeltetés nyomát viselte magán, a szécsényi feltárás kapcsán pedig az erdők ritkításának kérdése is fölmerült, amelyről szintén semmit se árulnak el a ránk maradt írott adatok.

TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK

A fa felhasználásáról is szerények az ismereteink, de éppen az utóbbi években, főként a dendrokronológiai vizsgálatok ürügyén elvégzett föltárások révén tudtunk meg sok mindent a kutak készítéséről. Így Muhi mezőváros feltárása során ismerhettük meg közelebbről középkori eleink kútkészítési eljárását. A Budapest–Színház utcában talált középkori gerenda arra hívta föl a figyelmet, hogy a favágó és a megmunkáló eszközök terén is van bőven kutatási feladat, és valószínűleg komoly eredmények várhatók akkor, ha ezt a kérdést az anyagi kultúra kutatásának kifinomult módszereivel közelítjük majd meg.

MAGYARORSZÁG RÖVID KÖRNYEZETTÖRTÉNETE

Sümegi Pál–Kertész Róbert–Rudner Edina

AZ ÉLŐ KÖRNYEZET MOZAIKOSSÁGA

Magyarország a 300 000 négyzetkilométer kiterjedésű Kárpát-medencében helyezkedik el. A negyedidőszaki képződmények geológiai és őslénytani elemzése alapján ezt a medencét sokszínűség jellemezte az elmúlt 2-2,5 millió év során. Ennek legfőbb oka az, hogy a jégkorszaktól kezdődően a vizsgált területen három térbeli kiterjedésben (makro-, mezo- és mikroszinten egyaránt) erőteljes környezeti mozaikosság alakult ki. A makroszintű mozaikosságot a nagy éghajlati területek ütközőfelülete hozta létre, mivel három klímaöv is megtalálható: kelet-nyugati irányban a kontinentális, nyugat-keleti irányban az óceáni, délről-északra a szubmediterrán hatás csökken, a hegyvidéken pedig szubkárpáti-kárpáti éghajlat fejlődött ki. A nagy klímaövek hatását erőteljesen módosították a regionális, lokális kiterjedésű morfológiai és hidrológiai adottságok, azaz a hegyoldalak, homokbuckák, folyóvölgyek, illetőleg a talajvíz magassága. Ezeknek a tényezőknek az együttes hatására a Kárpát-medencében mozaikos vegetáció jött létre.

Az éghajlati és növényzeti övek, valamint az alapkőzet mozaikossága következtében a talajadottságok szintén mozaikosan alakultak ki. Az élettelen és az élő környezeti faktoroknak ezt az eloszlását a recens csigafauna is visszatükrözi. Az eltérő adottságokkal rendelkező régiók azonban nem éles felületek mentén, hanem szinte feloldódó határral jellemezhetően, kisebb területekre bomolva, egymás mellett jelentkeznek. Ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy ezek a klímaövek és éghajlati hatások nem stabilan,

hanem bizonyos gyakorisággal jelennek meg Magyarországon. Emiatt az éghajlati változások – a környezeti tényezők térbeli struktúrájához hasonlóan – szintezetten fejlődnek ki az időben.

A ciklikus éghajlati átalakulások során az egyes, eltérő éghajlati adottságokkal rendelkező környezeti övezetekhez alkalmazkodott flóra- és faunatársulások kiterjedtek, illetve visszahúzódtak, esetleg nagyobb méretű változások esetén kiszorultak, kipusztultak a Kárpát-medence területéről. Tehát a különböző környezeti feltételekhez alkalmazkodott élőlények az időben kialakult ritmikus változások hatására térben hullámzó mozgást végeztek. Ennek nyomán a peremi hegykoszorú és a medence belső részein, az eltérő éghajlati területek között, időben dinamikusan változó paleobiogeográfiai régiók alakultak ki. Vagyis földtani időskálán nézve a különböző térbeli kiterjedésű éghajlati, növényzeti, talajtani és faunisztikai mozaikok, zónák a ciklikus éghajlati módosulások hatására kiterjedtek és összehúzódtak. Ezeknek az átalakulásoknak a tükrében rekonstruálni, modellezni tudjuk, hogy milyen volt a környezeti mozaikosság évezredekkel ezelőtt a Kárpát-medencében. Emellett felmerül az a kérdés is, hogyan hatottak az őshőmérsékleti, őskörnyezeti viszonyok a korai emberi közösségekre?

JÉGKOR VÉGI RÉNSZARVASVADÁSZOK

A késő őskőkori (felső paleolit) Gravettien vadászok példáján bemutatva megállapíthatjuk, hogy az őshőmérsékleti viszonyok alapvetően meghatározták egész életüket, mivel zsákmányállataik közül a rénszarvasok az egykori, ciklikusan változó környezeti tényezők hatására eltérő területekre vándoroltak. A teljes egészében vadászatra, halászatra és gyűjtögetésre alapozott létfenntartású Gravettien népcsoportok követték ezeket az állatcsordákat. A geoarcheológiai adatok alapján az enyhébb, csapadékosabb éghajlatú, nagyobb növényzeti borítottsággal jellemezhető éghajlati periódusok kiemelkedő jelentőségűek voltak e vadászok életében, mert a felmelegedési ciklusokban hullámszerűen jelentek meg a Kárpát-medencében.

Az egyik legjellemzőbb Gravettien megtelepedési hullám 18 000-16 000 évvel ezelőtt alakult ki. Adataink alapján ekkor a felmelegedés hatására erdősülés indult meg: mozaikos kifejlődésű, nyíltabb növényzeti foltokkal kevert, tűlevelű és lombhullató fákat egyaránt tartalmazó vegyes lombú tajga terjedt szét a Kárpát-medencében, különösen a Kárpátok hegylábi régiójában és a medence déli részén. Malakológiai elemzések alapján a medence északi, keleti részén és a folyóvölgyek mentén a központi részre kiterjedő nyírfenyő tajgaerdők legjellemzőbb csigafaja a kárpáti orsóscsiga, míg a Kárpát-medence déli területén szétterjedő vegyes lombú tajgának a sima orsóscsiga volt a karakterisztikus faunaeleme. **(12. kép)** Ebből arra következtethetünk, hogy két erdőrefugium típusból, a balkáni és a kárpáti maradványfoltokból terjedt ki az erdei vegetáció.

Ez az alapvetően tajgaerdővel borított, a korábbi szakaszokhoz hasonlóan éghajlati, vegetációs, talajtani és faunisztikai határterületi állapotot mutató mozaikos táj volt az egyik célpontja a felső würm korú rénszarvascsordáknak és az ezeket követő Gravettien vadászoknak. A rénszarvas vadászata – a biztosabb elejtés és a jelentősebb húsmennyiség miatt – csordába tömörülésükkor, vonulásukkor történt, mely az évszakok váltakozásához kapcsolódott. Hiszen nyáron a tundra-, télen a tajgaövezetben tartózkodtak az állatok, vándorlásuk a két zóna között ősszel és tavasszal játszódott le. A rénszarvasok téli, tajgaövezetbe vonulása egy évente ismétlődő folyamat, amelynek fő mozgatója a téli tundra kedvezőtlen környezeti viszonyai, valamint a tajgában télen megszerezhető, a tűlevelű növényzethez kapcsolódó táplálékforrás. 18 000-16 000 évvel ezelőtt tehát a Kárpátok külső, északi és nyugati peremén kifejlődött tundraövezet és a Kárpát-medence belső peremén létrejött tajga, sztyeppés tajga vagy tajgás sztyepp zóna között az egykori rénszarvascsordák évszakos, területváltó vándorlása alakult ki. A Gravettien vadászcsoportok ezeket a csordákat követték a téli évszakokban, és időszakos tábo-

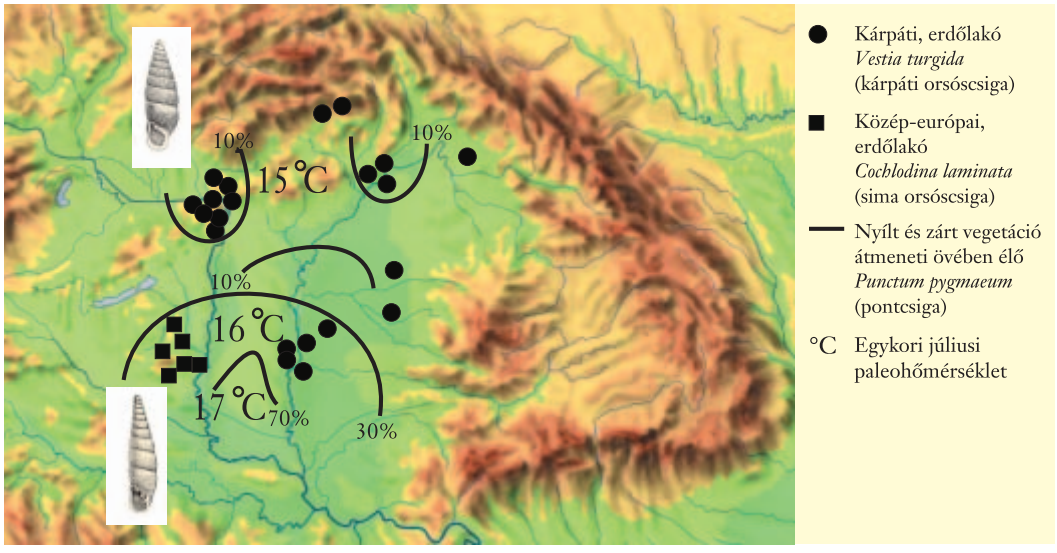

12. Az erdei csigafajok és a tajgaerdők elterjedése 18 000-16 000 évvel ezelőtt a Kárpát-medencében

raik nyoma így maradt fenn a vizsgált területen; tehát az éghajlatváltozásra bekövetkezett környezetfejlődés alapvetően befolyásolta életüket.

Az állat- és növényvilág eltérései azt mutatják, hogy a Kárpát-medencében a pleisztocén végi felmelegedések során határállapot jött létre a tajga és sztyepp vegetáció között, de az eltérő fauna és flóra összetétel alapján feltételezzük, hogy két átfedő elterjedési területtel jellemezhető erdőtípus (kárpáti és balkáni) is kifejlődött. A rekonstruált würm végi kárpát-medencei régió esetében az Altáj-hegység előterében megtalálható hidrológiai, topográfiai és éghajlati okok következtében mozaikokra bomló eurázsiai vegetációs és talajtani zónákat, a dél-szibériai tájat tekintjük jelenkori párhuzamnak. A geoarcheológiai kutatások eredményei azt is bizonyítják, hogy a jégtakaró előretörések, azaz a globális lehűlés során a különböző léptékben jelentkező mozaikosság következtében határállapot alakult ki a Kárpát-medencében a hideg sztyepp és a tundra vegetáció között, de a mikroklimatikusan kedvezőbb éghajlati feltételek hatására vegyeslombú fenyőerdők menedékei, refugiumai ugyancsak kifejlődtek a Kárpátok, Alpok, Dinári-hegység belső, medence felőli peremén.

MEZOLIT VADÁSZ-HALÁSZ-GYŰJTÖGETŐK

A késő-glaciális kortól kezdődően a globális és fokozatos hőmérséklet-emelkedés hatására a Kárpát-medence növényzete átalakult, a foltszerűen kifejlődött örökfagy réteg is felolvadt. A boreális típusú fenyőerdők fokozatosan záródtak, de a szárazabb helyeken a kontinentális sztyeppék fennmaradtak. Így a mozaikosság ekkor is jellemző vonása maradt a területnek. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az Északi-középhegységben a tajgaalkotó fák közül a vörösfenyő volt az uralkodó, a medence keleti felében a lucfenyő és az erdei fenyő együtt **(13. kép)**, míg a térség déli részén az erdei fenyő és nyír alkotta a faállomány döntő részét. Az üledékgyűjtő medencékben kimutatott égett pernye mennyiségének növekedése alapján a késő-glaciális korú boreális típusú erdőkben a vegetációfejlődést befolyásoló egyik legfontosabb tényező a spontán tajgatűz volt. A fenyőerdők záródása és kiterjedése a kilúgozott szürketalajok (podzol) képződésének folyamatát is felerősítette, elsősorban a csapadékosabb dunántúli, kárpáti és szubkárpáti területeken számolhatunk kifejlődésével. Ezzel a folyamattal összhangban a hidegkedvelő Mollusca fauna kiszorult a Kárpát-medence belső területeiről.

A legjelentősebb környezeti változás a pleisztocén/holocén határán, egy glaciális/interglaciális ciklusváltásnál alakult ki, amikor a Kárpát-medence központi térségeiről a tajgaerdők kiszorultak, és helyüket lombos fák (tölgy, hárs, szil, kőris stb.) vették át. A növényzetváltással párhuzamosan a talajképződés folyamata is megváltozott, és az erdősült területeken barna erdőtalaj kialakulása indult meg. Ugyanakkor a stabilan sztyeppei területeken szikes és feketeföld (csernozjom) talajképződés zajlott. Igen fontos őskörnyezeti tény, hogy a vegetáció- és környezetváltozás nem azonos időben játszódott le a Kárpát-medencében, hanem a középhegységi régióban a medence belső területeihez képest mintegy 1000 éves késéssel jelentkezett a lombos fák előretörése. **(14. kép)** A vegetáció- és talajváltozással egy időben a szárazföldi puhatestű fauna is kicserélődött, a hidegtűrő fajok visszaszorultak, a holocénra jellemzőek pedig szétterjedtek. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a jelenkorra jellemző éghajlati és környezeti viszonyok 11 000-9000 évvel ezelőtt már kialakultak a vizsgált területen.

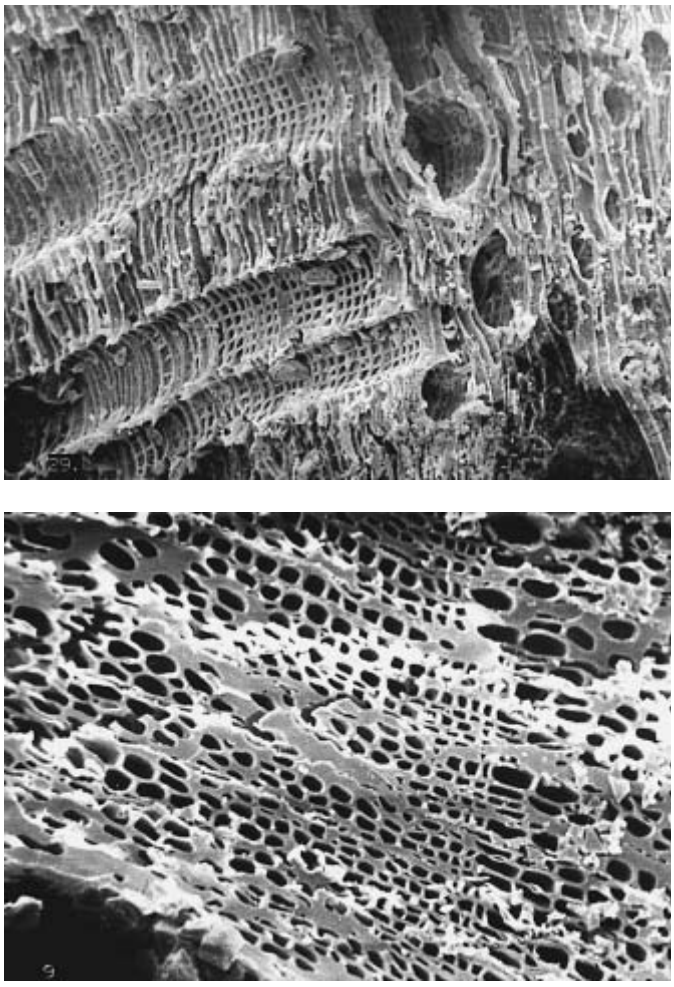

13. A tajgaerdőt alkotó, Kárpát-medencére legjellemzőbb két fafaj fájának pásztázó elektronmikroszkópos képe; a) *Pinus sylvestris* (erdei fenyő), b) *Picea abies* (lucfenyő)

Mit jelentettek ezek a változások a medencében élt vadászó közösségek szempontjából? Azt, hogy a globális éghajlati változás hatására lokális és regionális környezetük teljes mértékben átalakult. Míg az epipaleolitikumban nyitottabb tajgaerdő/sztyepp, a középső kőkor (mezolitikum) kezdetén döntően zárt vegyes lombú tajga vegetáció jött létre, a mezolitikum második felében a globális hőmérséklet-emelkedés hatására a tajga lombos erdővé alakult át. Ez a hőmérsékletváltozás által indukált környezeti módosulás alapvetően át kellett hogy formálja a terület állatvilágát és

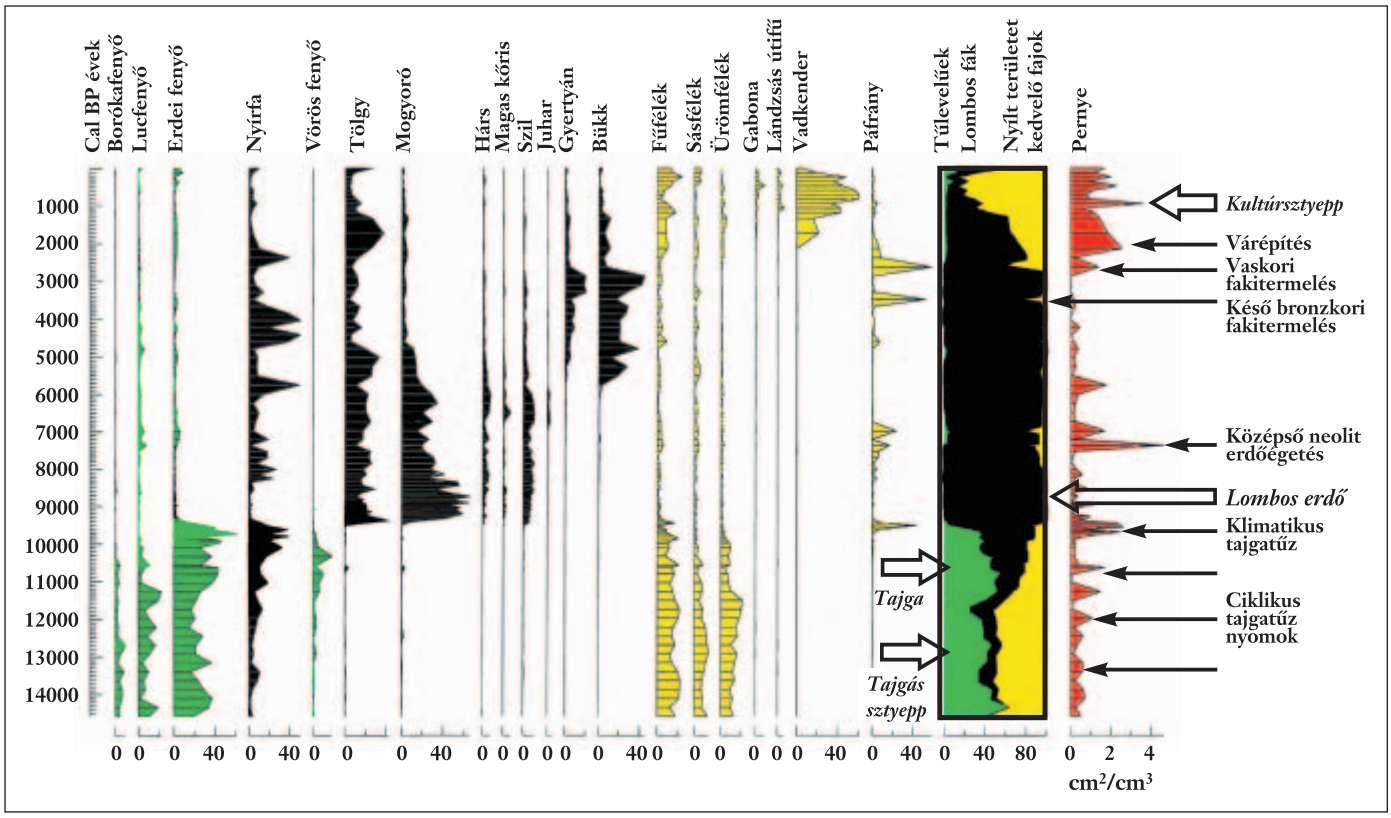

14. A Kárpát-medence negyedidőszak végi vegetációfejlődése az emberi hatások megjelenésével (Kelemér, Kis-Mohos)

az ott élő vadászok életét is, mivel a vadászzsákmány egy jelentős része a tajgaerdőhöz kötött táplálkozást, életmódot folytatott, s kipusztult vagy elvándorolt a területről. A folyamat az addigi életmód és hagyományok kríziséhez vezethetett, és mindenképpen választ elé állította a vadászó közösségeket. Többféle alkalmazkodási folyamat is kialakult, és úgy tűnik, hogy a kárpát-medencei környezet igen fontos szerepet játszott abban, hogy a területen élő késő mezolit népcsoportok bekapcsolódtak a neolitizációba, amelynek hatására az emberi társadalom lett a legfontosabb, leghatékonyabb környezetalakító tényező.

A késő mezolitikum során elkezdődött, tudatosnak is tekinthető környezetátalakítások közül kiemelkedik a szegélynövényzet, a mozaikos erdei környezet létrehozására való törekvés, mert a gyűjtögetés egyik célnövényének, a napfénykedvelő mogyorónak a terjedését jelentős mértékben elősegítette. E tevékenységnek igen nagy a jelentősége, mert azt bizonyítja, hogy a mezolitikum második felében a Kárpát-medencében élő vadászó-halászó-gyűjtögető népcsoportok eljutottak abba a fázisba, hogy saját, aktív beavatkozásaik nyomán felhalmozott ismereteik révén nyitottá váltak az élelemtermelési, produktív gazdálkodási tapasztalatok átvételére. Ezt támasztja alá a szil és a kőris pollen késő mezolit korú ciklikus visszaesése, lombjuk szelektív gyűjtése és állati takarmányként történő felhasználása, a lombetetés is. Ilyen hatásokat lehetett kimutatni a keleméri Nagy-Mohos, a tiszapolgári Selypes-éri, a szegedi Batida-éri szelvényeken végzett pollenelemzések során. A régészeti bizonyítékokon kívül ezen paleobotanikai adatok, valamint a zárt erdei környezetben a nyitottabb vegetációt kedvelő csigafajok terjedése alapján azt valószínűsítjük, hogy az újkőkori (neolit) élelemtermelés kialakulását megelőzte egy preneolitizációs szakasz.

Mivel ezekben a folyamatokban – akárcsak az egyes kultúrák terjedésében és az emberi letelepedésben – a folyóvölgyeknek jelentős szerepük volt, érdemes röviden kitérnünk a folyóhálózat kialakulására. Ennek fontosabb változásai tektonikus eseményekhez köthetők, mert a medence területeken belül a gyorsabban süllyedő, a térség legmélyebb részeit alkotó részmedencékben lezajlott süllyedéseket, illetve a hegységekben bekövetkezett emelkedéseket a folyók irányváltozással követik. Az eddigi morfológiai és kronológiai elemzések alapján a mai magyarországi folyóhálózat, az alluviális völgyrendszerek legfontosabb vonásai 30 000-20 000 évvel ezelőtt már kialakultak. Az elmúlt 10 000 év, a holocén folyamán csak kisebb mértékű, az ártéri síkon belüli változások, főleg mederelmozdulások történtek.

KORA NEOLIT ÉLELEMTERMELŐK

A termelő gazdálkodást folytató emberi csoportok, a balkáni kulturális gyökerekkel rendelkező kora neolit Körös–Starčevo-kultúra hordozói Kr. e. 6500–6000 (kalibrált érték) között jelentek meg a Kárpát-medencében. Megte-

lepedésük nyomai elsősorban a Dunántúl és az Alföld déli felén figyelhetők meg, de ezzel egy időben az Erdélyi-medencében és az Alföld keleti, északkeleti részén is előkerültek telepeik. Ugyanakkor a Kárpát-medence északi régiójában mintegy 1000 évvel később mutathatók ki az élelemtermeléshez kapcsolódó környezetátalakítás nyomai. Itt a neolitizációs folyamatot a mediterrán gyökerektől már elszakadt Vonaldíszes Kerámia kultúrája kezdte meg.

A geoarcheológiai vizsgálatok alapján a Körös–Starčevo-kultúra északi irányú elterjedési lehetőségeit a Kárpát-medence centrumában kialakult *közép-európai–balkáni agroökológiai barrier* (KEB AÖB) határolta be. **(15. kép)** A KEB AÖB határfelülete mentén a helyi késő mezolit népesség és a Balkánról bevándorló kora neolit közösségek térben rendkívül közel kerültek egymáshoz. A két különböző kultúrájú és gazdaságú, valamint eltérő technikai és társadalmi viszonyokkal jellemezhető népesség között információáramlás alakulhatott ki elsősorban a folyóvölgyekben. Ennek eredményeképpen a vadászó-halászó-gyűjtögető életmódot folytató késő mezolit népcsoportok átvették a kora újkőkori bevándorlók újításait, letelepültek és áttértek az élelemtermelésre, de önálló hagyományaikat megőrizve egy új, a balkánitól elkülönülő kulturális és gazdasági fejlődést indítottak el a Kárpát-medence északi felén. A KEB AÖB-től délre lévő mezolit lakosság beolvadt a Balkán felől érkezett kora neolit közösségekbe.

A beszivárgó kora újkőkori népcsoportok ugyanakkor alkalmazkodni próbáltak az új élettérhez és környezethez. Az alföldi elterjedésű Körös-kultúra makroszintű megtelepedése szinte teljes mértékben a vízpartokhoz kötődik. Amennyiben regionális vagy lokális szinten vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a termelő és halászó-vadászó-gyűjtögető gazdálkodást egyaránt folytató Körös-kultúra csoportjai két – egymástól környezeti szempontból jól elkülöníthető – településtípust alakítottak ki. Az egyik a holocén ártereken, közvetlenül az egykori aktív folyómedrek közelében található, míg a másik típus olyan pleisztocén löszökkel borított folyóhátakon, amelyek az alföldi süllyedékek legkiemelkedőbb ármentes pontjait alkották. Ez utóbbi esetében semmiképpen sem beszélhetünk hidromorf talajok kialakulásáról, mert e talajtípus vízgazdálkodása, szemcseösszetétele, alapkőzete, szerkezeti jegyei a csernozjom talajokkal mutatnak kapcsolatot.

Ha áttekintjük a döntően ártéri löszökkel borított kiemelkedő térszíneket képviselő pleisztocén maradványfelszíneket a kora neolit megtelepedés és gazdálkodás szempontjából, akkor egy olyan modellt szerkeszthetünk, mely alapján jól látható, hogy a regionális és a mikroszintű mozaikosság milyen különbséget okozott a letelepedési stratégiában. Az akkori élő folyóág mentén található, ligeterdőkkel és vízhatású, jelentős agyagtartalmú, nehezen művelhető talajokkal borított holocén ártéri térszíneken valószínűleg a vadászat, a halászat és a gyűjtögetés, míg a kiemelkedő, szárazabb, löszös kőzetekkel és csernozjom jellegű talajokkal fedett, ármentes, pleisztocén maradványfelszíneken az állattenyésztés és a növénytermesztés dominált. Ez a megtelepedési különbség két igen fontos tényezőt vet fel:

1. A kora neolitikumban a balkáni kulturális és gazdasági gyökerű csoportok már megkezdték azt az alkalmazko-

15. A Kárpát-medence neolitizációja

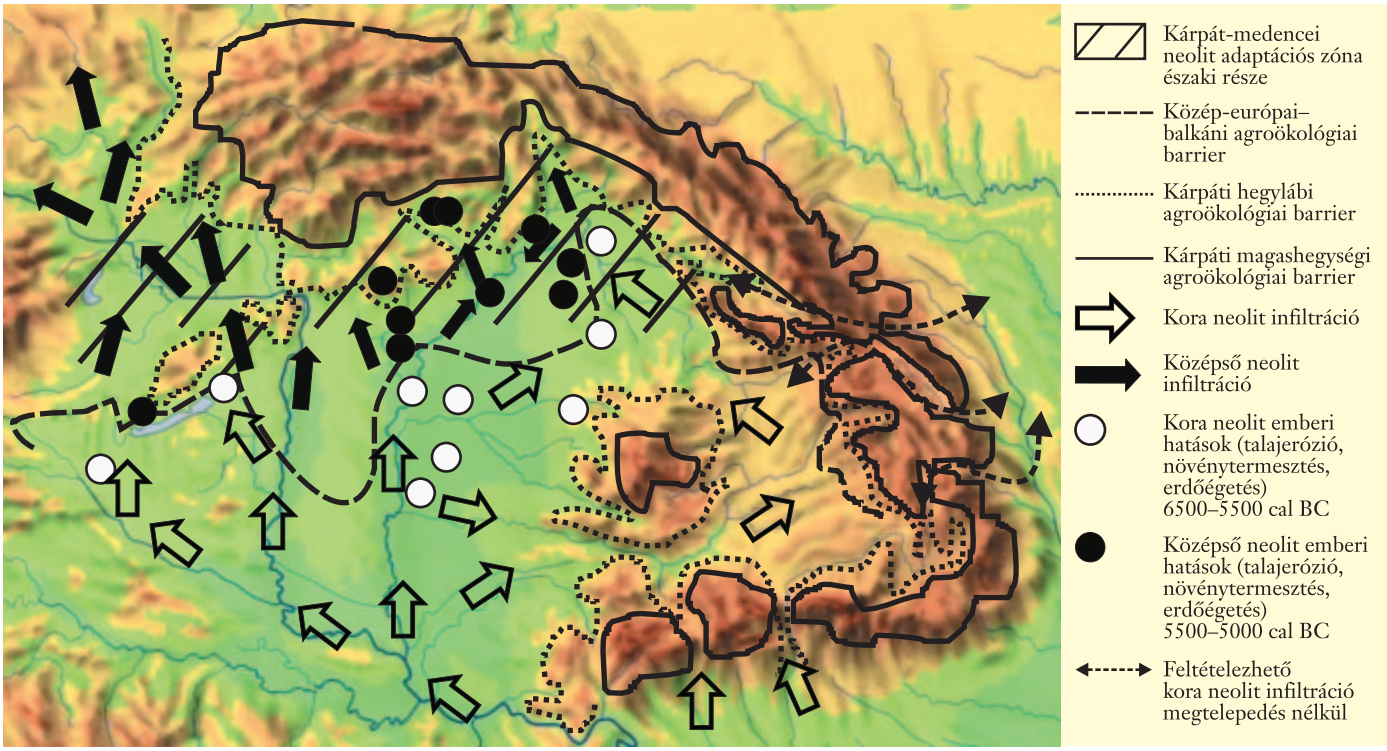

dási folyamatot, amely során a döntően ártéri területekről a löszös térszínek felé mozdult el a tájhasználat. Ebben kiemelkedő szerepe volt a Magyar Nagyalföldön a holocén ártereken szigetszerűen fennmaradó, lösszel borított térszíneknek, mert átmenetet képeztek az allúviumok és a száraztérszíni löszös felszínek között, így kiváló lehetőséget biztosítottak a már meglévő termelési tapasztalatok kiterjesztésére.

2. Az ártéri mozaikosság előrevetítette a késő neolitikumban kicsúcsosodó, hierarchikus, a kora neolitikumban csak funkcionálisan eltérő jellegű központ/periféria rendszerének kialakulását. A központi helyek hosszú ideig lakott, többrétegű, ún. tell-településekké fejlődése az egyik legfontosabb társadalmi és gazdasági folyamat a neolitikum során. Ebben egyértelműen szerepet játszott a mozaikos környezet: a kiemelkedő, ármentes, jó talajtani és növényzeti adottságokkal rendelkező pleisztocén térszínek olyan helyzeti energiákkal rendelkeztek, amely révén lehetővé vált nagyobb emberi csoportok tartós megtelepedése. Természetesen a társadalmi és gazdasági folyamatok döntőek voltak a tell-települések kialakulásában és fejlődésében, de a központi helyek létrejöttében a természetes környezet is meghatározó volt. Nem véletlen, hogy a kárpát-medencei, egyértelműen balkáni kulturális kisugárzáshoz kapcsolható tell-kultúrák makroszinten csak azokon a területeken fejlődtek ki, ahol a szubmediterrán éghajlati hatás és a mozaikos környezettel rendelkező alluviális síkok egyaránt megtalálhatók voltak. Feltételezzük, hogy a térben változatosan kifejlődő környezeti tényezők fontos szerepet játszottak a hierarchikus településhálózat kialakulásában. A késő neolitikumban megfigyeltekhez hasonló környezeti alkalmazkodás mutatható ki a Kárpát-medencében a bronzkori tell-kultúrák esetében is.

A KÖRNYEZETI MOZAIKOSSÁG KÖVETKEZMÉNYEI

A geoarcheológiai elemzések azt bizonyítják, hogy a Kárpát-medence térben és időben változó éghajlati, vegetációs, talajtani, faunisztikai mozaikossága alapvető hatással volt az itt élő és ide bevándorló népcsoportokra egyaránt. A létfenntartásukban meghatározó fontosságú vadászott, gyűjtögetett vagy tenyésztett, termesztett élőlények ugyanis nem terjedhettek ki a Kárpát-medence egészére egy-egy adott időpillanatban. Emiatt a különböző éghajlati-környezeti területekről bevándorolt emberi közösségek mindig csak a régió egy-egy részét, a saját, addig felhalmozott gazdálkodási tapasztalataiknak megfelelő, valamint célélőlényeik által hasznosítható területét szállhatták meg. Így talán nem véletlen az, hogy őskori történelme folyamán nem hódította meg egyetlen egységes anyagi kultúrájú és gazdaságú népesség sem a teljes Kárpát-medencét. Az állandó környezeti változás az egyes kultúrák gazdálkodási lehetőségeit is befolyásolta, alkalmazkodásra kényszerítve a medencébe telepedett népcsoportokat. Ennek következtében számos esetben előfordult, hogy különböző gazdasági, társadalmi hagyományokkal rendelkező emberi közösségek éltek egymás mellett, azaz nem csak környezeti, hanem kulturális határfelületek is kialakultak a Kárpát-medencében. Véleményünk szerint ennek a folyamatosan jelenlévő, állandó változásra kényszerítő, kettős – természeti és társadalmi – környezeti hatásnak tudható be, hogy minden ide beköltözött nép anyagi kultúrája átalakult a letelepedést követően.

Hazánk területének vegetációs, faunisztikai és talajtani sokszínűségét a különböző emberi kultúrák eltérő módon hasznosították, illetőleg fokozatosan pusztították és homogenizálták. Ez az emberi tevékenység nyomán fellépő, természetes környezetet romboló folyamat a késő mezolitikumtól kezdődően már tudatosan zajlott, napjaink felé haladva pedig egyre erőteljesebbé válik. Az első intenzív környezetátalakítás a terület neolitizációja során játszódott le, amikor erdőégetéssel alakították ki a településekhez, legelőkhöz, földműveléshez szükséges nyitott területeket. Ezt bizonyítják az ország különböző részein egy időben kimutatható, a spontán gyulladásra kevésbé hajlamos, lombos erdők égetéséből származó, tavi, lápi üledékekben fennmaradt pernyemaximumok. A következő markáns emberi hatás a kiterjedt bronzkori földvárhálózat kiépítésekor történt, majd a vaskorban, a fejlett vaseszközökkel rendelkező kelta közösségek megjelenésekor olyan mértékűvé vált a vegetációátalakítás és ehhez kapcsolódó talajpusztulás, hogy a természetesnek tekinthető állapot a mai Magyarország területén lényegében megszűnt. A kelta erdőirtások nagyságrendjét csak a középkori településhálózat kifejlődése haladta meg. A Kárpát-medence környezete a legerőteljesebb civilizációs sokkot a folyószabályozás során szenvedte el, amikor a hidrológiai viszonyok megváltoztatása következtében a holocén kezdetére jellemző ökológiai rendszer összeomlott. A művelt területek uralkodóvá válása miatt az egykori éghajlati, domborzati, hidrológiai hatásra megjelent környezeti mozaikosság fokozatosan elmosódik, és napjainkra már egynemű kultúrtájjá, kultúrpusztává alakul.

VADÁSZOTT ÁLLATOK

Vörös István

A VADÁSZAT RÉGÉSZETI JELENTŐSÉGE

A vadászat az emberiség egyik legősibb olyan tevékenysége, amellyel állati eredetű termékekhez (húshoz, prémhez, bőrhöz, eszköznyersanyaghoz stb.) juthatott. A növénytermesztő- és állattartó újkőkori (neolitikus) gazdálkodás kialakulásáig – a gyűjtögetés és a halászat mellett – a vadászat volt a legfontosabb élelemszerző foglalkozás.

A vadászott állatfajok kiválasztását a közösségi és az egyéni szükségletek határozták meg. A vadászat módjait és technikáját viszont az állatok életmódjának ismeretén kí-

vül megszabta a kultúra gazdasági-társadalmi fejlettsége és szervezettsége. A vadászat mennyiségi eredménye, a zsákmányállatok terítékszáma a vadállomány természetes fajgyakoriságát tükrözi. Ez a szoros kapcsolat egyértelműen tapasztalható az őskori állatcsont-leletanyagban.

A felső pleisztocén- (kb. 100 ezer év) és a holocén-időszakban (az utóbbi 12 ezer év) Magyarország területén előforduló régészeti kultúrák vadászati tevékenysége viszonylag jól ismert. A régészeti állattan vadállat-leletei segítik a fauna történetének rekonstrukcióját, egyes fajok megjelenésének és kihalásának megértését.

MAGYARORSZÁG HOLOCÉN EMLŐSEI

Magyarország mai állatvilága az euro-turáni faunavidék közép-dunai faunakerületébe tartozik. A Magyarország területén élő kb. 32 ezer állatfajból 540 gerinces. Az őshonos, bevándorolt vagy betelepített, időszakosan előforduló vademlősök száma 98.

Az elmúlt 12 ezer év emlősfauna történetének megismerését az őslénytani és a régészeti feltárásokból származó állatmaradványok vizsgálata tette lehetővé. A jelenleg ismert emlősök száma 110: 98 vadállat, 11 háziállat és maga az ember (l. Függelék). A 98 vademlős közül 10 bevándorolt, illetve betelepített, három időszakosan előfordult az őskorban; nyolc kihalt és öt előfordulása várható. **(16. kép)** A bevándorolt (behurcolt) állatok nagy vitalitású rágcsálók, illetve tenyészetből szökött prémes állatok. A kihalt állatok közül öt csak Magyarországról tűnt el (a barna medve megjelenése várható, a hódot újratelepítik); három faj (az őstulok, az európai vadló és az európai vadszamár) az állatvilágból végleg kipusztult.

VADÁSZOTT ÁLLATOK

Az ember a környezetében előforduló vadállatokra szükségletei és lehetőségei szerint vadászott. A régészeti ásatásokon talált vadállat-maradványok egyrészt jelzik a közvetlen környezet élővilágát, másrészt mutatják a vadászati tevékenység stratégiáját és eredményességét. A vadászat módja és stratégiája attól függően alakult, hogy célja húsvadak vagy prémes állatok elejtése volt. A növényevő nagyemlősök elsődlegesen húst és természetesen nagy bőrdarabokat, a kis- és nagyragadozók (valamint egyes rágcsálók és nyulak) pedig jól hasznosítható prémet szolgáltattak. Az elejtett állatok csontjait különösen az őskorban alakították eszközökké, míg megmunkálható szarvas- és őzagancshoz vadászat nélkül, a hullott agancs gyűjtésével is hozzájuthattak.

17. Felső-pleisztocén mamut felső foga, Bugyi–Kavicsbánya

Vadászat a pleisztocén kor végén

A neandervölgyi ősember, illetve a mai ember felső-pleisztocén kori őseinek telepeiről, azok környezetéből 16 – potenciálisan vadászható – nagyemlős ismert. A felső-pleisztocén teljes időtartamában csak hét faj (a *barlangi oroszlán*, a *hiéna*, a *vaddisznó*, az *őz*, a *gímszarvas*, az *ősló* és az *ősbölény*) volt megtalálható. A *dámszarvas*, az *őstulok* és a

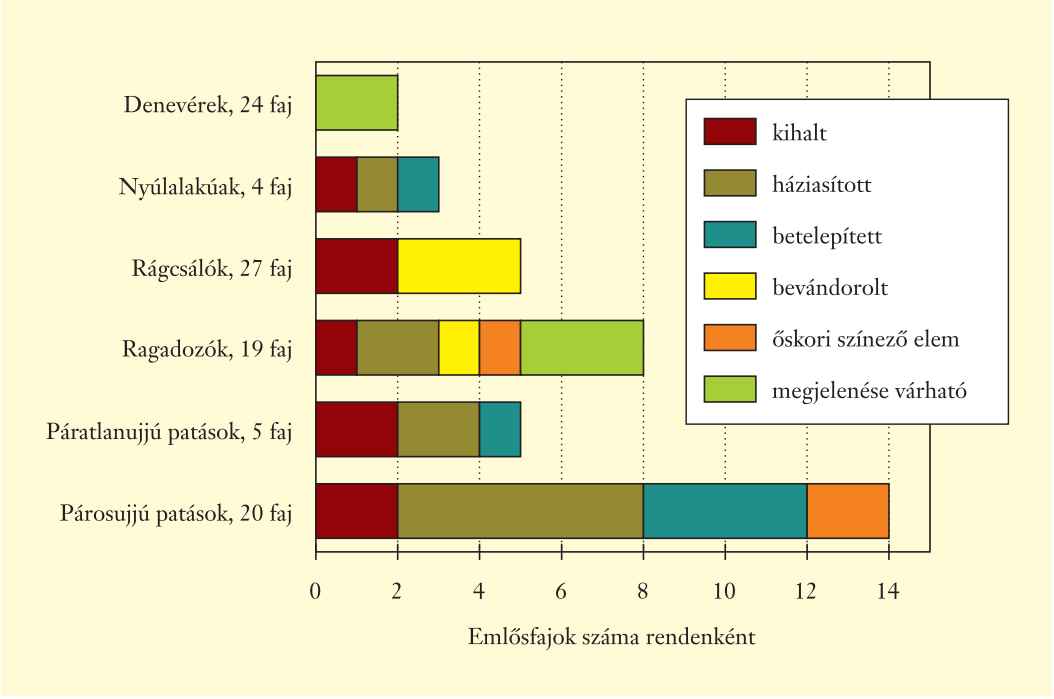

16. Emlősfajok magyarországi megjelenésének dinamikája rendenként

18. Felső-pleisztocén gímszarvas trófea, amelyet a Tisza medréből emeltek ki a folyó csongrádi szakaszán

19. Felső-pleisztocén jávorszarvas vetett agancsa. Tisza-meder

vadszamár a korai meleg, a *pézsmatulok* a legkésőbbi hideg időszakban jelent meg. A többi nagyemlős gyakorisága a környezeti és az éghajlati változásokra érzékenyen reagálva eltérő időpontokban tetőzött, illetve e fajok más-más időben hagyták el a Kárpát-medencét.

A négy leggyakoribb nagyemlős a közel azonos előfordulású ősbölény és az ősló, alig elmaradva tőlük a gímszarvas és a mamut. Az első tíz faj – a szarvasfélék kivételével – a nyílt színi területek állata.

20. Mezolit őstulok koponya, Kecel–Rózsaberek

21. Vaskori bölény koponyája. Kálmánréti zsomboly, Bükk-hegység

A legismertebb pleisztocén kori ősmaradványok a mamutleletek **(17. kép)**, a legszebb gímszarvas- **(18. kép)** és jávorszarvas-trófeák **(19. kép)** a Tisza medréből kerültek elő.

A holocén lelőhelyek vadállatfajai

Az új holocén felmelegedési időszakra – jelenlegi ismereteink szerint – egyetlen pleisztocén nagyemlős faj sem maradt a Kárpát-medencében. A korábbi arktikus elemek északi, észak-keleti, a steppei fajok keleti irányban húzódtak vissza, vándoroltak el.

A korai holocén középső kőkori időszakában (mezolitikum, I. klímaoptimum) a Kárpát-medence emlősfaunája a déli, a délkeleti és a keleti területekről népesedett be. Visszatért a *gímszarvas*, az *őz* és a *vaddisznó*. E korszak új fajai az *őstulok* (20. kép), a *bölény* **(21. kép)**, a *kelet-európai vadló* és a *vadszamár* **(22. kép)**. A késő újkőkorban (neolitikum, II. klímaoptimum) húzódott vissza a vadló és a vadszamár, és jelent meg a *maralszarvas* és a *perzsa oroszlán*. **(23. kép)** Ez utóbbi a rézkor végére tűnt el a faunából. A középső rézkorban rövid időre megjelent a *mezopotámiai dámszarvas* és a *jávorszarvas*.

22. Mezolit európai vadszamár hátulsó lábvég csontjai (lábközépcsont és ujjpercek), Kecel–Tőzegtelep

A magyarországi holocén nagyemlős-fauna legjelentősebb vadja az *őstulok* volt. A Kárpát-medence optimális élőhely volt számára. A legnagyobb számban a késő neolitikumban fordult elő, ekkor vadásztak rá a legintenzívebben. Ennek emléke egy őstulok 1. nyakcsigolyája (atlas), amelynek ízületi felületében egy kő nyílhegy maradt meg. **(24. kép)**

A holocén nagyemlős-fauna tagjai két hullámban, a mezolitikumban és a késő újkőkor–kora rézkorban jelentek meg a Kárpát-me-

23. Rézkori (badeni kultúra/bolerázi csoport) perzsa oroszlán arckoponya, Gyöngyöshalász–Encspuszta

dencében. A holocénban klimatikus okokra visszavezethető nagyemlős-kihalás már nem, csak ember általi kipusztítás ismert. A római korból tudunk az első vadaskerti faj, a dámszarvas betelepítéséről.

Arra a kérdésre, hogy Magyarországon melyek a leggyakrabban vadászott holocén vademlősök, 286 régészeti lelőhely faunavizsgálata alapján a következőt válaszolhatjuk: az alapfauna 11 eleméből az 1–4. faj *húsvad* (gímszarvas, vaddisznó, őz és őstulok), az 5. egyaránt *prém-* és *húshasznosítású* (mezei nyúl). A 6–11. faj *prémesállat* (róka, hód, vadmacska, farkas, barnamedve és borz), míg a többi 12–24. faj között bevándorló és ritka hús-, illetve prémes állatok találhatók. A 24 vadászott állat között 13 erdei, bozótos erdei és zárt erdei, öt ligetes pusztai, két vízparti, két „kozmopolita" és két magashegyi élőhelyű található.

24. Késő neolit (csőszhalmi csoport) őstulok első nyakcsigolya (atlas), az ízületi felület alsó részén becsontosodott kovakő nyílhegy. Polgár–Csőszhalom

A holocén lelőhelyek anyagában a háziállatok újkőkori megjelenésétől kezdve a vadállat-maradványok részesedése fokozatosan csökkent. A vadállatok élelmezésben betöltött részaránya a középső kőkorra még jellemző 100%-ról már a római korra alig néhány százaléknyira esett vissza. A húsvadászatot az állattartás váltotta fel, a kiterjedt mezőgazdasági művelés pedig a nagyvadak élőhelyét tette tönkre. A vadászat egyre inkább úri időtöltéssé vált vagy kártevőirtásra korlátozódott. Megváltozott az elejtett állatfajok egymáshoz viszonyított aránya is **(25. kép)**. A Kárpát-medence nagy vadjai közül Magyarországon folyamatosan jelen volt a gímszarvas, a vaddisznó, az őz, az erdei ragadozók, a – kozmopolita – farkas és a róka, valamint a mezei nyúl. Az őstulok a római kort követően folyamatosan visszaszorult, majd a 10. században kihalt. A mindig ritka barna medve a mezolitikumból hiányzott. A hódnak a kora középkorból nincs maradványa. A szintén ritka bölény a réz-, a bronz-, valamint a római kor lelőhelyein hiányzik. A vadló és a vadszamár csak a holocén elején, a mezolitikum-neolitikum időszakában fordult elő.

A VADÁSZZSÁKMÁNY MINT RÉGÉSZETI LELET

A régészeti lelőhelyeken a zsákmányállatok csontmaradványainak a mennyiségét, annak változását – a bevezetőben említett természetes fajgyakoriságon kívül – a vadászat elsődleges célja határozta meg. A húsvadak esetében az elejtés helyén feldarabolt állatoknak – különösen az őskorban – összefüggő „húsos" végtagjait és törzsrészét vitték a településekre. A római korban és a középkorban már jelentősen kevesebb volt vagy hiányzott a településekről az ún. „húsos-csont". A zsákmányállatokat gyakran az elejtés helyén fogyasztották el. Az őskorra jellemző húsvadászattal szemben ekkor jelent meg a sportvadászat, amely már nem a közösségi élelmezést biztosította.

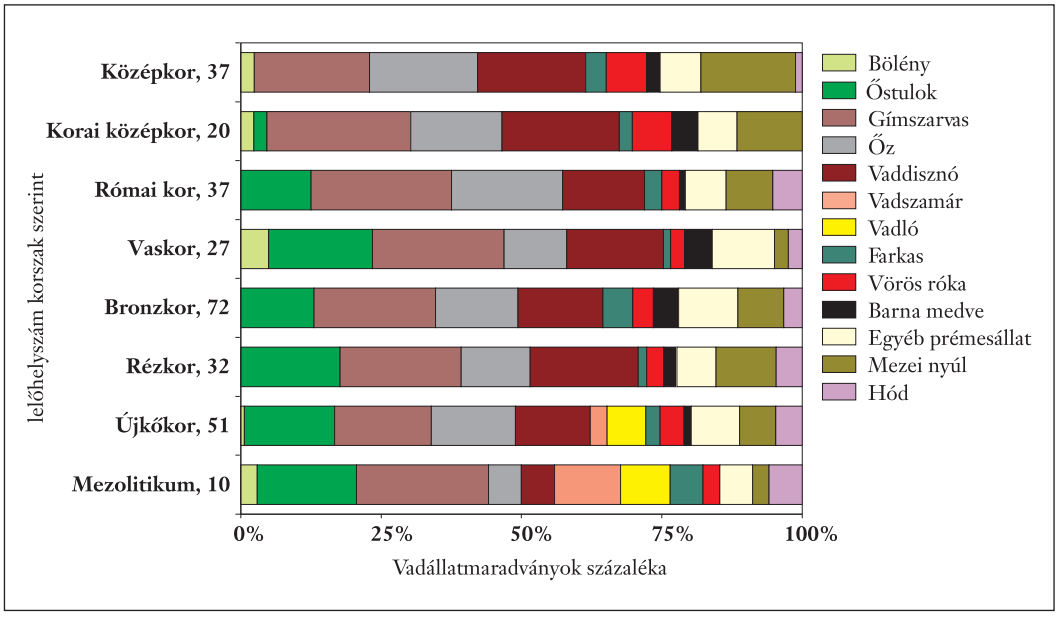

25. A vadászott állatok részarányának időrendi változásai 286 holocén lelőhely alapján

VADÁSZAT AZ ÚJKORBAN

A korai újkorban bekövetkező politikai-gazdasági és klimatikus okokra visszavezethető, drasztikus környezeti változás következtében Magyarországon a nagyemlős-fauna élőhelye beszűkült, fajösszetétele szegényedett. A nagyvadak többsége erdőbirtokon vagy vadaskertekben élt (pl. dámszarvas, bölény).

A HÁZIÁLLATOK RÉGÉSZETE

Bartosiewicz László

MIÉRT FONTOS A HÁZIÁLLATOK MARADVÁNYAINAK VIZSGÁLATA?

Ásatásaink igen sok állatcsontot hoznak felszínre: a hús mindenkor fontos táplálék volt. A *régészeti állattan* az egykori környezetet, gazdálkodást és táplálkozási szokásokat, az ember és az állatvilág történeti kapcsolatát értékeli e régészeti leletek alapján. Míg a nem hasznosított lények (puhatestűek, rágcsálók) leletei a természetes környezetet híven tükrözik, a zsákmány maradványai a vadvilágot már csak közvetve, a vadászat hagyományai által valamelyest megszűrve képviselik. Környezetrégészetileg a háziállatok csontjainak értelmezése a legbonyolultabb, mert lábasjószágait az ember kénye-kedve szerint tartotta saját környezetében, nem egyszer távol a vad ősök természetes élőhelyétől. Rájuk a tenyésztés révén nemcsak a hagyomány, hanem a mindenkori divat is hatott. Maradványaik tehát *halmozott kulturális hatás*t hordoznak, ezért a régészeti kutatás értékes forrásai.

AZ ELSŐ HÁZIÁLLATOK

Háziasítani csak ott lehetett, ahol a háziasítandó vadállat élt. Ezeket különböző földrajzi tájakon, más-más időpontban, olykor párhuzamosan háziasították. **(26. ábra)**

Hazánk legkorábbi állattartási emlékei elválaszthatatlanok a dunai Vaskapu-szoros eseményeitől. Térségünk első ismert kutyaleletei a Vaskapu Vlasac nevű, jugoszláviai, középső kőkori (mezolitikus) lelőhelyéről ismertek, amelyek radiokarbon-mérések szerint 9300 esztendősek. Ezek az állatok afféle önkéntes hajtóként részt vehettek az egyedüli húsforrást jelentő vadászatokon, saját területüket ösztönösen védve pedig őrizték a középső kőkori emberi közösséget is.

AZ ÁLLATTARTÁS KEZDETEI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A Balkán felől érkező, közel-keleti eredetű háziállatok a Vaskapun keresztül érték el a Kárpát-medencét: az első haszonállat-tartó közösségek mintegy nyolcezer esztendeje, az újkőkori Körös-kultúrával érkeztek hozzánk. Az akkori ételhulladékban szép számmal fordulnak elő juh- és kecskecsontok, márpedig e két háziállat vad őse nem Európában, hanem a Közel-Keleten honos. Kérdés, hogy a többi, Európában is háziasítható újkőkori haszonállat (szarvasmarha, sertés) is közel-keleti eredetű-e? Úgy tűnik, őstulok-háziasítás a Kárpát-medencében is folyt az újkőkor végén (mintegy 6700-6200 esztendeje), az erdőben makkoltatott házisertéseket pedig egészen a közelmúltig szaporodási közösségben tartották a vaddisznókkal. A háziállatcsontok elkülönítése a vad ősökétől kulcsfontosságú az életmód megítélésében. A bronzkorra uralkodóvá vált

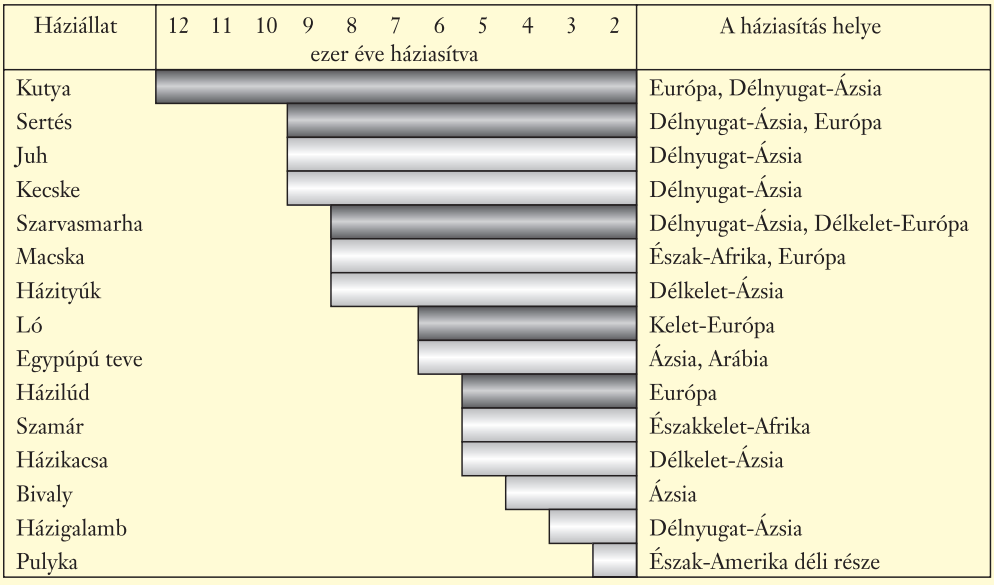

26. A legfontosabb háziállatok származási helye és háziasításának ideje. Az egykor a Kárpát-medencében is háziasítható állatfajokat sötétebb árnyalás jelzi

állattartás gyökeresen megváltoztatta a Kárpát-medence népeinek életmódját, lényegében kiszorította az élelemszerző vadászatot.

MIT TUDHATUNK MEG AZ ÁLLATCSONTOKBÓL?

A hús darabolása miatt a csontleletek zöme szétszórt töredékként kerül felszínre. Az embertan sírleleteivel ellentétben a teljes állatcsontvázak ritkák **(27. kép)**. Ha mégis előbukkannak, rendkívül sok állattani adattal szolgálnak. Megállapítható az egyed neme és életkora, az állat termete is pontosan becsülhető belőlük. Legtöbb háziállatunk vad őse kimutathatóan nagyobb volt háziasított változatánál, hiszen a háziállatok méretét nem a természetes kiválasztódás, hanem az ember alakítja. A kisebb, kezesebb állatok könnyebben tarthatók. Különösen a rómaiak Kr. u. 1. századi érkezését megelőző vaskor és az Árpád-kor háziállatai voltak kicsiny termetűek.

Teljes csontvázak főleg az étkezésben jelentéktelen állatokból kerülnek napvilágra, hiszen azokat gyakran egészben temették el. Az elföldelt ebeket például tekinthetjük áldozati állatnak is, különösen akkor, ha több egyedet egyidőben öltek meg és temettek el, tehát nem egyetlen házikedvenc „sírjával" van dolgunk **(28. kép)**. A római kori kutyatemetkezések sokféle alak, „fajta" jelenlétéről tanúskodnak (a többi háziállat maradványai is általában változatosak). Ennek magyarázata a római és a helyi eredetű állatállományok keveredése, illetve az ezt elősegítő élőállat-kereskedelem a birodalmi központ, a Pannonia provincia és a dunai limestől keletre elterülő Barbaricum között.

LOVASTEMETKEZÉSEK

A ló – háziasítása óta – megkülönböztetett szerepet játszott térségünk kultúráiban. A vaskorból, valamint a népvándorláskor és a középkor közötti időkből gyakran találunk ép lókoponyákat **(29. kép)**, olykor csontvázakat. Ezeknek általában rituális, bajelhárító szerepet tulajdonítanak. A Kárpát-medencét a 6–9. században elfoglaló avarok az elhunyt mellé olykor egész lovat is a sírba helyeztek „túlvilági útitársként". Az így temetettek többsége feltehetően harcos volt, de néha asszonyok és gyermekek sírjaiban is találunk lóvázakat. Kérdés, hogy őket kedvencükkel avagy alkalomszerűen kiválasztott áldozati lóval temették-e el? Az eltemetett állatok jól megállapítható neme, egész-

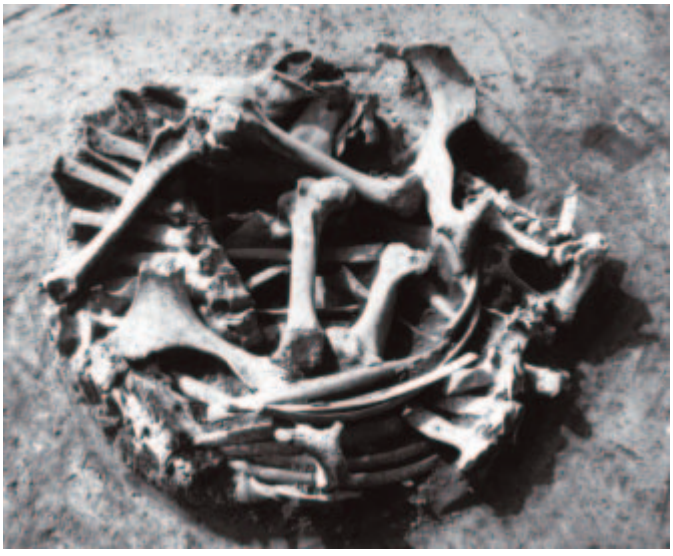

27. Fiatal szarvasmarha teljes csontváza késő újkőkori (lengyeli kultúra) gödörben, Csabdi–Télizöldesen

28. Elhullott kutyák hulladékgödörbe dobott csontváza Gyoma 133. szarmata településén

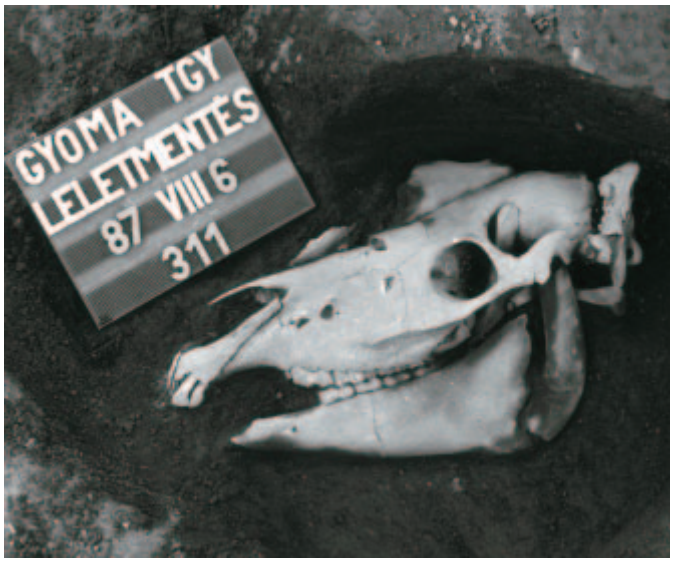

29. Lókoponya Gyoma 133. szarmata településén

ségi állapota, fiatal vagy öreg volta olykor feltűnően egybeesik a lovaséval. Több népvándorláskori és avar temetőben előfordulnak egymagukban eltemetett lovak is. A honfoglaló magyarok temetkezéseiben a lókoponyák és a lábvégcsontok együttesét a lóbőr sírba helyezésével magyarázzák, amelyből ezeket a csontokat nem fejtették ki.

CSONTMEGMUNKÁLÁS

A házi- és a vadállatok csontjaiból minden korban készítettek eszközöket és dísztárgyakat. Az egyszerű szerszámok többségét a fémek megjelenése kiszorította, a finoman megmunkált ékszerek és előkelő csonttárgyak azonban mindmáig divatban maradtak. A gyakran messzi földre széthordott, különleges faragványok környezetrégészeti értelmezése azonban lehetetlen.

30. Ló kézközépcsontjából készített egyszerű szarmata korcsolyák Gyoma 133. lelőhelyéről

Egyetlen csonteszköz sem testesíti meg viszont olyan világosan a környezet és a kultúra sokoldalú egymásra hatását, mint a lovak kézközépcsontjából készített korcsolya vagy ironga **(30. kép)**. A népvándorlásokkal keletről érkezők (szarmaták, avarok, majd a honfoglaló magyarok) hagyatékának ez az eszköze többszörösen is utal a Kelet-Európa síkságainak környezeti viszonyai között kialakult hagyományokra. A kemény, kontinentális télben a kiterjedt folyó menti vadvízország befagyott, ami mai fogalmaink szerint „keresletet" teremtett e tárgyak iránt. Másrészt a tágas sztyeppen a lótartás alapvető fontosságú volt, így e korcsolyák nyersanyaga is rendelkezésre állt. Az eurázsiai sztyepp peremén, a magyar Alföldön ez az eszköz igen gyakori. A vaskos, egyenes csontokat egyszerűen csónak alakúra faragták. Sokukon semmiféle lyuk vagy más szerkezeti elem nem utal rögzítésre: ezt a változatot egyesével, gördeszka-szerűen használhatták.

TÁPLÁLKOZÁSTÖRTÉNETI KÖVETKEZTETÉSEK

A látványos ép csontvázak, faragott csontdarabok viszonylag ritkák. Tudományunk ezért főleg a települések ételhulladékában felhalmozott csonttöredékek fajonkénti összetételéből indul ki. Ezek egyes darabjai kevesebbet árulnak el az állatokról, már eltemetődésük előtt számos hatás (mészárosmunka, kutyarágás stb.) módosíthatta őket. E veszteségek azonban művelődéstörténeti tartalmú nyomokat hagyhatnak a töredékeken. A terepen ezért kell figyelnünk a felhalmozódás korabeli körülményeire, akárcsak a leleteket a feltárásig ért természetes veszteségekre. Az eredmény függ az ásatás választott helyszínétől, a rendelkezésre álló időtől és a feltárási módszerektől is.

Egyik célunk a húsfogyasztásban megnyilvánuló kulturális hatások megfigyelése. Vácott például a sertéshús fogyasztása (részben német hatásra) a középkorban megnőtt,

31. A sertéshús fogyasztás török kori visszaesésének tükröződése a csontleletek százalékos arányában Vácott

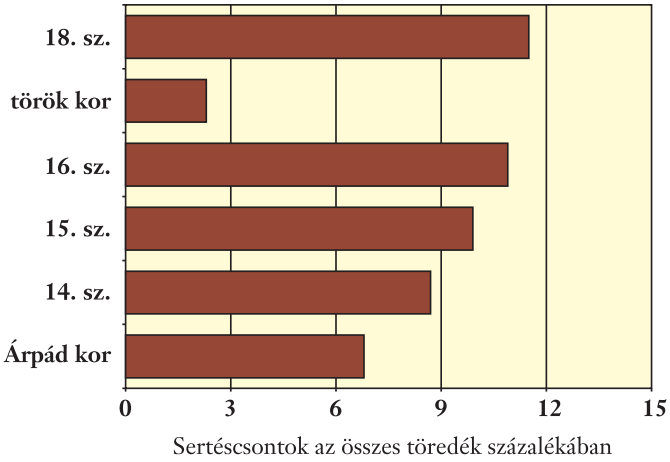

a török megszállás idején azonban visszaesett. Ez az iszlám étkezési szokásoknak tulajdonítható. **(31. kép)** Az ilyesfajta következtetések gyakran önmagukban jelentéktelen csonttöredékek ezreinek aprólékos vizsgálatán alapulnak, azokat a nagy számok törvényének megfelelően a lehető legtöbb lelettel ajánlatos alátámasztanunk. Emiatt fontosak a 20. század végének nagyszabású leletmentő ásatásai (autópálya-építések, városfejlesztés). Sajnos a rohammunka nem mindig kedvez a nyugodt, pontos feltárásnak, ami elkerülhetetlenül a kisebb leletek (pl. halcsontok) elvesztéséhez vezet. Ez nehezíti a korabeli étrend hiteles rekonstrukcióját. Ugyanakkor a tömegesen felszínre hozott állatmaradványok számos korábbi feltételezést statisztikailag megalapozottan igazolhatnak vagy éppen megdönthetnek.

ÁLLATFAJTÁK

Az egyes háziállat-fajokon belül kialakított fajták az ember véletlenszerű vagy tudatos tenyésztői tevékenységét mutatják. Az emberi beavatkozás függvényében folyamatosan és gyorsan változó háziállatok sokat elárulnak az egyes kultúrákról. Maga a fajta viszonylag újkeletű fogalomnak tekinthető.

32. Racka jellegű középkori anyajuh pödrött szarvcsapja
Vác – Széchenyi utcából

Noha valamennyi háziállat történeti változásainak részletezése e rövid tanulmányban lehetetlen, legfontosabb háziállatunk, a szarvasmarha csontokból becsült marmagasság-értékei erőteljes ingadozásokat mutatnak a különböző korokban. Ilyesfajta változások valamennyi háziállatunk esetében megfigyelhetők. Ezek részben egybeesnek az éghajlat jelentősebb módosulásaival, de nem választhatók el az állattartás történetileg meghatározott színvonalától sem. A termet már az „igazi" fajták újkori megjelenése előtt is egyéb küllemi jegyekkel (pl. eltérő szarvalakulások) együtt változott.

Napjainkban megkülönböztetett érdeklődés övezi az „őshonosként" emlegetett magyar fajtákat. A hírneves magyar szürke marha például a csontleletek tanúsága szerint nemigen lehet több 300 esztendősnél, tehát (a Feszty-körkép művészi megjelenítésével ellentétben) aligha érkezhetett honfoglaló őseinkkel a Kárpát-medencébe. Az egyedüli lehetséges bizonyíték, a jellegzetes, nagyméretű szarvak csontos alapja, a szarvcsap egyszerűen hiányzik középkori leletanyagainkból. Valamivel jobb a helyzet másik hagyományos fajtánkkal, a rackajuhval. Noha pontos eredete ennek is ismeretlen, egyértelmű csonttani bizonyítéka, a pödrött szarvcsap előkerült egy késő középkori gödörben Vácott. **(32. kép)**

EGY TÁVOLI HÁZIÁLLAT MARADVÁNYAI

A múlt mozaikjainak fáradságos összerakásába az olykor előkerülő különleges háziállatleletek visznek némi színt. Például a manapság egzotikus ritkaságnak számító teve is meg-meg jelent a Kárpát-medence története során. Ilyenkor déli irányból érkező (főleg katonai) mozgásokkal hozható összefüggésbe. A tevecsontok szórványos előfordulása a római korban szíriai alakulatok állomásoztatásával, majd a 17. században az oszmán török hadiszállításokkal magyarázható. Annak ellenére, hogy írásos források szerint tevék ezrei fordultak meg Magyarország török hódoltsági területein, a tevecsontok ásatásainkon igencsak ritkák **(33. kép)**. Ez főleg avval magyarázható, hogy a tevehúst nemigen ették, ezért a feltehetőleg zömmel útközben, csatatéren elhullott tevék csontvázai kívül esnek a régészeti ásatások mai területén, amelyek lakóhelyekre és azok konyhahulladékaira összpontosulnak. (Az egypúpú teve neve, a dromedár a görög „*dromos*" azaz „út" szóból származik.) A lóhús fogyasztásának keresztény tilalmát követő időkből egyébként a tevéknél sokkal gyakoribb lovak csontjai is aránytalanul kis számban kerülnek elő, ami ugyanerre az okra vezethető vissza.

33. Fiatal egypúpú teve bal csánkjának csontjai Szekszárd – Palánk török kori erődjéből

A HÁZIÁLLATOK RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK ÚJ LEHETŐSÉGEI

Terjedelmi okokból csupán néhány példával szemléltethettük, hol és milyen formában találkozhatunk háziállatcsontokkal a terepmunka viszonyai között. A régészeti állattan rohamosan szélesedő, ásatások után bevetett módszertani eszköztára sajnos nem képezheti e rövid összefoglaló tárgyát.

Új irányzat például az állatcsontok laboratóriumi vizsgálatokra alapozott táplálkozástörténeti kutatása. Ez az állatleletek közvetlen vegyi elemzésén túl az embercsontok egyes szén- és nitrogénizotópjainak arányából következtet a korabeli húsfogyasztás összetételére: a táplálkozási lánc különböző szintjein álló állatok más-más értéket mutatnak. Az igazságügyi orvosszakértők mára nélkülözhetetlen DNS-vizsgálatait elsőként állatleleteken (kipusztult vadló bőrmaradványai, VIII. Henrik elsüllyedt zászlóshajójának

sertéscsont-leletei) kezdeményezték a huszadik század nyolcvanas éveiben.

Az állattani eredmények értelmezésében új elméleti irányzatok (környezeti modellek, néprajzi párhuzamok) állnak a régészeti állattan kutatóinak rendelkezésére. Az ásatási adatok átfogó és sokoldalú, multidiszciplináris értékelésében a régészeti állattannak mára kiemelkedő szerep jut.

A TERMESZTETT NÖVÉNYEK RÉGÉSZETE

Gyulai Ferenc

Telepásatásokon a régészeti tárgyak mellett mindig számíthatunk több-kevesebb növénymaradványra, elsősorban magvakra és termésekre *(makrofossziliák)*. De az, hogy ezek bekerülnek-e a leletanyagba, csak a feltárási módszer és az odafigyelés kérdése. Egyetlen ásatag mag is jelentős információt hordozhat az adott kultúra növénytermesztésére, környezetére nézve. A növényleletek nemcsak az őskori életmód tisztázására, de az írott és a képi források ellenőrzésére is alkalmasak.

Az archaeobotanika – régészeti növénytan – fő vizsgálati területe a növénytermesztés és a vegetáció története növényleletek, növényi eredetű termékek alapján. Figyeli az ember és a növényvilág kapcsolatát, az egykori gazdálkodást. A kultúrnövények maradványainak meghatározásán túl nyomon kíséri a vad fajok kultúrfajokká válását, a növénytermesztés és a földművelés elterjedését. Emellett értékeli a különböző korokból származó növényábrázolásokat, a növénykivadulásokat, a társadalomtudományok növényekre vonatkozó adatait.

Az archaeobotanika a botanika résztudománya, felhasználja annak valamennyi részelemét: az alaktant, a rendszertant, az anatómiát és a geobotanikát. Egyben „híd" szerepet is betölt a természet- és társadalomtudományok között, szorosan kapcsolódva a régészethez.

A kultúrnövények elterjedése a természet átalakulásához vezetett. Ezeket a környezeti változásokat ma már csak sokoldalú vizsgálatokkal kísérhetjük nyomon. Talajviszonyaink mellett elsősorban a gabona- és a gyommaradványok fordulnak elő olyan mennyiségben, hogy azokból számottevő következtetéseket vonhassunk le. A gabonafajok ismert termőhelyi igényei, termesztési körülményei segítik egy-egy régészeti kultúra növénytermesztési ismereteinek, a termesztés színvonalának megismerését. A növénytani vizsgálatok során olykor az egykori természetes növénytársulás *(palaeo-biocönosis)* elemei is megtalálhatók. Újabban erőteljes irányt vettek a környezeti rekonstrukcióra irányuló kísérletek.

A magyar archaeobotanika az aggteleki barlang növényleleteinek feldolgozásával kezdődött el 1876-ban, *Deininger Imre* által. Rendszeres feldolgozó munkáról azonban csak az 1960-as évektől beszélhetünk. *P. Hartyányi Borbála*, *Füzes (Frech) Miklós*, *Skoflek István* és *Facsar Géza* elemzései az archaeobotanikát hazánkban is elfogadott, önálló tudománnyá tették, és nemzetközi rangra emelték.

Az ásatások mag- és terméseleteit „valódi" vagy „*direkt*" és „ál" vagy „*indirekt*" leletekre osztjuk. A direkt növényelelet az egykori növény valamelyik szerve vagy annak része, amely többé-kevésbé megőrizte külső alaktani jegyeit, ritkábban szövettani felépítését, így összehasonlító vizsgálatokra alkalmas. A gyűjtés elsősorban iszapolással, vagyis földminták átmosásával történik, finom szitasorozaton. A növénytani leletanyagok térbeli eloszlása nem egyenletes, hanem objektumokhoz kötött.

Indirekt növényleletek úgy keletkeznek, hogy a beágyazó anyagba került magvak és termések különböző hatásokra kioldódnak, kiégnek, esetleg mikroorganizmusok felemésztik őket. Ennek következtében csak alakjuk negatívja kerül elő. Közös tulajdonságuk, hogy fennmaradásuk emberi tevékenységhez köthető. Alakjuk szerint megkülönböztetjük a lenyomatot, a negatívot és a kitöltést. Lenyomatról akkor beszélünk, ha közel sík kiterjedésű (pl. levél), negatívról akkor, ha az eredeti szerv a tér minden irányába jelentős kiterjedéssel bír (mag, termés), kitöltésről („kőmag" vagy „kőbél") pedig akkor, ha a lenyomat vagy a negatív belsejében az idők folyamán más anyagok (pl. sók) rakódtak le, és ott megszilárdultak.

A direkt és az indirekt leletek rendszerint együtt fordulnak elő. A kerámiatöredékek, a paticstömbök (égett agyagtapasztás töredékek) gondos átvizsgálásával számos növényi lenyomatra bukkanhatunk. Aprózásukkal a feltárás hatékonysága fokozható.

Az archaeobotanikai leletek leginkább direkt növényleletek: magvak és termések. Ezek részben szándékosan (készletezés, telephulladék, telepégés utáni takarítás, rituális szertartások, pl. temetés alkalmával), részben véletlenül kerülnek a talajba. Természeti tényezők (szél, víz, állatjáratok stb.) hatására ugyancsak növényi részek kerülhetnek a talaj mélyebb rétegeibe. A földbe jutott növényi részek viszonylag ellenállóbb része a mag és a termés. Ezek talajtani, időjárási tényezők és élőlények tevékenységének hatására fennmaradhatnak: tőzegesednek (turfikálódnak), ritkán nehézfémionok hatására konzerválódnak, habarcsokba záródhatnak, szélsőségesen száraz (pl. sírkamrák) vagy hideg (pl. gleccser jege) körülmények megtartják őket. Leggyakrabban azonban szenülten fordulnak elő. Éghajlati viszonyaink közepette a régészeti-növénytani leletanyagot főleg a tűz, kisebb mennyiségben a huminanyagok felhalmozódása (humifikáció, tőzegesedés vagy turfikáció) tartósítja. Ásványi talajokban (száraz lelőhelyek: településrétegek, tároló- és hulladék-

34. A pelyvás búzák kalásztípusai: alakor, tönke, tönköly

35. A Kárpát-medencei őskori kultúrák fontos kenyérnövénye volt az alakor (Triticum monococcum). Rekultivációjára tett kísérlet a szarvasgedei biohistóriai telepen

gödrök, cölöplyukak, sírok stb.), levegőjárta *(aerob)* körülmények között a szervesanyag részben vagy egészben megemésztődik. Csak a szenült anyag marad fenn, így a leletsűrűség alacsony. Ha a maradványokat lerakódásuk óta folyamatosan víz borítja, a magvak illetve termések minden részletükben fennmaradnak, mert a levegőtől elzárt *(anaerob)* környezetben gátolt a mikrobiális lebomlás. Nedves talajú lelőhelyeken (tóparti cölöpépítmények, kútbetöltések, ciszternák, várárkok, kloákák, fekáliagödrök stb.) a szerves maradványok valamennyi része fennmarad. Az ilyen kultúrréteg növényi leletekben igen gazdag, a leletsűrűség nagy.

Az archaeobotanikus munkája a mintavétellel kezdődik. Ezt követi az iszapolás. A laboratóriumban a tisztított magvakat és terméseket alaktani bélyegeik alapján sztereo-binokuláris mikroszkóp alatt határozzuk meg. Az azonosításhoz határozókönyveket és szakcikkeket használunk, mégis eredményeinket minden esetben recens anyaggal kell egybevetni, szükség esetén pedig modellkísérleteket is szükséges végezni. Ugyanis az alaktani bélyegek az idő előrehaladtával, de konzerválódásuk mértékétől függően is változhatnak. A mag- és terméseleteknek különösen akkor van jelentősége, amikor az előkerült növények termesztésére semminemű vagy csak igen kevés régészeti és írásos adat, ábrázolás áll rendelkezésre. Különösen érvényes ez a Kárpát-medence őskori kultúráinak növénytermesztésére. **(34. kép)**

A késő rézkori Baden-kultúráról csak a legutóbbi évek növénytani feldolgozásaiból nyertünk ilyen adatokat. Annyi máris világos, hogy a neolitikus életmód fennmaradt, a rézkori betelepülők továbbra is a növénytermesztés és az állattenyésztés addigi módozataival foglalkoztak. Ez utóbbi azonban felerősödött a növénytermesztés rovására, talán a hűvösebbre és csapadékosabbra fordult éghajlat miatt.

A növénymaradványok alkalmasak rétegtani kérdések eldöntésére. A Duna menti, középső bronzkori földvárakban egymásra rétegződő kultúrák archaeobotanikai elemzése révén sokat módosult a középső bronzkor növénytermesztéséről rajzolt kép. **(35. kép)**

Az elmúlt évtizedek archaeobotanikai kutatásainak köszönhetően mára megváltozott a honfoglaló magyarság életmódjának megítélése. Ha a honfoglaló magyarság gazdálkodását egyetlen szóval kellene minősíteni, úgy arra a „félnomád" jelző lenne a legalkalmasabb. Ebbe egyaránt belefér a vándorló állattartás csakúgy, mint a korlátozott mértékű földművelés és növénytermesztés. Noha a honfoglalás korának állatmaradványai között a helyváltoztató életformára jellemző juh- és marhacsontok válnak gyakorivá, ezzel mégsem áll alapvető ellentmondásban az a megállapítás, hogy az állattenyésztő életmódot élő magyarság már földművelési és növénytermesztési ismeretekkel érke-

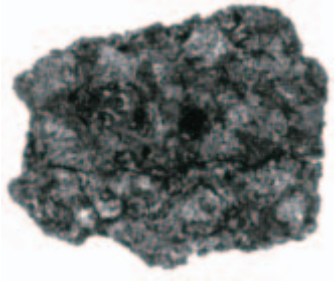

36. Kenyérmaradvány Túrkeve-Terehalom középső bronzkori telep egyik leégett házának padlójáról

zett a Kárpát-medencébe. A honfoglalás után a vezető réteg kezdetben továbbra is minden bizonnyal törökös jellegű, pásztorkodó életmódot folytatott, a letelepedett köznép pedig növénytermesztéssel is foglalkozott. A honfoglalókhoz köthető jelentősebb növénytani telepanyag eddig csak a Győr melletti Lébény-Billedomb lelőhelyről, Takács Miklós ásatásából ismert. Az őskorra jellemző pelyvás búzákat már nem termesztették, csak a fejlettebb, csupasz vetési búzát, valamint hatsoros árpát és rozsot. **(36. kép)** Fontos kásanövény volt a köles.

Az alföldi növényleletek alátámasztják a honfoglalást követő időszakban feltételezett korlátozott nomadizálást. A Dunántúl és az ország északi területének leletei letelepült életmódra, fejlettebb mezőgazdaságra utalnak. A Duna, amely történeti, de egyben florisztikai határ is, növénytermesztési szempontból két részre osztotta az országot: egy archaikusabb növényeket is megtermő Alföldre (lásd a tönke termesztése) és egy fejlettebb, a római mezőgazdaság néhány halvány hagyományát is magába ötvöző Dunántúlra.

A mezőgazdaság történetéről sokan nyilatkoztak, de kevesen foglalkoztak vele kellő mélységben, s még kevesebben régészeti-növénytani leletek alapján. Több mint egy évszázad archaeobotanikai kutatásai világossá tették, hogy a Kárpát-medence Európa egyik legrégibb kultúrtája. Nyolcezer évre tekint itt vissza a növénytermesztés, ötezer évre a zöldségtermesztés és kétezer évre a gyümölcstermesztés. Az egyes korok népességei feltehetőleg saját növényeiket hozták magukkal és termesztették tovább. **(37. kép)** A gabonafélék többsége a neolitikus aratónépességgel érkezett, a hüvelyes növények döntő hányada a középső bronzkori tell kultúrákkal, a termesztett gyümölcsök nagy része és a borszőlő a római hódítással egyidőben. Ez egészült ki a honfoglalók növényismeretével, majd a kereszténység felvétele után a nyugati haszonnövény fajokkal és termesztési tapasztalatokkal. A sokféle ismeret itt kovácsolódott egybe. A növénytermesztés a természetes vegetáció rovására erősödött fel. E kettő kapcsolatát a Kárpát-medence népeinek életmódja mellett az éghajlat határozta meg. A természetes flóra a környezetre az állatmaradványoknál mindenkor közvetlenebbül utal. Az állattartás (különösen a távolsági állatkereskedelem) részben a környezet rekonstrukciója alapján, részben a növénytermesztési leletekkel párhuzamba állítva igazán érdekes.

A régészek és az archaeobotanikusok együttműködésének és nem utolsósorban a legutóbbi évek nagy környezetrégészeti indíttatású ásatásainak köszönhetően egyre több információval rendelkezünk a Kárpát-medencében élt népek növénytermesztési ismereteiről. Végre Füzesabony–Gubakút lelőhelyen megtaláltuk az első kora neolitikus alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának növényleleteit. Az éveken át folyó mintagyűjtések eredményeképpen igen gazdag növénylelet került elő Tiszapolgár–Csőszhalom késő neolitikus tell feltárásából. A korábban tagadott rézkori földművelés meglétét néhány ásatás (Ikrény, Kompolt, Óbuda, Csepel-sziget) földmintáinak archaeobotanikai kiértékelése után feltétlenül meg kell erősíteni. Már nem kell külföldi szakirodalomra támaszkodni, amikor a kora bronzkori harangedényeket használó népesség növénytermesztéséről szeretnénk információkhoz jutni, mert Csepel-szigeten növényeik is előkerültek. Rákoskeresztúr–Újmajor lelőhelyen került napvilágra az első és eddig egyetlen Kárpát-medencei szkíta kori növénylelet. Ugyancsak páratlan a szarmaták Kiskundorozsma–Nagyszék lelőhelyen megtalált, gabonafélékben gazdag növénytani hagyatéka. Zalavár késő népvándorlás kori mocsárvárából hazánk szenült fajokban leggazdagabb növénytani lelete került elő. A honfoglaló magyarság növényismereteinek feltárásában nagy segítséget jelentenek a megtelepedés korának mag- és termésmaradványai. Végre értékelhető mennyiségben áll rendelkezésre honfoglaláskori (Lébény–Billedomb) és kora Árpád-kori (Edelény–Földvár, Gyomaendrőd) maglelet. Végezetül szólnunk kell azokról az utóbbi években feltárt kutakról, amelyek rendkívül jó állapotban és hihetetlen gazdagságban őrizték meg a magvakat és terméseket. Fajokban különösen gazdagok a Mosonmagyaróvár–Németdűlő és Dunakeszi–Székesdűlő lelőhelyeken feltárt késő bronzkori, a Lászlófalva–Szentkirályon, Szécsényben és az utóbbi években a budai vár különböző pontjain megtalált késő középkori kutak, ciszternák. Segítségükkel rekonstruálni tudjuk az egykori környezetet, és a klímára is következtetni tudunk.

37. A letelepült népek mindig szívesen foglalkoztak a konyhakerti hüvelyes növények termesztésével: borsó (Pisum sativum) Balatonmagyaród-Hídvégpuszta késő bronzkori településről és lencse (Lens culinaris subsp. microsperma) a késő népvándorlás kori Fonyód-Bélatelepről

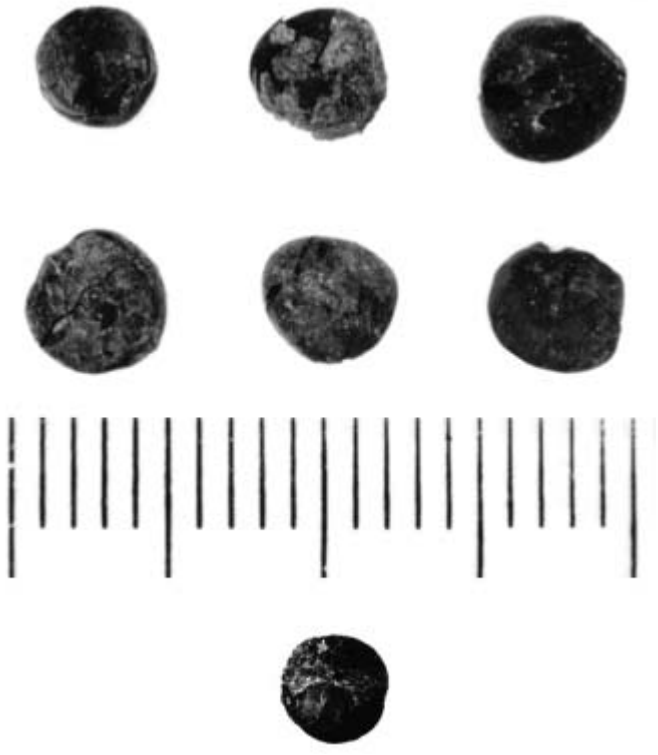

AZ EMBERI NÉPESSÉG

Pap Ildikó

TÖRTÉNETI EMBERTAN

A természettudományok körébe tartozó történeti embertan célja a régen élt népesség embertani arculatának megismerése, a térben és időben lezajlott életjelenségek vizsgálata egy olyan sajátos élőlénynél, amelynek műveltsége van és társadalomban él. Noha az antropológiai anyag forrásértéke az írásbeliség megjelenése előtti évezredekben a legnagyobb, jelentős szerepe van a későbbi korok folyamatainak tisztázásában is.

Milyenek voltak elődeink, azok az emberek, akiknek napjai több ezer éve peregtek hazánk akkori tájain? Megismerhetők-e arcukról, alakjukról? Milyen volt a régi magyarok külleme? Ezek azok a kérdések, amelyek leginkább izgatják a ma emberét is. Ha a csontokat nem is bírhatjuk szóra, a régészeti ásatások hiteles leletei az embertan művelői, az antropológus szakemberek munkája révén mégis megszólalnak. Az újabb embertani kutatások eredményeként képet alkothatunk azokról az emberekről, akiknek életét, műveltségét a régészet kutatja, s akiknek csontvázai reánk maradtak.

TEMETKEZÉSEK – ÁSATÁSOK

A tudatos eltemetés szokásának kialakulása hosszú folyamat eredménye. Kezdetei valószínűleg az őskőkor középső szakaszára tehetők. A halottakat eleinte lakóhelyükön temették el. Az elkülönült temetők csak az újkőkor késői szakaszában jelentek meg. A temetkezésnek két alaptípusa ismert, a csontvázas és a hamvasztásos. Ezeket az emberi maradványokat a régészeti ásatások során hozzák ismét napvilágra.

A csontanyag elemzésének legelső és mindennél fontosabb lépése a csontok teljes és pontos feltárása a régészeti ásatások során, valamint egymáshoz való viszonyuk meghatározása. Bár az európai civilizációban a temetés többnyire egyénenként történt, a csontleletek sokszor mégis csoportosan, gyakran összekeveredve kerülnek elő. **(38. kép)**

Hamvasztásos temetkezésekben égett emberi csontok csoportjait találjuk. Ha az égés majdnem tökéletes volt, a maradványok nagyon aprók, ezért régebben nem találták őket megőrzésre alkalmasnak. Az ásatás során fontos felellelni és azonosítani minden csontdarabkát, rögzíteni minden egyes töredék helyzetét. Ilyen módon megállapíthatjuk, hogy a holttestet a helyszínen égették-e el vagy valahol máshol, és csak aztán szállították át maradványait a sírba. Alapos megfigyeléssel lehetőségünk van az égetés módjának kiderítésére is.

MIT VIZSGÁLNAK AZ EMBERTAN MŰVELŐI?

A történeti embertan módszereinek segítségével meghatározzuk a nemet, megbecsüljük az életkort, lehetőségünk van a testmagasság, a testsúly, az alkat leírására. Az életmód és a táplálkozás több részletét tudjuk azonosítani. Az emberi maradványok vizsgálatával újrateremthetjük a régen élt emberek életét. A csontvázak mérésével, statisztikai elemzésével különbséget tehetünk a hajdani emberek csoportjai között, történeti következtetéseket vonhatunk le vándorlásaik irányára, az emberi közösségek kialakulására.

Alapvető lépés a leletek *emberi* vagy *állati* eredetének megállapítása, hiszen a régészeti lelőhelyeken az emberi maradványok gyakran állatcsontokkal keveredve kerülnek elő. Előfordul, hogy időjárási hatások, egyes betegségek következtében bizonyos anatómiai jellegzetességek jelentősen módosulhatnak vagy eltűnhetnek. Ezért az első feladat annak megállapítása, hogy a maradvány embertől származik-e?

Fontos kérdés, hogy az elhunyt *férfi* vagy *nő* volt-e? Az ember egyik alapvető biológiai tulajdonsága a neme, amely a növekedés, az érés folyamán morfológiai jellegzetességeket hoz létre a csontok alakjában, méretében, erőteljesebb

38. A csontvázmaradványok egyénenkénti csoportosítása a legalapvetőbb feladatok közé tartozik. Gyula–Törökzug, 14–17. századi templom körüli temető

vagy kecsesebb voltában, az izomtapadási felszínek nagyságában. Ezek teszik lehetővé az elhunyt nemének meghatározását a csontváz alapján. A nem megállapítása csak felnőtteken lehetséges, mert a nemi jellegek a csontokon csak a kamaszkori érés folyamán fejlődnek ki.

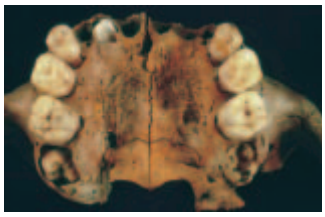

39. A fogak kibúvási sorrendje segít az életkor becslésében

Az *életkor* előrehaladtával bekövetkező változások, a növekedés, a fejlődés, az öregedés markáns nyomokat hagynak a csontvázrendszeren és a fogazaton. Ezek alapján meg lehet becsülni a biológiai életkort. A biológiai életkor sokszor nem esik egybe az egyén tényleges naptári életkorával, mivel az öregedési folyamatok egyénenként eltérő gyorsasággal mehetnek végbe. **(39. kép)**

A *testméretek becslése* azon alapul, hogy az etnikai, a nemi és az alkati különbségek ellenére a végtagcsontok és a testmagasság között törvényszerű kapcsolat van. Számos képlet, módszer ismert a testmagasság meghatározására, sőt a testsúly becslésére is van lehetőség.

TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIA

A történeti demográfia a múltban élt népesség nagyságát és összetételét becsüli. Az élettartamra (pl. várható élettartam), az adott életkorban bekövetkező halálozás valószínűségére szolgálhat információval.

A történeti demográfia adatai szerint a születéskor várható élettartam több ezer évig nagyon rövid volt, és elképesztően magas a csecsemő- és gyermekhalandóság. Kr. e. 8000-ben (amikor mintegy 10 millió ember élt a földön) a születéskor várható élettartam mindössze 20 esztendő lehetett. A 10–12. században Magyarországon ez a szám már elérte a harmincat. Az az ember, aki megérte a 15. életévét, még további 30 esztendőre számíthatott. 1900 táján a férfiak és a nők születéskor várható élettartama majdnem negyven év volt, és a 20. életévük táján egyaránt további 40 évre számíthattak.

EGÉSZSÉG ÉS BETEGSÉG A MÚLTBAN

Valamennyiünket érdekel, hogy milyen volt elődeink egészségi állapota, milyen betegségekkel küszködtek, egészségesebbek voltak-e vagy sem, mint a ma élő ember. Ezekre a kérdésekre adhatnak választ a történeti patológiai kutatások. A régészeti leleteken nem minden betegség felismerése lehetséges, mert nem mindegyik okoz elváltozást a csontokon. A modern vizsgálati eljárások bővülésével és használatával azonban mind többet tudunk meg a régmúlt korok emberének betegségeiről, elődeink gyógyító tevékenységéről.

A *járványos betegségek* jelentős szerepet játszottak az emberiség történelmének alakulásában. Bizonyos fertőző betegségek nyomai nem minden esetben őrződnek meg a csontokon, mások azonban jellegzetes elváltozást hozhatnak létre. **(40. kép)** Az ősjárványtani *(paleoepidemiológiai)* kutatások keretében és a legkorszerűbb DNS-vizsgálatok segítségével sikerült kimutatni a csonttuberkulózist, a szifiliszt és a leprát, továbbá ezen betegségek kórokozóit. **(41. kép)** A paleoepidemiológiai kutatások a tuberkulózis és a lepra kórokozójának DNS-kimutatásában, az újkori múmiák vizsgálatában, a „foglalkozási" betegségek és a csontritkulás elemzésében, valamint a stresszjelzők leírásában hoztak jelentős eredményeket. A váci mumifikálódott tetemek mikrobiológiai és DNS-vizsgálata, a székesfehérvári bazilikában és a bazilika környékén eltemetettek általános embertani és patológiai szempontok szerinti elemzése is a legutóbbi évek eredménye.

Az *ízületi bántalmak*, a mozgásszervi megbetegedések nyomai nagyon sok, különböző régészeti időszakból származó csontvázon megtalálhatók. Jellemző tünetük az ízületek körüli, szabálytalan csontkinövések (ún. *exostosisok*) megjelenése, az ízületi felszín fényesre kopása, súlyos esetben teljes eróziója.

Ami a *sérüléseket*, a *traumákat* illeti, a történelmi korokban ritkábbak voltak a csonttörések, mint napjainkban. Más volt a töréssel járó sérülések testtájak szerinti megoszlása is. A koponya sérülései gyakoribbnak tűnnek, mint a hosszú csövescsontokéi. Ennek az lehet az oka, hogy a fejet ért sérülések több esetben hagyhattak nyomot a koponyacsonto-

40. Csontvelőgyulladás nyomai

41. Szifilisz okozta jellegzetes elváltozások egy gyermek koponyáján. Szentkirály, 16-17. sz.

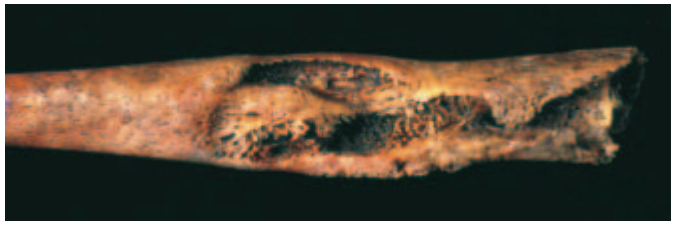

kon, mint a törzset ért sérülések, amelyek a lágyrészekre korlátozódva nem feltétlenül eredményeztek a vázcsontokon ma is látható elváltozást. **(42. kép)**

42. A felnőtt férfi koponyáján jól látható a begyógyult sérülés

A honfoglalás korából származó csontokon mutatkozó csekély számú *fertőzéses szövődmény* csak részben magyarázható a korabeliek jó ellenállóképességével, sokkal valószínűbb, hogy a gyakorlott sebészek jó higiénés körülmények között, csekély szöveti roncsolódást előidézve végezték műtétjeiket.

Mára a *csontritkulás* és következményei Európa és Észak-Amerika országainak egyik legnagyobb egészségügyi problémájává váltak. A 10–12. században élt emberek csontmaradványain azonban az *osteoporózis* gyakorisága csak töredéke volt a mai előfordulásnak. Ebben a mainál aktívabb, több mozgással járó életmódnak lehetett szerepe.

A csontmaradványok tanúsága szerint viszont *daganatos megbetegedések*től a régmúlt korok embere is szenvedett. Az elsődleges rosszindulatú daganatok általában a növekedési időszakban fejlődnek ki, ezért gyakoriságuk a régvolt népességekben is várhatóan hasonló. A másodlagos rosszindulatú csontdaganatok az idősebb korral függnek össze, így kisebb annak a valószínűsége, hogy megtalálhatóak legyenek a régen élt emberek maradványain. Ők ugyanis gyakran meghaltak valamiféle más betegségben, mielőtt a másodlagos tumorok az elhalálozásban komoly tényezővé válhattak volna.

A környezeti tényezők által okozott *stresszhatás*ok régen is számos nyomot hagyhattak a fejlődő szervezet csontjaiban és a fogakon. Röntgenfelvételek segítségével a hosszan tartó éhezés illetve lázas állapot okozta elváltozások kimutathatók a csontokon. **(43. kép)** A táplálkozás és a fogbetegségek kapcsolata régóta ismert. A fogpatológiai jellemzők jól mutatják a népesség egészségi helyzetét, utalhatnak a táplálkozásra és az életkörülményekre. **(44. kép)**

A *foglalkozásból* fakadó *túlterhelés* okozta elváltozások mintegy tízszer gyakoribbak voltak a középkorban, mint napjainkban. Az *enthesopathia* – az izom- és íntapadási helyeken túlterhelésre bekövetkező csontelváltozás, a szervezet alkalmazkodásával kialakuló csontnövekedés – az esetek mintegy kétharmadában az alsó végtagot érintette, leggyakrabban a sarokcsonton alakult ki. A férfiakon nagyobb gyakorisággal tapasztalt, a medencerégióban és a combcsontokon jelentkező elváltozást a rendszeres és hosszantartó lovaglással magyarázhatjuk. Ezért kapta e tünetegyüttes a „lovagló-szindróma” elnevezést.

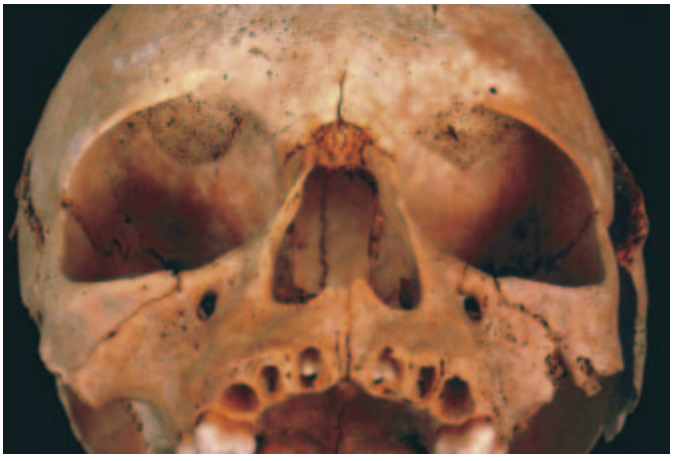

A KULTURÁLIS SZOKÁSOK OKOZTA ELVÁLTOZÁSOK

A növekedés, az öregedés, a nem, az öröklődés és a többi normális biológiai folyamat okozta elváltozáson túl lehetőség van a csontokon és a fogakon nyomot hagyó, kulturális gyakorlat okozta elváltozások felismerésére is. Ilyenek például a koponya mesterséges torzítása, a temetés vagy más rítus alkalmával a holttesten szándékosan előidézett változások, mint például a koponyalékelés vagy a viselkedés okozta, nem szándékolt elváltozások.

Számos sírban fordulnak elő *torzított koponyák*, mert a korai népvándorlás korban hazánk területén élt népek némelyike szándékosan, külső erőbehatással változtatta meg a fej normális körvonalát. A fej alakítását a kisgyermek megszületése után kezdték meg és a koponyavarratok elcsontosodásáig, a felnőttkor eléréséig folytatták. **(45. kép)** A koponya mesterséges torzítása nem csak a fej alakját változtatta meg, hanem számos megbetegedést és kóros állapotot is okozott. A *koponyalékelés* szokása is ismert volt. Mai szemmel hajmeresztőnek tűnik az az ötlet, hogy koponyánkat kővéssővel vagy obszidiánpengével nyissák fel. Pedig Magyarország területéről is számos meglékelt kopo-

43. Vashiányos vérszegénység okozta elváltozás a szemüregben

44. A fogazat betegségeitől elődeink közül is sokan szenvedtek

45. A felnőtt férfi koponyáján jól láthatóak a torzítópólyák nyomai. Keszthely–Fenékpuszta

nya került elő régészeti ásatásokból. Ezek zöme a magyar honfoglalás korából, a 10. századból származik, s magas színvonalú műtéti technikáról tesz bizonyságot, hiszen a betegek koponyáján többnyire gyógyult sebek láthatók.

MILYENEK VOLTAK? – AZ ARC REKONSTRUKCIÓJA

Egy-egy koponya láttán eltűnődik az ember, vajon milyen lehetett az egykor eleven emberi arc? Az pedig valóságos rejtélynek tűnhet, hogy szép volt-e vagy csúnya, fiatal-e vagy öreg? A plasztikus arcrekonstrukció tudománya segítségével ma már bármely ép koponyára visszavarázsolható az eredeti arc.

Első lépésként gipszmásolatot készítenek az eredeti koponyáról. Az izmokat plasztilinből rekonstruálják, a szemet üveggolyóból, az orrot pedig viaszból készítik. A lágyrészeket a mimikai izmok rekonstrukciója alapján építik fel. Az arc húsos részét meghatározó helyekre a lágyrészek vastagságát jelölő töviseket rögzítenek. Az arcrekonstrukció-készítés befejező szakasza az izmok beborítása „bőrrel" és az arc formáinak harmonizálása. A haj, a szakáll, a bajusz és a szemöldök kialakítása a történeti kor és a népcsoport divatjának, szokásainak megfelelően készül. **(46., 47. kép)**

EMBERTANI GYŰJTEMÉNYEK

A múzeumok és az egyetemek embertani gyűjteményei őrzik az ember elődeinek Magyarország területéről származó fosszilis leleteit és a hazánk területén régen élt, történeti népességek embertani csontmaradványait. Alapvető feladatunk e gazdag, térben és időben reprezentatív leletanyag tudományos feldolgozása és az eredmények bemutatása a nagyközönségnek.

A legkorábbi, nemzetközileg is ismert, kiemelkedő fontosságú leletek vizsgálatára messzi földről érkeznek kutatók Magyarországra. Közülük is legismertebbek a Rudabányán és a Vértesszőlősön feltárt leletek. A Subalyuk-barlangból előkerült neandervölgyi emberek maradványainak ismételt, korszerű módszerekkel végzett elemzésére a legutóbbi években került sor. **(48. kép)**

Embertani gyűjteményeink anyagának túlnyomó részét azonban a jégkor utáni időszakban a Közép-Duna-medence területén élt népességek maradványai alkotják. Különösképpen a népvándorlás kori anyag gazdag, ebből a szempontból Európa és a világ első gyűjteményei között

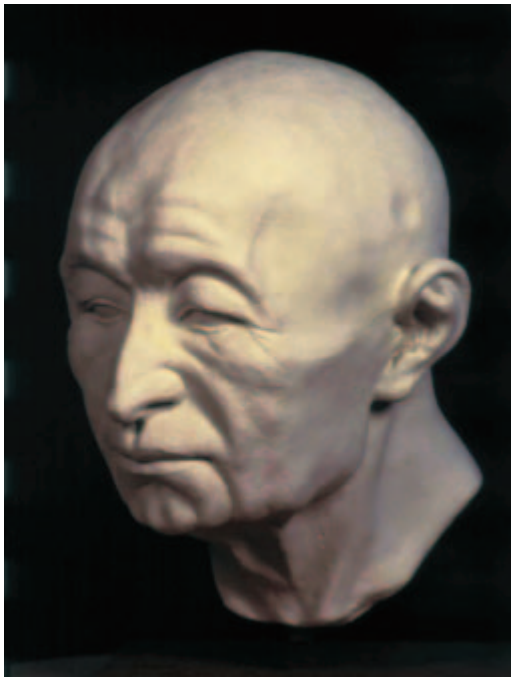

46. Honfoglalás kori férfi arcrekonstrukciója. Ladánybene–Bene puszta. (Kustár Ágnes által készített arcrekonstrukció)

47. Fiatal szarmata lány arcrekonstrukciója. Hódmezővásárhely–Gorzsa. (Kustár Ágnes által készített arcrekonstrukció)

48. A subalyuki gyermek koponyája alapján készített plasztikus arcrekonstrukció és egy napjainkbeli kisfiú (Skultéty Gyula által készített arcrekonstrukció)

tartanak számon bennünket. Magyar őstörténeti szempontból felbecsülhetetlen értéket képviselnek az avar korból, a honfoglalás idejéből és az Árpád-korból származó hiteles koponyák és vázmaradványok.

MÚMIÁK AZ ÚJKORBÓL

A váci Fehérek templomának kriptájából a közelmúltban több mint 200 ember természetesen mumifikálódott maradványát és mintegy 40 egyén földi maradványait keverten tartalmazó osszáriumot, csontládát tártak fel. A koporsókra festett halálozási évszámok szerint 1731 és 1838 közé tehetők az eltemetett egyének halálozási időpontjai. A kripta szerencsés mikroklímája és szellőzése lehetővé tette, hogy az emberi maradványok nagy része minden külső beavatkozás nélkül, természetesen, spontán módon mumifikálódott. Néhány jó megtartású múmián boncolás nyoma látható, ami a 18. századi boncorvosi gyakorlat bizonyítéka. **(49. kép)**

EXHUMÁLÁS, SZEMÉLYAZONOSÍTÁS

Az emberben két egymásnak ellentmondó szándék van jelen. A tudományos kíváncsiság és gyakran a hétköznapi gyakorlat is azt kívánja, hogy megállapítsák egy-egy halott kilétét. Ugyanakkor él bennünk az az ösztönös vágy is, hogy az eltemetetteket hagyjuk békében nyugodni. **(50. kép)** Az antropológia sok esetben nyújtott segítséget történelmi személyiségek, királyaink, családtagjaik maradványainak vizsgálatához és a közelmúlt politikai áldozatainak exhumálásához és személyazonosságuk megállapításához.

A TÖRTÉNETI EMBERTAN TÁVLATAI

A korszerű természettudományos módszerek alkalmazása a régészeti embercsont-leletek feldolgozásában is terjed. A csontszövetek vegyelemzésével rekonstruálhatók a különböző történeti korokban élt népességek táplálkozási viszonyai. A *szén- és nitrogénizotóp*-elemzésekkel az egykori étrend vizsgálható, az izotópok aránya tükrözi az étrendi szokásokat. A csontokban talált bárium, stroncium és cink mennyisége, valamint ezen elemek egymáshoz viszonyított aránya jól használható táplálkozásélettani jellemző. A *nyomelemek* arányából következtetni tudunk arra, hogy a felvett táplálék túlnyomóan növényi vagy állati eredetű volt-e.

A hazánkban eddig még nem alkalmazott *paleoparazitológiai* eljárások megindítása lehetővé teszi az ásatásokon vett talajmintákban lelt élősködő-maradványok vizsgálatát. A mellkas, a gyomor és a hasüreg tájékáról származó földminták tartalmazhatnak olyan alkotórészeket, amelyekből az őskörnyezet rekonstruáláshoz szükséges flóra-

49. Boncolás nyomai egy mumifikálódott tetemen. Vác–Fehérek temploma

50. A Grassalkovich-család kriptájának feltárása Máriabesnyőn

és faunaelemeken túl az ember *környezeté*ben jelenlévő, illetve az egyéneket károsító *belső parazitá*kra is következtethetünk.

A népességek történetének kutatására egyre gyakrabban használnak *genetikai módszere*ket. A mikrobiális *kórokozók DNS*-ének tanulmányozása növekvő érdeklődésre tart számot, mivel lehetővé teszi a tradicionális diagnózisok ellenőrzését, megválaszolhat betegségek történetére vonatkozó számos kérdést, sőt régi DNS-szekvenciákkal is szolgálhat, lehetővé téve azok összehasonlítását a modern pathogénekével.

A *közös genetikai jegyek* gyakorisága az egyes népességek közötti hasonlóságok, illetve eltérések kimutatására szolgál. A csontokban és a fogakban megőrződött DNS kis mennyisége ellenére is kivonható a maradványokból. Az úgynevezett „polimeráz láncreakció"-technika a kivont kisméretű DNS-láncot sokszorozza meg, lehetővé téve a rokonsági viszonyok körvonalazását. A génkutatás sokkal többet fedhet fel múltunkból, mint amennyit valaha is lehetségesnek gondoltunk. Bár a milliónyi eltemetett ember csontja még az ideálisnak mondható lelőhelyeken sem maradt meg hiánytalanul, testünk sejtjeiben hordozzuk történelmünket.

FÜGGELÉK: MAGYARORSZÁG EMLŐSEI

VÖRÖS ISTVÁN összeállítása

Jelmagyarázat:
† kihalt állatfaj;
*időszakosan előforduló állatfaj; háziállat;
l megjelenése várható
Az ásatásokon előkerült fajokat **félkövér** szedés jelöli.

ROVAREVŐK – INSECTIVORA

1. **Közönséges sündisznó** – *Erinaceus europaeus* (Linné 1758.)
2. **Közönséges vakond** – *Talpa europaea* (Linné 1758.)
3. **Erdei cickány** – *Sorex araneus* (Linné 1758.)
4. Havasi cickány – *Sorex alpinus* (Schinz 1837.)
5. **Törpecickány** – *Sorex minutus* (Linné 1766.)
6. **Keleti cickány** – *Crocidura suaveolens* (Pallas 1811.)
7. **Mezei cickány** – *Crocidura leucodon* (Hermann 1780.)
8. **Házi cickány** – *Crocidura russula* (Hermann 1780.)
9. **Közönséges vízicickány** – *Neomys fodiens* (Pennant 1771.)
10. **Miller vizicickánya** – *Neomys anomalus* (Cabrera 1907.)
11. **Kis patkósorrú denevér** – *Rhinolophus hipposideros* (Bechstein 1800.)
12. **Kereknyergű patkósorrú denevér** – *Rhinolophus euryale* (Blasius 1853.)
13. **Nagy patkósorrú denevér** – *Rhinolophus ferrum–equinum* (Schreber 1774.) l Blasius patkósorrú denevére – *Rhinolophus blasii* (Peters 1871.)
14. **Közönséges denevér** – *Myotis myotis* (Brokhausen 1797.)
15. **Hegyesorrú denevér** – *Myotis blythii* (Tomes 1857.)
16. **Nagyfülű denevér** – *Myotis bechsteinii* (Kuhl 1818.)
17. **Horgasszőrű denevér** – *Myotis nattereri* (Kuhl 1819.)
18. **Bajuszos denevér** – *Myotis mystacinus* (Kuhl 1819.)
19. **Brandt denevére** – *Myotis brandtii* (Eversmann 1845.)
20. **Csonkafülű denevér** – *Myotis marginatus* (E. Geoffroy 1806.)
21. **Tavi denevér** – *Myotis dasycneme* (Boine 1825.)
22. **Vízi denevér** – *Myotis daubentonii* (Kuhl 1819.) l Hosszúlábú egérfülű denevér – *Myotis capaccinii* (Bonaparte 1832.)
23. **Közönséges hosszúfülű denevér** – *Plecotus auritus* (Linné 1758.)
24. Szürke hosszúfülű denevér – *Plecotus austriacus* (Fischer 1829.)
25. **Pisze denevér** – *Barbastella barbastellus* (Schreber 1774.)
26. Törpedenevér – *Pipistrellus pipistrellus* (Schreber 1775.)
27. Durvavitorlájú denevér – *Pipistrellus nathusii* (Keyserling et Blasius 1839.)
28. **Korai denevér** – *Nyctalus noctula* (Schreber 1775.)
29. Szőröskarú denevér – *Nyctalus leisleri* (Kuhl 1819.)
30. Óriás korai denevér – *Nyctalus lasiopterus* (Schreber 1780.)
31. **Kései denevér** – *Eptesicus serotinus* (Schreber 1774.)
32. Északi denevér – *Eptesicus nilssonii* (Keyserling et Blasius 1839.)
33. Fehértorkú denevér – *Vespertilio murinus* (Linné 1758.)
34. Hosszúszárnyú denevér – *Miniopterus schrebersii* (Kuhl 1819.)

NYÚLALAKÚAK – LAGOMORPHA

35. **Mezei nyúl** – *Lepus europaeus* (Pallas 1778.)
36. **Házinyúl** – *Oryctolagus domesticus* (Erxleben 1777.), megjelenése: korai újkor, 16–17. század
37. Üregi nyúl – *Oryctolagus cuniculus* (Linné 1758.), megjelenése nem ismert, újkor(?)
38. † **Füttyentő nyúl** – *Ochotona pusilus* (Pallas 1778.), mezolitikumban honos, kihalt.

FŐEMLŐSÖK – PRIMATA

39. **Értelmes ember** – *Homo sapiens* (Linné 1758.)

RÁGCSÁLÓK – RODENTIA

40. **Mókus** – *Sciurus vulgaris* (Linné 1758.)
41. **Ürge** – *Citellus citellus* (Linné 1766.)
42. **† Európai hód** – *Castor fiber* (Linné 1758.), a 19. században kihalt, újratelepítik.
43. **Mogyorós pele** – *Muscardinus avellanarius* (Linné 1758.)
44. **Erdei pele** – *Dryomys nitedula* (Pallas 1778.)
45. **Nagy pele** – *Glis glis* (Linné 1776.)
46. **Kerti pele** – *Eliomys quercinus* (Linné 1776.)
47. **Csíkos egér** – *Sicista subtilis* (Pallas 1773.)
48. **Nyugati földikutya** – *Spalax leucodon* (Nordmann 1840.)
49. **Erdei egér** – *Apodemus sylvaticus* (Linné 1758.)
50. **Sárganyakú egér** – *Apodemus flavicollis* (Melchior 1834.)
51. Kislábú erdei egér – *Apodemus microps* (Kratochvil et Rosicky 1953.)
52. **Pirókegér** – *Apodemus agrarius* (Pallas 1778.)
53. **Törpeegér** – *Micromys minutus* (Pallas 1771.)
54. **Házi egér** – *Mus musculus* (Linné 1758.)
55. **Házi patkány** – *Rattus rattus* (Linné 1758.)
56. Vándorpatkány – *Rattus norvegicus* (Berkenhout 1769.), újkori bevándorló.
57. **Hörcsög** – *Cricetus cricetus* (Linné 1758.)
58. **Vízi pocok** – *Arvicola terrestris* (Linné 1758.)
59. Pézsmapocok – *Ondatra zibethica* (Linné 1758.), 20. század, tenyészetből szökött.
60. **Erdei pocok** – *Clethrionomys glareolus* (Schreber 1780.)
61. **Földi pocok** – *Pitymys subterraneus* (de Sélys-Longhamps 1836.)
62. Mezei pocok – *Microtus arvalis* (Pallas 1779.)
63. Csalitjáró pocok – *Microtus agrestis* (Linné 1761.)
64. Patkányfejű pocok – *Microtus oeconomus* (Pallas 1776.)
65. **† Szibériai pocok** – *Microtus gregalis* (Pallas 1776.), a mezolitikumban honos, kihalt.
66. Nutria – *Myocastor coypus* (Molina 1782.), 20. század, tenyészetből szökött.

RAGADOZÓK – CARNIVORA

67. Nyestkutya – *Nyctereutes procyonoides* (Gray 1834.), 20. század, tenyészetből szökött.
68. **Farkas** – *Canis lupus* (Linné 1758.)
69. Sakál – *Canis aureus* (Linné 1758.)
70. **Házikutya** – *Canis familiaris* (Linné 1758.), megjelenése: mezolitikum.
71. **Vörös róka** – *Vulpes vulpes* (Linné 1758.)
72. **† Barna medve** – *Ursus arctos* (Linné 1758.), 15–16. században kihalt, újbóli megjelenése várható. l Mosómedve – *Procyon lotor* (Linné 1758.), tenyészetből szökött, megjelenése várható.

73. **Borz** – *Meles meles* (Linné 1758.)
74. **Vidra** – *Lutra lutra* (Linné 1758.)
75. Európai nyérc – *Lutreola lutreola* (Linné 1761.) l Amerikai nyérc – *Lutreola vison* (Brisson 1762.), tenyészetből szökött.
76. **Nyuszt** – *Martes martes* (Linné 1758.)
77. Nyest – *Martes foina* (Erxleben 1777.)
78. **Hermelin** – *Mustela erminea* (Linné 1758.)
79. **Menyét** – *Mustela nivalis* (Linné 1766.)
80. **Közönséges görény** – *Putorius putorius* (Linné 1758.)
81. **Mezei görény** – *Putorius eversmanni* (Lesson 1827.)
82. **Vadmacska** – *Felis silvestris* (Schreber 1777.)
83. **Házimacska** – *Felis catus* (Linné 1758.), megjelenése: vaskor–római kor.
84. **Hiúz** – *Lynx lynx* (Linné 1758.)
85. ***Perzsa oroszlán** – *Leo leo* (Linné 1758 [*persicus* (Schreber 1776)], időszakos bevándorlása: késő neolitikum–rézkor.

PÁRATLANUJJÚ PATÁSOK – PERISSODACTYLA

86. **†Kelet-európai vadló** – *Equus ferus gmelini* (Antonius 1912.), mezolitikum–neolitikumban honos, kihalt.
87. Kelet-ázsiai vadló – *Equus ferus przewalskii* (Poljakov 1881.), rezervátumba telepítése napjainkban folyik.
88. **Háziló** – *Equus caballus* (Linné 1758.), megjelenése: középső rézkor.
89. **† Európai vadszamár** – *Asinus hydruntinus* (Regalia 1907.), mezolitikum–neolitikumban honos, kihalt.
90. **Háziszamár** – *Asinus asinus* (Linné 1758.), megjelenése: vaskor–római kor.

PÁROSUJJÚ PATÁSOK – ARTIODACTYLA

91. **Vaddisznó** – *Sus scrofa* (Linné 1758.)
92. **Házidisznó** – *Sus (scrofa) domesticus* (Brisson 1762.), megjelenése: neolitikum.
93. ***Egypúpú teve** – *Camelus dromedarius* (Linné 1758.), római kor–korai újkor, málhás állat.
94. **Őz** – *Capreolus capreolus* (Linné 1758.)
95. **Dámszarvas** – *Dama dama* (Linné 1758.), vadaskerti betelepítés, római kor és korai újkor, 16. század
96. ***Mezopotámiai dámszarvas** – *Dama mesopotamica* (Brooke 1875.), időszakos bevándorlása: rézkor.
97. **Európai gímszarvas** – *Cervus (elaphus) hippelaphus* (Erxleben 1777.)
98. **Maralszarvas** – *Cervus (elaphus) maral* (Ogilby 1840.), megjelenése: késő neolitikum.
99. Virginiai szarvas – *Odocoileus virginianus* (Boddaert 1783) vadaskerti betelepítés, 19. század
100. Szika szarvas – *Sika (Cervus) nippon* (Temminck 1838.), vadaskerti betelepítés, 20. század
101. ***Jávorszarvas** – *Alces alces* (Linné 1758.), időszakos megjelenése: rézkor, 16., 18., 20. század
102. **Kőszáli kecske** – *Capra (Ibex) ibex* (Linné 1758.)
103. **Házikecske** – *Capra hircus* (Linné 1758.), megjelenése: neolitikum.
104. **Zerge** – *Rupicapra rupicapra* (Linné 1758.)
105. **Házijuh** – *Ovis aries* (Linné 1758.), megjelenése: neolitikum.
106. Muflon – *Ovis musimon* (Pallas 1811.), vadaskerti betelepítés, 19. század
107. **† Őstulok** – *Bos primigenius* (Bojanus 1827.), őshonos, a 10. században kihalt.
108. **Szarvasmarha** – *Bos taurus* (Linné 1758.), megjelenése: neolitikum.
109. **Házibivaly** – *Bubalis bubalis* (Linné 1758.), megjelenése: korai újkor: 16. század, majorságokban, a 19. századtól általános igásállat.
110. **† Európai bölény** – *Bison bonasus* (Linné 1758.), őshonos, a középkortól csak vadaskertekben, a 18. században kihalt.

III. AZ ŐSKŐKOR ÉS AZ ÁTMENETI KŐKOR

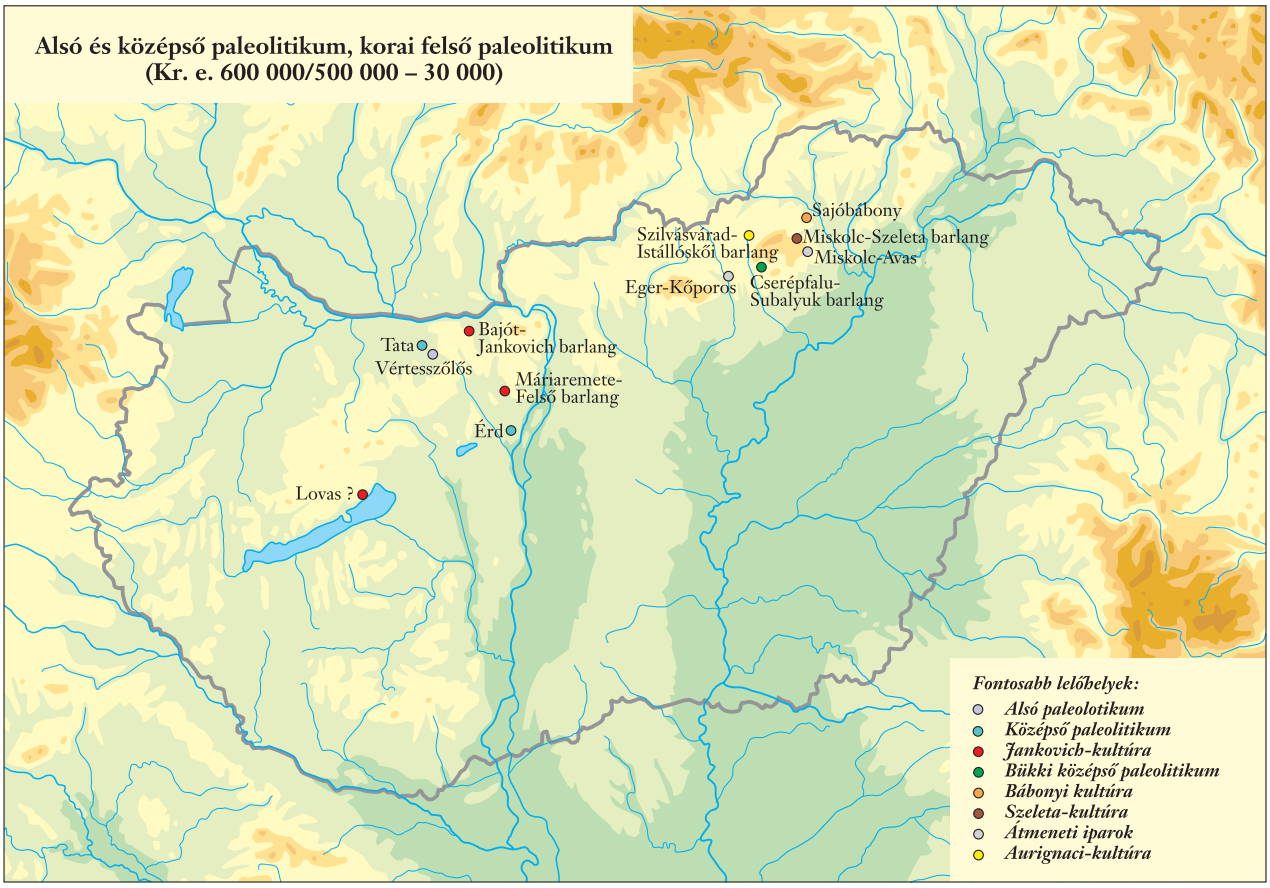
Alsó és középső paleolitikum, korai felső paleolitikum
(Kr. e. 600 000/500 000 – 30 000)
Sajóbábony
Szilvásvárad-
Istállóskői barlang
Miskolc-Szeleta barlang
Miskolc-Avas
Eger-Kőporos
Cserépfalu-
Subalyuk barlang
Bajót-
Jankovich barlang
Tata
Vértesszőlős
Máriaremete-
Felső barlang
Érd
Lovas ?
Fontosabb lelőhelyek:
Alsó paleolotikum
Középső paleolitikum
Jankovich-kultúra
Bükki középső paleolitikum
Bábonyi kultúra
Szeleta-kultúra
Átmeneti iparok
Aurignaci-kultúra

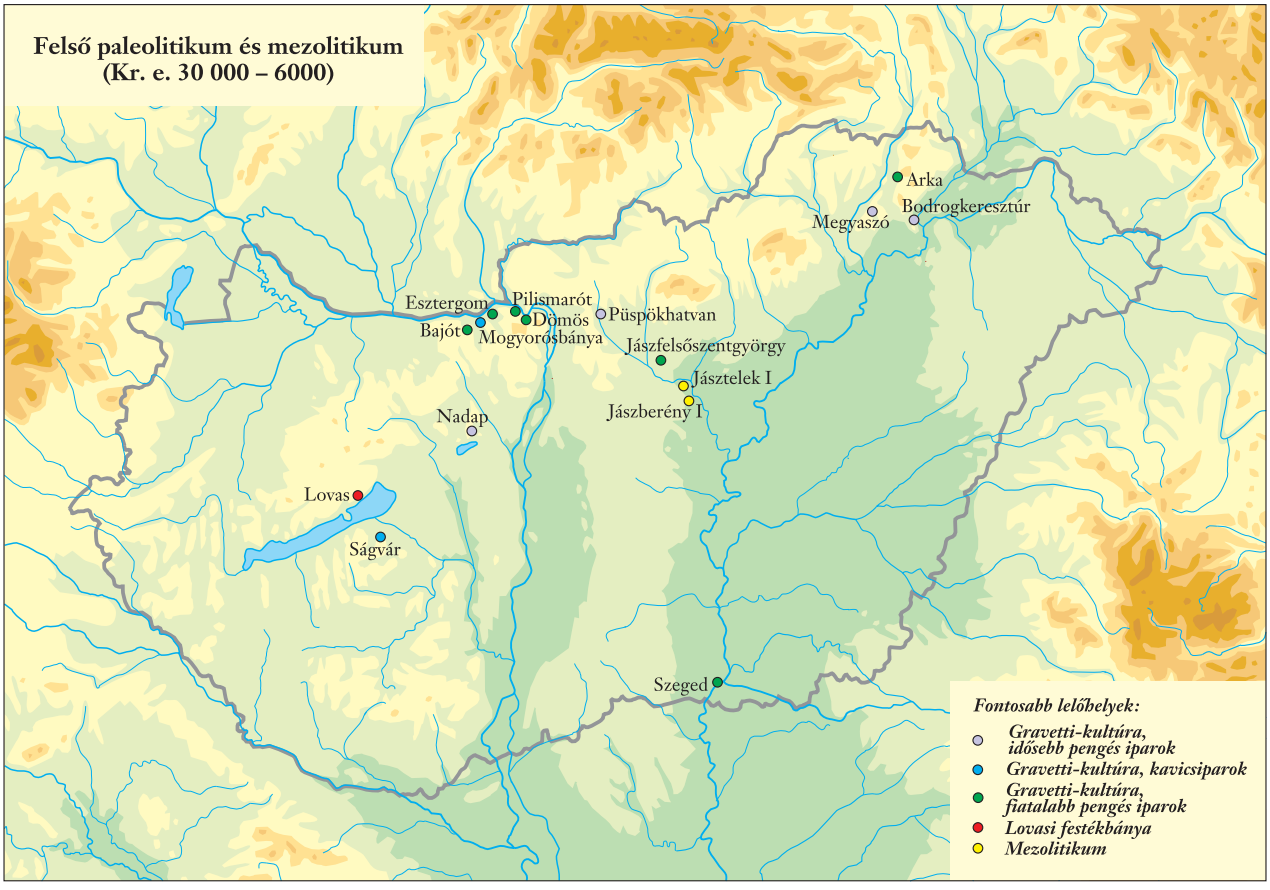
Felső paleolitikum és mezolitikum
(Kr. e. 30 000 – 6000)
Arka
Bodrogkeresztúr
Megyaszó
Esztergom
Pilismarót
Dömös
Bajót
Mogyorósbánya
Püspökhatvan
Jászfelsőszentgyörgy
Jásztelek I
Jászberény I
Nadap
Lovas
Ságvár
Szeged
Fontosabb lelőhelyek:
Gravetti-kultúra,
idősebb pengés iparok
Gravetti-kultúra, kavicsiparok
Gravetti-kultúra,
fiatalabb pengés iparok
Lovasi festékbánya
Mezolitikum

AZ EMBER MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGON

T. Biró Katalin

Az őskőkor (görög eredetű idegen szóval, *paleolitikum*) az emberiség történetének leghosszabb szakasza. Kezdetét az emberrel foglalkozó különféle szaktudományok más-más eseményhez, időponthoz kötik: a régészet szempontjából döntő tényező az ember környezet-átalakító, szerszámkészítő tevékenysége, amelynek nyomait ásatásokon feltárhatjuk. Időbeli kerete a jégkorszak. **(1. kép)** A földtörténet során több jégkorszak is megfigyelhető volt, okait általában csillagászati tényezőkre vezetik vissza. A jelenlegi jégkorszak mintegy 2 millió éve kezdődött: hideg *(glaciális)* és melegebb *(interglaciális)* szakaszok váltják egymást, amelyek egyben tagolják is az őskőkor eseménytörténetét. A hosszabb, évszázezredekkel mérhető glaciálisokon belül kisebb klímaingadozások figyelhetők meg (*stadiális*, illetve *interstadiális* szakaszok). Ma is egy felmelegedési időszakban élünk, ennek mintegy tízezer évvel ezelőtti kezdete gyakorlatilag az őskőkor végét is jelenti.

Az őskőkor idejére tehető számos, a modern ember kialakulásában alapvető folyamat: a mai ember biológiai értelemben vett kialakulása, a beszéd, az elvont gondolkodás kialakulása, a szerszámok megjelenése. Az alsó paleolitikum embere már ismerte a tüzet – erről éppen Vértesszőlős közel félmillió éves leletei tanúskodnak. A középső paleolitikum emberének a túlvilágról alkotott elképzeléseit igazolják az ebből a korszakból megismert temetkezések; talán a Subalyuk-barlangban talált neandervölgyi emberek maradványai is így kerültek a földbe. A felső paleolitikum emberét külsejében, gondolatvilágában már semmi sem választja el a modern embertől: az antropológiai anyag vizsgálatán kívül erről tanúskodik a korszak művészete – barlangi festészet, kisplasztika – is, amelynek kiemelkedő alkotásai még napjaink művészeire is hatnak. Őseinket tehát nem primitív vadakként, hanem a megélhetésért, az életben maradásért keményen küzdő, találékony és ügyes embereknek képzelhetjük el, akik a mainál sokkal keményebb világban állták meg helyüket.

Magyarország területe nem kiemelkedően gazdag a korszak emlékeiben. Ismereteink szerint a megtelepedés a Kárpát-medencében nem volt folyamatos, hanem – külö-

1. Kronológiai táblázat – a jégkorszak tagolása és az emberi megtelepedés időszakai Magyarországon. (Pécsi 1993 fig. 65. alapján)

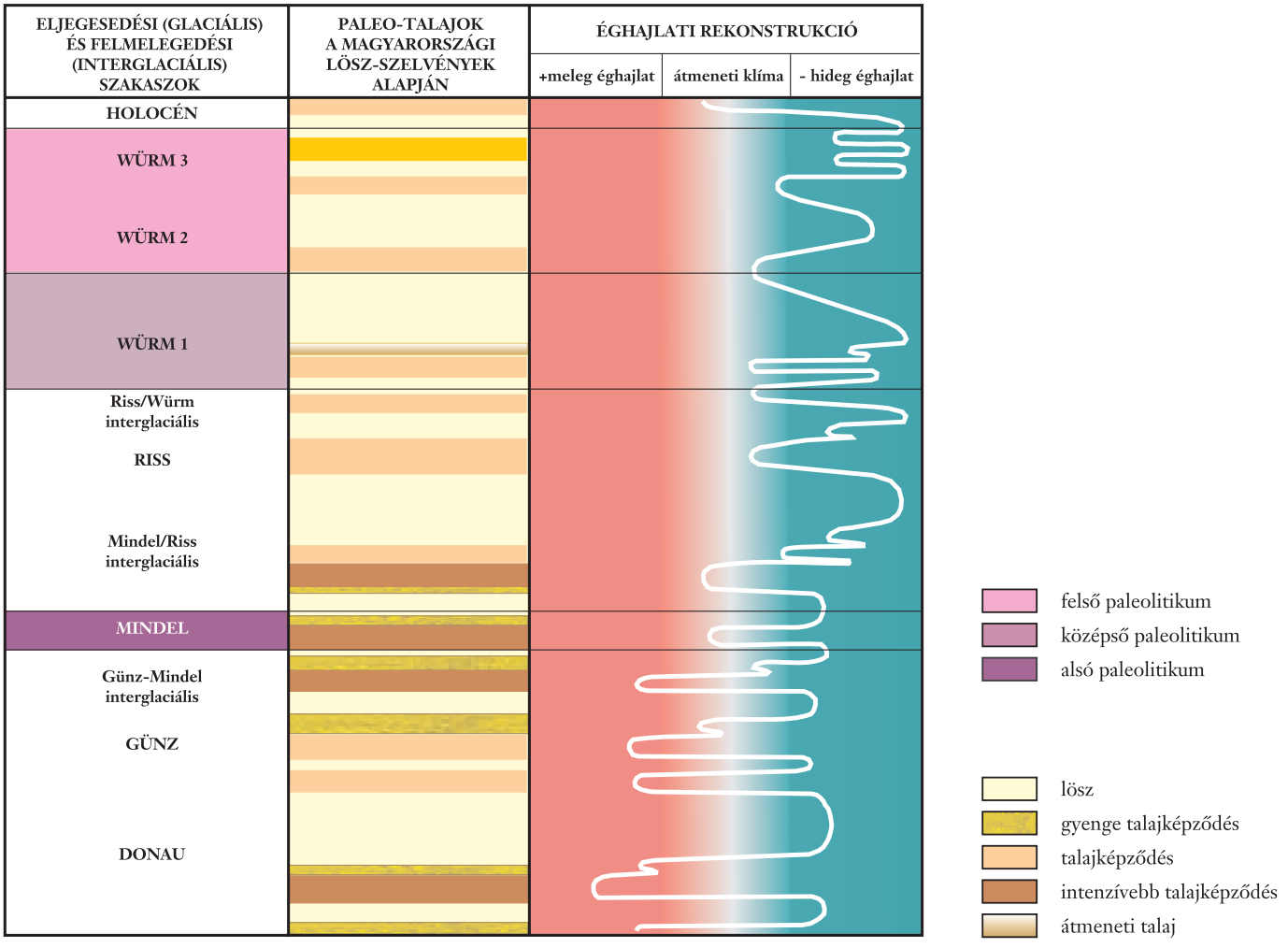

nösen a felmelegedési időszakokban – hullámokban jelent meg területünkön egy-egy népcsoport.

Hosszú ideig a szaktudomány tagadta az ősember magyarországi jelenlétét, mondván, hogy Magyarország területe a jégkorszakban lakhatatlan volt. A döntő bizonyítékokat *Herman Ottó* tárta a tudományos közvélemény elé, majd *Kadić Ottokár* paleontológusnak a Szeleta-barlangban végzett ásatásai során hiteles körülmények között, rétegtanilag egyértelmű helyzetben és jellegzetes jégkorszaki faunával került elő az a leletanyag, amely véglegesen lezárta a magyarországi paleolitikum létezése körüli vitát. A földtudományok képviselőinek, a paleontológusoknak, a geológusoknak az őskőkor kutatásához való hozzájárulása – különösen a kutatás korai időszakában – meghatározó volt. Az őskőkor kutatása ma sem létezhetne a társtudományok, elsősorban a negyedidőszak élővilágával, klímájával, természetföldrajzi környezetével foglalkozó szakemberek segítsége nélkül, akik viszont a régészeti módszerekkel feltárt lelőhelyekről saját kutatásaikhoz is alapvető forrásanyagot kapnak.

A lelőhelyek folyamatosságának hiánya és a leletek szegényessége természetesen csak viszonylagos. Nem létezik abszolút folyamatos rétegsor még az általunk leggazdagabbnak ismert területeken sem. Ugyanakkor Magyarország területén tártak – és tárnak – fel olyan kulcsfontosságú lelőhelyeket, mint az alsópaleolit Vértesszőlős, Érd és Tata középső paleolit telepei. A felsőpaleolit vadászok folyóvölgyi teraszok mentén sorakozó lelőhelyei kiváló lehetőséget adnak az egykori települési szokások megfigyelésére. A legújabb kutatások pedig azt a korábban is sejtett megfigyelést támasztják alá, hogy a jégkorszak végén, az átmeneti kőkorban *(mezolitikum)* a területen élő népességnek jelentős szerepe volt a termelő gazdálkodás ismereteinek közvetítésében Európa északi és nyugati területei felé.

VÉRTESSZŐLŐS: AZ ELSŐ EMBEREK MAGYARORSZÁGON

T. Dobosi Viola

Vértesszőlős kis község Tata és Tatabánya között, a Gerecse lábánál. A 60-as években az emberrel foglalkozó tudományágak képviselői szerte a világon megismerték – bár kimondani ma sem nagyon tudják – a falu nevét. Egy régészeti felfedezés a tudományos népszerűség oka.

A falu hegy felőli végén nyitott községi kőbányát az 1900-as évek elejétől ismerték az őslénykutatók. A jégkorszak közepéről származó – 4-500 000 éves – állatcsontok tárháza volt a bánya, s az ötvenes évek végétől mutatós levéllenyomatokat is gyűjtöttek a mésztufából. A régészeti leletekre 1962-ig kellett várni. A feltárás 1963–1968 között Vértes László munkája és érdeme: Magyarország mindmáig egyetlen hiteles alsópaleolit telepét ismerhettük meg itt.

A régészettudomány különös szerencséje, hogy a leletek kedvező körülmények között ágyazódtak be, az őskőkori telep alig-alig sérült, így sokoldalúan vizsgálható és értékelhető lelőhely feltárása vált lehetővé.

Az előkerült leletanyag gazdag és változatos. Rekonstruálható az élő és az élettelen környezet, a települési körülmények, az ember élelemszerző és eszközelőállító tevé-

2. Vértesszőlős.
A Magyar Nemzeti Múzeum bemutatóhelye

kenységének különböző műveletei s maga az ember is. Emellett olyan kultúrtörténeti jelenségekre találunk bizonyítékokat, amelyek jelentősége túlnő az egyedi lelőhely értékein. A sajátos körülmények adta lehetőséget felismerve a Magyar Nemzeti Múzeum itt bemutatóhelyet épített **(2. kép)**, ami nem mindenben felel meg a hagyományos múzeumokkal szembeni elvárásoknak. Ám bizonyos, hogy a helyszín, a leletkörülmények, a „*genius loci*" közvetlen észlelése mindig segít megérteni-megérezni valamit a hajdani történetekből.

A mésztufa, ami közrezárta az őskőkori telepet, kedvelt építőanyag. Könnyű, jól faragható, és laza, porózus szerkezete miatt kiváló hőszigetelő. Pannonia provincia lakói óta számtalan generáció hasznosította ezt az értékes anyagot, ami Budától Dunaalmásig ma is bányászható egy széles sávban. Az édesvízi mészkő rendszerint a legalacsonyabb térszínen előtörő források vizéből keletkezett a jégkorszak különböző időszakaiban, s keletkezik ma is a karsztvíz-járta üregekben, forráskráterekben. Keletkezésének helye (földfelszíni formák, az alatta és fölötte lerakódott rétegek összetétele), az innen előkerült régészeti, embertani, botanikai, őslénytani leletek együtt, kölcsönösen határozzák meg azt a kort, amiben lerakódtak vagy beágyazódtak. Módot adnak arra, hogy egy-egy lelőhelyet beilleszthessünk a földtörténeti események folyamatába, és körülhatároljuk az évszázezredes eseménysor egyes állomásait. **(3. kép)**

Fontos állomás volt az az időszak is, amikor a mai község területe és közvetlen környéke az őskőkori ember életének volt a színtere. Ez a színtér lényegesen különbözött a maitól. A tatai árok még nem volt ilyen mély és széles völgy. A hegylábi lejtők peremén a langyos vizű források oldott ásványi anyagokból több méter átmérőjű, mély medencék sorozatát építették fel. A források vízhozama ingadozott, időnként el is apadt, ami együtt járt a medencék kiszáradásával. A 8-9 méter átmérőjű, meredek fallal elkerített tér ideális telephely volt a környéken kószáló embercsoportoknak. Az emberelődöt, aki felismerte és sikeresen aknázta ki a helyszíni adottságokat, az ember biológiai fejlődésének kutatói előembernek nevezik. Ő az ember evolúciójának hagyományos törzsfáján az első, aki az „emberség" feltételeinek maradéktalanul megfelel. Az első, aki benépesítette az Óvilág lakható területeit a két óceán között, Afrika déli csücskétől Közép-Európáig.

3. Megkövesedett növénymaradványok a mésztufából. Vértesszőlős

Hosszú ideig laktak itt ezen a változatos, vonzó vidéken, s több jelentős éghajlatváltozást megértek. Sorra lakhatták a közeli medencéket. A jelenkori bányászat során megsemmisült medencék maradványaiból 8-9 helyről is gyűjtöttek régészeti leletanyagot a bánya néhány hektárnyi területén. A bemutatóhelyen körbeépített medencébe ötször tértek vissza. Az eszközök, a tűzhelyek, a konyhahulladék (velőért feltört, tűzrevalónak aprított állatcsont-töredékek, az eszköz-előállításkor keletkezett kavicstörmelék, gyártási hulladék stb.), néhány más élettevékenység el nem pusztuló maradványa néhol fél méter vastagságban halmozódott föl. A visszatérések, a vértesszőlősi medencék többszöri benépesedése között hosszú-hosszú szünetek voltak. A kultúrrétegeket beágyazó, 3-4 méternyi mésziszap, homok, lösz, agyag keletkezéséhez, felhalmozódásához sok idő s eltérő környezeti feltételek szükségesek. A tufamedencékbe való telepedés ritka és sajátos szokás. A szakemberek előtt ismeretes volt, hogy az előemberek kora után néhány százezer évvel, a neandervölgyi időkben ez a települési forma már általánosabbnak tekinthető. Vértesszőlős bizonyította be, hogy az előzmények ilyen távoli múltba nyúlnak vissza. A „medencelakások" és a környék kedvező adottságainak felismerése, ismétlődő kihasználása az itt megtelepedő emberek szellemi szintjét is tükrözi.

Az időjárás a jégkorszak éghajlati ciklusainak ütemében fokozatosan, ám gyökeresen megváltozott. A csapadékos, meleg éghajlat alatt keletkezett mésztufát a száraz, hideg időszak jellegzetes üledéke, a lösz váltotta fel. Az emberek azonban még mindig nem hagyták el ezt a helyet, településük nyoma a löszben is megtalálható. Életvitelük csak kissé módosulhatott a megváltozott környezet következményeként. A túléléshez-továbbéléshez szükséges anyagi javak megszerzésének természetközeli módja és az igényeket nem meghaladó mértéke mindig arányban állt a természeti erőforrások megújulásával, a terület népességeltartó képességével. Az élelmiszerforrások nem merültek ki, s így semmi nem késztette újabb területek meghódítására a kis közösséget.

Az élettelen környezetnek egy másik összetevője legalább annyira fontos az őskőkori emberek életében, mint a menedéket adó medence: a kőeszközök nyersanyagainak gyűjtőhelye. A vértesszőlősi előembereknek a közeli folyó hordaléka volt ez a fontos forrás. Az Átalér medrét széles kavicslepel kíséri a néhány kilométerre lévő torkolatig. A folyó a Vértesből a Dunáig tartó útja során lekerekítette, legömbölygette a vizében szállított éles kőzettörmeléket. Ebből, a teleptől mindössze néhány száz méternyire lévő vastag kavicstakaróból kiválogatták a jó minőségű, tojás- vagy kisebb krumpli méretű és alakú kavicsokat: fele-fele arányban kvarcitot és kovát. A gömbölyded kavicsot felha-

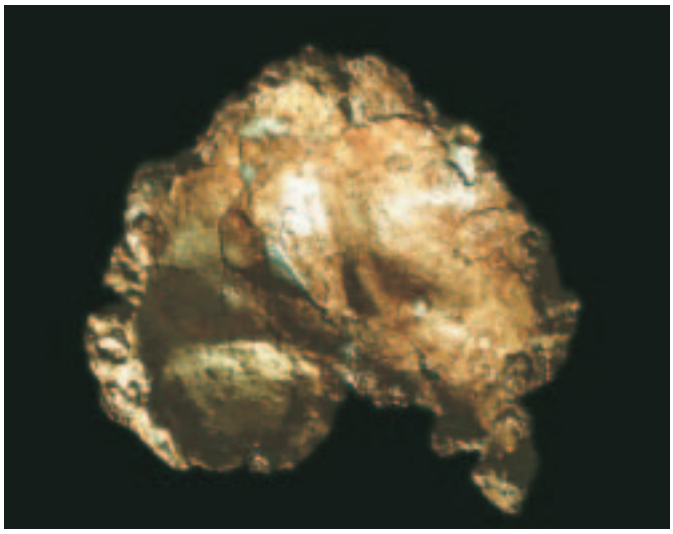

4. a) „Sámuel" maradványai – egy felnőtt férfi tarkócsontja a vértesszőlősi ősemberi telepről; b) „Sámuel" – László Gyula rekonstrukciója

sították, elfelezték vagy még kisebb darabokra törték. A szegmensek, a gerezdek peremét néhány ütéssel tovább alakították, s máris készen volt az egyszerű, ám sokhasznú és változatos munkafolyamatok elvégzésére alkalmas eszköz. Ezek a néhány centiméteres szerszámok állatok nyúzására, darabolására, a bőr kikészítésére, csont, fa vagy agancs alakítására lehettek alkalmasak. Java részükön még kisebb-nagyobb kavicskéreg is maradt.

Az idő előrehaladtával az eszközök megmunkálása egyre tökéletesedett. A vértesszőlősi előembertelep életének vége felé már gondosabban válogatták az alapanyagot, ügyesebben munkálták meg az éleket. Régészeti módszerekkel az igényesség, a készség, a kézügyesség gyarapodása így követhető rétegről rétegre nyomon – előre haladva az időben.

A hely kiválasztása az élelemszerzés szempontjából is szerencsés volt. A két hegységet (Gerecse és Vértes) elválasztó völgy eltérő jellegű tájakat köt össze. A hegyvidék és a síkság találkozása, az erdei és a vízközeli élőhely, az ivásra-dagonyázásra alkalmas források közelsége változatos állatvilágnak adott otthont. A vértesszőlősi előember étlapján kis- és nagytermetű, növényevő és ragadozó állatfajok számos példánya szerepelt: maradványaik csontszilánkok, fogak, állkapcsok formájában megmaradtak a telepen. Ez a konyhahulladék, az eszközök előállításakor keletkezett törmelék, néhány más élettevékenység el nem pusztuló maradványainak a felhalmozódása eredményezi a „kultúrréteget", amelynek megtalálása, feltárása minden telepásatás célja.

Vértesszőlősön a leggyakoribb zsákmány a ló volt, a nyílt füves puszták állata. De őstulok, bölény és az erdei környezetet kedvelő szarvas, őz is bekerült a telepre, a ragadozók közül pedig több farkas és medve. Fontos korjelző az időszak jellegzetes állatfajainak, az óriáshódnak és a kardfogú tigrisnek az előkerülése. Az állatok többhasznúak, húsukra, prémjükre, agancsukra-agyarukra egyaránt szükség van. A zsákmány megszerzésének módja ismeretlen, a vértesszőlősi 3-4 centiméter nagyságú kőeszközök vadászatra teljesen alkalmatlanok, s nincs nyoma semmilyen egyéb olyan tárgynak, amely fegyvernek minősülne. Lehet, hogy a természetes úton elhullott állatok tetemeit sem hagyták kárba veszni. A források környékének szabdalt, egyenetlen sziklavilágában sok állat szenvedhetett balesetet, könnyű prédát jelentve. Az állatokat nem szállították be a természetes fallal körülzárt, kissé szűk telepre, hanem távolabb megnyúzták, feldarabolták, s csak a hasznosítható részeket vitték tovább. Ennek a tevékenységnek a bizonyítéka is szerepel a bemutatóhely kiállításán: részlet egy feldaraboló helyből. Hogy a kép teljesebb legyen, egy nagy felületen a forráshoz inni járó állatok lábnyomát is megőrizte a mészkő: a puha, képlékeny iszap a vízből kicsapódó mésztől megszilárdult, s a lábnyomos felszínre rakódott laza üledék sértetlenül megőrizte a több százezer évvel későbbi utódoknak.

Az állatoknak volt még egy hasznuk, szokatlan és nagy jelentőségű: a telep lakói az apróra összetört, friss állatcsontokból szép, sugaras tűzhelyeket raktak. A 40-60 centiméter átmérőjű, erősen átégett tűzhelyfoltok erőteljes bizonyítékai annak, hogy az előember, elsőként az emberi fejlődés korai történetében, őrizte, táplálta a tüzet. A csont ilyen célú felhasználása azért is meglepő, mert a vértesszőlősi telep életének első felében – ami igen hosszú időszak, akár több évezred is lehetett – rendkívül kellemes volt az éghajlat: bőségesen volt fa is erre a célra. *Vértes László*, a telep feltárója szerint az emberek tapasztalati úton felismerték a zsíros csont kedvező tulajdonságait: nagyobb hőt ad, hosszabban izzik és kevesebb gondoskodást igényel.

A növényvilág megismerésének forrása egyrészt a virágpor (ami rendkívül időtálló), másrészt mészben gazdag környezetben, így például Vértesszőlősön a növénylenyomat. A szél által szállított virágpor a távolabbi vidék flórájáról tanúskodik, míg a források vizébe hullott, s ott gyor-

san bekérgeződött levelek-termések a közvetlen környékről származnak. Vízinövények, fenyők (erdei fenyő), lombos fák (tölgy, juhar, szil) és színes virágú bokrok (vadrózsa, orgona) tarka egyvelege díszítette a hegyoldalakat, a folyópartot és a források környékét. Ha az itt megismert vegetációt a mai étkezési szokások ismeretében vesszük számba, akkor a vértesszőlősi őstelep környékének növényvilága kora tavasztól késő őszig folyamatosan változatos, részben elraktározható növényi eredetű táplálékkal – rüggyel, levéllel, terméssel – tette teljessé az étrendet. S akkor még nem vettük számításba azokat a növényeket, főleg fűféléket, lágyszárúakat, amelyeket ma már nem eszünk, de megteremtek a síkságon vagy az erdők alján.

A növények között akadnak olyanok, amelyek még az előző geológiai korszakból maradtak meg a Kárpát-medencében, ám a jégkori éghajlatváltozás következtében később fokozatosan eltűntek. Akadnak olyanok, amelyek ma csak a Földközi-tenger vidékén élnek természetes környezetükben (orgona), s akadnak olyanok, amelyek későbbi kultúrnövényeink vad ősei (szőlő, almafélék).

A mutatós, érdekes természettudományos kísérőanyagot (állkapcsok, levéllenyomatok) olyan, jelentéktelennek tűnő leletcsoportok egészítik ki, amelyek az éghajlat és a környezet rekonstruálásában pótolhatatlanok: apró vízi és szárazföldi állatok, rágcsálók, puhatestűek maradványai. A vértesszőlősi lelőhely egyik legnagyobb jelentősége, hogy a mennyiségileg és minőségileg elsőrangú leletanyag vizsgálatából, elemzéséből a szakemberek népes csoportja egyrészt életteli képet rajzolt meg az előember-csoport környezetéről, tevékenységéről, fizikai és szellemi fejlettségéről, képességeiről, másrészt meghatározta a település időrendjét. A vértesszőlősi források környékére először a jégkorszak második eljegesedésének (Mindel glaciális) egy kis meleg periódusában érkeztek az előember-csoportok. A radiometriai, fizikai-kémiai elemzések alapján ez az időpont kb. 350 000 évvel ezelőtt lehetett. A legidősebb és legfiatalabb települési szintet több ezer év választja el egymástól.

A leletanyag koronája maga az ember. Vértesszőlősön két személy maradványai kerültek elő: egy gyermek tejfogának töredékei és egy felnőtt férfi tarkócsontja. Ez utóbbit nevezték el az ásatók – és ismerte meg az érdeklődő olvasó – Sámuelnek. **(4. kép)** Az antropológiai sajátosságok között van olyan, ami erre a fejlődési fokra jellemző: megegyeznek a világ más tájain előkerült kortárs embermaradványokkal (pl. az erős tarkótaraj, a gyermekfogacska alakja). Van olyan is, amely a jövő fejlődés irányába mutat: a nagy űrtartalmú agyvelő. Az emberi törzsfán a vértesszőlősi előember a fiatalabb, a *Homo sapiens* felé vezető úton állt. A tűz használata, az eszközkészítésben mutatkozó haladás, az élelemszerzés változatos és eredményes módja jelentették a biológiai adottságok kibontakoztatásának biztos hátterét.

A vértesszőlősi előemberi telep életének megszűnte után a hazai őstörténetben hosszú szünet következik. Nem tudjuk, hogy a Kárpát-medence közepe kiürült-e, vagy csak nem találjuk az emberi élet nyomait. A neandervölgyi emberek első csoportjai 200-250 000 évvel később jelentek meg hazánk területén.

A MODERN EMBER KIALAKULÁSA ÉS KULTÚRÁJA

Simán Katalin

A KÖZÉPSŐ PALEOLITIKUM

A középső paleolitikum Magyarországon mintegy 100 000 éve kezdődött, valamikor a Riss-Würm interglaciális végén, és kb. 36 000 éve, egy hosszú és meglehetősen hideg Würm stadiális időszakkal ért véget. Ez alatt a több, mint 60 000 év alatt a Kárpát-medencében egymástól jól elkülönülő földrajzi tájegységekben koncentrálódnak az emberi tevékenység nyomai (lásd az elterjedési térképet a fejezet belső címlapján). A mai Magyarország területén két ilyen gócpontot figyelhetünk meg. Az egyik földrajzi egység a Dunántúlon, a középhegység keleti részében található. Északról és keletről széles értelemben a Duna adja a természetes határt, délen az érdi dombokig, nyugat felé Tatáig, délnyugaton pedig az akkor még nem létező Balaton vonaláig nyúlik. A másik fontos „központ" a Bükk hegység volt, ahol a legtöbb „klasszikus" lelőhely előkerült. A lelőhelyek ilyenfajta elrendeződése nem meglepő, ha figyelembe vesszük az akkori földrajzi adottságokat, az ember egykori igényeit, szokásait és nem utolsósorban az egymást követő hideg és meleg időszakokban uralkodó klímaviszonyokat. A két kiemelkedő földrajzi régió között elszórtan néhány gyűjtőpont található kevés, időnként csak egy-egy lelettel, melyek talán vadászportyára induló csoportok nyomait jelölik. A középső paleolitikumnak abban a szakaszában, amikor a Kárpát-medence is lakott volt, a neandervölgyi ember mellett már jelen volt a mai ember elődje, a *Homo sapiens sapiens* is. Magyarországon azonban csak a neandervölgyi ember csontmaradványai kerültek elő a Dunántúlon és a Bükk hegységben.

A Dunántúl a középső paleolitikum idején

A Dunántúlon három ipart különített el a kutatás. Ebből kettőt egy-egy nagy, leletanyagban gazdag, viszonylag állandó telep és néhány szegényes leletanyagú átmeneti tanya képvisel. Érd határában egy völgyfőben helyezkedett el a *Charentien-kultúra* lelőhelye, amely a nevét egy franciaországi megyéről kapta. Az ásatások 250 négyzetméteren két réteget és a felső rétegben 5 szintet különítettek el, ami azt jelenti, hogy egyazon kultúra képviselői 50 000 év alatt hatszor tértek vissza ugyanarra a pontra (az alsó réteget a Riss-Würm interglaciálisra tehetjük, míg a felső réteg teteje alig idősebb 40 000 évnél). Kőeszközeik a lelőhely környékén nagy mennyiségben található kvarcitkavicsból készültek. A vadászok egy-egy kiválasztott állatfaj elejtésére

5. Középső paleolit lelőhely a gimnázium alatti mésztufában. Tata–Porhanyóbánya

6. Mamut foglemezből csiszolt „csurunga". Tata–Porhanyóbánya

törekedtek: az alsó rétegekben a barlangi medve volt a célállat, míg a későbbi időszakokban a semmivel sem kevésbé munkaigényes vagy veszélyes vadló- és gyapjas orrszarvú-vadászatra tértek át, de elejtettek időnként mamutot, szamarat, szarvast is. Egy-egy vadászútjukra a Gerecse barlangjaiban található eszközök utalnak. A lelőhelyen talált csonthalmazokból a feltáró régész, *G. Csánk Veronika* arra következtetett, hogy a neandervölgyi ember tartalékolta a húskészletet. A kőeszközök készítőit délkeletről származtatja, de mivel több száz kilométer távolságban sem találjuk nyomát hasonló régészeti iparnak, Érd egyike azon lelőhelyeknek, amelyek magányos jelenségként állnak előttünk.

Hasonlóképpen egyedi, mai gondolkodásunk számára megmagyarázhatatlan jelenségek hordozói voltak azok az emberek, akik a mai Tatán az Öregtó mellett egykor feltört hévizes forrás mellett ütöttek tábort. **(5. kép)** Az 1910-es, majd az 1960-as éveket követően napjainkban is folyik a lelőhely feltárása. A feltörő melegvizes források kioldották, majd lerakták a kőzet mésztartalmát, és medencerendszereket építettek. Az ember a vízmentes, oldalról védett, zárt, völgyszerű medencékben telepedett meg, a jelenleg végzett ásatások tanúsága szerint többször is, úgy 50 000 évvel ezelőtt. Idővel szélfútta lösz fedte be az emberek nyomát, majd a források újra megtöltötték a medencéket és mésztufa páncélt vontak a talajra és mindenre, amit a víz ért. Így, aki most találkozik a lelőhellyel, „barlangot" lát ott, ahol egykor a szabad ég borult az emberek feje fölé. Szerszámaik nyersanyagát a közeli Átalér kovakavicsai közül válogatták, és szépen kidolgozott, apró (átlag 3 centiméteres) szerszámokat készítettek. Elejtettek barnamedvét, lovat, szarvast is, de fő zsákmányállatuk a mamutborjú volt. A lelőhely világszinten is egyedi lelete az ún. csurunga, egy mamutfoglemezből készült, lapos, ovális tárgy, mely az ausztrál bennszülöttek által szertartásaik alkalmával használt zúgattyúkra emlékeztet. **(6. kép)** Néhány közeli barlangban megtalálták rövid táborozásaik nyomait, de több száz kilométer távolságban nem találunk olyan lelőhelyet, amelyre rámondhatnánk, hogy ugyanezek az emberek vagy legalább a rokonaik éltek ott.

A Dunántúl harmadik kulturális egysége, a *Jankovich-kultúra* a Pilis–Vértes–Gerecse barlangjaiból ismert. Nevét leggazdagabb lelőhelyéről, a 20. század első felében feltárt Jankovich-barlangról nyerte, mely a Pilisben nyílik Bajót község közelében. A névadó lelőhely mellett még öt-hat, a század első felében megásott barlangból ismeretes. A régi ásatások revíziója alapján a kultúra egy idő-

7. Kétoldali megmunkálású levél alakú kaparó a Jankovich-barlangból

sebb (a Riss-Würm vége, a Würm bevezető szakasza) és egy fiatalabb (40–50 000 év között) fázisra osztható. Vadásztak tarándszarvast, gímszarvast, orrszarvút, mósusz-ökröt, medvét, kőszáli kecskét és bölényt. Jellegzetes kőeszközük, amely alapján a kultúra elkülönítése is történt, az ovális szilánkból készített, levél alakú szerszám, amely valószínűleg nem vadászeszköz volt, hanem finoman kidolgozott kés vagy kaparó. **(7. kép) A**z eszközökhöz a jó minőségű nyersanyagot a hegység kőzetkibúvásaiból gyűjtötték. Emellett néhány jellegzetes anyagú kő azt jelzi, hogy jártak vagy kapcsolatuk volt a Zemplén–Bükk vidékén is, sőt, még a Fehér-Kárpátokból is került ide kőnyersanyag. A kultúra leírója szerint ugyanennek a népességnek a nyomai fedezhetők fel az Ipoly mentén és a Bükk hegység legalább egy barlangjában.

A kultúra egyetlen, modern módszerrel feltárt lelőhelye a Budapest határában fekvő Remete-felső-barlang, melynek legfontosabb lelete egy neandervölgyi ember két alsó metszőfoga. Ez bizonyítja, hogy a szép, levél alakú eszközöket a neandervölgyi ember készítette.

Az ötvenes években Lovas mellett feltárt festékbányát a bányagödörben előkerült egyetlen kőeszköz alapján ugyanehhez a kultúrához sorolták. Kora és kulturális helyzete ma is vitatott.

Középső paleolitikum a Bükk hegységben

A Bükk hegység gazdag középső paleolit lelőhelyei változatos leletanyagukkal számos vitát ébresztettek és ébresztenek a mai napig is a magyar és a nemzetközi szakirodalomban. A 20. század elején, illetve első felében végzett ásatások revíziója sem tette a képet egyértelművé. Többségüknek nincs a Kárpát-medencében analógiájuk, ugyanúgy egyedi jelenségek, mint a dunántúli iparok. Általánosan jellemző, hogy a helyi nyersanyagok mellett a Fehér-Kárpátokból és elvétve Dél-Legyelországból, illetve a Prut vidékéről származó kőzetfajták is megtalálhatók itt.

A Bükk déli részén nyíló Subalyuk-barlangot az 1930-as években ásták ki. **(8. kép)** Két rétegben kerültek elő a leletek, az alsó réteg a Riss-Würm interglaciális végére, illetve a Würm bevezető szakaszára tehető. Az alsó réteg anyagát a régészek a klasszikus, tipikus *Moustieri kultúrá*ba sorolják. Hordozói a hegyekben élő és igen nehezen elejthető kőszáli kecskére vadásztak. A környék néhány barlangjában is előkerültek hasonló leleletek. A felső kultúrréteg már később, a középső paleolitikum vége felé keletkezett. Az akkori emberek kisebb eszközöket készítettek, más tradíciókat követtek. Ebből a rétegből került elő egy neandervölgyi nő és egy gyermek csontváztöredéke, Magyarországon a legteljesebb őslemberlelet. Az ásatáskor készült rajzok alapján feltételezhető, hogy eltemették őket.

A bábonyi ipar névadó lelőhelye Sajóbábony, a Bükk keleti lábánál. A főleg felszíni gyűjtésből ismert, kétoldali megmunkálású eszközökkel jellemzett ipar lelőhelyei többnyire nyílt színiek, de az ipar elkülönítője szerint a Szeleta-barlang leletei ugyanennek a kultúrának a legfiatalabb fejlődési fázisát képezik. Életmódjukról, vadászati specializációjukról, hordozóikról igen keveset tudunk. A Riss-Würm interglaciálistól a középső paleolitikum végéig éltek a Bükk hegység keleti oldalán.

A Szeleta-barlang az első magyarországi paleolit ásatás helyszíne volt, melyet több feltárás, hitelesítés követett. Névadója a *Szeleta-kultúrá*nak, egyben pedig az itteni leletek voltak azok, amelyek nemzetközileg is elfogadottá tették a magyarországi paleolitikum létét. Több rétegben kerültek elő leletek. Legalul, két szintben néhány szilánkot találtak, melyek kulturális besorolásra nem elegendőek. Felettük az „alsó szeletai kultúra” következett. Pontos le-

8. Archív felvétel a Subalyuk-barlang ásatásáról

írását nehezíti az a tény, hogy a kövek erősen görgetettek, lecsiszolódtak az évezredek során. A vadászott állatok közt kőszáli kecske és ló szerepel. A radiokarbon korhatározás 44 000 évnél idősebbnek határozta meg. A barlang környékén és a hegység belsejében több barlangban kerültek elő hasonló ipar nyomai.

ÁTMENET A KÖZÉPSŐ- ÉS A FELSŐ PALEOLITIKUM KÖZÖTT

Két olyan lelőhelyet ismerünk, amelynek anyaga technikai-tipológiai szempontból átmenetet képez a középső és a felső paleolitikum között. Bár mindkettő ásatással került felszínre, egyik lelőhely kora sem határozható meg sem rétegtanilag, sem radiokarbon-módszerrel. Mivel a csontanyag, ha volt, elbomlott az évezredek során, azt sem tudjuk megállapítani, milyen állatra vadásztak.

9. Középső paleolit jellegű kőeszköz Eger–Kőporos lelőhelyről

Eger mellett a Kőporos-tetőn került feltárásra egy olyan leletanyag, amely alapvetően középső paleolit-típusokból áll, köztük levél alakú, kétoldali kidolgozású eszközökből, de mellettük igen nagy számban találhatók felső paleolit típusú eszközök. Nyersanyaga döntően Eger környékéről, illetve a Bükk déli részéről származik. Ugyanakkor néhány darabról biztosan állíthatjuk, hogy a Bükk keleti oldaláról és a Zempléni-hegységből került oda, egy kő geológiai lelőhelye pedig a Prut vidékén van. **(9. kép)** Egyetlen, igen sajátos ipar emléke. Igaz, hogy az anyag sokszínűsége miatt akad, aki ebben kételkedik, és több kultúra emlékanyagának keveredését feltételezi. A Bükk nyugati, északnyugati peremvidékén található még néhány felszíni gyűjtőpont, ahonnan hasonló jellegű leletanyagot gyűjtöttek.

Miskolc-Avason a lakótelep építését megelőző leletmentés során került feltárásra egy műhely részlete. Ez esetben nem csupán az eszköztípusok mutatnak kettős jelleget, hanem a kőeszközgyártás technikája is, mely a középső paleolitikus hagyományos módszereket fejlesztette tovább olyan szintre, hogy az előállított termék már felső paleolit jellegű.

A KORAI FELSŐ PALEOLITIKUM

A felső paleolitikum legkorábbi képviselői Magyarország területén már a középső paleolitikum idején megjelentek.

10. Hasított alapú aurignaci csonthegy a Szeleta-barlangból

Az *Aurignaci-kultúra* korai csoportja a Nyugat-Bükkben az Istállóskői-barlangban ütötte fel táborát, radiokarbon-datálás alapján mintegy 40 000 éve. A század eleje óta többször folytattak a barlangban feltárást. Az alsó kultúrrétegben kevés kőeszközt hagytak maguk után, de száznál is több csonteszköz, köztük hasított alapú lándzsahegyek **(10. kép)** mutatják, hogy vadászok időztek itt. A barlang felső aurignaci rétegében, melynek radiokarbon korhatározása 31 000 év körüli eredményt adott, már jellegzetes kőanyaggal együtt kerültek elő a korszak második szakaszára jellemző, mindkét végén kihegyezett csont lándzsahegyek. Érdemes megemlíteni, hogy a kőeszközök nyersanyaga nem helyi. A szlovákiai hidrokvarcit, Prut-vidéki tűzkő és talán déllengyelországi tűzkő mellett kevés obszidián és helyi limnokvarcit mutatja, hogy a vadászok magukkal hozták eszközeiket, és csak a szükséges pótlásra használtak itteni forrásokat. A lelőhely őslénytani revíziója kimutatta az egyes szintekben a vadászat jellemző célállatait és a szezonalitást. Eszerint az elsőnek érkezett csoport elsősorban zergére vadászott, de elejtettek szarvast, rént, kőszáli kecskét és ragadozókat is nyári-őszi, rövid itt-tartózkodásuk alatt. A felső réteg lakói ősszel érkeztek, és a tél végéig maradtak. Ők is főleg zergére vadásztak, de már kétszer annyi rént ejtettek el, mint elődeik, és új elemként megjelent a ló is a zsákmányban. Tartósabb megtelepedésükről árulkodik, hogy eszközeik mellett ékszereket, sípokat és egy háromlyukú fuvolát **(11. kép)** is ránk hagytak. A csontok között pedig a Homo sapiens sapiens ujjpercét és fogát is megtalálták az ásatások során. Az idegenből érkezett csoportnak

11. Barlangi medvebocs combcsontjából készült fuvola az Istállóskői-barlangból

12. Levélhegy a Szeleta-barlang felső rétegéből

csupán egyetlen közeli barlangban és a Bükk túloldalán, a Szeleta-barlangban kerültek elő időszakos táborhelyre utaló leletei.

A Szeleta-barlang alsó szeletai rétegének felső részében kis területre korlátozódva, a korai Aurignaci-kultúra tűzhelye és tárgyai feküdtek. Efelett, a felső rétegegyüttesben volt az az ipar, amit „fejlett szeletai kultúraként" határoztak meg, majd szétbontottak szeletai és gravetti szintekre, végül újabban megint egy kultúraként kerül meghatározásra. Ez az a szint, amelyben a közismert, sokszor bemutatott levélhegyek kerültek elő **(12. kép)** a *Gravetti-kultúrá*ban ismert, karcsú nyílhegyekkel együtt. Ennek datálása 32 000 körüli, ami megelőzi a valódi Gravetti-kultúra megjelenését a területünkön. A vadászott állatok: a szarvas, a mamut, a rén, a tarándszarvas. Két lelőhelyet ismerünk, ahonnan bizonyosan ennek a csoportnak a leletanyaga került elő: az Istállóskői-barlang (egy levélhegy) és egy közeli dombtetőn felszínre került műhely maradékai.

Sokszor idézett jelenség, hogy az Istállóskői-barlang alsó rétegének szintjén a Szeleta-barlang alsó kultúrrétegére jellemző eszköz, a felső rétegében pedig a Szeleta-barlang felső kultúrrétegének jellegzetes levélhegye került elő. Ugyanígy, a Szeleta-barlangban a korai szeletai szintben aurignaci tűzhely és eszközök voltak, a mellékágban pedig a felső aurignaci rétegre jellemző csonthegyet találtak. **(13. kép)** Ez nem csupán a lelőhelyek lakóinak relatív egykorúságát mutatja, hanem ha elfogadjuk, hogy a Szeleta-barlang alsó kultúrrétegének ipara még középső paleolitikus és a neandervölgyi ember terméke, az Aurignaci-kultúra pedig az általános felfogás szerint már a modern emberé, akkor ez a két embercsoport párhuzamos jelenlétét is bizonyítja.

13. Csontból készült lándzsahegy az Istállóskői-barlang felső aurignaci rétegéből

A JÉGKORSZAK VÉGÉNEK VADÁSZAI

T. Dobosi Viola

A jégkorszak utolsó húszezer évében magas szintű, rendkívül eredményes vadászatra szakosodott, felsőpaleolit közösségek népesítették be Európát. Abban a középső sávban, amelyre a hazai lelőhelyek lehetséges kapcsolatai miatt fokozottan figyelni kell, az új nép esetleg még itt érhette a nyugat felé továbbvándorló aurignaciakat, s ezek maradékai szerepet játszhattak az új kulturális egység kialakulásában. Az ezt az elképzelést megerősítő legnyomósabb érvek az egyes lelőhelyeken kimutatható folyamatos továbbélés és az eszköz-előállító technológia egyes sajátosságainak azonossága.

Az utolsó eljegesedés harmadik harmada volt az ökológiai háttér. A hosszú, száraz, hideg évezredeket csak rövid időre szakították meg enyhébb éghajlatú időszakok. Az utolsó eljegesedés különösen zord periódusaiban az állandó jégtakaró déli pereme a kontinens közepéig lehúzódott, leszűkítve a lakható világ kereteit. A szélsőséges körülmények túléléséhez a Homo sapiens sikeres életvitelt alakított ki. A növényzet, a gyűjthető növényi eredetű táplálék elszegényedett, a vadászat lett a legfontosabb élelemszerző tevékenység. A vadászat eszköze a dárda és az íj, módszere az egyéni becserkészés és a jól szervezett hajtóvadászat. A szerves anyagokból készített, feltehetően egyszerű íjak nem maradtak fenn, ám minden lelőhely anyagában ott vannak a nyílhegyek: 4-5 centiméter hosszú, retusálással kihegyezett, karcsú eszközök. A dárdák tartozékai lehettek azok az apró, éles pengék, amelyeket betétként sorba rögzítettek a fa, a csont vagy az agancs dárdahegy oldalába. Kampós végű dárdavető segítette a célzást és növelte a fegyver hatékonyságát. A síkságon legelésző hatalmas csordákat a hegyvidéki barlangokból nem tudták megközelíteni, ezért az élettér áttevődött a dombokra, a folyópartokra, ahol mesterséges lakóépületeket kellett emelni fából, bőrből, agancsból, csontból. Ennek az életmódnak az eredményességét igazolja, hogy az ember túlélte a jégkorszak legszélsőségesebb éghajlatú periódusait is. A kisebb-nagyobb közösségek állandó vagy időszakos telephelyei többnyire a kutatás mértékétől függő sűrűségben sorakoznak a térképen. Ezek a lelőhelyek a különösen kedvező adottságú körzetekben több lakóegységből álló „falvakká" terebélyesedtek: az építmények között és mellett, sőt alatt, az elhunytak gazdag mellékletű sírjaival gazdagodtak.

A Kárpát-medence belső területeit nem borította jég. A magas hegylánc íve óvott az éghajlati szélsőségektől. A csapadékszegény időszakokban a keleti szél sárga port, löszt halmozott fel. Több méter vastag rétegsoraival a természettudományos és a régészeti leletek tárháza. A lösz nagy területeket fedett be, elsimítva a felszín egyenetlenségeit. Ezekbe a platókba vágták sekély medrüket a kanyargós folyók. Partjukat galériaerdők kísérték, s a középhegységek védett völgyeiben erdőfoltok jelentettek menedéket. Hideg időszakokban az igénytelen fenyőfélék és a nyír a jellemző, melegebb és csapadékosabb éghajlat alatt a nálunk ma honos lombos fák is megéltek. Annyi fa még a szélsőségesebb Alföldön is akadt, hogy a tábortüzeket táplálják vele. A löszpuszták növényvilága elsősorban lágyszárú fajokból áll. A tágas, száraz, füves puszta nagytestű növényevő állatok csordáit nevelte. Eleinte a mamut, később a vadló és a rénszarvas volt a leggya-

14. A telepen talált kőeszközök nyersanyaga jórészt a Kárpát-medencén kívüli területekről származik. Esztergom–Gyurgyalag

15. Nadap–Kőbánya lelőhely kőeszközeit csokoládészínű radiolaritból és tejszínfehér patinájú tűzkőből készítették

16. Díszes héjú fosszilis csigák, amelyeket harmadidőszaki rétegekből gyűjtöttek. Esztergom–Gyurgyalag

koribb, így a telepek hulladékában is ezeknek a maradványait találjuk. A növényevők nyomában a ragadozók jelentek meg, és az ember húsáért, agancsáért, prémjéért vadászta valamennyit.

A Kárpát-medence közepe, azaz Magyarország területe jelen ismereteink szerint a jégkor utolsó húszezer esztendejében csak időszakonként volt lakott. Bár teljes néptelenséget feltételezni nincs okunk, a lelőhelyek zöme bizonyos időszakokra korlátozódik: mintegy települési hullámokban lepték el a kedvező adottságú területeket. A medence vadban gazdag síkságai, a dombok-völgyek a vadászat, a hegyek értékes kőzetei a nyersanyagbeszerzés forrásai voltak.

A hazai őskőkorkutatás elmúlt évszázada alatt olyan állandó telepet, mint amilyenek pl. az orosz síkságon vagy Moldvában gyakoriak, megtalálni sajnos nem volt szerencsénk. Ezek a nagy létszámú, tartósan megtelepedett vadászközösségek a medence szélén, a medencéből kivezető kapuk közelében vagy a Kárpátok ívének külső peremén találták meg a legkedvezőbb körülményeket. Ezek a széles sávok voltak a nagy népmozgások útvonalai, a folyóvölgyek, a magas hegyek jégmentes hágói vezettek be a kívánatos vadászmezőkre.

Ásatásaink során a hegylábak lejtőin, a folyók menti teraszokon mintegy félszáz felsőpaleolit telepet tártunk fel eddig. A leletanyag minősége és mennyisége esetenként talán szegényes, művészeti alkotásokban és embertani leletekben mindenképpen, ám lelőhelyenként egyedi sajátosságokat mutat, ezért változatos. Módot ad arra, hogy régészeti módszerekkel megrajzoljuk a körülményekhez való eredményes alkalmazkodás sajátos formáit. A korszak közép- és kelet-európai kultúráinak azonban számos olyan közös jellemzője van, ami megjelenik a hazai leletanyagban is, s így a magyarországi késő őskőkor szervesen be-

kapcsolódik az általános történeti folyamatokba. Ezt az azonosságot jelzi, hogy az azonos vadászzsákmány szükségképpen azonos vadászati módszereket igényel. A települési hely kiválasztásában kimutatható azonos irányelvek, a meghatározó eszköztípusok, az ékszerek hasonlósága, a tárgyakkal roppant nehezen bizonyítható, ám kétségtelenül élénk szellemi/vallási élet rokon vonásai. A népcsoportok állandó kapcsolatban álltak egymással. Bizonyítékaink erre például egy-egy különösen értékes nyersanyagdarab, ami az elsődleges geológiai forrástól több száz kilométernyi távolságra eljutott. Az Alpok keleti lejtőiről származó hegyikristály pédául az egész felsőpaleolitikum idején nagy becsben tartott, ritka alapanyag volt. Előfordul a Kárpát-medencében nem található borostyán, s van olyan lelőhelyünk is, ahol az eszközök zöme több száz kilométerre előforduló nyersanyagból készült. Vannak eszközeink a Prut melletti **(14. kép)** és vannak a szileziai végmorénákból származó kovafeleségekből is **(15. kép)**. Kedvelt ékszer volt a díszes, harmadidőszaki csigahéj **(16. kép)**, amelyet csak kevés helyen felszínre bukkanó, régi tengeri üledékből gyűjthettek, viszont egyes időszakokban szinte beterítik a Kárpát-medencét. Az anyagi javak mellett ötleteket, gondolatokat, új technológiát is cseréltek, s ezek az aktív, közvetett vagy közvetlen kapcsolatok eredményezik az időszak kultúráinak egységét. A lelőhelycsoportok egyedisége mellett éppen ez a sajátos egyöntetűség teszi ezt az időszakot olyan érdekessé. A szakirodalomban összefoglalóan gravetti-időszaknak nevezzük ezt a körülbelül húszezer esztendőt, arról a gondosan megmunkált kovanyílhegyről, amely általánosan előfordul a korszak lelőhelyein. Tájegységenként (a mai politikai határoktól természetesen függetlenül) mód nyílik a finomabb tagolásra is, a csoportok elkülönítésére, a lelőhelyek időrendi helyzete vagy kőeszköz-megmunkáló hagyományok helyi sajátosságai alapján. A magyarországi leletanyag mindkét szempont szerinti csoportosításra módot ad.

Kronológiailag három időszakra koncentrálódnak a lelőhelyek. Bár a Kárpát-medence nem tartozott a legszélsőségesebb éghajlati zónába, ezek az időszakok mégis a legutolsó eljegesedés enyhébb (interstadiális) évezredeit képviselik. Az átlaghőmérséklet még ezekben az enyhe időszakokban is több fokkal volt alacsonyabb a mainál.

A felsőpaleolitikum második, gravetti felének első települési hulláma 28-26 000 évvel ezelőttről mutatható ki. A Bécsi medence–Morvamező környékén egy erőteljes kultúra alakult, majd bokrosodott-gazdagodott s virágzott ki Willendorf és a morvaországi Pavlov hegység között. Híres tárgyai (a Willendorfi Vénusz, Dolní Vestonice temetkezései) művészettörténeti-régészeti könyvek alapillusztrációi. A Kárpátok déli nyúlványai és az Alpok előhegyei közötti széles kapun keresztül a vadban gazdag Kárpát-medence nyitva állt a vadászok előtt. A korszak telepeit az ország északi sávjában, a középhegységekből kivezető völgyek fölött, a dombokon sorra megtaláljuk, keletre egészen a Hernád és a Bodrog völgyéig, s azon túl, a magas hegyek lábáig. A települések helyének megválasztásában követik a jól bevált gravetti-hagyományokat. Általában 150-200 méter tengerszint fölötti magasságú területet keresnek, s azok közül is a belső, a védettebb dombok naposabb, szeleknek kevésbé kitett oldalát, lankáit választják. Vannak meghatározott célból létrejött telepek, ilyen pl. Püspökhatvan. A Galga völgye fölötti meredek lejtőn felszínre bukkanó nyersanyagteléreket termelték ki s készítették elő további feldolgozásra. A több ezernyi tárgy között csak elvétve akad egy-egy máshonnan beszerzett nyersanyag vagy éppen a vadászatot bizonyító állatcsont. A műhely anyagából a munkafolyamat minden mozzanata rekonstruálható.

A korszak legjobban ismert, legrészletesebben kutatott lelőhelye Bodrogkeresztúr–Henye. Ideális helyszín. A Bodrog–Tisza összefolyása közelében emelkedő domb sok értéket kínál. A mi szempontjaink szerint rendkívül vonzó tájképi környezet mellett innen az alföld lösz-pusztáinak, a középhegységek erdeinek, a folyóköz lápvidékének vadállománya egyaránt könnyen zsákmányul ejthető. Bár bizonyítékunk nincs rá, feltehetően a halban gazdag folyókat sem hagyták kihasználatlanul. A másik s éppoly fontos szempont ennek a stratégiai pontnak a kiválasztásában a változatos kőeszköz-nyersanyagok közeli, gazdag lelőhelyei. Itt van az obszidián-vidék egyik központja. A több száz kilométeres körzetben elterjedt kedvelt nyersanyag forrásának közelsége-birtoklása nagy előnyökhöz juttathatta a telep lakóit. Hazai viszonylatban hosszú ideig laktak itt. A kultúrréteg nagy kiterjedésű, bár nem túl vastag, inkább foltszerű. Tartós építmények nyomai nem maradtak fenn, talán lehettek, de a dombtetőt, így a felszínközeli kultúrréteget a jelenkori talajművelés többször erősen megbolygatta. Mamutra és jávorszarvasra vadásztak elsősorban. A 6-8 centiméter hosszú, karcsú kőpengéken gondosan kialakított eszközeik állati (bőr, csont agancs) és növényi (fa, kéreg, rost) eredetű nyersanyagok feldolgozására egyaránt kiválóan alkalmasak voltak. A pengék végén kialakított vakarók, vésők, vaskos ékek különösen szépek és változatosak. A szerszámok munkaélét a megmunkálandó anyag milyenségéhez, keménységéhez igazították. A hosszú tapasztalat során kialakított hatékony eszköztípusokat nagy gyakorlattal sorozatokban készítették.

Innen került elő a művészeti alkotásokban szegény hazai leletanyag

17. Csiszolt, vésett peremű mészkő diszkosz („holdnaptár"). Bodrogkeresztúr–Henye

18. Kibontott település-felszín. Mogyorósbánya–Újfalusi dombok

egyik ékessége, egy peremén metszett, gondosan csiszolt mészkőkorong **(17. kép)**. Testvértelepe lehetett a hegy túloldalán, mintegy közrefogva a Tokaj–Eperjesi-hegység déli nyúlványát, Megyaszó–Szelestető. A két telep kora a számítások tűréshatárain belül egyezik, a felhasznált nyersanyagban, eszköztípusokban sok a közös vonás. Ismereteink alapján úgy véljük, hogy ezek a telepek a kultúra törzsterületeinek népességfölöslegét fogadták be hosszabb-rövidebb ideig, illetve állandó vadász- és nyersanyagbeszerző körútjaik célállomásai lehettek. Bár néhány olyan eszköztípus hiányzik, amely a központi területek lelőhelyeire jellemző, a mi lelőhelyeink szorosan beleillenek ebbe a kulturális egységbe.

A mintegy kétezer esztendős mozgalmas időszakot pár ezer éves viszonylagos nyugalom váltotta fel. Egyelőre nem ismerünk jelentős telepeket az első települési hullámot követő időszakból. Az enyhülés után újból megszigorodó éghajlati feltételek talán eredeti területeikre szorították vissza az embereket. A radiokarbon- és egyéb korhatározás szerint 20 000 és 18 000 körül a természettudományos adatok ismét enyhülést jeleznek: a löszfalakban kettős barna, humuszos csík jelentkezik, amiből csapadékosabb és enyhébb éghajlatot igénylő csigák héjai, apró rágcsálók csontjai-fogai gyűjthetők. A faszénszemcsék között megszaporodnak a lombos fák maradványai. Ennek régészeti vetülete az, hogy megsűrűsödtek a telepek. Ez a Gravetti-időszak második települési hulláma. A hazai régészeti leletanyagban a régi, hagyományos, pengéken kialakított eszközkészlet mellett új jelenség tűnik fel. Néhány telepünkön a jól bevált technológia helyett egy sokkal régebbi, még az alsópaleolitikumban gyökerező s a középső paleolitikumban is alkalmazott módszert választottak: eszközeik alapanyagául a folyók hordalékából gyűjtött kavicsokat használtak. Az okát egyelőre nem ismerjük.

Nem csak az alsó- és a középső paleolitikum óta eltelt, szinte felfoghatatlanul hosszú idő zárja ki a technika folyamatosságának feltételezését. Az ember is más, ebben az időszakban már legalább 15 000 esztendeje a *Homo sapiens*é a világ. Az élő és az élettelen környezet ugyanaz, mint a „pengés" népeké. Semmi olyan gyökeres geológiai változás nyomát nem ismerjük, ami hozzáférhetetlenné tette volna a korábban és később is sikeresen kiaknázott nyersanyag-lelőhelyeket. Ők mégis ezt választották. Jó választás volt: a kavicsokat használó gravetti-népcsoport erőteljes jelenléte ezt bizonyítja. Több nagy településüket ismerjük. Ide tartozik hazánk klasszikus felsőpaleolit telepe: Ságvár. Egyike a legkorábban megismert nyílt színi lelőhelynek, régészgenerációk sora dolgozott a feltárásán és feldolgozásán. A Jaba-patak fölötti dombtetőn két, félig földbe mélyített kunyhó alapjait találták meg a tetőszerkezetet tartó cölöp beásott gödrével. Az eredményes vadászat bizonyítéka a nagy mennyiségű rénszarvascsont. Egy hosszú, ép rénagancsba lyukat fúrtak, ám a tárgy sajnos díszítetlen. Nyugat-Európában a ságvárival kortárs lelőhelyeken ezeknek a lyukas agancsoknak a felületét gazdag vésett-karcolt növényi-állati motívumok díszítették. A barna radiolarit eszközök mellett a helyben készített tárgyak gyártási hulladéka, szilánkok, töredékek borították a lakófelszínt. A hely annyira kedvező volt, hogy pár száz év múlva ismét visszatértek. Ugyanaz a népesség, ugyanazokkal az eszközökkel. A két kultúrréteg keletkezése között 80-100 centiméter vastag lösz lerakódásához elegendő idő telt el. A két kultúrréteg s közötte a lösz annyira jellemző, számos helyen észlelhető üledéksorozat, hogy a keletkezésük időszakát a lelőhelyről *Ságvár-periódus*nak nevezzük.

Kortárs és szintén „kavicsos" lelőhely Mogyorósbánya. A csak felszínén bolygatott-művelt, tágas szántóföldön több évig tartó ásatás eredményeképpen a település szerkezete is kirajzolódik **(18. kép)**. A négy, 8-10 méter átmérőjű, ovális települési foltot 30-40 méter széles leletmentes sáv választja el: négy vadászcsapat vagy négy család egyidejű megtelepedésének bizonyítéka. A lelőhely egyébként épp a barlangokkal teli Gerecséből a Duna lapályára nyíló völgy bejáratánál van, egyesítve magában a két ökológiai fülke kedvező lehetőségeit.

Eddig három hitelesen feltárt lelőhelye van ennek a kul-

19. Jégkori teraszok, patakvölgyek Pilismarót mellett

túrának, ezért települési stratégiájukban törvényszerűség még nem ismerhető fel. Bizonyos, hogy erőteljes, nagy létszámú nép volt, hiszen legnagyobb telepeinket éppen ők hagyták ránk. Nem tűntek el a pengeeszközöket készítő csoportok sem. A hegy- és dombvidéki területekről lehúzódtak az alföldre. Az állandó vizek járta területekből kiemelkedő, a szél által összehordott dűnék, homokkallósszal borított buckák tetején találjuk meg kis kiterjedésű, átmeneti vadásztáboraikat, például a Jászságban vagy Szeged mellett.

Az események menete gyorsul, az idő rövidül, hiszen a jégkorszak a végéhez közeledik, az eljegesedéseket kiváltó csillagászati jelenségek folyamatos változása már ígéri azt az időszakot, amiben mi élünk, s ami a mi életünk állandó és megszokott kerete. A gravetti-időszak második és harmadik települési hulláma között még rövidebb időszak telt el, mint az előzők között, s még valószínűbb, hogy a köztes időszak nem volt teljesen néptelen.

A 15-16 000 évvel ezelőtti életet a Duna-kanyar őskőkori telepeiről ismerjük a legrészletesebben.

Vannak olyan területek, amelyeknek nehezen megmagyarázható, számos kedvező körülmény együttes jelenlétéből fakadó vonzereje van. A Duna-könyök ezek közül való. A történeti időktől kezdve folyamatosan és sűrűn lakott, s ez a folyamat a késő jégkorban gyökerezik. A magyarázat ökológiai, s Pilismarót környékének természetföldrajzi adottságaiból következik. **(19. kép)** Az addig nyugat–keleti irányba folyó Duna a dömösi áttörés után észak–déli irányt vesz fel. Előtte a lapályon még kényelmesen kanyarog, a jégkorszakban kevesebb vizet szállító medrét zátonyok bontották ágakra. Jobb partján a Pilis utolsó lankáinak és a Duna korábban épített teraszainak felszíni egyenetlenségét vastag löszlepel simította el. Ezt az összefüggő, nagy löszplatót a hegyekből lefutó, hajdani vagy ma is aktív patakok patakok mély völgyei szabdalják geometrikus formájú táblákra. Ezeknek a völgyeknek a peremén sorra tárjuk fel a későpaleolit vadásztáborokat. Ha megvizsgáljuk azokat a helyszíneket, ahol ugyanebben az időszakban népes vadászközösségek telepedtek meg, ugyanezt tapasztaljuk (például a híres-hírhedt Don-kanyar kortárs lelőhelyei). A térszín adott. Itt kapcsolódik a képbe a rénszarvasoknak az a sajátos tulajdonsága, hogy az évszakok változásának ritmusában legelőt váltanak: télen az erdők menedékét keresik, nyáron a lapályokra vonulnak táplálék után. Ez a mozgás lehet észak–dél irányú, mint a kanadai síkságokon, de lehet középhegység–síkság

20. Homokkőből készült, csiszolt, vésett tárgy. Gyakorlati hasznát nem ismerjük. Pilismarót–Pálrét

irányú is, hiszen a jégkorszakban az erdők kevéske maradéka a hegyek völgyeibe húzódott vissza. A patakok vizét levezető vagy száraz aszóvölgyek a rénszarvasok vándorlásának útvonalai lehettek. Van-e ennél ideálisabb hely a vadászatra? Ki is használták a lehetőséget. Egymástól 600–800 méterre, látó- és hallótávolságra sorjáznak a kis települési foltok, módot adva a hajdani vadászoknak a nagy vadászatok megszervezésére és az együttműködésre. A telepeket rövid ideig lakták, a zsákmányt tovább szállíthatták az állandó szállásaikra. A leletanyag nem túl bőséges, viszont meglepően változatos. Az előkerült obszidián a Tokaj-vidékkel, a kvarcporfír a Bükk-kel, a hegyikristály az Alpokkal tartott aktív kapcsolatok bizonyítéka. A Pilismarót–Pálréten előkerült két, vésett peremű homokkőkavics funkcióját nem ismerjük, de bizonyosan nem gyakorlati célokra készítették. **(20. kép)** A Pilismarót környéki telepekről előkerült apró pengécskék egy kutatástörténeti kérdésre is megadták a választ. A régészek a Gerecse-, a Pilis- és a Vértes hegység barlangjainak késő-jégkori rétegeiben találták meg ezeket az apró eszközöket-nyílhegyeket, de szinte csak ezeket. Többen megkísérelték ezeket a néhány darabos együtteseket kultúrához kötni, kevés sikerrel. Amikor a barlangokhoz közeli, de nyílt színi hagyományos telepeken, kísérő leletekkel kerültek elő, akkor világosodott meg, hogy ugyannak a népcsoportnak a hagyatéka. A hegyi vadászatok idején a barlangokban elraktározott, elrejtett tartalékeszközök ugyanis fegyverek voltak. A bajóti Jankovich-barlang vésett díszű csontfüggője **(21. kép)**, a Tatabánya melletti Szelim-barlangból előkerült, átfúrt farkasfogfüggő **(22. kép)** és a Csákvári sziklaüregben talált szarvas szemfogpár **(23. kép)** is a barlangi vadászok ékszere lehetett.

21. Vésett díszű csont függő („létrás amulett") a Jankovich-barlangból

Pilismarót környékének őskőkori gazdagságát korán felismerték a tudósok, s a kutatás is több évtizedre nyúlik vissza. Basaharc és Dömös között mintegy nyolc lelőhelyet ismerünk, s csaknem bizonyos, hogy a további ásatások során gyarapodni fog a számuk. Külön említésre méltó a dömösi lelőhely: egy rúdsátor maradványait bontották ki a feltárás során. Ezt a lakóhely-típust máig használják a lappok és a réntartó hegyvidéki mongóliai közösségek. A kúposan összefogott rúdkoszorúra bőrt vagy fakérget terítettek, s a borítót Dömösön agancsokkal rögzítették a földre. Ez teljesen egyedüli a magyarországi felsőpaleolitikumban.

22. Átfúrt farkasfogból készült függő. Tatabánya, Szelim-barlang

Az ország más részén is éltek ebben az időszakban emberek. A már korábbi időszakban is lakott Istállóskői barlangot a gravetti vadászok is felkeresték; erről tanúskodnak a fiatalabb rétegekből előkerült csontékszerek. **(24., 25. kép)** Északkeleten, a tokaji-hegységbeli Arkán nyersanyag-beszerzőhely lehetett, ahol nagy mennyiségű hidrokvarcit törmeléket és további megmunkálásra előkészített magkövet találtak. Egy átfúrt szerpentin amulett színesíti a leletanyagot. **(26. kép)**

23. Átfúrt szarvas szemfogak („grandli") a Csákvári sziklaüregből

A gravetti időszak nevezetes gazdag mellékletű sírjairól. A felsőpaleolitikum embere, a *Homo sapiens* előkerülése az emberi evolúció történetéhez már nem szolgáltat új adatokat. A különböző embertani típusok földrajzi előfordulásának, elterjedésének feltérképezése pontosíthatja ismereteinket az őstörténeti eseményekről. Sajnos Magyarország ehhez eddig nem járulhatott érdemben hozzá. Kevés, hiányos, bizonytalan körülmények között előkerült embertani leletünk tudományos értéke nem számottevő.

A jégkorszak végére értünk. A legutolsó évszázadokra már az éghajlat s ezzel párhuzamosan a növény- és állatvilág változása felgyorsul. Az időszak őstörténetéről keveset tudunk. Az emberi élet nyo-

24. Csontból faragott függő az Istállóskői-barlangból

25. Csontékszer töredéke az Istállóskői-barlangból

MEZOLITIKUM: A TERMELŐGAZDÁLKODÁS FELÉ

KERTÉSZ RÓBERT

A paleolitikum után következő *mezolitikum* vagy középső kőkor gyökeres változásokat hozott az emberiség történetében. Az átalakulás mind a környezetet, mind pedig az egyes vadászcsoportok életmódját érintette. A jégkorszak végén kezdődő felmelegedés hatására a hőmérséklet a mainak hasonlóvá vált, és Magyarország területéről a tajgaerdők fokozatosan kiszorultak, helyüket a lombos erdők vették át. A természeti viszonyokkal összhangban kicserélődött az állatvilág: a részben kipusztult, részben pedig elvándorolt fajok helyét modern fauna foglalta el. Az új környezeti kihívások a korábbi zsákmányoló életmód krízisével vezettek, és a jégkor végi népcsoportok utódait választ elé állították. Egy részük nem tudott azonosulni a körülmények viszonylag gyors és átfogó megváltozásával, s inkább követte a jégtakarótól felszabadult észak-európai területekre átköltöző rénszarvascsordákat. Más részük viszont helyben maradt, alkalmazkodott az új környezethez, és a korábbi rénszarvas-, mamut- és barlangimedve-vadászokból őstulok-, bölény- és gímszarvasvadászok lettek.

A magyarországi mezolit eredmények számbavételekor különleges helyzettel állunk szemben. Áttekintve hazánk középső kőkorát, megállapíthatjuk, hogy csaknem kizárólag a Jászságban állnak rendelkezésre hitelesen feltárt lelőhelyek. A megtelepedésre utaló bizonyítékok korábbi hiánya miatt a kutatók egy része a „mezolit hiátus" teóriáját fogadta el. Eszerint a jégkorszak lezárulásának időszakában bekövetkezett őskörnyezeti változások hatására a késő őskőkori vadászközösségek elvándoroltak, s így a Kárpát-medence központi térsége hosszú évezredekre, a kora

mait a lösz legtetején, közvetlenül a jelenkori humusz alatt szórványos telepjelenségekként észleljük. Gyakran bolygatott, sérült, természettudományos kísérőanyag nélküli. Csak annak a bizonyítéka, hogy a Kárpát-medence – még a korábbi életkörülmények gyökeres megváltozása ellenére is – átmenetileg otthont adott kis, kóbor csoportoknak. Egyetlen különleges lelőhelyünk van ebből az időszakból, a Lovas mellett feltárt festékbánya. A kőeszköz- és faunisztikai leletei alapján más időszakba is besorolt lelőhelyet a legfrissebb ^{14}C adatok alapján (11740 ± 100, ETH–15199) kötjük a jégkorszak végéhez. Jávorszarvas agancsából, csontokból csiszolt célszerszámokkal vörös földfestéket bányásztak **(27. kép)**. A néhány gödörből kitermelt mennyiség egyetlen közösség igényét messze meghaladta, értékes cserealap lehetett.

26. Csiszolt szerpentin amulett, Arka

Tízezer évvel ezelőtt a holocén beköszönte korszakhatár. Ez az időszak már nem az őskőkor, hanem a mezolitikum része, új népekkel és új kultúrákkal.

27. Csonteszközök a festékbányából. Lovas

28. A Jászság mozaikos őskörnyezeti viszonyai a mezolitikumban. A növényzetet és az állatvilágot virágporelemzések és az egyes vadásztáborokban feltárt konyhahulladék alapján rekonstruáltuk.
Jelkulcs:
1. zárt erdő > 120 m,
2. hegylábi, nyitottabb erdőzóna 100-120 m,
3. ligeterdő < 100 m,
4. sztyepp-erdőssztyepp,
5. a mezolit vadászok által használt mátrai eredetű kovaféleségek és kőzetek feltételezett beszerzési útvonala,
6. vadásztáborok

újkőkori élelemtermelő népcsoportok feltűnéséig kiüresedett. A Jászságban kimutatott középső kőkori telepek azonban cáfolták ezt az elméletet. A feltárások eredményei alapján megismertük a mezolitikumba sorolható fejlett vadásznépek táborhelyét, jellegzetes tárgyi emlékanyagát, életmódját, rekonstruáltuk lakóépítménytípusát és kulturális-kronológiai kapcsolataikat, valamint a természeti környezetet. Az alábbiakban a mezolit népcsoportok mindennapjaiba pillantunk be a Jászságban alig egy évtizede elkezdődött kutatások alapján. **(28. kép)**

A Mátra déli előteréhez kapcsolódó, az Alföld északnyugati részén található Jászság felszíne és vegetációs takarója periferiális fekvéséből adódóan változatos: egymástól markánsan eltérő ökológiai adottságú területeket, „mozaikot" foglalt magába az emberi kihasználás eltérő lehetőségeivel. A mezolit megtelepedés szempontjából a kistáj központi, mélyebb fekvésű része, vagyis a Zagyva és a Tarna összefolyásának térségében található süllyedékmedence játszott meghatározó szerepet. A Mátrából kilépő jászsági folyók ezen a magasabb térszínekkel övezett, csekély szintkülönbségekkel jellemezhető ártéri területen egyesülve mellék- és holtágak egész labirintusát, egy sajátos mocsárvilágot hoztak létre. A vízben gazdag miliő, a száraz, meleg nyári hónapokban is dús vegetáció, a ligeterdőkben és az ártéri legelőkön nagy számban fellelhető növényevők, prémes állatok, a vízimadarakban, halakban és puhatestűekben bővelkedő élő- és holtágak, valamint a nádas-zsombékos környezetből alig 1-2 méterre kiemelkedő, az időszaki emberi megtelepedésre kiválóan alkalmas vízmentes hátak, meanderzugok idevonzották a vadász-halász-gyűjtögető mezolit népcsoportokat.

A virágporelemzések adatai szerint a vadásztáborok tér-

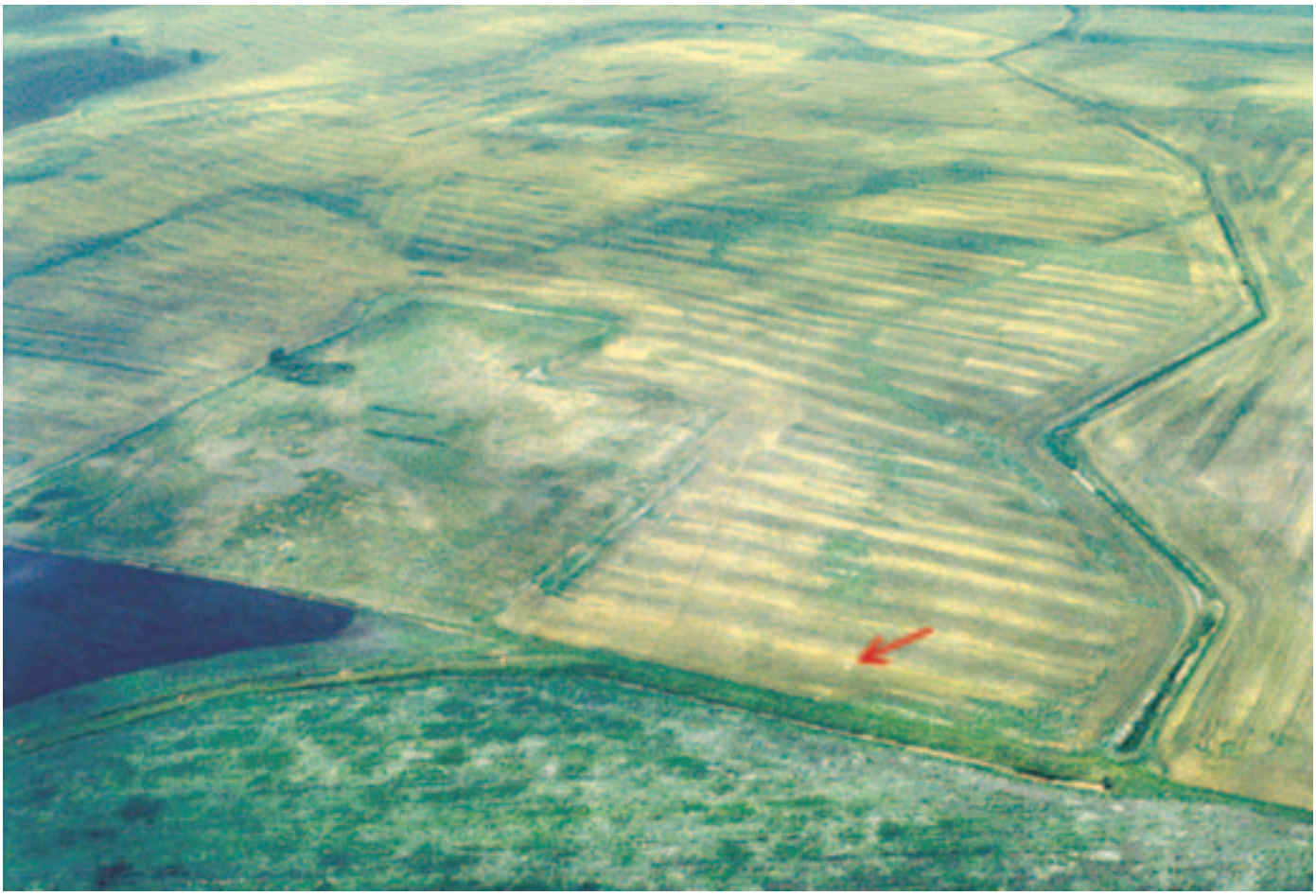

29. Légifelvétel az Ős-Zagyva medrei által behálózott Jásztelek I lelőhely (a képen nyíl jelöli) környezetéről

ségét folyómedreket kísérő nagy kiterjedésű ligeterdők vették körül. Az erdőkben tölgy, szil, fűz és hárs fafajok, míg a cserjeszintben a mogyoró dominált. A nyári félévre lecsökkent csapadékmennyiség miatt ingadozó vízellátású volt a terület. Ennek eredményeként a vegetációs periódusokban a talajvíz szintje lecsökkent, ami kedvezett az ideiglenes emberi megtelepedésnek, és biztosította a nyári, szezonális vadásztáborok létrehozásának feltételeit. **(29. kép)**

A megfigyelt alkalmi vadásztanyák kiterjedésére a 12-17 méter átmérőjű lakófoltok jellemzők. Jászberény I és Jászberény II lelőhelyeken a régészeti forrásanyag egymás közelében 6, illetőleg 4 ilyen lakófoltban jelentkezett. Ritkábbak a viszonylag nagyobb kiterjedésű és intenzívebb felszíni leletanyaggal rendelkező telepek. Ilyen például Jásztelek I lelőhely, ahol a felszíni nyomok alapján a leletek egy 50×40 méteres, enyhén ívelt foltban, nagyobb mennyiségben voltak észlelhetők. A régészeti ásatásokon azonosított kultúrréteg minden esetben a felszín közelében, közvetlenül a jelenkori talajszint alatt, 10-15 centiméter vastagságban helyezkedett el. A mezolit táborok kis méretű, vékonyabb települési rétegű lakófoltjai alacsony lélekszámú közösségek rövidebb idejű tartózkodására utalnak. Mobilis életmódjuknak megfelelően évszakonként változtatták megtelepedési helyüket. A feltárt táborokban a leletanyag többnyire eltérő intenzitással és forráscsoportonként elkülönülve jelentkezett. Ez alapján lehetőség nyílt az egyes tevékenységi területek – a kőeszközkészítő-műhelyek és a vadászzsákmány-feldaraboló helyek – azonosítására. A Jásztelek I lelőhelyen végzett ásatásokon a vadászközösségek lakóépítményére vonatkozóan bővültek ismereteink. A földbe mélyített alapban megőrződött szerkezeti elemek nyomai alapján az ágasfás, oszlopvázas, aszimmetrikus kúpos kunyhó hazánk legkorábbi, teljes egészében rekonstruálható lakóépítménye. **(30. kép)**

Néhány gondosan megmunkált csonthegytöredéket leszámítva a telepeken talált régészeti leletek csaknem egészét a kőipar teszi ki. A változatos eszközkészletben eltérő funkciójú szerszámok találhatók: az íjas vadászat tárgyi emlékei, a nyílhegyek mellett vakarók, vésők, fúrók és különböző retusált pengék, szilánkok. Az eszközöket a korábbi hagyományoknak megfelelően pattintással állították elő, viszont a pengéből vagy szilánkból retusálással kialakított szerszámok mérete és típusa, valamint számos esetben az előállítás technikája eltér a jégkor végi vadászok által használtaktól. Így a mezolit leltárak egyik fontos csoportját a mikrolitok alkotják, melyek rendkívül kis méretű, gyakran kevesebb mint 2 centiméter hosszú vagy még ennél is kisebb eszközök. Egy részük nyílhegyként rekonst-

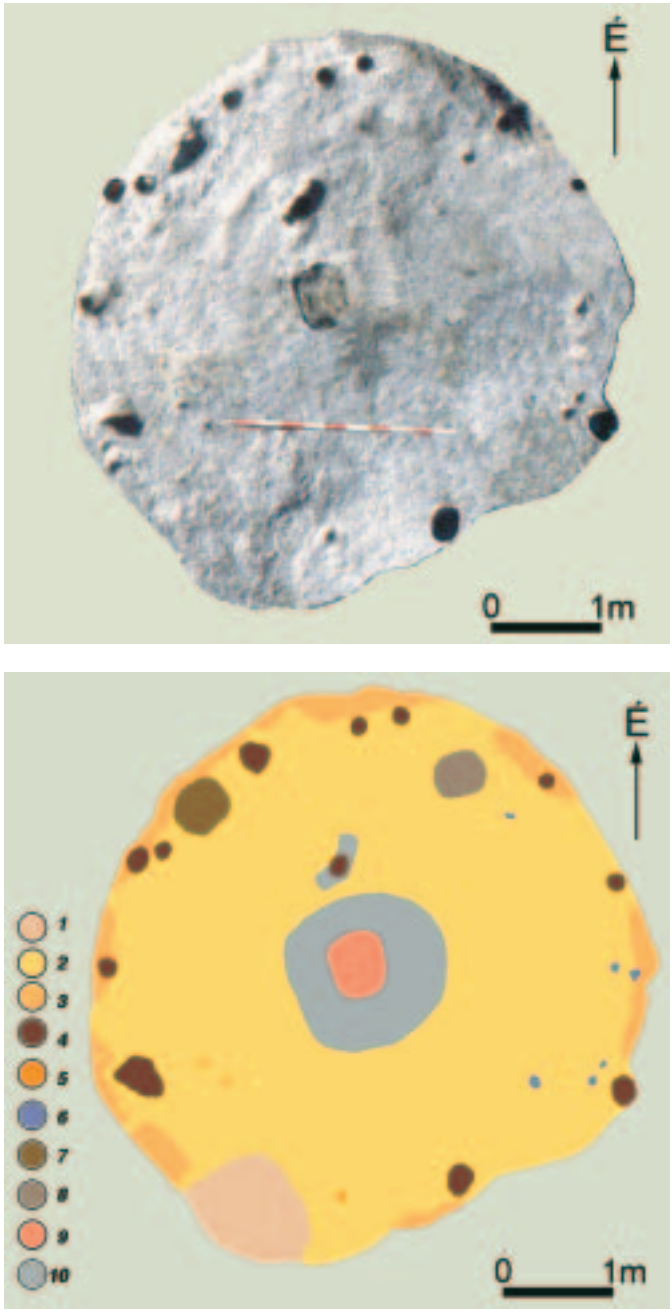

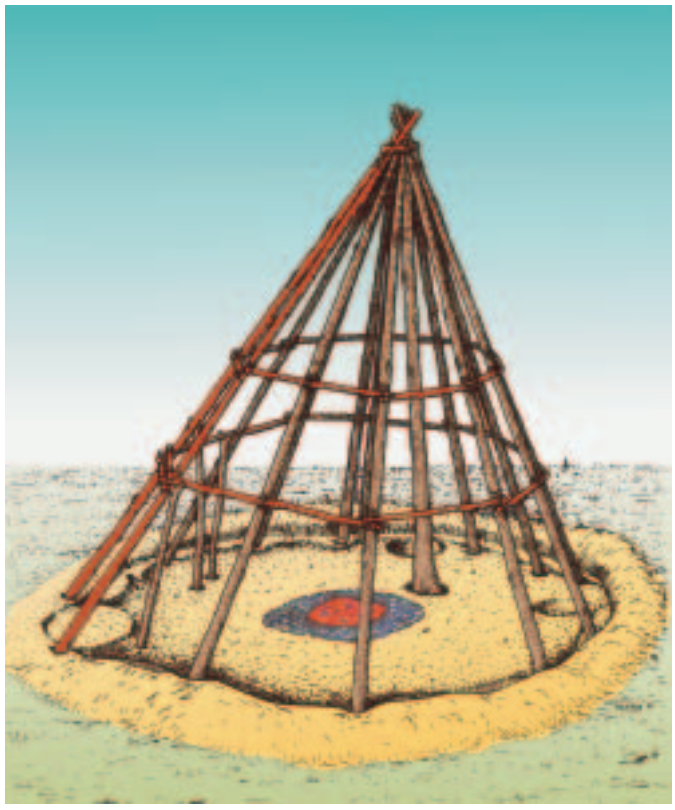

30. a–b) Jásztelek I lelőhelyen feltárt vadászkunyhó alapja (ásatási fotó és rajz).
Jelkulcs: 1. bejárat, 2. járószint, 3. padka, 4. cölöplyuk, 5. bejárathoz kapcsolódó karólyuk, 6. fekvő- vagy tároló alkalmatossággal összefüggésbe hozható karólyuk, 7. lapos mélyedés, 8. élelemtároló gödör, 9. tűzhely, 10. hamu; c) A vadászkunyhó belső oszlopvázas szerkezetének rekonstruált képe K-ről nézve

ruálható, más részüket pedig valószínűleg nem önállóan használták, hanem betétként több darabot erősítettek egymás mellé csont- vagy agancsfoglalatban. A mikrolitok legjellegzetesebb képviselői a különféle geometrikus elemek: a félhold, a háromszög és a trapéz, amelyek a korszak egymást követő időrendi fázisainak jelzői. **(31. kép)** A kőleltárt félkész eszközök, retus nélküli pengék egészítik még ki, melyek a megmunkálatlan szilánkokkal, gyártási hulladékkal, magkövekkel és nyersanyagrögökkel együtt a helybeni előállítást tanúsítják.

A vadásztelepek kőipara uralkodóan olyan kovafélesé-gekből áll, amelyek képződése a közeli Mátra hegység utóvulkáni működéséhez kapcsolható. A kőzettani vizsgálatok megállapították, hogy a jászsági mezolit népcsoportok ezekhez az alapanyagokhoz a kistáj északi részén, néhány 10 kilométeren belül a mozgó vízi hordalékokban és a hordalékkúpokban, valamint 25-50 kilométeres távolságot megtéve, közvetlenül a Mátra felszíni forrásaiban juthattak hozzá. A beszerzési útvonal a Zagyva és a Tarna, valamint a kisebb észak-jászsági patakok észak–déli irányú völgyei mentén valószínűsíthető. A távolabbi nyersanyagfajták (például tokaj–eperjesi-hegységi obszidián, bükki üveges kvarcporfír és a dunántúli Szentgálról származó radiolarit) csak szórványosan fordulnak elő.

A telepek további leletei a mezolit közösségek összehangolt, a környezeti adottságok által nyújtott lehetőségek teljes körű kihasználására irányuló életmódját bizonyítják. A vadászzsákmányban – a Jászság mozaikos környezetének megfelelően – a különböző ökológiai igényű zárt/erdei, valamint a nyitott/sztyeppei-erdőssztyeppei fajok egyaránt megtalálhatók. Az íjjal és a nyíllal **(32. kép)**, valamint az ember legkorábban háziasított állatának, a kutyának a segítségével folytatott vadászat hatékonyságának köszönhetően az elejtett állatok jelentős része nagytestű növényevő volt: őstulok, bölény, vadló, gímszarvas, vaddisznó és őz. A magányos vadak (vadló, gímszarvas bika, vaddisznó), vala-

mint a csordaállatok (őstulok, bölény, gímszarvas tehén, őzek) elejtése eltérő vadászati módszert és vadásztechnikát igényelt. A konyhahulladékban a fenti fajokon kívül madarak és kisebb emlősök (például sün), valamint prémes állatok, így mezei nyúl, hód, görény, vadmacska, nyest, nyuszt, róka, farkas maradványai is előkerültek. A további leletek – hal, mocsári teknős, madártojás, vízi és szárazföldi csigák, valamint kagylók – arról tanúskodnak, hogy a vadászaton kívül még a halászat és gyűjtögetés is jelentős kiegészítő táplálékot biztosított. Növényi táplálék nyomait eddig még nem sikerült a feltárásokon kimutatni, de a környezetrekonstrukciós vizsgálatok alapján feltételezhető, hogy a ligeterdőkben előforduló különböző gombák, gyökerek, gumók, valamint a makk, a som, a sulyom, a szeder, a málna, az eper, a szamóca és különösen a mogyoró fontos szerepet játszhattak a mezolit népcsoportok létfenntartásában.

A rendelkezésre álló régészeti és őskörnyezeti adatok birtokában feltételezhető, hogy további mezolit lelőhelyek kimutatására elsősorban az Alföld északi peremén, a jászságihoz hasonló ökológiai adottságú területeken, valamint az Északi-középhegység nyílt színi kovalelőhelyeinek térségében és a két eltérő nagytájat összekötő észak-alföldi hordalékkúp síkságon átvezető észak–déli irányú folyóvölgyek mentén van remény.

A Jászberény I lelőhely települési rétegében feltárt szárazföldi csigák héjából kapott egyik radiokarbon dátum szerint a mezolit vadászok 8030±250 évvel ezelőtt telepedtek meg az Ős-Zagyva közelében. A jászsági mezolitikum kőleltárát, amelyet észak-alföldi mezolit ipar néven különítettünk el, egyedi sajátosságok jellemzik. Az ipar a Balkán északi és a Kárpát-medence északnyugati részén kimutatott kulturális egységek közötti átmenetként értelmezhető. Elsősorban a Kárpát-medence északi részén található lelőhelyekkel, így a partiumi és a felvidéki telepekkel (például Csomaköz II, Bárca I, Szered I) hozható szorosabb összefüggésbe.

Európában a késő mezolitikum anyagi kultúrájában közvetlenül a neolitikum vagy újkőkor kialakulását megelőzően mélyreható változások mentek végbe, melyek általános jellemzőikben egységesítették a régészeti forrásanyagot. A korszak kőiparában számos technológiai újítás (retusált csonkítás, völgyelt eszköz, trapéz stb.) tűnt fel, amely a földrajzi és kulturális határvonalaktól függetlenül, térben és időben differenciáltan az egész kontinensen érvényre jutott. A kőleltárak fent említett módosulása az újkőkori eszközkészlet kialakulásának irányába mutat. Az észak-alföldi mezolitikum kései fázisába tartozó Jásztelek I lelőhely kőipara olyan jellegzetességekkel bír, amelyek alapján beilleszthető ebbe a globális folyamatba. A régészeti és paleoökológiai eredmények alapján bizonyítható, hogy hazánk a mezolitikumnak ebben az időszakában is egyenrangú részese volt annak a tendenciának, amely a kontinensen körvonalazhatóvá vált.

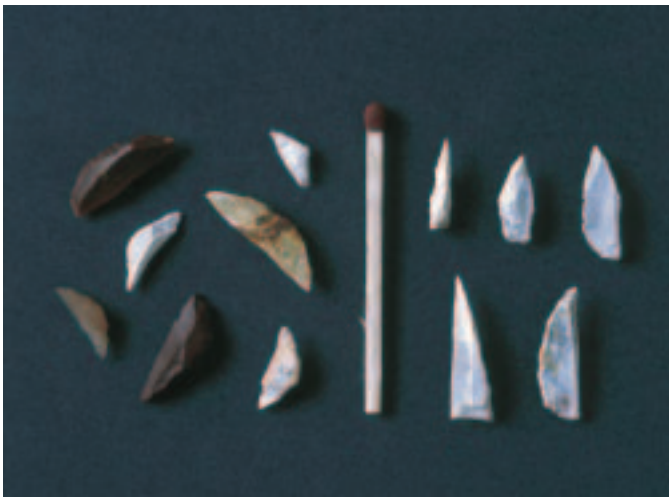

31. Geometrikus mikrolitok és nyílhegyek a jászsági lelőhelyekről

Európa jégkor végi kulturális és gazdasági fejlődésétől eltérő módon a Közel-Keleten és Anatóliában már ezekben a korai évezredekben kialakult a neolit termelőgazdálkodás: a növénytermesztés és az állattartás. Az ezekből az elsődleges civilizációs térségekből kiinduló északnyugati irányú kulturális és etnikai impulzusok eredményeképpen terjedt tovább a termelőgazdálkodás, valamint az újkőkori életforma és technológia (agyagedények készítése, szövésfonás, kő csiszolása és fúrása) a Balkán, majd a Kárpát-medence központi részei felé. A legkorábbi balkáni földműves civilizációhoz szorosan kötődő kora neolit *Körös–Starčevo-kultúra* északi határa mintegy 8000 évvel ezelőtt a Kárpát-medence centrumában húzódott, így attól közvetlenül északra, a Jászságban élő mezolit vadászcsoportok és a tőle délre letelepedett, már élelemtermelő gazdálkodást folytató közösségek egymás közelébe kerültek. A Kárpát-medencét kettéosztó határvonal azonban csak időlegesnek bizonyult: a két különböző népességű és gazdálkodású, valamint eltérő technikai és társadalmi viszonyokkal jellemezhető kultúra hordozói között a minimális távolság miatt intenzív információáramlás alakulhatott ki. A jászsági középső kőkori telepek eszközkészletének elemzése alapján megállapítható, hogy az észak-alföldi mezolit ipar fiatalabb szakaszának népessége kész volt a délről érkező neolit vívmányok átvételére. Ennek következtében a neolitikum anyagi és szellemi kultúrája – módosult formában ugyan – fokozatosan érvényre jutott a Kárpát-medence északi felében, később pedig Közép- és Nyugat-Európa távolabbi területein is.

32. Rekonstruált mezolit nyílvessző

IV. AZ ÚJKŐKOR

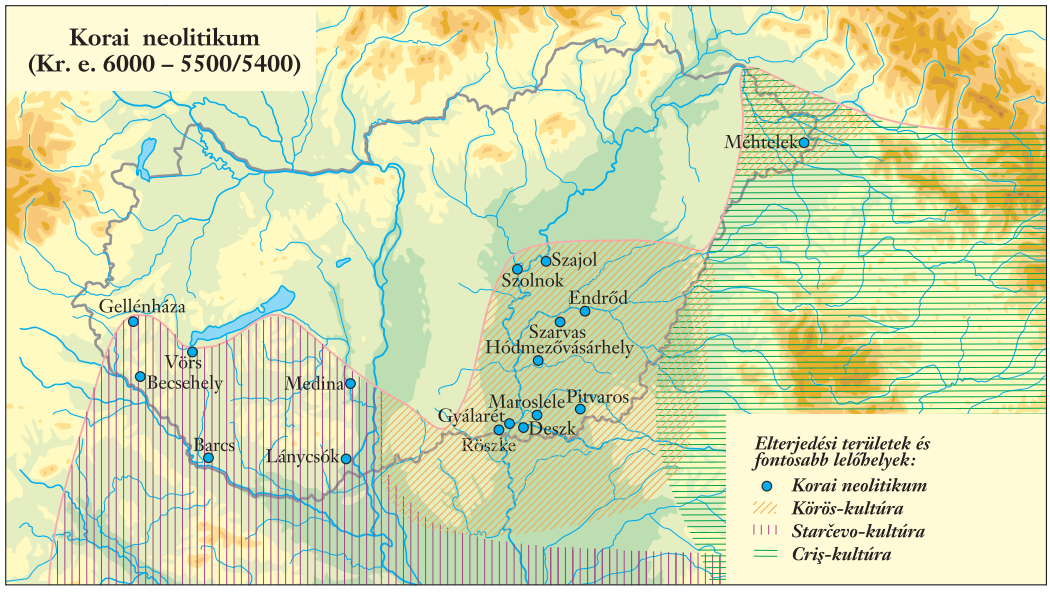
Korai neolitikum
(Kr. e. 6000 – 5500/5400)
Méhtelek
Szajol
Szolnok
Endrőd
Szarvas
Hódmezővásárhely
Gellénháza
Vörs
Becsehely
Medina
Maroslele
Pitvaros
Gyálarét
Deszk
Röszke
Bárcs
Lánycsók
Elterjedési területek és fontosabb lelőhelyek:
Korai neolitikum
Körös-kultúra
Starčevo-kultúra
Criş-kultúra

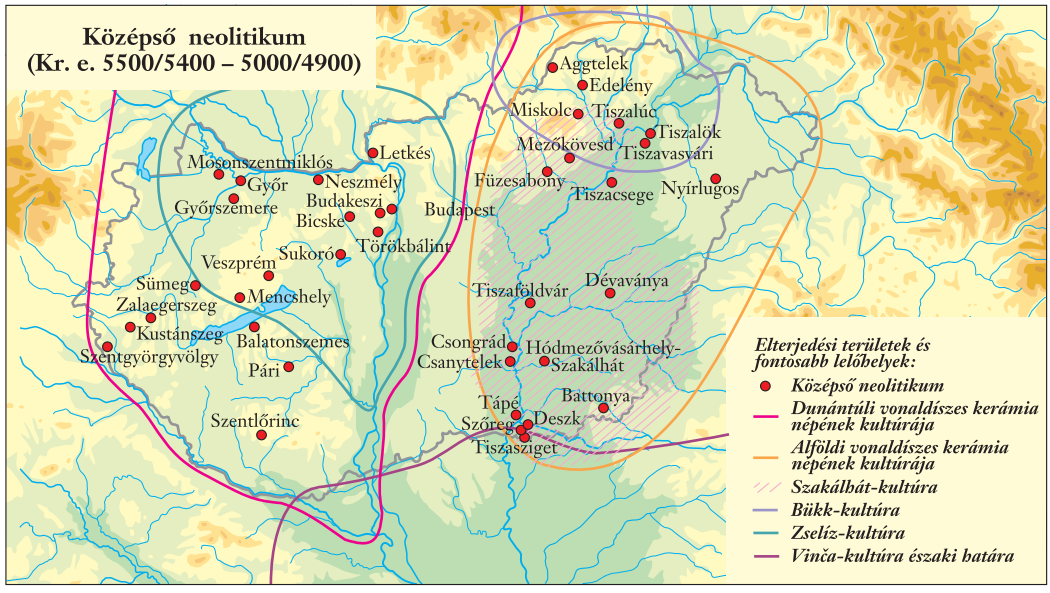
Középső neolitikum
(Kr. e. 5500/5400 – 5000/4900)
Aggtelek
Edelény
Miskolc
Tiszalúc
Tiszalök
Mezőkövesd
Tiszavasvári
Füzesabony
Tiszacsege
Nyírlugos
Mosonszentmiklós
Győr
Neszmély
Győrszemere
Budakeszi
Bicske
Budapest
Letkés
Törökbálint
Sukoró
Veszprém
Sümeg
Mencshely
Zalaegerszeg
Kustánszeg
Balatonszemes
Szentgyörgyvölgy
Pári
Tiszaföldvár
Dévaványa
Csongrád
Csanytelek
Hódmezővásárhely-Szakálhát
Tápé
Szőreg
Deszk
Battonya
Tiszasziget
Szentlőrinc
Elterjedési területek és fontosabb lelőhelyek:
Középső neolitikum
Dunántúli vonaldíszes kerámia népének kultúrája
Alföldi vonaldíszes kerámia népének kultúrája
Szakálhát-kultúra
Bükk-kultúra
Zselíz-kultúra
Vinča-kultúra északi határa

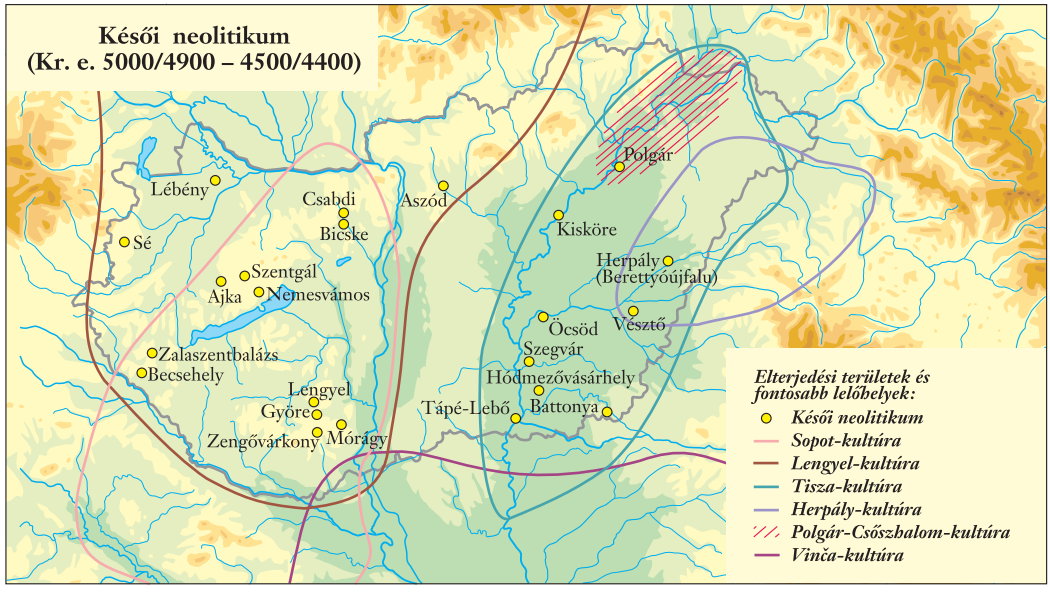
Késői neolitikum
(Kr. e. 5000/4900 – 4500/4400)
Polgár
Lébény
Csabdi
Aszód
Bicske
Sé
Kisköre
Herpály
(Berettyóújfalu)
Szentgál
Ajka
Nemesvámos
Öcsöd
Vésztő
Szegvár
Zalaszentbalázs
Becsehely
Hódmezővásárhely
Lengyel
Győre
Tápé-Lebő
Battonya
Zengővárkony
Mórágy
Elterjedési területek és fontosabb lelőhelyek:
Késői neolitikum
Sopot-kultúra
Lengyel-kultúra
Tisza-kultúra
Herpály-kultúra
Polgár-Csőszhalom-kultúra
Vinča-kultúra

A TERMELŐ GAZDÁLKODÁS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON

T. Biró Katalin

A jégkorszak végi vadászó, gyűjtögető életmódot Magyarország területén a Kr. e. 7–6. évezred folyamán váltja fel a termelőgazdálkodást (földművelést, állattenyésztést) folytató újkőkori, általánosan használt idegen nevén: neolit civilizáció.

A termelő gazdálkodásra való áttérést méltán nevezi a történettudomány „neolit forradalomnak". A környezethez való alkotó – és egyben pusztító – hozzáállás, aktív környezet-átalakító tevékenység teremtette meg mai életünk alapjait. A növénytermesztés, az állattenyésztés ismerete a „termékeny félhold", elsősorban a Közel-Kelet és a Balkán felől érte el Európát és közelebbről a Kárpát-medencét. Ennek bizonyítékai a termesztett növény- és háziasított állatfajok, elsősorban a gabonafélék és a kis kérődzők (juh/kecske), amelyeknek vad ősei a mi területünkön nem éltek.

A régészet nagy kérdéseinek egyike, hogy az új ismereteket és javakat a bevándorló népcsoportok hozták-e magukkal, vagy ezek szájról-szájra, kézről-kézre terjedtek el a helyi lakosság körében. Valószínű, hogy ennek is, annak is szerepe volt Közép-Európa neolitikumának kialakulásában.

A termelőgazdálkodásra való áttérés, a hatékonyabb, biztosabb megélhetést nyújtó élelemszerzés jelentősen megnövelte egy-egy terület eltartóképességét. A megnövekedett népesség demográfiai nyomása azonban újabb és újabb művelhető területek birtokba vételére ösztönzött. A korabeli szinten megművelhető terület határait a klíma- és a talajviszonyok jelölték ki; másrészt a „terjedés" folyamata nem légüres térben, hanem más – még vadászó-gyűjtögető életmódot folytató – népek ellenében történt. Ennek eredménye, hogy a neolitizáció „lépcsős" jellegű terjedést mutat. Az egyik ilyen lépcső a Kr. e. 7–6. évezred során Magyarország területén húzódott keresztül, és a legkorábbi neolitikus kultúrák, a déli eredetű Körös- (Criş) és a vele szorosan rokon Starčevo-kultúra legészakibb elterjedésének vonalát jelezte. A kezdetleges földművelési technika azonban korlátozta a megművelhető területek nagyságát.

Az újkőkori életmóddal együtt járó változások kihatottak a mindennapi életre, az anyagi kultúrára és a szellemi életre is. A megművelhető földterületek megtisztítása érdekében terjedtek el az ékként, baltaként használt, csiszolt kőeszközök; a termés tárolására szolgáltak a nagyméretű, égetett agyagból készült tárolóedények, hombárok. A földművelők életmódjának következménye a hosszabb ideig használt állandó települések és településhálózat kialakulása. Az újkőkori élettér alapvetően eltér a paleolit és a mezolit vadászok életterétől. A hegyvidéket többnyire csak nyersanyagszerző expedíciók céljából keresik fel. A fokozatosan kialakuló társadalmi különbségek tükre elsősorban a temetkezések, a sírok leletanyaga: a kezdetben melléklet nélkül vagy nagyon kevés melléklettel eltemetett halottak sorát az egyre változatosabb – gazdagabb, valamint szegényes sírokat egyaránt tartalmazó – temetők váltják fel a neolitikum végére.

Ugyanez a különbség megfigyelhető a települések rendszerében, szerkezetében is. Különösen az Alföldön, ahol az eredményes gazdálkodásnak köszönhetően a neolitikum fiatalabb szakaszaiban generációkon keresztül egy helyben laktak. Az évszázadok során egymásra települt rétegekből, a házak omladékaiból, a települési hulladékokból kialakult mesterséges dombok, a „tell"-települések a hatékony földművelés legjobb bizonyítékai. A késői neolitikum idején Magyarország területén ismét kulturális lépcső mutatkozik: itt húzódik az égei-balkáni típusú civilizációk és a közép-európai fejlődés fő vonalát jelentő késő neolit kultúrák határa.

A magyarországi neolitikum kutatásának kezdeteit nem tudjuk olyan látványos vitákhoz kötni, mint a paleolitikumét vagy a rézkorét. A legjellegzetesebb leletanyag – az újkőkori kerámia – azonosítása, pontos időrendjének tisztázása hosszú folyamat eredménye. A magyar ősrégészet úttörő egyénisége, *Römer Flóris* kezdeményezte „ó-kőkori kőeszközök" gyűjtését, mind a pattintott, mind a csiszolt eszközök tekintetében, ami főként újkőkori lelőhelyek azonosítását eredményezte, ha ezt akkoriban még nem is fogalmazták meg egyértelműen. A 19. század utolsó harmadában tártak fel olyan alapvető klasszikus lelőhelyeket, mint a Tolna megyei Lengyel (*Wosinsky Mór* szekszárdi apát ásatása, a késő neolitikus Lengyel-kultúra névadó lelőhelye) vagy az aggteleki Baradla-barlang, ahonnan a középső neolitikus Bükk-kultúra művészi szépségű edényei kerültek elő. Az első nagyhatású szintézis, ami a magyar újkőkori leletanyag rendszerezését tűzte ki maga elé, *Tompa Ferenc* nevéhez köthető. A 20. század 20-as éveinek végén idegen nyelven is közzétett munkája, *A szalagdíszes agyagművesség Magyarországon* sokáig meghatározó volt a korszak értelmezésében. Ebben az összefoglalásban a Közép- és Nyugat-Európában általánosan elterjedt és elterjedési területének nagy részén a legkorábbi neolitikumot képviselő vonaldíszes kerámia kultúráját tekintette a legkorábbi magyarországi neolitikumnak is. A Balkán és a Közel-Kelet gazdag újkőkorával szembesülve ismerte fel a kutatás a 40-es években, hogy a jobb minőségű, változatosabb kerámiát használó Körös-kultúra és az ezzel rokon népek időben jelentősen megelőzik a vonaldíszes edények népe kultúrájának képviselőit. Ezt a felismerést Magyarországon *Kutzián Ida* rögzítette. Az újkőkor bonyolult időbeli összefüggéseit újabban az egyre szaporodó ^{14}C-es koradatok, a rétegtani megfigyelések, az egymással kapcsolatban álló kultúrák egymás közötti kapcsolatai alapján próbáljuk egyre pontosabban meghatározni.

AZ ÚJKŐKOR TÖRTÉNETI VÁZLATA

A magyarországi újkőkorról sajnos még nem áll rendelkezésre a paleolitikumhoz hasonló összefoglaló kézikönyv. Korábban még az úgynevezett „rövid" vagy „történeti" kronológia kereteiben rajzolták meg a neolitikum (és a rézkor) történeti képét. Mára a neolitikum időbeli határait jóval korábbra, a Kr. e. 7–5. évezredre tesszük. A ^{14}C-es koradatokkal alátámasztott történeti vázlatot alapvetően három részre oszthatjuk: korai, középső és késői neolitikumra. **(1. kép)**

Magyarország mai területe az újkőkor teljes időszakában megosztott volt. Ennek oka földrajzi – vízrajzi és klimatikus, ritkábban domborzati – tényezőkben kereshető. A Duna évezredek óta mint jelentős kulturális határ – egyben összekötő tényező – működik. Az újkőkorban nem annyira maga a folyam medre, mint annak közvetlen környezete alkotta a természetes határt a Dunántúl és az ország keleti területe között. A Solt–Pesti-síkság a Gödöllői-dombvidékkel együtt kulturálisan a neolitikum teljes ideje alatt a Dunántúlhoz tartozó terület volt.

A kelet–nyugati megosztottság mellett az újkőkor jelentős részében megfigyelhető egy észak-dél irányú megosztottság is, nagyjából a Balaton, illetve a Körösök vonalában.

Ez a megosztottság legélesebben a korai neolitikum idején jelentkezik.

AZ ÚJKŐKORI FEJLŐDÉS VÁZLATA ÉS IDŐKERETEI A DÉL-ALFÖLDÖN

Horváth Ferenc

Az első élelemtermelők (régészeti megjelölése: *Körös-kultúra*) csoportjai az Észak-Balkánról kiindulva felhatoltak a Tisza középső folyásáig (Kunhegyes–Berettyóújfalu-vonal). Egyik csoportjuk magasan északon, a Tisza és a Szamos folyó közén telepedett meg (Méhtelek). Településeik Munkács környékéig követhetők. Közeli rokon népcsoportok foglalták el Erdély, a Bácska és a Bánság területeit is *(Starčevo–Criş-kultúra)*. A Dél-Alföldön az i. e. 7. évezred végén jelentek meg, és közel egy évezreden át népesítették be a Tisza és bal oldali mellékfolyóinak völgyeit, délen az Aranka folyó vonaláig. A folyóvölgyek magaspartjain, ártéri szigetein elterülő falvaikban nyeregtetős, felmenő falú házakban laktak, amelyeket oszlopszerkezet tartott és agyaggal tapasztott vesszőfonatból épült, amint azt ásatási alaprajzokból és egy ház agyagmodelljéből is ismerjük (Röszke–Lúdvár). Többek között Maroslele, Deszk, Hódmezővásárhely, Pitvaros, Gyálarét, Röszke határában tárták fel egy-egy településük részletét. Edényművességükre a félgömbös formák jellemzőek, melyek „díszítése" körömmel csípett, ujjheggyel, nád-, illetve botvéggel beböködött, kalász- domborművű ember-, esetenként állatalakot ábrázoló motívumokból áll. A legkorábbi időszakban a vörös bevonatos kerámián fehér, később fekete-barna vonalas, illetve rácsmintás, geometrikus festés figyelhető meg. A Körös-kultúra népének embertani alkata vékony, karcsú, déli *(gracilis mediterrán)*, de előfordul közöttük – talán éppen a helyi őslakosság rétegét jelentő keleti *(cromagnonid)*, illetve északi *(nordoid)* típus is.

Az i. e. 6. évezred második felében, az újkőkor középső szakaszára a Maros völgye két eltérő hagyományú kulturális régióra osztotta az Alföldet. Északon a Hollandiától Ukrajnáig terjedő nagy európai kultúra, a vonaldíszes edények népe élt. Földművelésből – állattartásból tartották fenn magukat. Az erdők kiirtásával, felégetésével jutottak az értékes termőföldhöz. A földművelési ismeretek akkori, meglehetősen alacsony szintjén azonban a termőföld kimerülése miatt gyakran kellett változtatni a lakóhelyüket. Lakóhelyeik nyomai Hódmezővásárhely határában és a Tisza–Maros szögében kerültek elő, mélyen bekarcolt, hullámvonalas és geometrikus díszítésű kerámiájukkal.

A Maros völgyétől délre, kb. Kr. e. 5400-tól jellegzetesen déli szellemi és gazdasági hagyományokat folytató közösségek éltek *(Vinča-kultúra)*. Emlékeiket Szőreg, Deszk és Tiszasziget (az egykori Ószentiván) határában rejti a föld. Kerámiaművességük, építészetük, kultúrájuk az anatóliai-égei-mediterrán világ fejlettségének visszfényét hozta el a Balkán legészakibb sávjába. Jellemző keramikájuk sötét színű, fényezett, kettős csonkakúp alakú. Gazdálkodásuk fejlettebb szintre jutott el, mint északi szomszédaiké. Már ismerhettek valamiféle egyszerű, talajváltó földművelési rendszert, hiszen központi településeik több száz éven át folyamatos megtelepedésről tanúskodnak (lakóhalmok, ún. tell-telepek). Falvaik közelében egyes helyeken megjelennek a temetők. A Marostól délre élő falvak új technikai vívmánya a csere. Az ennek révén kialakult kapcsolatokon keresztül, különösen a folyó északi sávjában és a Szárazér partján Kr. e. 5300 táján új hagyományú közösségek jöttek létre *(Szakálhát-kultúra)*. Ekkor jelennek meg a Maros völgyétől északra is az első lakóhalmok, „tellek" (Tápé–Lebő, Battonya), amelyek már a tartós megtelepedés, az állandó falu kezdeteit jelentik. A tell-kezdeményeken a lakosság kiscsaládi, balkáni háztípusok-

1. ^{14}C adatok a magyarországi újkőkor idejéről (Hertelendi et al. 1995 alapján)

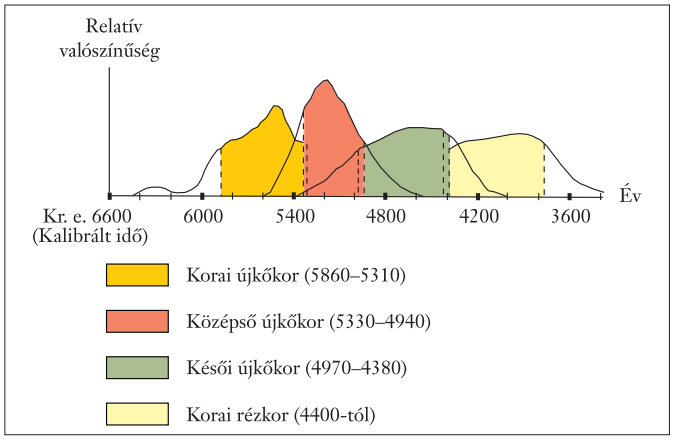

ban lakik, míg a nyílt falvakban nagyméretű, hosszú, nagycsaládi építményeikkel, a közép-európai vonaldíszes edények népének hagyományait követi (Csanytelek–Újhalastó, Csongrád–Bokros). A fazekasság részben a vonaldíszes edények kultúráját, részben a balkáni közösségek technológiai és motívumhagyományait ötvözte eggyé. A tehetősebb családok nőtagjai körében ekkor tűnik fel először a rézgyöngyökből fűzött nyakék. A rezet ekkor még nem öntötték, hanem hideg eljárással, formára kalapálással dolgozták fel.

Az újkőkor végére (i. e. 5. évezred első fele) az egykori vonaldíszes edények kultúrája és az erdélyi Maros-menti, valamint a középső balkáni népelemek kultúrájának, technikai újításainak bonyolult egymásra hatása eredményeképp a Dél-Alföld elérkezett addigi fejlődése csúcsára *(Tisza-kultúra)*. Ez az időszak mintegy másfél-kétezer esztendővel előzte meg a mezopotámiai dinasztiák kezdetét és az első egyiptomi piramisok korát. A Tisza, a Körösök, a Maros és a Temes folyók, valamint azok mellékvizeinek partjain virágzó, a balkáni, keleti-mediterrán világ fejlődése irányába formálódó közösségek jöttek létre. Ez azt jelentette, hogy ekkor a Kárpát-medence keleti fele Közép-Európa legfejlettebb régiója volt, amely a déli típusú kultúrkörhöz kapcsolódott. Nagy, sokszor több hektárnyi kiterjedésű települési központok, árkokkal, kerítéssel övezett, védett falvak, „tell-telepek" létesültek az Alföld déli felén (Szeged környékén Lebő, Hódmezővásárhely határában Kökénydomb, Gorzsa, valamint távolabb Szegvár-Tűzköves, Vésztő–Mágor, Battonya–Gödrösök).

A Tisza-kultúra az i. e. 5. évezred második felének kezdetén váratlanul eltűnik a szemünk elől. Lehet, hogy ezt a szinte teljes körű kultúraváltozást éghajlatváltozás is elősegítette. A földművelési eljárások fejlődése mellett a nagyállattartás került túlsúlyba. A jelentős élelemtartalékokat adó szarvasmarhatartás más irányba terelte a közösségek fejlődését.

AZ ALFÖLD ÉSZAKI RÉSZÉNEK ÉS AZ ÉSZAKI HEGYVIDÉK ÚJKŐKORÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

T. Biró Katalin

Az életmód és a földrajzi adottságok összefüggésében egy időpontban bizonyos területek sűrűbben lakottnak vagy teljesen lakatlannak tűnnek. Ez a helyzet Magyarország északi hegyvidékével: az őskőkor folyamán sűrűbben lakott, időnként szinte kizárólag innen ismerünk települési nyomokat, míg a neolitikum jelentős része során a hegyvidék szinte lakatlan. Kivételként említhetjük a nyersanyagforrások környékét (pl. Tokaj–Eperjesi-hegység), ahol egyes időszakokban valószínűleg bányász-kőszerszámkészítő közösségek telepedtek meg. Különleges települési helyek voltak a barlangok és a hegytetők, ahol az újkőkor embere is megfordult. A Mátra hegységtől keletre a hegyvidéki régió jellemzően a középső neolitikumban, a Bükk-kultúra idejében vált lakott területté.

A kora neolitikus Körös-kultúra elterjedési területének északi határa, mai ismereteink szerint, a Berettyó völgye, feltehetőleg az egykori Tisza-meder. Ettől északra, egészen a hegylábi régiókig az Alföld északi része az újkőkor idején sűrűn lakott terület. Ma még tisztázatlan, hogy az Észak-Alföld vadászó-gyűjtögető mezolit lakossága menynyiben élt párhuzamosan a legkorábbi neolitikus népességgel; az azonban vitathatatlan, hogy az újkőkor korszakos jelentőségű új ismereteinek közvetítésében fontos szerepe lehetett. Az Európa jelentős részén elterjedt vonaldíszes edények népének kultúrája sajátos csoportját találjuk ezen a területen, amit a kutatás *Alföldi vonaldíszes kerámia* kultúra (AVK) néven különített el. A legutóbbi években különösen e kultúra korai szakaszáról (Kr. e. 6. évezred közepe) gyarapodtak ismereteink (Mezőkövesd, Füzesabony nagy felületű új ásatásai alapján). Az autópályák építéséhez kapcsolódó leletmentések során első ízben volt alkalmunk településtörténeti, településszerkezeti megfigyelésekre.

Később (a Kr. e. 6. évezred utolsó negyedében) az egységes színezetű, nagy kulturális egység mellett, illetve abból származóan helyi sajátosságokat mutató kisebb csoportok jelennek meg; az Alföldön *Szakálhát*, *Esztár*, *Tiszadob*, *Bükk*, *Szilmeg* néven elkülönített csoportok jöttek létre. Ezek közül a *Szakálhát-kultúra* elsősorban az Alföld déli részén terjed el, míg a többi egység jellemzően észak-alföldi elterjedésű. Az iparművészeti szépségű kerámiát előállító Bükk-kultúra edényei a törzsterületen kívül messze vidékre eljutottak. A népesség által ellenőrzött, részben lakott területre esnek a legfontosabb északkelet-magyarországi (és délkelet-szlovákiai) nyersanyagforrások, köztük a különösen népszerű obszidián, azaz vulkáni üveg lelőhelyei. A hegyvidéki iparos lakosság sajátos szimbiózist alakított ki az Alföld élelemtermelő közösségeivel. A nyersanyagforrásokhoz való hozzáférés bizonyára fontos szerepet játszott a késői neolitikum bonyolult és ma még részleteiben kevéssé ismert történetében is. Szellemi életükbe a temetkezések, a kultikus rendeltetésű tárgyak és a különleges, például barlangi kultuszhelyek alapján tudunk bepillantani (Aggtelek–Baradla, Miskolc–Kőlyuk-barlang).

A késői neolitikum jellemző kultúrái Kr. e. 5000 körül jelennek meg a Tisza-vidéken *(Tisza–Herpály–Csőszhalom-műveltség)*.

A *Tisza-kultúra* elsősorban az Alföldről, tell-településekről ismert: északi elterjedési területe a Felső-Tisza-vidékig követhető, bár északon csak egyrétegű telepeket létesített. A *Csőszhalom-kultúra* kialakulásában dunántúli és dél-lengyelországi-szlovákiai területekről érkező hatások is szerepet játszottak, míg a *Herpály-kultúra* keleti, részben Kárpátokon kívüli kapcsolatokkal is rendelkezik. A névadó Polgár–Csőszhalom, illetve Berettyóújfalu–Herpály települések a korszak kulcslelőhelyei.

A DUNÁNTÚLI NEOLITIKUM A KEZDETEKTŐL A LENGYEL-KULTÚRA KIALAKULÁSÁIG

H. Simon Katalin

A Kr. e. 7. évezredben az ország keleti, illetve nyugati felén két, egymással közeli rokon, bár számos kisebb eltérést is felmutató művelődés, a *Körös-*, illetve a *Starčevo-kultúra* jelent meg, melyek a Délkelet-Európa korai neolitikumát jelentő hatalmas komplexum legészakibb tagjainak tekinthetők. A Starčevo-kultúra a Dunántúl déli területeit benépesítve az ottani korai neolitikumot hozta létre. A kultúra településein készítették a Dunántúlon az első égetett agyagedényeket, melyek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a művelődési kör egész területén. Falvaikat, melyek Délkelet-Európával ellentétben egyrétegű telepek, nagyobb vízfolyások, bővizű patakok mentén, hosszan elnyúló dombhátakra építették. A közel két tucatnyi, ismert dunántúli lelőhely közül a legjelentősebbek Lánycsók, Becsehely, Vörs és Gellénháza. A települések szerkezetéről ma még keveset tudunk: házaik a közvetett adatok alapján földfelszíni, oszlopvázas, tapasztott agyagfalú építmények voltak, melyek egymás közelében, különösebb szabályszerűség nélkül helyezkedtek el.

A rendelkezésünkre álló, egyelőre szerény adatok alapján gazdálkodásukban fokozatosan növekvő szerepet játszanak a háziasított állatok (szarvasmarha, juh/kecske, sertés) és a termesztett növények: egy- és kétszemű búza, illetve árpa. Halottaikat még a falvak területén, a házak között temetik el.

A Starčevo-kultúra elterjedésének északi határát ma nagyjából a Balaton vonalában húzhatjuk meg. Ez minden bizonnyal összefüggésbe hozható az ökológiai zónák elterjedésének határával.

A Balatontól északra fekvő területek egykorú lakossága ma még csak igen kevéssé ismert: valószínűleg továbbra is gyűjtögetésből, vadászatból és halászatból élő népek lakták. Azt, hogy a Starčevo-kultúrát nem „légüres tér” vette körül, egyértelműen jelzi a bakonyi, a balatonfelvidéki kőnyersanyagok ismerete és használata a Starčevo-telepeken. Az új életformát „készen” kínáló, déli eredetű népcsoportok jelenléte lehetőséget adott az Észak-Dunántúlon élőknek arra, hogy ugyanazt a fejlődési utat más területekhez képest jelentősen gyorsabban járják be, a Starčevo-kultúra és a tőle északra élő népek egymás mellett élésének és egymásra hatásának következményeképpen, amiről ma már több, a kulturális átmenetet képviselő leletanyag tanúskodik (Zalaegerszeg, Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb). A Kr. e. 6. évezred középső harmadában az északi területeken egy új kultúra keletkezett, amely egy addig ismeretlen tempójú gyors terjedés után, messze túllépve a Kárpát-medence határain, Európa nagy részén – általános vélemény szerint innen kiindulva – előbb a Rajnáig, majd a Párizsi-medencéig, keleti irányban pedig Ukrajnáig elterjedt. Jellegzetes, bekarcolt díszítésű edényei alapján ezt Magyarországon a *Dunántúli*, másutt a *közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának* nevezi az őskorkutatás. Hazánkban e kultúrának a Starčevo-kultúra késői fázisával párhuzamosan lezajló kialakulási fázisát egy ugyancsak gyors, most dél felé is irányuló expanzió követte, melynek során ma még korántsem világos körülmények közt, de mindenesetre nagyon rövid idő alatt, feltehetőleg a Kr. e. 6. évezred közepén megszűnt a Starčevo-kultúra és helyét az új művelődés vette át. A következő évszázadokban a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának (DVK) népe töretlenül folytatta a neolitikus életformát. Közép-Európából és a nagy felületű leletmentő ásatásoknak köszönhetően most már Magyarországról is ismerjük nagyméretű falvaikat és nagycsaládi hosszúházaikat. Mezőgazdaságukra az állattartás mellett az irtásos-égetéses földművelés volt jellemző, amely gyakori helyváltoztatásra kényszerítette a neolitikus közösségeket. Ezzel magyarázható a vízközeli dombhátakon elhelyezkedő, hosszan elnyúló telepek rendszere. Temetkezésükről egyelőre kevés adat áll rendelkezésünkre.

A Kr. e. 6. évezred végére a nagy kulturális egység a korábbiakhoz képest kis lokális egységekre vált szét *(Keszthely-csoport*, *Kottafejes kerámia népének kultúrája*, *Zselíz-kultúra)*. Messzeható kulturális kapcsolataik révén jelentős párhuzamosság alakul ki az Alföldön élő kultúrákkal, elsősorban a Szakálhát-kultúrával, amellyel több közös vonás is felfedezhető életmódjukban és kerámiaművességükben. A hiedelemvilág hasonlóságát és az igényességre törekvést bizonyítják a mindkét területen nagy számban fellépő arcos edények és az azonos elvek szerint díszített pompás edények.

Eközben a Kárpát-medence déli felében, a mai Horvátország és Szlovénia területén a korai neolitikus kultúrák utódaként új művelődés jött létre, amelyet horvátországi lelőhelye után ma *Sopot-kultúra*ként tart számon az ősrégészet. A Kr. e. 5. évezred elején e kultúra második fázisának települései jelennek meg a Dunántúl déli felében, majd északkeleti részén is. Úgy tűnik, meg is változik a korábban itt élt népesség anyagi kultúrája. A kapcsolatok szélesedésének bizonyítékaként más közép-európai kultúrák hagyatéka is megjelent a magyarországi lelőhelyeken. A középső neolitikum végén ismét a kulturális egységesedés került előtérbe. Az egymás szomszédságában élő kis kultúrákból egy új nagy egység kezdett kialakulni. A DVK késői csoportjaiból Északnyugat-Magyarországon és a Felvidéken létrejönnek a lengyeli művelődés alapvonalai. Valószínű, hogy a *Lengyel-kultúra* Magyarországon közép-európai alapokból építkezett, amihez erőteljes délkelet-európai elemek járultak.

A KÉSŐI NEOLITIKUM A DUNÁNTÚLON

T. Biró Katalin

A Dunántúl késő neolitikumának zömét a Lengyel-kultúra élete töltötte ki. Része annak a nagy egységnek, amely a Dunántúlon kívül Nyugat-Szlovákiát, Ausztria jelentős részét, Dél-Morvaországot és Lengyelország déli részét foglalja magába.

A Lengyel-kultúra kutatása *Wosinsky Mór* ásatásai nyomán indult meg az 1880-as években. Sokáig elsősorban dél-dunántúli lelőhelyeit ismertük: különösen jelentős a névadó Lengyel–Sánc lelőhelyen kívül a zengővárkonyi telep és temető, amelyet *Dombay János* tárt fel az 1930-as, 40-es években. Az elmúlt évtizedekben *Kalicz Nándor* aszódi kutatásainak nyomán kibontakozott a Lengyel-kultúra északkelet-magyarországi elterjedésének képe. Ma már egészen a Tokaj–Eperjesi-hegységig követhetjük a minden bizonnyal az értékes nyersanyagok (tokaji obszidián és változatos kovakőzetek) megszerzése érdekében kelet felé előrenyomuló népesség útját. A legutóbbi kutatások egyre szorosabb kapcsolatokat mutatnak ki Kelet-Magyarország késő neolitikus kultúrái *(Gorzsa-csoport, Polgár–Csőszhalom)* és a dunántúli törzsterület között.

A Lengyel-kultúrán belül szűkebb területi, kronológiai csoportokat különít el a kutatás. Az időbeli elkülönítés alapja, mint az újkőkor kutatásában jellemző, a kerámiaművesség fejlődése volt, amit csak napjainkban egészítenek ki az „abszolút" koradatok. Eszerint a Lengyel-kultúra a Kr. e. 4800 körüli időkben jött létre. A kultúra igen változatos edényformákkal, finom, gyakran festett díszkerámiával és durvább (főző-) edényekkel jellemezhető. A festés, amely szórványosan jelen volt a megelőző Sopot-kultúrában, de nem jellemző a DVK-leletanyagra, színes és változatos, különösen a kultúra korai időszakában, amelyben vörös, fehér, fekete és sárga ásványi festékanyagokat használtak. A Lengyel-kultúra fiatalabb periódusaiban az edényfestés aránya és a színek változatossága erősen csökken: a legfiatalabb, már a rézkor elejére tehető szakasz szinte teljesen festetlen, inkább a plasztikus díszek (bütykök) fordulnak elő.

A legkorábbi lengyeli időszaktól kezdődően kirajzolódnak olyan határozott, szűkebb területi csoportok, mint a névadó lelőhely körül elhelyezkedő dél-dunántúli (Tolna, Baranya) csoport, a Duna-kanyar tágabb környezetének változatos földrajzi adottságait kihasználó Aszód– Csabdi–Svodín-kör vagy a késői lengyeli népesség „ipartelepei" a bakonyi nyersanyagforrások vidékén. Általánosságban elmondható, hogy a Lengyel-kultúra népe a korábbiaknál szorosabb kapcsolatokat létesített a nyersanyagforrások vidékével. Telepei gyakran felhúzódnak a hegylábi régiókba, magasabb dombhátakra, ami egyrészt hatékonyabb földművelést, másrészt területi ellenőrzést és bányász-kézműves specializációt sugall. Talán ezzel összefüggésben a korábbi időszakhoz képest jelentősen megnő a vadászat szerepe az állattartással szemben. A nagy települések jelentős szerepet játszottak a távolsági csere lebonyolításában, melynek jellegzetes tárgyai az ékszerek között már megjelenő réz, a tengeri kagyló és a már korábban is messzire eljutó obszidián. Aszódon a lengyeli népesség kőbalta- és csonteszköz-készítő műhelyeinek nyomát is feltárták a késő újkőkori falu területén belül. A telepek építményei, az ún. nagycsaládi házak a középső neolitikus és közép-európai hagyományt képviselik. A Lengyel-kultúrához kapcsolódik a Dunántúl keleti részén a nagy sírszámú temetők létrejötte, amelyek még mindig a települési helyen belül, de a lakóterülettől elkülönítve helyezkedtek el.

A késői neolitikum végét az Alföldön a tell-települések megszűnése és a teljes kultúraváltozás jelzi. Ennek oka kereshető a klimatikus tényezőkben, a környezeti feltételek és/vagy a gazdálkodás hatékonyságának romlásában, az idegen kulturális behatásokban. A Dunántúlon ezzel szemben a Lengyel-kultúra késői szakasza töretlenül viszi tovább a késő neolitikus hagyományokat a kora rézkor idejére.

TELEPÜLÉSEK AZ ÚJKŐKORBAN

A közelmúlt legfontosabb kutatási eredményei az újkőkor települési rendszerének megismerése tekintetében a nagy felületen végzett leletmentő, illetve a finomrétegtani szemléletű tervásatásokon születtek. Az alábbiakban ezekből adunk ízelítőt.

2. Újkőkori falu településszerkezete. Füzesabony–Gubakút

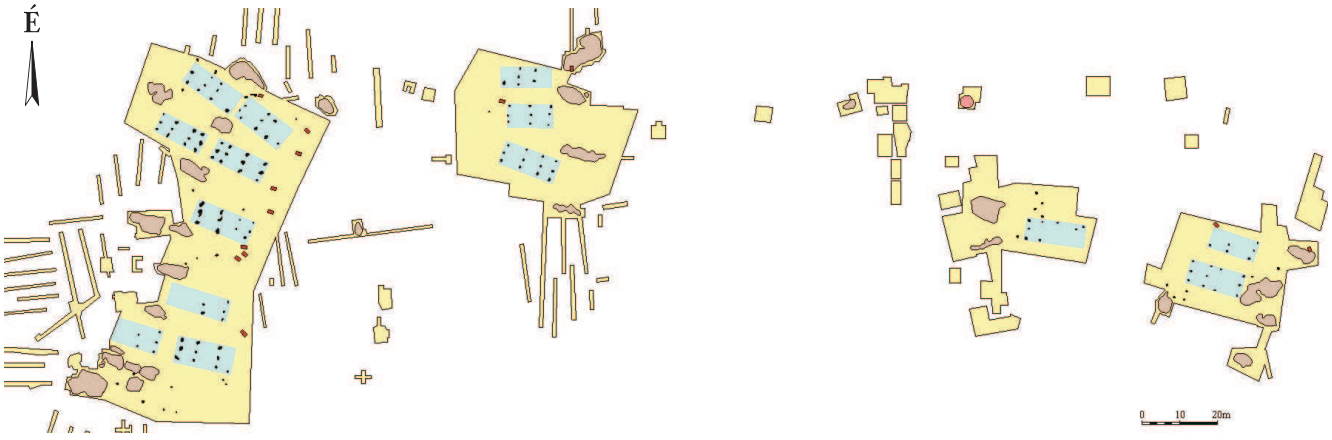

FÜZESABONY–GUBAKÚT
Domboróczki László

A lelőhely 1993-ban, az M3-as autópálya nyomvonalán végzett régészeti terepbejárások során vált ismertté, leletmentésére 1995-ben és 1996-ban került sor. A humuszréteg folyamatos eltávolítása során, a gazdag leletanyagot tartalmazó gödrök között, általában a gödörsor egyik oldalán feltűnőbben és sűrűbben oszlopok sötét foltjai rajzolódtak ki a sárga altalaj szintjén, melyek többé-kevésbé egyértelműen körvonalazták az egykori házak alaprajzait. A szabályosságokból ítélve a házak fő vázát többnyire 4×3 oszlop alkotta. Az épületek tehát zömében három osztatúak voltak, szélességük 6, hosszúságuk 14-16 méter lehetett. A falakat bizonyára vesszőfonatok képezték, melyeket agyaggal tapasztottak be. Áglenyomatos átégett agyagrögöket a hulladékgödrök és kutak betöltésében találtunk. A házak ÉK–DNy irányú sorokba rendeződtek, az egyes épületek hosszanti tengelye egységesen ÉNy–DK felé mutatott. A feltárt területen 4 házsort lehetett megfigyelni. A házak gödrökkel ellentétes oldalán, a sarkoknál sírok kerültek elő egyesével vagy kisebb (2-3-as) csoportokban. **(2. kép)** Az így kirajzolódó településszerkezetet különösen gazdag leletanyag kísérte. A gödrökből előkerült leletanyag zömét az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának százezres nagyságrendű kerámiatöredékei jelentik. A nagy mennyiségű állatcsont mellett, melyekből eszközöket (tűket, árakat, kanalakat, vésőket, sarlónyelet) is készítettek, sok kőeszköz (balta, véső, penge) és ékszer (gyöngy) is előkerült. A begyűjtött további leletek és nagyobb mennyiségű talajminta vizsgálata révén jóval árnyaltabb kép vázolható majd fel e korai földművelő, állattenyésztő közösség életéről és környezetéről. **(3. kép)** A Gubakútról eddig megvizsgált 15 db ^{14}C-es minta alapján a lelőhely nagyjából a Kr. e. 5500–5200 közötti időszakra keltezhető, ami az AVK korai időszakát képviseli.

3. Agyagból készült idolfej. Füzesabony–Gubakút

A füzesabony–gubakúti településszerkezet nem egyedi jelenség, hanem a korra jellemző települési struktúra. Mint régóta közismert, a Dunántúltól nyugatra, egészen a Rajnáig, sőt a Párizsi-medencéig terjedő területen (a közép-európai vonaldíszes kerámia elterjedési területén) hasonló településszerkezeteket tártak fel. A füzesabonyi ásatás óta egyre halmozódnak a bizonyítékok arra nézve, hogy a középső neolitikumban, az Alföld északi peremén máshol is hasonló települési képpel kell számolni.

EGY ÚJKŐKORI FALU A DUNÁNTÚLON: MOSONSZENTMIKLÓS – EGYÉNI FÖLDEK
Egry Ildikó

A Dunántúlon az újkőkor középső időszakában élt középeurópai vagy dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája népének emlékanyagát ma már több mint 500 helyről ismerjük. Hasonlóan az Európa nyugati területein lévő nagy neolit falvak előkerüléséhez, Magyarországon is az autópálya-építések teremtették meg a lehetőséget, hogy a vonaldíszes edények népének településeit jobban megismerhessük.

1993–94-ben az M–1 autópálya mosonszentmiklósi szakaszán, átlagosan 80 méter szélességben, megközelítőleg hat hektár felületen tanulmányozhattuk egy neolit falu maradványait, mintegy 7000 év távlatából. **(4. kép)** Az autópálya építéséhez megtisztított felszínen váltak láthatóvá a valamikor emberkéz alkotta építmények nyomai.

A 600 méter hosszú, környezetéből alig kiemelkedő homokdombot egykor bővizű patak szelte át, feltöltődött medre észak–déli irányba keresztezte az építendő út nyomvonalát. A vízjárás két oldalán épültek fel az újkőkori lakóházak, melyek közül nem egynek a hosszúsága a 40 métert is elérte, míg szélességük 6-8 méter lehetett. A házak a patak nyugati oldalán nagyobb, szabad térséget hagyva, egymás mellett laza sorba rendeződve szinte utcákat alkottak. Hosszanti tájolásuk megközelítőleg É–D irányú volt, bejáratuk pedig a déli, szélvédett oldalon lehetett. E monumentális építményeknek természetesen csak a homokos altalajba mélyedő, 30–50 centiméter átmérőjű oszlophelyei voltak megfigyelhetők mint kisebb-nagyobb kerek, barnásszürke folt-elszíneződések. A három párhuzamos sorban, egymástól kb. 80 centiméterenként elhelyezkedő, földbe ásott farönkök teherhordó elemként szolgáltak, ezeken feküdtek a ház hosszában a vízszintes tartógerendák, végeikkel összekapcsolva az ugyancsak fából készült tetőszerkezettel, amit talán náddal, szalmával vagy fakéreggel fedtek be. Néhány esetben a ház déli oldalán a függőleges faoszlopok kettesével álltak, a kutatók ebből arra következtetnek, hogy az épületeknek födémrészt készítettek, s ennek terhelését kellett ily módon jobban alátámasztani. A külső térhatároló falak vesszővel befont, agyaggal betapasztott cölöpvázát nem volt szükséges mélyre ásni, így aztán nyomukat ritkán, a házakat körülvevő sűrűn kirajzolódó, kis kerek gödrökben lehetett csak megfigyelni. A falak betapasztásához az agyagot közvetlenül a ház hosszanti fala mellől ásták ki, s az így keletkező mély árkok a későbbiekben a háztetőről lefolyó csapadék felfogására is alkalmassá váltak. Ezt valószínűsíti az a megfigyelés is, hogy mindegyik falat kísérő ároknál találtunk egy kútszerű mélyedést, mely természetes vízgyűjtőként

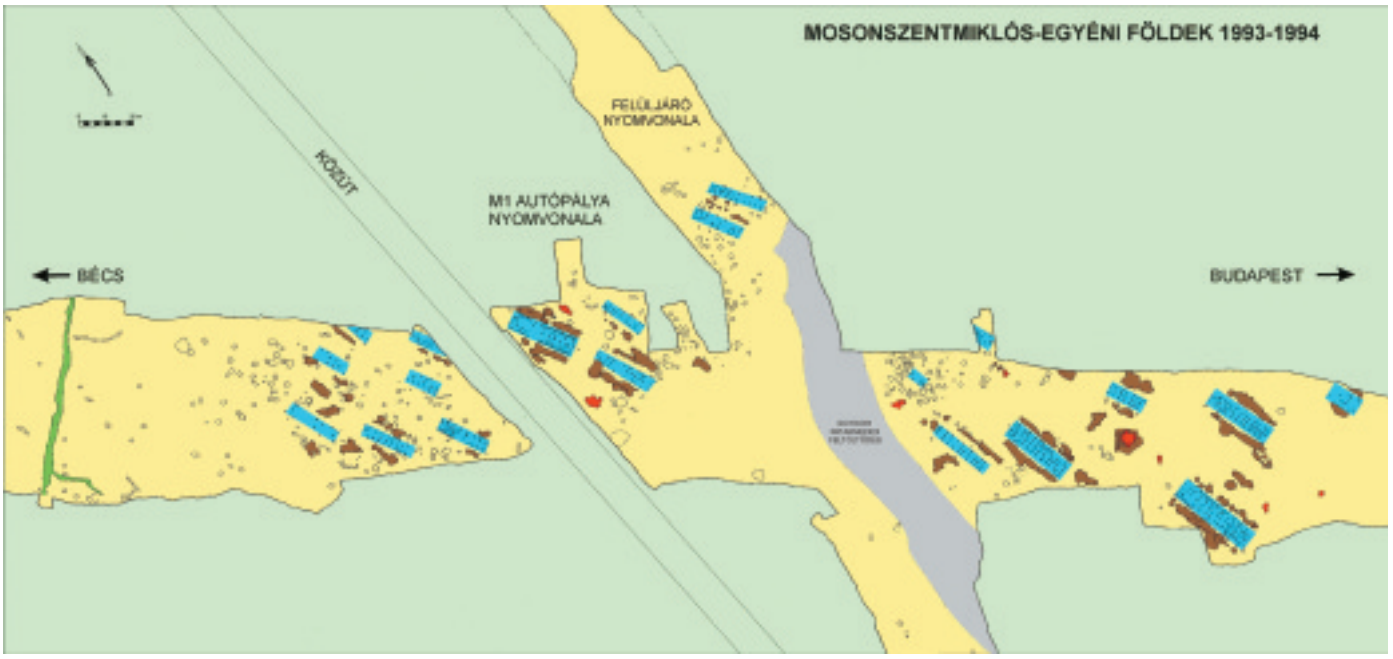

4. Újkőkori település térképe. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

szolgálhatott. Az építmények elpusztult falainak maradványai és eredeti járószintjük, ami a mai szántásrétegben volt, az évezredek során teljesen megsemmisült.

A vonaldíszes kerámia népe a történelem ezen időszakában csaknem egész Európában, a Rajnától a Dnyeszterig hasonló építményeket készített. A feltárt hosszú házakban egy-egy nagycsalád, kb. 15-20 ember lakott. A különböző alapterületű házak belső felosztása rendeltetésükkel – lakó- vagy tárolótér – is összefügghetett. A nagyobb, „emeletes" házak padlásán a közösség egész évi gabonakészletét raktározhatták. A házak építésében megnyilvánuló magas szintű famegmunkálási technika alapján, amit különböző speciális kő- és csontszerszámokkal végeztek, feltételezhetjük, hogy az épületek belső berendezési tárgyai is fából és más természetes anyagokból (bőr, nád stb.) készülhettek.

A lelőhelyünkön feltárt épületek valószínűleg nem egy időben álltak, a település folyamatosan bővülhetett, vagy lakói bizonyos időre elhagyták, majd visszatértek. Feltételezhető, hogy a falu körüli földek termőerejének kimerülése késztette az embereket vándorlásra, majd bizonyos idő elteltével a már korábban feltört területeket ismét művelésbe vonták.

A házak közötti szabad térségeken elszórtan különálló, földbe mélyített munkagödrű, kis sütőfelületű kemencemaradványokat találtunk. Egy nagyobb gödör oldalában kör alakban elrendezett, hat sütőfelületből kialakított „műhelyt" figyeltünk meg, amelyet feltehetően védőtetővel is elláttak. A nagy mennyiségű agyagedény készítéséhez és a mindennapi tevékenységhez bizonyára még több kemencére és tűzhelyre volt szükség, ezek azonban nagyrészt a föld felszínére épülhettek, ezért nincs feltárható maradványuk.

5. Őrlőkő. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

6. Madár alakú edény. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

Néhány esetben a házakban, de főként körülöttük tártuk fel az ugyancsak földbe mélyített, szabályos kör alakú tárológödröket. A gödrök betöltésében találhatók meg legnagyobb számban azok a tárgyak, amelyeket az újkőkori emberek mindennapjaikban használtak, és az akkori „járószinten" véletlenül vagy szándékosan elszórtak. A település élete során a már használaton kívüli gödrökbe időnként beletöltötték a házak között összegyűlt hulladékot, állatcsontokat, törött edényeket, kőeszközöket. Más esetekben a telep elhagyása után a felszínről a gödrökbe bemosódó kultúrréteg tartalmazza a korszak leletanyagát. **(5. kép)** Ritka véletlen volt, hogy az egyik tárológödör oldalába vájt kisebb mélyedésben – talán a telep felhagyásakor – ott felejtettek vagy szándékosan ott hagytak egy különleges formájú, feltehetőleg nem mindennapi használatra szánt, emberarcú, madártestű, lábakon álló edénykét. **(6. kép)**

7. „Kottafejes" díszítésű fazék. Mosonszentmiklós–Egyéni földek

Az ezerszámra összegyűjtött cserépdarabok formai és díszítésbeli sajátosságaikkal a legfontosabb adatokat szolgáltatják a település pontosabb időrendi besorolását illetően. Lelőhelyünkön nagyobb számban az ún. kottafejes mintával díszített edény töredékeit találtuk meg. **(7. kép)** Ezek mellett számos darab tartozik a korábbi korszakba, melynek sajátossága a mélyen bevésett, egyszerűen ívelt vonaldísz, míg a kultúra késői szakaszát reprezentálják az első lelőhelyéről Zselíz-kultúrának nevezett, sűrű bekarcolásokkal és sávos festéssel gazdagon díszített kerámiatöredékek. A leletek alapján a kőkori falu első lakói, ha nem is a kialakulás kezdeti szakaszától, de már igen korán birtokba vették a területet, és bár megszakításokkal, de a kultúra élete során mindvégig lakták e vidéket. Feltehető, hogy a település megszűnését is egy elköltözéshez köthetjük, mivel a feltárt terület és a település méreteihez képest meglepően kevés kőszerszámot, kővésőt, baltát találtunk. Ezeket a nagyon sokrétűen felhasználható eszközöket az újkőkori lakosok magukkal vihették új lakhelyükre.

A Mosonszentmiklós határában előkerült település a vonaldíszes kerámia kultúrájának ez idáig a Dunántúlon legnagyobb felületen feltárt, leletanyagában rendkívül gazdag lelőhelye. A húsz építmény és a hozzájuk tartozó gödrök és árkok az egykoron lakott területnek kb. a felét tehetik ki. A löszhát szélén, a házaktól mintegy 100 méterre húzódó, átlagosan 2 méter széles, a mai felszíntől mérve 1,5 méter mély árok, aljában oszlopsor nyomaival egy paliszád (fakerítés) lehetett, mely a telep lakosait északról védte.

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY–GORZSA

Horváth Ferenc

A Tisza-kultúra tell-szerű települését – kisebb ásatások után – az 1978–1996 között lezajlott folyamatos feltárás eredményeiből ismerjük. A Tisza–Maros szögének legjelentősebb újkőkor-végi települése mintegy 4-5 méterre emelkedik ki a környező terepszintből, amely a múlt századi folyószabályozás idejéig az egykori Tisza árterében, a Kéró ér partján feküdt. Vízjárta mocsaras terület, nádasok vették körül. A tell rétegsora 2,6-3 méter vastagságú, ebből 180-200 centiméter az újkőkorból származik. A település mintegy 7 hektár területű, ebből maga a tell kb. 3,5-4 hektár kiterjedésű.

Az újkőkori rétegsor hat települési fázisra osztható, azaz hat ízben változott meg részlegesen a falu szerkezete. A legkorábbi fázis a korai Tisza-kultúra idejének második felét, a későbbi rétegek a klasszikus és késői Tisza-kultúrát, míg az utolsó fázis a Prototiszapolgár időszakot képviseli. A kalibrált ^{14}C-korhatározás szerint ez az időszak Kr. e. 4900–4400 között helyezkedik el, a Dunántúlon ezzel egy időben a Lengyel-kultúra élt, a Balkán északi részén pedig a Vinča-kultúra virágzott.

8. A 2. sz. ház részlete. Hódmezővásárhely–Gorzsa

A település a kezdeti időszakban a természetes magaslat, a pleisztocén löszhát közepét, valamint annak déli lejtőjét foglalta el. A házak nagyméretű, több helyiséges, oszlopszerkezetű építmények voltak. A 2. számú ház a magyarországi újkőkor egyik legnagyobb méretű lakóépülete. **(8. kép)** Tűzvész őrizte meg a téglává égett, közel egy méter magasságban fennmaradt agyagfalakat. Alaprajza fordított, szögletes „U"-alakú, hat helyiségből állt. Teljes hossza több, mint húsz méter (20,20×13 méter). Valamennyi helyiségét vastagon tapasztott agyagpadlóval burkolták. A bedőlt falak alatt megmaradt a ház teljes kerámiaanyaga és kőeszközkészlete. Minden helyiséghez boltozott kemence, némelyikhez szövőszék tartozott. A keleti szárny legészakibb helyisége adott helyet a kultikus gyakorlatnak, a vetőmag tárolására szolgáló agyagládákkal, nagyméretű, agyagból tapasztott oltárral. Az épület valószínűleg a közösség életében vezető szerepet betöltő nagycsalád lakhelye lehetett, talán közösségi feladatokat is ellátott.

A domb beépítetlen területén helyezték el az állatállományt, itt voltak a vetemények és a temető. A házak, a kemencék tapasztásához, a kerámiatárgyak készítéséhez helyben bányászták a sokszáz tonnányi agyagot. A település területét már a kezdeti időszakban is oszlopokra font sövénykerítéssel vették körül, ami egyrészt a védelmet, másrészt az állatállomány egyben-tartását szolgálta. A település virágkora idején újabb, 2,5-3 méter mély sáncárokkal vették körül a lakóterületet. A feltárások és az azt megelőző próbafúrások szerint a beépített terület ekkor érte el legnagyobb kiterjedését. A házak ekkor egy nagyobb, központi üres tér körül helyezkedtek el. Ennek a falunak az élete viszonylag hosszú ideig, mintegy 150-200 évig tarthatott. Bár e hosszú időszak alatt a falu házait többször is pusztították tűzvészek, egy ízben pedig teljesen leégett az egész falu, a házakat mindig a régi helyükön, és többé-kevésbé hasonló alaprajzzal építették fel.

A település kerámiatárgyai a korhoz képest magas színvonalon, fejlett égetési eljárással készültek. Az edényeken megjelenő, rendkívül bonyolult, fonatmintákhoz hasonló, meander-szerű elemekből felépülő, karcolt rendszer minden bizonnyal használóik számára meghatározott jelentést hordozott. Emellett jellemző volt a fekete, fényes, gyakran porcelánfinomságú, apró, lencseszerű dudorokkal ékesített kerámia is. Ennek és a Tisza–Maros szöge tucatnyi más közösségének *(Gorzsa-csoport)* különös jellemzője volt a szélesen kihajló szájú fazék, az ún. „galléros edény". **(9. kép)** Az agyagművesség mellett a pattintott és a csiszolt kőeszközök, a csonteszközök előállítására, a fonás-szövés, a rézművesség, a növénytermelés, az állattartás, a vadászat, a halászat és a gyűjtögetés bőséges bizonyítékai kerültek felszínre. A településen előkerült nagy mennyiségű réz és Spondylus-kagylóból készült ékszer, dunántúli radiolarit, mecseki, ba-

9. Galléros edény a gorzsai telepről

konyi, bánáti és volhíniai kova, erdélyi márvány stb. a távoli területekkel tartott kapcsolataikat jelzik.

A település pusztulásának okát pontosan nem ismerjük. A legutolsó megtelepedés nyomai már a Tisza-kultúrából a korai rézkorba átvezető *Prototiszapolgár-kultúra* körébe tartoznak.

TEMETKEZÉSI MÓD AZ ÚJKŐKOR IDEJÉN

A neolitikum különböző népcsoportjai olyan intenzív és hosszan tartó kapcsolatban álltak halottaikkal, ami mai európai kultúránktól már régen idegen. Az élők és a halottak közötti viszony sokkal tovább tartott, mint maga a temetési ceremónia, amelyet a régészeti megfigyelések adatai csupán sejtetni engednek.

A halál titokzatos, érthetetlen jelenség lehetett a neolitikus emberek számára is. Erre az időszakra már kialakulhattak bizonyos elképzelések az olyan kérdésekkel kapcsolatban, hogy mi történhet a meghalt személyekkel, hová kerülhetnek, visszatérhetnek-e, esetleg más formában. Az elképzelések a gyakorlatban rítusokat eredményeztek, melyek azonban nem egyénileg alakultak ki, hanem a közösségi tudat kifejeződéseként nyilvánultak meg. Ezek a „megnyilvánulások" az őstörténész számára éppúgy egy régészeti kultúra jellegzetességeit alkotják, mint például maguk a sírmellékletek.

10. Karlánc (vegyes kagylógyöngy, szarvasszemfog, csont) Kisköre-Gát, Tisza-kultúra

11. Spondylus tengeri kagylóból készült karperecek. Kisköre-Gát, Tisza-kultúra

ÚJKŐKORI TEMETKEZÉSEK A TISZA-VIDÉKEN

Oravecz Hargita

Az első falvak és a hozzájuk köthető temetkezések az újkőkor kezdetén – a Kr. e. 7. évezredben, a Körös-kultúra térhódításával – jelentek meg a Tisza-vidéken. A telepen előforduló temetkezés egyben a letelepedett életmód tükröző je is. „*A földműves számára az „igazi világ" az a tér, amelyben él: a ház, a falu, a termőföldek, mert ott valósul meg a kapcsolat az emberfölötti lényekkel.*" (Mircea Eliade) Tehát, nem véletlen jelenség a falvak területén, a lakóházak mellett vagy éppen azokban feltűnő sírok előfordulása.

A Körös-kultúra népessége különféle rítusokkal kísért szertartás keretében temette el halottait. A tetemeket felhúzott lábbal, oldalt, „zsugorított" helyzetben és általában fejjel kelet–délkelet felé tájolva helyezték el a sírgödörbe vagy gyakran a hulladékgödörbe. Némely csontvázon, főként a koponyán vörös festés maradványa figyelhető meg. Az elhunytak mellé nagyon ritkán helyeztek sírmellékleteket, egy-egy edényt vagy kagylókarperecet.

Szajol–Felsőföld és Szolnok–Szanda lelőhelyeken az elhunytakat némelykor a házpadlón, eszközökkel, edényekkel és rituális tárgyakkal együtt temették el. A csontvázakon látható égésnyomok arra utaltak, hogy a ház lakói a szertartást követően a halottra gyújtották az épületet. Ennek a rítusnak, a korabeli balkáni, görögországi újkőkorban vannak szellemi kapcsolatokra utaló párhuzamai.

A magyar kutatásnak megközelítően 100 temetkezésről van tudomása a Körös-kultúra teljes területéről.

Az alföldi vonaldíszes kerámia (AVK) kultúrájának sikeres gazdálkodása következtében megnövekedett népszaporulattal és nagyobb népsűrűséggel kell számolnunk. Ennek ellenére a falvak temetkezéseiből még mindig aránytalanul keveset (kb. 200-at) ismerünk.

A középső újkőkori temetkezések a települések határain belül kerültek elő, nagyobb részük inkább a lakóépületek melletti „szabad" területről. Néhány lelőhelyen már megfigyelhető az a szándék, hogy a halottak a lakóházaktól egyre távolabb, a közösség által kijelölt területre kerüljenek.

A sírok esetenként két vagy három kisebb, laza szerkezetű csoportosulást mutatnak, amelyek összetartozó, családi egységek is lehettek. A sírgödrök alakja általában ovális vagy téglalap alakú. Az elhunytakat bal oldalukra fektetve, fejjel délkeleti irányba fordítva temették el. A különböző rítusok (de főként a fekvésmód, a tájolás) nagy területen egységesek. Nem csupán egy-egy kisebb közösség tagjait temették el azonos módon, hanem az AVK-kultúra különböző regionális csoportjaiban is hasonló temetkezési szokások figyelhetők meg.

A sírok jelentős része még mindig melléklet nélküli, vagy igen kevés mellékletet tartalmazott. Az okkerral festett, felékszerezett és mellékletekkel ellátott halottak azonban már a közösségnek bizonyos személyekkel szembeni fokozottabb gondoskodásáról tanúskodnak. A kevés melléklet között leggyakoribb a kerámia. Többnyire egykét edényt raktak a halott mellé, de előfordult 3-6 darab is egy sírban. A kő- vagy csonteszközök a ritkábban előkerülő mellékletek közé tartoznak. Az ékszerek (gyöngyfüzérek, karláncok, karperecek), a korongos „övdíszek" e korszak jellegzetes sírleletei, feltehetően a viselet részeként kerültek a sírba. **(10. kép)**

A sírban lelt tárgyak különböző értéket képviseltek. Vannak közöttük teljesen hétköznapi darabok, de előfordulnak gondosan elkészített vagy ritka „import" nyersanyagból (márványból, rézből, gagátból, Spondylus-kagylóból) előállított, igazi „presztízsékszerek" is. **(11. kép)** A kérdés az, hogy miként értelmezhetjük a temetkezések közötti különbségeket. A lelet nélküli és az átlagosnál gazdagabb temetkezések együttes előfordulása alapján valószínűnek tartjuk, hogy esetleg „szociális" különbségekről lehet szó.

A neolitikum végére az intenzív agrárgazdálkodás hosszú, folyamatos fejlődést eredményezett a több rétegű telleken és a hozzájuk kapcsolódó telepeken, ahonnan

12. Kisköre-Gát, középső és késő neolit temetkezések elhelyezkedése a településen

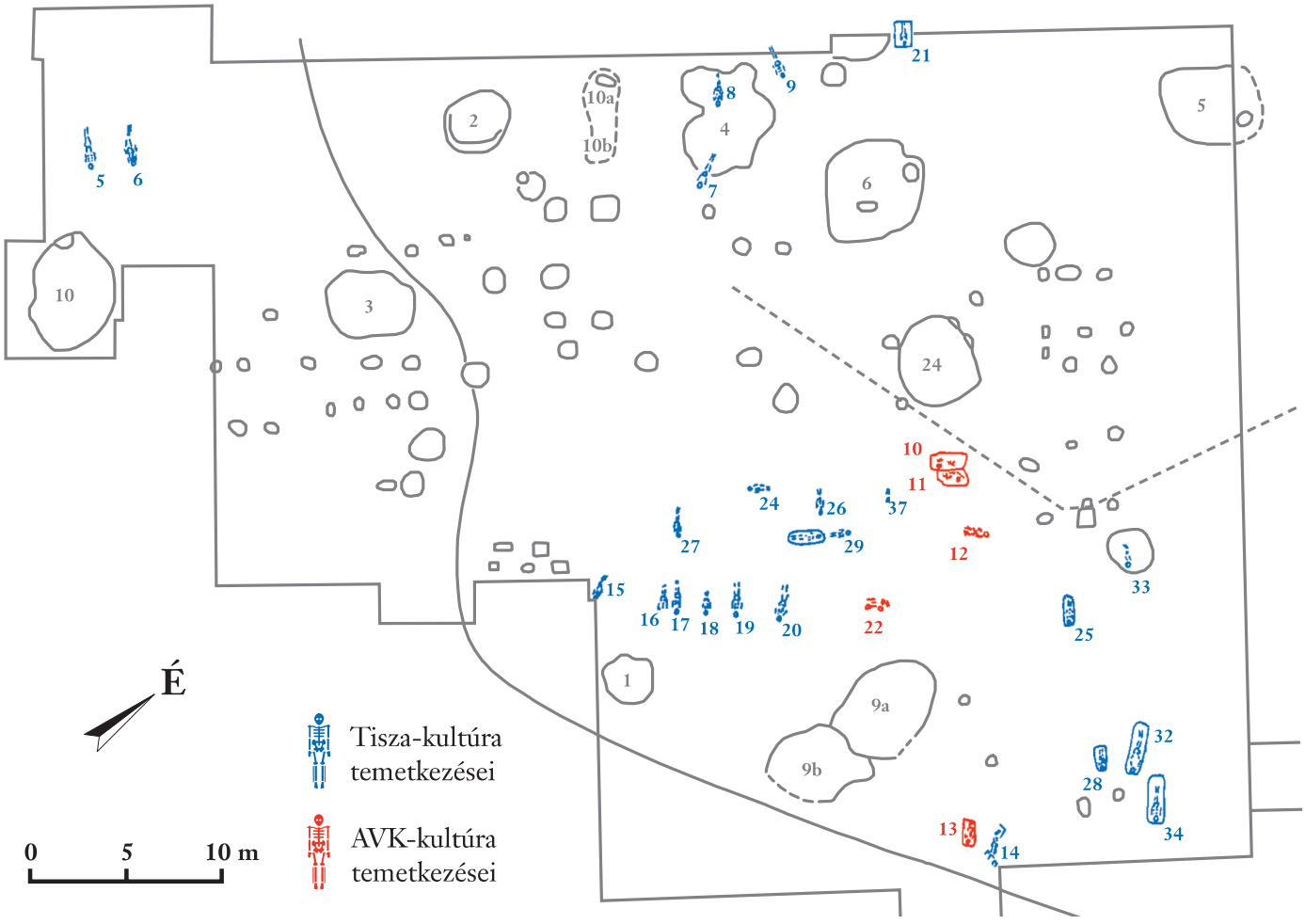

minden eddiginél nagyobb számú (kb. 400) és közöttük néhány gazdag, luxuscikkekkel, presztízsékszerekkel felszerelt temetkezés került elő. A Tisza–Herpály–Csőszhalom-kultúrák telepein végzett újabb kutatások az újkőkor végi temetkezési szokások, rítusok, vallási elképzelések sokszínűségét tárták fel. Az őskor folyamán először kialakulnak a lakott területen kívüli, de még mindig a településhez kötődő sírcsoportok. **(12. kép)** A szertartásokban még fellelhető a korábbi rítusokból számos hagyomány, mint pl. a halottak zsugorított helyzetű fektetése, a vörös okkeres festés, ugyanakkor számos újabb rítussal bővül a szertartás. Például, az Alföld északi részén szokásba jön a halottak háton fekvő, nyújtott elhelyezése. Megjelennek a koporsós temetkezések, amelyeknek a nyomát a vésztő–mágordombi lelőhely őrizte meg legjobban. Itt a halottakat szil- és kőrisfából készült, kb. 140×70×25 centiméteres deszkaládákba helyezve, „zsugorítva", vastag vörös okkerral beszórva vagy mellékleteikkel együtt „halotti lepelbe" (gyékénybe) csavarva temették el.

A Tisza-vidéken szokványos temetkezési módok mellett más, különleges formák is ismertek voltak, amelyek azonban nagyon ritkán fordultak elő. Ilyennek tekinthetők az építési áldozatként házalapba elhelyezett csecsemők. Az okkeres-hamvasztásos vagy a szimbolikus (váznélküli, mellékletes) temetkezés viszont a környező területek (főként a Dunántúl) szokásait idézi. Az újkőkor végi temetkezések többségére jellemző marad a melléklet nélküliség, viszont kisebb részükben a leletek egyre változatosabban, egyre nagyobb számban és egyre nagyobb értéket képviselve fordultak elő. Ettől kezdve mutatkoznak eltérések a férfiak és nők temetkezései között. A nemekre jellemző eltérések a fekvésmódban és a mellékletekben tükröződnek leginkább. A férfiakat jobb, a nőket bal oldalukra zsugorítva helyezték a sírba. A női sírok jellegzetes leletei között találjuk a különböző ékszereket: fejdíszeket, gyöngyfüzéreket, ruhadíszeket és kagylókarpereceket, míg a férfiak sírjaiból vadkanagyarból készült lemezes csüngők, vadkan-állkapcsok, kőszerszámok kerültek elő. Az egyes elhunytak személyes tárgyai között feltűnnek a ritka és értékes darabok, mint például a rézből, a márványból, a Spondylus-kagylógyöngyökből fűzött nyakláncok, az Égei- vagy az Adriai-tengeri kagylókarkötők, a többtagú csontgyűrűk, azaz olyan luxusékszerek, amelyek a szociális tagozódás korai jeleinek tekinthetők.

TEMETKEZÉSI MÓD ÉS SZOKÁSOK A DUNÁNTÚLI NEOLITIKUMBAN

Zalai-Gaál István

A Dunántúl legkorábbi neolitikus kultúrájának, a déli eredetű Starčevo-kultúrának temetkezési szokásairól és lakosságáról még rendkívül kevés adatunk van. Az egyetlen közölt temetkezés, a lánycsóki felnőtt és gyermek kettős sírja az alföldi és az észak-balkáni korai neolitikum temetkezési módját idézi.

Magyarországon a közép-európai vagy a dunántúli vonaldíszes kerámia népének eddig nem kerültek elő temetői. A temetkezési módokra itt csak a szórványosan előforduló sírok és az ún. „különleges leletkomplexumok" utalnak. A vonaldíszes kerámia kultúrájának dunántúli sírjai esetében nincsenek adatok a halottak egységes fektetési irányára. A nyugati vonaldíszes kerámia temetőiben többnyire a kelet–nyugati fektetés az általános.

A késő neolitikus–kora rézkori Lengyel-kultúra a nyugati (közép-európai) vonaldíszes kerámia népének genetikus utóda. Temetőket egyelőre csak a kultúra keleti, a Duna mentén húzódó területén ismerünk. A Dunántúl középső és nyugati régióiban a halottakkal való bánásmódra itt éppen úgy néhány „különlegesnek" tartott temetkezési objektum alapján következtethetünk, mint a vonaldíszes kerámia kultúrájának idején.

A Lengyel-kultúra magyarországi lelőhelyeinek számát Kalicz Nándor korábban 300-ban határozta meg. A Délkelet-Dunántúl földrajzilag viszonylag zárt területéről (Tolna és Baranya megyékből) 112 lengyeli lelőhelyről tudunk, „szabályos" temetkezés azonban csak 22 esetben került elő. A feldolgozott 658 temetkezés csupán 12 lelőhelyre korlátozódik. Közöttük legjelentősebb Zengővárkony (368 sírral), Mórágy (109 sírral) **(13. kép)** és a névadó Lengyel (67 sír). Szembetűnően aránytalan az ismert lelőhelyek és temetők viszonya, még akkor is, ha a sokszor csak szórványleletek alapján meghatározott lengyeli lelőhelyek egy részén temetők, sírcsoportok is lehetnek. A települések és temetők viszonyáról az állapítható meg, mint az Alföldön, vagyis hogy a halottakat közösségi csoportban, a települési hely lakatlan részén temették el. Nem csak a „szabályos" temetők jelzik a halottakkal való bánásmódot, hanem a telepeken megtalálható csontvázas és hamvasztásos temetkezések is: sír-, illetve telepgödrökben, házakban, ár-

13. Leánygyermek sírja, Spondylus-karkötőkkel és edénymellékletekkel. Mórágy

14. Újszülött leánycsecsemő maradványai. Mórágy

kokban vagy árokrendszerekben. Valószínűnek tartható, hogy az izolált emberi csontmaradványok száma sokkal nagyobb annál, mint ahogy azt a publikációk alapján feltételezhetnénk. A koponyatemetkezések vagy csecsemők, kisgyermekek edénybe temetése a különleges temetkezési módok körébe sorolható. Ilyenek kerültek elő például a mórágyi temetőben: az egyik sírban leánycsecsemő koponyája feküdt csőtalpas tálban, míg másik két esetben fiúcsecsemők zsugorított testét helyezték el edényekben. Az egyik sírban kerek tálban zsugorított helyzetben temettek el egy leánycsecsemőt. **(14. kép)** Több késő neolitikus temetkezésből hiányzott a koponya, eltávolításának kultikus okai lehettek. Ezt a feltételezést támasztja alá több sír is: például Zengővárkonyban az egyik sírban a csontváz szokatlan, különleges testtartásban feküdt, és egy kutyát is a halott mellé fektettek. A koponya nélküli sírok több esetben is kisebb csoportosulásokat alkotnak: a zengővárkonyi temető déli részén 15 ilyen temetkezés egymás közelében helyezkedik el. Koponyalékelés nyomait egy esetben, Lengyelből említi meg Wosinsky Mór, és több esetben tételezhető fel a végtagcsonkítás szokásának megléte a neolitikus népességnél. A holttestek szétdarabolásának szokása az őskor szinte minden periódusából ismert. Motívumait a halottól való félelemmel magyarázzák. A lehetséges magyarázatok között megemlíthetjük a másodlagos és a harmadlagos eltemetés szokását is.

A neolitikus–kora rézkori temetkezési szokások kronológiai, technikai és társadalmi szempontjait az eddigiek során leginkább a „szabályos" temetők elemzésével kutatta az ősrégészet tudománya. Vizsgálni kell azonban azt is, hogy a „szabályosnak" tartott objektumokon kívül milyen „kivételek" fordulnak elő az adott lelőhelyen vagy területen. A Dél-Dunántúlon általános az ovális sírgödrökben előkerült zsugorított csontvázas temetkezés, kisebb csoportokban vagy sorokban, síronként egy-egy csontvázzal; a többes sírok száma nagyon alacsony. A dunántúli neolitikum temetőiben a zsugorított helyzetű csontvázas temetkezési mód a jellemző. Feltételezték többek között azt is, hogy a zsugorított helyzettel az alvóhelyzetet vagy az embrió pozícióját szándékoztak utánozni, esetleg a hellyel kívántak takarékoskodni a sírban, vagy talán gúzs-

15. A mórágyi temető területén előkerült „bothrosz" női idollal

ba kötötték a halottakat a tőlük való félelem miatt. Az ilyen fektetés valódi okait bizonyíthatóan nem tudjuk magyarázni.

A Lengyel-kultúra temetőiben leggyakrabban előforduló sírmelléklet a kerámia, illetve az abban elhelyezett étel és ital. A kultúra dél-dunántúli temetői esetében a sírmellékletek közé sorolhatók az olyan szimbolikus jelentést tartalmazó tárgyak is, mint a síredények, az ember- és állat alakú idolok, illetve ilyen jellegű kerámiák, a kutyacsontvázak, a sertésállkapcsok, az ételmellékletek maradványai (állatcsontok és kagylóhéjak), az őrlő- és dörzskövek.

A mellékletek és a viseleti szokások elemzése során abból indulhatunk ki, hogy az eltemetett egyén személyes tulajdonát, az élete során használt és viselt tárgyakat el kell választani azoktól, amelyeket a közösség élő tagjai helyeztek a sírba, mint például az élelemmel teli kerámiát vagy más, szimbolikus jelentőségű tárgyakat.

További kérdéseket vetnek fel a gyakran előforduló szimbolikus sírok, a *kenotáfiumok* is, melyekben a sírmellékletek, az eszköz- és viseleti leletek emberi csontmaradványok nélkül fordulnak elő. A lengyeli temetők területén talált áldozati gödrök *(bothrosz)*, mint például a mórágyi esetében, nem mindig dönthető el teljes biztonsággal, hogy valóban bothrosszal vagy pedig szimbolikus sírral állunk-e szemben. **(15. kép)**

Mind a vonaldíszes kerámia, mind pedig a Lengyel-kultúra idejéből ismert a halottak elhamvasztásának szokása. A kultúra első hamvasztásos temetkezéseit Aszódon találta meg Kalicz Nándor, ahol a csontvázas és a hamvasztásos sírok az egész lelőhely területén, de még azon kívül is megtalálhatók voltak: az összesen 225 sírból 15 hamvasztásos temetkezés került elő. A Tolna megyei Györe község határában végzett leletmentések során 16, több sírcsoportba tartozó lengyeli temetkezést tártak fel az utóbbi években a szekszárdi múzeum régészei. Ebből 9 hamvasztásos sír, melyek egy különálló csoportot alkottak.

A Lengyel-kultúra hamvasztásos temetkezéseinek leletei megegyeznek a csontvázas sírok leleteivel. A nyugati vonaldíszes kerámia hamvasztásos sírjai esetében megállapítható, hogy „szegényesebben" ellátottak, mint a csontvázasok. Ebből adódott a kérdés, hogy ez a jelenség az illető közösségen belüli egyfajta szociális tagozódásra vezethető-e vissza. Egyes őstörténészek feltételezték, hogy a csontvázas sírokban a közösség „gazdagabb" vagy jelentősebb tagjait temették el, a „szegényebbeket" ellenben elégethették. De az a lehetőség sem zárható ki, hogy a csontvázas és a hamvasztásos temetkezések két különböző népcsoporttal függenek össze.

Összefoglalóan megállapíthatjuk tehát, hogy a dunántúli neolitikus kultúrában is a temetkezési formák és szokások sokrétűsége, változatossága mutatható ki. Ugyanakkor a halottakkal való bánásmód más formáival is számolhatunk a tárgyalt területen, amint azt a települések és a temetők aránytalan viszonya, illetve az ún. „különleges" temetkezési objektumok előfordulásai is jelzik.

ÚJKŐKORI HITVILÁG

Bánffy Eszter–Goldman György

A régész annak tudatában végzi feltárásait, hogy az őskori ember tevékenységéből, életéből csupán igen kevés nyom: házalapok, kerámia-, csont- és kőtárgyak maradnak fenn. Ebből azonban nemcsak az életmódjára, a gazdasági viszonyaira, a kereskedelmi kapcsolataira szeretne következtetni, hanem arra is törekszik, hogy mindebből megtudhasson valamit az akkor élt emberek gondolkodásmódjáról is. Arról, hogy milyen volt az archaikus ember kapcsolata az őt körülvevő természeti világgal, hogyan élte meg ebben saját helyét, hogyan érzékelhette az idő múlását, hogyan igyekezhetett gondolatainak, hitének erejével befolyásolni sorsát. Egyszóval azt is kutatja a régész, hogy milyen tárgyak és jelenségek vallanak az őskori ember hitvilágáról.

Ez a kérdés azonban élesen megosztotta a szakembereket, és ma is heves viták középpontjában áll. Valóban, az őskor kutatásának ez a területe – éppen a szükséges kontroll híján – sokszor a legkülönfélébb kalandos és fantáziadús elképzeléseknek adott teret, amelyek legalább olyan mértékben vallottak megalkotójuk korának világáról, mint az őskori ember gondolkodásáról. Ennek visszautasítására alakult ki a másik szélsőség, amely szerint éppen elég egy-egy tárgyat regisztrálni, keltezni és típusokba sorolni, a jelentésével kapcsolatban nem lehet és éppen ezért nem is szabad feltevésekbe bocsátkozni. Akad olyan vélemény, amely egyáltalán nem tartja időszerűnek az úgynevezett idolokkal, vagyis az újkőkori figurális ábrázolásokkal való foglalkozást, mondván, túlságosan sok tévedés látott már napvilágot velük kapcsolatban. A természettudományos vizsgálatok térhódítása a régészetben szintén a mérhető dolgokat helyezte előtérbe, szemben a bizonytalannak ítélt, az őskori kultikus életet rekonstruálni próbáló bölcseleti munkákkal. Megint csak ennek ellenhatásaként, az ún. „posztmodern" régészet ismét az emberi gondolkodás, hitvilág kutatására fordította a figyelmet, nem egyszer sajnos túlságosan nagy teret engedve a „beleélő" elemzéseknek.

Mint mindig: az igazság most is középúton lehet. Nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, hogy a kevés ránk maradt újkőkori emlék közül lemondjunk éppen az egyik legjelentősebb leletcsoport, az agyagszobrocskák, az ember alakú edények, a házmodellek, a kis agyagoltárok és a szertartásokkal kapcsolatos maradványok vizsgálatáról: mindezt azonban a lehető legnagyobb óvatossággal kell tennünk, ügyelve arra, hogy egy-egy feltételezésünk ne szolgáljon újabb, egyre bizonytalanabb feltevések alapjául. A legjobb, ha sosem egy-egy kiragadott tárgyat, hanem mindig a leletek és a környező jelenségek összefüggéseit vizsgáljuk. Vagyis egy-egy kultikusnak ítélhető tárgy előkerülésének helye, összes körülménye legalább annyit kell jelentsen, mint maga a lelet.

Magyarországon az első agyagszobrocskák, nőalakot formázó edények, házmodellek, kis három- vagy négylábú

16. Korai neolitikus oltár. Hódmezővásárhely–Kopáncs tanya, Körös-kultúra

oltárok már a korai neolitikum kezdetén, mintegy 8 ezer évvel ezelőtt megjelentek a Dél-Dunántúlon és a Körös–Maros-vidéken. **(16. kép)** Ezek az ábrázolások mind mennyiségüket, mind sokszor igen gondos, művészi kidolgozásukat tekintve semmivel nem maradnak el az akkori világ legfejlettebb, balkáni-égeikumi régiójában készült alkotásoktól. Azt lehet mondani, hogy az élelemtermelés kezdetén a hitvilág emlékei érett, kialakult formában jelentek meg hazánk déli részén.

Az újkőkor egészére összefoglalóan megállapítható, hogy az agyagból égetett szobrocskák és egyéb, kultikusnak ítélhető tárgyak – már ahol jól megfigyelték előkerülésük körülményeit – szinte mind lakóházon belül vagy házhoz tartozó hulladékgödörből kerültek napvilágra. Szerencsés esetben még azt is meg lehetett figyelni, hogy a ház melyik részében sűrűsödtek az ilyen leletek: egy-egy félreeső sarkában vagy éppen a tűzhely közelségében. A lakóház belsejében koncentrálódó kultikus leletek csoportja olyan nagy számban fordul elő a Kárpát-medence és környéke újkőkorában, hogy nem lehet véletlen, elszigetelt jelenségnek tartani! Figyelemre méltó, hogy szinte mindenütt, ahol megfigyelhető a „kultikus sarok" jelenléte, nemrégiben, korszerű módszerekkel véghezvitt ásatásokról van szó. Bizonyára ez sem véletlen: hihetőleg a régebben feltárt lakóházakban is volt ilyen rész, csak korábban élesen elkülönült a kutatók fejében a „lakóház" és a „szentély" fogalma. Így lehetséges az, hogy a szakirodalomban viszonylag sok szentélyről olvashatunk, de alaposabb vizsgálat után gyakran az derül ki, hogy ezek olyan lakóházak, amelyeknek csak egy bizonyos részében tűntek föl e tárgyak. A „kultikus sarok" inventáriumába tartoznak a hulladékgödörből származó leletek is, hiszen nyilvánvaló, hogy korábban azokat is a lakóházban használták.

Az újkőkori házakban talált idolok általában nőt ábrázoló szobrocskák, ritkábban férfiak, néha nem megállapítható neműek. Ilyen agyagból égetett idolok az újkőkor folyamán mindvégig készültek, az egyes rövidebb korszakok leletei közül azonban más-más típusok kerülnek elő. A korai neolitikum igen jellegzetes figurái a zsírfarú, nemzetközi szakkifejezéssel élve az ún. „*steatopyg*" idolok. Az emberi alakot sematikusan ábrázolják, arcukat éppen csak jelzik, hajukat gyakran sűrű bekarcolás mutatja. Karjuk alig észrevehető kis dudor, mellük kicsiny. Rendkívül felnagyítva mintázzák meg alsótestüket, innen származik elnevezésük is. **(17. kép)** E szobrocskákat igen változatos méretben megtaláljuk végig a Balkánon, majd hazánkban is mindenütt, ahol a déli eredetű Körös-kultúra népe élt. Ettől a területtől északra és nyugatra azonban gyökeresen más ízlés szerint készültek az idolok. Laposak, mintha deszkából faragták volna őket, fejüket pedig sokkal hangsúlyosabban ábrázolják, mint a déli kultúrákban. Arcuk minden esetben hegyére állított háromszög, szájukat, szemüket bekarcolt vonalakkal, orrukat plasztikusan jelzik. **(18. kép)** Több kutató felvetette, hogy ez tulajdonképpen maszk lehet, ami mögé az istenség bújik. Ezt a feltételezést a véglegetekig leegyszerűsített sematikus ábrázolás teszi valószínűvé. Magasságuk 6-8 és 15-20 centiméter között változik. Az eddig bemutatott típusokra jellemző, hogy viszonylag gyakori leletek. A Magyarországról előkerült korai neolitikus szobrocskák száma meghaladja a kétszázat. Ez a helyzet érdekes módon később megváltozik; jóval kevesebb késői neolitikus idolt ismerünk. Ez utóbbiak viszont sokkal gondosabban kidolgozott alkotások, számos egyedi részletet is

17. Zsírfarú idol. Hódmezővásárhely, Körös-kultúra

18. Lapos idol. Dévaványa, alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája

megfigyelhetünk rajtuk. A korai neolitikumhoz képest változást jelent ebben a korban az is, hogy az előző időszak álló alakjaival szemben most megjelentek az ülő idolok. Az egyik legkorábbi, sajnos töredékes példányunk, amelyiknek felkarján karkötőt is ábrázoltak, Battonya–Parázs tanyáról származik, a legszebbeket, egyúttal a legizgalmasabb kérdéseket felvető darabokat azonban a Tisza-kultúra szegvár–tűzkövesi településén találták. Itt összesen öt trónon ülő szobor került elő. Közülük egy feltétlenül férfit ábrázol, ez a közismert „sarlós isten", kettő feltehetően nőt. A negyedik és az ötödik szobor rendkívüli különlegessége, hogy mind női jellegzetességet (mellek), mind pedig férfi jellegzetességet (hímvessző) látunk rajtuk. Emellett az ötödik, az elsőhöz hasonlóan valamilyen eszközt, feltehetően baltát viselt a vállán. **(19. kép)** A két esetben is előforduló jelvény – attribútum – arra mutat, hogy itt talán meghatározott feladatú istenségek korai megjelenését tételezhetjük fel.

Érdekes megfigyelés, hogy a szoborral való bánásmód – vagyis ahogy „megbecsülték" – semmilyen összefüggést nem mutat annak minőségével, kidolgozásának gondosságával. Találni szépen díszített, finoman megmunkált idolt szemétgödörbe dobva, és bizony kezdetleges, rosszul égetett társát néha a kultikus leletek között, a házban. Úgy tűnik, az újkőkori ember szándékainak megfelelően hol szépen kidolgozott, hol pedig durván megmunkált idolokat készített, aszerint, hogy milyen időszakban milyen szimbolikus ábrázolásra volt szüksége! Ugyanígy találni szépen díszített és kezdetlegesen kidolgozott házmodelleket mind szakrális lelőkörnyezetben, mind hulladékgödörben: az előbbieket néha szentélymodellnek, míg az utóbbiakat lekicsinylőleg kemencemodellnek tartják – holott valószínűleg ugyanazt a lakóházat szimbolizálják – csak éppen más-más, ünnepi vagy hétköznapi időszakban.

A legtöbb leleten a használat és sokszor a szándékos (?) törés nyomai vehetők észre. Mindezek arra mutatnak, hogy nem valamilyen érinthetetlen, szemlélésre, tiszteletadásra készült passzív, a kultikus sarokba egyszerűen beállított tárgyakként kell elképzelnünk ezeket. Ellenkezőleg, egyrészt a leletek valamilyen aktív cselekvéssor részesei voltak, másrészt rendszeresen készítették ezeket bizonyos alkalmakra – (ezért találni őket a településeken általában magas számban!) –, mégpedig az alkalomnak megfelelő minőségű és jellegű kivitelben. Szerepük betöltése után valamilyen rituális parancs szellemében „működésképtelenné" tették őket: sokszor összetörték, elásták, gyakran egy-egy idol darabjait gondosan külön-külön gödrökbe helyezték.

19. Istenségek a Tisza-kultúra telepéről. Szegvár–Tűzköves

20. Nő alakú edény, „Vénusz”. Hódmezővásárhely–Gorzsa, Körös-kultúra

Mindebből arra kell következtetnünk, hogy a neolitikus kultuszélet színtere nem egyszerűen a településen volt, hanem egy-egy lakóházon belül történtek a kultikus események. Ha pedig minden házban így tettek, akkor a kultikus élet egésze az újkőkori család belügye lehetett. Közvetítőkre, azaz sámánokra, a papok valamilyen elődjére a leletek alapján így nem gondolhatunk.

Az ember alakú edényekről, különösen azokról, amelyeknek nem csak a felületén van valamilyen figurális ábrázolás, hanem az edény *nyaka*, *hasa*, *füle*, *feneke* emberi vonásokat hordoz, feltételezhetjük, hogy e szimbolikus felfogásban az edény maga az ember. Nyilvánvaló, hogy az ilyen, nőt ábrázoló edény belsejében, az edény hasának sötétjében valamilyen igen fontos dolgot, talán vetőmagot tartottak; az anyaméh sötétjében növekvő új élet, a magzat analógiája szembeötlő itt. Esetenként emberi hamvakat is találtak ilyen edények belsejében. Ez a lelettípus is végigkíséri csaknem a teljes magyarországi újkőkori fejlődést.

A korai neolitikumban a Körös-kultúra népe kisméretű, gömbölyded, az idolokhoz hasonló módon erősen hangsúlyozott alsótestű, a perem alatt az emberi arc jellegzetességeit mutató edényeket készített. **(20. kép)** Az arc ábrázolásán kívül ezeken az edényeken más bekarcolt díszítést vagy festést nem találunk. Kevés ismeretünk van az AVK területén használt arcos kerámiáról, onnan alig néhány töredékes darab került csak elő. Jelentős átalakulás történt azonban a középső neolitikum idejére, amikor is megjelentek a festéssel és a bekarcolásokkal gazdagon díszített, embert szimbolizáló edények. Nyakuk hengeres, válluk kiszélesedik, testük általában nyújtott palackformájú. Rajtuk minden esetben az emberi arc ábrázolásával találkozunk: bekarcolt két kis vonal jelzi a szemet, egy a szájat, az orrt pedig plasztikusan ábrázolják. E visszatérő motívum alapján kerültek a régészeti irodalomba *arcos edények* néven, ám amikor a legkorábban talált töredékes leleteket teljes példányok követték, kiderült, hogy nem csupán arcot vittek fel egy egyébként átlagos fazékra, az edény a maga teljességében embert formáz – természetesen erősen stilizáltan, hiszen az élő emberi alak aligha hasonlítható palackhoz. **(21. kép)** Az időbeli fejlődésben, ha úgy tetszik, divatváltozásban az edények kialakítását illetően kisebb változásokat figyelhetünk meg, összességükben azonban meglehetősen ragaszkodtak a hagyományos ékítményekhez. Így a száj alatt V alakban az áll vonalát látjuk, ami mellett két függőleges vonal talán a nyakat mutatja. Az arc mögötti oldalon, a perem alatt bekarcolt vonalakkal a hajat ábrázolták, amibe néha fésűt is illesztettek. Az emberi kart általában függőleges tartásban az edény nyakára tették, de előfordul az edény hasára ívelten ráfekvő, ugyancsak plasztikusan képzett kéztartás is. Szimbolikus tartalmúnak kell gondolnunk az esetenként az edény vállára bekarcolt kis emberalakot vagy az arcmezők alatti bekarcolt motívumokat. Az arcos edények funkciója alighanem átalakult a késői neolitikum idejére, űrtartalmuk ugyanis meglehetősen

21. Arcos edény Battonyáról és Gyomáról. Szakálhát-kultúra

lecsökkent, és alakjuk is megváltozott, amint ezt a szegvár–tűzkövesi edények jól mutatják.

Ritkán, elsősorban a Dunántúlon „Janus-arcú" edényekkel is találkozhatunk, ezeknél egymással szemközt, a perem alatt két plasztikusan feltett emberi arcot látunk. A Budapest környékén újabban előkerült arcos edények alsótestükben is közelebb állnak az emberi alakhoz, láthatóan ülnek. Az ülő testtartás jellemzi a korszak legrégebben feltárt, így legismertebb antropomorf edényeit is, amelyek Hódmezővásárhely– Kökénydombon kerültek elő. Talán ezek egyike bizonyítja leginkább, hogy az edény maga az ember. **(22. kép)** Miután feltehetően egy edény peremére illesztették, az arcos edények tágabb körébe tartozónak véljük a Battonyán előkerült arcos fedőt is. Ilyen leletek igen gyakran kerülnek elő tőlünk délre, a Balkán neolitikumában, ám hazánkban eddig ez az egyetlen, így a típus legészakibb előfordulásának tekinthető.

22. A kökénydombi Vénusz. Hódmezővásárhely, Tisza-kultúra

Ritkábban szépen kidolgozott állatfigurákat is találunk e leletek között, mint nemrégiben a Szentgyörgyvölgy-Pityerdombon talált, vörösre polírozott és finom bekarcolásokkal borított testű állatalak, talán szarvasmarha, amelynek orra át van fúrva, hihetőleg tehát háziállatot ábrázol. Szinte megható a gyengéd gondoskodás, ahogyan a szobrocskát egy házpadlóba mélyített sekély gödörben talpára állították, fejét pontosan a kora neolit településen általános, a házakkal és egyéb telepobjektumokkal megegyező északi irányba fordították – így maradt érintetlenül hétezer-ötszáz éven át. **(23. kép)**

Az újkőkori ember kifinomult, absztrakcióra képes gondolkodását tükrözik azok az állatfigurák, amelyek a természetben nem léteznek, tehát nem a megfigyelt, hanem az elképzelt figurát formázta meg az őskori szobrász-fazekas. Ilyen kétfejű kos került elő a zalaszentbalázsi és az aszódi telepen. Az ábrázolás szimmetrikus, vagyis két, a hátánál összenőtt kost formáz az egyébként fedő fogantyújaként szolgáló töredék. Idő kellett annak felismeréséhez, hogy itt voltaképpen nem valamilyen képzelt szörny ábrázolásáról van szó, hanem ez a környéken jól ismert és évszázadok óta létező négyszögletes, sarkain állatfejes oltárok két dimenziós változata! **(24. kép)** Fantáziabeli állatnak kell tartanunk azt a különös madár-ember figurát is, amelyet a szintén Lengyel-kultúrához tartozó Aszódon talált az ásató Kalicz Nándor. **(25. kép)** Mindez világossá teszi, hogy az őskori gondolkodás nem elsősorban a megfigyelt természeti valóságot utánozta ábrázoló művészetében, hanem olyan tárgyakat alkotott, amelyek a legjobban fejezték ki gondolatvilágának erejét. Valóban csak a képzelet világában létezik az alföldi vonaldíszes kerámia telepeiről ismert állattestű-emberfejű szobrocska. Ebben az esetben feltétlenül mögöttes, talán hitvilágbéli tartalmat kell keresnünk, ha meg akarjuk érteni az újkőkorban élt alkotókat, hiszen az élő mintáktól eltérő alkotás következetesen hasonló példányokban, több lelőhelyen is előkerült.

Állatalakot, hasonlóan az ember alakú palackokhoz, edényként is formáztak, ilyen például a tiszacsegei vagy a battonyai állat alakú edény. Valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha ezekben az esetekben is szertartásbeli szerepet tételezünk fel.

A hitvilággal kapcsolatba hozható tárgyak mellett természetesen akadnak olyan egyéb jelenségek a településen, amelyek kívül esnek a hétköznapi élet szféráján. Ilyenek például az áldozati gödrök vagy az építési áldozatnak tartható leletegyüttesek. Az előbbi olyan gödröt jelent, amelyet rendszeresen, újra meg újra felkerestek, bizonyos

23. Szarvasmarha-szobrocska. Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb, DVK

24. Kétfejű kos. Zalaszentbalázs, Lengyel-kultúra

25. Képzeletbeli madár. Aszód, Lengyel-kultúra

szertartások során beletemették az áldozatnak szánt tárgyakat, majd tüzet gyújtottak vagy tiszta homokot, agyagot szórtak rá. Néha a kultikus sarokból kikerült idolokat, oltárkákat is itt temetik el. *Makkay János*, aki sokat foglalkozott az áldozati gödrök kérdésével, megkülönböztet a magyarországi újkőkorban véres és vértelen, például ételáldozatokat is. Mindezek gondos elemzéséhez a természettudományos vizsgálatok nyújtanak segítséget. A másik áldozati fajta hasonló ehhez, de itt a felajánlást egy-egy ház építése előtt, a benne lakók életének, javainak, a majdani ház sorsának megóvása érdekében végezhették. A tiszántúli Herpályon például több házpadló alá őstulok szarvát tették, de házak alól került elő több kisgyermek csontváza is. Kérdés, hogy vajon ezeket a gyerekeket valóban feláldozták-e, vagy csupán természetes haláluk után akarták a ház lakói hasznossá tenni a túlvilághoz, az ősökhöz fűződő közelebbi kapcsolat erejét.

Bizonyos értelemben minden temetkezés vall egy-egy közösség lakóinak hitéről. Mint a temetkezésről szóló fejezetből kitűnik, az újkőkorban a közösség halottait is a településen temették el, a házak közé, a település elhagyott részébe, nem egyszer lakóházba, amely különleges, talán a meghalt ember státuszával összefüggő temetkezési mód. A halott mellé helyezett és a túlvilági élethez szükségesnek gondolt mellékletek, a test vörös okkerral való meghintése mind-mind az őskori gondolkodás, hitvilág régióiba enged bepillantást, ha sikerül helyesen értelmeznünk ezeket.

Ismerünk Magyarország újkőkorából olyan, feltehetőleg kultikus rendeltetésű jelenségeket, amelyeknek színtere nem a lakóház, gyakran nem is a település. Úgy tűnik, hogy a nagyméretű körárkok építésének hagyománya ez egyszer nem a Balkán felől, hanem Közép-Európából érkezett: ott főként a vonaldíszes edények népcsoportjaira jellemző. Magyarország területén is akadnak ilyen, gyakran száz méter átmérőt is elérő körárok-rendszerek, elsősorban a Dunántúlon. A legkorábbi rondella talán a becsehelyi; a késő neolitikus Lengyel-kultúrából a Szombathely melletti Sé falu határából származó nagy körárok is jelentős lelet, újabban pedig a légifotózás segítségével egyre több körárkot lehetett az ország más területein is azonosítani.

A körárkoknak többféle, valószínűleg egyben eltérő funkciójú változatát kell megkülönböztetnünk. Amennyiben a települést magát veszi körül egyszeres vagy többszörös árok és a hozzájuk tartozó fapalánksor (paliszád), akkor annak minden bizonnyal védelmi szerepe volt, mint például a névadó Tolna megyei Lengyel településen, Aszódon vagy az alföldi Herpály tell-település házai körül. A körárkok nagy részére azonban nem ez a jellemző. A V-keresztmetszű, koncentrikusan épített árkok gyakran olyan keskenyek, hogy egy gyermek is átlépi, itt tehát védelmi funkcióról nem lehet beszélni. Ráadásul a körárkok belseje majdnem minden esetben „üres" vagy legfeljebb egy épület nyomát találni bennük. A körárkokat kapuk is tagolták. Leggyakrabban egy-egy kapu nyílt a négy égtáj felé. Ha hozzátesszük, hogy e körárok-rendszerek igen gyakran nem is egy telephez tartoztak, hanem mindegyik az egykorú falutól távol épültek fel, és a nyugati példák tanúsága szerint akár több telepet is „kiszolgáltak", akkor mérhető fel igazán az értelmezés jelentősége s egyben nehézsége is.

Abban általában minden kutató egyetért, hogy a körárkok valamilyen nem hétköznapi, talán szakrális célból épülhettek. Akárhogyan is értelmezzük az újkőkori körárkokat, egy dolog vitán felül áll: mindenképpen egy nagyobb embercsoport, közösség összefogására volt szükség ahhoz, hogy e roppant földmunkát elvégezhessék. Minden bizonnyal a körárkok funkciójáról is e nagyobb közösség figyelembevételével kell gondolkodnunk. Éles a különbség: a neolit kultikus élet a család lakóházán belül zajlott, résztvevői maguk a családtagok lehettek: ez mindenekelőtt délkelet-európai örökség hazánk területén. Ezzel szemben úgy tűnik: a Közép-Európában kialakult földműves civilizációban máshová helyeződött a hangsúly. Kevesebb a figurális ábrázolás (idol, oltárka) a házak körül, ugyanakkor hatalmas összefogással megteremtették a nagyobb közösség rítusainak színterét, ahol elsősorban az egész telepet vagy akár több falu lakosságát érintő szertartásokat végeztek, legyen az beavatás vagy a csillagok, a Nap és a Hold járásával összefüggő rituálé. Mindez valószínűleg a társadalmi szerkezet másfajta fejlődését segítette elő.

Mint történelmünk során igen sokszor, a Kárpát-medence mindkét hagyományt befogadta, s benne a kétféle szokás sajátos módon keveredett. Az újkőkor egyes kultúráinak területén más-más arányban ugyan, de olyan erősen gyökeret vert mindkét hagyomány, hogy kissé megváltozott formában, de még a rézkorban is kimutatható.

NYERSANYAG, BÁNYÁSZAT, KERESKEDELEM

Bácskay Erzsébet – T. Biró Katalin

Az őskőkor embere rendkívül szoros kapcsolatban állt a környező világgal, az úgynevezett „természeti környezettel". Az újkőkorban ez a kapcsolat átalakult: egyre többet vett el, alakított át saját céljaira, így az élő és az élettelen környezet egyre nagyobb része vált felhasználandó, ezért begyűjtendő, kitermelendő, cserélhető és különleges értékkel, presztízzsel rendelkező *nyersanyag*gá. A nyersanyagok köre egyre bővült: a szerszámok, az eszközök és az ékszerek anyagához használatos kőnyersanyag, csont, kagyló- és csigahéjak mellett egyre fontosabb szerep jutott a mesterséges anyagok (égetett agyag, később fémek) előállításához szükséges alapanyagoknak. Néprajzi megfigyelésekből tudjuk, hogy a felhasznált nyersanyagok köre lényegesen tágabb, ezek többsége azonban az évezredek alatt megsemmisül.

Legnagyobb hagyományokkal a pattintott kőeszközök készítésére szolgáló kova nyersanyagok kutatása rendelkezik. Ez részben összefügg a tárgycsoport jelentőségével, valamint azzal a ténnyel, hogy az őskőkor kutatásának jelentős szakemberei maguk is földtudományi képzettséggel és ismeretekkel rendelkező szakemberek voltak a magyarországi kutatások kezdetétől fogva.

Jó minőségű kovanyersanyag-lelőhelyek rendszeres kitermelése, bányászatszerű kiaknázása már a középső paleolitikum óta kimutatható. Később, bizonyos kedvező adottságú helyeken ez a tevékenység egyre intenzívebbé és szervezettebbé vált, szinte ipari méreteket öltött. Ahogy Magyarország vázlatos geológiai térképéről jól látható **(26. kép)**, a terület viszonylag gazdag pattintott kőeszközök készítésére alkalmas kőzetféleségekben. Az őskor folyamán legintenzívebben a Dunántúli-középhegység jura időszakból származó kovakőzeteit (radiolarit), egy alsó kréta tűzkőlelőhelyét (Sümeg–Mogyorósdomb), a Mecsek felső jura–alsó kréta tűzköveit, valamint az Északi-középhegység különféle hidrotermális és tavi eredetű kovakőzeteit (limnokvarcit) használták. Ezen vidékeken kisebb, fel-

26. Őskori bányahelyek Magyarországon. A bányák elhelyezkedését Magyarország földtani térképén mutatjuk be.

Jelkulcs a geológiai térképhez:
I. – holocén (homok, iszap, anyag); II. – pleisztocén kavics, homok; III. – pleisztocén lösz, – neogén üledékes kőzetek; V. – paleogén üledékes kőzetek; VI. – harmadidőszaki vulkáni kőzetek; VII. – mezozoós üledékes kőzetek; VIII. – mezozoós eruptív kőzetek; IX. – paleozoós üledékes kőzetek; X. – paleozoós gránit; XI. – gneisz, kristályos pala

Jelkulcs az őskori bányákhoz:
1. Miskolc-Avas, 2. Sümeg-Mogyorósdomb, 3. Tata-Kálváriadomb, 4. Korlát-Ravaszlyuktető, 5. Erdőbénye-Sás patak, 6. Boldogkőváralja, 7. Bakonycsernye-Tűzkövesárok, 8. Szentgál-Tűzköveshegy, 9. Hárskút-Édesvízmajor, 10. Dunaszentmiklós-Hosszúvontató, 11. Lábatlan-Margittető, Lábatlan-Pisznice, 13. Budapest-Farkasrét, 14. Lovas-Mackóbánya, 15. Kisújbánya-Szamárhegy

Fekete – kovabányák, Vörös – festékbánya, Zöld – csiszolt kőeszköz nyersanyag bánya

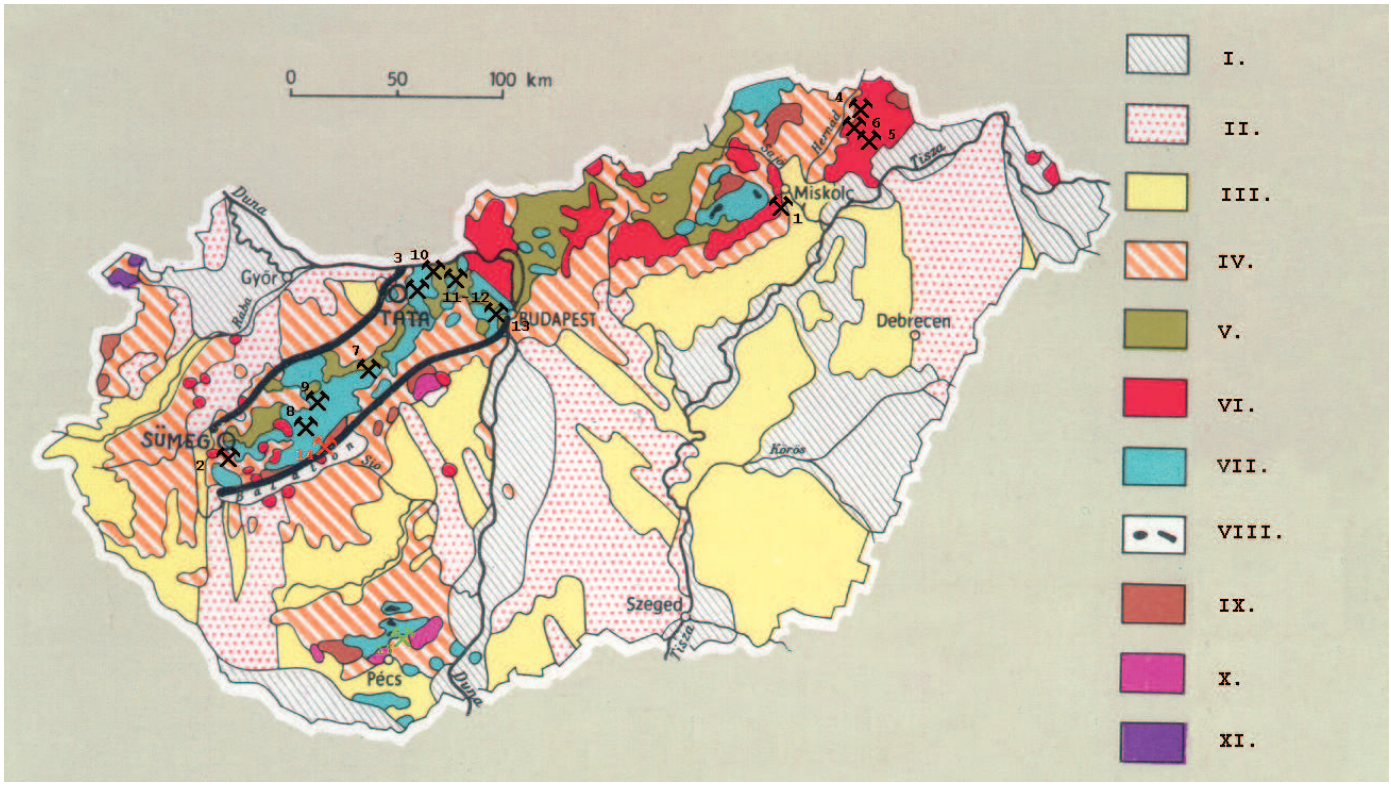

27. Tűzkőfejtő gödör, Tata–Kálváriadomb

színi kibúvásokra alapozott, feltehetően rövid ideig és/vagy alkalmilag látogatott nyersanyagkitermelő-helyek – nemritkán feldolgozó műhelyekkel – éppúgy megtalálhatók, mint a föld felszíne alá hatoló műveléssel kitermelt kisebb vagy nagyobb kiterjedésű bányák, mely utóbbiakat az őskor folyamán hosszú ideig művelték. A kitermelés módját és az alkalmazott bányászszerszámokat mindig az adott lelőhely geológiai viszonyai szabták meg, így például Dunaszentmiklós, Lábatlan mellett a szabadon lévő vagy csak vékony földréteggel fedett kőzetet a mai kőbányászathoz hasonlóan közvetlenül fejtették nagy, helyidegen kavicsokkal. Volt, ahol a kibúvásokat sekély gödröket ásva a föld alá követték, a beágyazó kőzetet gímszarvasagancs szerszámokkal lazítva-feszegetve (például Tata-Kálváriadomb). **(27. kép)** Sümegen a tektonikus mozgás következtében kibillent rétegfejek mentén haladva, 1–5 méter keskeny, párhuzamos folyósok rendszerével folyt a fejtés. Itt is agancsszerszámokat és kavics-ütőköveket használtak, ez utóbbiaknak inkább a kova elsődleges feldolgozásában volt szerepük. A miskolc–avasi neolit bányában pedig a hidrokvarcit-padokat aknákkal termelték ki. Egyes bányaterületeken, így elsősorban Tatán és Sümegen az őskori bányajelenségeket szabadtéri múzeum formájában mutatják be. **(28. kép)**

Az őskori kovabányákban általában kevés a keltező lelet, ezért korukat, kulturális kapcsolataikat ^{14}C korhatározással, illetve a belőlük kikerült anyagnak a telepeken való elterjedése alapján állapíthatjuk meg. Ezek alapján mai ismereteink szerint a felszín alá hatoló, fejlettebb bányászkodás virágkora a neolitikumra és a rézkor elejére esik (Sümeg, Szentgál, Miskolc–Avas neolit bánya). Ennek oka az egyre több és egyre jobb minőségű (bányanedves) anyag iránti igény. A szélesebb értelemben vett bányászat azonban a középső paleolitikumtól (Budapest-Farkasrét, Miskolc–Avas paleolit bánya) legalább a rézkor végéig (Tata), sőt – bár egyre csökkenő intenzitással – valószínűleg a bronzkor végéig (Sümeg) nyomon követhető. Voltak olyan bányák (például a Gerecsében, illetve Bakonycsernyén, Hárskúton vagy Erdőbényén), amelyek valószínűleg csak helyi igényeket elégítettek ki, másoknak anyaga nagy területen, több évezreden át használatban volt, olykor a bányától több száz kilométerre is szállították (például Szentgál). **(29., 30. kép)** A sümegi tűzkő elterjedése pedig a késő neolitikumtól a rézkor végéig határozott koncentrációt mutat a bányától délnyugat felé, a mai Zala megyében.

Az őskori nyersanyagok elterjedését a nyersanyagféleségek egyre jobb megismerésével tudjuk követni. Néhány rendkívül vonzó és jellegzetes nyersanyagra mind az őskor embere, mind az őstörténetet kutató szakemberek hamar felfigyeltek, így a Kárpát-medence teljes területét ellátó obszidiánra. Az obszidián vulkáni üveg, ami a lávakőzet hirtelen kihűlésével keletkezik. Természetes előfordulása igen ritka, Európában csak a mediterrán szigeteken és a

28. Szabadtéri múzeum, bemutatóhely a tatai Geológiai Parkban, ahol az őskori tűzkőbányászat emlékeit is megtekinthetjük

29. Nagy radiolarit nyersanyagtömb Balatonszemes-Bagódomb lelőhelyről. A nyersanyag a szentgáli Tűzköveshegyről származik. A lelőhelyen a dunántúli vonaldíszes edények népének kultúrája idősebb fázisának települését tárta fel Kiss Viktória

Tokaj–Eperjesi-hegységben fordul elő. Jellemző kémiai összetétele alapján biztonsággal megállapítható, hogy a régészeti lelőhelyeken talált obszidián eszközök melyik előfordulási helyről származnak. Az északkelet-magyarországi és a délkelet-szlovákiai lelőhelyek nyersanyaga igen nagy távolságra, Thesszáliától Észak-Olaszországig, északi irányban egészen Dániáig eljutott. Hasonlóképpen, az újkőkorban gyakran előforduló színes, díszes héjú tengeri kagylókból (Spondylus) készült ékszerek kereskedelme is nyomon követhető az Adriától és az Égei-tengertől a Kárpát-medencén át Közép-Európa nyugati részéig.

Magyarországon világviszonylatban is elsőként létesült őskori összehasonlító nyersanyaggyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeumban (Litotéka-gyűjtemény). Célja, hogy az őskori ember rendelkezésére álló nyersanyagfajtákat minél pontosabban megismerjük. A mintagyűjtemény részben közvetlen összehasonlításra szolgál, részben változatos fizikai, kémiai, ásvány-kőzettani vizsgálatok segítségével objektív adatokat ad az egykori nyersanyagok jellemzésére, amelyeknek alapján a régészeti le-

30. Kúpos pengemagkő szentgáli radiolaritból. A szépen kidolgozott magkő szórványleletként került elő – feltehető, hogy kincsként rejtették el. Budakeszi, Tangazdasági szőlők

31. Vörös festék (hematit) tárolására szolgáló edényke Bodrogkeresztúrról

lőhelyeken előkerülő darabok származási helye több-kevesebb pontossággal megállapítható. A gyűjtemény legfontosabb része, a rendszeresen felgyűjtött magyarországi alapadatok interneten keresztül is elérhetőek. A gyűjteményre alapozva sikerült a legfontosabb magyarországi (kő)-nyersanyagféleségeket és a jelentősebb őskori „import" nyersanyagokat azonosítani. Ismerjük a rájuk jellemző ellátási területet, ezeknek változásait az egyes korok, kultúrák idején. Az ellátási területek, a kereskedelmi kapcsolatok változása az anyagi kultúra egyéb elemeihez hasonlóan jellemző az adott kultúrára, egyben lehetőséget ad az őstörténet fontosabb eseményeinek – vándorlások, területi átrendeződések és kapcsolatrendszerek – pontosabb megismerésére.

A nyersanyagtörténeti kutatások jelenlegi iránya elsősorban a vizsgált nyersanyagfajták körének kiterjesztését célozza meg. A csiszolt kőeszközök nyersanyagának kutatása jelenleg egy UNESCO által támogatott, európai szintű együttműködési program keretében történik (IGCP–442): jelentős eredmények születtek a legfontosabb csiszolt kőeszköz nyersanyagok (bazalt, zöldpala) azonosítása terén. A Mecsek hegységben megismerhettük az első olyan bányahelyet (Kisújbánya–Szamárhegy), ahol csiszolt kőeszköz-nyersanyag (fonolit) őskori, valószínűleg késő neolit kitermelése folyt. A bányát feltételesen összefüggésbe hozhatjuk a zengővárkonyi késő újkőkori (Lengyel-kultúra) településsel, ahol jelentős mennyiségben találtunk félkész és használt csiszolt kőbaltákat részben fonolitból, részben a Mecsek hegységben előforduló más alkalmas nyersanyagfajtákból.

Úgy tűnik, a csiszolt kőeszközök kereskedelme hasonló „láncot" épített ki, mint amit a pattintott kőeszközök kereskedelme során megismertünk. A leginkább jellemző különbség, hogy amíg a pattintott kőeszközöket jellemzően félkész termékként (magkő, penge) szállították, a csiszolt eszközöket a nyersanyagforrások közelében elhelyezkedő műhelytelepeken késztermékként állították elő. A hagyományos lakótelepeken már csak a használat, illetve az újrafelhasználással kapcsolatos átalakítások mutathatók ki.

A neolitikum idején találkozhatunk először nagy mennyiségben mesterséges anyagok előállításával, felhasználásával. Ezek sorában első és a régészet szempontjából legjelentősebb forráscsoport az égetett agyag, a kerámia. Feltételezhető, hogy a kerámia gyártásánál felhasznált nyersanyag a lakóhely közvetlen környezetéből származik: a kész edény tároló eszközként vagy különleges ajándékként azonban az előállítási helytől távolra is eljuthatott. Ilyen „csomagoló anyag" funkciót látott el az a kis agyagedény, amelyben vörös festékanyagot tároltak – és valószínűleg szállítottak – az újkőkori iparosok. **(31. kép)** A kerámia ásványos és kémiai összetételét, készítéstechnikáját szolgáló vizsgálatoknak még csak a kezdetén tartunk: ezek valószínűleg majd tovább finomítják ismereteinket az őskor anyagi kultúrájáról.

V. A RÉZKOR

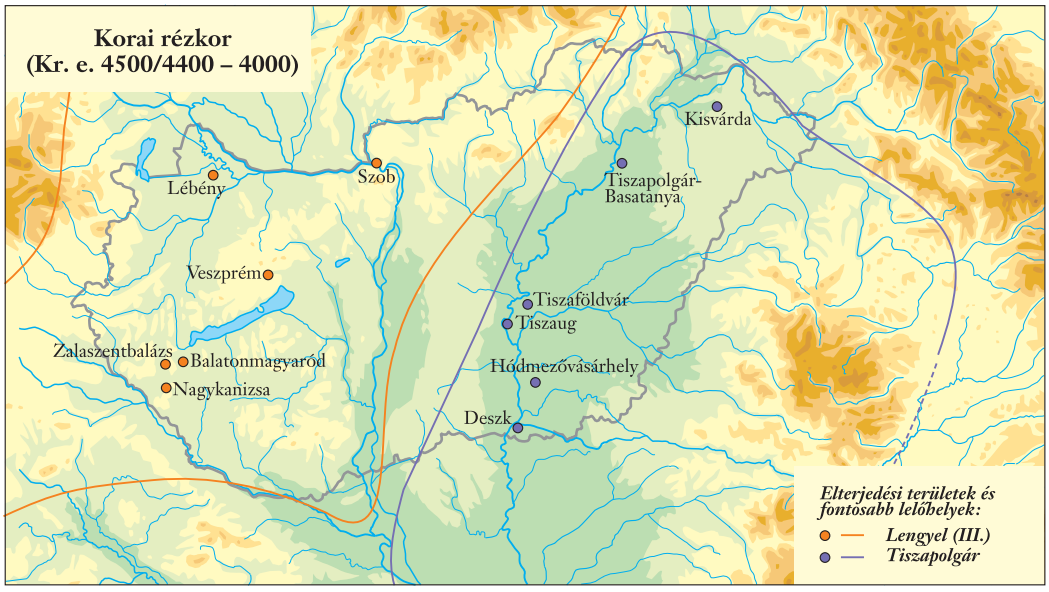
Korai rézkor
(Kr. e. 4500/4400 – 4000)
Kisvárda
Szob
Lébény
Tiszapolgár-
Basatanya
Veszprém
Tiszaföldvár
Tiszaug
Zalaszentbalázs
Balatonmagyaród
Nagykanizsa
Hódmezővásárhely
Deszk
Elterjedési területek és
fontosabb lelőhelyek:
Lengyel (III.)
Tiszapolgár

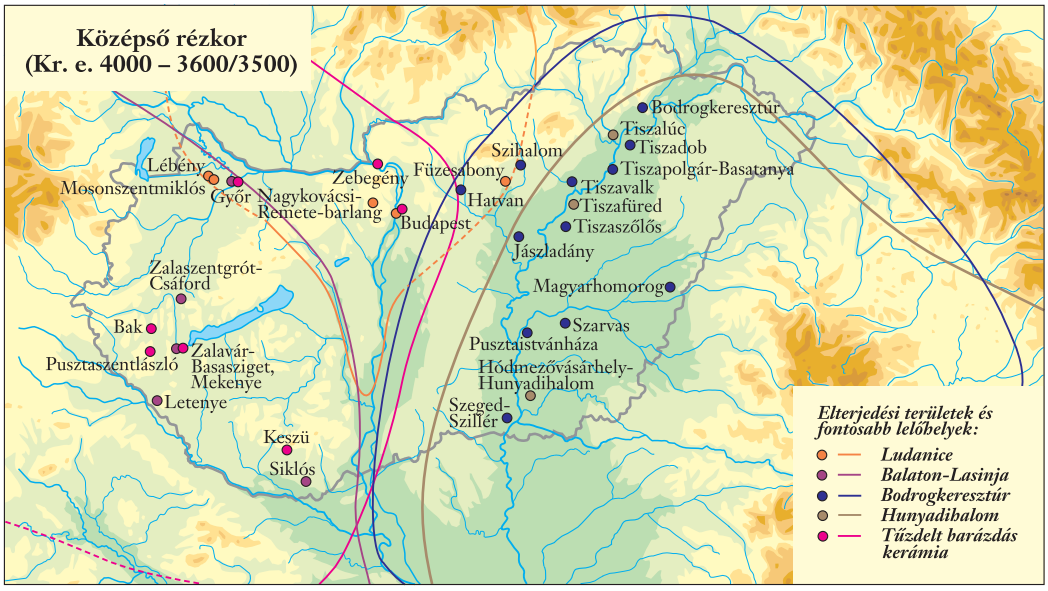
Középső rézkor
(Kr. e. 4000 – 3600/3500)
Bodrogkeresztúr
Tiszalúc
Tiszadob
Szihalom
Lébény
Füzesabony
Tiszapolgár-Basatanya
Zebegény
Mosonszentmiklós
Győr
Nagykovácsi-
Remete-barlang
Hatvan
Tiszavalk
Tiszafüred
Budapest
Tiszaszőlős
Jászladány
Zalaszentgrót-
Csáford
Magyarhomorog
Bak
Szarvas
Pusztaistvánháza
Zalavár-
Basasziget,
Mekenye
Pusztaszentlászló
Hódmezővásárhely-
Hunyadihalom
Letenye
Szeged-
Szillér
Keszü
Siklós
Elterjedési területek és
fontosabb lelőhelyek:
Ludanice
Balaton-Lasinja
Bodrogkeresztúr
Hunyadihalom
Tűzdelt barázdás
kerámia

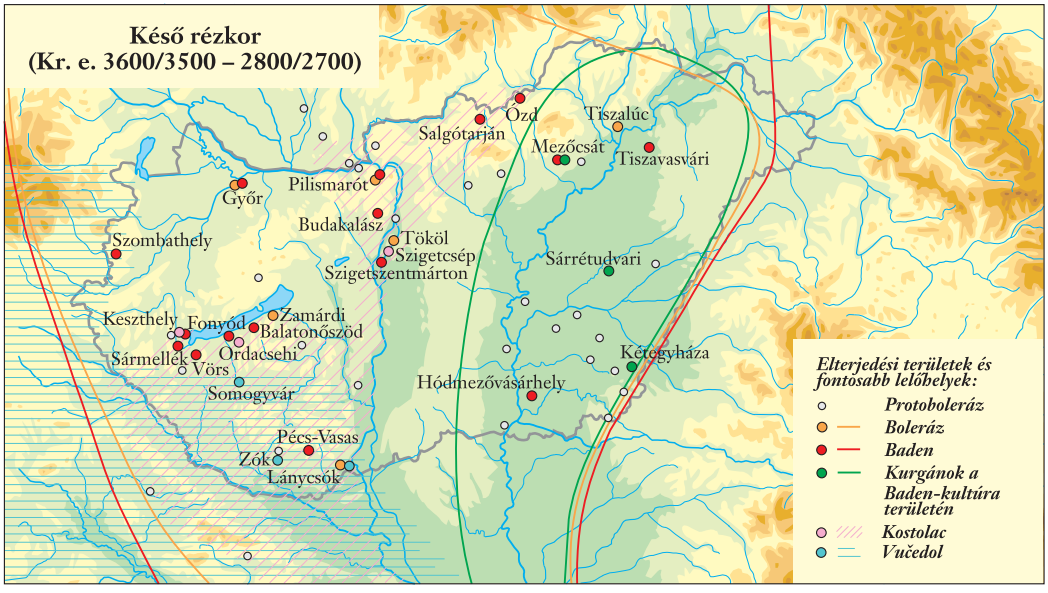
Késő rézkor
(Kr. e. 3600/3500 – 2800/2700)
Ózd
Tiszalúc
Salgótarján
Mezőcsát
Tiszavasvári
Pilismarót
Győr
Budakalász
Szombathely
Tököl
Szigetcsép
Sárrétudvari
Szigetszentmárton
Keszthely
Fonyód
Zamárdi
Balatonőszöd
Sármellék
Ordacsehi
Kétegyháza
Vörs
Hódmezővásárhely
Somogyvár
Pécs-Vasas
Zók
Lánycsók
Elterjedési területek és
fontosabb lelőhelyek:
Protoboleráz
Boleráz
Baden
Kurgánok a
Baden-kultúra
területén
Kostolac
Vučedol

A RÉZKOR TÖRTÉNETI VÁZLATA

(Kr. e. 4500/4400–Kr. e. 2800/2700)

Horváth László András–M. Virág Zsuzsanna

Több mint száz éve az európai őstörténet talán legvitatottabb kérdése a neolitikumtól (újkőkortól) és a bronzkortól egyaránt különböző, önálló rézkorszak létezése. A magyar kutatás a kezdetek óta következetesen használja a rézkor fogalmát, és bár annak belső beosztása az idők során többször is megváltozott, a korszak önállóságát még senki sem kérdőjelezte meg. A különálló rézkor fogalmának megalkotása Magyarországon elsősorban *Pulszky Ferenc* munkásságához kapcsolódik. Ő volt az, aki 1876-ban a Budapesten tartott VIII. Őstörténeti és Embertani Kongresszuson, akkor csupán 42 rézből készült tárgy ismerete alapján bebizonyította, hogy az őskor addigi hármas tagolása – kő-, bronz- és vaskor – mellé indokolt a rézkor beiktatása is. A réztárgyak tanulmányozásán túlmutató, már modernnek tekinthető kutatások az első temetők feltárásával és közzétételével, főként *Hillebrand Jenő* és *Tompa Ferenc* nevéhez köthetők a 20. század első évtizedeiben. Ezt követően *Banner János*, *Bognár-Kutzián Ida* és *Patay Pál* tevékenysége hozott alapvetően új eredményeket. A rézkor belső hármas tagolásának finomítása – a már említett kutatók mellett – *Kalicz Nándor* és *Torma István* érdeme volt az 1960-as, 1970-es években. A korszak keleti kapcsolatait, vallástörténetét, fémművességét főleg *Makkay János*, Patay Pál és *Ecsedy István* kutatták. Mindezekhez kapcsolódik *Raczky Pál* délkelet-európai összefüggéseket és abszolút időrendi kérdéseket tisztázó munkássága. Valamennyi kutató munkájának eredménye, hogy az 1980-as évek elejére előttünk állhatott a magyarországi rézkor jelenleg ismert történeti vázlata.

Az újkőkor utolsó szakaszában, a Kr. e. 5. évezred közepe táján jelentősen megváltozott a Kárpát-medence klímája. Az Atlantikum földművelésre kiválóan alkalmas enyhe

1. Sírleletek a tiszapolgár–basatanyai temetőből. Korai rézkor, Tiszapolgár-kultúra

éghajlata véget ért, helyébe a szubboreális hűvös korszaka lépett, amely a természeti környezet átalakulását hozta magával. A hárs-, szil-, mogyoró- és tölgyerdőket luc- és jegenyeerdők váltották fel, de a változások leginkább a bükkerdők terjedésének kedveztek. Mindez nem maradhatott hatástalan az újkőkor gazdálkodására és társadalmára sem. A környezeti viszonyok változásával a gazdálkodás súlypontja a földművelésről az állattartás felé tolódott el, annak ellenére, hogy az eke feltalálása és az igásállatok – ez idő szerint a szarvasmarha – vonóerejének kihasználása jelentős újdonság volt. Az iga alkalmazása, melynek révén lehetővé vált az állatok által vont kocsi használata is, a helyi szállítás és így a gazdálkodás hatékonyabbá válását segítette elő. Az új gazdálkodási mód a rézkor folyamán a temetkezésekben tükröződő szociális különbözőség kialakulásához vezetett. A kiemelt társadalmi helyzetet (presztízst)

2. Kerámialeletek a késői Lengyel-kultúra zalaszentbalázsi településéről. Korai rézkor

3. A Bodrogkeresztúr-kultúra jellegzetes emléke a „tejesköcsög”-szerű edény. Pusztaistvánháza, középső rézkor

kifejező korábbi nyersanyagok helyébe a réz és az arany lépett. E két fém tudatos felhasználásával a rézkor időszakára már valódi, iparszerű fémművesség megszületésének lehetünk tanúi. Mindezek a gazdaságban és az életmódban megmutatkozó változások már egy új, a neolitikumtól különböző önálló korszakot, a rézkort jelölik.

Bár a természeti feltételek azonos módon hatottak, a neolitikum és a rézkor átmenete mégis eltérő módon zajlott a Kárpát-medence keleti és nyugati felében. A Tisza vidékén a környezeti változások felerősítették a Tisza–Herpály-kultúra belső gazdasági és társadalmi ellentmondásait, s ez véget vetett az évszázados egyenletes fejlődésnek. Az anyagi kultúrában és a szakrális elképzelések terén érzékelhető folyamatosság alapján azonban szó sem volt a korábbi népesség kipusztulásáról. A késő neolitikum települési halmokból (tellekből) és síkvidéki falvakból álló laza települési rendszerét a korai rézkori *Tiszapolgár-kultúra* idején **(1. kép)**, a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva, kis lélekszámú telepek sűrű hálózata váltotta fel. Az új kultúra elterjedési területe is nagyjából azonos az elődökével, bár a rézkor elején kimutathatók kisebb elmozdulások. A korszak történelmi fontosságú újdonsága az aranyból készült ékszerek és az első súlyos rézeszközök, illetve -fegyverek megjelenése volt.

A Dunántúlon a késő neolitikus és a kora rézkori településrendszerben még ennyi különbség sem mutatható ki. Itt a *Lengyel-kultúra* késői neolitikumba tartozó klasszikus fázisát töretlenül követte a korai rézkorba nyúló késői időszak. Egyes falvak folyamatosan továbbéltek vagy a korábbi település közvetlen közelében épültek újjá. Az anyagi kultúrán belül egyedül az edényművességben észrevehető a változás, de ennek inkább csak időrendi, mint kulturális jelentősége van. **(2. kép)**

Eltérően alakult a fejlődés a Kárpát-medence keleti és nyugati felében a korai és a középső rézkor váltásakor is (Kr. e. 4000 körül). Míg az Alföldön, illetve az ahhoz közvetlenül kapcsolódó peremterületeken a nagy sírszámú temetők egyértelmű tanúsága szerint a Tiszapolgár-kultúrát folyamatosan követi a *Bodrogkeresztúr-kultúra*, **(3. kép)** addig a Dunántúlon a Lengyel- és a *Balaton–Lasinja-kultúrák* között már lényegesen több különbség mutatható ki. Teljes lakosságcserére itt sem utalnak régészeti bizonyítékok, de a délről, főként a Balkánról ismert kulturális sajátosságok nagyarányú térhódítása a Lengyel-kultúra közép-európai hagyományaival szemben – a kelet-magyarországiakhoz képest – jelentősebb változásokat jelez. A helyi fejlődés csak az ország középső és részben északnyugati területein folytatódott, ahol a helyi Lengyel-művelődés legkésőbbi egyenes leszármazottjaként a szomszédaival szoros kapcsolatokat ápoló *Ludanice-kultúra* közösségei éltek.

A Bodrogkeresztúr-kultúra korszaka a rézkor igazi fénykora: az aranyból készített hatalmi jelvények és a tömör, néha használhatatlanságig súlyos, ezért már csak jelképes rézcsákányok ideje. Az arany- és réztárgyak ritkaságából eredő érték alapján használóik és/vagy tulajdonosaik saját közösségük tagjai előtt megkülönböztetett tiszteletben álló, világi vagy szakrális vezetők lehettek.

Jelentős változások a középső rézkor végén következtek be a Kárpát-medence történetében. Nyugati, északnyugati peremvidékén már a Balaton–Lasinja- és a Ludanice-kultúrákkal nagyjából egy időben megjelent a jellegzetes technikával díszített edényei alapján *Tűzdelt barázdás kerámia kultúrájá*nak nevezett népcsoport, amely a középső rézkor második felében, már az Alpok keleti előterétől egészen az Adriai-tengerig érvényesítette kulturális sajátosságait. Terjeszkedésének a Tisza-vidéken a Bodrogkeresztúr-kultúrát nagyjából azonos időben felváltó, kelet-délkeleti irányból érkező népesség hatására kialakult *Hunyadihalom-kultúra* vetett gátat. Ebben a korszakban a tele-

4. Agyag kocsimodellek Budakalászról és Szigetszentmártonból. Késő rézkor, Baden-kultúra

5. A Zalavár-Basaszigeten előkerült rézkorong. Középső rézkor, Balaton-Lasinja-kultúra

pülések száma erőteljesen visszaesett, ami a népesség számának csökkenésével függhetett össze. Ez a két, a Kárpát-medencében idegenként megjelenő művelődés lett a kiindulópontja annak az egységesedési folyamatnak, amely a késő rézkorban a *Baden-kultúra* kialakulásához vezetett. A két korszakot összekapcsoló *Protoboleráz-horizont* a magyarországi rézkor rövid, de igen határozott jelensége. Néhány emberöltőre becsülhető időszaka alatt főként déli és keleti irányból meghatározó hatások érték a Kárpát-medencét. A külső befolyás és az előző évszázadok-évezredek alatt átöröklődött helyi hagyományok keveredéséből addig soha nem látott, nagy kulturális tömb keletkezett. Az anyagi és a szellemi kultúra egysége különösen a Baden-kultúra korai korszakában, a *Boleráz-időszak*ban feltűnő. Ma még nem ismerjük, mi lehetett az az erő, amely képes volt az erősen különböző alapokból a Kárpát-medence egészére kiterjedő egységet kovácsolni. Nem világos az sem, vajon a Baden-kultúra legelején beköszöntő újabb klimatikus módosulás – csapadékos és feltehetően hűvös időszak – mekkora szerepet játszott a változásokban. A kultúra klasszikus időszakára már az összhang megbomlása és az egymás mellett élő, de anyagi javaikban bizonyos eltéréseket mutató helyi csoportok megjelenése jellemző. Ebben a korszakban lépnek fel a négykerekű kocsik, amelyek forradalmi újítást jelentenek a korábbi szállítási módokhoz képest. **(4. kép)** Kisebb mértékben és más utakon haladva megfigyelhető a középső rézkor végén megszakadt fémművesség újraindulása is. Amennyire jól ismert a Baden-kultúra fejlődése, annyira bizonytalan a lezáródása és különösen a kora bronzkor kultúráihoz való viszonya. Nem ismeretesek arra utaló jelek, hogy ez a maga nemében páratlan fejlődés drasztikus véget ért volna.

A Baden-kultúra idején, a Kr. e. 4. évezred második felében kezdett beszivárogni a sztyeppei *kurgánok népcsoportja* a Kárpát-medence keleti, alföldi részére. Egyelőre csak temetkezéseiket ismerjük, amelyek kisebb-nagyobb halmok formájában az alföldi táj jellegzetességei. A sírhalmok – kurgánok – alá a közösség egy vagy néhány tagját temették. Adataink a helyi Baden-kultúra és a kurgánok népe békés egymás mellett élésére utalnak. Feltehető, hogy szerepük volt a kora bronzkor kialakításában.

Hasonló békés együttélés jeleit mutatják a *Kostolac-kultúra* népességének nyomai a Baden-kultúra késői lelőhelyein a Kr. e. 4. évezred végén. A nagy folyók, főként a Duna mentén dél felől felszivárgó népcsoportok megjelenése rövid epizód a késő rézkor történetében.

A helyi badeni elődök jelentős közreműködésével még a rézkor végén, a Kr. e. 3. évezred elején főként Horvátország területén zajlott le a kora bronzkort megérő *Vučedol-kultúra* kialakulása, amely hazánkban csak a Dunántúl délkeleti részét népesítette be. A rézkor többi kultúrájától több rétegű települései, gazdag fémművessége és különleges fazekassága különbözteti meg.

A Kárpát-medencei rézkor évszámokkal kifejezhető abszolút kronológiai rendszere ma már a kalibrált radiokarbon (^{14}C) adatokon nyugszik. Eszerint a korai rézkor a Kr. e. 4500/4400–4000, a középső rézkor a Kr. e. 4000–3600/3500, a késő rézkor a Kr. e. 3600/3500–2800/2700 közötti időszakot töltötte ki. Ezt az időrendet a régészet összehasonlító módszereivel nyert adatok is alátámasztják. Példaként a Balaton–Lasinja-kultúra zalavári településén előkerült rézkorong említhető, mely több más hasonló társával együtt a középső rézkor folyamán még a Tűzdelt barázdás kerámia népe körében is használatos volt. **(5. kép)** Hasonló korong látott napvilágot a Bodeni-tó mellett is, melyet faévgyűrűs (dendrokronológiai) kormeghatározással a 4. évezred elejére kelteztek. Ez az adat pontosan igazolja a Kárpát-medence középső rézkori kultúráira megállapított, kalibrált radiokarbon-keltezést.

TELEPÜLÉSEK

M. Virág Zsuzsanna – Bondár Mária

A rézkori településekről korábban alkotott képet az utóbbi időben folytatott nagy felületű kutatások jelentősen átformálták. Különösen igaz ez a Dunántúl területére, ahol újabban számos lelőhelyen vált bizonyíthatóvá a felszínre épített házak használata. **(6. kép)** Ez a felfedezés is módo-

6. Légifelvétel rézkori házalapok foltjaival. Győr–Szabadrét-domb, korai és középső rézkor

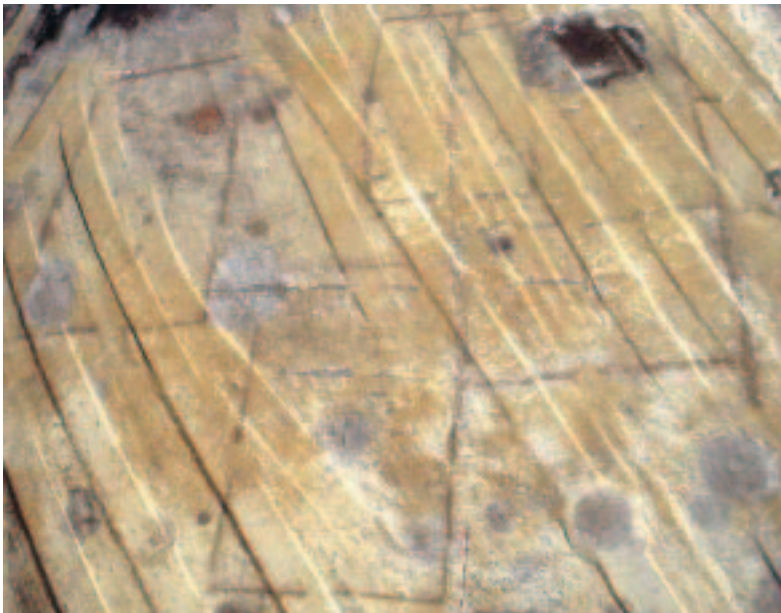

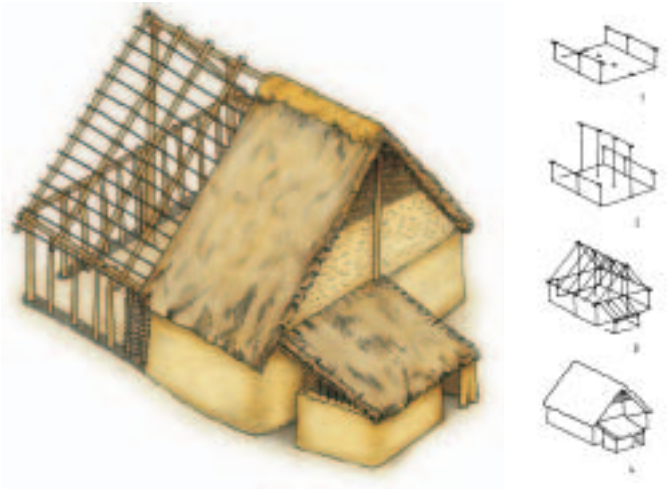

sította a „gödörlakásokkal” kapcsolatos addigi elképzelést, és világossá tette, hogy a rézkori településeken talált, kemencékkel vagy más tüzelőberendezésekkel ellátott gödrök nem feltétlenül lakás céljára készültek, hanem egyéb tevékenységek helyszínei lehettek.

A korai rézkorhoz viszonyítva a középső rézkor első felében feltűnően sűrű települési hálózat alakult ki a Dunántúlon. Ezzel ellentétben a Tisza-vidéken az egykorú Bodrogkeresztúr-kultúrának csak kevés telephelyét ismerjük.

7. Házalapok feltárás után. Zalavár–Basasziget, középső rézkor, Balaton–Lasinja-kultúra

8. Házrekonstrukció. Zalavár–Basasziget

9. A középső rézkori település feltárt részének összesítő térképe. Zalavár–Basasziget

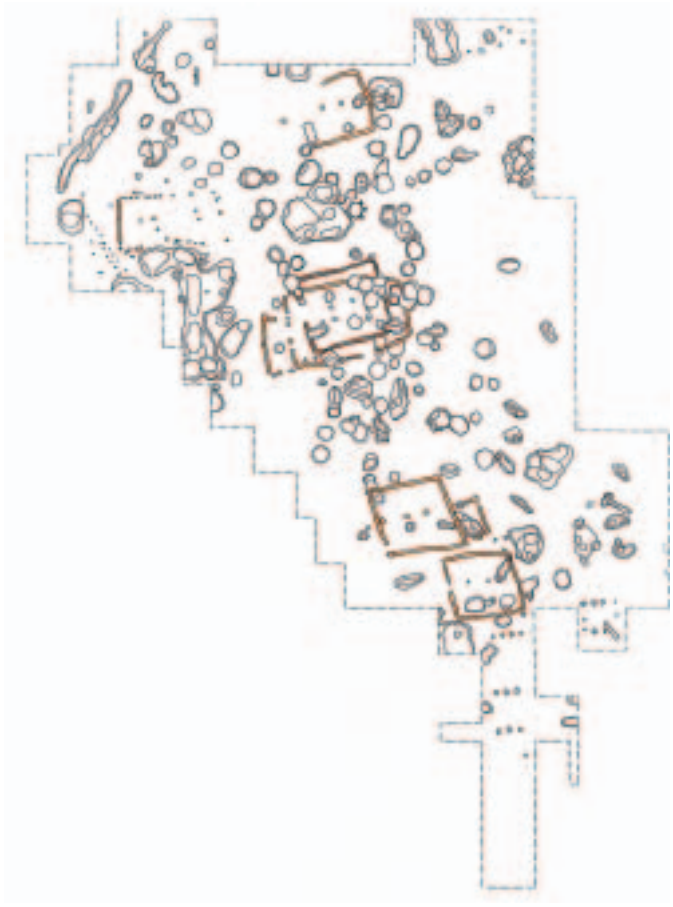

E különös eltérés magyarázatát talán a gazdálkodás jellegében kereshetjük. A Tisza vidéki állattartás gyakoribb helyváltoztatást igényelhetett, így a rövid életű telephelyek lakói alig hagytak hátra régészetileg megfogható emlékanyagot. A Dunántúlon ezzel szemben a víz közeli, kedvező természeti környezetben gyakran egymás közelében létesítettek településeket, melyek közül egyeseket a bőségesebb leletanyag tanúsága szerint hosszabb ideig lakhattak. Ezt a feltevést erősíti meg a masszív, földfelszínre emelt gerendavázas házak maradványainak előkerülése is.

A települések zöme alacsony fekvésű szigeteken, félszigeteken létesült, melyek csak különösen száraz időszakban voltak alkalmasak megtelepedésre. A Dunántúl korai és középső rézkori kultúráinak településeit az újabb kutatások fényében ma már részletesebben ismerjük. Különös jelentőségű a Zalavár–Basaszigeten csaknem teljes egészében feltárt 5000 négyzetméter kiterjedésűre becsülhető középső rézkori település, amelyet a Balaton–Lasinja-kultúra népessége hozott létre a Kis-Balaton mocsárvilágába benyúló kicsiny félszigeten. A házalapok, az egymásba ásott vermek és az anyagnyerő gödrök tanúsága szerint a kedvező körülmények között folyamatos volt a megtelepedés. A településen egyszerre 2-4 ház állhatott. **(7–9. kép)**

Hasonló eredményre jutunk a Hanság szigetvilágában Győr környékén feltárt lelőhelyek alapján. A középső rézkori népesség kisebb közösségei itt is néhány házból álló, legfeljebb 1-2 hektár kiterjedésű, tanyaszerű telepeken élhettek. A házak körül elszórtan vermek és idővel hulladékkal feltöltődő anyagnyerő gödrök helyezkedtek el.

Az átlagosan 7 méter szélességű, egy vagy két belső teret magukban foglaló épületek hossza a 20 métert is megközelítette, de jellemző volt a rövidebb, 10 méter hosszú házforma is. A falazatot és a tetőt tartó gerendákat általában alapárokba, ritkábban oszlopgödrökbe állították. A települések élettartamát az állattartással összefüggő életmód határozhatta meg. A rövid ideig lakott települések mellett a masszív szerkezetű házakat is tartalmazó települési helyek nem lehettek alkalmi szálláshelyek, bár a hátrahagyott emlékanyag mennyiségéből ítélve ezek sem voltak hosszú életűek. Különös jelenség, hogy a középső rézkor első fe-

lében a Ludanice-kultúra népessége Budapest környékén és az Északkelet-Dunántúlon alkalmilag barlangokban is megtelepedett.

A középső rézkor második felében ismeretlen okból a Dunántúlon erőteljesen csökkent a telepek száma. A megritkult települési hálózat futólagosnak tűnő telephelyeit elszórt gödör-csoportosulások jelzik. Ebből a korszakból házat jelenleg nem ismerünk, ellentétben a Tisza-vidékkel, ahol a középső rézkor második feléből hosszabb életű, több házat magában foglaló falusias település létezéséről is van tudomásunk. A térség mindmáig legalaposabban kutatott rézkori települése Tiszalúcon vált ismertté, ahol a Hunyadihalom-kultúra népe telepedett meg. A lakóhely kb. 150 méter hosszú, 100 méter széles központi részét paliszád fallal – alapárokba szorosan egymás mellé állított oszlopokból kialakított kerítéssel – övezték. A körülvett térség belsejében a házakat többször megújították és a gödrökben hatalmas mennyiségű hulladékot, edénytöredékeket és főleg szarvasmarhacsontokat halmoztak fel. A 10-12 méter hosszú, 6-7 méter széles, két belső térből álló épületek falazatát oszlopgödrökbe állított gerendák tartották. A legutóbb közzétett adatok szerint a településen azonos időben körülbelül 20-22 ház állt. **(10. kép)**

A késő rézkorban az egész Kárpát-medencét magában foglaló egységesedési folyamat a telepek hasonló megjelenésében is tükröződik. A Baden-kultúra eddig ismeretes több mint 1600 magyarországi lelőhelye viszonylag sűrű településhálózatra enged következtetni. E kultúra egykori jelenlétének maradványai a síkvidéki, a vízparti magaslati

10. Település összesített alaprajza. Tiszalúc–Sarkadpuszta, középső rézkor, Hunyadihalom-kultúra

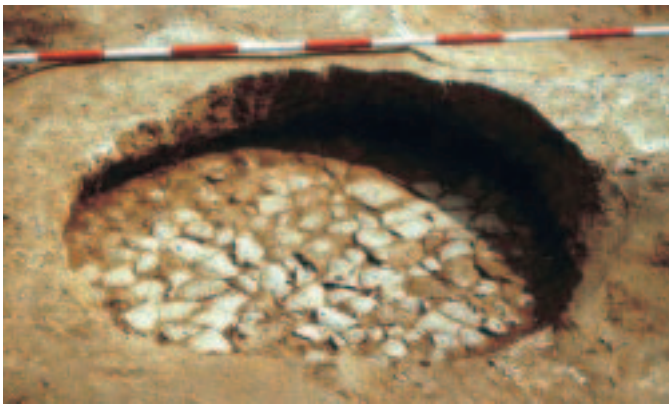

11. Edénytöredékekkel kirakott aljú kemence. Sármellék–Égenföld, késő rézkor, Baden-kultúra

telepektől a barlangokig szinte mindenütt megtalálhatóak. A kis kiterjedésű, időszakosnak tartható telephelyek mellett előfordulnak a több hektár kiterjedésű faluhelyek is (Pilismarót–Szobi rév). A feltárások során összefüggő kavicsréteggel és összetört edénydarabokkal kitapasztott tűzhelyek, tüzelésnyomok, valamint kisebb kemencék, vermek és hulladékkal megtöltött gödrök jelzik a települési helyet. **(11. kép)** A jelenlegi adatok alapján a lakóépületekről még nem alkothatunk világos képet. A házak maradványait csak növényi anyagokkal kevert, égett tapasztástöredékek képviselik. A lakóépületek földfelszínre emelt, régészeti módszerekkel csak ritkán megfigyelhető, sárral tapasztott falú vályogházak, esetleg gerendákból összerótt talpfás boronaházak lehettek.

A Baden-kultúra nagyobb vizek közelében fekvő késői lelőhelyein a Kostolac-kultúra népességének egyidejű megtelepülése is megfigyelhető. Elhelyezkedésük a halászat és a vízi közlekedés jelentőségét hangsúlyozza. A Kostolac-kultúra rövid ideig használt Kárpát-medencei telepein alkalmi szállások, kunyhószerű építmények állhattak. A Baden-kultúra népessége a késői időszakban védett, nem egyszer erődített magaslati településeket létesített Északkelet-Magyarországon. A több méter vastagságban felhalmozott kultúrrétegek huzamosabb megtelepedésre utalnak. Egyes magaslati lelőhelyeket a kora bronzkorig folyamatosan laktak (Salgótarján–Pécskő). A Kárpát-medence délkeleti részében nagyjából ugyanekkor jelentek meg a kora bronzkort megélő Vučedol-kultúra többrétegű települései is.

KORAI FÉMMŰVESSÉG A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

M. Virág Zsuzsanna

A legkorábbi fémek, fémtermékek, megmunkált rézércdarabok megjelenése megelőzte a rézkornak nevezett időszakot. Szórványos nyomaival már az újkőkorban találkozunk, amikor a rezet még alkalomszerűen és sokféle formában

használták. Valószínűleg feltűnő külseje és színe miatt kezdték gyűjteni a felszínen található malachit-azurit rézérc- és természréz-darabokat, hogy az érdekes, ritkaságnak számító nyersanyagból különféle megmunkálási kísérletekkel viselőjük kiemelt helyzetére utaló, különleges jelentéstartalmakkal felruházott presztízstárgyakat, leggyakrabban apró rézgyöngyöket, tűket, gyűrűket, karpereceket készítsenek. Az újkőkor korai szakaszaiban még véletlenszerűen történő rézfelhasználást követően, a Kr. e. 5. évezred első felében már tudatosan használták a rezet. Ezt jelzik a késő neolitikus Tisza–Herpály–Csőszhalom- és Lengyel-kultúra sírjaiban és településein megszaporodó rézleletek. A természrézből készített kis tárgyak azonban még ekkor is igen kevés nyersanyagot tartalmaztak és formájuk is a korábban egyéb nyersanyagból, kőből, kagylóból, csontból készült ékszereket és kis eszközöket mintázta. Készítésük alapvető technológiája a kalapálás, annak ellenére, hogy már ekkor megjelentek a tényleges fémművességi tevékenység első bizonytalan nyomai, amelyek már a rézolvasztás ismeretét is feltételezik (Zengővárkony, Berettyóújfalu–Herpály).

A korai rézfelhasználásból hosszadalmas, véletlenszerű gyűjtések és kísérletek eredményeként a rézkor kezdetén (Kr. e. 4500/4400 körül) már valódi, módszeres fémművesség megszületésének lehetünk tanúi. Ekkorra kristályosodott ki az érceiből kinyert, megolvasztott réz formába öntésének technológiája, amely a nagy mennyiségű nyersanyag feldolgozását elősegítve, nagyméretű, súlyos rézeszközök tömeges gyártását és széleskörű elterjedését tette lehetővé. A Kárpát-medencei és az északbalkáni gazdag felszíni érclelőhelyek kiaknázásával egységes virágzó délkelet-európai fémművesség jött létre. Jellegzetes termékei, az egyélű fokosok és különféle balták, Magyarországon a korai rézkori Tiszapolgár-kultúra idején jelentek meg. Előállításuk Délkelet-Európa számos pontján történhetett, ahol a korai fémfeldolgozáshoz szükséges „kohászati eljárások” már bizonyíthatóan ismertek voltak. Ezt igazolja a magas hőfokot igénylő kerámiatechnikák megjelenése mellett ugyanezen a területen a fejlett edényégető kemencék előkerülése is. A felhasznált rézmennyiség robbanásszerű megnövekedése jelentős hatással volt a társadalomra is. Az eszközformájúnak kialakított tárgyak nem egyszerűen használati eszközök voltak, hanem felhalmozásra szánt értékmérőként bizonyos hatalmi státuszjelző szereppel, esetleg szakrális funkcióval is rendelkeztek. **(12. kép)**

12. Rézeszközökből álló kincslelet. Szeged–Szillér, középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra

A réz mellett ugyanebben az időszakban, feltehetőleg a két érc közös előfordulásának köszönhetően, megjelent az arany is, mint a különleges értéket képviselő tárgyak nyersanyaga. A két fém olvadáspontja igen közel áll egymáshoz (1083 és 1063 °C), így egyidejű, jelentősebb mennyiségű felhasználásukat a megmunkálás hasonló feltételei is előidézhették. Az arany korábbi alkalmazásáról csak elvétve van adatunk, nagyobb mennyiségben a rézkor kezdetén kezdték ékszerként viselni; ekkor tűnik fel a sírokban és az elrejtett kincsleletekben. A késő neolitikus hagyományok folytatódását jelzi az aranykorongok megformálása, melyeket a korábbi, középen lyukas kagylóékszerek mintájára kezdtek készíteni. Az aranytárgyaknak a nyersanyagban kifejeződő értékükön túl szimbolikus jelentéstartalmuk is volt. Általános felfogás szerint a középen lyukas, két kis domborított dudorral díszített aranylemezek a női testet jelenítették meg (l. 14. kép).

Az arany felhasználására a magyarországi rézkor korai fázisából (az alföldi Tiszapolgár-kultúrkörből) csak szerény emlékeink vannak. Kelet-Szlovákiából viszont temető is ismert ebből a korszakból, ahol a nagyméretű és kisebb lemezes aranycsüngők és rézfejszék viszonylag nagy számban fordulnak elő. Magyarországon egyetlen elrejtett aranykincs került napvilágra Hencidáról; ékszerei a délkelet-európai fémművesség formavilágát idézik.

A rézkor időszakában használatos rézlelőhelyek a mai Magyarország területén nagy valószínűséggel a Mátrában (Recsk), a Mecsekben és a Zempléni-hegységben (Telkibánya), illetve Rudabánya környékén lehettek. **(13. kép)** Ezek egy részét feltehetőleg már az újkőkorban is ismerték. A magyarországi rézkorban először feltűnő arany ékszerek nyersanyagforrásait nem ismerjük, de a Kárpát-medencei aranyelőfordulások alapján az Erdélyi-érchegység, a Sel-

13. Természréz Rudabányáról

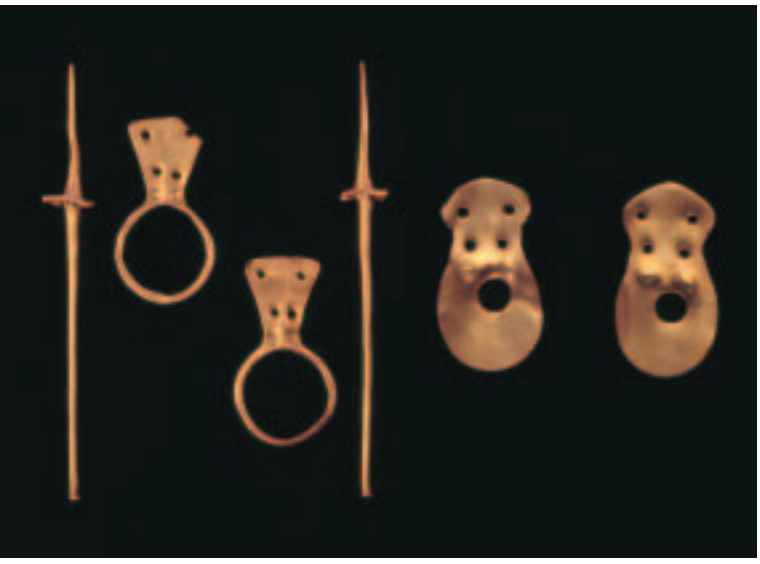

14. Aranycsüngők és pálcikák a jászladányi és a magyarhomorogi temetőből. Középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra

meci- és a Körmöci-hegység híres bányavidékei feltételezhetők, ahol a felszín közeli rétegekből termelhették ki az ércet. Emellett aranyforrásként számításba vehető a Körösök, a Maros, a Szamos és az Aranyos folyók medre is.

A réz és az arany használata a fémművesség töretlen fejlődésével a Kárpát-medencei rézkor virágkorában, Kr. e. 4000 és 3600/3500 között vált általánossá. Ebben a korban a Kárpát-medence keleti fele a Bodrogkeresztúr-kultúrával egy még egységesebb, Kelet-Szlovákiától Görögországig húzódó, szinte már iparszerű délkelet-európai fémművességi körbe tartozott. Folytatódott a súlyos réztárgyak előállítása, sőt feltehető, hogy készítésük központja is a Kárpát-medencébe helyeződött át. A megnövekedett méretben készített tárgyak között új formaként jelent meg a korszak jellegzetes rézeszköze, a két végén egymásra merőlegesen kialakított élű, ún. ellentett élű csákány. Töretlenül folytatódott az aranytárgyak készítése is. A kelet-kárpáti, délkelet-európai kör formai fémjelzője a középen lyukas, függesztő nyúlvánnyal ellátott, ún. karikás aranycsüngő, amelynek szimbolikája, közepén lyukkal, kétoldalt egy-egy dudorral a korai rézkori példányokat idézi. A nagyméretű, akár 15 centiméter átmérőt is megközelítő aranylemez-ékszerek főként kincsekben (Tiszaszőlős, Mojgrád), egyesével fordulnak elő. A kopásnyomok szerint zsinórra felfüggesztett melldíszek lehettek. Kisebb változataik sírokból is előkerülnek, általában a koponya két oldalán; valószínűleg fejdíszre erősítve viselhették őket. Ritkább ékszerek a kis pálcikák és tűk, a csövecskék, a drót spirálisok, az egymásba hajtott végű gyűrűk, a kettős kúpos gyöngyök és a kúpos lemezdíszek. **(14. kép)**

Szerényebb mértékben ebben az időszakban jelent meg a fémművességi tevékenység az Alpok régiójában is. Ebben a körben, a kisebb számban elterjedő súlyos rézeszközök mellett, a rézékszerek a helyi fémművesség termékei lehettek. A kibontakozó kelet-alpi fémművesség nyersanyagforrásait Karintia és Salzburg környékének rézben és aranyban különösen gazdag nyersanyag lelőhelyein feltételezhetjük.

A Kárpát-medence nyugati felében a Balaton–Lasinja-kultúra legjellegzetesebb fémlelete az alföldiekkel egy időben készített, de azoktól eltérő, leggyakrabban három domborított dudorral ellátott és poncolással díszített nagyméretű korong, melyet nemcsak aranyból, hanem ezüstből, sőt kisebb méretben rézből is készítettek. A főleg kincsleletekből ismert korongokat felerősítve, melldíszként viselték. Ezek az ékszerek, ha megformálásuk részleteiben el is térnek a Dunától keletre előkerülőktől, szimbolikájukat tekintve mégis azonos szakrális jelentéstartalom hordozói lehettek. **(15. kép)** A két fémművességi régió jellegzetességeinek sajátos ötvözete a Hatvanban magányosan előkerült aranylemezben ismerhető fel. **(16. kép)**

A középső rézkor második felében az addig virágzó fémművesség hanyatlásnak indult. A Tisza vidéki Hunya-

15. kép: Nagyméretű aranykorongok Csáfordról, a középső rézkor első feléből. Balaton–Lasinja-kultúra.

16. kép: Arany lemezcsüngő Hatvanból. Középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra.

17. Öntőtégely és rézékszerek. Zalavár–Mekenye, középső rézkor, Tűzdelt barázdás kerámia

dihalom-kultúra és a dunántúli tűzdelt barázdás díszű kerámiát készítő népesség hagyatékában érezhetően lecsökkent a fémleletek száma. A korszakra inkább a kisméretű, kevés nyersanyagot tartalmazó réztárgyak előfordulása jellemző, s valószínűleg már ebben az időszakban megszűnt a súlyos rézeszközöket tömegesen előállító fémműves központok egy része is. A Dunántúlon kismérvű falusi fémfeldolgozásra vannak adataink, ahol az alpi hagyományokkal összefüggésben a Tűzdelt barázdás kerámia több településén is kerültek elő rézsalak maradványait tartalmazó öntő- és olvasztótégelyek (Zalavár, Bak, Pusztaszentlászló). **(17. kép)**

A fémgazdagság és a fémleletek számának drasztikus visszaesése a késő rézkori Baden-kultúra időszakára következett be. Ekkorra eltűntek az aranyból készített ékszerek is. A virágzó fémművesség hanyatlása Délkelet-Európában leginkább az egyre erősödő kelet-európai, észak-pontusi sztyeppei eredetű etnikai vándorlás számlájára írható, melynek hatására a késő rézkor idejére már teljességgel szétzilálódtak a fémművességi körök korábban zavartalan kereskedelmi és kulturális kapcsolatai. Ehhez járulhatott még a Kárpát-medence végsőkig kihasznált, felszín közeli ércforrásainak kimerülése is. A rézleletek mennyiségi csökkenése a Baden-kultúra időszakában a réztárgyakkal kapcsolatos társadalmi és gazdasági felfogás megváltozásával is összefügghetett, melynek lényege már nem a mennyiségi felhalmozás volt. A kultúra hatalmas elterjedési területén is ritkaságnak számító réztárgyak, mint a melldísz, a spirálkarperec, a nyakperecek és a diadémok (l. a fejezet címlapját) olyan különleges ékszerek, amelyek csak a társadalmilag vagy a szakrálisan megkülönböztetett személyek jelvényei, viseleti tárgyai vagy rituális cselekmények kellékei lehettek. Rendkívüli jelentőségű volt a réztőr is. **(18. kép)**

18. Réztőr Sármellékről. Késő rézkor, Baden-kultúra

Az új típusú, zömmel keleti kapcsolatokra utaló réztárgyak mellett a temetkezésekben előforduló egyszerűbb rézgyöngyök, huzalgyűrűk, a telepekről származó apró árak valószínűleg helyi fémművesség termékei lehettek. A kismérvű helyi fémműves tevékenység folytatódását a Mecsek hegységben (Lánycsók) és Kelet-Szlavóniában előkerült öntőtégelyek igazolják, amelyek a korábbi, kelet-alpi metallurgia hagyományaival való szoros kapcsolatra utalnak. A Baden-kultúra időszakában a fémművesség megváltozását újfajta nyersanyagok alkalmazása is jelzi. Az újabb vizsgálatok szerint ebben az időszakban tűntek fel először a keleten és az Alpok vidékén már korábban is megjelenő, arzéntartalmú rézből készített tárgyak a Kárpát-medencében.

A RÉZKORI HITVILÁG

(temetők, kultuszhelyek, művészet)

Bánffy Eszter–Bondár Mária–M. Virág Zsuzsanna

A rézkor kezdetén, a Kr. e 5. évezred második felében beköszöntő változások a hitvilágra is hatással voltak. Bizonyos szakrális elképzelésekben felismerhető folyamatosság ellenére a hitvilággal összefüggésbe hozható emlékek lényegi átalakulást tükröznek.

A változás legfontosabb jele, hogy a nagy, állandó telepek elhagyásával a temetkezési mód is átalakult. A rézkori rövid életű, ideiglenes kis szálláshelyek nem szolgálhattak többé a halottak méltó nyughelyéül. Megjelentek tehát a telepektől független, sok síros, soros elrendezésű, nagy temetők. A település helyett a temetők váltak az állandóság, a közösség fennmaradásának fontos jelképévé. Több nagy temető, amelyet a korai rézkorban nyitottak, még a középső rézkori Bodrogkeresztúr-kultúra idején is temetkezési helyül szolgált (Tiszapolgár–Basatanya, Magyarhomorog, Tiszavalk–Tetes).

A Tisza-vidékkel ellentétben ettől eltérő felfogás tanúi lehetünk a Dunántúlon, ahol a korai és a középső rézkor időszakából hiányoznak a temetők. Csak a Ludanice-kultúra területén találni magányos vagy kis csoportokban előkerülő sírokat, melyek a hantolásos temetkezési mód továbbélését mutatják. A telepeken is fellelhető temetkezésekben még az újkőkori hagyományokat ismerhetjük fel.

A halottakkal való bánásmód hű tükre az élők társadalmának, de arról is szól, milyen volt a közösségek túlvilággal kapcsolatos elképzelése, hite. A jól ismert Tisza vidéki temetőkben a legtöbbször oldalukra fektetett, behajlított végtagokkal (zsugorított testhelyzetben) eltemetett halottak mellé túlvilági

19. Női temetkezés, a derékon többsoros kőgyöngyfüzérrel. Szihalom–Pamlényi tanya, középső rézkor, Bodrogkeresztúr-kultúra. Jelmagyarázat: 1–7. edény; 8. állatcsont; 9. gyöngyfüzér

életre szánt tárgyakat temettek. Nem ritka a többes temetkezés. Rézből készült fegyvereket, hosszú kőkéseket inkább férfiak koponyája mellett találunk, míg a nők több edényt, rézékszert, apró kő- és csontszerszámokat kaptak. A derekat övező kőgyöngy-füzérek **(19. kép)** a női viselethez tartozhattak csakúgy, mint az aranycsüngők, melyek fejdíszre erősítve a rangosabb viselet kellékei lehettek (l. 14. kép). Kizárólag férfi sírokba temettek vadkan-állkapcsokat. Egy-egy férfi, ritkábban nő sírja mellékleteinek gazdagságával magasan kiemelkedik az átlagos sírok közül: a társadalmi különbségeknek ez a tükre már az újkőkor végén is megfigyelhető. Aranyhoz – ritkasága miatt – csak kiváltságos helyzetű emberek juthattak, ez tovább növelte értékét, és egyben meghatározta társadalmi rangjelző szerepét. Az élők számára is jelentős volt az arany birtoklása, amely ünnepek, vallási rítusok kelléke is lehetett.

Néhány elrejtett kincslelet tanúskodik az aranytárgyak evilági társadalomban betöltött szerepéről (Hencida, Tiszaszőlős, Csáford). A korai és a középső rézkori, nőalakot szimbolizáló aranylemezek a leegyszerűsített és mennyiségileg is megritkult emberábrázolás fontos emlékei számunkra (l. 14–16. kép). Másfajta anyagból készült idolok hazánkban csak kis számban maradtak ránk. Ezek némelyike telt idomaival az újkőkori idolművesség hagyományaira emlékeztet. **(20. kép)**

Az újkőkori és a rézkori hitvilág folytonosságára utal a kultikus szokásokkal kapcsolatba hozható építmények, jelenségek köre. Az újkőkorban az életnek ez a része is a településen zajlott, a rézkor elejére azonban, a temetőkhöz hasonlóan, megjelentek a településtől független, kultikus jellegű gyülekezőhelyek (áldozati helyek). Maga az áldozati gödör is változatlan formában él tovább, mint azt egy Kis-Balaton környéki, középső rézkori, rituális gyerektemetkezés is mutatja. A balatonmagyaródi, köldökszerűen formált aljú gödörbe öt-hatéves kisfiút temettek néhány edény és egy eleve használhatatlan őrlőkő társaságában. Az *„omphalosz”* (központi hely, a világ közepe), az ősök világától még el nem szakadt gyermek holtteste és a szimbolikus őrlőkő mind-mind olyan jegyek, amelyeket már az újkőkori áldozati együttesekből is ismerünk.

A rézkor korai és középső szakaszában folytatódik a körárkok hagyománya is. A Dunántúlon a Lengyel-kultúra korai rézkorba átnyúló legfiatalabb fázisába (Kr. e. 4300 körül) tartozó lelőhelyén (Balatonmagyaród), a közép-európai neolitikus hagyományok folytatásaként, a szokványos késő lengyeli település mellett hatalmas ovális körárkot létesítettek, melynek egy kapuját is sikerült feltárni. **(21., 22. kép)**

Talán még jelentősebb – mert jóval keletebbre fekszik – a közelmúltban Füzesabony mellett feltárt, középső rézkori körárok. **(23., 24. kép)** Füzesabony–Pusztaszikszó lelőhelyen kettős, enyhén ovális körárok tűnt elő, melynek mindössze 50 centiméter szélességű, V-metszetű árkai védelmi célokat aligha szolgáltak. Déli oldalán bizonyosan kapu nyílt, a belső árok mentén vastag oszlopok sorakoztak. Ezt valószínűleg egy olyan oszlopsorként értelmezhetjük, amilyen – sokkal később és nem fából, hanem hatalmas kőtömbökből – az angliai Stonehenge-ben épült. A lelőhely legjelentősebb része ismét a körárok „köldöke”, központja, ahol majdnem öt méter mély áldozati gödör került napvilágra. Az ismételt áldozatok során elsősorban ép edényeket, állatcsontokat, húsáldozat-maradványokat dobtak a gödörbe. Az áldozati gödör legalján egy kecske teljes anatómiai rendben fekvő csontváza került elő, amely mai fogalmakkal élve a felszentelés áldozati ajándéka lehetett. Érdekes az összefüggés az edények és a közép-európai eredetűnek tartható körárokrendszer között, amely bár a tiszántúli Bodrogkeresztúr-kultúra terüle-

20. Agyagidol Tiszafüredről. Középső rézkor második fele, Hunyadihalom-kultúra

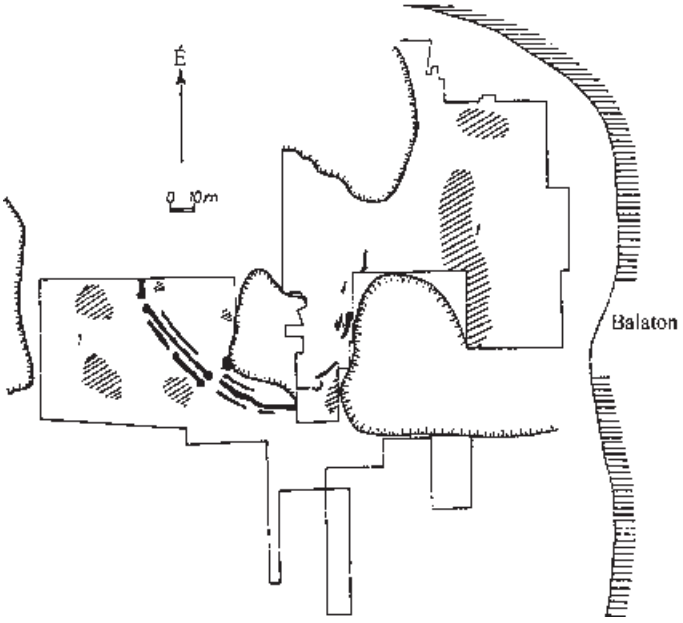

21. Körárok alaprajza. Balatonmagyaród–Hídvégpuszta, korai rézkor, késői Lengyel-kultúra

22. A balatonmagyaródi körárok profilja, betöltésének rétegeivel

23. A körárok feltárásának légifelvétele. Füzesabony–Pusztaszikszó, középső rézkor, Ludanice-kultúra

24. A körárok feltárt részének alaprajza. Füzesabony–Pusztaszikszó

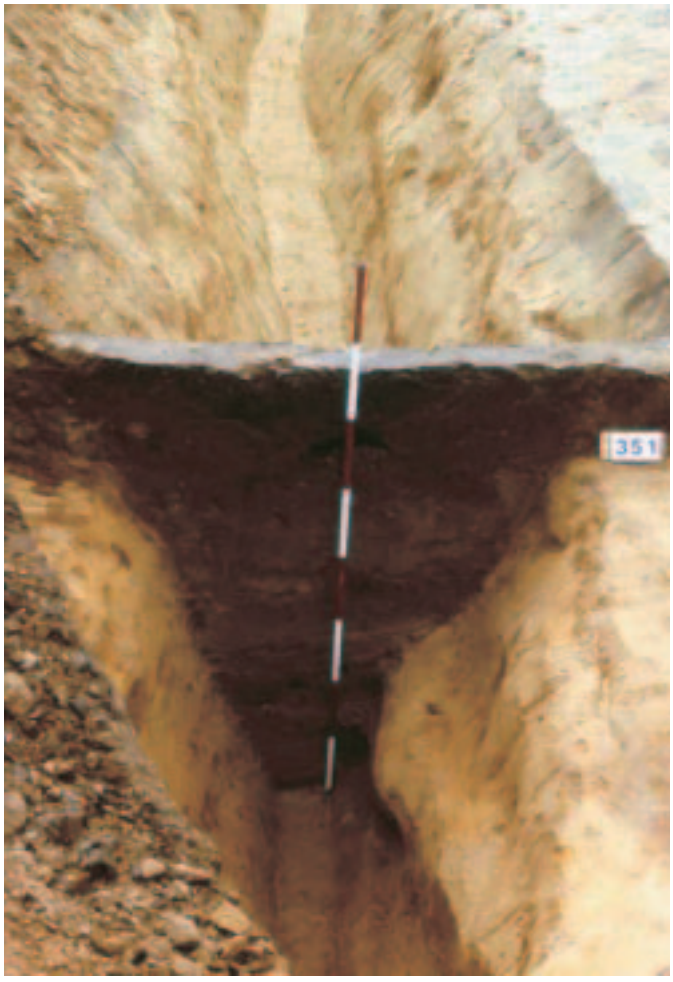

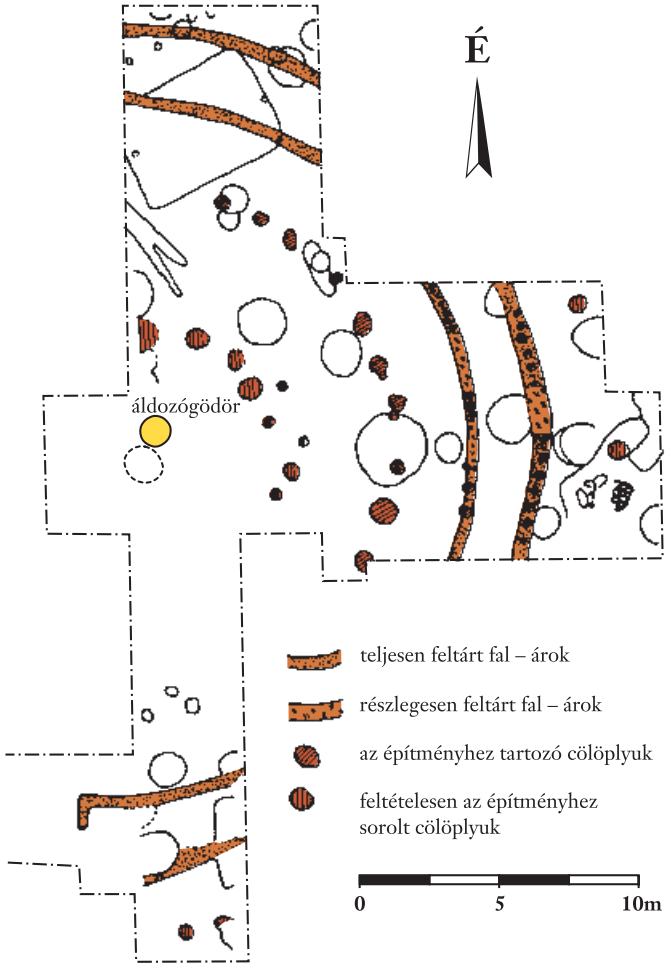

tén fekszik, leletanyaga alapján mégis inkább a nyugati Lengyel-kultúra utódainak hagyatékához köthető. Némileg hasonló szerkezetű, más tartalmú áldozati hely került elő Szarvason. Egyes feltevések szerint ez véres áldozat színhelye lehetett.

A helyi hagyományokra épülő, több irányból érkező hatásoknak köszönhetően, a késő rézkori Baden-kultúra időszakában a hitvilág változatos képe tárul elénk. A vallási élet rítusainak kellékei, a rézkor korábbi szakaszaihoz hasonlóan, ekkor is zömmel mulandó anyagból készülhettek. A kultikus tárgyak közül az ember alakú urnákat és a nagy területen azonos elvek szerint készült, fej nélküli, lapos testű kis női szobrocskákat mintázták agyagból. A szertartás során összetört idolok darabjait a telepek hulladékgödreibe dobálták. Töredékeik egyes telepeken igen nagy számban (Győr–Szabadrétdomb, Tököl), máshol elenyésző mennyiségben kerültek elő (Pilismarót). **(25. kép)** Kultikus jelentőségű lehetett a magyarországi késő rézkorban jelenleg egyedülálló, töredékesen előkerült agyagmaszk is. **(26.kép)**

25. Fej nélküli idol. Zamárdi, késő rézkor, Boleráz-kultúra

A korábbi szórványos előfordulások után a Baden-kultúra korai időszakában terjedt el tömegesen a tűz tisztító erejének képzetével összefüggésbe hozható halotthamvasztás szokása. A Pilismarót–Basaharcon feltárt, 110 síros temetőben a földre szórt hamvakat a temetési szertartás áldozataihoz használt edényekkel temették el. A szertartás végén a sír fölé lapos kőrakást emeltek. **(27. kép)** Máskor a hamvakat urnába helyezték. A kultusz különleges kellékei voltak az Ózd–Centerben előkerült emberalakú urnák, melyek „arca" a későbbi trójai emberalakú *(antropomorf)* edényekéhez hasonlított. **(28. kép)** A környéken több lelőhelyről is ismertek hasonló edények. Jelentős a szlovákiai Méhiből származó, nőalakú urnákból és egy ugyanolyan jellegzetességeket mutató kis, tömör agyagidolból álló temetkezési együttes. Eszerint az újkőkori és a rézkori plasztikában a különböző megjelenési forma – arcos edény és idol – egy és ugyanazon összefüggő hitvilág kellékrendszeréhez tartozhatott. A termékeny nőiség szimbolikája, a nő (istennő?) eredendő kapcsolata a születés mellett a halál fogalmával, majd az újjászületés eseményével a Baden-kultúra idejére már legalább háromezer éves gondolat.

A hamvasztás mellett mégis inkább a hantolásos mód (csontvázas temetkezés) jellemezte a Baden-kultúrát. A településektől elkülönített temetőkben a halottakat a rézkor korábbi szokásaihoz hasonló módon helyezték sírba. A 10-12 főt magukba fogadó kiscsaládi temetők mellett hosszabb ideig használt, nagy kiterjedésű temetőket is létesítettek. Különleges oka lehetett annak, hogy egyeseket a településeken vagy azok közelében temettek el. Előfordulnak szabályosan eltemetett vagy egyszerűen csak bedobált tetemeket befogadó tömegsírok is. Valójában nem tudjuk, miért létesítették ezeket; betegségre, járványra gondolhatunk, amelynek következménye több ember közel egyidejű halála lehetett. **(29. kép)**

A Baden-kultúra jelenleg ismert legnagyobb temetője a budakalászi, ahol 437 sírt tártak fel. A becslések szerint kb.

26. Emberarcot formázó agyagmaszk. Balatonőszöd–Temetődűlő, késő rézkor, Baden-kultúra

27. Kőpakolásos sír. A kövek mellett a temetkezés gödrének foltja látszik. Pilismarót–Basaharc, késő rézkor, Boleráz-kultúra

29. Többes temetkezés a késő rézkori Baden-kultúra sármellék–égenföldi településéről

200 esztendeig használt temető legkorábbi sírjai hamvasztásos rítusúak voltak. A hamvakat elföldelésük után itt is kőpakolással borították. A temetési szertartás során köveket dobáltak a hamvasztás nélkül eltemetett halottak sírgödrébe is. A temetkezési csoportok egy-egy család elkülönített és tiszteletben tartott temetkezési helyei lehettek. Az összetartozást az ősöket őrző temetkezési hely jelenthette, amelyet szent helyként, különös tisztelettel öveztek a későbbi leszármazottak.

A temetőkben nemcsak emberi tetemeket, hanem tárgyakat és állatokat is eltemettek. Különleges szerepe lehetett az áldozati edényként használt agyag-kocsimodelleknek (Budakalász, Szigetszentmárton – l. 4. kép) Különleges tisztelet övezte a szarvasmarhát is, amelyet nem ritkán telepeken vagy a temetőben gazdájával vagy önmagában, külön sírba is temettek. A budakalászi temető egyik sírjában egy férfit és egy nőt két szarvasmarhával együtt hantoltak el, amelyből egyes kutatók az állatok által vontatott faszekér eltemetésére gondoltak. Valószínűleg csak a társadalom kitüntetett tagjainak volt meg az a joguk, hogy az értékes jószágot a halál után is birtokolhassák.

A rézkor végén olyan, a hitvilággal kapcsolatba hozható emlékek is felbukkannak, amelyek feltehetőleg a Kárpát-medencét keletről megközelítő sztyeppei népek hatását tükrözik. A sztyeppei nomádok békésen éltek együtt a helyi, Tisza vidéki rézkori népcsoportokkal. A kősírjelek *(sztélék)* állításának szokását a Baden-kultúra emberei minden bizonnyal tőlük vehették át: Mezőcsáton Magyarország eddigi legrégebbi kősztéléje egy egész temető nyugalma fölött „őrködhetett". A sírok közé állított, csaknem két méter magas sztélé a kő nyersanyagban igen szegény alföldi síkságon került elő. **(30. kép)** Az északi hegyekből származó hatalmas, súlyos kő idevontatása sok ember összefogását feltételezi még akkor is, ha az agyagkocsimodellek tanúsága szerint mindehhez már négykerekű kocsit használtak.

A kurgánok népe nem egyszer a Baden-kultúra temetőiben létesítette jellegzetes temetkezéseit, ami a temetők mint szakrális körzetek közös tiszteletét és használatát jelzi. A halmokhoz tartozó sírok gödrét deszkával fedték, a mellékleteket szőnyegek, prémek és textilek alkották. **(31., 32. kép)** A vörös okker festék állandó jelenlétének szakrális vonatkozása lehetett. A vörös színnek különös jelentősége volt a rézkori hitvilágban is: segítségével mintegy „életre keltve" indították a halottat túlvilági útjára.

28. Az ózd–centeri ember alakú urnák. Késő rézkor, Baden-kultúra

30. A mezőcsáti kőoszlop (sztélé) feltárás közben. Késő rézkor, Baden-kultúra

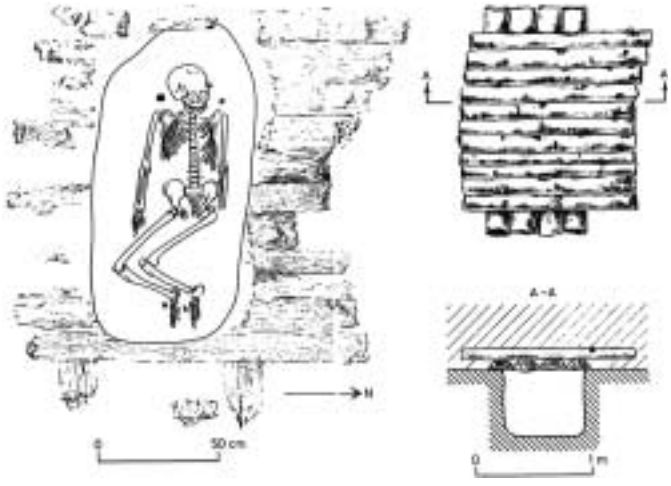

31. Halom (kurgán) látképe és feltárási felvétele. Kétegyháza, késő rézkor

32. Kurgántemetkezés feltárási rajza. Kétegyháza, késő rézkor

VI. A BRONZKOR

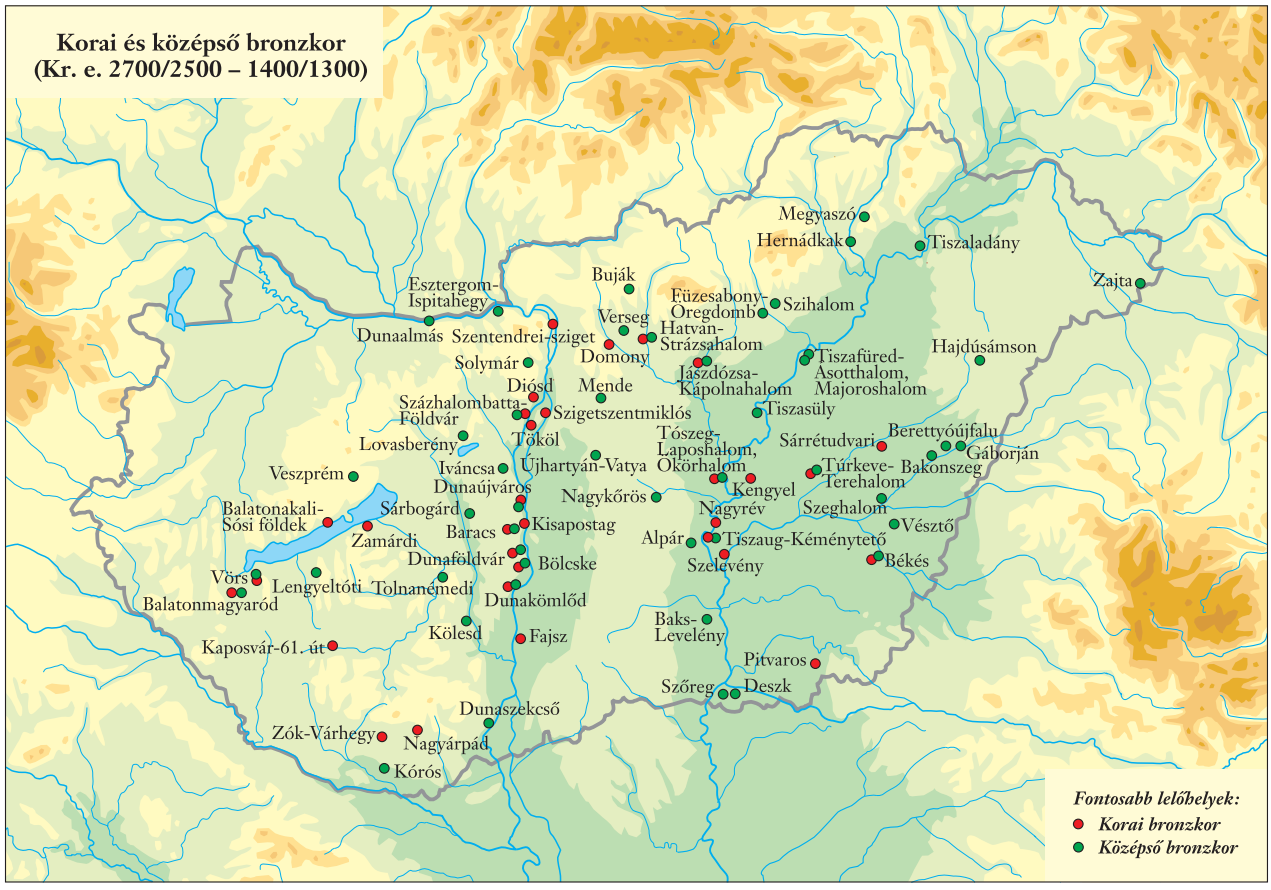
Korai és középső bronzkor
(Kr. e. 2700/2500 – 1400/1300)
Megyaszó
Hernádkak
Tiszaladány
Zajta
Buják
Esztergom-Ispitahegy
Füzesabony-Oregdomb
Szihalom
Verseg
Hatván-Strázsahalom
Dunaalmás
Szentendrei-sziget
Domony
Hajdúsámson
Solymár
Tiszafüred-Asotthalom, Majoroshalom
Jászdózsa-Kápolnahalom
Diósd
Mende
Százhalombatta-Földvár
Szigetszentmiklós
Tiszasüly
Tököl
Tószeg-Laposhalom, Okörhalom
Sárrétudvari
Berettyóújfalu
Gáborján
Lovasberény
Veszprém
Iváncsa
Ujhartyán-Vatya
Türkeve-Terehalom
Bakonszeg
Dunaújváros
Kengyel
Nagykőrös
Nagyrév
Szeghalom
Balatonakali-Sósi földek
Sárbogárd
Kisapostag
Baracs
Zamárdi
Alpár
Tiszaug-Kéményteto
Vésztő
Dunaföldvár
Bölcske
Szelevény
Békés
Vörs
Lengyeltóti
Tolnanémedi
Balatonmagyaród
Dunakömlöd
Baks-Levelény
Kölesd
Fajsz
Kaposvár-61. út
Pitvaros
Szőreg
Deszk
Dunaszekcső
Zók-Várhegy
Nagyvárpád
Kórós
Fontosabb lelőhelyek:
Korai bronzkor
Középső bronzkor

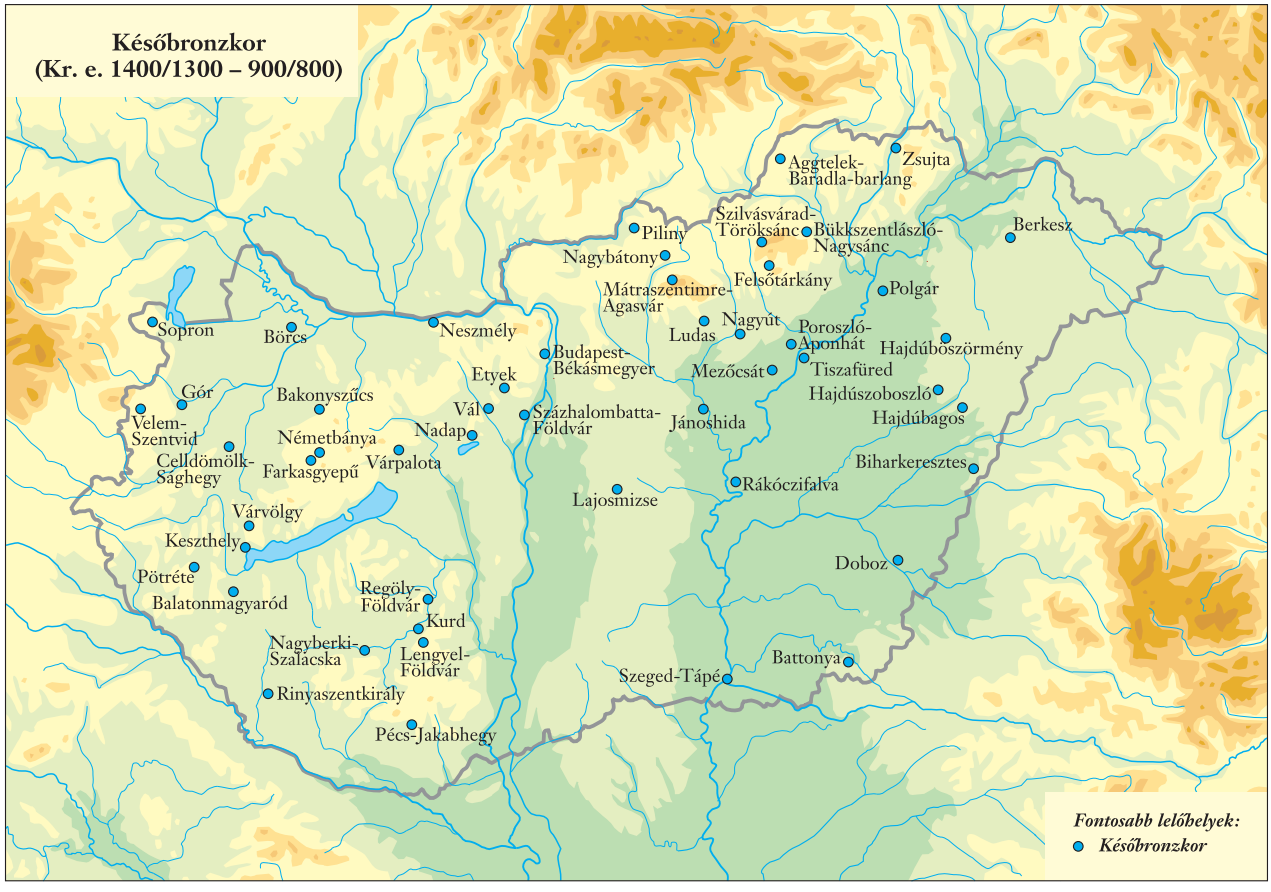
Későbronzkor
(Kr. e. 1400/1300 – 900/800)
Aggtelek-Baradla-barlang
Zsujta
Szilvásvárad-Törökszánc
Bükkszentlászló-Nagysánc
Berkesz
Piliny
Nagybátony
Felsőtárkány
Polgár
Mátraszentimre-Agasvár
Sopron
Börcs
Neszmély
Ludas
Nagyút
Poroszló-Aponhát
Hajdúböszörmény
Budapest-Békásmegyer
Mezőcsát
Tiszafüred
Etyek
Gór
Bakonyszűcs
Hajdúszoboszló
Vál
Százhalombatta-Földvár
Jánoshida
Hajdúbagos
Velem-Szentvid
Németbánya
Nadap
Celldömölk-Sághegy
Farkasgyepű
Várpalota
Biharkeresztes
Rákóczifalva
Lajosmizse
Várvölgy
Keszthely
Doboz
Pötréte
Balatonmagyaród
Regöly-Földvár
Kurd
Nagyberki-Szalácska
Lengyel-Földvár
Battonya
Szeged-Tápé
Rinyaszentkirály
Pécs-Jakabhegy
Fontosabb lelőhelyek:
Későbronzkor

VÁLTOZÁSOK A KR. E. 3. ÉVEZREDBEN: EGY ÚJ KORSZAK KEZDETE

Poroszlai Ildikó–Csányi Marietta–Tárnoki Judit

Szülőföldünk történetének aligha van olyan fejezete, amely ne hordozná magában földrajzi fekvésének következményeit. Távoli területek fejlettebb kultúráihoz, a magasabb civilizációkhoz való tartozás vágya – legyen az Nyugat, Kelet vagy Dél – és a közvetlen környezet, a szomszédok mindennapos erős hatásának törvényszerű befogadása alakította folyton változó lakóinak életét mindenkor, így a bronzkorban is. Átmenetileg előfordult, hogy az egyik vagy a másik hatás erősebben érvényesült, és rövid időre egységesítette a Kárpát-medence történeti, gazdasági, települési képét, de e kétféle befolyás általában – ma is érzékelhető – kettősséget eredményezett.

A legújabb kutatások alapján az is nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző kultúrák elterjedését a környezeti-éghajlati tényezők is befolyásolták, a klimatikus változások nemcsak az ökológiai egyensúly megbomlásához vezethettek, hanem meghatározó szerepet játszottak egyes kultúrák keletkezésében, elmozdulásában vagy eltűnésében.

A Krisztus előtti 3. évezred második fele és a 2. évezred az a történeti korszak, amelyet *bronzkor*nak nevezünk. A korszak nevét a réz és az ón, illetve a réz és az antimon, sőt az arzén ötvözetéből előállítható fémről kapta. A bronzművességgel azok a népcsoportok ismertették meg az itt lakókat, amelyek kelet-délkelet felől érkezve hozták magukkal területünkre e technika ismeretét.

A bronzkor hagyományosan három fő korszakra osztható: korai, középső és késő bronzkorra. Néhány természettudományos módszer (radiokarbon-keltezés és dendrokronológia) segítségével a rézkor és a kora bronzkor fordulója a Kr. e. 3. évezred középső harmadára tehető, a bronzkor végét pedig Kr. e. 800 tájára keltezhetjük. E hosszú időszakon belül a kora és a középső bronzkor időszaka Földünk történetének az a közel ezer éve (kb. Kr. e. 2500–1400), mikor területünkön húzódott két eltérő életformájú és kultúrájú világ határa. Míg a Dunántúl nagy része és Észak-Magyarország a közép- és a nyugat-európai kultúrkörök vonzáskörébe tartozott, addig a Mezőföldön és az Alföldön, az intenzív földművelésen alapuló, paraszti életformának leginkább megfelelő földrajzi környezetben, talán egyes népcsoportok bevándorlása nyomán elterjedt az az előázsiai–délkelet-európai gazdálkodási mód, amely ezt a vidéket hosszú ideig a mediterrán világhoz fűzte, s a többrétegű, ún. tell-telepek kialakulásához vezetett. Ilyen életmódú, a házaikat mindig a korábbiak romjain újjáépítő népek már az újkőkorban is éltek a Tisza-vidéken. Emlékeiket az Alföld síkjából kiemelkedő, a sok egymásra rétegződött településből létrejött dombok őrzik.

A KORAI BRONZKOR

Kulcsár Gabriella

A közép-európai és a kelet-délkelet-európai területek kutatóival szemben a magyarországi ősrégészet a Kárpát-medence sajátosságai alapján a bronzkor kezdetét a késő rézkori nagy kulturális egység, a Baden-kultúra megszűnését követő kulturális változásokkal és az új kultúrák megjelenésével kapcsolja össze.

A Kr. e. 3. évezred első századaiban a Balkán-félsziget északi területein és a Dél-Dunántúlon a *Vučedol-kultúra* központi, hosszabb ideig lakott településein figyelhető meg az új, már sajátosan bronzkori jellegű, de még csak rézre alapozott fémműves technológia első alkalmazása. A jellegzetes nyéllyukas baltákat, vésőket és tőröket készítő műhelyek mesterei azokat a technikai alapfogásokat használták, amelyek a Fekete- és az Égei-tenger vidékén is közel egyidőben alakultak ki és terjedtek el. Az újabb kutatási eredmények alapján a kiemelkedő magaslati telepeken koncentrálódó vučedoli népesség legészakibb települése a Balatontól délre, a somogyi dombság egyik magaslatán, Somogyvár–Kupavárhegyen volt. Az új fémművesség mellett a mélyen vésett, fehér mészporral kiemelt, geometrikus mintákkal és ritkán vörös festéssel is díszített, sötétbarnára és feketére égetett, fényezett felületű vučedoli kerámiatárgyak a korszak harmonikus ízlésvilágának méltó képviselői. A jól szervezett gazdasági alapokon megerősödő kulturális egység életének végén azonban újabb változások kezdődtek.

A Kárpát-medence déli részével ellentétben a Tiszántúl sík vidékein a kis-lengyelországi, az ukrajnai és az erdélyi területekkel kapcsolatba hozható közösségek jelenlétével számolhatunk, melyek halottaikat sírhalmokba, ún. kurgánokba temették. Legtöbb ismeretünk eddig a Sárrétudvari határában feltárt Őrhalom réz fegyverekkel, ékszerekkel és kerámiaedényekkel együtt eltemetett halottjairól van, akiket bizonyosan a bronzkor kezdetén helyeztek sírjaikba. A Tiszántúl számtalan kurgánjának többségét valószínűleg jóval korábban, a rézkor kései időszakában, a Kr. e. 4. évezred második felében emelték azok a sztyeppei pásztortörzsek, melyek már ismerték a ló háziasításának fortélyait. A keleti, sztyeppei hagyományokat követő közösségek kelet-magyarországi megtelepedésének pontosabb történetét rejtő halmok azonban mind a mai napig őrzik titkukat.

A Kr. e. 3. évezred középső harmadában az egykori központi települések megszűntek és az élet kisebb, egyszerűbb szerkezetű falvakban és tanyákon folyt tovább. A Vučedol-kultúra helyét fokozatosan a Balkán-félsziget központi és déli területeiről származó elemekből kialakuló *Somogyvár–Vinkovci-kultúra* foglalta el, melynek rokon csoportjai az Al-Duna és Olténia vidékén, valamint Erdélyben és a Körösök mentén is megjelentek *(Glina III–Schneckenberg, Gyula–Roşia csoportok)*. A Kárpát-medence más területein a késő vučedoli hagyományokat továbbőrző, de azokat kü-

1. Kora bronzkori belső díszes talpas tál Zamárdi határából

lönböző forrásokból merítve át is alakító kultúrák jelentek meg, köztük elsőként a *Makó-kultúra*, majd kissé később a *Nyírség-kultúra*.

A régészeti leletanyag alapján a bronzkor első időszakát állandó változások kísérték, melyeknek egyik formáló ereje az új metallurgiai ismeretek széleskörű elterjedése volt. A hasonló típusú fémtárgyak mellett a kor nagy távolságokat átfogó kapcsolatrendszerének maradandó lenyomatát őrzik azok a kerámiaedények is (például a belső díszes talpas tálak), amelyek több kultúrában közel egyidőben és hasonló formában jelentek meg. **(1. kép)** Az ún. *postvučedoli korszak* szétszórt hulladékgödrökből és tűzhelyekből álló településein házmaradványokat – két nagyobb cölöpszerkezetes építménytől eltekintve – alig ismerünk. Csupán feltételezhetjük, hogy a korabeli házak fából készülhettek, és mivel alapjukat nem mélyítették a földbe, ezért a régészet mai eszközeivel sem fedezhetjük fel nyomaikat. Ezek alapján az életmód meghatározó tényezője a gyakoribb helyváltoztatással járó állattartás lehetett, ami mellett kiegészítésként foglalkoztak földműveléssel is. Ezzel magyarázható az is, hogy a korszakból nem ismerünk nagyobb temetőket: egy-egy helyen 1–3, de legfeljebb 10 sír feküdt egymás közelében. A szórványosan feltárt temetkezések között egyaránt találkozunk hamvasztásos és csontvázas sírokkal, s bár a rítusok szigorú követéséről nem beszélhetünk, úgy tűnik, hogy az északabbi és a keleti területeken a hamvasztásos rítus, míg délebbre inkább a csontvázas rítus tradíciója volt meghatározó. A Somogyvár–Vinkovci-közösségek délkelet-európai hagyományait tükrözik a Fertő-tó vidékén emelt halmok alatti temetkezések is.

A KORA- ÉS A KÖZÉPSŐ BRONZKORI TELL-KULTÚRÁK

Poroszlai Ildikó

Nem sokkal később, részben a folyamatos déli, balkáni kapcsolatok eredményeként és részben az ottani és a helyi változások hatására a Duna völgyének szerémségi és dél-dunántúli szakaszán, valamint a Sió völgyében alakult ki a korai *Nagyrév-kultúra*. Korai közösségeinek nyomait eddig főként réteges, úgynevezett tell-településekről ismertük. A vučedoli korszak után újra kialakuló és a bronzkor fejlődését végigkísérő központi jellegű, nagyobb falvak mellett létezhettek kisebb, tanyaszerű települések is. Ennek újabb bizonyítékaként a közelmúltban a Szekszárdot elkerülő autóút nyomvonalán egy hulladékgödrökből álló kis település nyomait tárták fel. A gödrökbe a korszak jellegzetes, javarészt díszítetlen bögréi, korsói mellé nagyobb fazekak és tárolóedények töredékei kerültek.

A nyugat- és közép-európai térség bronzkori fejlődésének kezdetét a *harang alakú edények kultúrájá*nak elterjedésével hozhatjuk kapcsolatba. Az Észak-Afrikától Angliáig és az atlanti partvidéktől Lengyelországig megjelenő, alapvonásaiban egységes kultúra egy kisebb csoportja Budapest környékén is megtelepedett, ahol így a Duna völgyét követő északnyugati és délkeleti eredetű hagyományok találkoztak egymással. Ennek egyik szemléletes, szép példáját mutatja egy Békásmegyeren feltárt temetőrészlet, ahol 154 sír képviseli ezt a korszakot. A szinte egész Európát behálózó kapcsolatrendszer hátterében feltehetően bizonyos (fém)nyersanyagok cseréje, kereskedelme állhatott.

E majdnem félezer évet felölelő időszak végére a Kárpát-medence új kulturális egységei kristályosodtak ki, melyek szigorúbb hagyományaik és szervezettebb életmódjuk alapján már jól elkülöníthetőek egymástól. A tell-gazdálkodás, mely korábban a Vučedol-kultúra idején csak szűk területre korlátozódott, a kialakuló tell-kultúrák *(Nagyrév-*, *Hatvan-*, *Ottomány-*, *Perjámos-kultúra)* Duna-menti és kelet-magyarországi telepein is meghonosodott, és hosszú, évszázadokon át (a középső bronzkor végéig) tartó békés élet indult meg intenzív földműveléssel, állattartással. A folyók (Duna, Tisza, Körös, Maros, Berettyó) közelében létrejött falvakban és körülöttük a fejlett mezőgazdasági ismeretekkel rendelkező lakosság földművelést és állattenyésztést folytatott. Gabonát (búza, árpa, zab, rozs), zöld-

2. Felszerszámozott ló rekonstrukciós rajza és csontból készült lószerszámok Tószeg–Laposhalom és Füzesabony–Öregdomb lelőhelyekről

ség-, gyümölcs- és főzelékfélét (bab, lencse, borsó, alma, bodza, szeder, som, uborka, mustármag), takarmányt (zab, here) termelt és gyűjtött, állatokat (marha, sertés, juh, kecske) tartott. A lovaikat csontból és agancsból faragott zablapálcákkal és szíjelosztó korongokkal szerszámozták fel. **(2. kép)** A nagy fémműves központokon kívül a jelentősebb telleken is folyt helyi bronzöntés, amiről bronzöntő tégelyek, fújtatók, öntőminták, öntési salak és természetesen maguk a bronztárgyak tanúskodnak: szerszámok, eszközök, a viselethez tartozó csüngők, pitykék, tűk és egyéb ékszerek.

A tell-telepeken az oszlopszerkezetű vagy döngölt agyagfalú házakat szabályos utcák mentén szorosan egymás mellé építették. A kemencék, a tűzhelyek főzésre, sütésre, edényégetésre, bronzöntésre szolgáltak. A hálónehezékek, a halpikkelyek, az agancshorgok, a szigonyok a halászatra utalnak, az orsógombok, a szövőszék-nehezékek a fonás, a szövés bizonyítékai. Az őrlőkövek, a hombárok, a kanalak, a pácolóedények, a halsütő tálak, a szűrők a konyhai munka és a háztartás tartozékai. Az utcákra és a gödrökbe dobált hulladék, szemét, az elfogyasztott állatok csontjai, az ételmaradványok – a régészek számára az életről valló beszédes „kincsek".

Ezek a telepek, „lakódombok" már a múlt században felkeltették a régi korok iránt érdeklődők figyelmét. Régészeti kutatásunk a tószegi tell-telep rétegei alapján dolgozta ki a Kárpát-medence bronzkorának első, széles körben alkalmazott kronológiáját. Az utóbbi 30 év őrségészeti kutatásának egyik legnagyobb eredménye, hogy ezeknek az egymásra rétegződött telepszinteknek a feltárásához leginkább megfelelő és legtöbb információt szolgáltató ásatási módszereket sikerült alkalmazni.

A legújabb ásatási eredmények szerint (Dunaföldvár–Kálvária tell-telep) a Duna jobb partján, a Dunaföldvár–Dunaszekcső közötti részen alakult ki déli és helyi elemek közreműködésével az első nagy kora bronzkori tell-alkotó kultúránk, a *Nagyrév-kultúra*. A Duna mentén a folyót kísérő löszdombokon sorra létesültek nagy méretű tell-telepek: Dunaföldvár, Bölcske, Baracs, Dunaújváros, Százhalombatta telepeinek alsó rétegeiben 1-3 méter vastagságban találjuk meg egymás fölött a megújított lakószinteket, rajtuk a oszlopvázas vagy döngölt agyagfalú, néha meszelt, egy- vagy többosztatú házakat. Bölcskén a közel 3 méter vastag Nagyrév-rétegsor a kultúra egész fejlődését reprezentálja, míg a többi telep létesítésére inkább a kultúra klasszikus és kései fázisában került sor.

A Dunán átkelve, Tószeg körzetében érték el a Tiszát, elfoglalták a folyó jobb és bal parti sávját, megalapították Laposhalmot és a tiszazugi telepeket. Ahol a földrajzi környezet állandó, hosszú élettartamú tell-telepek kialakulásának nem kedvezett, mint például a Duna–Tisza közén, ott kisebb, tanyaszerű lakóhelyek a jellemzőek.

BRONZKORI TELEPÜLÉSI GÓC A TISZAZUGBAN – TISZAUG–KÉMÉNYTETŐ

Csányi Marietta

A Körös és a Tisza által közrefogott területen, a Tiszazugban, e vízben, halban gazdag, egykor dús növényzetű, termékeny vidéken minden időkben ideális életfeltételeket találtak otthont kereső elődeink. Nem véletlen tehát, hogy a Tisza középső folyása mentén ismert nyolc bronzkori tell-telep közül négy a Tiszazugban sűrűsödik, egymástól mindössze 10-15 kilométer távolságra. Noha köztük van egyik kora bronzkori kultúránk névadó lelőhelye, Nagyrév-Zsidóhalom is, az 1980–83 között folytatott ásatások révén mégis Tiszaug–Kéménytető a legismertebb.

Feltárásaink a lelőhelynek az ártér felé eső peremén folytak, az átkutatott 300 négyzetméteren nyomon követhettük egy ősi település történetét, lakosságának változását, a falukép átalakulását. A település a kora bronzkorban, a Nagyrév-kultúra idején vált lakottá – négy egymásra rétegződött lakószintjük került napvilágra. A középső bronzkor elején feltűnő új hódító, a *Hatvan-kultúra* csupán egyetlen települési szintet hagyott maga után.

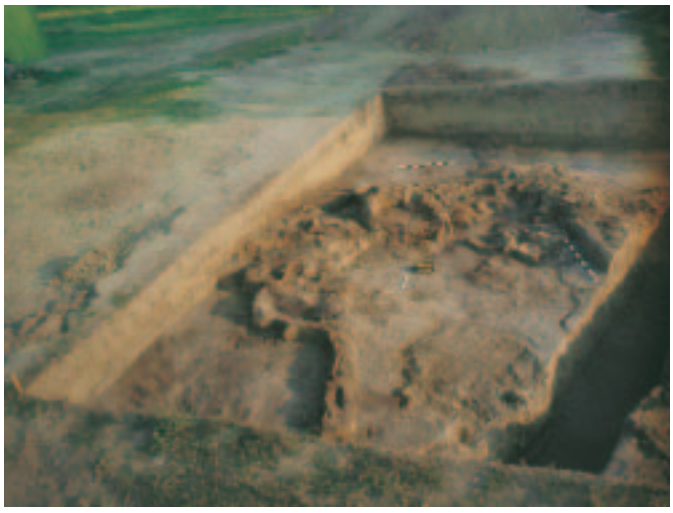

3. Leégett ház romjai és rekonstrukciója a Nagyrév-kultúra idejéből. Tiszaug–Kéménytető, 2. szint

A legtöbb ismeretet a kora bronzkori Nagyrév-kultúra telepjelenségeiről szerezhettük, közülük is kiemelkedő jelentőségű az utolsó települési szint, melyen olyan lakóház maradványai kerültek elő, amelyet különleges ábrákkal díszített fala a bronzkorban páratlanná avat, de e különlegességtől eltekintve is a kultúra egyedülálló építészeti remeke. **(3. kép)**

A szóban forgó ház tűzvész áldozatául esett, s ennek a múltbéli tragédiának vagy talán rituális tűznek köszönhetjük, hogy a leomló falak maguk alá temették a ház teljes berendezését, megőrizve annak belső világát, hangulatát is. A többihez hasonlóan észak–déli tengelyű, 8,7×5,2 méter alapterületű épületet egy 10-12 centiméter vastag fal két eltérő nagyságú, funkcionálisan is megkülönböztethető helyiségre osztotta. A nagyobb méretű konyha sarkában boltozatos kemence magasodott, mellette állt a nap mint nap használt, tapasztott, agyagperemmel szegélyezett, nyílt tűzhely. A szemben lévő oldalon, végig a ház fala mentén, annak belső felületéhez csatlakozva, agyagpadka húzódott. Erre kuporodhattak hideg téli estéken a kemencével fűtött helyiségben a házban lakó család tagjai. A konyha földjén több, nagyobb méretű főzőedény darabjai hevertek. Ezek a feketére vagy narancssárgára kiégetett, plasztikus bordákkal díszített korsók, fazekak, csuprok a telepen folyó kerámiaművesség virágkorának termékei. **(4. kép)**

4. Kerámia kancsók a Nagyrév-kultúra idejéből. Tiszaug–Kéménytető, 2. szint

A fent leírt jelenségek az átlagnál ugyan jobban megépített, de mégiscsak közönséges lakóházra vallanak, melynek tulajdonosai a kényelmi szempontokat sem hagyták figyelmen kívül. A ház nyugati falrészének felszedésekor azonban ritka kincs birtokába jutottunk. A csaknem egészben kidőlt házoldal tűz okozta izzása következtében kemény páncéllá égett az a külső felületet vakolatszerűen borító, vékony agyagbevonat, amelybe valószínűleg még nedves, képlékeny állapotban, meghatározott rendszer szerint egymásba fonódó geometrikus motívumokat mintáztak a kora bronzkori házépítők. Mivel ez a lakóház egyedül állt egy nagyobb térség közepén, lehetséges, hogy tulajdonosa a közösség egyik kiválasztott tagja volt, melyet házának külső megjelenésében is kifejezésre juttatott.

Tiszaugon a legjobban megmaradt települési szinten hat ház került elő, amelyek két, három-három épületből álló csoportban helyezkedtek el. E házak egységes észak–déli tájolásában, a feltehetően vérségi kötelékeket szem előtt tartó hármas csoportosításban és a ház falán megmintázott ábrák tiszta geometriájában olyan szigorú rendezési elv nyilvánul meg, amelyben a Nagyrév-kultúra teremtőinek egyetemes világképe és etnikai-lelki sajátosságai is visszatükröződnek. A mindennapi élet, a település, a házak kézzelfogható valósága elválaszthatatlanul összefonódott a hit irracionális világával.

SÍROK NAGYRÉV–ZSIDÓHALOM KÖRÜL

Csányi Marietta

A lakóhely és a temető az egykori ember létének két ellentétes, de egymást kiegészítő vetülete. A települések feltárásával az elődök mindennapi életébe pillanthatunk be, temetőik révén pedig megpróbálunk hitvilágukba, szellemiségük közelébe férkőzni. A tell-alkotó kultúrák számos te-

metőjét ismerjük, ahhoz azonban ritka régészszerencse kell, hogy a telepet és a hozzá tartozó temetőt is megtaláljuk. A legtöbb falunál örök talány marad, hova temették halottaikat többszáz éven át. A ritka kivételekhez tartozik Nagyrév–Zsidóhalom.

A Nagyrév-kultúra névadó lelőhelye az a tekintélyes méretű településhalom, amely a Tisza bal partján, a folyó árterének északi peremén magasodik. A hozzá tartozó temetőt földmunka során a véletlen hozta felszínre 1980-ban a településhalmot keletről határoló homokvonulaton, ahol azután leletmentés derített fényt arra, hogy a korai időszakban (Nagyrév-kultúra) távolabb, a későbbi időszakban (Hatvan-kultúra) pedig a telep közvetlen közelébe temették halottaikat a bronzkori falu lakói. A feltárt temetőrészletek négy, egymástól távol eső csoportot alkottak, nem beszélhetünk tehát összefüggő nekropoliszról: a tellt észak és kelet felől határoló végeláthatatlan homokdombok mindegyike rejthet magában kisebb, 6-8-10 temetkezésből álló sírcsoportot.

A Nagyrév-kultúra idején került földbe a feltártak közül 27 sír, mely három csoportra különült el. A sírcsoportok egy-egy család temetkezései lehettek, az esetenként kimutatható sírpárok pedig valószínűleg a családon belüli szorosabb összetartozást jelenthetik.

A nagyrévi sírok változatos temetkezési szokásokról árulkodnak. Mint a kultúra területén mindenütt, a halotthamvasztás általános gyakorlata mellett a zsugorított csontvázas temetkezés is szép számmal fordul elő. A hamvasztásos rítusú sírok sem egyformák: a hamvakat legtöbbször a sírgödör aljára szórják, kivételes esetekben urnába kerülnek. A szórthamvas sírok e temető leggazdagabb temetkezései. Különböző formájú, alakú kerámiaedényekben, korsókban, fazekakban, függeszthető edényekben, tálkákban helyezik a halott mellé ismeretlenbe vezető túlvilági útjára az élelmet. Az egyik sírban 14 edény került elő **(5. kép)**, a hamvak között a halott személy fegyverével, a korszak jellegzetes rövid, széles pengéjű bronz tőrével. A temető két másik sírjában a mellékletek között kultikus jelentésű, geometrikus ábrákkal gazdagon díszített edények is előfordultak. Ezek azok a minták, amelyek e korszakban egymástól távol eső lelőhelyeken is azonos rendszerbe foglalt elemekből állnak – két párhuzamos közé zárt vagy magában álló zeg-zug-minta, lépcsőszerű ábra, átlós négyzetek, rombusz alak, feltartott kar – s hogy nem csupán ornamentális funkciójuk van, azt elsősorban sajátos elrendezésük sejteti.

A csontvázas sírokban kevesebb a melléklet, a halottat zsugorított helyzetben, többnyire kelet–nyugati irányban fektetik a sírgödörbe, legfeljebb 2-3 edényt tesznek a lábához, a fejéhez, a derekához. A temetés módja a temetkezési rítusban tapasztalt változatosság ellenére nem a véletlenen múlott, hanem mindenkor a közösség hagyományokon alapuló, íratlan törvényei szabályozták. A holttest vagy a hamvak, illetve a tárgyak síron belüli elhelyezésének, a sírgödör alakjának, tájolásának szigorú rendje volt, melyet legszebben a szórthamvas sírok példáznak. Lekerekített

5. Szórthamvas sírban talált edények. Nagyrév–Zsidóhalom B felület, 8. sír

négyszög alakú, kelet–nyugati tájolású sírgödör északi felében szorosan egymás mellett sorakoznak a sírba helyezett edények, míg a sírgödör üresen hagyott északi felének keleti sarkában találhatók a hamvak. Ez a jelenség nemcsak nagyrévi jellegzetesség, hanem ahogy a Tisza jobb partján, a Tószeg–Ökörhalmon feltárt, a nagyréviekkel azonos elrendezésű szórthamvas sír bizonyítja, e szigorú kötöttség általános érvényű a kultúra területén, s hátterében olyan egyetemes világkép áll, amelynek legfontosabb eleme a szimmetria és a szabályosság. A bonyolult szimbólumrendszer a természetfeletti erőkkel fenntartott kapcsolat hosszú idő alatt állandósult tárgyi, képi megjelenése.

A HATVAN-KULTÚRA TERÜLETFOGLALÁSA

Tárnoki Judit

A Nagyrév-kultúra részben egyidejű közvetlen szomszédja az Észak-Magyarországon kialakult *Hatvan-kultúra*, mely nevét a Hatvan melletti strázsahegyi telepről kapta. A kultúra kialakításában a helyi alaplakosságon kívül feltehetően keleti eredetű népcsoportok is szerepet játszottak. Legkorábbi magaslati telepei a Hernád–Bodrog–Sajó folyók közti csereháti dombvidéken keletkeztek, később birtokba vették egész Észak-Magyarországot és a Tisza mentét a Körös torkolatáig, a Tiszántúl egy részével és a Tiszazuggal együtt. E hatalmas expanzió során, mely a kultúra virágkorában következett be, száznál több kisebb-nagyobb sánccal és/vagy árokkal erődített tell-telep keletkezett egymástól alig 5-10 km-re. A kultúra népe az útjába eső Nagyrév-kultúrát felszámolta, telepeit elpusztította, majd saját stílusában újjáépítette. A Felső- és a Közép-Tisza vidéken szinte minden tellen jelentős Hatvan-rétegsor található.

EGY JELLEGZETES ALFÖLDI TELL-TELEP: JÁSZDÓZSA–KÁPOLNAHALOM

Jászdózsa–Kápolnahalom az alföldi korai–középső bronzkori tell-telepek jellegzetes képviselője. **(6. kép)** A halom mesterséges eredete már első pillantásra is feltűnő. A 6 méter magasra kiemelkedő, ovális alapú, lapos platójú domb várként magasodik ki teljesen sík környezetéből. A telepet két sánc és árok is védte: a külső az egész nagy kiterjedésű telepet vette körbe, a belső pedig közvetlenül a halom lábánál húzódott – ez utóbbi ma is jól megfigyelhető. Ezek a sáncok-árkok az első betelepülők idején készültek, vagyis a falu a kezdetektől védett volt a külső támadások ellen. A belső sáncárkot két helyen is megkutatták a feltárás során. A négy méter mély árok alján sikerült rábukkanni egy olyan különleges gödörre, amely az építés során elföldelt áldozatokat tartalmazta. Ez tucatnyi ép állatkoponya volt, közöttük barna medve, őstulok, vaddisznó, szarvas, házi sertés maradványaival.

A halom kutatása *Bóna István* és *Stanczik Ilona* vezetésével 1966 és 1975 között tíz nyáron át folyt, ekkor 540 centiméter vastag rétegsort sikerült feltárni. A falu több évszázados élete során az eredeti felszín több mint 5 métert magasodott, az utolsó lakók már valóságos „fellegvárban" éltek.

Az első megtelepülők – a Hatvan-kultúra népe – egy kisebb árvízmentes magaslatot szemeltek ki falujuk helyéül a korai bronzkor utolsó évszázadaiban, Kr. e. 2200 táján. Gondos tervezéssel kijelölték a házak helyét, melyek valószínűleg egy központi teret vettek körül. A házak a telep legkorábbi időszakában igen nagy méretűek voltak, hosszuk a 12 métert is meghaladta. Ezek a bronzkori lakóházak nem sokban különböznek a közelmúlt parasztházaitól. Közös jellegzetességük, hogy a mindenkori lakókörnyezetben fellelhető, egyszerű építőanyagokból készültek: tapasztott agyagfalukat gerendaváz tartotta, tetőszerkezetük nádból, ágakból készült, padlójuk vastagon döngölt agyag. Földbe mélyedő alapozásuk gyakorlatilag nem volt, a falat-tetőt tartó gerendaváz is alig 30-40 centiméterre mélyült a padlószint alá. A telep korai időszaka hatalmas tűzvésszel ért véget, mely során a megfigyelt házak egytől-egyig leégtek, a padlókat vastag omladékréteg borította. Több jel is mutatja, hogy ez nem egy egyszerű, természeti eredetű tűzvész volt. A legszembeötlőbb, hogy a következő korszakban a házak elrendezése, mérete, beosztása alaposan megváltozott. Ezzel együtt gyökeres változás állt be a feltárt régészeti leletanyagban is: az edények, a használati tárgyak egy új népesség megjelenését tükrözik. Hogy ennek az új népességnek – a *Füzesabony-kultúrá*nak – feltűnése nem folyt békés körülmények között, a leégett házakon kívül az is jelzi, hogy a korai időszakot lezáró, elpusztult szint egyik házának padlója alá egy jelentéktelen külsejű fazékba nagy értékű kincset rejtettek el a lakók, amit aztán többé sosem ástak elő. A kincset 37 darab tömör arany hajfonatdísz, valamint bronzcsákány, bronzbalta, kisebb bronzékszerek, apró aranypitykék és egy borostyán gyöngysor alkotta. Az aranytárgyak összsúlya meghaladja a 14 dekagrammot, de a bronztárgyak és a messzi földről származó borostyán már magában is jelentős értéket képviselt. **(7. kép)**

A hatvani telepeken – Jászdózsán is – nagy számban kerülnek elő jellegzetes textil- és barbotindíszes edények, marha-, juh-, sertés- és lócsontok, ezen állatok kicsinyített szobrocskái, továbbá kocsimodellek, kocsikerekek, madár-

6. A tell-telep képe. Jászdózsa–Kápolnahalom

7. Arany kincslelet
Jászdózsa– Kápolnahalom 11. szintjéről

alakú edények. Ez utóbbiak a kultuszélethez kapcsolhatók, s áldozati célra használhatták őket. **(8. kép)**

A Füzesabony-kultúra térhódítását a Hatvan-kultúra többi tiszavidéki telepén is megfigyelhetjük. Jászdózsán a régészeti jelenségek értelmezése szerint a Füzesabony-kultúra fennhatósága alá vonta a telepet, de a Hatvan-lakosságot valószínűleg nem akarta megsemmisíteni, így annak anyagi kultúrája virágzott a telep életének végéig.

Ebben az időszakban kisebb (10-11 méter hosszú, 5-6 méter széles) házak épültek, melyek több esetben megfigyelhetően két helyiségből álltak. A házak egymás melletti elrendezéséből még nyilvánvalóbb egy központi tér megléte, a bejáratok is erre nyílottak a szűk utcák helyett. Ezt az időszakot is az egész telepre kiterjedő tűzvész zárta le. **(9. kép)**

A telep életének utolsó korszakában még kisebb, 40-45 négyzetméteres, egy helyiséges, fedett előteres házak épültek. Az utcák először érik el a 2 méteres szélességet. A leletanyag alapján a telepnek ezt a periódusát a középső bronzkor végi *Koszider-időszak*ra lehet keltezni. A korszak végén a telepet lakói feladják, és ismeretlen helyre költöznek.

A HATVAN-KULTÚRA TEMETŐI

Ahhoz képest, hogy a Hatvan-kultúrának mintegy 100-120 nagy méretű, akár több száz éven keresztül lakott telltelepét ismerjük, meglepően kevés információnk van temetőikről. Mindent egybevetve, az eddig fellelt sírok száma nem éri el a százat, a többé-kevésbé pontosan megfigyelt-leírt síroké pedig még az ötvenet sem. Ennek magyarázata

8. Állatszobrocskák
a hatvani rétegből.
Jászdózsa– Kápolnahalom.

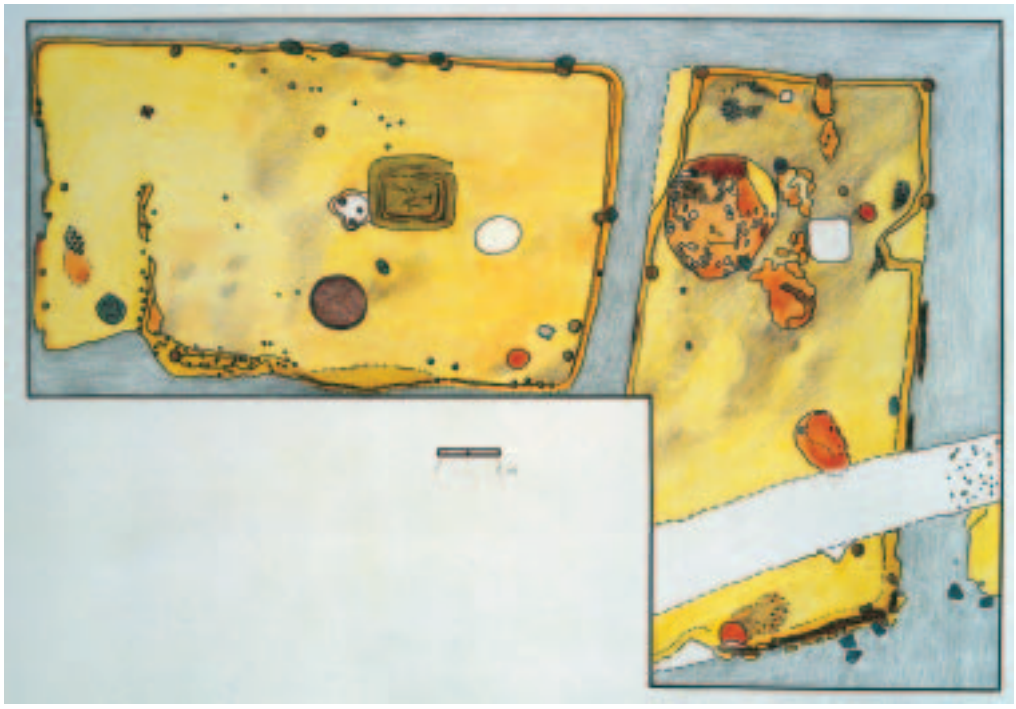

9. A jászdózsa–kápolnahalmi telep hatodik rétegének ásatási rajza

elsősorban a kultúra temetkezési szokásaiban keresendő. A szórványos adatok ellenére is bizonyosnak látszik, hogy a telleket kis sírszámú temetők laza láncolata vette körül. Hatvan–Strázsahalom környezetéből például 13 helyről ismerünk sírokat, az eddigi legnagyobb temetőt pedig Versegen tárták fel, ott is mindössze 26 sír került elő.

Temetési szokásuk legjellegzetesebb vonása, hogy a halottakat minden esetben elégették. A hamvak sírba helyezése kétféleképp is történhetett: vagy a megásott sírgödör aljára szórták azokat, vagy urnába helyezték. A halottakat mindig edénymelléklettel indították el a túlvilági útra, de tetemes mennyiségű kerámiát csupán a szórthamvas sírokba helyeztek, nem ritkán 10-20 darabot is. Nehéz megállapítani, hogy az edények száma jelent-e valamilyen társadalmi különbséget, hiszen a „leggazdagabb" sírok sem tartalmaznak valóban értékes tárgyakat, aranyat vagy bronzot. A halott elégetésének szokása miatt megválaszolhatatlanok azok a kérdések is, hogy a mellékletek milyensége függött-e a halott korától, nemétől. Csak sejthetjük, hogy a kevés sírból álló, zárt egységet alkotó temetők egy-egy nagycsalád használatában voltak.

KÖZÉP-EURÓPAI TÍPUSÚ GAZDÁLKODÁS: FÖLDMŰVESEK A DUNÁNTÚLON

Kiss Viktória

Az alföldi és a dunamenti tell-kultúrákkal egyidőben a Dunántúlon nem alakult ki tell-telepeket építő életmód. Itt olyan földműves-állattenyésztő népek éltek, amelyek rövidebb ideig laktak egy helyben. Telepeiket időről-időre felhagyták, és a megművelt terület kimerülése után tovább vándoroltak, új földeket vonva művelés alá. Életmódjuk alapvetően különbözött a Kárpát-medence keleti felén jellemző délkelet-európai típusú gazdálkodástól.

A déli eredetű Somogyvár–Vinkovci-kultúra területére a korai bronzkor végén új népesség érkezett, amelyet a kutatók Kelet-Európa felől eredeztetnek. Beolvadtak a helyi lakosságba, így alakult ki a *Kisapostag-kultúra*.

A Kisapostag-kultúra fazekasai a kézzel készített urnák, bögrék nyakának felületébe kiégetés előtt nagyon vékony fa- vagy csonteszközre feltekert zsineggel mintákat mélyítettek; e mintákat kiégetés után mésszel töltötték ki (tekercselt pálcikás mészbetétes díszítés). A kultúra népessége a Dunántúl közel teljes területét elfoglalta (a mai Vas megye és Zala megye nyugati része kivételével): északon a Dunáig, délen egészen a Dráváig megtalálhatók települései. Nyugaton a Rinya folyása, a Kis-Balaton mocsarai, majd a Marcal és a Rába, keleten a Duna és a Sió jelzik határát.

E népesség életmódjára a korai bronzkorban általánosan elterjedt, falusias, rövid életű, úgynevezett egyrétegű telepek szórt rendszere jellemző. Eltér ettől a kisbalatoni víztározó-program leletmentéseinek keretében Vörs–Tótok dombján feltárt településük, melyet egy 50 méter átmérőjű, 2,5-3 méter mély körárok vesz körül. A körárok által védett faluba három kisebb, 1,5-2 méteres kapun át lehetett bejutni; az északkeleti oldalon vizenyős rét biztosíthatott természetes védettséget, itt ugyanis egy 10-12 méteres szakaszon nem található meg az árok. A falu házait nem sikerült feltárni, ennek oka az lehet, hogy a Kisapostag-kultúra népessége olyan, földfelszínre épített házakban

lakhatott, amelyeket az újkori mezőgazdasági művelés következtében ma már csak igen szerencsés esetben tudnánk ásatásokon megtalálni. E házak omladékát pusztulásuk után ugyanis nem védte meg a föléjük épített több méter vastag réteg, ahogyan az a tell-telepek esetében történt. Hasonló körárkot tártak fel Balatonmagyaród–Hídvégpusztán és Vörsön is. Ezek a lelőhelyek arra utalnak, hogy a Kisbalaton mocsarai által védett térségbe húzódhatott be a lakosság az ellenséges támadások elől. A vörsi telep felhagyásakor a házak leletekben, paticsban gazdag anyagát – talán a tell-telepek szándékos felgyújtásához hasonló rítusok keretében – „beletemették" az árokba; erre utalnak a benne talált rétegek. **(10. kép)**

A Kisapostag-kultúra temetkezéseit az újabb adatok alapján csontvázas és hamvasztásos sírokból egyaránt ismerjük. Az előbbiek általában oldalt fekvő, alvó pózban (ún. zsugorított csontvázas rítus), melléklet nélkül, ritkábban egy edénnyel eltemetett halottakat rejtenek. Más elhunytakat ezzel szemben máglyán hamvasztottak el, és a hamvakat edényben helyezték a sírba. A rítusbéli kettősség magyarázata nem egyértelmű, hiszen a melléklet nélküli csontvázas sírok mellett ismerünk gazdagon eltemetett csontvázas halottat is: Balatonakalin talán egy közösség vezetőjét rejthette az a temetkezés, amelyben a halott mellett két edény, egy arany hajkarika, egy bronz kartekercs és súlyos bronzfegyverek voltak.

Nagyon nehéz éles határvonalat húzni a korai és a középső bronzkor között, annál is inkább, mert bizonyos tellek rétegsora zavartalan, békés átfejlődést mutat. Ezzel együtt történtek etnikai, gazdasági, sőt történelmi változások is, melyek következtében három nagy kulturális és területi egység különböztethető meg a *középső bronzkor* (Kr. e. 19–14. század) folyamán: a *dunántúli mészbetétes edények népe*nek szállásterülete, mely a közép-európai típusú gazdálkodási módhoz köthető, illetve a Tisza vidéki tell-kultúrák és a *Vatya-kultúra* településterülete (a Dunántúl egy része, a Duna–Tisza köze), amelyek a déli kultúrkörhöz kapcsolódnak.

A Kárpát-medencét átszelő kereskedelmi utaknak is köszönhető az a gazdasági fellendülés, amelynek következtében az itt élő népek anyagi kultúrája, gazdagsága messze felülmúlta nyugat-európai szomszédait.

10. Vörs–Tótok dombja, a körárok feltöltődésének rétegei és a feltárt körárok ásatási rajza

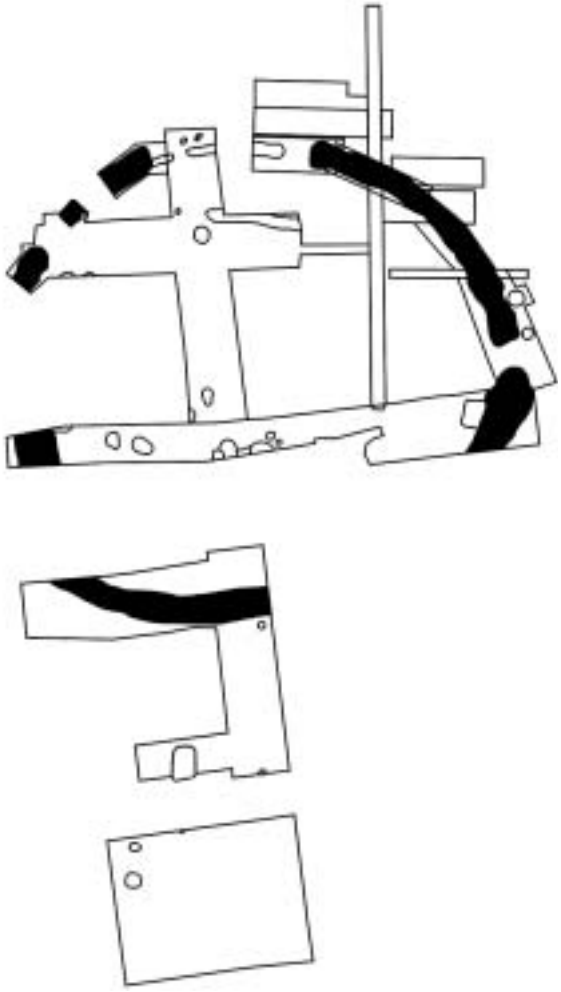

FAZEKASMESTEREK A DUNÁNTÚLON

Kiss Viktória

A középső bronzkor kezdetén a Kisapostag-kultúra átalakult: az új műveltséget a *dunántúli mészbetétes kerámia kultúrájá*nak nevezi a magyar régészeti kutatás. Elnevezését díszes edényeiről kapta: a fehér mésszel kitöltött minták a korsók, a bögrék, az urnák nagy felületét beborítják. E népesség csaknem az egész Dunántúlon elterjedt, területe csak kismértékben tér el elődjétől: északon messzebb, a Dunán átlépve a mai Délnyugat-Szlovákiáig terjedt; a Balaton keleti oldalánál viszont visszaszorult, itt szomszédja és rokona, a Vatya-kultúra gátolta meg keletebbre hatolását. Korábban csak kisebb, egyrétegű telepeiket ismertük. Új eredmény, hogy a Kaposvárt elkerülő autóút építése előtti leletmentésen 400 méter hosszan elnyúló falujuk került elő. Ez alapján megállapítható, hogy a nagyobb méretű falvakban többnyire felmenő falú, az alföldi tellekről jól ismert gerendavázas, vesszőfonatos-paticsos szerkezetű házak állhattak, ezek mellett feltehetően félig földbe mélyített gazdasági épületekkel és számos méhkas alakú tárológödörrel, kúttal is számolnunk kell.

A kultúra mészbetétes díszű, szép agyagedényei a Dunántúltól keletre és nyugatra, a Kárpát-medence többi, középső bronzkori kultúrájához is eljutottak – ez alapján élénk cserekereskedelemre következtethetünk. **(11. kép)** Az alföldi tell-telepeken egészen a Bihari- és az Erdélyi-érchegységig megvannak az azon a területen idegen, fehér mészbetéttel díszített edények és edénytöredékek – ezekért cserébe feltehetően bronznyersanyag, illetve kész fémtárgyak, esetleg más, szervesanyagból készült (így mára elpusztult) termékek (ruhák, bőrök), élőállatok is kerülhettek a Dunántúlra. A mai Szlovákia, Csehország és Ausztria területére eljutott dunántúli kerámiáért és bronzékszerekért az ottani, fejlett bronzművesség késztermékeit kaphatták.

11. Mészbetétes díszű bögre. Jászdózsa–Kápolnahalom

A MÉSZBETÉTES KERÁMIA KULTÚRÁJÁNAK TEMETKEZÉSEI

A kultúra népessége kisebb családi közösségekből állhatott, temetői általában 20-30 sírt tartalmaznak; néhány esetben ismerünk csak 100 sírosnál nagyobb temetkezési helyet (Kaposvár, Mosonszentmiklós, Ménfőcsanak). A

12. Vörs–Papkert B, LXXXII. sír

13. Bronzkincs. Zalaszabar

kultúra népessége a felékszerezett halottakat máglyán elhamvasztotta és a hamvakat a máglya maradványaival együtt helyezte a sírokba. A hamvak kerülhettek edénybe (urnás-hamvasztásos rítus), más esetekben a sírgödör aljára szórták a halott földi maradványait, és köré helyezték az étel- és italmellékletekkel ellátott edényeket (szórthamvas rítus; Vörs-Papkert B). **(12. kép)** Egy sírba akár 10–40 edényt (különleges esetekben ennél többet) is elhelyeztek.

Kitüntetetten gazdag személyekre következtethetünk a kultúra jellegzetes fémművessége alapján, melyet bronz kincsleletekből ismerünk (például a zalaszabari kincs); e tárgyak helyi gyártását a néhány telepen megtalált öntőformák is bizonyítják. **(13. kép)** A kincsleletekben található ruhadíszek és a későbbi, a mészbetétes kerámia-kultúrájával rokon népek agyagból készített nőszobrocskái alapján a középső bronzkori, dunántúli női viseletet is megismerhetjük.

A hitvilágra madáralakú szobrocskák mellett madáralakú csörgők, miniatűr agyagtárgyak is utalnak – az utóbbiakat gyerekjátékként is használhatták.

ERŐDÍTETT KÖZPONTOK A DUNA MENTÉN

Poroszlai Ildikó

A kisapostagi népesség keletre terjeszkedése és a Nagyrév-kultúra népével való találkozása révén a Duna mentén a középső bronzkor elején kialakult a *Vatya-kultúra*, melynek mozgékony csoportjai minden irányba sikeresen terjeszkedtek: megszállták az addig lakatlan Duna–Tisza köze homokos vidékét, a Tápió menti hatvani erődített telepeket, valamint déli irányba, a Duna mindkét partján előrenyomultak.

Egyrétegű és többrétegű telepein kívül csak a Vatya-kultúrára jellemző az az erődrendszer, amely a kultúra középső szakaszában keletkezett, és egyrészt a település területét védte, másrészt ellenőrzése alatt tartotta a fontosabb dunai átkelőhelyeket. A ma ismert földvárak sánccal és árokkal erődített tell-telepek, néhánynál belső tagolás figyelhető meg, például Lovasberény, Dunaújváros, Alpár esetében. Ezek a földvárak egy-egy régió földműves és kereskedelmi központjai is voltak. A fém- és érclelőhelyektől távol eső népesség elsősorban a termékeny löszterületnek köszönhette gazdagságát; mezőgazdasági termékeit, állatállományát cserélte bronz- és aranytárgyakra. A több száz síros urnatemetők fémmellékletei jól tükrözik a kultúra külső kapcsolatait: a bronz tárgyak nyugati (dél-német, cseh területek), keleti és déli eredetűek, a borostyán északról jött, az import kerámia pedig számos egykorú kultúra terméke. Mindez a vatyai népesség domináns szerepét bizonyítja a hosszú és a rövid-

14. Vatyai hombár. Százhalombatta–Földvár

távú kereskedelemben. A társadalom leggazdagabb rétegét azok alkothatták, akik kezükben tartották a kereskedelmi útvonalakat – ez a kereskedelemből meggazdagodott arisztokrácia uralta a Duna menti földvárakat. Mindezzel együtt a Vatya-társadalom elsősorban paraszti társadalom volt, ahol a földművelés mellett a pásztorkodás végig egyenrangú szerepet játszott. Az alföldi tell-alkotó közösségekhez képest anyagi kultúrája jóval egyszerűbb, kevésbé változatos volt. **(14. kép)**

Az impozáns vatyai földvárak igen korán felhívták magukra a figyelmet, a 60-as években munkacsoport is alakult kutatásukra. Ismereteink mégis hiányosak, hiszen a terepbejárásokból, a felmérésekből, a kis felületen történt ásatásokból nem lehet egy-egy telep szerkezetére, funkciójára biztosan következtetni. Jelenleg 30 erődített vatyai telltelepet ismerünk, ezek közül 14-ben volt ásatás. A kultúra igazi központja mindvégig a Duna jobb partján volt, ahol nagyrévi alapokon folytatódott és virágzott az élet (például Baracs, Bölcske, Dunaújváros–Kosziderpadlás, Százhalombatta). Később – a Vatya-korszak folyamán és végén – újakat is létesítettek, például Mende, Nagykőrös, Alpár, Solymár esetében. E telepek rétegsora vékonyabb, a hozzájuk tartozó temetők kisebbek – ezeket a falvakat, várakat tehát sokkal rövidebb ideig használták.

A dunántúli nagy földvárak közül Bölcske az, amely 6 méteres rétegsorával a Nagyrév- és a Vatya-kultúrák teljes fejlődésmenetét reprezentálja. A leletanyag és a házak szerkezete egyértelműen bizonyítja a Vatya-kultúra nagyrévi eredetét, továbbá a két kultúra törés nélküli átfejlődését. Az oszlopsorral vagy anélkül épített döngölt-vert agyagfalú, illetve karóvázas, nádra tapasztott falú és tapasztott padlójú épületek a Nagyrév- és a Vatya-rétegek jellegzetes háztípusai. Az épületek elhelyezkedéséből azt a következtetést vontuk le, hogy a telepet a korai és a klasszikus Nagyrév-kultúra határán átalakították, azt követően azonban – a telep életének végéig – a telep szerkezete változatlan maradt. Feltűnő a gödrök nagy száma, míg az előző (Nagyrév) korszakban a gabonatároláshoz, a szeméttároláshoz, az egyéb háziipari és kézműves tevékenységhez szükséges gödröket a belső telepen kívül ásták, addig ezek a Vatya-kultúrában bekerültek a házak közelébe, sőt a házak belsejébe is. A Vatya-tellekre jellemző a telepen belül ásott gödrök nagy száma, melyek nehezítik az ásatást. Szinte lehetetlen bolygatatlan házpadlót találni, de a betömődött gödrök felett a megsüllyedt járószint követése sem egyszerű feladat. **(15. kép)** A telep fennállása alatt végig nagy jelentősége volt a gabona- és a növénytermesztésnek (egysoros és kétsoros búza, rozs, árpa, borsó, lencse, lóbab), az állattenyésztésnek (sertés, juh, kecske, szarvasmarha, ló) és a halászatnak. A legújabb kutatások tükrében a festékőrlést is fontos ipari tevékenységként tartjuk számon, amit az őrlőköveken, marokköveken talált festéknyomok bizonyítanak. Használtak fekete színű szerves anyagot, fehér színű természetes eredetű anyagot és vörös árnyalatú okkerföldet. Az okkert a településen bányászták, erre utal a lelőhely neve is: Vörösgyűrű vagy Vörösgyír. A helyi bronzművességről tanúskodik a klasszikus vatyai rétegből előkerült laposvéső öntőformája, továbbá fújtatócső-töredékek, drót- és lemezékszerek.

A Duna–Tisza közéről ismert nagykőrösi földvár szokatlan nagy méretével – közel 3 hektár – és szegényes leletanyagával különbözik a többitől. Négy települési szintje a Vatya-kultúra klasszikus korszakát reprezentálja, az erődítés (sánc és árok) a telep életének végén épült. A házma-

15. Középső bronzkori felszín. Százhalombatta–Földvár

16. Százhalombatta–Földvár: a lelőhely távlati képe

radványok egy- és kétosztatú, agyagfalú épületekre utalnak, a döngölt agyagpadlón nádszőnyeg lenyomatát lehetett megfigyelni. Megítélésünk szerint ez a nagy, falusias telep a környék gazdálkodó közösségeinek egyfajta központja lehetett.

Az alpári erődtelep megépítésével a vatyai népesség a Tisza középső és déli vidékét tartotta ellenőrzése alatt. A telepet és a várat földsánc választotta el, igazi erődítéssel azonban csak a vár rendelkezett. Mind a telepen, mind a várban felmenő agyagfalú és agyagpadlójú házakban laktak, a házakon belül és kívül egyaránt találtak kemencéket, tűzhelyeket. A méhkas alakú vermekben nagy mennyiségben lelt kicsépelt búza a telepen belüli gabonatárolás szokására utal.

Százhalombatta–Földvár vagy Téglagyár is jól ismert Duna-parti vatyai lelőhely. A löszdombon épített erődített tell-telep egyharmadát a korábban itt dolgozó téglagyár agyagkitermelése elpusztította. **(16. kép)** Több ásatás megfigyeléseiből (*Kovács Tibor* leletmentése és *Poroszlai Ildikó* ásatásai) tudjuk, hogy a Nagyrév-kultúra kifejlett szakaszában létesített telepet a koszideri korszakban hagyták el lakói. Elrejtett bronz kincsek, edénykészletek jelzik a telep életének végét.

A leletanyag és a település rétegviszonya a bölcskeihez hasonlít. A kora bronzkori Nagyrév- és a középső bronzkori Vatya-kultúrák átfejlődése töretlen, a két kultúrát nem választja el vastag feltöltési vagy pusztulási horizont. A telepen a házakat egymás fölé építették, szerkezetük, építési technikájuk megegyezik: lekerekített sarkú, döngölt agyagfalú és agyagpadlójú, többosztatú épületek. A gödrök nagy száma itt is a vatyai és a koszideri rétegekre a legjellemzőbb: füstölő és szemétgödrök, gabonás vermek. Az egyik gödörben nagy mennyiségű gabonával együtt egy nőiséget szimbolizáló, plasztikus díszű edény került elő, mely nagy valószínűséggel a hitvilággal, a termékenységi kultusszal hozható összefüggésbe. A hosszú, békés évszázadokon keresztül itt élő népesség földműveléssel, állattenyésztéssel, halászattal, bronzöntéssel, szövéssel foglalkozott. A Vatya- és a koszideri rétegekben megsokszorozódnak a háztartási és a háziipari eszközök, tárgyak: a szűrőedények, a halsütő tálak, a kanalak, a fedők, a szövőszéknehezékek, a csont- és kőeszközök. A feltárt házak mérete és a földvár kiterjedése alapján számításaink szerint 50-70 ház állhatott egy időben a központi faluban, s ez mintegy 4-500 fő jelenlétéről tanúskodott. **(17., 18. kép)**

1998-ban új ásatás kezdődött a lelőhely központi részén egy svéd–magyar közös projekt keretében. Az ásatási szelvény kijelölése a megelőző geoarchaeológiai fúrás alapján ott történt, ahol 6 méter vastag rétegsor és egy belső, kora bronzkori erődítési árok nyomai mutatkoztak. A gyakorlati munka megkezdése előtt kidolgoztuk a metodológiát, a dokumentációs rendszert és a komplex mintavételi stratégiát. A hagyományos tell-ásatás kiegészül a *total station* (komputerrel összekötött teodolit) használatával. Ez a svéd DAD adatbázis-kezelő rendszerhez van kapcsolva, így a lelőhelyen felvett adatok azonnal számítógépbe kerülnek. Az ásatás közben készült felszínrajzokat digitalizáljuk, és földrajzi információs rendszer segítségével (GIS)

17. Különleges díszű edények a középső bronzkor végéről. Százhalombatta–Földvár. Koszideri korszak

ábrázoljuk. A földmintákat rostáljuk és iszapoljuk. A precíz feltárási és dokumentálási módszer, továbbá a természettudományos vizsgálatok segítségével megkíséreljük meghatározni az épületek funkcióit, valamint elkülöníteni az egy-egy épületen belül végzett tevékenységeket. A Vatya-tellekre oly jellemző gödrök rendeltetését a betöltődési folyamatból próbáljuk meg rekonstruálni. Célunk a tipológiai elemzéseken túl minél szélesebb körű következtetéseket levonni a településszerkezetre, a gazdaságra, a környezetre, a társadalomra vonatkozóan. A tell-ásatást kiegészíti egy intenzív terepbejárás a Benta völgyében, majd kisebb szondázó ásatások az ott kiválasztott lelőhelyeken, mert a tell vonzáskörzetébe tartozó kisebb telepek és a tell kapcsolatára is keressük a választ.

Ahogy a földvárak keletkezése, úgy megszűnése sem egyidőben történt. Néhányat még a klasszikus Vatya-kultúra végén elhagytak lakói (Bölcske, Nagykőrös), többségük a Vatya-kultúra végső, ún. koszideri szakaszában vált lakatlanná (Alpár, Solymár, Százhalombatta). Az utóbbi korszak a dunaújvárosi Kosziderpadlás telepéről kapta a nevét, ahol több bronzkincset is találtak az utolsó lakórétegbe ásva. Mivel erőszakos pusztításnak sehol sem akadtunk nyomára, feltételezzük, hogy lakói valamilyen gazdasági, társadalmi vagy klimatikus ok miatt távoztak. Kincse-

18. Rostélyos kemence. Százhalombatta–Földvár. Koszideri korszak, II. réteg

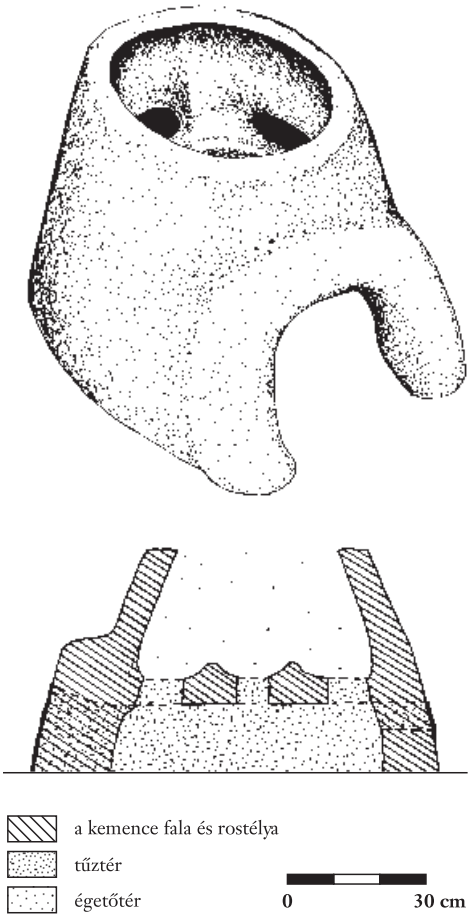

19. Kincslelet. Dunaújváros–Kosziderpadlás III.

iket, értékeiket azért rejthették el, mert bíztak a visszajövetelben (koszideri típusú bronz kincsek). **(19. kép)**

A VATYA-KULTÚRA TEMETKEZÉSEI – DUNAÚJVÁROS–DUNADŰLŐ

Vicze Magdolna

A több száz síros vatyai temetők többségében a kultúra belső fejlődését nyomon lehet követni, így ezek alkalmasak finom belső időrend kidolgozására is. Dunaújvárosban például a feltárt, mintegy 1600 sír nyugat felől félkörívben vette körül a telepet. Ebből az elrendezésből egyértelműen látszik, hogy e népcsoport számára igen fontos volt az is, hogy halottait közel, szinte látótávolságban tudja az élők világához. A temetők belső elrendezése szoros, jól körülhatárolható kapcsolatrendszereket mutat. A kultúra legkorábbi fázisától jellemző a kisebb sírcsoportok szabályos csónak alakú elhelyezése, mely talán a nagycsaládi egység sajátos tükörképe. A temetkezések számának növekedésével nő a csónak alakú formációk alapterülete is, mely egy-egy társadalmi egység kijelölt temetkezési helye lehetett. Megfigyelhető, hogy egyes sírcsoportokon belül ugyanaz a kronológiai sorrend, mint a temető egészében.

A Vatya-kultúra népe, hasonlóan a megelőző korszakbeli Nagyrév-, illetve Kisapostag-kultúrákhoz, halottait elhamvasztotta, és az emberi maradványokat nagy halotti urnákba helyezte. Kimutatható, hogy a hamvakat anatómiai sorrendben helyezték el, alulra a lábszárcsontokat, utána a törzs (főként a csípő) csontjait és legfelülre a koponya-, illetve a fogmaradványokat. A halottat valószínűleg a temető területén ravatalozták fel és égették el, erre utal, hogy néhány esetben négyszögletes vagy ovális átégett és tisztán tartott tűzhelyet találtak a sírcsoportok között. Az urna száját általában egy vagy két tállal fedték le, belsejében vagy mellette kis bögrét helyeztek el. **(20. kép)**

A kultúra korai szakaszában a sírmellékletek között néha függeszthető edénykéket is találunk, melyeknek minden esetben egyéni díszítésük volt. Jelentőségük nagy lehetett, hiszen sok esetben ezekbe az edénykékbe helyezték a bronzékszer-, illetve ruhadísz-mellékleteket. Dunaújvárosban a síroknak mindössze 5%-ban találtak fémmellékletet, de ezek igen nagy változatosságot mutatnak. Vannak a sírokban olyan fegyver- és tűtípusok, amelyek a középeurópai, illetve a kelet-alpi bronzművesség termékei, némely bronzcsüngő, tőr és lemezékszer keleti és déli hagyományokat őriz, a borostyánt pedig északról hozták be. Ennek alapján megállapítható, hogy a Vatya-bronzművességet szoros szálak kötötték keleti, déli és nyugati területekhez egyaránt. Feltételezésünket a bronzok mellett a sírok kerámialeletei is alátámasztják, hiszen a Kárpát-medence szinte valamennyi egyidős bronzkori kultúrájának import edényei is megtalálhatók, amiből arra következtethetünk, hogy a Vatya-társadalom egy nyitott, széles körű kapcsolatokkal rendelkező kultúrkomplexum volt.

20. A Vatya-kultúra temetkezési rítusának rekonstrukciós rajza

A TISZA-VIDÉK KÖZÉPSŐ BRONZKORÁNAK FÉNYKORA: A FÜZESABONY-KULTÚRA

Szathmári Ildikó

A Tisza vidéki népek kerámiájára különösen jellemző a spirálminta és az árkolás, továbbá ezek bütyökkel való kombinációja. A gyönyörű fényezett felületű edények – tálak, fazekak, kancsók – fejlett fazekasságról, már-már művészi hajlamról vallanak. Összefoglaló néven *spirálbütykös edények kultúrája*ként is emlegetjük területenként elkülönülő csoportjait. Csonteszközökön, fegyvereken, ékszereken egyaránt gyakori a spirális, amit általános divatirányzatnak tartunk.

Az Alföld peremterületeivel együtt kulturálisan és földrajzilag egy nagy egységet képviselő középső bronzkori kultúrkör kutatása – a jelenlegi országhatároknak megfelelően – Magyarországon, Szlovákiában, Romániában és Jugoszláviában folyik.

A középső bronzkor elején a Tisza felső és középső folyásvidékén, a Bodrog és a Hernád völgyében jelent meg a *Füzesabony-kultúra*. Ezen a területen sorra elfoglalta a Hatvan-kultúra telepeit, és teljesen új falvakat emelt.

Füzesabony–Öregdomb *Tompa Ferenc* ásatásai által vált ismertté, aki 1931-től több éven keresztül végzett feltárásokat. A bronzkori telepből igen nagy, megközelítőleg 1900 négyzetméternyi területet tárt fel, a halomnak tehát csaknem a felét. 1976-ban újabb, ezúttal leletmentő és hitelesítő ásatásra került sor *Stanczik Ilona*, a Magyar Nemzeti Múzem régészének vezetésével. A tell akkori, már igen rossz állapota miatt meglehetősen nehéz volt egy viszonylag épségben maradt, bolygatatlan teleprészt kiválasztani. Ennek ellenére az 5×10 méteres szelvény, egy 51 méter hosszú friss metszet és az őshumuszon fekvő, legkorábbi települési szint értékelése több lényeges ponton előbbre vitte a kutatást, újabb megvilágításba helyezve egyúttal a Tompa-féle ásatások eredményeit is. Tisztázódott, hogy a tell nem az erődített telepek sorába tartozik, a 240-260 centiméter rétegsor nyílt színi telepen keletkezett. Bebizonyosodott – a korábbi véleményektől eltérően –, hogy az Öregdombon nem telepedett meg más népesség (Hatvan-kultúra), az első és egyetlen bronzkori falut a füzesabonyi népesség létesítette, s házait többször megújítva lakta viszonylag hosszú ideig.

A névadó település, Füzesabony–Öregdomb a kultúra virágkorában létesült, és az ottani emberek egészen a telep megszűnéséig éltek ott zavartalan nyugalomban. Az előkerült leletek alapján joggal feltételezzük, hogy a telep a vidék vallási központja is volt.

A lakóházak méreteire Tompa nagy felületen végzett ásatásai nyújtottak biztos támpontot. A kétféle háztípus, a 4×5-6 méteres kiscsaládi házak, valamint a jóval nagyobb 5×12-14 méteres közösségi épületek egymás mellett élését egy adott időszakon belül más, hasonló korú telepeken is megfigyelték. **(21. kép)** Szintén gyakori berendezési tárgyai az épületeknek a tapasztott, kerek, peremes tűzhelyek környékéről feltárt parázsborítók, a melegítésre használt agyaggúlák, a különféle tűzhelyrácsok, valamint a hordozható katlantűzhelyek.

A füzesabonyi díszedények a tell-kultúrák kerámiamű-

21. Bronzkori település rekonstrukciós rajza. Füzesabony–Öregdomb

22. Madár alakú edény és csörgő

vességének csúcsát jelentik. Ezek a művészi kivitelű, gazdagon díszített, finom anyagú, fényes, fekete felületű edények mai szemmel nézve is különösen szépek. Valószínűleg annak látták a bronzkor idején is, mivel általában a ház kiemelt helyére vagy a falra akasztva tartották őket. A nagy mennyiségben előforduló szűrők, kanalak, fedők, csuprok, fazekak, halsütő tálak a telleken is nagy számban előforduló háztartási edényeket képviselik.

A füzesabonyi telepen a felső két szintből előkerült leletanyag a Füzesabony-kultúra fiatalabb, kései stílusában keletkezett. A korábbi szolíd, klasszikus ízlésvilágot egy erőteljesebb, feltűnőbb formakincs (plasztikusabb felületek, nagy, hegyes bütyökdíszek stb.) váltja fel, ami egyben a korszak végét is jelenti.

A bronzkori telepek általában kevés adatot szolgáltatnak a fémművességre, az előkerült néhány kúpfejű tű, tőr, peremes véső, tokos lándzsahegy és mindenekfölött a hét darab öntőformalelet azonban kétségtelen bizonyítékául szolgál a helyi bronzöntés meglétének.

A füzesabonyi népesség hiedelemvilágának és fejlett alkotóművészetének emlékei a telepen talált „kultikus tárgyak". A madárszimbólum az egész bronzkor folyamán megfigyelhető. A Füzesabonyban előkerült 20 madárábrázolás azonban messze több annál, mint ahány a régió bármelyik bronzkori településéről ismert. A feltehetően rituális cselekmények eszközéül szolgáló 17 darab *aszkosz*, illetve töredékei, valamint a 3 darab madár alakú csörgő magán viseli a korszak kerámiaművességének jegyeit. **(22. kép)**

Magyarország hegyei között, valamint a Tisza mentén (a Zagyvától a Körös torkolatáig) a hatvani népesség továbbélését bizonyítják a hamvasztásos sírok, hiszen ezek élesen megkülönböztetik az újonnan érkezettek csontvázas rítusától.

A FÜZESABONY-KULTÚRA TEMETŐI

Csányi Marietta

A Füzesabony-kultúra talán az egyetlen, melynek telepeit és temetőit egyaránt hasonló arányban ismerjük, sőt a legtöbb bronzkori temetkezést valószínűleg ebből a kultúrából tárták fel. A legújabb kutatásokkal együtt közel 2000 sírját sikerült eddig hitelesen megfigyelni.

A kultúra temetkezései kiemelkedő fontosságúak a középső bronzkorban, ugyanis a tell-kultúrák többsége elhamvasztotta halottait (Nagyrév-, Hatvan- és Vatya-kultúra) vagy temetkezéseik gyakorlatilag ismeretlenek *(Ottomány- és Gyulavarsánd-kultúra)*.

A füzesabonyi telepeken élő emberek halottaikat a teleptől néhány kilométerre lévő kisebb nemzetségi vagy nagycsaládi temetőkben helyezték örök nyugalomra. Ez ideig három ilyen típusú temetőről van tudomásunk: a mezőtárkány-kettőshalmit a telep lakossága a legkorábbi, a pusztaszikszóit pedig a legkésőbbi időszakban használhatta. Kiemelkedő jelentőségű a harmadik, a Tiszafüred határában feltárt majoroshalmi sírmező, mivel felöleli a kultúra életének teljes időszakát, a legkorábbi síroktól a legkésőbbiekig. Itt összesen 635 sírt tártak fel. Emellett ez a kultúra egyetlen olyan temetője, amelyről pontosan tudjuk, hogy melyik településhez tartozik, és a telepen, az Ásotthalmon, ásatás is folyt.

A Füzesabony-temetők – közöttük a Majoroshalmon feltárt is – szigorúan kötött temetkezési rendről árulkodik. A halottakat oldalukra fektetve, a testhez felhúzott kézzel és behajlított lábbal – ún. zsugorított pózban – földelték el, mintha valóban örök álmukat aludnák. A férfiakat mindig a jobb oldalukra fektették úgy, hogy fejük dél felé mutasson, a nőket pedig pontosan ellentétesen tették a sírba: bal oldalukon feküdtek, fejükkel észak felé. Így minden halott arca kelet felé nézett. Ezt a szigorú rítust a legkisebb gyermek esetében is betartották.

A nagy kiterjedésű majoroshalmi temetőben kisebb sírcsoportok is megfigyelhetők: a halottakat egy ovális mentén temették el vagy sorokba rendezték. Minden sírba került egy-egy edény, gyakran több is. A bögréket-korsókat az elhunyt fejéhez vagy öléhez tették, a nagy tálakat a lábakhoz. A használati tárgyak, fegyverek a halott keze ügyébe kerültek. Így az arc előtt, a kezeknél találhatjuk meg a harci csákányokat, a bronztőröket, a bronzlándzsákat, a bronzbaltákat, a bronzvésőket, a bronzárakat, a kőpengéket és a kőékeket. A könnyen kicsorbuló bronzfegyverek mellé fenőkövet is tettek a sírokba. A gazdag férfiak közül is kiemelkednek azok a harcosok, akiket a túlvilági útra teljes fegyverzettel (csákánnyal, baltával, tőrrel), esetleg két harci csákánnyal láttak el, illetve az a sír, amelyben a harci fokos fa nyelének bronz borítása is épségben megmaradt. **(23. kép)** A kultúra embere fémtárgyait is finom vonalú, dúsan hullámzó, vésett ornamentikával látta el.

A korabeli hamvasztásos sírokból összeolvadt bronzrögként vagy értelmezhetetlen tárgy-halmazként előkerülő ékszerek viselete a Füzesabony-sírok alapján nyer értel-

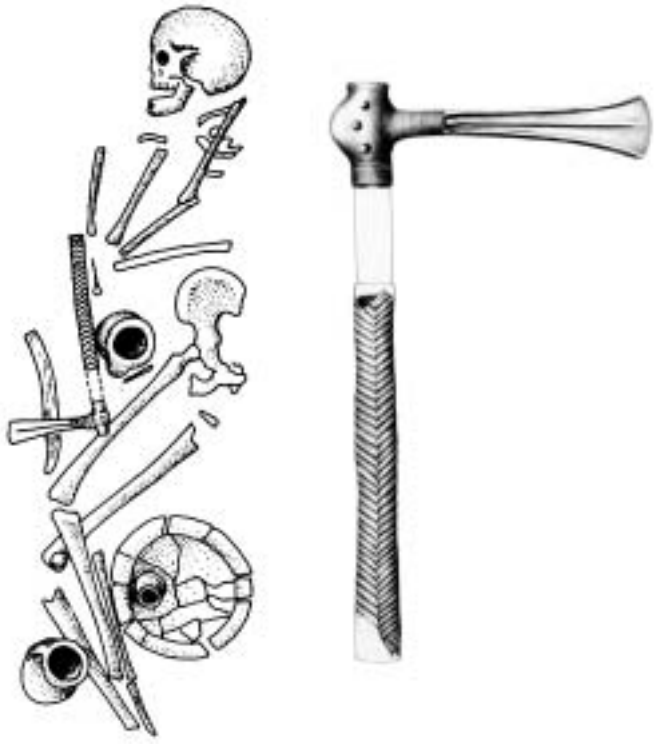

23. A tiszafüred–majoroshalmi B54. számú sír ásatási rajza és leletei

met. A férfi és a női sírokban egyaránt gyakori lelet a díszített vagy egészen egyszerű, leginkább nagy varrótűre emlékeztető ruhatűző tű. A nyaknál vagy a mellrészen kerül elő, jelezve, hogy a felső ruházatot rögzítették vele. Fejnél, vállnál található egy aranyból készült ékszertípus, a hajfonatkarika. A nők gyakran hordtak apró, bronz spirálcsövekből és nagyobb bronzcsüngőkből összeállított nyakéket. A gyakran aranyból készült, kúp vagy korong alakú, átlyukasztott szélű lemezek a ruházat szegélyét, a nyakkivágást díszítették, de az ékszerek helyzetéből fejék (párta? süveg? fátyol?) is rekonstruálható. A közösség életében kiemelkedő szerepet tölthetett be az a leánygyermek, akinek jobb bokáját súlyos, kettős spirálban végződő bronztekercs díszítette.

A BERETTYÓ–KÖRÖS-VIDÉK KÖZÉPSŐ BRONZKORI LAKÓI – A GYULAVARSÁND-KULTÚRA

Csányi Marietta–Tárnoki Judit

A Füzesabony-kultúrával rokon az attól keletre-délkeletre, vele egyidőben élt népesség. A korábbi Ottomány-kultúra szállásterületét (Gáborján, Békés, Túrkeve, Bakonszeg stb.) foglalta el, de újakat is létesített (például Berettyóújfalu–Herpály, Szilhalom, Vésztő–Mágor stb.). A Füzesabony-kultúrához hasonlóan csodaszép, spirálmotívumokkal, bütykökkel, árkolásokkal díszített kerámiát készítettek és használtak. Ezek az edényeken, a csonttárgyakon, az aranykorongokon, a bronzfegyvereken fellelhető futóspirális vagy kanellúra-minta kétségkívül déli hatást tükröz.

EGY BERETTYÓ MENTI TELL: TÚRKEVE–TEREHALOM

A Berettyó-völgyi tellek legdélibb és legimpozánsabb képviselője a túrkevei Terehalom, a Berettyó egyik mellékágának, a mára már kiszáradt Boroszló-érnek az árteréből emelkedik ki, annak keleti partján magasodik. Az észak– déli hossztengelyű, ovális alapú, kb. 100×80 méter alapterületű, környezetéből 6–8 méterre kiemelkedő domb az Alföld egyik legnagyobb bolygatatlan telltelepülése, 580 centiméter vastag bronzkori rétegsorral, melyet az 1985– 1995 között folyt feltárások hoztak felszínre. A telep körül ma is jól kivehető, árokból és sáncból álló védmű rajzolódik ki.

Túrkeve–Terehalom a Közép-Tiszavidék, a Berettyóvidék és a Dél-Alföld bronzkori tell-kultúráinak találkozá-

24. A túrkeve–terehalmi tell-telep metszete

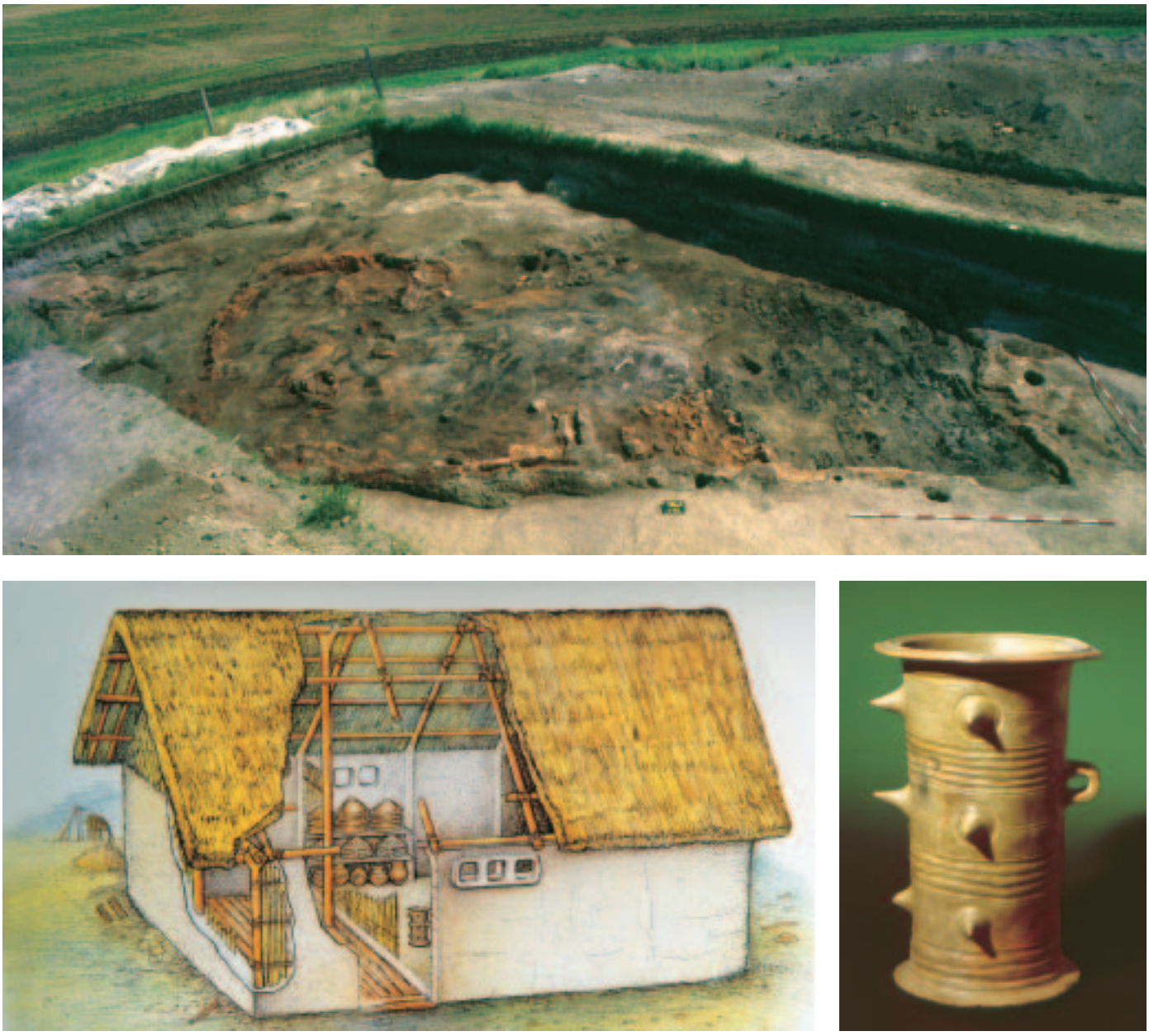

25. Túrkeve-Terehalom, 2. szint. A ház rekonstrukciója és edény a padlóról

si pontján fekszik. Ahogy feltárásaink azóta igazolták, a bronzkori Kárpát-medence „politikai" térképét tekintve ez a mezsgye-jelleg volt a meghatározó az egykori falu életében, s természetesen ez érződik lakóinak régészeti hagyatékában is.

A telep feltárását egy 10×10 méteres szelvényben kezdtük el, melyet az 1–2. szint esetében 10×20 méterre bővítettünk ki. Ez a felület csak csekély hányada a domb egészének, mégis, szerencsés módon sokrétű információt kaphattunk a település szerkezetéről. Elmondhatjuk, hogy a halom tetejétől az aljáig a „bronzkori csodák" városában jártunk; ugyan nem mesés kincseket, Priamosz aranyát találtuk meg, hanem leégett és összedőlt lakóházakat, a romok alá temetett teljes háztartással, és bár a „családi étkészlet" összetört, de rekonstruálható darabjaival, különös agyagépítményeivel egy korabeli falu mindennapi életének szinte érintetlen tárgyi emlékeivel mutatják be korukat.

A telep közel 6 méteres rétegsora felöleli a kora bronzkortól a középső bronzkor végéig terjedő, teljes időszakot. **(24. kép)** Az ásatás ütemének megfelelően, felülről számozott szintek közül az 1–2. szint a középső bronzkor végi Koszider-időszakra, a 2/A–3–4–5. szint a középső bronzkorra, a 6–11. szint pedig a kora bronzkorra keltezhető. A Koszider-időszakban a kései Gyulavarsánd-kultúra *(Túrkeve-fázis)* népe, a középső bronzkor megelőző időszakában a Gyulavarsánd-kultúra, míg a kora bronzkorban az Ottomány-kultúra lakta a telepet. A rétegek töretlenül, hiátus nélkül követték egymást, a telep szerkezete azonban a

kora és a középső bronzkor váltásánál gyökeresen megváltozott. Ezt a település szerkezetében bekövetkezett változást az ásatási szelvény metszete illusztrálja. A 11 lakószint közül csak a 4. szint épületei nem égtek le. A kora bronzkori 6–11. szinteken a telep más elrendezést mutat, az épületek szorosan, sakktáblaszerű mintában álltak egymás mellett. A szintek között alig volt néhány centiméteres feltöltés, a padlókat többszörösen megújították, ilyenkor a házakat is részben átalakították.

Az épületek a telep minden időszakában egységesen északnyugat–délkeleti hossztengelyűek voltak, feltehetően az általános szélirányhoz alkalmazkodva. Minden szinten döngölt agyagpadlós, oszlop/karó szerkezetes falú, nyeregtetős épületek kerültek elő. Gyakran megfigyeltük, hogy a süppedő talajra épített falakat valószínűleg több alkalommal is újabb gerendákkal erősítették meg, főként a házak statikailag legkényesebb pontján, a sarkoknál. Több esetben találtunk a fal alapozásába, vagyis az oszlopok közé fektetett hasított deszkát vagy egyenes fatörzset. A kora bronzkorban a falakat alapozó árkokat is meg tudtuk figyelni. Ennél „komolyabb" alapozása egyetlen épületnek sem volt.

A telepen kivételes helyet foglal el a 2. szint. **(25. kép)** Az itt teljes egészében feltárt lakóház a korszak eddig ismert legimpozánsabb épülete, kerámiája pedig tökélyre fejlesztett edényművességről árulkodik. Ebben a leletanyagban tükröződik legélesebben a telep egész történetét végigkísérő peremterületi jelleg. Hamisítatlan Gyulavarsánd-típusok, késői-klasszikus Füzesabony- és Szőreg-edények egyetlen zárt leletegyüttest alkotnak, valamennyin felfedezhető koszideri jellegzetességekkel. A telep szerkezetileg talán legérdekesebb háza a 4. szinten került elő, az összedőlt, de le nem égett épületet a korhadt *in situ* famaradványok alapján rekonstruálhattuk. A telepen geofizikai felméréseket is végeztettünk, hogy ne csak az általunk átkutatott kis szelvényen át szerezhessünk információt a tellről.

Azt már egyszerű geomorfológiai vizsgálattal megállapíthattuk, hogy a településhalmot egykor árok vette körül, mely a vízállástól függően telítve volt vízzel. Az árok vonala ma is látható a domb lábát övező sekély mélyedésben, melyre a környezetétől eltérő dús növényzet is felhívja a figyelmet. A dombon és a környéken végzett felszíni leletgyűjtésekből, valamint más egykorú lelőhelyekkel való összehasonlításból azt is tudjuk, hogy a halom egy nagyméretű bronzkori telep központi, erődített része, melyet észak–kelet–dél felől, a sáncárok vonulatát kísérve, félkör alakban egy „külső" telep ölel körül.

A geofizikai mérési eredmények alapján a domb belső területének nagy része, egy kb. 50×80 méteres folt zsúfolásig be volt építve. Becsléseink szerint ez a halom lakható fennsíkjának mintegy 80%-a. E mérési adatokat a feltáráson észlelt jelenségek is alátámasztották. A házak minden időszakban, minden települési rétegben szorosan egymás mellett sorakoztak, s az esetek többségében újra meg újra ugyanazon a helyen. Az utcák szélessége csak a legritkább esetben haladta meg az 1-1,5 métert. Az archaeomágneses felmérés eredményeinek ismeretében ezt az épületsűrűséget a központi telep egészére általánosíthatjuk.

A „vár" ilyen fokú beépítettségében, valamint a telep alaprajzának az ásatási adatokból ismert, szigorú szabályosságában a maximális helykihasználásra való törekvés tükröződik, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy e sánc- és árokrendszerrel védett magaslat a lehető legtöbb ember befogadására alkalmas legyen. Védelmi funkciójának azonban csak akkor tud megfelelni, ha területén a puszta fedélen túl lakóinak élelmiszer-ellátása is biztosított. A szelvényünkben feltárt épületmaradványok az észlelt jelenségek (tűzhelyek, edénytartó polc) és a talált leletek (használati edények, eszközök, az elfogyasztott állatok csontjai stb.) alapján lakóházként szolgáltak. Nem találtunk kizárólag raktárépületnek meghatározható objektumot. Arra azonban van adatunk – a 7. települési szintben, ahol a ledőlt, égett romok között mintegy 20 centiméter vastag rétegben elszenesedett gabonamagvakat találtunk –, hogy valamennyi házban, feltehetően azok padlásán tároltak bizonyos mennyiségű gabonát. Valószínűleg annyit, hogy a családnak a téli időszakra elég legyen. A termés ilyetén tárolása a termelés módjára vonatkozóan fontos kérdéseket vet fel. Közös földön, közösen termeltek-e, s aztán osztották szét családonként, házanként a gabonát, mert a várban közös tárolásra nem volt mód, vagy külön földön, külön termeltek és a ház padlásán a saját termést tárolták. Az utóbbi esetben vajon képeztek-e közös tartalékot? Ezeken kívül is kellett azonban nagyobb készleteknek lenniük, ha többnek nem is, annyinak mindenesetre, amennyit vetőmagként évről évre tartalékoltak. Ilyen magtáraknak azonban a vár szűkre szabott területén nem jutott hely. Ezek – más gazdasági épületekkel együtt – csak a külső telepen állhattak. Mindkét változat a társadalom nagyfokú szervezettségét feltételezi, s ezt már a telepnek – csak előzetes tervezéssel kialakítható – szabályos alaprajza is valószínűvé tesz.

TELL-TELEPÜLÉSEK A MAROS TORKOLATVIDÉKÉN

P. Fischl Klára

A kora bronzkor végén és a középső bronzkor folyamán a Tisza és a Maros menti mocsaras területeken élt a *Perjámos-kultúra* (gyakran *Maros-kultúrá*nak is nevezik) népessége. Kialakulása a korai bronzkor második feléhez köthető, és szoros kapcsolatot mutat a nagyrévi népcsoporttal. Településterületének északi határait jelzik a mártélyi temető és a Hódmezővásárhely környéki lelőhelyek, délen pedig az Aranka folyó déli sávja. Nyugaton a Tisza határolja, míg keleten Arad környékéig terjed.

A kultúra települései főképp a mocsaras területből kiemelkedő, szigetszerű hátságokon találhatók. A kisebb kiemelkedések láncolatán egyrétegű megtelepedési nyomokat lehet megfigyelni (Hódmezővásárhely, Mokrin), me-

lyek rövid életű falvakra, helyüket gyakran változtató népességre utalnak. A rendelkezésre álló adatok alapján a falvak közössége az adott szárazulaton belül „vándorolt" (Szőreg), néha a temetkezési és a lakóhelyet váltogatva (Tiszasziget–Ószentiván). Néhány területen azonban – a Tisza–Maros összefolyásánál (Kiszombor, Klárafalva) és ott, ahol a Maros kilép a síkságra (Szemlak [Semlac], Pécska [Pecica], Perjámos [Periam]) tell-településeket is találhatunk.

Ezek közül a század elején kitűnő technikával tárták fel a perjámosi és a pécskai többrétegű telepeket, melyek a kultúra korai időszakára keltezhetők. A korai telepek életének vége, és ezzel párhuzamosan az új lakóhelyek kialakítása a kultúra életében bekövetkezett változásra utal, mely a települési terület jelentős csökkenésével járt. Ennek következtében a középső bronzkor végén a Maros mentén már csak végvárszerűen mutatható ki a tárgyalt anyagi kultúra hagyatéka. Hatása azonban az ún. koszideri korszak gazdagon díszített edényein is jól kimutatható. Klárafalva–Hajdova több mint 3,5 méter rétegvastagságú településén Móra Ferenc már 1931-ben ásott, de szintenkénti feltárásra csak 1969-ben *(Trogmayer Ottó)* és 1987-ben *(J. M. O'Shea)* került sor. A telepen vesszőből font, sárral tapasztott falú, többször megújított padlójú házakat lehetett rekonstruálni, de előkerültek gerendacsapolásra utaló nyomok is. A leletanyag alapján e település a kultúra életének második szakaszában keletkezett, és virágkorát a középső bronzkort záró koszideri korszak alatt élte.

A tell-telepek alacsony száma, két csomópontban való koncentrációja, illetve az a tény, hogy nincs adatunk az egyrétegű és a réteges települések közötti hierarchikus viszony meglétére arra enged következtetni, hogy a többrétegű települések létrejöttében az alföldi tell-telepek kialakulásának okától eltérő tényezők játszottak közre. Feltehetően a Maros menti víziút e két kulcsfontosságú pontjának ellenőrzése lehetett az a kényszerítő erő, ami miatt az említett lelőhelyeken nem vándorolt a település lakossága újabb „szigetre", hanem egy helyben maradva létrehozta a többrétegű települési formát.

A *Perjámos-kultúra* leletanyagát – elsősorban mívesen készített kerámiáit, jellegzetes, kétfülű korsóit – legjobban az aránylag nagy sírszámú, csontvázas rítusú temetőkből ismerjük (Deszk-A, Deszk-F, Mokrin, Ószentiván, Szőreg). A halottakat zsugorított helyzetben, oldalukra fektetve tették a sírgödörbe, feltehetően társadalmi rangjuknak megfelelő viseletbe öltöztetve (fejdísz, nyaklánc, öv, karékszerek, ruhakapcsoló tűk, használati eszközök és fegyverek) és étel- (állatcsontok), illetve italmelléklettel együtt. Az általános temetési mód a nőknél a dél–észak irányú tájolás és a jobb oldalukra való fektetés volt, míg a férfi halottakat észak–déli irányban és a bal oldalukra fektetve helyezték a sírba. E rítus szerint a halottak arca általában kelet felé nézett. Külön is fel kell hívni a figyelmet egy sajátos temetkezési módra, az ún. *pythos* temetkezésre (edénybe helyezett csontváz), mely a kultúra különböző területén eltérő gyakorisággal fordult elő.

A KOSZIDERI KORSZAK

Poroszlai Ildikó

A nagy technikai fejlődést mutató középső bronzkor utolsó szakaszát *koszideri korszak*nak nevezi a kutatás. Maga a koszideri kor igen érdekes képet mutat: a tell-telepek klasszikus korszaka után – tehát még a koszideri kor előtt – egyeseken megszűnt az élet (például Nagykőrös, Bölcske), másokon sajátos utóélet játszódott le (például Százhalombatta, Tószeg, Dunaújváros, Bárca, Túrkeve), vagy éppen új erődített telepek keletkeztek (például Alpár, Buják, Solymár). Mindezek jeleznek valamiféle változást, de a történelmi magyarázatnak (*halomsíros kultúra* támadása) ellentmondani látszik az a tény, hogy a tellek tetején nincs pusztulási horizont, sőt az új halomsíros hódítók emlékanyaga sem került elő ezeken a telepeken. Az egyensúly mindenesetre megbomlott, s ebben nyilván egyaránt szerepet játszottak gazdasági, társadalmi, ökológiai tényezők. A koszideri korszak – annak ellenére, hogy számtalan régészeti csoport-elnevezést használunk – egy egységesülés irányába mutató kerámia- és bronzművességet jelent. A nagy tell-kultúrák területén a helyi alapokon kialakuló új, magas színvonalú kerámiastílust a lokális színezet ellenére könnyű felismerni. Olyan formai és technikai egység pedig, ami ekkor a bronzművességet jellemzi, még soha nem volt a Kárpát-medencében.

A koszideri korszak vége egyúttal a tell-kultúrák életének és a középső bronzkornak is a végét jelenti (Kr. e. 14. sz.).

EGY ÚJ KORSZAK KEZDETE: A KÁRPÁT-MEDENCE KÉSŐ BRONZKORA

HÓDÍTÓK NYUGAT FELŐL: A HALOMSÍROS KULTÚRA

Csányi Marietta

Bronzkori tell-telepeink elő-ázsiai, délkelet-európai példa nyomán alakultak ki, de rajtuk soha nem indult meg az anyaterületekhez hasonló irányba mutató fejlődés, mely városi civilizáció kialakulását eredményezhette volna. E települések mindvégig változatlanul megőrizték kezdeti falusias jellegüket. Nem meglepő tehát, hogy szabad prédáivá váltak az új áramlatoknak, a gazdasági-politikai változásoknak vagy éppen az új hódítóknak. Valamennyi telepet – s ez egy korszak végét is jelzi – szinte egyidőben hagyták el lakói. Hogy elmenekültek-e vagy éppen elvándoroltak szerencsét próbálni, új megélhetést, új életformát teremteni az idejétmúlt, elavult helyett – talán soha nem tudjuk meg. Az viszont régészetileg megragadható történelmi tény, hogy a Kárpát-medence történetét ekkor, a késő bronzkor elején az európai régiókkal fennálló kapcso-

lat új, már az előző, koszider korszakban is érződő földrajzi irány határozta meg. Földünk nyugat–keleti irányú népmozgások, kultúrhatások sodrásába került, melyek régészetileg olyan emlékanyagban tárgyiasulnak, amely a legnagyobb hasonlóságot az egykorú nyugat-közép-európai leletekkel mutatja. Ez a törzsterületen meglévő temetkezési szokás alapján *halomsíros kultúrának* nevezett népesség birtokba vette a teljes Kárpát-medencét. Hagyatékukat elsősorban temetkezéseik révén ismerjük.

Jánoshidán az 1974–1979 között folyó ásatásokon a késő bronzkori halomsíros kultúra 278 sírja látott napvilágot. Az Egyeken, Tiszafüreden, Tápén és a szlovákiai Szalkán feltárt egykorú nagy temetőkhöz hasonlóan a jánoshidai leletanyag is nagy mértékben eltér a halomsíros kultúra dél-németországi, csehországi, ausztriai anyagától, s e tény a temetkezési rítusban tapasztalt területi eltérésekkel együtt arról tanúskodik, hogy az új kultúra létrehozásában a helyi középső bronzkori lakosság is részt vett.

A jánoshidai temető vegyes rítusú, a halotthamvasztás (urnás, szórthamvas) és a csontvázas (zsugorított, nyújtott, pythos) temetkezés együttes szokásáról tanúskodik. A halottakat bronz vagy arany ékszereikkel, fegyvereikkel temették el, illetve helyezték máglyára, edényekben pedig élelmet tettek mellé jük. A halotti urnákat általában tállal fedték le. A csontvázas sírok északnyugat–délkelet, illetve délnyugat–északkeleti tájolásúak, az edénymellékletek a halott derekánál, lábánál vagy fejénél találhatóak. **(26. kép)**

Az aranytárgyak – mint az arany megjelenését követően mindenütt – temetőnk esetében is sírrablásra csábították a kortársakat. A temetőt módszeresen kirabolták, ám ez nem azt jelenti, hogy válogatás nélkül minden egyes sírt feldúltak, hanem – ahogy tapasztalataink mutatják – csak az arra érdemeseket. Így aztán értelemszerűen megmenekültek a hamvasztásos sírok, a máglyán ugyanis a halott minden értéktárgya elenyészett. Nem zavarták a szegényesen vagy a melléklet nélkül eltemetett gyermekek nyugalmát (68 sír közül csak négyet raboltak ki, egyet rátemetkezés során), mint ahogy a hasonképpen földbe került felnőttekét sem. A rablók tájékozottságáról árulkodik, hogy meg sem kísérelték azoknak a síroknak a felnyitását, amelyekben nem találhattak olyasmit, amit kerestek. A kirabolt, illetve a rablástól megmenekült sírok arányából a korabeli társadalom vagyoni különbségeire is következtethetünk. A 143 csontvázas temetkezés közül 50 sírt fosztottak ki, de a véletlenszerű rablásokat (egymásra temetkezések esetén „alkalom szülte a tolvajt") leszámítva csak 41-et. Az így kapott több, mint 1/3-os részarány azonban nem valós adat, mert a gyermekek eltemetésére valószínűleg más szabályok vonatkoztak; nem hihetjük ugyanis, hogy a gyermekhalandóság csak a szegényebb réteget sújtotta volna. Csak a felnőtt temetkezéseket figyelembe véve megállapíthatjuk tehát, hogy a 75 felnőtt csontvázas sírból 37-et raboltak ki, eszerint a közösség csontvázasan temetkező tagjainak fele megengedhette magának, hogy elhunyt hozzátartozóját aranytárgyakkal együtt temesse el. Hogy ez a gazdagok valóságos aránya volt-e az élő társadalomban, vagy talán a csontvázas rítus a gazdagok körében népszerűbb volt, mint a temetkezés egyéb módja, nem tudhatjuk. Annál is kevésbé, mert a hamvasztásosan temetkezők vagyoni helyzetéről, a rítus miatt kevés az információnk.

Az nem kétséges, hogy a két rítus egymás mellett, egy időben létezett, arányát pedig az adott terület etnikai összetétele, esetleg a népesség társadalmi szerkezete határozta meg. A kultúra őshazájában, Oberpfalzban, Dél-Németországban, Ausztriában a csontvázas rítus dominanciája mellett szintén előfordul a hamvasztásos rítus. Valószínű tehát, hogy a kultúra népe, már területünkre érkezve sem temetkezett egységes rítus szerint, a kétféle rítus eredeti arányát azonban a helyi lakosság szokásai nagymértékben átalakították.

A Jánoshidán észlelt sírok rítus szerinti arányát a Kárpát-medence különböző pontjain feltárt temetők adataival összevetve arra következtethetünk, hogy e jelenség feltétlenül kifejezője annak, hogy a helyi középső bronzkori őslakosság milyen mértékben vett részt az új kultúra kialakításában. A tápéi temetőben a csontvázas temetkezés feltűnő dominanciája a korábbi Perjámos-kultúra meghatározó szerepét mutatja, a szalkai temetőben pedig a szórthamvas rítus túlsúlya a dunántúli mészbetétes kerámia hagyományainak továbbéléséről tanúskodik. Mindez azt jelenti, hogy az anyagi kultúra és a gazdálkodásmód gyökeres változása ellenére sem kell feltétlenül az új nép nagy számbeli fölényére következtetnünk, az őslakosság nagy része túlélhette a hódítást, hagyományaiból sokat átörökített, de meghatározó szerepét a történelmi folyamatok irányításában egyszer s mindenkorra elveszítette.

26. Zsugorított csontvázas sír edénymelléklettel. Jánoshida–Berek

27. A 113. sír és az azt övező körárok foltja, a „rablógödör" jól látható elszíneződésével. Jánoshida–Berek

Jánoshidán négy esetben körárokkal övezett sír, illetve egy ovális sírépítmény is előkerült, mely kétféle összefüggésben, két oldalról megközelítve értékelhető **(27. kép)**. Történeti-etnikai szempontból lényeges kérdés, hogyan kapcsolódnak a halomsíros kultúra nagy európai komplexumában a többi temetőben ismert temetkezési módokhoz, másrészt a temetőn belül bizonyos társadalmi, esetleg kronológiai értelmet nyer funkciójuk tisztázása.

A Közép-Duna-medencén kívül Dél-Németországban, Csehországban, Ausztria nagy részén a halomtemetkezés szintén a kultúra fontos ismertetőjegye. A Kárpát-medencében ezzel szemben e korszakból csak néhány halomsír ismert. Ezért fontosak a jánoshidai körárkok; jelentőségük megítéléséhez az Európa különböző pontjain feltárt halmok belső felépítése, szerkezete a kiindulópont. Közös vonása ezeknek a tumulusoknak, hogy valamilyen kőkonstrukciót rejtenek magukban, melyek közös jellemzője a kör alaprajz. Hátterében bizonyára az őstörténetünk egészen korai időszakába visszanyúló túlvilághit áll. Ebbe a képbe illeszkednek bele a jánoshidai körárkok is, illetve az összefüggéseket a Kárpát-medencei késő bronzkorra leszűkítve, a halomsíros kultúra tumulusaival való kapcsolatot bizonyítják. Kőben szegény Alföldünkön a halmok alatt talált kőgyűrűk helyi megfelelőinek tekinthetők. A bronz nyersanyag származási helyétől távoli, s talán a főbb kereskedelmi útvonalból is kieső jánoshidai temető szegényes bronzkészletének analógiái, a csak helyben elterjedt patkó alakú csüngőket kivéve, a Kárpát-medencén kívül is megtalálhatók a halomsíros körben. A dél-németországi, a csehországi, az ausztriai anyaggal összehasonlítva azonban megállapíthatjuk, hogy a típusok skálája ott sokkal szélesebb, s csak bizonyos százalékuk jutott el ide és volt használatban a halomsíros kultúra idején. Így a korszak „vezér" bronztípusa az ún. szögfejű tű, illetve annak egy domború fejű változata, a kör vagy négyszög keresztmetszetű, bekarcolt, párhuzamos vonalkötegekkel díszített, elvékonyodó végű vagy spirálban végződő karperec, bordázott lemezkarperec vagy gyűrű stb.

A temető kerámiája sokkal változatosabb képet mutat. Az edénymellékletek összességét tekintve kis százalékot tesznek ki a halomsíros kultúra egész elterjedési területén jellemző típusok. Az edények nagy részét a helyi előzményekre visszavezethető formák teszik ki. A halomsíros kultúra temetőinek – így a jánoshidainak – az elemzéséből is arra következtethetünk, hogy az Alföld nagy részére csak kis létszámú közösségek érkeztek. A kultúra őshazájához képest szokatlan, síkvidéki környezet Alföldünket nem tette vonzóvá számukra. Feltehetőleg nagyállattartó életmódjuk következtében átmeneti szálláshelyeiknek kevés nyoma maradt. Megjelenésük így is fordulópontot jelentett az új gazdálkodás- és településmód térhódításával a helyi lakosság körében Kelet-Magyarország késő bronzkori történelmében.

A KITÁGULT VILÁG: A BRONZ MESTEREI A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

V. Szabó Gábor

A késő bronzkor folyamán a Kárpát-medence központi részén élő közösségek emlékanyaga három nagy európai kulturális zóna hatását tükrözte. A Tiszától keletre, az egykori középső bronzkori tell-kultúrák területén a *Gáva-kultúra* terjedt el, amely egy – az Erdélyi-medencét, Moldvát és Bukovinát, a Vaskaputól a Fekete-tengerig húzódó Duna-szakasz mentét magába foglaló – délkelet-európai művelődéskomplexum része volt. A Duna–Tisza közének nyugati területein és a Dunántúlon a Nyugat- és Közép-Európában honos urnamezős kultúra helyi változatának tekinthető, dunántúli urnamezős kultúra régészeti emlékeit találhatjuk meg. Az Északi-középhegységben és a közvetlen előterében honos *Kyjatice-kultúra* pedig önálló arculatú keverékét képezte a helyi *Piliny*-, a szlovákiai és a lengyelországi területeken elterjedt *Lausitz*- illetve a *dunántúli urnamezős kultúrák*nak.

Mindhárom régészeti kultúra kialakulása szorosan kapcsolódik ahhoz az Európa-szerte megfigyelhető folyamathoz, amelynek eredményeképpen a Kr. e. 13–12. századtól kezdődően, a korábban inkább lokális jelleget mutató helyi közösségek sokszínű anyagi és szellemi kultúrájában egyre több hasonló, „internacionális" jegy tűnik fel. E változások hátterében nem idegen embercsoportok bevándorlása, hanem egy nagy térségeket összefogó, soha nem látott intenzitással működő kapcsolatrendszer kiépülése s az ezzel együtt járó fokozott „információáramlás" állhatott. A kontinens és ezen belül a Kárpát-medence különböző ökológiai zónáiban élő közösségek közti kommunikáció élénkebbé válását feltehetőleg az ekkortól rendkívüli módon

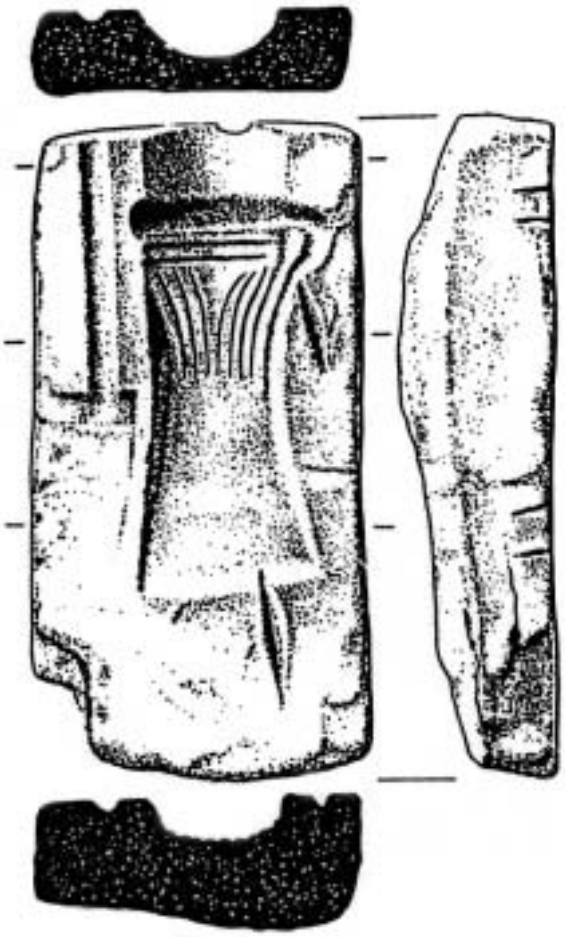

28. Tokosbalta öntőformája. Gór–Kápolnadomb, későbronzkori urnamezős kultúra

megnövekvő bronzfelhasználás, illetve az azzal együtt járó nyersanyagellátó-hálózat kiépülése gerjesztette.

Ennek az átmeneti periódusnak emlékanyagát a Dunántúlon legszemléletesebben a Kis-Balaton tározó építése során a Balatonmagyaród–Hídvégpusztán *Horváth László* által feltárt temető reprezentálja. A lelőhelyen egy kettős árokkal kerített település és az árkok előterében egy sekélyebb árokkal övezett, urnasírokat tartalmazó temető került elő. A temető négy sírcsoportjában egyaránt előfordultak a helyi, késő halomsíros kultúra és a korai urnamezős kultúra fazekas tradícióját hordozó edénymellékletek.

Ugyanezt a töretlen belső átalakulást tudta megfigyelni *Ilon Gábor* egy Németbánya határában feltárt – a ^{14}C minták alapján kb. 150 éven keresztül fennálló – településen, ahol a legkorábbi lakóépületek még a halomsíros kultúrára, a település második periódusába tartozó objektumok pedig már a korai urnamezős kultúrára jellemző edénytípusokat tartalmazták.

Az alföldi területeken végbemenő, hasonló folyamatos átalakulásról (ún. *Protogáva-időszak*) tanúskodik többek között a hatvanas évek végén Szegedtől nyugatra előkerült csorvai temető és a halomsíros kultúra tápéi temetőjének szomszédságában talált település (Tápé-Kemeneshát) vagy az M3-as autópálya Polgár környéki nyomvonalának leletmentése során feltárt, késő bronzkori településrészlet (29. lelőhely), amelynek agyagkitermelő gödreiből és élelemtároló vermeiből a korábbi alföldi halomsíros kultúra és a későbbi Gáva-kultúra jegyeit egyaránt magukon hordozó edények kerültek napvilágra.

Ettől a periódustól kezdve egyre több közös jegy és sajátosság kötötte össze a késő bronzkori Kárpát-medence különböző tájain élő közösségek tárgyi és szellemi kultúráját. Az információk és ismeretek intenzív áramlásáról árulkodnak a nagy területeken elterjedő, hasonló fémtárgytípusok és az egymástól távol fekvő térségek fazekasai által alkalmazott, egységes díszítési módok és edényformák.

Ekkortól válik mindennapossá a bronzeszközök használata is. Most már nemcsak presztízstárgyakként kezelt fegyverek és ékszerek készülnek ebből a fémből, hanem a mindennapi életben használatos eszközök (fűrészek, horgok, sarlók, tokosbalták, árak) is, amelyek ráadásul a társadalom bármely szintjén álló embernek a rendelkezésére állhattak, s a központoktól távoli, kisebb településeken is képesek voltak őket elkészíteni. Szemléletes példát nyújtanak erre a Gáva-kultúra Polgár M–3/1 lelőhelyén előkerült tokosbalta- és lándzsahegy-öntőformák vagy az urnamezős kultúra Gór-Kápolnadombon feltárt falujának gödreiből előkerült tokosbalta-, tokoskalapács- és nyílhegy öntőformák. **(28. kép)**

A korábbi korszakokhoz képest jelentős újdonság az is, hogy a késő bronzkortól – talán összefüggésben a bronzeszközök termelésben való felhasználásával – a Kárpát-medence különböző részein élő embercsoportok eddig szinte teljesen kihasználatlan ökológiai zónákat, korábban lakatlan vagy ritkásan lakott térségeket hódítanak meg. Így tűnnek fel a Gáva-kultúra leletegyütteseit hátrahagyó telepesek emlékei a nagyobb folyóktól távolabb eső, bizonytalanabb vízjárású alföldi löszhátságokon. Hasonló jelenség figyelhető meg az urnamezős kultúra elterjedési területének különböző pontjain is. Nagyobb telepek jelennek meg a Duna–Tisza-közének homokdombokkal tagolt belső vidékein. Ez utóbbira példa az M5-ös autópálya építésekor Lajosmizse határában feltárt, az urnamezős kultúra korai periódusába datálható falurészlet, ahol 5 négyszögletes, döngölt agyagpadlójú, tapasztott falú ház, gödrök és egy edénybe rejtett, törött bronzeszközökből álló raktárlelet került elő. Ugyancsak ebben az időszakban települtek be a Bakony hegység erdőrengetegekkel borított magaslatai közé is ennek a kultúrkörnek a hordozói. Ekkortól népesítik be tömegesen a Kyjatice-kultúra telepesei az Északi-középhegység magasabban fekvő hegyeit-völgyeit, fedezik fel és veszik használatba újra az újkőkori bükki kultúra óta lakatlan barlangokat is. Legtöbb leletünk az aggteleki Baradla-barlang különböző részeiről került elő, ahol épületek nyomai, temetkezések, egy bronz- és egy aranykincs utalnak a barlang intenzív késő bronzkori használatba vételére.

A hiedelmek terén való uniformizálódás jele az, hogy a temetőkben szinte kizárólagossá válik a holttest elhamvasztása. A korszak legnagyobb temetői közé tartozik az

urnamezős kultúra Békásmegyeren feltárt, 324 síros és a Kyjatice-kultúra 99 síros, szajlai temetője. Érdekes módon a Gáva-kultúra magterületén ez idáig mindössze a Kyjatice-kultúrával szomszédos határterületéről ismert egy 17 sírt tartalmazó, hamvasztásos temető (Taktabáj). A temetkezések ilyen nagyfokú hiánya feltehetően arra utal, hogy ennek a kultúrának a népessége halottai földi maradványairól valamilyen különleges rítussal (például a hamvak folyóba szórása vagy a test elrothasztása egy szent ligetben) gondoskodhatott.

Noha az ország három nagy tájegységén elterjedt késő bronzkori kultúrák tárgyi emlékeit meglehetősen jól ismerjük, keveset tudunk az őket használó emberek társadalmáról, életmódjáról és településeik szerkezetéről.

A Gáva-kultúra hármas hierarchiába rendeződő településeinek az élén a nagyobb folyók mentén alapított, nagy kiterjedésű, házakkal, melléképületekkel és gödrökkel tagolt falvak álltak. Ezek közül eddig egy kisebb ásatás jóvoltából a poroszló–aponháti, valamint szórványos terepbejárások nyújtotta információkon keresztül a baks-temetőparti településekről rendelkezünk némi ismerettel. A Poroszló–Aponháton feltárt lelőhely külön érdekessége az, hogy itt a hosszú egyhelyben lakás 1-1,2 méter vastag településréteget képezett, ami arra utal, hogy az itt megtelepült emberek hasonló életmódot folytattak és hasonló mezőgazdasági stratégiával próbálkoztak, mint a Tisza-vidéken élt kora és középső bronzkori tell-kultúrákat létrehozó elődeik. A településrendszerük következő két fokozatába tartozó, különböző nagyságú, az alföldi folyók és erek mentén egymást követő szállás- és tanyaszerű telepeik belső szerkezetét – megfelelő ásatások híján – azonban alig ismerjük.

A Gáva-kultúra lelőhelyein megismert házak a neolitikus és a kora, illetve a középső bronzkori tell-telepekről jól ismert tradíció szerint épült, 3 méter széles és kb. 5-6 méter hosszú, cölöpvázas, tapasztott sövényfalú épületek. Ezek döngölt agyagpadló maradványai, a padlóra tapasztott peremes tűzhelyei, ledőlt falai Dobozon és Poroszló–Aponháton kerültek elő mostanáig a legteljesebben. Az Alföldön élő földművelők egyre eredményesebb mezőgazdasági technológiájára utal közvetetten az a megfigyelés, hogy a Gáva-kultúra telepein rendkívül nagy számban kerülnek elő a tároló kapacitás hirtelen megnövekedésére utaló változatos formájú és díszítésű, nagy méretű, öblös tárolóedények. **(29. kép)**

A Kyjatice-kultúra emlékanyagát hátrahagyó közösségek elsősorban a Bükk, a Mátra és a Börzsöny vidékén telepedtek meg. A magasabb fekvésű területek kihasználására specializálódott életmódjukról egyelőre keveset tudunk. Hiányoznak ugyanis azok az állattani- és növénytani vizsgálatok, amelyek alapján pontosan meghatározhatnánk azt, hogy mivel foglalkoztak a hegyek között megtelepült populációk. Az elmúlt évtizedek terepbejárásai során lokalizált több mint harminc erődített telepe közül mindössze négyben (Bükkszentlászló–Nagysánc, Felsőtárkány–Várhegy, Mátraszentimre–Ágasvár, Szilvásvárad–Töröksánc) végeztek a hatvanas évek végén nagyobb ásatást és egy tucatnyiban jelentéktelen eredményeket hozó, kis felületű leletmentést.

29. A Gáva-kultúra edényei

A faszerkezetű sáncokkal körülvett települések alapterülete változó, közös jellemzőjük viszont az, hogy mindegyikük relatíve nagy magasságban helyezkedik el (500–900 méter között). A sánccal övezett területeken belül néhány esetben sikerült épületeket is dokumentálni. Így például a Felsőtárkány–Várhegyen 3×6 méter nagyságú, téglalap alakú, ágasfás szelemenes szerkezetű, tapasztott falú, agyagpadlóra tapasztott tűzhellyel ellátott házakat, míg Mátraszentimre–Ágasváron boronafalú, deszkapadlós építményt tártak fel. Arra a kérdésre, hogy ezek a földvárak miért épültek és mire használták őket, már sokféle magyarázat született (külső támadás elleni védelem, társadalmi elkülönülés, kereskedelmi utak ellenőrzése stb.), ám a tudományosan megalapozott válasz még várat magára.

A Kyjatice-kultúra erődített telepeit szinte kivétel nélkül ismerjük, ám sajnálatos módon a hozzájuk tartozó erődítetlen kisebb települések és tanyák felkutatása, vizsgálata egyelőre nem történt meg. Újabban a Mátra déli, lankás előterében kerültek elő olyan telepek, amelyeket sekély árok és sűrűn egymás mellé vert cölöpökből készített paliszádfal vagy kerítés védelmezett (Ludas és Nagyút).

Noha a dunántúli urnamezős kultúra formakincse sok szálon kötődik a közép-európai Urnamezős-körhöz, leletegyüttesei között megfigyelhető árnyalatnyi különbségek alapján tájegységenként elváló, regionális csoportjai különíthetőek el. A kultúra kialakulásának idején a legkarakterisztikusabb arculatú csoport a Bakony-vidéken tűnik fel. A hegység területén élő közösségek kis méretű, máig jól felismerhető sírhalmokba temetkeztek. A csoportokat alkotó halmok alá általában egy-egy ember hamvait, mellékletnek szánt fegyvereket (például lándzsahegyeket, tőröket), valamint edényeket temettek el. Települési központjaik a hegység belsejében épültek ki, jól védhető, gyakran gerendaszerkezetes sáncokkal erődített hegycsúcsokon, magaslatokon. Az erődített telepekhez néhány épületből álló, tanyaszerű „kistelepek" rendszere csatlakozott. Németbánya határában Ilon Gábornak egy ilyen „kistelep" mesterséges teraszra épült 5 épületét és a lakóhelyhez kapcsolódó halomsírcsoport 9 halmát sikerült feltárnia. **(30. kép)** Az ásatások kapcsán elvégeztetett interdiszciplinális

30. Németbánya–Felsőerdei dűlő: a) Halomsírok a II. sírcsoportban. Késő halomsíroskorai urnamezős kultúra; b) III/4. halom 2. sír és a halom K–Ny-i átmetszete. Késő bronzkor, késő halomsíros–korai urnamezős kultúra

31. Késő bronzkori település épületeinek cölöplyukai. Börcs–Paphomlok dűlő.

32. Urnasír a késő bronzkori település mellett feltárt temetőből. Börcs–Paphomlok dűlő

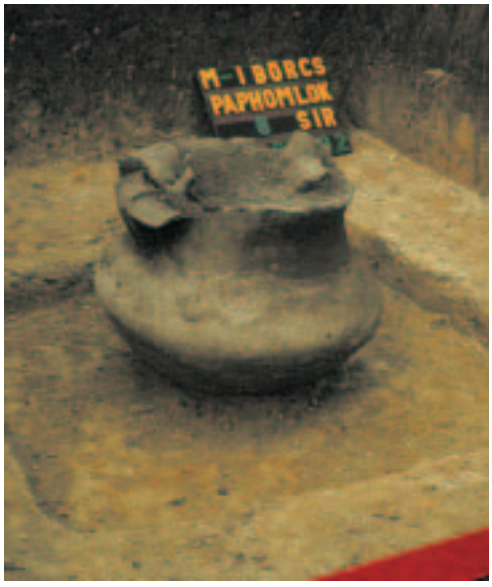

vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a házak lakói a legelőkkel és a patakparti rétekkel szabdalt erdős környezetben elsősorban állattartással foglalkoztak.

A korszak településkutatása itt is kezdeti szakaszában jár, annak ellenére, hogy az utóbbi három évtizedben számos nagy telepásatásra került sor (például Velemszentvid, Gór stb.). Az eddigi legteljesebb képpel az egyelőre csak előzetes közleményből ismert, Börcs–Paphomlok-dűlő lelőhelyen, *Figler András* által feltárt, kb. 160 házból álló falurészlet szolgál. **(31. kép)** Az itt talált épületek 2×3,5 méter és 3×6 méter alapterületűek voltak oszlopos szerkezettel, a környezetükben előkerült kevés patics pedig arra utal, hogy faluk – eltérően az ekkoriban általánosan elterjedt tapasztott sövényfalaktól – gerendákból vagy vastag deszkákból készült. A települést párhuzamos árokrendszer és ehhez kapcsolódó cölöpökből álló kerítés határolta. A falu perifériáján egy vesszőfonatos bélésű kutat és egy temető 15 urnasírját sikerült az ásatónak feltárnia. **(32. kép)**

Az urnamezős kultúra temetkezési szokásairól a legtöbbet a *Kalicz-Schreiber Rózsa* által feltárt békásmegyeri temető árul el. Az urnába gyűjtött vagy egyszerűen csak a sírgödörbe szórt emberi hamvak mellé gyakran tálakból, bögrékből és tárolóedényekből álló kisebb étkészletet helyeztek el. **(33. kép)** Néhány sírban csizma alakú szertartási edények és talán a napot és a holdat szimbolizáló, bonyolult formájú, agyag amulettek árulkodnak az ide temetkező emberek összetett túlvilágképéről. Az elhunytak hamvai között gyakran előfordultak a mindennapok során használatos bronztárgyak (kések, borotvák, tűk, fibulák stb.), egy sírba pedig már egy új technológia ismeretére utaló vaskés is került mellékletként.

33. Az urnamezős kultúra szórthamvas temetkezése Budapest–Békásmegyerről

A BRONZKORI FÉMMŰVESSÉG

Kemenczei Tibor

A BRONZKORI FÉMMŰVESSÉG KEZDETEI

Az őskori Európa területén a fémművesség nagyarányú fejlődése a réz és az ón vagy az antimon ötvözési technikájának, azaz a bronz készítésének a felfedezésével vette a kezdetét. A Duna–Tisza térségébe a bronzművesség ismerete a Feketetenger északi mellékéről s a Balkán-félszigetről jutott el a Kr. e. 3. évezred közepe táján. A földművelő, állattartó gazdálkodás ekkor a Dél-Dunántúlon, majd a Tisza-vidéken olyan magas termelési szintet ért el, hogy a termékfeleslegből lehetővé vált a helyben hiányzó rézérc beszerzése. Erre a nyersanyagra alapozva a Kr. e. 2. évezred elejére már virágzó fémművesség jött létre ezeken a tájakon.

A bronzműves központokban egy másik fém, az arany feldolgozása is jelentőssé vált. A bronz és az aranyműves műhelyek termelésének nagyságát mutatja, hogy a Duna–Tisza medencéjéből eddig 323 bronz- és 32 arany-kincslelet került a napvilágra, melyek sok ezer tárgyat tartalmaznak. Ezeken kívül a kiásott bronz sírleletek száma is több ezer. A fennmaradt gazdag emlékanyag tanúsága szerint a bronzkorban az európai fémművesség jelentős központja volt a Tisza-vidék és a Dunántúl.

A magyar föld bronzkori leletekben való gazdagságának megfelelően a régészettudomány a 19. század második felétől tanulmányok, könyvek egész sorában ismertette a bronz- és az arany sírleleteket. A kutatások újabb eredményei szerint a bronzművesség technikájának kialakulása Kr. e. 2800 körülre nyúlik vissza. Ebből a korból származnak azok a rézöntő műhelyleletek, amelyek a Pécstől délnyugatra fekvő Zók–Várhegyen, a szlavóniai eredetű Vučedol-kultúra településén kerültek elő. Ott *Ecsedy István* végzett ásatásokat 1977–1987 között. A feltárás során agyagból készített öntőformákat, öntőtégelyeket, fujtató fúvókákat, valamint olvasztókemence maradványait találta meg. A két részből álló öntőformák balták, vésők készítésére szolgáltak. **(34. kép)** A zóki műhelyleletek alapján rekonstruált rézkori öntési eljárás az egész bronzkorban használatos volt.

A zók–várhegyi telepen réz szulfrinércet, chalkopiritet dolgoztak fel, amely kevés arzént is tartalmazott, azaz nem ötvözött, hanem természetes arzénbronzból álltak az ott készített tárgyak. A bronzkor későbbi szakaszaiban, amikor a gyártott bronztárgyak száma jelentősen megnőtt, a rézércen kívül az ötvöző anyag, az ón vagy az antimon beszerzésére szervezett kereskedelem épült ki. A Dunántúlon természetes rézérclelőhelyek nincsenek, így az ottani bronzfeldolgozó műhelyek a kelet-alpi (Bischofshofen–Mitterberg, Liezen–Schladming) vagy a felvidéki (Urvölgy/Spania Dolina, Libetbánya/Lubietova) rézbányák-

34. Öntőformák, tégely, rézbalta. Zók–Várhegy

ból szerezték be ezt a fémet. A bányák mellett történt a felszínre hozott szulfidércek (chalkopirit, fakóérc) öntőtégelyekben való javítása, majd a fémet kohókban olvasztották meg, s lepény-, cipó-, karika-, rúdformába öntötték. Az így elkészült tiszta réz nyersanyagot, azaz a félkész terméket szállították ezután a bronzfeldolgozó műhelyekbe. Már ott történt a réz ötvözése ónnal, antimonnal és a bronz késztermékek gyártása. Az antimonnak a burgenlandi Szalónakon/Schlaining, a dunántúli Nagybörzsönyben és a Velencei-hegységben vannak lelőhelyei, míg az ón a Cseh–Morva Érchegységből származhatott.

A fém nyersanyag szállítása a bronzműves központokba nagyrészt vízi utakon, illetve azok mentén történhetett. Ebben mindenekelőtt a Duna, a Dráva és mellékfolyóik szerepe lehetett fontos. A Kapos folyó jelentőségét mutatja, hogy annak mentén egy tucat késő bronzkori bronz kincslelet került elő. Ott emelkedik Regöly–Földvár, ahol az ásatások késő bronzkori telepet, és ebből való öntőformát hoztak a felszínre.

A dunántúli fémművesség korai szakaszának a termékeit tartalmazzák a Fajszon és a Dunakömlődön előkerült kincsleletek. Ezek lapos vésőket, nyéllyukas baltákat tartalmaznak. Az Alföldön egy sztyeppe vidéki temetkezési módot tükröző nagy kurgánsírból, Sárrétudvari–Őrhalomból ástak ki egy rézből öntött harci fokost és egy tőrpengét. A Kr. e. 3. évezred második felében, a 2. évezred elején a különböző formájú nyéllyukas réz-, bronzfokosok, fejszék használata egész Közép-Európában elterjedt. A Somogyvár-, Makó-, Nagyrév- és Hatvan-kultúrák Duna–Tisza vidéki településein való gyártásukat több öntőminta-lelet is bizonyítja (például Diósd, Domony, Nagyárpád, Szihalom– Földvár, Tószeg–Laposhalom, Túrkeve–Terehalom).

A BRONZMŰVESSÉG A KÖZÉPSŐ BRONZKOR IDEJÉN

A Kr. e. 2. évezred elején a bronzművesség fokozatos elterjedése, a különböző népcsoportok közötti kapcsolatok kiépülése új kultúrák kialakulását eredményezte a Duna–Tisza térségében. A Duna mentén, a Dunától keletre évszázadokig lakott, nagy földműves falvak létesültek. Ezek a nagy települések voltak egyben a bronzipar központjai is. A Dunántúlt, az Északi-középhegységet ezzel szemben rövidebb életű telepeket létesítő, főleg állattartó gazdálkodást folytató közösségek népesítették be.

Az eltérő gazdálkodást folytató népcsoportok kapcsolatrendszerének megfelelően a bronzipar is két nagy, különböző típusú tárgyakat gyártó területi egységre tagolódott. A temetőleletek tanúsága szerint (Battonya, Deszk, Pitvaros, Szőreg) a Dél-Alföldön, az ún. Maros–Perjámos-kultúra területén az Észak-Balkánról átvett ékszerformák, nyakperecek, huzallal körültekercselt fejű tűk, huzalgyűrűk, gombok, szemüveg alakú huzalcsüngők, pánsíp alakú lemezcsüngők divatja terjedt el. A Dunántúlon működő műhelyek a kelet-alpi, a felvidéki bányákból szerezték be a rézércet, és a legtöbb termékük formáját helyben alakították ki. Ezek jellegzetes darabjai a harangedény-kultúra népének sírjaiból előkerült rövid, réz tőrpengék (Budapest–Békásmegyer), valamint a bronz lapátfejű tűk, a hüvelyes fejű tűk, a szív alakú lemezcsüngők, a félhold alakú öntött csüngők, a pödrött szélű lemezcsüngők, a pödrött végű nyakperecek és a lapos vésők. Sok ilyen ékszert tartalmaz az Ercsin talált nagy bronzlelet, de a Kisapostag–Nagyrév- és a korai Vatya-kultúráknak a temetőiben (például Dunaújváros, Kisapostag, Szigetszentmiklós, Újhartyán–Vatya) is szép számmal találtak ebbe a termékkörbe tartozó bronzékszereket. A helyi bronzipar fejlődését tanúsítja, hogy a dunántúli műhelyek hamarosan új, gazdagabb forma- és mintakincset alakítottak ki. Ebbe fésű-, korong alakú csüngők, kartekercsek, spirálkorongos végű karperecek, gömb-, kúpos fejű tűk, tőrpengék, fokosok tartoznak, amelyek több, a mészbetétes kerámia népének a területén előkerült kincsnek (például Esztergom–Ispitahegy, Korós, Lengyeltóti–Tatárvár, Pusztasárkánytó, Tolnanémedi) és sírnak (Dunaalmás, Veszprém, Vörs, Zamárdi) a részei.

A Tisza vidéki bronzipar ebben a korban, a Kr. e. 2. évezred első felében egészen egyedi, remekművű fegyvereket, ékszereket alkotott meg. Ennek alapja az erdélyi nyersanyagbázis volt. Észak-Erdélyben az Avas, a Gutin és a Cibles vulkanikus vonulat gazdag, könnyen kitermelhető réz- és aranyércét már a bronzkorban felfedezték és bányászták. Az erdélyi bányák nemcsak a Tisza vidéki, hanem a görögországi bronz- és aranyművességnek is szállítottak nyersanyagot. A mükénei kereskedelem a Kr. e. 2. évezred második negyedétől épített ki rendszeres kapcsolatokat az erdélyi–dunai térséggel a réz és az arany megszerzésére. A Görög-félsziget bronzkori civilizációjának és a Kárpát-medence keleti felének összekötő kapcsolatai tükröződnek abban is, hogy a mükénei aknasírokból előkerült arany ötvösmunkák spirálisokból alkotott ornamentikája hasonló számos Tisza vidéki és erdélyi arany- és bronztárgy mintázatával.

A Tisza vidéki bronzműves mesterek tudásáról, művészi formaalkotó készségéről adnak képet a Hajdúsámsonon, a Szeghalom–Károlyderéken **(35. kép)**, a Téglás on, a Ti-

35. Bronz fokosok. Szeghalom–Károlyderék

szaladányon, valamint az egykori Szatmár megyei Apán napvilágra került bronz kincsleletek. A bennük lévő fokosokat, kardokat ékesítő, finoman bevésett spirális minta az égeikumi ötvösség hatását tükrözi. Ezek a remekművű tárgyak értékük, egyedi voltuk miatt nem egyszerűen fegyverek, hanem méltóságjelvények lehettek. A Tisza vidéki kardok cserekereskedelem útján olyan messzi területekre is elkerültek, mint Észak-Európa, ahol a helyi elit számára utánzataikat készítették a bronzművesek.

A kincsleleteken kívül a Tisza vidéki, a Füzesabony-, a Maros–Perjámos-kultúrákba tartozó lakosság temetőiből (például Hernádkak, Megyaszó, Tiszafüred–Majoroshalom, Battonya, Deszk, Szőreg) napvilágra került bronzfokosok, tőrök, balták, arany-, valamint bronz ékszerek is jelzik, hogy az ottani közösségek vezető rétege milyen jelentős értékeket volt képes megszerezni, birtokolni.

A Kr. e. 2. évezred közepe táján a bronzipar termelése megnőtt, s új típusú tárgyak gyártása kezdődött meg. Ennek a folyamatnak az egyik ösztönzője az lehetett, hogy az északnyugat-alpi és a Duna–Tisza vidéki bronzműves központok közötti kapcsolatok élénkebbé váltak. Ennek hátterében a közép-európai halomsíros kultúrának a Dunántúlon való megjelenése állt, amelynek nyomán a Dél-Németországtól a Közép-Dunáig húzódó térségben hasonló formájú fegyverek, eszközök használata, ékszerek divatja terjedt el. A Dunántúlon több olyan kincslelet is ismert, amelyek ilyen tárgyakból állnak. Ezek közé tartozik többek között a Dunaújváros–Kosziderpadláson lévő, nagy, középső bronzkori településen kiásott három kincs, a Százhalombatta–Földváron agyagfazékban talált, kartekercsekből, karperecből, korongos és kúpfejű tűkből, áttört szív alakú csüngőkből, peremes vésőkből, tőrpengéből álló együttes **(36. kép)**, a Sárbogárdról és a Simontornyáról származó tőrök, fokosok, balták, tűk, az Iváncsán, Kunszentmiklóson, Törtelen, Várpalotán előkerült sírleletek. Ezek a Vatya–Koszider-kultúra Duna vidéki bronzműves műhelyeinek szinte teljes formakészletét szemléltetik.

A Tisza vidéki bronzművesek jellegzetes termékei ebben a korban is a díszfegyverek, a hatalmi jelvények voltak. Zaján került a napvilágra egy olyan kincslelet, amely három geometrikus vonalmintával díszített kardot s egy korongos fokú fokost foglal magában. A díszfegyvereket, a hatalmi jelvényeket több nemzedéken át megőrizték tulajdonosaik, így gyártásuk és földbe kerülésük között évszázados mértékű korkülönbség is lehet. Erről tanúskodnak a téglási és a tiszaladányi kincsek, amelyek a Hajdúsámson és az annál fiatalabb korú, Koszider típusú fémművességre jellemző ékszerekből, fegyverekből állnak. A kincsleletekhez hasonlóan a sírokban talált bronzfokosok, díszített pengéjű tőrök (Megyaszó, Tiszafüred) is azt mutatják, hogy a Füzesabony-, Gyulavarsánd-kultúrák fémműves mesterei sajátos, egyéni stílusukat hosszú ideig, idegen befolyástól mentesen őrizték meg.

36. Bronzkincs. Százhalombatta–Földvár

AZ ARANYMŰVESSÉG

A bronz- és az aranyművesség a Kárpát-medencében egymással szorosan összefonódva fejlődött. Ehhez alapot nem csak a bronzművesek technikai tudása nyújtott, hanem az is, hogy az erdélyi bányák, a folyók kavicshordaléka elegendő mennyiségű aranyércet biztosított a feldolgozásra. Az aranyékszer-készítés kezdetei a rézkorra, a Kr. e. 5. évezred végére nyúlnak vissza. A bronzkor kezdeti időszakában a Fekete-tengertől északra húzódó sztyeppei térségből jutottak el az Alföldre az arany ékszerek, főleg a tömör, kéthajlatú ovális, szív alakú hajkarikák. Ez az ékszerfajta azután sok évszázadon át divatban maradt ott. A legkorábbi bronzból készült és aranylemezzel borított példányaik két, Sárrétudvari–Őrhalom alól kiásott sírból ismertek.

Az ovális alakú, tömör arany hajkarikák divatja több mint egy évezredig tartott a Tisza térségében. Erről vallanak a korai és a középső bronzkori temetkezésekhez (például Battonya, Szőreg, Hernádkak, Tiszafüred–Majoros) és kincsekhez (Jászdózsa – Kápolnahalom, Szelevény) tartozó ilyen ékszerek.

A Kr. e. 2. évezred közepén az arany hajkarikák többségét lemezből, csónak alakúra formálták ki az ötvösök. Több ékszerkincsben (Baks–Levelény, Kengyel, Tiszasüly, Nagyberki, Uzdborján/Kölesd) és sírleletben (például Balatonakali, Tiszafüred–Kenderföldek) vannak ilyen formájú lemez hajkarikák. A százhalombattai leletben a bronz tárgyakhoz társuló két arany hajkarika mutatja a bronzművesség és az ötvösség egymáshoz kapcsolódását.

A KÉSŐ BRONZKORI BRONZIPAR

A szép, de többnyire egyedi, különleges fegyvereket, ékszereket készítő bronzművesség korát a Kr. e. 13. században a tömegtermelés időszaka váltotta fel a Tisza-vidéken. A bronzipar nagy számban gyártotta a legkülönfélébb tárgyakat, közöttük már az eszközöket is. A fellendülés több helyi és külső tényezőre vezethető vissza. Ezekhez tartozik az a mélyreható változás, amely a Kr. e. 14. században, a Duna–Tisza térségben kezdődött meg. Ekkor a helyi bronzkori kultúrák településein megszűnt az élet, a temetőket nem használták tovább. A Dunántúlon s a Duna–Tisza közén az a halomsíros kultúra vált általánossá, amely a Duna vidékén egész Közép-Európában meghatározó volt. Erről vallanak a Dunántúlon, a Duna–Tisza közén feltárt, Kr. e. 13–12. századi temetőkből (például Keszthely, Bakonyszűcs, Farkasgyepű, Mezőcsát, Tápé, Rákóczifalva, Tiszafüred) napvilágra került bronzékszerek, kardok, tőrök, balták, amelyek Közép-Európa-szerte elterjedt formákat és díszítőmotívumokat mutatnak. Átalakult az Északi-középhegységben, a Tiszántúlon élt lakosság kultúrája, gazdálkodási módja is, de ott a helyi kézművesség, hitvilág számos elemének a továbbélését tükrözi a temetőkből feltárt emlékanyag (Piliny, Zagyvapálfalva, Nagybátony, Hajdúbagos, Berkesz, Csorva). Ennek a jelentős változásnak idejétől számítja a magyar régészeti kutatás a késő bronzkor kezdetét.

37. Bronz fokosok, lándzsahegy. Ópályi

A Tisza vidéki bronzipar fejlődésének egyik tényezője az volt, hogy átvette az északnyugat-alpi bronzművesség több tárgytípusának – főleg fegyvereknek, eszközöknek – gyártását. A fellendülés másik fontos eleme az erdélyi érc kitermelésének növekedése lehetett. A két tájegység, a Tisza-vidék és Erdély népessége közötti szoros gazdasági szálak szövődését jelzi az, hogy a Kr. e. 12. századtól szinte azonossá vált kerámiaművességük, bronziparuk, kultúrájuk (Gáva, Reci–Mediaş-kultúrkör). Emellett a bronzművesek nemzedékről-nemzedékre öröklődő tapasztalata, a technológiai ismeretek gyarapodása lényeges tényezője, feltétele volt a bronztárgyak tömeges gyártásának.

A késő bronzkor időszakából, a Kr. e. 14–9. századokból a Felvidékről és a Nagy Magyar Alföldről 261 bronz- és 23 arany-kincslelet ismert, illetve került be valamelyik múzeumba. Ezek legrégebbi tárgyait középső bronzkori előképek után formálták meg. Az egyik ilyen jellemző Tisza vidéki tárgytípust a bronzfokosok alkotják. Néhány bronzkincsben több ilyen fegyver is van, így például Ajakon 34 darabra bukkantak, az Ópályin előkerült leletben 14 fokos társul különböző tárgyakhoz. **(37. kép)** Ennek a fegyverfajtának különleges jelentőségét mutatja a Tisza vidéki harcosok fegyverzetében, hogy a Rozsályon talált arany ékszerek köré három bronzfokos volt a földbe szúrva.

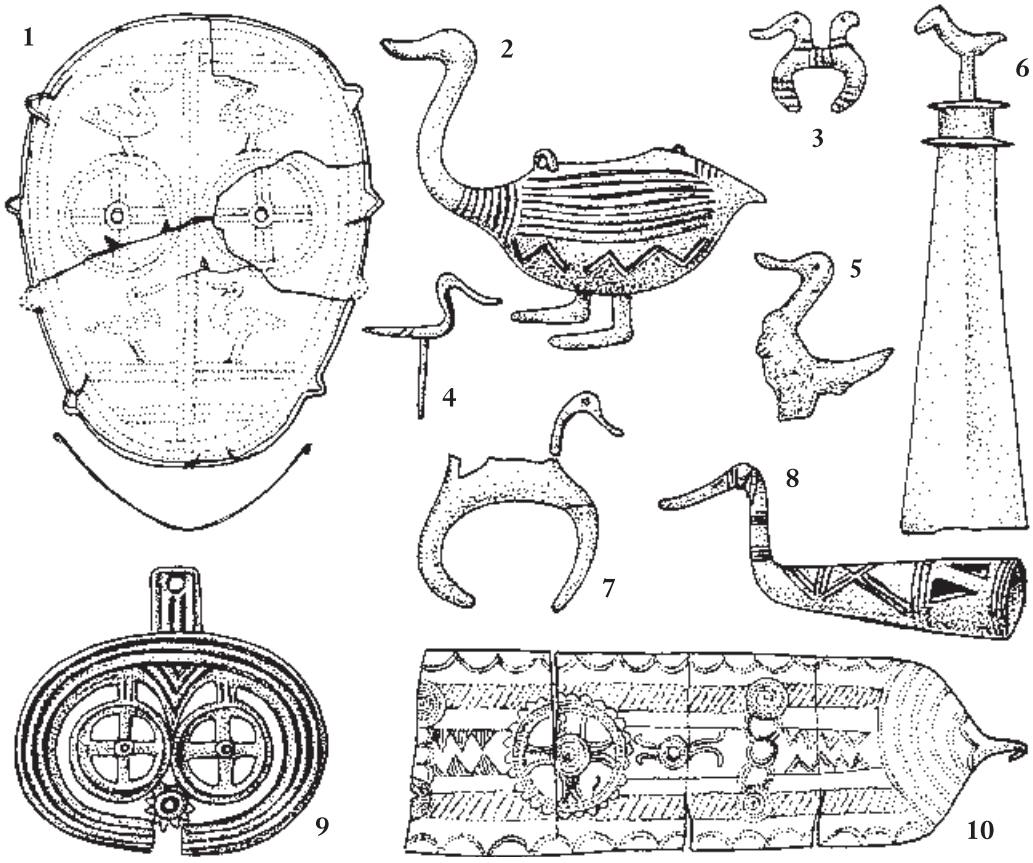

38. Madár- és kerékmotívumokkal díszített bronztárgyak.
l. Rinyaszentkirály: lábvért;
2. Magyarország: áldozó edény;
3. Debrecen–Fancsika: csüngő;
4., 5. Nagydém, Sárazsadány: dísztárgyak;
6. Pácin IV: fokos;
7. Ópályi: csüngő;
8. Zsujta: kocsirúd vég;
9. Kisterenye: csüngő;
10. Vajdácska: lemezöv

Gyártási helyüktől távolra, Alsó-Ausztria, Csehország, Észak-Németország területére kerülve értékes presztízstárgyként, hatalmi jelvényként szolgáltak az ilyen fegyverek.

A Duna–Tisza vidéki bronzművességnek a termékein olyan díszítőelemek is vannak, mint amilyeneket Közép- és Észak-Európa bronzműves mesterei is gyakran alkalmaztak. Ilyenek a fokosokon, a csüngőkön, öveken és az edényeken látható madár, nap, kerék, csillag, csónak alakú motívumok, amelyek együttesen az akkori hitvilág jelképrendszerét alkotják. **(38. kép)** Ezek a tárgyak arról tanúskodnak tehát, hogy Közép-Európában a késő bronzkori népesség világképét tükröző ábrázolásoknak a Duna–Tisza-térség volt az egyik forrása.

A több száz, rendkívül változatos formájú, típusú tárgy közül, amelyek az Északi-középhegységből, a Kyjatice-kultúra területéről és az Alföldről, a Gáva-kultúra területéről származó bronzleletekben maradtak fent, a fegyver- és az edényművesek termékei emelhetők ki. A Kr. e. 11. század a Krasznokvajdán, a Recsken, a Zsujtán előkerült kardleletek kora. **(39. kép)** Az első helyen 16, a másik kettőn 7, illetve 8 kardot ástak el a föld alá. Ezek a kardok az egész Közép-Európában használatos fegyverek közé tartoztak. Ennek ellenére nem másutt gyártották őket, hanem a felvidéki műhelyek termékei voltak.

A Kr. e. 10. században alakította ki az alföldi bronzipar azokat a fegyver- és edénytípusokat, amelyeket olyan messze területekre is szállítottak, mint Skandinávia, a mai Észak- és Dél-Németország, Kelet-Franciaország. A legtöbb ilyen mestermunkát az 1858-ban Hajdúböszörmény–Szentgyörgypusztán gödörásáskor lelt bronzkincs tartalmazza. A találók elmondása szerint itt két sisak, hat edény és 20-30 kard feküdt a földben. Sajnos ezeknek csak egy része jutott múzeumi gyűjteménybe. Közülük a kétfülű bronzvödör a Tisza vidéki mesterek egyik legszebb alkotása. Az edény vállát díszítő, pont- és bütyöksorokból megszerkesztett madárfej alakok és a napot jelképező körök bizonyosan az akkori hitvilág jelképei közé tartoztak. **(40. kép)**

A Dunától nyugatra fekvő területeken a Kr. e. 12. században ért el a bronzipar olyan fejlettségi fokot, amikor már nagy számban tudott gyártani különböző típusú tárgyakat. Ebben a században az ottani halomsíros kultúra helyére már az urnamezős kultúra lépett, amely az egész felső- és a középdunai térségben elterjedt. A Dunántúlon több he-

39. Bronz kardok. Krasznokvajda

40. Bronz vödör. Hajdúböszörmény

lyen, így például Neszmélyen, Szentendrén, Budapest–Békásmegyeren, Tökölön, Válon tárták fel nagy hamvasztásos temetőit. A temetkezésekből azonban viszonylag kevés bronz ékszer került elő. A késő bronzkorból származó bronztárgyak nagy többsége így kincsleletekben maradt fent. A bronzfeldolgozó központok hegytetőkön lévő telepeken létesültek, amelyeket teraszokkal, kő- és földsáncokkal erődítették meg. Az előkerült öntőminták, bronzleletek után ítélve Pécs–Jakabhegyen, Lengyel–Földváron, Regöly–Földváron, Celldömölk–Sághegyen, Várvölgy–Kis-Lázhegyen, Velem–Szentvid-hegyen folyt bronzfeldolgozás. A két legnagyobb, közép-európai jelentőségű műhely a Sághegyen és Velemszentviden működött. Az első helyen a két világháború közötti időszakban kőbányászás során találtak nagyszámú késő bronzkori telepleletet, kő-öntőmintát, bronzeszközt, ékszert és öt kincsleletet.

A Sághegyen működő műhely virágkora a Kr. e. 10–9. században volt. Termékeiről a kincsleletek több száz tárgya ad képet. Ezekben többek között ékszerek, eszközök **(41. kép)**, három bronzedény, két kard, valamint egy arany diadém és díszkorongok vannak. A szintén jelentős számban fennmaradt cipó alakú öntési nyersanyag a fémvizsgálatok eredményei szerint tiszta rézből áll, s azt kelet-alpi bányákból szállították ide ötvözésre az öntéshez.

A 19. század végén kezdődött meg a Velem–Szentvid-hegyen fekvő, nagy kézműves központ, település kutatása, amelynek során számos bronztárgy, három bronzkincs, különféle telepleletek kerültek a napvilágra. 1929-ben aranykincsre is bukkantak a településen. Ezután 1973–1994 között *Bándi Gábor*, majd *Szabó Miklós* vezetésével történtek feltárások a Szentvid-hegyen, amelyek késő bronzkori, kora vaskori és kelta házakat, településmaradványokat hoztak a felszínre. A földvárakon kívül kisebb településeken is folyt bronzöntés. Ennek fontos emlékei a Vas megyei Gór község határában kiásott öntőminták (l. 28. kép).

A dunántúli bronzfeldolgozó-műhelyek szerves részei voltak annak a kapcsolatrendszernek, amely a közép-európai urnamezős-kultúra különböző területi csoportjait egymáshoz fűzték. Ezek között olyan kommunikáció jött létre, amely nemcsak árucserére terjedt ki, hanem a technikai ismeretek, a kézművesség, a hiedelemvilág egyes elemeinek kölcsönös átvételét is lehetővé tette, sőt eredményezte. Ezzel a kapcsolatlánccal magyarázható az, hogy Észak-Európától egészen a Balkánig, Itáliáig hasonló típusú, formájú bronztárgyak használata terjedt el a Kr. e. 14–9. században. A dunántúli bronzipar a kelet-alpi bányavidékkel alkotott egységet, ahonnan az ötvözésre és öntésre alkalmas réz nyersanyagot szállították. A kereskedelem szervezettségéről vall, hogy a bronzműves központokban elkészült tárgyakért a kisebb településeken élt lakosság mezőgazdasági termékekkel fizetett, amelyek a nyersanyag beszerzésére is árualapot nyújtottak. A vízi utak mellett a Dunántúlt a szomszédos térségekkel összekötő egyik szál az ún. Borostyánkő-útvonal lehetett, amely Sopron és Velem–Szentvid közelében húzódott. Ez nevét onnan kapta, hogy északon, a Balti-tenger partvidékén található, megkövesedett fenyőgyantát, a borostyánkövet az Orava–Morava folyókat követve, majd a Morva kapun át a Duna völgyét elérve az Alpok keleti pereme mentén szállították délre, Észak-Itáliáig. A Dunántúlra ennek a kereskedelemnek a révén jutott el az a több száz borostyángyöngy, amelyet a Kr. e. 12–11. századból származó kincsleletek tartalmaznak (például Kurd, Pötréte, Regöly–Kesziszállás).

A borostyánkő-útvonalon át érvényesülhetett az északitáliai bronz művészetnek az a hatása, amelyet a dunántúli mesterek néhány szép alkotása tükröz. A Rinyaszentkirá-

41. Bronz balták, sarló, karperecek, tűk. Celldömölk–Sághegy

lyon (lásd 38. kép) és a Nadapon előkerült bronz lábvérteken megmintázott madárfigurák, négykullós kocsikerekek ábrázolásainak pontos megfelelői az észak-itáliai emlékanyagból ismertek. Feltehető, hogy a dunántúli bronzipar volt az, amely közvetítői szerepet játszott dél és északnyugat között, s így része volt az egységes közép-európai bronzfegyverzet, ékszerdivat, eszközkészlet, és jelképrendszer kialakításában.

A KÉSŐ BRONZKORI ARANYMŰVESSÉG

A bronzművesség nagyszámú emlékéhez képest a Dunántúlról kevés aranylelet ismeretes. Közöttük a kétségtelenül legjelentősebb darab egy lemez diadém és négy díszkorong, amely a velem–szentvidi telepen került elő 1929-ben. Díszítő motívumaik fő eleme koncentrikus körökből áll, amelyek a napkorongot ábrázolják. Ilyen ornamentikával ékesített aranyedények, -korongok a Dunántúlról nyugatra és Észak-Európában a Kr. e. 12–10. századi emlékanyagban fordulnak elő, arról tanúskodva, hogy a kölcsönös kapcsolatok, a kommunikáció révén az európai bronzkori ötvösök az akkori hitvilág, a napkultusz jelképeit azonos módon ábrázolták.

Az európai ötvösség stílusában díszített diadémok, korongok (Velem–Szentvid, Celldömölk–Sághegy, Budapest–Óbuda) mellett a dunántúli aranyművesek saját formakészletet is megteremtettek. **(42. kép)** Ennek a stíluskörnek jellegzetes képviselői a Várvölgy–Felsőzsiden, a Kis-Lázhegyen lévő, késő bronzkori földvár területén 1926-ban talált aranykincsben lévő, kettős huzalból megformált 14 nyakperec és 6 lemezkorong. A földvárban, illetve mellette összesen öt bronzkincs került elő. Feltehető tehát, hogy a Kis-Lázhegyen lévő, még kutatásra váró földváron egy aranyműves és egy bronzfeldolgozó műhely lehetett.

A Tisza vidéki ötvösmesterek egészen más stílusú ékszereket készítettek a Kr. e. 13–9. században, mint a dunántúli ötvösműhelyek. Ezek többsége kettős spirálkorongban végződő karperec és díszítetlen, különböző nagyságú karika, csónak alakú hajkarika, ovális csüngő. Az ilyen tárgyakat tartalmazó kincsek (például Bodrogkeresztúr, Derecske, Hajdúszoboszló, Nyíracsád, Ófehértó, Tarpa, Sárazsadány) jellegzetes képviselője a Biharkeresztesen 1932-ben napvilágra került lelet, amelyben egy spirálkorongos végű karperec s öt karika van. **(43. kép)**

43. Biharkeresztesi aranykincs

A jelentős számú aranyleletet hátrahagyó Tisza vidéki késő bronzkori ötvösségnek erős gazdasági háttere volt,

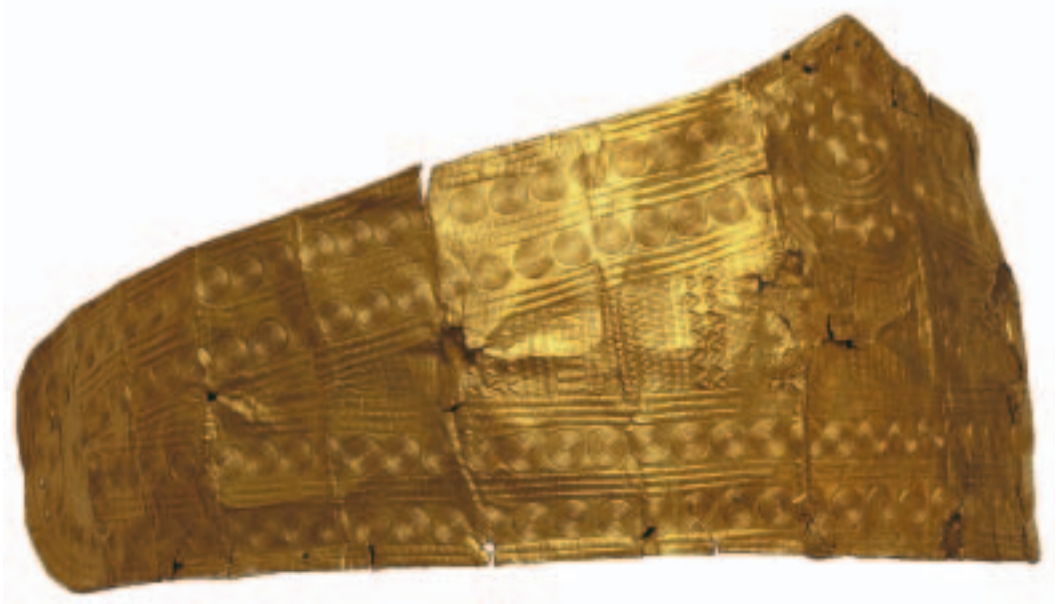

42. Arany lemezdiadém Velem–Szentvidről

amelyet a virágzó bronzipar teremtett meg. Az aranyműves műhelyek évszázadokon át alig módosított formában készítették a különböző ékszereket. Egészen más stílusú ötvösmunkák megformálása csak a korai vaskortól, a Kr. e. 8. századtól kezdődött meg. Azoknak a bronzkori leletegyütteseknek a többsége, amelyeket egykori és mai értékük szerint kincseknek nevezhetünk, a 19. század végén, a 20. század első felében mélyszántáskor, folyók szabályozásánál, földmunkák során került elő. A korábban érintetlen föld mélyéből ezek hozták a felszínre az egykor elrejtett tárgyakat.

A bronzkori településeken, azok feltárása során viszonylag kevés kincsleletet találtak meg. Ezek részben az egykori öntőműhelyekhez tartoztak (például Celldömölk–Sághegy, Velem–Szentvid), részben a telep lakóinak valamilyen veszély miatt elrejtett értékei (például Dunaújváros–Kosziderpadlás, Jászdózsa–Kápolnahalom, Százhalombatta–Földvár, Várvölgy–Kis-Lázhegy, Velem–Szentvid) voltak. Az ismert kincsleletek túlnyomó részét az egykori településektől távol eső helyen rejtették el. Az elrejtés, a földbe, a mocsárba helyezés oka az esetek túlnyomó többségében a bronzkori ember hitvilágában gyökeredzett. A közösségek, az egyének a túlvilági erőknek, hatalmaknak szertartás keretében, szent helyeken ajánlottak fel áldozatként, ajándékként értékes tárgyakat. Ezek nemcsak ép, hanem törött ékszerek, fegyverek, eszközök, edények, illetve öntési nyersanyagok is lehettek. A Kr. e. 8. századtól az értékes tárgyak feláldozásának a szokása lassan elhalt, a vaskorból fennmaradt néhány kincslelet elrejtésének mindig más és más, helyi oka volt.

VII. A VASKOR

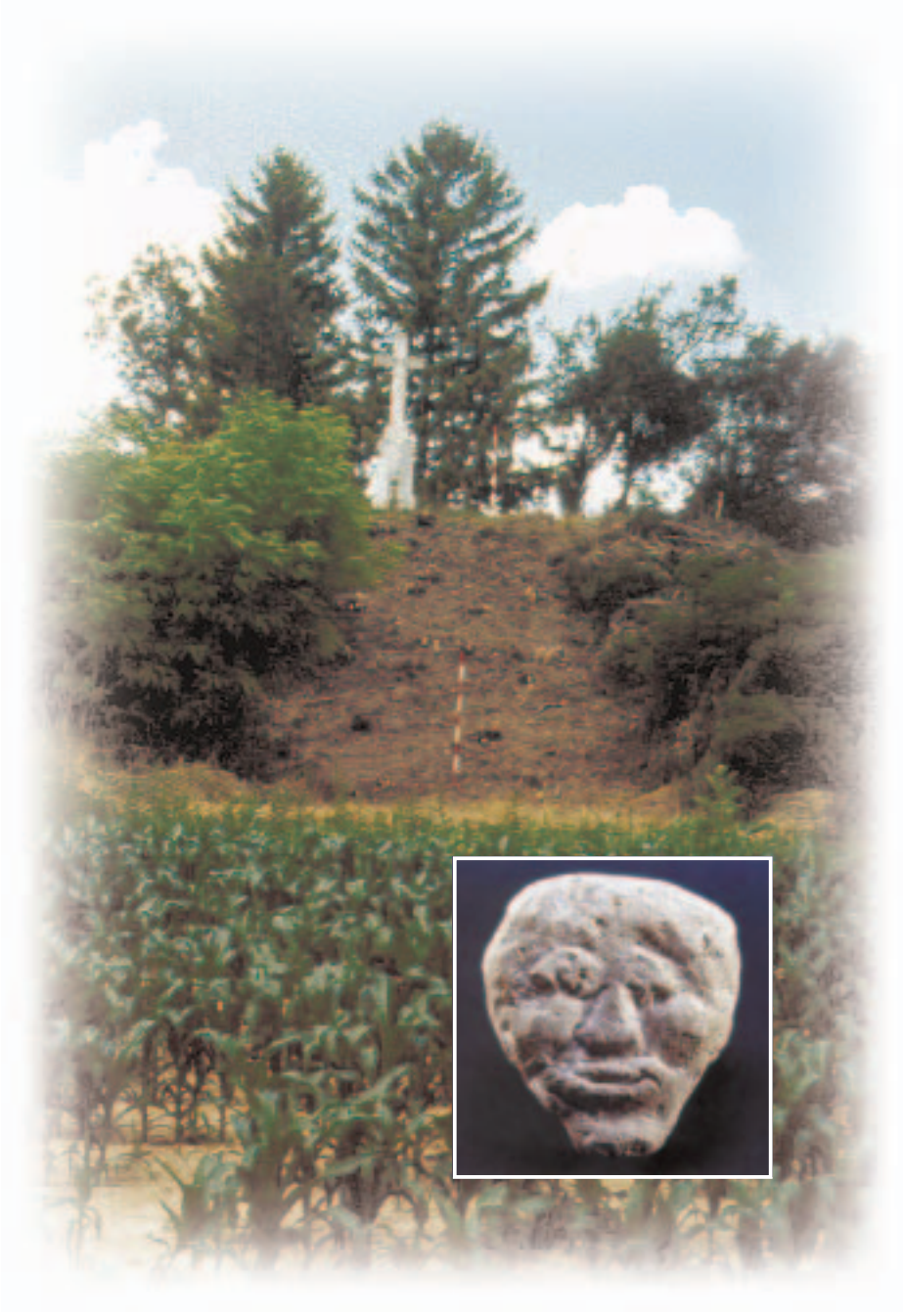

Korai- és középső vaskor
(Kr. e. 900/800 – 450)
Alsótelekes
Sajószentpéter
Füged
Piliny
Mátraszele
Miskolc-Diósgyőr
Timár
Tiszabercel
Prügy
Buj
Szécsény
Tiszalök
Tiszaeszlár
Szanda
Kisterenye
Mátraterenye
Muhi
Tiszavasvári
Nyíregyháza
Szurdokpüspöki
Sirok
Nyergesújfalu
Szob
Süttő
Penc
Gyöngyös
Füzesabony
Mezőcsát
Fertőrákos
Visegrád
Mezőkeresztes-Zöldhalompuszta
Győrújbarát-Nagybarát
Szöny
Lábatlan
Tokod
Pilismarót
Kompolt
Sopron-Krautacker, Burgstall
Tatabánya
Budajenő
Budapest-Angyalföld
Győrszemere
Nagytarcsa
Nagydém-Középrépás-puszta
Budapest-Gellért-hegy
Tápiószele
Csönge
Mezőlak
Vaszar
Velem
Celldömölk-Sághegy
Fehérvárcsurgó
Tápiószentmárton
Besenyszög-Fokoru
Vaskeresztes
Mesteri
Boba
Százhalombatta
Somlóhegy
Cegléd
Szolnok
Törökszentmiklós
Doba
Veszprém
Somlóvásárhely
Ártánd
Halimba-Cseres
Tihany-Óvár
Pusztaegres-Pusztahatvan
Szabadszállás
Endrőd
Biharugra
Balatonzamárdi
Csárdaszállás
Keszthely
Szentes-Vekerzug
Doboz
Dunakömlőd
Csanytelek
Gyula
Orosháza
Dombóvár
Kurd
Lengyel
Nagyberki-Szalacska
Hódmezővásárhely
Kakasd
Szeged-Algyő
Pécs-Jakabhegy
Szentlőrinc
Beremend
Fontosabb lelőhelyek:
Hallstatt
Preszkíta
Szkíta

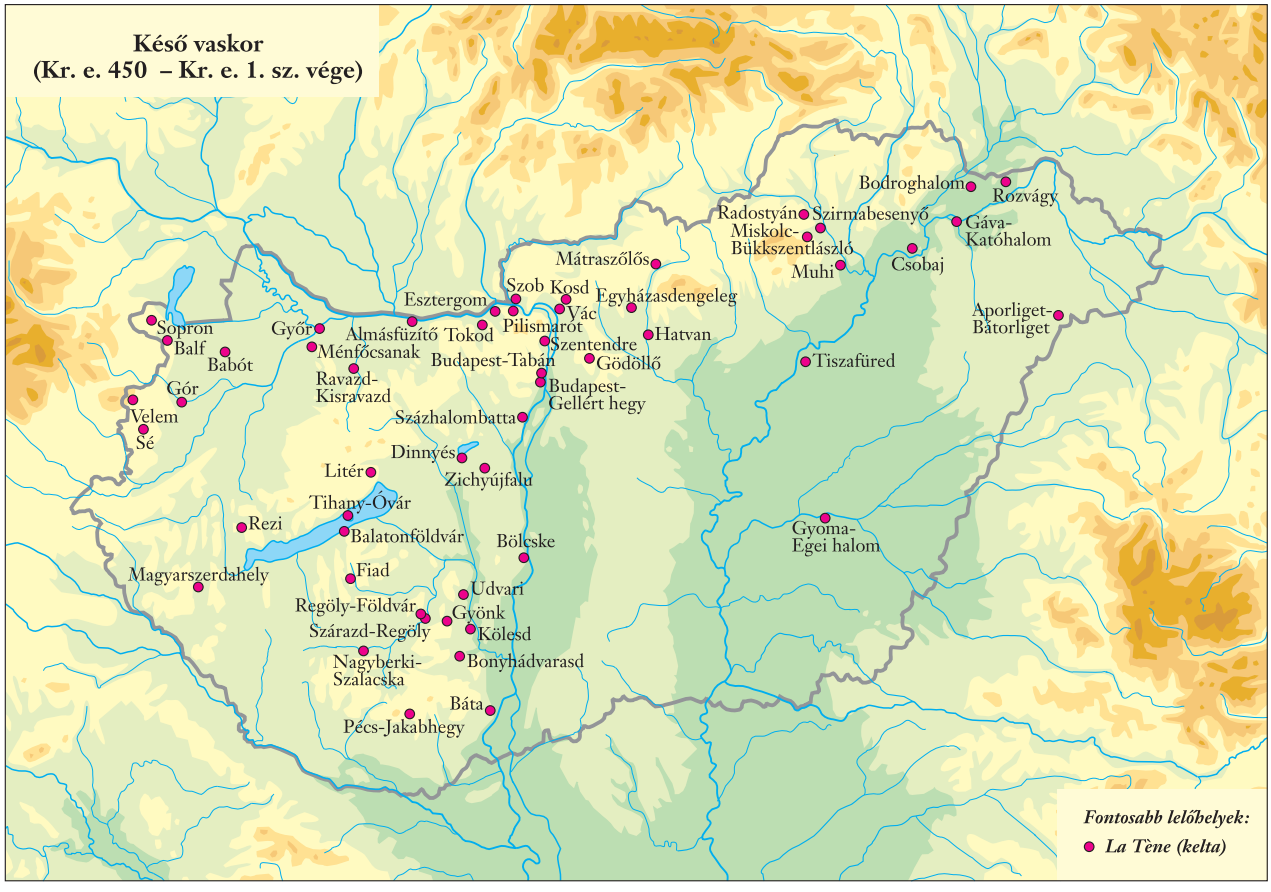
Késő vaskor
(Kr. e. 450 – Kr. e. 1. sz. vége)
Bodroghalom
Rozvágy
Radostyán
Szirmabesenyő
Gáva-Katóhalom
Miskolc-Bükkszentlászló
Mátraszőlős
Muhi
Csobaj
Esztergom
Szob
Kosd
Egyházasdengeleg
Aporliget-Bátorliget
Sopron
Győr
Almásfüzítő
Tokod
Pilismarót
Vác
Balf
Ménfőcsanak
Szentendre
Hatvan
Babót
Budapest-Tabán
Gödöllő
Tiszafüred
Ravazd-Kisravazd
Budapest-Gellért hegy
Gór
Velem
Százhalombatta
Sé
Dinnyés
Litér
Zichyújfalu
Tihany-Óvár
Rezi
Balatonföldvár
Bölcske
Gyoma-Égei halom
Magyarszerdahely
Fiad
Udvari
Regöly-Földvár
Gyönk
Szárazd-Regöly
Kölesd
Nagyberki-Szalacska
Bonyhádvarasd
Báta
Pécs-Jakabhegy
Fontosabb lelőhelyek:
La Tène (kelta)

A VASKOR KEZDETE: A PRESZKÍTÁK

(Kr. e. 8. század)

Kemenczei Tibor

Európa területén a vasművesség legkorábban az ókori Görögországban vált ismertté, majd a Kr. e. első évezred elejétől a közép-európai térségben is az addig általánosan használt fémet, a bronzot fokozatosan felváltotta a vas.

A Kárpát-medencében vasércet abban a korban két tájon találhattak és aknázhattak ki. Az egyik Nyugat-Magyarországon az Alpokalja, a Somogyi-dombság területe volt, a másik az északi hegyvidéken, a Bükk és a Mátra hegységekben feküdt. A helyi nyersanyagbázisnak köszönhetően már a Kr. e. 8. században általánossá vált a vastárgyak használata. Ezért ott ettől a századtól számítható a vaskor kezdete, amely a Római Birodalom hódításának koráig tart.

A vaskor első felében a Dunától nyugatra és keletre fekvő területek két különböző kultúrkör részeivé váltak. A Dunántúlon a közép-európai *Hallstatt-kultúra* keleti változata terjedt el, míg az Alföldön, az északi hegyvidéken a sztyeppei *preszkíta*, majd a *szkíta kultúra* lett az uralkodó. A Duna–Tisza térségét a Kr. e. 5. század utolsó évtizedeitől a *kelta* nép egyesítette ismét.

A Dunántúl nagy részén a korai Hallstatt-korban, a Kr. e. 8. század idején a helyi, késői urnamezős kultúra népe még csak néhány elemét vette át az új kultúrának. A két, egy időben létezett, szomszédos kultúra viszonyát szemléletesen tükrözik a Pécs–Jakabhegyen emelkedő földvár mellett kiásott halomsírok kerámialeletei, amelyek között egyaránt vannak a késői urnamezős és a kelet-alpi Hallstatt-kultúra agyagművességének a formakészletébe tartozó edények. A Délkelet-Dunántúlon élt lakosság az alföldi preszkíta kultúra népével is szoros kapcsolatban állt, amit a pécs–jakabhegyi 75. számú sírban talált, keleti eredetű bronz zablakészlet, tőr, vasfokos is bizonyít.

A Kr. e. 8. századból az Alföldről származó régészeti leletanyag teljesen más képet mutat, mint amilyet a késő bronzkori emlékek tükröznek. Eszerint akkor a földműves falvakat a lakosság elhagyta, az elhunytakat új rítus szerint temették el, a kézműves mesterek a korábbiaktól eltérő típusú tárgyakat készítettek.

A kora vaskori alföldi népesség hagyatéka két nagy emlékcsoportból áll, temetkezésekből és kincsekből. E korból településmaradványokat igen kevés helyen tártak fel (Hódmezővásárhely, Kompolt). Ennek oka nem az, hogy nem volt rendszeres régészeti kutatás, hiszen más korok településeit nagy számban fedezték fel ezen a tájon. Feltehető ezért, hogy az Alföld kora vaskori lakói nomád állattartó gazdálkodást folytattak, s nem laktak hosszabb ideig egy helyben, így megtelepedésüknek nem maradt nyoma.

A temetők többsége két tájegységen került a napvilágra, a Mátra és a Bükk hegységek lábainál és a Dél-Alföldön. Mezőcsáton 55, Füzesabony–Kettőshalmon 21, Füzesabony–Öregdombon 13, Sirokon 8, Szeged–Algyőn 8 sírt tártak fel. A kiásott leletekből álló emlékanyagot *mezőcsáti kultúrá*nak nevezte el a régészettudomány.

Az ásatások tanúsága szerint az alföldi kora vaskori lakosság kis családi, nemzetségi temetőket létesített. A nyújtott vagy zsugorított helyzetben eltemetett halottak mellé a sírgödörbe agyagedényeket, szarvasmarha- és juhlábat, lapockát helyeztek. **(1. kép)** Az elhunyt ruházatához tartozó bronz gombok, csüngők, valamint vésett geometrikus mintával díszített agancslemezek is gyakori leletei ezeknek a síroknak. A gazdagabb személyekkel együtt bronz-, vaszablákat, kantárszíj-elosztókat (Füzesabony–Öregdomb, Mezőcsát), vasfokost (Doboz) is eltemettek. A korai vaskorból fennmaradt bronz- és arany-kincsleletek (Biharugra, Fügöd, Prügy, Szanda, Dinnyés, Dunakömlőd, Besenyszög–Fokoru, Budapest–Angyalföld, Pusztaegres) olyan tárgyakat is tartalmaznak, amelyekhez hasonlót korábban a Tisza vidéki fémműves műhelyek nem készítettek. Ezt a formakészletet nem a helyi mesterek alakították ki, mivel szinte mindegyik tárgytípusnak megtalálható az előképe a Fekete-tengertől északra fekvő sztyeppei övezet preszkíta korú emlékanyagában.

1. A 35. sír rajza a mezőcsáti preszkíta temetőből

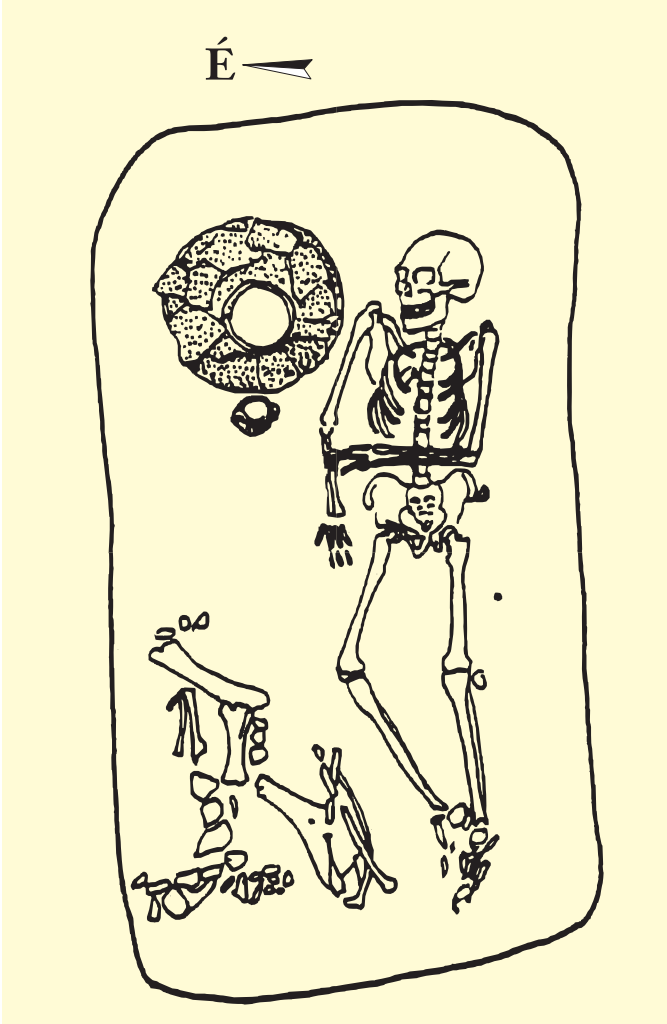

2. Bronz zabla, szíjelosztók, buzogány, tőrhüvely. Biharugra

A régészeti kutatás már több évtizeddel ezelőtt felfedezte, hogy a Kárpát-medence és a sztyeppevidék kora vaskori lószerszámzat- és fegyverzetleletei rendkívül hasonlítanak egymásra. *Gallus Sándor* és *Horváth Tibor* 1939-ben megjelent, az összes Kárpát-medencei preszkíta zablaleletet közlő könyvében arra az eredményre jutott, hogy ezek egy keleti lovas nép emlékeit alkotják. Ezt a véleményt több kutató osztotta, mások azonban úgy vélték, hogy a sztyeppékről a kora vaskori lószerszámzat kereskedelem, valamint az elit népesség közötti kapcsolatok útján jutott el a Kárpát-medencébe.

A kérdés eldöntéséhez fontos adatokat szolgáltattak az Alföldön feltárt kora vaskori sírok, amelyek olyan temetkezési rítust tükröznek, mint amilyen a preszkíta korban a sztyeppevidéken szokásos volt. Ezek alapján megalapozottan állítható, hogy a mezőcsáti kultúrába tartozó népcsoport nem a késő bronzkori lakosság utóda, hanem új, keleti betelepülő volt az Alföldön.

A Kr. e. 9–8. században, a preszkíta korban Hérodotosz görög történetíró (Kr. e. 484–425) szerint a sztyeppevidéket a lovas nomád *kimmer* nép uralta. Ezért vannak olyan kutatók, akik úgy vélik, hogy a Duna–Tisza vidékén előkerült kora vaskori, keleti típusú tárgyak, temetkezések egy kimmer népcsoport nyugatra vándorlását bizonyítják. A kimmerek azonban csak egyikét alkották a sztyeppe népeinek, így az Alföldön letelepedett keleti eredetű népcsoport megnevezése ma még nem lehetséges.

A Duna–Tisza térségében előkerült kora vaskori kincsletek jellegzetes alkotóelemei a különböző formájú bronz- és vas zablakészletek, kantárszíj-díszek (például Biharugra). **(2. kép)** A ló irányítására a korábbi formáknál alkalmasabb, két, csuklósan illeszkedő tagból álló szájrésszel rendelkező zablaformát a Kaukázustól északra, a Kubán folyó síkságán lévő fémműves műhelyek alakították ki. A sztyeppe művészetének stílusában alkották meg a biharugrai kincsnek azt a kantárdíszét, amely három, köralakban megformált, egymásba kapcsolódó madárfejet ábrázol.

A korai vaskorból származó fegyverek, nyílhegyek (Kunszentmiklós), buzogányok (Biharugra, Prügy), vas pengéjű tőrök (Mátra vidéke, Pécs–Jakabhegy), vasfokosok (Doboz, Pécs–Jakabhegy), lándzsahegyek (Dunakömlőd, Pécs–Jakabhegy), bronz lándzsahüvely (Biharugra, Dunakömlőd, Kakasd) együttesen a lovasoknak megfelelő fegyverzetet alkotnak. Formáját tekintve mindegyik fegyverfajtának megvan a keleti előképe.

Az aranykincsek arról vallanak, hogy a Duna–Tisza térségében a korai vaskor folyamán az aranyművesség újabb virágkorát élte. Az ötvösmunkák stílusa azonban teljesen más ízlésvilágot tükröz, mint a késő bronzkori ékszereké. Az 1877-ben Besenyszög–Fokorupusztán talált 2,1 kg súlyú kincsben lévő lemezdiadém és négy díszkorong, a budapest–angyalföldi kincs egyik aranycsészéje, s a pusztaegres–pusztahatvani szárnyas gyöngyök a jellemző alkotásai

3. Arany kincslelet. Besenyszög–Fokorupuszta

az új stílusnak, amely a kimmer művészet jegyeit viseli magán. Ezek mellett az északnyugat-balkáni trák fémművesség (fibulák) és a helyi Tisza vidéki ötvösség (karperecek, nyakperecek) formakészletébe tartozó darabok a besenyszög–fokorupusztai kincs részei. **(3. kép)**

Az Alföldön a korai vaskorban élt lakosság, annak ellenére, hogy viszonylag kis területet tartott a birtokában, igen jelentős hatást gyakorolt más tájak népeinek a kézművességére. Ennek bizonyítékai a késői urnamezős, illetve a korai Hallstatt-kultúra dunántúli, ausztriai, cseh-, dél-németországi emlékanyagából, az észak-itáliai *Villanova–Este-kultúra* temetkezéseiből származó lószerszámleletek. Az Alföld korai vaskori lakói olyan ismeretekkel rendelkeztek – lovas hadviselés, fejlett vasművesség –, amelyek akkor Közép-Európában újak voltak, s elterjedésük sokban hozzájárult az ottani gazdaság, kultúra fejlődéséhez.

A KÖZÉPSŐ VASKOR: A SZKÍTÁK A TISZA-VIDÉKEN

(Kr. e. 7–4. század)

A Kr. e. 7. század közepe táján új korszak kezdődött a Dunától keletre eső alföldi és hegyvidéki tájon. Ekkortól vált ez a térség annak a nagy keleti kultúrkörnek a részévé, amelyet korábban a Fekete-tengertől északra fekvő sztyeppevidéken, Szkítia területén az iráni nyelvcsaládba tartozó szkíta nép hozott létre.

A szkíták történetéről már írásos, főleg görög források szólnak. A Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárosok (például Histria, Tyras, Olbia) révén került Szkítia a görög világ érdekkörébe. Hérodotosz görög történetíró (Kr. e. 487–425) művéből ismeretesek a sztyeppei térséget benépesítő népek nevei, területük leírásából arra lehet következtetni, hogy Erdélyben az *agathürszoszok*, a Tisza-vidéken pedig a *szigünnák* laktak. A régészeti leletek igazolják azt, hogy ezekre a tájakra valóban betelepedtek szkíta kultúrájú népcsoportok.

Szkítia és a szkíták a magyar történeti hagyományokban, a magyarság származásáról alkotott elméletek, eszmék között is szereplő fogalmak és nevek. Középkori krónikaírók *(Anonymus*, *Kézai Simon*, *Kálti Márk*, *Thuróczi János*, *Bonfini)* fogalmazták meg először, hogy a szkíták, a hunok és a magyarok azonos népet alkottak. Munkáik alapforrása a 915-ben meghalt *Regimo* prümi apát krónikája volt, amely korábbi görög, bizánci történeti műveken alapult. A szkíta elnevezést azonban ezek a munkák nem egy meghatározott, hanem minden keleti népre (például hunok, avarok, magyarok, kunok) alkalmazták.

A középkori magyar nemesség származástudatát ezek a krónikák alapozták, mely szerint létezett a szkítiai őshaza, s hittek a hun eredetben. Ez a hit a 19. században, a nemzeti romantika idején széles körben elterjedt, sőt még ma is hat.

A régészeti kutatás a 19. század vége óta számos olyan magyarországi leletet közölt, amelyet a szkíták hagyatékának tartottak. *Hampel József*, *Fettich Nándor*, *Bottyán Árpád*, *Roska Márton*, *Párducz Mihály* munkásságának köszönhetően ennek az emlékanyagnak keleti vonásaira, rokonságára derült fény.

A TEMETKEZÉSEK EMLÉKEI

A szkíta jellegű kultúra emlékeinek előkerülési területe az Alföld középső és az északi részét, az Északi-középhegységet, valamint a Kisalföld északi részét öleli fel. A leletek nagy többsége temetkezésekből származik. Így például Tápiószelén 455, Csanytelek–Újhalastón 233, Szabadszálláson 199, Alsótelekesen 184, Orosházán 153, Szentes–Vekerzugon 151 sírt tártak fel. Ezek a sírok a halotti kultusz sokszínűségét tükrözik. Négy alapvető temetkezési forma létezett, azaz nyújtott vagy oldalt fekvő, ún. zsugorított helyzetben hantolták el az elhunytakat, illetve elhamvasztva őket agyagurnában vagy a sírgödör aljára szórva temették el a hamvakat. Ezeket a temetkezési módokat tájegységenként változó arányban gyakorolták, attól függően, hogy a

4. Aranyszarvas. Mezőkeresztes–Zöldhalompuszta

5. Ártándi bronz hydria

temetkező közösség többsége őslakos vagy idegen, keleti eredetű volt.

A sírokból kiásott tárgyak arról adnak képet, hogy a gazdagabb személyeket viseletükhöz, fegyverzetükhöz tartozó tárgyakkal együtt temették el, illetve azokat hamvaik mellé helyezték. A férfiak, a harcosok temetkezéseibe vasfokost, lándzsahegyet, kést, tőrt, bronz nyílhegyeket, tegezdíszt, fenőkövet, vaszablát tettek, míg a női sírokból arany ruhadíszek, bronz-, aranyhajkarikák, bronz- és vas karperecek, tükrök, tűk, üveg-, borostyángyöngyök, agyag orsógombok, agyagpecsétlők kerültek elő. Mindkét nem sírjában gyakoriak az agyagfazekak, a korsók, a tálak, a csészék. Néhány sír pompás, egyedi tárgyakat tartalmaz, ezek törzs- vagy nemzetségfők sírjai voltak. A Mezőkeresztes–Zöldhalompusztán és a Tápiószentmártonon előkerült, szarvas alakú arany pajzsdíszek **(4. kép)**, az Ártándon talált arany ékszerek, a spártai bronz hydria **(5. kép)**, a kelet-alpi bronz bográcsés bronz páncéling, vasfegyverek mutatják azt, hogy az eltemetett személyek igen magas rangúak lehettek.

A szkítakori temetőkben a sírok nem messze fekszenek egymástól, hant nincs felettük. A sztyeppevidékhez hasonlóan azonban az Alföldről is ismertek különálló halomsírok. Mezőkeresztes–Zöldhalompusztán és Tápiószentmártonban halomsírokból kerültek a napvilágra a nevezetes aranyszarvasok. Ugyancsak a sztyeppén feltárt szkíta temetkezésekhez hasonlítanak a Csanytelek–Újhalastón kiásott, fából ácsolt ládasírok s egy Cegléden feltárt, leletekben gazdag fa sírkamra.

Az Alföld lakosságának életmódjára is fényt vetnek a temetkezési szokások. A lótemetkezések azt mutatják, hogy a lótartás fontos helyet tölthetett be az életben, a gazdálkodásban. Szentes–Vekerzugon 14, Csanytelek–Újhalastón 2, Tápiószelén 1 lósír került elő. **(6. kép)** Ezek általában felszerszámozottan eltemetett lovak, s a temetőben külön helyen nyugvó harcosok hátasállatai voltak. Az egyik szentes–vekerzugi kettős lósírba egy négykerekű kocsit is elhelyeztek. Az Alföldre keletről kerülhetett ez a temetkezési rítus, amit az is bizonyít, hogy az itt eltemetett lovak az ázsiai tarpán fajtához tartoztak.

A TELEPÜLÉSEK, A GAZDASÁG

A telepásatások eredményei után ítélve az Alföldön és az északi hegyvidéken a szkíta korban egy letelepült, földművelő, állattartó gazdálkodást folytató lakosság élt. A Nyíregyháza–Mandabokor-dűlőben végzett feltárás félig földbe mélyített, agyaggal tapasztott sövényfalú, cölöpökön nyugvó, szalmatetős házak maradványait hozta a felszínre. **(7. kép)** Hasonló házakat tártak még fel Endrődön és Szolnok–Zagyvaparton is.

A gazdaság a mezőgazdasági termelésen kívül a fejlett vasművességre és az alföldi lótartásra támaszkodott. Az Északi-középhegységben található vasércet kitermelve, az ottani kovácsműhelyek látták el az egész Alföld lakosságát fegyverekkel és szerszámokkal.

6. Szentes–Vekerzug, 16. lósír rajza

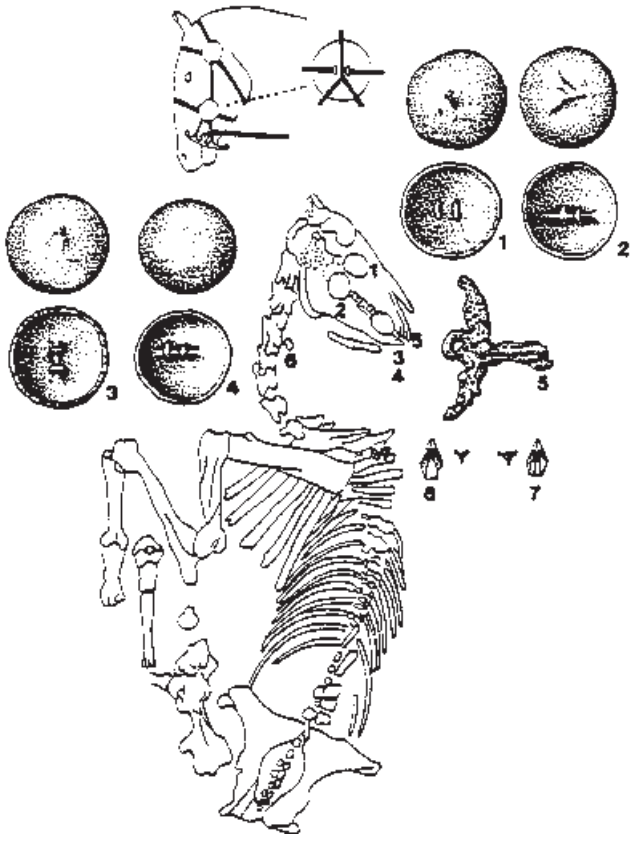

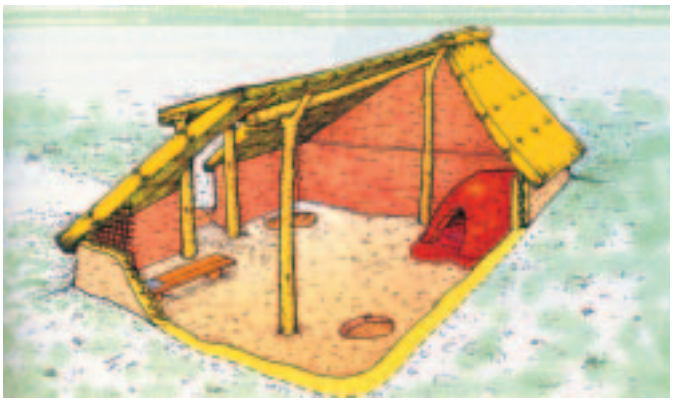

7. Szkíta ház kiásott alapja és rekonstrukciós rajza. Nyíregyháza–Manda-bokor

A vastermékekkel és a lovakkal folytatott kereskedelem értékes import tárgyak megszerzését tette lehetővé az Alföld lakói számára. Ezek remek darabja az a Kr. e. 570–560 körül, a görögországi Spártában készített bronz hydria, amely Ártándon, egy szkíta fejedelmi sírból került a napvilágra (l. 5. kép). Külön említést érdemel egy bronz bográcsis, amely a kelet-alpi Hallstatt-kultúra egyik műhelyének a terméke és egyúttal a K–Ny-i kapcsolatok bizonyítéka.

A Dunától keletre jutott tárgyak sorába még bronz ékszerek, szép kivitelű agyagedények tartoznak. Az alföldi fémműves-, valamint fazekasműhelyek termékei a Balkántól Közép-Európáig igen sok helyről ismertek. Ezek főleg vaszablák, fokosok, bronz nyílhegyek, hajkarikák, állatfigurákkal díszített tárgyak, korongon készült agyagedények, agyagpecsétlők.

A sztyeppevidékről számos olyan tárgytípus származott, amelyet az alföldi–hegyvidéki műhelyek is gyártottak. A görög áruk közé tartoztak Olbia fémműves mestereinek egyes készítményei, így az állatalakos, bronz tegezdíszek, a tükrök, az arany ékszerek. Görög eredetű edénykészítési eljárással, görög eredetű formákat követve, fazekaskorongon készült a szkítakori háztartási edények nagy része.

A kereskedelem útvonala dél felé egyrészt a Balkánon, a Vardar–Morava folyók völgyén át, másrészt az Al-Duna mentén a görög Histria városáig vezetett. Másik irányban, a Felső-Tisza-vidéken, a Kárpátok hágóin át a Dnyesztert követve érték el a Fekete-tenger mellékét, Olbia városát. Nyugat felé az ősi kereskedelmi útvonal, a Duna mente volt az Alföldet Közép-Európával összekötő kapocs. Az alföldi és a felvidéki kézművesműhelyek a szkíta kultúrára jellemző lószerszámzatot, fegyverzetet és állatmotívumokkal díszített tárgyakat gyártottak.

LÓSZERSZÁMZAT, FEGYVERZET

A lószerszámzat legfontosabb alkotóelemét, a középütt összeszegecselt oldaltagú és szájrészű vaszablák alkotják. Több férfi sírból, illetve az azokhoz tartozó lótemetkezésből kerültek elő példányai (például Ártánd, Gyöngyös, Szentes–Vekerzug, Tiszavasvári). A lovak irányítására igen alkalmas zablaforma volt ez, ezért használatát az Alföldről az észak-balkáni trák és illír törzsek, valamint a kelet-alpi Hallstatt-kultúra népe is átvette.

A kantárszíj-elosztók különösen szép darabjai találhatók a szentes–vekerzugi 16. számú lósír leletei között. A bronzból öntött korongokat aranylemezzel vonták be, amelyek így a kantárzat fénylő díszeivé váltak. Ez a díszítés a lovas harcos rangját, gazdagságát mutatta.

A szkíta harcos fegyverzetének a legfontosabb eleme az íj és a nyíl volt. Jelentősége a halotti kultuszban is kifejezésre jutott. Az elhunytak mellé nem egy esetben nyílvesszőket, tegezt helyeztek a sírgödörbe. A legtöbb, jellegzetesen szkíta típusú, három élű bronz nyílhegyet a Cegléden és Mátraszelén kiásott sírokban találták, szám szerint 35 és 25 darabot.

A vas fegyverek (tőrök, fokosok, dárdák, lándzsák, harci kések) között néhány remekművű mestermunka is van. Ilyen a Pilinyben, a Timáron, a Tiszabercelen talált hosszú tőr, az akinakész, amely a sztyeppei lovas harcosok jellemző fegyverfajtája volt. Szentes– Vekerzugon a 10. sírban és a csárdaszállási 17. temetkezésben olyan rövid kard került elő, amelynek markolatát sas fejet ábrázoló agancslemez fedte. Hasonló agancs faragványokra bukkantak a Nyír-

8. Agancs késnyél markolatának elő- és hátlapja. Nyíregyháza–Manda-bokor

egyháza–Mandabokor-dűlőben feltárt, szkítakori telep egyik gödrében is. Ezek a szkíta művészet stílusjegyeit tükrözik. **(8. kép)**

ÁLLATSTÍLUSÚ MŰVÉSZET

A sztyeppei övezet művészetének jellegzetes motívumai voltak a különböző állatok: a szarvasok, a kosok, a párducok, az oroszlánok, a sasok, a griffek, a lovak és az állatküzdelmi jelenetek. Az Alföldön a szkíta állatstílusú ötvösmunkák legszebb emlékeit képviseli két, aranylemezből domborított szarvas.

A Mezőkeresztestez tartozó Zöldhalompusztán 1928-ban bukkantak arra a sírleletre, amely egy aranyszarvasból (l. 4. kép), egy oroszlánfigurákkal díszített aranyláncból, 136 félgömb alakú arany pitykéből és egy aranycsüngőből áll. A régészeti feltárás eredményeként megállapították, hogy ezek a tárgyak halomsírban, hamvakkal együtt feküdtek. Tápiószentmárton határában, egy 1923-ban végzett ásatás során sírhalomból, hamvakkal együtt került a napvilágra egy másik aranyszarvas. A két szarvasfigurához hasonlóak a sztyeppe vidéki szkíta fejedelmi kurgánok leletei között fordulnak elő. A szkíta vezetőréteg megrendelésére a Fekete-tenger melléki, görög gyarmatvárosok ötvösműhelyeiben alkották meg ezeket a tárgyakat. Rendeltetésük pajzsdísz volt, s hordozóik hatalmát, viselőik társadalmi helyzetét szimbolizálták.

Az alföldi aranyszarvasok korát a kutatók régebben a Kr. e. 5–4. századra keltezték, ez azonban túl későinek bizonyult. A Kubán folyó síkságán, Kelermesnél kiásott, hasonló stílusú szkíta leletek a Kr. e. 7. század közepéről, harmadik negyedéből származnak, így az alföldi darabok sem lehetnek sokkal fiatalabb időszak emlékei; azaz a 6. század folyamán kerülhettek a föld alá.

Gyöngyös és Nagytarcsa a lelőhelyei a szkíta állatstílusú művészet szép mesterremekeinek. Az előbbi helyen 1907-ben, szőlőtelepítéskor bukkantak hamvasztásos temetkezésekre. Ezek egyikéből hat olyan bronzcsörgő került elő, amelynek tetején őszszobrocskák állnak. Nagytarcsán 1964-ben leltek két, bikafigurákkal díszített bronzcsörgőből **(9. kép)**, egy hiányos csörgőből, valamint nyolc kolompból és négy vaszablából álló leletre.

A sztyeppei kurgánokból kiásott, hasonló állatfigurás bronzcsörgőket a kutatók egy része kocsidísznek, más része hadijelvénynek, sátorpózna-végnek vélte. A nagytarcsai darabok azonban *Bakay Kornél* vizsgálatai szerint feltehetőleg sámán szertartás kellékei voltak. A hangadásra a nyílásokkal áttört csörgőtestben lévő, kis vasgolyók szolgáltak. A csörgőket fanyélre erősítve szólaltatták meg, s zeneileg összecsengő hangjukkal a sámán a szertartás mágikus légkörét teremtette meg.

A szkíta állatstílusú emlékek sorába még számos, Tisza–Duna vidéki tárgy tartozik. Ilyenek a kereszt alakú tegezdíszek (Budajenő, Cegléd, Mátraszele, Mezőlak, Törökszentmiklós), a bronz tükrök (Muhi, Piliny, Szécsény) és kardok (Csárdaszállás, Penc, Szentes–Vekerzug, Veszprém), a zabla oldaltagok (Miskolc–Diósgyőr, Szentes–Vekerzug), a kantárszíj-elosztók (Ártánd, Buj, Sajószentpéter), a hajkarikák (Csanytelek, Piliny, Tiszavasvári).

Az állatalakokkal díszített sokfajta, nagyszámú tárgy alapján joggal állapítható meg, hogy a szkítakorban az Alföldön és az északi hegyvidéken olyan népesség élt, amely az eurázsiai sztyeppei térségben született állatstílusnak nem csak néhány elemét vette át, hanem maga is olyan világképpel rendelkezett, amely ennek a látásmódnak az ihletője volt. Ezek a leletek azt bizonyítják, hogy az alföldi mesterek értették az állatstílus jelképrendszerét, s annak felhasználásával mintázták meg a legkülönfélébb tárgyakat.

EDÉNYMŰVESSÉG

A Tisza-vidék szkítakori lakosságához fűződik az őskor egyik jelentős technikai újításának az elterjesztése a Kárpát-medencében. Ez az edények fazekaskorongon való készítésének az eljárása volt. A korongolt kerámia formatárába egyfülű korsók, palackok, tálak, amforák, fazekak, urnák tartoztak. Ezeknek a formáknak mindegyike előfordul a Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárosok termékei között is. A Kr. e. 7. század második felében az ilyen edényeket s készítési technikájukat átvette a Középső-Dnyeszter mellékének szkíta kultúrájú lakossága. Erről a területről került tovább a fazekaskorong használata az Alföldre. A Kr. e. 6. századi temetőkből származó, nagy mennyiségű korongolt agyagedény után ítélve gyorsan, széles körben elterjedt ez az edénykészítési eljárás. **(10. kép)**

Az Alföld szkítakori emlékanyagának egy része a Kaukázustól északra fekvő, a Kubán folyó síkságán feltárt, Kr. e. 7–6. századi halomsírok leleteivel mutat egyezéseket, a másik része pedig a Dnyeper–Dnyeszter menti, erdős-sztyeppei övezet korai szkíta leleteivel árul el rokonságot. Az orosz kutatás újabb eredményei szerint a szkíta törzsek uralmukat a Dnyepertől nyugatra már a Kr. e. 7. század közepe körül kiterjesztették. Ennek a hódításnak a hullámai elérték a Kárpátok, majd a Tisza–Duna térségét is. A helyi lakosság és a Szkítiából származó hódítók összeötvöződéséből formálódott ki az Alföld, az Északi-középhegység középső vaskori népessége. A Kr. e. 6. század folyamán ez a nép virágzó gazdaságot, kézműipart teremtett meg. Önállóságát a Kr. e. 5. század végétől a kelta hadjáratok számolták fel. A keltakor temetői-

9. Bronzcsörgő. Nagytarcsa

10. Korongolt korsók. Tiszavasvári

nek, településeinek a leletei azonban azt mutatják, hogy az Alföld keleti eredetű népe helyben maradt, s anyagi, szellemi kultúrájának számos eleme még sokáig élt, hatott a kelta uralom idején is.

A KORAI VASKOR A DUNÁNTÚLON: A HALLSTATT-KOR

Jerem Erzsébet

A korai vaskornak azt az időszakát nevezzük Hallstatt-korszaknak, amely az urnamezős kultúra vége és a kelták Kárpát-medencébe való megjelenése közé tehető. Ennek a Kr. e. 8–5. század közepéig terjedő, mintegy háromszázötven évnek a története írott források hiányában csupán régészeti adatok segítségével vázolható fel.

A Kr. e. 9–8. század folyamán Közép- és Délkelet-Európában egyaránt megszaporodtak a vasból készült tárgyak. Az urnamezős kultúra végső fázisában már előfordult ugyan egy-egy vastárgy a sírokban, elsősorban ékszerek, de a fegyverek és a használati eszközök egy-két vaskés kivételével még bronzból készültek. Ezzel szemben a Hallstatt-korban az ékszerek mellett megjelentek a vasfegyverek, a lószerszámok, a kocsialkatrészek, majd később a vastárgyak minőségi javulásával párhuzamosan a termelőeszközök is. Érvényre jutott – bár többnyire csak áttételesen – mind a keleti sztyeppei nomád, mind a mediterrán térségben kialakult, városi magas kultúrák hatása.

ÚJ KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az 1970-es évektől a korszak hazai és nemzetközi kutatása egyaránt fellendült. Ez a korábban feltárt temetők anyagának közreadásában (Vaszar, Somlóvásárhely) és a már ismert, kulcsfontosságú lelőhelyek ismételt kutatásában (Pécs–Jakabhegy, Nagyberki–Szalacska, Regöly, Százhalombatta, Süttő, Tihany–Óvár, Sopron–Várhely, Velem), valamint továbbiak (Fehérvárcsurgó, Vaskeresztes, Sopron–Krautacker, Szentlőrinc) feltárásában nyilvánult meg. Az eredményekről az 1984-es veszprémi, majd tíz évvel később az 1994-es soproni nemzetközi konferenciákon számoltak be az ásatók. E két kollokvium előadásait közlő cikkgyűjtemény és Patek Erzsébet 1993-ban publikált monográfiája jelenti a Dunántúl Hallstatt-korára vonatkozó ismereteink legfontosabb forrását. A közelmúltban pedig egy francia és egy német nyelven megjelent kiállítási kata-

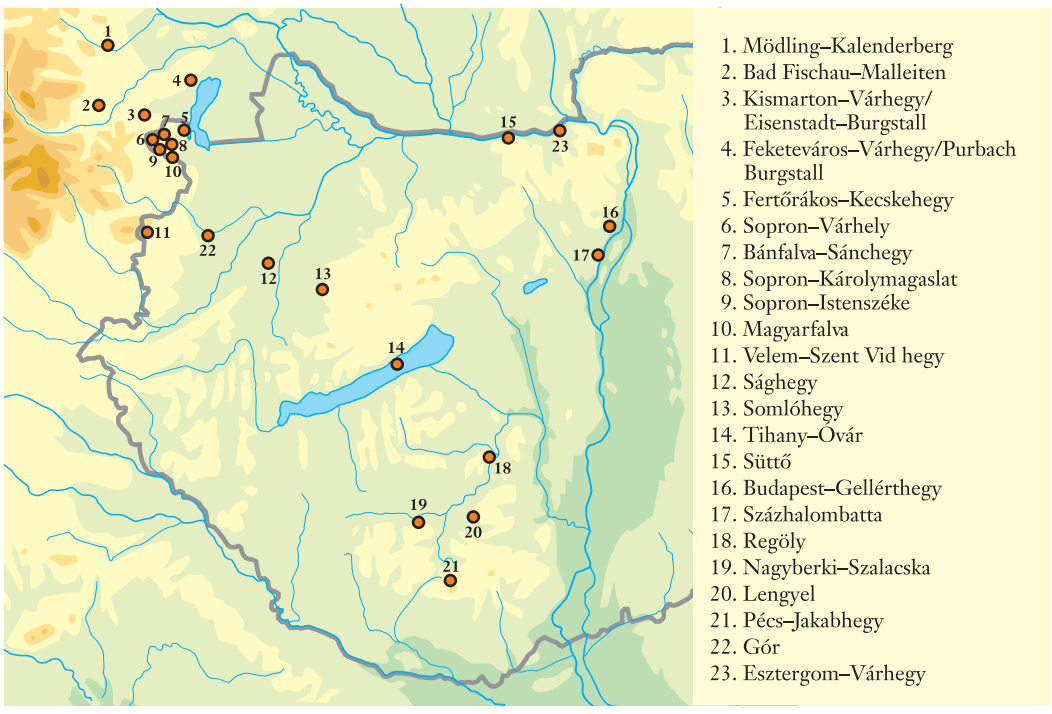

11. Vaskori erődített telepek a Dunántúlon

12. A regölyi földvár É-ról a Kapos és Koppány egykori meandereivel. 1. a sánc 2. a földvár belseje

lógus mutatta be a Kr. e. utolsó évezred legszebb emlékanyagát.

Az egyes csoportok elterjedése és kapcsolatai szempontjából fontos környező területeken, Szlovákiában, Ausztriában és Szlovéniában is összefoglaló jellegű munkák jelzik a vaskori kutatás megélénkülését. *E. Studenikova*, *L. Nebelsick*, *O. H. Urban*, *M. Egg*, *C. Dobiat és B. Teržan* részletesen is foglalkozik az Alpok előterében, illetve a Kárpát-medence nyugati felében található leletekkel, az utóbbi kutató új regionális és időrendi felosztást is javasol a pannoniai anyag elemzése alapján.

A kronológiai rendszer finomítása szempontjából is lényeges új eredmények születtek a korábban alig ismert vagy vitatott átmeneti korszakok kutatásában, mind a késő bronzkor – korai vaskor, mind a Hallstatt–La Tène átmeneti időszak vonatkozásában. Ezek területenként ugyan eltérő, de a korábbi felfogással ellentétben töretlen fejlődésre utalnak.

ERŐDÍTETT TELEPEK

A Dunántúl kora vaskori településeit vizsgálva szembetűnő, hogy a lakóhelyek magaslati, többnyire erődítéssel is körülvett telepeken találhatók, ugyanakkor síkvidéki telepeket – különösen a korszak kezdetéről – alig ismerünk, ami részben kutatási hiányosságnak tekinthető. Erre utalnak a szomszédos burgenlandi és alsó-ausztriai területen a folyóteraszokon szabályos távolságban egyre-másra előkerülő, nagy kiterjedésű síkvidéki telepek és hozzájuk tartozó temetők.

A legfontosabb távolsági kereskedelmi útvonalak mentén vagy az útvonalak találkozásánál stratégiai fontosságú és kedvező fekvésű helyeken épült földvárak **(11. kép)** egyik közös jellemzője, hogy már a késő bronzkori urnamezős kultúra idején palisszáddal vagy sáncárok-rendszerrel vették őket körül. **(12. kép)** Az építkezések a Hallstatt-korban, de különösen a késő vaskor második felében, azaz a Kr. e. 2–1. században tovább folytak, a külső védművek kiépítésén túl, gyakran érintve a telep belső szerkezetét is. **(13. kép)** Ezen bővítések és átépítések nyomait igazolták azok az új feltárások, amelyek egyik célja éppen a sáncok korának tisztázása volt (Velem, Sopron–Várhely, Gór–Kápolnadomb, Budapest–Gellérthegy).

Az erődítések megépítése azt mutatja, hogy veszélyhelyzetre is felkészültek, és adott esetben a környék lakosságának is menedéket nyújthattak. Ez utóbbi megállapítás azonban csak feltételezéseken alapszik, ugyanis az erődített telepek létrejöttének oka és tulajdonképpeni funkciója még nem minden esetben tekinthető tisztázottnak, és bár valószínű, hogy egy-egy földrajzilag elkülönülő egységen belül központi, irányító szerepük volt, jellegük és funkciójuk már erősen változó lehetett. Az újabb kutatások a gazdaságtörténeti okok mellett a késő bronzkor végén bekövetkezett klímaromlással, illetve az ingadozások eredményeként létrejött környezeti változásokkal magyarázzák a magaslati telepek benépesedését és jelentőségük növekedését. A kérdés eldöntését nehezíti, hogy a telepek belsejében szinte alig folyt összefüggő, nagy felületen való kutatás. Ugyanakkor például a sághegyi **(14. kép)** és a velemi – ugyan korábbi, nem hiteles ásatásokból származó, de igen nagy mennyiségű és változatos – Hallstatt-kori anyag békés időben folytatott ipari tevékenységre és kiterjedt kapcsolatrendszerre utal. Éppen ennek köszönhető és már

13. Erődített telep sáncrészlete. Tihany–Óvár

a késő bronzkortól kezdve kimutatható a társadalmi differenciálódás, az értékek, elsősorban a szimbolikus jelentőségű, presztízsnövelő tárgyak megszerzésére irányuló törekvés és főleg a Balkán, Közép- és Észak-Itália, valamint Szlovénia irányából átvett szokások átültetése, elterjedése. Ezt minden kétséget kizáróan bizonyítják a temetkezési szokások és az edényeken megjelenő ábrázolások, még akkor is, ha a mediterrán import áruk száma és minősége nem hasonlítható a nyugati Hallstatt-körhöz.

HALMOK, TÚLVILÁGI ÉLET

A földvárak egy csoportjára jellemző, hogy a hozzájuk vezető útvonalak mentén találhatók azok a tumulusokból, azaz halmokból álló, néha több száz síros temetők, ahova az ott lakókat eltemették. Így van ez Sopron–Várhelyen **(15. kép)**, Sopron–Károlymagaslaton, Somlóhegyen és Sághegyen, Süttőn, Tihanyban, Százhalombattán, Tátikán, Szalacskán, Pécs–Jakabhegyen. Természetesen a halmok száma és mérete, valamint a temetkezések rítusa és kora, a temetők használati idejének kezdete és időtartama

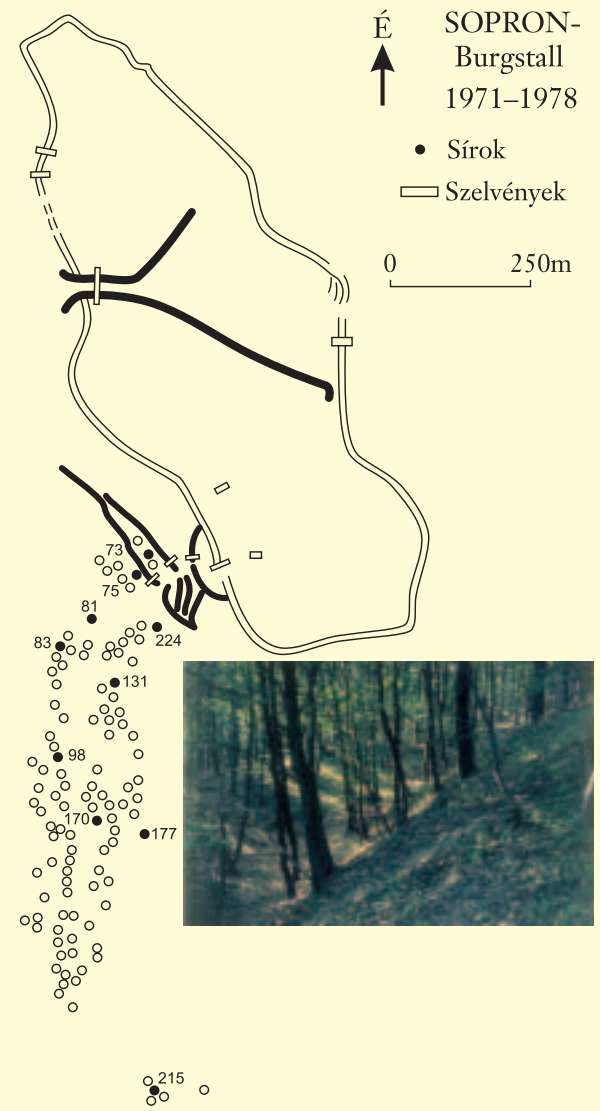

15. Sopron–Várhely: a földvár és a halmok alaprajza

14. A sághegyi földvár Mesteri határából

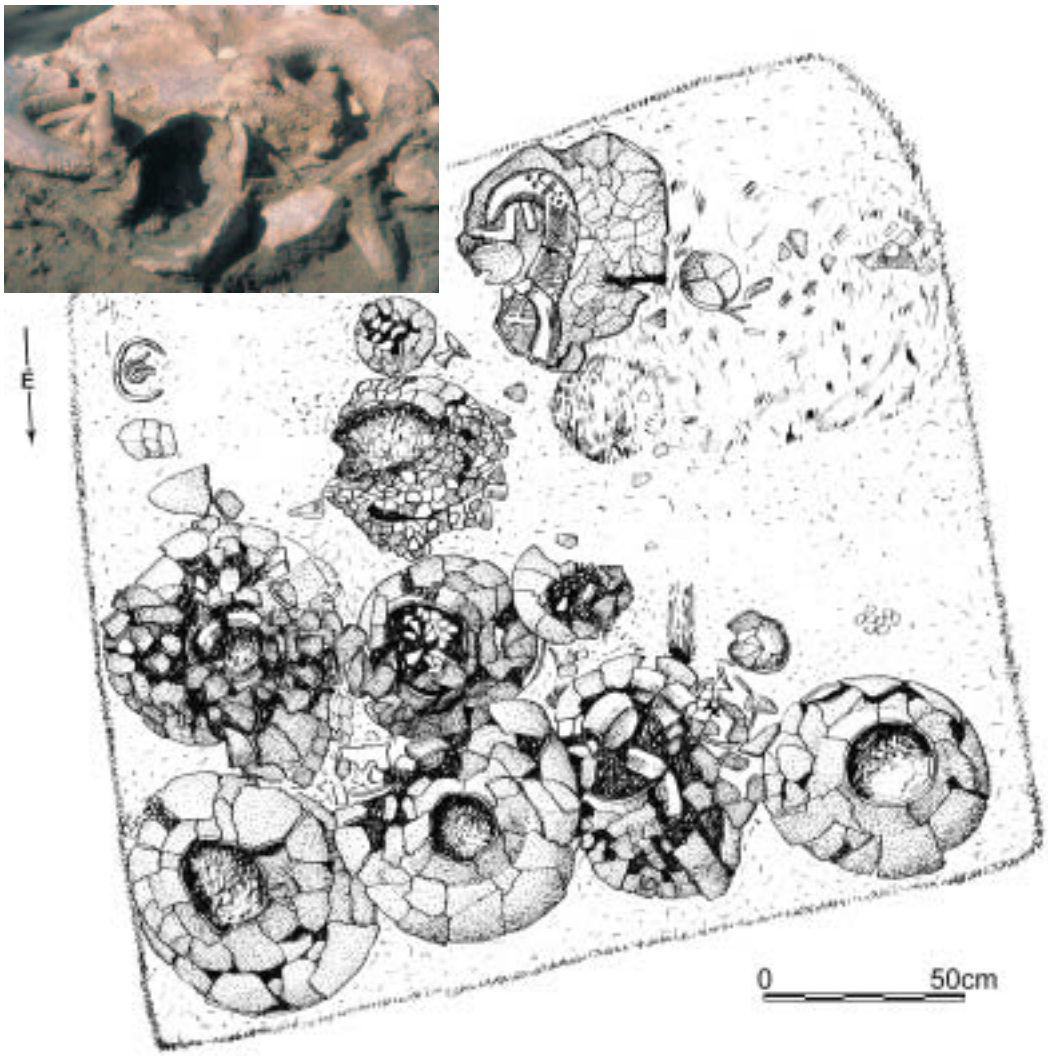

16. Sopron–Várhely:
A 131. sír rajza és részlete ásatás közben

kisebb-nagyobb mértékben eltérő, de ezek a példák azt igazolják, hogy a túlvilági hittel kapcsolatban meglehetősen egységes elképzeléssel bírtak. **(16. kép)**

A korai vaskor első felében (Ha C és Ha D eleje) a halottat a máglyán való elhamvasztás után helyezték a sírba. Ezt a Ha D korszak végén fokozatosan felváltja a csontvázas temetkezési rítus, az égetés nélküli elföldelés szokása. Ha közelebbről vizsgáljuk a dunántúli halmokat, azt tapasztaljuk, hogy a sírok megépítése, a bennük elhelyezett mellékletek száma és összetétele még egy lelőhelyen belül is nagy változatosságot mutat. A sírok részben kőből, részben fából, néha a kettő kombinációjából épültek. Az így létrejött építményt fedték be földdel, amelyet még kőgyűrűvel is megtámasztottak. **(17. kép)**

17. Százhalombatta: halomsír és rekonstruált sírkamra

AZ URNATEMETŐK

A halmos temetkezésekkel párhuzamosan síkvidéki urnatemetőkkel is találkozunk a Hallstatt-korban. Egy urnafészekbe a kalcinált csontokat tartalmazó urnán kívül több kisebb edényt és fémmellékleteket helyeztek, de az is előfordul, hogy a hamvakat egyszerűen a földre szórták. Az urnasírokat többnyire nagyobb kőlapokkal, esetleg kőpakolással látták el. A kerámia és a fémanyag jellege megegyezik a tumulus-temetkezésekével, de annál szegényesebb. A korábbi kutatás szerint ezek voltak a köznépi temetők, a kétféle temetkezési szokás pedig társadalmi különbségeket tükröz. Újabban a késő bronzkori őslakosság továbbélésének bizonyítékaként, azaz hagyományos temetkezési módjának megőrzéseként tekintjük ezeket a sírokat.

A Kr. e. 6–5. századi vegyes rítusú temetők – függetlenül attól, hogy hamvasztásos vagy csontvázas sírokról van-e szó – kiegyenlítettebb szociális viszonyokra utalnak. Az edények száma csökken ugyan, ám általánossá válik egy palack vagy fazék, egy tál vagy egy csésze sírba helyezése (ivógarnitúra). A viseleti tárgyakon kívül fegyvereket, a női sírokban orsógombokat, kisebb késeket is találunk. A leletanyag a kereskedelmi kapcsolatok élénkülését igazolja. A temetőelemzések segítségével sokfajta következtetést vonhatunk le, nemcsak a túlvilági életről alkotott elképzelésekről, hanem a társadalmi szerkezetről is.

FEGYVEREK, LÓSZERSZÁMOK, VISELET: A FÉRFISÍROKBAN TALÁLHATÓ LELETEK

A korszak legfontosabb fegyvere kétségtelenül a lándzsa volt. A gazdagabb sírokban legalább két, de néha még több példány is előfordul. Gyakran élvédő, ritkábban lándzsapapucs is tartozott hozzá. A Ha D végéig még a csontvázas temetkezéseknél is megtalálhatók, általában ugyan csak egy példányban, de egyre változatosabb formában. A másik, kétségtelenül fegyvernek tartható típus a kétélű (szárnyas) balta, amelyet szintén ismerünk ábrázolásokról, s amely hatalmi jelvényként is szolgálhatott. Többször előfordul még a tokos balta, de ezt inkább eszköznek, mint fegyvernek használhatták. A támadó fegyvernek számító kard vagy tőr rendkívül ritka, hiteles ásatásból eddig nem is került elő. Bronz vagy vas nyílheggyel csak elvétve találkozunk, inkább csak a Kr. e. 6–5. században. Védőfegyverek tekintetében még szegényebbek vagyunk, mindössze egyetlen sisak **(18. kép)** és egy bronzpajzs sorolható ide. A férfisírok jellegzetes mellékleteinek számítanak a lószerszámok, jóval ritkábban a kocsialkatrészek. Ha nem találunk is mindig teljes garnitúrákat a temetkezések mellett, zablákból vagy zablatartozékokból, szíjelosztókból és kantárveretekből következtethetünk a lótartás jelentőségére mind háború esetén, mind békeidőben. **(19. kép)** Kocsira utalnak a nagybaráti, a somlóvásárhelyi, a vaszari, a csöngei és a bobai tumulusokban lévő, ún. peremes vaskorongok, vaspántok és szögek, amelyek tengely- és kerékvasalás tartozékai lehettek. A férfiak viseletéhez egy-két bronz vagy vastű (főleg többfejű tű, ún. *Mehrkopfnadel*), esetleg egy fibula (vas hárfafibula) és az övről lógó függesztőkarikák tartozhattak. Ezeknek az övhöz tartozó csatoknak a funkciója a sírokban ugyancsak előforduló fenőkő és a nyélnyújtványos, ívelt hátú vaskés rögzítése volt.

18. Bronz sisak szögecselt vaspánttal. Csönge

19. Százhalombatta. Vadkan-agyarból készült zabla a 114. halomból

NŐI VISELET, ÉKSZEREK

Női sírokból leginkább ékszerek, felvarrható ruhadíszek és gömbök, esetleg munkaeszközök származnak. A gyöngy már a Ha C korszakban is kedvelt volt, többféle anyagból, üvegpasztából, bronzból, vasból, agyagból is készülhetett. Később a borostyán, sőt egy-egy nemesfémből készült darab is megjelenik, valamint a pávaszemes gyöngyök és a kauri-csigák. Az utóbbiaknak bajelhárító szerepet tulajdonítottak, valamint a termékenység szimbólumának tekintették őket. Itt-ott nyakperecek és bronzláncok is feltűnnek, sőt a különféle csüngődíszeket is a nyakban viselt ékszerek kiegészítőinek tarthatjuk.

20. Velemi típusú fibula. Sopron–Krautacker

A keltezés szempontjából is a legértékesebb leletek a Hallstatt-kori női viselethez tartozó fibulák. Az egy- és kéthurkú ívfibulák mellett, majd őket követve a csónakfibulák is megjelennek, számtalan típusvariációban. Az itáliai eredetű, bordázott hátú „*Golasecca*"-fibula már kevesebb lelőhelyről ismert, használata a 7. század végén kezdődik, és átnyúlik a 6. századba. A fibulák közül még egy ritka típust említhetünk, a balkáni eredetű, négyszögletes láblemezű, egyhurkú ívfibulát, melyből mindössze hét nyugat-dunántúli példány ismert. A csónakfibula legfiatalabb leszármazottait a *Certosa*-fibulák követik, melyek a Kr. e. 5. század elejétől egészen a 4. század közepéig, sőt egyes helyeken még tovább is használatban maradnak.

A sopron–várhelyi telep és temető legfiatalabb, kora vaskori leletei a Kr. e. 6. századból származnak. A különleges formájú, állatalakos bronzfibula éppen úgy a rendkívül magas színvonalon dolgozó északnyugat-dunántúli bronzöntő- és ötvösműhelyek terméke lehetett, mint a velemi típusú fibulák **(20. kép)** valamint a délkelet-alpi Hallstatt-kultúra területén és az Alpok északi peremvidékén honos, Sopron környékén a sírokban, de a telepanyagban is többszörösen előforduló számszeríjas, állatfejes Certosa-fibulák. **(21. kép)**

Ruha összefogására szolgálhatott a bőrszíjra erősített, öntött bronztagokból készült és a csatnál összefűzhető vagy összekapcsolható, ugyancsak déli eredetű *asztragalosz* öv. Egyéb, bronzlemezzel díszített övek használatára csak bizonytalan adataink vannak. Viszont a különféle mintákkal, domborítással díszített bronzlemezkék és rozetták – felvarrás céljait szolgáló lyukakkal – és a hamvasztásos sírokban oly gyakori bronz-, esetleg vaspitykék és gombocskák azt bizonyítják, hogy a nők ruházata változatos és gazdagon díszített lehetett.

21. Kelet-alpesi számszeríjjas, állatfejes Certosa fibula. Balf

A nyakláncon vagy a nyakperecen kívül a karperecek számítottak a legnépszerűbb ékszereknek. Kislányok és felnőtt nők sírjában, zárt vagy nyitott, bronzból és vasból egyaránt készült, különböző típusú darabokat találunk. Gyakran került a sírba a nők egyik mindennapi tevékenységét, a fonást szimbolizáló orsógomb, melynek legszebb példányai éppen a Hallstatt-korra keltezhetők. Bronzjogar kizárólag női sírban és meglehetősen ritkán fordul elő, a votív szobrocskákhoz hasonlóan kultusz céljait szolgáló tárgy lehetett.

22. Poncolt díszítésű melldísz emberalakos ábrázolással. Balf

A több évszázados töretlen fejlődés talán legszebb példája az a Balfon előkerült melldísz **(22. kép)**, amelynek viseleti előképeit Közép-Itáliából ismerjük, de díszítéstechnikája és ábrázolásmódja a klasszikus észak-itáliai és Sulmtal-vidéki fémmunkákhoz kapcsolja. A Kr. e. 5. századot – a leletanyag sokszínűségét is tükröző – élénk kulturális és kereskedelmi kapcsolatok jellemzik. Ez a helyi gyökerű, keleti kelta kultúra kialakulásának időszaka, melyet a bajor Dunavidéktől a Dunántúlig új telepek és temetők megjelenése jelez.

AZ EDÉNYMŰVESSÉG REMEKEI, AZ ÁBRÁZOLÁSOK

Nem esett még szó a mindkét nem sírjában egyaránt meglévő, Hallstatt-kori leletanyagunk legjelentősebb részét képező kerámiáról. A mennyiségében is számottevő, de főként változatos formáival és díszítésmódjával kitűnő anyagcsoport részletesebb áttekintést igényel. A leletek zöme természetesen sírokból származik, amit azért is kell hangsúlyoz-

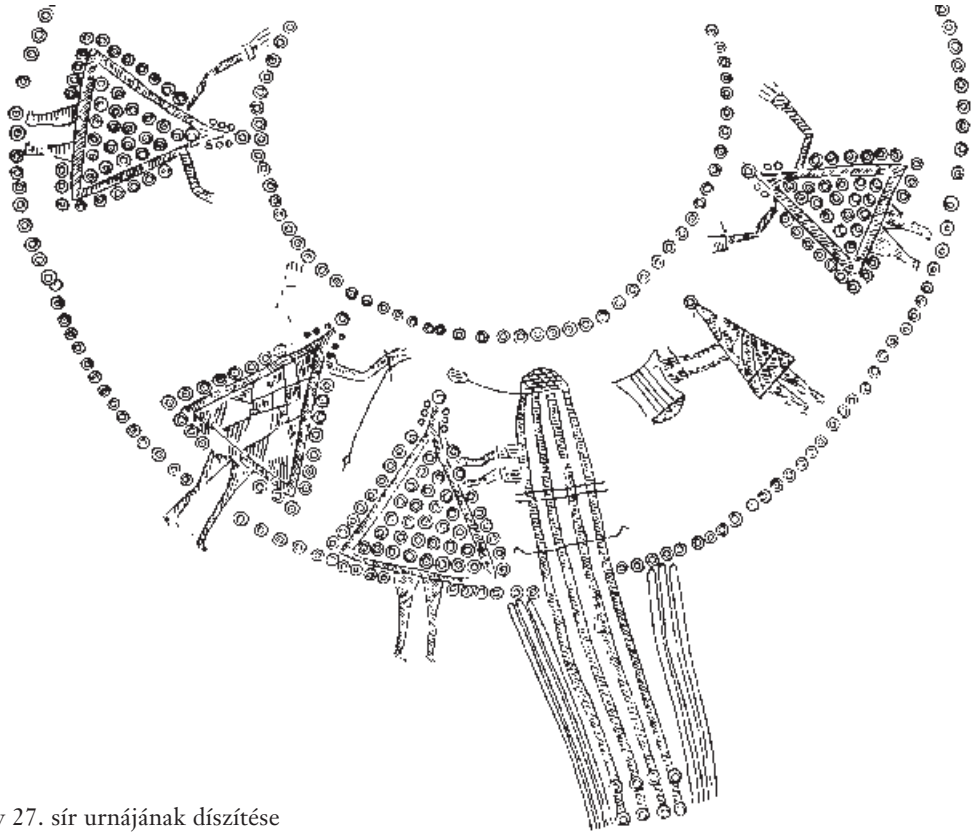

23. Sopron–Várhely 27. sír urnájának díszítése

nunk, mert az eltemetésre kerülő edények egy része külön erre a célra készült (sírkerámia). Ez az átlagosnál is gyengébb minőségű égetésben és a halottkultusszal összefüggő, szimbolikus ábrázolásokban mutatkozik meg. A sírokban található edények közül legfeljebb egy-kettő – az sem feltétlenül – szolgált hamvakat tartalmazó urnaként. Az edények elhelyezése az étel-italmelléklet adásának szokásával hozható összefüggésbe. Lényegében ivógarnitúrákat találunk, amelyek nagy tároló- és kisebb merítőedényekből és az ital elfogyasztására szolgáló csészékből állnak. Az edények másik csoportja (tágas tálak, plasztikus állatfejekkel vagy stilizált állatalakokkal díszített urnák, fedők, bekarcolt ember-

24. Plasztikus díszítésű urna. Süttő

25. Díszített urna a Hallstatt-kori halomból. Nagyberki–Szalacska

26. Kantharos-alakú kis edény. Szentlőrinc

és állatábrázolással díszített edények) és a tűzikutyák kifejezetten a halott túlvilági életével kapcsolatos vallási elképzelések miatt kerültek a sírba.

A Sopron környéki vaskori lelőhelyek, különösen a Várhely és a Várishegy *(Warischberg)* a múlt század végi ásatások alkalmával előkerült, figurális díszítésű edényeknek köszönhetik hírnevüket. A késő bronzkori hagyományokra épülő, szimbolikus ábrázolások az észak-itáliai és a délkelet-alpesi Hallstatt-kultúrával való intenzív kapcsolatoknak köszönhetően új képi és tartalmi elemekkel egészültek ki. A klasszikus görög és etruszk előképeken alapuló ábrázolások a bronz szitulákon oly módon kerültek átültetésre, hogy az egyes motívumok és jelenetek mitológiai háttere is értelmezhető. Az összefüggő történeteket, az ünnepi felvonulásokat, a temetési szertartáshoz tartozó áldozatokat megjelenítő képsorok vagy a csak egy-egy részletet kiemelő, de a mögöttes tartalomra utaló ábrázolások – felemelt karú *adoráns* nőalak, lovas- és kocsijelenet, hárfázó nő- vagy férfialak – mind egy egységes szellemi kultúra vetületeként foghatók fel. **(23. kép)**

Ezek a Hallstatt-kor második felére (Ha C_2/D_1) jellemző ember- és állatábrázolások egyaránt tükrözik az élet mindennapjait, és bepillantást engednek a szellemi, a vallási szférába is. A nő (istennő?) alakok gyakori feltűnése különös, összetett hangsúlyt kap az élet-halál és termékenység jelképeként. Az orsóval, szövőszékkel és az ollóval vagy késsel ábrázolt nőalakok (Sopron–Várhely 27. sír) a klasszikus végzet istennőinek megtestesítői, akik az élet fonalát fonják, szövik és elvágják.

A *symposium*ok, azaz ünnepi lakomák és összejövetelek alkalmából nemcsak az „istenekkel" közös ivászatokra, az állatáldozatok bemutatására és a húsból való fogyasztásra került sor, hanem sportversenyekre, zenés-táncos ünneplésre is. Ezek ábrázolása nemcsak az italt tartalmazó, „kultikus" bronzedények (*szitulá*k) visszatérő motívumaként jelenik meg, hanem kocsiábrázolással és vadászjelenetekkel együtt az egyik sopron–várhelyi sír urnáján is. Bár egy másik sírból származó edény csak töredék formában maradt meg, de a lovas és a kocsi, valamint az „imádkozó" nőalakok megléte miatt itt is a fentivel azonos jelenetsorra és jelentéstartalomra következtethetünk. Különösen fontos az a stilizált életfával összekapcsolt jelenet, amelyhez hasonló festett ábrázolás egy szlovákiai sírból került elő, ami megerősíti az istennőnek az élet-halál uraként és a termékenység szimbólumaként való megjelenítését. A hangszerként többször is megjelenő lant vagy citera ugyancsak a keleti Hallstatt-kör Sopron környéki csoportjának sajátja.

A Hallstatt-kori kerámia sokirányú kapcsolatokat tükröz. Kialakulásánál kétségtelenül szerepet játszott az urnamezős kultúra formai hagyománya. **(24. kép)** A legszorosabb rokonság azonban a nyugat-szlovákiai és az alsóausztriai, valamint a burgenlandi temetők anyagával mutatható ki. Ide tartoznak a *Kalenderberg-csoport* edényei, a vörös alapon grafitfestéses edények és a bikafejes díszítésű urnák. A meander- és spirálmotívumok és a *bucchero*-szerű díszítés viszont kelet-alpi–észak-itáliai előzményekre vezethető vissza. **(25. kép)** A Ha D vége felé új formai és díszítőelemek átvételére került sor, a közvetlenül szomszédos ausztriai területen kívül erősödik a déli, a Dráva–Száva közti terület befolyása **(26. kép)**, és új tényezőként jelentkezik az északnyugat-csehországi és a szlovákiai leletekkel kimutatható kapcsolat. Ételmelléklet adásáról tanúskodnak az állatcsontok, a sírokban elsősorban sertés és szarvasmarha, valamint juh maradványai fordultak elő.

A FALUSIAS JELLEGŰ TELEPEK

Az életmódra és a gazdasági viszonyokra sokkal inkább a telepásatásokból nyert ismeretek alapján következtethetünk. Ugyan kevés megbízható adat áll rendelkezésünkre, de annyit megállapíthatunk, hogy többé-kevésbé földbe mélyített, oszlopos szerkezetű, agyaggal tapasztott, sövényfalú kunyhókban laktak. Ezeket a házakat belső padkák és gödrök tagolták, a tűzhely középen vagy az egyik sarokban helyezkedett el. Tároló, konyha, vagy egyéb funkciót betöltő gödrök közvetlenül is csatlakozhattak a házhoz. A kunyhók földbe mélyített részének feltöltődésében a kerámián és az állatcsontokon kívül nagyon gyakran találunk nehezékeket és orsógombokat, ami arra utal, hogy a szövés-fonás a családban a mindennapos tevékenységek közé tartozott. A földműveléssel kapcsolatos szerszámokat igen kevéssé ismerjük, néhány e célra használt csonteszköz azt mutatja, hogy a vas ilyen szempontból még nem szorította ki a fa- és a csont-, sőt helyenként a kőeszköz használatát. A vaskések a konyhai munkánál már fontos szerepet játszottak, gyakran találjuk őket a tűzhely közvetlen közelében. A növénytermesztés mellett az állattenyésztésnek ekkor már komoly jelentősége volt, amit a nagy százalékban domesztikált és továbbtenyésztett állatfajták bizonyítanak.

A soproni telepen már a Kr. e. 6–5. században is kisebb, földbe mélyített, cölöpszerkezetű, tapasztott falú kunyhókban laktak és dolgoztak. A házak bejárata általában a szélvédettebb délkeleti oldalon volt. A gabonát, a gyümölcsöt és a húst télre méhkas alakú vermekben vagy pinceszerű, fedett tárolóhelyeken, e célra készített nagyobb edényekben tartották. A házakban és a gödrökben az edénytöredékeken és az állatcsontokon kívül munkaeszkö-

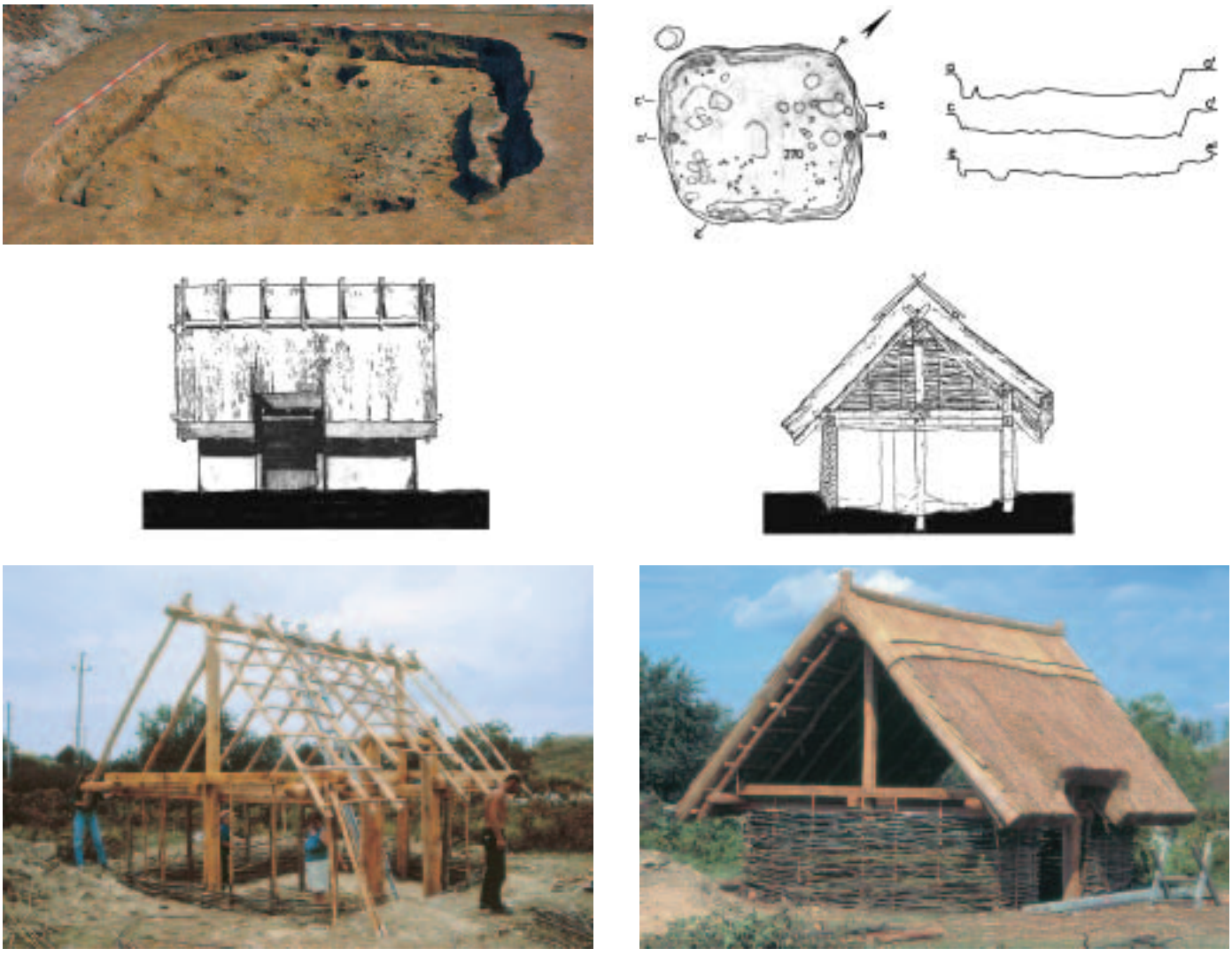

27. Vaskori szövőház ásatási képe, alaprajza és rekonstrukciója. Sopron–Krautacker, 270. ház

zöket, néha viselethez tartozó tárgyakat vagy elvesztett ékszereket találunk. A gyöngyök, a ruhakapcsoló tűk, a karés lábperecek segítik a sírleletekkel való összehasonlítást, és lehetővé teszik a pontosabb keltezést. A szerves anyagokból (fa, bőr, textil) készült munkaeszközök és berendezési tárgyak csak kivételes esetekben maradtak meg. A házakban talált sok orsógomb, orsókarika és nehezék arra utal, hogy a szövés-fonás az asszonyok mindennapi tevékenységéhez tartozott. **(27. kép)**

KÉZMŰVESSÉG

A kerámiakészítés igen magas fokon állott, és az alacsony hőfokon történő égetés ellenére is mind a formaadásban, mind a rendkívül változatos díszítőtechnikák alkalmazásában kiemelkedő termékeket hozott létre. A különféle pecsétek alkalmazása már a Hallstatt-kor elejétől szokásban volt, a vésett vagy a pecsételt mintákat világos pasztával töltötték ki. A grafit előszeretettel való felhasználása az edények díszítésénél először festés formájában, majd az agyagba keverve (kiváló hőtartás) a kor színvonalán álló darabok megalkotásán kívül jól nyomon követhető kereskedelmi kapcsolatokra is rávilágít. A fémművességre az öntőminták, a félkész termékek és a sablonok alapján következtethetünk, elsősorban Velemen, Sághegyen, Keszthely–Apátdombon, de nagyon valószínű, hogy a kisebb telepeken is működtek ötvösök és kovácsok. Feltehetően a vastárgyak is valahol a Dunántúlon készültek, a fegyverek és a lószerszámok formailag és kivitelezésük technikája szerint is elég egységes képet mutatnak. Az ékszerek és más fémtárgyak között is vannak olyanok, amelyek alapján importot vagy legalábbis pontos előképek ismeretét kell feltételeznünk. Bizonyos tárgytípusok elterjedése csak cserekereskedelemmel magyarázható. Ez a kereskedelem pedig egyre inkább állandó útvonalakon bonyolódott, amelyekre a lelőhelyek és a tárgytípusok elterjedéséből következtethetünk, de ezek az utak néhány száz év múltán ókori szerzők leírásai jóvoltából a kortársak és az utókor számára is ismertté váltak.

A KÉSŐ VASKOR – LA TČNE-KOR, A KELTÁK

Jerem Erzsébet

A KELTA KUTATÁS LEGFONTOSABB ÚJ EREDMÉNYEI

A második világháború után új lendületet vett keltakutatás mérföldkőnek számító állomása volt az 1974-ben Székesfehérváron rendezett nemzetközi kelta konferencia és kiállítás. Ekkor nemcsak a korszak kiemelkedően fontos Kárpát-medencei leletei kerültek a neves szakemberek érdeklődési körébe, hanem a magyar kelta kutatók új generációja is bekapcsolódott az európai kutatás vérkeringésébe, amelynek eredménye napjainkig érezteti hatását. A keleti kelta kultúrkör olyan jellegzetes leletcsoportjainak, mint a kardok, a pecsételt és a plasztikus díszítésű kerámia, a pszeudofiligrán ékszerek stb. stiláris, technológiai, majd később modern természettudományos módszerekkel végzett vizsgálatai nagymértékben hozzájárultak korábbi ismereteink pontosításához. Fény derült a különböző irányú távolsági kapcsolatokra és a klasszikus területekről érkező hatások tér- és időbeli differenciáltságára. Előtérbe került a kora és a késő vaskor átmeneti időszakának, azaz a Kr. e. 6–5. századnak a kutatása, amelynek eredményei igazolták a legkorábbi, La Tène A korú leletanyag meglétét a Dunántúl északnyugati, valamint Duna menti régiójában. Nem kevésbé fontos megállapítások születtek Pannonia romanizációjával és a bennszülött kelta lakosság római kori továbbélésével kapcsolatban. A politikai és közigazgatási szempontból is elkülönülő törzsek a Flavius-korig, a provincia belső területein néhol még azután is megőrizték önállóságukat. A településtörténeti kutatások a terepbejárásoknak, a nagyszabású leletmentéseknek és az autópályaásatásoknak köszönhetően gyökeres fordulatot vettek. Míg a telepanyagot korábban csak néhány földbe mélyített, kisebb gödörház leletei alapján ítéltük meg, az utóbbi években az ország különböző, ebből a szempontból ismeretlen területein sikerült összefüggő települési egységeket feltárni, megfigyelni a falusias vagy a tanyákhoz hasonló jellegű telepek környezeti viszonyait, egyszersmind gyarapítani gazdaságtörténeti ismereteinket. Az újonnan indított *Kelta Corpus*-sorozat eddig megjelent két kötetében a dunántúli és az északkelet-magyarországi még közöletlen, valamint újabban ásott temetők, telepek együttesei kerültek publikálásra, további kötetek előkészületben vannak. E mellett Szabó Miklós több évtizedes fáradozása a történeti adatok és a leletanyag szinkronizálására és korszerű időrendi tagolására a résztanulmányok sora után összefoglaló szintézishez vezetett, mely monografikus formában, franciául jelent meg. A nagyszabású nemzetközi kelta kiállításokon és a hozzájuk kapcsolódó katalógusokban szereplő magyarországi leleteket a szűkebb szakma és a nagyközönség is megismerhette, de ezek az alkalmak egy-egy keltológiai konferenciával és a nemzetközi programokban való részvétellel együtt kiváló lehetőséget adtak a leletek szélesebb összefüggésbe helyezésére és újraértékelésére. E folyamatos munka eredményeként említhetjük a közelmúltban megjelent méltó külsejű és gazdag tartalmú, osztrák–magyar közös kiadású tanulmánykötetet és a Francia-, valamint a Németországban rendezett vaskori kiállítások katalógusait.

A KELTÁK TÖRTÉNETE

A Kárpát-medence őskori történetében a Kr. e. 5–4. század fordulóján bekövetkezett változás egyes mozzanatait már írásos források is említik. A kelták megjelenésével a Duna-vidéke is az antik írók érdeklődési körébe került, s bár többnyire ugyan csak későbbi kivonatokból ismerjük a vonatkozó adatokat, segítségükkel kiegészíthetjük a régészeti módszerekkel nyert történeti képet.

Ausztria keleti részén, a Lajta hegység mindkét oldalán, a Fertő medencéjében és Délnyugat-Szlovákiában már a Kr. e. 5. század elejétől érződik a *La Tène-kultúra* hatása. A késő Hallstatt-kori lakosság telepei és temetői folyamatos megtelepedésre utalnak, és közülük néhány egészen a La Tène B_2/C_1 időszakig, azaz a 3. századig használatban maradt. A „bevándorló” keltákkal, az ún. „síktemetők” népességével azonban először a Kr. e. 4. sz. legelején számolhatunk. Erre az időpontra egyaránt utalnak régészeti és történeti források. *Pompeius Trogus* a Kr. e. 1. század második felében élt kelta származású történetíró művének Iustinus-féle kivonata szerint Itália és Pannonia elfoglalása egyszerre történt, s a hódító törekvések oka a kelták túlnépesedése lehetett. Ugyanerről az eseményről *Livius* is tudósít. Elbeszélése szerint *Ambigatus*, a biturigok királya unokaöccseit, *Bellovesus*t és *Sigovesus*t küldte – mintegy 300 000 gall élén – csatába. Többségük Itáliába indult, melyet számos ütközeten kívül Róma Kr. e. 388–387-ben történt kirablása, sőt a Szicíliáig való előrenyomulás is igazolni látszik.

A hazánkba érkező kelta törzseket név szerint nem ismerjük, a korai La Tène lelőhelyek elterjedése alapján azonban arra következtetünk, hogy a foglalás nyugat felől történt, és kisebb csoportok hatoltak a folyóvölgyek, elsősorban a Duna és mellékfolyói mentén Észak-Dunántúl területére egészen a Balaton vonaláig, ahol a tó északnyugati sarka, illetve a Zala folyó völgye körül is koncentrációt mutatnak. Valószínűleg még a 4. század első felében a Duna észak–déli folyásának vonalát is elérték, majd rövidesen átlépték, mint azt néhány Duna-könyök környéki és északkelet-magyarországi La Tène B-korú temető bizonyítja. **(28. kép)** Nem sokkal ezután behatoltak Erdély területére: annak északnyugati peremén és az erdélyi medencében csoportosuló La Tène B korú temetkezések a rohamos terjeszkedés bizonyítékai.

A leletek eredetének és kapcsolatainak differenciált vizsgálata azt mutatja, hogy még a 4. században további

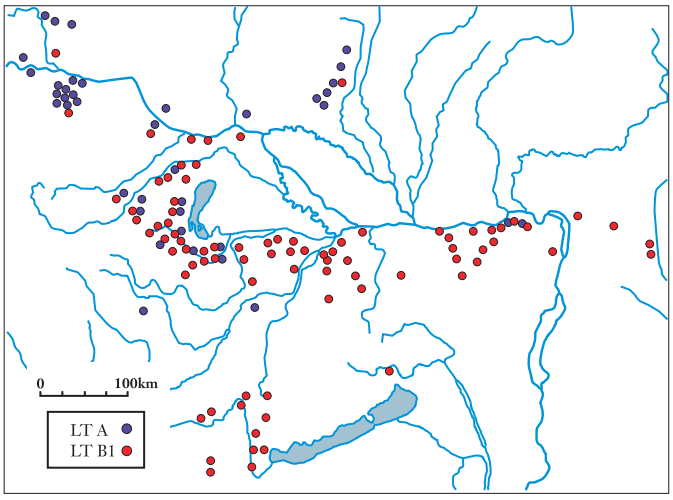

28. Korai La Tène-lelőhelyek elterjedése a Dunántúlon

bevándorlók megjelenésével számolhatunk Itália, Champagne és a Felső-Rajna-vidék irányából. Mindenesetre ezt az időszakot a sokirányú, dinamikus mozgás jellemzi, melyet jól tükröz a leletanyag változatossága. Dél-Dunántúlról és a határos Stájerországból, Karintiából és Szlovéniából ez ideig nem ismerünk La Tène B-nél korábbra keltezhető leleteket. Pompeius Trogus szerint a kelták éveken keresztül harcoltak az itt talált őslakossággal, amit az is bizonyít, hogy a Balatontól délre fekvő terület népessége még csaknem egy évszázadig képes volt az ellenállásra és megőrizte függetlenségét. Ekkor még az Alföld szkítakori lakosságát sem fenyegette a hódítás veszélye. Újabb fordulat a Kr. e. 4. század végén, a 3. század elején következett be, amikor a középső Rajna-vidékről származó törzsek ismét hódító útra indultak dél felé. Először Trákia északi határán harcoltak, majd nagyszámú sereggel – *Belgios* és *Brennos* vezetésével – a Balkánon folytattak területszerző háborút, de a Kr. e. 279-ben, illetve 277-ben elszenvedett vereség után a sereg visszavonulásra kényszerült, és több részre szakadva új haza után nézett. A Kr. e. 3. század második harmadától azonban nemcsak Dél-Dunántúlon, hanem Északkelet-Magyarországon és az Alföldön is ugrásszerűen megnő a lelőhelyek száma, tehát ettől az időtől kezdve az egész Dunántúl kelta politikai fennhatóság alá kerülhetett. A század közepétől az alföldi szkíta temetőkben megjelennek a kelta sírok, a telepeken pedig a jellegzetes kelta anyagot tartalmazó objektumok, amelyek a nagyobb ellenállás nélküli terjeszkedésre és az őslakossággal kialakított békés kapcsolatra utalnak. Ekkor telepedtek le a *Bathanatos* vezette *scordiscus*ok a Dráva–Száva közén, s megalapították a mai Belgrád elődjét, Singidunum városát. A Kr. e. 2. század végétől a scordiscusok harci sikereit a *dardán*ok, a *pannon*ok, és a *moisoi* törzsének leigázása jelzi. Hatalmukat először a Kr. e. 156-ban, Rómától elszenvedett vereség rendítette meg. A kelták Kárpát-medencei uralmának virágzását a Kr. e. 114-ben bekövetkezett *kimber* támadás gyengítette. Ekkortól kezdve egyre bonyolultabbá váltak a hatalmi viszonyok. A Kárpát-medence északi részét a *boi*ok, a délnyugatit a *tauriscus*ok, míg a délit a *scordiscus*ok tarthatták fennhatóságuk alatt. A *boi*ok által lakott észak-dunántúli és északkelet-magyarországi, valamint dél-szlovákiai területek népessége laza szövetséget alkotott, melynek központja Pozsony környékén volt. Kr. e. 88-ban a rómaiak *Scipio Asiagenus* vezetésével legyőzték a scordiscusokat, akiknek visszaszorításával egyidejű a *pannon* terjeszkedés.

A mind jobban erősödő dák királyság a Kr. e. 1. század első felében *Boirebistas* vezetésével súlyos vereséget mért először a scordiscusokra, majd az északkelet-magyarországi tauriscus csoportra és a boiokra. Területi hódításaikat a Tisza-vidék és Szlovákia egy részének elfoglalása jelzi, nyugat felé a Dunáig juthattak.

Ettől kezdve a források már csak a területileg széttagolt törzsek neveit említik; északnyugaton a boiokat, a Dunakanyarban az *eraviscus*okat, a Balatontól délre a *hercuniates*t, a Dunától keletre az *osus*okat és *cotinus*okat, míg Erdély északi peremén az *anartius*okat és a tauriscusokat.

Ez a politikai és katonai szempontból lazán szervezett kelta lakosság nem jelentett komoly akadályt Róma hódító törekvései számára. Pannonia elfoglalása után *civitas*okba szervezték a bennszülött kelta lakosságot, de meghagyták őket addigi szállásterületükön, s ha a romanizáció érintette is kultúrájukat, korábban kialakult életmódjukat, műhelygyakorlatukat, vallási szokásaikat, névadásukat még több száz évig megőrizték. Sokkal keményebb ellenfélnek bizonyultak a pannonok, akik törzsi lázadások formájában juttatták kifejezésre nemtetszésüket az erőszakos terjeszkedés politikájával szemben. Emiatt aztán a Kr. e. utolsó két évtizedben *Agrippa*, majd *Tiberius* többször is kemény csatákat kényszerült vívni velük. A Kr. u. 6-ban kitört „pannon–dalmata" lázadást, melyben a főszerepet a Drávától délre lakó *breucus* és *desidiates* törzsek játszották, csak három évi háborúskodás után sikerült végleg leverni.

A KELTA TEMETŐK ÉS TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

A hazánkba települt kelta lakosságra vonatkozó legfontosabb ismereteinket a történetírók elbeszélésein kívül régészeti forrásokból meríthetjük. A feltárt települések és temetők leletanyaga segítségével meglehetősen pontos képet alkothatunk a késő vaskorban élt emberek mindennapi életéről.

Különösen fontos adatokat szolgáltatnak a temetkezések, mivel a kelták a halál bekövetkeztét csak határkőnek tekintették, s a túlvilági életet egyenrangúnak képzelték az e világival. Ezt a szemléletet tükrözi a sírokban található mellékletek összetétele és elrendezése. A rendelkezésünkre álló forrásanyag az új ásatások és közlések következtében nemcsak mennyiségileg gyarapodott, de hitelessége is nőtt, noha az ásatási és főleg a dokumentálási technika, a megfigyelések alapossága még sajnos nem mindig felel meg a kor színvonalának, ami részben az anyagi és az inf-

rastrukturális eszközök hiányával, részben a leletmentési körülményekkel magyarázható. A temetők használati idejének és betelepülési rendjének megállapítását sokszor még a hagyományos antropológiai vizsgálatok hiánya is nehezíti, főleg a hamvasztásos sírok esetében, nem is beszélve a modern biokémiai módszerek (DNS, DNA) nyújtotta lehetőségekről. Egyéb mintavételek, pontosabban az azt követő sokoldalú archaeometriai vizsgálatokkal nyerhető korhatározó és más adatok (például az étel- és italmellékletek, a szerves anyagok, a növényi maradványok, a fafajták meghatározása) ugyancsak nagymértékben segítenék levonható következtetéseinket. Addig azonban, amíg ez napi gyakorlattá és kötelező elvárássá nem válik, csupán a leletek – néha bizonytalan – összevetéseken nyugvó, relatív keltezésére támaszkodhatunk.

A temetők tényleges sírszámának, azaz az odatemetkező csoportok lélekszámának megállapítását a teljes feltárás hiánya nehezíti. Míg korábban erre nem volt igény vagy lehetőség, addig napjainkban ez már nem szándék híján, hanem objektív nehézségek (késői leletbejelentés, elszántás, beépítés) miatt fordul elő. Jelenlegi ismereteink szerint a Kr. e. 6. század közepétől új temetkezőhelyek létesítésével és a temetkezési szokások átalakulásával, azaz a csontvázas temetkezési mód ismételt térhódításával számolhatunk. A legkorábbi temetők használata már a Ha D időszak második felében kezdődik és többnyire a La Tène B korszak elejéig tart, de vannak olyan közösségek, amelyek ugyanazt a temetkező helyet használják a Kr. e. 2. századig. A kizárólagosan B időszakban használt temetők sírszáma nyilván eltérő volt, s noha jórészt kisebb, néhány síros, valószínűleg családi temetkezőhelyeket ismerünk (több ilyen is tartozhatott egy telephez), a pilismaróti temető bizonyítja, hogy már ebben a korai fázisban is számolhatunk 50-60 sírral. **(29. kép)** Vannak olyan temetők is, amelyek használata a B periódus első vagy második felében indul, és tart a teljes C időszakban. Ezeken a lelőhelyeken 150-180 év alatt több generáció temetkezett, ami egy-egy kisebb népcsoport egy helyen való tartós megtelepedésére utal. A második típust azok a viszonylag rövidebb ideig használt, de nemegyszer 50-80 sírt is tartalmazó temetők képviselik, amelyek a Kr. e. 3. századtól alakultak ki, s a kelták Kárpát-medencei uralmának fénykorára, s a jelentősen megnövő népsűrűségre utalnak. A római foglalást közvetlenül megelőző évtizedekből ismét meglehetősen kevés temetkezőhelyet ismerünk. Különösen szembetűnő az erődített telepekhez tartozó temetők hiánya, mellyel kapcsolatban kutatási hiányosságok miatt csak feltételezésekkel rendelkezünk, de talán nem tévedünk, ha a temetkezési szokások megváltozása mögött a történeti körülmények változását és egyéb kényszerítő okokat tételezünk fel. A kelta korban a sík temetők mellett – igaz, nem hiteles ásatásból származó adatok – említenek halomsírokat, így meglétüket mégsem szabad kizárni. A hamvasztásos és a csontvázas rítus elterjedésének és egymáshoz való időbeli viszonyának pontos vizsgálata a további kutatások egyik fő feladata, hiszen ez az etnikai csoportok eredetével kapcsolatos felvilágosítással is szolgálhat. Ha a régi, ma már ellenőrizhetetlen megfigyelésekhez (Sopron–Bécsidomb, Győr–Újszállás, Csabrendek) párosítjuk új ismereteinket (Rezi, Ménfőcsanak, Sopron–Krautacker, Pilismarót, Kosd, Vác, Muhi), akkor kitűnik, hogy már a legkorábbi temetőkben a két rítus párhuzamos jelenlétével kell számolnunk. Bizonyos, hogy a csontvázas síktemetők Európa-szerte való megjelenésével egy időben Észak-Dunántúlon is tért hódított a csontvázas temetkezés szokása, de feltehetően helyi hagyományok hatásaként jelentkeztek a hamvasztásos sírok is. A sírok mélységi adatait a hiányos és a mennyiségileg sem kielégítő megfigyelések miatt nem mindig értékelhetjük. A kővel való borítás vagy keretezés, még inkább a sír fölé helyezett egy-két kő, az ún. „jelkő” gyakori megléte mindkét rítus esetében jellemző. Előfordul egyes sírok körülárkolása is, melyre jó példákkal szolgálnak az ausztriai és a szlovákiai párhuzamok. A csontvázas temetkezések nagy többségében a halott háton, nyújtott helyzetben fekszik, esetleg egyik karja a mellkasra van hajlítva. Ritka az enyhe zsugorítás, általában csak a melléklet nélküli sírok-

29. Amfora alakú üveggyöngyök korai kelta csontvázas sírból. Pilismarót–Basaharc, Kr. e. 4. sz.

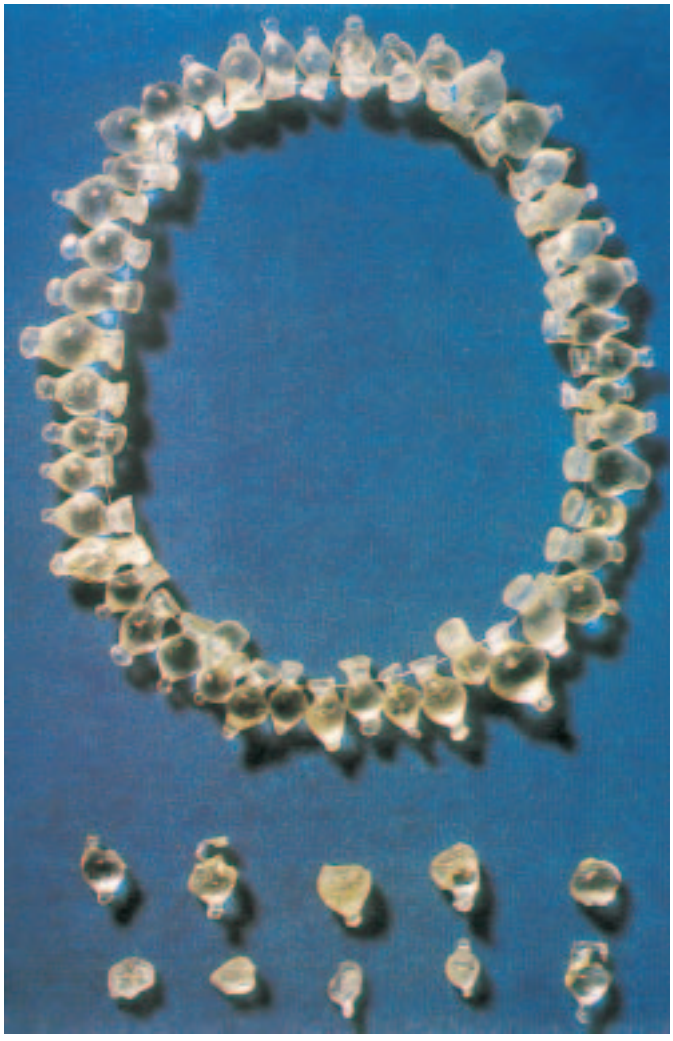

ban fordul elő. Jellemző még a kettős-, hármas- vagy többszörös temetkezés szokása, azaz a sírok családi temetkezőhelyként való használata.

A tájolás szempontjából elég változatos a kép, a dél–északi, észak–déli vagy az attól valamivel eltérő irányítás gyakoribb, mint a kelet–nyugati fektetés. A sírgödör különleges kiképzésére vagy koporsóban való eltemetésre csak kivételesen gondos feltárásnál következtethetünk. A hamvasztásos temetkezés fő változatai: a szórthamvas és az urnasírok a La Tène-kor végéig megtalálhatók, nem ritkán mindkettő egyetlen temetőn belül.

A SÍROKBAN TALÁLHATÓ MELLÉKLETEK ÉS VISELET

Ha a sírokat nem, életkor, valamint mellékletek szempontjából vizsgáljuk, a szabályszerűen ismétlődő leletkombinációk alapján több irányba is gyarapíthatjuk a keltákra vonatkozó ismereteinket. A férfisírok egy részét a fegyverrel való eltemetés jellemzi. A kard és tartozékai mindig jobb oldalon, a lándzsa a fej mindkét oldalán, sőt néha a lábnál találhatók. **(30. kép)** Meglehetősen gyakori viszont a kard hiánya, különösen a legkorábbi síroknál. Az egy vagy több lándzsával való temetkezés, más típusú fegyverzetre utal. A sisak olyan ritka, hogy minden bizonnyal csak kivételes képességű harcos kaphatta, és egyúttal rangjelző szerepe is lehetett. A korábbi véleményekkel ellentétben, hazai és külföldi példák tanúsága szerint már a La Tène A végétől használtak pajzsot. A viselet része volt az öv és a függesztőkarika, majd később a kardkötőlánc. Egy nagyobb méretű fibula a vállon a köpeny összekapcsolására szolgálhatott, ehhez néha még egy kisebb, többnyire vasfibula is csatlakozik. Nyakperec *(torques)* és bal kézen viselt karperec vagy felső kargyűrű és bizonytalan adatok szerint lábperec csak elvétve fordult elő.

A női sírok két-három vagy több fibula és főleg kar- és lábperecek viseletét mutatják. Ezt kiegészítheti nyakperec, változatos gyöngyökből álló nyaklánc, gyűrű és öv. Már a korai La Tène-időszaktól kezdve – a traisentali, a burgenlandi és a délnyugat-szlovákiai temetőkhöz hasonlóan – előfordul a láncos fibulapár (Sopron–Bécsidomb, Ménfőcsanak, Litér), mely a két vállon fogta össze a ruhát, ilyenkor a harmadik fibulát a mell tájékán találjuk. **(31. kép)** A nyakperec viselési joga valószínűleg társadalmi vagy még inkább családon belüli rangot jelezhetett. A kar- és a lábperec-garnitúrák és az öv a kelta nők legjellegzetesebb ékszereinek, illetve viselet-kiegészítőinek számítanak. Ezeken kívül egyszerűbb munkaeszközök, főleg orsógombok kerültek a sírba.

Az étel-, italmelléklet adásának szokásáról, valamint a temetési szertartással összefüggő állatáldozatról tanúskodnak az edényeken kívül a sírban talált – többnyire egész vagy fél sertés, juh, szárnyas – állatcsontok. A jól megfi-

30. Vaskard tokkal és vésett sárkánypár (zoomorf líra) díszítéssel. Kósd, 15. sír

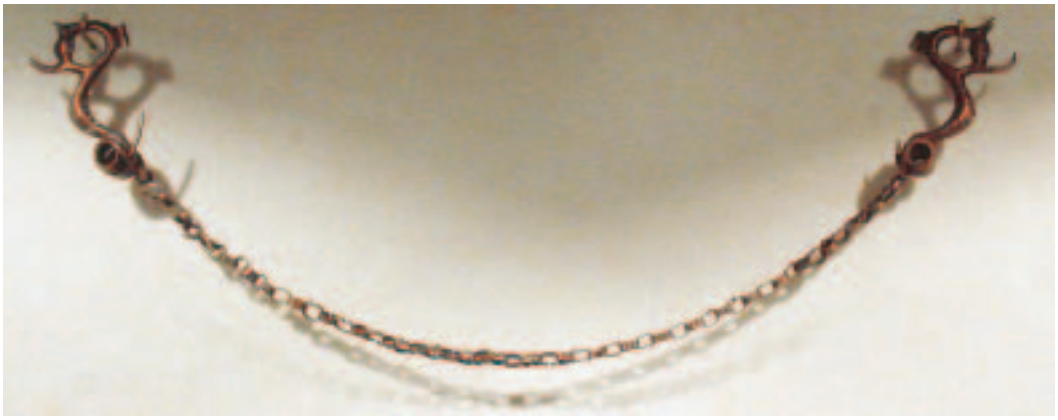

31. Karikás, állatfejes, bronz fibulapár lánccal. Sopron–Bécsi-domb

32. Szitula alakú edény, vállán Waldalgesheim stílusú bekarcolt díszítéssel. Alsópél, Kr. e. 4. sz. második fele

33. Maszkos gyöngy. Vác, 29. sír, Kr. e. 3. sz. második fele

gyelt sírokban következetesen az állatcsontok és az edények mellett fekszik a vágókés vagy az olló, bizonyságául annak, hogy ezeket az állatok feldarabolásánál használták. Az edények elhelyezése is meghatározott rendszert mutat, a váz jobb oldala mentén vagy a fejnél, illetve lábnál egy csoportban, és visszatérő a lencse alakú *(„Linsenflasche")* vagy a hasán öblösödő palack és két-három tál, esetleg fazék kombinációja is. **(32. kép)**

A gyereksírok fő ismérve az amulett jellegű tárgyak – a gyöngyök, a bronzcsüngők, a kagylók, a csigák, az állatfogak – jelenléte, valamint a változatos fibula és karikaékszergarnitúrák *(„Ringschmuck")*. **(33. kép)**

A leletanyag közelebbi vizsgálata differenciált kapcsolatokat tükröz. Különösen a Kr. e. 5–4. századi együttesek leletei szolgálnak felvilágosítással az egyes tárgytípusok eredetére vonatkozóan. Később a helyi mesterek által előállított termékeken egyre inkább érződik az alaplakosság kultúrájának hatása. További befolyásoló tényezőként hatnak a különféle népmozgások következtében megismert, esetleg importált tárgyak. Ezeknek a kelta ízlés szerint átformált utánzatai nagy számban készültek Kárpát-medencei műhelyekben. A kézműves ipar igazi kibontakozása a Kr. e. 4. század végére és a 3. századra tehető. Ekkor születtek a legszebb vésett díszítésű kardok, a vérzománc-berakásos bronz övek, valamint a „szkíta" kultúra termékenyítő hatására létrejött alkotások. A Kr. e. 2–1. századtól kezdve, a népesség erődített telepeken való koncentrálódása idején, megteremtődtek a tömegtermelés feltételei, s új iparágak virágoztak fel. Közülük meghatározó jelentőségű volt a fazekasság, a vasművesség és a pénzverés. **(34. kép)**

34. Kelta edényégető kemence és termékei. Sopron–Krautacker, Kr. e. 3. sz. első fele

TELEPÜLÉSTÖRTÉNET

A Kárpát-medence kelta lakosságának települési viszonyairól az utóbbi évtizedekben meglehetősen sokat gyarapodtak ismereteink. A környező országokban feltárt La Tène-korú telephelyek és a hazai terepbejárások és ásatások egybehangzó tapasztalata szerint a kelták nem kedvelték a magasan fekvő vidéket. Ez annál is inkább érthető, mert megélhetésük forrása a földművelés és az állattenyésztés volt, ami szükségessé tette, hogy a termőföld és a víz közelében telepedjenek meg. Ez a magyarázata annak is, hogy falusias jellegű telepek mellett igen gyakoriak a tanya, illetve a *vicus*-szerű kis települések, ahol egy-két vagy néhány család lakhatott földje közvetlen szomszédságában. Az eddig ismert legnagyobb kiterjedésű és legkorábbra tehető nyílt telep ásatása igen sok új adattal gazdagította eddigi tudásunkat (Sopron–Krautacker). **(35. kép)** Az innen származó és az ország más részein korábban feltárt kisebb telepek vagy házak (Iván, Lébény, Keszthely–Úsztató, Regöly–Fűzfás, Acsa) és például az M3-as autópálya építése körüli ásatás alkalmával feltárt kistelepek (Polgár, Sajópetri) leleteinek segítségével fogalmat alkothatunk a kelták mindennapi életéről. Lekerekített sarkú, téglalap alakú házaikat (méretük 2–3×4–6 méter között változik) kissé földbe mélyítették. A rövidebb oldalak közepén található cölöplyukak a nyeregtető gerincszelemenét tartó oszlopok helyei. A kissé mélyebbre ásott kunyhókat valószínűleg szalma- vagy vesszőfonatos sátortető fedte, míg máshol a hosszanti oldalak mentén elhelyezett oszlop- vagy karósor, valamint a sok lenyomatos patics agyaggal tapasztott sövényfalú házakra utal. **(36. kép)** A házak belsejében padkákat, munkagödröket, tűzhelyt, esetleg kemencét találunk. A házakat

35. Késő Hallstatt és LT-kori telep. Sopron–Krautacker, Kr. e. 6–1. sz.

36. L-alakú kelta ház maradványa a padlószinttel, Sopron–Krautacker, Kr. e. 4. sz.

37. Sertés és szarvasmarha áldozat maradványa egy kelta ház padlószintjén. Sé–Doberdó 2. ház

eltérő rendeltetésű gödrök vették körül: többek között agyagnyerő-, hulladék-, tároló- és konyhagödrök.

A vasból készült mezőgazdasági eszközök (eke, ásó, sarló, kasza) minden korábbinál gazdaságosabb művelést tettek lehetővé. A kelták ismerték a különböző gabona- (búza, árpa, rozs, köles) és zöldségfajtákat, sőt valószínűleg szőlőt is termesztettek. A föld megmunkálása mellett az állattartásnak is kiemelkedő jelentősége volt. A telepeken található igen gazdag állatcsontanyag a háziállatok tenyésztésének és egyúttal a tartós megtelepedésnek a bizonyítéka. Igavonáson kívül az állatok húsát és tejét a táplálkozásnál hasznosították, nem véletlen, hogy legnagyobb számban éppen szarvasmarha-, kecske-, juh- és sertéscsontok kerülnek elő. A sírokba helyezett ételmellékletek között többnyire ugyanezen állatfajták maradványai találhatók.

A vadászott állatok aránya telepenként változik; őstulok, szarvas, őz, vaddisznó. A mezei nyúl elejtésének az élelemszerzésen kívül egyéb célja is volt. Az agancs vagy a csont nyersanyagul szolgált különféle eszközök készítéséhez, a sertés, a szarvas, a kutya és a ló pedig a különféle vallási szertartásoknál és a halottkultuszban töltött be nagy szerepet. **(37. kép)**

A KÉZMŰVESSÉG REMEKEI

A nagyobb és kedvező fekvésű településeken bizonyára ipari tevékenységgel is foglalkoztak. A vas, a bronz, a bőr, a fa, a csont és az agyag megmunkálása biztosította a mindennapi élet legszükségesebb tárgyainak előállítását. A korai La Tène-időszak fémműves központjait nem ismerjük, de a felszíni vasérc-előfordulások és a salakleletek alapján következtethetünk arra, hogy Északnyugat-Dunántúlon a gyepvasércből olvasztott vasat kovácsolással fegyverekké és eszközökké formálták. Máshol rudak formájában importált nyersvasat dolgoztak fel. A bronzöntésre vonatkozó adatok is hiányoznak, de mivel a viseleti tárgyak és az ékszerek között csak igen ritkán találunk távoli vidékről származó darabokat, feltételezhetjük, hogy legnagyobb részük már a Kárpát-medencében készült. **(38. kép)** Mindezt valószínűsíti olyan típusok előállítása is, amelyek létrejöttére helyi stíluselemek is hatottak.

38. Bronzöntő tégely a telep egyik kis műhelyéből. Sopron–Krautacker, Kr. e. 4. sz.

A legtapasztaltabb fémművesek fegyverkovácsként dolgoztak. Vésett díszítésű lándzsahegyek és kések, antropomorf és pseudo-antropromorf markolatú tőrök és nem utolsósorban a már említett poncolt kardpengék és vésett kardhüvelyek a kor elsőrangú remekművei. A bélyeggel ellátott pengék segítségével egyes mesterek és műhelyek működési területét és kulturális kapcsolatait is meghatározhatjuk.

39. Pecsételt díszítésű palack korai kelta férfi sírból. Sopron–Bécsidomb, Kr. e. 4. sz. eleje

A másik fontos és igen színvonalas kézműipari tevékenység az edényművesség volt. A kerámiakészítés már a Hallstatt-korban olyan fejlettségi fokot ért el, ami lehetővé tette nemcsak az új technika átvételét, hanem önálló ihletésű, de a kelták ízlésének is megfelelő tárgyak létrehozását. A korai La Tène-időszakban a Fertő-tó környékén valószínűleg éppen Sopronban dolgozhatott az a műhely, amely különleges pecsétekkel díszített darabokat gyártott. A pecsételt kerámia egyébként a kelta-kor végéig, sőt éppen kelta fazekasok hatásaként még a Kr. u. 2. századig kedvelt maradt, de mintakincse és elterjedése időben és térben állandóan változott. **(39. kép)**

Az alföldi lelőhelyek kerámiaanyaga a legáltalánosabb típusok kivételével mind forma, mind díszítés tekintetében különbözik a dunántúlitól, s ez éppen az eltérő előzményeknek, pontosabban a szkítakori hagyomány érvényre jutásának tulajdonítható.

Végül még az állat- és emberfejjel vagy emberalakkal díszített fülű edények csoportjára kell a figyelmet irányítanunk. **(40. kép)** Keletkezésüket több irányú hatás magyarázza, annál is inkább, mert különféle típusokon jelentkeznek.

40. Kantarosz alakú edény, kosfejben végződő fülekkel. Csobaj, 1. sír, Kr. e. 3. sz.

A Kr. e. 2. század közepétől a lakosság egy része magaslati, részint már korábban erődített telepekre költözött. (Velem, Sopron–Várhely, Tihany–Óvár, Balatonföldvár, Nagyberki–Szalacska, Regöly, Százhalombatta, Budapest–Gellérthegy, Esztergom–Vár, Bükkszentlászló). **(41. kép)** Ennek oka egyrészt a törzsek egymás közötti viszálya, másrészt a fenyegető külső veszély lehetett. Ettől kezdve a kézművesközpontok is a várak védelmét élvezték, s a koncentrálódás következtében már fejlettebb technikai adottságokkal lehetővé vált a tömegtermelés és az új iparágak kifejlesztése is.

A vas megmunkálásának tökéletesedését az itt készült, nagyon változatos szerszámleletek mutatják. Az eszközök használatára való alkalmasságát ékesen bizonyítja, hogy a késő vaskorban kialakult típusok évszázadokon át alig változtak.

A Kr. e. 2. századtól a törzsi központul is szolgáló erődített telepeken folyt a kelta pénzverés. **(42. kép)** A törzsön belüli kereskedelem céljára készített pénzek többnyire ezüstből vert *Philippeus*-utánzatok voltak. Az arany érmek ritkábbak, az időszámításunk körüli időben pedig egyre

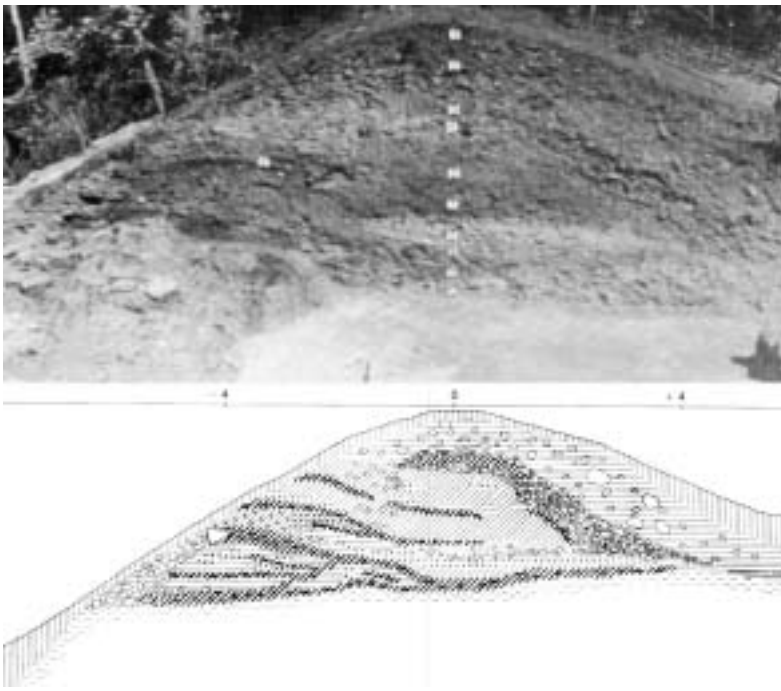

41. Sopron–Várhely. A fősánc átvágásának északnyugati profilja

gyakoribbá vált az ezüst bronzzal való helyettesítése. A pénzromlással szinte párhuzamosan az éremképek is nagy átalakuláson mentek keresztül. Külön figyelemre méltóak a boius- és az eraviscusveretek, mivel ezek latin betűs feliratai már a római pénzforgalom hatását jelzik.

A fazekasműhelyekben minden korábbinál nagyobb mennyiségben készültek az egyre jobb minőségű, de meg-

42. Pecsételt díszítésű edénybe rejtett 'Audoleon' típusú ezüst pénzek. Egyházasdengeleg, Kr. e. 3. sz. első fele

43. Festett díszítésű edény. Budapest–Gellért hegy, Tabán, Kr. e. 1. sz.

lehetősen egységes formakincsű edények. A díszítések közül a fazekak külső és a tálak belső oldalán található besimítás és főleg a geometrikus, valamint az egyszerű, stilizált mintákat alkalmazó festés emelhető ki. **(43. kép)**

Meg kell említenünk még az üvegből készült tárgyakat, főként a gyöngyök, a karikák, a karperecek előállítását, amelyek között igazi művészi kivitelű darabok is előfordulnak.

A VALLÁS

A földvárak valószínűleg nemcsak ipari, gazdasági és kereskedelmi központok voltak, hanem a szellemi élet is itt zajlott. Erre vonatkozóan hazánk területéről eddig kevés adattal rendelkezünk, de tudjuk, hogy a kelta erődített helyeken vagy közvetlen szomszédságukban külön e célra elkerített helyen szentélykörzetek szolgáltak a kultuszok gyakorlására.

A regölyi földvár közelében előkerült „kincslelet" is feltehetően áldozat bemutatásakor kerülhetett Szárazd és Regöly között, közelebbről nem meghatározható helyen a tőzeges, mocsaras talajba. **(44. kép)** Az állatábrázolások általában vagy totemisztikus jelentéssel vagy a termékenységkultusszal hozhatók összefüggésbe. A Bátáról származó vadkan szobrocska nemcsak ilyen értelmű mondanivalója, hanem művészi kivitele miatt is a kelta kisplasztika egyik legjelentősebb alkotása. A Kárpát-medencei kelta művészetet egyébként – egyetlen monumentális kőemléktől eltekintve (badacsony–lábdi kettősfej) – az ötletgazdag, jó technikai színvonalon megformált, „kis tárgyak" képviselik. Az időszámításunk előtti évszázadokban földünkön élt kelta törzseknek nemcsak olyan fontos technikai vívmányokat köszönhetünk, mint a korongolt kerámia tömeges előállítása és maradandó vas-eszközkészlet kialakítása, de ők vetették meg a római kortól állandóvá váló, távoli területeket is összekötő útvonalak, valamint a városi civilizáció alapjait is.

A kelta lelőhelyek közül – kora és a leletanyagának kapcsolatai miatt is – az egyik legjelentősebb a Ménfőcsanak északnyugati határában, az ősi Rába-teraszon fekvő, környezetéből enyhén kiemelkedő lelőhely. A temető *Uzsoki András* által kiásott sírjainak leírását a *Kelta Corpus* I. kötetében publikálták. Összesen tíz kelta és hét késő római sír került elő többszöri leletmentés során, de az ásató már akkor feltételezte, hogy a temető feltehetően túlterjedt az általa átkutatott terület határán.

Valamennyi kelta temetkezés csontvázas rítusú volt, a 4. és a 10. sír kettős temetkezést rejtett. A harcos sírok lándzsa-, kard- és vágókés-együtteseit egy esetben fapajzshoz tartozó vasveretek egészítették ki, míg az egyik női sírt kiemelkedően gazdag gyöngy- és karikaékszer-garnitúra jellemezte. A lelőhely kutatásának folytatása a legújabb kori régészet egyik tipikus feltárási formájához, az autópályák építését megelőző, nagy felületen végzett ásatásokhoz kapcsolódik.

44. Aranykincs. Szárazd–Regöly, Kr. e. 2. sz. első fele

A MÉNFŐCSANAKI KELTA LELŐHELY

Vaday Andrea

1993–1994 folyamán, az M1 autópályához csatlakozó, Ménfőcsanakot elkerülő 83-as út építése előtt megelőző feltárás folyt 80 000 négyzetméter felületen.

A feltárás nyomsávjába esett egy temető részlete, amely egy – az Öreg Rábára merőleges, időszakos vízjárással körülvett – dombháton feküdt. Ebben a temetőben maradtak meg eddig a legkorábbi kelta sírok Magyarországon. **(45. kép)** A kutatók korábban azt a nézetet vallották, hogy Burgenlandot és a Dunántúlt csak a Kr. e. 4. században foglalták el a kelta harcosok. A ménfőcsanaki temető néhány sírja alapján ezt még korábbra tehetjük. Korai viseleti szokást jelzett a nők sírjaiban a nyakperec mellett vagy anélkül viselt gyöngynyaklánc, illetve a két ruhakapcsoló tűvel összeerősített felsőruha. A temető későbbi sírjainál már a két fibula mellett egy harmadikat is hordtak a mell tájékán. A legkorábbi sírok leletei párhuzamba állíthatók ausztriai, francia, német- és csehországi lelőhelyek anyagával, például

45. Kettős temetkezés a ménfőcsanaki korai kelta temetőből

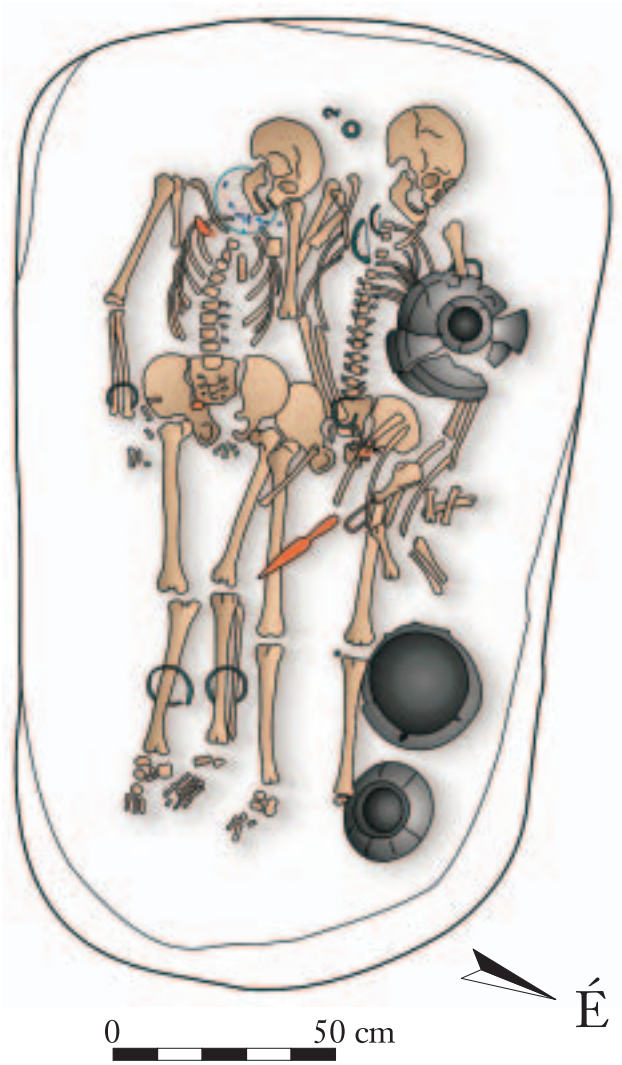

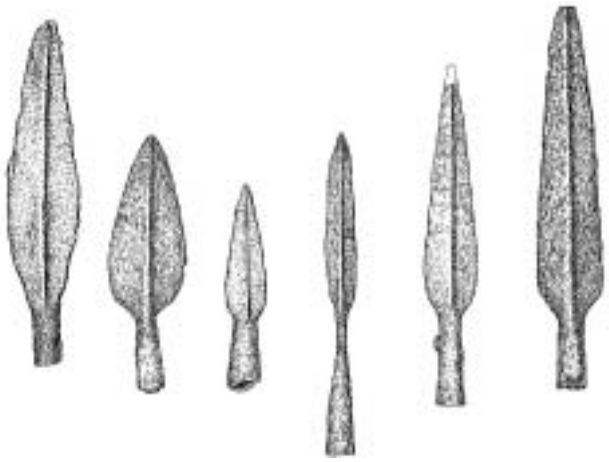

46. Lándzsa típusok a ménfőcsanaki kelta temetőből

Les Jogasses, Dürrnberg bei Hallein (Kr. e. 6. század vége–5. század eleje), Hlubýne (Kr. e. 5. század második fele) és Epernay, valamint az ún. Marne-horizont (Kr. e. 5. század második fele).

A síregyütteseknél jól látszik, hogy mind a régi, mind az új lelettípusok előfordulnak, néha egyazon sírban, ami arra utal, hogy a bevándorló kelták anyagi kultúrája az idők múltával és a helyi kultúra hatására kevertté válik. A temető katonai jellegét a sírokba tett védő- és támadófegyverek tanúsítják. Fémveretes nagy pajzsok, hosszú, kétélű kardok és lándzsák számos változata fordul elő a férfiak sírjában. **(46. kép)**

A temetőre jellemzők a négyszögletes, zárt árokkerettel körülvett sírok. Ilyenek széles körben terjedtek el a kelta területen, így például az alsó-ausztriai Franzhausen Kr. e. 5. századi temetőjében egyedül álló és kettős temetkezésekkel. A temetőben a ménfőcsanakihoz hasonlóan egyaránt megtalálható volt a hamvasztásos és a csontvázas temetkezési rítus. Árokkal keretezett sírok még feltűnnek Champagne-ban és a Marne-vidék más kelta temetőiben, valamint Yorkshire keleti részén. La Perrière, Kr. e. 3. századi temetőjében például a négyszögletes és a kör alakú árokkeretes sírok között megvan a „jelöletlen" sírok sora is. De idézhetünk közelebbi példát is az árokkal keretezett sírokat tartalmazó temetőre: a szlovákiai Ipolykiskeszben (Malé Kosihy, Szlovákia) és Dubnikban szintén találunk hasonlót.

A ménfőcsanaki – több generáción keresztül használt – temető soros rendszere és temetési szokása igen összetett. A temetőrész korai sírjai a kelták balkáni hadjárata előtti időszakra, míg kései temetkezései a korai és a középső La Tène-átmenet idejére keltezhetők. A temetkezéseknél gyakorta megfigyelhető, hogy később egy másik halottat is beletemettek a sírba. Evvel a jelenséggel több kelta temetőben is találkozunk, köztük Münsingen–Rainban, Dürrnbergben stb. A sírok egy részét kő sírjellel látták el, a magyarországi sopron–bécsi-dombi, kosdi, cserszegtomaji temetőhöz hasonlóan.

A ménfőcsanaki temetőrészlet belső időrendje is jól mo-

47. Kelta ház alaprajza és rekonstrukciója

dellezhető. Az árokkal körülvett sírok csoportokban helyezkednek el, közöttük jelöletlen sírokkal. A sírok egy részébe később egy másik családtagot is temettek. Így az ásatási jelenségek és a leletanyag alapján a régészetben használt, ún. *Harris matrix* segítségével leképezhető a sírok viszonylagos időrendje. Ennek azért van nagy jelentősége, mert a Kárpát-medencében eddig csak Hetény (Chotin, Szlovákia) kelta temetőjének 47 sírját elemezték hasonló módon, s a munka során sikerült több generációt is meghatározni a lelőhelyen.

A feltárás során a lelőhelyen több korszakos megtelepedést figyeltek meg. Az ásatási terület északi harmadában egy nagy kiterjedésű kelta település részlete is előkerült, amelynek objektumai a La Tène B2–B2/C1 időszakára keltezhetők. **(47. kép)** A bennszülött kelta lakosság továbbélését egészen a *Severus*-korig nyomon lehetett követni. A félig földbe mélyített házak, a tárolóvermek, a hulladékgödrök, a portákat kerítő árok- és kerítésrendszerek mellett kutak is napvilágra kerültek, közöttük olyan tölgyből ácsolt, faszerkezetű kút is, amelynek pontos korát az ácsolat faanyagának dendrokronológiai vizsgálatával meg lehetett határozni. A településen előkerültek még nyersanyag tárolására szolgáló kisebb építmények, amelyekben nagy mennyiségű, nyers grafittömb volt. Nyers grafitot már a Kr. e. 5. századtól importáltak a grafitbányáktól távol eső fazekasközpontok. A ménfőcsanaki grafit „depók" egyaránt bizonyítják a telep kerámiakészítéssel foglalkozó lakosságának nyugati kapcsolatait és a távolsági kereskedelmet. A helyi fémfeldolgozásra utalt a műhelyek egy részében feltárt, kővel bélelt olvasztókemence maradványa, a nagy mennyiségű vassalak és a nyersvastömbök is. Az utóbbit szintén nyugatról, a mai Ausztria területéről hozták be.

A kerámialeletek vizsgálata során kitűnt, hogy a ménfőcsanaki település a Kr. e. 4. század végén, a 3. század elején szoros kapcsolatban lehetett a sopron–krautackeri, a Kr. e. 2. században pedig a szlovákiai Čataj kelta fazekastelepével. Az előkerült, fémet utánzó, bepecsételt és fogazott díszítésű edények többek között Balf, Écs, Koroncó, Hidegség, Sopron leleteivel mutatnak rokonságot, de kimutathatók a kapcsolatok a Fertő-medence többi lelőhelyének edényleleteivel (Mörbish, Oggau, Pöttsching) is.

Az antik írott források szerint a Kr. e. 1. század közepén Boirebistas, dák király leverte a Kritasiros vezette kelta seregeket, és a Kr. e. 60 körül a Dunántúlra bevándorló boiok területét pusztasággá tette *(deserta Boiorum)*. Ennek ellenére a ménfőcsanaki település legkésőbbi – azaz római kor előtti – fázisának kelta boi lakossága mégis töretlenül továbbélt a római foglalás után is.

VIII. A RÓMAI KOR

Pannonia városai, fontosabb útvonalai és katonai erődítményei

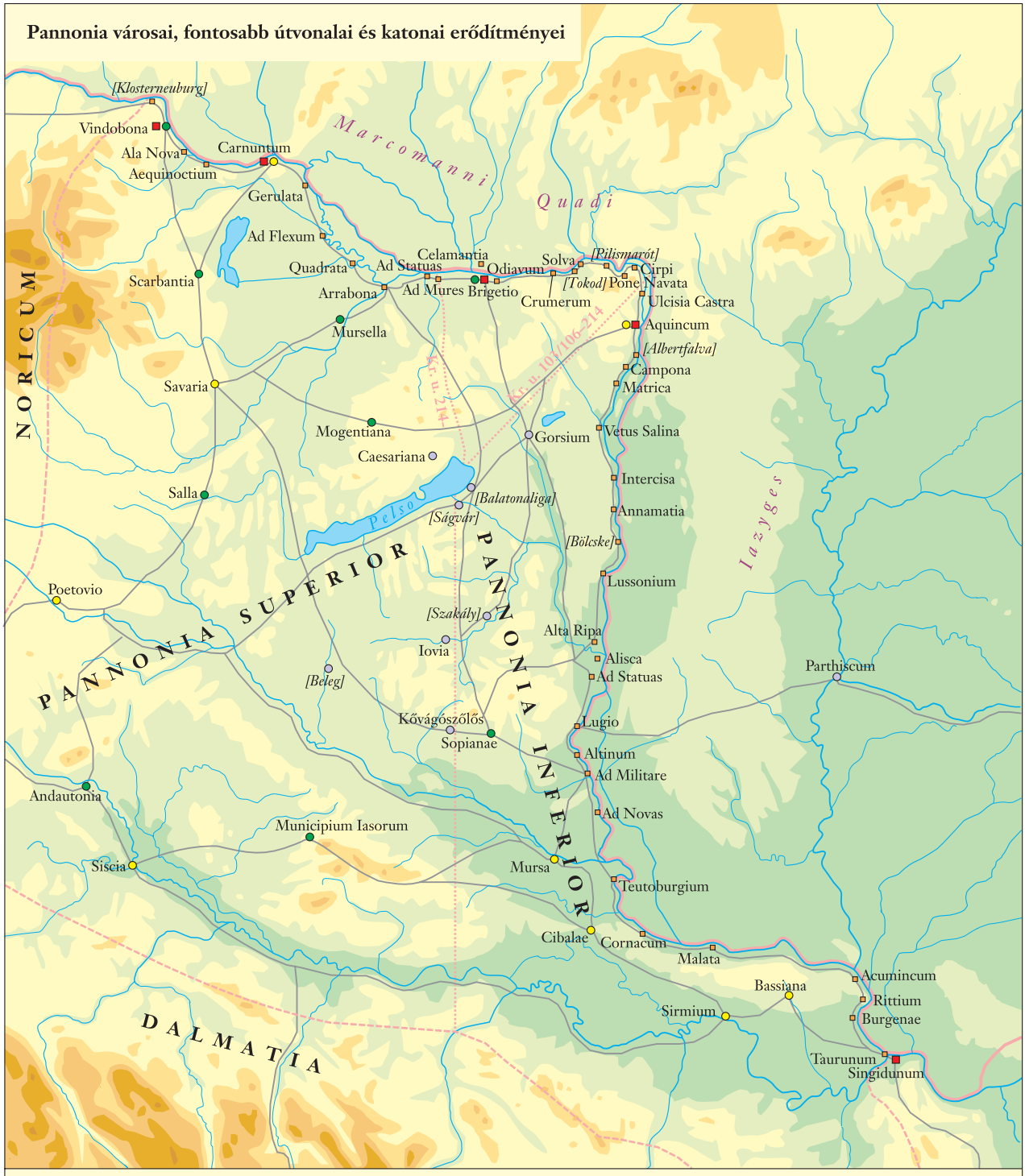

A Római Birodalom határa

Provinciahatár

Római út

Legiotábor

Segédcsapattábor

Colonia

Municipium

Egyéb település

Quadi **Népek**

A RÓMAI KOR TÖRTÉNETI VÁZLATA

Fitz Jenő

A KUTATÁS JELLEGE

A Dunántúl történetébe a Kr. u. 1. századtól az 5. századig terjedő időszakban az eddigi folyamatos fejlődéstől teljesen eltérő korszak iktatódott. A római korban a Dunántúl a Földközi-tenger övezetére kiterjedő hatalmas birodalom része lett, amely az ókor valamennyi kiemelkedő eredményét, kultúráját magas fokon egybefoglalta, és jól szervezett állam keretében gyökeresen más feltételeket teremtett az itt élők számára, mint a korábbi és a későbbi korokban.

A változás a régészeti emlékek vonatkozásában is szembetűnő. Az őskori formák a helyi lakosság településein még hosszú ideig tovább éltek, de a beköltöző új népesség és különösen az állam a technikának korábban ismeretlen szintjén hozta létre alkotásait. A cement használata alapjaiban megváltoztatta az építkezés jellegét és méreteit. A földbe ásott, primitív kunyhók helyett kezdetben vályogtéglából, később kőből emelt lakóházak épültek, szilárd padozattal, fűtéssel. Olyan hatalmas alkotások jöttek létre, mint az *amphitheatrum*ok, a színházak, a paloták, a templomok, a közfürdők, a csarnokok, a villák, a katonai erődítések, a hidak, a városokba messziről vizet szállító *aquaeductus*ok, a városi élet tartozékai: a kövezett utcák, a csatornák, a vízvezetékek, a padló alatti fűtés stb. A hadsereg, a posta és a világbirodalmat behálózó kereskedelem érdekében kiépített utak hálózata jött létre, a szerény, falusias telepeket tervezett városok váltották fel, középületekkel, szabályos háztömbökkel, városfalakkal, művészi alkotásokkal.

A római kori múlt megismeréséhez már nemcsak régészeti maradványok és leletek állnak a kutatás rendelkezésére. A végbement események, katasztrófák, változások részben a történeti forrásokban is nyomon követhetők, a feliratos emlékanyagok nemcsak építkezésekről, helyreállításokról tudósítanak, megőrizve az építtető nevét, célját, de áttekintő képet adnak a hitvilágról, az emberek életéről, sorsáról is. Név szerint ismerjük az állami hatalom tisztségviselőinek jelentős részét, pályafutásuk állomásait, a helytartók hosszú sorát, a hadsereg vezetőit, tisztjeit, kiemelkedő fegyvertényeit, az egyszerű katonák tömegét, oly mennyiségben, hogy társadalmi, etnikai megoszlásuk is nyomon követhető. A forgalomban lévő és ránk maradt pénz óriási tömege nemcsak egy-egy régészeti jelenség korát határozza meg, de kincsleletként való elrejtésükkel ismert, ismeretlen háborús betörésekre, azok kiterjedésére is fényt vet. A pénzek elemzése alapján egy-egy terület felvirágzása, hanyatlása követhető nyomon, a pénzek hátlapjai a birodalmi politika hangsúlyait, egy-egy uralkodó programját is érzékelhetővé teszik. Az egész birodalmat behálózó kereskedelem a gazdasági élet jellegét, változásait éppen úgy kifejezik, mint a lakosság különböző rétegeinek igényeit, ízlését és anyagi lehetőségeit. A művészi alkotások – szobrok, reliefek, falfestmények, mozaikok, az iparművészet számtalan ága, az egymást váltó művészeti irányzatok, az ókori ízlés, a mesterek és a műhelyek tevékenysége mellett – áttekintő képet adnak a az ókori legendák, történetek továbbéléséről. Az adatok sokfélesége és gazdagsága a múlt e szakaszának megismerését összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalon és szélesebb körben teszi lehetővé, mint korábban, vagy a római kort követő évszázadokban.

PANNONIA

A Dunántúl a Bécsi-medencével, Burgenlanddal, Szlovénia egy részével, a Dráva–Száva közével és Bosznia északi harmadával alkotott *Pannonia* néven egy közigazgatási egységet, provinciát. Katonai és politikai szempontból a tartományt a 2. század elején két részre osztották (Felső- és Alsó-Pannonia – *Pannonia Superior* és *Inferior*), a köztük húzott határt 214-ben Caracalla császár módosította, majd a 3. század és a 4. század fordulójától négy (Első és Második Pannonia – *Pannonia Prima* és *Pannonia Secunda*, *Valeria*, *Savia*) kormányzati egységet alakítottak ki. A külső határok csak az utóbbi átszervezéskor módosultak, amikor Poetoviot (Ptuj) Noricum mediterraneumhoz csatolták. Pannonia a hódítást megelőzően sohasem számított földrajzi, történeti, politikai egységnek, ahogy lakossága is kelta és illyr népekből állott. A provincia nevét a korábbi nagy tartomány, Illyricum kettéosztásakor kapta a pannonokról, akiknek túlnyomó többsége azonban Illyricum déli felében (a megosztás utáni Dalmatiában) lakott. Pannoniát a foglalás előtt a rómaiak sem tekintették egységnek, meghódítása Kr. e. 35 és Kr. u. 46–49 között négy részletben történt, ahogy azt a birodalom katonai érdekei kívánták. A Balatontól nyugatra eső terület megszállására már Kr. e. 15-ben sor került, amikor az Itáliából a Keleti-tengerhez vezető fontos kereskedelmi út (Borostyán-út) övezetét az Ausztria területén fekvő noricumi királyság részeként Róma bekebelezte. A Dunántúl keleti részét fél évszázaddal később, Claudius császár alatt szállták meg a római csapatok, amikor a birodalom határát az egész Dunavidéken a Dunáig terjesztették ki.

BERENDEZKEDÉS PANNONIÁBAN

A római hódítás ugyanazokkal a bevált módszerekkel történt, amelyeket a kis közép-itáliai városállam hódító háborúiban alkalmazott. A hódítás nemcsak katonai jelenlétet jelentett, de a terület visszafordíthatatlan birtokbavételét is. A helyi lakosságot bennszülött kerületekbe (*civitas*okba) osztották, kezdetben katonai felügyelet alatt, később saját vezetőrétegükből választott elöljárókkal. A kerületek általában egy-egy nép által lakott területet foglaltak maguk-

ban. A nagyobb és a megbízhatatlannak tekintett törzseket több kerületbe osztották szét. Katonai és politikai érdekből ennél jelentősebb beavatkozásokra is sor került. A római korban a bennszülött lakosság ismert településeinek, emlékanyagának nagy része a Dunához közel eső határzónában sűrűsödött, a belső területeken – így a Balaton körül – szembetűnően ritkább volt. Valószínű, hogy tudatos áttelepítés történt a határzóna megerősítésére, a belső, védett területeket nagybirtokok számára tartották fenn.

A bennszülött kerületek kijelölésével az új provincia földterületének jelentős része a hódítóké lett. Ezen épültek fel a megszálló alakulatok táborai, őrtornyai, a táborok melletti települések, ebből különítették el a lovasság legelőit és egyéb katonai célú területeket, az útállomásokat, a vámhivatalokat. A földek túlnyomó része azonban a provincia tudatos benépesítését szolgálta. A hódítás jelentős arányú új lakosság megjelenésével járt együtt. Ez a folyamat a forgalmas Borostyán-út mentén itáliai kereskedők, vállalatok kiküldöttei megtelepedésével már a foglalás előtt megindult. Az egyedi jövevényeknél sokkal jelentősebb volt azok száma, akik tudatos telepítéssel váltak Pannonia lakóivá. Az észak-itáliai áttelepülők mellett ezek elsősorban a provinciában állomásozó alakulatok leszerelő katonáiból kerültek ki, akik ez alkalommal tisztes földbirtokhoz jutottak. Letelepítésükre kijelölt helyen, egy-egy katonai tábor vagy útcsomópont körzetében került sor. E települések a polgárok számának emelkedésével, a városiasodás előrehaladásával városi rangot kaptak. A *legio*k leszerelő katonái számára maga az állam alapított megtervezett városokat (*colonia*kat, amilyen Savaria volt). Az új lakosok kezdetben túlnyomórészt itáliaiak voltak, illetve különböző provinciákból származtak. Az utóbbiak a római polgárjog elnyerésével, a latin nyelv használatával már római formák szerint éltek. Az idők folyamán megszaporodott a keletiek, a görögök, a szírek, a zsidók, az egyiptomiak száma is, akiket a 3. század eleji helyi fellendülés csábított a Duna mellé. A városok a jobb munkalehetőség reményével a helyi lakosságot is vonzották. Különösen a később kialakult városok összetételében, sőt vezetőségében a bennszülött eredetűek kerültek többségbe. Ezt a folyamatot a városi ranggal járó átalakulás is segítette: a városi rang elnyerése rendszerint együtt járt a körülötte lévő, korábbi bennszülött kerület megszüntetésével. A bennszülött falvak ettől kezdve a városi önkormányzat hatáskörébe tartoztak.

Belső-Pannonia területén nemcsak kis számú bennszülött élt, de kevés volt a várossá fejlődő település is. A Fertő-tó környékén, a Balaton-felvidéken, a Mecsek körzetében nagyobb számban ismerünk villákat, freskókkal, mozaikokkal díszített nagybirtokosi rezidenciákat, a hozzájuk tartozó gazdasági épületekkel (például Balácán). A feliratokról ismert nevek alapján tulajdonosaikban itáliai eredetű családokra lehet következtetni.

A társadalom alsó rétegeit, a rabszolgákat, a felszabadított rabszolgákat általában feliratos emlékeikről, sírkövekről ismerjük. Egy részük a különböző háborúkban foglyul ejtett katonákból került ki, többségük kereskedelmi úton, nagyrészt keletről, Afrikából érkezett Pannoniába. A nagybirtokokon, a kereskedelmi életben, a magánháztartásokban használták őket. A rátermett rabszolgákat idővel felszabadították, illetve megválthatták magukat. Az utóbbiak ettől kezdve a helyi kereskedelemben, az iparban, az egyes testületekben számottevő szerephez jutottak. Nagy mértékben alkalmazta őket az állam is, különböző gazdasági hivatalokban, például a vámnál.

A provincia kormányzása viszonylag egyszerű volt. A hatalom a császárt képviselő helytartó, a *legatus* kezében volt, aki – az első három században – egyben a tartományi hadsereg parancsnoki tisztét is betöltötte. A 4. században a polgári és a katonai kormányzást szétválasztották a *praeses*, illetve a *dux* irányítása alatt. A gazdasági ügyeket, élükön a *procurator*okkal külön szervezetek intézték, rendszerint több provinciára kiterjedő hatáskörrel. (A Duna vidéki provinciák egy vámterületet alkottak.)

AZ ÉLETMÓD VÁLTOZÁSA

A hódítással Pannonia egy világbirodalom része lett. A helyi igényeket szolgáló szerény ipar (fazekasok, kovácsok, bronzművesek) a bennszülött környezetben még hosszabb ideig fennmaradt a helyi lakosság ellátására. A beköltöző telepesek és a katonaság igényeinek kielégítése azonban új iparosok betelepülésével és birodalmi arányú kereskedelem révén történt. Az itáliai életforma magával hozta olyan áruk megjelenését, amelyek korábban elvétve fordultak elő a dunai zónában. Így a városok, a katonai táborok ellátásához hozzátartozott az olaj, a bor szállítása Itáliából, Hispaniából. A minőségi kerámia, amelynek legelterjedtebb típusai a vörös színű *terra sigillata*k voltak, kezdetben Itália, később Dél-, majd Közép-Gallia – a késő antik korban Africa *(terra sigillata chiara)* hatalmas műhelyeiből érkeztek. Itáliai, galliai, balkáni, kisázsiai, keleti műhelyek szállították a bronz edényeket. A későbbiekben a helyi műhelyek is átvették a római ízlésnek megfelelő áruk gyártását, így a terra sigillaták helyi műhelyekből is kikerültek (Aquincum, Gorsium), a házi edények, egyszerűbb áruk nagy mennyiségben készültek a városok katonai táborai mellett kialakult ipartelepeken. A római életforma gyökeresen átalakította a művészeti alkotások iránti igényeket. A hivatalos épületek, a helytartói paloták, a nagybirtokok központjában lévő villák, templomok, közfürdők belső berendezése az itáliai, a birodalmi szinthez igazodott. Az épületek belső dekorációja, a színes falfestmények, a padlót borító mozaikok, a szentélyek, a háziszentélyek szobrai szinte csak kivételesen készültek helyi műhelyekben. Egyedül a kőfaragás kötődött nagyobb arányban a helyi műhelyekhez: a sírkőállítás, amely a római korban általánossá vált, csak egy-egy esetben fűzhető itáliai, noricumi vagy keleti mesterhez, műhelyhez.

PANNONIA SZEREPE A RÓMAI BIRODALOMBAN

Pannonia jelentőségét Róma számára elsősorban Itália védelme határozta meg. A birodalom központját nyugat és észak felől az Alpok védte, megtámadható elsősorban a Borostyán-út vonalán volt. Ez a veszély Augustus kora óta valóságos volt: a rómaiak legveszedelmesebb barbár ellenfeleiként évszázadokon át a Cseh-medencében és a Felvidéken élő germán népeket, a marcomannokat és a quádokat tartották számon. A Duna mentén kiépített erődvonal (*limes*) táboraiban a 2. század elejétől a birodalom egyik legerősebb hadserege állomásozott, amelynek nemcsak a határokon túl lakó népekkel vívott háborúkban volt ismételten meghatározó szerepe, de – mint az Itáliához legközelebb tartózkodó nagy hadsereg – ismételten részt vett a belső polgárháborúkban, amelyekben 69-ben, 193–197 között, majd 249-től évtizedeken át meghatározó szerepet vitt. A római császárkor évszázadai a birodalom belső provinciáinak lakói számára – egy-egy polgárháború kivételével – az emberiség leghosszabb békés időszakát jelentették. Ez nem vonatkozott a határ menti tartományokra, így Pannoniára sem. A Duna bal partján élő germán és szarmata népek lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között éltek, mint a folyó túlsó oldalán élők. Helyzetük – és a túloldali jólét – békés időszakokban is betörésekre, rablásokra ingerelték őket. A provincia hadserege első alkalommal az 1–2. század fordulóján, 86–106 között viselt háborút szomszédaival és a feltámadó dák hatalommal. A Kárpát-medencében mindkét fronton Traianus császár győzelme hozott tartós békét. A következő, még nehezebb háborút 167 és 180 között, Marcus Aurelius alatt vívta Róma az úgynevezett marcomann-háborúban, amelyben a Duna-vidék szinte valamennyi népe összefogott a birodalom ellen. A háború súlyosságára jellemző, hogy a békekötéskor a szarmatáknak százezer elhurcolt foglyot kellett hazaengedniük. A következő megpróbáltatás a 3. század második harmadától még ennél is nehezebb helyzet elé állította a Duna-vidéki római hadsereget. Az Ukrajnáig elvándorolt gótok a 230-as években a keletről érkező, egyre erősödő nyomás hatására megindultak a Duna deltája felé, a helyükről elűzött népek egész népvándorlást idéztek elő. A váltakozó sikerrel folytatott küzdelem, amely 270-ben Rómát Dácia feladására kényszerítette, a gótok kimerüléséig folytatódott. Ezek a háborúk, amíg Dácia fennállott, csak egy-egy alkalommal értek el Pannoniáig. A provincia legsúlyosabb katasztrófáját mégis ebben az időszakban szenvedte el, amikor 260-ban a Duna–Tisza közére betelepedett szarmata roxolánok megsemmisítették a Duna-vidéket hatalmában tartó Regalianus ellencsászár hadseregét. A védtelenné vált provinciában számtalan éremlelet és a régészeti ásatások nagy pusztulási rétegei alapján Pannonia nagy részét feldúlták, városait, katonai táborainak egy részét megsemmisítették.

PANNONIA AZ ANTIK VILÁGBAN

Katonai szerepe, a nagy háborúk és a helyi betörések pusztításai miatt Pannoniának sohasem adatott meg a nyugodt, folyamatos fejlődésnek az a lehetősége, ami a belső terület virágzó provinciáinak, városainak. De nemcsak az ismételt újrakezdés kényszere tette Pannoniát mássá, mint a szerencsésebb sorsú tartományokat. A provincia mintegy nyolcvan évig tartó kialakulása a császárkornak abban a korszakában ment végbe, amikor Itália szerepe a birodalmon belül hanyatlásnak indult. A provincia nyugati részében az itáliai elemek még meghatározóak voltak, jelenlétük, kultúrájuk, igényességük a később megszállt provinciarészekben már nem érvényesült. A romanizáció itt is előrehaladt, de elsősorban a katonaság jelenléte révén. Hordozói egyre kisebb arányban voltak Itáliából betelepült birtokosok, kereskedők, mesteremberek. A romanizált lakosság nagyobb része szolgálatuk után leszerelt, a városokban megtelepedett katonákból került ki. Ezek jelentős részét az erődsor hátterében lakó, bennszülött törzsek ifjúsága adta. Felületes romanizációjukat 25 éves katonai szolgálatuk során szerezték. A birodalom különböző részeiben élő népek ide vezényelt fiai sem különböztek a helyi fiatalságtól, rendszerint a környékbeli falvakból nősültek. Az idők folyamán a határ menti zónában egységes paraszti-katonai társadalom alakult ki, katonai erényekkel, öntudattal, felszínes rómaisággal. A határtól távolabb eső városok éppen az itáliaiak beáramlásának elmaradása következtében, a Borostyán-út vonalát és a Dráva–Száva közének egy-egy pontját kivéve – többségükben jelentéktelenek maradtak. E városokban még az önkormányzat tanácsának összeállítása is gondot okozott. A pannoniai származású Valentinianus császárról a kortárs történetíró, Ammianus Marcellinus feljegyezte, hogy nemcsak az általános műveltséghez tartozó görög nyelvet nem beszélte, de a latin nyelvvel is hadilábon állt. Nem véletlen, hogy Pannonia egyetlen neves művésszel, tudóssal sem járult hozzá az antikvitás számon tartott eredményeihez, viszont a feliratok, az életrajzok kitűnő katonák, nagyszerű fegyvertények egész sorát tartották számon.

Pannonia romanizációjának mérsékelt színvonala részben a tartomány gazdaságával is összefüggött. Nem tartozott a gazdag provinciák közé, területén nem jöttek létre ipari központok, nagy vállalkozások, amelyek termékeiket messze földre eljuttatták volna. Ez a társadalom összetételében is kifejezésre jutott. A birodalom két vezető társadalmi osztályát, a szenátori rendet és a gazdasági életben vezető szerepet játszó lovagokat kevesebben képviselték, mint egy nagyobb galliai, hispániai vagy afrikai városban. Az első pannoniai, aki a szenátorok közé emelkedett, M. Valerius Maximianus volt, a marcomann háborúk egyik kitűnő katonája, hadvezére, aki saját kezével ölte meg a naristák királyát.

A 4. SZÁZAD VÁLTOZÁSAI

A 3. század nagy háborúi, amelyek a Duna-vidék megpróbáltatásai mellett a rajnai frontot és keleten a Tigris és az Eufrátesz térségét is lángba borították, a birodalom nagy belső válságával estek egybe. A 2. századi kiegyensúlyozott gazdasági helyzetet már a marcomann háborúk nehéz próbának tették ki, amelyet Commodus császár gátlástalan költekezése, 193–197 között az öt évig tartó polgárháború, Caracalla alatt a katonaság zsoldjának nagyméretű emelése tetézett. A 3. században egyre gyorsuló infláció alakult ki, amelynek végén az ezüst pénz eltűnt, a bronz pénzek értéküket veszítették. A nagy háborúk sikertelenségei ismételt polgárháborúkhoz vezettek, ezek a birodalom kormányzását évtizedekre szétzilálták. Az Augustus-kori államszervezet, amely – megtartva a városok önigazgatását – a köztársaságkor bevált gyakorlatát a világbirodalom arányaihoz alakította, oly mértékben elöregedett, hogy nem volt tovább fenntartható. A dalmáciai származású Diocletianus gyökeresen megváltoztatta az állam rendjét, a hatalom megosztását, felszámolva minden önállóságot, merev, központi kormányzást teremtett. E korszak másik nagy változása a kereszténység győzelme volt, amely a régészeti maradványokban is érzékelhető változásokat hozott a templomok, a temetkezés, a festészet, a mozaikok, a szimbólumok stb. terén. Pannonia, amely a birodalom nyugati és keleti része közötti területen feküdt, elvesztette a 3. században vitt katonai és politikai súlyát, a nyugati birodalom gyöngülése következtében a fölerősödő népvándorlást nem tudta feltartóztatni.

A TOVÁBBÉLÉS KÉRDÉSEI

Az 5. század első évtizedeiben a római uralom elhalt a Kárpát-medencében. A határmenti erődítések már nem tartóztatták fel a fosztogató bandákat sem, a mozgó hadsereget Dalmáciába telepítették. 430-ban Pannonia keleti részét (Valeria tartományt) Róma szerződéssel átengedte a hunoknak. Ettől kezdve azok a források, amelyek a római kort átláthatóvá tették, megszűntek. Pusztán régészeti eszközökkel, helyi műhelyek termékei alapján körülményes etnikai különbségeket felismerni. Ha a lakosság jelentős része nyugat és délnyugat felé is húzódott, ez aligha jelenthette a római élet teljes megszűnését. Valeria tartományban továbbélésre a fallal körülvett táborok és városok területén volt lehetőség (feltételezhetően Sopianae–Pécs, Herculia–Tác városokban). A Balatontól nyugatra Szlavóniáig, ahol a honfoglalásig továbbélő földrajzi nevek ismeretesek (például Salla–Zala, Arrabo–Rába), az úgynevezett Keszthelyi-kultúra római kori népesség továbbélésére utal, a Valeria Media korabeli elnevezés alapján számolni lehet a népesség megmaradásával, illetve a betelepülő szlávságba való beolvadásával. Erre utalhat a kereszténység továbbélése is, amelynek nyomait a Nagy Károly-kori helyi zsinat jelzi.

PANNONIA HATÁRVÉDELME

Visy Zsolt

A pannoniai határvédelem kutatása, régészeti emlékeinek és történetének mind alaposabb megismerése nemzedékek óta áll a magyar régészeti érdeklődés homlokterében. A századforduló külföldi példákon való felbuzdulását azonban több vita kísérte, mint igazi cselekvés. Később sem javult a helyzet, de mindig voltak, akik a magyarországi római régészeti kutatások mércéjéül a határvédelem nemzetközi kutatásában elért eredményeket tekintették. A régi nagy álmot, egy, a németországi vagy akár csak az osztrák limes-kutatáshoz megközelítően hasonló kutatásokat folytatni és azokat hasonló rendszerességgel közzétenni, nem sikerült megvalósítani. A nemzetközi limes-kongresszusok rendszeres szervezése óta, de különösen az 1976-ban Magyarországon rendezett limes-kongresszus hatására új lendületet vettek ezek a kutatások, amelyeket véletlenül még elő is segítettek az egykori pannoniai határvonal településsei területén terjeszkedő modern városok építkezései vagy éppen a Dunai Vízierőművel kapcsolatos tervek, amelyek nagy méretű leletmentésekre késztették a múzeumokat. Mindennek hatására ugrásszerűen megnőtt a lelet- és ismeretanyag, teljes közzétételük még több vonatkozásban módosítani fogja ismereteinket. Mégis, mind a mai napig vannak olyan területek, ahol szinte még meg sem kezdődtek a kutatások – elsősorban a Pakstól délre fekvő pannoniai határszakasz, de egyebütt is gyakran igen foghíjas a limes – a *ripa Pannonica* – már megismert katonai állomásainak a hálózata.

Pannonia magyarországi területére két legiotábor és számos *auxiliaris castellum* esik. **(1. kép)** Az utóbbiak számát nem lehet pontosan megadni, mivel még jó néhány vár felfedezésre mind a tartomány belsejében, mind pedig a *ripa* mentén. Lehetséges segédcsapat-táborral lehet még számolni Tokod–Erzsébetakna területén, Bölcske–Szentandráspusztán és Szekszárd területén is. Ezen kívül, mivel néhány, már ismert táborhely területén még nem volt ásatás vagy az eddigi eredmények nem egyértelműek, nem tudjuk minden esetben biztosan, hogy ezek melyike volt folyamatosan használatban, melyiket alapították később vagy melyiket hagyták fel – akár csak átmenetileg is – korábban. A késő római korban pedig újabb erődítmények is épültek, amelyek némelyike még a hagyományos erődalaprajz normáit követi, mások viszont a hegyek és a meredek dombok tetején emelt, a terepalakulatok főbb vonalait követő alaprajzú erődök, amelyek különösen a Duna-kanyarban a korábbinál sokkal sűrűbb erődláncolatot eredményeztek. A *castellum*ok számának további növekedését fogja eredményezni a légifotós kutatások fellendülése, mivel már az eddigi kezdetek is igen bíztatók. Az utóbbi néhány év ilyen jellegű kutatásai máris számos, időszakosan használt földtábort eredményeztek Brigetio környékén, Sárszentágota és Horvátkimle közelében, valamint néhány más lelőhelyen. A kutatások eredményeként az őrtornyok

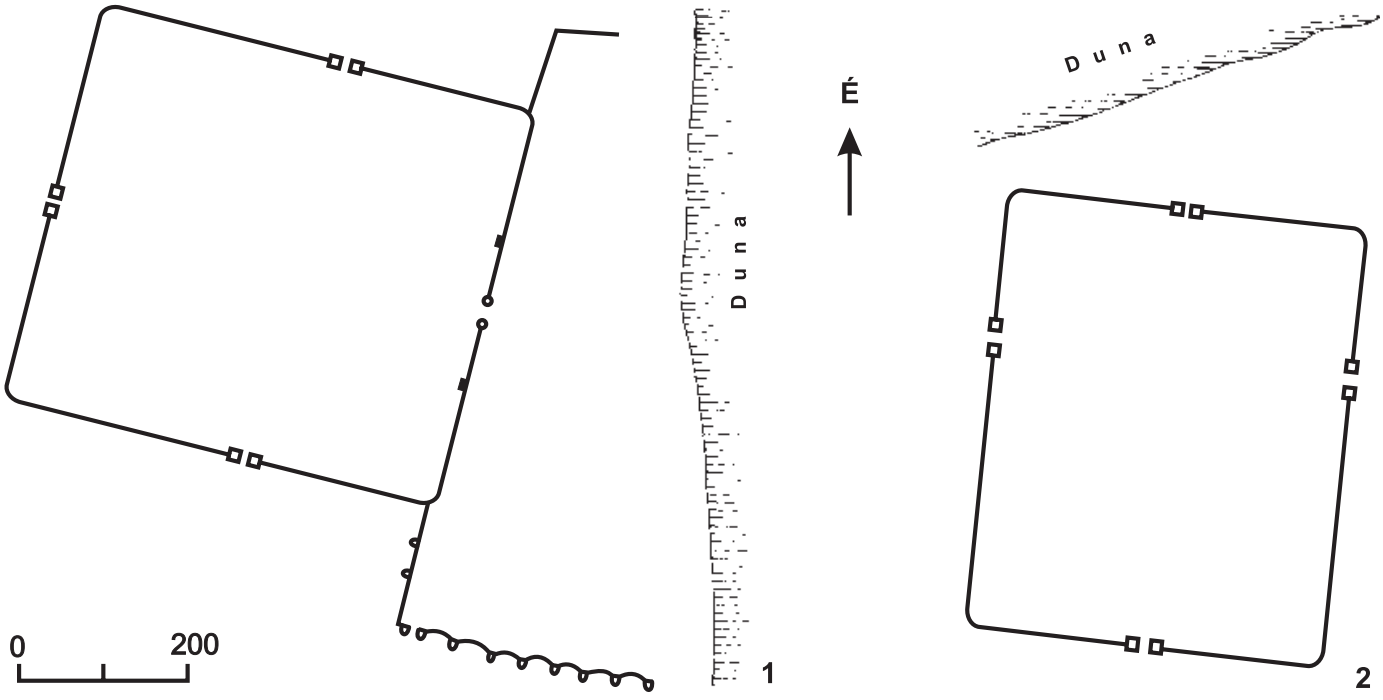

1. Legiotáborok: 1 – Aquincum (Óbuda), 2 – Brigetio (Szőny). Az aquincumi tábor keleti oldalán a késő római erőd. Hasonló sejthető a brigetioi tábor északi oldalán

száma csaknem megkétszereződött, és esetenként a limesutat is 30-40 km-es szakaszokon lehet pontosan követni.

ERŐDÍTMÉNYEK

A *ripa* mentén a Kr. u. 1–2. században kiépített erődrendszer nagyjából arányos lineáris megszállást eredményezett. Mind a legiok, mind pedig a segédcsapatok idővel erődítményekké kiépített táborai a Duna közvetlen közelében, a tartomány és egyben a Római birodalom határán találhatók. A birodalom egésze szempontjából érvényes lineáris határvédelem a helyi sajátságoknak és a stratégiai követelményeknek megfelelően kisebb-nagyobb eltéréseket mutat, a folyami határ, a *ripa* erősebb késztetést jelentett e határvonal tényleges megszállására. Ez jellemzi Pannonia, illetve a később két, majd három pannoniai határtartomány védelmi rendszerét.

Természetes, hogy a terep adta sajátságokat nemcsak a határvédelem provincia szintű kialakításakor, hanem az egyes erődítmények helyének megválasztásánál is gondosan mérlegelték. A diagonális utak, amelyek a Duna felé vezettek, a legtöbb esetben nem értek véget a folyónál, hanem a túlsó parton folytatódtak a Barbaricumban. Természetes és igen jó közlekedési lehetőséget biztosítottak a mindkét oldalról a Dunába torkolló folyók. A kutatás már régen felfigyelt arra, hogy a legkorábbi csapatkoncentráció az ilyen helyeken jött létre a Duna partján, a korai táborok a fontosabb átkelőknél létesültek.

Augustus és Tiberius korában Carnuntum környékén és a Száva torkolata közelében tartózkodtak csapatok a Duna közelében, ezekről azonban nincsenek régészeti bizonyítékok. Nehéz eldönteni, hogy állandó táborozásról volt-e szó vagy csupán alkalmi, az egyes háborúkkal és diplomáciai intézkedésekkel (Kr. u. 6–9 és 17) kapcsolatos ideiglenes felvonulásról. Claudius korában épült Carnuntum első legiotábora, és ugyanerre az időre tehetők Arrabona, Brigetio, Budapest–Víziváros, Lussonium és Lugio legkorábbi auxiliaris táborai. Noha régészeti adatok nem állnak rendelkezésre, egészen biztos, hogy a Dráva és a Száva torkolata közelében is több segédcsapat állomásozott ekkoriban Mursa és Sirmium környékén. Az említettek közül az egyébként is bizonytalan Vetus Salina esetében nem lehet fontos útvonal dunai végpontjáról beszélni.

A segédcsapatok nagyobb hányada Vespasianus és Domitianus korában került a Duna partjára. Ekkor épült Aquincum legkorábbi legiotábora, de a segédcsapatok táborai is több esetben erre az időszakra vezethetők vissza. **(2. kép)** Ugyanakkor a régészeti kutatás hiányosságai folytán több erődről vagy egyáltalán nincsenek adataink vagy csak bizonytalanul értékelhető leletek állnak rendelkezésre. A magyarországi határszakaszon Vespasianus korában helyeztek csapatot Solvába, Cirpibe, Aquincumba és valószínűleg Intercisába, és ha már nem korábban, akkor ebben az időben épültek az első auxiliaris táborok Albertfalván és Adonyban. Esetleg Domitianus korában létesítették a camponai tábort, de ha így történt, a palánktábor nem a későbbi kőerőd helyén épült, mivel az alatta azonosított palánktábor Traianus korára keltezhető. Ugyancsak Domitianus korában, 89-ben létesült az aquincumi legiotá-

2. Aquincum, a legio erődjének déli kapuja és környéke nyugat felől

bor. A Domitianus-kori táboralapítások kérdése nem tekinthető lezártnak, mivel az epigráfiai források a 80-as években az auxiliaris csapatok számának jelentős emelkedését mutatják, ami azonban a táboralapításokban eddig nem mutatható ki.

A teljes és a továbbiakban állandóvá váló határmegszállás Traianus uralkodása idején következett be. Ekkor, 100 körül létesült a brigetiói legiotábor. Az összes további ismert esetben ekkor alapították az *auxiliaris castellum*okat, így óvatos becslés szerint ekkor, legkésőbb Hadrianus uralkodásának az elején kialakult a két Pannonia – mintegy két évszázadon át lényegi változtatás nélkül fennálló – határvédelmi rendszere. A Traianus-korra keltezett új segédcsapat-táborok a következők: Ad Flexum, Quadrata, Ad Statuas, Azaum, Ulcisia Castra, Campona, ha itt nem állt már korábban is palánktábor, Matrica. **(3. kép)**

Néhány esetben idővel módosítottak az erőd helyzetén. Ugyanakkor számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy még több olyan korai palánktábor kerül elő, amelyet elhagyva egy közeli vagy valami távolabbi helyen emelték utóderődítményét. Matricában – a korábbi feltételezéssel szemben – nem beszélhetünk a korai táborhely módosításáról, Intercisában azonban nagy valószínűséggel igen. Itt az ismert *castellum*tól délre került elő egy V-keresztmetszetű

3. Auxiliáris táborok: 1 – Quadrata (Barátföldpuszta), 2 – Ad Statuas (Ács-Vaspuszta), 3 – Azaum (Almásfüzitő), 5 – Ulcisia Castra (Szentendre), 6 – Matrica (Százhalombatta), 7 – Intercisa (Dunaújváros). Késő római: 4 – Tokod, 8 – Lussonium (Dunakömlőd)

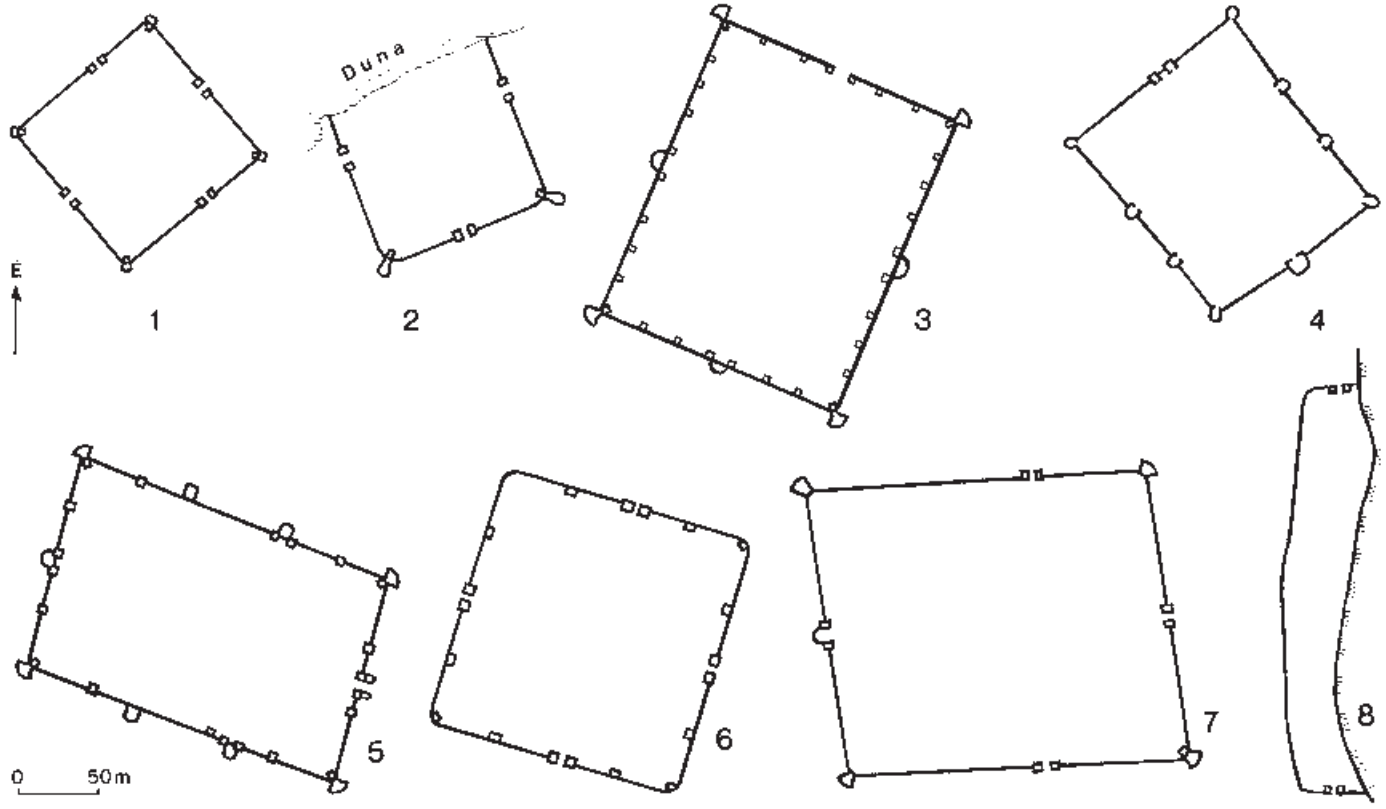

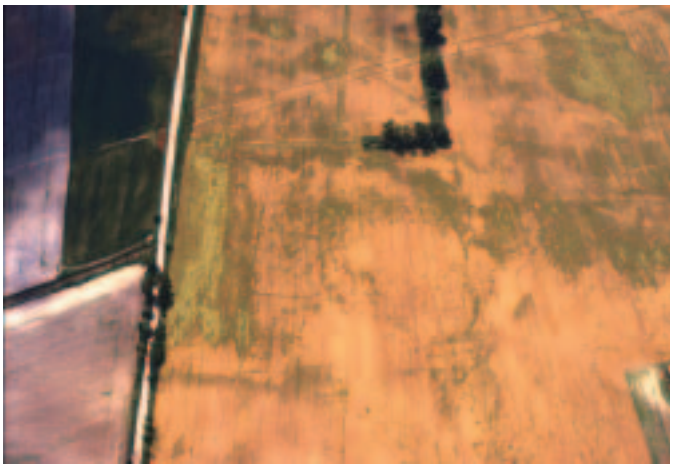

4. Brigetio, menettábor

5. Intercisa, az auxiliaris erőd déli kapuja és környéke a feltárás idején, 1975-ben

árok, amelyből korai táborra lehet következtetni. Hasonló táborhely-áthelyezéssel Lussoniumban is számolni kell.

A közelmúltban talált újabb segédcsapat-tábor Sárszentágota közelében ugyancsak palánktábor volt, amelyet nagysága alapján *cohors* épített. Lelet vagy más információ ugyan nem áll rendelkezésre, de helyéből, a Dunától való távolságából ítélve az 1. század derekára vagy a Flavius-korra lehet tenni létesítésének idejét. Bizonytalan a helyzet Tokodon az Erzsébet-aknánál. Korai római táborra utaló régészeti adattal ugyan nem rendelkezünk, de feltűnő, hogy a korai, jelentős bennszülött leletanyaggal együtt itáliai terra sigillata-töredékek és más kora római, a katonai táborhelyek anyagára jellemző leletek, továbbá az *ala I Britannica* bélyeges téglája és az *ala Frontoniana* egy katonájának 110-ben kiadott katonai diplomája került elő. Mindezek arra utalnak, hogy itt egy korai táborral lehet számolni. A budapesti Bem tér közelében lévő auxiliaris tábor helyzete más. Az utóbbi években meglepő eredményeket hozó feltárások jelentős, több rétegű római épületeket hoztak felszínre, amelyeknek korai faépítményei az előkerült itáliai terra sigillata-leletek alapján az 1. század derekára keltezhetők. Nem tudni, hogy a korai, kétségtelenül katonai táborra utaló építmények átalakítása katonai vagy polgári célokat szolgált-e. Mindkét eset új megvilágításba helyezi Aquincum katonai topográfiáját, helyőrségeinek kérdését.

Az eddig tárgyalt korai katonai táborok néhány kivételtől eltekintve palánktáborok voltak. Több esetben meg lehetett állapítani a palánkfal szerkezetét is. Ahol erre utaló egy- vagy kétsoros cölöpsor nyoma nem került elő, arra lehet következtetni, hogy gyeptéglából emelték a földsáncot kívülről megtámasztó falat. Palánktábort még Traianus kora után is építettek.

Az utóbbi években – elsősorban O. Braasch légi régészeti tevékenységének köszönhetően – számos újabb tábort ismertünk meg Brigetio környékén, mind pannoniai, mind pedig barbár területen. **(4. kép)** A Brigetio környékén eddig azonosított időszakos földtáborok (menettábor, esetleg gyakorló tábor) száma 18, de a közelmúltban Horvátkimle közelében is sikerült felfedezni egy római tábor árkának a körvonalát. Ezeknek a táboroknak a datálása a terepbejárásokon gyűjtött vagy az ásatáson szerzett leletek megismeréséig igen bizonytalan, de a szlovákiai ásatási eredmények alapján feltehető, hogy a brigetiói táborok többségükben a markomann háborúk idején keletkeztek.

A Pannonia magyar határszakaszán épült legiotáborok már az 1. század végén kőből épültek, az auxiliaris táborok azonban nem. Lehetséges, hogy Solva, Ulcisia Castra, Albertfalva és Vetus Salina auxiliaris táborainak kőbe való átépítése Traianus korában következett be. A nagyobb mértékben azonban csak Hadrianus idején megkezdett folyamat a markomann háború idején megtorpant, és sok esetben csak Commodus idején ment végbe vagy fejeződött be.

Az intercisai *castellum* kőbe való átépítésére Commodus korában került sor. Déli kapuját azonban ekkor csak egy egyszerű fatorony zárta el, az erődfal két oldalról a kapunyílásig haladt. A két kaputornyot csak később építették, és ennek során elbontották a falnak a kaputornyok területére eső részét. Ennek az alapárka azonban szerencsés módon megmaradt a tornyok belsejében. A kő kaputornyok csak később, valószínűleg Caracalla korában, de mindenképpen III. Gordianus előtt épültek meg itt. **(5. kép)** Hasonló a helyzet Quadrata erődjénél is.

Az így kialakult középső császárkori erődrendszer mintegy 200 éven át állt fönn. Az auxiliaris táborok nagyjából egyenletesen elhelyezve alkalmasak voltak a két Pannonia folyami határának a védelmére. A köztük lévő átlagos távolság mintegy 10 mérföld volt, 15 mérföldes távolság ott jelentkezik, ahol a Duna több ágra szakad vagy mocsaras terület kíséri, mint a Mosoni-Duna mentén vagy a Sárrét vidékén. A legnagyobb távolság Solva és Cirpi között van. A 32 mérföldes távolságot a hegyes vidék indokolja. Az erődítmények késő római periódusa és rendszere elválaszthatatlan a késő római hadseregreformtól. A Diocletianus

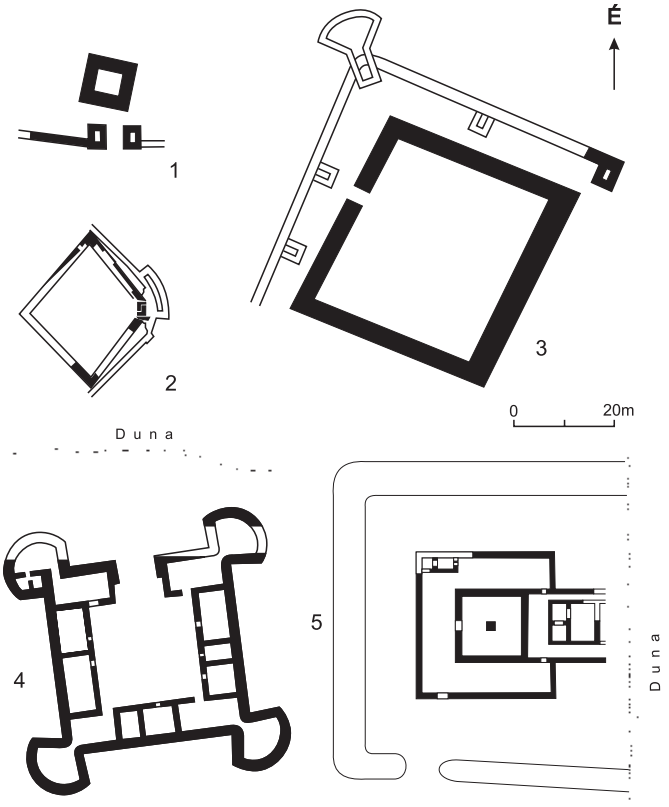

6. Késő római kiserődök: 1 – Lussonium (Dunakömlőd), 2 – Cirpi (Dunabogdány), 3 – Azaum (Almásfüzitő), 4 – Visegrád–Gizella telep, 5 – Solva-19 (Pilismarót–Malompatak)

korában megkezdett és a Constantinus korában kiteljesedő reform egyrészt végérvényesen elkülönítette egymástól az operatív, birodalmi katonai erőket a határvédelemmel megbízott provinciális seregektől, másrészt – részben a 3. századi válság idején esetenként fölmorzsolódott és megszűnt csapatok pótlására – új csapatok alapításával átalakította a *limitaneus* haderőt. A reformok nem kímélték a meglévő és a nevükben továbbélő legiokat és auxiliaris csapatokat sem, hiszen ezek szervezete is módosult, létszámuk erősen lecsökkent. Ezek a változások az erődítményrendszerre is nagy hatással voltak. Az egyik következmény az volt, hogy a lineáris védelemről a valós veszély következtében áttértek a mélységben való védekezésre, amelyben a mozgó hadsereg és támaszpontjaik mellett nagy szerepet kaptak az erődített városok és a szükség esetén mobilizálható, milícia jellegű egységeik. A másik következmény a határvonalon lévő erődítményeknek a szükségleteknek megfelelő átalakítása volt, ami kettős következménnyel járt. Az egyik az erődöknek az igazi védekezésre, az ostromok kivédésére való, fokozottabb felkészítése, alkalmassá tétele, ami a védőfalak megerősítésével, de még inkább messze kiugró sarok- és oldaltornyok építésével járt, amelyeknek törvényszerű velejárója volt a korábbi, a fal közelében húzott védőárok betemetése, és távolabb egy másik felhúzása. Az új árkok tehát a messze kiugró tornyokat is védik. A másik pedig az erődnek mint laktanyának az átalakított vagy kicserélt, általában kisebb létszámú helyőrség igényeinek megfelelő, idővel pedig civilek befogadását is alkalmassá tevő átalakítása. Ennek a leglátványosabb része az volt, hogy elhordták a védőfalak belső oldaláról az *aggert*, hogy a helyén folyamatos helyiségsort építsenek.

A három pannoniai határtartomány késő római katonai építkezéseit ennek tükrében vizsgálja a kutatás. A késő római építkezések időbeli meghatározása még nem tekinthető véglegesnek. A meglévő erődök átalakítása folyamatosan zajlott Diocletianus, I. Constantinus és II. Constantius alatt, a pontos korhatározás és az építkezések tipológiai jellemzői azonban még további vizsgálatot igényelnek. Az utolsó jelentős katonai építkezésre Valentinianus korában került sor. A halála utáni évekre keltezett kampány, amelynek során a belső pannoniai erődök patkó- és legyező alakú tornyait hatalmas, kerek tornyokkal váltották föl, Pannoniában egyetlen esetben sem fordul elő, ami arra utal, hogy a *ripa Pannonica* erődjeire fordított anyagi ráfordítások és ezáltal a *limitaneus* egységekre fordított figyelem vészesen csökkenni kezdett.

A két legiotáborban hiányzik a késő római építkezés, átalakítás nyoma. Az aquincumi táborban a *porta praetoria* átalakítása az utolsó építkezés és ez a tetrachia korára tehető. A tábort azonban hamarosan elhagyták, és helyette Constantinus idején a keleti oldalon egy új erőd épült. Mivel a brigetioi legio tábornál sem épültek legyező alakú tornyok, könnyen lehet, hogy itt is hasonló megoldás született.

Szinte minden korábbi erődben – ahol volt feltárás – van tudomásunk késő római építkezésről. Kivételt képez az albertfalvai erőd, amit a 3. század válsága idején vagy azt követően kiürítettek. Azokban az erődökben, ahol volt feltárás, a kutatók általában a 4. század első felére, Constantinus korára keltezik a nagy átépítést, ami sok esetben helyes lehet. Tény azonban, hogy sokszor hiányoznak a keltezésre vonatkozó egyértelmű bizonyítékok. Intercisa esetében sikerült kimutatni, hogy erre az átépítésre II. Constantius vagy I. Valentinianus uralkodása idején került sor, ahol azonban az utóbbi inkább teoretikus, mintsem valós lehetőség. A Quadrata és az Ad Statuas legyező alakú tornyaiban előkerült érmek pedig arra utalnak, hogy ezeket a 4. század ötvenes évei előtt építették.

A késő római korban új erődítmények is épültek. **(6. kép)** Ezek részben a korábbi táborformát követő, szabályos négyszögű építmények, mint a budapesti Március 15. téri vagy a tokodi erőd, részben azonban magaslati erődítmények, amelyek a korábbi elvvel szakítva, alaprajzukkal messzemenően alkalmazkodnak a terepalakulatokhoz. Ezek az erődök a védelmi elv még következetesebb alkalmazására utalnak, amikor már nem csak az épített védműveket, hanem a számukra kedvező terepalakulatokat is igyekeztek kihasználni az ellenséges támadások kivédésére. Pontos keltezésük megoldatlan. Az egyik felfogás szerint a tetrarchia korában épült a Március 15. téri erőd, erre azonban nincs biztos adatunk. Többek véleménye szerint azonban csak Constantinus idején épült.

Hasonló bizonytalanságok merülnek fel a magaslati erődökkel kapcsolatban is. A pilismarótitól eltekintve, amit a kutatás a Castra ad Herculemmel való azonosítás révén tetrarchia korinak tart, a többinek az építése – beleértve a lussoniumit is – Constantinus vagy II. Constantius korára, részben pedig Valentinianus korára tehető. A *ripa Pannonica* legutolsó építési korszaka Valentinianus halála után következett be, amikor 10–30 méter kiterjedésű toronyszerű erődöket emeltek részben önállóan, részben pedig a meglévő erődök területén. Ez a tény világosan utal arra, hogy építésükkor már nem volt olyan létszámú katonaság az erődökben, amely kellő védelmet tudott volna biztosítani a több száz méter hosszúságú erődfalakkal rendelkező táboroknak.

Az Arrabonában talált, mintegy 40 méter hosszú, 320 centiméter széles alapfalról feltételezhető, hogy az egy késő római kiserőd egyik, csaknem teljes hosszában megismert fala. Míg Arrabona esetében csak feltételesen lehet szó ilyen típusú erődről, Lussonium esetében ez már bebizonyosodott: a késő római erőd déli kapujától néhány méterre a belső oldalon előkerült egy 10×9 méteres, 2,30 méter falvastagságú kiserőd.

Soproni Sándor nézete szerint ezeket az erődöket közvetlenül a hadrianopolisi csata után építették, amikor a válságos helyzet miatt a *limitaneus*-alakulatokból pótolták a mozgó hadsereg nagy arányú vérveszteségét, és mivel a határ menti csapatokat már nem tudták feltölteni, az erősen lecsökkent létszámhoz igazították az erődöket. A kiserődök azonban az intercisai és a lussoniumi ásatási eredmények tanúsága szerint valószínűleg nem közvetlenül a Valens halála utáni időben épültek, hanem az 5. század fordulóján.

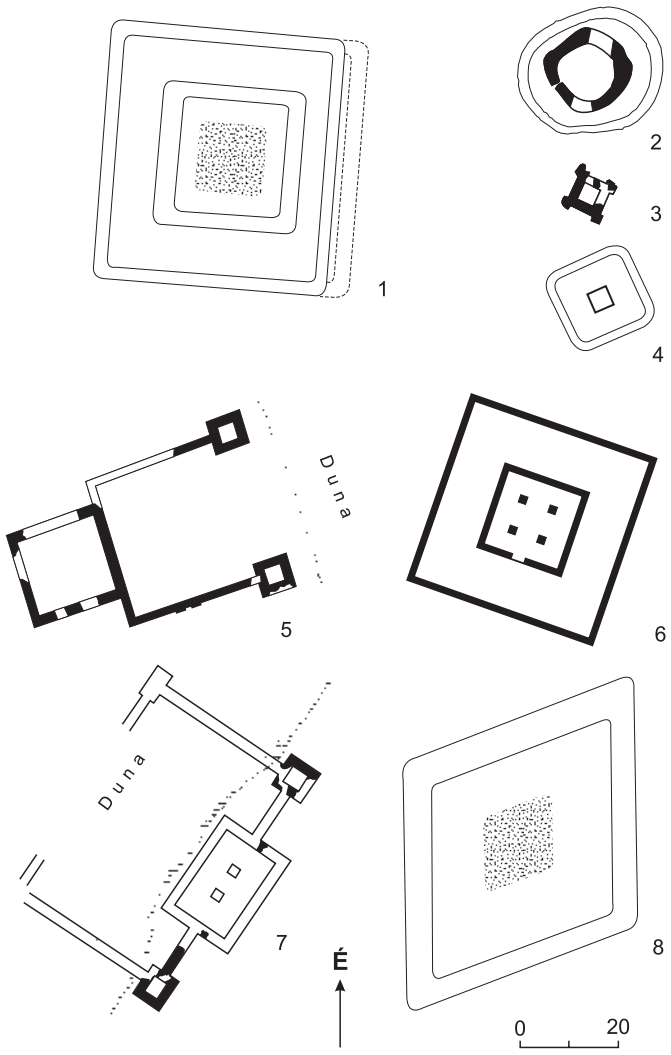

7. Őrtornyok: 1 – Intercisa-6 (Kisapostag), 2 – Arrabona-9 (Gönyű), 3 – Gerulata-4 (Bezenye), 4 – Azaum-3 (Neszmély), 5 – Ulcisia Castra-1 (Szentendre), 6 – Ulcisia Castra-2 (Budakalász), 7 – Lugio-1 (Dunafalva), 8 – Intercisa-10 (Kisapostag)

ŐRTORNYOK

Talán az őrtornyok kutatása tükrözi a leghívebben a pannoniai limeskutatás alakulását. A nagyobb katonai erődítmények felderítése lényegesen könnyebb, mint ezeké a sokszor egészen kicsi, és ha fából voltak, csak felszíni nyomot is alig hagyó építményeké, így feltárásuk jelentős lemaradással követi a nagyobb erődítményekét. Azokon a területeken is, ahol a *castellum*okban már megindult a munka, a környező őrtorony-hálózatról még mindig alig tudunk valamit. Pedig a római hadvezetés kezdettől fogva súlyt helyezett határai biztonságos őrzésére. Lentulus Augustus-kori hadjárata kapcsán olvashatjuk a megjegyzést Florustól: *citra praesidia constituta*, csak éppen azt nehéz eldönteni, hogy milyen jellegű határok mentén milyen típusú őrállomások építéséről van szó. Természetes dolog, hogy a *ripa* állandó jellegű katonai megszállásától, Tiberius, majd Claudius korától kezdve annak ellenére mind határozottabb felügyeletet kellett gyakorolni a határvonalon, hogy a túlparti népekkel kifejezetten jó szerződéses viszonyt sikerült volna kialakítani. Ez azonban elsősorban az auxiliaris táborok építésében nyilvánult meg, nem az őrtornyokéban. A folyami határok őrzését ebben az időben feltehetően inkább rendszeres őrjáratokkal látták el, nem pedig őrtornyokban figyelő katonasággal. Legkésőbb a Kr. u. 1. század század végére azonban a Traianus-oszlop tanúsága szerint általánossá vált a határok mentén a fából épített őrtoronysor.

A régi és az újabb légifelvételek és az egyéb munkák jelentős eredményt hoztak az őrtornyok kutatása terén. Számuk csaknem megkétszereződött az utóbbi húsz év idején, és olyan területeken is jelentős számbeli növekedés tapasztalható, ahol korábban alig egy vagy két ilyen objektumot ismertünk. Ilyen részben az Arrabona környéki szakasz, de még inkább az Annamatiától délre eső terület. Érdekes viszont, hogy a legkutatatlanabb területen, Szekszárd és az országhatár között, alig sikerült változtatni az eddigi igen rossz arányon. Ennek ellenére biztosra vehető, hogy az intenzív kutatások itt is jelentős számbeli növekedést fognak

hozni. Eddig csupán a Solva–11a torony árkából került ki 1. századra keltezhető anyag, de a torony maradványai már teljesen elpusztultak, így nagyságát vagy szerkezetét nem lehet megállapítani, egyedül mintegy 30 méter átmérőjű árka volt megfigyelhető. Az *ala I Britannica* 1. századra tehető bélyeges téglája alapján az Azaum–1a burgusról lehet még feltételezni, hogy hasonló korú, itt azonban még nem volt ásatás.

A 2. századra keltezhető őrtornyok sem ismertek lényegesen nagyobb számban. A korábbiak közül meg lehet említeni a Crumerum–1 burgust, amely leletei alapján ettől kezdve volt használatban, és azokat a fatornyokra utaló nyomokat, elsősorban árokszakaszokat, amelyek többnyire a Pilismarót környéki burgusásatások során kerültek napvilágra. Vannak köztük már kőtornyok is, amelyeknek az oldalmérete akár 16 méter is lehet (Solva–20), azonban az újabban feltárt vagy megismert 2. századi tornyok alapján nem ez az általános. A kutatás rendre megemlékezik a Commodus-kori burgusokról, amelyekre a csaknem teljesen azonos szövegű építési feliratok utalnak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nemcsak burgusokat, hanem *praesidium*okat is említenek a kövek, tehát két eltérő építményfajtáról van szó. Mivel azonban *latrunculi* titkos üzelmeiről van szó, olyan helyen álltak ezek az építmények, ahol remény volt föltartóztatásukra. Az intercisai magaspart szélén épített tornyok (Intercisa–11, 12, 13 és 17) ilyen burgusok lehettek. Alaposabb elemzésre csak a késő római, azon belül a Valentinianus-kori tornyok alkalmasak. A Dunakanyarban kivétel nélkül kőből épültek, a délebbi határszakaszon, Intercisa és Annamatia környékén fából. A nagyjából 10 méter oldalélű tornyot az esetek többségében négyzetes árok, Intercisa környékén és egyebütt kettős négyzetes árok övezte, kivételesen azonban kör alakú árokkal is találkozunk. Csak a Valentinianus-kori őrtornyok esetében találkozunk külső kerítésfallal. Többnyire az árok belső oldalán építették, ekkor természetesen az *agger* támasztásában is szerepet kapott, de előfordul az árok külső oldalán is, mint Crumerum–2 burgus esetében. A torony méretétől függően az emeleti födém alátámasztására oszlopok szolgáltak. Így Solva–19. kiserődbe egy pillért építettek be, a lényegesen nagyobb Solva–23a, a Cirpi–2 és Ulcisia Castra–2 burgusba négy-négy oszlop került. **(7. kép)**

Figyelmet érdemel a Valentinianus-kori őrtornyok méretbeli megegyezése. Ez csak úgy történhetett, hogy központi tervek szerint dolgozott a katonaság. A megegyezés az árkok, a kerítésfalak fontosabb adataira is vonatkozik, érdemes tehát ezeket is bevonni a vizsgálatba. Megfigyelhető, hogy az árkok tengelyüknél mért nagysága igen gyakran 25–26 méter vagy ennek a kétszerese, mintegy 52 méter. Feltehetően 100, illetve 200 lábról, annak itt általános, mintegy 27 centiméteres egységéről van szó. Hasonló a helyzet a falszélességek esetében: a rendre 1,05 körüli érték 4 láb szélesen húzott, az 1,35-1,4 méter széles fal pedig (így Solva–19) 5 láb szélesen húzott falra enged következtetni. A Cirpi–2 burgus fala 1,6 méter széles, ami 6 lábnak felel meg, az árok tengelytől árok tengelyig mért kiterjedése pedig 32,5 méter, ami viszont 120 láb. A megegyezés feltűnő, tehát igen nagy valószínűséggel valós összefüggésekről van szó. A méretazonosság kiterjeszthető a kettős árokkal övezett tornyokra is. Ezek belső árka ugyancsak a 25-28 méteres értéket mutatja.

A rombikus árokkal övezett tornyok önálló típust alkotnak, valószínű keltezésük az Intercisa–10 torony alapján a tetrarchia kora. Hasonlóképpen összetartoznak a négyzetes kettős árokkal övezett, minden valószínűség szerint Valentinianus-kori tornyok, amelyek elsősorban az Intercisa–Lussonium közötti szakaszon fordulnak elő, de néhány más esetben is ilyen toronnyal kell számolni. Feltűnő viszont ezek teljes hiánya a Solva–Aquincum közötti szakaszon és megfordítva, az ott gyakori toronytípus sem valószínű, hogy jelen van attól a szakasztól délebbre. Minden bizonnyal más katonai körzettel kell számolni Valeria e két területe között is.

Különbséget kell tenni őr- és jelzőtorony között. Ahol a limesút közvetlenül a Duna partján haladt, mint a Dunakanyar területén igen hosszan, nem különböztethetők meg, másutt viszont valóban világosan elkülöníthetők a kifejezetten határvédelmi célból a Duna partján vagy a fennsíkok peremén, a vízmosásos völgyek szélén emelt őrtornyok a távolabb haladó limesútnak általában a belső oldalán épített jelzőállomásaitól, amelyek azonban tipológiailag nem vagy csak minimális mértékben térnek el egymástól. Ilyen eset figyelhető meg Pilismarót területén, ahol a limesút a mai országút nyomvonalában haladt, vagy Ercsi, Rácalmás, Kisapostag vagy Báta térségében, ahol a limesút messze kanyarodik a Dunától. Ezeken a helyeken rendre megjelenik egy második őrtoronysor is a part közelében. Jelenlegi adataink azonban nem engedik meg annak elemzését, hogy milyen időbeli kapcsolatban állt egymással a két rendszer.

A pannoniai késő római határvédelem egyik jellegzetessége a Duna partjain épített hídfőállások sora. Hasonló építményeket a Rajna-vidékről ismer a kutatás. Jelenleg 14 ilyen létesítményt ismerünk vagy gyanítunk Pannonia Prima és Valeria határvonalán. Pannonia Secunda határa mentén csupán a Dunától kissé távolabb fekvő, bácsi hídfőállás ismert. Soproni Sándor kiemelte, hogy a hídfőállások a Duna mindkét partján megtalálhatók, többnyire párosan fordulnak elő. Létesítésüket és használatukat az alföldi nagy sáncrendszer feltételezett használati idejére, a 324– 378 közötti időre keltezte. A rómaiak a határfolyókat, így a Dunát is és azok több mérföldes túlparti sávját sajátjuknak tekintették. A hídfőállások tehát – amelyek katonai támaszpontként és raktárbázisként egyaránt működhettek – a 4. századi katonai megújulás és a szomszédos népekkel kötött szerződéseknek a függvényében jöttek létre, és mint ilyenek, nem hozhatók közvetlen összefüggésbe az alföldi sáncrendszerrel. Ennek ellenére megállapítható, hogy a legnagyobb számban éppen Valeria határa mentén, tehát eddig a nagy sánc által övezett terület északi részén kerültek elő ilyen típusú erődítmények.

LIMESÚT

A pannoniai limesutat részben leírja az *Itinerarium Antonini* és a *Tabula Peutingeriana*, amelyek azonban nem alkalmasak arra, hogy meg lehessen állapítani pontos nyomvonalát (l. a fejezet címlapképét). Régebbi és újabb régészeti adatok, valamint légi régészeti megfigyelések alapján ma már esetenként 30-40 kilométer hosszan tudjuk követni vonalát. Mivel egyes szakaszokon a Duna többször megváltoztatta medrét a római kor óta, és mivel az elmúlt két évszázad szabályozásai néhány kanyart átvágtak, csak ezek figyelembe vételével lehet az út és a Duna viszonyát vizsgálni. Olykor, mint például Mosonmagyaróvár környékén viszont éppen a limesút és a táborok segítenek meghatározni a Duna római kori partvonalának pontos helyzetét. **(8. kép)** Az ismert szakaszok alapján elmondható, hogy a katonai mérnökök olyan közel vezették az utat a Dunához, amennyire az áradási és a terepviszonyok csak megengedték, a mocsaras területeket elkerülték vagy töltést építettek az út alá, mint például Szekszárd területén. Az is megfigyelhető, hogy az utak nagyon hosszú, nyílegyenes szakaszokkal rendelkeznek. Ezek az esetenként 10-20 kilométer hosszú szakaszok az út nyomvonalának gondos mérnöki kitűzésére vallanak. Ilyen szakaszokat lehetett találni Százhalombattától északra, Ercsi és Adony között vagy Dunaföldvártól délre. *Csapó Benjamin* egyik térképe bizonyítja, hogy ezt a jellegzetességet a múlt század elején még fel lehetett ismerni a terepen.

8. Valeria katonai parancsnoka *(dux)* felügyelete alá tartozó erődök és az őket jelképező épületek ábrázolása a *Notitia Dignitatum*ban

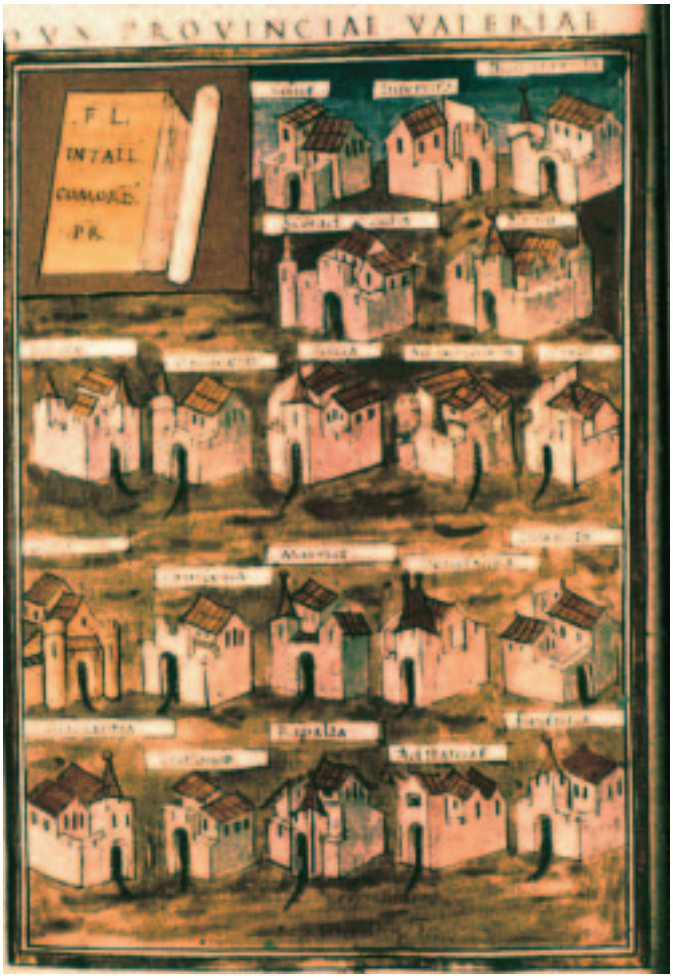

A limesút tábortól táborig haladt, a táborokban a *via principalis* is részét képezte, de majdnem minden esetben található egy másik, megkerülő út is. Ha a tábort olyan helyen építették, hogy az utat nem lehetett rajta átvezetni, mint Aliscában, akkor csak egy bekötőút vezetett hozzá. A jelzőtornyok a legtöbb esetben az útnak a Dunától távolabb eső oldalán épültek, az őrtornyoknak azonban csak akkor volt kapcsolata az úttal, ha az közvetlenül a Duna partján futott. A limesutat pontosan tűzték ki, hosszát pontosan mérték. A távolságot Vindobonától, Carnuntumtól, Brigetiótól vagy Aquincumtól számított mérföldekben adták meg. Az eredeti helyükön talált mérföldkövek nagy segítséget nyújtanak az út nyomvonalának és a távolságadatoknak a rekonstruálásában. Dunaújvárostól délre 3. századi mérföldkövek segítségével sikerült a három nyomvonalat pontosan keltezni.

A limesút szerkezete más az erődökben és más a településeken kívül. A Brigetióból, az Aquincumból és az Intercisából ismert esetek alapján vastag alapozásra kőlapborítás került az erődökben, azokon kívül azonban többnyire csak kavicsborítással látták el. Néhány metszet alapján elmondható, hogy az út ágyát 80 centiméter mélyen alapozták, amely több rétegben követ és földet tartalmazott, majd erre került a kavicsos burkolat. Mint katonai objektumot, az utakat is a katonaság építette és tartotta karban. Erre utalnak a mérföldkövek útjavításra vonatkozó adatai. Az utak építését és karbantartását minden bizonnyal szakaszokra osztották az egyes csapatok és egységeik között. A jó vonalvezetésű és szilárdan megépített római utakat, így a limesutat is még sokáig használták a római kor után, hiszen ez volt az egyetlen, télen is használható közlekedési vonal. Így volt ez a középkorban és később is, egészen a modern országutak megépítéséig. Nem véletlen tehát, hogy még modern országútjaink is – részben legalábbis – megegyeznek a római utakkal.

KÉSŐ RÓMAI ERŐDÖK PANNONIÁBAN

Tóth Endre

Keszthely–Fenékpusztán, Környén, Ságváron és Alsóhetényben nagy, négyzet alakú, kerek oldaltornyos falakkal körbezárt építmények alapfalait rejti a föld. Alaprajzuk nem emlékeztet a római városokra, sokkal inkább hasonlít a katonai építményekre. Rendeltetésük sokáig vitatott volt. Az összes erődnél meglévő kerek oldaltornyok miatt nem volt kétséges, hogy ezek a 4. században épült objektu-

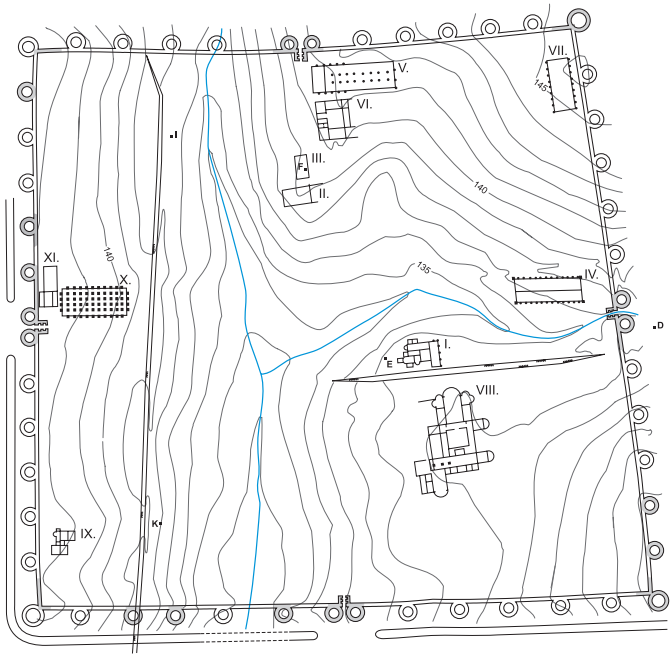

9. Az alsóhetényi erőd II. periódusa

mok azonos építészeti típust képviselnek, azaz a Dunántúl belsejében épült erődök valamilyen módon összetartoznak. Az erődfalakkal körbevett, táci 4. századi rommező mindazokat a jellegzetességeket magán viseli, ami a belső erődök első periódusát jellemzi, ezért a belső erődök közé kell sorolni.

Az 1970-es évek végéig csupán Keszthely–Fenékpusztán folyt régészeti feltárás. Mivel kerek oldaltornyokkal nem építettek táborokat a pannoniai határszakaszon, eleinte erődített településnek, erődített városnak tartották ezeket a létesítményeket, amelyek védelmet nyújthattak a környező földművelő lakosságnak, akik a 4. századi barbár betörések alkalmával az erős falak védelmébe tudtak menekülni.

Az erődök rendeltetésének, alaprajzának, építéstörténetének kérdésében eredményeket hozott a 25 évig tartó ásatás. A máig beépítetlen területű Alsóhetényben 1969–1971-ben, majd 1981-től 1994-ig, Ságváron a falu alatt 1971–1979 között a Magyar Nemzeti Múzeum régészei vezették a feltárásokat. Az ásatások legfontosabb eredményeként ismertté vált, hogy az erődök eredetileg nem kerek oldaltornyokkal épültek fel. Ez azt jelenti, hogy a védműveket átépítették, s létezett egy II. periódus. Az I. periódusban vékonyabb (120-150 centiméter vastag) erődfalak, U alakú oldal- és legyező alakú saroktornyok vették körbe a települést. Ez az alaprajzi típus viszont a Duna-határ katonai építkezéseiről már jól ismert, és Nagy Constantinus (306–337) uralkodási idejére – annak végére – keltezhető. Ezért katonai építkezéseknek kell tartani az erődöket. Soproni Sándor a 4. századi igazgatási kimutatásban, a Notitia Dignitatumban felsorolt cohors parancsnokok állomáshelyével azonosította a lelőhelyeket. Eszerint Környe – *Vincentia*, Ságvár – *Quadriburgium*, Alsóhetény – *Iovia* cohors-állomáshelyek voltak.

A védművekkel közrefogott alsóhetényi erőd a legnagyobb alapterületű a belső erődök között. Alaprajza szabálytalan négyszög, oldalai rendre: 458, 450, 472 és 499 méter. A ságvári erőd északi oldala 298, a keleti 225, a déli és a nyugati 270 méter hosszúságú. A környei erőd rekonstruált területe 390×350 méter. Valamivel kisebb a fenékpusztai, még kisebb a táci erőd. Az alsóhetényi erődben – legalábbis ahol meg lehetett figyelni – a belső épületek felmenő falait téglából rakták.

Az erődök első és második periódusának alapterülete azonos. A védműveket legyező alakú sarok- és U alakú oldaltornyokkal építették fel. A kapuk az I. és a II. periódusban is ugyanott nyíltak. Ságváron az oldaltornyok alapozása ugyan szögletes volt, de hasonlóan a táci erődhöz, a felmenő falak sarkait feltehetőleg ívesre falazták. Az alsóhetényi erőd – azonosan a többivel – lazán épült be. Épületei a négy pillérsoros horreum, egy három hajós és egy teremraktár, egy gyengébb falú gazdasági épület, karámok, „laktanya", fürdő, villaalaprajzú perisztiliumos főépület. A késő császárkorban gyakori külső falpillérek, a nagy méretek és a célszerűség jellemzi ezeket az épületeket, a luxus, a belső terek bármiféle díszesebb kiképzése hiányzik. **(9. kép)**

Az ásatások eredményeként meg lehetett állapítani: a belső erődök nemcsak védműveik azonossága, hanem mind a hely kiválasztása, mind a beépítés jellege és az épületek rendeltetése tekintetében jól meghatározható, azonos típust képviselnek, tehát azonos elgondolás szerint épültek:

A) A földrajzi elhelyezkedés: a valeriai erődök a tartományt kelet felől határoló Dunával nagyjából párhuzamosan, egy észak–déli vonal mellett szabályos elosztással épültek; a Környe–Ságvár–Alsóhetény vonaltól a táci erőd kissé keletebbre épült fel. A fenékpusztai erődöt a Balaton nyugati végéhez telepítették.

B) A hely kiválasztása: az erődök telepítésére olyan helyet kerestek, ahol közvetlenül az erőd mellett bőségesen állt rendelkezésre víz. A hely kiválasztásának másik szempontja – ahol erre mód volt – az erődítmény elrejtése lehetett. Ez a ságvári és a környei erődöknél figyelhető meg leginkább.

C) A védművek: Az erődök tájolása a környei kivételével észak–déli. A ságvári, az alsóhetényi és a táci erődök I. periódusának a négyzet felé közelítő területét körbefogó védművek alaprajza megegyezik (U alakú oldal és legyező alakú saroktornyok). A nagyobb erődöknek négy, a kisebbeknek két kapuja volt. A második periódus erődfalai pontosan az első periódusú falak helyére kerültek, és nagy, kerek oldaltornyokkal építették fel. A kapuk az oldalfalak tengelyében nyíltak.

D) A beépítés: a belső erődökben ugyanolyan rendeltetésű épületek álltak: villaszerű főépület (Ságvár, Alsóhetény, Tác, Fenékpuszta), horreum (Ságvár, Alsóhetény, Fenékpuszta), raktárak (Ságvár, Alsóhetény, valószínűleg Fenékpuszta), fürdő (Alsóhetény, Tác, valószínűleg Ságvár). Tácon az erőd nagyobbik, déli fele még nincsen feltárva. Környén pedig a mai falu ráépült ez erődre, ezért a belterület nem kutatható.

E/ *Időrend*: a ságvári erőd építésének kezdetét a védművek építészeti típusa, a tömlöc-hegyi temető kezdete és a két objektumban előkerült érmek alapján Nagy Constantinus uralkodására (312–337), talán annak végére lehet keltezni. Az I. periódusú erődfalakat a legyező- és U alakú tornyokkal építették fel; az erődfalak ekkor még a szokásos 150 centiméter vastagságúak voltak. Az átépítés (II. periódus) a védműveket érintette. Az erődfalakat 200–250–270 centiméter vastagságúra építették át, és 14–15 méter külső átmérőjű, 200–270 centiméteres falvastagságú, kerek oldaltornyokkal együtt falazták fel. **(10. kép)** Az átépítés a fenékpusztai és az alsóhetényi kronológiai megfigyelések alapján I. Valentinianus (364–375) uralkodásának végén vagy kevéssel ezután történt. A táci erődöt azonban nem építették át. Azt jelenti-e ez, hogy kikerült a belső erődök közül és a katonai felhasználásból, ma még megállapíthatatlan. Viszont Fenékpusztán hiányzik az első építési periódus: a fenékpusztai erődöt a többinél később, kerek oldaltornyokkal építették meg.

Az ásatások eredményeként választ lehetett kapni arra, hogy az erődökben milyen gazdasági tevékenység folyt. A horreumokban raktározott gabonából félgömb alakú, földbe vágott kemencékben sütötték a kenyeret (Fenékpuszta, Ságvár és Alsóhetény); vasfeldolgozásra, mezőgazdasági eszközök készítésére az előkerült nyersvas tömbökből és eszközökből (Fenékpuszta és Alsóhetény) következtethetünk. Az állatvágásokat és a húsfeldolgozást a Fenékpusztán feltárt állatcsontokkal teli szemétgödrök és az alsóhetényi erődtől délre talált, füstölő helyek bizonyítják. A belső erődök a késő római hadseregreformok eredményeként kialakított ellátó bázisok voltak, amelyeket egyrészt a határon állomásozó katonaság, szükség esetén pedig a tartományba érkező, ún. mozgó hadsereg (*comitatenses* alakulatok) ellátására és elszállásolására alakítottak ki. El tudták látni a mozgó hadsereget is élelmiszerrel, a környező lakosság számára pedig mezőgazdasági eszközöket készítettek. Az erődök-

10. Az alsóhetényi erőd kerek oldaltornyainak alapozása

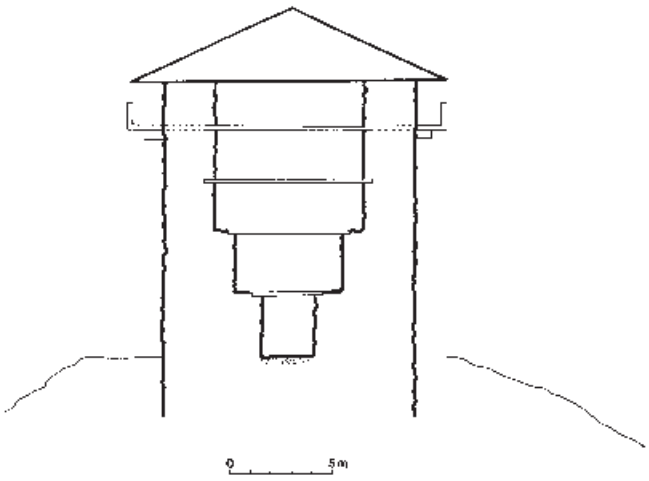

11. A ságvári őrtorony rekonstrukciós metszete

ben állomásozó 300-400 fős gyalogos egység a helyőrségi feladatokat látta el.

A késő római katonai író, Vegetius azt tanítja, hogy magasabb domb közelében nem szabad tábort ütni, mert az ellenség elfoglalhatja (*Epitoma* I 22.). A 374-es szarmata–kvád betörés alkalmával a tartományba nyomuló ellenség a Kelet-Dunántúlt hónapokra megszállta. Ez szükségessé tette az erődök védelmi képességének a növelését. A védművek falainak megvastagításán túl ennek volt köszönhető, hogy a ságvári erőd melletti Tömlöc-hegy erőd-közeli végére őrtornyot építettek. **(11. kép)** A torony mindeddig egyedülálló felépítésű Pannoniában. A limes menti őrtornyokhoz hasonló alapterületű, 12×12 méteres felületen az alapozás tömör kőfalazás; a legalsó helyiség szintjén a falvastagság 5 méter. A II. periódusban épült fenékpusztai erőd a Balaton és mocsarai miatt szinte megközelíthetetlen volt, tehát helyének kiválasztásánál a védelmi szempontokat messzemenően érvényesítették. Ez azt jelenti, hogy az erődöket a hathatósabb védelem érdekében feltehetőleg a Kr. u. 374-es nagy szarmata–kvád betörés tapasztalatai alapján építették át.

Az alsóhetényi erőd alapfalaiból mintegy 600 szétdarabolt, nagyrészt márvány sírkőtöredék, egy oltártöredék és egy márványból faragott, életnagyságúnál nagyobb császárszobor töredéke került elő. **(12. kép)** A sírkövek egységes stílusa a nyugat-dunántúli és a délkelet-pannoniai kőfaragással áll szoros kapcsolatban, és a Kr. u. 1. század végétől a Severus-kor végéig keltezhetőek. Mivel a Dél-Dunántúlon mindeddig hiányzik városi jogú település, lehetséges, hogy a faragványok egy olyan, ma még ismeretlen helyen fekvő municipium temetőjéből származnak, amely a 4. századra elnéptelenedett, és temetőjének a sírköveit építőanyagként használták fel.

Valeria és Pannonia Prima legnagyobb szabású, tervszerű, átgondolt, 4. századi építkezései a belső erődök. Egyedül az alsóhetényi erőd oldaltornyaiba több építőanyagot falaztak be, mint amennyire a teljes dunántúli limes őrtornyainak Valentinianus-kori kőbe építéséhez

12. Császárszobor töredéke az alsóhetényi erődből

szükség volt. A tartomány területét lefedő nagyszabású, a katonai erődítések 4. századi alaptípusait használó, az azonos alaprajzi séma szerint építkező, majd mindezt átépítő elgondolást és tervezést – s főképpen mindennek megvalósítását – jelentős közmunkával csakis a katonai vezetés irányíthatta és végeztethette el. Az erődök utánpótlási bázisok, új ellátó központok voltak, a cohors éppen csak a helyőrségi, de legkevésbé sem a védelmi feladatokat tudta ellátni. Mindezek alapján a belső erődöket biztonsággal be lehet sorolni a késő császárkori katonai rendeltetésű, katonai ellenőrzés alá tartozó építmények közé.

	VINCENTIA Környe	QUADRIBURGIUM Ságvár	IOVIA Alsóhetény	? Fenékpuszta
erődméret	16 ha	7,3 ha	21 ha	7,8 ha
erődfal vastagsága	230–300 cm	280 cm	150–160 cm	230–250 cm
oldaltorony átmérője	1580 cm	1300 cm	1350 cm	1400 cm
oldaltorony falvastagsága	220–230 cm	200 cm	250–260 cm	240–270 cm
saroktorony átmérője	–	Kb. 1600 cm	1700 cm	1600 cm
saroktorony falvastagsága	–	250 cm	275 cm	260 cm
kaputornyok átmérője	–	1370 cm	1350 cm	1430 cm 1380 cm

A hatalmas építmények évszázadokig állták az időjárás viharait. Nagy méretük miatt a kedvező helyen fekvő fenékpusztai erőd kivételével a római kor után már csak kőbányának használták a magyar középkorban. Mindenesetre az Északkelet-Dunántúl egyes római épületromjait jól ismerte Kézai Simon, aki a hatalmas építményeket a hunokhoz és a honfoglalás kori eseményekhez kötötte. Ő írta, hogy Szvatoplukot Bánhida mellett egy régi városban győzték le, amelynek maradványai még állnak: ez a város pedig a környei erőd volt.

RÓMAI UTAK A DUNÁNTÚLON

Tóth Endre

A Római Birodalom katonai irányítását és a közigazgatás eredményes működését a földrajzi viszonyok figyelembevételével célszerűen kialakított, tartósan megépített és karbantartott úthálózat segítette elő. Nem volt ez máshogyan Pannoniában sem. A jól megépített utakon a közlekedés irányáról a katonai és a polgári igazgatási központok között a római útitérkép *(Tabula Peutingeriana)* és útikönyvek tájékoztattak (*Itinerarium Antonini* és *Itinerarium Burdigalense*).

Az úthálózat két főútra támaszkodott. Délnyugat-Pannoniából Emona és Poetovio térségéből – mintegy az itáliai Via Posthumia folytatásaként – egy főút vezetett a Dráva–Száva között kelet felé Sirmiumba és a Duna-határra, biztosítva Itália és a nyugati birodalomrész szárazföldi összeköttetését Kis-Ázsiával és a keleti tartományokkal.

A másik főút Itália határáról észak felé vezetett. A hódítás előtt már használt, de még kiépítetlen, ún. Borostyánkő-út nyomvonalát követte: Aquileiától Emonán és Poetovión keresztül észak felé a birodalom határára a Dunához tartott. Ez az út a borostyánkő-kereskedelemről az újkorban a Borostyánkő-út nevet kapta. Savaria déli kapuja közelében előkerült egy mérföldkő, amelyen kivételesen magától Róma városától mérték a távolságot: a 675 mérföld megegyezik Savariának Rómától a római utakon mért 1000 kilométeres távolságával. **(13. kép)**

Amikor Claudius uralkodásának végén a hadsereg felzárkózott a Duna mellé a birodalom határára, majd a Flavius-kortól kezdve megépült a part menti táborsor és őrtoronylánc, a közlekedést biztosító útvonal is megépült közöttük. Az egy vonalra megszervezett katonai védelem miatt megnőtt a Duna menti út jelentősége.

Az *Itinerarium Antonini*-útikönyv a tartományi főutakat a poetoviói kiindulással olyan módon rendszerezte, hogy a katonai és a polgári igazgatási központok között áttekinthető tájékozódást tudjon adni. A tartományon keresztülvezető birodalmi főutak (a Duna menti hadiút, a Byzantium felől érkező Sirmium–Sopianae–Savaria–Augusta Treverorum/Trier közti út) után a két tetrarchia kori polgári helytartói székhelyről, Savariából és Sopianaeból (Pécs) kiindulva a helyi leágazásokat sorolja fel. Savariából utat írt le a vindobonai (Wien) legiotáborba, Carnuntumba, Arrabonán (Győr) keresztül a brigetiói (Komárom–Szőny) legiohoz, végül pedig Aquincumba. Sopianae-ból, Valeria tartomány polgári helytartójának a székhelyéről tájékoztatta az Aquincumba, a Brigetióba és a Carnuntumba igyekvőket. Az útikönyv az egyes útszakaszok leírásánál célállomásként minden esetben a polgári és a katonai helytartói székhelyeket és a legiotáborokat adja meg.

A terepjelenségek alapján az 1980-as évektől folyt a dunántúli főutak feltérképezése. Világossá vált, hogy ma a terepen csak az útikönyvekben megadott és az állandóan karbantartott főutak nyomvonala lelhető fel. Amíg a nyu-

13. A savariai mérföldkő töredék és felirata

gat-dunántúli utak majd teljes hosszában ma is megállapítható nyomvonalon futnak, a Dunántúl keleti felében csak egyes rövidebb szakaszok határozhatók meg. A római Itinerariumban feljegyzett adatok – a sokszoros másolás miatt – hiányosak, egy-egy útállomást a távolságadattal a másolás során kifelejtettek. Az útnyomok kutatásában sokat segítenek a földrajzi névgyűjtések és a régi kéziratos térképek: a 19. század elején a földmérő mérnökök, amennyiben megvolt az érdeklődésük a mesterséges felszíni jelenségek iránt, a római útszakaszokat nem egyszer felrajzolták.

Az utak vonalvezetéséről biztonsággal megállapítható, hogy ahol a domborzati viszonyok lehetővé tették, azaz sík területen, a nyomvonal egyenes: ez mind a Borostyánkő-út, mind a Savaria–Arrabona közti út esetében megállapítható. Ahol a felszín dombokkal tagolt volt, ott lehetőség szerint kerülték az emelkedőket-lejtőket: a nyomvonal az azonos szintvonalat követi (ez a Duna-kanyart lerövidítő, a Pilis délnyugati szélén futó úton volt a leginkább megfigyelhető).

A Borostyánkő-út teljes szakasza ismert. Az út Lentitől délre lépi át a Drávát, és az egykori varasd–pozsonyi országút alatt vagy közvetlen környékén fut Salla municipiumáig (Zalalövő). Innen a szántóföldeken át vezet Nádasd körzetébe, majd két ágra szakadva kelt át a Rábán. A nyugati ág nyomvonala ismeretlen, de egy 18. századi térképre rárajzolták: Körmend alatt vezetett északra, Savariába. A keleti ág Katafától északra haladt át a Rábán, és nyomvonala Savariáig mindvégig pontosan ismert. A Rába déli partján egy árokkal körülvett kiserőd ellenőrizte. A rábai átkelésre épített híd helyét egy 19. századi vázlatrajz őrzi. Rempehollós és Sorokpolány között ráépült a mai út. Sorokpolánynál az út nyugati oldalán egy útállomás állt fenn a 3. század közepéig. **(14. kép)** Savaria észak–déli főútját alkotta, majd Olmód térségében lépett át Ausztriába. Nyomvonala innen Sopronig ismert, majd szintén ismert nyomvonalon tartott Carnuntumig, a Dunához.

A Savaria–Brigetio út Arrabonánál érte el a limesutat, és attól kezdve Brigetióig közös az útvonal. Savariától a Rábáig a nyomvonal végig ismert. Az út Sárvártól északra kétfelé ágazik. A délkeleti ág Aquincum felé tart. Az északkeleti ág mellett egy útállomást tárt fel Gabler Dénes. A nyomvonal Ostffyasszonyfa és Pápócz között ma már csak egy 19. századi kéziratos térképről rekonstruálható, mert elszántották. Pápócnál keletre fordul, majd átkel a Rábán, és egy útállomás mellett észak–északkelet felé, Egyed irányába halad. Rábaszentandrástól északra az eke egy mérföldkövet fordított ki a földből a római út mentén, amelyen csak a XLVII MP távolságmegjelölés olvasható: ez megfelel a lelőhely és Savaria távolságának. Az út – átkelve a Rábán – keresztezte Mursella municipiumát, majd Ménfőcsanak térségében érte el Arrabonát. Az utóbbi szakaszon 3. századi mérföldkövek kerültek elő. Ezen az úton tért haza Nagy Károly, frank király és serege 791-ben az avar hadjáratból.

A Savariából Aquincumba vezető út Rába-hídjának cölöpjei megmaradtak a folyó medrében. Az út Sárvártól Celldömölkig csak néhol figyelhető meg; a Somló-hegytől keletre érte el a Bakonyt, és többé-kevésbé a mai 8. számú út körzetében, egyre kevésbé megfigyelhető nyomvonalon haladt Aquincum felé.

A Savaria és a Sopianae közti útnak csak kis szakaszai ismertek, a terepviszonyok azonban eléggé pontosan meghatározzák a vonalvezetését. Sorokpolánytól északra szakadt ki a Borostyánkő-útból. Az út kavicsozásának kevés nyoma maradt a Rábáig, egy útállomás maradványai jelzik az átkelőhelyet. Az út innen délkelet felé felé fordul, de kavicscsíkja nem figyelhető meg, Keléd környékén azonban Römer Flóris a 19. században feljegyezte, hogy a római út-

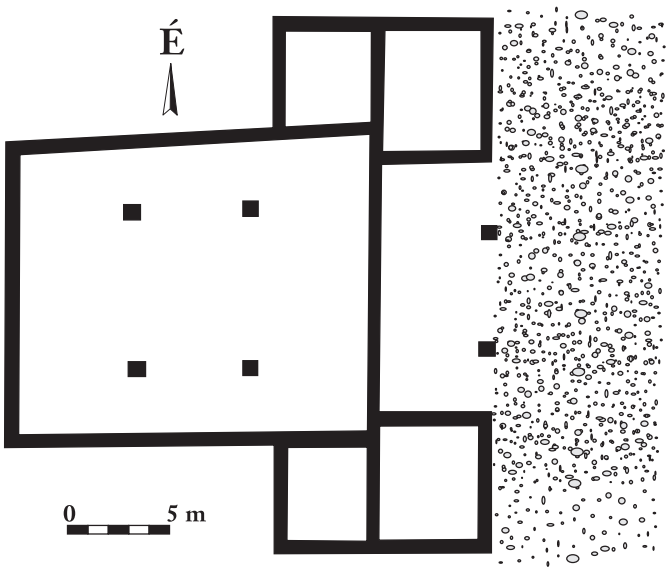

14. Útállomás a Borostyánkő-út mentén. Sorokpolány

test használatban volt. Az út Balatonhídvégnél vagy Fenékpusztán keresztül haladt dél felé, majd Somogyzsitván át tartott délkeletre, Szigetvár irányába. A várostól északra, Basal faluban 1217-ben *via Imperatorisnak* neveznek egy nagy utat, amely lehetségesen a római úttal egyezik; a keresztes seregek, így Barbarossa Frigyes császár hadserege vonult erre Konstantinápoly felé: innen ered középkori neve.

Még kevesebb nyoma maradt a Sopianae-ből észak felé, Arrabonába, Brigetióba és Aquincumba vezető utaknak. A három út két vonalon hagyta el Sopianae területét. Az Aquincum felé vezető keleti ág a terepviszonyok alapján lehetségesen Hosszúhetény–Zobákpuszta–Magyaregregy irányban vezetett át a Mecseken. A másik lehetőség a mai 6. út vonala Bonyhád térségéig, ahol észak felé fordult. Vajtától és Cecétől kissé keletre haladt Tác felé, majd tovább, útválasztással Gorsiumon vagy a közeli Herculián (Szabadbattyán?) át Tárnokon keresztül érkezett Aquincumba. A másik két út feltehetőleg azonos nyomvonalon vezetett Dombóvár körzetéig. A nyugati út Alsóhetényen, Ságváron keresztül érte el a Balatont, amelyet kelet felől megkerülve Litér, Zirc, Veszprémvarsány és Pannonhalma körzetében jutott el Arrabonába. A keleti ág vonala egyáltalán nem ismert. Mindenesetre áthaladt Szabadbattyán körzetén, majd a Vértes és a Bakony között, Mór, Oroszlány, Kocs és Mocsa térségében érte el a brigetiói legiotábort.

A Duna-kanyart lerövidítő út részben a terepviszonyok, részben a szétszántott kavicscsík alapján szinte teljes hosszában meghatározható nyomvonalon fut Pilisborosjenő–Piliscsév–Kesztölc–Dorog-vonalon, és Tokodnál csatlakozik a limesúthoz. Az út mellett Pilisszántón és Piliscséven az út biztonságát ellenőrző 4. század végi kő őrtornyok alapfalait tárták fel.

Pannonia és egyben a birodalom dunai határa mellett vezető, jól karbantartott limesút nyomvonala a légifényképekről – Visy Zsolt kutatásai alapján – teljes hosszában ismert. Ez az út kötötte össze a legio- és segédcsapat-táborokat, őrtornyokat.

Az utak általában 50-70 centiméter magas töltésen futottak: a Borostyánkő-út töltése Nádasd, a savaria–arrabonai út töltése Kemenesszentpéter mellett maradt meg viszonylag eredeti állapotában. A úttest 5-8 méter szélességű. A nyugat-dunántúli utaknál a töltést 60-80 centiméter vastagságban, jól ledöngölt kavicsból építették meg, általában nagyobb kövekből készült, alapozás nélkül. Az utak felső rétegében a kavicsot malteros kötőanyaggal rögzítették. A kavicsokra tapadt kötőanyag néhol ma is megfigyelhető. Kőlapokból készült burkolatot szinte csak a városi szakaszoknál és az utcáknál alkalmaztak: Savariában és Scarbantiában bazaltlapokkal, Aquincumban is kőlapokkal fedték az utat. **(15. kép)** Mivel az utak töltésre épültek, a két oldalán árokra nem volt szükség. Ha a feltöltést a földművelés később elegyengette is, a szétszántott kavicssáv sok helyen ma is jelzi az utak nyomvonalát. A Kelet-Dunántúl szegényebb kavicsban: a töltést zúzott kőből rakták, ezért az újkori szétszántás után alig maradt nyoma útfeltöltésnek. Összefüggő vonalakat, nyomvonal-változásokat szinte csak a limesúton lehetett megállapítani.

Az út menti szálláshelyekről, a lóváltó-állomásokról és a hidakról keveset tudunk. A Borostyánkő-út mentén a terepviszonyoktól, főképpen a vízi átkelőhelyektől függően általában 15 kilométeres távolságban álltak. **(16. kép)** A fontosabb folyóátkelőket erődített őrhelyek felügyelték, mint Katafán. Útállomást Sorokpolánytól délre ismerünk, kőből épült hídmaradvány Savariában került elő. Megtalálták a városból a Perint patakon át nyugat felé kivezető út hídpillérének alapozását. A hidat történeti forrás is említi: Quirinus sisciai püspököt egy hídról dobták bele a patakba; ennek a hídnak a pillére került elő. A Savariából Aquincumba vezető út Sárvártól északkeletre keresztezte a Rába folyót. A hidat a mederbe levert cölöpök pillérként

15. É–D irányú utca részlete. Brigetio

16. Szekér- és lovasábrázolás, temetési menet egy intercisai sírépítményből

tartották, a cölöpök közét bazaltkövekkel erősítették meg. A híd pilléreit a Rába folyó medre ma is őrzi: a dendrokronológiai vizsgálat a fák kivágását a 180-as évekre határozta meg. Hasonló cölöpkötegek tartották az aquincumi legiotábor mellől a Barbaricumba átvezető fahíd pilléreit is.

A római utakat a Nyugat-Dunántúlon a Karoling-korban még használták, és egyben tájékozódásul szolgáltak. Az Árpád-kori oklevelekben a széles kavicssávot öttevénynek nevezik: ez az öntvény (amit kiöntöttek) szó régi alakja, amely földrajzi névvé válva rögzült. Néhol még az országutak felületén a kavicsot összekötő malteres rögzítés is megfigyelhető volt, amit a középkori oklevelekben is jelöltek (*opus cementarium*). A Duna menti út megjelölésénél inkább a köves út (*via lapidosa*) megjelölést használták.

A PANNONIAI VÁROSOK

A PANNONIAI VÁROSOK KIALAKULÁSA

Nagy Mihály

Magyarország területének történetében olyan értelemben is új korszakot képvisel a római kor, hogy ettől a korszaktól beszélhetünk a mai értelemben vett urbanizációról. Olyan új építési technikák jelentek meg, mint a közműszolgáltatás (ivóvíz-vezetékek hálózata, eső- és szennyvízelvezetés), a padló alatti és a falba rejtett fűtőrendszerek a magán- és középületekben, a fürdőkben.

Pannoniában városok kialakulásán bizonyos fokú önigazgatási joggal, autonómiával rendelkező közösségek létrejöttét kell értenünk. Ez a mai szemlélettől eltérően azt jelenti, hogy a városi jogállás elsődleges kritériuma a területet irányító közösség jogállásának minősége, és nem a település nagysága vagy az urbanizáltsági foka volt. Autonóm közösségen – amelyek létrejöttük típusai szerint *coloniá*k, *municipium*ok, *civitas peregrinák* lehetnek – egy adott területen honos lakosságnak a legfelsőbb állami vezetéstől függő, de általa elismert helyi önigazgatási joggal rendelkező szervezetét értjük. Pannonia városi közösségeinek létrejöttében és fejlődésében alapvető szerepet játszottak a katonák és a katonaságot követő polgári elemek.

Pannonia provincia városi rangra emelt autonóm területi közösségeinek létrejöttét és területi eloszlását *Kuzsinszky Bálint*, Aquincum jeles kutatója óta több szakember tanulmányozta, azokról mégis viszonylag keveset tudunk. A római kor városai a kor fontos, őskori előzményekre visszavezethető közlekedési csomópontjaiban – gyakran folyóvölgyekben, átkelőhelyeknél – alakultak ki. A rómaiak az önként meghódolt vagy katonai erővel meghódított bennszülött népcsoportokat *civitas peregrinává* szervezték. Ezek eleinte a *praefectus civitatis* (valamelyik közelben állomásozó római katonai egység tisztje) felügyelete alatt álltak, majd egy szélesebb körű autonómia biztosítása keretében a bennszülöttek közül választott *praepositus*okat állítottak a civitasok élére. Mócsy András szerint legkésőbb a pannon–dalmata lázadás első szakaszának leverése után, Kr. u. 8-ban megkezdődött a későbbi Pannonia provincia területén a civitas peregrinák megszervezése. E korai civitasok listáját az idősebbik Plinius művéből ismerjük. A római kori feliratos kőemlékek – a *civitas Eraviscorum* kivételével – rendkívül ritkán említik a civitasokat. **(17. kép)**

A római hódítás után a provincia területének egy része megmaradt a civitasok territoriumának keretein belül, másik részét feltehetően kisajátították és közfölddé, *ager publicus*sá nyilvánították. A civitasok területe valószínűleg már ekkor elkülönült a tisztán katonai közigazgatás alatt álló területektől, mely utóbbiak rendeltetése a katonai táborok szükségleteinek biztosítása volt. Az első város katonai igazgatás alatt álló területen, az emonai legiotábor helyén, a legio távozása után, a veteránok letelepítése útján jött létre Kr. u. 15-ben. A következő város Savaria a stratégiai fontosságú Borostyánkő-úton, az Arrabona, Brigetio, Aquincum, Sirmium térsége felé kiágazó utak csomópontjában, feltehetően egy katonai tábor helyén jött létre Claudius császár uralkodása idején, legios veteránok letelepítése útján. A Flaviusok idején a Száva völgyében a keletre vezető, szintén stratégiai fontosságú úton alapítottak két coloniát, Sisciát és Sirmiumot veterántelepítés útján, mindkettőt valószínűleg Kr. u. 71-ben. Ugyanezen az úton a Flaviusok alatt két municipiumot is létrehoztak, Neviodunumot (municipium Latobicorum) és Andautoniát. A municipiumok – sokszor igen nagy méretű – territoriuma (külterülete) kisebb egységekre, *pagus*okra és *vicus*okra volt felosztva. Katonai területen más típusú, bizonyos fokú autonómiával rendelkező közösségek is létrejöhettek (például a legiotáborok melletti *canabae* vagy a segédcsapatok táborai mellett kialakult *vicus*ok). A Flaviusok alatt tovább folytatódott a municipiumok alapítása a Borostyánkő-úton is. Közelebbről meg nem határozható időpontban, egy korábban letelepített, segédcsapatokból leszerelt veterán közösség átszervezésével alapították meg

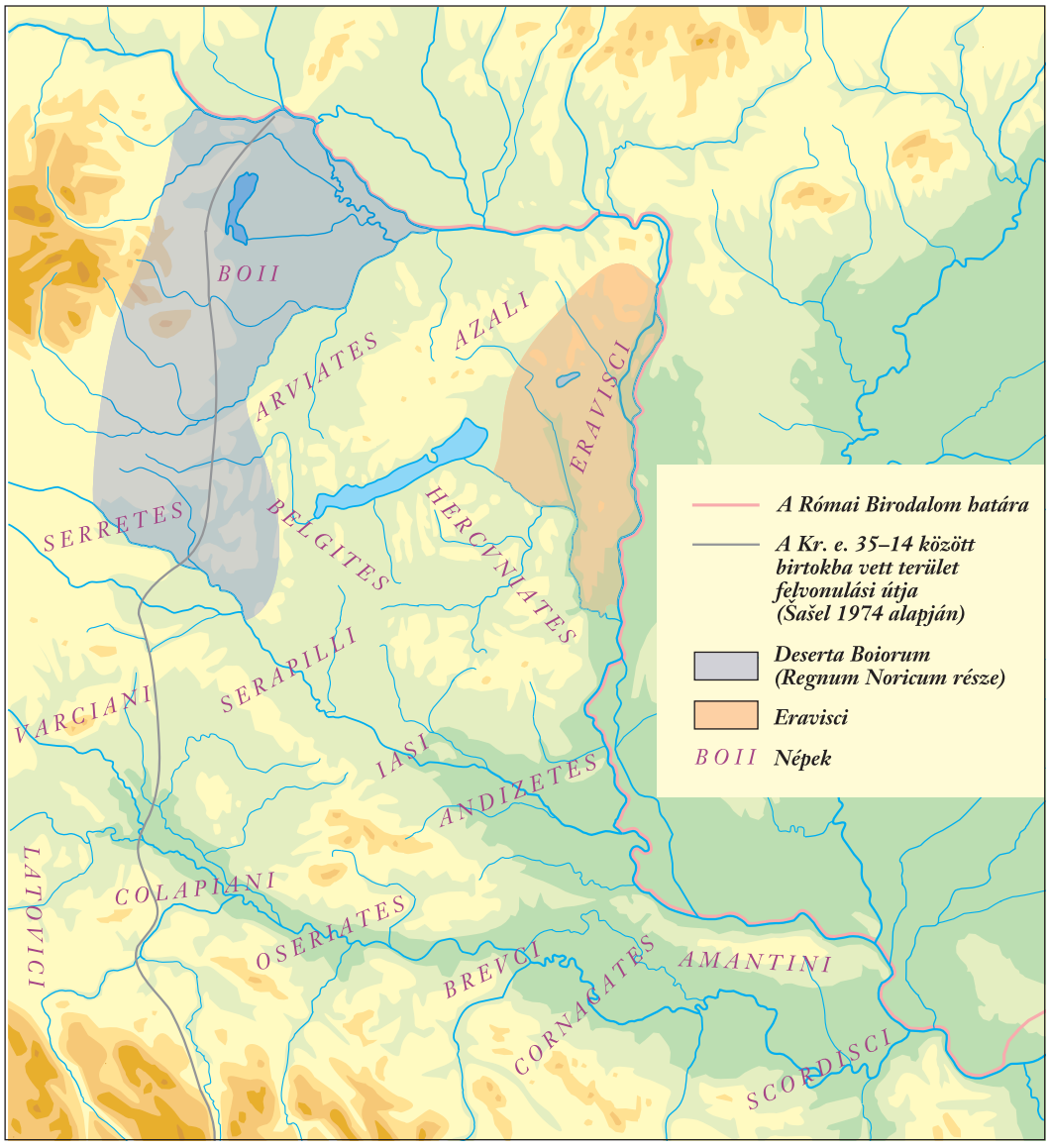

17. Pannonia területén élő törzsek az 1. század közepéig

Scarbantiát. Traianus uralkodása idején tovább folytatódott a legios veteránok coloniákba való letelepítése. Pontosabban meg nem határozható időpontban, talán már a traianusi dák háborúk megkezdése előtt, a Borostyánkő-út és a Dráva-menti út elágazásánál, a korábbi legiotábor helyén alapították Poetoviót. Pannoniában Hadrianus uralkodása idején alapították a legtöbb várost. A császár a Poetovióból Sirmiumba vezető, Dráva menti úton, fontos közlekedési csomópontban alapította meg Mursa coloniát. Hadrianus alatt fordult elő először Pannoniában, hogy a legiotáborok közelében kialakult polgári közösségek – nem a katonai eredetű *canabae* – közül kettőnek, Carnuntumnak és Aquincumnak municipium rangot adományoztak. Ezek – Felső-, illetve Alsó-Pannonia fővárosai – voltak a tartomány legnagyobb városai. Hadrianus uralkodása idején a Borostyánkő-úton is tovább folytatódott a városok alapítása. Municipium rangot kapott a Zala folyó zalalövői átkelőjénél fekvő, egykori katonai objektum mellett kialakult polgári közösség (municipium Sallensium). Eddigi ismereteink szerint szintén Hadrianus nevéhez fűződik a Drávától északra húzódó, belső-pannoniai területen az első municipium, Mogentiana megalapítása is. Hadrianus korára helyezi a kutatás a belső-pannoniai Mursella municipiumának alapítását.

Adatok hiányában nem tudjuk megállapítani a belső-pannoniai municipium, Volgensium alapításának időpontját és pontos helyét sem, de Kr. u. 3. század eleji feliratok már említik városi tanácsnokát. Hadrianusi alapításúnak tartják a kutatók a Dráva–Száva közi municipium Iasorumot. A város nevének formája alapján feltételezhető, hogy – akárcsak a municipium Latobicorum esetében – itt is egy népcsoport civitas peregrinájáját szervezték át municipiummá. Az eddigi feltételezések szerint Cibalae is Hadrianustól kapott városi rangot, ugyanúgy, mint Bassianae.

Adatok hiányában nem lehetséges megállapítani, hogy mikorra keltezhető a Felső-Pannoniában, a Dráva menti úton fekvő Iovia városi jogállása, amelyre egy Kr. u. 3. századi oltár utal. Szintén nem ismerjük a Dráva–Száva közi

municipium Faustianensium városi rangra emelésének időpontját.

A négy pannoniai, Duna menti legiotábor melletti vicusok polgári közösségei közül kettő, Carnuntum és Aquincum Hadrianus alatt kapott municipium rangot. A másik két vicus, Brigetio és Vindobona a markomann háborúk idején, 169–172 között, illetve 166-ban elpusztult. Brigetio vicusának polgári közösségét mellékneve „municipium Aurelium" alapján legkésőbb az egyik ilyen nevet viselő császár uralkodása idején ajándékozhatták meg a kitüntető címmel. A hosszan elhúzódó háborúk a többi észak-pannoniai város fejlődését is visszavetették. Az újjáépítés a 3. század elején, a Severus-korban vett nagyobb lendületet.

Adataink szerint a Severus-kortól kezdve már nem alapítottak újabb városokat Pannoniában. Septimius Severus két coloniának, Sisciának és Sirmiumnak a Septimia kitüntető melléknevet adományozta, három municipiumot – köztük a két tartományi székhelyet, Carnuntumot és Aquincumot –, valamint feltehetőleg Cibalaet, Kr. u. 194-ben colonia rangra emelte. Bassiana municipiumnak Caracalla császár adományozott colonia rangot. Brigetio municipiumát, a Kr. u. 3. század közepe táján, közelebbről meg nem határozott időpontban, szintén colonia rangra emelték.

A Severus-kori virágzás után, 258–260-ban – amint ezt az elrejtett éremleletek is bizonyítják – barbár támadások pusztítottak Pannoniában. Az épületek helyreállítása csak évekkel később indult meg. A 4. századi Pannoniában még mindenütt találkozunk köz- és magánépítkezésekkel. A városi élet hanyatlását jelzi azonban, hogy ekkorra már elfogynak a városi tisztségviselők korábban oly gyakori feliratai: a városi tisztségviselés elveszti vonzerejét, a polgárok igyekeznek megszabadulni tőle.

Az egykorú irodalmi források szerint Pannonia városai a 4. század második felében már nagyon rossz állapotban voltak. A régészeti kutatások kimutatták, hogy egyes városnegyedeket feladtak, és helyükön temetőket létesítettek. A pannoniai városok életének folyamatossága az ókor végén megszakadt. Helyükön – mivel fontos közlekedési csomópontokban feküdtek – a középkor folyamán többnyire új városok alakultak ki, mint például Savaria helyén Szombathely, Scarbantia helyén Sopron, Aquincum helyén Buda vagy Sopianae helyén Pécs.

A PANNONIAI VÁROSOK VALLÁSI ÉLETE

Tóth István

Az egykori Pannonia városainak csak mintegy a fele fekszik Magyarország területén. Közülük mindössze öt esetében ismerünk vallástörténeti értelemben értékelhető forrásanyagot. Az öt város közül kettő, Aquincum és Sopianae Pannonia Inferiorban feküdt, kettő, Savaria és Scarbantia Pannonia Superiorban, Brigetio pedig 214-ben került át Pannonia Superiorból Inferiorba.

A két nyugat-pannoniai város – Savaria és Scarbantia – vallási életét alapjaiban határozta meg az Itáliához való közelség, a korai alapítás és a legios veteránok 1. századi letelepítése. Ma az egész tartományból innen ismerjük a capitoliumi triász városi szentélyeit, illetve az ott elhelyezett kolosszális istenszobrokat. **(18. kép)** Ezek mindkét esetben görög, illetve itáliai márványból készült alkotások voltak. Savariában, a tartományi *ara Augusti* székhelyén a tartomány többi városainak papjai is rendszeresen dedikáltak oltárokat. Itt a *concilium provinciae* rendezvényeihez kapcsolódóan jelentős volt a Nemesis-kultusz, ugyanúgy, mint Scarbantiában, ahol az amphitheatrumban került elő a Nemesion gazdag emlékanyaga.

Mindkét városban nagy súllyal jelentkezett az őslakosság istenvilága: Silvanus, Diana, Liber pater, Ceres, Hercules és Mercurius kultuszának hátterében ismerhetők fel lokális vonások. Ezek mellé járult Savariában a személytelen istenek széles köre. Numina, Fatae, Sphinces, Dii Augurales, Dii Itinerarii, Semitatrices. Megjelenésük hátterében (ugyanúgy, mint a gorsiumi Dii Magni esetében) egy rendkívül markáns Róma előtti tradíció továbbélése tételezhető fel.

Mindkét város vallási életét alapvetően meghatározta az 1. században Itália felől behatoló egyiptomi vallásosság,

18. Iuppiter, Iuno és Minerva fehér márvány szobrai a scarbantiai capitoliumi templomból. 2. század közepe, Sopron

19. Ápisz bika bronzszobra (Gorsium)

amely Savariában, egy nagy kiterjedésű szentélykerület, Scarbantiában pedig egy magánszentély létesítését eredményezte. Az itáliai mellé közvetlen keleti hatás is társult: ez eredményezte Savariában az örökletes egyiptomi papi tisztség megjelenését, Scarbantiában pedig a Nyugaton egyedülálló Isis-Bubastis dedikáció felbukkanását. **(19. kép)** Savariában jelentős Iuppiter Dolichenus-szentély, Scarbantiában pedig egy mithraeum képviseli a Pannoniában jelentős orientális vallásosságot.

A kereszténység Savariában hagyott hátra jelentős nyomokat: nagy kiterjedésű ókeresztény temetője, számos keresztény vonatkozású ábrázolása mellett ez a város volt a 4. század nagy szentje, (Tours-i) Szent Márton szülőhelye. A 4. század végén mindkét városban nyoma van a keresztények és a pogányok összecsapásainak: ekkor pusztulnak el az utolsó pogány szentélyek, ekkor törik össze a capitoliumi triász-szobrokat. Római kori püspökség létére ugyan egyik városban sincs bizonyíték, de mindkettőben feltételezhető, hogy létezett.

Aquincum és Brigetio vallási életét alapvetően meghatározta a *legio I és II adiutrix* jelenléte. Mindkét táborvárosban az állami és a katonai istenek – Iuppiter és Iuno, Mars, Fortuna, Victoria, Venus, Dea Roma – kultusza dominál. Jellegzetes pannoniai sajátosság, hogy Iuppiter oltárainak számát a Silvanusnak és a Mithrasnak szentelt emlékek követik. E két istenség tisztelete kiterjedt a hadsereg főtiszti karára és a helytartók személyére is. Különösen jelentős Aquincumban a tábor központjában feltárt, a legio *tribunus laticlavius*ai által berendezett, gazdag inventáriumú Mithras-szentély.

A hadsereg vallásos igényeit elégítette ki egy autochton előzményekre támaszkodó, helyben kialakított istenfogalom: a 3. századi hadsereg isteni szférába emelt önarcképe: Hercules Illyricus alakja. Katonai környezetben természetesen igen jelentős volt a császárkultusz szerepe, ez különösen áll a 3. század időszakára. Az Aquincumban nagy sorozatban fennmaradt helytartói oltárok ugyancsak az államisteneket, Silvanust és Mithrast invokálják. Mellettük a helytartói palotában Mercurius és Nemesis tisztelete volt jelentős.

A legiotáborok szomszédságában létrejött polgárvárosok vallási élete nem sokban különbözött a táborvárosoktól. Legnagyobb súllyal itt is Iuppiter és Iuno, Silvanus és Mithras kultusza jelentkezett. Mindkét városban nagy súllyal bukkan fel a gyógyító istenek, Aesculapius, Hygieia, Apollo és a kelta Sirona kultusza. Aquincumban ebben a körben – unikálisan – felbukkan a *genius cucullatus*ként ábrázolt, illetve feliratban invokált Telesphoros is.

Aquincumtól délre, a Gellérthegy tetején volt az eraviscusok törzsi vallási központja. Innen ma nagyobb számú Iuppiter Teutanusnak dedikált oltárt ismerünk a 2–3. századból, amelyeket a *civitas Eraviscorum* üdvéért állíttattak a közösség augurjai, illetve Aquincum elöljárói.

A 3. században népszerű keleti istenek közül Iuppiter Dolichenus, Heliopolitanus, Adonis tisztelete emelkedik ki. Brigetióban a zsidók Deus Aeternusnak nevezett istenének zsinagógája állt, benne egy *archisynagogus* által ajánlott felirattal.

Keresztény emlék mindkét városban viszonylag csekély számban maradt fenn. Rendkívüli jelentőségű viszont a Brigetióból, egy 4. századi sírból előkerült, aranyberakásos augurbot (*lituus*) mint a pogány vallásosság végső lehanyatlásának (azaz a főpapi *signum* eltemetésének) bizonyítéka.

Sopianae vallási vonatkozású emlékei a kereszténység előtti időszakra vonatkozóan csupán jelzéseket tartalmaznak. Iuppiter, Iuno és Silvanus mellett Liber pater és Terra mater kultuszára van adatunk. A polgári lakosság mellett a városban *beneficiarius consularis*ok dedikáltak oltárokat.

A 4–5. századból igen gazdag ókeresztény emlékanyag maradt fenn. Temetkezések, mauzóleumok és temetőkápolnák, freskók és kisleletek őrzik a kapcsolataiban dél felé – Mursa, Sirmium irányába mutató – keresztény közösség emlékezetét.

SAVARIA

Tóth Endre

A Római birodalom Duna-határához vezető Borostyánkő-út mellett a Kr. u. 1. század közepén Claudius császár *Colonia Claudia Savaria* néven várost alapított, és a *XV. Apollinaris legio* kiszolgált katonáit telepíttette le. Pannonia kettéosztása után (Kr. u. 107.) Savaria Felső-Pannonia tartomány császárkultuszának és a tartományi gyűlésnek a székhelye lett. A város nyugati határán építették fel a császárok tiszteletének oltárát, a szentkerület és a tartományi gyűlés épületeit. **(20. kép)** A Diocletianus kori közigazgatási átszervezés Savariát Pannonia Prima tartomány polgári igazgatásának központjává tette. A városban székelt a helytartó, és katonai egységet vezényeltek a város védelmére, ahol császárok is megfordultak (II. Constantius, I. Valentinianus). Az 5. század elején a város és a hozzá tartozó földeken lakók egy része délre menekült. A megmaradt épü-

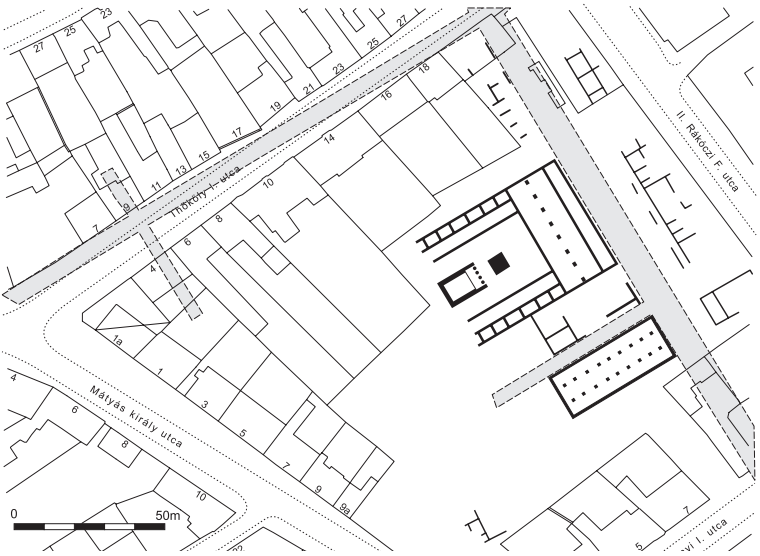

20. Savaria délnyugati városrésze az Isis-sszentéllyel

leteket 456. augusztus 7-én földrengés döntötte romba. A Sabaria név azonban a magyar középkorig fennmaradt.

Magyarország legrégebben alapított városának a kutatása kétszáz éves múltra tekint vissza. 1791-ben a pesti egyetem professzora, *Schönvisner István* írta meg a kőemlékek és a források alapján a colonia történetét. Munkája indítást adott a római leletek gyűjtésére. Az első tudományos ásatásra az 1930-as évek végén került sor. A Romkertben feltárt terjedelmes, késő császárkori épületegyüttes mozaikpadlós dísztermét (17×46 méteres) a császári reprezentáció céljára használták. **(21. kép)** Az 1950-es évek közepén találták meg az Iseum szentélykörzetét. A városrekonstrukció évtizedeiben az építkezéseket megelőző feltárások számos új adattal egészítették ki a római colonia topográfiáját. Lehetővé vált a colonia területének és utcahálózatának elvi rekonstruálása, a városfejlődés periódusainak a megállapítása. Az alapításkor kimérték a várost észak–déli irányban keresztülszelő Borostyánkő-úthoz tájolt szabályos, derékszögű utcarendszert: a 6 m széles városi utcákat lapos bazaltkövekkel burkolták.

Az 1990-es évektől szinte megszakítás nélkül folyó kutatások legfontosabb eredményei: az 1. században jórészt fából építkeztek, a lakóházakat a 2. századtól építették át a korábbiakkal azonos tájolásban kőfalúra, és ugyanekkor burkolták az utcákat bazaltkővel. Sor került az utcafronton árkádos lakóháztömbök feltárására. Egyes utcák alatt kőből falazott, boltozott csatornahálózat vezette el a házakból a szennyvizet. A városfejlődés periódusai főként aszerint alakultak, hogy a település közigazgatási jelentősége milyen mértékben növekedett.

21. Savaria, romkert. 4. századi palotaépület és a karoling kerek vár

SCARBANTIA

Gömöri János

Sopron belvárosa alatt négy és fél méterre a római kori *Scarbantia* romjai húzódnak meg. Az Új utca–Szent György utca sarkán álló, modern épület pinceszintjén a scarbantiai fórum déli részletét láthatjuk. **(22. kép)** Ha ma megállunk a mesterien faragott kőlapokból összeillesztett, eredeti térburkolaton, egykor ugyanitt a 2. századi városházába, a *curiá*ba vezető bejáratnál álltunk volna. Előttünk látható az egykori díszes oszlopcsarnok rekonstrukciója, itt magasodott a járókelők fölé három bronz lovas szobor. Nyugat felé a pódiumon álló *basilica*, a törvénykezés háza karcsú oszlopsorával vonta magára a figyelmet. Északon a *capitolium* impozáns temploma zárta a 45×46 méternyi területű, négyszögletes teret.

Tiberius császár (Kr. u. 14–37) idején még *oppidum Scarbantia Iulia* néven ismerték ezt a faházakból és vályogviskókból álló települést, amelynek piacán feltehetően gyakrabban hallhatta az ember a „barbár" kelta boiusok beszédét, mint a horatiusi latint. Traianus (98–117) és Hadrianus (117–138) korában nagy építkezések folytak az akkor már évtizedek óta *Municipium Flavium* rangra emelt városban. Nagyjából a forum kiépülésével egyidőben, a 2. században elkészült a kőszerkezetű és földtöltésű *amphitheatrum* is. Az 1925., az 1933. és az 1991–92. évi feltárások az

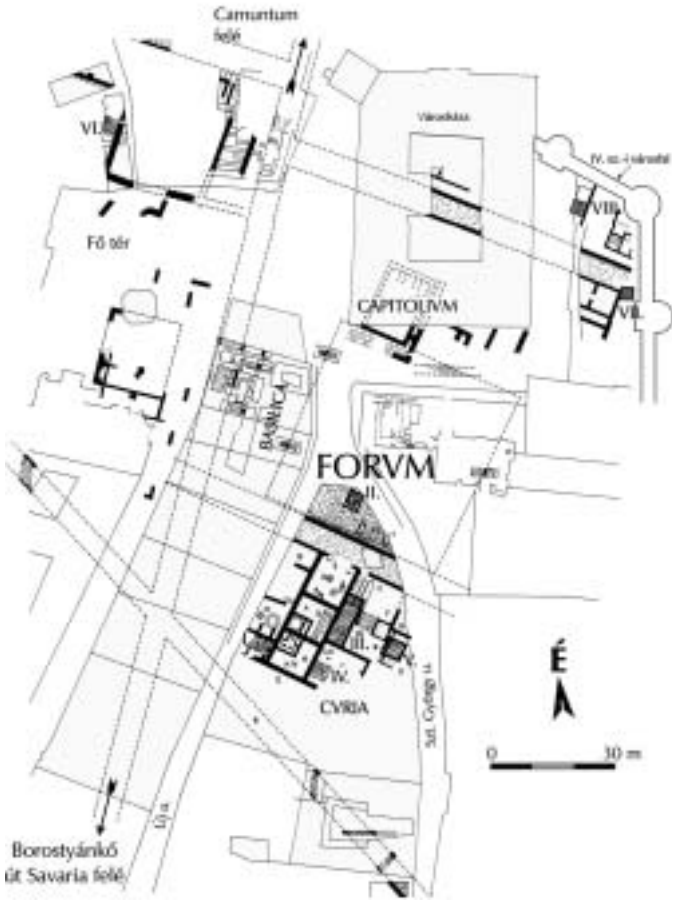

22. Sopron. Scarbantia fórumának ásatási alaprajza

23. Scarbantia. A falakkal övezett város észak felől

arena méreteit 42 és 63 méterben, a *cavea* szélességét 21 méterben határozták meg. A 2. században épült városi fürdők (*balneae*) impozáns épületének romjait a forró vizes medencét alulról fűtő *hypocaustum* maradványaival a mai Szent Orsolya Iskola pincéjében, 1950-ben találták meg.

A scarbantiai és a környékbeli feliratos kövek alapján számos szentélyre, templomra következtethetünk, néhánynak a romjai is előkerültek (Nemeseum, Capitoliumi triász temploma, Mithraeum a szomszédos Fertőrákoson). A kereskedők a fórum melletti *Mercurius*-szentélyben állítottak oltárkövet. *Liber Pater*, azaz *Bacchus* hívei is a közelben mutattak be áldozatot.

Az Ikva áruház helyén, valamint a mai Széchenyi és Deák tér között kerültek elő a fazekasok égetőkemencéi. A város déli bejáratánál, a főút melletti temetőben a tehetősebb családok domborműves, sokszor festett sírköveit láthatta a Scarbantiába érkező utas. A sírkövek feliratai szerint Aquileiából és a szomszédos Tergeste (Trieszt) kereskedőházaiból többen is letelepedtek Scarbantia tágabb környékén. Scarbantia kezdetben védtelen, nyílt település volt. Városfalának felépítésére csak a 4. század elején kerülhetett sor. Diocletianus császár (284–305) idején a város központját – a fórum monumentális épületegyüttesétől a városi fürdőig – 35 patkó alakú bástyatoronnyal erősített, 3,5 méter vastag és 8,5 méter magas kőfallal vették körbe. Az ovális alaprajzú erődítmény észak–déli hossztengelyét a Borostyánkő-út 400 méter hosszú szakasza képezte. Ettől a gneiszkő-lapokkal fedett, 6 méter széles úttól kelet és nyugat felé is 100-125 méteres sávot kerítettek le a korábbi városból az útelzáró erődhöz. A városnak két kéttornyú kapuja volt. Az északi, a Carnuntum és a Vindobona felé nyíló, a mai várostorony alatt látható, a déli, savariai kaput a Széchenyi tér 18. és az Orsolyita Iskola közötti városfalszakaszon feltételezik. A keleti, gyalogos kaput a Várkerület 102. és a Szent György u. 17. között állították helyre. A nyugati kitörőkaput (a Színház u. 29. és a Templom u. 14. között) az ásatás után lezárták.

Az erőd alaprajzát pontosan mutatja a Várkerület–Színház utca–Széchenyi tér vonalában megmaradt, középkorban átépített városfal. Több helyen láthatjuk a kváderkő homlokzatú római városfalat és bástyáit. **(23. kép)** Az avarok 568. évi bejövetelekor Scarbantiát is elhagyták korábbi lakói, akik püspökükkel, Vigiliusszal – a langobardokhoz csatlakozva – Észak-Itáliába vonultak.

AQUINCUM POLGÁRVÁROS

Zsidi Paula

Aquincum a dunai limes egyik legfontosabb átkelőhelyénél, a Solymárvölgyön áthaladó kelet–nyugati útvonal és a Dunapartot kísérő útvonal kereszteződésében alakult ki. A legiotáborból, a katonavárosból és a polgárvárosból álló római kori település későbbi *polgárváros*ának helyén, annak közvetlen előzményeként bizonyíthatóan

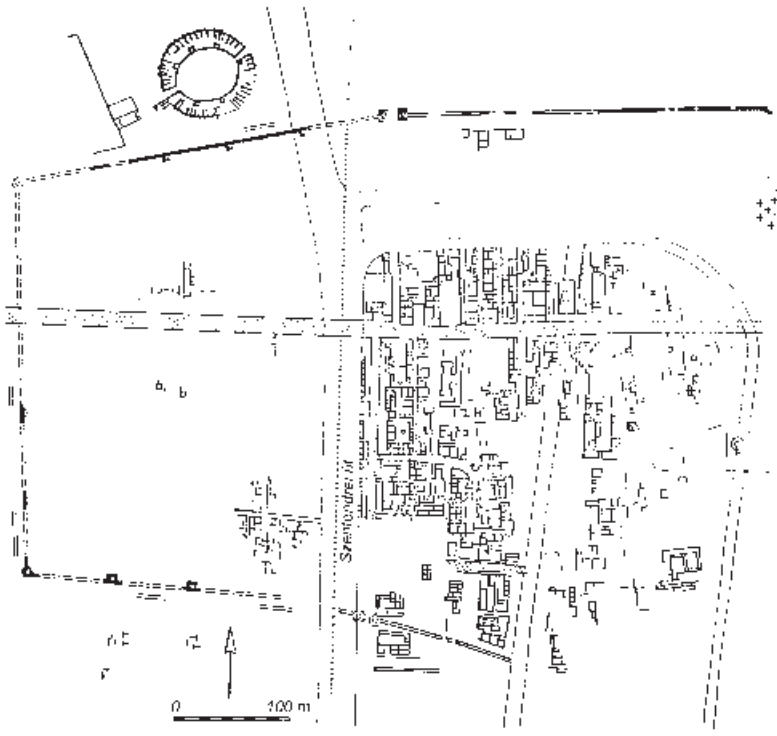

24. Az aquincumi polgárváros jelenleg ismert alaprajza

nem ismerünk települést a római kort megelőző időszakból.

A területen található legkorábbi római kori objektumok a stratégiai szerepnek megfelelően katonai jellegűek, s kialakításuk feltehetően Domitianus császár uralkodása idején történhetett, a *legio II adiutrix* állandó óbudai állomáshelyére költöztetésével összefüggésben.

A *vicus* jellegű település 120 körül mint a Pannonia Inferior provincia fővárosához tartozó település elnyerte a *municipium* rangot. Újabb rangemelkedés és a város fejlődésének újabb virágkora következett be Septimius Severus császár uralkodása idején, mikor 194-ben a municipium – a katonavárossal közösen – *colonia* rangra emelkedett. A városi *ordo* működésére vonatkozó legkésőbbi feliratos adatok a 4. század első évtizedéből valók. A városi lakosság helyben lakásának nyomai azonban egészen a 4. század utolsó harmadáig megfigyelhetők. **(24. kép)**

Az 1880 óta szinte folyamatosan végzett feltárások a város területének mintegy egynegyedét hozták felszínre, elsősorban a település keleti részén. Ismertté váltak továbbá a város működéséhez, a városi lakosság ellátásához szervesen hozzátartozó építmények, létesítmények is (amphitheatrum, forrásfoglalás, vízvezeték, vendégfogadó, városi temetők, ipartelepek), melyek a városfalon kívül kaptak helyet.

Aquincum nyugati részen bástyákkal erősített védműrendszerét tornyokkal erősített kapuk szakították meg északon, délen és nyugaton. A keleti oldalon a kapu helye egyelőre ismeretlen.

A polgárvárosban a derékszögű utcahálózat, az *insula-*

25. Légifotó az aquincumi polgárváros helyreállított maradványaival

rendszer nem, illetve alig ismerhető fel. A *cardo* és a *decumanus* szabályos tengelyéhez kapcsolódó utácskák többnyire szabálytalan háztömböket vesznek körül. Ez a városkép a Severus-kori városrendezés következménye, amikor a városi lakosság összetételében a keleti és az észak-afrikai lakosok aránya a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt, s az új népességi elemek magukkal hozták városépítésük jellegzetességeit is (szűk sikátorok, fésűs elrendezésű, ún. hosszú házak stb.). Az eredeti, 2. század eleji insula-rendszer csak a két főútvonal mentén maradt fenn a 3. században, ott, ahol a nagy középületek (*forum*, nagy közfürdő, *collegiumi* székházak, tabernasor stb.) funkciója és használata csaknem változatlanul megmaradt. **(25. kép)**

A főútvonalak találkozásában elhelyezkedő forum, mely az államvallás templomát is magában foglalta, szabályos alaprajzot mutat, bár a korábbi topográfiai adottságok következtében a település nagyságához képest kisebb méretű. **(26. kép)** A fórum körzetében álló nagy középületek közül feltárásra került a *basilica*, a nagy közfürdő, valamint az észak–déli főút nyugati oldalán húzódó tabernasor. A főút másik oldalán szentély, vásárcsarnok, valamint *collegium*i székházak helyezkedtek el. **(27. kép)** A főúttól távolabb helyezkedtek el a lakóházak, melyeknek három típusa fordul elő leggyakrabban. Két esetben került elő az itáliai típusra visszavezethető *peristylium*os ház, több a középfolyosós elrendezésű és az ún. hosszúház. A városi kényelmet szolgáló létesítmények közül kiemelkednek a közfürdők (szám szerint eddig mintegy hat), melyek a város feltárt területén egyenletesen helyezkednek el, egy-egy körzetet kiszolgálva. Az épületek belső kialakításánál gyakran alkalmaztak díszes falfestményeket és mozaikokat. A polgárvárosból kivezető utak mentén helyezkedtek el a temetők. Az egyik legjelentősebb az Aranyhegyi árok mentén volt. A temetőkből számos sírkő és sírépítményekhez tartozó faragvány került elő. **(28. kép)**

26. Amon fejes oszlopfő a forumról. Aquincum polgárváros

A város feltárt területének nagy része jelenleg összefüggő régészeti parkként látogatható. A helyreállítások a város Severus-kori képét tárják elénk.

BRIGETIO

Borhy László

Brigetio volt a *legio I adiutrix*nek az állomáshelye a Kr. u. 1. századtól kezdődően a római uralom végéig. A korábbi kisebb ásatások után 1992-ben indultak meg Brigetio polgárvárosában a nagy méretű kutatások.

Brigetio tágabb környékén az illír eredetű, keltizált *Azalus* törzs élt, amit ekkortájt az alávetett jogállású *civitas Azaliorum* közigazgatási egységbe szerveztek a rómaiak. A Kr. u. 1. században épült a Duna partján az első katonai tábor, amelynek fa–föld konstrukciójú védművei között egy egyelőre még azonosíthatatlan segédcsapat állomásozott. Ezt váltotta fel a Traianus (98–117) korában emelt, mintegy 540×430 méter nagyságú, kettős árokkal körülvett erőd. Elhelyezkedésének stratégiai fontosságára utal maga a *Brigetio* név is, amely a *'brig'* kelta eredetű szóból származik, és várat jelent.

Brigetio táborát is körülvette egy városi jellegű, városi ranggal azonban – minthogy katonai territóriumon létesült – nem rendelkező település, a *canabae legionis*. Területén falfestményekkel gazdagon díszített, padlófűtéses lakóházak kerültek felszínre, nyugati zónájában pedig valószínűleg szentélykörzet helyezkedett el. Itt keleti istenségek tiszteletére utaló szentélyek láttak napvilágot, így például *Iuppiter Dolichenus* és *Mithras* istenek kultuszhelye. Egy felirat feltehetőleg *Apollo Grannus*nak a közelben álló templomára utal, amelyet oszlopcsarnokkal díszítettek. A szentélykörzet egy gyógyforrással (*fons Salutis*) is összeköttetésben állt. A *canabae* más részein kerámia- és téglaégető műhelyek maradványai kerültek elő.

A legiotábortól nyugatra helyezkedett el az *amphitheatrum*, amelynek maradványai az angol utazó, R. Pococke leírásai alapján a 18. században még jól kivehetők voltak. Leírásokból tudunk még egy részben föld feletti vízvezetékről, amely ivóvizet szállított Tata irányából *Brigetio*ba. *Brigetio* településrészei közül legkevésbé a katonai tábortól mintegy 2 kilométer távolságra, nyugatra fekvő város pontos fekvését, topográfiáját és belső szerkezetét ismerjük. A polgári település Caracalla uralkodása idején – amikor 214-ben *Brigetio* közigazgatási szempontból átkerült Alsó-Pannonia tartományba – megkapta a *municipium*, hamarosan pedig a *colonia* rangot. Kiterjedésére vonatkozóan azonban csak az egykori városfal feltételezett vonulata, valamint a *canabae* és a városi rangú település között húzódó temetők alapján lehet bizonyos következtetéseket levonni.

27. Dea Syriának szentelt építési felirat. Aquincum polgárváros

28. Koszorús sírkő

29. Az úgynevezett freskós ház maradványai a szőny–vásártéri ásatáson

Belső szerkezetét ásatások híján kevéssé ismerjük. A római kori város történetének kutatására a szőnyi Vásártér – a helyi hagyomány szerint a „római város foruma" – tűnt a legalkalmasabbnak, az ásatások itt kezdődtek meg. A remek freskódíszes helyiségek jelentős épületekre engednek következtetni. **(29., 30. kép)**

Jelenlegi ismereteink szerint a késő római korban a rómaiak elhagyták a *canabae legionis* területét: az ily módon megszűnt településrész területe ekkortól temetőként szolgált, és itt jelentek meg a legkorábbi keresztény sírok. A legiotábor falait és védműveit az utolsó nagy Duna-vidéki határerődítési munkálatok keretében még egyszer, s ezúttal utoljára megújították és kijavították. Ammianus Marcellinus történetírótól tudjuk, hogy a munkálatokat elrendelő I. Valentinianus *Brigetio* táborában halt meg 375-ben.

Az ásatások egyelőre még nem derítettek fényt arra, hogy mikor hagyták el a lakók a várost. Az azonban – legalábbis a Vásártéren tett megfigyelések alapján – biztosnak tűnik, hogy az eddig feltárt vásártéri építményt a Kr. u. 3.

30. Mennyezetfreskó központi eleme az ún. freskós házból. Szőny, Vásártér

század közepe táján a lakók elhagyták. Az épület helyiségeit gondosan kiürítették: nincsenek ép edénykészletek, hirtelen pusztulásra, pusztításra utaló nyomok, sőt éppen ennek az ellenkezője – nevezetesen a házak lassú összeomlása (a tetőszerkezet beszakadása, majd az agyagfalak bedőlése) – figyelhető meg.

SOPIANAE

Visy Zsolt

Sopianae a Mecsek déli lábánál fekvő jelentős római település. A térség lakói ekkor és a római foglalás hajnalán az illír *Andizetes* és a kelták, talán a *Hercuniates* törzs tagjai voltak. Valószínű, hogy a római városnév is kelta eredetű, a mocsaras helyre utaló *sop*-tő ugyanis több kelta eredetű helynévben előfordul. Az elnevezés utalhat Pécs alsóbb fekvésű, mocsaras részeire, de a Drávát kísérő, nagy kiterjedésű lápmezőkre is.

A várost csupán az Itinerarium Antonini és Ammianus Marcellinus említi. Az egyetlen feliratos emlék (*cives So[pianenses]*) kiegészítése kétséges. Alapítására – számos más pannoniai municipiuméval együtt – Hadrianus idején kerülhetett sor. Néhány 1. század végi katonai sírkő alapján elképzelhető, hogy Sopianae-nak is volt katonai tábor előzménye, ennek azonban mindmáig semmilyen régészeti nyoma nem került elő. Mivel a középkori és a modern város teljes egészében lefedi ókori elődjét, a régészeti kutatás csak nehezen tud megfelelő forrásanyaghoz jutni. Sokáig csak a késő római temetkezések szolgáltattak egyértelmű bizonyítékot a városra, a század elejétől kezdve azonban már ásatások, leletmentések rajzolják ki Sopianae körvonalait. Mára kétségtelenné vált az, hogy a mintegy 500×400 méter kiterjedésű város észak–déli irányban a mai Ferencesek és a Nagy Lajos király útja, nyugat–keleti irányban pedig a mai Várady és az Irgalmasok utcája közötti részre terjedt ki. Fontos középületek kerültek elő a mai postapalota alatt és környékén, amiből Fülep Ferenc joggal következtetett arra, hogy itt keresendő Sopianae fóruma. Ettől nyugatra egy közfürdő, délkeletre pedig egy *beneficiarius* állomás. Az utóbbi évek leletmentései újabb lakó- és fürdőépületeket, utcákat hoztak felszínre. A Sopianae téren és környékén 2–3. századi városias beépítés maradványai mellett egy öt apszisos közfürdő is napvilágot látott. **(31. kép)**

Ammianus Marcellinus egy megjegyzése alapján a kutatás jogosan következtet arra, hogy Valeria tartomány polgári helytartójának (*praeses*) Sopianae-ban volt a székhelye a 4. században. A jelentős rangemelkedésre utal Pécsnek és környékének gazdag késő római leletanyaga, temetkezései, valamint a postapalota alatt feltárt hatalmas épület – feltehetően helytartói palota – és a Citrom utca keleti végénél azonosított, késő római városfal. A város bizonyára püspökséggel is rendelkezett.

Sopianae temetői közül csak az északi oldalon nyitott, jobbára késő római korban használt temetőt ismerjük alaposabban. Az eddig előkerült, mintegy hatszáz sír legnagyobb része a 4. századból származik. Az összességében gazdag leletanyag a város késő római társadalmának keresztény voltáról, gazdagságáról tanúskodik. A tucatnyit meghaladó számú sírkápolna a temető északi sávjában épült a temető teljes szélességében, legsűrűbben a Szent István-bazilika előterében és közvetlen környékén. Alaprajzuk igen változatos: egy-, három- és hét apszissal rendelkeznek, újabban pedig egy oktogonális is előkerült. A sírkápolnák alatt festetlen vagy festett sírkamrát alakítottak ki. A freskók az Ó- és az Újtestamentumból merítették témájukat: egyebek mellett az ősszülők bűnbeesése, Jónás, Dániel, Péter és Pál jelennek meg, de több esetben ábrázolták a Krisztus-monogramot is.

A sírkápolnák soká megmaradtak és némelyik még a népvándorlás kor végén is használatban volt, amint azt a bennük előkerült leletek és a háromkaréjú kápolna 8–9.

31. Sopianae város és temetője a mai Pécs belvárosában egy légifelvételen dél felől

századra tehető freskója bizonyítja. Valószínű, hogy Pécs középkori neve: Quinque Basilicae a még ekkor is álló és liturgikus célra használt kápolnákból származik. Az sem lehet véletlen, hogy a Szent István által alapított püspöki templom is ezen a területen, feltehetően egy sírkápolna fölé épült.

AQUAEDUCTUS ÉS A KÖZMŰVESÍTÉS

Póczy Klára

Pannonia forrásokban bővelkedő provinciának számított, itt tartós szárazságról csak ritkán panaszkodtak. Ennek ellenére az általános előírásoknak megfelelően a vízigényes üzemek, műhelyek a folyóvíz-vezetéket nem használhatták. A kézműipar saját ásott kútjaiból merített vizet. A városokon belül valamennyi lakónegyednek kutat kellett rendben tartani, amit szigorúan ellenőriztek. Állandó veszélyt jelentett a tűzvész. A jól szervezett önkéntes tűzoltóság a társadalomban elismert közhasznú tevékenységükre való tekintettel gyülekezési joggal rendelkezett. Bő vizű kutak nélkül azonban szervezettségük mit sem ért volna.

A folyóvíz-vezeték és a csatornázás rendszerét Észak-Itália városaiban és a birodalom legtöbb területén az 1. század folyamán és a 2. század elején vezették be, de csak a 2. századtól kezdve beszélhetünk általánosan közművesített városokról. A rendszer műszaki részletei az 1. században valóságos „technikai forradalom" keretében finomodtak. Sorra alkalmaztak új találmányokat (dugattyús szivattyú, többszintes csatornahálózat kombinációja stb.). Ebben a folyamatban már Pannonia városai és települései is részt vettek. Komplex rendszerről van szó, ugyanis a közkutak túlfolyó vizét díszkutakba, szökőkutakba vezették, a közfürdők használt vizét a csatornahálózatba juttatták. A hulladékot ezek

32. Folyamisten domborműve a gorsiumi szent terület forumának keleti Nymphaeumából

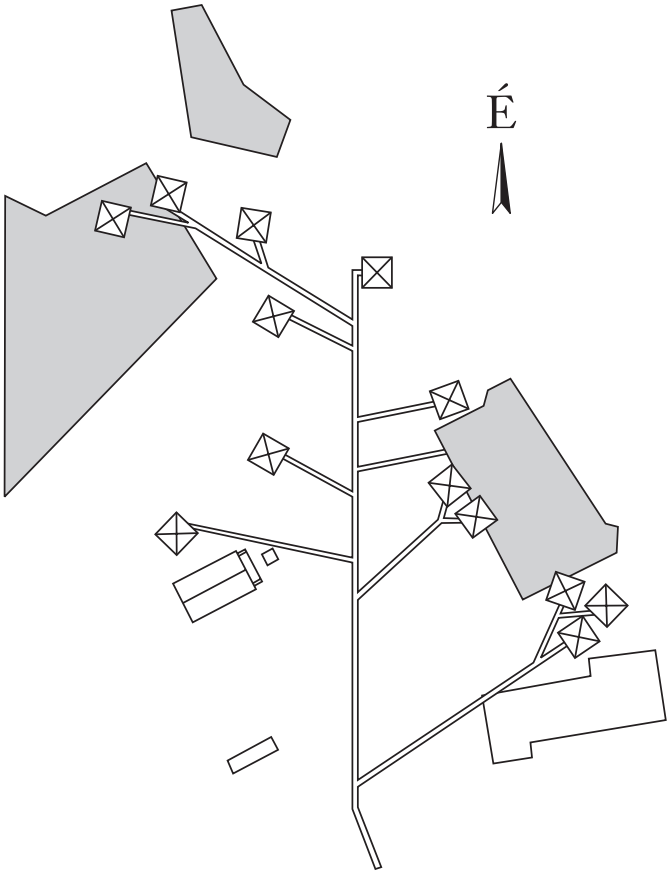

33. Aquincum. A vízvezetéket kiszolgáló kutak a Római-parton

vizével távolították el, ami lehetővé tette a városok területén a vízöblítéses illemhelyek bevezetését.

A vízfogyasztást egy szellemes szerkezettel mérni is tudták: a vízcsapra szerelt kalibrációs leolvasóval. Egy ilyen bronz vízcsap maradt fenn a ráforrasztott ólomszerkezet csatlakozótagjával Brigetióból. A vízdíjat a városi hivatal szedte be. A vezetékeket illetéktelenül, titokban „megcsapoló" leágazásokat folyamatosan figyelték, súlyos bírságot vetve ki a közvagyon ellen vétőkre. A törvény szerint a víz állami tulajdonban volt.

A folyóvíz bevezetése a városba az egyik legnagyobb terhet jelentette az önkormányzat vezetősége számára. Az ilyen beruházásokhoz a tisztségviselők saját vagyona jelentette a biztosítékot. Ha egy város gazdasági mérlege megbillent, az az egész tartomány gazdaságát megingathatta, e veszély elkerülésére tehát az éppen funkcióban lévő helytartónak kellett vállalnia a felelősséget a nagy beruházás megvalósíthatóságáért.

Marcus Ulpius Quadratus az egyik aquincumi fürdő felavatásának ünnepségén a folyóvíz használatát engedélyező személyiségként mutatott be áldozatot Fortuna Balnearis istennőnek. Két aquincumi *duumvir quinquennalis* – érdekes módon mintegy két évtizedes időkülönbséggel apáról és fiáról van szó – Aquincum két különböző aquaeductusának a kiindulópontjánál, a forráscsoportok szentélyeiben

állított egy-egy feliratos oltárt az Aesculapius–Hygieia istenpárnak. Tehát e vízvezetékek építkezésekor hivatali teendőjükként vállalták a határidős munkák befejezésének felelősségét.

A tervezést, a beruházást a városok fizették, de olykor a császár is segített. Pannoniában nem ismerünk erre vonatkozó írásos adatot, arról azonban maradtak fenn feliratok, hogy egy díszkút vagy egy nymphaeum kialakítását magánosok fizették. Több vezetéket a hadsereg létesített. **(32. kép)**

ENGEDÉLYEZÉS, TERVEZÉS, KIVITELEZÉS

Az egyéni vagyonból tett felajánlások esetében az építkezéshez tanácsi engedély kellett. Ezt kőbe vésett feliraton tüntették fel, megnevezve a létesítményt, a költséget vállaló nevét. A szöveget a D. D. D. D formula zárta le: *d(onum) d(edit) in ordine d(ecurionum) d(ecreto)*, vagyis a létesítményhez a szabályok szerint a városi tanács írásban járult hozzá. Így szól többek között Aquincumban egy köztéri nymphaeum felirata, ami folyóvízzel működött. Az adományozó *Caius Iulius Secundus*, a város egyik polgármestere volt.

Aquincum első, észak–déli aquaeductusát 93-ban építették, amikor *M. Ulpius Traianus* volt Pannonia helytartója. Ez az *aquaeductus* ugyan a legio tábora részére készült, de miután átszelte a polgári települést, ők is élvezhették a folyóvíz-szolgáltatás előnyét. A vízvezeték forráscsoportjánál elhelyezett oltárok feliratából kitűnik, hogy amint a polgári település Hadrianus császártól elnyerte a municipium rangot, az új városi vezetőség áldozatkészségének hála bővítették a vezeték vízmennyiségét. **(33. kép)**

Egy Traianus császártól polgárjogot nyert vízügyi szakember a második fázisban újabb források bekapcsolásánál irányíthatta a munkákat. Ulpius Nundius foglalkozása: *discens regulatorum*, vagyis a *regula*val, szögmérővel dolgozó, speciális feladatra kiképzett szakember volt. Pannonia területéről számos mérnök neve ismeretes.

Az utak, a vízvezetékek kitűzésére mérőasztalt (*groma*) használtak, ilyet Pannoniából is ismerünk. A csuklós szerkezettel megdönthető asztallap szélére bronz vonalzót erősítettek finom beosztással. A hozzá illeszthető bronz szögmérő és a díszítésként is felfogható görbék a szerkesztéshez szükségesek, s ma is kitűnően használhatók.

Aquincumban az észak–déli, boltíveken nyugvó magas vezeték, valamint egy későbbi északnyugat–délkeleti irányú, ugyancsak boltíves magasvezeték a legio castruma részére épült, de a polgárvárost és a katonavárost is ellátták folyóvízzel. E vezetékek tervezését, kivitelezését a hadsereg végezte, később pedig bővítette. Van köztük felszínen futó, teknőszerűen kiképzett vezeték és egy föld alatt futtatott is a 3–4. századból. **(34. kép)**

Ugyanez a helyzet Brigetióban. A castrum helyőrségén kívül itt is használta a katonaváros és a polgárváros lakossága a hadsereg által készített folyóvíz-vezetékeket és csatornahálózatát. Más pannoniai városban is megmutatkozik a tartomány legioi állományába tartozó, speciális műszaki alakulatok tevékenysége. Savariában és Scarbantiában is van erre egy-egy példa. A *legio XV Apollinaris* még éppen Carnuntumban állomásozott, amikor Savaria vízvezetékének teljes vonalát befejezték. Scarbantia aquaeductusát már a helyébe érkezett *XIV Gemina* tűzte ki.

A dunántúli római városok közül eddig négynek ismerjük a folyóvíz-ellátását és a csatornahálózatát. Valamennyi másmás műszaki megoldással készült. Van köztük magas, boltíveken nyugvó vezeték, felszínen futó, zárt kőcsatornában vezetett és fedett, föld alatti vezeték is, amit terrazzoval bé-

34. Utcai vízelvezetés (Aquincum)

35. Csatorna, javítóaknával az utca burkolata alatt (Aquincum)

leltek. Az utóbbi esetében a nyomvonal mentén szabályos távolságban kőducok (*cippi*) jelezték a felszínen az ellenőrző, illetve a javítóaknák helyét. **(35. kép)** Az Intercisában állomásozó ezred táborának a ciszternájába a folyóból hordókban szállították vagy szivattyúval emelték ki a Duna vizét.

ÜZEMELTETÉS, FENNTARTÁS

Előírások szabták meg az utcák, a boltok, a vásárcsarnokok, a fürdők tisztántartását, s ezt folyamatosan ellenőriztette a városi tanács részéről az *aedilis*. A húscsarnokok padlóját kőlapokkal kellett borítani, s már a kivitelezés során kővályúkat iktattak közbe. Két óránként újra meg újra vízzel kellett lemosni a padlót, nehogy az ételhulladék megfertőzze a környéket. E kőcsatornák Aquincum polgárvárosában láthatók.

Valamennyi pannoniai közfürdőben (nagy számuk lehetővé teszi az általánosítást) működött nyilvános, több személyt kiszolgáló, vízöblítéses illemhely. Aquincum polgárvárosának forgalmas központjában megmaradt a nyilvános illemhely teljes alapépítménye a folyóvíz bevezetésével és a szennyvíz elvezetésének csatornájával. Nem messze innen víztorony s több utcai közkút is szolgálta a rendszer működtetését. **(36. kép)**

36. Helyreállított delfindíszes szökőkút (Aquincum)

VÍZZEL KAPCSOLATOS REGIONÁLIS LÉTESÍTMÉNYEK

Szerény méretű folyószabályozás nyomai figyelhetők meg Savaria közelében a Rába és a Gyöngyös között. Korabeli irodalmi adat tájékoztat arról, hogy 305–311 között, Galerius császár idejében nagyszabású építkezést kezdtek a mai Sió csatorna helyén. A *Pelso*t – vagyis a Balatont – kívánták a *Danuvius*sal – azaz a Dunával – összekötni. A római kori földmunka egyes szakaszai máig megmutatkoznak a felszínen Siófok közelében. A gátak és a duzzasztók nagybirtokok körzetéhez tartoztak, és mindenekelőtt haltenyésztés céljára, halastavak létesítésére szolgáltak. Az egyik ilyen duzzasztót Pátka határában figyelték meg még a 19. században. Ma az ókori falazat mögött a korszerű technikával működő zámolyi tároló áll. Öskü határában található egy másik római kori gát- és zsiliprendszer. Jelenleg a kiszélesített, 8. számú autóút vezet Várpalota és Veszprém között a római gát töltésén, amit már saját korában is kocsiútként használtak.

A római kori mezőgazdaság egyik alapvető módszere az volt, hogy a nedves, mocsaras talajt csatornázással kiszárították. Az egykori szakvélemény szerint így nyerték a gyümölcs, s ezen belül a szőlő termesztéséhez a legalkalmasabb földeket. A *Historia Augusta* egyik adata arról tudósít, hogy a Pannoniában állomásozó hadsereg szabad idejét ilyen célra tervezett árokrendszer kiásásával töltötték ki Probus császár alatt (276–282 között).

ÚJ EREDMÉNYEK

A forrásfoglalás műszaki módozatát Aquincum–Rómaifürdőn sikerült első ízben folyamatában dokumentálni. Leírható volt a különleges formájú kerámiafoglalatoktól kiindulva az erre helyezett kis kádban, majd innen terrakotta csöveken keresztül és kővályúkban elvezetett, végül a főágba terelt folyóvíz teljes menete. Ezen kívül azt is tisztázni lehetett, hogy valamennyi forrás részére a saját vízhozamának megfelelő méretű foglalatot készítettek, a legio ugyancsak feltárt, ipari kerámiát gyártó fazekasműhelyében. Ezek a foglalatok máig bírják a víznyomást.

A RÓMAI VÍZVEZETÉKEK KÉSŐBBI SORSA

A vízvezetékek rendeltetéséről az utókor olyan mértékig megfeledkezett, hogy a rendszer felszínen megőrződött nyomairól a legképtelenebb elképzeléseket adták tovább generációkon át. Savaria aquaeductusáról például a 19. század elejéig többször leírták, hogy középkori királyaink idejében bor folyt benne. Az aquincumi észak–déli nyomvonalú vízvezeték magas kőfalazatáról a 14. század óta folyamatosan tudósítanak az oklevelek. Az egyik szakasza máig őrzi a 17. századtól a szeptember 8-án tartott búcsúk hagyományát: az ún. Mária-kő, egy kis útmenti

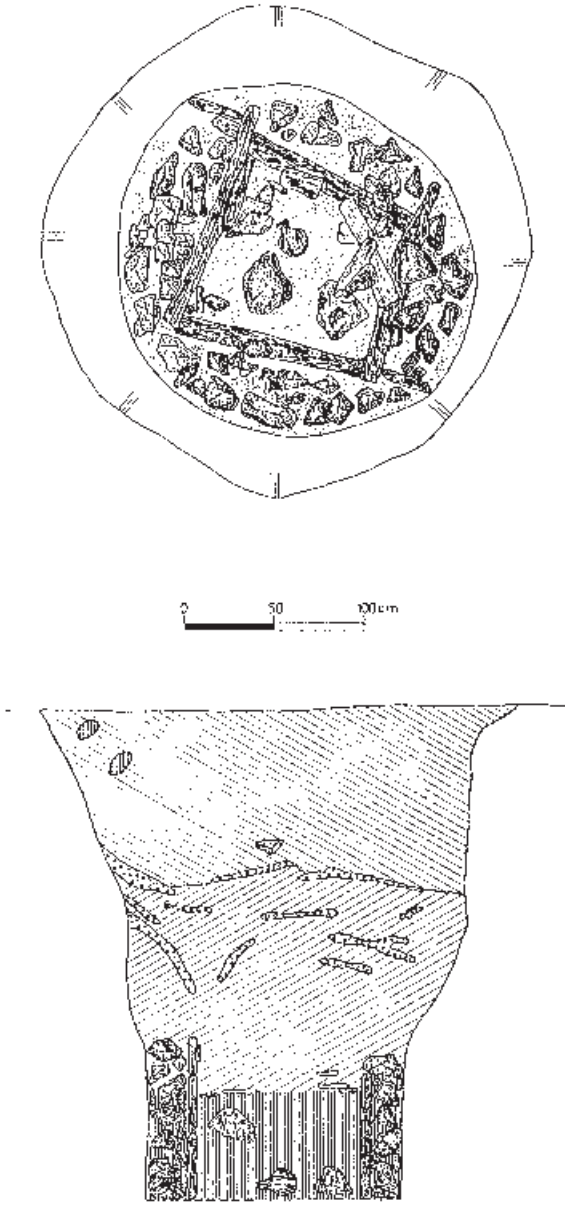

37. Ménfőcsanak, Bevásárlóközpont 205. kút felülnézete és metszete

kápolna az Istenanya képével a római boltíves falazat védelmében.

Vízvezetékek:

Savaria: Velem, Kőszegszeredahely, Rohonc, Bozsoki völgy – egy-egy beiktatott viadukt-szakasszal, hossza 29 kilométer.

Scarbantia: Bánfalva, Malomtó, Rák patak vonalán, hossza 6,5 kilométer.

Aquincum I: Rómaifürdő 14 forrásból álló csoportjából, hossza 4,5 kilométer.

Aquincum II: Árpád-forrásból a mai Vörösvári út mentén, hossza 2 kilométer.

Brigetio: Tata, Fényes-forrásokból, hossza 14,5 kilométer.

A vízkiemelés, a vízfoglalás módozatai:

Aquincum: forrásfoglalás több tagból összekapcsolt kerámia szerkezettel (Rómaifürdő–Budapest)

Intercisa, vízparti települések: a Dunából hordókban szállított vagy függőlegesen, feltehetően dugattyús szivattyúval kiemelt víz

Gorsium, Ménfőcsanak, Intercisa: kútból – ciszternából. **(37. kép)**

Aquincum III: helytartói palota – regionális vízmű víztoronnyal.

A városok, a vicusok, a villák és egyéb települések, egyes épületek ásott kútjai nagy változatosságban ismertek.

A vízgyűjtő és a szennyvízelvezető csatornahálózat: Savaria, Gorsium, Aquincum legiostábor, Aquincum polgárváros (többszintes csatornák javítóaknákkal). Minden fürdőhöz tartozott csatorna is, felszíni folyókák pedig szinte minden nagyobb településen voltak.

VIDÉKI TELEPÜLÉSEK PANNONIÁBAN

VILLÁK

Gabler Dénes

Pannoniában eddig megközelítőleg 600 villa helyét ismerjük, ezek közül mintegy 430 található a mai Magyarország határain belül. Ez a szám nemcsak a kutatottság egyenetlenségei miatt nem tekinthető teljesnek, hanem azért sem, mert a legkorábbi villáknak – mint azt a néhány pannoniai lelőhelyen végzett ásatási eredmény mellett a germániai vagy a britanniai párhuzamok bizonyítják – építőanyaga fa volt. A közel 600 villának eddig alig tizedrészében végeztek kutatásokat. A többi épületegyüttesről csak a felszínen található épülettörmelék alapján szerezhetünk tudomást.

A villák sűrűsége, egymástól való távolsága eltérő, de a feliratos emlékekkel együtt némi támpontot ad a birtokok nagyságára. A Fertő környékén 2-3 km², Aquincum környékén 3-4 km² területű *fundus* tartozhatott egy-egy villagazdasághoz. Sok esetben szinte szabályos távolságra találhatók egymástól hasonló épületcsoportok. Ezekben az esetekben joggal gondolhatunk a rómaiak által végrehajtott parcellázással, az ún. *centuriatió*val létrehozott birtokok központjaira. A parcellázással a provinciákban elsősorban a kiszolgált katonák, a *veteranus*ok jutottak földbirtokhoz. Ilyen földosztás volt Savaria (Szombathely) *territoriumán* (városi birtokán), ahol a *legio XV Apollinaris* veteránjait telepítették le, vagy Scarbantia (Sopron), illetve Poetovio (Ptuj) területén. A *centuriatio* (száz azonos értékű, örökölhető, földmérők által kimért parcella kialakítása) során az adott terület őslakossága elvesztette korábbi földjeit: legfeljebb bérlőként maradhatott a birtokon. Ahol az urbanizáció késett, ott jóval több az egyszerű, falusi település

és kevés a villa. Csak a császárkor középső szakaszában vagy a késő római korban épültek ki villák például Brigetio (Szőny) *territorium*án. A dunai partszakaszokon szintén kevés a villa. Minthogy ez katonai területnek számított, itt legfeljebb a késő római táborok helyőrségének tagjai gazdálkodtak. Míg Savaria vagy Scarbantia *territorium*án a sok 1. századi felirat korai villákat sejtet, a határvidéken – beleértve Aquincumot is – elsősorban a Severus-korban (193–235) állítanak feliratokat a városi vezetőréteghez tartozó személyek. Maguk a villaépületek is 3–4. századi megtelepedésre engednek következtetni.

A Dunától távolabbi területeken valószínűleg gyorsabban jöhetett létre belső fejlődés eredményeként a nagybirtok, míg a határzónában a leszerelt katonáknak juttatott végkielégítésből mindig újratermelődtek a középbirtokrendszer fennmaradásának feltételei. Nem véletlen, hogy nagybirtok-központnak tekinthető villaépületeket innen jóformán nem is ismerünk. Pannoniában nagybirtok-központ lehetett a bruck–neudorfi, a nemesvámos–balácai, a hosszúhetényi, a komló–mecsekjánosi, a kővágószőlősi, az eisenstadt–gölbesäckeri és esetleg a szentendrei villa.

A nagybirtok-központnak tekinthető épületegyütteseket általában fal vette körül, ami nem védelmi célokat szolgált, hanem az értékek őrzésének, a biztonság, illetve az állattartás kívánalmát elégítette ki. Fallal vették körül a Fertő-környéki villákat, a Balaton-felvidéken a balácait, Délnyugat-Pannoniában pedig a šmarje–grobelčei épületegyüttest. A fallal körülvett területen belül újabb, belső lehatároló falakat figyeltek meg a bruck–neudorfi, valamint a balácai villában: ezek talán a galliai–britanniai villákhoz hasonlóan különítették el a gazdaságon belül a *pars urbana* és a *pars rustica* részeket, azaz a luxust sem nélkülöző lakó-, illetve a tisztán gazdasági rendeltetésű épületeket.

A többnyire Itáliában kialakult alaprajzi megoldásokat a hűvösebb pannoniai éghajlati viszonyoknak megfelelő adaptálással lehetett kivitelezni. A bennszülött őslakosság lakóépületei valószínűleg csak csekély mértékben befolyásolták a pannoniai villák szerkezetét. A besorolást sok esetben az is nehezíti, hogy egy-egy átépítés során sokszor a villa alaprajzi típusa is megváltozott. Morfológiailag megkülönböztethetünk:

1) Porticus villákat – Pannoniában ebbe a csoportba keresztházas elrendezésű épületeket sorolhatunk: ez az elrendezés fontosabb ismérv, mint maga az oszlopos tornác. Az Aquincum környéki villák jó része ezt az alaprajzi megoldást mutatja (Pomáz–Lugi-dűlő, Budapest, III. Csúcshegy, Kaszás-dűlő). **(38. kép)** A *porticus*os villa ún. sarokrizalitos változatához sorolható a bruck-neudorfi villa korábbi periódusához tartozó épület. Gyakoribb a rizalit nélküli megoldás, ennek egyik példája a budakalászi épület.

2) Középfolyosós villákat – többségük egy ún. hosszházas, középfolyosóról nyíló, két szimmetrikus elrendezésű helyiségsorral jellemezhető (Örvényes): esetenként az épülethez tornác is járul (az Aquincum környéki villák általában, Winden am See). **(39. kép)**

3) Udvaros villákat – e típus tagjai tércsoportosak, azaz az egyes helyiségek udvar mellé, illetve udvar köré sorakoznak. Esetenként a porticusvillát fejlesztették tovább U alakú udvarral. Megkülönböztetünk *areolás* villákat, ezeknél az udvart általában csak két oldalán építették be (Deutschkreutz), másutt három oldalán (Alsórajk I. periódus). A másik típus a hellenisztikus hagyományokat követő, itáliai *peristylium*os villa (oszlopsorral körülvett udvar). Ebbe az alaprajzi típusba többnyire olyan, a nagybirtok központját képező, reprezentatív épületek tartoznak, mint például a balácai, az eisenstadti, a hosszúhetényi, a kővágószőlősi villa vagy az alsórajki épület. **(40. kép)**

A fentiekben bemutatott három típus közt lényeges időbeni különbség nem mutatható ki. A főépület általában megőrizte a városi lakóház lényeges elemeit, így a hosszabb, folyosószerű bejárati részt (az ún. *faucest* – például

38. Porticus villa alaprajza. Csúcshegy

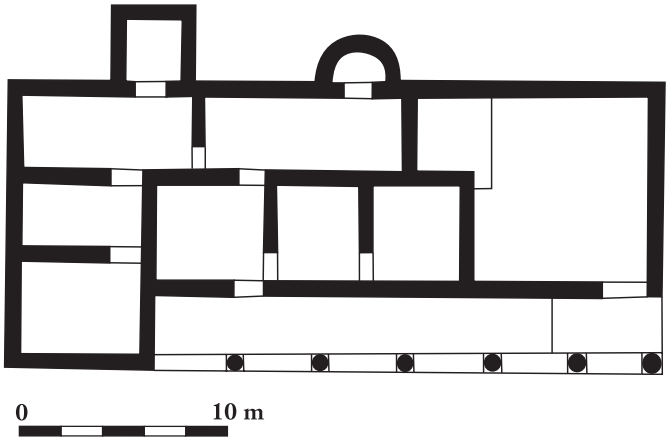

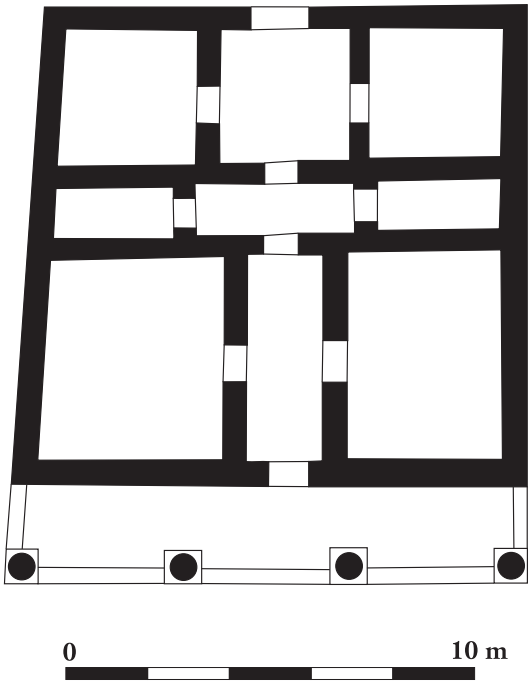

39. Középfolyosós villa. Békásmegyer, 3. sz. villa

Gyulafirátót–Pogánytelek, Alsórajk), az előteret (*vestibulum*) (Eisenstadt–Gölbesäcker): csaknem mindenhol megtalálható a *culina* (konyha), a *cubicula* (hálószobák), a *tablinum* (dolgozószoba) vagy a *triclinium* (étkezőhelyiség, eredetileg 3 *kliné* volt benne).

Három villában található nagyobb fogadóhelyiség (*aula*). A bruck–neudorfi a 4. században épült ki. A kővágószőlősi villa – akárcsak a szentendrei – valószínűleg nagybirtok központja lehetett. Az épületegyüttesek oszlopcsarnokait az északi provinciák klímájának megfelelően több esetben mellvédes, pilléres, ablakokkal ellátott folyosókká (*porticus fenestrata*) alakították (Szentendre, Kővágószőlős, Hosszúhetény).

A villák közül egyedinek tekintető a hosszúhetényi főépület hatszögletű saroktornya. Az afrikai mozaikokon látható tornyos megoldást feltételeznek a bruck–neudorfi, a szentkirályszabadja–romkúti (kéttornyos) vagy a gyulafirátót–pogánytelki (négytornyos) épületek esetében is. Erődítésként semmiképpen sem használhatták ezeket, legfeljebb figyelőtornyok lehettek. Két félköralakú „torony" fogja közre a kővágószőlősi villa porticusát is. Ezek az építészeti elemek inkább 3–4. századi épületegyütteseken jelennek meg.

A római villák főépületét, fürdőit fűtötték – leginkább a *suspensura*-rendszerrel, ahol a tégla- vagy a kőoszlopocskák által tartott padlót alulról melegítették át. Ez a fűtés nemcsak egyenletes meleget biztosított, hanem nagyon rentábilis is volt. Ilyen *hypocaustum*-fűtés olyan villákban is megtalálható, amelyekben anyagi okokból fürdő nem épült, például a nyugat-pannoniaiakhoz képest szerényebb, Aquincum környéki épületek (Csúcshegy, Budakalász–Dolina, Békásmegyer) vagy a Brigetio municipális *territorium*án emelt villákban (Dorog–Hosszúrétek, Bakonybánk, Nagyigmánd–Thalypuszta). A fűthető helyiségek száma – az épületegyüttes egészéhez képest – aránylag kevés.

40. Udvaros villa. Alsórajk

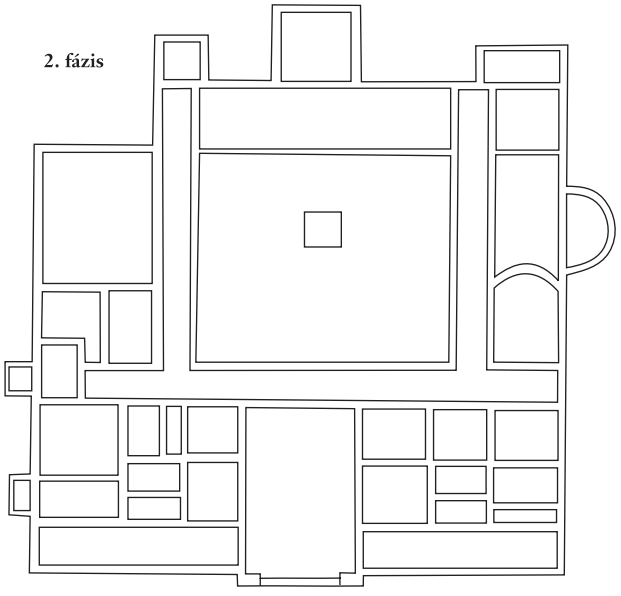

Az épületek belső kiképzése lényeges különbségeket mutatott. A legigényesebb kivitelezésű villaépületeket mozaikpadlók díszítették. Valószínűleg a Severus-korban készülhettek a balácai és az alsórajki villa mozaikjai. Savaria territoriumáról eddig csak a zsenyei villából ismerünk mozaikpadlót. Scarbantia városi területén néhány, a mai Ausztria területén feltárt épületegyüttesekben került elő mozaik. Kelet-Pannoniában egyedül a kővágószőlősinél említettek korábbi híradások festett, mozaikos helyiséget. Gyakoribb a villákban a falfestmény: ezeknek stílusa vagy technikája esetenként többszöri átfestésre enged következtetni. A falfestmények hiánya, illetve ritka előfordulása azonban szembetűnő Brigetio és Vindobona municipális territoriumán. Gyakori ugyanakkor a freskós díszítés a Balaton-felvidéki (Baláca, Kékkút, Örvényes, Gyulafirátót, Aszófő, Balatonfüred, Vonyarcvashegy) vagy a Fertő-tó környéki villákban. Az Aquincum környéki villák közül a szentendreit és a csúcshegyit, Mursella territoriumán a sokorópátkait, Brigetio területén a tokodit említhetjük. Sopianae környékén a kővágószőlősi és a hosszúhetényi villákban voltak freskódíszes helyiségek. Ezeket esetenként gazdag stukkódíszítés kísérte (Baláca, Csúcshegy).

Az épületegyüttesekben általában nem hiányoztak az architektonikusan hangsúlyozott részek: a kapuk, a párkányok faragott kövekkel, kő mellvédrácsokkal, tagozatokkal való díszítése. Az oszlopfők faragott díszei is fokozták a pompát, főként a Balaton-felvidéki épületekben.

Bár a római kultúrához hozzátartozott a többhelyiséges fürdőlétesítmény, s ezért az a főépületből sem hiányzott (Baláca, Aquincum–Kaszásdűlő, Alsórajk, Szentendre), ennek ellenére gyakori, hogy a villához különálló fürdőépület is tartozott (Donnerskirchen, Bruck–Neudorf, Eisenstadt, Baláca II. épület, Szentkirályszabadja–Romkút, Egregy, Balatongyörök, Rezi, Gyulafirátót, Alsórajk, Smarje–Pristava); ezeket a mezőgazdasági munkát végző munkások is látogathatták.

A gazdasági épületek közül a termés tárolására szolgáló nagy magtárak (*horreum*) a legfontosabbak: ezek alaprajza jól felismerhető, minthogy a tetemes súly miatt a falakat támpillérekkel kellett megerősíteni, az építmény belsejében pedig oszlopok vagy egymáshoz közeli, párhuzamos falak sora tartotta a padlót, ezáltal a tárolandó termény számára alulról is biztosították a szárításhoz szükséges levegőmozgást. Ilyen *horreum*ot ismerünk a Balaton-felvidékről Balácáról vagy Kékkútról, továbbá Délnyugat-Pannoniából Šmarje–Grobelčéből. A fertőrákosi villa horreuma feltehetően részben lakóépület is volt.

Az örvényesi villa középfolyosós épületében kovács-, illetve más műhelyeket rendeztek be. Javítóműhely lehetett az aquincumi kaszásdűlői villa déli részén. Kocsiszín és esetleg szálláshelyek tartozhattak a szentendrei villához, amelynek egy részét a 4. században talán mint *mansio*t, azaz útállomást is igénybe vették.

A galliai–britanniai villáktól eltérően Pannoniából egyelőre nem ismerünk olyan épületet, amelyet a mezőgazda-

sági munkákat felügyelő intéző, a *vilicus* lakóépületével azonosíthatnánk.

A római foglalással alapvetően megváltoztak a birtokviszonyok. A pannoniai villagazdaságok termelése hamarosan feleslegessé tette a mezőgazdasági termékek behozatalát, legfeljebb a jobb minőségű bor, az olaj, esetenként a déligyümölcs vagy a különböző tengeri termékek (halszósz, osztriga) importjára volt szükség az amfóraleletek tanúsága szerint. A 4. században Pannonia még gabonát is tudott exportálni Itáliába. Irodalmi források arról tájékoztatnak, hogy a tartomány fő terméke a köles és az árpa lehetett: az ásatások során előkerülő magleletek azonban más kultúrnövények termesztésére is utalnak. A római korban váltotta fel a kétszemű búzát (*triticum dicoccon Schrank*) a mai búza (*triticum aestivum*). Míg a triticum dicoccon a tartománnyal szomszédos Barbaricumban és a provincia bennszülött telepein is megtalálható, a korszerű villagazdaságokban már csak a triticum aestivumot termesztették. Sarló-, kasza-, őrlőkő-leletek, illetve falfestmények ábrázolásai (Budapest, III. Vihar u.) bizonyítják a tartomány intenzív mezőgazdasági termelését. A késő vaskori mezőgazdasági eszközök a római kori bennszülött telepeken sokszor változatlan formában éltek tovább, míg olyan újítás, mint a láncon vontatott eketaliga csak a korszerű nagybirtokokon található meg. Magleleteken kívül borászati célból termesztett növények maradványai, így például a bor kezeléséhez használatos bodza (*Sambucus nigra*) bizonyítják – az auktoradatokon kívül – a pannoniai szőlőkultúrát. A szőlőkultúra elterjesztésében a Balatonfelvidéki, illetve a Fertő környéki villák játszottak meghatározó szerepet. Ezekről a területekről ismerünk aránylag sok szőlőmetsző kést (kacor – *falx vinitoria*), sőt a Winden am See-i villában szőlőprés maradványai is előkerültek. A villagazdaságoknak köszönhető számos új gyümölcsfajta termesztésének meghonosítása: köztük az őszibarackét (*prunus Persica*), a manduláé, a kajszibarackét (ilyen került elő Budán a Jablonkai úti múmiasírban). Fügét, olivát, naspolyát természetesen továbbra is a mediterrán területekről (Italia, Hispania) kellett importálni.

Feliratok tájékoztatnak az erdészeti tevékenységről: az erdőgazdaságok élén rabszolgák (*servus saltuarius*) álltak. Kezdetben az erdők valószínűleg a bennszülött arisztokrácia kezében voltak, később azonban jó részük császári birtokba kerülhetett. Egy császári erdőgazdaságot vezető „jószágkormányzó" Savaria környékén állított feliratot a 4. században.

A villagazdaságok megjelenése az állattartás terén is fontos változásokat eredményezett. Egyes haszonállatokat csak a római korban kezdtek rendszeresen tenyészteni (például szamár, liba), más állatfajták tartásának viszont az aránya változott meg döntően. Háziszárnyasok csontjai például a bennszülött telepeken ritkán találhatók, ugyanakkor a római városok és táborok környékén gyakoriak. A juh vagy a szarvasmarha tartása már a római kor előtt is jelentős: a villagazdaságokban azonban az itáliai fajtákkal való keresztezés révén húshozamukat lényegesen növelték. A római kori szarvasmarhák, a juhok nagyobbak, mint késő vaskori elődeik. A pannoniai gyapjú híres volt: ebből készült többek közt a *pilleus Pannonicus*, a sisak alatt hordott sapka is.

A kifejezetten mezőgazdasági termelés mellett a villákban ipari tevékenység is folyt. Számos villában volt kerámia- vagy kovácsműhely.

Egy Savaria környéki felirat tanúsága szerint a provinciában jelentős császári birtokok is lehettek, főként a 4. században. Ekkor már császári birtokközpont lehetett a bruck–neudorfi villa, amelyet a 4. század harmadik negyedében luxusvillává alakítottak át. Ez lehetett az Ammianus Marcellinus által említett *villa Murocincta*, ahol a császári család 375-ben tartózkodott.

A 4. századi villák egy részében ókeresztény kultuszra utaló emlékek találhatók (Donnerskirchen, Kékkút), a kővágószőlősi villa mellett pedig díszes mauzóleumot emeltek, amely a 4. század közepén épült, s eddig unikum Pannonia építészetében. Az 5. században a barbár betörések következtében megváltozott gazdasági környezetben a villagazdaságok már nem tölthették be eredeti funkciójukat: falaikon belül kisebb kunyhókat emelt a megmaradt lakosság (Csúcshegy, Babarc).

RÓMAI KORI VILLÁK A BALATONTÓL ÉSZAKRA

Palágyi Sylvia

A Balatontól északra csak négy olyan lelőhely van (Baláca, Gyulafirátót–Pogánytelek, Szentkirályszabadja–Romkút, Örvényes), ahol a feltárások nyomán megrajzolható egy-egy földbirtokközpont vagy annak legalábbis több épületből álló részlete, amely alkalmas a villaközpontok szerkezetének, az alaprajzi típusok és funkciók, a központok körüli szántóföld- és legelőterületek hozzávetőleges nagysá-

41. A balácai római kori villagazdaság központi épületei

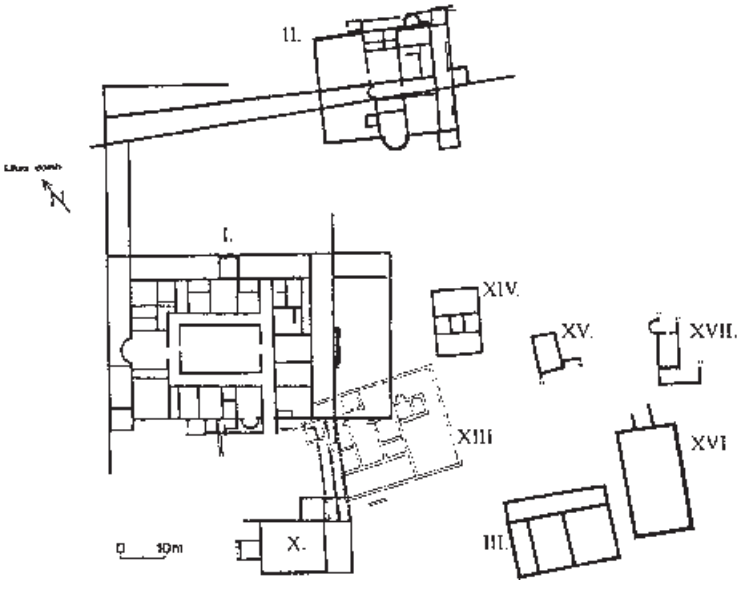

42. A balácai római villagazdaság feltárt falainak egy része a lefedett főépülettel

gának meghatározására. A négy villa közül valószínűleg a balácai volt a legkorábbi, a 2. században azonban már kőépületeket emeltek Gyulafirátóton és Örvényesen is. A 4. századi építkezések nyomai mind a négy földbirtok-központban nyomon követhetők. Örvényesen és Szentkirályszabadja–Romkúton a főépület meghatározása nehézségekbe ütközik, Gyulafirátót–Pogányteleken a főépület belső udvaros, téglalap alakú tömbjéhez később ívesen záródó helyiséget és rizalitok közé fogott porticust építettek. Balácán az 1976-tal újrainduló feltárások az ismert *peristylium* előtti, valamivel nagyobb belső udvart határoztak meg. A főépület téglalap alakú magjához később kisebb helyiségeket, *praefurnium*okat, három oldalról folyosót építettek. Ennek a villagazdaságnak azonban volt egy még korábbi kőperiódusa is, amely eltérő tájolásban készült. Középfolyosós elrendezésével az aquincumi és az örvényesi 2. századi típusokhoz hasonlít, bár előcsarnok és kőfalakkal határolt udvar egészítette ki. A főépület keleti és északi oldalán falakkal egy-egy udvart különítettek el. Az északi udvar kapcsolta egységbe a főépületet a fürdővel, amelyet többször átalakítva hol műhelynek, hol lakóháznak, hol fürdőnek használtak. Apszisai, vízelvezető-csatornája, erős fűtése szolgáltatta az alapot utolsó nagy periódusának a meghatározásához.

A Balatontól északra a fürdők összetettebb alaprajzi típusát képviseli a Balatonfüreden és a Balatongyörökön feltárt épület. A medencéket Balatonfüreden a három íves záródású teremben alakították ki. Gyulafirátóton és Örvényesen a fürdők egymást követő négy helyiségből álltak, amelyek közül az egyikhez apszis csatlakozott. A balácai példa alapján egy-egy villának több fürdője is lehetett. A második balácai fürdő leginkább a soros elrendezésű példákhoz hasonlítható, a feltárt helyiségsorhoz kelet felől azonban újabb termek csatlakoztak. A balácai nagybirtok központjában a három helyiségből és az egy előcsarnokból álló kisebb lakóházon, esetleg gazdasági épületen kívül a birtokot kiszolgálók számára jól fűtött, hat egyfoma „cellából" álló téli szálláshelyet is emeltek. A balácai földbirtok-központban, bár falak osztják a csaknem 9 hektárnyi, fallal övezett centrumot udvarokra és kertekre, az *urbana* és a *rustica* rész nem vagy csak bizonyos esetekben (ólak stb.) különül el egymástól. Például a kisebb lakóépület és a fürdő közelében állt a nagy magtár és vélhetően az istálló (Nr. XIV.). A villagazdaság északi felében lévő épületek valószínűleg gazdasági célokat szolgáltak. **(41., 42. kép)** A villagazdaságok melléképületei közé tartozhattak azok a két helyiségből álló kisebb épületek, amelyek vagy sarkaikon vagy egy-egy falszakasszal érintkeztek egymással (Gyula-

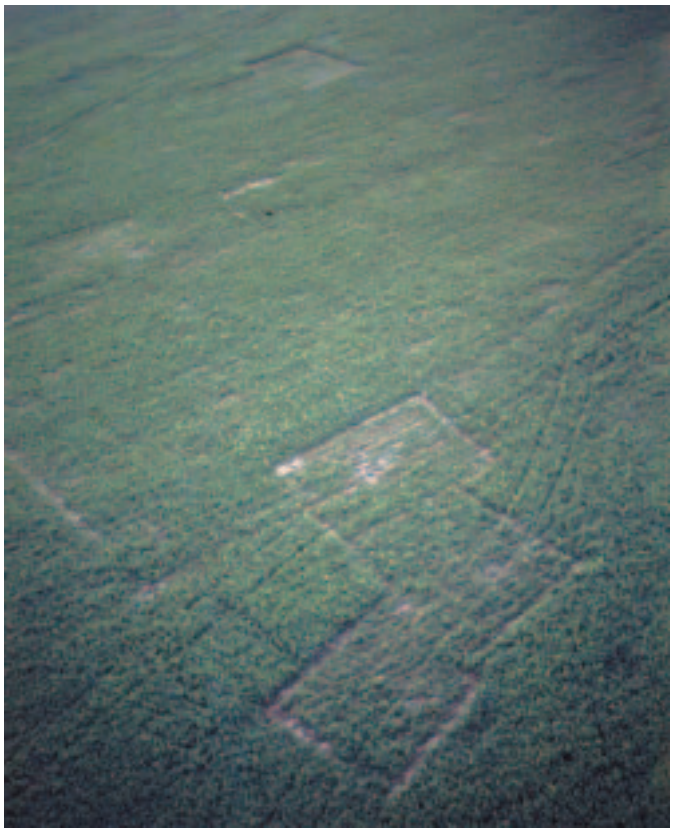

43. A szántásban jelentkező melléképületek Balácán 1986-ban

firátót–Pogánytelek), vagy mint Szentkirályszabadja–Romkúton a nagyobbikon belül az egyik sarok/negyed elfalazásával építették meg a kisebbet. **(43. kép)** Ez utóbbi elrendezés jó párhuzamát a Neckar-folyó menti Lauffenből idézhetjük.

A gazdaságok vízszükségletét a közeli források, patakok, fazekastelep esetén még külön ásott kutak biztosították. Távolabbi víznyerőhelyek esetén a vizet ólom- és egymáshoz illeszkedő, néha kőfalra és terrazzo/habarcságyra fektetett agyagcsövekben (Felsőörsön báb alakú csövekkel) vezették a gazdaságokba. A vízelvezető csatornát Balácán téglákból állították össze.

A Balaton-felvidéki vörös, permi homokkőből elsősorban küszöbök, ablak- és ajtókeretek, pillérek, udvarlapok készültek. A 3–4. század legjellegzetesebb termékei a levelekkel-maszkokkal faragott oszlopok. A padozat márványlapos borítására csak Örvényesről hozható példa. Helyi, környékről származó kövekből dolgozott a mozaikrakómester Magyarország – jelenlegi ismereteink szerint – legnagyobb földbirtok-központjában, Balácán, amelynek négy mozaikpadlója a fő lakóépületet díszítette. Három ma is eredeti helyén, a védőtetőt hordozó épületben látható, a negyediket 1925 óta a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. A mozaikok egy átépítést követően a 200 körüli években készültek el az épület keleti, déli és nyugati traktusában. A fekete-fehér kazettákat az egyik teremben borostyánleve-

44. Mozaikpadozat a balácai főépületben

les girland zárja le. A másik mozaikpadló színes háromszögekből, rombuszokból, körökből kiszerkesztett virágos mintáit két oldalon fekete-fehér, négyágú virágok folytonos sorából kirakott szőnyeg-szerű sáv veszi közre. A 32, illetve 62 négyzetméteres alapterületű két nagyobbik mozaik a pannoniai mozaikművészet legkvalitásosabb darabjai közé tartozik. **(44. kép)** A mezőket perspektivikus hatást keltő, árnyalt geometrikus motívumok, rozetták, kettős pelták, faágak, egyenlőszárú, színes keresztek uralják. Mindkét nagymozaikon szerepel egy-egy kantharosz, az egyiken egy kisebb madár, a másikon pedig gránátalmafa ágán ülő két fácán. Virágzó gránátalma-bokrokat festettek a *peristylium*ot a 3. században elrekesztő falra is. A levelek és a virágok festett rácsok mögül bújnak elő. A rácsozat fölött zöld lombozatú olajfák hajlanak a *peristylium* (oszlopokkal körülvett) jelleget megőrző, a falfestmény síkjából kidomborodó féloszlopok felé. A balácai villagazdaság legkorábbi falfestményeinek, a sárga-lila, a vörös, a fekete alapszínű falképeknek legkésőbb Hadrianus császár idejében el kellett készülnie. Pompeji hagyományokat követve az általában vízijeleneteket ábrázoló lábazati sáv felett függőleges osztósávokkal tagolták a felületeket, amelyekre a stilizált levél-, virágmotívumokból álló keretezésen belül mitológiai jeleneteket, kerek emblémákba foglalt „csendéleteket" (császárgombákkal, kenyerekkel, fürjekkel) festettek. A balácai főépületnek és a két fürdőnek a még a falakon látható falfestménytöredékei – fehér alapon piros keretezésű mezőkkel és négyszögekbe foglalt leegyszerűsített virágokkal – a villagazdaság legkésőbbi emlékei közé tartoznak.

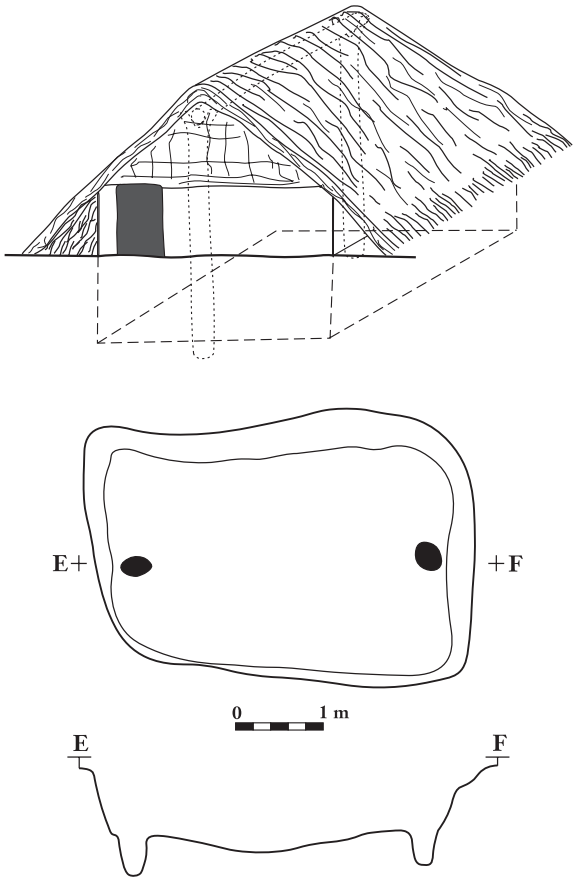

45. Földbe mélyített gödörlakás alaprajza és rekonstrukciója. Ménfőcsanak–Bevásárlóközpont, 225. objektum

FALUSI JELLEGŰ TELEPÜLÉSEK PANNONIÁBAN

Gabler Dénes

Pannonia területéről eddig a villákat és a katonai *vicus*okat nem számítva legalább 770 különböző típusú vidéki települést ismerünk, főként felszíni nyomok alapján. A telepek nemcsak kiterjedésükben, méretükben különböztek egymástól a néhány házból álló épületcsoporttól a több km hosszúságban nyúló telepekig, hanem funkciójukban is. Egy részük olyan területen található, ahol villák jóformán nem épültek. Ezek a kevésbé produktív, zárt tömbben található faluközösségek saját földjüket művelték, inkább önellátásra rendezkedtek be (például a Kapos völgyében, a Rába és a Marcal között). Másik részük villák közelében sűrűsödik (Deutschkreutz, Sommerein). Ezeket valószínűleg a villatulajdonos birtokán élő bérlők (*colonus*ok) településeinek tekinthetjük, bár a villa és a telep egyidejűsége ásatások hiányában megkérdőjelezhető. Ismerünk ilyen telepekre vonatkoztatható feliratokat is, mint a *vicus Caramatensium et villa* Intercisa közelében. Nem mindig lehet eldönteni, hogy városi territoriumhoz tartoztak, vagy *civitas*, tehát *peregrinus* jogállású közösség területén épültek.

Eredetüket tekintve is két nagy csoportjuk különböztethető meg: egy részük késő vaskori előzményekből töretlenül fejlődött tovább a római uralom alatt (Ménfőcsanak, Szakály, Budapest–Tabán, Békásmegyer), másik részüknél nincs a foglalás korát megelőző telepelőzmény.

Nemcsak a hódító háborúk, hanem a pannon–dalmata lázadást követő intézkedések, áttelepítések is hozzájárultak a korábbi telepek felhagyásához. Az erődített késő vaskori telepeket (Budapest–Gellérthegy, Regöly, Ostffyasszonyfa, Nagyberki–Szalacska stb.) legkésőbb ekkor kellett elhagynia az őslakosságnak, bár a korábbi centrumok egyikmásik funkciója érintetlen maradt (például a Gellérthegy megőrizte kultuszközpont jellegét). A korábbi erődített telepek másik részére a rómaiak építették ki táboraikat (Esztergom, Dunaszekcső).

A továbbélő telepeken a leggyakoribb háztípus a vaskorit követő, enyhén földbe mélyített, négyszögletes alaprajzú, lekerekített sarkú gödörlakás, amelynek nyeregtetőzetét két, a keskenyebbik oldalon, a kunyhó tengelyében ásott gödörbe állított, ágasfákra helyezett szelemengerenda tartotta. A házak oldalfalait általában vályogtéglából építették; ezeknek maradványai a házak döngölt padlóján kerülnek elő. A gyakran többször is lesározott, döngölt padlón fonóbotok nyomai, karólyukak is megfigyelhetők. A kunyhók teteje szalmából vagy nádból lehetett. **(45. kép)**

46. Kútbélésül használt római hordó maradványa restaurálás után, bennszülött telepről. Ménfőcsanak, 83-as út

A házakban általában nincs tűzhely (kivételként említhetünk egy nagyvenyimi építményt), ugyanakkor a telepeken szabadtéri kemencék találhatók, mint például Ménfőcsanakon vagy Szakályban. A cölöpök elrendezése szerint ismerünk sarkaikon rögzített, négycölöpös faszerkezetű építményeket, a Pannoniától északra élő népeknél gyakori hat cölöpös ház viszont a tartományban jóformán ismeretlen. Ménfőcsanakon megfigyelhető a a cölöpszerkezet nélküli vályogtéglás vagy földbe mélyített, egymásba rótt gerendákból épített faház is. Aránylag ritka, de előfordul a belső osztás is, amelyet tapasztott sövényfalakkal alakítottak ki. A lakóépítményekhez kút, műhely, esetleg fészer tartozhatott. Ménfőcsanakon az egyes portákat árokkal vették körül. Kőház a római uralom alatt sem épült ezeken a telepeken, bár Ménfőcsanakon feltételeznek egy ilyen la-

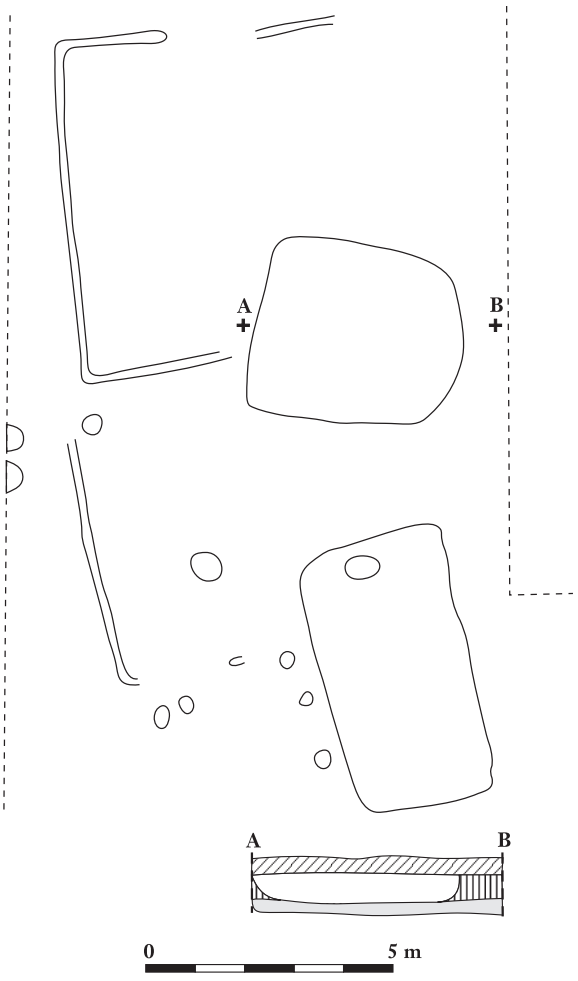

48. Faépítmények és gödörlakások alaprajza a szakályi bennszülött telepen

47. Kútaknából kiemelt boronakút bélése. Ménfőcsanak–Bevásárlóközpont

kóházat. A kelta őslakosság legnagyobb telepét eddig Ménfőcsanakon tárták fel, ahol 57 különböző típusú ház és 42 kút került elő. Az utóbbiak hordó-, ritkábban kőbélésesek vagy ácsolt faszerkezetűek. **(46., 47. kép)** A házakhoz hengeres- vagy körte alakú tárolóvermek és hulladékgödrök tartoztak. A henger alakú gödrök egy részét agyaggal kitapasztották és kiégették, hogy a tárolandó terményt a nedvességtől megóvják. A telep szerkezetét a viszonylag nagy számban előkerült objektum ellenére sem ismerjük teljesen, mivel a több periódusú település nagyobb a 2 kilométer hosszú, 40 méter szélességű átkutatott felületnél. Több földbe mélyített, négyszögletes alaprajzú, kövekből rakott tűzhellyel rendelkező műhely is előkerült. A két – ásatással kutatott – kelta alaplakosságú telep közt a hasonló háztípusok, telepobjektumok ellenére jelentős különbség mutatható ki, mégpedig azért, mert a Savaria–Arrabona útvonalon fekvő Ménfőcsanakon aránylag sok a római importáru (terra sigillata, üveg), míg a kereskedelmi utaktól távoli, szakályi telepen ezek a leletek alig lelhetők fel.

A telepek másik nagy csoportjának nincs késő vaskori előzménye. Ezek nemcsak a táborok közelében prosperáltak, hanem a belső utak mentén is. Az új telepek kialakulását a veteránok részére történő földosztás, parcellázás is siettette. Savaria környékén például megfigyelhető, hogy a nem villa jellegű települések a *territorium* peremterületén sűrűsödnek, s ott tűnik fel a római korban is továbbélő, késő La Tène típusú kerámia. Kr. u. 1–2. századi, földbe mélyített kunyhókból álló település részletét tárták fel Unyban. Másutt betelepítésekkel hozható kapcsolatba az új telepek létrejötte (Sopronbánfalva).

Bár a gödörlakások, a szegényes kunyhók a Kr. u. 2–3. századi falvakban még mindig gyakoriak, a romanizáció előrehaladtával a telepek egy részén a 2. század végétől teret hódított a római életforma. Elsősorban az utak közelében fekvő telepeken jelentek meg a kő- vagy kőalapozású házak. Jó részüknél jellemző a kötőanyag nélküli, ún. száraz falazás. A biai és a pátyi telepsoron eddig három kőház került elő; építésük a Kr. u. 3. századra tehető. Belső osztófalukat va1ószínűleg vályogból, fából vagy tapasztott sövényből építették. Kőházakat építettek a fontos útcsomópontban fekvő Csákváron, Boglárlellén, Pincehelyen, illetve Tárnok közelében is. A római módra épített telepek a Kr. u. 4. században már meglehetősen sűrűn sorakoztak a folyóvölgyekben, például a Sárvíz környékén, Mezőfalva határában, ahol különböző lelőhelyeken több tucat épületet lehetett megfigyelni. Ilyenek kerültek elő Pilisvörösvár közelében, az Aranyhegyi-árok völgyében is.

A szakályi telepen is nagyobb felszíni épületek váltották fel a földbe mélyített kunyhókat a 4. században. Ezeknek az oldalait egymáshoz közel levert, sűrű facölöpsor tartotta, amelyeknek a közét bezsalították, majd deszkák közé rakott földből húzták fel a bedöngölt tömésfalat. A belső osztást itt is sövényre tapasztott falakkal oldották meg. Nagyjából a Kr. u. 3. századra tehető a tisztán fából épített, felszíni boronaházak megjelenése. Ilyeneket Szakályban sikerült megfigyelni. A 3–4. századi földbe mélyített tárolóvermek mérete is nagyobb a korábbiakénál. Megjelenik továbbá egy, a római *granarium*oknak megfelelő, a felszín fölé emelt gabonatároló típus, amelyeket facölöpök tartottak, így a tárolt terményt alulról is érte a szél. **(48. kép)**

Ebben az időszakban váltotta fel teljesen a késő vaskori kerámiát a közeli *municipium*ok műhelyeiben „római" módra készített fazekasáru, és – ha csekély mértékben is – megjelentek a római pénzek. A falvakat esetenként árok vette körül. A 3. században tehát még a gazdálkodás és az életmód vaskori formáit konzervatívan őrző telepeken is meggyorsult a fejlődés üteme. Míg a szakályi vagy a pátyi telep fejlődése a 4. század végéig, az 5. század elejéig követhető, a limes menti telepek egy részénél a 3. század második felében vagy a 4. század elején a telep élete megszakadt – így a gerulatai tábor közelében lévő telepé vagy Ménfőcsanakon az egyik teleprészé.

A vidéki települések természetszerűleg mezőgazdasági jellegűek; de ezekben is folytattak ipari tevékenységet; fazekaskemencéket tártak fel Tokodon, Bicsérden, Ságváron, Berhidán, Balatonaligán, Csobánkán; Nyugat-Pannoniában Müllendorf és Hosszúvölgy mellett. Vasolvasztással foglalkoztak Mezőfalva közelében. Valóságos ipari település lehetett Tokodon, ahol jelentős edényműves központ mellett üveg és vas feldolgozásával foglalkoztak, ezen kívül kovácsműhelyről is van tudomásunk. Ezek egy része már a 4. századi erőd ellátására jött létre, így ezek a limes létesítményei közé sorolhatók. Bronzművességgel foglakozhattak a szakályi telepen, ahol a 2. század végén noricumi-pannoniai szárnyas fibulát is gyártottak. Fémfeldolgozó műhelyt Nagylózson és Ménfőcsanakon tártak fel. Ezek a kis műhelyek valószínűleg csak szűk exporthatókörrel jellemezhetők; többségük helyi igényeket elégíthetett ki.

A KÉZMŰVESSÉG EMLÉKEI

Gömöri János

A pannoniai ipar elsősorban a helyi igényeket elégítette ki, áruit távoli vidékekre nem exportálta. Közel kétszáz iparrégészeti lelőhely ismert Magyarország területén ebből az időszakból, az alábbi megoszlásban:

Bánya	4
Fazekas	77
Téglaégetés	18
Mészégetés	4
Színesfém-feldolgozás	38
Vasipar, kovács	56
Üveg	12
Csontfaragás	3
Bizonytalan műhelylelet	7

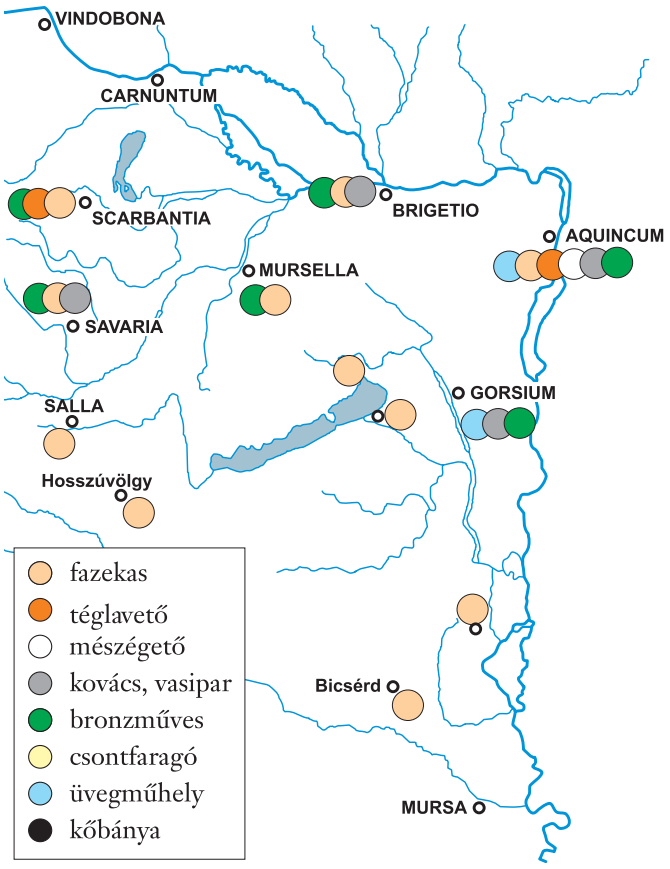

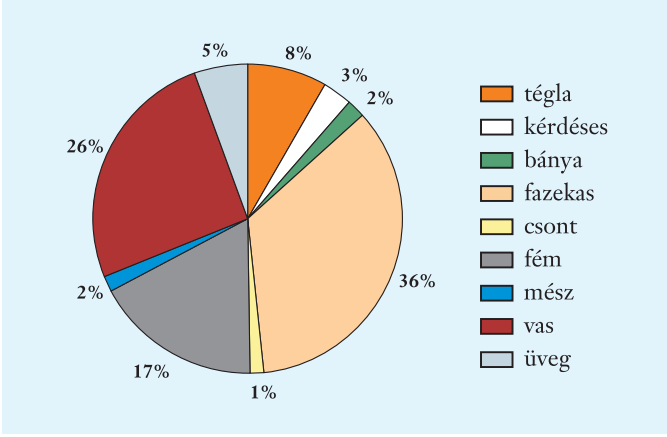

49. a) A legfontosabb pannoniai műhelyek és bányák;
b) A pannoniai kézművesség magyarországi emlékanyagának iparágak szerinti osztályozása

A feldolgozott növényi és állati eredetű szerves anyagoknak a csont kivételével kevés régészeti nyoma maradt. A famegmunkálás emlékei a kovácsoltvas ácsszerszámok (bárdok, fúrók, fűrészek, vésők stb.). A len-, illetve a kender alapanyagú textília mellett az állati eredetű termékek, a gyapjú, a bőr és részben a csont hasznosítása is jórészt a ruházkodási igényeket elégítette ki. A helyi gazdálkodásból nyert szerves anyagok feldolgozása jórészt a háziipar vagy a villagazdaságok keretei között történt. A fonás-szövés eszközei (égetett agyag orsógombok, szövőszéknehezékek), illetve a csontfaragó műhelyek maradványai (műhelyhulladékok) gyakran kerültek elő az ásatásokon, például Gorsiumban és Brigetióban. A műhelyleletek adják a legfontosabb információkat a római kori iparról. **(49. kép)**

BÁNYÁK

A római kori épületek fő alapanyagai a fa mellett a kő, a tégla és a mész. Az útépítéseknél is nagy mennyiségű követ használtak. Savariában a Ság-hegyről szállított bazaltlapokat, Scarbantiában a Nándor-magaslat nyugati oldalában bányászott kőlapokat használtak az utcák burkolására. A fórum lekövezéséhez és a 4. századi erődfalhoz a fertőrákosi és a szomszédos szentmargitbányai kőbányákban fejtették a követ. Régi térképek segítségével és terepbejárásokkal sikerült azonosítani néhány római kori kőbánya helyét is. Az aquincumi építkezésekhez és a kőfaragványokhoz szükséges édesvízi mészkövet a Budakalász és Békásmegyer határán fekvő Berdó-hegy 320 méter hosszú és 50–150 méter széles, 10 méter mély kőbányájában fejtették. Érdliget–Hamzsabég elhagyott bányájában sávos vésővel való fejtés nyomait fedezték fel. Veszprém megyében, az Öskü melletti Bánta pusztán is megtalálták a római kőbánya és duzzasztógát maradványait.

TÉGLAÉGETŐ KEMENCÉK

Pannonia magyarországi részén eddig 18 téglavető műhelyt tártak fel. A földbe mélyített téglaégető kemencék mind szögletes alaprajzúak és – a rostélyt tartó pillérek helyzete alapján – három típusba sorolhatók:

1) A „kettős tüzelő terű” típus kemencéi jórészt a katonai téglavetőkben voltak. A bélyeges téglák alapján Pannoniában is Claudius korában kezdődhetett egyes katonai egységeknél a téglaégetés (például *ala Scubulorum* gorsiumi téglái). A pannoniai katonai téglaégetés I. Valentinianus császár koráig mutatható ki. Az aquincumi (Budapest, Bécsi út 122., 124., 128.) és a brigetiói (Szőny, Kurucdomb) téglaégető kemencék nagy biztonsággal köthetők a legiokhoz. A Duna partján álló két (620×544 centiméter és 545×510 centiméter alapterületű) dömösi kemence a téglabélyegek alapján *legio I adiutrix pia fidelis* 2–3. századi téglavető üzeméhez tartozhatott. **(50. kép)**

2) A középső tüzelőcsatornás kemencetípushoz tartozó téglaégető kemencék például Sopron déli határában, a Harka melletti Kányaszurdokban kerültek feltárásra.

3) A kemence szögletes tüzelőterét két pillérrel három részre osztották, ilyen kemence került elő Fertőrákoson az Alsóültetvény-dűlőben, egy villagazdaság közelében, ahol az agyagbányát is azonosítani lehetett. Római kori téglaégető kemencéket tártak még fel Balatonfüreden, Budakalászon, Gyulafirátóton, Hévíz–Egregyen, Csopakon, Külsővaton és Nemesrempehollóson.

50. Dömös I. téglaégető kemence tűzcsatornáinak fűtőnyílása és a kemence rostélyának részlete. 2–3. sz. fordulója

MÉSZÉGETŐ KEMENCÉK

Az építőiparban használt mész *(calx)* égetése általában a városok szélén létesített ipartelepeken, a téglaégetők közelében történt, de nagyobb villagazdaságokhoz is tartozhatott mészégető kemence (Szentkirályszabadja és Tahitótfalu). A mészégető kemence *(fornax calcaria* vagy *calcaria)* építésének menetét már *Cato* leírta „*De agri cultura*" című munkájában: birodalom-szerte kerek vagy ovális formájú, földbe mélyített mészégető kemencéket használtak, amelyek belső oldalát kővel vagy vályoggal falazták körbe. A kemencék gödre felfelé enyhén szélesedik, alul padkát alakítottak ki, amelyre a mészkövet boltozták. Tüzelőcsatorna segítségével tüzeltek a kemencében, amelynek felső részét az égetés idején boltozatosan leveles ágakkal és agyagtapasztással borították, amint azt a változatos méretű (1,5 és 4,5 méter átmérő között) aquincumi kemencék esetében megfigyelték.

FAZEKASKEMENCÉK

Fazekasnegyedek minden nagyobb pannoniai város szélén megtalálhatók voltak, de kisebb vicusok és jelentősebb villák mellett is tártak fel kerámiaégető kemencéket. Máshol formatálak, mécsesnegatívok, simító eszközök, pecsételők vagy éppen összeégett kerámialeletek alapján lehet helyi kerámiaiparra következtetni. Összesen 77 dunántúli lelőhelyről ismerjük római kori fazekasműhelyek maradványait. Ezek több típusba sorolhatók.

A helyi kelta hagyomány továbbélését egyes edényformák és díszítőmotívumok mellett késő La Tène-típusú, kerek vagy hosszúkás, körte formájú fazekaskemencék is mutatják az 1–2. században. A kemencék rostélyát általában egy hosszúkás pillér tartotta, amely a tüzelőteret két részre osztotta. Budapest késő kelta telepén, a Tabánban és a Gellérthegyen vagy Békásmegyeren feltárt kemencék

51. Flavius-kori fazekaskemence az utolsó égetésből bennmaradt tálakkal. Scarbantia

sorolhatók ide. A bicsérdi *vicus*ban is ilyen fazekasműhelyben készítették az új római ízlésnek megfelelő árut. Scarbantia (Sopron, Árpád utca) és Mursella (Árpás) municipiumok fazekasai is ilyen égetőkemencéket használtak.

Bónis Éva megállapította, hogy Pannoniában a 2. század közepén vált általánossá a provinciális római típusú kemencék építése. E kemencék kerek rostélyát egy középső oszlop és körben elhelyezett agyagpillérek tartották. Ilyen égetőkemencéket használtak például az aquincumi *Pacatus* mester műhelyeiben, ahol feltűnik egy harmadik kemenceváltozat is, a téglaégetésnél alkalmazott, szögletes formájú fazekas kemence, amelynek rostélyát a hosszanti oldalak mellé beépített vályogtéglákból építették. Scarbantia mindkét fazekastelepén előkerült a szögletes formájú égető kemence is a kör alakú kelta típusú és provinciális római kemenceformák mellett. Az egyik kemencében az utolsó égetésből bennmaradt néhány tál, **(51. kép)** a műhely területén pedig több, az 1. század végi üzem teljes áruskáláját mutató, kiegészíthető fazék, korsó és csésze került elő.

A fenti három kemencetípus mellett Bónis Éva két másik változatot is meghatározott: a 4. századi tokodi és a pilismarót–malompataki edényégető kemencéket részben téglából építették, rostélyukat előre kiégetett agyagrudakból állították össze. Az utóbbi helyen szürke, besimított díszítésű kerámiát égettek, feltehetően a betelepült germán szövetségesek (*foederati*) háztartásai számára. Külön csoportot képviselnek a római kori Pannonia fazekasiparának legkésőbbi (balatonaligai) fazekas kemencéi, amelyek kisméretű rostélyát egy középső oszlop tartotta.

ÜVEGMŰVESSÉG

A korai római korban főleg Itáliából, majd Dél-Galliából, később Germániából importáltak üvegedényeket. Rövidesen feltűntek azonban a helyi műhelyek is, amelyekre Arrabona (Győr, Kálvária és Széchenyi tér), Brigetio (Szőny), Gorsium (Tác), Tokod, Ugod–Dióspuszta, Nemesvámos–Baláca, Körösladány–Vermes, Szentlenárt lelőhelyeken az üvegolvadékok hívják fel a régészek figyelmét. Barkóczi László kutatásai szerint Aquincumban itáliai és kölni kereskedőknek lehetett üvegműhelyük a 2. században. Severus Alexander korában Gorsiumban és Intercisában (Dunaújváros) nagy technikai tudást igénylő, jellegzetes formájú, keleti típusú üvegkelyheket készítettek. Intercisában az üvegműhely kemencéjét is feltárták. Pannoniában egészen az 5. századig nyomon követhető a helyi üvegkészítés, bár ebből a késői korból műhelyleletek egyelőre nem ismertek.

VASMŰVESSÉG

A mai Magyarország területén 12 La Tène-kori vasipari lelőhelyről vannak adataink. Pannonia magyarországi részén csak egy-két kivételes időszakban kohósítottak ércből vasat, amikor a Sisciától délre fekvő, nagy észak-dalmaciai, Majdan vidéki vaskohászati centrum ideiglenesen beszüntette működését. Szögletes hasábalakra kovácsolt 5–6 kg súlyú vasrudak Intercisában és az alsóheténypusztai késő római erőd melletti *vicus* területén is előkerültek. A markomann háborúk utáni újjáépítés időszakában létesíthették a scarbantiai vaskohót, a Dunántúlon ismert egyetlen római kori vasolvasztó kemencét.

Az 56, vasművességgel kapcsolatba hozható (zömmel vassalakos) lelőhelyen szinte kizárólag a vasfeldolgozás és a vaskereskedelem emlékei maradtak meg. Kovácsműhelyek minden nagyobb településen és villagazdaságban voltak (Petőháza, Keszthely–Fenékpuszta, Örvényes), néha csak szórványos szerszámleletek (Gorsium, Bajna, Külsővat, Szőny) bizonyítják kovácsmesterek ottani tevékenységét. A fából épített, 6×8 méter területű, (cölöplyukakkal körbehatárolható) petőházi kovácsműhely a villagazdaság kőépületeitől délre, az Ikva patak felé eső lejtőn állott. Vaseszközök (fogó, kalapács, vágó, lyukasztó), egy szögletesre kovácsolt vasbuca (10,5 kg), valamint elszórtan mezőgazdasági szerszámok, kocsi- és ajtóvasalások is előkerültek a villa területén. Az egykori kovácstűzhelyt egy 50 centiméter átmérőjű hamusgödör és a fújtatókő jelezte. **(52. kép)** A limes menti táborokban fegyverjavító kovácsműhelyek működtek.

52. Római kori kovácsműhely és szerszámleletei:
a) fogó töredéke, b) vágó, c) kalapács, d) nagy verő kalapács, e) vasbuca. Petőháza

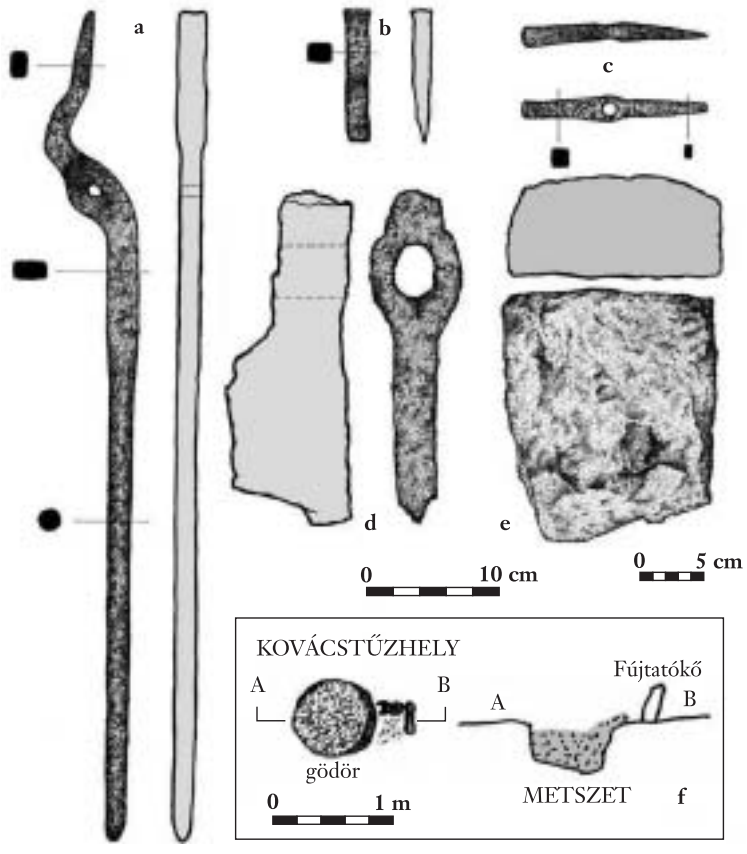

BRONZMŰVESSÉG

Táborokban, városokban, vicusokban és jelentősebb villagazdaságokban 38 helyen maradt fenn a színesfém-feldolgozás nyoma. Elsősorban bronztárgyak öntésének és javításának eszközei vagy hulladékanyagai kerültek napvilágra, néhány helyen az ólommegmunkálás bizonyítékai is fennmaradtak. A bronzműves gyakran más – pirotechnikát, égetőkemencét használó – mesterrel, kováccsal vagy üvegkészítővel együtt dolgozhatott, például az intercisai tábor melletti iparosnegyedben, ahol még bőrcserző mesterek is tevékenykedtek. A B. Vágó Eszter, majd Visy Zsolt által feltárt, 19 kisméretű bronzöntő kemence egyikénél a fújtatószerkezet maradványait is azonosítani lehetett. Változatos volt Intercisa 2–4. századi bronzműves műhelyeinek árukínálata: fibulákhoz való öntőminta, ládikaveretek, kisplasztika, bronzsisak került elő a műhelyek romjai között. Fibulákat öntöttek Tokodon is. Arrabona *ala* tábora mellett, a *vicus*ban vas- és bronzsalakot egyaránt találtak. Scarbantiában a 3. században a fórum mellett állt egy kisebb műhely, amelyben a fémolvasztásnál használt kisméretű tűzhely **(53. kép)**, az öntőtégely és a beolvasztásra előkészített bronztárgy-töredékek kerültek feltárásra. Fenékpusztán az erőd kapujánál elásott, újraolvasztásra szánt, törött bronztárgyak alapján 5. századi bronzműves műhelyre következtethetünk. Legtöbb helyen csak a szórványosan előbukkanó salak, tégelytöredékek (Tokod, Szombathely, Győr), esetleg öntőminták (Ménfőcsanak) vagy fogó és kalapács (Gorsium) alapján lehet az egykori fémműves tevékenységre következtetni.

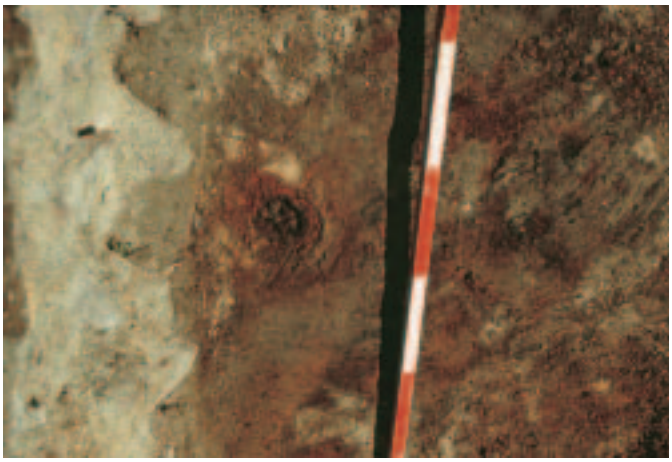

53. 2. századi bronzműves műhely olvasztó tűzhelye. Scarbantia

KULTUSZKÖZPONTOK PANNONIÁBAN

Póczy Klára

Pannonia bekebelezésével az őslakosság istenei és kultuszai háttérbe szorultak a római istenekhez lépest. A délpannoniai illír és az észak-pannoniai kelta lakosság vallásának az interpretációja hamarosan megoldódott. Csak néhány istenség nevéről vannak adataink. A legtöbb bennszülött istenség ugyanakkor a római istenvilág egyes alakjaival, elsősorban Silvanuséval azonosulva élt tovább.

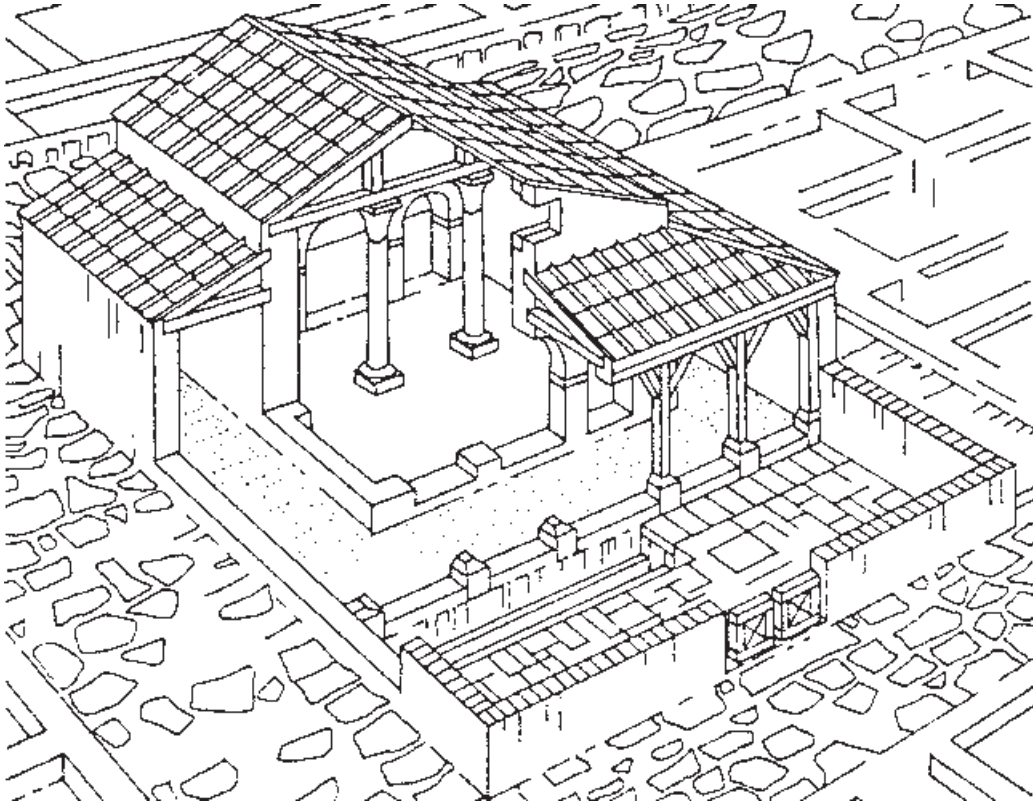

54. Savaria, Mercurius templom rekonstruált képe

Az új vallási képet azonban ezek csak kis mértékben befolyásolták.

A templomok és a kultikus épületek sajátos alaprajzi típusokba sorolhatók, amelyek birodalomszerte többnyire a klasszikus templomformákat követik. Az orientális kultuszok szentélyei, kultikus kerületei egyéni sajátságokkal rendelkeznek. Az alaprajzi, az építészeti és az épületdíszítési sajátságok és természetesen a kultuszszobrok, a feliratok, a kultikus tevékenység végzéséhez használt tárgyak és az áldozati ajándékok maradványai segítenek meghatározni az egyes kultikus helyeket, azon belül pedig azt az istenséget, amelynek a tiszteletére a szentélyt emelték.

Időrendben a legkorábbi épített szentélyeket az 1. század közepétől és második felétől (Claudius és Vespasianus kora) regisztrálták az ásatások. Ide tartozik a *fanum*, a minden katonai táborban megépített táborszentély. A táborközpontban a parancsnoksági épülethez tartozik. Itt őrizték a hadi jelvényeket, a zászlókat, az alakulatot védelmező istenségszobrokat, valamint a császárnak, a hadsereg legfőbb urának a portréját. Ilyen épületek ismertek Aquincum legiotáborából, az albertfalvai, a gorsiumi és az intercisai segédcsapat táborokból.

A pannoniai közigazgatás korai szakaszából ugyanilyen hivatalos jellegű szentélyek ismeretesek. Az itáliai üzletházak befektetőivel, leányvállalataival érkező kereskedők szervezetei emelték e kultuszhelyeket Mercuriusnak, a kereskedelem védnökének. Pannonia provincia akkori, 1. századi fővárosában, Savariában a Borostyánkő-út csomópontjában állt az építési felirata szerint Mercurius-templom, amelynek romjait a közelmúltban tárták fel és restaurálták. A szentély cellájában elhelyezett edényekben pénz volt. A legkorábbi érem Claudius-kori. Állatcsontokat is találtak az istennek szóló áldozatok között, s egy esetben tojás volt a pénz mellett. A feltáró a templom építésének idejét Vespasianus korára, 73-ra tette. **(54. kép)**

Aquincumban is megtalálták egy, a leírtnál egyszerűbb Mercurius-templom alapfalait, s a kultuszra utaló kőemléket felirattal. A Hajógyári-szigeten, a katonaváros területén ezt a szerény kőépítményt 106 után lebontották, amikor Pannoniát két közigazgatási egységre osztották, és Aquincum lett Pannonia Inferior székhelye. A helytartó rezidenciája és officiuma részére emeltek ugyanitt reprezentatív épületet. A kereskedők szerényebb Mercurius-szentélyét befoglalták az új épületbe, s ehhez tájolták a fölötte emelt nagyobb cellát. A szentélyhez tartozó nyílt térséget kőkerítéssel vették körül. Valamennyi helytartó szolgálatba léptekor egy-egy oltárt emelt hivatalos tisztelgésként Iuppiter tiszteletére, amelyek a kerítésen belül, a fal mentén sorakoztak.

55. Iuppiter-szobor töredéke Intercisából

Hivatalos értelemben szentélykörzetekről Traianus császár óta tudunk. A tartomány kultuszközpontját, annak helyét még nem sikerült azonosítani, de a capitoliumi triász számára a városok központjában kötelező jelleggel megépített templomot, vagyis Iuppiter, Iuno, Minerva istenségek részére emelt hivatalos kultuszhelyet több helyen tártak fel. Alapfalait Gorsiumban és Aquincumban felszínre hozták az ásatások. Scarbantiában a késő császárkorig szinte változtatás nélkül használták a templom szentélyét, ahol Iuppiter, Iuno és Minerva szobrát helyezték el a három részre tagolt cellában. A templom bejárati oszlopcsarnoka még romjaiban is monumentális hatást kelt. Megmaradt a fórum lapköves burkolatáról a pódiumtemplomhoz felvezető hat lépcsőfok, s érintetlenül találták a feltárások a bejárati frontot díszítő oszloplábazatokat s még néhány eredeti feliratot is. A scarbantiai capitoliumi istenségek parosi márványból faragott szobrait még a római korban, a keresztény képrombolás idején feldarabolták, de még így is rekonstruálni lehetett e kvalitásos és monumentális alkotásokat. A szobrok korát a 2. század közepére teszik a stíluskritikai elemzések. Iuppiter tiszteletének emlékét ismerjük Intercisából is. **(55. kép)**

A fenti szoborcsoporthoz hasonlóan Savariából is megmaradtak Iuppiter, Iuno és Minerva embernagyságúnál nagyobb ábrázolásai, de nem eredeti helyükön, hanem csak annak közelében, szétszórtan és megcsonkítva.

Gorsium és Aquincum forumán a capitoliumi szentély előterében egy-egy nymphaeumot létesítettek. A gorsiumi máig Pannonia leglátványosabb térdíszítése, két medencével, a Nymphák és a Forrásisten ábrázolásával. **(56. kép)** Aquincum márvány Nympha-szobrának töredékeit is a templom előtt találták, de a 4. században, feltehetően már

56. A gorsiumi Nympha-szentély szoborcsoportja

ókeresztény kultusz céljára használt épületben a széles lépcső fokaiba falazták a szétvert istenszobrok töredékeit. „Megtaposták" tehát a pogány bálványokat.

Aquincumban még egy látványos szentélykörzet alakult ki Traianus alatt, s ez az új *aquaeductus*t tápláló forráscsoportnál volt. Az egyes források fölé kis épületeket emeltek fából. Padlójukra egy-egy oltárt állítottak az istenség és a felajánlást tévő nevével. Innen tudjuk, hogy valamennyi kútházba magas rangú tisztségviselők hivatalos funkciójuk gyakorlásaként helyeztek egy-egy istenség részére oltárt a vízmű felavatásakor. Az áldozatok bemutatói a polgári település vezető funkcionáriusai és a műszaki létesítmény tervezője, kivitelezője, a vízügyi mérnök, aki a helytartói iroda beosztott alkalmazottja volt. A szentélykörzetet fallal kerítették, bejáratánál Iuppiter-templom állt, ugyancsak feliratos oltárokkal. A pódiumtemplom homlokzata, oszlopcsarnoka és lépcsőfeljárója is eredeti helyén őrződött meg.

A capitoliumi szentély és a forrás szentélykörzete összetartozott. Évente többször, április 24-én, tavaszünnepkor, augusztus 2-án, császárünnepkor és október 13-án, a szent források ünnepnapján körmenettel járult ide a városi lakosság. Az ünnepséget a polgári amphitheatrumban bemutatott játékokkal fejezték be.

Fortuna Balnearis kultusza kapcsolható még az életadó szent vizek kultuszához. Aquincum polgári településén a városközpont ún. nagyobbik közfürdőjéhez csatlakozva állt *aediculá*ja, ugyancsak feliratos oltárokkal.

Aquincumhoz hasonló szentélykörzet volt Brigetio aquaeductusának forráscsoportjánál is, ami fél évszázaddal az aquincumi után létesült. Itt is az Aesculapius–Hygieia istenpárost, valamint ezek megfelelőit, az Apollo–Sirona istenpárost tisztelték. A gyógyító istenségek kultuszkörzetét Brigetióban a 3. század elején további szentélyekkel, porticusszal bővítették, díszítették, amint arról felirat tudósít.

A császárkultusz a 2. század közepére már elhomályosította a capitoliumi istenhármas népszerűségét, a 3. században egyre erősödött, csúcspontját a 4. század elején érte el. Aquincumban a helytartói palota belső díszudvarában pódiumtemplomot emeltek a császárkultusz részére, ahol egy monumentális, togás torzó került elő. A mintegy másfél évszázadon át használt kis templomban a szobor üreges nyakába csappal illesztették be a mindenkori császár portréját. A fejet tehát új uralkodó hatalomra kerülésekor kicserélték. Sajnos nem tudjuk, melyik császár portréja tartozott utoljára a togás alakhoz. A legiotáborok és az auxiliaris csapatok principiájában, az Aquincumban, Intercisában, Lugioban és másutt talált szoborbázisok és szobortöredékek alapján is központi helyet foglalt el a császárkultusz.

Az aquincumi polgárváros fórumán a nagy templommá bővített capitoliumi szentély magas kerítőfalai és a hozzá csatlakozó helyiségek maradtak meg jó állapotban. Az udvarban eredeti helyén került elő az oltár, előtte kis, ötszögű, falazott medence, amely az áldozati szertartáshoz tartozott. Az udvar főbejáratával szemben széles lépcső vezetett fel a templom pódiumához. A tartományban a császárkultusz liturgikus szolgálatát betöltő egyesület nevét írásos emlékek őrzik. Aquincumban a *collegium Victoriarorum*, vagyis a császári győzelmek megünneplésére létrejött egyesület tagjai vagyonos *liberti*, vagyis felszabadított rabszolgák voltak. Pénzük révén tölthették be ezt a tekintélyes pozíciót a város társadalmában a 3. században. Gorsiumban a császárkultusz szentélyének teljes alaprajzát tisztázták a régészeti kutatások, és a romkonzerválás után jelenleg megtekinthető az épület alaprajza, pódiuma, oltárának a helye, lépcsői s néhány oszlopa.

A császárkultuszhoz kapcsolódhat egy-egy magaslati szentélykörzet mind Aquincumban, mind Carnuntumban, vagyis Pannonia két provinciájának fővárosában. Az előbbi helyszínen IOMT, az utóbbiban IOMK formában rövidítették a nyilvánvalóan helyi főistenséggel azonosuló Iuppiter személyét. Aquincumban a Szépvölgyi úti szentélykörzetben a T betű egy feliraton Teutan(us) feloldásban is olvasható. Kőkerítéssel védett területen belül a Duna fölött több kis *aedicula*, nyitott kápolna és a központban egy pódiumtemplom romjait tárták fel. Az aquincumi szentélyközpont különlegessége egy magas oszlopra emelt Iuppiter szobor (torzója maradt meg). Az istenség kezében *sceptrum*, lábánál sas. Az oltárok feliratai részben a colonia polgármestereitől, részben a legio magasrangú tisztjeitől származnak. A feliratos oltárok egyikén itt is (a forráskultusz szentélykörzetéhez hasonlóan) a jóspap, az *augur* nevét tüntették fel. Fontos, hogy a jól datált oltárok többségén

57. Mithras-szentély részlete az aquincumi legiotáborból

58. Mithras-szentély márványból faragott domborműves kultuszképe Intercisából

(mind Aquincumban, mind Carnuntumban) a június 11-i dátumot vésték fel, Pannonia Superior és Inferior tehát egy időben, közösen ünnepelt e napon.

A 3. század elején, a Severus-dinasztia idején számos elemmel egészült ki a császárkultusz. A legfontosabb Pannoniában Isis és Mithras jelenléte. Isis az ezer nevű és ezer alakzatban tisztelt istenség még a császárkor legelején bekerült a hivatalos római pantheonba. Pannonia eddig egyetlen Iseumát Savariában tárta föl a kutatás.

Mithras kultuszáról sokáig az volt a vélemény, hogy a szegényebb néprétegek körében terjed, és Pannoniába az orientális lakossággal érkezett. Mára mindkét teória megdőlt. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a legkevesebb nyoma e kultusznak éppen a keletről, Kis-Ázsiából érkezett lakosság településein van. Másrészt birodalomszerte világosan kirajzolódik a kultusz útja: a helyszínek az Imperium határvonalán állomásozó hadsereg táborai és a limest a hadsereg és a közigazgatás központjával, Rómával összekötő útvonalak. Csomópontok az útállomások, a kisebb vámállomások és a nagy vámközpontok, amelyek több provincia pénzügyét bonyolították (Pannoniában például Poetovio). Tehát elsősorban a tisztikar és a pénzügyőrség hivatalos kultuszát jelenti a mithraizmus. Ez érthető is, hiszen az istenség neve is szerződést, megállapodást jelent. Ez a szövetség nyilvánul meg a Mithras-szentélyekben tett áldozatokban. A pénzügy állami alkalmazottai többségükben császári rabszolgák és libertusok voltak. A kultusszal kapcsolatban csupán utalunk az egyik aquincumi Mithras-szentélyre, (Symphorus mithraeum), ahol az épületcsoportot védelmező kőkerítés mögött időszakos császári pénzverde működött, valamikor 209–217 között. A mithraeumok azonosítását megkönnyíti különleges alaprajzuk: a keskeny szentélyhajó két oldalán emelt pódium van, a kultuszkép minden esetben azt ábrázolja, amint Mithras ledöfi a bikát. **(57., 58. kép)** A Napistennek, egy női istenségnek, a Dioszkuroszoknak (thrák lovasok) a különleges kultusza alakult ki a 3. században a balkáni provinciákban, amelyeknek egyik legjellegzetesebb tárgyi emléke az ólomból öntött domborműves táblák sora. **(59. kép)**

Pannoniában a kereszténység a korábbi titkos gyülekezőhelyekről a 312-ben kibocsátott türelmi rendelettel lépett – a szó szoros értelmében – a felszínre. Ez az intézkedés szüntette meg az egyistenhívő zsidók és keresztények üldözését a több, mint ezer éve sok istenhívő birodalomban. Az évszázadok óta tiltott, de mégis működő keresztény gyülekezetekről a pannoniai mártíraktákból tudunk, hiszen a szóban forgó időszakban mindenekelőtt Sirmium, Cibalae, Siscia püspökeit és az egyházközségek funkcionáriusait ítélték halálra. A legújabb régészeti feltárások alkalmával több városi településen regisztráltak keresztény közösségeket. Ez a kultusz a városi lakosság vallása, s hivatalos egyházközség védművekkel ellátott településen jöhetett létre. I. Constantinus – még mielőtt maga e hitre tért volna – beemelte az államigazgatásba a kereszténység jól szervezett közösségeit. Kártalanította a hívőket, földet, épületeket adományozott az egyháznak szociális feladatai ellátására, fizetést folyósított a püspöknek.

Jelenlegi ismereteink szerint a Dunántúl területén, Valeriában Aquincum lehetett az egyik legfontosabb ókeresztény központ négy bazilikával és több temetőkápolnával. **(60. kép)** Ugyancsak Valeriában, Gorsiumban két basilika maradványait tárták fel és konzerválták. **(61. kép)** A keresztény temető egy részlete is látható a romterületen.

59. Szinkretisztikus ólom fogadalmi tábla Intercisából a napistennel és a dioskurosokkal

60. Ókeresztény cella trichora. Aquincum, Raktár utca

Intercisából is fennmaradt egy jelentős temetőkápolna. Figyelemre méltó Sopianae ókeresztény központja a festett sírkápolnák legváltozatosabb típusaival. **(62. kép)** A Dunántúlon, Pannonia prima provinciából a legtöbb ókeresztény feliratos emlék Savariából származik, ennek ellenére itt még nem sikerült épületekkel hitelesíteni a biztosan meglévő provinciális kultuszközpontot. Négy erődített, késő római településen ugyanakkor ókeresztény bazilikák

61. Ókeresztény oltárkorlát Krisztus monogrammal Gorsiumból

62. Ádám és Éva ókeresztény ábrázolása. Pécs, Mausoleum

és temetőkápolnák romjait (Ságvár–Triccianae, Fenékpuszta–Valcum), valamint olyan gazdag sírkápolnák sorát tárták fel (Alsóhetény–Iovia, Kővágószöllős), ami jelzi, hogy a jól védett lakosság keresztény gyülekezetbe tömörült. E közösségek a római császárkor utolsó századát követően tovább éltek a tartomány feladása után is.

TEMETKEZÉS

Zsidi Paula

Provinciális régészetünk közel 200 publikált lelőhelyet tart számon, ahol temetőt, illetve temetőrészletet tártak fel. Az eredmény számos sírparcella, sírkert és síremlék, valamint több mint tízezer sír emberi maradványokkal, tárgyi emlékanyaggal. Ez az értékes történeti forrásanyag nélkülözhetetlen, máshonnan meg nem szerezhető információkat tartalmaz a hitvilág, a halottkultusz megismerésén túl az adott korszak társadalmára, gazdaságára vonatkozóan is. Ennek ellenére provinciális régészetünkben a temetők kutatása korábban háttérbe szorult a települések kutatása mögött.

Az első „publikált" római sírleletről *Miller Ferdinánd* 1761-ben megjelent munkájából értesülünk. **(63. kép)** A rajzos illusztráción is közreadott, gazdag mellékletű kőszarkofágot Óbudán (Aquincumban) találták 1752-ben. A leírás többek között arról is tudósít, hogy a gazdag leletet Grassalkovich Antal gróf intézkedésére a királynő számára ajándékként Pozsonyon keresztül Bécsbe szállíttatta.

Az egyik első, igazi temetőpublikációként értékelhető munka *Hampel József* nevéhez fűződik, aki az aquincumi katonaváros északi temetőjének (ún. raktárréti temető) egy

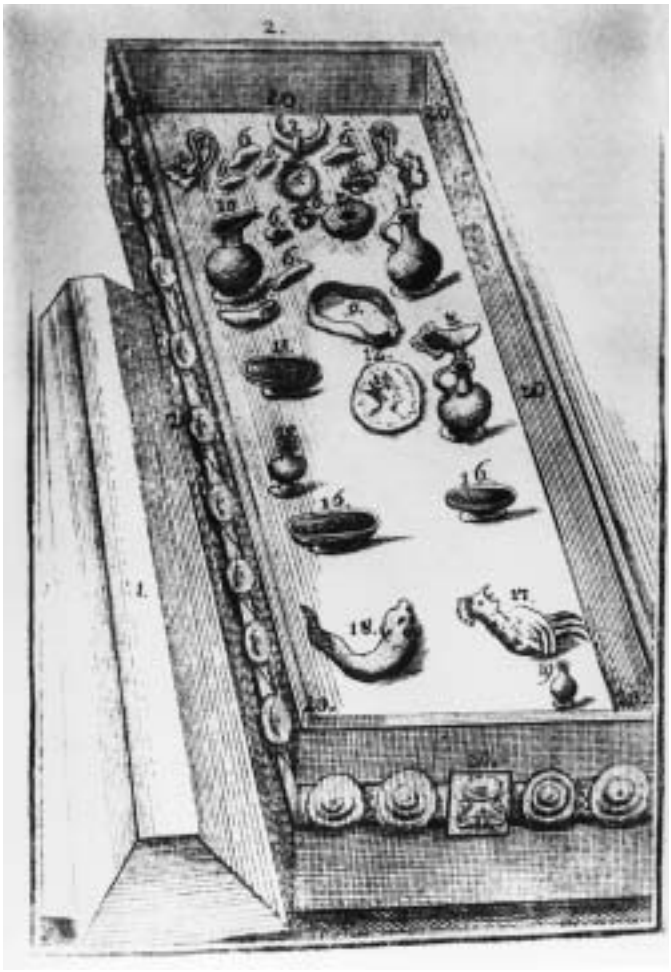

63. Az 1752-ben Óbudán talált római kori szarkofág leletei Miller Ferdinánd 1761-ben megjelent munkájából

részletét adta közre 1891-ben. A leletek – a kor szemléletének és elvárásainak megfelelő – szakszerű leírásával együtt a temető térképét is közli. A szövegből azonban arról is értesülünk, hogy csak a szarkofágokat, a kő- és a téglasírokat és az ólomkoporsós temetkezéseket „tárták fel" és rögzítették. Az egyszerű földsírokat és a szegényebb mellékletű sírokat többnyire kitermelték anélkül, hogy megvizsgálták volna.

Az ezt követő időszakban is elsősorban a „gazdag" mellékletű vagy sajátos rítusú temetkezések, illetve szórványos sírok publikációjával találkozhatunk. Időközben azonban sor került nagyobb temetőrészletek feltárására is, elsősorban Aquincumban (Bécsi úti temető, Aranyárok menti temető), Brigetióban és Intercisában. E temetőrészletekből különböző időpontokban előkerült sírok összegyűjtésére és közreadására a településekről szóló monográfiák keretében az 1940–60-as évek közötti időszakban csak részben sor került. Ugyancsak a 60-as évek elején készült el a pannoniai temetkezésekkel és a halottkultusszal kapcsolatos addigi kutatási eredmények összefoglalása *Mócsy András* tollából. Ettől kezdve a kutatás már a temetők minél teljesebb feltárására törekedett, s egyre-másra jelentek meg temetőrészletek teljeskörű publikációi is (Kékesd, Győr, Szombathely, Matrica stb.).

Nagyobb léptékű összefoglalást készített *Lányi Vera* a késő római kori temetőkről az 1970-es évek elején. A statisztikai módszereken alapuló elemzés közel 100 publikált, 4. századi lelőhelyről származó, összességében mintegy 2210 sírt érintett.

Újabb mérföldkövet jelentett a pannoniai temetőkutatásban az intercisai, déli, késő római temető közreadása 1976-ban, amely a korábbi és az új feltárásokból származó temetkezéseket több szempontú elemzésnek vetette alá. A publikáció megmutatta a temetők belső világának és használatának módszeres és következetes elemzésében rejlő lehetőségeket. Az évről évre dinamikusan gyarapodó temető és síranyag közzétételében a hagyományos és az elektronikus közlés módszere nyújthat kielégítő megoldást.

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ALAKULÁSA A RÓMAI KORBAN

A római foglalás a helyi lakosság számára az élet szinte minden területén a római szokások, a római kultúra fokozatos átvételét jelentette. A romanizáció folyamata a temetkezési szokások és a halottkultusz területén is nyomon követhető. A római kor korai időszakában a temetkezési rítus változatos képet mutatott. A hódítók által behozott új temetkezési szokások mellett még hosszabb időn keresztül éltek a helyi hagyományok.

Az 1–2. század folyamán Pannoniában is a hamvasztásos temetkezés dominanciája figyelhető meg. Ennek a rítusnak számtalan változata ismert a pannoniai limes mentén feltárt nagy hamvasztásos temetőkből (Arrabona, Brigetio, Aquincum, Matrica, Intercisa), illetve a kisebb települések temetkezési helyeiről (Kékesd). A hamvasztás az esetek többségében közös égetőhelyen (*ustrinum*) történt. Ilyen közös égetőhely kevés ismeretes Pannoniából: Intercisában, illetve Aquincumban, a polgárvárostól keletre fekvő temetőben (Aranyárok menti temető) lehetett azonosítani.

64. Hamvasztásos sír mellékletei Aquincumból. 1–2. század fordulója

A közös égetőhelyen felállított máglyán (*rogus*) elégett test hamvait a máglya maradványaival együtt urnába vagy kő-, illetve faládába helyezték, vagy pedig egyszerűen a mellékletekkel együtt a sírgödörbe szórták. Sok esetben megfigyelhető a megásott sírgödör temetkezés előtti szertartásos előkészítésének (*libatio*) nyoma. A kiásott sírgödröt kiégették, nemegyszer pedig égetés előtt agyaggal ki is tapasztották. A hamvasztásos sírokból előkerült mellékletek egy része égésnyomot mutat. Ezeket a halottal együtt égették el a máglyán. A mellékletek egy másik része sértetlenül kerül elő, ezeket a hamvakkal együtt később helyezték a sírgödörbe. **(64. kép)**

A kevés közös égetőhellyel szemben jóval több és modern megfigyelésünk van a sírnál történt hamvasztásról (*bustum*). Ebben az esetben a megásott és a szertartásosan megtisztított sírgödör fölé emelték a máglyát. Erre került a halotti ágy, amelyre a halottat fektették, a túlvilágra szánt tárgyaival együtt. A feltárások során a fa és az égetett csontok helyzetéből nemegyszer a máglya szerkezetére és a halott (vagy halottak) máglyán elfoglalt helyzetére is következtethetünk. A máglya leégését követően az égett maradványok tetejére még gyakran további mellékletek, esetleg a halotti tor maradványai is kerültek. Pannonia területéről csak néhány jól megfigyelt, korai hamvasztásos temető ismert (Aquincum, Savaria). Bár a temetőkön belül a rítusnak számos variációja fordul elő, sok esetben mégis megfigyelhető, hogy egy kis területen belül is lehetnek a rítusnak csak egy-egy településre jellemző sajátságai. Feltételezhető ezek etnikai eredete. Ilyenek a latobicusok (Délnyugat-Pannonia) házurnái vagy az eraviscusok (Északkelet-Pannonia) kocsitemetkezései. **(65. kép)**

65. Bennszülött család síremlékének részlete Dunapenteléről, Kr. u. 2. század közepe

66. Temetőrészlet útmenti sírépítmények maradványával (Aquincum, katonaváros, nyugati temető)

Csaknem valamennyi hamvasztásos rítusú temetőben találunk egykorú csontvázas sírokat is. Ez a szokás elsősorban a korai római időszak helyi lakosságának hagyományos temetkezési szokását tükrözi. Ugyanakkor a költségesebb hamvasztásos rítus – csakúgy, mint a mellékletadás gazdagsága, a pompás sírkertek kialakítása – nemcsak a hovatartozás, hanem a vagyoni helyzet függvénye is volt. Erre utalnak például azok az aquincumi sírkertes temetkezések is, amelyek központi temetkezései hamvasztásos rítusúak, a periférián elhelyezkedő, szerényebb mellékletű sírok azonban csontvázasak. Ugyancsak csontvázas rítussal temették el, többnyire a sírparcella szélén, valamint így temettek el csecsemőket és a kisgyermekeket. Mellékletként leggyakrabban az étel-ital számára biztosított edényekkel (kerámia, üveg, ritkábban fém) találkozunk. Nem ritka, hogy egész „étkészletek" kerültek a halott mellé útravalóul. Viseleti tárgyak a hamvasztásos rítusú sírokban csak ritkán s többnyire összeégett állapotban, az elhunyt hamvaival együtt kerülnek elő. Az eszközök, a fegyverek melléadása a hamvasztásos rítusú temetkezések esetén (eltekintve a halomsíros temetkezésektől) kifejezetten ritka szokás volt. **(66. kép)**

A hamvasztásos temetkezések jellegzetes, barbár pompát tükröző formája volt az ún. *kocsitemetkezés*, amikor a halott mellé nemcsak az útravaló ételt-italt helyezték, hanem vele együtt egy teljes, jól felszerelt kocsit és a kocsihoz tartozó lovakat is eltemették. **(67. kép)** Az az elképzelés, hogy a halál tulajdonképpen egy hosszú utazás, Pannonia kelta helyi lakossága körében általánosan elterjedt volt, amit jól bizonyítanak a boius és az eraviscus terület sírkövein megtalálható ábrázolások is. A kocsitemetkezés a 2. században terjedt el, s az elterjedési terület, valamint a mellékletek gazdagsága alapján nagy valószínűséggel a csak részben romanizált, igen gazdag, vidéki eraviscus törzsi arisztokrácia temetkezési szokása lehetett.

67. Temetkezésből előkerült kocsi rekonstrukciója. Budakeszi

68. Brigetioi szarkofág csontvázas temetkezéssel a Kr. u. 4. század elejéről

A 2–3. század fordulóján jelentős rítusváltás következett be birodalomszerte, így Pannoniában is. A hamvasztásos rítus helyett lassan általánossá vált a csontvázas temetkezés, amely a 4. századra csaknem kizárólagos lett. A rítusváltás okának a birodalomban bekövetkezett politikai-gazdasági változás mellett a feltámadást hirdető vallások elterjedését tartja a kutatás. A temetkezési forma változásának lassú folyamata a nagy, folyamatosan használt városi temetők esetében figyelhető meg legjobban (Aquincum, Intercisa). A kora római időszakban nyitott temetők egy részének használata – a mellékletek alapján – befejeződött a 3. században. A 4. században nyitott új temetők mind rítusban, mind leletanyagban jól elkülöníthetőek a korábbi időszak temetőitől. Bár a halotthamvasztás szokása a 4. század elején rövid reneszánszát éli, az uralkodó temetkezési rítus ebben az időszakban is a csontvázas temetkezés.

A városból kivezető utak mentén húzódó szarkofágos temetkezések jelentik a csontvázas temetkezések első, gazdag mellékletű megjelenését. **(68. kép)** A szarkofágok kezdetben a felszínen álltak. Ebből az időszakból származnak a díszes kiképzésű, reliefes ábrázolású, csaknem kivétel nélkül feliratos szarkofágok. Később a terjedő sírrablás miatt földbe süllyesztették őket.

Bár a csontvázas rítus formailag kevésbé változatos, mint a hamvasztásos, ezek esetében is találkozunk különböző rítusváltozatokkal. A csontvázas temetkezések túlnyomó többségét alkotják az egyszerű földsírok. A halottakat ritkábban fából készített koporsóban, gyakran csak lepelbe burkolva helyezték a sírgödörbe. A szarkofágos temetkezéseket igyekeztek utánozni a kőlapokból összeállított sírokkal, melyek kőanyagát gyakran a korábbi, már felszámolt temetőkből elhurcolt kövekből nyerték. A má-

sodlagosan felhasznált kőanyagból a gazdag díszítésű, korábbi síremlékekre vonatkozóan nyerhetünk információt. A kötőanyag nélkül épített sírok egy jelentős részét teszik ki a késő római korban a téglasírok, illetve a kőből és téglából vegyesen összeállított sírok.

A többnyire szűk szarkofág vagy a kötőanyag nélkül összeállított sírok kevesebb helyet hagytak az étel-ital mellékletnek. Jól megfigyelhető ennek következtében az edénymellékletek számának radikális csökkenése a 3. századi temetkezések esetében. A csontvázas rítus azonban jobban megőrizte a viseleti tárgyakat, ékszereket. Ugyancsak többet találunk már ezekben a sírokban a használati eszközökből is (orsógomb, vaskés, guzsaly stb.).

Különleges rítust képviselnek Pannoniában a 4. század elején megjelenő, a mumifikálás nyomát viselő temetkezések. **(69. kép)** Az Aquincumban, a Brigetióban, az Intercisában feltárt sírokban a komplikált eljárással konzervált tetemet gyantás oldatba áztatott textillel négy-öt rétegbe burkolták. A hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben fekvő tetem bal karját nyújtva, a testtel együtt pólyálták be, míg a jobb kart behajlítva a mellkasra helyezve, külön tekerték körül bandázzsal. A mumifikált tetemet a koporsó aljára helyezett gyékényre fektették. Gyakori, hogy ezekben a sírokban a tartósító anyagok a temetkezési szertartások során elhelyezett növényi maradványokat (virág, gyümölcs) is megőrizték. Így maradhatott ránk az egyik aquincumi múmiasírba helyezett láda festett férfiportrét ábrázoló részlete. A mumifikálás keleti szokását feltehetőleg egy keletről származó népcsoport hozta magával Pannoniába, amely ennek a rítusnak a legészakibb előfordulása.

A 4. századi csontvázas temetőkből előkerült sírok a mellékletadás szempontjából szegényebbek a korábbi időszak temetkezéseinél. Ez részben a rítussal, részben a gazdasági lehetőségek negatív változásával, továbbá az egyre jobban terjedő sírrablással magyarázható. A korábbi időszak változatos mellékletadásával szemben a késő római kori sírok viszonylag egységes melléklettel rendelkeztek. A legjellemzőbb mellékletek a viseleti tárgyak (fülbevaló, nyaklánc, karkötő, fibula, csat, szíjvég). A kerámia- és az üveg-edénymelléklet (korsó, bögre, pohár, esetleg tál) ritkább, és egy-egy síron belül kevesebb típust és darabszámot képvisel. Továbbra is kevés az eszköz-, valamint a fegyver-melléklet. Igen gyakori melléklet az érem, amely azonban nem feltétlenül utal a temetkezés időpontjára.

69. Aquincumi múmiasír (4. század első fele)

A 4. század második felétől mind gyakrabban jelennek meg a temetőkben a provinciálisok leletanyaga mellett a barbárokhoz köthető sírok. Az idegen (szarmata, germán) eredetű mellékletek, az idegen temetkezési formák az egyre nagyobb számban megjelenő betelepült népességi elemekre utalnak. Sírjaik gyakran illeszkednek a helyi lakosság sírjaihoz (Sopron–Hátulsó utca, Budapest–Gazdagrét), ami feltételezi a temetők közös, egyidejű használatát, sokszor a 4. századot követő évtizedekben is.

Ugyancsak a 4. század sajátosságai közé tartoznak a keresztény közösségek temetkezési helyei, elsősorban a nagyobb vallási központok (Sopianae, Savaria, Aquincum) területén. Az egyszerű, mellékletet csak igen csekély mértékben (egy-egy mécses, pohár vagy korsó) tartalmazó sírok általában egy központi temetkezés (általában mártírsír) köré csoportosulnak. A keresztény közösségek temetőit általában éppen ezekről az építészetileg jellegzetes központi temetkezésekről (sírkápolna) lehet felismerni. A temetkezési helyek általában más temetőktől elkülönülve helyezkednek el. Nagyobb települések esetében a nagyobb, zárt vallási közösség számára a városi temetőn belül elkülönített parcellát biztosítottak (Aquincum, katonaváros északi temető).

A TEMETKEZÉSEK ÉS A TELEPÜLÉSSZERKEZET

A római törvények előírásainak megfelelően a temetőket Pannoniában is általában a településekből kivezető utak mentén helyezték el (Arrabona, Brigetio, Intercisa). A temető céljára kijelölt területet felparcellázták, majd a parcellázott területen általában egy-egy család alakította ki a maga temetkezési helyét. Ennek legszebb példáit Pannonia északkeleti részén, Aquincumban találhatjuk. A helytartói székhelyről kivezető, nagyobb útvonalak mentén létesített temetőket – változó intenzitással ugyan – de a római kor folyamán szinte mindvégig használták. A több száz, sokszor több ezer síros állandó temetők mellett néhány időszakos temető is működött a városban, melyeket a jelentősebb városrendezések alkalmával megszüntettek, s helyettük újakat nyitottak. A városi temetők és a kisebb települések temetői mellett a majorságokhoz és a villagazdaságokhoz is saját temetkezési hely tartozott.

A korábbi időszakban nagyobb távolságra feküdtek a temetők a településektől, később közelebb kerültek hozzájuk, a késő római korban pedig gyakori volt, hogy – elsősorban a városias – települések felhagyott részein nyitottak sírparcellákat. A késői temetők szerkezetében is megfi-

gyelhető egyes helyeken a parcellarendszer és a csoportos temetkezés (Aquincum, Intercisa). Új temetőket a legkésőbbi, 4. századi időszakban csak kisebb települések szabadon álló területein nyitottak (Tokod, Budapest–Gazdagrét). Ezekben a 4–5. század fordulóján, sőt még tovább is megfigyelhető a folyamatos, többnyire változatos etnikai képet mutató temetkezés. A temetők helyének a kijelölése városrendezési, őrzésük pedig közfeladat volt. Számos pannoniai feliratos kőemlék tájékoztat arról, hogy a temetkezések lebonyolításához az egyéneken kívül szakmai egyesületek, az ún. *collegium*ok is hozzájárultak. A legtöbb *collegium*ot Aquincumból ismerjük. Az aquincumi sírköveken legtöbbször a *collegium fabrum et centonariorum* neve szerepel. Az ácsok és a posztósok egyesülete elsősorban a tűzoltásért volt felelős, azonban a *collegium* polgárvárosi székházából előkerült leletek egyértelműen utalnak arra, hogy tevékenységi körébe a temetkezések lebonyolítása is beletartozott.

SÍREMLÉKEK, SÍRÉPÍTMÉNYEK

A sírok jelölésének legdíszesebb és legváltozatosabb formáit elsősorban a városias jellegű temetőkből ismerjük. A legelterjedtebb síremlék-típus az egyszerű sírsztélé, sírkő volt, mely sokszor egy egész család temetkezési helyét je-

70. Flavia Usaiu sírsztéléje Gorsiumból

71. Építmény alkatrésze Héraklész és Hészióné ábrázolásával Dunapenteléről vagy Adonyból. Festett mészkő, Kr. u. 3. század első fele

lölte. A pannoniai sztélék formája, a képmező beosztása és ábrázolásai az itáliai síremlékeket idézi. A helyi kőfaragók többnyire minta után, sémák szerint dolgoztak. A jellegzetes ábrázolások, motívumok alapján lehetséges volt a kőfaragó-műhelyek elkülönítése például Aquincumban, ahol a legio kőfaragói mellett kollégiumi kőfaragó műhelyek is dolgoztak. A sematikus, minták alapján készített sírkövek mellett jellegzetes, portrészerű ábrázolások is készültek. **(70. kép)** Így a helyi lakosság korai sírkövein megjelenő ábrázolások nőalakjait hagyományos kelta viseletben láthatjuk. A pannoniai sírkövek jellegzetes ábrázolásai voltak a kocsijelenetek, az áldozati jelenetek vagy a halotti lakomajelenetek. A fallal körülvett sírkertek és sírépítmények sajátosságaként értékelhetők a mitológiai

72. Domborműves szarkofág Aquincumból

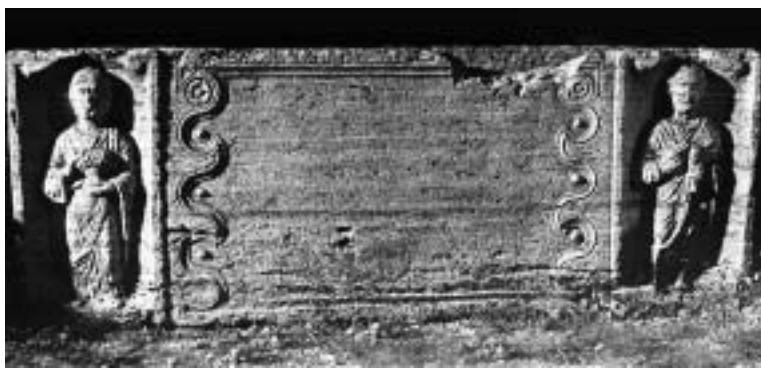

73. Pécs, V. sírkamra keleti fala feltárás közben

tárgyú domborművek a 2. század közepétől kezdődően. A római eredetmonda, a dioniszikus-ábrázolások mellett Orestes, Medea és a Dioscurosok ábrázolásai egyaránt megtalálhatók. **(71. kép)** A sírkertek, a sírsztélék, a síremlékek készítése és állítása költséges feladat volt. Ezért nem ritka, hogy egy-egy sírfeliratból arról is értesülünk, hogy az adott síremlék mennyibe került vagy a sírkő állításához valamely egyesület mekkora összeggel járult hozzá. A pannoniai síremlékek azonban nemcsak arról tanúskodnak, hogy faragott köveken örökítették meg a halott emlékét, hanem versben is állítottak emléket az elhunytnak. Az aquincumi sírfeliratról ismert *Lupus* költő feltehetőleg más pannoniai városban is hátrahagyott költeményeiből. **(72. kép)**

74. Pécs, ún. korsós sírkamra

A késő római kor jellegzetes sírépítményei voltak az ókeresztény közösségekhez köthető épített sírkamrák. Ezek egyszerű változatai lehetnek a kőből vagy téglából összehabarcsozott, vakolt falú épített sírok, melyek a közösség egyszerű tagjai számára készültek. **(73. kép)** Ilyenek kerültek elő például Aquincumban, a polgárváros déli temetőjében. A keresztény temetkezési helyek központi sírjai nagyobb méretű, díszes építészeti kivitelű sírkamrák voltak, melyek vakolt falait gyakran díszítették a keresztény vallás jelképei és jellegzetes ábrázolásai (Sopianae, Aquincum). **(74. kép)** Nemzetközi kitekintésben is kiemelkedő jelentőségűek a pécsi (Sopianae) ókeresztény mauzóleum 4. század közepén készült falfestményei, melyek közül a keleti oldal ábrázolásán a bűnbeesés jelenetét festették meg (l. 62. kép). A pécsi ókeresztény sírkamrák és sírkápolnák festett figurális ábrázolásainak egyedülálló együttese ma részben helyreállított állapotban látogatható mint a legkorábbi kereszténység pannoniai előfordulásának egyik legszebb példája.

RÓMAI KORI HALOMSÍROK A DUNÁNTÚLON

Palágyi Sylvia

A hamvasztásos temetkezések sajátos fajtájának, a halomsíroknak a magyarországi kutatása csaknem 150 éves múltra tekint vissza. Ekkortájt ásott *E. von Sacken* a Zala megyei Zalalövőn és a közeli Hásházon, majd *Turcsányi Andor* a Vas megyei Katafán halomsíros temetőben. A nyugati országhatárhoz közel fekvő, halomsíros temetők abba a körbe tartoznak, amely Noricum és Pannonia közös határánál

75. Pannoniai halomsírok és kocsitemetkezések

húzható meg, és amelynek halommal borított temetkezéseit összefoglalóan noricumi–pannoniai halomsírok néven szokás nevezni.

A kelet-dunántúli halmos temetők már nem sorolhatók ehhez a nagy halom- és temetősűrűséget mutató alsó-ausztriai, dél-burgenlandi és stájerországi csoporthoz. A kelet-pannoniai temetkezések rítusa, mellékleteik száma csaknem azonos a környék halom nélküli temetkezéseiével, de a Pannonia Superior és a Pannonia Inferior határa közelében emelkedő magányos vagy kettesével álló, nagy méretű halmok is eltérnek kőépítményeikkel, leleteikkel a noricumi–pannoniai csoport halmaitól. **(75. kép)**

A „pátkai" elnevezésű fazekak és tálak az 1874 óta kutatott, és még ma sem publikált pátkai, 134 halomból álló sírmezőből kerültek elő. A Magyar Nemzeti Múzeum Pusztaszabolcs–Felsőcikolán kezdeményezett feltárásokat, 1957-ben pedig közzétették a század elején feltárt, 12 mezőszilasi halom anyagát. Zala megyében Zalalövőn, Gelseszigeten, Nagykanizsán, Nagyrécsén, Söjtörön és Pördeföldén voltak ásatások. Halomsírfeltárásra került sor Veszprém megyében a kemenesszentpéteri, az inotai, valamint a balácai halmokban. **(76. kép)** Somogy megyében a halomfelmérésekkel pontosítani lehetett a somogyaszalói és a somogyjádi temetők még fellelhető halomsírjainak számát, elkészült az újabban talált eddei temető felmérése, és sikerrel járhat a szalacskai/mosdósi őskori, illetve római kori halmok elkülönítésének kísérlete. A beszámolók azonban az egykori temetők megsemmisüléséről is szólnak Juta, Orci esetében.

Az inotai 2. halom alatti kocsitemetkezés megtalálása bebizonyította, hogy nem kell a halmos és a kocsitemetkezéseket egymástól elkülöníteni, és az ugyanitt feltárt igás- és hátaslovak a kocsijelenetes sírköveket is más megvilágításba helyezték. A sírkövek két ló által húzott kocsijait (l. 70. kép) és gyakran egy harmadik lovat is ábrázoló jelenetei valós temetkezési szokásokat tükröznek.

A balácai nagy halom méreteivel, faragott párkányzattal koronázott, többlépcsős lábazatú körítőfalával egyedülálló Noricumban és Pannoniában. Itáliai hatások fejeződnek ki ebben a síremlékben, mint ahogy a villa 2. század végi, 3. század eleji alaprajzában és dekorációs művészetében is. **(77. kép)** Itália befolyására készülhettek a sírkamrák több esetben dromosszal vagy előfolyosóval Zala megyében és a Veszprém megyei Kemenesszentpéteren is, de Inota sze-

76. Az inotai 2. halom kerítőfala feltárás közben

rényebb méretű és kivitelű körítőfalában is ráismerhetünk az itáliai, kisebb vagy nagyobb földhalommal borított síremlékek „tambur"-falaira, kőgyűrűire. A sírkamrák, az előfolyosók kifestése is itáliai eredetű szokás. A falakra egyszerű márványt utánzó festés, levél-virágdíszek, hálós minták kerültek. A sarkokat és a sírépítménybe állított bútorzatot pirossal keretezték.

A temetkezéseket beborító kisebb vagy nagyobb halmok emelése a neolitikumtól kezdve szokásban volt Európában. A Dunántúl „Százhalom" elnevezésű dűlőinek, erdőrészleteinek névadói többnyire nagy halomszámú késő bronzkori/kora vaskori halomsíros temetői voltak. A megjelenésükben hasonló, a Kr. u. 1. század második felében, vége felé a Római Birodalom északi tartományaiban csoportonként megjelenő, római kori halomsíros temetkezéseket a kutatók egy része őskori gyökerűnek tartja, bár az őskori és a római kori halmok keletkezése közötti hosszabb, „halommentes" időszak magyarázatával adósak maradtak. A halomállítási szokás római kori újjáéledésének miértjére ma még nem lehet egyértelmű választ adni. Lehetséges, hogy a tartományba vezényelt katonaságnak, az itáliai kereskedőházak képviselőinek és más, itáliai eredetű civil személyeknek is szerepük lehetett a halomállítási szokás újabb elterjedésében. E rétegek képviselői maguk és hozzátartozóik számára is állíthattak az itáliai formákhoz hasonló, halommal borított síremlékeket. A felirattöredékekből és a sírmellékletekből következtetve a temetkezések bennszülöttek, itáliai származású elemek, például a városi közigazgatásban szerepet vállaló földbirtokosok és általános provinciális formájú és kivitelű tárgyakat birtokló elhunytak hamvait rejtették. A halmok alkalmasak voltak a közösségen belüli rang, a szociális különbség érzékeltetésére. Az inotai két halom kocsival, igás- és hátaslovakkal, fegyverekkel, asztali készletekkel gazdagon felszerelt, középkorú férfi és egy ifjú hamvait rejtő temetkezése alátámasztja a fentieket. **(78. kép)**

A Borostyánkő-út közelében gyakoribb a halmokon belüli sírépítmény. A körítőfalak, a sírkert, az előfolyosó és a festés, illetve a stukkóval való borítás legkeletibb pannoniai előfordulását a Balaton-felvidéki Balácán (Nemesvámos, Baláca-puszta) és a Várpalota határába eső Inotán találjuk.

Kelet-Pannonia halomsírjai általában kisebbek. A legkisebb halmok átmérője 3-4 méter, magassága 0,2 méter. Kivételként azonban meg kell említenünk Hantot és az újabban azonosított mosdósi nagyhalmokat 25, illetve 32,5–48 méteres átmérőjükkel, 4–6,3 méter közötti magasságukkal. Pannonia Inferior halomsírjaiból hiányoznak a sírkamrák és

77. Baláca, Likas-domb, a római kori villa halommal borított temetkezésének kerítőfala, előfolyosója és sírkamrája feltárás közben

78. Az inotai 1. halom sírgödre

az előfolyosók, gyakoribbak viszont a nagyobb faládák, amelyek gyakran a hamvak befogadására szolgáltak.

A római kori halomsíros temetkezések uralkodó rítusa a hamvasztás. Az elhunytakat általában közös máglyán (*ustrinum*on) hamvasztották el. Kivételes esetben a máglyákat a leendő sírgödörben rakták meg, majd a máglya elhamvadása után betemették a gödröt (például a zalalövői *bustum*). Balácán a sírgödrökben megrakott máglyákon lovat, illetve kutyát/kutyákat égettek el. Az átégett gödörfalak jól megőrizték a máglya szerkezetét. Az elhunytakat ékszereikkel együtt, a lovat és a kutyát/kutyákat szerszámzatukkal együtt fektették a máglyára. Az égetőhelyen összegyűjtött hamvak sírba helyezése különböző lehetett. A legegyszerűbb esetben szétszórták azokat a római kori felszínen, melléjük a túlvilági élet „szükségletei" számára kerámia-, üveg- és bronzedényekben italneműeket, ételféleségeket (például magvak, hús) helyeztek. A hamvak földbe mélyített gödrökbe, gödörbe állított urnákba, urnát helyettesítő más edényekbe, tégla-, illetve faládákba kerülhettek. **(79. kép)** A hamvakat tartalmazó gödrökben sok esetben égett, deformálódott tárgyakat is találunk. Ezek a töredékek azoknak a tárgyaknak a maradványai, amelyek a halott ruházatához tartoztak, illetve amelyeket a holttest mellé a máglyára tettek, s az összegyűjött csontmaradványokkal együtt a sírgödörbe szórták. A máglya meggyújtása, a temetés és a halom felhordása között hosszabb idő is eltelhetett. A hozzátartozók meghatározott napokon tett sírlátogatásainak és a halotti lakomáknak az emlékei az egykori felszínen talált edények és az átégett foltok egy része. A halom

79. Az 1. halom üvegurnája

80. Az inotai 1. halom feltárás előtt

81. A 2. halom ónozott bronz pajzsdudora

feltöltéséhez a szükséges anyagot, tölcsér- és amphitheatrum-szerű mélyedések hátrahagyásával (például Kemenesszentpéter, Baláca), a közelből nyerték. A sírépítmények szakaszos építésére és a halmok részletekben történő felhordására több példa is utal. A nagy halmok magassága elérhette a 12 métert. **(80. kép)**

A nyugat-magyarországi halmok egy részét és a két Pannonia közötti határnál, illetve annak közelében fekvő nagy halmokat (Inota, Baláca) épített falgyűrű, illetve árok (esetleg fonott kerítés) vette körül. A nyugat-európai példákhoz hasonlóan néhány halomsírt ezen kívül négyszög alakú sírkertbe foglaltak, amelyet Balácán kőfal, Kemenesszentpéteren (Dombi-dűlő) háromszög keresztmetszetű árok határolt.

A halmok keltezése a néhány meghatározható érem mellett a terra sigillátákon, az üveg-, a kerámia- és a bronzedényeken nyugszik. A korai halmok kihajló peremű, barbotin díszű, szervízhez tartozó tálkái Észak-Itáliából, illetve Dél-Galliából érkeztek. Ugyancsak észak-itáliai eredetűek azok a gömbös testű üvegurnák is, amelyeket Ivánc, Sárvár, Inota halmai alatt tártak fel. A hasábos üvegkorsók Inotán és Mezőszilason is párosával kerültek a sírgödörbe. Hozzájuk Inota 2. halmában egy kisebb és egy nagyobb, kiöblösödő vállú üvegkorsó is társult. Ritka lelete Inotának az a pikkelyes díszű üvegpohár, amelynek párhuzamai a noricumi és a pannoniai limes mellől, illetve újabban a balácai villagazdaságból származnak. A halmok kerámiakészletében jelen van a kézzel formált kerámia, elsősorban a fésült felületű fazék, gyakoriak a festett fazekak és tálak, a szürke kerámia (fazekak, mély tálak, háromlábú tálak), a poharak, köztük a horpasztott falú, ún. *Faltenbecher*ek. A hosszúkás testű, nyers színű vagy világossárga korsók egész sorozata ismert a Fejér megyei halmokból. A bronzedények közül leginkább kancsók, korsók, merítő- és szűrőedények kerültek sírba. A kézmosó-garnitúrát alkotó kancsó és nyeles csésze edénypárja Inotára és az északkelet–kelet-pannoniai kocsitemetkezésekre jellemző melléklet.

A kocsi és néhány halomnál a fegyverek eltemetése nem tekinthető római szokásnak. A bennszülött közösség vezető rétege, illetve a bennszülött eredetű vezetőréteg azonban megengedhette magának – a 3. század első felében is –, hogy hódoljon ennek a költséges szokásnak, és hogy vadászfegyvereit a sírba is magával vigye. A fegyverek közül leggyakoribb volt a pajzs, a vas vagy a bronz pajzsközéppel és vas-, illetve fafogantyúval a hosszú kard, a tőr, a lándzsa és a harci balta. **(81. kép)** A lócsontok között megtalált lándzsákkal döfték le a lovakat.

A 3. század második felében és a 4. században Pannoniában már nem emeltek nagyobb halmokat a sírgödrök fölé. A halmok lábánál, a körítőfalak mentén, a körítőfalon feltárt és a körítőfalat átvágó csontvázas temetkezések a késő római időszak, illetve az Árpád-kor emlékanyagához tartoznak, és csak azt jelzik, hogy ezeket a mesterséges sírhalmokat akkoriban is alkalmasnak látták újabb temetkezések befogadására. **(82. kép)**

82. Rekonstruált halomsír Inotán

IX. A RÓMAI KORI BARBARIKUM

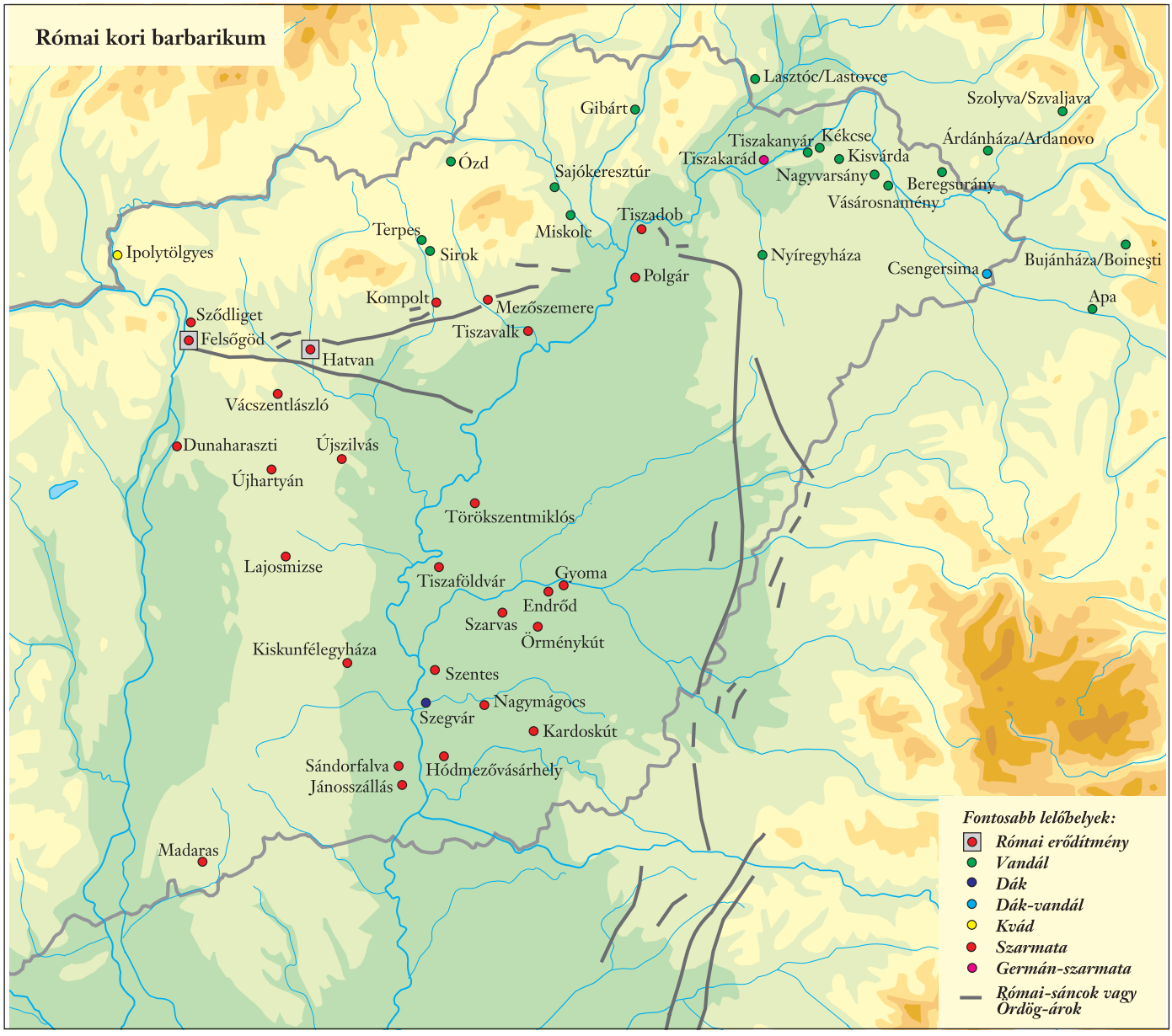
Római kori barbarikum
Lasztóc/Lastovce
Szolyva/Szvaljava
Gibárt
Tiszakanyár
Kékcse
Árdánháza/Ardanovo
Tiszakarád
Kisvárda
Ózd
Sajókeresztúr
Nagyvarsány
Beregsurány
Vásárosnamény
Tiszadob
Terpes
Miskolc
Ipolytölgyes
Sirok
Nyíregyháza
Bujánháza/Boineşti
Csengersima
Polgár
Kompolt
Mezőszemere
Apa
Sződliget
Tiszavalk
Felsőgöd
Hatvan
Vácszentlászló
Dunaharaszti
Újszilvás
Újhartyán
Törökszentmiklós
Lajosmizse
Tiszaföldvár
Gyoma
Endrőd
Szarvas
Örménykút
Kiskunfélegyháza
Szentes
Nagymágocs
Szegvár
Kardoskút
Sándorfalva
Hódmezővásárhely
Jánosszállás
Madaras
Fontosabb lelőhelyek:
Római erődítmény
Vandál
Dák
Dák-vandál
Kvád
Szarmata
Germán-szarmata
Római-sáncok vagy Ördög-árok

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Vaday Andrea

A római korban a Dunától keletre elterülő térség különféle barbár népek szállásterülete volt. A hatalmi és az etnikai kép időről időre megváltozott a folyó bal partján, a jugoszláviai Bácskát és a romániai Bánátot is beleértve.

A Kr. e. 1. század közepén az Alföld nagy részét a megerősödő dákok foglalták el Boirebistas király vezetésével a terület korábbi uraitól, a keltáktól. Csak az északi, hegyesdombos peremvidéken éltek tovább kelta törzstöredékek. Miután a rómaiak megszállták a Dunántúlt és megszervezték Pannonia tartományt, kialakult a katonailag megerősített, dunai római határ, gátat vetve minden további barbár terjeszkedésnek. A Római Birodalom politikai, gazdasági és katonai eszközökkel egyaránt arra törekedett, hogy biztosítsa a szomszédságában élő barbár törzsek Róma-hűségét. Ennek jegyében vonta felügyelete alá a germán kvádokat is, akik a tartománytól északra alapították meg királyságukat, de szállásterületük és hatalmi fennhatóságuk kiterjedt a Duna-könyök bal partjára is.

A Kr. u. 1. század első évtizedeiben keletről, az Al-Duna vidékéről egy másik törzs – az iráni eredetű nomád – *szarmata jazigok* egy része vándorolt be a Kárpát-medencébe és telepedett le a Duna–Tisza közének északi részén. Beköltözésükkor szövetségre léptek a szomszédos kvádokkal, s szövetségük töretlennek bizonyult négy és fél évszázadon keresztül. Lassan terjeszkedtek dél felé a két folyó közén, elhagyva az Alföldet északról határoló dombvidéket, majd a Kr. u. első század végén, Traianus dák háborúi idején átlépték a Tiszát, elfoglalva a korábban dák fennhatóság alá tartozó Tiszántúlt a Felső-Tisza-vidék kivételével. A dák háborúk végeztével Róma megalapította Dacia tartományt a mai Románia területének egy részén. Ez a lépés új helyzetet teremtett a barbár szarmaták számára. Nyugatról Pannonia, keletről Dacia, délről Moesia római tartományok fogták harapófogóba, északról pedig a hegyvidék kelta–dák–germán kevert lakosságú területe határolta országukat. Az elsőként betelepülő alföldi jazigokhoz újabb keletről érkező népesség csatlakozott, a főkirály vezetésével érkező jazig főtörzs. Az Alföld barbár lakosságának megnövekedése, megerősödése és terjeszkedése magára vonta a rómaiak figyelmét. Kereskedőik főleg Aquincum térségéből, a Dunán átkelve távolabbi vidékekre is szállították áruikat, a kereskedés mellett kémtevékenységet is folytatva a tartományi katonaság számára. Az Alföldön nyugat–kelet irányba futó utak és a tiszai átkelőhelyek stratégiai fontossága is megnőtt.

A Kr. u. 2. század utolsó harmadában a Római Birodalom csapatai keleten a *parthusok*kal harcoltak. Ugyanekkor tört ki a dunai tartományok határainál is a háború. A barbár szövetségesek két nagy tömbben egyesülve rohanták meg a római tartományokat a Rajna-vidéktől a Fekete-tengerig. Marcus Aurelius szembesült avval, hogy bármennyire igyekeznek a barbárokat római vazallusi rendszerbe kényszeríteni, a törzsek közti szövetség erősebbnek bizonyul. A Duna bal parti térsége helyzetének megoldására a császár számára lehetőség kínálkozott arra, hogy a germán és a szarmata területen új római tartományokat alapítson *Markomannia* és *Sarmatia* néven. A római csapatok mélyen benyomultak a barbár föld belsejébe, s egészen a mai Trencsényig megvetették a lábukat. Marcus Aurelius halálával azonban a római külpolitika ismét defenzívvé vált, a határok lineáris védelmét erősítették, valamint továbbra is szövetséges viszonyra törekedtek a barbárokkal,

1. Harcos férfi koporsós temetkezése Mezőszemerén

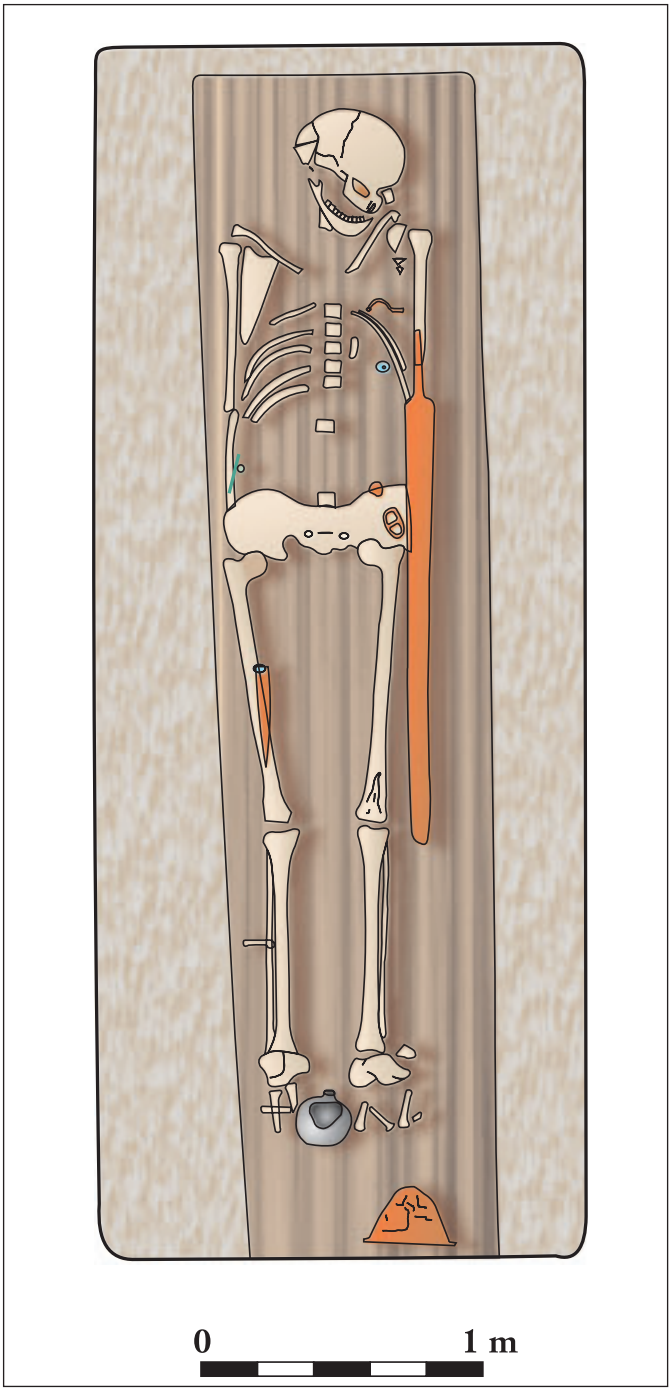

így feladták az új tartományok létesítésének tervét. A háború a barbárok számára sem múlt el nyomtalanul. Keletről a szarmata *roxolánok* egy része költözött be az Alföldre, északról a *vandálok* germán törzse (az ún. *Przeworsk-kultúra* hordozója) vándorolt be a Felső-Tisza vidékének egy részére. A vandálok megjelenésével egy időben az alföldi szarmaták is előrenyomultak északkeleti irányban. Ekkor alakult ki az a vandál–szarmata határ és az a szarmata szállásterület, amely egészen a 4. század utolsó harmadáig fennállt. Ennek nyomát őrzi a késő római időkben, római indíttatásra megépülő – Csörsz-, Római- vagy Ördög-árok néven ismert – sáncrendszer. A megnőtt szarmata szállásterület felé még intenzívebben megindult a római kereskedelem, távoli tartományok áruit is eljuttatva a szarmatákhoz. Az Aquincumot Porolissummal (ma Mojgrad, Románia) összekötő útból észak felé újabb utak ágaztak le, amelyeken keresztül a római árucikkek a mai Kelet-Szlovákián át Lengyelországba is eljutottak. **(1. kép)**

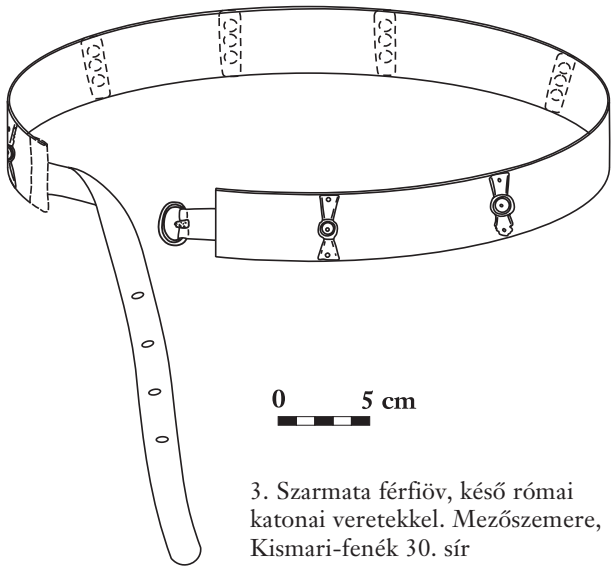

3. Szarmata férfiöv, késő római katonai veretekkel. Mezőszemere, Kismari-fenék 30. sír

A Kr. u. 3. század 60-as, 70-es évei során ismét alapvető változások játszódtak le a Római Birodalomban, amelyek a Kárpát-medencét sem hagyták érintetlenül. Az egymást érő, keletről érkező *gót* támadások annyira meggyengítették a római határvédelmet, hogy Aurelianus császár rákényszerült csapatai kivonására Daciából, s a római lakosságot áttelepítésére a Dunától délre, feladva a római tartományt. Így a kelet felől érkező gótok előtt megnyílt az út Erdélybe és tovább, nyugat felé. Nyomásuk elől újabb szarmata törzstöredékek menekültek a Kárpátoktól keletre eső szállásterületükről az Alföldre, annak is főleg a délebbi vidékeire, a Bácskába és a Bánátba. A szarmata terület jelentősége ettől kezdve megnőtt a rómaiak számára, ami abban nyilvánult meg, hogy a 4. század első harmadában egyrészt szerződésekkel biztosították a békét, másrészt a Barbarikumból kialakítottak egy védelmi zónát, amely Rómához hűen, annak dunai tartományait védte a gótok támadása ellen. Feltehetően ekkor épült meg a római sáncok középső vonulata, amely a – marcusi háborúk után létrejött – szarmata terület határán húzódott végig, s amely a 4. század 70-es, 80-as éveiig betöltötte a külső védelmi sáv szerepét a Római Birodalom számára a keletről érkező barbár nyomással szemben. **(2. kép)** A hatalmas sáncrendszer védelmét római katonai segédlettel barbár katonaság látta el. Erre utal, hogy a sánc melletti temetőkben a fegyveres férfi sírok száma megnő, s jellegzetes késő római katonai veretes övek és római rangjelző ruhakapcsoló tűk egészítik ki a szarmata harcosok viseletét, mintegy jelezve a „római" katonai rangot. **(3. kép)**

A Kr. u. 332-es év elején keletről megérkeztek a gótok és a *taifalok*, s rátámadtak a Körösök vidékén élő vandá-

2. A római sánc rekonstrukciója Fancsikánál

lokra, majd a szarmatákra, akik római segítséggel és igen nagy véráldozattal verték vissza őket. A hetvenes évek végén új korszak hajnala virradt fel. A Balkánon a keletről bevándorló törzsek és a kelet-római hatóság között napirenden voltak az összecsapások. Maga Valens császár vette fel a harcot a barbárokkal. A *Hadrianopolis* (Edirne, Törökország) melletti döntő ütközetben a gót–alán–hun egyesült sereg súlyos csapást mért a kelet-római erőkre. A barbár sereg egyes csoportjai nyugatra vonultak, majd római engedéllyel letelepedtek Pannoniában. Vonulásuk háborús helyzetet teremtett az alföldi szarmaták között is. Ettől kezdve háború háborút követett, összeomlott a szarmata védősáv, míg végül a *hunok* közeledtének hírére, Kr. u. 401-ben az Észak-Magyarország területén élő vandálok nyugatra menekültek a hozzájuk csatlakozó, a Dunántúltól északra lakó kvádok és a Tisza vidéki *alánok* egy részével. 406. december 31-én már a Rajnán keltek át, a nyugati népvándorlás nyitányaként. Ez az elvándorlás avval járt együtt, hogy az Alföld egy részén átmenetileg csökkent a lakosság száma. A népmozgásokkal teli időszak a Kárpát-medencei szarmatákat sem hagyta érintetlenül. A hunok elől menekülő, majd tovább vándorló alánok egy részének távozása után csökkent a lakosság száma, majd az Attila halálát követő gepida hatalomátvétel elől – a háborús veszteségeket követően – nagyobb részüknek vissza kellett vonulni a Duna–Tisza közére, és a Dunától délre eső területekre. Ennek ellenére az Alföldet a ravennai császári udvar továbbra is szarmata határvidékként tartotta számon.

A RÓMAI KORI BARBARIKUM KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Vaday Andrea

A SZARMATÁK

A Kárpát-medencei római kori Barbarikum szarmata régészeti anyagát a 19. század végén, a századfordulón ismerték fel először. Az első rendszerező feldolgozás, amely a szarmata Barbarikum leletanyagát foglalta össze röviden, a 30-as évek elején jelent meg *Párducz Mihály* tollából. Ezt követően fellendült a múzeumok gyűjtőterületén előkerült leletanyag közlése Csongrád, Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megye területén. A kutatás meghatározója továbbra is Párducz Mihály volt, aki a temető- és teleprészletek közlése mellett ismételten összefoglalta a szarmata anyagot, majd egyes periódusok (Kárpát-medencei kora szarmata, 2–3. század, hunkor) jellegzetességeit is meghatározta. A II. világháború után, a század 70-es éveiig csak elvétve közöltek szarmata anyagot. A terepmunka hangsúlya a leletmentő ásatásokon volt, pusztán egyetlen tervezett ásatás folyt Madarason ahol egy teljes szarmata temetőt tártak fel. A Kárpát-medencei szarmaták történetének értékelése ebben az időszakban *Alföldi András* munkáira támaszkodott, a nyelvészeti, valamint a keleti szarmata történeti összefoglalások pedig *Harmatta János* kutatási területét képezték. Az elmondottak jól szemléltetik, hogy a kutatásban mereven szétvált a történeti, a nyelvészeti és a régészeti vonal.

Még mostohább sorsra jutott azoknak a népeknek a magyarországi kutatása, amelyek a szarmata szállásterület peremén éltek: a dákoké, a kvádoké és a vandáloké.

Magyarország területén egyenetlenül kutatott a Barbarikum. Az Alföld déli részén erősen érezhető a Szegedi Múzeum hosszú időszakra visszanyúló tevékenysége, hasonlóképpen érzékelhető egyes kutatók szűkebb területre korlátozódó, intenzív munkája. A jugoszláviai Bácska, Románia északnyugati és nyugati területe, valamint a Bánát rosszul kutatott, és még kevésbé dokumentáltak az itt előkerült leletek. *Milleker Bódog* 19. század végi összefoglalása óta csak néhány újabb lelőhely vált ismertté a Bánátból (ezek is inkább csak katalógusokból). A Bácskából – a 20. század első évtizedei óta – hosszú szünet után csak az utóbbi évtizedekben értesülhettünk újabb lelőhelyekről. E két terület római kori régészete – főleg a II. világháborút követően – politikai indíttatású volt, előszeretettel nevezték dáknak a szarmata anyag egy részét. Az utóbbi években Jugoszláviában pedig a kutatók egy része az összefoglaló munkákban római kori szlávnak értelmezi az iráni anyagot.

A kutatásban fontos előrelépést jelentett az Alföldön húzódó Ördög-árok (más néven Csörsz-árok, római sáncok) mentén folyó terepbejárási munka a hatvanas évek folyamán, amelynek során néhány helyen szondaásatásokkal is tisztázták a sáncvonulat időbeli helyzetét. E munkálatok közben vált ismertté a barbár terület belsejében épült római tábor Felsőgödnél és Hatvan–Gombos-pusztán) egy kisebb római katonai építmény, jelezve a barbár területen folyó római tevékenységet.

Magyarországon az új feltárások és azok tudományos feldolgozása száma a következőképpen alakult: **(4. kép)**

4. A feltárások és publikációk számának alakulása

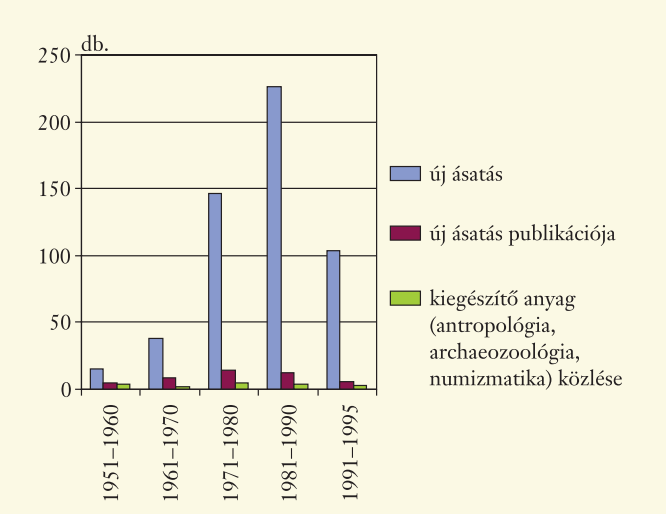

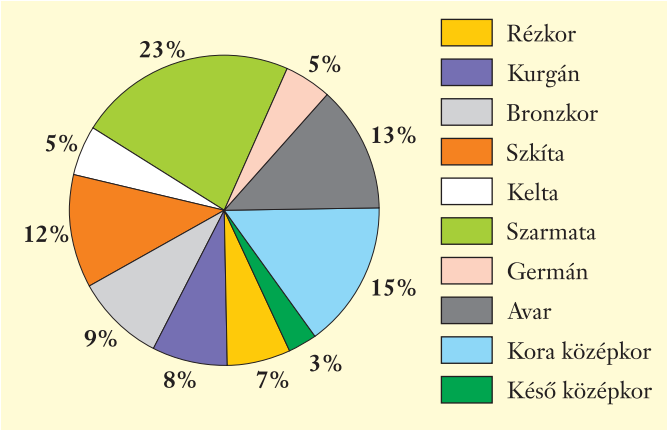

5. Az Alföldi Mikroregionális Kutatási Projekt lelőhelymegoszlása

Jól látszik, hogy 1951–1960 között az új feltárásoknak csak 25%-a közölt, míg a következő évtizedben a több mint kétszeresére nőtt új ásatásoknak csak a 19%-a került feldolgozásra. Az eltérés a feltárások és a publikációk között még jobban megnőtt a későbbi évtizedekben. A közeljövőben még nagyobb lesz az elmaradás, köszönhetően annak, hogy a nagy megelőző- és mentőásatásokon napvilágot látott leletanyag sokszorosa az eddig ismertnek.

Az utóbbi évtizedek anyaggyűjtései, feldolgozásai egyes – korábban csak meglehetősen ritka régészeti fedettségű – megyékben is több százszorosára emelték a korábban ismert lelőhelyek számát. A *Magyarország Régészeti Topográfiájá*nak alföldi munkálatai és a terepbejárások során még a mai település hálózatnál is sűrűbb(!) megtelepedést figyeltek meg. A csaknem négy és fél évszázadnyi időszakra elosztva is igen magas a lelőhelyek száma. Békés megyében, a Gyomaendrőd, Szarvas, Örménykút határolta, mintegy 35 négyzetkilométer területen a topográfiai munkák során 535 különböző korú lelőhelyet figyeltek meg. Ezek közül 109 volt szarmata. **(5. kép)**

Ha ugyanezen a területen a feltárásokból is ismert lelőhelyeket vetjük össze a terepbejárások során meghatározottakkal, akkor az óriási számbeli eltérés jelzi, hogy egy-egy vidékről mennyire kevés a megkutatott lelőhely. A leletanyag általános elemzését tehát a kutatás egyenetlensége, a feltárási hiány és a sokszor igen rosszul vagy egyáltalán nem dokumentált – a múzeumokban hosszú évtizedek óta elfekvő – közöletlen anyag nehezíti. Előnyt jelent viszont, hogy az utóbbi évtized nagy beruházásai (útépítések, bevásárlóközpontok, „zöld” beruházások, olajvezetékek építését megelőző feltárások) és a kisebb területeket érintő, ún. mikroregiós kutatások, valamint az ezzel kapcsolatos terepbejárások és ásatások robbanásszerű változást hoztak nagy információértékű- és tartalmú anyagaikkal, valamint jelentősen megnőtt feltárási felületeikkel.

A nagyberuházásokat megelőző ásatásoknál háromféle feltárásra került sor. A lineáris, a blokkszerű és az ezek előnyeit egyesítő lineáris-blokkszerű ásatásra. Az első az utak, a gáz- és az olajvezetékek nyomvonalát érintette. Ezekre az a jellemző, hogy a feltárási felület lényegesen hosszabb, mint amilyen széles. Ennek az a következménye, hogy a lelőhelyek „hossz-szelvényéről” kapunk csak tájékoztatást. E feltárások egyik gyenge pontja, hogy a lelőhelyek kiterjedéséről a feltárási felületen kívül nincs adatunk. Másik, hogy mivel csak előzetes terepbejárások alapján jelölik ki szakaszosan az ásatás helyét, a felszínen nem jelentkező régészeti lelőhelyrész – még ha a nyomvonalba esik is – nem kerül feltárásra. Jó példa erre Kompolt–Kistér lelőhelye, ahol az előzetes terepbejárás alapján két, egymástól nem túl távol fekvő lelőhelyet terveztek feltárni, mivel a felszíni nyomok csak két nagyobb foltban jeleztek régészeti lelőhelyet. A mentőásatás során, próbaképpen a két kijelölt lelőhely közti felületet is feltárták, s így nyilvánvalóvá vált, hogy valójában egy lelőhely két, egymástól távolabb fekvő része látszott csak a terepbejárások során. A harmadik probléma a lineáris feltárásnál a kijelölt sáv viszonylag csekély szélessége. Az autópálya nyomvonalán általában 60 méter, az alsóbbrendű utak nyomvonalán 20–40 méter széles, s ez ugyan igen nagy feltárt felület, mégis, sok régészeti terepjelenség így értelmezhetetlenné válik. Újhartyánon például csak 20 méter szélességben lehetett valamely településről képet alkotni!

A nagy leletmentések másik csoportját a blokkszerű feltárások képezik. Bevásárlóközpontok, benzinkutak, határátkelőhelyek és az autópályák építéséhez szükséges anyagnyerő helyek tartoznak ide. (Például Csengersima, Polgár.) A lineáris feltárásokkal ellentétben ezeknél az ásatásoknál arányosabb a kijelölt felület szélessége és hosszúsága. Éppen ezért a szarmata lelőhelyek stratigráfiai viszonyainak megállapításához lényegesen több támpontot nyújtanak, mint a lineáris feltárások.

Végül szakmai szempontból a legelőnyösebb a harmadik csoport, amely a lineáris és a blokkszerű feltárások előnyeit egyesíti, azok hátrányai nélkül. Ezekre sajnos ritkáb-

6. Szarmata műhely archaeomágneses képe Gyomán

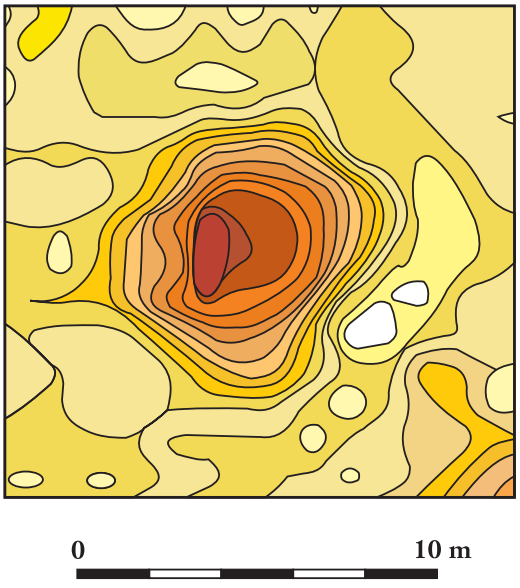

ban nyílik lehetőség. Csak akkor, ha az autópályák letérői, a hozzájuk illeszkedő létesítmények helye is feltárásra kerülhet. Az elmúlt három évtizedben tehát új irányt vett a magyarországi Barbarikum kutatása, amely nemcsak az anyag mennyiségi és minőségi növekedését jelentette, hanem azt is, hogy a lelőhelyek feldolgozásánál – a korábbi módszerrel ellentétben – már a természettudományos vizsgálatok összefoglalása is hozzátartozott a közlésekhez. Így ma már elengedhetetlen, hogy a temetők régészeti anyaga mellett az embertani, a telepanyagok mellett a történeti állattan és növénytan leletanyaga is ismertté váljon. A lelőhelyek felderítésénél korábban használt terepbejárási módszerek mellett a légi felvételek, a geofizikai terepfelmérések és a talajfúrások is meghonosodtak. **(6. kép)** A feldolgozások során nagy szerepet kapott a lelőhelyek egykori természeti környezetének rekonstrukciója is.

A KELTÁK

A római régészeti kutatás felismerte a római hódítás előtt Pannoniában élt népek római kori továbbélésének fontosságát, az őslakosság szellemi és anyagi kultúrájának jelentőségét. A Dunától keletre eső vidékeken a legmostohább sorsra a császárkorban továbbélő *kelta* lakosság kutatása jutott. Ebben nemcsak az ásatások hiánya játszott szerepet, hanem az is, hogy míg a Dunántúlon a helyi kelta anyag császárkori élete jól nyomon követhető, addig a Barbarikumban egyrészt a kelta lakosság elkeveredett az itt élő őslakossággal, s kevert anyagi kultúrájuk gyakorlatilag nem ismert, másrészt az előkerült leletek csak tágabb időhatáron belül keltezhetők. Éppen ezért ma még nem rajzolható meg jellegzetes római kori kelta lelethorizont.

A római és a görög nyelvű írott forrásokból tudjuk, hogy kelta törzsek éltek részben a Duna–Tisza közén, részben a Tiszántúl északi területein. A beköltöző szarmaták és az őslakosnak számító kelták kapcsolatairól azonban hallgatnak. A geográfus *Ptolemaiosz* a Kr. u. 2. században megnevezte a szarmaták alföldi városait. Ezek egy részének a neve kelta eredetű, utalva arra, hogy a bevándorló jazigok elfoglalták és magukénak fogadták el e településeket, ahol feltehetően a kelták tovább éltek a jazig uralom alatt is.

A két népesség, a letelepedett kelták és a félnomád szarmaták eltérő életmódja megkönnyítette a feltételezhető együttélést. A kelta alaplakosság igen sokban hozzájárult a keleti gyökerétől elszakadt Kárpát-medencei szarmata anyagi kultúra képének kialakításához.

A DÁKOK

A *dákok* kutatása igen elmaradott az Alföldön. Párducz Mihály a szarmata anyag feldolgozása során összegyűjtötte a dák vagy a dáknak vélt leletanyagot is. Csak a hatvanas évek végén született meg az első olyan tanulmány Visy Zsolt tollából, amely a dákok alföldi leletanyagát történetileg is értelmezte. A legnagyobb nehézség az volt, hogy csak a nagyrészt leletösszefüggés nélküli szórványanyagra lehetett támaszkodni, amely még a pontosabb keltezést sem tette lehetővé. A bevándorló jazigok a Kr. u. 1. század első negyedében elfoglalták tőlük a Duna–Tisza közének északi részét, majd dél felé terjeszkedve a Bácskát is. A Tiszántúlt azonban egészen Traianus háborúiig uralták a dákok. Ennek ellenére nem volt olyan lelet, amellyel alá lehetett volna támasztani az ókori írott források adatait. A hiteles dák anyag a Kr. e. 1. század közepe utáni közel száz évből teljességgel ismeretlen volt a kutatás számára. A legkorábbi jazig beköltözők sírjaiban néha fel-feltűnt egy-egy dák edény a Duna–Tisza közének északi részén, utalva az Északi-középhegység lábánál élő, kevert lakosságra. Jánosszállás, Hódmezővásárhely–Kakasszék leleteinek kel-

7. Dák és szarmata leletek a Kr. u. 2. század végéről Gyomáról

tezése és régészeti értelmezése szinte lehetetlen volt. A szarmata–dák kevert anyag mellett „tiszta” dák lelet nem került elő.

Az elmúlt negyedszázad nagyobb kiterjedésű ásatásai során látott napvilágot egy dák település Szegváron, amely a szarmaták tiszántúli területfoglalása előtti anyagával alátámasztja történeti ismereteinket. Újhartyánon és Gyomán szarmata telepeken találtak a Kr. u. 2. század utolsó negyedére keltezhető dák anyagot. A szarmata telep második fázisában megjelenő dák leletek arra utaltak, hogy feltehetően a markomann háborúk során a Magyarország északkeleti részére beköltöző vandálok elől az ott élő dákok egy része a szarmatákhoz menekülhetett.

A Kr. u. 4. század utolsó harmadában elvétve ismét feltűnik dák anyag például Kardoskúton, jelezve, hogy a hunok elől menekülő néptöredékek között dákok is besodródhattak a Kárpát-medencébe. **(7. kép)**

A KVÁDOK
Márkus Gábor

A *kvádok* barbarikumi kutatástörténete igen szegényesnek mondható. Ez döntően földrajzi okokkal magyarázható, mivel a kvád fennhatóságú zónának csak a pereme érinti a tárgyalt területet, de szerepet játszik benne a terület kutatottsági hiánya is. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a magyarországi vonatkozású kvád leleteket 1963-ban összefoglaló tanulmányban értékelő *Bóna István* is csak a dunántúli lelőhelyek anyagára támaszkodhatott. Újszerű eredményeket a Magyar Tudományos Akadémia irányításával Nógrád megyében, az Ipoly völgyében folytatott topográfiai és feltárási munkálatok hoztak. Ennek során számos szarmata és kvád lelőhelyet határoztak meg. Fontos jellemzőjük, hogy a Duna-könyöktől keletre eső területeken a két népesség megtelepedése nem különül el élesen egymástól, azok gyakorta egymás szomszédságában – esetenként egyazon lelőhelyen – találhatóak. A terepbejárási anyag jellege alapján azonban nem nyílt mód ezek kronológiai viszonyának megnyugtató tisztázására. Az ipolytölgyesi ásatás hívta fel a figyelmet a kvádok és a rómaiak között a Kr. u. 2–3. században fennálló, intenzív kereskedelmi kapcsolatokra. Fordulópontot a kutatásban a 90-es évek nagyberuházásaihoz kapcsolódó, megelőző feltárások hoztak. Elsősorban említendők az új, 2/a jelű főút építési területein több ponton feltárt – az ásatók véleménye szerint – germán, illetve germán–szarmata, kevert telepek. Más jellegű információt szolgáltatott az M3-as autópálya Heves megyei szakaszára eső, kompolti lelőhelyek vizsgálata. Itt zárt germán leletegyüttes nem került elő, viszont számos objektumban volt szórványos germán anyag. A szarmata teleprészlet a markomann háborúkat követő időszakra keltezhető, amikor a szomszédos germán népességgel virágzó határmenti kereskedelem folyt.

Míg a 2–3. századi kvád régészeti hagyaték mára jól körvonalazható, addig a késői időszakról ez nem mondható el. Kérdéses, hogy a bizonytalanságot a 4. századi kvád/szvéb emlékanyag tényleges hiánya vagy a rendelkezésre álló leletek értékelésének kidolgozatlansága okozza. *Ammianus Marcellinus* késő római történetíró leírta, hogy a szomszédos kvádok és a szarmaták a hosszantartó egymás mellett élésnek köszönhetően szokásaikban és életmódjukban hasonlóvá váltak, így nem elképzelhetetlen, hogy a történeti képnek megfelelően egy olyan anyagi kultúrával kell számolnunk, amelynek jellegzetes és jól keltezhető kvád, illetve szarmata vonásai erre az időre már elmosódtak. Hasonló problémával áll szemben a kutatás a kvád–szarmata–vandál érintkezési területen is. **(8. kép)**

8. Germán leletanyag Kompolt–Kistér lelőhely szarmata objektumaiban

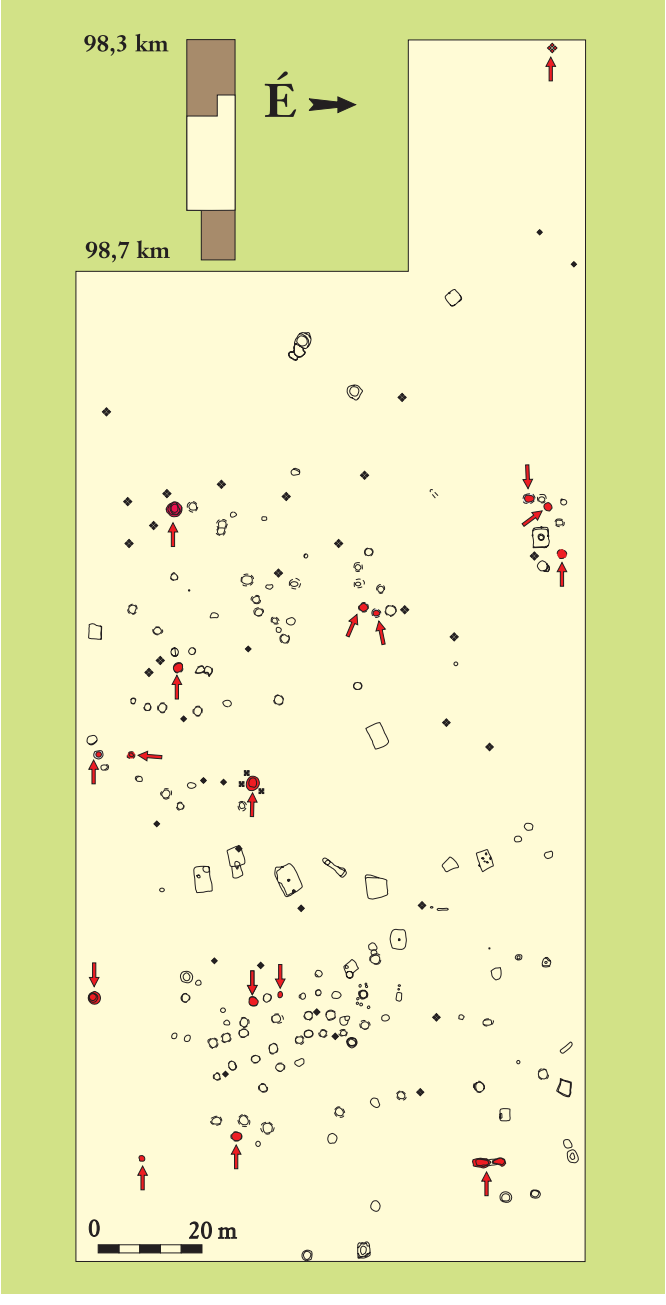

A VANDÁLOK
Márkus Gábor

A Lengyelország, majd később Szlovákia és Ukrajna jelentős területeit több évszázadon át hatalmuk alatt tartó, keleti germán eredetű vandál törzsek régészeti hagyatékát – a század elején feltárt névadó lengyelországi temető alapján – Przeworsk-kultúra néven ismeri a szakirodalom. Az elmúlt század német, lengyel és szlovák kutatásainak eredményeképpen mára jól rendszerezett és alapos ismeretekkel rendelkezünk a kultúra kialakulását és időbeni változásait illetően. Kelet-európai elterjedését tekintve annak déli határaként a Kárpát-medence északi területeit jelölhetjük meg, hozzávetőleg a Tarnától a Tiszakanyar vidékén át a Szamos és a Kraszna völgyéig. Ennek a déli peremterületnek a kutatottsága alacsonyabb fokú, ennek megfelelően a lelőhelyek száma is gyérebb. Mindezek ellenére rendkívüli jelentőséget ad a szórványos magyarországi emlékanyagnak, hogy a vandál törzsek régészeti hagyatéka kizárólag a Kárpát-medence ezen keskeny északi peremterületén kapcsolódik közvetlenül a római történelem folyamába. Az első hazai leletek a 19. század közepén láttak napvilágot, és kizárólag hamvasztásos harcos-sírokból származtak – Lasztóc/Lastovce, Gibárt –, így a korszak ismereteinek megfelelően kézenfekvőnek tűnt vaskori keltezésük. Az 1930-as évekre további hasonló összetételű leletegyüttesek váltak ismertté: Apa, Árdánháza/Ardanovo, Szolyva/Szvajlava, Kékcse. A különféle germán népek ez idő tájt erősödő kutatása nyomán végül a sírok etnikai és időrendi hovatartozása is tisztázódott.

Mára a hazai vandál harcos sírok száma közelít a két tucathoz, a fentieken túl számos további lelőhelyet említhetünk, elsősorban Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből (Tiszakanyár, Nyíregyháza-Árpád u., Nagyvarsány, Kisvárda–TV torony és Vásárosnamény–Hajnal u.), de ide sorolandó két Heves megyei lelet: Terpes és Sirok is, valamint a romániai Bujánháza/Boineşti. A lelethorizonthoz tartozó sírok a 2. század utolsó harmada és a 4. század eleje közé keltezhetőek. Közös vonásuk, hogy kivétel nélkül hamvasztásos (urnás vagy szórthamvas) rítusúak, és hogy igen sok fegyvert, többnyire lándzsát – nem ritkán két-három darabot – és pajzsot, sőt esetenként kardot is helyeztek a halottal a sírba. A fegyvereken túl szinte mindig megtalálhatjuk bennük a vandál harcosok elengedhetetlen felszerelési tárgyát, a csizmára erősíthető sarkantyúkat is. A vandál népesség nagyobb temetőit ma még jobbára csak a környező országok területeiről ismerjük, aminthogy a korszakra keltezhető „királysírok" is hiányoznak Magyarországról. Bóna István vetette fel, hogy a Vállajon előkerült aranytű esetleg ilyen temetkezéshez tartozhatott. A 4. században más germán népekhez hasonlóan – valószínűleg általános mediterrán kultúrhatásra – a vandálok is áttérnek a hamvasztásos rítusról a csontvázas temetkezésre.

Településeik kutatása az 1950-es években indult meg, s ha nem is túl lendületesen, de máig is tart. Sajnos a régebben feltárt teleprészletek kivétel nélkül kis felületeken folytatott ásatások eredményei, s bár az elmúlt években történtek nagy kiterjedésű feltárások is (Csengersima, Beregsurány), ezek közöletlensége miatt a telepek ma még tágabb összefüggéseikben nem értékelhetőek. Az ismert telepek elterjedése is inkább a kutatottságot, semmint a valós megtelepedést tükrözi. A legtöbb lelőhelyet Miskolc környékéről ismerjük (Miskolc–Sötétkapu, Miskolc–Szabadság tér, Miskolc–Szirma, Sajókeresztúr), ezek közlésére döntően az 1980-as években került sor. A telepeken különféle méretű gödrök mellett a korszak barbár településeire jellemző házakat találhatunk, ilyen 2–4 cölöpös, földbe mélyített, tűzhely nélküli házat tártak fel Ózd–Stadion lelőhelyen is. A települések etnikai hovatartozásának megállapítását – főként a szarmata határzónában – erősen nehezíti az edényleletekre jellemző sajátos megoszlás. A Kr. u. 2–3. század fordulójától ugyanis szarmata közvetítéssel erős – elsősorban technológiai jellegű – római hatás érzékelhető a vandál kerámiaművességben. Ennek köszönhetően átveszik a gyorsan forgó, lábbal hajtott fazekaskorong használatát, s így az addig gyakorlatilag ismeretlen korongolt kerámia hamar mennyiségi túlsúlyba kerül. A telepek leletanyaga tehát döntően „szarmata"-jellegű, korongolt edényekből áll, és csak töredékét alkotja a jellegzetes Przeworsk-hagyományú kerámia. Az ebből támadó bizonytalanságok uralják a 90-es évek közléseit.

A SZARMATA TERÜLETEK RÉGÉSZETE

TEMETKEZÉSEK
Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria

Az utóbbi negyedszázad igen sok új adatot hozott a szarmata temetkezési szokásokról s közvetve a hitvilágról is. Korábban ugyan számos sírt tártak fel (nagyobb temetőrészletet alig), de csak keveset közöltek alaposan, a korszerű követelményeknek eleget téve. Szinte teljesen hiányoztak a sírrajzok, a temetőtérképek, amelyek nélkülözhetetlenek a rítus elemzéséhez. Ezek a körülmények sokat torzítottak elképzeléseinken arról, hogy pontosan milyen elemekből is tevődött össze a temetkezési rítus, mely vonásai öröklődtek át a keleti szarmata szállásterületről, s melyek azok a sajátosságok, amelyek csak a Kárpát-medencei szarmatákat jellemezték.

A legkorábbi szarmata szállásterületen, a Duna–Tisza közének északi részén előkerült sírok pontosabb időbeli meghatározása elég nehéz. A női sírokból előkerült, délororszországi–ukrajnai eredetű arany ruhadíszek, fülbevalók, nyakperecek, arany- és karneol gyöngyök hosszabb időszakra jellemzőek. Csak feltételezhetjük, hogy azok a leletegyüttesek a legkorábbiak, amelyekben még nem fordulnak elő a szomszédos Pannoniából származó római tárgyak. A Kr. u. 1–2. század fordulója táján már római ruhakapcsoló tűkkel keltezhető sírok is megjelennek. Az újabb

keleti bevándorlóhullám temetőiben már gazdagabb férfisírok is vannak. Jellegzetes lelet a gyűrűs markolatú keleti szarmata kard és a nemzetséget vagy egyéneket jelző tamgával ellátott arany szíjvég. **(9., 10. kép)**

A korai időszakból lényegesen több női sírt ismerünk. Ehhez valószínűen hozzájárul, hogy a férfisírok leletei általában szegényesebbek, és nem teszik lehetővé a pontosabb kormeghatározást.

A temetkezési rítus egyik legjellemzőbb jegye az a tájolás, ahogyan a holtakat sírba fektetik. A Kárpát-medencébe bevándorló jazigok fejjel dél felé fektették az elhunytakat a dél–észak tengelyű sírgödrökbe. A Kr. u. 2. század végén, a markomann háborúk után megtelepedő, új bevándorlóhullám sírjaiban gyakori az északi tájolás. Az utóbbi években sikerült kimutatni, hogy ez a rítuselem több egyéb jellemzővel együtt (a lószerszám elhelyezése a sírban, a lószerszámnak és a fegyvereknek a jellege stb.) keletről, a Don deltájától érkező lovas csoportra utal, amely talán a markomann háború során sodródott messzi vidékre.

Korábban úgy vélték, hogy a keleti szarmata törzsek általánosan jellemző sírhalom-emelési szokása igen ritka az Alföldön, és az ide költöző új jövevények áttértek a „jelöletlen" temetkezésekre. Két területen, az Alföld északi ré-

9. Gyűrűs markolatú kard Újszilvásról

10. Arany szíjvég Dunaharasztiból

11. Vácszentlászló–Harmincadhányás szarmata halomsírjai

szén, illetve a Bácska és a Bánát egy részén fordultak csak elő. Nagyobb sírhalmok (kurgánok, kunhalmok) száma valóban viszonylag alacsony Magyarországon. Legtöbbjüket mára már elszántották. A kevéssé művelt, mocsaras vagy erdős területeken mind a mai napig láthatók (ilyenek a hortobágyi halmos sírcsoportok, a Gödöllői-dombság, valamint a Bácska és a Bánát vidékének szarmata kurgánjai). **(11. kép)**

Az ötvenes évek elején figyeltek meg először az Alföldön olyan, halommal nem jelölt sírokat, amelyek a keleti temetkezéseket idézték a sírokat körbevevő, dél felé nyitott kör alakú árkaikkal. Később több, hasonló árokkeretes sír alapján feltételezték, hogy ezeket a sírokat valamikor halom is jelölte. Ezek az árokkeretes (halmos) temetők az egész Alföld területén, egyenletes megoszlásban kerülnek elő. A 70-es évek végéig előkerült, árokkal keretezett síros lelőhelyek száma igen alacsony volt. 1980-ra már harmincra nőtt a számuk, mára már több mint félszáz ilyen lelőhelyet tartunk nyilván. Ma már gyakorlatilag minden nagyobb szarmata temetőásatáson előkerülnek árokkeretes sírok. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a korábbi elképzelésekkel szemben éppen ez a szokás az általános, amelyre a korábbi ásatók nem figyeltek fel a más feltárási módszerű, kisebb felületen folyó ásatásokon.

A nagyobb beruházásokat megelőző- illetve mentőásatások során növekszik azoknak a sírkerteknek a száma, amelyeken – éppen a nagy felületek miatt – jól megfigyelhető a temetkezési rítus. Több temető esetében kimutatható, hogy az árokkal körülvett sírok központi helyet foglaltak el egy-egy temetőn vagy sírcsoporton belül. Talán a családfőket, a nagycsaládok eleit temették el ilyen rítussal, s később aztán ezek köré a nagyobb, halmos sírok köré csoportosították az egyszerűbb temetkezéseket. Gyakran azoktól távolabb, sorokba rendezve jelentkeznek ezek a sírok. Ilyen temetők kerültek elő Törökszentmiklós–Surjányon, Endrőd–Szujókereszten. Lajosmizse–Kónya-major lelőhelyen jól elkülönült a temető női és férfi szárnya. Sándorfalva–Eperjesen az árokkal körülvett, kis sírszámú temetőben a központba temették el a fegyveres férfiakat és fiúkat, s köréjük az asszonyokat és a közösség alacsonyabb rangú tagjait.

A Sződliget–Csörög lelőhelyen a 90-es évek közepén feltárt szarmata temetőrészlet több – eddig nem ismert – rítuselemre hívta fel a figyelmet. Az egyik sírban cölöpnyomokat lehetett megfigyelni, amelyhez hasonlóak jól ismertek a későbbi avar sírokból, és a halotti saroglyához tartozhattak. A Kárpát-medencében először itt dokumentáltak néhány sírgödörben és közvetlenül mellette tüzelési nyomokat, amelyek talán a halottról való megemlékező rítusra utalnak.

A Kárpát-medence és a keleti sztyepp vidék temetkezései között számos különbség mutatható ki. Az alföldi sírok leletanyaga szegényesebb a dél-oroszországiakhoz és az ukrajnaiakhoz képest, a temetési rítus elemei is kevésbé változatosak.

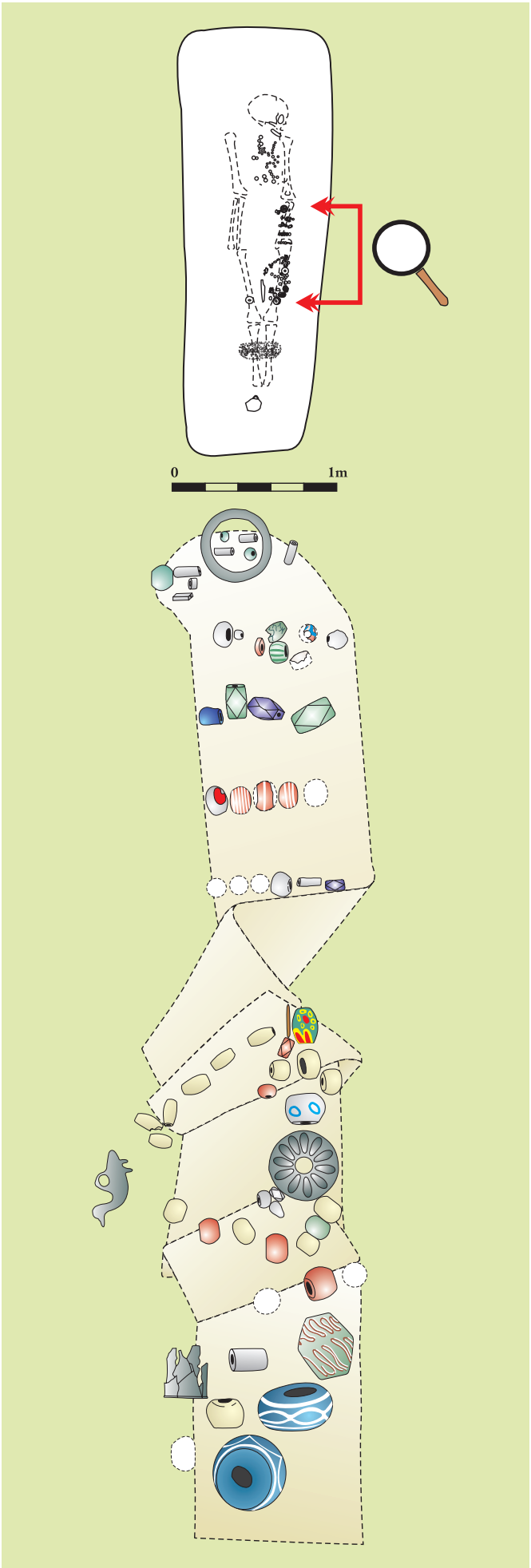

12. Női sír és az öv rekonstrukciója. Endrőd–Szujókereszt

Ennek egyik oka az, hogy az alföldi sírokat gyakran kirabolták, így nehéz megállapítani, hogy milyen tárgyakat helyeztek a halott mellé, és milyen lehetett eredetileg a sír szerkezete, volt-e padmalya, halotti ágya, milyen szokások kapcsolódtak a temetési szertartáshoz. Az „elszegényedés" másik oka az, hogy az alföldi szarmaták távol kerültek keleten maradt rokonaiktól, a kapcsolat gyakorlatilag megszakadt, s így eltűntek a keleti tárgyak a halott mellől. Végül a szomszédos népek – elsősorban a rómaiak – hatása sem zárható ki a rítus különbözőségének okai közül.

A temetkezési rítus vizsgálata fontos eszköze a népi hovatartozás meghatározásának. A hun inváziót megelőző időszakban egyre több kisebb-nagyobb népcsoport árasztotta el a Kárpát-medencét. Ezzel egyidejűleg a viseletben „uniformizálódás" figyelhető meg, megnehezítve egyes népcsoportok elkülönítését. A temetkezési szokások viszont meglehetősen konzervatívak, ezer szállal kötődnek a hitvilághoz. A temetkezési szokások és a leletanyag vizsgálata során sikerült elkülöníteni az utóbbi évtizedekben egy késői szarmata/alán csoportot az Alföld északi peremterületén. Jellegzetes temetőik Tiszavalkon, Tiszakarádon, valamint Tiszadobon kerültek elő. A hagyományos viseleti és rituselemek mellett feltűnnek a keletről hozott vagy azok mintájára készült tárgyak, és megjelennek új, keleti temetkezési szokások is. Az M3-as autópálya nyomvonalának megelőző feltárásakor újabb hasonló lelőhelyek és leletek kerültek elő. Ezek a feltárások teszik lehetővé, hogy a leletanyag összetettségét majd a későbbiekben egyértelműen értelmezhesse a kutatás.

A jól megfigyelt sírok alapján rekonstruálható a szarmaták viselete. A korai időszakban az arany ékszerek mellett gömbölyű karneol gyöngyök vannak a nyakon és néha a karokon. A Kr. u. 1. század végén, a 2. század elején megjelennek már a római ruhakapcsoló tűk *(fibulák)*, s feltűnik a szarmata nőkre később is oly jellemző gyöngyhímzéses viselet. Többsoros, színpompás gyöngyhímzés díszíti a felső ruha nyak- és karrészét, alsó szegélyét, az alsó ruha vagy

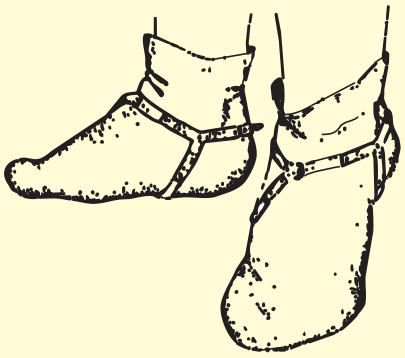

13. Csatos csizma szíjazata

a bőszárú nadrág alját. A ruhát derékban fémkarikás textil öv fogja össze bal oldalt, amelyet gyakran gazdag gyöngyhímzés és bajelhárító, védő-óvó csengők, csörgők, csüngők díszítenek. **(12. kép)** Az övre függesztették fel a kisebb késeket is. A keleti eredetű arany ékszerek helyét elfoglalja az ezüstből, bronzból készült ékszer (fülbevalók, nyak- és karperecek, félhold és balta alakú csüngők). Megjelennek az eddig szokásos mellékletek (orsók, edények) mellett a fémtükrök, amelyeket gyakorta eltörve tettek a halott mellé.

A férfiak sírjai igen szegényesek a nőkéhez képest. Itt is római fibulákkal kapcsolják össze a felső ruházatot, a bőr derékszíjat vas-, bronz- vagy ezüst csattal fogták össze, s a szíjra akasztották a bőr pásztorkészséget (csiholó vas, tűzkő, ár vagy más kisebb szerszám) és a fa vagy a bőrtokban tartott kést. Ebből az időszakból csak igen kevés fegyveres sírt ismerünk.

A Kr. u. 2. század végén, a keletről bevándorló újabb néptöredékek viseletében ismét megjelennek a keleti eredetű tárgyak, a nők sírjában a termékenységet jelző *Cyp-*

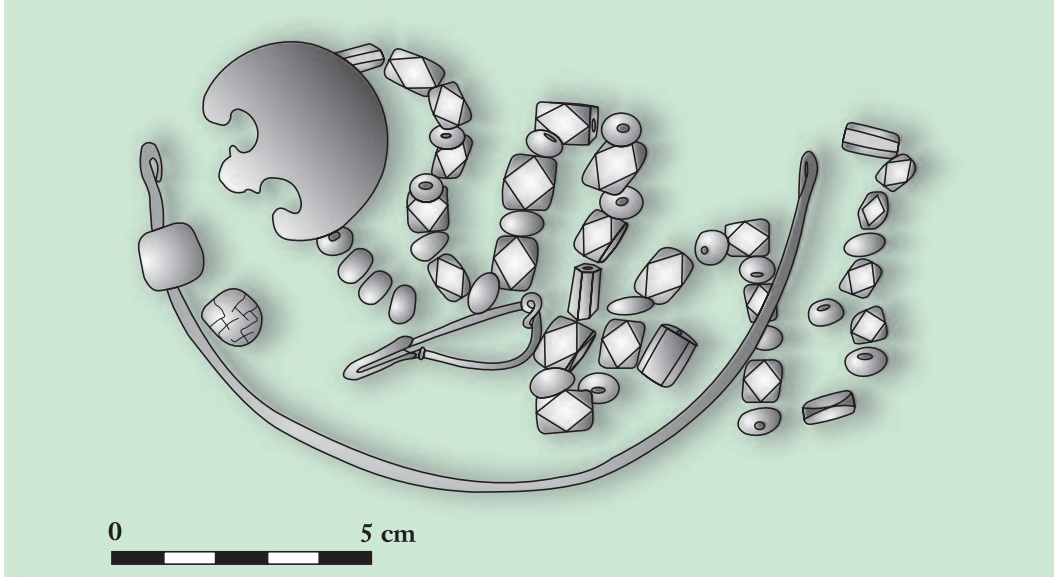

14. Női sír részlete ékszerekkel. Tiszaföldvár–Téglagyár

raea-csiga övcsüngők, a harcos férfiakében a puha bőr csizmát összefogó, néha sarkantyúval felszerelt, keskeny csatos-szíjvéges csizmaszíjazat. **(13. kép)**

A keleti tárgyak azonban egy-két generáció alatt eltűnnek a sírokból, helyüket elfoglalják a római vagy a helyi készítésű darabok. Feltehetően római hatásra a férfiak sírjában megjelent a halotti *obulus*, amelyet legtöbbször gyönggyel díszített tarsolyba tettek. A női viseletben az ezüst és a bronzékszerek mellett továbbra is jellemző a gyöngyékszer és a ruha gyöngyhímzése. A Kr. u. 4. század végén ismét feltűnnek a hunok elől menekülőkkel a keleti eredetű tárgyak, a nőknél a tengeri csigatalizmánok, az arany ékszerek, a férfiaknál a védő és a támadó fegyverek, a csatok, a szíjvégek. Gyakorivá válik, hogy mindkét karon több karperecet viselnek s több fibulával kapcsolják össze a ruhát. **(14. kép)**

A TELEPÜLÉSEK
Vaday Andrea

A magyar Alföld nem tekinthető egységesnek a természetföldrajzi adottságai miatt. Részben emiatt és az etnikai-, gazdasági különbségek miatt van nagy jelentősége annak, hogy a különböző tájegységeken feltárt telepek eltérhetnek egymástól. Korábban csak kisebb teleprészletek kerültek elő, amelyeknek anyagát csak szűk válogatásban, kevés kiválasztott illusztrációs anyaggal közölték. A Közép-Tiszántúlon kisebb teleprészletek közreadása során történt meg a szemléletváltás, amely során már a teljes anyagot közölték a történeti állattani anyaggal együtt. A probléma azonban az volt, hogy ezeken a lelőhelyeken túlnyomórészt tároló- és hulladékgödrök kerültek elő, pár házat leszámítva. Így a telepek struktúrájára, jellegére nem lehetett következtetni, s ugyancsak nem volt kidolgozási lehetőség a telepek belső kronológiai rendszerét illetően.

Az MTA Régészeti Intézetének Alföldi Mikrorégiós Kutatási Projektje során tártak fel Gyomán egy lelőhelyet. A korábbi gyakorlattól eltérően egy kötetben tették közzé a több korszakú leletanyagot, a történeti állattani és a pollenvizsgálati eredményeket. Kívánatossá vált teljességében közölni az ásatásokon előkerült lelőhelyeket, kiegészítve egyéb természettudományos vizsgálatokkal és esetenként, ha lehetőség nyílt rá, a geofizikai felmérésekkel és a talajfúrásokkal. Az új feltárások ismeretanyaga alapján már értékelhető, hogy mennyiben bővül a Kárpát-medence szarmata településeiről alkotott hiányos kép.

A Kr. u. 1. században bevándorló, félnomád jazigoknak kezdetben csak időszakos szállásai lehettek, amelyek mind a mai napig ismeretlenek a kutatás számára. Csak a 2. század első felében változott meg annyira életformájuk, hogy kialakulhattak a nagyállattartó, nomád jellegeket megőrző, de már mezőgazdasági meghatározottságú településeik. A telepek szerkezete lényeges különbséget mutat régiótól, telepfunkciótól, a lakosok etnikai összetételétől függően. A korábbi kutatás arra a megállapításra jutott, hogy a közép- és a délalföldi szarmata telepekre a kevés ház-sok hulladékgödör jellemző, míg az északi peremvidéken a több házhoz kevesebb gödör tartozott. Ez az állítás a kisebb felületű leletmentéseken alapult pár dél- és észak-alföldi lelőhely összehasonlítása alapján.

A telepek belső élete alakítja a telep formáját. Hosszú életű, a telepstruktúrát megőrző településeknél a házak körül az idők folytán újabb tároló- és hulladékvermeket ásnak. Miután korábban nem nyílt mód a telepobjektumok között szűkebb időbeli különbséget tenni a kis feltárási felület és az anyag feldolgozatlansága miatt, a szerkezetüket őrző, hosszabb életű telepek „sok gödrössé" váltak a rövid életű telepekhez képest, amelyeknél csak egy rövidebb életszakasz jelentkezett a feltárás során. A nagyobb, jól megfigyelt ásatásoknál már több lehetőség van a telepstruktúra és változásainak megfigyelésére.

A szarmaták elsősorban a természetes vizek partján, a sík vidékből kissé kiemelkedő dombhátakon telepedtek meg. A telepek formája alkalmazkodott a természetes adottságokhoz, követve a folyók vagy a tavak partvonulatát. Több helyen figyeltük meg, hogy mára már feltöltődött, de a római korban feltehetően még meglévő patak, vízér is lehetett ilyen természetes vízpart. A vizektől távolabb fekvő telepek vízellátását mesterséges úton oldották meg, így a telepnek nem kellett alkalmazkodnia egy megadott vonalhoz, így szabadabban terjeszkedett. Az utak mellett fekvő települések feltehetően alkalmazkodtak az út vonalához. Ezek inkább a mai szalagfaluhoz hasonlíthattak.

A topográfiai munkák során, a Tiszántúl középső részén figyelhető meg, hogy a szarmata telepnyomok hosszan, egymáshoz igen közel követik egymást. Ezek a telepláncok részben egykorúak, részben azonban nem egyidejűek. Az előbbiek eddig csak a késő szarmata időkből ismertek, a *hun kor* előtti késő szarmata- és később a hun kori fázisban. Ezek nagy része inkább csak nagyobb majorság, körülöttük szántókkal és legelőkkel, a mai bokortanyákhoz hasonlóan. Az eltérő keltezésű telepsoroknál más a helyzet. Gyakran a 2–3. században indulnak és a 4. században vagy az 5. század első felében szűnnek meg. Például a Hódmezővásárhely határában fekvő Fehér-tó partját veszik körül különböző korú telepek. A jelenségnek az okát feltehetően abban kereshetjük, hogy amikor a telephez közel eső földek kimerültek a művelés során, a falvakban nem építették újjá a házakat, hanem az újonnan művelés alá vett földek közelébe költöznek át. Ilyenkor a telep az idők múltával nem egymásra rétegződik, hanem térben „elcsúszik". Éppen ezért a hosszú életű telepeknél szerkezeti változásokkal is számolni kell. A telepek nagysága – teljes feltárt telep hiányában – nem ismert, bár néhány lelőhely esetében vannak erre utaló adatok. Gyomán 14 700 négyzetméter feltárt felület mellett a légifotó és a terepbejárás alapján 35-40 000 négyzetméternyi területet foglalhatott el a falu. Polgár–Kengyel-köz csaknem 30 000 négyzetméteres feltárási felülete mellett a légifotó szerint a telep még 6-700 méterre is folytatódott. Kompolt–Kistéren 28 700 négy-

15. Szarmata telep állattartó része karámmal. Kiskunfélegyháza, M5 északi csomópont

zetméter felületet tártak fel, de a terepbejárási anyagok alapján a telep folytatódott még nyugat felé 350-400 méter hosszan, észak és dél felé pedig 200-250 méter szélességben észlelhető, amely 190 000-192 000 négyzetméter körüli települést sejtet! A szomszédos Kompolt–Kistéritanyánál 32 370 négyzetméter feltárt felületen a telep nyugati széle előkerült ugyan, de a többi irányban szintén hosszan folytatódott a település. Az elmondottak jól illusztrálják, hogy bár a korábbihoz képest lényegesen nagyobb felületeket tártunk fel, a telepek egészéről még így sincs teljes képünk!

A Ptolemaiosz által felsorolt jazig „városok" nagyságáról, szerkezetéről még elképzelésünk sincs. Közülük egyedül „*Partiszkon*"-t lehetett azonosítani a mai Szegeddel. Itt a tiszai átkelőhelyről tudjuk, hogy a római őrállomás körül igen sok szarmata lelőhely sűrűsödik. Ugyanezt tapasztalhatjuk a római határ barbár oldalán is, a római erődítmények körzetében. Feltehetően az Alföldet átszelő utak mentén is sűrűbben sorjáztak a falvak. Ilyen út menti teleplánc húzódott a mai Törökszentmiklóson és közvetlen környékén, ahol a szolnoki átkelőhelytől keletre vezető út mentén 7-8 kilométer hosszan találhatók meg a település- és a temetőnyomok.

Az elmúlt évek feltárásai során több lelőhelyen figyeltek meg árokrendszereket, melyek egy része védmű lehetett, más részük karám vagy az egyes portákat kerítő árok, illetve vízelvezető árok volt. **(15. kép)**

Az utóbbi évtizedben, az M5-ös út építését megelőző ásatások során lehetett megfigyelni az árkok és a telepek viszonyát Bács-Kiskun megyében a Kiskunfélegyháza környéki ásatásokon, valamint Dusnokon. Az M3-as nyomvonalán Polgár–Kengyel-közben a 3. század második fele és a 4–5. század fordulója közötti időszakban élő települést észak–déli irányú árokrendszer határolta. Az árokrendszer egymással párhuzamosan futó árkokból állt. A legszélesebb a külső határoló árok. A belső, jóval keskenyebb és sekélyebb árok aljában cölöphelyek voltak. Ebből következtettek az árok-palánkkerítés konstrukcióra.

Hasonló telepjelenségek nyomait tárták fel Polgár–Csőszhalom-dűlő lelőhelyen is. Nagymágocson a 4. század vége és az 5. század közepe közé keltezhető falut a Mágocs-ér felőli oldalon és rá merőlegesen árok határolta. Szentes Berekháton a várost elkerülő út építését megelőző leletmentésen 3–4. századi település került elő, árokkal határoltan. A közel 5 méter széles, meredek oldalú, 2 méter mély árok a falu mocsárral határolt szélét zárta le, és egyben védte az árokból kikerült, földből emelt sánccal együtt az áradástól és a belvizektől. Ugyancsak széles és mély árok húzódott Tiszaföldvár–Téglagyár lelőhelyen, a telep egykori Tisza-part felé eső szélén. A vízvédelmi árok-sáncrendszerek mellett előkerültek katonai védelmi funkciót betöltő építmények is (Polgár–Kengyel-közi palánkkerítés). Mezőszemere–Kismari-Fenéken egy telep és ennek elhagyása utáni késő szarmata temető került elő a Csörsz-árok egy részletével együtt. Jól látszott, hogy a Csörsz-árok széles és mély árkát a szarmata terület felől sánc kísérte, a sáncon belül pedig egy palánkszerkezet húzódott, kapunyílásokkal és feljárókkal.

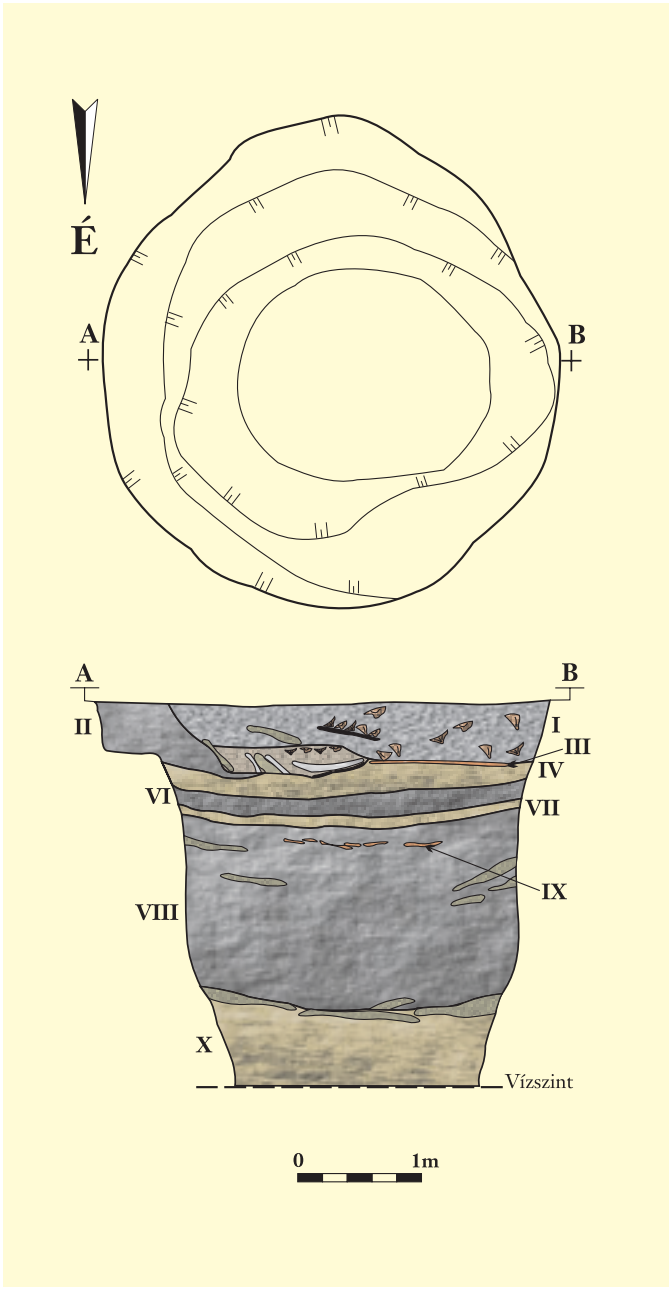

16. Szarmata kút Kompolt–Kistéri-tanya lelőhelyen

A településeken általában a magasabban fekvő részeken épültek a félig földbe mélyített, tartócölöpös, tapasztott falú vagy vályogtéglából épült házak. Polgáron a lakó és a gazdasági épületek között utcák vezettek. Tiszaföldváron, a kompolti lelőhelyeken és Gyomán lazább volt a telepszerkezet. A házak és az őket körülvevő porták látszólag rendszertelenül helyezkedtek el.

Az ipari műhelyeket a portákon kívül, a falu szélén építették az uralkodó szélirányt figyelembe véve, néha a mester portája mellett álltak. A kutakat, a ciszternákat vagy a vízjárások közelében vagy a házak között ásták meg. Igen nagy a jelentőségük a telep belső időrendjének vizsgálatakor, ugyanis általában több, hosszabb-rövidebb időszakos használatot lehet megfigyelni a kútaknak feltöltődésében, illetve szándékos feltöltésében. **(16. kép)**

A házakat méhkas vagy henger alakú tároló vermekkel vették körül. A mezőgazdasági profilú telepeknél a tároló vermek nagyobb számban jelentkeznek, s ugyanez áll azokra az időszakokra, amikor az Alföld alaplakossága a bevándorló újabb etnikai elemek miatt megnő, s a mezőgazdasági termelés fokozásával lehet csak a lakosságot ellátni. Ezeken kívül számos kemencetípus fordul elő a szarmatáknál. A sütőkemencék, az edényégető kemencék mellett az utóbbi években váltak ismertté a szárító vagy az aszaló kemencék.

A telepek egy részét elhagyták a lakók, más részüknél pusztulási réteg utal a háborús eseményekre. Az utóbbiakhoz köthetők a település hulladékgödreibe hajított emberi maradványok, amelyek a markomann háborúk és a hun kor alkonyán fordulnak elő a szarmata terület háborús zónáiban. **(17. kép)**

17. Hulladékgödörbe dobott emberi maradványok. Kompolt–Kistéri-tanya

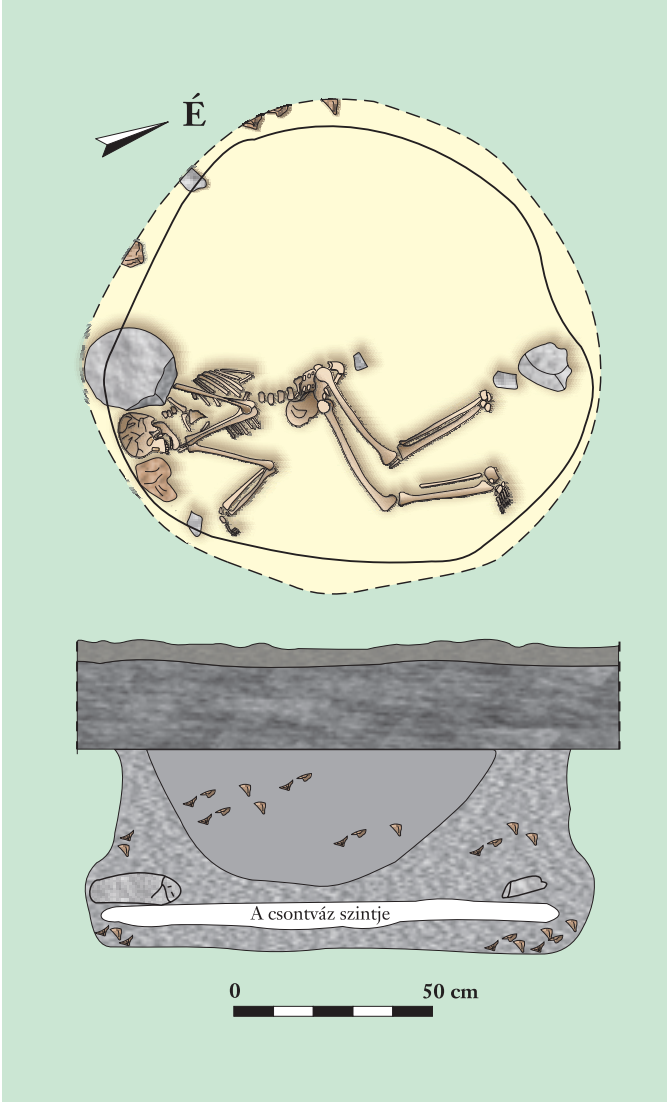

A SZARMATA TERÜLETEK ÉSZAK, ÉSZAKKELETI HATÁRVIDÉKÉNEK RÉGÉSZETE

Istvánovits Eszter–Kulcsár Valéria

A Kárpát-medencei Barbarikum északkeleti területén a legkorábbi településeket a Szatmár–Beregi-síkságról ismerjük. A beregsurányi településen az élet alighanem már az 1. század utolsó harmadában megindult, s valószínűleg hasonló időszakra keltezhető a Csengersima határállomáson 1998–1999-ben feltárt telep is, melyen fémfeldolgozás is folyt. A nagy mennyiségű cserépanyag elenyésző hányadát jelenti a korongolt áru. A települések szerkezete, valamint az egyes feltárt objektumok típusa eltér a szarmata területen megfigyeltekétől. Ennek okát az eltérő természetföldrajzi adottságokban kereshetjük. Nem véletlen ennek fényében a cölöpszerkezetes épületek használata. E két lelőhelyen előkerült régészeti leletek párhuzamai részben a germán Przeworsk-kultúra, részben pedig a dákok területén fordulnak elő. Ezek alapján valószínűnek tűnik, hogy a – már korábban is e vidéken élő – dákok igen korán összetalálkoztak az északi területekről bevándorló germán népességgel. A korai – 2. század közepe előtti – germán bevándorlás tényét igazolja a kárpátaljai Malaja Kopanya temető is. Az összeolvadás a dákok és a germánok között tehát igen korán megkezdődött. Az írott források adatai alapján felvetődött, hogy a Przeworsk-kultúra e korai leleteinek hordozóit a *lugius* vagy a *burus* törzsekkel hozzuk összefüggésbe.

A történeti adatok alapján a *vandálok/viktovalok* a markomann háborúkat megelőző időszakban (2. század közepe) költöztek be a Felső-Tisza vidékére. A régészeti leletek alapján jelenlétük a térségben valóban kimutatható ettől az időtől kezdve, ők a Przeworsk-kultúra második „bevándorló hullámának" hordozói. Az újonnan érkezők megszállták a Kárpát-medence északkeleti sarkát, beleértve Kárpátalja síksági részeit is. Jellegzetes hamvasztásos sírjaikból, például Kékcse, Tiszakanyár, Kisvárda–TV torony vas pajzsdudorok, nagy tüskés sarkantyúk, nehéz kétélű kardok, lándzsahegyek kerültek elő. Sajnálatos módon a korábban előkerült együttesek egyike sem hiteles feltárásból származik. Az elmúlt két évtizedben hozzájuk köthető temetkezésről nem értesültek a régészek, s a korábbi leletek hitelesítésére végzett ásatás (Kisvárda-TV torony) sem járt eredménnyel. A vandál foglalás további dél-délnyugati terjeszkedésének a szarmaták állták útját, akik ugyancsak a 2. század közepe után érték el ezt a vidéket a régészeti leletek tanúsága alapján. Az érintkezési területen az összeolvadás gyorsan megkezdődött – erre utal a szarmata sírokban megjelenő, vandáloktól származó tárgyak sora (például pajzsdudorok a szarmata rítusú temetkezésekben).

A dák-germán összetételű leletanyagot mind Beregsurányban, mind Csengersimán gyökeresen új kultúra váltja föl a 3. század második felében. A jellegzetes szürke, korongolt, pecsételt díszítésű fazekasáru hatalmas mennyiségben került elő. Mindkét lelőhelyen a késő császárkori lelőhely részben fedi a korábbi települést. Az utóbbi leletanyagából mégis teljességgel hiányzik a szürke pecsételt kerámia, jelezve egyrészt a kronológiai különbséget, másrészt az éles törést a két anyagi kultúra között. **(18., 19. kép)**

A késő császárkori települések közül a beregsurányit az 1960-as évek végén Csallány Dezső tárta föl. Európa legnagyobb fazekasközpontjainak egyike került itt napvilágra

18. Faszénégető boksa (?) Csengersima–határátkelő lelőhelyről

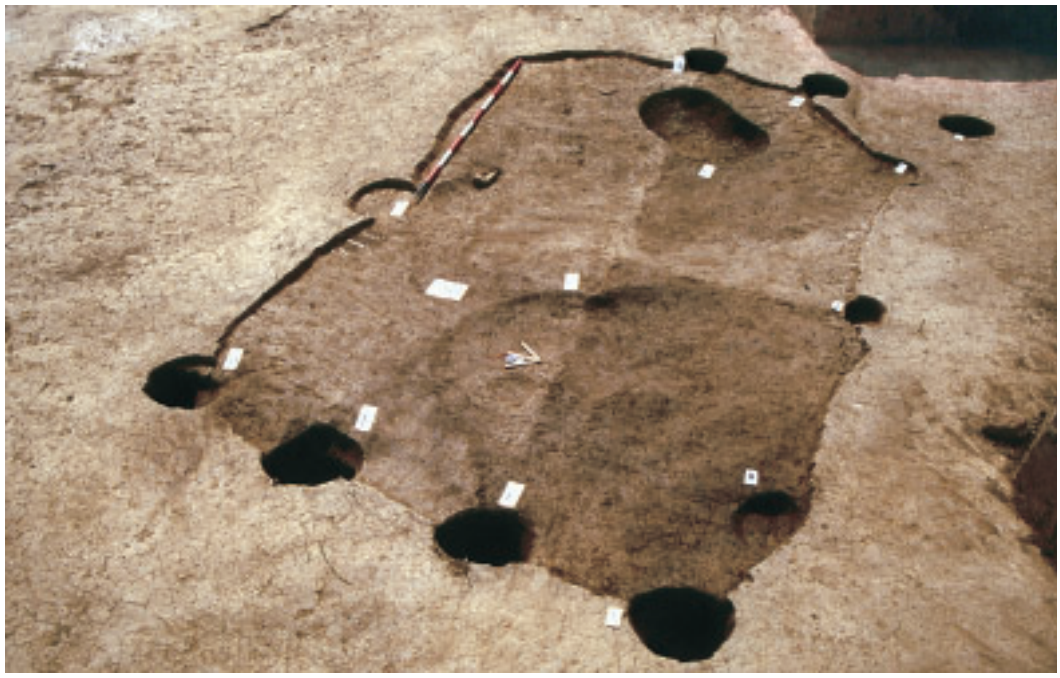

19. Cölöpszerkezetes, félig földbe mélyített épület, Beregsurány, Barátság-kert

a Mic patak partján: 52 rostélyos kemencéből mintegy 40 000 cserepet őriznek a múzeumok. Hat hasonló fazekaskemencét tártak föl Csengersima határában az elmúlt években. **(20. kép)**

A szürke pecsételt edények mellett szép számmal fordult elő római áru is: szemcsés, korongolt fazekak, festett edények. A pecsételt kerámiának kimutatható a közeli daciai *Porolissum* (Románia) római műhelyének hasonló termékeivel való kapcsolata. A telepek kronológiai helyzete valószínűsíti, hogy római mesterek dolgozhattak a barbár területen (elsősorban Csengersimán), akiknek barbarikumi megjelenése Dacia provincia helyzetének romlásával, a tartomány feladásával és kiürítésével hozható összefüggésbe. A pecsételt díszítésű szürke kerámia ettől kezdve széles körben – egész Lengyelországig – elterjedt. Használóinak népi hovatartozása ma még kérdéses, az elterjedési terület – mint fentebb láthattuk – etnikailag igen kevert. A Szatmár–Beregi-síkságról a késő császárkorból pillanat-

20. Fazekaskemence Csengersima–határátkelő lelőhelyről

nyilag egyetlen temetkezést sem ismerünk, ami tovább nehezíti a kérdésre adandó választ. Kérdés az is, hogy mikor szűnt meg a településeken az élet. Az edényformák alapján csak gyaníthatjuk, hogy a hun korban még dolgoztak a fazekasok.

A KÖVETKEZŐ LÉPCSŐFOK

Vaday Andrea–Márkus Gábor

A Barbarikummal foglalkozó régészeti kutatás szemlélete az 1970-es évekig döntően a sírok anyaga alapján levonható következtetésekhez kötődött. A szórványosan előkerülő, kisebb településrészletek nem játszottak érdemi szerepet az itt élő népek régészeti hagyatékának értelmezésében. Ez a tény természetes korlátot szabott rájuk vonatkozó ismereteinknek. Míg a halálhoz való egykori viszonyról, a társadalom egyes rétegeinek szokásairól és ezek időbeni változásairól a temetkezések alapján valóban differenciált képet alkothatunk, addig a mindennapok életéről ezek a régészeti források mit sem mondanak, ennek megismerése kizárólag a telepek kutatásától remélhető. Míg a

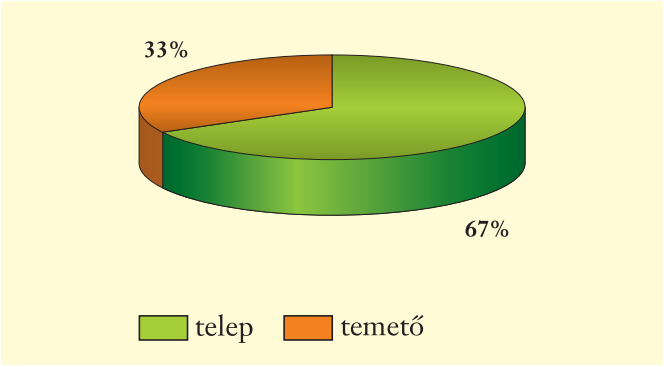

21. A feltárt szarmata lelőhelyek megoszlása 1971–1995 közti időszakból

20. század közepéig kutatott barbár lelőhelyek esetében a telepek aránya az 1%-ot sem érte el, addig mára ez az arány gyökeresen átalakult. **(21. kép)**

A napjainkra jellemző, nagy felületeket érintő beruházások nyomán intenzíven gyarapodó telepek és temetők leletanyagának közkinccsé tétele új feldolgozási módszerek kidolgozását igényli, melyekhez alapvető szemléletváltásra lesz szükség. **(22. kép)**

22. Szarmata–kvád település. Vác–Csörögi rét

X. A NÉPVÁNDORLÁS KORA

Népvándorláskor
(Kr. u. 5. század)
Tiszakarád
Mezőkaszony/
Kaszony
Balsa
Gáva
Tiszalök
Tiszadob
Mezőkeresztes
Szihalom
Mezőkövesd
Sopron
[Scarbantia]
Lébény
Győr
[Arrabona]
Esztergom
Tokod
Csorna
Ménfőcsanak
Répcelak
Tatabánya
Pannonhalma
Csákvár [Floriana]
Szombathely
[Savaria]
Szabadbattyán
Derecske
Szilágysomyó/
Şimleu Silvaniei
Dabronc
Tác [Gorsium]
Törtel
Biharkeresztes
Kapolcs
Kisnákfa
Dunaújváros
Tiszaföldvár
Keszthely
Balatonszemes
Örménykút
Sármellék
Regöly
Hács
Dunapataj
Csongrád
Gyula
Apahida
Kilimán
Lengyeltóti
Mözs
Sándorfalva
Heténypuszta
[Iovia]
Hőgyész
Röszke
Bátaszék
Pécs
Sziszek/Sisak
[Siscia]
Fontosabb lelőhelyek

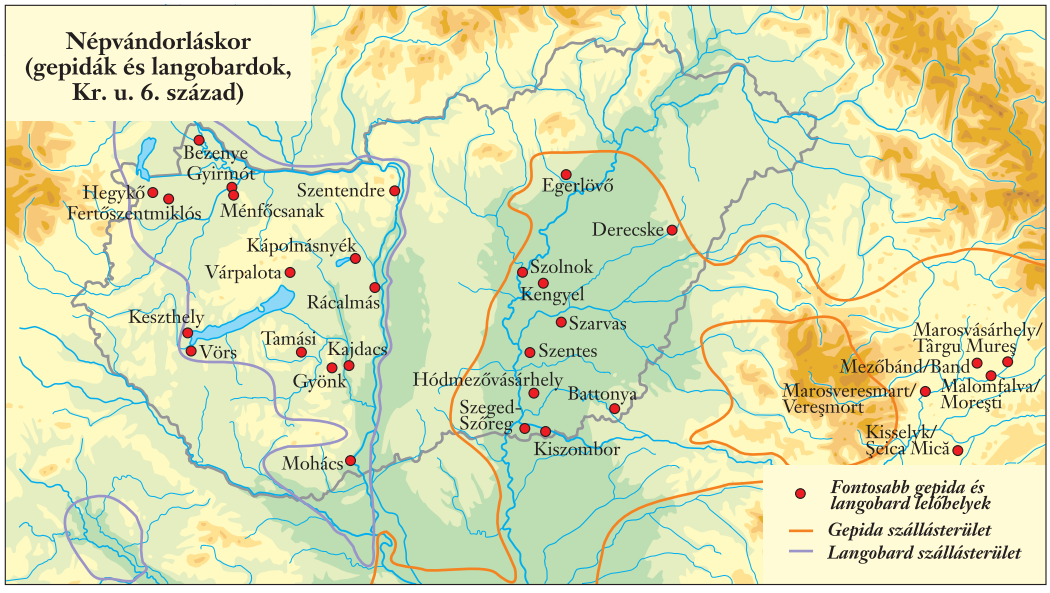
Népvándorláskor
(gepidák és langobardok,
Kr. u. 6. század)
Bezenye
Gyirmót
Egerlövő
Hegykő
Szentendre
Fertőszentmiklós
Ménfőcsanak
Derecske
Kápolnásnyék
Szolnok
Várpalota
Kengyel
Rácalmás
Szarvas
Keszthely
Tamási
Kajdacs
Szentes
Vörs
Gyönk
Marosvásárhely/
Târgu Mureş
Mezőbánd/Band
Hódmezővásárhely
Battonya
Malomfalva/
Moreşti
Marosveresmart/
Vereşmort
Szeged-
Szőreg
Kisselyk/
Şeica Mică
Kiszombor
Mohács
Fontosabb gepida és
langobard lelőhelyek
Gepida szállásterület
Langobard szállásterület

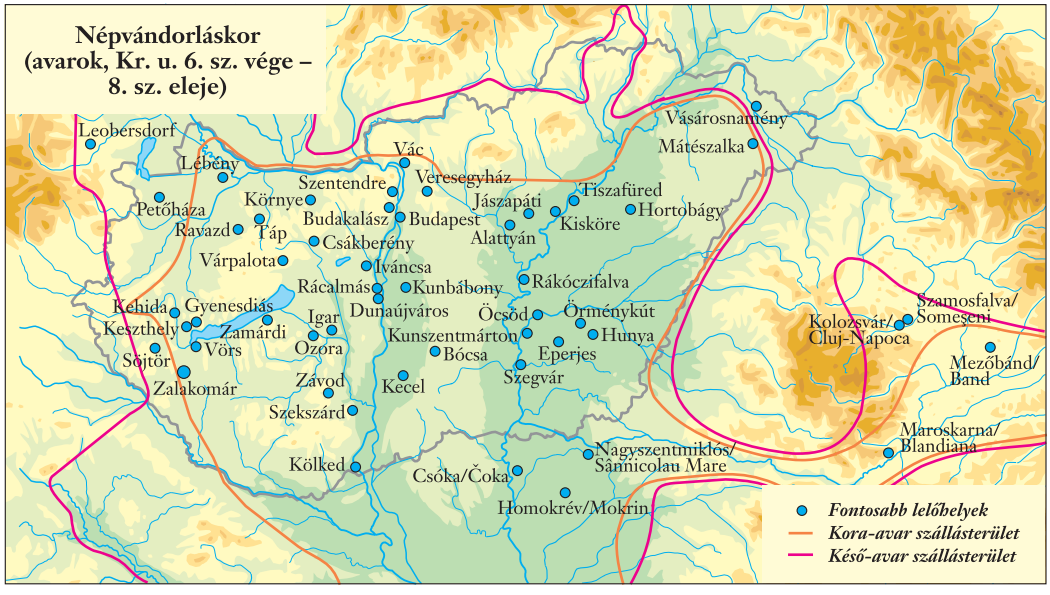
Népvándorláskor
(avarok, Kr. u. 6. sz. vége –
8. sz. eleje)
Vásárosnamény
Leobersdorf
Mátészalka
Vác
Lébény
Veresegyház
Szentendre
Tiszafüred
Környe
Jászapáti
Hortobágy
Petőháza
Budakalász
Budapest
Kisköre
Ravazd
Táp
Alattyán
Csákberény
Várpalota
Iváncsa
Rácalmás
Kunbábony
Rákóczifalva
Kehida
Gyenesdiás
Dunaújváros
Ócsöd
Örménykút
Igar
Keszthely
Zamárdi
Kunszentmárton
Hunya
Ozora
Vörs
Bócsa
Eperjes
Sojtör
Szegvár
Zalakomár
Závod
Kecel
Szekszárd
Kölked
Nagyszentmiklós/
Sânnicolau Mare
Csóka/Čoka
Homokrév/Mokrin
Szamosfalva/
Someşeni
Kolozsvár/
Cluj-Napoca
Mezőbánd/
Band
Maroskarna/
Blandiana
Fontosabb lelőhelyek
Kora-avar szállásterület
Késő-avar szállásterület

A NÉPEK ORSZÁGÚTJÁN

Vida Tivadar

Magyarország népvándorlás kori történetének és régészetének jelentősége messze túlmutat a térség szűken vett politikai és földrajzi határain. Miután a hunok Kr. u. 375-ben átkeltek a Volgán, és nyugatra kényszerítették az előlük menekülő népeket, a világtörténelemben ritkán látott méretű és gyorsaságú, nagy területet érintő népmozgásokat indítottak el. Központi földrajzi helyzetének köszönhetően a Kárpát-medence e viharos események által érintett, fontos területté vált, ahol a nyugatra menekülő, később Európa sorsát alakító, jelentősebb barbár népek és neves történelmi személyiségek mind megfordultak. Innen indult el és alapított birodalmat Észak-Afrikában a 455-ben Rómát feldúló Geiserik, vandál király, de vandál származású volt Stilicho nyugat-római hadvezér is. Az Erdélyben és az Al-Duna vidékén megtelepedett nyugati gótok 408-ban Alarik király vezetésével Pannonián át vonultak Itália ellen. A Duna–Tisza közén lakott Odoaker, Edika szkír király fia, aki 476-ban megfosztotta hatalmától Romulus Augustulust, az utolsó nyugat-római császárt, és megalapította az első itáliai barbár államot. A Kárpát-medencében töltötte gyermekkora egy részét a későbbi Nagy Theoderik, keleti gót király is, aki 473-ban Pannoniából indult seregeivel a Balkánra, majd Itáliába. **(1. kép)** A Tisza–Maros vidékén felépített központi szállásukon éltek az európai népeket rettegésben tartó hun nagykirályok: Ruga, Bleda, Attila és a hunok uralmát megdöntő barbár szövetség vezetője, Ardarik gepida király és utódai. A langobárdok 510 után Wacho király uralkodása idején költöztek Pannoniába, és 568-ban Alboin vezetésével hódították meg Itália északi részét. Pannoniai származású volt Agilulf itáliai langobard király is, Wacho unokájának, Theodelinda királynőnek a második férje.

1. A Miatyánk szövegének gót unciális betűkkel írt töredéke, Wulfila Újtestamentum-fordításának jelenleg ismert legrégibb emléke egy sírban talált ólomlemezen. Hács–Béndekpuszta, Kr. u. 5. sz.

2. Bizánci görög imaszöveg a závodi kereszten, Kr. u. 7. sz. Fordítása „Szent vagy, szent vagy Sabaot istene”

Az 568-ban beköltözött ázsiai eredetű avarok Kárpát-medencei birodalmát megalapító avar kagánok közül csupán Baján neve maradt fenn, birodalmuk ellen 791-ben maga Nagy Károly, 796-ban fia, Pippin vezetett hadjáratot. A 9. században a Kárpát-medence délkeleti fele bolgár, nyugati fele Karoling-befolyás alá került, ahol többször megfordult Arnulf, a későbbi német császár.

A Kárpát-medence történetében tehát a népvándorlás kor fogalmán a pannoniai római uralom megszűnésétől a magyar honfoglalásig, a magyarok megtelepedéséig terjedő időszakot (380/425–896/950) értjük. Ezalatt a térség etnikai és kulturális képe többször átformálódott. Keletről folyamatosan érkeztek nomád vagy félnomád életmódot folytató népek és katonai csoportok (hunok, alánok, avarok, bolgárok, magyarok), és igyekeztek uralmuk alá hajtani a letelepedett életformát követő helyi népeket (a romanizáltakat, **(2., 3. kép)** a szarmatákat, a germánokat, a szlávokat).

Az említett barbár népek tárgyi és szellemi kultúráját folyamatos változások és kölcsönhatások jellemzik, amelyre meghatározó módon hatottak a térség magaskultúrái: Bizánc, Irán, Kína. A kora középkori Európát, Eurázsiát érintő népmozgások lehetővé tették kulturális javak cseréjét a népvándorlás korban a Kínai Nagy Fal és az Atlanti-óceán partjai között, s a Kárpát-medence ennek a páratlan eseménysorozatnak szolgált központi színteréül. A gazdálkodásban, a kézműiparban és a szellemi kultúrában a 7. század végéig érezhetők az európai késő antik és meroving hagyományok, melyek a 8. századra a keletről jött népek műveltségével olvadtak egybe. **(4. kép)** Miközben Európa szerencsésebb, nyugati felén, vagyis a Római Birodalom egykori területén a betelepedett népek saját előkelőik és a helyi keresztény, késő antik arisztokrácia kiegyezésén alapuló, barbár királyságokat hoztak létre, a Kárpát-medencében a keleti népek (hunok,

3. Latin betűkkel írt név – BONOSA – egy arany dísztűn. Keszthely–Fenékpuszta, horreumi temető, Kr. u. 7. sz.

avarok, magyarok) bevándorlása többször is megakadályozta, vagy késleltette a nyugati típusú fejlődést. **(4., 5. kép)**

A népvándorlás kor viharos időszakát egyetlen nép sem élte túl a Kárpát-medencében, csupán az utolsónak érkező magyarok tudták – egyesítve a helyi népeket – saját hatalmi és ideológiai szervezetük kiépítésével tartósan megvetni lábukat Európában. A Kárpát-medencének a módszeres kutatások vagy a szerencsés véletlen során napvilágra kerülő kora középkori leletei az európai és az eurázsiai történelem pótolhatatlan régészeti forrásai.

4. Germán runákkal írt női nevek langobard fibulán. Bezenye Kr. u. 6. sz.

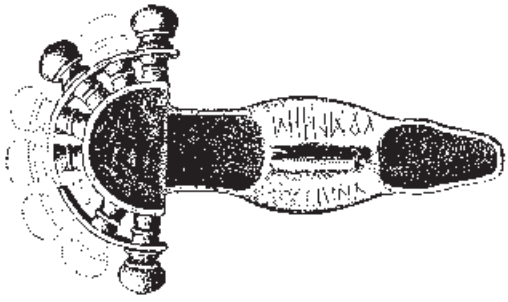

5. Eurázsiai (türk) típusú, avar rovásjelekkel írt varázsszöveg egy szarvasi sírban talált csont tűtartón, Kr. u. 8. sz.

A HUN KOR

A HUNOK TÖRTÉNETE

B. Tóth Ágnes

Európa népeinek emlékezetében a hunok csaknem kizárólag rossz emlékeket hagytak maguk után. Pedig ez a jellegzetes nomád fegyverzettel, taktikával, ruházattal és életmóddal megjelenő nép nemcsak negatív irányban befolyásolta a kontinens életét: időnként a Római Birodalom mindkét felével szövetségben állva újra és újra katonai segítséget nyújtott más barbár népek ellen is. Fegyvereik, öltözetük, római aranyból készült pompás díszítményeik divatot teremtettek a kor Európájában.

A hunok neve, etnikai magja és ez utóbbinak a nyelve a belső-ázsiai, a kínai birodalommal évszázadokon át harcban álló *hsziung-nu*-kra vezethető vissza. Az a hun törzsszövetség, amely Európában megjelent, Közép-Ázsiában és Nyugat-Szibériában alakult ki, különböző kelet-iráni és török nyelvet beszélő törzsek csatlakozásával. A 370-es években a Volgán átkelve először az iráni nyelvű alánokat késztették menekülésre, illetve hódították meg, majd ugyanerre a sorsra jutott a Fekete-tengertől északra élő osztrogót és vizigót királyság népe is. Ezek a támadások indították el a népvándorlás egymást követő hullámait: vizigótok, majd vandálok, alánok, szvébek törtek be római területre. A hunok maguk azonban a hatalmas kelet-európai hódításuk után csak majdnem két évtized elteltével vezették első hadjárataikat a Római Birodalom ellen. Székhelyüket a 420-as években helyezték a Kárpát-medence keleti felében lévő sík vidékre. Ez idő tájt a hun csapatok még kifejezetten a római kormányzatot segítették: a vizigótok és a burgundok ellen harcoltak, és távoltartották a birodalomra támadó más germán népeket. **(6. kép)**

Ezért a segítségért cserébe kapták meg a rómaiaktól

6. Hun előkelő kardjai. Pannonhalma

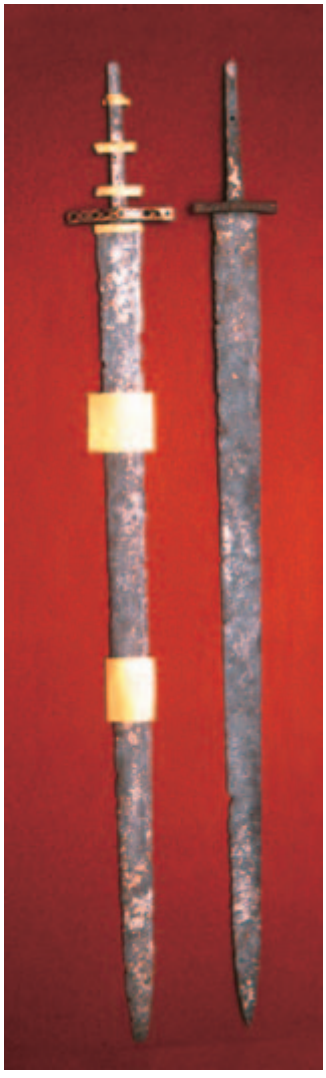

a pannoniai provinciákat; s ezek szerint a tényleges „hun kor" a Kárpát-medence keleti felében mintegy három, míg a nyugati részén két évtizedet tett ki. Ruga nevű nagykirályuk kezdte meg a támadásokat a Keletrómai Birodalom ellen; ezeket az örökébe lépő unokaöccsei, Bleda és Attila folytatták. A harcokat követő békekötések során a hunok hatalmas nyereséghez jutottak: a hadisarc, a váltságdíjak, a kialkudott évi adók által hozzájuk került római aranypénz mennyisége tonnákban mérhető. A Kárpát-medence régészetében az 5. század középső harmada az „aranykort" jelenti, mivel a kor szokása szerint a magas rangúak és családtagjaik (a hunok s a hozzájuk csatlakozott rómaiak és barbárok egyaránt) a szó szoros értelmében magukon viselték, mutogatták a gazdagságukat: öltözetük, fegyverzetük fém tartozékai sokuknál aranyból, ékkődíszítéssel készültek. A 440-es évek két balkáni hadjárata után az időközben egyeduralkodóvá vált Attila csapatait más irányba indította: a világtörténeti emlékezet elsősorban a 451. évi galliai hadjáratát őrizte meg. A hun sereg a rákövetkező évben az észak-itáliai városokat pusztította, de Róma alá már nem jutottak el. 453-ban Attila váratlanul meghalt. Fiai nem tudták összetartani a birodalmát, talán az újabb vonzó hadi cél is hiányzott, s mindennek következtében fellázadtak a korábban a hunokhoz csatlakozott, főleg germán eredetű népek (gepidák, szkírek, szvébek, rugiak és a szarmaták). 455 után a hunok maradékait is kiűzték a Kárpát-medencéből; a megszerzett területet a győztesek egymás között osztották fel, s önálló királyságokat hoztak létre.

KUTATÁSTÖRTÉNET

B. Tóth Ágnes

A hun kor régészeti emlékanyagának jó néhány lelettípusa, így néhány szép cikáda, bronz üsttöredék, diadém már a 19. században bekerült a régészeti gyűjteményekbe. A kutatást azonban évtizedekre megtévesztette, hogy a hunokat olyan, több mint fél évszázadig itt tartózkodó, nagy létszámú hadseregnek feltételezték, amely sok sírból álló, „nomád" jellegű leleteket tartalmazó temetőket hagyott maga után. A népvándorlás kori emlékeket elsőként összefoglaló nagy munkában így szerepelhettek „hunokként" a 8. századból származó, késő avar temetők, míg a korábban már napvilágra került, hun kori leleteket germán, illetve avar régiségnek határozták meg (*Hampel József*, 1905). Az oroszföldi gyűjtemények valójában hun és germán leleteit a 20. század első évtizedében ismerhette meg a magyar kutatás *(Pósta Béla)*. Az 1920-as években az Alsó-Volga vidékén folytatott ásatások eredményeztek hasonló korú emlékanyagot; ezek alapján a Kárpát-medencéig sikerült követni az ottani leletek párhuzamait *(T. M. Minajeva)*. A sok új lelet lehetővé tette a Kárpát-medence hun kori emlékeinek helyes meghatározását (*Alföldi András*, 1932). Bár az emlékanyagból sikerült kiválogatni a nomád típusú leleteket, mégis nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző hun kori etnikum (hun, germán, szarmata) hagyatékának szétválasztása csak korlátozottan sikerülhet. Ráadásul, mivel a Kárpát-medence hun megszállásának időpontját az 5. század elejére tették, egyformán hunként kezelték az 5. század elején a hunok elől ide menekült népek és az évtizedekkel később itt megjelent megszállók emlékanyagát is. Az 1950-es években régészeti leletekből kiindulva két nagy munka elemezte a hun társadalom szerkezetét (*László Gyula* egy hatalmi jelvény, az aranyíj, Harmatta János pedig a nagyszéksósi fejedelmi lelet kapcsán). **(7. kép)**

Ez idő tájt egy összefoglalás az „Attila-kor" lovasnomád fegyverzetének és divatjának elemeit Közép-Ázsiától Európáig követte *(Joachim Werner)*. Az utóbbi két évtized kutatásai nagy területet átfogó leletgyűjtésen és új feltárások eredményeinek elemzésén túl számos új felismeréssel szolgáltak a hunok leletanyagát, hitvilágát, temetkezési szokásait illetően *(Bóna István, Tomka Péter, I. P. Zaseckaja)*. Bebizonyosodott például, hogy a korábban hamvasztásos temetkezéseknek hitt maradványok valójában áldozati leletek. Mivel ebben a korszakban nem használtak nagyobb temetőket, hanem az elhunytakat magános sírokban vagy kisebb sírcsoportokban földelték el, a felső és a középső társadalmi réteg temetkezései jól felismerhetők a velük adott gazdag mellékletek alapján, de a köznép szegényes, kevés korhatározó tárgyat tartalmazó sírjait ma is alig tudjuk azonosítani. A korszak települései

7. Íj aranyborítása, csat, szíjvég a bátaszéki hunkori áldozati leletegyüttesből

8. Ékkövekkel kirakott fibulák és arany ruhadíszek előkelő hunkori nő sírjából. Regöly

közül egyelőre csak a hosszú ideig egy helyben élt szarmata lakosságét tárják fel egyre nagyobb számban. Az egyes etnikumok elkülönítésében továbbra is nehézségekkel küzdünk, hiszen a nomád főurak viseletét, szokásait nemcsak alattvalóik utánozták, hanem Európa-szerte a Fekete-tenger és az Atlanti-óceán partjai közt letelepedett barbár népek előkelői is.

TEMETKEZÉSEK, TÁRSADALOM

Müller Róbert

A többnyire magányos hun kori temetkezések általában véletlenszerűen kerültek felszínre, és csak elvétve szakszerű, pontosan megfigyelt régészeti feltárásból. Ma már jól ismerjük azokat a tárgytípusokat, amelyek segítségével meghatározható a hunok viselete, fegyverzete, életmódja, vallási elképzelései. Az írott forrásokból tudjuk, hogy a birodalom élén a nagykirály állt, és az ő családtagjai kerültek a meghódított népek élére. A „dinasztia" tagjai mellett a kiválasztottak *(logades)* és a kísérők *(épitédeioi)* gyakorolták a hatalmat. A hunok pannoniai uralma idején, főleg Attila egyeduralma alatt egyre nagyobb szerephez jutottak ebben a két rétegben a segéd- vagy a szövetséges népek vezetői, ezzel egyidejűleg visszaszorult a hun törzsfők és nemzetségfők szerepe. A vezetőrétegre jellemző volt a temetkezéseiktől külön elrejtett halotti áldozat. A legkorábbi ilyen magyarországi lelet Pécs–Üszögpusztán (1900) szőlőforgatás során került felszínre, a leggazdagabb és legrangosabb, mintegy 200 tárgyat tartalmazó leletegyüttes Szeged–Nagyszéksósról (1912–1934) ismert, ez utóbbi nagykirály vagy főméltóság hagyatékából származhat: arany nyakperec, töredékes arany nyereg, kard, lószerszám-díszek, perzsa elektronkehely, csésze, arany faedényveretek. Az újabb feltárásból származó leletegyüttesek egyértelműen tisztázták, hogy nem hamvasztásos temetkezés mellékleteiről, hanem emberi és állati maradványoktól külön eltemetett, a halotti máglyán megégett, belső ázsiai típusú áldozati leletről van szó. Ilyen áldozati leletet találtak 1965-ben Bátaszéken az iskola udvarában, 70 centiméter mélységben. A leletekhez tartozott egy 96 centiméter hosszú, kétélű, ékkődíszes hüvelyű kard, rekeszdíszes díszgombbal, egy kis méretű íj aranylemez borítása, öv- és kardszíjcsatok, valamint egy aranyszíjvég. Ehhez hasonló volt az 1979-ben megmentett pannonhalmi áldozati leletegyüttes összetétele. Itt 80 centiméter mélységben megtalálták a halott méltóságjelvényét, a két végén és középen, a markolatánál aranylemezzel borított kisméretű reflexíjat. Két kard közül az egyik díszítetlen, a másik markolatát aranyveretek, rövid keresztvasát aranyrekeszekbe foglalt almandin kövek, hüvelyét pikkelydíszítésű aranylemezek ékesítették. Ugyancsak két garnitúra volt a lószerszámból, aranylemezzel borított pofarudas zablák, arany szíjelosztók és aranylemezekből préselt szíjveretek. Különböző aranyfólia-szalagok valószínűleg korbácsnyelet díszíthettek. E magányosan eltemetett férfiak feltehetően a *„kiválasztottak"* társadalmi csoportjába tartozhattak. A férfiak fő fegyverei a nomád könnyűlovasok rendkívül hatékony, két végén csontlemezekkel merevített visszacsapó íjai voltak, a hozzájuk tartozó háromtollú nyílvesszőkkel. Az előkelők kétélű kardjainak keresztvasát rekeszekbe foglalt ékkövekkel díszített aranylemezek borították, markolatukhoz szalagon díszes gombot vagy nagyméretű lapos gyöngyöt rögzítettek. A fegyverövet gyakran ékkövekkel díszített arany vagy ezüst csat kapcsolta össze és arany szíjvég zárta le. Ezüst- és aranyveretek borították a lószerszámot (kan-

tár, oldalpálcás zabla, lovagló korbács) és a magas kápájú fanyergeket is.

Az előkelő családokban fontos szerep jutott a nőknek. Ezt nemcsak sírjaik leletgazdagsága jelzi, hanem az a tény, hogy a részleges vagy a jelképes lótemetkezés a hun korban a női sírokból is előkerült. A gazdag női temetkezésekben fordulnak elő az aranylemezzel borított diadémok, amelyeket több sorban rekeszekbe foglalt ékkövekkel díszítettek (Csorna). Gyakoriak a női sírokban a kerek, bronz, ún. „nomád tükrök", amelyeknek egyik felülete sima, a másik többnyire sugaras vagy koncentrikus körös bordákkal díszített. Mindkét nem sírjaiban megtalálhatók a kifli alakú hajfürtkarikák vagy fülbevalók és a kisméretű csizmaszíjcsatok.

A középréteg temetkezéseire az ezüstből készült felszerelések a jellemzők, de ezek etnikailag ugyanúgy nehezen besorolhatók, mint a köznép sírjai. Lengyeltótiban (1976) ezüst övkészlet, arany kardszíj- és csizmaszíjcsatok, valamint egy fenyőmintás késő antik korsó került elő. Mözsön (1961) egy férfisírban étel- és italmellékletre utaló állatcsont és agyagkorsó mellett három, madárfejjel díszített bronzcsat volt, a kőberakásos darab az övet fogta össze, a másik kettő pedig a csizmaszíjra volt szerelve. Szerény kivitelű ékszerek és viseleti tárgyak kerültek elő Tamásiból (1977) hun köznépi temetkezésekből. A középréteg és a köznép sírjai között egyszerű akna- és oldalfülkés sírokat egyaránt találunk (Keszthely, 1954).

A legismertebb hun kori leletek a rézből, a bronzból két vagy négy darabban öntött, és utólag összeforrasztott, ún. „nomád üstök", amelyek Belső-Ázsia és Franciaország közötti eltejedése a hun uralom kiterjedését mutatja. A Kárpát-medencében a törteli és a hőgyészi ép darabokat már első publikálóik népvándorlás korinak határozták meg. Újabb példányok Várpalota környékéről és Intercisából ismertek. Az üstök többsége az egykori hun központi szállásterületeken, a Havasalföldön és a Kárpát-medencében került elő. A rajtuk megfigyelhető tüzelésnyomok alapján feltételezhető, hogy az áldozati máglyáról kerültek a földbe. Az üstöket a kultikus cselekmények vagy a halotti lakoma során használhatták. A hun kor jellegzetes rovaralakú, bajelhárító, rangjelző ékszerei voltak az ékkődíszes cikádák, melyek ruhakapcsolásra is szolgáltak.

A fenti fegyverek, a viseleti és a kultikus tárgyak többsége a Kaukázus előterétől a mai Franciaországig terjedő területről ismert, ahol bizonyíthatóan megfordultak a hunok, de olyan változatos összetételben kerültek elő, hogy csak ritkán sikerült eredeti tulajdonosuk etnikai hovatartozását meghatározni. Ma már világosan látjuk, hogy a hunokat nem vándorló nomádokként kell elképzelnünk, hanem egy fiatal férfiakból álló, állandóan változó összetételű hadsereg tagjaiként, akik a meghódított területeken a vezetőréteget képezték. Ezért a hun kori leletanyag etnikai besorolásában még sok a bizonytalanság, és a szakirodalomban egymásnak ellentmondó felfogásokkal találkozhatunk. Az alávetett, illetve a szövetséges népek vezetői részben átvették a hunok által meghonosított divatot, az egyes szokásokat. A hunok süveget, inget, bőrövvel összefogott, az előkelőbbek sírjaiban veretekkel is díszített kaftánt, nadrágot és csatos szíjjal felszerelt csizmát viseltek. Bonyolítják a helyzetet azok az ékszerek, amelyek hun koriak ugyan, de bizonyosan nem sorolhatók a hunok emlékanyagába. A hunok viseletének nem tartozéka a fibula. A nagy, gyakran aranylemezzel borított, rekeszekbe foglalt ékkövekkel díszített, lemezes fibulák a segédnépek előkelő női temetkezéseiből kerültek elő. A többnyire a vállaknál előkerülő fibulapárral rendelkező sírokat korábban kizárólag keleti germán, elsősorban keleti gót etnikumúnak határozták meg. Bóna István hívta fel a figyelmet arra, hogy a lemezfibulák Kelet-Európában olyan területen is használatban voltak, amelyet nem germánok, hanem iráni eredetű alánok laktak. Azok a Kárpát-medencei sírok, amelyekben nem egy, hanem két fibulapár található, feltehetően alán eredetű személyek temetkezései voltak. Még jellemzőbb alán viseleti tárgy volt a női sírokból ismert fátyol, amelynek szegélyét vékony, W-alakú, préselt aranyflitterek díszítették (Lébény, Regöly). További sajátsága az alán temetkezéseknek, hogy esetenként harcosok is viseltek fülbevalót vagy karperecet, más esetekben női sírokban találtak jellegzetesen férfi viseleti tárgyakat. **(8. kép)**

A hunok hatalmas méneseikkel vándorló lótartók voltak, és szállásváltó életmódot folytattak. Szekerekkel vonultak a téli és a nyári szálláshely között, állomáshelyeiken sátrakban laktak. Ennek nem mond ellent, hogy a keletrómai követjelentések az útközben érintett falvakat, feltehetően a segédnépek (gepidák) településeit is megemlítik. Ezek lakóinak földműves terményei és szolgáltatásai nélkülözhetetlenek voltak a hunok számára. Félig a földbe mélyített, cölöpszerkezetű hun kori lakóházakat már a Dunántúlon is tártak fel (például Mohács, Keszthely–Fenékpuszta). A római erődített települések körzetéből jellegzetes nomád tárgyakat – tükör, üsttöredék – is ismerünk, amelyek jelenlétük bizonyítékai (Intercisa).

A SZARMATÁK A HUN KORBAN

Vaday Andrea

Az elmúlt évtizedek kutatása nagy eredményeket ért el a Kárpát-medencei szarmata népesség hun kori leletanyagának meghatározásában. *Párducz Mihály* 1950-ben a késő szarmata leletanyag felső időhatárát az 5. század hetvenes éveire tette, és a csongrádi temető, illetve más kisebb temetőrészletek alapján meghatározta a késő szarmata leletanyagban a hun korra keltezhető leletcsoportot. **(9. kép)** A korszak sírkerámia-anyagában a korábbi helyi szarmata elemek mellett a Kárpát-medencei Barbarikumtól keletre élő germánok edényeire jellemző vonások jelentek meg. Ez a kerámia számos szállal kötődött a Volga alsó fo-

9. Cikáda fibula. Tiszavasvári

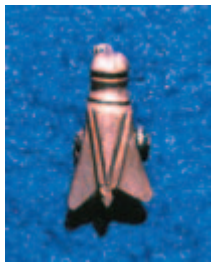

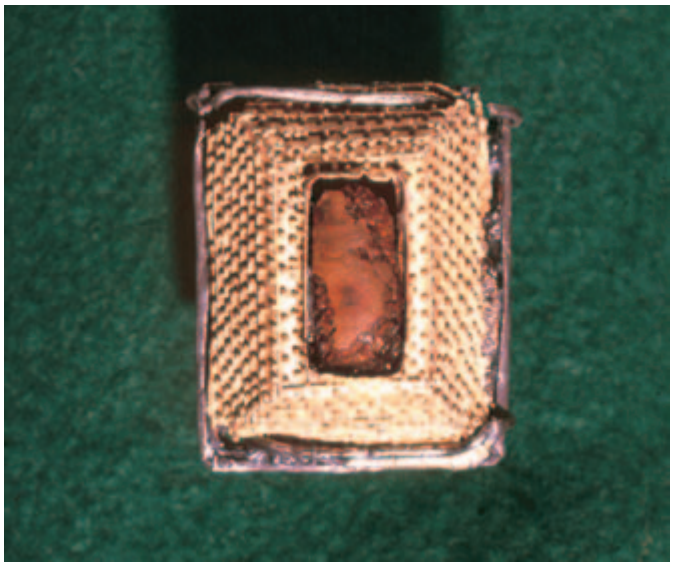

10. Szarmata női sír keleti eredetű arany fibulája Gyoma–Őzedről

lyásvidéki szarmata és Fekete-tenger vidéki csernyahovi leletanyaghoz.

Jelentős szemléletváltást jelentett *Bóna István* munkássága, aki a magyarországi hun kor fogalmát meghatározta, különválasztva a hunok elől menekülő keleti népek rohamának időszakát a hunok tényleges, 420–455 közötti magyarországi jelenlétének korszakától. A hun kor értékelésekor azonban a szarmaták szinte nyomtalanul eltűntek a történeti és a régészeti palettáról. **(10. kép)**

Az elmúlt negyedszázad feltárásai során nemcsak temetők, de nagy kiterjedésű települések is előkerültek. Ezek jól tükrözték azt az alapvető változást, amelyet a MTA Régészeti Intézetének vezetésével folyó topográfiai munkálatok során már meg lehetett figyelni, hogy a 4. század utolsó harmadában, majd a hun korban az Alföldön a települések és a kisebb majorságok egész láncolata alakult ki, tökéletesen tükrözve a történeti változásokat. A számszerűen megnőtt lakosság ellátását – a zavaros politikai helyzet ellenére is – csak a fellendülő mezőgazdasági termelés, az állattenyésztés, valamint a kézműipar elégíthette ki. Jól megfigyelhető, hogy a korábbi szarmata kézműipar – megtartva saját formakincsét és technikáját – az újonnan érkezők keleti ízlésének megfelelő fazekastermékeket is kezdett készíteni. Ez bizonyította, hogy az Alföld lakossága politikai hatalmát elvesztve a hun seregek kiszolgálójává vált. **(11. kép)**

A Tiszaföldváron feltárt, nagyobb hun kori településen tárolásra alkalmas pincékkel épített házak, nagy gabonás vermek sora került elő, de hasonló jellegű volt az Örménykúton feltárt majorság is, ahol helyi fémfeldolgozásra utaló nyomok is voltak. A korszakot fémjelző – korábban már ismert – temetők mellé felzárkóztak az újabb sírok, sírkertek: Tiszadob–Sziget, Deszk, Sándorfalva–Eperjes stb. is, amelyek a települések tükrözte mindennapok mellett a temetkezési szokások pontos megfigyeléseivel egészítették ki a régészeti képet.

Attila halálát követően a gepidák terjeszkedése vetett véget a hun kori szarmata időszaknak, amikor a harcok megtizedelte lakosság egy része elmenekült, más része beolvadt az új királyságba. A beolvadást jól meg lehetett figyelni a gepida királyság peremterületein a Körös–Maros–Tisza közének keleti sávjában, a Duna–Tisza közén, ahol a lelőhelyeken a késői szarmata és a gepida leletanyag egyaránt előfordul. A központi területről feltehetően a gepidák kiszorították a korábbi lakosságot. A szarmata maradványnépesség nyomait a történeti embertan még az avar kori népek között is kimutatta.

11. Hunkori szarmata edényművesség termékei Tiszaföldvár–Téglagyár szarmata telepéről

A ROMANIZÁLT LAKOSSÁG AZ 5–6. SZÁZADBAN

Müller Róbert

A romanizáció mértéke Pannonia provinciában nem volt egységes. A városokban és a limes mentén sokkal erőteljesebb volt, mint az őslakosság által lakott vidékeken. A 4. század második felének barbár betörései, a 380-ban Alatheus és Saphrax vezetésével szövetségesként *(foederati)* betelepített gót–hun–alán népesség, végül az 5. század elején a különböző barbár népek átvonulása a provincián az életminőség jelentős süllyedését vonta maga után. Az írott források az 5. század elejétől drámai képet rajzolnak a provinciális népesség elvándorlásáról, a pannoniai szentek vázmaradványainak elmenekítéséről *(translatio)*. A valóságos helyzet azonban sokkal árnyaltabb volt. Elsősorban a társadalom vezető rétegei, a központi közigazgatás és a katonaság vezetői hagyták el a provinciát, akiknek a bevételei a provincián kívülről, a birodalom más központjaiból származtak, így amikor fellazult a kötődésük a központi hatalomhoz, jólétük, egzisztenciájuk forrásai szűntek meg.

A romanizált lakosságra utaló régészeti nyomok tekintetében különbség figyelhető meg a mai Dunántúl keleti és nyugati fele között is, hiszen Pannonia provincia több lépcsőben került hun uralom alá. A hunok kivonulása után Avitus, az új nyugatrómai császár 455 őszén rövid időre még visszaállította a provincia belsejében a római uralmat, de ezt követően a keletrómai császár, Marcianus szerződés keretében Pannoniát átadta a keleti gótoknak, és ezzel a birodalom végleg elveszítette ezt a területet. Legfeljebb a provincia nyugati széle, a kelet-alpi vidék tartozhatott 476 és 490 között Odoaker itáliai királyságához. Itt, a Dunántúl nyugati szélén volt leginkább esélye a római kori lakosságnak a megmaradásra. Feltűnő, hogy ezt a területet sem a keleti gótok, sem a langobardok, sem a korai avarok nem szállták meg. Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a római kor földrajzi nevei is csak itt maradtak fenn: például Rába *(Arrabo)*, Marcal *(Mursella)*, Zala *(Salla)*. **(12. kép)**

Még az írott források is megerősítik, hogy a központi közigazgatás, a római államiság megszűnése távolról sem jelentette a romanizált népesség teljes eltűnését a provinciából. Az 5–6. század folyamán ismételten értesülünk olyan pannoniai menekültekről, akik Itáliában, Dalmáciában, Galliában vagy Hispaniában emelkedtek magas egyházi méltóságra. Elég itt a scarbantiai (Sopron) Vigilius püspököt megemlíteni, aki részt vett a gradói zsinaton (572–577), és feltehetően híveivel együtt 568-ban a langobardokkal Észak-Itáliába települt. A langobard források szerint ugyanis velük együtt költöztek ki Pannoniából a római népesség maradékai. **(13. kép)**

12. Púpos hátú csontfésű, madáralak karcolattal. Csákvár

A romanizáció korábban elért színvonalában már a 4. század végétől megfigyelhető a süllyedés. A nagy, gazdagon berendezett vidéki *villa rustica*k rendeltetésszerű használata gyakran az 5. század elejéig követhető nyomon. A városok térbeli kiterjedése csökkent. Nemcsak Gorsium (Tác) lakói költöztek be a védelmet nyújtó falak mögé, de Aquincumban és Arrabonában is elnéptelenedtek a katonai tábor melletti civil települések, a népesség az erődítményekbe húzódott. Arrabonában jól meg lehetett figyelni, hogy a beköltözést követően hamarosan tönkrementek a katonai célból emelt kőépületek, és közöttük kőalapra feltehetően fából emeltek minden római komfortot nélkülöző lakóépületeket. A gazdasági rendeltetésű épületeket, az istállókat hozzáépítették a még álló erődfalakhoz. A falakon belül és kívül egyre vastagabb réteg keletkezett az eldobált háztartási hulladékból. Bár az élet folyamatos, és az itt lakók rómaiaknak tekintették magukat, az előkerült leletek arról tanúskodnak, hogy az eredeti lakosság kiegészült a Duna bal partjáról ideköltözött kvád–szvéb barbárokkal.

Az 5. század első harmadát követően aztán már a kőalapok készítésével is felhagytak, az egyszerű lakóházak tetőszerke-

13. Zöldmázas korsó. Csákvár

zetét cölöpök tartották. Az újabb jövevények érkezését a szegényes temetkezésekben feltűnő, torzított koponyák jelzik. Ez már a hun uralom időszaka. Scarbantiában is a 370-es évektől háztartási szemét borította a város központját, a forumot, és az 5. században itt is kőalapokra emelt, faszerkezetű lakóházakat építettek. Savaria lakói is kiköltöztek az „összkomfortos" lakóépületekből, és az árkádok alatt építettek maguknak kunyhókat. A tokodi erődben az 5. századi építmények száraz falazással készültek, padlójukat csak lesározták. A 4. század végére a tartomány romanizált népessége kereszténnyé vált, így a római közigazgatás megszűnése után az állam szerepét az egyházi szervezet vette át. Szép számmal ismerünk ókeresztény jelképekkel ellátott tárgyakat, de ezek a gyűrűk, csatok stb. önmagukban nem jelentik feltétlenül, hogy használójuk keresztény volt. A kőfaragványok és a liturgikus tárgyak (Kismákfa) azonban a klérus jelenlétére és az egyházi szervezet meglétére utalnak. **(14. kép)**

14. Ókeresztény szimbólumokkal díszített ezüsttálka (patena) Kismákfáról

A késő antik népesség tárgyi emlékanyaga nehezen keltezhető. A pénzforgalom gyakorlatilag megszűnt, és egyre kevesebb importtárgy jutott el a tartományba, mint például bizonyos, rangjelzőként is szolgáló fibulák vagy egyes üvegáruk. Az igényeket a helyi kézműipar egyre alacsonyabb színvonalon tudta csak kielégíteni. A régi eszközök, tárgyak továbbra is használatban maradtak, és erősen elkopva vagy hasznavehetetlen állapotban kerültek a földbe. Ugyanakkor megjelentek új tárgy- és ékszertípusok is. A legjellemzőbb ezek közül a betelepített barbárok által meghonosított, besimított kerámia, amelyet a 4. század utolsó negyedétől az egész provinciában helyi fazekasok készítettek (egy Csákváron feltárt sír besimított korsóján a latin ABC betűi láthatók). Keltezési nehézségek jellemzik a temetkezések anyagát is. Érem alig fordul elő a szegényes sírokban, ha mégis, akkor ezek erősen kopott, a temetkezés korának meghatározására alkalmatlan, régi darabok. A melléklet nélküli sírok száma magas. Általánosan elfogadott nézet, hogy a temetkezések melléklet nélkülisége nem annyira a szegénység, mint az

15. A mellkason keresztbe font karral, mellékletek nélkül eltemetett halott és részleges téglasírja a keszthely–fenékpusztai 4–5. századi temetőből

őslakosság keresztény hitének következménye. Ezt megerősítik például a heténypusztai *(Iovia)* erőd temetőjében feltárt, igényes mauzóleumok szarkofágjai és téglasírjai, amelyekbe ugyancsak minden melléklet nélkül, keresztbe font kézzel temették el a halottakat. A tokodi erőd temetőjét az 5. század elején nyitották meg, és feltehetően a század végéig volt használatban. Néhány importtárgy kivételével csak helyi gyártmányokat tartalmaztak a sírok. A legkésőbbi sírok szinte kivétel nélkül melléklet nélküliek. A legnagyobb sírszámú, mintegy 2000 síros késő római temetőt Csákváron *(Floriana)* tárták fel. A kutatást megnehezíti, hogy a mai település a temető felett található. Ebben egyes területeken négy rétegben helyezkedtek el sírok, amelyek közül az alsó kettőben csak késő római temetkezések voltak. A temetkezési szokások és a mellékletek alapján megállapítható, hogy a felső kettőben a továbbélő népesség sírjai keveredtek a betelepedett germánok jellegzetes tárgyait tartalmazó sírokkal. Ezek között mesterségesen torzított koponyájú halottak is előfordulnak. Néhány temetkezés kiemelkedően gazdag volt: például három sírból került elő aranyfóliával és üvegdíszítéssel ellátott bronz homlokpánt, több arany- és ezüst ékszer, négy bizánci solidus (aranypénz). Ebben a környezetben különlegességnek számítanak a lovassírok, és egy tevével eltemetett nő, illetve egy tevesír, hátán egy gyermekkel.

Valamennyi temetőrészletben előfordulnak, ha eltérő arányban is, földsírok, igazi, a római hagyományokat követő téglasírok és részleges téglasírok. Az utóbbiak az elszegényedés jeleként az egész provinciában a késői temetőkben váltak gyakorivá. **(15. kép)**

Keszthely és környéke különleges helyet foglal el a romanizált népesség továbbélésének kérdésében. Itt még az 5. század első felében is római módra emeltek egy szentként tisztelt halott sírja fölé szakrális építményt *(cella memoriae)*, sőt a fenékpusztai erőd 5. század közepi pusztulását követően a keleti gótok a környék késő antik lakosságával hozatták rendbe az védműveket és az épületek nagy részét, és építtették át az ókeresztény bazilikát. Ez a népesség a keleti gótok elvonulása után visszatért az erődbe, 568-ban a langobardokkal együtt nem hagyta el Pannoniát, és egyik komponense lett az avar korban itt élt keresztény népességnek (lásd Keszthely-kultúra).

GERMÁNOK ÉS ALÁNOK A DUNÁNTÚLON AZ 5. SZÁZADBAN

Müller Róbert

A KELETI GÓTOK

Bár a korabeli feljegyzések több germán népet is említenek, amelyek hosszabb-rövidebb ideig megtelepedtek Pannoniában (a szvébek, a herulok, a rugiak, a sadagarok), a korábbi kutatás minden jelentősebb 5. századi germán

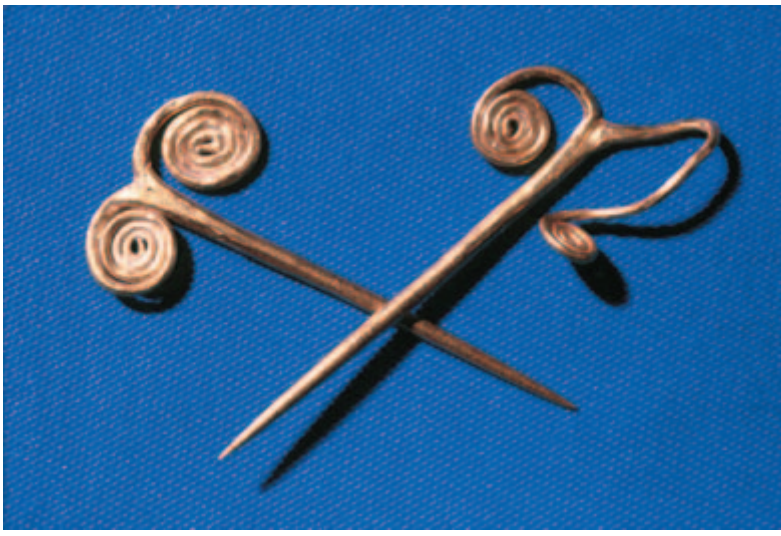

16. Fekete-tenger vidéki hagyományokra mutató dísztűk a kilimáni temetőből

leletet a gótokhoz kötött, pedig bizonyíthatóan csak 17 éven át, 456–473 között birtokolták Pannonia egy részét. Ebben minden bizonnyal szerepet játszottak a történeti források, elsősorban a gót származású Jordanesnek – Cassiodorus későbbiekben elveszett világkrónikájának felhasználásával – a 6. század közepén írott történeti munkája. A gótok a Kr. u. 2. századtól észak-pomerániai őshazájukból fokozatosan húzódtak le a Fekete-tenger északi partvidékére. A nyugati gótok a Dnyesztertől nyugatra éltek, és Dacia provincia feladása után azt is meghódították, a keleti gótok szállásterülete pedig a Dnyeszter és a Don között volt. Itt mértek döntő csapást rájuk a hunok 375 táján. Ermanarik király birodalma összeomlott, a küzdelemben maga a király is meghalt. Egyes csoportjaik a nyugati gótokhoz menekültek, de a többség helyben maradt, és a hunok szövetségeseként szinte valamennyi nyugati hadjáratukban részt vett.

Az első keleti gót csoport 380-ban Alatheus és Saphrax vezetésével, hun és alán töredékekkel együtt az I. Theodosius császárral kötött szövetség alapján településhetett be Pannonia keleti felébe. Több kísérlet történt már régészeti hagyatékuk meghatározására, de biztosan csak azokat a kisebb temetőket, sírleleteket köthetjük hozzájuk, amelyek leletanyaga a 4–5. század fordulójára keltezhető és a Pontus vidékéről származik (Sármellék–Égenföld, Kilimán–Felsőmajor). **(16. kép)**

E népesség nagy része 401-ben a Geiserik vezette vandálokkal, 405-ben a Radagaisus vezette gótokkal és 408-ban Alarik és Athaulf nyugati gót csapataival Nyugat-Európába és Itáliába vonult, kisebb részük azonban Pannoniában maradt. Ez utóbbi keleti germán (gót?) csoport 5. század első és középső harmadában használt, 96 síros temetőjét és telepét tárták fel Mözsön, amelyben késő római és hun kori ékszerek mellett fegyverek és germán viseletre utaló fibulák is előkerültek, s az eltemetettek több mint felének koponyáját torzították. **(17. kép)** Ritka szerencse,

hogy a temető melletti telepen azonos korú késő antik és besimított kerámiát, fémleleteket és olyan házat is sikerült feltárni, amely tetőszerkezetét hat cölöp tartotta.

Attila halála után a hun uralom ellen fellázadó Kárpát-medencei germánokhoz nem csatlakoztak a keleti gótok. A Nedao folyó melletti súlyos vereséget követően a Kelet-Európába visszahúzódó hunok viszont fenyegetést jelentettek az eredeti hazájukban, a Fekete-tenger vidékén maradt gótok számára. Marcianus keletrómai császárnak kapóra jött ajánlkozásuk, és Avitus nyugatrómai császár hatalmának visszaszorítására szövetséget kötött velük, és nekik adta Pannoniát. A keleti gótok 456-ban három király vezetése alatt hódították meg új hazájukat. A fenékpusztai erőd és lakóinak elpusztítása jelzi, hogy ez nem békés eszközökkel történt. Jordanes szerint Valamer főkirály szállása a *Scarniunga* és az *Aqua Nigra* folyók között volt, Thiudimer királyé „*iuxta lacum Pelsois*", míg Vidimer király kettejük között telepedett le. A megadott földrajzi nevek közül csak a *Pelsois* azonosítható a római *Pelsoval*, vagyis a Balatonnal. Ma már a magyar és a nemzetközi kutatás is úgy véli, hogy a keleti gótok nem a tartomány északnyugati részét, hanem a Balaton

17. Férfisír a mözs–icsei-dűlői keleti germán temetőből

18. Torzított koponya a keszthely–fenékpusztai keleti gót temetőből

és a Száva torkolata közötti területet szállták meg. Pannoniai tartózkodásuk folyamán szinte végig háborúztak, majd miután minden szomszédjukat legyőzték és kirabolták, illetve Pannoniát is teljesen kifosztották, 473-ban elvonultak. Vidimer népével Gallián át Hispaniába, Thiudimer és fia, Theoderik a Keletrómai Birodalom balkáni területeire ment, ahonnét 489-ben Itália meghódítására indult, majd megalapítva keleti gót királyságát Nagy Theoderikként került be a történelembe.

A keleti gótok régészeti anyagának meghatározásánál az egyik támasz a szállásterületük, a másik az észak-itáliai emlékeik, de itt figyelembe kell venni a 473 és 489 között a Balkánon töltött időszakot is. A régészet nem rendelkezik olyan lehetőségekkel, hogy 17 évnyi pontossággal határozzon meg tárgyakat, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy egy tárgy készítése és földbe kerülése között évtizedek telhetnek el. Egy leletegyüttes például 450-re keltezve még hun kori, de 460-ra már a keleti gót időszakra tehető. A keleti gótok esetében további nehézséget jelent, hogy valószínűleg ariánus keresztény hitük következtében a sírokba nem tettek étel-ital mellékletet, tehát nem találunk bennük kerámiát, a férfiak mellé pedig nem kerültek oda fegyvereik. Így szinte csak a női viseleti tárgyakra támaszkodhat a régészettudomány. Így fordulhat elő például, hogy a dabronc-ötvöspusztai, oldalfülkés női sírt tartották már keleti gót, szvéb és sadagar temetkezésnek is. Az írott források és a régészeti megfigyelések alapján feltételezhető – a 456-os pusztulást követően a fenékpusztai erőd valamennyi védművét rendbe hozták, az erődbelső épületeinek többségét felújították, az ókeresztény bazilikát átépítették –, hogy Thiudimer központja Fenékpusztán volt. Az erődtől délre 1976 és 1980 között tártak fel egy 31 síros temetőt, amely a temetkezések rítusa és a leletanyag alapján a keleti gótokhoz köthető. **(18. kép)** A mesterséges koponyatorzítás szokását számos hun kori nép, így a keleti gótok

19. Fibula keleti gót sírból, Balatonszemes

is átvették. Ennek a temetőnek sajátossága, hogy a morfológiailag értékelhető 29 koponyából 21-en figyelték meg a torzítást. A temető leletanyaga sok rokon vonást mutat az M7 autópálya építéséhez kapcsolódó, megelőző feltárás során Balatonszemesen feltárt, 16 síros családi temető leleteivel. **(19. kép)**

A SZVÉBEK

A szvébek hagyományos lakhelye a pannoniai Duna-szakasztól északra helyezkedett el, de kisebb csoportjaik már a császárkorban beköltözhettek Északnyugat-Pannoniába. A hun korban a hegyekbe vonultak vissza, és csak a Nedao menti csata után (454) kezdtek nagyobb számban betelepedni Pannonia északi részébe (Ménfőcsanak, Tatabánya, Esztergom). Településterületüket dél felé csak a keleti gótok elvonulása után (473) terjeszthették ki (Szabadbattyán, Dunaújváros, Hács–Béndekpuszta, Dabronc, Kapolcs). **(20. kép)** A szvébek a 6. század elején langobard uralom alá kerültek, nyomaik felismerhetők például a szentendrei temető északnyugati részének sírcsoportjában.

Az 5. század utolsó évtizedeiben a germán gyökerű, helyi arisztokrácia legszebb ékszereit az Itália és a Kárpát-medence területén ékveréses technikával mintázott, nagy méretű fibulák és csatok jellemezték. E díszítő stílus újabb szép emlékei Répcelakról kerültek elő.

GERMÁNOK AZ ALFÖLDÖN AZ 5. SZÁZADBAN

B. Tóth Ágnes

A 4. század utolsó évtizedeiben az Alföld nagy részén bekövetkezett erős népmozgást a történeti adatok mellett a régészeti források is igazolják. A régészek olyan új típusú, elsősorban temetőkből származó leletanyagot tártak fel, amely alapján kulturális rokonság mutatható ki a mai Ukrajna és Románia területén, a késő császárkorban elterjedt Csernyahov–Marosszentanna-kultúra leleteivel, elsősorban annak bizonyos tárgytípusaival (karikára hajló peckű csatok, kis méretű ezüstlemezes fibulák stb.). Mindez úgy értékelhető, hogy a Kárpát-medencébe ekkor feltehetőleg keleti irányból új nép(töredék)ek érkeztek. E leletkörben a legújabb kutatások eredményeként, jobbára a temetkezési szokásokban megfigyelhető eltérések alapján, két csoport kezd körvonalazódni. Az egyik főleg az Alföld északi peremén, a Csörsz-árok vonalában (Tiszadob-kör), a másik pedig e sáncrendszer északkeleti és keleti vonala mentén található (Ártánd-kör). **(21. kép)** Mindkét körben iráni

20. A dabronc–ötvöspusztai sír leletei

21. Fibulák és gyöngyök. Tiszakarád–Inasa

22. Lemezfibulák. Mezőkövesd–Mocsolyás

(szarmata, illetve alán) és germán (gepida) sajátosságok keverednek, de míg a tiszadobiban az iráni, addig az ártándiban a germán jelleg a túlnyomó. Az utóbbi években, az M3 autópálya építéséhez kapcsolódó ásatások során kiemelkedő fontosságú leletek kerültek napvilágra ebből a korszakból, újabb temetőket, illetve az ezekhez tartozó településeket is sikerült feltárni (Szihalom). A Tiszadob típusú temetők egy része még a hun kort megelőző, nagy népátrendeződések következtében, az 5. század első évtizedeiben (Tiszakarád), más része pedig a hun kor során,

23. Vésett díszű aranyozott ezüst csat. Biharkeresztes–Ártánd-Nagyfarkasdomb

illetve ennek a végén zárult le. Csak az ártándi temetők egy részében valószínű, hogy az 5. század második felében, tehát már a gepida királyság korába nyúló használatukkal számolhatunk (Biharkeresztes–Ártánd).

A Kárpát-medencében az 5. század középső harmadában egymáshoz hasonló volt a különböző keleti germán népekhez (gepida, osztrogót, szkír) tartozó, előkelő asszonyok viselete. Jellegzetes ékszereiket ma már több tucatnyi sírból ismerjük (Tiszalök, Balsa, Mezőkászony, Gyulavári). Legutóbb Mezőkövesd–Mocsolyáson (1996) tártak fel olyan sírt, amely alapján jól rekonstruálható az elhunyt nő viselete. **(22. kép)**

Legfeltűnőbb a két vállon a ruhát összetartó, nagy méretű, ezüstlemezből készült fibulapár és a széles deréköv ezüstcsatja. A fej két oldalán találták az arannyal borított, poliédrikus végű, kőbetétes fülbevalópárt. A többi díszítmény párhuzama szintén megtalálható másutt a hasonló jellegű sírokban: az ezüst karperecpár, a gyűrűk, a nyakon a borostyánból és az üvegből készített gyöngyök s az egyik lábbelit záró, apró csat. Az ilyen ékszeregyüttesek a Kárpát-medencét elhagyó germánokkal jutottak el Itáliába, Galliába, Hispániába, majd Észak-Afrikába, de több generáción keresztül ehhez hasonló viseletben jártak a krími gótok gazdag asszonyai is.

Az 5. század középső harmadában feleleventenek egy késő antik készítéstechnikát, az ékvésést, ami először a négyszögletes női csatokon jelent meg, majd az 5. század utolsó évtizedeiben a keleti germán fibulákra is rákerült (Gáva). Ezt a díszítési stílust a Felső-Tisza-vidék és Itália között mindenütt kedvelte a helyi gepida és gót arisztokrácia, a stílus kiteljesedése és elterjedése Odoaker, itáliai király uralma alatti stabilizációval, a kapcsolatok felélénkülésével függ össze. **(23. kép)**

Az 5. század második felében a Duna–Tisza közének déli részén a szkírek telepedtek meg. A szkírek – rokonaikkal, más keleti germán eredetű népekkel együtt – vazallusként harcoltak a hunok oldalán. Attila halála (453) után csatlakoztak a hunok fölött diadalmaskodó germán szövetséghez, s egykori uraik elmenekülése után hozták létre a királyságukat. A nekik tulajdonítható leletek legszebbike Bakodpusztán (Dunapataj) a 19. század közepén került elő. Az 1. és a 2. sírban feltárt nyakláncok, oroszlánfejes karperecpár, gyűrűk, ékköves fülbevalók, övcsat, aranyflitterek az 5. század középső harmadából származó remekek. Az aranyékszerek anyaga és finomsága egyaránt valószínűvé teszi, hogy e két sírban a történeti forrásokból jól ismert szkír király, Edika hozzátartozói nyugodhattak, akik szükségképpen Edika fiának, a 476-ban világtörténeti szerepet játszó Odoakernek is rokonai lehettek. A kis sírcsoport 3. sírjába pedig ezüstlemezes fibulás, szerényebb viseletű „udvari dámát” temettek.

A szkírek királysága a 460-as évek végén, az osztrogótokkal vívott háborújuk nyomán semmisült meg, másfél évtizedes uralmuk emléke egyelőre csak néhány további sírlelet a Duna–Tisza közének déli felében.

A GEPIDÁK

B. Tóth Ágnes

TÖRTÉNET

A Kr. u. 1. században Germániában kialakultak a nagyobb törzsszövetségek, sokuk nevét megőrizték a római források is. Ebben az időben a gepidák elődei a gót törzsszövetségben éltek; őshazájuk, „Gothiskandza” a Visztula alsó

24. Fatörzskoporsóban nyugvó gepida asszony feltárt sírja. Hódmezővásárhely–Kishomok

folyásának vidékén, a Keleti-tenger partján helyezkedett el. Nyelvük, mint azt a fennmaradt személynevek bizonyítják, gót lehetett. Első hiteles, egykorú említésük 291-ből származik: ekkor a vandálokkal szövetségben harcoltak a gót tervingek és taifalok ellen.

Ebből a híradásból kiindulva a kutatók egy része a Kárpátoktól északkeletre, mások pedig a Kárpát-medence északkeleti részében feltételezik a gepidák akkori lakhelyét. A hun korban játszott szerepükből következtetve királyságuk a Kárpát-medence keleti felében helyezkedett el. Leghíresebb királyuk, Ardarich Attila hun nagykirály leghűségesebb vazallusa volt. A gepida dinasztia összegyűjtött kincseit ez idő tájt rejthették el Szilágysomlyón (Şimleul Silvaniei – Románia). A benne talált uralkodói jelvények (arany medaillonok, ónixfibula, eskügyűrű) egy részét római császároktól kaphatták, az ékköves, páros fibulákat pedig a királyi család hölgyei viselhették. A kincs legkésőbbi, korhatározó darabjai a hun kori nomád divat szerint övre akasztható, veretes aranycsészék. A gepida sereg részt vett a hunok nagy vállalkozásaiban: a második balkáni hadjáratban (447–449) és a catalaunumi (mauriacumi) csatában (451). Attila halála után az alávetett népek a gepidák vezetésével lázadtak fel a nagykirály fiai ellen, ezért a hun birodalom bukása után ők szerezhették meg a központi szállásterületeket, a Tiszántúlt és Erdélyt, majd a rivális osztrogótok elvonulása után a Szerémséget is. Ez utóbbit ugyan másfél évtizeddel később elveszítették, de a Gunderith vezette Tisza vidéki királyságuk virágzott, és ebből az időszakból Napoca környékéről ismerjük a másik királyi dinasztiájuk sírjait (Apahida). A gótok elvonulása után nem volt jelentős ellenségük a Kárpát-medence belsejében, pozíciójukat a Bizánci Birodalommal létesített szövetségük is biztosította. **(24. kép)**

Az 6. század első évtizedeiben északi irányból új nép jelent meg a Dunántúlon: az elbai germán származású langobardok. Az 540-es évekig a gepida és a langobard nép viszonya békés volt: a kölcsönös jószándékot dinasztikus házasság is biztosította. Kapcsolatuk akkor vált feszültté, amikor belekeveredtek egy nagyhatalmi ellentétbe: a Keletrómai Birodalomnak az itáliai gót királyság ellen vívott harcaiba. 535-ben, a háború kezdetén a gepidáknak sikerült visszafoglalniuk a Balkán felől Itáliába vezető útvonal fontos római városát, Sirmiumot; ezután ide került a gepida királyság központja. Ezzel azonban elveszítették Bizánc jóindulatát, a császár a langobardokkal lépett szövetségre ellenük. A két germán nép először 552-ben harcolt egymással, valahol a mai Szerémség területén. A csata a langobardok győzelmét hozta. 565-ben az új bizánci császár, II. Justinus ismét a gepidák mellé állt abban a reményben, hogy így visszaszerezheti a birodalma számára a stratégiai szempontból fontos várost. A bizánci–gepida szövetség fenyegető túlerejével szemben a langobardok a szükséges segítséget az Európában néhány évvel korábban megjelent avarokban találták meg. Az Alboin, langobard király irányította hadak megsemmisítették a Kunimund vezette gepida sereget, ez utóbbit ígéretükkel ellentétben nem segítették a római csapatok. 567-ben odaveszett a gepida királyság; a harcosok jó része elesett a csatában, más részük a következő évben Itáliába vonuló langobardokhoz csatlakozott. Az avar fennhatóság alatt álló gepidák alföldi falvait később még említik a források, s a 7. század elején részt vettek az avarok hadjáratiban is.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A 19. században a különböző földmunkák során, véletlenül előkerült régészeti leletek közül jobbára csak az igényesebb kivitelű, főleg nemesfém anyagúak kerültek múzeumba. Így az első gepida lelet a század közepén az erdélyi Kisselyken (Şeica Mîca – Románia) látott napvilágot; a fülbevalót és a fibulát tartalmazó sírt az 5. század végén, az 5–6. század fordulóján ásták. A század végéig az Alföldön és az Erdélyben előkerült sírleletek tehát nem rendszeres kutatás eredményei voltak, de számuk növekedése mindenesetre megkönnyítette a felismerést, hogy ezek a „meroving stílusú" emlékek a történeti forrásokból jól ismert gepidák tulajdonában lehettek.

A 19. század végén az alföldi folyók ármentesítő munkái során előkerült temetők sírjaiból nagy számban gyűjtötték össze és küldték múzeumba a régiségeket, közöttük már a fegyvereket, a cserépedényeket is. A véletlenül előkerült leletekre felfigyelt néhány, zömében amatőr régiségkutató, és megkezdődtek a rendszeres temetőfeltárások, immár sírok szerint nyilvántartott leletekkel. Ekkor készültek az első temetőtérképek, sírrajzok és fényképfelvételek is. Így hozta felszínre és tette közzé *Csallány Gábor* a szentes–berekháti, *Roska Márton* a marosveresmarti (Unirea – Románia), *Kovács István* a mezőbándi (Band – Románia) és marosvásárhelyi (Tîrgu Mureş – Románia) temetőket: az utóbbi kettő korát és etnikumát az ásató pontosan meg is határozta. A 20. század 30-as éveitől egyre több, hitelesen feltárt temető vált ismertté az Alföldről, keltezésüket és ezáltal etnikai meghatározásukat bizánci érmek segítették (Hódmezővásárhely–Gorzsa, Kiszombor, Szőreg). Az új leletek nyomán megszületett az alföldi gepida emlékek első összefoglalása *(Török Gyula*, 1936). A II. világháború után Erdélyben is fellendült a gepida emlékek kutatása. A temetők mellett első ízben itt ástak ki gepida falut Malomfalván (Moreşti – Románia), majd az új leleteket követte az összefoglaló munkák megjelenése. Az értékelésbe több hiba csúszott, mivel szinte csak a 6. század első felébe keltezett temetőket és telepeket tartották gepidának, a 5. század második feléből származókat osztrogótnak határozták meg, míg az avarkorba átnyúló temetők teljes egészükben az avar korba nyertek besorolást *(Kurt Horedt)*. Utóbb a magyar kutatás tisztázta, hogy a gepida királyság régészeti emlékanyaga mind kronológiai, mind tipológiai szempontból egységes a Tisza vidéken és Erdélyben *(Bóna István)*. 1961-ben jelent meg *Csallány Dezső* alapvető összefoglalása a gepida régészeti emlékanyagról, amelyben még csak néhány sír leletei tanulmányozhatók az 1950-es években feltárt Szolnok–Szandaszőlős-repülőtéri temetőből, s természetesen még hiányoznak az azóta előkerült, illetve teljesen feltárt temetők is: Hódmezővásárhely–Kishomok, Kisköre, Tiszafüred, Biharkeresztes–Ártánd, Derecske stb. Az Alföldön az utóbbi évtizedekben indult meg a települések kutatása is: az első emlékek még csak néhány építményt tartalmazó teleprészletek (Battonya, Szarvas, Tiszafüred, Biharkeresztes–Ártánd, Eperjes), később a Közép-Tisza mentén több helyütt nagyobb felületeken vált lehetővé a kutatás (Tiszafüred, Rákóczifalva, Kengyel). Ezáltal ma már nemcsak a települések belső szerkezetét ismerjük jobban, hanem az egyes települések egymáshoz való viszonyát, sűrűségét, s mindezek alapján a természeti feltételekhez való alkalmazkodás módját is vizsgálhatjuk. Mindebben segítségünkre van Magyarország régészeti topográfiájának néhány eddig megjelent kötete is, elsősorban a Körösök vidékére vonatkozó adataival.

A TEMETŐK, A TÁRSADALOM

Az alföldi gepida temetők jól kirajzolják a gepida településterület határait és súlypontjait. Megfigyelhető, hogy a lelőhelyek többnyire a nagyobb folyókat kísérik, a Tisza, a Maros és a Körösök környékén találhatók, s egy-egy fontosabb folyami átkelőhely környékén sűrűsödnek (Szolnok, Szentes, Szeged). A 6. században a gepidák már nem népesítik be a Tisza felső folyásának vidékét, pedig az előző évszázad második felében a leggazdagabb lelőhelyeiket, főleg magányos sírjaikat és kisebb sírcsoportjaikat még itt találjuk. A legutóbbi idők ásatásai néhány ponton bővítették a gepida szállásterület kiterjedéséről alkotott képünket. Ezek szerint a 5. század végén, illetve a következő század elején egyes gepida csoportok még megszállva tartották a Csörsz-árok vonalának a Tiszától nyugatra eső darabját (Mezőkeresztes–Cethalom). **(25. kép)** A vidék fontos szerepét az is mutatja, hogy még a gepida királyság pusztulása utáni időben is temettek el errefelé fegyveres gepida férfit (Egerlövő).

25. Gepida asszony fibulái. Mezőkeresztes–Cethalom

A Közép-Tisza vidéki temetőik a 5. század utolsó harmadában kezdődnek, s mivel ezek legtöbbjét a következő évszázad második harmadának a végéig használják, több nemzedék temetkezhetett ide folyamatosan. Ennek megfelelően előfordulnak több száz síros temetők is (Szentes–Berekhát 306, Szolnok–Szandaszőlős 237 ismert sírral). A gepidák körében ugyanazok a társadalmi változások mehettek végbe a 5. század folyamán, mint számos nyugati germán törzs esetében (például frankok, alemannok, bajuvárok, kicsit később a langobardok). Királyságaik kialakultak, stabilizálódtak, a nép betelepítette, „belakta" a rendelkezésére álló területet. Ennek régészeti vetülete, hogy az állandóbb településeik mellett megjelentek az ún. „soros temetők" *(Reihengräberfeld)*, melyekben a halottakat keletelve, de a terjedő kereszténység dacára pogány rítussal helyezték a sírba, a nekik kijáró fegyverzettel, ékszerekkel, mindennapi tárgyaikkal, útravaló étellel, itallal ellátva. A sírban fekvő embereknek az életben egykor elfoglalt társadalmi helyzetére a velük adott tárgyakból rendszerint jól tudunk következtetni, de ezt sok esetben lehetetlenné teszi a nagyfokú sírrablás. A gepidák alföldi szállásterületéről királysír mindeddig nem került elő. A temetőkben nyugvó, legelőkelőbb férfiak a nemesi réteg tagjai lehettek: őket

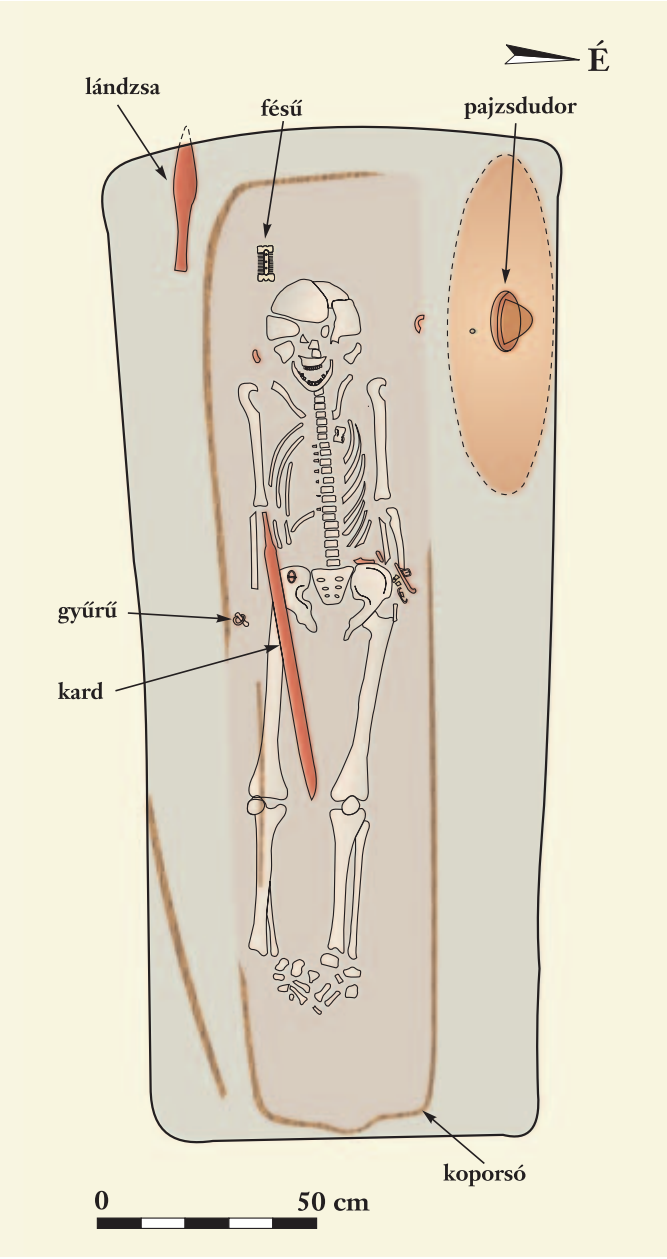

26. Gepida harcos sírja, Szolnok–Zagyvapart

teljes fegyverzettel (kétélű spatha, lándzsa, pajzs) helyezték a sírba, néha díszes sisak, esetleg páncél maradványait találták mellettük. **(26., 27. kép)**

Az alacsonyabb rangúakat lándzsával, esetleg nyilakkal látták el. A férfiak öltözetéből, fegyverzetéből kevés igazán díszes maradt ránk: a legtöbbjük csat, övveret, szíjvég, kardszíjcsat stb. A nemesasszonyok viseletéhez ennél jóval több ékítmény tartozott: a vésett, állatábrázolással díszített fibulapárok és övcsatok ezüstből készültek, tűzaranyozással. Ezeknek az ékszereknek a gyengébb kivitelű, nagyrészt bronz utánzatait hordták a szegényebb asszonyok. Az ékszerek egy része arról árulkodik, hogy a gepidák jó kapcsolatot tartottak fenn számos germán törzzsel (a nyugati germánok és az itáliai osztrogótok mellett a skandináviai-

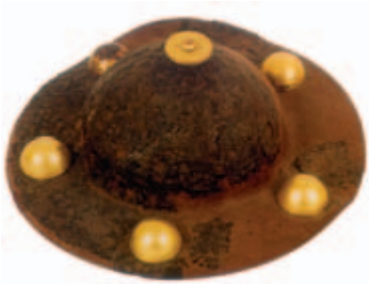

27. Aranyozott gombos vas pajzsdudor. Hódmezővásárhely–Kishomok

akkal is), jelentősebb kereskedelmet pedig a Keletrómai Birodalommal folytattak. Az alföldi gepida temetőkről elmondottakhoz hasonló folyamatok, jelenségek, sőt tárgyak jellemzik az erdélyi gepida temetőket is, bár az ottani „soros temetők" csekélyebb sírszámúak, s az 5–6. század fordulóján kezdődtek. Sirmium környékén az első gepida megszállás (473–504) régészeti emlékanyagát nehéz megkülönböztetni az ottani korábbi, hasonló stílusú osztrogót leletektől. További eredmények remélhetők a sirmiumi kutatásoktól: az utolsó gepida király, Kunimund székhelyén saját monogramjával ellátott pénzt is veretett, s ebben a városban tevékenykedett az ariánus püspök is. Az alföldi temetőkben szintén fellelhetők a keresztény hit emlékei, főleg női sírokban találtak kereszteket, ereklyetartókat. Tovább élt azonban a pogány vallás is: erre mutatnak az ékszerek vadkan- és ragadozómadár-ábrázolásai, a különböző csont- és más anyagú amulettek, közöttük a csontbuzogányok (az ún. Donar-csüngők) használata: ezek sűrűn előfordultak a nők és a kisgyermekek temetkezéseiben egyaránt.

A TELEPEK

Az utóbbi évtizedekben az alföldi gepida szállásterület egymástól távol eső vidékein kerültek elő településre utaló nyomok (például Battonya és Egerlövő). A telepek rendszerint folyóágak, kisebb vízfolyások mentén, zömmel az ún. magaspartokon találhatók. Terepbejáráson megfigyelhető, hogy az apróbb telepek mint a „gyöngysor" szemei követték az egykori víz vonalát, nemegyszer ki is rajzolva a mára már kiszáradt medret (például a Körösök egykori meanderei mentén). Ezek a településmagok ásatásokon egy-egy lakóépületből, melléképületből, műhelyből, veremből álló kisebb gazdaságoknak bizonyulnak. Az egymás közelében épült, kisebb majorságok teljes egyidejűsége nem minden esetben bizonyítható, de a gepida településszerkezet szórt jellege így is nyilvánvaló. Korábban feltételezték, hogy a nagy sírszámú temetők nagyobb falvakhoz tartoztak, de ilyenek nyomára eddig senki sem bukkant. Felszíni építmény maradványát eddig csak az erdélyi gepida településterületről ismerjük. Az Alföldön feltárt épületek alapját földbe mélyítették, alapterületük 4–18 négyzetméter, elvétve 25–35 négyzetméteres is előfordult köztük. Tetőszerkezetüket cölöpök tartották, a házak fala agyaggal tapasztott sövényfona-

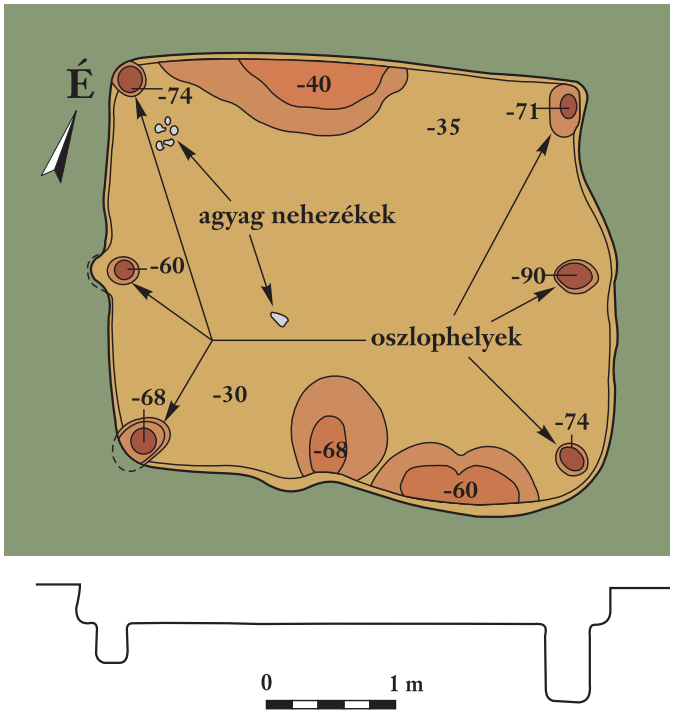

28. Gepida ház alaprajza szolnok–zagyvaparti településről

dékból készült; többségükben csak ideiglenes tüzelés nyomaira bukkantak. **(28. kép)**

Néhányuk háziipari tevékenység nyomait őrzi, mások tárolóépítmények lehettek. A tárolóvermek a gabonatermesztés bizonyítékai ugyanúgy, mint a sok hombáredénytöredék. Az eperjesi gepida településen fellelt növénymaradványok között kölest, vetési búzát és hatsoros árpát sikerült meghatározni. Találtak sarlókat és egyéb munkaeszközöket, például kézzel hajtott, kétrészes malmot (Szolnok–Zagyvapart), s kibontottak szabadtéri sütőkemencéket is. A szemétgödrökből bőven kerültek elő mind házi-, mind vadászott állatok csontjai (például Eperjesen szarvasmarha, ló, juh, sertés; 1976–1977), s a kiterjedt vizek szomszédságában nem meglepő a halcsontok előfordulása sem. A házak omladékában tucatszám találhatók kúpos alakú, agyagból készült szövőszék-nehezékek, nyilván minden tanyán használták a függőleges szövőszéket. Néhány veremházban csontfeldolgozás nyomaira bukkantak: szarvasagancsból készült a minden gepida férfi, nő és gyerek által egyaránt használt, mindkét oldalán fogazott, téglalap alakú sűrűfésű. Ugyanezekben a műhelyekben csontkanalakat, csontkorcsolyát, csontból készült apró amuletteket is faragtak. A fazekasműhelyek rostéllyal tüzelőtérre és égetőtérre osztott szerkezetű kemencéiben sokféle edényt égettek, többek között a legszebb gepida fazekastermékeket, a pecsétlővel díszített bögrét és tálat is. **(29. kép)** A salakmaradványok a telepeken kovácsműhelyekre utalnak. Itt készülhettek a mindennapok számára szükséges eszközök, kések, árak, sarlók. A több hozzáértést kívánó darabok (például a harcosok kétélű kardjai) nagyobb, központi műhelyek termékei, sok esetben pedig importáruk lehettek.

A LANGOBARDOK

Müller Róbert

TÖRTÉNET

A langobardok történetének alapjául sokáig a 7. században lejegyzett eredethagyományuk és Paulus Diaconus 8. század végi munkája szolgált, amely épp pannoniai tartózkodásuk időszakáról több torzítást tartalmaz. Az utóbbi évti-

29. Gepida edények: a) Törökszentmiklós; b) Tiszafüred

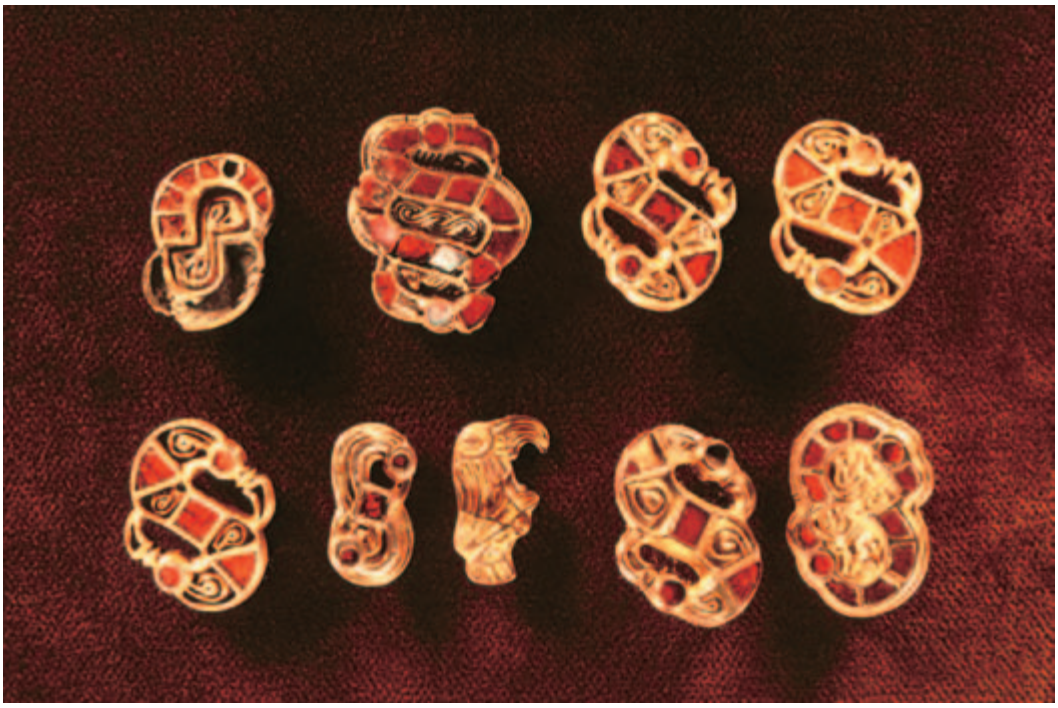

30. Féldrágakővel díszített madáralakú és S-fibulák. Vörs

zedek történeti és régészeti kutatásai, Magyarországon elsősorban *Bóna István* munkássága nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a 6. század első két harmadának története minden korábbinál pontosabban rekonstruálhatóvá váljon. A langobardok őshazája az Elba alsó folyása mentén volt. Írott forrás először Kr. u. 5-ben említi őket, különösen vad germán népként, amikor Tiberius győzedelmeskedett felettük. 166/167 telén egy seregük nagy utat megtéve Arrabona és Brigetio között, átkelve a Dunán, Pannoniára támadt, de súlyos vereséget szenvedett.

Ezután 489-ig, amikor a Duna alsó-ausztriai szakaszán jelentek meg, nem szerepeltek az írásos forrásokban, déli vándorlásuk állomásai a régészeti leletek alapján követhető. 505/507-ben a Duna jobb partján is megvetették a lábukat, majd 508/510-ben a herulok legyőzése után nagyjából a Balaton vonaláig a Dunántúl északi felét is megszállták. A bizánci–keleti gót háború kitörésekor szövetséget kötöttek I. Justinianus császárral, és 535/536 körül megszállták a Dél-Dunántúlt is. Nagy tekintélyű királyuk, Wacho (kb. 510–540) halála után Audoin király felmondta a gepidákkal fennálló szövetséget, és az 547-es támadás során elfoglalta Délnyugat-Pannoniát, kiterjesztve a langobardok fennhatóságát egészen Isztriáig. Audoint Alboin követte a trónon, aki folytatta a háborúskodást a gepidák ellen. 566-ban azonban a bizánciak a gepidák oldalára álltak, és súlyos vereséget mértek a langobard seregre. Ezt követően Alboin Baján kagánnal lépett szövetségre, és 567 tavaszán az avarok segítségével megsemmisítették a gepida királyságot, amelynek területét megszállták az avarok. Csak ezután derült ki a langobardok számára, hogy az avarok sokkal veszélyesebb szomszédok, mint a gepidák voltak. Ezért a szövetséget megújították, majd telepeiket felégetve, temetőiket kifosztva 568 húsvét hétfőjén elhagyták Pannoniát, és májusban megkezdték Észak-Itália meghódítását. A langobárdok Itáliában önálló királyságot hoztak létre, amelyet a frankok 774-ben foglaltak el. Pannoniai gyökerű, késő antik és később mediterrán elemekkel ötvöződött művészetük nagy hatást gyakorolt az egyetemes kora középkori művészetre. Nyelvük és jogalkotásuk emlékei a langobárd királyság megszűnte után is éreztették hatásukat az itáliai művelődésben. **(30. kép)**

KUTATÁSTÖRTÉNET

A langobardokhoz köthető, legkorábbi régészeti leletek 1885-ben láttak napvilágot, amikor *Sőtér Ágost* egy 67 síros temetőrészletet tárt fel Bezenyén. A leleteket évtizedekig későbbre keltezték a szakirodalomban, mert az írott forrásokat félreértelmezve, a langobárdokat egy állandóan vándorló, tartósan sehol sem megtelepedő népességnek vélték. További zavart okozott, hogy 1935-ben Várpalotán egy lelőhelyen kerültek elő gazdag langobard és 6. század végi korai avar temetkezések, amelyek az avar uralom alatt továbbélő langobardok elhibázott elméletének felállításához vezettek *(Joachim Werner)*. *Bóna István* 1956-ban összegezte az addig megismert leleteket, és bebizonyította, hogy 510 és 568 között a langobardok fokozatosan egész Pannoniát megszállták, legkésőbbi pannoniai emlékeik pedig műhelytestvérei a legkorábbi észak-itáliai leleteknek. Eredményeit az 1958 és 1978 között feltárt, mintegy 400 újabb langobard temetkezésből előkerült leletek is alátámasztották.

A feltárt sírok mintegy háromnegyede *Bóna István* rendszeres kutatásainak erdeménye (Rácalmás, 1957–58, Hegykő, 1959–61, Szentendre, 1961–63, Kajdacs, 1965– 73, Ta-

mási, 1969–71), kisebb temetőket, illetve temetőrészleteket tártak fel *Sági Károly* (Vörs, 1959–61), *Kiss Attila* (Mohács, 1960), *Tomka Péter* (Fertőszentmiklós, 1971; Gyirmót, 1995; és *Vaday Andrea* (Ménfőcsanak, 1995). A Kárpát-medencei langobárd történelem és régészet eredményeit *Bóna István* 1974-ben kismonográfiában, 1993-ban enciklopédiaszócikkek formájában foglalta össze.

A TEMETŐK, A TÁRSADALOM

A langobardok régészeti emlékeit tehát elsősorban temetkezéseikből ismerjük. Az Alsó-Elba vidékén még kizárólag elhamvasztva, urnában temették el halottaikat, majd az 5. század második felében – a többi germán néphez hasonlóan – viszonylag gyorsan áttértek a korhasztásos temetkezésre. Meglepő, hogy a csak 536 táján megnyitott kajdacsi temetőben, amelynek területén soha sem folyt intenzív talajművelés, tíz, sekély mélységű urnasír is előkerült. Elképzelhető, hogy az ősi temetkezési szokás más közösségekben is tovább élt, csak a későbbi századok során ezek a hamvasztásos sírok megsemmisültek. Csontvázasan eltemetett halottaik részére hatalmas sírokat ástak. Felületük 3-6 négyzetméter, mélységük általában 3 méter körüli, de az előkelőké eléri az 5 métert is, tehát gyakran mintegy 20 köbméter földet kellett kiásniuk. A halottat kettéhasított fatörzsből kivájt koporsóba temették. Több alkalommal sikerült megfigyelni a lekerekített végű, kör keresztmetszetű koporsók nyomait. Nemcsak a leírások, de az ásatási leletek szerint is magas termetűek voltak, egyes férfiak elérték a 190 cm-t, és a nők magassága is általában 165-170 centiméter volt. Az ábrázolásokon a férfiak középen elválasztott, a fül vonalában egyenesre vágott frizurával, és elnevezésüknek megfelelően szakállal *(langobard = hosszú szakállú)* láthatók. A férfiak combközépig érő, hosszú ujjú ingzubbonyát bronz- vagy vascsattal ellátott deréköv fogta össze. A négyszögletes ezüst- vagy vasveretekkel díszített öv Pannoniában ritka. Az övre erősítették hátul a tarsolyt, amelyben leggyakrabban kést, fenőkövet, szőrcsipeszt, ollót, árat vagy tűzszerszámot hordtak. A szűk, lábhoz simuló nadrágot a boka felett védőtekercs tartotta össze. Csak elvétve fordul elő a fémcsattal záródó saruszíj. A hosszú, kétélű kardot fából készült hüvelyébe dugva a harcosok mellé, a nagy, vasfogantyúval és -dudorral ellátott fapajzsot a koporsóra helyezték, a hosszú nyelű lándzsát pedig a sír egyik végébe döfték. **(31. kép)**

31. Langobard sírok: fegyveres férfi (Kajdacs) és gazdag nő (Szentendre)

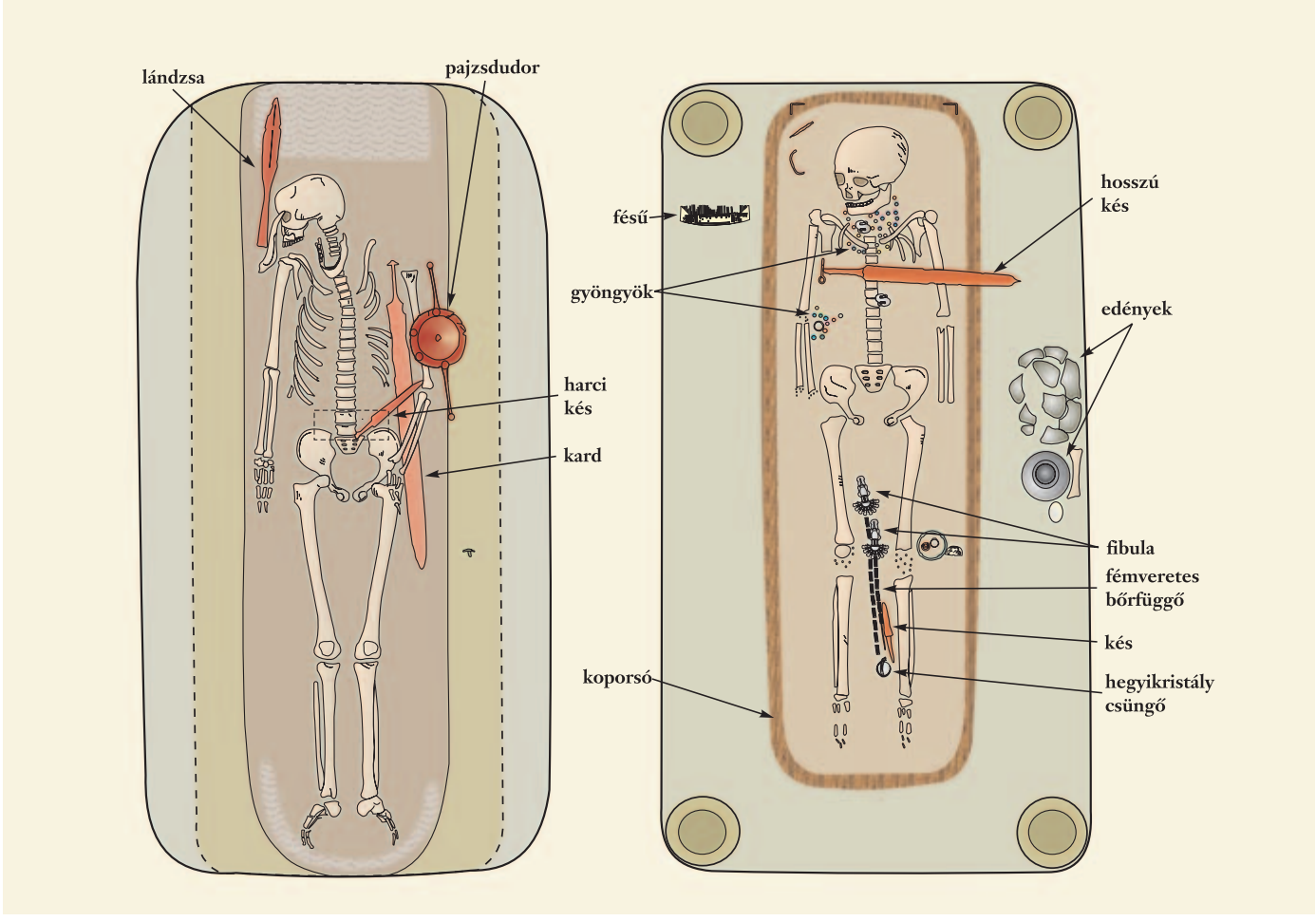

A nők nem viseltek sem fülbevalót, sem karperecet vagy gyűrűt. Ezek viselete csak Délnyugat-Pannoniában – a mai Szlovénia területén – a meghódított, helyi romanizált népesség hatására jelent meg körükben. A frizurájukat vagy a fejkendőt hajtűvel rögzítették, nyakukat általában egyszerűbb gyöngyökből fűzött nyaklánc ékesítette. Kiemelkedő a Keszthely–Fenéki út mellett feltárt, gazdag germán nő sírja, aki ékkőberakásos díszű aranycsüngőkből, aranylemez éremlenyomatokból és filigrán díszű aranygyöngyökből összeállított nyakéket viselt. Az egykorú rablásnak áldozatul esett sírból előkerültek még többek között az ékszeres ládikát borító csontlemezek és egy díszes csonttégely. Ruházatuk egyszerű volt, az elöl záródó vászonblúzt egy vagy két korong-, madár- vagy S-alakú brossal fogták össze, és a bokáig érő szoknyába tűrték. Ők is csattal ellátott övet viseltek, az ehhez erősített tarsolyból orsógombok, kisméretű kés vagy olló, varrótű, néhány esetben szűrőkanál került elő. Langobard sajátosság – feltehetően a férjezett, szabad asszonyok sírjaira jellemző – az övről lecsüngő, a gazdagabb nők esetében poncolt bronz- vagy ezüst lemezkékkel is díszített, vászon- vagy bőr szalag. Erre tűzték fel egymás alá az általában hét gombbal ellátott, gazdagon díszített, két nagy fibulát, a végére pedig féldrágakőből, hegyikristályból vagy üvegből készült korongot vagy gömböt erősítettek. A magas színvonalú langobard ötvöstevékenységre vésett, niellós, ékkőberakásos aranyozott ezüstfibulák, rekesz- és filigrándíszes aranyékszerek utalnak. **(32. kép)**

32. Fibulák a fertőszentmiklósi temetőből

A temetkezési szokások az ősi germán hitvilág egyes elemeinek fennmaradására utalnak (Odin és Donar istenek tisztelete, ételmelléklet), pedig a királyi nemzetség katolikus volt, a bizánciakkal való szakítást követően pedig az arianizmus hódított körükben. A legtöbb keresztény vonás az ún. Hegykő-csoport temetőiben figyelhető meg, amely egy, a Fertő-tótól nyugatra és délre, illetve a Lajta alsó folyása mentén, zárt tömbben élt langobard kori germán népesség régészeti emlékeinek elkülönítésére szolgál. A csoport temetőinek keltezése a langobard eredetű tárgyak alapján egyértelmű, és a temetők felhagyása bizonyítja, hogy használóik a langobardokkal együtt hagyták el Pannoniát. A sírokban megfigyelhető temetkezési rítus és viseleti szokások több vonatkozásban is eltérnek a langobard temetőktől. A férfiak fegyverzetében éppúgy, mint a nők ékszerei közt, gyakoriak a Duna-völgyi alamann–frank készítmények. A női sírokban előfordul a fülbevaló, a karperec és a gyűrű is. Az övhöz erősített szalag rövidebb, erre utal, hogy a nagy fibulák a deréktájon kerültek elő, és néha még egy ezüst díszkulcsot is felerősítettek a fibulaszalagra. Egyes nézetek szerint a csoport alapnépességét áttelepített rugiak vagy a legyőzött herulok alkothatták.

A langobardok társadalmi rétegződésére 7. századi törvénykönyvekből és a temetkezési mellékletekből következtethetünk. A vándorlások során a társadalom alapvető egysége a *fara*, a harci és a családi szerveződés volt. A törzsi szervezet Pannoniában bomlásnak indult, és meghatározó szerepe lett a szabad fegyveres férfiak közösségének, akiknek asszonyai is szabadok voltak. A valóságos hatalom azonban mindinkább a fegyveres kísérettel rendelkező király kezében volt, de fegyvereseik voltak a hercegeknek és a nagyobb „*fara*k" vezetőinek is. A nemesség udvarházakban élt, és kis sírkertekbe (Gyönk, Kápolnásnyék, Mohács), míg a köznép nagyobb temetőkbe temetkezett. A szolgáltatásokkal tartozó félszabadok és szolgák részben a germánok, részben pedig az egykori Pannonia romanizált maradványlakosságából kerültek ki.

A TELEPEK, AZ ÉLETMÓD

A céltudatos kutatás ellenére eddig még nálunk sem sikerült langobard települést, illetve lakóházat találni. Feltehetően nem vették át a közép-európai, félig földbe mélyített lakóházak építésének szokását, és továbbra is a föld felszínén emeltek cölöpszerkezetű lakóépületeket, amint erre az előkelők sírjaiban megfigyelhető „halotti házak" is utalnak. Előszeretettel szállták meg a késő antik népesség által már elhagyott erődöket, őrtornyokat, villaépületeket, de építményeik innen sem ismertek, csak jellegzetes kerámiájuk; egy-egy ékszer jelzi egykori jelenlétüket. Életmódjukról sokat elárulnak temetkezéseik. Elsősorban nagyállattartók voltak, sírjaikban gyakori lelet a szarvasmarha-, a juh- vagy a kecskecsont, a harcosok közelében gyakran eltemették azok lovait is. Földműveléssel csak kiegészítésként foglalkoztak. Jellemző, hogy a tamási temetőben talált szárnyas csontok és tojások egyharmada vadkacsa vagy vadliba volt. **(33. kép)**

33. Agancsból faragott csonttégely. Keszthely–Fenéki út

A pannoniai tartózkodás idején jelentősen átalakult a langobard kerámiaművesség. Őshazájukban durva soványítású, szemcsés anyagú agyagból, kézzel formált, gyengén kiégetett kerámiát készítettek. A korongolás technikájával a Duna elérésekor ismerkedtek meg, és Pannoniában többféle, késő antik edényformát is átvet-

tek. Ezzel párhuzamosan a függőleges vagy ferde kannelúrákkal vagy árral benyomkodott díszítésű kerámia aránya fokozatosan csökkent. Pannoniában alakult ki az a többnyire körte alakú, jó minőségű, korongolt kerámia, amelyet különböző formájú minták mértanilag megkomponált bepecsételésével díszítettek. A hasonló edények észak-itáliai megjelenése a honfoglaló langobárdok legkorábbi leletanyagához tartozik.

A KORAI ÉS A KÖZÉP AVAR KOR

(568–7/8. század fordulója)

Vida Tivadar

TÖRTÉNET

568-ban az avarok ázsiai eredetű népe telepedett le a Kárpát-medencében. E sztyeppei nomád népesség nem volt egységes, az újabb régészeti kutatások alátámasztották a belső- és a közép-ázsiai eredetükről korábban az írásos források elemzése során kialakított nézeteket. Kínai és perzsa források alapján az avarok belső-ázsiai csoportja feltehetően a türkök által 552-ben a Góbi sivatag vidékén legyőzött zsuan-zsuan nép uralta területről menekült nyugatra, és hozzájuk Közép-Ázsiában csatlakoztak a heftalita-hunok. A bizánci forrásokban *uarchonitai* (a uar + hun nevek a mai magyar Várkony helynévben maradtak fenn) néven megjelenő, új nép követei 558-ban már Konstantinápolyban tárgyaltak, és Justinianus császár buzdítására meghódoltatták a dél-oroszországi nomád és félnomád törzseket (a szabírokat, a kutrigurokat és az utrigurokat), leigázták az antokat és rátámadtak a frankokra. A Kárpát-medencében 568-ban letelepedő avarokhoz kelet-európai sztyeppei néptöredékek is csatlakoztak, és Baján kagán vezetésével először egyesítették egy államban a Dunántúlt, az Alföldet és Erdélyt. **(34. kép)**

34. Avarkori lándzsák a budakalászi temetőből

Az avarok 568–626 között folyamatosan támadták a bizánci birodalom területét, elpusztították az al-dunai határerődöket, városokat dúltak fel (Sirmium, Singidunum), és a Balkánról foglyok ezreit hurcolták hazájukba. Bizánc évi több tízezer, folyton növekvő mennyiségű solidussal vásárolta meg a békét, amelynek összege 626-ban elérte a 200 000 aranysolidust. Az avarok indította támadások után szlávok tömegei telepedtek le a Balkánon.

Az avarok legnagyobb hadjáratukat 626-ban Konstantinápoly ellen indították. Az ostromban részt vettek a gyalogos gepidák, a szlávok, valamint a bolgárok és az akciót szövetségesként támogatta a Boszporusznál állomásozó perzsa hadsereg is. Az ostrom vereséggel végződött, s Konstantinápoly megszabadulását a keleti egyház ma is megünnepli. A vereség az avarok külső és belső meggyengülését jelezte, amit a környező népek azonnal kihasználtak. Egy frank kereskedő, Samo 626 táján az avarok északnyugati szomszédságában önálló hatalmi alakulatot szervezett. A 630-as években felláztak kelet-európai alattvalóik is, a Kubán-vidéki bolgárok, és Kuvrat vezetésével Bizánc védelme alatt álló kaganátust hoztak létre. Hasonló módon vívták ki függetlenségüket a karintiai és a dalmáciai szlávok is.

670–680-ban kazárok elől menekülő néptöredékek (onogurok) telepedtek be a Kárpát-medencébe, de régészeti nyomaik nem egyértelműek. Az új tárgytípusok (például szablya) és rítus megjelenése korjelenség, illetve belső fejlődés következménye is lehetett. Tény azonban, hogy a Bécsi-medence és Dél-Szlovákia megszállásával kibővült az avar településterület, egyes helyeken új temetőket nyitottak, új hatalmi központok jöttek létre, s ez jelentős hatalmi harcokra utal. Az átszerveződött avar vezetőréteget kezdetben a régi külpolitikai aktivitás jellemezte. 678-ban a kagán követei jártak IV. Konstantin bizánci császárnál, 680 táján elfoglalták Lauriacumot (Lorch – Ausztria), és ezzel a kaganátus határa az Enns folyó lett, amit a 692-ben kötött békében a frankok is elismertek. Az írásos forrásokban fennmaradt, nyelvi szórványok személy- és méltóságnevei alapján az avarok török, a vezetőréteg részben mongol nyelvet beszélhetett. Embertani képük összetett: a vezetőrétegben erősebbek a mongolid elemek, a köznép europid vonásai mögött nemcsak a kelet-európai nomádok, hanem a germánokra és a helyi romanizáltakra utaló jegyek is megtalálhatók.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az avar kor régészete a 18–19. századi főúri, királyi gyűjtőtevékenységből nőtt ki (a nagyszentmiklósi kincs, 1799. Jankovich-aranyak, 1820-as évek), s csak a 19. század első harmadától kezdve kerültek a jelentősebb leletek a Nem-

35. Avar kori női sír részlete gazdag leletekkel. Zamárdi–Réti földek

zeti Múzeumba. Az avar kori leletanyag meghatározását az 1858-ban ismertté vált kunágotai és az 1871-ben kiásott ozorai és szentendrei temetkezések segítették elő, mert azokban korabeli bizánci császárok 565–670 közé keltezhető aranypénzeit találták. Ezek alapján 1874-ben *Pulszky Ferenc* ismerte fel először helyesen, hogy a leletek az avar korból származnak. Ezt követően az ország egész területén százszámra tárták fel az avar kori sírokat *(Lipp Vilmos, Márton Lajos, Wosinsky Mór, Sőtér Ágost)*. 1905-ben *Hampel József* nagy művében a késő avar leleteket hun korinak tartotta, tévedését a későbbi kutatásnak kellett helyesbítenie *(Nagy Géza, Alföldi András, Paul Reinecke)*. Az 1920-as évektől *Fettich Nándor* a leletanyag Kárpát-medencén túl mutató összefüggéseit kutatta, felismerve nemcsak a nyugat-európai Meroving és itáliai, hanem a déloroszországi, ún. Martinovka-kultúra felé mutató kapcsolatokat is (1952). *Csallány Dezső*nek jelentős szerepe volt az avar kori időrend pontosításában (1939), s először foglalkozott a nomád jellegű kerámia keleti párhuzamaival (1943) és a leletek bizánci kapcsolataival (1956). 1945 után megélénkült a peremterületek avarságának a kutatása is *(Anton Točík, Darina Bialeková, Zlata Čilinská, Kurt Horedt, Nagy Sándor)*. *László Gyula* néprajzi, történeti szemlélete, temetőelemzésekre kidolgozott (ma már meghaladott) módszere elsősorban a társadalomszerkezet megismerését segítette elő, miközben nagy művészi képzelőerővel, közép-ázsiai freskók alapján rekonstruálta a keleti ízlésű avar férfi és női viseletet (1955), és úttörő kutatásokat folytatott az avar kori hitvilág, a sámánisztikus és az ókeresztény hagyományok felkutatásában. **(35. kép)**

1963-ban *Kovrig Ilona* a 704 síros alattyáni temetőt elemezve meghatározta a temető három nagy időrendi csoportját, és ezzel lerakta egy alapjaiban máig érvényes kronológiai modell alapjait. *Bóna István* 1970-ben a régészeti és az írásos források egybevetésével történetileg is megalapozta a „kora, a közép és a késő avar kor" felosztást. Sokáig az avar kori anyagi kultúra fejlődésében bekövetkező markáns változásokat új népek beköltözésével magyarázták (568: I., 670/680: II., 700/720: III. bevándorlási hullám). A 670/680-as bevándorlás elméletéhez kötötte *László Gyula* a magyarul beszélő népesség legkorábbi megjelenését a Kárpát-medencében *(kettős honfoglalás)*, de hipotézise a hézagos írásos és a nem meggyőző régészeti források alapján a mai tudásunk szerint hitelt érdemlően régészetileg nem bizonyítható. Az elmúlt évtizedekben a hazai kutatás jelentős eredményeket ért el a keleti sztyeppei *(Bóna István, Tomka Péter)*, a nyugati Meroving *(Kiss Attila, Vida Tivadar)*, a bizánci, az itáliai kapcsolatok *(Garam Éva, Bálint Csanád)*, a Kárpát-medencei szlávok *(Szőke Béla Miklós)*, valamint a Keszthely-kultúra *(Müller Róbert)* kutatása terü-

36. Ezüst- és vörösréz-berakásokkal díszített, vadászjelenetes, kora bizánci sárgaréz korsó. Budakalász

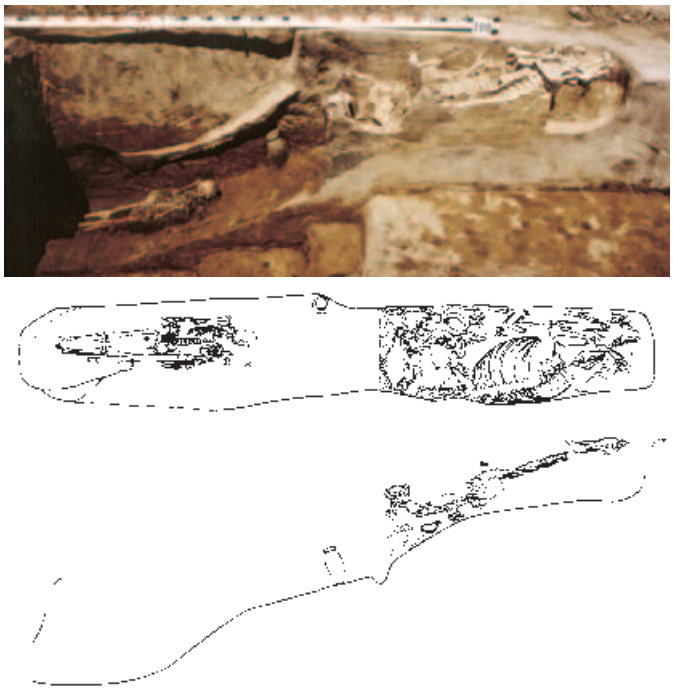

37. Fülkesíros temetkezés. A kiásott aknába állatokat temettek, sarkában kőlap fedte a ferdén lefele mélyített, temetkezésre szolgáló fülkét. Szegvár–Oromdűlő

letén. *Tomka Péter* a temetkezési szokások vizsgálata során a kora és a közép avar kor közötti folyamatosság mellett foglalt állást. A közelmúltban fogalmazódott meg az avar kori kultúrának mint egyfajta bizánci peremkultúrának az értelmezése *(Bálint Csanád, Falko Daim)*. Az újabb temetőfeldolgozások az avar kor belső kronológiájának pontosításához vezettek *(Falko Daim, Garam Éva)*, és elkészült a korai időszak edényművességének összefoglaló értékelése is *(Vida Tivadar)*. Az elmúlt évtizedek nagy temetőásatásai (Budakalász, Gyenesdiás, Kölked, Szarvas, Szegvár, Táp, Zalakomár, Zamárdi) és az örvendetesen megszaporodott telepásatások (Dunaújváros, Kölked, Szekszárd) az avarok társadalmának, életmódjának és gazdálkodásának alaposabb megismerését segítik elő. **(36. kép)**

A TEMETKEZÉSEK ÉS A TÁRSADALOM

Napjainkra a feltárt avar kori sírok száma megközelíti a 60 000-et, és ezeknek mintegy harmada tehető a korai és a közép avar korra. A kutatás arra törekszik, hogy a gazdag és változatos kora avar kori régészeti hagyatékban elkülönítse a belső- és a közép-ázsiai, illetve a kelet-európai sztyeppei bevándorlók, a helyi késő antik és bizánci lakosság, valamint a germánok és a szlávok leletanyagát. E sokféleség a rendkívül változatos temetkezési szokásokban is felismerhető. A honfoglaló avarok halotti máglyán megégett lándzsáikat és lószerszámaikat kis mélységű gödörbe rejtették. E halotti áldozatok az avarság belső-ázsiai eredetű csoportjától származhatnak, mert a szokást türk területekről ismerjük. A nomád előkelők, a katonai vezetők mellé gyakran lovukat is eltemették, velük azonos vagy külön sírgödörbe. Ritkábban az is előfordult, hogy a lovat megnyúzva a bőrben hagyott fejjel és lábcsontokkal mellékelték (Zalakomár), de ebben az esetben is sírba tették a lószerszámot (zablát, kengyelt, szíjazatot, hevedercsatot) és a fegyvereket (íjat, lándzsát, harci fokost).

Az avarsághoz csatlakozott, könnyűlovas harcmodorú, kelet-európai nomádok egyik, a Tisza vidékén letelepült csoportjára jellemző volt a fülkesíros temetkezés, amelynek előzményei a Kaukázus előterében élt népeknél figyelhető meg (Szegvár, Öcsöd). **(37. kép)** A Dunántúlon több esetben sikerült megfigyelni hamvasztásos temetkezéseket, melyek a 7. században betelepült szlávok hagyatékának tarthatók (Vác, Kehida, Zalakomár). A halottak mellé másvilági útravalóként húst vagy edényben folyékony ételt tettek. A halott mellé eltemették a szellemi kultúrára, a hitvilágra utaló amuletteket (kapszulák, ólom- és csontcsüngők) vagy az ókeresztény emlékeket (keresztek, bullák) is. Az avarok sztyeppei eredetű sámánhitének bizonyítéka egy homokrévi (Mokrin) csonttárgyra karcolt életfa-ábrázolás.

38. Méltóságjelző díszöv a kunbábonyi kagáni sírból

39. Hurkosfülű kengyelek és hevedercsatok. Kehida

A társadalom szerkezetére a különféle temetkezéstípusokból is következtethetünk. A kora avar kori társadalom csúcsán az egyeduralkodó kagán állt, aki családtagjaival együtt az erősen központosított hatalmi szervezetet irányította. A kagánokat és más előkelőket titokban, magánosan temették el, legfeljebb egy-két családtagjuk társaságában. 1971-ben Kunbábonyban egy homokbányában került elő a Kárpát-medence leggazdagabb avar kori temetkezése. A méltóság- és rangjelző tárgyaival együtt eltemetett, fejedelmi rangú személy aranyozott ezüstlemezekkel borított kereveten nyugodott, halotti takaróját aranylemezek borították. Díszövét üveg- és almandinbetétes aranyveretek ékesítették, és bizánci csat kapcsolta össze. **(38. kép)**

Fegyverövét, tegezét, íját és keleti típusú kardját ugyancsak aranyveretek borították. Méltóságjelvényei közé tartozott arany ivókürtje és aranylemez borítású, madárfejes korbácsa. Övén tarsolyt, tőrt és aranyveretes fa ivócsészét viselt. Másvilági útravalót a sírba egy fél kg súlyú aranykorsóban (l. a fejezet címlapján) és egy 20 literes bizánci amforában helyeztek el. A 60-65 éves korában elhunyt férfi antropológiailag a bajkáli típusú mongolidok közé tartozott, talán az avar uralkodóház tagjaként Baján kagán egyik leszármazottja volt. Magas rangú, a kagáni családhoz tartozó személyek temetkezései alapján feltételezhető, hogy a kora avar hatalmi központ a Duna–Tisza közén helyezkedett el (Bócsa, Kecel). Más avar kori előkelők, katonai vezetők a szállásterületük központjában kis, családi sírkertekbe temetkeztek (Szentendre, Csóka, Szegvár). A fegyveres köznép falvakban élt, nyugat–keleti tájolású, több száz síros soros temetőikben központi helyen találhatók meg a politikai hatalmat birtokló, fegyverekkel és díszes övekkel eltemetett avar harcosok lovassírjai, amelyet körülvesznek a családtagok és a szolgák temetkezései. A temetők szerkezete az avar kor elején a nagycsaládi-nemzetségi szervezet meglétére utal. A Dunántúl keleti felén Zamárdiban és Budakalászon több ezer síros temetők szokatlanul nagy településre utalnak. E hirtelen népességnövekedés hátterében az avarok által előidézett népmozgások és áttelepítések sejthetők.

40. Ezüsttel tausírozott összecsukható vasszék a zamárdi temetőből

A avar hadsereg derékhadát kopjás, páncélos nehézlovasság alkotta, melyet könnyű fegyverzetű lovasnomádok és gyalogos szláv, gepida segédcsapatok egészítettek ki. Az avarságnak köszönhető a lovaglást jelentősen megkönnyítő, az Európában korábban ismeretlen vaskengyel meghonosítása. **(39. kép)**

Az avar harcos visszacsapó íja a sírokban a csont merevítőlemezekről ismerhető fel, a tegezben őrzött nyílcsúcsok igen nagy méretűek, az eurázsiai sztyeppén elterjedt típusokkal egyeznek meg. A gyalogos harcosok sírjaiban meroving típusú kardokat, lándzsákat és vas pajzsdudorral ellátott fapajzsot találunk.

41. A győzedelmes Krisztust ábrázoló korongfibula. Keszthely–Fenékpuszta

A bizánci aranyadónak, ajándékoknak és a hadi zsákmánynak köszönhetően a korai avar temetkezések rendkívül gazdagok voltak arany- és ezüsttárgyakban, ezért nem véletlen, hogy többségüket röviddel a temetés után alaposan kifosztották. A bizánci importtárgyak közül amforák, pénzek, összecsukható székek, selymek, mérlegek és súlyok, fülbevalók, keresztek, övdíszek maradtak ránk. **(40. kép)**

Az utóbbi évtizedek kelet-dunántúli ásatásai (Budakalász, Kölked, Környe, Szekszárd, Zamárdi) nagy számban hoztak felszínre olyan leleteket, amelyek a forma, a díszítés (fogazott állatstílus, bepecsételés), a technika (niello, tausírozás, poncolás) és a viselet (övfüggők, lábbeliveretek, fegyverövek) tekintetében meroving kori germán csoportok (gepidák) jelenlétére utalnak. Aranyban gazdag sírjaik az avar uralom alatt élő, magasabb társadalmi helyzetű, germán vezetőréteg meglétét is bizonyítják.

A korszak elején a gazdag itáliai és balkáni kapcsolatokat mutató leletanyag alapján – feltehetően Keszthely környékén – késő antik kultúrájú népesség élt (ókeresztény jelképekkel díszített korongfibulák, dísztűk, kosaras és félhold alakú fülbevalók). **(41. kép)** Központjuk a fenékpusz-

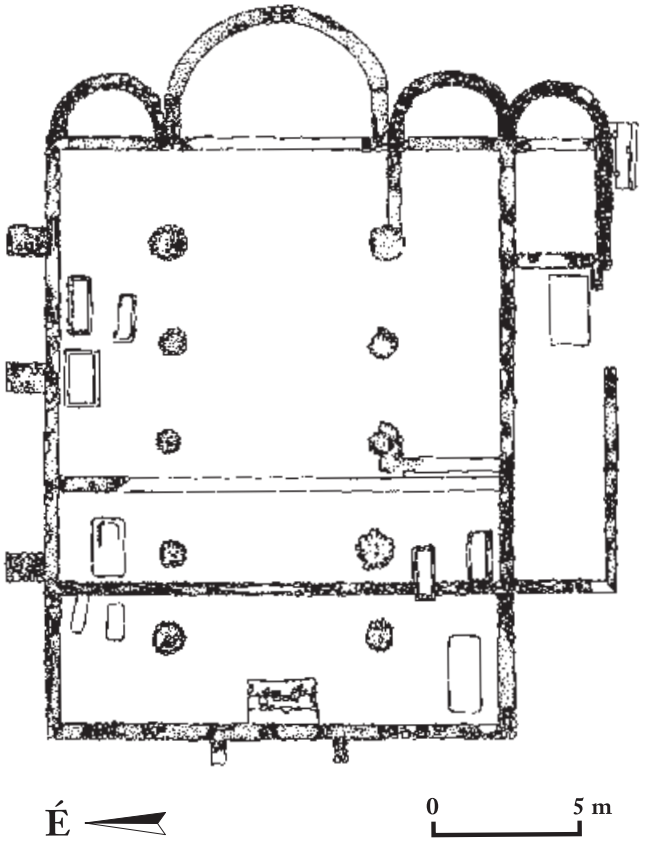

42. Háromhajós templom a keszthely–fenékpusztai késő római erőd falai között, Kr. u. 6–7. sz.

tai késő római erődben volt, ahol egy temetkezésre is használt háromhajós templomot építettek. Valószínűleg az itt élt népesség leszármazottai azon keresztények közé tartoztak, akik a források szerint megérték Nagy Károly hadjáratának időszakát. **(42. kép)**

A KÖZÉP AVAR KOR

A sokszínű kora avar és a késő avar kultúra közötti átmeneti időszakot hívjuk közép avar kornak. E korszak időhatárai a kutatásban ma még heves vita tárgyát képezik, de egyre elfogadottabb a 7. század közepe és a 8. század eleje közé történő keltezés. Azért beszélhetünk új régészeti korszakról, mert ekkorra a sztyeppei, a késő antik, a bizánci és a Meroving jegyeket magukon viselő, kora avar hagyományok egy egységes, új műveltséggé olvadtak össze, melyet újabb külső hatások színeztek. Az egyes ékszertípusok (gömbcsüngős fülbevalók, gyöngyök), kézműves ismeretek (fémművesség, fazekasság), temetkezési szokások (lovas, fülkés sírok) továbbélése alapján megállapítható, hogy a közép avar kor régészeti hagyatéka jelentős részben levezethető a kora avarkorból és mindez a korábbi népesség helyben maradását bizonyítja. Ugyanakkor tanúi lehetünk egyes viseleti tárgyak, díszítőmotívumok (fonatminta, griffábrázolások) megújulásának és a 7. század utolsó harmadában új, a Fekete-tengertől északra fekvő vidékeken is ismert tárgytípusok (szablyák, kerek, patkóalakú és egyenes talpú kengyelek, oldalpálcás zablák), új viseleti elemek (csüngős fülbevalók, nyakperecek, mellboglárok) megjelenésének. E változások hátterében a kazárok elől menekülő, újabb kelet-európai népek (bolgárok) betelepedése sejthető. A közép avar kor fejedelmi rangú temetkezései (Ozora, Igar) új hatalmi központ kialakulására utalnak. A változásokat jelzik a középréteg előkelő szablyás lovassírjai is (Iváncsa, Dunapentele, Budapest). **(43. kép)**

43. Szablyás lovassír a gyenesdiási temetőből

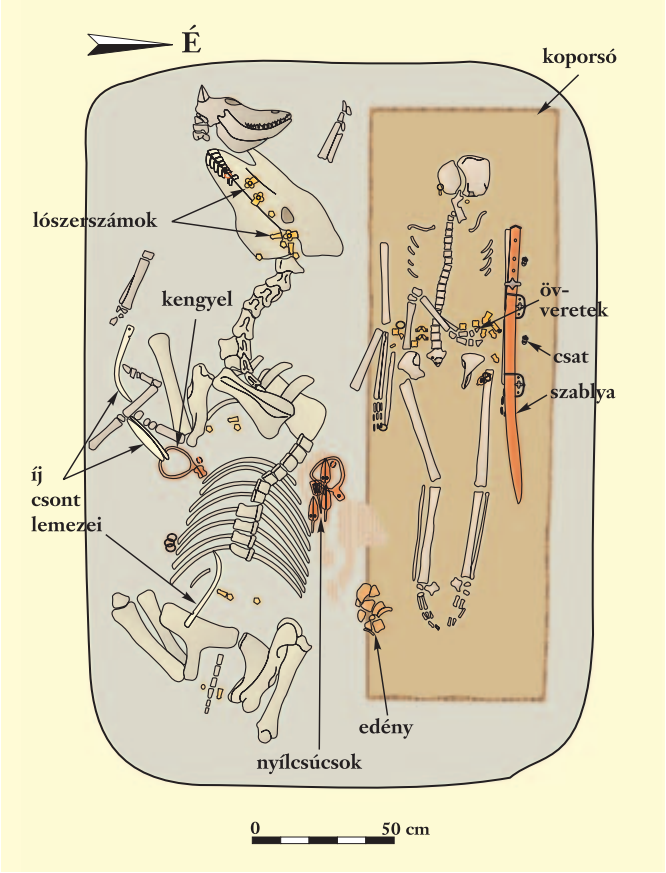

KÉZMŰVESSÉG, VISELET, ESZKÖZÖK

A temetkezési szokások, a fegyverzet és a társadalomszerkezet alapvetően keleti jellege mellett szokatlannak tűnhet, hogy a kora avar kézművesség reprezentatív termékei (fémtárgyak, edények) késő antik, kora bizánci és Merovingkori kézműveshagyományokra **(44. kép)** vezethetők vissza. A tárgyak között kevés az eredeti bizánci import, nagyobb a helyi utánzatok száma és e tény helyi kézművesek tevékenységére vall. Gazdag temetkezéseik arra utalnak, hogy a társadalomban kiemelt szerepe volt a presztízsjavak készítőinek, a szerszámaikkal együtt eltemetett ötvösöknek (Kunszentmárton, Mezőbánd/Band, Csákberény). A kora avar

44. Díszes női övfüggő veretei a budakalászi avar temetőből

kori ékszerek közé tartoznak a férfiak és a nők által egyaránt viselt, piramis alakú és gömbcsüngős fülbevalók, a kiszélesedő végű ezüst karkötők, a színes üveggyöngynyakláncok és a bizánci típusú díszes nyakékek (Deszk, Szegvár).

Az előkelő férfiak kaftánszerű kabátot viseltek, rangjukat a derekukon viselt, ékes csattal kapcsolódó díszes öv jelezte. Az avaroknál használt, mellékszíjakkal ellátott arany-, ezüst- vagy bronzveretes öv bizánci és iráni hatásra alakult ki, és széles körben elterjedt a Bizánci Birodalom peremvidékén Itáliában, a Közép-Duna-medencében és a Fekete-tenger vidékén élő barbároknál. Nem véletlen tehát, ha a pajzs alakú övveretek és a lekerekített végű szíjvégek motívumkincse (életfa, pont-vonal, hal, madár, palmetta, szarvacskák) és készítéstechnikája (granuláció, filigrán, ékkőberakások, ékvésés) is mediterrán eredetű. A férfiak kis tarsolyban tűzkészséget tartottak maguknál, övükre kést függesztettek. A nők a fülbevalók mellett színes gyöngysorokat, karpereceket viseltek. A késő antik és germán motívumokkal díszített korongfibulák viselete a korabeli európai divat ismeretét jelzi. A fej mellett vagy a mellkason talált tűk fátyol vagy köpeny összetűzésére szolgáltak. A nők kis tarsolyban vagy övükhöz erősítve szépítő eszközöket és -szereket (csipesz, fültisztító kanál, kenőcsök, gyógynövények) és munkaeszközöket (tű, kés, orsógomb) hordtak.

Keleti eredetű kézművestechnikák jelenlétét csupán az eszköz- (nyergek) és fegyverkészítés (íjak), a fa-, a bőr-, a csontmegmunkálás és a korongolatlan kerámiakészítés esetében feltételezhetjük. A vasolvasztás nyomait a Dunántúlon sikerült feltárni (Zamárdi, Tarjánpuszta). Az egyszerűbb edényeket helyben állították elő, a jó minőségű, igényes kerámiát fazekasok készítették. A Sió völgyében Szekszárdon egy fazekastelepülést tártak fel több edényégető-kemence maradványaival.

A TELEPÜLÉSEK, AZ ÉLETMÓD

A rendszeres avar kori telepkutatások csupán pár évtizedes múltra tekintenek vissza, és jelentős eredményeket hoztak (Dunaújváros, Kölked, Szekszárd). A kora avar településeken előkerültek a 3-5 méter széles, négyszögletes alakú, félig földbe mélyített, ágasfás-szelemenes szerkezetű házak, valamint a gazdasági épületek és a tároló vermek maradványai. A feltárás során a házak szerkezetére, belső felosztására az oszlop- és a karólyukak elhelyezkedéséből következtethetünk. A dunaújvárosi kora és közép avar kori településen 39 házat és 6 szabadtéri kemencét, a kölkedi telepen 150 házat tártak fel.

A házak tartós használatára utalnak a sarkaikba épített agyagkupolás vagy kőkemencék, de gyakran előfordulnak azonos formájú, a szabadban álló sütőkemencék is. A házakat és a települést árkok vették körül, melyek a csapadék elvezetése mellett az állatok egybentartására és a birtokolt terület körülhatárolására is szolgáltak. A házak elhelyezkedése a terepviszonyokhoz igazodó, laza, szabálytalan településszerkezetre utal. A házak formája, felépítése és a települések szerkezete a közép avar korban is változatlan maradt, és alapvetően a kelet-európai modellnek felelt meg. A településeken nagy számban előkerülő kerámialeletek között megtaláljuk a jól korongolt szürke-, fekete asztali kerámiát és az egyszerű, korongolatlan edényeket, amelyeket főzésre, tárolásra, étkezésre egyaránt használtak. **(45. kép)** A települések állatcsont-le-

45. Korongolt edények a budakalászi avar temetőből

leteinek vizsgálata (a juh- és sertéscsontok nagy száma) arra utal, hogy az avar kori népességre nem a nomád állattartás, hanem a letelepült életmód volt jellemző.

A KÉSEI AVAR KOR

(7–8. század fordulója–811)

Szőke Béla Miklós

TÖRTÉNET

Az avar kaganátus történetében a 8. század a békésen zajló, lassú átalakulás időszaka. A *kagán* mellett ekkor tűnnek fel először alacsonyabb rangú méltóságok is *(katun*, *jugurrus*, *tudun*, *kapkan*, *tarkán* stb.) egy differenciáltabb, vazallusi társadalom tisztségviselőiként. A kagán ritkán, akkor is csak helyi jellegű konfliktusokba kerül szomszédaival, a bajorokkal (703, 714) és az Alpok vidéki szláv törzsekkel (740 körül), az 568-ban Észak-Itáliába települt langobárdokkal pedig egyenesen baráti, szövetségesi viszonyt ápol. Nagy Károly hatalomra kerülésével azonban véget ér a nyugalom korszaka, viharos sebességgel megváltoznak Nyugat-Európa politikai erőviszonyai. A frank király 791 őszén teljes hadi gépezetével az avar kaganátusra támad, hogy a még mindig félelmetes hírű avar népet is a Karoling Birodalom alattvalójává tegye.

A Duna mentén három hadoszlopban felvonuló, ám a hadtáp fontosságát elhanyagoló Károly hadjáratát az avarok halogató taktikája csúfos kudarcra ítéli. A Rába torkolatvidékéig jutva lovainak nagy részét elveszíti, seregét élelem-, vízhiány és betegségek tizedelik, ezért döntő ütközet nélküli visszafordulásra kényszerül. (Feltehetően ennek emléke az 1879-ben Petőházán talált, vésett szalagfonat-díszes, aranyozott vörösréz kehely, aminek nodusán a készítő bajor ötvös neve olvasható: CUNDPALD FECIT.) A kaganátus ellen indított hadjárat puszta ténye mégis elegendő ahhoz, hogy felszínre hozza azokat a belső problémákat, amelyeket az avarok mindaddig sikerrel takargattak a külvilág elől. Ezek a felső vezetésben (lásd például 795-ben a kagán és a jugurrus között kitört háborút vagy a tudun különutas politikáját 796–803 között) csakúgy, mint az alsóbb néprétegeknél (lásd például 805-ben a szlávok zaklatásai elől „*inter Sabariam et Carnuntum*" menekülő kapkánt) régóta létezhettek, s az ismétlődő frank támadások (795, 796) nélkül is hamarosan a kaganátus felbomlásához vezettek volna. 811-re nyilvánvalóvá vált, hogy a kaganátus szétesésének folyamata visszafordíthatatlan. Nagy Károly Aachenbe hívta az összes érdekelt felet, hogy az újonnan kialakult status quo-t szentesítsék. A Dunántúl és a Dráva–Száva köze *Pannonia provincia(e)* néven hivatalosan is közvetlen Karoling-közigazgatás alá kerül, a Dunától északra (ómorva, nyitrai) és a Szávától délre (óhorvát) vazallus fejedelemségek jönnek létre. Bizonytalan, hogy milyen sorsra jutnak a kaganátusnak a Dunától keletre fekvő területei. Egy bizánci forrás, a Sudalexikon *Abaris* és *Bulgaroi* címszavai alapján feltételezik, hogy Krum kán 803–804 táján óbolgár fennhatóság alá vonja az itt élő avarokat. A jóval később összeállított lexikon vonatkozó adatai azonban toposz-jellegűek, kevés és bizonytalan utalással. Valószínűbb, hogy egyfajta, a Karoling Birodalomhoz és (időlegesen talán) a kazár kaganátushoz is laza vazallusi kötelékkel kapcsolódó államalakulatot létesítettek itt az avarok. Mindössze a Marostól délre eső területek és az erdélyi arany- és sóbányák környéke kerülnek a 820-as évek végétől óbolgár fennhatóság alá. **(46. kép)**

46. Vasabroncsos favödör. Söjtör

KUTATÁSTÖRTÉNET

A korszak legmarkánsabb új tárgycsoportja, „vezérlelete" a griffes és az indás díszű, öntött övgarnitúra. Nem véletlen, hogy a korszak kutatástörténete lényegében ennek rendszerezési kísérleteiről szól. Az 1930-as években *Alföldi András* és *Fettich Nándor* mutatták ki, hogy az addig késő római–hun kori vagy szarmata hagyatéknak tartott, öntött övdíszek a kései avar időszak emlékei. Ám a korszak abszolút kronológiai határairól máig nem alakult ki konszenzus. Míg egyesek Kuvrat fiainak Kárpát-medencébe településével (670) kötötték össze a kései, öntött bronz övdíszek feltűnését, mások mintegy fél évszázaddal korábbra helyezték a kezdeteket (620–630), újabban pedig inkább 710–730 tájára keltezik azokat. **(47. kép)**

Hasonlóan bizonytalan a korszak vége. Vannak, főként a környező országokban, akik már az első frank hadjárattal véget vetnek az avar kornak (791), mások a 830-as, 840-es évekig keltezik a legkésőbbi lelettípusokat, nem kevesen pedig úgy vélik, hogy az avar műveltség megélte a honfoglaló magyarok betelepülését (895–900). E keltezési bizonytalanságot használja ki *László Gyula* „kettős honfoglalás" elmélete, mely szerint Kuvrat nyugatra költöző fiai már legalább részben magyar nyelvű népességgel érkeztek a Kárpát-medencébe – ők a *Kijevi Évkönyvek* „fehér ma-

47. Állatküzdelmi jelenettel díszített szíjvég és griffen ülő női alak egy késő avar övkészletről. Budakalász

48. Üveggyöngydíszes, aranyozott bronz fülbevaló. Gyenesdiás

gyarjai" –, akiket több évszázaddal később nyelvrokonaik, a honfoglaló „fekete magyarok" követtek.

Az elmúlt ötven évben többen is megkísérelték az öntött övdíszeket rendszerezni, belső, relatív kronológiai csoportjaikat meghatározni. Ám egyik csoportosítás sem általánosítható az egész késő avar kaganátus területére, mivel készítőik nem egy elméletileg is megalapozott formarendszerből indultak ki, hanem egy-egy – egyedi vonásokat, esetlegességeket sem nélkülöző – temető emlékanyagából, lásd *Kovrig Ilona* (Alattyán), *Garam Éva* (Tiszafüred) és *Falko Daim* (Leobersdorf) feldolgozásait. A kellő elméleti előkészítés hiánya miatt sok az esetlegesség az olyan – részben már nyugat-európai mintákat követő – tipológiákban is, amelyek az övgarnitúra és a lószerszám egyes veretfajtáinak az egész Kárpát-medencére kiterjedő adatbázisára építenek (*Kiss Gábor*, *Szalontai Csaba*, *Bende Lívia* stb.). Hasonló okok miatt használhatatlan a nagy adatbázisra épülő, matematikai statisztikai és szériációs módszer alkalmazása is *(Peter Stadler*, *Josef Zábojník)*. Az övdíszek mellett jelentősebb kísérletek történtek a lószerszámzat *(Garam Éva)*, a fegyverfajták *(Garam Éva*, *Kiss Attila)*, a női ékszerek *(Szőke Béla Miklós)* és az ún. sárga díszkerámia *(Garam Éva*, *Darina Bialeková)* rendszerezésére is. **(48. kép)**

A közelmúltig a legkevesebbet a késő avar települési viszonyokról tudtunk. A régészeti topográfiai kutatások révén összefüggő területek településtörténeti elemzésére, a nagy beruházásokat (vasút-, autópálya-, víztározó-építéseket) kísérő ásatások segítségével pedig nagy felületek feltárására nyílt lehetőség, néhol egész falvakat tárt fel az ásó (Kisalföld, Kis-Balaton). Ezek leletanyagának nagy részét a kerámialeletek és az állatcsontok, a szenült magvak alkotják, melyek révén az életnek végre olyan területeire is bepillantást nyerhetünk, mint a gazdálkodási- és az életmód vagy az étkezési kultúra.

A TEMETŐK, A TÁRSADALOM

A korszak arisztokráciájának temetkezései ismeretlenek, sőt még az alsóbb vezetőréteg sírjairól sincsenek megbízható információink. A soros elrendezésű, nagy köznépi temetők több száz sírosak, de csak ritkán folytatják közvetlen a korábbi időszak temetkezési szokásait. Az avar kor végén

49. Övével együtt eltemetett férfi sírjának részlete. Jászapáti

jellegzetes a kis sírszámú, alig egy-két tucat sírból álló temető (Hortobágy–Árkus, Söjtör, Brodski Drenovác). A sírszerkezet, a temetési mód változatos, a szállásterület szélein (Délnyugat-Szlovákia, Délnyugat-Dunántúl, Erdély) gyakori a padmalyos sírgödör s a szlávokkal közösen létesített birituális (hamvasztásos és korhasztásos) sírmező. Továbbra is jellemző pogány szokás, hogy a halottal étel- és/vagy italmellékletet (marha-, juh/kecske-, sertéscsont s

50. Mellboglárok viseleti helyzetben és restaurált állapotban. Gyenesdiás

51. Mozaikszemes gyöngy. Zalakomár

– időben előre haladva egyre inkább – baromfi), bizonyos közösségekben és meghatározott jogállású személyekkel pedig felszerszámozott lovat (esetleg többet is) temetnek. A lovat fémveretes kantárral, egyenes vagy kétszeres S-alakban hajló, oldalpálcás zablával, széles, egyenes talpallójú kengyelpárral és ritkán nyereggel szerszámozzák fel. A férfi harcosok viseletét 2-6 mellékszíjas, öntött bronz veretes díszöv (az övcsat mellett övveretek, lyukvédő veretek, övforgó és nagyszíjvég, továbbá a mellékszíjak veretei és szíjvégei) jellemzi. Legkorábbiak a *négyszögletes testű* övveretek, melyeket főleg griffel, ritkábban indával vagy geometrikus motívummal díszítenek. Ezeket követik a *széles címerpajzs alakú* veretek, ritkán griffel és/vagy más állattal, gyakrabban lapos indával vagy egyéb indadíszítéssel. Legkésőbbiek az övre hármas csoportosításban felszerelt, keskeny *címerpajzs alakú* veretek, áttört indadísszel, állatalakkal, pikkelydísz-kerettel vagy sima felületen vésett-poncolt palmetta-díszítéssel. A *korong alakú*, indás, geometrikus vagy figurális (állatalak, mellkép stb.) díszű veretek csak a kaganátus bizonyos régióiban terjednek el, és az egész időszakban jelen vannak. A nagyszíjvégek jellegzetes díszítései az állatküzdelmi jelenetek és a vonuló griffek, később pedig az inda- és a palmettakompozíciók. A harcossal gyakran vele temetik fegyvereit is (széles végű, csontmerevítős íj, háromtollú nyílhegyek, szablya, lándzsa, balta). **(49. kép)**

A nők szinte állandó viseleti tárgyai az üveggyöngy-csüngős függőpár, a dinnyemag- és kásagyöngyös nyaklánc. A felsőruhát ritkán kerek mellboglárpár fogja össze, a kart huzalkarperecek, a kézujjakat spirális drót- vagy lemezgyűrűk ékítik. **(50. kép)**

A korszak végére a férfiak viseletéből egyre inkább elmarad a díszöv, a fegyverek között új, nyugati típusok (hosszú harci kés, az ún. *langsax*, továbbá szárnyas lándzsa, horgas sarkantyú, köpűs, szakállas nyílhegy) tűnnek fel. A nők ékszerei között pedig mind gyakoribb lesz a nyugati típusú lemezgyöngycsüngős függő, a drótékszerek, a többtagú rúd- és mozaikszemes gyöngyből fűzött nyaklánc, a pánt- és pajzsosan kiszélesedő fejű lemezgyűrű. **(51. kép)**

KÉZMŰVESSÉG

A korábbi avar időszakhoz képest lényeges változás, hogy az addig sokféle anyagból és technikai eljárással készített, sőt gyakran importból származó övdíszeket immár egyetlen anyagból és technikával, bronzöntéssel készítik, a veretek díszítése pedig néhány alapelemre (griff, inda) korlátozódva kanonizálódik, s az egész Kárpát-medencére kiterjedően egységesül. Az övdíszeket a köznép részére – az egyes veretfajtákból szériákat öntve – tömegtermékként állítják elő a műhelyek, melyek működéséről, ellátási körzetéről, kisugárzásáról, „gyártási spektrumáról", művészeti kapcsolatairól és az ott dolgozó ötvösök képzettségéről, származásáról egyelőre igencsak felületesek az ismereteink. A tömegtermék-jelleg miatt valószínűtlen, hogy az övdíszek készítésekor vagy a garnitúrák összeállításakor meghatározó szempont volt (mint feltételezik), hogy azok valamiféle ideológiai tartalmat is közvetítettek. **(52. kép)** Kevés kivételként eltérő készítésmódú, nemesfémből készült garnitúrák is ismertek, melyeket egyes kutatók direkt bizánci importnak tartanak (Hohenberg, Mikulčice, Mátészalka, Kolozsvár/Cluj, Szamosfalva/Someşeni, Presztovác), bár inkább az

52. Késő avar „griffes-indás" bronz övgarnitúra késsel és csont bogozóval. Zalakomár

avar arisztokrácia részére dolgozó, bizánci iskolázottságú, helyi mestereknek a termékei lehetnek.

Külön fejezetet érdemel a kései avar kor kiemelkedő művészeti emléke, a *nagyszentmiklósi kincs*. Az 1799-ben a bánáti Nagyszentmiklóson talált kincs 23 aranyedényből álló, fejedelmi asztalra szánt étkészlet (korsók, szilkék, tálak, csészék, kelyhek, rythonok, ivócsanakok stb.). Legkorábbi darabjai már a 7. század második felében elkészültek, a teljes asztali készlet azonban csak a kései időszakra állt össze. Művészeti értékelésével, kulturális kapcsolatainak, kultúrtörténeti jelentőségének feltárásával régészek, művészettörténészek több generációja is foglalkozott már (*Hampel József*, *Nagy Géza*, *Josef Strzygowski*, *Alois Riegl*, *Horváth Tibor*, *Nicolai Mavrodinov*, *Fettich Nándor*, *László Gyula* stb.). Ám máig eldöntetlenek olyan alapvető kérdések, hogy kik, hol és mikor készítették, ki volt a megrendelő, mikor és miért rejtették el, továbbá, hogy közvetve vagy közvetlenül fejtett-e ki hatást az avar kaganátusban működő ötvösműhelyekre, ami alapján a kései avar kor végén készült tárgyakat az ún. „nagyszentmiklósi horizonthoz" kötjük.

A TELEPEK

Az utóbbi évtizedekben örvendetesen megszaporodott telepfeltárások révén települési objektumok százai váltak ismertté a Kárpát-medence egész területén. Míg a Dunántúlra a viszonylag sűrűn beépített halmaztelepülés, a Dunától keletre inkább a lazább szerkezetű, egymástól akár 20-50 méterre fekvő, árokkal kerített házbokrokból álló település a jellemző. **(53. kép)**

Általános a nyeregtetős félveremház (3-4×4-4,5 méter), bejáratával szemben kő- (Dunántúl) vagy agyagkemencével (Nagyalföld), a deszkával bélelt kút, a fedett földól (főleg a Dunántúlon), a néha ugyancsak fával bélelt, fedett tárolóverem, a nyitott munkagödör oldalába vájt, agyagtapasztású sütőkemence, a különböző feladatú műhelygödör stb. Ezek alapján bizonyos, hogy a hajdan nomád avarság nagy része már állandóan letelepült, paraszti gazdálkodást

53. Kőkemencés, két cölöpös, késő avar kori ház. Lébény–Billedomb

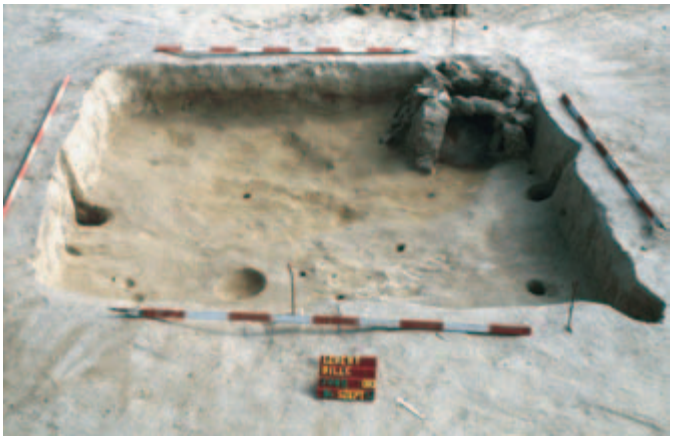

54. Kenyér és hús sütésére szolgáló sütőharang vagy parázsborító. Hunya

folytatott. Ennek emlékei a telepeken talált mezőgazdasági vaseszközök (eke vasrészei, a sarló, a kasza, az olló, a metszőkés, az ár stb.), a konyhai, a tároló- és az asztali kerámiafajták (a sárga színű, korongolt szilkék, bögrék, palackok, a változatos minőségű fazekak, tálak s a nagyméretű magszárító medencék, lepénysütő tálak, parázsborítók stb.) vagy egyéb kisleletek (orsógombok, szövőszék-nehezékek, őrlő- és fenőkövek) is. A településmaradványok pontosabb keltezését hátráltatja, hogy egyelőre hiányzik a kerámialeletek megbízható tipológiai és kronológiai rendszerezése, ezért a települések többsége – a Mátra-vidéktől a Kisalföldig és a Kis-Balatonig – csak tág keretek között tehető a kései avar korra. **(54., 55. kép)**

Egyelőre tudományos vita tárgya, hogy a Duna–Tisza közén és a Nagyalföld településein (Eperjes, Hunya, Örménykút, Tiszafüred, Veresegyház) talált speciális edényformák az itt élt népesség eltérő életmódját és kulturális kapcsolatait vagy kronológiai különbségeit tükrözik-e. A kézzel formált cserépüst, a sütőharang (vagy parázsborító), a nagyszámú tárolóedény és a sajátos díszítésmódok (például a rácsmintás pecsétlés és a szaltovói típusú, felülkarcolt díszítés) elterjedésének térbeli körülhatároltsága egyelőre azt a véleményt látszik erősíteni, hogy ez az emlékcsoport csak az egységes kései avar kaganátus megszűnésekor jelent meg itt (eperjesi, hunyai fázis). Talán ugyanekkor létesült egy szláv telep a Felső-Tisza vidéki Gergelyiugornyán speciális szláv edényfajtákkal, mint például lepénysütő tálakkal, magszárító medencékkel, és jöttek létre dunai bolgár telepek a Maros völgyének középső fo-

55. Rövid kasza és sarló a budakalászi avar temető egyik sírjából

lyásvidékén, Maroskarna (Blandiana – Románia) környékén a rájuk jellemző, fényezett felületű, vörös és fekete díszkerámia töredékeivel.

A kaganátus törzsterületén megszaporodó telepkutatások lehetővé teszik, hogy a peremterületeken folyó telepfeltárások eredményeit is árnyaltabban elemezzük, a sematikusan szlávnak meghatározott kerámiát funkció, forma, díszítés és készítésmód alapján csoportosítsuk, s a történeti valósághoz hűen értékeljük. A Dunától északra feltárt sáncvárak (például Mikulčice, Pobedim – Csehország) korai fázisa alapján pedig képet alkothatunk a kései avar kaganátus határvárairól is.

A KAROLING-KOR

(811–896)

Szőke Béla Miklós

TÖRTÉNET

A Karoling Birodalom keleti határvidékén a 8–9. század fordulóján kialakított közigazgatást *(Pannonia provincia[e], Oriens)* 828-ban jelentősen átszervezik. Ennek oka, hogy a Dráva–Száva közén fekvő *Pannonia inferior* tartomány Ljudevit dux lázadásával (819–822), ám ténylegesen csak az ezt követő óbolgár terjeszkedéssel (828) elveszik a birodalom számára. Stratégiai helyét és szerepét a Dunántúl déli fele veszi át. Ettől kezdve a Rába–Dráva közötti dél-dunántúli terület az új *Pannonia inferior*, a tőle északra és nyugatra fekvő tartományrész pedig *Pannonia superior*, míg az addig egységesen irányított Alpok vidékét négy nagy grófságra (Friaul, Isztria, Karintia, Krajna) bontják. Pannoniában is ekkor jelenhettek meg az első grófságok, így a Felső-Duna mentén és Savaria/Szombathely körzetében Ratbod és Rihharius *comitatus*a, Alsó-Pannoniában pedig Mosaburg központtal Priwina grófsága. **(56. kép)**

A keleti frank birodalom keleti végein a térítő tevékenység a kezdetektől (lásd a Duna menti püspöki konferenciát 796-ban) a bajor püspökségek feladata: a Dunántúl déli részén, a Rábától a Dráváig és a Dunáig, továbbá a Balaton körül Salzburg, ettől északra Passau, még tovább északra és nyugatra pedig Regensburg osztoznak a volt kaganátus területén, míg az aquileiai patriarcha a Drávától délre fekvő területeken misszionálhat.

A vazallus fejedelemségek közül a Dunától északra létesült nagymorva fejedelemség Moimir (830 körül–846), Rasztiszlav (846–870), majd Szvatopluk (870–894) alatt végig harcban áll a Karoling Birodalommal. E harcok jellegzetesen kora feudális küzdelmek, a béke ára minden esetben a hűbéri eskü megerősítése és az adófizetés. Amint ez veszélyes mértékben kezd meginogni, a hűbérúr, Német Lajos, majd Arnulf azonnal érvényt szerez akaratának, és a morva uralkodó család egy következő tagját segíti a fejedelmi trónra. A század közepétől Rasztiszlav rendre sikerrel kerül ki a katonai összecsapásokból. Ezen felbuzdulva megkísérel egyházi téren is függetlenné válni. Ehhez előbb (855) I. Miklós pápa, majd (863) III. Mikhaél császár támogatását kéri. Utóbbi Konstantint (Kyrill) és Metódot küldi a morva földre, akik nemcsak itt, de Pannoniában (866) is sikerrel térítenek. Metódot II. Hadrianus pápa Sirmium (Pannonia) érsekévé (870) nevezi ki – a pápaság egyik korai kísérleteként arra, hogy a tartományi egyházak autonóm különállásán léket ejtsen. A salzburgiak azonban Metódot elfogják, kolostorba zárják, s csak évekkel később, a forchheimi béke (874) eredményeként mint Morávia püspökét engedik szabadon, Pannonia pedig újra Salzburg fennhatósága alá kerül.

56. Karddal eltemetett férfi sírja és restaurált kardja. Garabonc–Ófalu

A 9. század első évtizedeiben kiépült hatalmi-politikai szerkezet lényegében változatlan marad a század második felében is. A keleti határterületeken sehol, még rövid időre sem alakul ki egy újabb nagyhatalom. A „Nagymorva Birodalom" fogalma legújabb kori történetírói találmány, Konstantinos Porphyrogennetos *(De administrando imperio c. 13, 38, 40–42)* *„Megalé Moravia"* kifejezésének az eredeti tartalmától merőben eltérő magyarázata.

57. Sarkantyú, tűzkő, csiholó, kés, csat. Karoling kori férfisír leletei. Alsórajk

Míg a Karoling Birodalom közvetlen érdekszférájába tartozó területekről viszonylag bőséges és megbízható információval rendelkezünk, a Dunától keletre eső területekről szinte semmit sem tudunk. Annyi bizonyos, hogy a Maros középső folyásvidéke, Bánát és Bácska térsége bolgár kézre került, amit mind írásos emlék (892-ben Arnulf császár a bolgároktól azt kéri, hogy ne szállítsanak sót a morváknak), mind régészeti leletek igazolnak. A Marostól északra fekvő területekről azonban éppúgy hiányoznak a történeti adatok, mint a biztosan keltezhető régészeti emlékek. Semmi nem támasztja alá tehát azokat a feltevéseket, amelyek szerint a Duna–Tisza köze és a Dél-Alföld a Nagymorva Birodalom része volt, de azt sem, hogy az óbolgár kánság fennhatósága alá tartozott.

KUTATÁSTÖRTÉNET

A Karoling-kori Pannonia egyik közigazgatási központját, Priwina és Chozil grófságának székhelyét, *Mosaburg*ot már a múlt században lokalizálják Zalavár–Vársziget en. Rendszeres régészeti kutatása ennek ellenére viszonylag későn, csak az 1950-es évek elejétől indul meg. Előbb *Fehér Géza* (1954-ig), majd közel 40 éven át *Cs. Sós Ágnes* irányítja Zalavár–Vársziget en és a környező szigeteken a kutatásokat (1992-ig), jelenleg pedig *Szőke Béla Miklós* a feltárások vezetője. Mosaburg/Zalavár tágabb környékén, az Alsó-Zala völgyében is módszeres és eredményes régészeti kutatás folyik, tucatnyi település- és temetőmaradvány kerül napvilágra, míg Pannonia más tájain inkább csak véletlenszerűen váltak ismertté a korszak régészeti emlékei, főként temetkezései (Sopron, Győr, Sárvár, Szombathely és Kaposvár környékén). **(55. kép)**

Mosaburg/Zalavár régészeti kutatására sokáig erősen hatott az, hogy látszólag sok közös vonást mutat az avar kaganátus romjain létrejött (ómorva, nyitrai, óhorvát stb.) vazallus fejedelemségekkel. Utóbbiak azonban a mai utódok számára egyúttal nemzeti létük első csíráit is jelentik, ezért természetszerű, hogy az ott feltárt sáncvárak, udvarházak, templomok, szolgálónépi falvak és temetők leletanyagát az adott fejedelemség „államalkotó" nemzetének emlékanyagával azonosítják. Így lett például a Morva-medencében megismert régészeti emlékanyag „nagymorva", s mindazon terület, ahol a morva ékszerekhez, használati eszközökhöz hasonlók előkerültek, a Nagymorva Birodalom része. E felfogás szellemében a zalavári leleteket szlávnak, sőt morva-szlávnak, magát a központot pedig pannon-szláv fejedelmi központnak határozták meg. Ez lassan behatolt a közgondolkodásba is, Zalavár lett a magyarországi „szláv kutatás" központja. **(56. kép)** Fel sem merült, hogy a hasonlóságok éppen egyfajta régió- és etnikum-feletti, a Karoling Birodalom által meghatározott kulturális azonosságból következnek, s hogy egy „független" pannon-szláv fejedelemség feltevésének semmiféle reális alapja nincs, sőt a Karoling Birodalom kiépítésének Nagy Károly-i programja éppen egy ezzel ellentétes fejlődésben volt érdekelt.

A Dunától keletre fekvő területeken a késő avar kori és a honfoglaló magyar emlékanyag között hiányzik egy, a dunántúlihoz hasonlóan markánsan elkülönülő, Karoling-kori emlékcsoport. Ezt a hiányt, mivel a magyar honfoglalást megelőzően jelentősebb magyar népesség nem települt a Kárpát-medencébe, csakis a késő avar emlékanyag

58. Kislány sírjából származó ékszerek. Zalavár–Vársziget, Mária templom körüli temető

egy részének a 9. századra keltezésével lehetne megszüntetni. Erről azonban – a késő avar emlékanyag módszeres rendszerezése hiányában – egyelőre csak az elméleti megállapítások szintjén beszélhetünk.

A TEMETŐK

Az avar kaganátus felbomlásával az addig lakatlan gyepűelve – nyugatra a Bécsi erdő és az Enns közötti terület, délnyugatra a Zala folyó és a Graz közötti térség, illetve a Muraköz – mindkét irányból elkezd benépesedni, keletről (nyugati) szláv, „avar", nyugatról, a Karoling Birodalom belsejéből pedig „germán" telepesekkel. Az olyan új grófságba pedig, mint Mosaburg/Zalavár és környéke – az utóbbi két évtizedben feltárt temetők régészeti és embertani elemzése alapján – még távolabbi vidékekről is költöznek fegyverforgató vagy valamely kézműves mesterségben jártas, kereskedéshez értő vagy csak jobb megélhetést kereső betelepülők: (dunai) óbolgár, déli (dalmáciai óhorvát) és nyugati (morva) szláv, germán (bajor, alemann) és északi szláv eredetű (wilz) elemek, jelentősen tarkítva ezzel a helyi, a nyugati (duleb) szlávokkal már amúgy is kevert, késő avar népességet. Ezek azután részben templomok köré temetkeznek – néha az ezret is meghaladó számú, gyakran több rétegben is egymás fölé ásott sírral –, részben pedig azoktól távolabb, pogány szent ligetekben fekvő, néhány rokon nagycsalád halottainak befogadására létesített, soros temetőben. Az utóbbiakban megőriznek még olyan pogány szokásokat, mint az étel- és italmelléklet túlvilági útra adása (tyúk, tojás, ritkábban sertés, juh/kecske és agyagedény, favödör), részleges állattemetés (ún. csonkolt marhakoponya sírba tétele – a Felső-Dunavölgyben Tullntól Sopron környékéig) vagy a halotthamvasztás szokása (például az ún. „halottak háza" Alsórajkon).

A század közepére kialakul egy vékony vezető réteg, amely a templom körüli temető legelőkelőbb részén, részben a keresztény előírásnak megfelelően minden melléklet nélkül, részben azonban rangjának megfelelően: a nőket míves kivitelű, aranyból és ezüstből készült függőkkel, lemezgombbal, korongfibulával, gyűrűvel, a férfiakat pedig díszes sarkantyúgarnitúrával temeti el. A köznép viselete erre az időszakra egységesül, leegyszerűsödik. A férfiak egyszerű vascsattal összefogott övéről egy bőr tarsoly, benne tűzszerszámmal, fésűvel, borotvával és egy vékony fémpánttal megerősített, bőrrel bevont fa késtok lóg le, benne széles pengéjű, hegye felé csapott hátú, vércsatornás késsel. Minden közösségben van néhány harcos, akit íjával, köpűs nyílhegyeivel, szárnyas lándzsájával, szakállas baltájával és kardjával vagy hosszú harci késével (ún. *Langsax*), továbbá sarkantyúgarnitúrájával temetnek el. A nők fejdísze az egyszerű drótékszerek mellett a gyakran aranyozott bronzból öntött, kétoldalas szőlőfürtös függőpár, az egyszerű lemez- vagy üveggomb-pár, a többtagú rúd- és mozaikszemes gyöngyökből fűzött nyaklánc, a széles pajzsos fejű bronz lemezgyűrű, textilövükbe pedig gyakran tűznek bele egy keskeny pengéjű, agancsnyelű vaskést. Nem ritkán velük temetik a tűt egy vas- vagy bronzlemez tűtartóban és az orsót egy agyag orsógombbal.

Amíg a Dunántúlon, a Dráva–Száva közén vagy a Dunától északra fekvő Kisalföldön jól elválnak a Karolingkor temetkezései a megelőző időszakétól (ezekhez sorolható még a Bélapátfalván feltárt kis temető is), addig az Alföldön egyelőre hiányoznak a szolid támpontok a korszak temetkezéseinek kiválasztásához.

A TELEPEK

A késő avar korhoz képest nem változnak a falusias települések formái, a házak, a vermek, a kutak, a műhelygödrök típusai. Némely esetben a település szolgálónépi jellege az építményekben is visszatükröződik: sütőkemencék (Balatonmagyaród–Hídvégpuszta), kovácsműhely (Zalaszabar–Borjúállás sziget) jelennek meg a település szélén vagy attól távolabb, mint például a vaskohók (Nemeskér) stb. Az új típusú arisztokrácia jellemző birtokközpontja a Karoling *curtis* mintájára épített, palánkfallal körülvett, magántemplommal rendelkező nemesi udvarház (Zalaszabar–Borjúállás-sziget, Břeclav–Pohansko, Gars-Thunau). Végül a legmagasabb szintű, már városias település példája Mosaburg/Zalavár, ahol nagyméretű, több osztatú, faoszlopokon álló vagy „talpas", emeletes (?), boronaházakat (15-17×8-10 méter) és több helyiséges gazdasági épületeket emelnek, a vermek s a kutak egy részét deszkával bélelik, a kutak másik részét s bizonyos műhelyeket pedig szárazon vagy agyagba rakott homokkövekkel falazzák ki. **(57. kép)**

A század közepétől manufaktúra-szerű műhelyek képesek már egyenletesen jó minőségű, csengő hangú, vékony-

59. Fával bélelt kút. Zalavár–Vársziget, telep

60. Kereszttel és állatalakokkal díszített, agancsból készült sótartó. Zalavár–Vársziget, telep

falú kerámiát is készíteni. A korábbi tojásdad és gömbös edények mellett egyre gyakoribb lesz a széles szájú, erős vállú, szűk aljú forma, amelyeket gazdagon díszítenek bekarcolt hullámvonal- és vízszintes vonalkötegek, továbbá ferde, fésűszerű beszúrkálások. Megújul a díszkerámia, az asztali edények csoportja is, fényezett felületű, aranyló barna színű, antik edényformákat idéző palackok, kétfülű asztali amforák, lapos és mély tálak, szilkék, poharak, fedők, kulacsok stb. jelennek meg. **(58. kép)**

Az Alföld településein – a temetkezésekhez viszonyítva – valamivel határozottabban érzékelhető, hogy a 9. századba érkeztünk. A század közepe felé eltűnnek a kézzel formált edényformák és a hozzájuk kapcsolódó díszítésmódok (bográcsok, sütőharang, fazekak, pecsételt díszítés). Szinte kizárólagossá válik a korongolt kerámia, amely a dunántúlihoz hasonlóan – új formákkal, díszítésekkel és készítési technológiával (új sovanyító anyagok felhasználásával) is különbözött az előző időszakétól (örménykúti fázis). Mivel korongolt bográcsok és más, a honfoglaló magyarságra jellemző edényforma még nem jelenik meg, megszűnése nem keltezhető a 10. század elejénél sokkal későbbi időre.

MOSABURG/ZALAVÁR

A Karoling-kori Alsó-Pannonia Mosaburg székhelyű grófságát alapító Priwinát a 830-as évek elején Moimar, morva herceg Nyitráról száműzi. Priwina ekkor Ratbodhoz, a keleti tartomány prefectusához jön. Német Lajos császár parancsára Treisma (ma: Traismauer – Ausztria) Szent Márton templomában megkeresztelik, majd a császár Ratbod gondjaira bízza őt, ám hamarosan viszály támad közöttük. Priwina övéivel együtt előbb a bolgárok földjére, majd a sisciai (sziszeki) Ratimar herceghez költözik, végül a krajnai Salacho gróf fogadja magához, aki 838–840 táján kibékíti Ratboddal. Hamarosan Német Lajos is megbocsájt, s hűbérbirtokot ad neki Alsó-Pannoniában. „*Itt kezdett akkor lakni, és egy erődítményt kezdett építeni a Sala folyó egy mocsaras szigetén* (= Zalavár–Várszigeten), *és elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket és országának nagy ura lett.*”

Civitas Priwinae, castrum Chezilonis, Mosapurc (Conversio) virágkora a 840 és 900 közötti időszakra esik. A szi-

get déli harmadát egy földsáncra emelt palánkfal védte, ahol maga Priwina és fia, Chozil lakhatott háznépével együtt. A sáncárok túloldalán, a sziget kocsánytalan tölgyfa gerendákból emelt palánkfallal elkerített északi harmadán egyházi személyek élhettek Priwina udvari papja vezetése alatt, s itt találhatott szállást alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is. Végül mindkettőtől keletre terül el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár. Körben a szigetet csak a század vége felé erődítették meg egy kő homlokfalú, kazettás szerkezetű sánccal. Erődített udvarháza megépítése után Priwina első dolga, hogy azon belül *(infra munimen)* egy templomot rakasson, amit 850. január 24-én a salzburgi Liupram (836–859) érsek Mária tiszteletére szentel fel. Ezt követően Priwina „kérésére” Liupram érsek Salzburgból mesterembereket küld, akik Priwina városában *(infra civitatem Priwinae)* egy „tiszteletre méltó templomot” építenek. A templomot, amiben „Adrianus mártír pihent eltemetve”, Liupram „előkészítette arra is, hogy szerzetesek zsolozmázhassanak benne”. Ugyanezen városban *(in eadem civitate)* volt még a Conversio szerint egy Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom is. A városon kívül *(foris civitatem)* Priwina életében 16, Chozil idejében, a 870-es évek elejéig pedig további 12 templom épül, amelyeket részben már az új salzburgi érsek, Adalwin (859–873) szentel fel. **(59. kép)**

61. Légifelvétel a Szt. Adorján templom feltárásáról, Zalavár–Vársziget, 2000.

62. Leletek a Szt. Adorján templom körüli temető sírjaiból, Zalavár–Vársziget

Az összesen mintegy 31 templomból az utóbbi fél évszázadban folytatott régészeti kutatások révén mindössze négy templom vált ismertté. Az egyik – ismeretlen mértékben módosult – templom alaprajzát Zalavár–Vársziget-ről Giulio Turco egy 1569-ben felvett alaprajzából ismerjük. Eszerint a végvárrá átalakított Szent Adorján bencés monostor temploma egy háromhajós (?), félköríves szentélyzáródású csarnoktemplom. Az alapján, hogy a templom a Várszigetnek a Karoling-korban Priwina és Chozil udvarházát magába foglaló déli harmadában állt, s körülötte 1951–1954-ben 9. századi és Árpád-kori sírokat tártak fel, nagyon valószínű, hogy az 1019-ben Szent Adorján tiszteletére felszentelt bencés templom előzménye a 850-ben *Mária tiszteletére* emelt templom volt. **(59., 60. kép)**

A sziget északi harmadát kerítő palánkfal déli szélénél az 1980-as évektől egy ca. 50×25 méteres zarándoktemplom alapjai kerültek napvilágra. A templom egyapszsios félköríves szentélyfejéhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik, a pilléres támaszsorú mellékhajók az apszishoz egyenes zárófallal kapcsolódnak. A karzathoz és a délnyugati sarkán szögletes lépcsőtoronyhoz nyugaton egy nagy alapterületű, nyitott udvarú, emeletes előtér csatlakozik, melynek nyugati homlokzatához egy kör alapú harangtornyot építettek. Legsajátosabb építészeti eleme azonban a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését lehetővé tevő, félig föld alá süllyesztett, félköríves folyosó és az abból nyíló, három kápolna koszorúja. A templomot itt is szorosan körbezárta egy többrétegű Karoling-kori temető. A templom mellett előkerült nagyméretű harangjának öntőgödre az agyag öntőforma maradványával és az a műhely is, ahol a templom színes és festett ablaküvegeit készítették. Mindkét műhely európai jelentőségű ipari műemlék! A templom építtetője minden bizonnyal Liupram salzburgi érsek, aki 850/54–859(870) között *infra civitatem Priwinae* emeltette fel a *Szent Adorján templom*ot. **(61. kép)**

A harmadik templom a Várszigettől északra, Zalavár–Récéskút szigeten vált ismertté mint egy nemesi udvarház azonosíthatatlan titulusú magántemploma. A téglalap alakú kőtemplomhoz (20,5×12 méter) három „beírt” félköríves apszis, nyugaton pedig karzat és egy négyszögletes lépcsőtorony tartozik. Feltehetően még a 9. században pilléres támaszsorokkal háromhajóssá építik át. A templomot habarcsba rakott lapos homokkövekből és római kövekből építették fel, padlóját nagy lapos gránitkövek fedték, az apszisokat pedig terrazzo-padlóval borították.

Végül a Várszigettől délre, Zalaszabar–Borjúállás szigeten, egy paliszádfallal kerített nemesi udvarházban állt egy egyenes szentélyzáródású, egyhajós, fából épült, „talpas ház”-típusú csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (17×7 méter). Az apszis előtt, a hajó felső harmadában egy sekélyen alapozott szentélyrekesztő korlát alapozása került elő. A templom alaprajzát jórészt a templom körüli temető sírjai által üresen hagyott terület és az a néhány nagyobb kő rajzolta ki, amelyek a nagyméretű, vízszintes talpgerendákat alátámasztották. **(62. kép)**

63. Oszlopfő Zalavár–Várszigetről

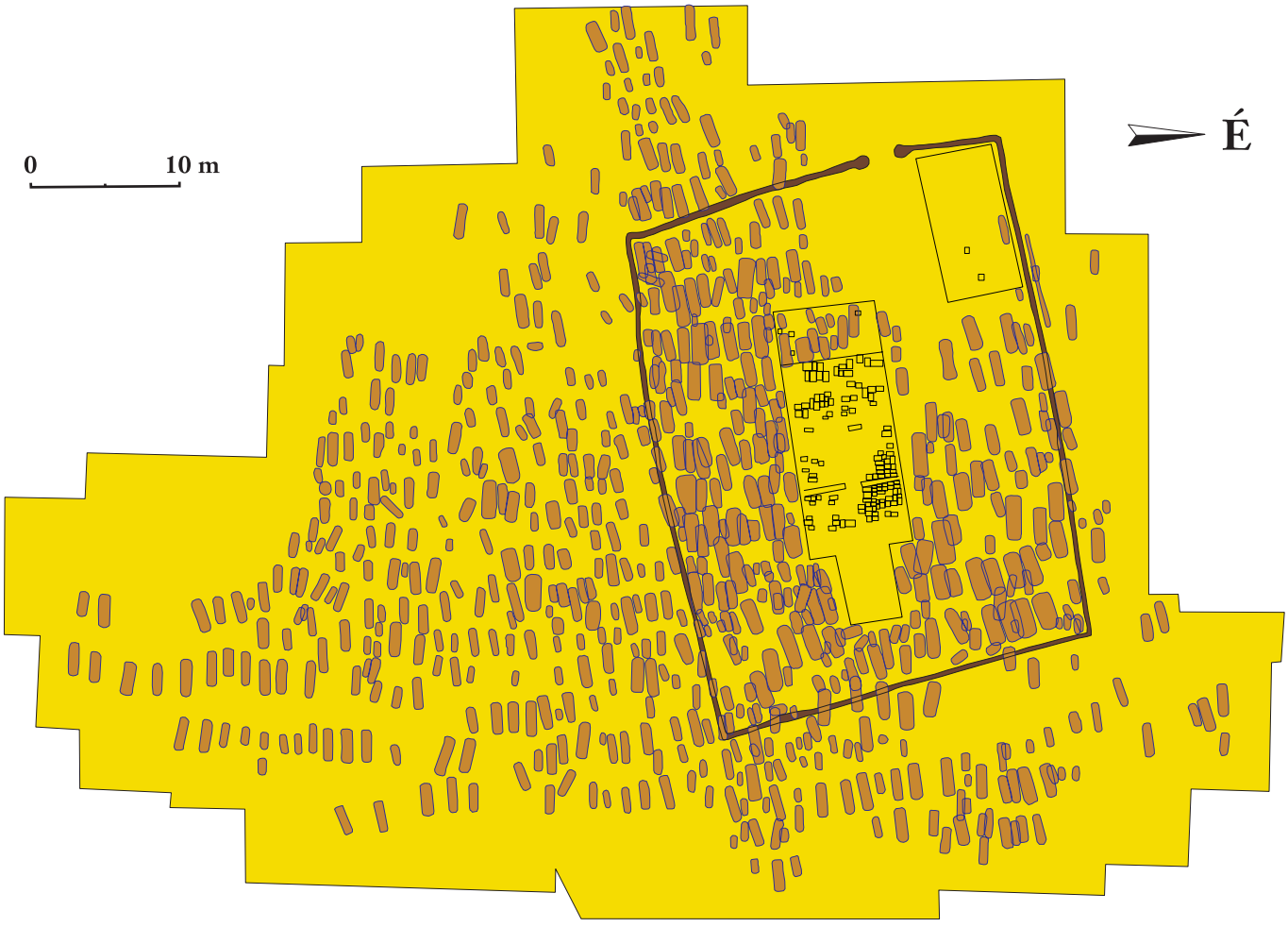

64. Karoling nemesi udvarház és templom. Zalaszabar–Borjúállás-sziget

XI. A HONFOGLALÁS KORA

A Kárpát-medence 10-11. századi magyar sírleletei

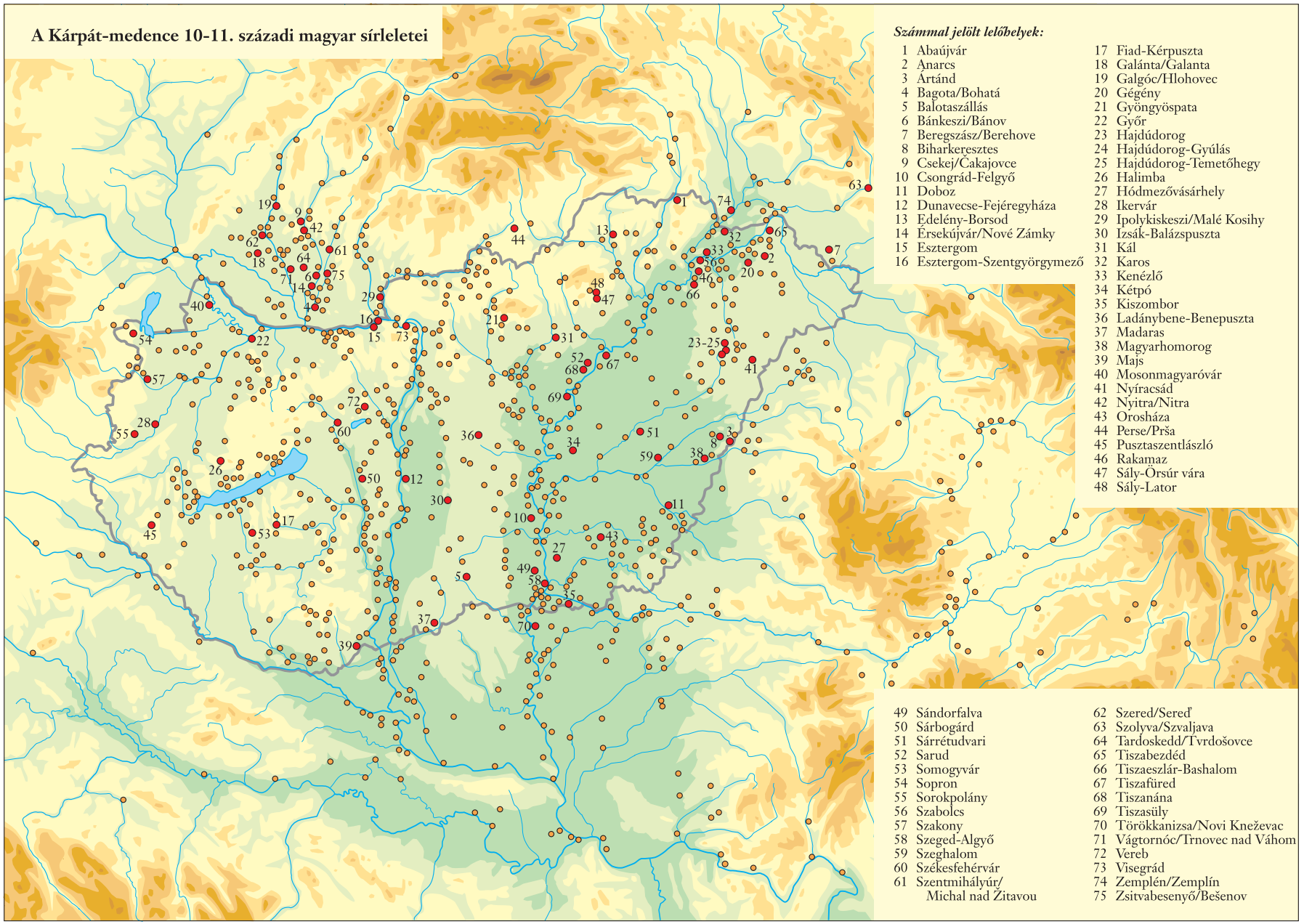

Számmal jelölt lelőhelyek:

1 Abaújvár
2 Anarcs
3 Ártánd
4 Bagota/Bohatá
5 Balotaszállás
6 Bánkeszi/Bánov
7 Beregszász/Berehove
8 Biharkeresztes
9 Csekej/Čakajovce
10 Csongrád-Felgyő
11 Doboz
12 Dunavecse-Fejéregyháza
13 Edelény-Borsod
14 Érsekújvár/Nové Zámky
15 Esztergom
16 Esztergom-Szentgyörgymező
17 Fiad-Kérpuszta
18 Galánta/Galanta
19 Galgóc/Hlohovec
20 Gégény
21 Gyöngyöspata
22 Győr
23 Hajdúdorog
24 Hajdúdorog-Gyúlás
25 Hajdúdorog-Temetőhegy
26 Halimba
27 Hódmezővásárhely
28 Ikervár
29 Ipolykiskeszi/Malé Kosihy
30 Izsák-Balázspuszta
31 Kál
32 Karos
33 Kenézlő
34 Kétpó
35 Kiszombor
36 Ladánybene-Benepuszta
37 Madaras
38 Magyarhomorog
39 Majs
40 Mosonmagyaróvár
41 Nyíracsád
42 Nyitra/Nitra
43 Orosháza
44 Perse/Prša
45 Pusztaszentlászló
46 Rakamaz
47 Sály-Örsúr vára
48 Sály-Lator
49 Sándorfalva
50 Sárbogárd
51 Sárrétudvari
52 Sarud
53 Somogyvár
54 Sopron
55 Sorokpolány
56 Szabolcs
57 Szakony
58 Szeged-Algyő
59 Szeghalom
60 Székesfehérvár
61 Szentmihályúr/
Michal nad Žitavou
62 Szered/Sereď
63 Szolyva/Szvaljava
64 Tardoskedd/Tvrdošovce
65 Tiszabezdéd
66 Tiszaeszlár-Bashalom
67 Tiszafüred
68 Tiszanána
69 Tiszasüly
70 Törökkanizsa/Novi Kneževac
71 Vágtornóc/Trnovec nad Váhom
72 Vereb
73 Visegrád
74 Zemplén/Zemplín
75 Zsitvabesenyő/Bešenov

A MAGYAR HONFOGLALÁS KORI EMLÉKEK RÉGÉSZETI KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Mesterházy Károly

A Magyar Nemzeti Múzeumot 1802-ben alapította meg *gróf Széchényi Ferenc*. Ez a dátum a nem uralkodói alapítású európai nemzeti múzeumok között az előkelő második helyet biztosítja az intézménynek. Alapgyűjteményei közt mindmáig kiemelkedő szerepet játszik *Vadasi Jankovich Miklós* gyűjteménye, amelyet 1832-ben vásárolt meg a Nemzeti Múzeum. Jankovich (1772–1846) **(1. kép)** kora ifjúságától gyűjtötte a Magyarországon előkerült régiségeket. Így egyáltalán nem véletlen, hogy felfigyelt egy sírleletre, amelyet Benepusztán pásztorok találtak. A lovas sírból szíjdíszítéseket és lószerszámot mentettek meg. A legfontosabb leletek azonban Berengár, itáliai király, majd császár pénzei voltak, mintegy 30-40 darab. Jankovich még az előkerülés évében, 1834-ben részletesen beszámolt a tárgyakról A *Magyar Tudós Társaság* 2. évkönyvében. Ezzel pedig egy sor európai nép régészetét megelőzve meghatározta a honfoglaló magyarok régészeti hagyatékát.

A következő, hasonló összetételű sírlelet a Fejér megyei Vereben került elő 1853-ban, de csak 1858-ban ismertethette *Érdy János* (1796–1871). Az 1848–49-es szabadságharcot követő megtorlás lassította ugyan a régészeti mozgalom kibontakozását, de a kiegyezés (1867) után nagyívű fejlődésnek lehetünk szemtanúi. A leletek megmentésére új múzeumok, múzeumegyesületek alakultak, régészeti folyóiratok indultak.

1. Vadasi Jankovich Miklós (1772–1846)

2. Rómer Flóris (1815–1889)

A fejlődés egyik „motorja” a főleg régészeti érdeklődésű *Rómer Flóris* (1815–1889) volt. **(2. kép)** Az *Archaeologiai Közlemények* (1859) és az *Archaeologiai Értesítő* (1869) megindításával, szerzőgárdájuk megszervezésével Rómer felbecsülhetetlen szolgálatot tett a hazai régészetnek. Az ő nevéhez fűződik az első tarsolylemez (Galgóc, ma Hlohovec, Szlovákia) közlése és funkciójának helyes meghatározása 1869-ben, illetve 1870-ben. A leletek számának növekedésével az első összegzések is elkészültek. 1892-ben *Nagy Géza* megközelítőleg helyes lelőhelylistát adott közre, de csak a lovassírokról (25-26 sír).

Az iparosodás és az intenzív mezőgazdasági tevékenység következményeként beállott lelőhely- és tárgyszaporulatot a honfoglalás ezredéves évfordulójára való felkészülés is növelte. Tervásatásokat végeztek honfoglalás kori leletek felderítésére. A régészek vagy régészkedők nagy része Rómer által beszervezett pap vagy paptanár volt, de voltak köztük falusi és városi tanítók, tanárok, közigazgatási szakemberek, jogászok, földbirtokosok, orvosok. A honfoglalás kor régészetének ekkori szellemi vezérei a Nemzeti Múzeumban dolgoztak. Az egyik szaktekintély *Pulszky Ferenc*, a múzeum főigazgatója volt (1814–1897). Főleg szemléleté-

3. Hampel József (1849–1913)

vel hatott. Az elméleti kutatásokat vele sok szempontból hasonló szellemben művelte *Nagy Géza* (1855–1915). Számos megfigyelése mára sem avult el.

A legnagyobb hatást a tárgyak ismeretével, időrendjének kidolgozásával, a tárgytípusok csoportosításával, díszítésrendszerük, ornamentikájuk elemzésével *Hampel József* (1849–1913) érte el. **(3. kép)** A millenniumra elkészítette az akadémia felkérésére a *Magyar Honfoglalás Kútfői* című munka régészeti részét, az addig előkerült 10–11. századi magyar sírok és temetők korpuszát. 1905-ben az addig előkerült lelőhelyek anyagát állította össze és német nyelven jelentette meg. 1907-ben még egyszer kiadta az 1900 és 1906 között ismertté vált 10–11. századi temetők leleteit. A számszerű fejlődés bámulatos volt. A külföldi kutatók számára leginkább Hampel művei közvetítették a honfoglaló magyarságról kialakult képet. Általában elismeréssel szóltak róla, eredményeit vagy számukra kedvező adatait átvették, mint például a cseh *J. L. Pic* (1847–1911) vagy utóda, a szláv nacionalizmusa miatt sokkal kedveltebb *L. Niederle* (1865–1944).

Hampel majdnem a teljes múzeumi anyag ismeretében dolgozhatott, véleménye abszolút érvényűnek számított. A régészeti közlemények szerzői gyakran a tárgyak pontos megnevezése helyett a Hampel-féle ábrákra hivatkoztak. Nem követték viszont a díszítőművészet elemzésekor elért eredményeit, hanem inkább Nagy Géza, majd *J. Strzygowski* nézeteihez csatlakozva az iráni–középázsiai művészet hagyományaival kapcsolták össze a honfoglaló magyarok művészetét.

Az első világháború nagy törést okozott a honfoglalás kori régészet kutatásában is. A kutatható terület az eredetinek egyharmadára zsugorodott. Hampel és Nagy Géza halálával az általuk képviselt irányvonal véget ért, illetve Kolozsvárott folytatódott, ahol 1899-től a Nemzeti Múzeumból a kolozsvári egyetemre került *Pósta Béla* (1862–1919) és tanítványai, *Roska Márton* (1880–1961) és *Kovács István* (1880–1955) dolgoztak. Ők és a Pósta által szervezett régészeti tanfolyamok résztvevői, mint *Zoltai Lajos* terjesztették el a sírrajzokat, a sírfotókat, a temetőtérképeket készítő igényes terepmunkát és az ásatási megfigyeléseken alapuló, temetőelemzéseket végző, tárgyszerű elméleti munkát. Pósta hívta fel a figyelmet az oroszországi múzeumok óriási anyagára is.

1920 után két központja lett a honfoglalás kori kutatásnak. A Szegedre áttelepült kolozsvári egyetem *Régészeti Intézet*e és mellette a *Szegedi Városi Múzeum Móra Ferenc* vezetésével honfoglaló ősök temetőinek sorát kutatta ős- és népvándorlás kori ásatások melléktermékeiként. Budapesten művészettörténeti irányultságúvá vált a régészet. A korszak két legnagyobb hatású honfoglalás kor kutatója mégis ebből a körből került ki. *Fettich Nándor* (1900–1971) tulajdonképpen Hampel munkájának folytatója. **(4. kép)** Egyfelől a fémtárgyak aprólékos leírása, technikai elemzése volt az erőssége, másfelől ezen régészeti leletek nemzetközi kapcsolatai érdekelték. Mindig az eredeti köz-

4. Fettich Nándor (1900–1971)

5. László Gyula (1910–1997)

leményekkel vagy a leletek leltárkönyvi adataival dolgozott. A készítési technikák alapján messzemenő, néha téves következtetéseket vont le, például túlértékelte a normann fémművesség és művészet hatását a levédiai magyarságra. Többnyire azonban nem foglalkozott azokkal a tárgyakkal, amelyeknek régészeti maradványairól nemzetközi elismertséggel nyilatkozott. Ennek éppen ellenkezője látszik *László Gyula* (1910–1997) életművében. **(5. kép)** Pályáját a Nemzeti Múzeumban kezdte Fettich mellett. 1940– 1949-ig Kolozsváron dolgozott Pósta Béla egykori tanszékén, majd távoznia kellett. Csak 1957-ben került vissza az egyetemre, az *ELTE Régészeti Tanszéké*re, ahonnan 1980-ban vonult nyugalomba. Ezt megelőzően a *Nemzeti Múzeum Középkori Osztályá*t vezette. László minden régészeti leletből az eredeti tárgyat igyekezett helyreállítani, a nyerget, a tegezt, a pásztorkészséget, az íjtegezt, a férfi és a női ruhát, az öltözetet, a lószerszámot, sőt e tárgyak készítésére való mesterségeket, az ötvösséget, a nyergesmester, a kovács, a fazekas munkáját. A régészeti jelenségekből a néprajzi párhuzamok segítségével szokásokat, az egykori népéletet akarta megeleveníteni. Rekonstrukciós kísérletei nem mindig váltottak ki osztatlan elismerést, főleg a kortárs generáció régészeiből. Tanítványai azonban szakmai indulásuk idején szorosan csatlakoztak kutatási módszeréhez, problémafelvetéseihez. Világos mondatai és kiváló előadókészsége példátlanul vonzóvá tették könyveit és előadásait. László Gyulával lezárult az a korszak, amely a lovassírok alapján ítélte meg a honfoglalás kor emlékeit.

A második világháború után következő években nacionalizmusnak számított a kérdéssel való foglalkozás is. Helyette a szlávok és a „dolgozó nép" életének és emlékeinek feltárása, feldolgozása vált kötelezővé. A politika az addig szlávnak mondott szegényes temetők kutatását támogatta. Ennek jegyében került 1950–1951-ben feltárásra a kérpusztai temető Somogy megyében és 1952–54-ben Halimbán egy másik. 1953 után azonban nagy átalakulás vette kezdetét, melyet az 56-os forradalom utáni terror sem tudott megállítani.

A honfoglalás kor kutatásának új fejezetét *Szőke Béla* (1913–1961) 1959-ben a *bjelobrdoi kultúrá*ról megjelent dolgozata, majd 1962-ben a részleteket is kidolgozó könyve jelentette. **(6. kép)** Szőke értelmezése szerint a magyar társadalomnak már a fejedelemség korában a vezető és a középrétegen kívül köznépi tömegeinek is lennie kellett. Ez a köznép pedig csakis az eddig szlávnak tartott temetők népe lehet, hiszen más köznép nincs a Tisza-vidékén. Elgondolásának kialakulásához hozzájárult *Zdenek Vaňa*, cseh kutató nagy dolgozata (1954), amely számos 10–11. századi sírlelet keleti eredetét, a magyarokkal való megjelenését valószínűsítette. *Kralovánszky Alán* (1929–1993) pedig azt bizonyította be, hogy az S végű hajkarika legsűrűbb előfordulási helye éppen a Tisza-vidékének magyar lakosságú vidékén van – tehát nem lehet szláv etnikumje-

6. Szőke Béla (1913–1961)

7. Anton Točik (1918–1994)

lölő tárgy. A történészek részéről *Györffy György* fejtette ki nézetét a Felső-Tisza-vidék temetőiről *(Kabarok a fejedelmi kíséretben)*. Szőke a temetők típusainak felvázolása után a köznép sírleleteit vizsgálta, és jelentős részükről bizonyította keleti eredetüket, hogy a Kárpát-medencében a magyarokkal együtt jelentek meg. Elgondolásának helyességéről a szlovák régészet egyik vezéregyénisége, *Anton Točik* (1918–1994) is elismerően nyilatkozott, és az általa is közölt szlovákiai temetők alapján igazolva látta Szőke főbb eredményeit (1973, 1992). **(7. kép)**

1960 körül új generáció tűnt fel, előbb László Gyula 1957 előtti tanítványai, majd 1965-ig egy még fiatalabb csapat. Szám szerint az 1957 előtt végzők is jóval többen voltak, mint az előttük levő nemzedék, nem is beszélve a nagyon népes 1960 után munkába állókról. Ők még sok szállal kötődtek a régi kutatási módszerekhez, témákhoz. Közülük *Dienes István* (1929–1995) a régi értelemben vett magyarság, tehát a vezető és a középréteg kutatója maradt. **(8. kép)** Dienes maradandó eredménnyel dolgozta fel témáit (díszöv, tarsolyok, lószerszámok). A tárgyakon kívül a honfoglalók művészete, hitvilága, települési viszonyai is érdekelték. 1972-ben megjelent kis könyvéhez hasonló jelentőségű mű máig sem készült, még a honfoglalás 1100 éves évfordulójára sem (a magyarországi kiadók csak gyűjteményes kötetekre adtak megbízást). *Szabó János Győző* (1929–1986) élete nagyobb részében Heves megyéhez kötődött, és talán ezért is nagyobb hangsúllyal jelentkezik munkásságában a településtörténet (Sarud környéke, Gyöngyöspata és Heves megye általános leírása). Dienessel ellentétben sok korszak és téma közt kellett volna egyensúlyt teremtenie, ami neki sem sikerült. Mindketten a honfoglalás kori leletek korpuszának 1966 óta újra tervbe vett köteteiben szerették volna ásatásaik anyagát közzétenni, de ez egyiküknek sem adatott meg. Gazdag hagyaték maradt utánuk. Torzóban maradt Kralovánszky Alán életműve is. *Éry Kinga*val ugyan befejezték a Fehér Géza által megkezdett leletkataszter munkáit (1962), de a királyi központokban végzett munkáit már nem tudta lezárni. *H. Tóth Elvira* ásatásai is utódjára, *Horváth Attilá*ra maradtak.

Ennek a generációnak az életében egy új lehetőség nyílott meg a múlt kutatására: a telepfeltárás. A kutatási módszert *Méri István* (1911–1976) az 1950-es években alakította ki, de az csak tanítványaiban teljesedett ki. Visegrádi ásatását *Kovalovszki Júlia* folytatta, ahol nagy részben 10. századi települést talált. Hasonló korból való a dobozi fa-

8. Dienes István (1929–1995)

luhely is. László Gyula is elkezdett egy faluásatást, de feldolgozását tanítványaira hagyta (Csongrád–Felgyő). Azóta több 10. századi faluhelyen folyt ásatás (Sály–Lator, Esztergom–Szentgyörgymező,). Ezek az ásatások gyökeresen átalakítják tudásunkat a honfoglalók életmódjáról.

Az 1962-től pályára lépők már létszámuk miatt sem foglalkozhattak mindennel. Egyre nagyobb mértékben szakosodtak. Nemcsak tudományos témáik, de ásatásaik is egyre tervszerűbbek lettek. Fontos témává vált a településtörténet. *Kiss Attila* (1939–1999) több temetőrészlet mellett feltárta a legnagyobb köznépi temetőt Majson, melynek feldolgozása meg is jelent (1983). Baranya megye honfoglalás kori településtörténetét is megírta. Hasonlóképpen *Bakay Kornél* a székesfehérvári temetők újraközlésével járult hozzá a város kialakulásának történetéhez, vitázva Kralovánszky Alánnal. Saját ásatásai az Ipoly völgyében szintén e témába illeszkednek. Hasonló jellegű kutatások folytak Hajdú–Bihar megyében *(Mesterházy Károly)*, Szeged környékén *(Kürti Béla)*, Budapesten *(Melis Katalin)*, Szabolcs és Veszprém megyékben (*Németh Péter* és *Perémi Ágota*). Erdély, a Partium és a Bánát összes leletét *Bóna István* dolgozta fel az *Erdély története*ben.

A kérdéses időszakban tovább folytatódott a temetők feltárása és kisebb mértékben készültek a feldolgozások. 6-8 ezer közöletlen új temetkezéssel szemben megjelent a Baranya megyei temetők korpusza és a Vas megyei kötet, benne Sorokpolány és Ikervár temetőivel. A karosi három temető, a szabolcsi váralja és Pusztaszentlászló temetőjéből három külön kötet lett. Nagyobb anyagközlés, sajnos csak válogatott anyaggal, Délkelet-Magyarországról történt *(Bálint Csanád)*. Ezzel szemben példás munka folyt Szlovákiában, ahol *M. Rejholcová* (Csekej, Érsekújvár, Bagota), *G. Fusek* (Nyitra), *M. Hanuliák* (Ipolykiskeszi), *Nevizánszky Gábor* (Zsitvabesenyő), A. Točik (Szentmihályur, Tardoskedd, Tarnóc, Galánta stb.) temetők és kisebb temetőrészletek anyagának sorát tették közzé. Ezeket megelőzően A. Točik kiadta a felvidéki lovassírokat tartalmazó, a temetőkre vonatkozó (Szered, Perse, Vörösvár, Bánkeszi stb.) adatokat.

A feldolgozások hagyományos keretébe tartozik egyes tárgy- és ékszertípusok elterjedésének, időrendjének, esetleges rekonstrukciójának elkészítése. A honfoglalók magukkal hozott, keleti eredetű emlékei közül a nyergek (Bálint Csanád, *Révész László*, Mesterházy Károly, H. Tóth Elvira), a gömbsorcsüngős fülbevalók (Kiss Attila, Révész László), líra alakú csatok (Révész László), rozettás lószerszámok (Mesterházy Károly, Révész László), tarsolylemezek (Révész László, H. Tóth Elvira, *Erdélyi István*, Szabó János Győző), tegezek és íjtegezek (Révész László, Mesterházy Károly, Dienes István), bizonyos edénytípusok (Mesterházy Károly, Fodor István, *Kvassay Judit*, *Takács Miklós*), díszövek (Dienes István, Révész László), kengyelek, zablák (Dienes István, *Kovács László*), fegyverek (Kovács László) kerültek sorra. A köznépi temetők egyes ékszerei is feldolgozóra találtak, az S végű hajkarikák többször is (Mesterházy Károly, Szabó János Győző, Bóna István, Kovács László), a nyak és karperecek (Szabó János Győző, Kovács László, Fehér Géza) stb.

Több monográfia született a sírokban lelt pénzekről (Kovács László), és egy az időrendről is *(J. Giesler)*. Tanulmányok és monográfia született a földvárakról (Bóna István), a honfoglalók társadalmáról (Mesterházy Károly, Fodor István, Bóna István). Új szint jelent az eddigiekhez az idegen eredetű tárgyak számbavétele és a kereskedelem önálló kutatása (Mesterházy Károly, Bálint Csanád). Kedvelt téma maradt a temetkezési szokások (Bálint Csanád, *Tettamanti Sarolta*, Kovács László, a Felvidéken M. Hanuliák), a hitvilág és művészet (Bálint Csanád, Fodor István, Mesterházy Károly) kutatása is.

A honfoglalás 1100. évfordulója alkalmából megjelent kiállítási katalógus, a *Honfoglalásról sok szemmel* című négykötetes sorozat régészeti dolgozatai és egyéb alkalmi kötetek (Szegeden, Veszprémben, Nyíregyházán, a szombathelyi *Életünk*ben, a *Magyar Tudomány*ban stb.) körülbelül jelzik a kutatás jelen szintjét. Külföldi kutatók is (J. Giesler, *M. Schulze-Dörrlamm*, *Sz. A. Pletnyova*, *A. Koperski* és mások) bekapcsolódtak a honfoglaló hagyaték feldolgozásába. Az ő munkájuk mellett a hazaiak külföldi szereplése, a külföldön rendezett kiállítások segíthetnek nemzeti régészetünk elzártságát oldani.

Végül megemlítjük, hogy sejtésünk szerint a karosi temetők feltárása és közzététele (Révész László) korszakhatárt jelent honfoglalás kor kutatásunkban. Ezt jelzik Bóna István újabb művei, és a honfoglalók műveltségéről szóló egyéb új dolgozatok is.

10–11. SZÁZADI TELEPÜLÉSEK

Wolf Mária

A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság településeinek kutatása jóval rövidebb múltra tekinthet vissza, mint a temetőiké. A 10–11. századi falvak felismerését megnehezítette az a tudományos felfogás, amely szerint a magyarság nomád nép volt, amelynek gyakran változó szálláshelyeit régészeti módszerekkel nem lehet megfigyelni. A középkori, köztük a 10–11. századi települések rendszeres, modern tudományos elvek szerinti feltárása az 1950-es években kezdődött Magyarországon. A több évtizede folyó munka nyomán ma már képet alkothatunk a 10–11. századi magyarság mindennapi életének színteréről, a falvakról, a bennük állt építményekről és a települések szerkezetéről is.

A települések leggyakoribb, a régészek által legjobban megfigyelhető épülete a félig- vagy egészen földbe vájt lakóház. Ezek általában kisméretűek, 2-3×3-4 méteresek, többnyire lekerekített sarkú négyzet alakúak voltak, falukat részben a gödör oldalfala, részben agyaggal bevert vesszőfonás, patics alkotta. A házak tetőinek legáltalánosabb szerkezeti megoldása a két ágasfás-szelemenes nyeregtető volt, megfigyeltek azonban más tetőszerkezetre

9. Földfelszínen álló boronaház feltárás közben. Edelény–borsodi földvár

utaló nyomokat is. A tető lefedésével kapcsolatban csak az újabbkori analógiákra hagyatkozhatunk, valószínű, hogy ebben a korban is náddal, sással, giz-gazzal fedhették őket.

A házak bejárata általában meneteles volt, ezzel szemben helyezkedett el a kőből vagy az agyagból készített kemence, amely nemcsak fűtésre, hanem sütés-főzésre is szolgált. Minthogy a kemencékhez nem építettek kéményeket, a füst az ajtón, illetve a tető résein át távozott. A házak padlója többnyire nem volt lesározva. Belső berendezésre utaló nyomok csak ritkán kerülnek elő.

A négyzet alakú házaknál jóval ritkábban ugyan, de előfordultak kerek vagy ovális, részben földbe mélyített kunyhók is ezekben a falvakban.

Egyre szaporodó régészeti adataink azt bizonyítják, hogy a 10–11. századi településeken a földbe ásott házakon kívül földfelszíni épületek is álltak. **(9. kép)** Földfelszínen álló boronaházakat sikerült megfigyelni a borsodi földvárban előkerült település ásatása során is. **(10. kép)** Ez a falu mind ez idáig Magyarország legnagyobb kiterjedésű, biztosan 10. századi települése. A teljesen feltárt faluban 11 ház állt, amelyek a földbe ásott házakhoz hasonlóan kisméretűek voltak. Padlójukat gondosan letapasztották, ezen

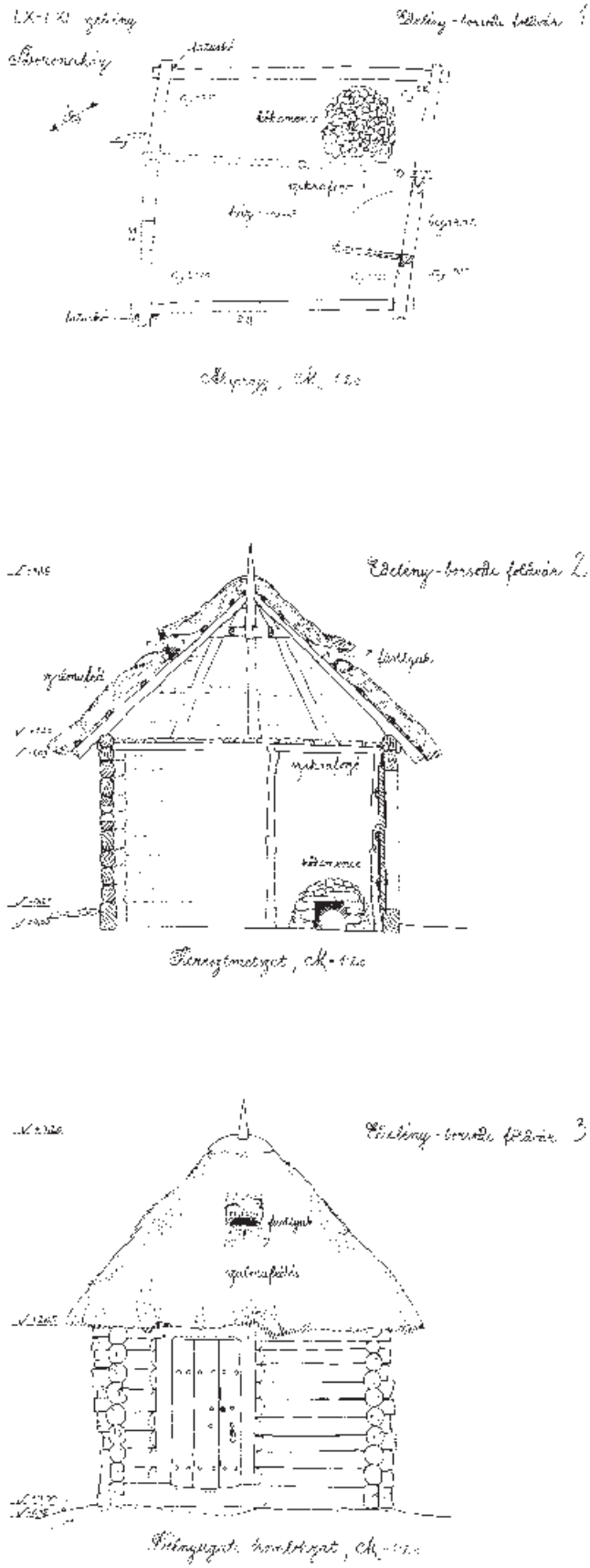

10. Boronaház rekonstrukciója. Edelény–borsodi földvár

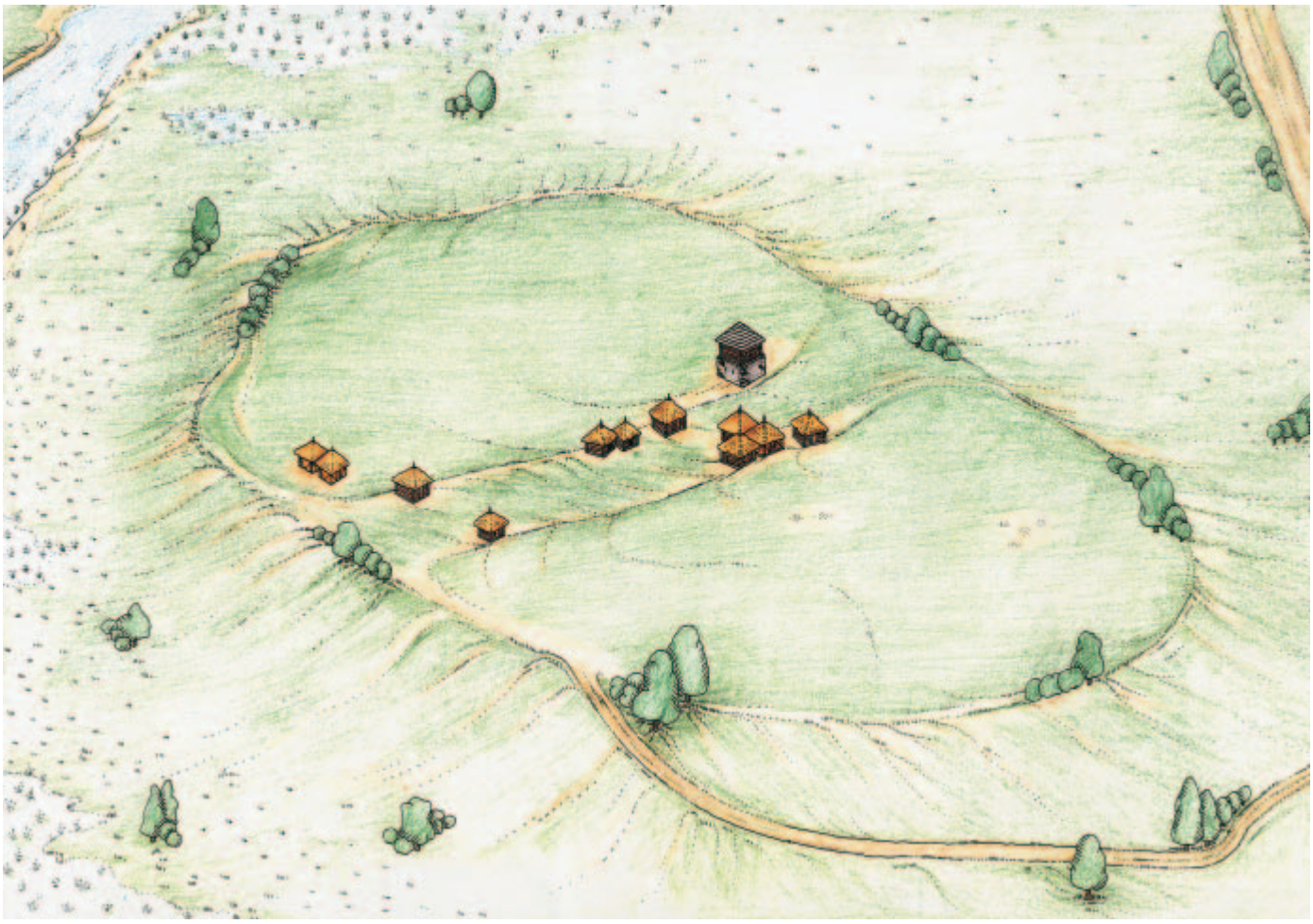

11. 10. századi település. Edelény–borsodi földvár

állt a kisméretű, kőből készült kemencéjük. Az egyszerű faházak mellett egy agyagba rakott kövekkel megalapozott, nagyobb lakóhely is előkerült. A kőalapú épület 5×5 méteres volt, 0,80 méter vastag alapfalai arra engednek következtetni, hogy az épület fentebbi szintjei nem kőből, hanem fából épültek. Feltehető, hogy ez az épület a közösség vezetőjének, egy 10. századi előkelőnek az otthona lehetett. **(11. kép)**

A korszak településeinek képéhez minden bizonnyal hozzátartoztak a sátrak is. Ezt az újabb kori néprajzi analógiák is bizonyítják. A félig nomád, letelepülőben lévő sztyeppei népesség ugyanis még a közelmúltban is fölállította háza udvarán a korábbi életéhez szervesen hozzátartozó sátrait. Hogy a magyarság életében is így lehetett, arról a 12. század elején hazánkon átutazó *Ottó*, *freisingi püspök* leírása tanúskodik.

E települések másik igen gyakran előforduló objektuma az úgynevezett szabadon álló kemence. Ezek az agyagból készült, kerek vagy patkó alakú kemencék a házak közelében, de azoktól függetlenül épültek. Általában egy méter átmérőjűek voltak, kerek vagy ovális gödrök tartoztak hozzájuk, amelyeket tető fedett. Kora tavasztól késő őszig a kicsi és mai szemmel nézve bizony nagyon egyszerű lakáskörülményeket biztosító házak helyett e kemencék környékén és a sátrakban folyhatott az élet. Ezeket a kemencéket sütésre, főzésre, gyümölcsök aszalására, gabona pörkölésére egyaránt használták. **(12. kép)**

A településásatások igen gyakori leletei a különböző formájú és méretű gödrök, amelyek részben élelem tárolására szolgáló vermek lehettek.

A falufeltárások során több helyen megfigyeltek árkokat, árokrészleteket is. Ezek egy része karám, más részük feltehetően telekhatár vagy kerítés gyanánt szolgált, s a vízelvezetést biztosította.

E falvak ásatásai során előkerültek még kutak, színesfém- és vasfeldolgozó műhelyek, valamint néhány fazekaskemence is.

A települések szerkezetéről általában elmondható, hogy a falvak nagy alapterületűek voltak, bennük a házak szórtan helyezkedtek el. Az újabb ásatások – ilyen a borsodi földvárban feltárt falu képe – azonban egyértelműen bizonyították, hogy voltak olyan települések is, amelyben a házak utcaszerűen, sorokba rendeződve épültek. Számos helyen találtak olyan, kisméretű, tanyaszerű települést is, ahol csak egy vagy két ház állt a hozzá tartozó gazdasági épületekkel, vermekkel.

FÖLDVÁRAK A 11–13. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Wolf Mária

A magyarországi földvárak kutatásának kezdetét a 17–18. századra, az első katonai térképek készítésének idejére vezethetjük vissza. Az országot térképező hadmérnökök figyeltek fel ugyanis elsőként a különböző hosszanti sáncokra és földvárakra. A tudatos kutató tevékenység a 19. század elején kezdődött meg. A korszak romantikus történelemszemlélete jegyében a hunokhoz, az avarokhoz vagy éppen a rómaiakhoz kapcsolták a várak építését. Minthogy abban az időben nomádnak tartották a magyarságot, fel sem merült, hogy a földvárak egy részét velük hozzák kapcsolatba.

Az első magyarországi földvár-ásatásokat az 1870-es években végezték. Ekkor kutatták meg először például az egyik legépebben megmaradt, máig legimpozánsabb várunkat, Szabolcs várát is. **(13. kép)**

A millennium éve, 1896 jó alkalmat szolgáltatott az addigi eredmények összefoglalására. Ebben az időben a történeti kutatás igen sokat foglalkozott a magyar honfoglalás és államalapítás időszakával, az István király által létrehozott vármegyerendszer eredetével, kialakulásával. Ennek

12. Szabadon álló kemence. Karos–Tobolyka

13. A szabolcsi földvár

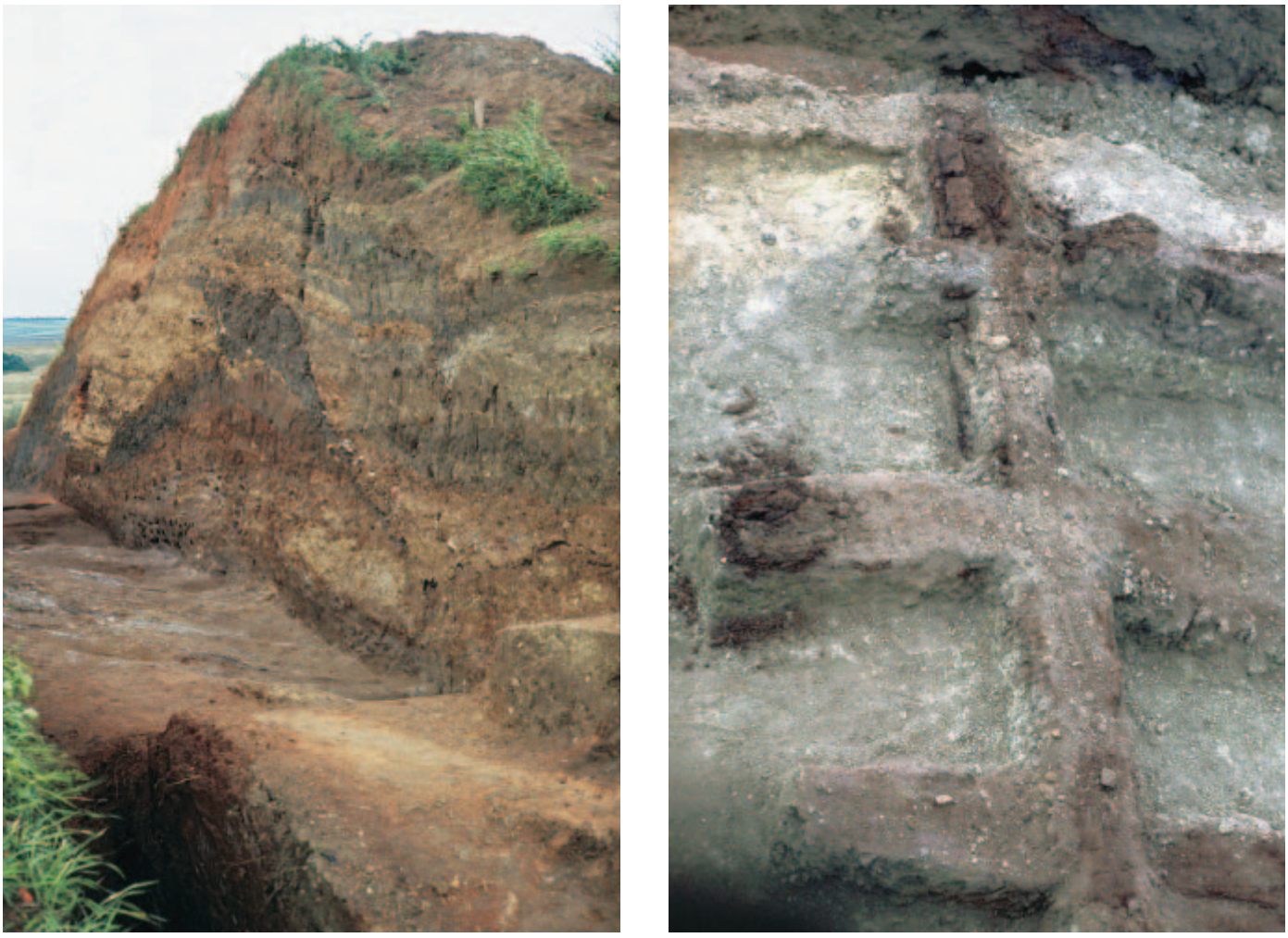

14. a) A borsodi földvár sáncának feltárása; b) faszerkezet a borsodi földvár sáncában

ellenére továbbra sem hozták összefüggésbe e korai megyék székhelyeit még az írásos forrásokban említett földvárakkal sem.

A 10–11. századi földvárak módszeres kutatása a második világháborút követő években a mai országhatárainkon kívül, főként Erdélyben indult meg. Az elért eredmények reális kiértékelését azonban nagyban megnehezítette, hogy a kutatók jelentős része ragaszkodott a korábban kialakult romantikus őstörténeti felfogáshoz (dák–római, illetőleg morva–szlovák kontinuitás elmélete). A nehézségeket fokozta, hogy Anonymus 13. században keletkezett, a magyarok cselekedeteit elbeszélő regényes gestáját hiteles történelmi forrásként fogadták el.

A hazai kutatásra ösztönzően hatott Györffy György nagyszabású elmélete, amelyben a Szent István kori megyék eredetéről, kialakulásáról értekezve megállapította, hogy a megyék központjai földvárakban lehettek, amelyek közül több már a 10. században, egy-egy előkelő nemzetségfő szálláshelyeként épült föl. Nézete szerint e várak a 13. század közepére elveszítették jelentőségüket, korszerűtlenségüket a tatárjárás (1241–1242) bizonyította be.

Elméletéből kiindulva kezdték meg az 1960-as évek végétől a korainak tekinthető megyeszékhelyek régészeti ásatását. A nagyarányú feltárások, mint például Szabolcs, Abaújvár, Somogyvár, Visegrád, Borsod mellett számos kisebb-nagyobb ásatás és leletmentés folyt többek között Sopronban, Mosonban, Győrben. Ezek során elsősorban a várak sáncainak építési technikáját illetően nyertünk megbízható adatokat. Kitűnt, hogy e várak túlnyomó többsége azonos technikával épült, a földsáncokat minden esetben faszerkezettel erősítették meg. A faszerkezetek rekeszvagy kazetta alakúak voltak, helyenként azonban sűrű rácsszerkezet tartotta össze a földet. A sáncok részben vagy teljes egészében vörösre égett földből álltak. Máig sem tisztázódott megnyugtatóan, hogy a sáncok földje természetes vagy mesterséges úton égett-e ki. A föld-fa konstrukcióból készült várfalak a várbelső felé rézsűsen lejtettek, kifelé azonban meredekek, majdnem függőlegesek voltak. Néhány helyen azt is sikerült megfigyelni, hogy a sáncok tetején fa palánk helyezkedett el. **(14. kép)**

A fentebbi módon épült várakat tehát nem tekinthetjük csak földváraknak. A legújabb kutatások azt is megállapították, hogy maga a „földvár" elnevezés is helytelen. A várakat ugyanis használatuk idején – tekintet nélkül építő-

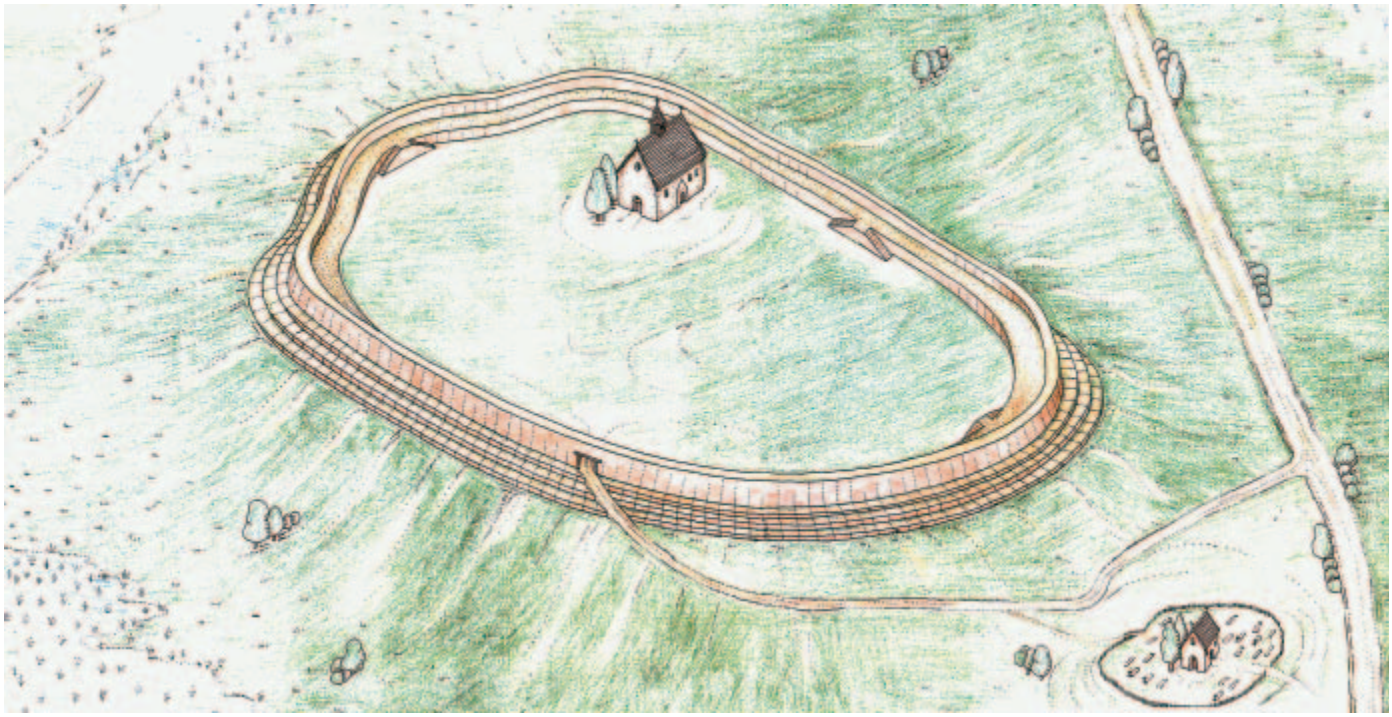

15. A borsodi földvár rekonstrukciós rajza

anyagukra – latinul *civitas* vagy *castrum* szóval illették, szórványosan előforduló magyar elnevezésük pedig „vár" volt. A *castrum terrenum*, azaz földvár elnevezést kizárólag a már használaton kívüli, elpusztult várakra alkalmazták. **(15. kép)**

A várak belsejének kutatására kevés lehetőség nyílt. Feltehetőleg ez az egyik oka annak, hogy egyelőre még nem kerültek elő azok az épületek, amelyekre az írásos források adatai alapján számíthatunk. Az oklevelek ugyanis különféle tárházakat, börtönöket említenek a várakban. Valószínű az is, hogy a 11–12. században a megye vezetőjének, az ispánnak a lakóhelye is itt lehetett. Több várban előkerültek azonban azok az első templomok, amelyek nagy szerepet játszottak a magyarság keresztény hitre való térítésében. Ezek a templomok egyben a megye egyházi életét irányító esperesek székhelyei is voltak.

A várfeltárások során több helyen 10. századi leletek, településrészletek is előkerültek. Egy helyen, a borsodi földvárban pedig egy teljes 10. századi falu látott napvilágot. Ezeknek azonban semmi közük sincs az államalapítás során, a 11. század folyamán felépült várakhoz. Mindez összhangban áll a földvárkutatók véleményével: a magyarországi 10. századi várépítészetre semmiféle biztos régészeti és történeti adatunk nincs. A magyar nagyfejedelmek 10. századi expanzív politikája, a magyarság társadalmi-gazdasági berendezkedése nem is indokolta volna ezt. De Európa-szerte is kevés vár állt a 10. században. A föld-fa konstrukciójú várak építése nem utolsó sorban a magyar és a normann támadások következtében vált általánossá a korabeli Európában.

Konkrét adataink azt igazoljak, hogy a hazai várépítészet a 11. században indult meg. Ekkor azonban oly mértékig egységes rendszer és építési mód szerint készültek váraink, hogy az nem lehet véletlen. Mögötte az István király által létrehozott egységes magyar államhatalom állt, amelynek szüksége volt a várakban kialakuló hatalmi központokra. Jelenlegi tudásunk szerint tehát az első váraink a 11. század elején épültek, és bennük alakultak ki az István király által létrehozott megyék központjai.

A régészeti kutatások azt bizonyítják, hogy a megyeszékhelyeken kívül számos, hasonló technikával készített földvár épült Magyarországon. Ezek többsége nem szerepel az írásos forrásokban, például Gyöngyöspata, Sály–Örsúr vára. E várak építési idejét, korabeli szerepüket csak régészeti ásatás segítségével lehetne meghatározni. Minthogy erre ritkán adódott lehetőség, még igen sok a megoldatlan kérdés. Pillanatnyilag az látszik a legvalószínűbb feltevésnek, hogy egy-egy tehetősebb család központjai voltak, és mint ilyenek, védelmi feladatokon kívül jelentős gazdasági szerepet is játszottak.

A 11–13. században a magyarországi várépítészetre általánosan jellemző volt a fentebb ismertetett vártípus. E mellett azonban a 12. századtól más jellegű várakat is ismerünk. A régészeti kutatások mind nagyobb számban térképezik fel Magyarországon a *motte* típusú várakat is. Ezek a várak rendszerint kis alapterületűek voltak, mesterségesen összehordott dombra épültek. Rendszerint egyetlen épületből álltak, amelyet palánk és árok védelmezett. Ma még keveset tudunk e várak szerepéről, építtetőiről. Feltehető, hogy ezek is egy-egy család birtokközpontjai voltak.

A 13. század közepétől Magyarországon is egyre több

kővár épült. A korábbi elképzelések szerint ezek váltották fel az addigra elavult földvárakat. Nem utolsó sorban az ispánsági várak ásatásából levont tanúságokból azonban ma úgy látjuk, hogy ez az elképzelés nem helytálló. Adataink azt bizonyítják, hogy ugyanabban az időben többféle várat is építettek. A várak építőanyagát építtetőjük gazdagsága és a vár szerepköre is meghatározta. A 11. században épült váraink egy része valóban elnéptelenedett a 13. század végére. Ennek oka azonban elsősorban az volt, hogy gazdasági-társadalmi szerepük megszűnt. Korai váraink ettől fogva valóban földvárakká, azaz használaton kívüli, pusztuló várakká váltak.

KÉZMŰVESSÉG

Wolf Mária

A 10–11. századi magyarság anyagi kultúrája igen gazdag volt. A tárgyak nagy része magas technikai színvonalon készült, jó minőségű, gyakran művészi kivitelű. A kézművesség már erősen szakosodott, a ránkmaradt darabok készítőik nagy mesterségbeli tudásáról és művészi érettségéről tanúskodnak.

A 10–11. századi települések leggyakoribb lelete a korszak fazekasainak keze alól kikerült különféle edények töredéke. Eddig kevés fazekasműhelyt, égetőkemencét sikerült feltárni. Ezek kutatása, valamint az edények vizsgálata révén azonban képet alkothatunk a korabeli mesterek munkamódszeréről. A fazekasok az edényeket szürkére vagy vörösre égették, az agyagot előzőleg homok vagy apró kavics hozzáadásával soványították. A formázás kézi korongon történt. Az agyagból hurkákat gyúrtak, ebből építették fel az edény testét, miközben a korongot lassan forgatták. Az így készült edények formája gyakran aszimmetrikus. Díszítésük legtöbbször a fésűszerű szerszámmal bekarcolt hullám- és egyenesvonal, illetve ezek kombinációja. Az edények alján sokszor találunk különféle jeleket, úgynevezett fenékbélyeget. Ezek mesterjegyek, esetleg kultikus tartalmú jelzések lehettek.

A fazekaskemencék kisméretűek voltak, tűzterüket rostély választotta el az égetőtértől. Bennük csak viszonylag alacsony hőmérsékletet tudtak biztosítani, ezért az edények kiégetése nem volt tökéletes. A 10–11. századi magyar fazekasok a korszak technikai színvonalán dolgoztak. Ennek megfelelően nem ismerték sem a fehérre égő, tűzálló agyagot, sem a mázazás technikáját, sem pedig a lábbal hajtott, gyorsan forgó korongot. Termékeik, a különféle méretű fazekak, bográcsok, palackok, tálkák, nagyméretű gabonatároló edények, mécsesek, a fonásnál használt orsógombok az akkori háztartási eszközök zömét képezték.

A honfoglaló magyarsággal két edénytípus jelent meg a Kárpát-medencében. A cserépbográcsot és a nyakán vízszintes bordával tagolt, úgynevezett bordás nyakú edényeket jelenlegi tudásunk szerint keleti szállásaikról hozták magukkal őseink.

A kerámiánál ritkább leletei az ásatásoknak a vastárgyak. Ezek jelentős része a 10. századi temetőfeltárásokon látott napvilágot. Nem csodálkozhatunk ezen, hiszen a vas előállítása igen hosszú és fáradságos munka volt, ezért az egész középkorban nagy értéket képviselt. Még a törött tárgyakat is összegyűjtötték és újraolvasztották. Ép vaseszközöket többnyire csak azokon a településeken találunk, amelyeket valamilyen katasztrófa ért, s melyeket lakosaik hirtelen, menekülésszerűen hagytak el. A sírokba viszont – őseink hite szerint – a halottal együtt legszükségesebb használati eszközeit, a harcosokkal fegyvereit is eltemették. Ennek következtében a legutóbbi időkig jobban ismertük a 10–11. századi magyarság fegyvereit, mint mindennapi használati eszközeit. Napjainkra azonban honfoglaló őseink félelmet keltő nyilainak vas hegyétől a mezőgazdasági eszközökön át az egyszerű varrótűig sokféle vastárgy látott napvilágot. Ezek vizsgálata alapján képet alkothatunk a korabeli kovácsok munkájáról, nagy mesterségbeli tudásáról. Az elmúlt évtizedek kiterjedt kutatásai rávilágítottak a vasbányászat és a vasfeldolgozás munkamenetére is.

A vasolvasztó műhelyek, a kohásztelepek többnyire a falvaktól távol, felszíni vagy felszín közeli ércelőfordulások közelében helyezkedtek el. **(16. kép)** Ezek a kohásztelepek Nyugat-Magyarországon, elsősorban Sopron környékén, illetve Északkelet-Magyarországon sűrűsödnek, de másutt is előfordulnak a gyepvasércet hasznosító vaskohók. A nyugat-magyarországi kohókat agyagból vagy kőből építették, földfelszínen álltak, mintegy 70 cm magasak voltak. Medenceátmérőjük 30–40 cm között változott, a tűzteret elzáró mellfalazatok következtében magas olvasztási hőmérsékletet értek el bennük, a salak kifolyt a kemencéből.

16. Földbevájt vasolvasztó kohó. Trizs–Vörössár

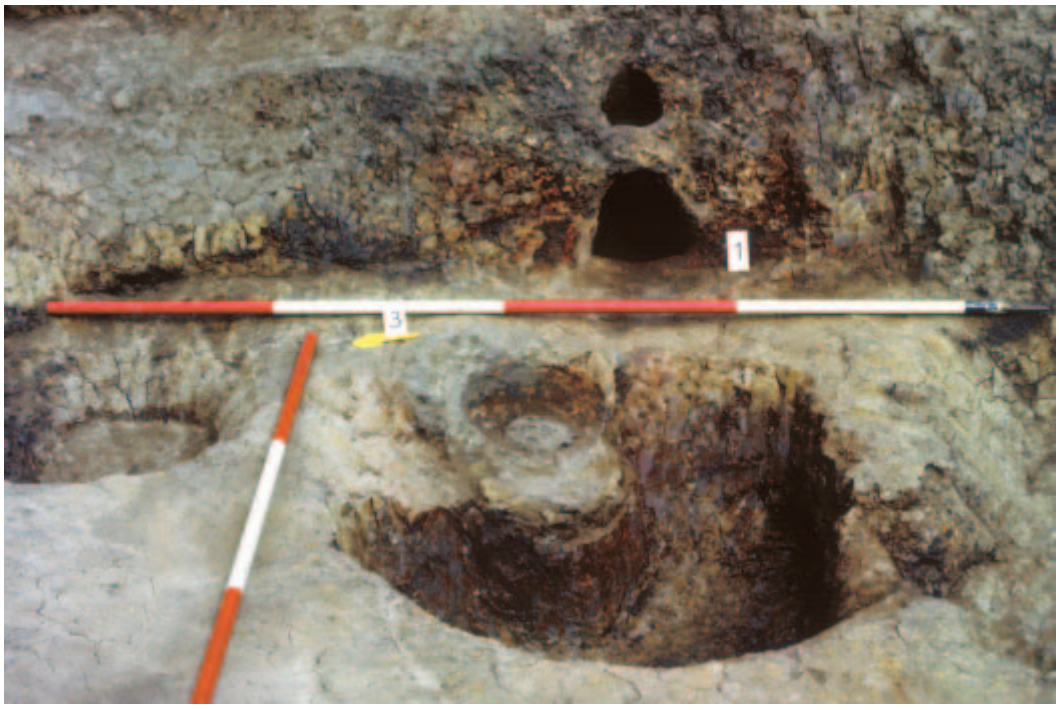

17. Földbevájt vasolvasztó műhely. Trizs–Vörössár

Mintegy 24 órás fújtatás után egy kisebb-nagyobb méretű vasbucát nyertek. Ezt, minthogy igen sok salakot is tartalmazott, további hevítéssel és kovácsolással tették alkalmassá szerszámok, fegyverek stb. készítésére. **(17. kép)**

Az Északkelet-Magyarországon elterjedt kohótípus földbe vájt műhelyekben kerül elő, magát a kohót is a műhelygödör oldalába vájták. A körte alakú kohó magassága általában 70 cm, medenceátmérője ugyancsak 30–40 cm között változott. E kohótípusnál nem használtak mellfalazatot, így alacsonyabb olvadási hőmérsékleten, rosszabb minőségű vasbucát nyertek benne.

Feltehető, hogy a 10–11. századi vasbányászat és kohászat szervezett keretek között, az államhatalom szigorú ellenőrzése mellett folyt. Erre enged következtetni a magyarok 899–900. évi itáliai hadjáratát megemlítő írásos forrás is: *Liutprand* leírja, hogy mielőtt a magyarok hadba szálltak volna, egész télen szorgalmasan dolgoztak a fegyverek és a nyilak készítésén.

A kovácsok megbecsült tagjai voltak a korszak társadalmának, erre utalnak népmeséink legendás kovácsainak alakja is.

A korszak ötvöseinek munkáit elsősorban a gazdag 10. századi temetők feltárása során előkerült leletekből ismerjük. Az ékszerek, a ruhadíszek, a fegyverek és a méltóságjelvények egyaránt az ötvösök magasszintű technikai tudását, egységes művészi stílusát bizonyítják. Az arany-, az ezüst-, a bronztárgyakon ugyanaz a keleti eredetű motívumkincs jelenik meg. Ez a korszak európai leletanyagában egyedülálló, sajátosan magyar. Az ornamentika alapját a végtelenbe szőhető növényi motívum, a palmettaminta alkotta, amely gyakran kiegészült őseink hiedelemvilágában gyökerező mitikus lények, állat- és növényalakok ábrázolásával is. Az ötvöstárgyak jó része ezüstből készült, többnyire csak a mintázat hátterét aranyozták. Ezért gyakran ezüstművészetként is jellemzik ezt a művészetet. Néhány kiemelkedően gazdag sírban azonban színarany tárgyak is előkerültek. A nyersanyag nagy részét a kalandozó hadjáratokon szerzett zsákmány biztosította. Az első aranybányászatról szóló adataink a 11. század végéről valók. Minthogy egyelőre nem kerültek elő, sajnos nem ismerjük azt a szerszámkészletet, amellyel az ötvösmesterek dolgoztak.

A 10–11. századi magyarság anyagi kultúrájában jellegzetes, egyre gyarapodó csoportot képviselnek a csontból készített tárgyak. A csont fontos szerepet töltött be jellegzetes fegyverük, a visszacsapó íj készítése során is. Csontból készültek a lószerszám apró, de fontos elemei, a zabla rögzítésére használt peckek, de gyakran a zablák oldalpálcái is. Nem egy esetben díszesen faragott csontlemez zárta le az íjak, valamint a nyilak tartására szolgáló tegezeket is. A nyergeket díszítő csontlemezek segítségével sikerült először rekonstruálni honfoglaló őseink nyergét. Bár a fából készített nyergek elenyésztek a földben, a kápákat díszítő csontlemezek napjainkig megmaradtak, és megőrizték az eredeti formát. A csont nagy tömegben állt a kor emberének rendelkezésére, hiszen a természet közelében élt. Éppen ezért valószínű, hogy csonttárgyakat ki-ki magának is készített. Ezt bizonyítják azok a faragás közben eltört zabla oldalpálcák is, amelyek 10. századi településekről kerültek elő. A csonttárgyakon ugyanaz a művészeti stílus jelenik meg, mint amelyet a fémtárgyakon megismertünk.

Feltehető, hogy ugyanez a stílus uralkodott a romlandó anyagból készült tárgyakon is. A régészeti ásatásokon előkerülő leletek ugyanis szükségképpen kissé torz képet tárnak elénk. Hiszen csak a fém-, a csont-, illetve a kerámia tárgyak maradtak ránk. A korabeli élet azonban jóval sok-

színűbb lehetett. Minden bizonnyal használtak fából, háncsból, bőrből készült eszközöket is, ezek azonban elenyésztek csakúgy, mint a jurták nemezei, a bennük használt nagyszerű szőnyegek és őseink kortársak által felemlített pompás ruházata is.

A HONFOGLALÓ MAGYAROK HIEDELEMVILÁGA ÉS MŰVÉSZETE

Fodor István

A honfoglaló magyarság hitvilágáról csak közvetett adataink vannak. Első királyaink pogányságot tiltó törvényeiben ugyan értesülhetünk a kutaknál, forrásoknál s egyéb pogány szent helyeken – akkor már titokban – tartott áldozatokról, ezek pontosabb mibenlétét azonban az írott források nem körvonalazzák. Néprajzkutatóink közül *Diószegi Vilmos* gyűjtötte csokorba azokat az ősi hiedelemtöredékeket, amelyek még a kereszténység előtti korból őrződtek meg népünk hitvilágában egészen a 20. századig. Ezek alapján rekonstruálható főbb vonásaiban az ősi magyar hitvilág, amely a Szibériában és Belső-Ázsiában máig megőrződött sámánizmushoz volt hasonlatos.

A sámánizmus nem tételes vallás, ezernyi ősi hiedelem, babona ötvöződik benne, a későbbi korokban pedig magába fogadta a világvallások számos elemét is. Alapját azonban szinte mindenütt egységes világszemlélet alkotja. Eszerint a világmindenség három nagy rétegre tagolódik: a felsőre, ahol a rendkívüli képességekkel rendelkező istenek és szellemlények laknak; a középső világra, amely a mi földi életünk színtere; s végül az alsó világra, amely az ártó, gonosz szellemek tanyája. E rétegeket a világoszlop vagy világfa köti össze. A földi halandók közül csak a kivételes képességekkel megáldott személyek, a sámánok képesek a felső vagy az alsó világba behatolni, hogy megnyerjék a túlvilági istenségek jóindulatát vagy a gonosz szellemeket elűzzék. Nyelvünk máig megőrizte e különleges lények ősi *táltos* nevét, a világfa vagy életfa alakját pedig népmeséink égbenyúló fája örökítette át.

A sámánizmus gyökerei az újkőkorba nyúlnak vissza, s e hiedelemrendszer a társadalmi fejlődés folyamán nem maradt változatlan. *László Gyula*, *Vargyas Lajos* és *Dienes István* több ízben hangsúlyozta, hogy honfoglalóink sámánhite ezért semmiképpen nem azonosítható a nemzetségi társadalom alacsony szintjén megrekedt szibériai népek sámánizmusával. A honfoglalás előtti, a hitéletre vonatkozó szókincsünk oly gazdag, hogy – László Gyula szavaival – azzal „akár az egész Bibliát le lehetett volna fordítani". Valóban, a magyar társadalom már a honfoglalás előtt eljutott az államalkotás lépcsőfokáig. A levédiai szállásokon kazár hatásra és kazár mintára formálódott ki a félnomád típusú magyar államszervezet, az ún. kettős fejedelemség, amelynek élén az isteni, égi eredetű, szakrális uralkodó állott (a *kende*), míg a gyakorlati ügyeket intéző alkirály a *gyula* nevet viselte. Nyilvánvaló, hogy a magyarság hitvilága a hasonló társadalmi berendezkedésű kazár, türk és ujgur birodalméhoz volt hasonló. Ez utóbbi államokban a legfőbb istenségnek az Ég urát, *Tengri*t tartották, aki a világot kormányozta, s az ő kegyelméből gyakorolta a legfőbb földi uralmat az isteni eredetű kagán. A szakrális uralkodó nem csupán a földi birodalmat kormányozta, hanem ő lehetett a vallási élet legfőbb méltósága is, aki ebbéli teendőit az udvarban lévő kiemelkedő rangú sámánok segítségével látta el. (Ezeket nevezte Dienes István sámánarisztokráciának.) Emellett az alacsonyabb rangú közösségeknek, nemzetségeknek is megvoltak a „közrendű" sámánjaik, akik gyógyítottak, jósoltak, áldozatokat mutattak be az isteneknek. E birodalmakban tehát nem csupán a társadalom, hanem a vallási élet is rétegzett volt. Az Altáj-vidéki török népeknél e rétegzett pogány vallás emlékei máig megőrződtek, az Ég urának bemutatott áldozatokat például nem a ma is meglévő „közönséges" sámánok mutatják be, itt még jelen sem lehetnek.

A fentihez hasonló sámánizmus létét (amelyet a vallástörténészek gyakorta „tengrizmus"-nak neveznek) honfoglalóink körében egy írott forrás is megerősíti. *Zimonyi István* figyelt fel nemrég arra, hogy a spanyolországi arab történész, *al-Bakri* azt írja a magyarok vallásáról, hogy „*…ők egy olyan nép, amelynek a magasságos Istenen kívül nincs más istensége. Az ég Urában hisznek és ő az egyetlen Hatalmasság.*" A mór történetíró művét ugyan 1086-ban írta, de a kelet-európai népekre vonatkozó ismereteit *Dzsajháni* elveszett munkájából vette, aki nagyjából a 870 körüli állapotokat rögzítette a 920 körül írott munkájában, amikor őseink még a keleti szállásokon éltek.

A 9–10. században tehát a magyarság vallása a sámánizmusnak az a legfejlettebb változata volt, amely a keleti nomád és félnomád birodalmakban jól ismert, az ázsiai hunoktól egészen a mongolokig. A szakrális fejedelem udvara körül csoportosult „fősámánok" mellett nálunk is működtek a gyógyító, a jósoló, a kisebb közösségek vallási életé-

18. A tiszabezdédi tarsolylemez

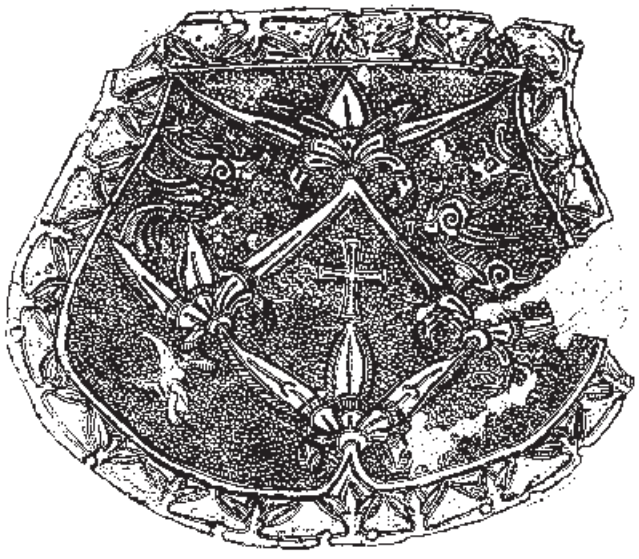

19. Az anarcsi korong

ben tevékenykedő táltosok. Később, amikor az uralkodó réteg az egyik nagy világvallás, a kereszténység hívéül szegődött, a köznép táltosai még sokáig – igaz, titokban – folytatták tevékenységüket, s késői utódaik egészen a 20. századig helyet kaptak a népi vallásosságban.

Az ezernyi szálból szövődött sámánizmusra – minden fejlődési fokozatában – a nagyfokú vallási türelem a jellemző. Így volt ez a magyarság esetében is, amelynek hitvilágába már jóval a honfoglalás előtt utat találtak a nagy világvallások egyes elemei. A levédiai és az etelközi szállásokon megfordultak náluk a bizánci keresztény hittérítők. A világvallások iránt valószínűleg elsősorban a legfelső uralkodó réteg mutathatott érdeklődést. A sámánizmus ugyanis még legfejlettebb formájában is alkalmatlan volt az egyre tökéletesedő államszervezet szilárd ideológiai alapjává válni. Nem véletlen, hogy Kelet-Európa formálódó államai mind valamely tételes világvalláshoz csatlakoztak. E világvallások nemcsak a tökéletesedő államszervezet tartós ideológiai bázisát teremtették meg, hanem egyben világ-

20. Madaras-életfás korong

politikai súlyt is kölcsönöztek annak. Nem volt ez másképpen a magyarság esetében sem. 950 körül a magyar előkelők egy csoportja (Tormás, Bulcsú s az erdélyi Gyula) megkeresztelkedett Bizáncban, ahonnan a császár püspököt is küldött az országba. A 960-as években azonban a magyar uralkodók már Róma felé fordultak, majd 972-től Géza fejedelem végleg a nyugati kereszténység mellett kötelezte el magát s népe térítését is megkezdte. A térítés eredményességét ugyanúgy elősegítette a korábbi, fejlett pogány vallási rendszer – amely lényegében már a tételes vallások „előszobája" volt –, mint ahogyan az európai típusú magyar államszervezet kiépítését is jótékonyan befolyásolta annak félnomád előzménye.

A régészeti leletek és megfigyelések természetükből adódóan nem adhatnak pontos képet a honfoglalók imént vázolt vallási rendszeréről. 10. századi temetőinkben leginkább a különböző hiedelmeknek, babonáknak, tehát az egykori népi vallásosság egyes elemeinek akadunk nyomára. Sokkal árulkodóbbak honfoglalóink pompás kivitelű ötvöstárgyai, amelyeken hitvilágukat számos elemét örökítették meg. A rézből készült, majd aranyozott bezdédi tarsolylemez **(18. kép)** hűen tükrözi őseink összetett, szink-

21. A rakamazi korong

retikus hitvilágát: a középen látható sámánisztikus életfa bizánci típusú keresztet ölel, fölül kétoldalt pedig a perzsa művészetből kölcsönzött pávasárkány látható. Sokszínű változatban tűnik elénk e tárgyakon a világi rétegeket egybefogó életfa, az Anarcson előkerült női hajfonatkorongon **(19. kép)** jelentése például félreérthetetlen. Öntött, áttört díszű korongjaink egy csoportján az életfa ágai madárfejben végződnek. **(20. kép)** Ezek az ábrázolások azzal a hittel állanak összefüggésben, hogy az életfa csúcsán madarak (méghozzá az ég madarai, a sasok) ülnek, s ők hozzák le onnét a kiválasztott újszülöttek (fejedelmek, különleges képességekkel rendelkező sámánok) lelkét. A pompásan kidolgozott híres rakamazi korongpár **(21. kép)** alighanem ezt a jelenetet örökíti meg: a növényi elemekkel kom-

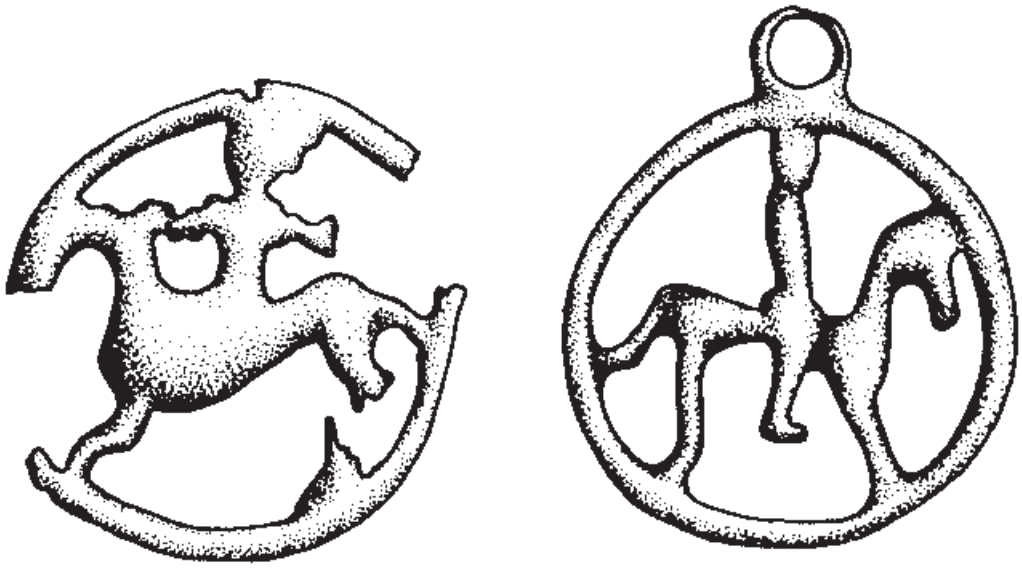

22. A tiszasülyi és a sárrétudvari korong

binált tollazatú égi madár, a sas karmaiban fiókák képében hozza a földre e lelkeket, csőrében pedig a világfa életet adó ágát tartja.

Az archaikus típusú tiszasülyi és sárrétudvari korong **(22. kép)** párhuzamait csak a keleti területekről ismerjük. A Napot jelképező korongba mintázott lovas alakja a kutatók valószínűleg helytálló véleménye szerint az Ég urának, Tengri istennek a megjelenítése. E két korong tehát régészeti bizonysága al-Bakri fentebb idézett sorainak, s szintén arra utal, hogy Tengri kultusza őseinknél is általános lehetett. Ugyancsak az Ég kultuszával, a szakrális uralkodó égi eredetével –pontosabban: ennek gondolati hátterével – állhatnak összefüggésben a forgó napkorong jelképét megjelenítő hajfonatdíszek is. A törökkanizsai (Novi Kneôevac) példány a forgó, sugaras égitestet jeleníti meg, a biharkeresztesi **(23. kép)** a leveles ágakban végződő svasztikát, a széles körben ismert Nap-jelképet ábrázolja, s ugyanez tűnik fel az egyik karosi vezérsírban lelt íjtartó tegez díszítő korongján is. Az arab forrás leírja, hogy amikor a kazár uralkodó kilovagol, előtte egy napkoronghoz hasonló tárgyat visznek. Bizonyára nem más ez, mint a szakrális uralkodó égi származásának jelképe.

Hajfonatkorongjaink egy csoportja, például a bashalmi, a zempléni, a nyíracsádi lóalakot mintáz, amelynek hátából leveles ág magasodik, s az állatnak patája helyén karmok láthatók. **(24. kép)** Alighanem az áldozati ló túlvilágba tartó lelkének megjelenítését sejthetjük itt. A honfoglalóink ötvöstárgyain gyakorta megjelenő, növényi mintával átszőtt állatalakok minden bizonnyal e csodás lények szellemlelkének megjelenési formái lehettek. E tárgyak viselői úgy vélhették, hogy ily módon állíthatják szolgálatukba a bajtól, a betegségtől őket megóvó szellemeket. Az sem lehet véletlen, hogy e tárgyak szinte kizárólag a babonásabb asszonynép sírjaiból kerülnek elő. (Ugyanezt a célt szolgálták a nyakban amulettként hordott állatcsontok is.)

Az egykori pogány áldozóhelyekről nem csupán Árpádkori törvényeink emlékeznek meg, egy esetben régészeti bizonysággal is rendelkezünk. A Szabolcs megyei Gé-

23. A biharkeresztesi korong

24. A zempléni korong

gényben egy díszítetlen ezüstcsésze, három aranyozott ezüst szügyelőveret és hét kantárveret került elő a földből, s a lelet környezetét alaposan átkutató *Jósa András* sem sírnak, sem temetőnek vagy településnek nem találta nyomát. Alighanem olyasfajta áldozóhelye lehetett itt őseinknek, mint amilyeneket szibériai nyelvrokonainknál máig fellelhetünk. (Ne feledjük, hogy a három és a hét is mágikus szám volt néphitünkben.)

Az egykori temetők a hitvilág számos eleméről tanúskodnak. A felkelő Nap életadó erejének tisztelete nyilvánul meg abban, hogy honfoglalóink halottaikat fejjel nyugatnak, arccal keletnek helyezték a sírba. Díszes öltözékben, gyakran fegyvereikkel bocsátották útra előkelőiket, vélvén, hogy a túlvilágon is uralkodik majd az evilági társadalmi rend s a családok, nemzetségek ott újra egymás mellett kapnak majd helyet. (Ezért a temetőben is külön csoportokat alkotnak sírjaik.) Megfigyelhető, hogy az ősi, meglehetősen bonyolult temetési szertartásokat főleg a magasabb társadalmi helyzetű egyéneknél tartották be szigorúan. Őseik sírját mindenképpen oltalmazták a gonosz erőktől. Például a hajdúdorogi Gyúláson feltárt temetőt északról árokkal határolták, keleti szélén kutyát temettek, a déli oldalon pedig egy lókoponyát ástak a földbe. Úgy vélték, az árok és az eltemetett állatok szelleme megóvja majd a holtak nyugalmát.

25. A bashalmi II. temető 10. sírjának koponyája

Számos megnyilvánulási formáját ismerjük honfoglalóink lélekhitének is. Úgy vélték, az embernek – és más lelkes lényeknek is – két lelke van: az egyik a testlélek vagy a lélegzet-lélek, amely a mellüregben lakozik, s az ember halálával semmivé válik. (Ezt jelölte ma is élő *lélek* szavunk.) A másik a fejben tanyázó árnyéklélek – ennek jelölésére a mára már feledésbe merült *isz* szót használták –, amely az álomban vagy betegség idején elhagyja a testet, s a test halála után is hosszabb-rövidebb ideig tovább él. A halott lelke nyugtalaníthatja az élőket, árthat nekik. Ellene az élőknek védekezniök kellett. Azokat az egyéneket, akiknek különösen ártó lelket tulajdonítottak, nem temették a közösségi temetőbe. Tiszafüreden például két idős nő holttestét a temetőtől északra (hitük szerint a gonosz lelkek északon tanyáznak), megkötözve tették a sírba. Ugyanitt egy másik női sírra a temetés után ráástak, a koponyát arccal lefelé fordítva mélyebbre ásták. Nyilvánvalóan így akarták visszajáró lelkét ártalmatlanná tenni. Valószínűleg ugyanezzel a hiedelemmel lehetnek összefüggésben a szem és a száj helyén a szemfedőre varrott ezüstlemezkék is. **(25. kép)** Ily módon kívánták megakadályozni, hogy a halott árnyéklelke a fej nyílásain át kiszökhessen a fejből. A Rakamazon lelt, színházi maszkhoz hasonló, a szemek és a száj helyén nyílással rendelkező szemfedő szerepe pedig éppen ennek az ellenkezője lehetett: a lélek útját jelölhette, ahol majd a felső világi rétegekbe távozik.

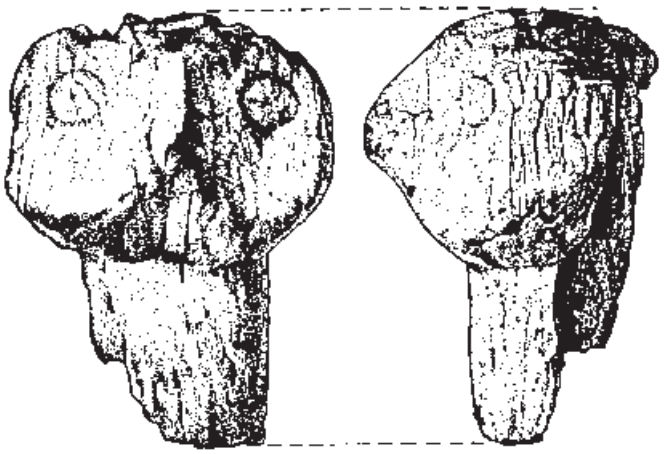

26. A szeghalmi sámánbotvég

Az egykori táltosok legfontosabb szerepe a gyógyítás lehetett. Kiváló sebészi tudásukról jó néhány sikeres agyműtét nyomát őrző koponyatrepanáció tanúskodik. Vannak azonban olyan koponyák is, amelyeken csak a csont felső rétegét pattintották le, bűvös kört rajzolva azon. E beavatkozások célja az lehetett, hogy a beteg fejéből eltávozott – s a betegséget éppen ezáltal okozó – árnyéklélek visszatérjen a fejbe, amit a gyógyulás előfeltételének véltek.

Néhány sírban maguknak a táltosoknak a porhüvelyét sejthetjük. Korábban Hajdúdorogon került elő egy bagolyfejet mintázó csontfaragvány, amelyet a kutatók sokáig korbácsnyélnek véltek. *Ecsedy István* azonban az egyik szeghalmi sírban ugyanilyen faragványt talált a bot másik – szintén csontból faragott – végével együtt. **(26. kép)** A bot sírban mért hossza 1,2 m volt, ami semmiképpen nem le-

27. A kiszombori veret

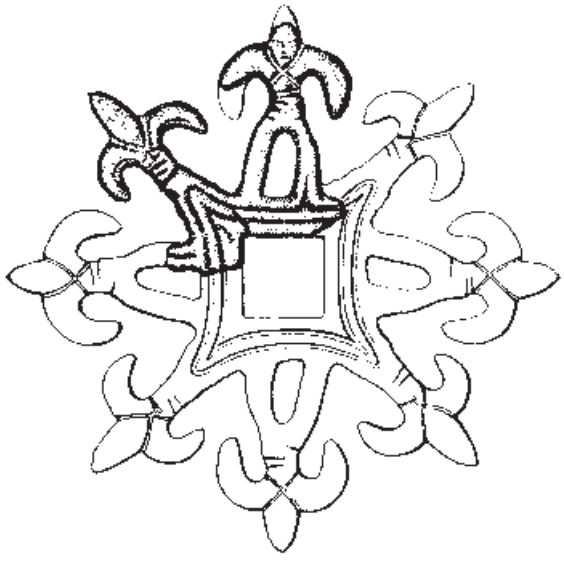

hetett lovaglókorbács. Mivel a bagoly a magyar néphitben lélekmadár vagy táltosmadár, joggal gyanakodhatunk arra, hogy e sírokba egykor olyan táltosokat temettek, akiknek nem volt dobjuk, csupán sámánbot illette meg őket. Nem lehetetlen, hogy a kiszombori tarsolydíszítő veret **(27. kép)** imádkozó testtartású emberalakjai szintén táltosokat ábrázolnak.

Honfoglalóink sírjaiban nem ritkák a kereszténység jelképei sem: az egyszerű vagy az ereklyetartó mellkeresztek. **(28., 29. kép)** Ezek azonban gyakran pogány rítusú sírokból kerülnek elő, tehát nem igazolják az elhunyt egykori keresztény voltát. Az új államvallás térhódítását inkább azon mérhetjük le, hogy Géza korától megszűnnek a hivalkodó gazdagságú sírok, a nomád mentalitású arisztokrácia temetkezései. A keresztény közösségek temetőiben már alig van melléklet, néhány olcsó ékszert kivéve. A régi pogány hitvilág megnyilvánulásai is egyre gyérebben fordulnak elő.

Honfoglalóink művészetéről szinte kizárólag színpompás ötvösművészetük alapján alkothatunk képet, mivel a szerves anyagból készült alkotásaik a földben nyomtalanul elenyésztek. E művészeti stílus legfőbb jellemzője a 8. századtól az egész keleti sztyeppevidéken általánossá vált ornamentális, növényi díszítőelem, amelyet palmettás stílusnak szokás nevezni. Az egyes területek közti különbség oka e művészet mögött meghúzódó sajátos hitvilág, amelyről a magyar művészet esetében fentebb már szó esett. A magyar honfoglalás kori művészetnek csupán elemeit találjuk meg keleten, ami azt igazolja, hogy ez az ötvösművészet már a honfoglalás után, a Kárpát-medencében élte virágkorát. Kialakulásában keleten jelentős szerepet játszott az iráni szasszanida ízlést folytató közép-ázsiai művészet, amelynek meggyökeresedése a magyar előkelők szolgálatába állt vándorötvösöknek köszönhető. Akadnak ugyan még hazai emlékanyagunkban a keleti formákat éltető tárgyak is – mint a gégényi, a kétpói és a zempléni ezüstcsészék **(30. kép)** – az új hazában azonban ötvöseink a megrendelő hatalmi elit színpompás öltözékének, lószerszámzatának és fegyvereinek díszeit állították elő. Az övön hordott bőrtarsolyok fedelét ékesítő tarsolylemezek, a nők varkocsát díszítő lemezes korongok azonos eljárással készültek: az ezüstlemezen a mintát domborítással alakították ki, majd a hátteret dúsan aranyozták. Az öntött lószerszám-, öv- és ruhaveretek felületét gyakran még vésővel és poncolóvassal alakították, s hasonló módon aranyozták a hátteret.

28. Bronzkereszt Hajdúdorogról

29. Ereklyetartó kereszt Tiszaeszlár–Sinkahegyről

Ez a palmettás stílus azonban nemcsak az előkelők művészete volt. Erre utal, hogy ugyanezek a motívumok sorakoznak a nyeregkápák, zablapálcák csontfaragványain is. A szojvai tarsolylemez **(31. kép)** felső részén futó rojtminta pedig azt igazolja, hogy hasonlóképp díszítették a bőrből és nemezből készült tárgyaikat is. Kétségtelen, hogy a 10. század közepéig a magyar ötvösművészet a sztyeppei hagyományokat követte, bár új elemekkel is gazdagodott. Az északi eredetű, szalagfonatos ornamentika vagy a *niellódísz* a viking művészettel való kölcsönhatásról tanúskodik.

A pogány jelképeket hordozó honfoglalás kori ötvösművészet a kereszténység elterjedésével hunyt ki a 10. század végén, amikor a megrendelők, a régi mentalitású hatalmi elit tagjai eltűntek vagy az új irányzat szolgálatába álltak. A nép művészete még nyilvánvalóan egy ideig éltette a régi motívumokat – mint ahogyan a pogány vallás elemeit is –, ennek emlékei azonban nem maradtak ránk. Az európai keresztény művészet egy-két nemzedéknyi idő alatt végleg gyökeret eresztett az országban.

30. A zempléni csésze

31. A szolyvai tarsolylemez

A HONFOGLALÁS KORI TEMETŐK ÉS LELETEIK

Révész László

A 895-ben a Kárpát-medencébe érkező magyarság etnikumát, gazdálkodását és társadalmi tagozódását tekintve is rendkívül sokszínű volt, s mindez visszatükröződik emlékanyagában, temetőinek szerkezetében is. A 10–11. századi népességnek napjainkig mintegy 25 000 sírját ismerjük, s ez csupán csekély töredéke a még földben rejtőző leleteknek. A teljes egészében feltárt, széleskörűen elemezhető temető ma még kevés, s azok javarésze is közöletlen. A rendelkezésünkre álló leletek többsége csupán néhány síros temetőtöredék, így forrásértékük is korlátozott. Ennek következtében a honfoglalás kori régészeti kutatások a 10. századi uralmi- és birtokviszonyok, társadalmi szerkezet elemzésében még igen messze vannak saját lehetőségeik határaitól.

Márpedig a honfoglaló magyarság régészeti emlékeinek túlnyomó többsége a sírok, a temetők feltárása során látott napvilágot. Az, hogy a 10. századi szállásterület különböző részein milyen ékszereket, ruhadíszeket, fegyvereket, méltóságjelvényeket milyen arányban és összetételben használtak, lehetővé teszi egyes területi egységek elhatárolását, az ott megtelepedett népesség főbb jellegzetességeinek a megrajzolását. A vizsgálatokat azonban nem szűkíthetjük pusztán az egyes tárgytípusok tanulmányozására. Rendkívül fontos információkhoz juthatunk a temetők szerkezetének, típusainak, használati idejének összevetése révén az adott közösség társadalmi tagolódásáról, viseletéről, hiedelemvilágáról, olykor még az életmódjáról is. Ha mindezen jelenségeket összehasonlítjuk egymással, lassanként kirajzolódnak előttünk azok a sajátosságok, amelyek az egyes régiók 10. századi népességét jellemezték, amelyek összekötötték vagy éppen elkülönítették azokat más szállásterületek lakóitól. E munka azonban napjainkban még csupán a kezdeti szakaszában tart. A folyamatosan bővülő leletanyag a jövőben nemcsak pontosíthatja, de sok esetben alaposan meg is fogja változtatni mai feltevéseinket.

A honfoglalás kori temetők túlnyomó többségét vízjárta területekből kiemelkedő szárazulatokon, dombgerinceken találjuk. A temetőn belül a sírok sorokba, olykor csoportokba rendeződnek. Néhányat temetőárok vett körbe, mint ahogy azt a káli ásatás során megfigyelték. A sírgödrök általában lekerekített téglalap alakúak, de a homokos vidékeken előfordulnak padkás kiképzésűek, sőt a sír egyik hosszanti falába vágott padmalyok is. A gazdag, előkelő halottak számára az átlagosnál nagyobb méretű sírt készítettek, hiszen a nagyszámú melléklet mellett még a lenyúzott, csak a koponyát és a lábszárcsontokat tartalmazó lóbőrnek és a lószerszámnak is helyet kellett szorítani. A sírgödörben a halottat fejjel nyugatnak, arccal és lábbal keletnek fordították. Néhány esetben, mint például a gazdag zempléni sír feltárásánál koporsó nyomaira akadtak, többnyire azonban csak textillepelbe vagy gyékényszőnyegbe burkolták halottaikat. Az elhunyt fejét olykor feltámasztották vagy – mint Orosházán – párnaként a nyergét helyezték alá. A halottakat díszruhájukban fektették sírba, a férfiak mellé odatették fegyvereiket, méltóságjelvényeiket, tűzszerszámukat, a nők mellé apróbb használati tárgyaikat is.

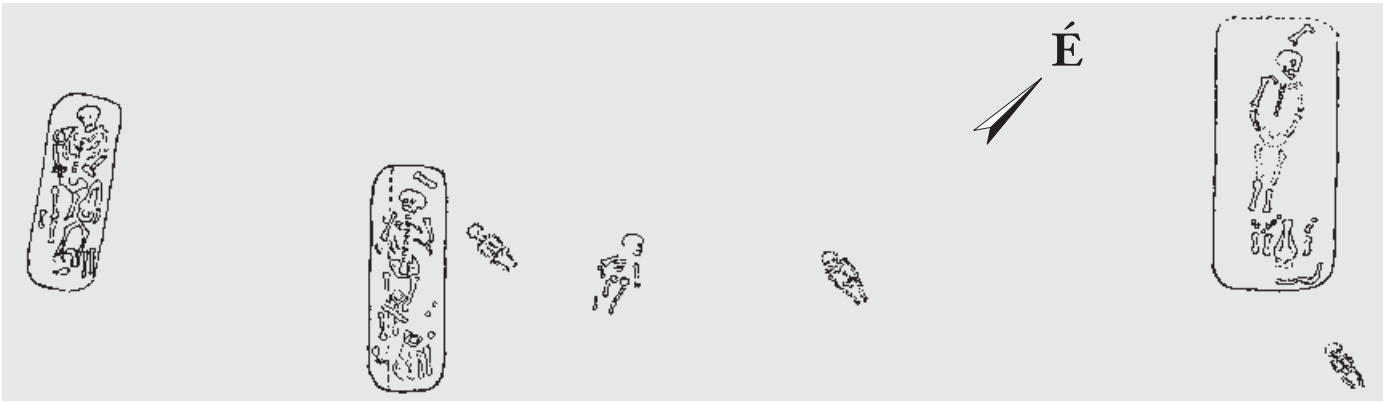

32. A törzsi-nemzetségi arisztokrácia egyik családjának temetője Szakonyból

33. Gazdag női sír Tiszaeszlár–Bashalomról

Hiedelemviláguk sokszínűségét tükrözik a temetési szertartás során végzett rítusok, melyekre néha a mellékletek utalnak. Hogy a halott ártó pillantásától megóvják a hátramaradottakat, arcát lepellel takarták le, amelyre Rakamazon arany szem- és szájlemezeket varrtak. Az evilági élet tükörképszerű fordítottjának elképzelt túlvilágra olykor megoldott ruhában, megrongált felszereléssel, eredeti helyéről elmozdított fegyverekkel indították az elhunytakat. A lovas temetkezés csak a módosabb vagy a kifejezetten gazdag családok körében terjedt el. A halotti szertartás során az elhunyt hátasát megölték, a bőrét pedig oly módon nyúzták le, hogy benne hagyták a koponyát és a négy lábszárcsontot. Az így lenyúzott bőrt például Tiszaeszlár–Bashalmon szalmával kitömték, de leggyakrabban összehajtogatva az elhunyt lábához tették vagy mellette kiterítették. Ennek a szokásnak egyik változataként néha csak a lószerszámot tették a sírba.

A hosszú túlvilági útra indulók mellé ételt is helyeztek. A többnyire a fej vagy a láb mellé állított agyagedény valamilyen pépes ételt tartalmazott. Egyes közösségek csak a gyermekekkel adtak ilyen módon útravalót, másoknál a férfiakkal és a nőkkel egyaránt, ismét más temetőkből viszont teljesen hiányzik e szokás. A fatálra helyezett vagy vászonba takargatott húsételre a sírokban lelt juh-, szarvasmarha-, sertés-, kecske- vagy szárnyascsontok utalnak.

A hátramaradottak olykor ártó szándékúnak tarthatták halottjukat, s néha egészen drasztikus módon igyekeztek elejét venni annak, hogy őket zaklathassa. Ennek következtében néha a holttestet rendellenes módon helyezték a sírba: fordított tájolással (fejjel keletnek és lábbal nyugatnak) temették vagy éppen hasra fektették (Sándorfalva), ismét más esetben oldalára fektetve, felhúzott karokkal és lábakkal, tehát zsugorított pózban tették sírba (Madaras). Találunk példát minden társadalmi rétegnél a halottcsonkításra is, ilyen a fej, a kéz vagy a láb levágása. A szelídebb változatot a zempléni vezéri sírban figyelték meg: az elhunyt sírjába kölest szórtak azzal a szándékkal, hogy addig ne hagyhassa el nyughelyét, amíg éjfél és a hajnali kakasszó között valamennyi szemet meg nem számlálja.

A 10. századi társadalom sokszínűsége a temetők szerkezetében, típusaiban is visszatükröződik. Magyar nagyfejedelmi sír még nem került elő, így azt sem tudjuk, milyen módon temették el a honfoglalók első számú vezetőit. Korábban elterjedt volt a kutatók között az a nézet, hogy más sztyeppei népek (hunok, avarok stb.) példájára a magyarok

34. Rangos férfi viseletének, fegyverzetének és méltóságjelvényeinek rekonstrukciója a karosi temetők leletei alapján

is titokban, rejtve, magányosan helyezték nyugalomra fejedelmeiket. Az események után két-háromszáz évvel keletkezett krónikák azonban arról tudósítanak, hogy Árpád fejedelmet Óbuda mellett, Fejéregyházán temették el, sírja fölé pedig Szent István emeltetett templomot. Taksony fejedelem nyughelyét ugyancsak a Duna mellett kereshetnénk, az állítólag az ő nevét viselő mai falu, hajdani szálláshelye közelében. Noha minderre semmiféle régészeti bizonyíték nincs, de ha a krónikák valós alapokon nyugvó hagyományt őriztek meg, akkor nyilvánvaló: a nagy tiszteletnek örvendő vezetők sírját haláluk után még sok évtizeddel vagy évszázaddal is ismerték. Az utóbbi évek során viszont egyre világosabbá vált, hogy azok a 10. század első felére keltezhető, nagyon gazdag férfisírok, amelyekben a korabeli fejedelmi kíséret vezetői nyugodtak, a Felső-Tisza-vidéken, Szabolcs megyében és a Bodrogközben kerülnek elő. Nem elképzelhetetlen, hogy a fejedelmi temetkezések is a közelükben rejtőznek.

A törzsi-nemzetségi arisztokrácia egy része 4-8 síros családi temetőkben nyugszik, amelyekben a méltóságjelvényekkel felszerelt férj mellé temették gazdagon felékszerezett feleségét (vagy feleségeit) és kiskorú gyermekeiket. **(32. kép)** A magányosan (Balotaszállás) vagy néhány háziszolga és kísérő lovas társaságában eltemetett gazdag nők sírjai feltehetőleg a többnejűség emlékei. Néhányukat szolgáltató népük körében vagy azok temetőjétől kissé távolabb helyezték örök nyugalomra (Ártánd). Az is előfordult, hogy egy-egy gazdag család szolgáltató népeivel együtt temetkezett (Tiszanána).

A 10. századi módos középréteg hagyatékát 60-100 síros temetők rejtik (Algyő), amelyek kitűnnek a női viselet nemesfém-gazdagságával. **(33. kép)** Ugyanott a főként íjászfelszereléssel elhantolt férfiak viszonylag kevés rangjelző tárgyat birtokoltak.

A Kárpát-medence más területeitől eltérő kép rajzolódik ki a Felső-Tisza-vidék sajátos leletanyagában. Az egyes temetőkön belül nagyszámú, olykor az 50%-ot is meghaladó férfiak igen erősen felfegyverzettek és méltóságjelvényekkel nagyon gazdagon ellátottak. Közülük is kiemelkednek a tarsolylemezzel, a veretes övvel, a lószerszámmal és az íjtegezzel, valamint arany vagy ezüstszerelékes szablyával elhantolt előkelők, akik a 10. századi magyarság kiemelkedő rangú vezetői lehettek (Karos, Rakamaz). **(34. kép)** E közösségek női viselete kevésbé volt pompázatos, az igazán gazdag nők hajfonatkorongot, pántkarperecet, köves gyűrűt és veretes csizmát viseltek, s ékesek voltak lószerszámaik is. Korábban e temetőket (Tiszabezdéd) a nagycsaládi szervezetben élő katonáskodó középréteg hagyatékának vélték. Az újabb kutatások viszont arra utalnak, hogy e közösségeket mesterségesen szervezték meg: alapsejtjeiket a gazdag családok s az ő háziszolgáik alkották, s velük együtt éltek (és temetkeztek) kísérő harcosaik, akik helyzetüknél fogva többnyire nőtlenek voltak. E 16–80 síros temetőkben, amelyek gyakran egymás közvetlen közelében találhatók (Kenézlő) a 10. század első felében uralkodó magyar nagyfejedelmek katonai kíséretének tagjait, annak kisebb-nagyobb rangú vezetőit és az utóbbiak családtagjait valamint háziszolgáit helyezték örök nyugalomra. Ezen temetők használata a 10. század közepén megszakadt: feltehetőleg a politikai változások következtében a korábbi katonai kíséretet felszámolták, tagjait széttelepítették, s helyettük Taksony fejedelem (955 k.–972) uralma idején új hatalmi központokat (Esztergom, Székesfehérvár) hoztak létre. Ezek közelében akkoriban nyitották az újjászervezett kíséret új temetőit.

A szerényebb leletanyagú középréteg és a módos köznép temetői nem választhatók el egymástól határozottan. Az egyes közösségek temetőinek fegyverekben, ékszerekben, ruhadíszekben megnyilvánuló gazdagsága függött életmódjuktól is, hiszen a földműves falvak sírjai jóval kevesebb leletanyagot tartalmaznak, mint a főként állattartással foglalkozó csoportoké. A köznépi temetők sírjainak a számát meghatározta az adott település lélekszáma és a temető használatának időtartama is. Ezek leletanyaga

35. Hajkarikák és karperecek a hódmezővásárhely–nagyszigeti köznépi temető egyik sírjából

többnyire szegényes, legfeljebb az adott közösség vezető családjának tagjaival temettek fegyvert, lovat vagy díszruhát. A teljesen feltárt köznépi temetők időrendje, használati ideje fontos adatokat nyújthat egy-egy tájegység népességének változásairól, az országon belüli áttelepítésekről, a népmozgásokról (Halimba). A közrendűek falvait kiscsaládok alkották, melyeknek lakhelyét uraik akarata jelölte ki. Egy-egy család lélekszáma 5–10 fő között mozoghatott. A falut alkotó családok számától és a település élettartamától függően e temetők lehettek 100-130 (Sárbogárd, Hódmezővásárhely–Nagysziget) vagy akár 8–900 sírosak is (Halimba, Magyarhomorog). **(35. kép)**

A népességváltást jelezhetik a jól elkülöníthető sírcsoportok, amikor az újonnan érkezettek elődeik elhagyott temetőjének használatát folytatták (Halimba). Más esetekben a legkorábbi sírok egy központi magot alkotnak, s onnan kifele haladva minden irányban egyre későbbi temetkezéseket találunk (Majs). Ez hosszú ideig egy helyben élő közösségre utal, csakúgy mint az a jelenség, amikor a településen élő különböző családok ugyanazon domb más-más részén egyidőben kezdtek temetkezni, s az idő múltával a sírcsoportok lassacskán összeértek (Pusztaszentlászló).

A 10. század elején nyitott köznépi temetők egy részét a századforduló táján felhagyták. Ennek oka az a nagyarányú népmozgás, áttelepítés lehetett, amely Géza fejedelem (972–997) vagy Szent István király (997/1000–1038) államszervező tevékenységének velejárója volt. Más temetőket ekkor nyitottak meg az új telepesek, vagy a régebben ott élő népesség mellé, illetve helyébe telepedve folytatták a korábbiakat egészen a 11. század végéig. A kereszténység térhódításával a lovas, a fegyveres, a nemesfém ruhadíszeket tartalmazó sírok lassanként eltűnnek. A pogány szokások csupán az egyházi és a világi hatalmi központoktól távolabb eső falvakban éltek még ideig-óráig. Noha egyes temetőket még a 12. század első harmadáig is tovább használtak (Hajdúdorog–Temetőhegy), zömüket Szent László (1077–1095) és Könyves Kálmán (1095–1116) királyok rendeletére felhagyták, s halottaikat ezt követően már az újonnan épült templomok melletti megszentelt földbe temették.

A 10. századi sírokban talált ékszerkészlet viszonylag változatos volt. A fülbevalók közül legjellegzetesebbek a gömbsorcsüngős fülbevalók. Ezek legelterjedtebb típusa az a változat volt, amelynél az ovális karikára huzalcsüngőt illesztettek, erre pedig négy vagy öt üreges, két-két ezüst félgömbből összeillesztett gömböcskét fűztek. E forma egyik variánsának tekinthetők a dél-magyarországi műhelyekben készült, öntött gömbsorcsüngős fülbevalók. Fém nyakláncot ritkán használtak, ha mégis előfordul ilyen, akkor levél alakú aranyozott ezüstlemezt húztak rá.

Legjellegzetesebb ékszereik a hajfonatkorongok voltak. Férfiak és nők egyaránt varkocsokba fonták a hajukat, s az utóbbiak közül jó néhányan a fonatokba bőr- vagy selyemszalagokat illesztettek. E szalagokra kerek vagy rombusz alakú vereteket szegecseltek, végükhöz pedig – nagyjából mellmagasságban – hajfonatkorongot illesztettek. Ezek a (többnyire párosan előkerülő) korongok lehetnek öntöttek és lemezesek egyaránt, s életfát, palmettamotívumot vagy mitikus állatalakot ábrázolnak.

A karperecek közül a legkedveltebb típus az öntött, kiszélesedő és lekerekített végű ezüstlemez karperec volt. A díszesebbek végére rozettákat szegecseltek foglalatként, melyekben üveg- vagy drágakőbetétet helyeztek el. Használták azonban az egyszerű huzalkarpereceket, a két-három szálból sodrott, font karpereceket s az antik hagyományokra visszavezethető állatfejes karpereceket is. Gyűrűt viszonylag ritkán húztak az ujjukra, ha mégis, akkor ékkőbetétes arany- vagy ezüstgyűrűt, vagy egyszerű pánt-, illetve huzalgyűrűt vettek fel.

Kedvelték a nemesfémből készült ruhadíszeket is. A férfiak csúcsos végű süvegét idézi a Beregszászon lelt, s mindmáig egyedülálló palmettadíszes süvegcsúcs, ezen kívül azonban ők nem vagy csak igen ritkán alkalmaztak ruházatukon fémdíszeket. Annál változatosabbak lehettek a női párták, süvegek, homlokpántok. Aranyozott ezüstveretek díszítették ingeik szegélyét, melynek szárnyait egymásra hajtották vagy a bal vállnál gombolták be. Az előbbi esetben rombusz alakú ingnyakdíszeket varrtak fel, az utóbbinál kéttagú csüngőket. Ez utóbbiak felső része többnyire kerek, s ehhez kapcsolódik egy kis fülecskével a szív alakú csüngőtag. A ruhadíszek néha préselt ezüst- s igen ritkán aranylemezből készültek.

Az ingnyakdíszekből akár harminc-negyven darabot is megfigyelhetünk egy-egy készletben, de előfordul természetesen ennél jóval kevesebb is. E vereteket bőr- vagy textilszalagra erősítették, s a hajdani rőfösök ily módon árusították azokat a vásárokon. A vevők tehetségüknek megfelelő hosszúságú szalagot vásárolhattak lányaiknak, asszonyaiknak. A kéttagú, de az ingnyakdíszeknél jóval nagyobb méretű vereteket kedvelték a kaftán díszítésénél is, többnyire a szegély két oldalára varrták fel azokat derékmagasságig.

Lábbelijük puha talpú, kerek vagy hegyes orrú volt, s fejrészét szívesen díszítették félgömbfejű ezüst szegecsekkel vagy levél alakú veretekkel. Ezekből alkalmanként még a csizma szárára is jutott.

A fent bemutatott ruhadíszeket szinte kizárólag, az ékszereket pedig nagyrészt nők viselték. A férfiak közül még a leggazdagabbak is csak ritkán húztak az ujjukra egy-egy gyűrűt vagy a karjukra egy karperecet. Remekművű ötvösmunkákkal ékesítették viszont méltóságjelvényeiket. A pusztai népeknél a harcos rangját, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét a fegyveröv díszítettsége jelezte, amely magában foglalta mindazon fegyverek, eszközök összességét, amit a derékszíjra csatoltak. A sűrűn egymás mellé szegecselt aranyozott ezüst (nagyon ritkán arany) veretek csillogó fémpántként fonták körül viselőjük derekát, soruk a bal térdig lecsüngő nagyszíjvégig folyamatos volt.

A derékszíj jobb oldalára csatolták az előkelők esetében veretekkel vagy összefüggő ezüstlemezzel díszített bőrtarsolyt, amelyben a férfi apróbb használati eszközeit tartotta. E tarsolylemezek felületét többnyire finoman kidolgozott palmettamotívum ékesíti. Igen ritka leletnek számítanak, napjainkig mindössze 26 darabot ismerünk. A tarsolylemez egyes feltevések szerint a fejedelmi ház szolgálatában álló előkelők kitüntető jelvénye lehetett. Ugyancsak az öv jobb oldalán függött a bőrből vagy a nyírfakéregből készült, alkalmanként vas merevítőpálcákkal és a száján, fedelén csontlemezekkel díszített nyíltartó tegez. A tegezben lévő nyilak vas hegyei – attól függően, hogy milyen célpont ellen használták azokat – változatos formájúak és méretűek voltak. Leggyakrabban rombusz- vagy deltoid alakúak, de előfordulnak fecskefark formájúak és a páncél áttörésére szolgáló vagy a prémes állatok elejtéséhez használt vadásznyílhegyek is.

Az öv bal oldalára kapcsolták a szablyát. A legrangosabbak esetében e fegyver markolatát és hüvelyét finom művű arany- vagy aranyozott ezüstszerelékkel látták el, amely méltó párja volt a tarsolylemezeknek. Az ily módon felékesített szablyák még a tarsolylemezeknél is ritkább leletnek számítanak, számuk nem éri el az egy tucatot sem. Használóik a társadalom csúcsán álló férfiak lehettek. A legpompásabb aranyveretes szablya soha nem került a földbe, ma a bécsi Schatzkammerben őrzik. Hajdan az Árpád-házi

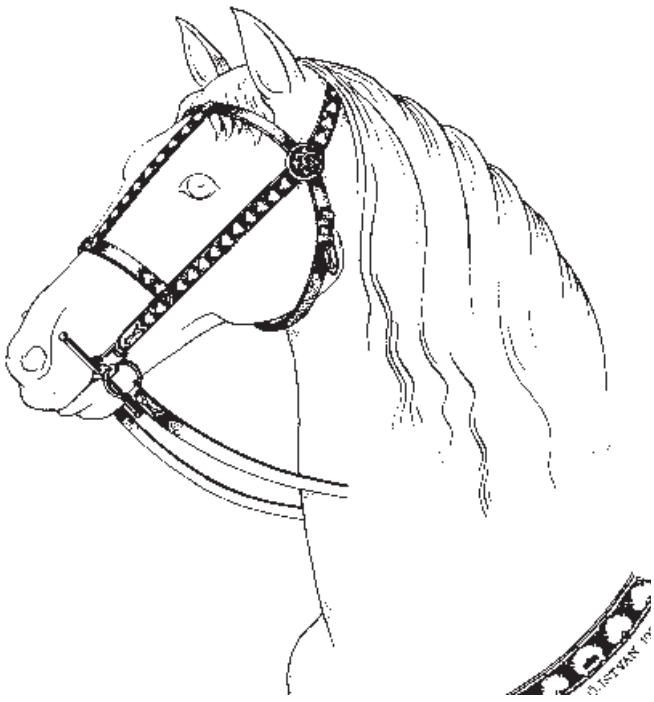

36. Aranyozott ezüstveretekkel díszített lószerszám rekonstrukciója egy szakonyi férfisír leletei alapján

fejedelmek méltóságjelvénye lehetett, amely köré az eltelt évszázadokban számtalan legenda fonódott. Ugyancsak a közelharc fegyverei közé tartoztak a sírokban viszonylag ritkán talált változatos formájú harcibalták és a lándzsák. A szablya mellé akasztották a felajzott íj tárolására szolgáló bőr íjtegezt, amelynek felületét a vezérek akár nyolcvan-száz aranyozott ezüstverettel is ékesíthették. A közepén látható napszimbólum ugyancsak arra utal, hogy használói a fejedelmek főemberei közé tartoztak. A díszes íjtegez a nemesfém-szerelékes szablyákhoz hasonlóan ritka leletnek számít, eddig csak a Felső-Tisza vidéki gazdag sírokból ismerjük néhány darabját. Valamennyi méltóságjelvény együttesen csak a legritkább esetben fordul elő egy-egy sírban. Nyilvánvalóan bizonyos rangjelző tárgyak megléte, mások hiánya tulajdonosuknak a hajdani társadalomban elfoglalt helyére utal. A nyugalmi helyzetben lévő íjat azonban leggyakrabban egyszerű bőrtokban tartották, amelynek száját olykor faragott csontlapokkal díszítették. Maga az íj mérnöki precizitással szerkesztett, többféle fából, szarulemezekből és ínrostkötegekből összeállított visszacsapó- vagy reflexíj volt, melynek a markolatát és a végeit gyakran két-két csontlemezzel is megerősítették.

A honfoglaló magyarok sírjaiból pajzs vagy vasvértezet maradványai mindeddig nem kerültek elő, harc közben alighanem legfeljebb bőr- vagy nemezvérttel óvhatták magukat.

Férfiak és nők felszerelésének alapvető fontosságú eleme volt a lószerszám. **(36. kép)** Nyergeik hasonló szerkezetűek voltak azokhoz, mint amelyeket még a 20. század első felében is készítettek a hortobágyi nyergesmesterek. Az elülső és a hátsó kápát néha ezüst (Szakony) vagy palmettás faragású csontlemezekkel (Izsák-Balázspuszta) díszítették. A nyereg két oldalára csatolták a bőrszíjon lelógó kengyeleket. Ezek méretét és alakját megszabta használóik életkora, neme és rangja. Legelterjedtebbek a homorú talpalójú, puhatalpú csizmákhoz való, körte alakú kengyelek voltak, melyek fülét és szárait néha nemesfém-berakással díszítették. A harcosok, a pásztorok főként csuklós szájvasú zablákat használtak, melyek végein egy vagy két karika tartotta a kantárt és a fogószárat. A nők és az előkelő férfiak azonban szívesebben alkalmazták a biztonságosabb, az ún. oldalpálcás zablákat, melyek megakadályozták, hogy egy erőteljesebb mozdulattal berántsák a zablát a ló szájába, mely így irányíthatatlanná vált volna. A kantár és a szügyelő, valamint a farmatring szíjazatára a férfiak közül csak a legrangosabbak szereltettek aranyozott ezüstvereteket. A gazdag nők egyik csoportjának megkülönböztető jegyei viszont éppen a három- vagy négyszirmú virágot mintázó aranyozott ezüst vagy bronz rozettás lószerszámveretek voltak.

A régészeti ásatások során előkerülő leletek és a megfigyelt jelenségek alapvető fontosságúak a 10. század kutatásában, hiszen ebből az időszakból belső írott forrásaink, amelyek a honfoglaló és a kalandozó magyarok társadalmáról, gazdaságáról, mindennapjairól tudósítanának, nincsenek. A kortárs nyugati vagy a bizánci krónikások pedig, akik a magyarságnak csak kalandozó csoportjaival kerültek kapcsolatba, mindezekről mit sem tudtak, s többnyire egyoldalúan elfogult, igaztalanul sötét képet festettek honszerző eleinkről.

XII. A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR

A Magyar Királyság a későközépkorban
Sziléziai Hcg.
LENGYEL KIRÁLYSÁG
Moldvai Fejedelemség
Morva Őrgrófság
Osztrák Hercegség
NÉMET-RÓMAI BIRODALOM
Stájer Hercegség
Krajnai Hercegség
Szlavónia
Horvátország
VELENCEI KÖZT.
Bosznia
Szerbia
Macsói bánság
Havasalföldi Fejedelemség
ÁRVA
LIPTÓ
TRENCSÉN
TURÓC
SZEPES
SÁROS
ZEMPLÉN
UNG
NYITRA
ZÓLYOM
GÖMÖR
TORNA
ABAÚJ
BEREG
UGOCSA
MÁRAMAROS
BARS
HONT
NÓGRÁD
KISHONT
BORSOD
SZABOLCS
SZATMÁR
POZSONY
KOMÁROM
MOSON
SOPRON
GYŐR
ESZTERGOM
PILIS
HEVES
Jászok
Kunok
KÖZÉP-SZOLNOK
BELSŐ-SZOLNOK
BESZTERCEI KERÜLET
VESZPRÉM
PEST
VAS
ZALA
FEJER
BÉKÉS
BIHAR
KRASZNA
DOBOKA
KOLOZS
TORDA
SZÉKELYFÖLD
Csíkszék
Kézdi szék
Orbai szék
Sepsi szék
Brassó
FOGARASFÖLD
KERÜLET
SZEBENI
FEHÉR
KÜKÜLLŐ
Udvarhely-szék
Aranyos-szék
Marosszék
Gyulafehérvár
Szeben
ZARÁND
ARAD
HUNYAD
TEMES
KRASSÓ
KEVE
SZERÉM
VALKÓ
BÁCS
BODROG
CSONGRÁD
CSANÁD
TORONTÁL
SOMOGY
TOLNA
BARANYA
VERŐCE
KŐRÖS
VARASD
ZÁGRÁB
DUBICA
POZSEGA
SZANA
ORBÁSZ
Szeged
Csanád
Temesvár
Kalocsa
Pécs
Zágráb
Zengg
Nona
Zara
Szávaszentdemeter
Nándorfehérvár
Buda
Királyi és királynéi város
Szabad királyi város
Város várral
Érseki székhely
Püspöki székhely

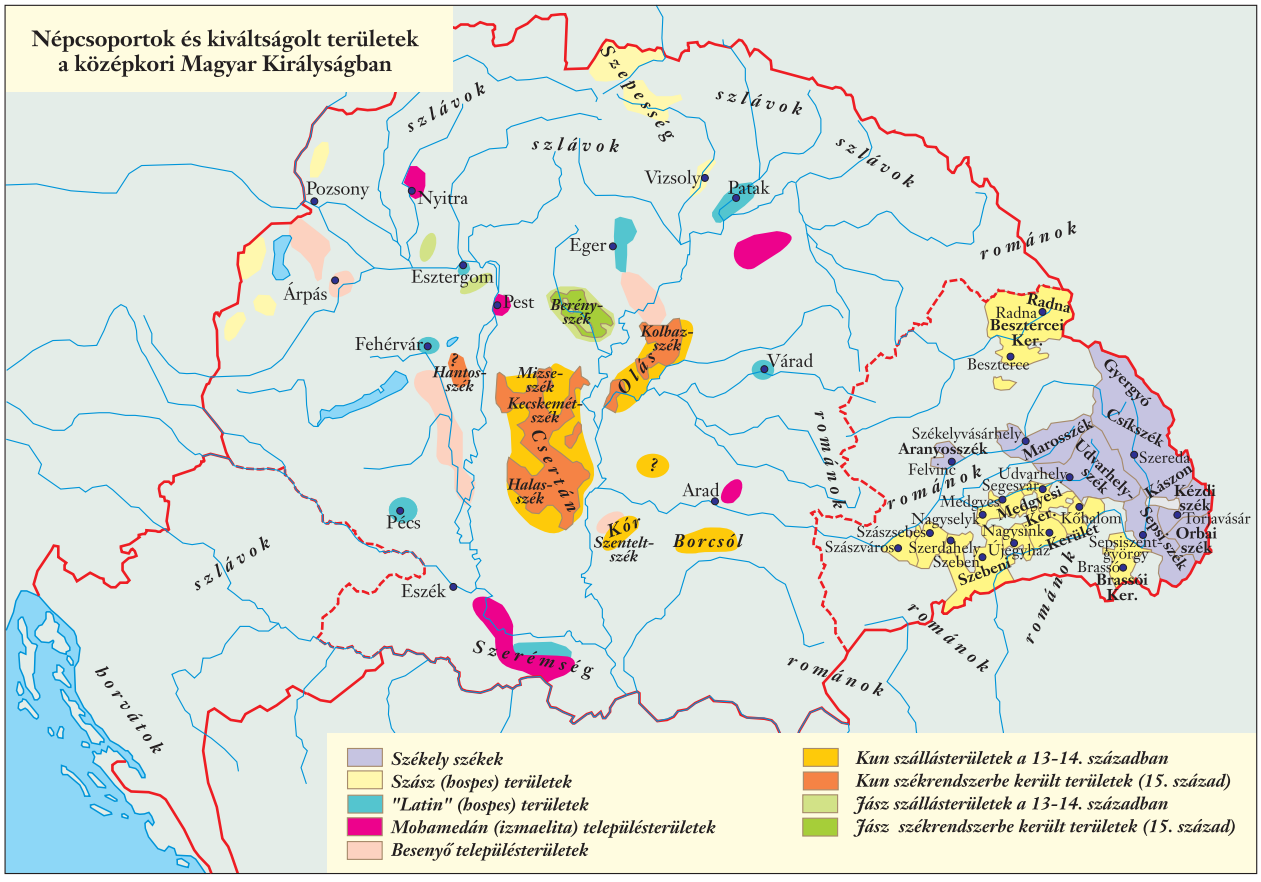
Népcsoportok és kiváltságolt területek a középkori Magyar Királyságban
szlávok
Szepesség
Pozsony
Nyitra
Vizsoly
Patak
Eger
Árpás
Esztergom
Pest
Berény-szék
Kolbaz-szék
Fehérvár
Hantos-szék
Mizse-szék
Kecskemét-szék
Olás
Várad
Csertán
Halas-szék
Arad
Pécs
Kór
Szentelt-szék
Borcsól
Eszék
Szerémség
horvátok
románok
Radna
Beszterce
Beszterce Ker.
Gyergyó
Csíkszék
Szereda
Kászon
Kézdi szék
Torjavásár
Orbai szék
Sepsi szék
Brassó
Brassói Ker.
Székelyvásárhely
Aranyosszék
Marosszék
Udvarhely-szék
Felvinc
Segesvár
Medgyes
Medgyesi Ker.
Nagyselyk
Kőhalom
Szászsebes
Szászváros
Szerdahely
Szeben
Nagysink
Újegyház
Kerület
Sepsiszent-györgy
Szebeni
Székely székek
Szász (hospes) területek
"Latin" (hospes) területek
Mohamedán (izmaelita) településterületek
Besenyő településterületek
Kun szállásterületek a 13-14. században
Kun székrendszerbe került területek (15. század)
Jász szállásterületek a 13-14. században
Jász székrendszerbe került területek (15. század)

A KÖZÉPKORI RÉGÉSZET MAGYARORSZÁGON

Laszlovszky József

A történelem korszakainak régészeti kutatása különböző időpontokban kezdődött, és mindegyiknek megvan a maga története. A középkori régészet a legfiatalabbak közé tartozik, kezdetei a 19. századra nyúlnak vissza. Míg az antikvitás régészeti kutatása a reneszánszban kapott lendületet, a középkor emlékeinek tudományos vagy amatőr vizsgálata ebben a korszakban fel sem merült. A reneszánsz éppen a középkorral szemben nyúlt vissza az ókori „aranykor" emlékeihez, a saját korát megelőző századokat pedig még elnevezésében is pejoratív jelzővel látta el, a középkor vagy a középső korok nevet ragasztva erre az időszakra. Több évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a nemzeti romantika megszületésével érdeklődéssel forduljanak a középkor, a nemzeti múlt emlékei felé. Ezt már némiképp megelőzte a 18. század erősen egyházi jellegű történetírói tevékenysége, amikor is a szentek életét vagy az egyházi intézmények történetét kutatva elkezdték a középkor írott szövegeinek vizsgálatát. A régészeti emlékek felmérése ezért is csak jóval később indult meg, hiszen abban a hitben élhettek a történészek, hogy az írott források sokasága elegendő ahhoz, hogy feltárjuk a múlt ezen időszakát.

A romantikus középkor kép legjellemzőbb példái a romos várak. Amikor tehát a középkori régészet gyökereiről beszélünk, akkor első helyen mindenképpen e korszak legjelentősebb álló emlékeit, a kolostorok, a székesegyházak, a várak, a kastélyok kezdetben főként művészettörténeti, építészettörténeti kutatását említhetjük. Ezen emlékek helyreállítása, a tudományos alapokon álló műemlékvédelem volt az, amely lassan integrálódott a régészet két másik ágával, és módszereik összeolvasztásával lassan, a 20. század közepére kialakult az, amit ma középkori régészetnek nevezünk.

A keresztény régészet az ókori régészet nyomdokain indult el, kutatásának fő kérdése a késő antik kori keresztény emlékek kutatása volt. Lassanként időben egyre későbbi korszakokat vizsgálva jutott el oda, hogy mindenféle, a kereszténységgel kapcsolatos emlék régészeti kutatását kezdték érteni alatta. Így egy ponton elválaszthatatlanná vált kutatási területének egy része a középkori régészettől.

Az ősrégészet, a *prehistória* hagyományosan az írott források nélküli korok történelmét dolgozta fel, az írott emlékek vizsgálatát a *história*ra, a történelemtudományra hagyva. Ez a határvonal azonban alig húzható meg, és időben alapvetően eltérő korokat jelent Európa különböző területein. A régészeti ásatások a 19. század eleje óta egyre nagyobb számban hoztak felszínre, főként temetőkből, olyan leleteket, amelyek felkeltették a kutatók érdeklődését. Különösen a gazdag mellékletes Meroving, lombard, avar és honfoglaló temetkezések kerültek az érdeklődés homlokterébe. Egyre világosabbá vált, hogy az írott forrásokkal rendelkező korok megismerésében is fontos szerepe van a régészetnek.

Magyarországon a középkori régészet kialakulásának folyamata több ponton eltért az európai fejlődéstől. A kezdetek itt is a romantikus középkorképpel kapcsolódtak össze, különösen nagy hangsúlyt kapott az egykor független és nagyhatalmi szereppel bíró középkori Magyarország emlékeinek vizsgálata. A műemléki, építészettörténeti kutatások megindulását azonban nem csak ez gyorsította meg. A török kori pusztulás következtében óriási mértékben tűntek el középkori írott emlékeink és kiemelkedő jelentőségű épületeink. Így a magyar kutatás sokkal hamarabb szinte rákényszerült arra, hogy régészeti eszközökkel és módszerekkel vizsgálja a középkort, hiszen alig támaszkodhatott a hagyományos történeti forrásokra. Emellett a viszonylag kevés forrásból ismert volt, hogy a királyi központokban hatalmas és díszes épületek állhattak, de ezekből szinte semmi sem maradt ránk. Mátyás csodálatos palotája Budán és Visegrádon, a székesfehérvári koronázótemplom vagy az esztergomi palota csak említésekből volt ismert, nyomaikat alig lehetett felfedezni. Emiatt külön hangsúlyt kapott, hogy a régészek megtalálják és felszínre hozzák ezeket az emlékeket. A középkori épületek romjainak kiásása egyben bizonyítékként szolgált arra, hogy a középkori Magyarország is létrehozott csodálatos emlékeket, csak az évszázadok pusztításai tüntették el ezeket szemünk elől. **(1. kép)** Nemzeti önértékelésünk fontos elemévé vált, hogy a régészet képes legyen ezen emlékek megtalálására és a műemléki helyreállítás vagy rekonstrukció megkeresse azokat a lehetőségeket, amelyek segítségével visszavarázsoljuk elpusztult múltunkat a jelenkor számára.

A műemléki, az építészeti kutatások hosszú évtizedeken keresztül uralkodóak voltak a középkori régészeten belül, amelynek jelentősége hazánkban gyakran nagyobb volt, mint számos európai országban. A későantik emlékek viszonylag kisebb száma, főként azonban a római kor és a

1. A visegrádi fellegvár madártávlatból

középkor közötti kontinuitás hiánya miatt a középkori régészet másik gyökere, a keresztény régészet hazánkban kisebb szerepet játszott. Az őskori régészet és a középkor emlékeinek kutatása viszont nálunk is szorosan összekapcsolódott. A magyar régészet atyjának is tekinthető *Rómer Flóris* egyszerre foglalkozott középkori templomépítészettel és őskori kultúrákkal. *Csalog József*, a neolitikum jeles kutatója a két világháború között úttörő ásatásokat kezdett egy középkori mezővárosban. Középkori elpusztult falvaink régészeti kutatásának elindítása pedig egy néprajzos, *Szabó Kálmán* nevéhez fűződik, aki *Papp László* őskoros régész ásatási tapasztalataira támaszkodott kutatásaiban. Ez egyben arra is példa, hogy a Magyarországon a 19. századtól kezdve jelentős tudományos szerepet betöltő néprajzi vizsgálatok szinte elválaszhatatlanul összekapcsolódtak a hazai középkori régészettel. *László Gyula*, a középkori régészetre is alapvető hatást gyakorló nagy munkája a honfoglaló magyar nép életéről ugyancsak elképzelhetetlen néprajzi gyökerek nélkül. Ilyen előzményekkel, időben az európai fejlődéshez hasonlóan, a II. világháború után jött létre a modern értelemben vett középkori régészet hazánkban. Módszertanában, a kutatás hangsúlyában azonban többféle egyedi jelleget is hordoz. Különösen az írott források kutatásának és a régészeti vizsgálatoknak a szoros összekapcsolódása emelhető ki ebből a szempontból, amelynek minden bizonnyal legkiemelkedőbb példája *Kubinyi András* munkássága. Mindez magyarázza azt is, hogy a középkori régészetnek miért jött létre Magyarországon európai viszonylatban is az elsők között önálló egyetemi tanszéke.

KÖZÉPKORI KIRÁLYI KÖZPONTOK

Buzás Gergely–Laszlovszky József–Magyar Károly

A középkori Magyarország központi régióját, Székesfehérvár, Esztergom, Visegrád és Buda négyszögét az ország közepének, *Medium Regni*nek nevezték. Ez nem csak földrajzi és közlekedési, hanem politikai szempontból is találó elnevezés volt. A két korai Árpád-kori királyi székhely a középkor végéig megőrizte „kultikus" funkcióit: Székesfehérvár Szűz Mária prépostsága a magyar királyok állandó koronázó- és gyakori temetkező temploma volt, Esztergom pedig a magyar egyház fejének, a királyt koronázó esztergomi érseknek a szálláshelye. Óbuda a 13. században mintegy egy évszázadig a királyi székhely szerepét töltötte be, a későbbiekben a királynék fő rezidenciájává vált. A 14. század folyamán két új rezidencia, Visegrád és Buda – amelyek az Árpád-kori Székesfehérvárhoz és Esztergomhoz hasonlóan általában párhuzamosan látták el az uralkodói székhely funkcióját – szintén önálló szerepkörrel rendelkeztek. Visegrád a különleges államhatalmi szimbólumnak, a Szent Koronának volt az őrzőhelye, Buda pedig az ország legnagyobb városa, a királyság legfontosabb gazdasági centruma, az ország fővárosa volt. A középkori magyar királyok által építtetett várak, paloták és templomok a magyarországi művészet történetében önálló csoportot, különleges minőséget képviseltek.

1543-ban Szapolyai János halálával és Buda, Esztergom Székesfehérvár, majd a következő évben Visegrád török kézre kerülésével megszűnt a *Medium Regni*. Városai és palotái a többi környékbeli királyi várral együtt végvárrá váltak, a következő másfél évszázad harcai szörnyű pusztítást vittek végbe bennük. A rombolást a török alól felszabaduló ország újjáépítése tetézte be a 18. század második felében, amikor ezeket a „haszontalan" romokat kőbányaként használva eltüntették a föld színéről.

A királyi rezidenciák monumentális emlékeinek feltárása olyan anyagi és szellemi erők összpontosítását követelte meg, amelyre csak a társadalom és a politika néhány kiemelkedő alkalomból felébredt, fokozott érdeklődése teremtette meg a lehetőséget. Ezért e kutatások jobbára kampányszerűen, egy-egy korszakhoz vagy évfordulóhoz kapcsolódva folytak: mint például az 1860–70-es években a kiegyezés után, a nemzeti romantika korában, az 1938-as Szent István évfordulóhoz kapcsolódva, illetve 2000 körül, a magyar államalapítás millenniumán. **(2. kép)**

A középkori magyar királyság központjai iránt csak a 19. század közepén–második felében ébredt fel a tudományos érdeklődés. Székesfehérváron *Érdy János* 1848-as leletmentő ásatása után a tervszerű feltárásokat Henszlmann Imre indította meg 1862-ben, 1874-ben és 1882-ben. A visegrádi vár kutatásait szintén *Henszlmann Imre* kezdte el 1871–1882 között, ásatásai elsősorban az épületek falainak felszínre hozására irányultak. A 20. század elején a Műemlékek Országos Bizottságának kiváló építésze, *Lux Kálmán* dolgozott több helyszínen is: 1908-ban az óbudai várban ásatott, 1916–1922 között pedig a visegrádi vár helyreállítását vezette. Dokumentumok és ásatási leletek alapján behatóan foglalkozott a budai királyi palotával is, amelyről 1922-ben látványos könyvet jelentetett meg.

Az ország érdeklődése az 1938-as Szent István év alkalmából fordult újra a középkori királyi központok felé. Az évforduló előkészítésére megnyíló anyagi források hatalmas feltárásokat tettek lehetővé. Ezekben vezető szerep jutott Lux Kálmánnak, aki 1936–1937-ben a fehérvári bazilika feltárását irányította, és fontos szerepet vállalt a *Gerevich Tibor* és *Lepold Antal* által vezetett, 1934–1938-as esztergomi palotaásatásokban is. A Lux Kálmán által megkezdett óbudai feltárásokat *Nagy Lajos* folytatta 1934–1935-ben. 1927-ben Visegrádon a vár munkálatait *Schulek János* vette át Luxtól, aki 1934-ben hozzákezdett a királyi palota feltárásához is. A munkákat igen jól felkészült építészek és művészettörténészek irányították, aminek eredményeként jelentős információkat szolgáltattak a középkori épületekről. A tárgyi leletanyag és a régészeti jelenségek, a rétegviszonyok megfigyelése azonban idegen maradt számukra.

A királyi központok feltárásának harmadik korszaka az 1940-es évek végén kezdődött. A nagy feltárásokon korszerű módszerekkel dolgozó, középkorra specializálódott

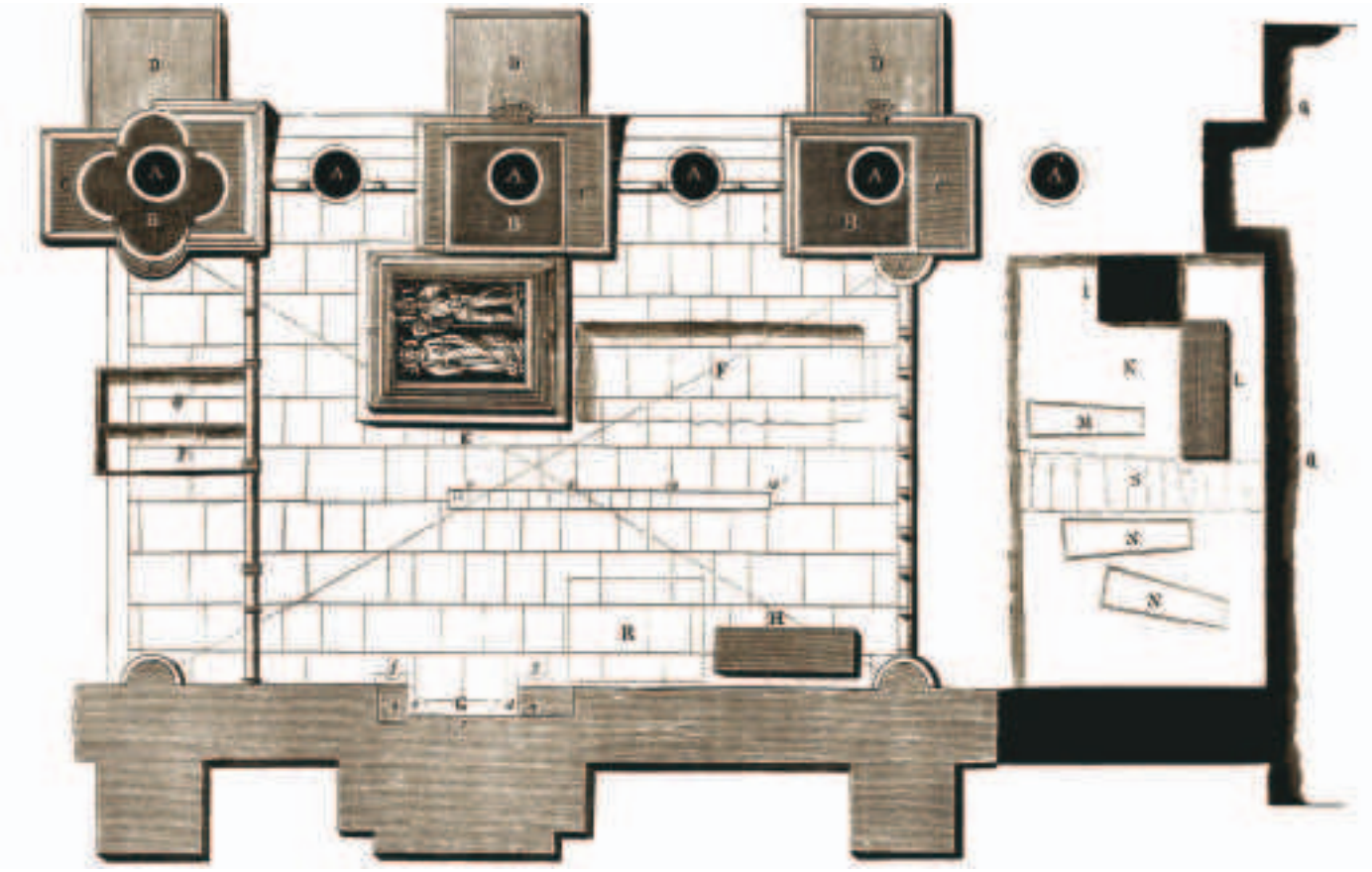

2. A székesfehérvári bazilika 19. századi feltárási rajza

régészekből, művészettörténészekből és történészekből álló kutatócsoportok jöttek létre. A hazai középkoros régészet igazi szülőhelye a hatalmas léptékű budai várásatás volt (1948–1953), amelyet Gerevich László irányított, és kiváló szakemberek sora vett benne részt. Visegrádon *Héjj Miklós* és *Dercsényi Dezső* vezetésével indultak újra a palotaásatások (1948–1952). Újabb kutatások kezdődtek az óbudai várban is (1949–51).

Ha a kezdeti nagy lendület később alább is hagyott, a nagy budai és visegrádi ásatásokon a munkák lényegében folyamatosan haladtak az 1960–70-es években is. Ám e feltárások sokszor leletmentő jellegűekké váltak. A korábbi időszak nagy kutatóközösségei felbomlottak, ezért a csak egy-egy régész által folytatott ásatások és a tudományos a feldolgozás gyorsasága, hatékonysága csökkent. Ennek ellenére továbbra is fontos, új eredmények születtek. Budán *Zolnay László*, Visegrádon Héjj Miklós folytatta a feltárásokat. E korszak különleges eredményei voltak azok a szenzációs szobrászati, kisépítészeti kőfaragvány-leletek (a visegrádi kutak és a budai gótikus szoborlelet), amelyek – a kiváló kőszobrász-restaurátor *Szakál Ernő* munkája nyomán – a középkori magyar királyi székhelyek gazdagságának korábban soha nem sejtett bőségéről tettek tanúvallomást. Máshol ebben az időszakban indultak újra a feltárások. Az esztergomi palotában *Nagy Emese* (1964–1969), a székesfehérvári bazilikában *Kralovánszky Alán* (1965–1972), az óbudai várban *Altmann Júlia* (1974-től) végezte a kutatásokat. Műemléki helyreállításokhoz kapcsolódva hasonló léptékű ásatások indultak számos középkori királyi várban is.

Az 1980-as években megváltoztak a magyar királyi központok kutatásának módszerei. Újra nagy létszámú kutatócsoportok jöttek létre, de a cél már nem csak az újabb ásatások végzése, hanem a korábbi évtizedekben felhalmozódott dokumentációs és leletanyag feldolgozása volt. Esztergomban *Horváth István*, Visegrádon *Szőke Mátyás*, Budán *Magyar Károly*, Székesfehérváron *Tóth Melinda* és *Biczó Piroska* voltak e kutatócsoportok megszervezői. A feldolgozó munka az egyes emlékek hatalmas kőtárainak rendezésével és tudományos értékelésével indult. Esztergomban, Budán, Visegrádon, Székesfehérváron megindult a középkori építészeti töredékek felmérése, amelyet az Országos Műemlékvédelmi Hivatal *Lapidarium Hungaricum* programja is támogatott. E munkák olyan új információkat nyújtottak a középkori palotákról, amelyek szükségessé tették a korábbi kutatási eredmények átértékelését is, és ez együtt járt a régi kutatási dokumentációk és leletanyag feldolgozásával, valamint számos kisebb, de alapos hitelesítővagy kiegészítő ásatás elvégzésével.

Lényegében ezek az új kutatási eredmények fordították a közönség és a műemlékvédelem figyelmét az 1990-es években a középkori királyi központok felé. Ekkor szüle-

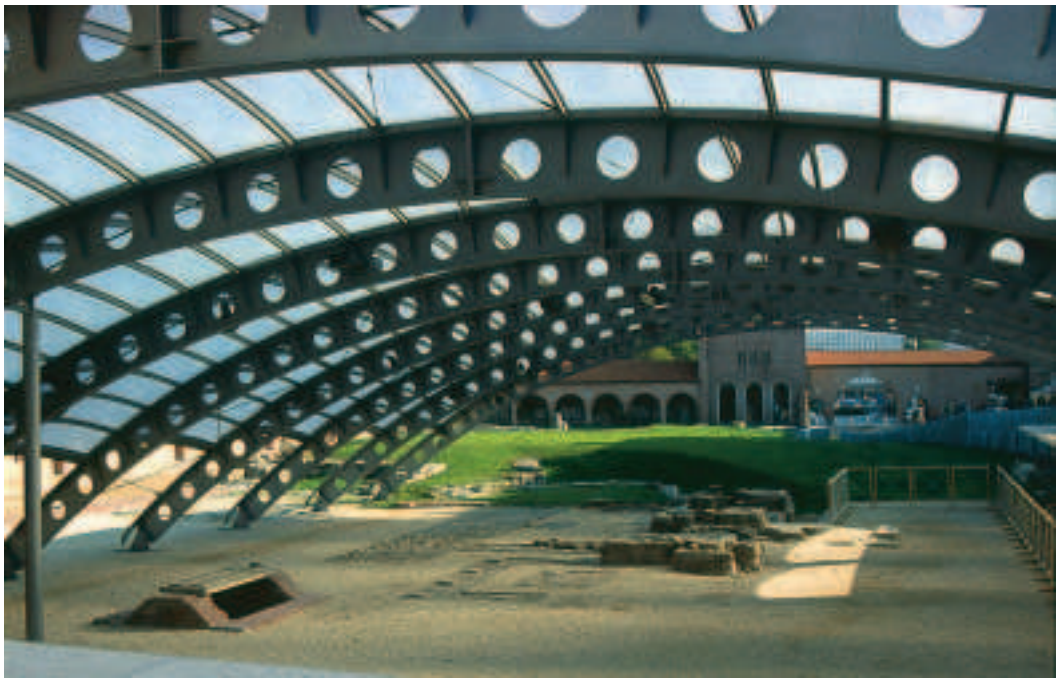

3. A székesfehérvári romkert

tett meg a 2000-es magyar millenniumra való felkészülés részeként a középkori királyi városok rekonstrukciós programja, amely az évtizedek óta elhanyagolt, rohamosan pusztuló romterületek megmentését és 2000-re méltó állapotba hozását tűzte ki célul. Az Esztergomban, a Visegrádon és a Székesfehérváron nagyjából egyidőben megindúló műemlékvédelmi munkák a kutatást mindenhol más fázisban találták. Ráadásul a magyar műemlékvédelemben erre az időre kialakult az elméleti és gyakorlati sokszínűség is, amely a helyreállító építészek igen eltérő szemléletében tükröződött. **(3. kép)**

A középkori királyi központok kutatása mindig is a régészet, a művészettörténet és a műemlékvédelem közös kutatási területe volt. Átlagon felüli minőségű építészeti és tárgyi leletanyagával, történeti adataival, többször úttörő szerepet tudott vállalni a magyar középkori régészet módszereinek kifejlesztésében. Mindaz, amit a továbbiakban a királyi központok történetéből összefoglalunk, döntő mértékben támaszkodik a régészeti kutatásokra, ezen emlékek középkori sorsa ma már nem írható meg a régészeti kutatások nélkül.

SZÉKESFEHÉRVÁR

Székesfehérvár középkori emlékei a 17–18. század pusztításai során jórészt teljesen eltűntek a föld színéről. Az egykori királyi palotákról alig maradt forrás, a királyi bazilika épülete is az enyészeté lett. Csak néhány falcsonk és kőtöredék, valamint kirabolt sírok szétszórt csontjai maradtak ránk tanúként. A város és épületeinek történetét és a különböző korszakokban fennálló állapotát pusztán ezeknek a csekély adatoknak az alapos elemzésével ismerhetjük meg. E munka pedig csak régészek, építészek, művészettörténészek, történészek, antropológusok sajátos kutatási módszereinek egymást segítő összegzésével valósítható meg.

A Mezőföld északi peremének mocsaraiból kiemelkedő szigeten Géza fejedelem alapította meg székvárosát. A sziget közepén emelkedő dombon állt a fejedelmi palota, amit a 11. század első éveiben már négyszögletes alaprajzú kőfalak öveztek. E fehér kőfalaknak köszönheti a város a nevét, amely a veszprémi püspökség 1009-es alapítólevelében *Alba Civitas* formában tűnik föl. A palotától északra, a piactéren állt a Szent Péter templom, ahol Géza fejedelmet eltemették. Szent István király apja temetkező temploma mögött kezdte építeni az 1010-es évektől a Szűz Mária templomot, amelyet saját sírhelyének szánt. A templom építése még a király 1038-ban bekövetkezett halálakor sem fejeződött be, de 1031-ben mégis már itt temették el Szent Imre herceget. Szent István halála után az eredetileg magánegyháznak szánt templom fontos közjogi szerepet kapott: a magyar uralkodók a középkor végéig itt, az államalapító sírja mellett koronáztatták magukat az ország királyává. Az épület hatalmas méretű, háromhajós bazilika volt. **(4. kép)** Főszentélyének kupoláját mozaik díszítette. A szentélyt a mellékhajók végéhez csatlakozó két torony fogta közre. A főhajó közepén helyezkedett el az alapító király sírja, Imre hercegé pedig a kórus déli oldalán kapott helyet. A templom jelentősége Szent László uralkodásának idején tovább növekedett. 1083-ban I. Istvánt és Imre herceget szentté avatták, ezáltal az épület az ország egyik legfontosabb zarándokhelyévé vált, sőt Könyves Kálmánnal kezdődően a 12. század folyamán a magyar királyok temetkező temploma lett. A 12. századi uralkodók nem csak temetkeztek, hanem építkeztek is a bazilikában. A Szent István-kori épület nagy átépítését talán Szent László kezdte meg, a két szent sírjának feldíszítésével. Ekkor készülhe-

tett a Szent István-szarkofág is. Valószínűleg még Szent László indította el a nyugati előcsarnok, a nyugati toronypár és a karzat kiépítését. Kálmán és utódai alatt nyugat felől lebontották a Szent István-kori templom főhajóját, és új, támváltásos – négyszögletes és négykaréjos alaprajzú elemekből álló – pillérsort építettek az új főhajó számára. A 12. század első felében kiépült a templom déli oldalán a káptalani kerengő két sírkápolnával és talán egy hatalmas átrium is a bazilika és a Szent Péter templom között. A királyi palotában is jelentős építkezések folytak a 12. század közepén: II. Géza felesége, a görög Eufrozina királyné alapított Szent Imre tiszteletére egy kápolnát, amelynek négykaréjos alaprajzú maradványai a mai székesegyház előtt, az egykori palota közepén kerültek elő. A 12. század második felében a Szűz Mária templomban a szentek sírjait is újjáépítették és a templom nyugati homlokzatát hatalmas kapuzattal és gazdag faragott díszítéssel látták el. A bazilika román stílusú átépítése csak III. Béla uralkodása alatt fejeződött be. A következő évszázadban – III. László 1205-ös temetésétől eltekintve – a bazilikába nem temetkeztek királyok és nagyobb építkezés sem folyt. A tatárjárás után a régi palota falai közé IV. Béla a város lakosságát telepítette. Ekkor szüntethették meg a bazilika előtti átriumot is – aminek a helyén a város piactere jött létre –, és talán ekkor épült az új királyi vár a város északkeleti sarkában. A bazilikát több tűzvész is megrongálta. 1318-ban a északkeleti torony kivételével az egész templom leégett, ezért Károly Róbert – aki később ide is temetkezett – kijavíttatta, új mennyezetet és ólomlapokkal fedett tetőzetet készíttetett, a megrepedezett falakat pedig hatalmas, külső támpillérekkel támasztotta meg. E javítások azonban ekkor még nem sokat változtattak a román kori bazilika összképén. Feltehetően csak az 1327-es, újabb pusztító tűzvész után kezdődött meg a templom igazi gótikus átépítése. Lehetséges, hogy eredetileg csak a mellékhajókat és a kórust akarták beboltozni. Végül, egy tervváltoztatás után a mellékhajók és a teljes főhajó boltozata elkészült. A megerősített román kori pillérek, illetve a felettük húzódó falazat elé, a 16 méter széles főhajóba erősen benyúló falpilléreket építettek. A román kori árkádívek alá szűkebb és alacsonyabb gótikus árkádok kerültek. A mellékhajókat is bordás keresztboltozatokkal fedték. A kórust árkádos szentélyrekesztővel választották le a templom nyugati felétől. Szent Imre sírja mellé díszes kápolnát emeltek. A templom keleti részén megkezdett építkezés valószínűleg hosszú évtizedekig elhúzódott, és csak I. Lajos uralkodása alatt fejeződött be. Lajos király a templom déli oldala mellé saját sírkápolnáját is felépítette. Ebben állhatott baldachinos síremléke,

4. A székesfehérvári bazilika építési periódusai

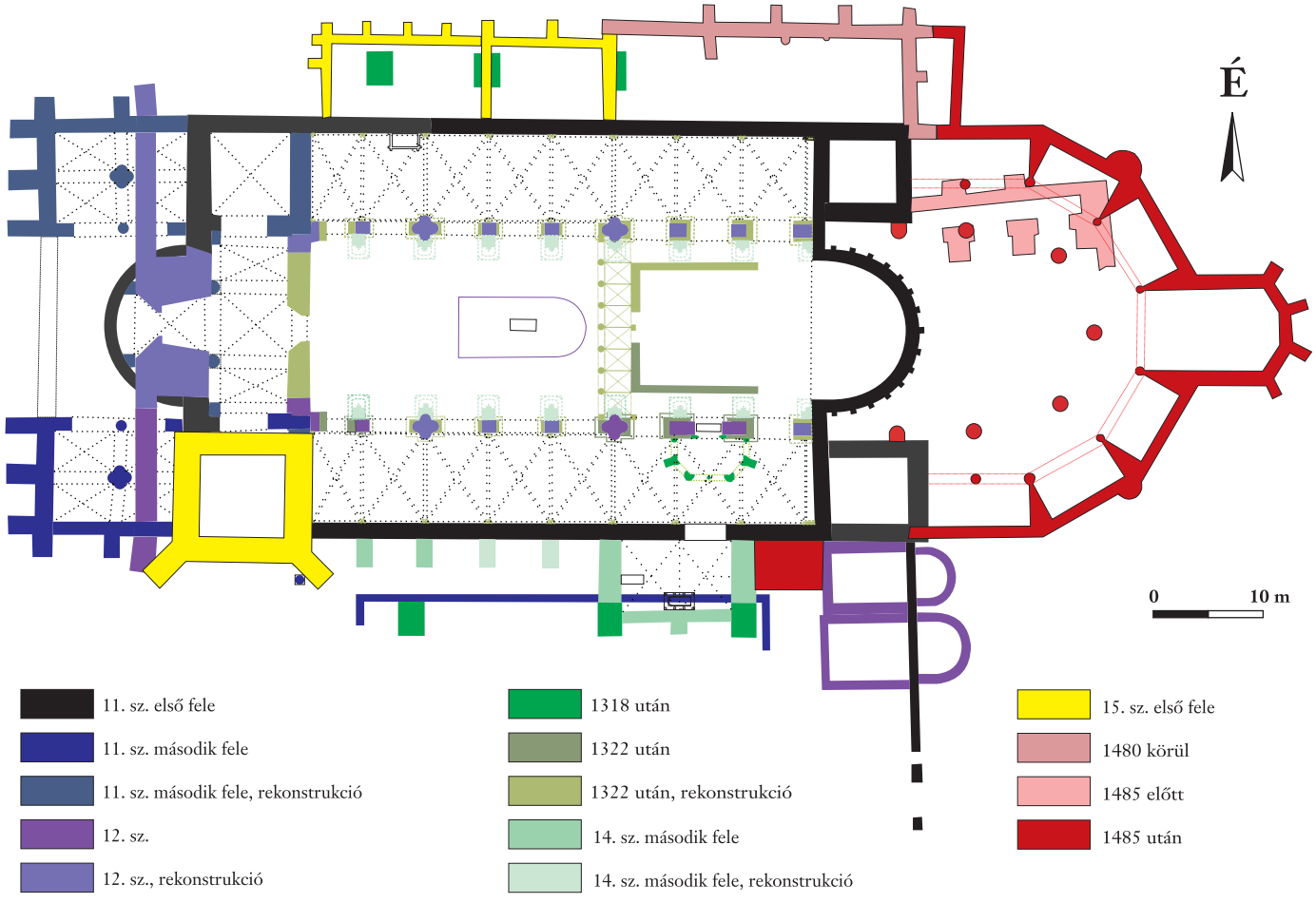

amely a szintén általa állított krakkói Nagy Kázmér sírhoz hasonlíthatott. Talán még egy új szentély alapozását is elkezdték, de az már nem épült meg. A 14. század második felében befejezett hatalmas gótikus templom az ország legelőkelőbb temetkezési helyének számított. Az északi mellékhajóban még a 14. században nagy baldachinos márványsíremlék készült, egyelőre nem tudjuk, kinek a számára. Ozorai Pipo – Zsigmond király olasz származású hadvezére – az egyik nyugati tornyot építtette újjá, hogy benne családi sírkápolnát alapíthasson. Más magánkápolnák a templom északi oldalához csatlakoztak. Köztük a legjelentősebb Kálmáncsehi Domonkosnak, a templom prépostjának 15. század végén épült sírkápolnája volt.

A következő nagy építkezés Mátyás király uralkodása alatt kezdődött. Először a templom főhajójának 14. századi boltozatát cserélték ki késő gótikus hálóboltozatra, még 1483 előtt. 1485 körül kezdődhetett meg egy óriási méretű, a korszak legigényesebb építészeti elrendezését követő: szentélykörüljárós, kápolnakoszorús, késő gótikus csarnokszentély építése, ami a király halálakor 1490-ben még befejezetlenül állt. Mátyás királyt, valamint az új szentély építkezéseit esetleg folytató utódait: II. Ulászlót, II. Lajost és Szapolyai Jánost is a bazilikában temették el.

ESZTERGOM

Székesfehérvárral ellentétben Esztergom, az Árpádok másik székvárosa, megőrizte a középkori királyi rezidencia épületeit. A középkori királyi, később érseki várat a török háborúk ugyan alaposan megrongálták, de a romokat itt nem hordták el az újkorban. Csak a középkori Szent Adalbert katedrális esett áldozatul az új bazilika építésének. Számos felmérés, rajz, festmény, leírás és sok kőfaragvány, sőt az egész Bakócz-kápolna tanúskodik azonban egykori pompájáról. Az esztergomi vár kutatását ezért nem a források szűkössége, hanem inkább a feltárásra váró terület nagysága, a feldolgozandó leletek és kőfaragványok sokasága nehezíti. **(5. kép)**

Az Esztergomban folyó kutatások egyik irányát a művészettörténeti vizsgálatok jelentették, elsősorban *Marosi Ernő* munkája nyomán, aki a vár és a katedrális 12–13. századi kőfaragványainak stíluskritikai elemzését készítette el. E munka a középkori Magyarország művészettörténetének egyik legfontosabb fordulópontját, a romanika és a gótika stílusváltásának korszakát világította meg. Itt fogható meg a stílusváltás pillanata, amikor egy műhelyben egymás mellett dolgoztak a Magyarországon már évtizedek óta bevett stílust alkalmazó és a nagy nyugat-európai művészeti

5. Az esztergomi vár

6. Az esztergomi várkápolna szentélye

központok legfrissebb stiláris törekvéseit közvetítő mesterek. Az intenzív építőtevékenység hatására az Európa távoli vidékeiről Esztergomba összegyűlő mesterek a helyi lehetőségekhez és igényekhez igazodva önálló művészeti centrumot teremtettek. Ennek a legszebb emléke a katedrális főkapuja: a III. Béla és Jób érsek által emelt *Porta Speciosa*. A 18. században elpusztult építményről ábrázolások és néhány kőfaragvány maradt ránk. A vörös és fehér márványból emelt kapuzatot eredetileg színes márványberakások díszítették.

Az esztergomi vár kutatásának másik kiemelkedő jelentőségű iránya az egykori palotaépületek rekonstrukciója a fennmaradt falak és kőfaragvány-leletek alapján. 1938-ban Lux Kálmán a magyar műemlékvédelem talán legjobb és legszebb rekonstrukcióját végezte el az esztergomi palotakápolnán. A kápolna magasan álló falai újkori feltöltések alól kerültek elő az ásatások során. Az eredeti helyükön megmaradt, illetve bezuhant hatalmas mennyiségű kőfaragvány, valamint a falakon lévő és az omladékban talált, lehullott 14. századi freskók nem csak lehetségessé, de a maradványok védelme miatt szükségessé is tették a kápolna eredeti terének helyreállítását. A palota többi részén az idő és a pénz szűkössége miatt nem készülhettek hasonló térrekonstrukciók, a feltárások és a helyreállítások eredményeként azonban a palota így is az 1200 körüli magyarországi világi építészet egyedülálló emlékévé vált. A hegy meredek déli sziklafokára – korábbi építmények helyén – III. Béla által emelt lakótorony, a Fehér-torony, valamint ennek északi bővítménye és a mellette álló kápolna eredetileg az uralkodó magánlakosztályának részeit alkották. **(6, 7. kép)** A 13. században – mikor a királyi rezidencia már Óbudára került – IV. Béla az esztergomi érsekeknek adományozta a palotát. A főpapok a 14–15. században a palota déli részén kevés építészeti módosítást hajtottak végre, a belső tereket azonban gazdag freskódísszel borították: a kápolnát az 1330-as években Telegdy Csanád érsek festette ki, a lakótorony északi termében pedig a 15. század végén készültek reneszánsz freskók.

7. Fejezet az esztergomi palota földszinti termében

Az esztergomi palota további, Horváth István által végzett kutatásai az épületegyüttes egy másik részét, a reprezentatív nagytermet és a hozzá kapcsolódó konyhát, valamint az úgynevezett kis román palotát szabadították ki a későbbi beépítésekből. **(8. kép)** A kutatások során kiderült, hogy a 12. századi hosszú keskeny nagyterem helyére a 15. század közepén Széchy Dénes és Vitéz János érsek egy hatalmas, a réginél kétszer szélesebb termet építtetett. Az óriási, faboltozattal fedett térből a Duna felé, a hegyoldalra támpillérekre támaszkodó, erkélyes folyosó nyílott. A terem északi végén, a korábbi eredetű – freskódíszéről Szibilla-kápolnának nevezett – kápolna állt. E mögött épült a palota árnyékszékeit magába foglaló torony. A nagyteremhez délről a máig nagyrészt épen maradt konyha és egy vörösmárvány padlóval burkolt kisebb terem csatlakozott. E kisebb terem és a kora gótikus palotakápolna között építtette fel Szathmáry György érsek 1522–24 között a palota reneszánsz lakószárnyát és függőkertjét.

8. Az esztergomi vár nagyterme kutatás közben

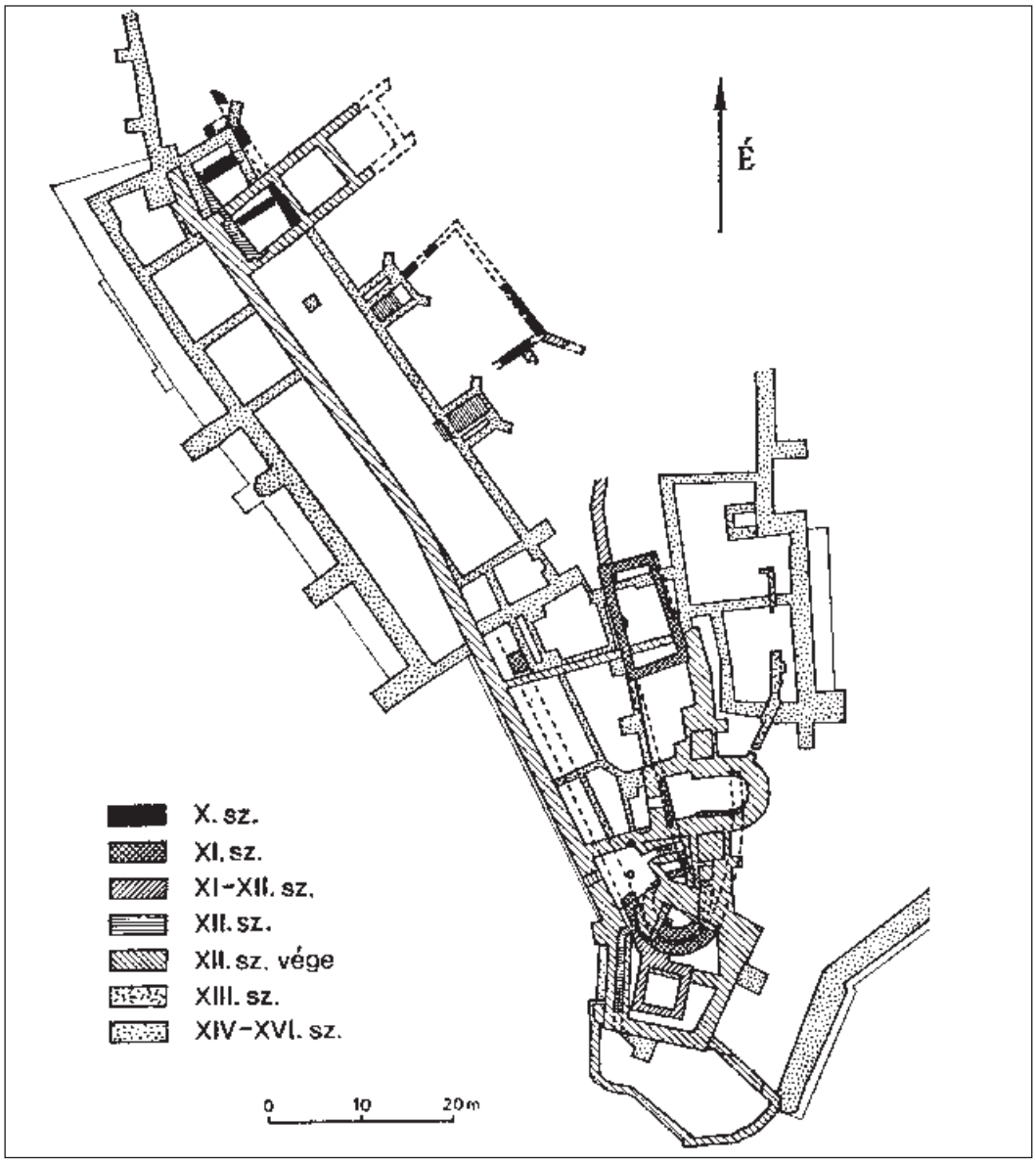

9. Az esztergomi palota építési korszakai

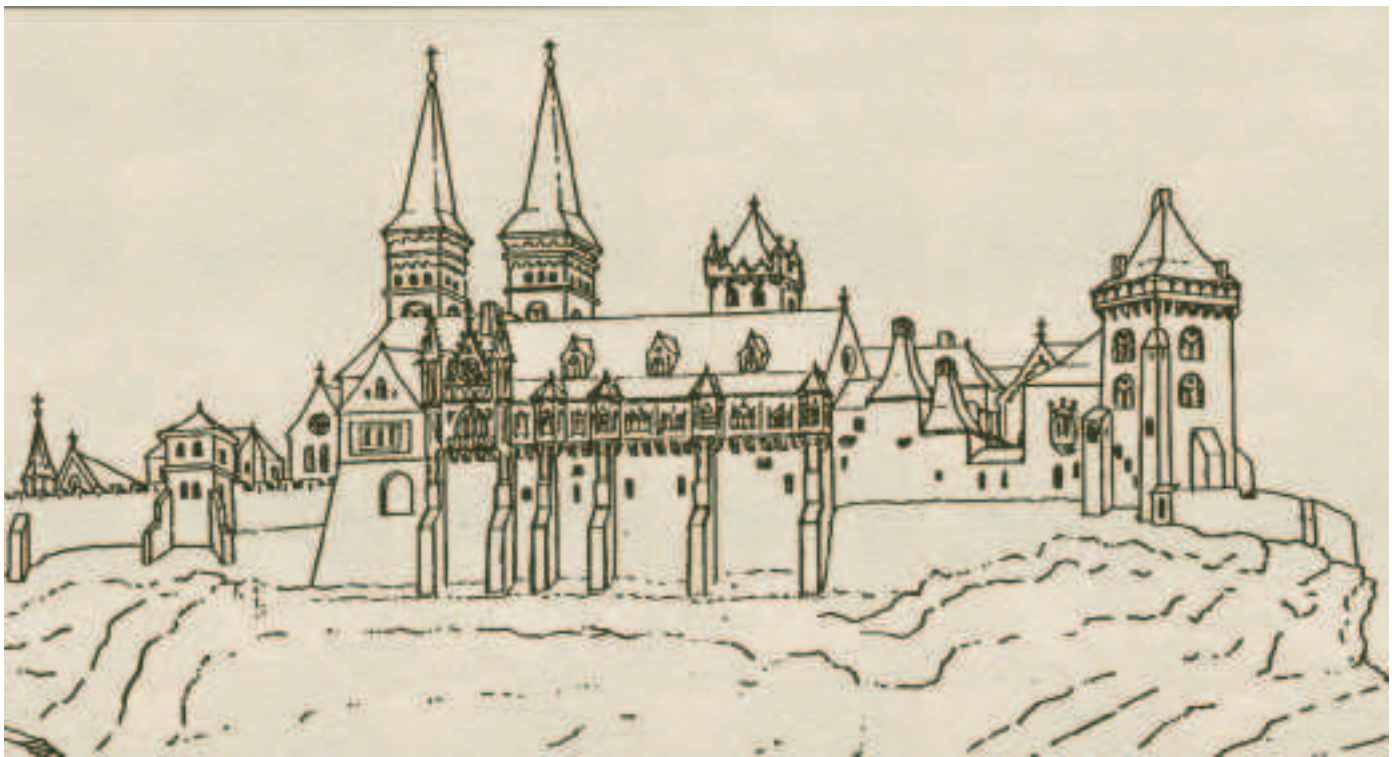

10. A 15. századi esztergomi palota

A késő középkori palota óriási mennyiségű kőfaragvány-töredéke ma még nagyrészt feldolgozásra vár, de az eddig elért eredmények: a nagyterem számos szerkezeti elemének azonosítása ígéretes kezdetet jelentenek. Ráadásul e feldolgozómunka még a régebben feltárt déli, Árpád-kori palotarészek tekintetében is hozhat újdonságot. **(9, 10. kép)**

13. SZÁZADI KIRÁLYI VÁRAK

Az 1230-as években IV. Béla új királyi rezidenciát építtetett Óbudán, amit ekkor még csak Budának neveztek. Itt már a honfoglalás óta uralkodói szálláshely volt, ami mellett Péter király (1038–1046) – elődjének, Szent Istvánnak székesfehérvári templomalapítását mintául véve – létrehozta a Szent Péter prépostságot. A prépostság a késő római castrum falai között épült fel, és feltehetően itt volt a középkori település legkorábbi része, a *civitas* is. Később a castrum déli oldalán létrejött egy piactér, amit a külváros, a *villa* házai övezték. A civitas másik, nyugati oldalán, a várost átszelő út mellett épült fel a 13. századi királyi vár. **(11. kép)**

Az óbudai vár teljes feltárására és bemutatására sajnos máig nem nyílott lehetőség, maradványain ugyanis két műemléképület is áll: a 18. század végén épült református templom, és az 1908-ban, Kós Károly által tervezett szecessziós parókia. Éppen ez utóbbi építése során bukkantak rá először a középkori épület maradványaira. A kutatás a későbbiekben is a városi ásatások tipikus módszereivel folyt: különböző időpontokban ásott, sok kis kiterjedésű szelvényben mindig csak kicsi, egymástól elszigetelt részeket lehetett megfigyelni, amelyekből mint mozaik rajzolódik ki a vár képe. IV. Béla vára árokkal és körítőfallal övezett, szabályos, négyszögletes alaprajzú, középudvaros palotaépület volt. Díszes, bélletes kapuzattal ellátott bejárata felett alul négy-, felül nyolcszögű torony emelkedett. A toronyaljból nyílt az Árpád-házi Szent Erzsébetnek szentelt palotakápolna, amelynek sokszögű szentélye kiugrott az épület zárt tömbjéből. Hasonló apszis jelent meg a vár délkeleti sarkán is, amely talán az egykori trónteremhez tartozhatott. A szabályos alaprajzú, kiváló minőségű kőfaragómunkával díszített óbudai palota a 13. század európai várépítészetének legmodernebb elveit követte. E korban Magyarországon teljesen egyedülálló épület volt. A palota luxusa még sokáig megfelelt a királyi igényeknek: egészen Károly Róbert (1301–1342) koráig ez maradt a magyar királyok legfontosabb budai rezidenciája, és csak Károly halála után, 1343-ban, fia, I. Lajos adományozta anyjának, Erzsébetnek. Erzsébet királyné a vár újjáépítésével és a városban hatalmas új templomok (a Szűz Mária prépostság és a klarissza kolostor) emelésével gazdagította új székhelyét. **(12. kép)**

11. Az óbudai vár alaprajza

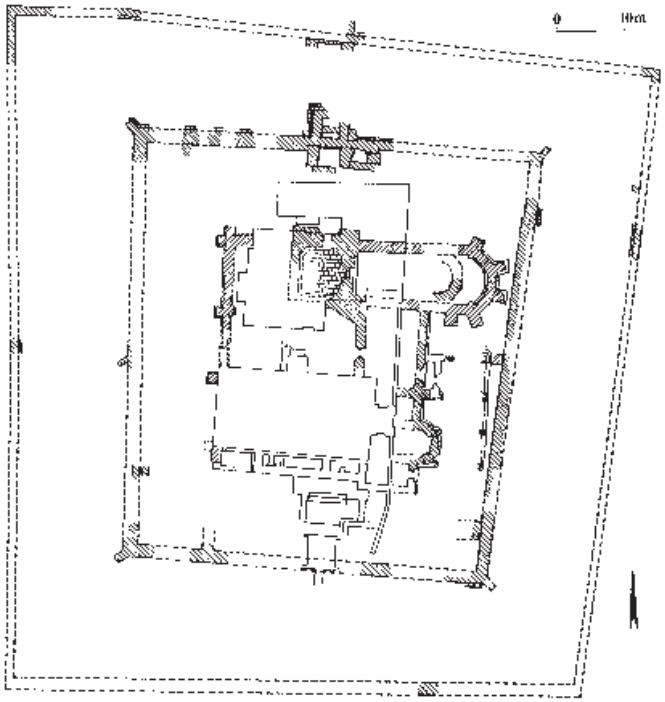

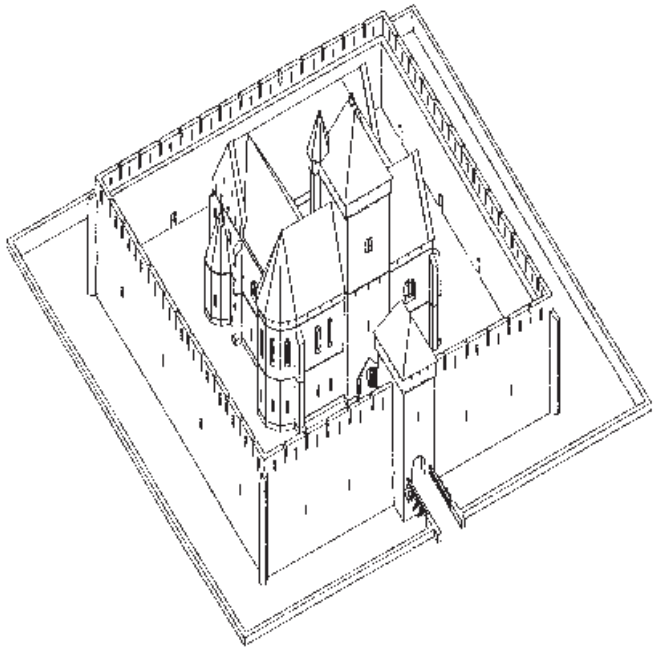

12. Az óbudai vár rekonstrukciója

A BUDAI KIRÁLYI PALOTA

A magyarországi középkori régészeti lelőhelyek közül a leghosszabb időtartamú és legnagyobb léptékű kutatások a budai királyi palota területét érintették. A területen az első, modern értelemben vett régészeti szondázásokra a második világháború pusztításai után, 1946-ban kerülhetett sor, de a szisztematikus feltárások csak 1948-ban indultak el. Bár a kezdetektől nyilvánvaló volt, hogy az ország leg-

13. A budai várkápolna

fontosabb középkori lelőhelye önálló s alapvetően csak tudományos szempontokat szem előtt tartó kutatásokat igényelne, a feltárások végül is teljesen alárendelődtek a modern királyi palota helyreállítását célzó beruházásoknak, illetve a közben párhuzamosan folyó, tényleges építési munkáknak. Sajnos ez az alárendelő szemlélet szinte napjainkig érvényes volt, s csak a legutóbbi időkben kerülhetett sor arra, hogy a régészeti kutatások megelőző jelleget nyerjenek, lehetőséget biztosítva egyben a megalapozott műemléki helyreállításokra is.

A feltárások első szakasza 1962–63-ig tartott, a beruházásoknak megfelelően igen változó intenzitással. A Gerevich László által vezetett munkák elsősorban a középkori palota délebbi részére, belső udvaraira és az azokat körülölelő palotaszárnyakra, valamint az erődítések egyes pontjaira irányultak. Fontos kiemelnünk, hogy az ekkor folytatott ásatásoknak a konkrét feltárási eredményeken kívül iskolateremtő szerepük volt a modern középkoros régészet meghonosításában mind a gyakorlati kutatás, mind a tudományos feldolgozás módszertana szempontjából. **(13. kép)** Az eredmények máig mintaadó összefoglalását számos részpublikáció és előzetes feldolgozás után Gerevich írta meg 1966-os *A budai vár feltárása* című monográfiájában. **(14. kép)** A palota kutatásának második szakasza 1970-ben indult meg, kezdetben leletmentő jelleggel. Az építkezések ekkor érték el a palota északi részét. Régészeti szempontból döntőnek az egykori északi előudvar területének nyugati részén (mai nevén Hunyadi-udvaron) folytatott tereprendezés bizonyult. Ennek során derült ki ugyanis, hogy a helyszín különleges fontossággal bír nemcsak a palota és a polgári város története, hanem az egész középkori magyar művészettörténet szempontjából is. A Zolnay László által 1985-ig irányított munkák alapvetően két új eredményt hoztak. Egyrészt ekkor vált világossá, hogy az udvar területe eredetileg a 13–15. század között a városhoz tartozott. Telkek, házak borították, s csak ezek fokozatos elbontása után csatolták a palotához. A másik, a nagyközönség számára is ismertebb eredmény a budai gótikus szoborlelet napvilágra kerülése volt.

14. Kapu a középkori budai várban

Az újabb kutatások során először a Hunyadi-udvar feltárását fejezték be 1986–87-ben, illetve ezzel párhuzamosan folytatták a Csikós-udvar ásatását. Elsősorban a különböző erődítések és utak egymáshoz való viszonyára nyerhettünk fontos információkat az Árpád-kortól egészen a törökkor végéig terjedő időszakból.

Teljesen új helyszín, a keleti falszoros (ma: Öntőház-udvar) kutatását kezdték el – egyelőre szondázó jelleggel – 1998–2000 között. Területén először sikerült azonosítani azt a különböző helyszínrajzokról ismert, két nagyméretű 16–18. századi építményt, amely a barokk korban kétségkívül öntőházként üzemelt. Legújabb, egyelőre ugyancsak szondázó jellegű kutatásaink 1999–2000-ben már az erődítéseken kívüli, egykori királyi kertek helyét érintették a Várhegy délnyugati lejtőjén, itt bukkantak elő először eredeti helyzetben lévő, reneszánsz építészeti faragványok.

Témánk kapcsán ki kell térnünk a királyi palota előterében, a Szent György téren 1994 óta folytatott ásatásokra is. Előbb *Feld István*nak az egykori Szent Zsigmond templom romjainál végzett feltárásai hoztak napvilágra olyan szobrokat, amelyek a Zolnay-féle szobrokkal mutatnak rokonságot, majd Magyar Károly ásatása során került elő két, valószínűleg ugyancsak e körbe sorolható töredék. Végül *B. Nyékhelyi Dorottya* szenzációs leletegyüttesét kell kiemelnünk a volt Teleki-palota helyén végzett kutatásokból. Egy kút iszapja igen sok bőr-, fa- és egyéb lelet mellett eddig egyedülálló mennyiségű és minőségű textilanyagot is megőrzött, közöttük egy Anjou- és magyar címerekkel ékesített fali kárpitot.

A középkori királyi palota témakörét hosszú ideje vizsgáló, szerteágazó, általános történeti, művészet- és építészettörténeti, valamint régészeti kutatások ellenére még

számos megoldatlan kérdéssel állunk szemben. Ennek okát alapvetően két tényben kereshetjük. Egyrészt a királyi levéltár, valamint a budai városi levéltár pusztulása folytán nem áll rendelkezésre az írott forrásanyag egyik legfontosabb csoportja. Másrészt a palota építészeti maradványainak erős pusztulása csökkenti a régészeti megismerés amúgy is korlátozott lehetőségeit. A pusztulás okát itt nem csak a háborús rombolásokban kell keresnünk, hanem a különböző építkezésekhez kapcsolódó bontási, tereprendezési munkákban is.

A királyi palota kapcsán az első, gyakorlatilag máig megválaszolatlan kérdés a kezdetekre vonatkozik. A kérdés körül kialakult, hosszú évekig zajló, heves vita – amely 'budai vita' címszó alatt vonult be a középkori régészet történetébe – alapvetően a korai palota elhelyezkedéséről folyt. Ennek kapcsán Gerevich és Zolnay homlokegyenest eltérő álláspontja ütközött egymással. Gerevich szerint a legkorábbi lakhely is ugyanott állt, ahol a későbbi, azaz a Várhegy fennsíkjának legdélebbi részén, a várostól elválasztva. Zolnay szerint az első királyi udvarhely a Várhegy ellenkező, északkeleti sarkán helyezkedett el a város védelmi vonalán belül, s azonos a forrásokban 1301-től előforduló, *Kammerhof*ként vagy *Magna curia regis*-ként emlegetett objektummal. Bár a történeti források inkább Zolnay álláspontját támasztják alá, az általa a mai Táncsics Mihály u. 9–11. számú telekre lokalizált Kammerhof helyszínén eddig még csak kisebb, előzetes kutatásokra került sor, és így végleges véleményt mondani ma még korai lenne.

A Várhegy déli végén feltárt épületmaradványok közül a legkorábbi, összefüggéseiben is többé-kevésbé jól értelmezhető együttes csak a 14. század középső harmadára keltezhető. Az objektum a sziklaplató legdélebbi, észak felé trapéz alakban enyhén szélesedő részét foglalta el. Négy szárnyával szűk, téglalap alakú udvart – a forrásokban később Kisudvar – zárt közre. Délnyugati részéből eltérő tájolású, masszív, négyzetes alaprajzú torony szögellt ki. Úgy tűnik, hogy ez a – valószínűleg elsősorban értékmegőrzőként és végső menhelyként, de alkalmilag akár lakhelyként is – használt öregtorony kölcsönzött egyedül erődített jelleget az együttesnek. A kutatás a fent leírt együttest az egyik, 16. századi magyar nyelvű forrásban „Istvánvár"-ként megjelenő objektummal azonosítja, és azt I. (Nagy) Lajos király öccsével, Anjou Istvánnal hozza kapcsolatba, aki 1347–1354 között tartózkodhatott itt.

A kutatók többsége általában egyetért abban, hogy a következő jelentős építkezésre a herceg halála után kerülhetett sor, s Nagy Lajos nevéhez köthető. Tulajdonképpen a királyi palota története csak innen követhető nyomon. Az ez időben Budán lezajlott több, nagyszabású esemény – 1365. IV. Károly német-római császár látogatása, 1366. V. (Palaiologosz) János látogatása, 1368. III. (Nagy) Kázmér látogatása – számára is inkább az új, reprezentatívabb déli palota színtere látszik alkalmasnak, bár az első, topográfiailag is bizonyosan a déli palotára vonatkozó forrás csak 1390-ből származik. A Nagy Lajos-féle bővítés fő színtere a Istvánvár északi előtere, a feltételezett előudvar lehetett. Csak a legutóbbi időszakban derült ki, hogy az 1366-os pápához írt oklevél, amelyet eddig a keleti szárnyban álló kápolnához kötöttek, valójában Visegrádra vonatkozik, s így a budai építkezéseknél keltező erővel nem bír. Mindettől persze a kápolna maga – legalábbis annak első formája – még épülhetett Nagy Lajos alatt, s ennek nem mondanak ellent a mára egyedül fennmaradt alkápolna műformái sem.

A palota kiépülésének egyik legfontosabb korszakát Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idejére, különösen az 1410-es, 1420-as évekre tehetjük. Annak ellenére, hogy Zsigmond meglehetősen sokat volt távol Budától s magától az országtól is, minden igyekezetével azon volt, hogy az itteni palotáját európai szintű uralkodói központtá formálja. Bár a munkák a források szerint végül is befejezetlenül maradtak, az együttes alapterülete, szerkezete igen jelentős változásokon ment keresztül. Az ekkor kialakult állapot – a középkor végét leszámítva – már szinte alig változott. A ma látható maradványok legnagyobb része is ebből az időszakból származik. **(15. kép)**

Úgy tűnik, Zsigmond uralkodásának első időszakában még jobbára az Anjou-palota keretei között, illetve ahhoz igazodva építkezett: az Istvánvár leomlott vagy lebontott déli szárnya helyére új, többemeletes, reprezentatív épüle-

15. Gótikus ablak a palotán

tet emelt. Ugyancsak a lejtőre került egy valamivel tán egyszerűbb, de ugyancsak többszintes építmény. E két új épület immár teljesen körbezárta az Istvántorony eddig szabadon álló, déli részét. Végül az így kibővített Anjou-kori palotát egy trapéz alakú védőövvel vette körül, megtartva annak eredeti északi határát. Valószínűleg még ugyanezen építkezések sorában került két torony az együttest északról lezáró I. szárazárok keleti és nyugati végéhez.

Az első, viszonylag kisebb építkezések után Zsigmond több fázisban mind a négy égtáj felé kiterjesztette a palota határait. Ezek közül az északi bővítés, egy hatalmas udvar elsősorban kényelmi és reprezentációs célokra, azaz új palotaszárnyak építésére volt alkalmas. Az udvar dísze az északi részen álló harmadik, kelet–nyugati irányú szárny lehetett, melyet a forrásokban Zsigmond palotájaként említett épülettel azonosíthatunk. Hatalmas méreteire jellemző, hogy a benne lévő díszterem mintegy 100×25 lépés, azaz cca. 70-75×18-20 méter alapterületű volt. Ettől északra az udvart egy másik, a korábbinál jóval nagyobb kelet–nyugati sziklaárokkal választották el a várostól. Zsigmond további – a keleti, a déli és a nyugati lejtőkön folytatott – bővítései elsősorban védelmi célokat szolgáltak. A keleti oldal védművei most már egészen a Dunáig nyúltak, biztosítva nemcsak a vízellátást, hanem a parti út, a kikötő és a folyó ellenőrzését is.

A BUDAVÁRI GÓTIKUS SZOBROK

1974 februárjában a középkori palota északi előudvarának nyugati oldalán (ma: Hunyadi-udvar) a Zolnay László által folytatott régészeti kutatások során gótikus szobrok nagyszámú töredéke került napvilágra – jórészt egyetlen lelőhelyről. A több száz töredékből végül is több mint hatvan figurát lehetett azonosítani. Az ásatások alapján tisztázódott, hogy a lelőhely valójában egy, az eredetileg a polgári városhoz tartozó épület maradványa, melyet szeméttel, többek között éppen a szobrokkal töltöttek fel. Az épületet a környezetében lévő többi, hasonló objektummal együtt még a középkor folyamán bontották el, teret adva így a palota új előudvarának kialakításához. A körülmények folytán sajnos a régészeti feltárás számos kérdésre nem adhatott választ, így a szobrok körüli viták teljesen ma sem tekinthetők lezártnak. Feltárójuk kezdetben Anjou-kori datálásuk mellett foglalt állást, s erre hajlott az együttes művészettörténeti feldolgozását végző Marosi Ernő is. Marosi azonban a feldolgozás előrehaladtával már egyértelműen a későbbi eredeztetést tartotta valósnak, összefüggésbe hozva a Zsigmond-féle hatalmas építkezésekkel. A szobroknak az 1410-es, 1420-as évekre történő keltezése – ami Marositól származik – ma is általánosan elfogadott.

Vita tárgyát képezi még a szobrok egykori felállítási helye is. (Megjegyzendő, egy részük valószínűleg soha nem is volt felállítva!) A szobrok eredeti felállítását Zolnay és Marosi a palotában valószínűsítette, *Buzás Gergely* újabban viszont ilyen szempontból a Szent Zsigmond templomot sem tartja kizártnak. Ennek azonban ellentmond *Végh András* régész újabb felismerése, mely szerint egy, a palota Gerevich-féle ásatásai során a kápolna maradványai mellett előkerült szobortöredék – imára emelt kezek – pontosan illeszkedik a Zolnay-féle szobrok ún. „kék köpenyes női szent" alakjának csuklócsonkjához.

A BUDAI PALOTA A KÖZÉPKOR VÉGÉN

A Zsigmond halálát követő két évtizedben – azaz Albert, II. Ulászló, illetve V. László uralkodása alatt – a királyi palotán jelentősebb építkezésre vonatkozó adatot sem a történeti források, sem a régészeti kutatások alapján nem tudunk kimutatni. A palota építésének újabb virágkora kétségkívül Hunyadi Mátyás uralkodásának idejére tehető. Különösen fontos a második feleségével, nápolyi Aragóniai Beatrixszal kötött házasságát (1476) követő időszak, amikor az új itáliai stílus, a reneszánsz fokozatos térhódítása tapasztalható. A források – elsősorban *Bonfini* – alapján Mátyás igen nagyszabású építőtevékenysége bontakozik ki előttünk, és ezt támasztja alá a már korábban említett, nagyszámú reneszánsz építészeti faragvány is. Eddig azonban jószerével nem, vagy alig ismerünk Mátyásnak tulajdonítható épületmaradványt. Az ellentmondás részben azzal magyarázható, hogy Mátyás építkezései alapvetően a már meglévő épületeknek az új stílushoz igazodó átalakítására, modernizálására, díszítésére (ajtó- és ablakkeretek, mennyezetek cseréjére, szobrok, díszkutak állítására stb.) irányultak. Mindezek az épületek felmenő részével együtt elpusztultak. Mátyás legjelentősebb építkezései a források alapján a Nagyudvart körülvevő palotaszárnyaknál és a kápolnánál történtek, illetve a Zsigmond-udvar északkeleti épületénél. Mátyás kapcsán a források kiemelten emlékeznek meg a királyi kertekről és a bennük álló kerti építményekről. Ezek azonosítása még nem történhetett meg, mivel a kutatások csak most kezdődtek el.

Nyilvánvaló, hogy a reneszánsz építkezések nem záródtak le Mátyás halálával, hanem, ha kisebb léptékben is, de folytatódtak II. (Jagelló) Ulászló uralkodása alatt, különösen annak első felében. Ezt – néhány forrásadat mellett – több Ulászló-címeres kőfaragvány is igazolja, jóllehet az építkezések pontos helye ugyanúgy vitatott, mint a Mátyás-koriaké. Az ezután következő időszakból, az ugyancsak Jagelló-házbéli II. Lajos korából különösebb építkezésekről nincs tudomásunk.

Az 1526. augusztus 29-i mohácsi csatavesztést és a király halálát követően Buda és a királyi palota szerepe egyszerre átértékelődött. A csatavesztés hírére a királynő kíséretével együtt fejvesztve elmenekült, s a várost rövid időre a szultáni hadak szállták meg. A törökök a várossal ellentétben, amelyet felgyújtottak, a palota esetében megelégedtek kifosztásával. Visszavonulásuk után Budát átmenetileg Szapolyai János foglalta el, de már 1527 nyarán át kellett adnia a közben ugyancsak királlyá koronázott Habsburg Ferdinándnak. Buda ettől kezdve a két ellenki-

rály közötti harcokban katonailag fontos ütközőponttá vált, s ez meghatározta azt is, hogy a palotán ezután milyen építkezéseket hajtottak végre. 1529-ben a szultáni seregek újra elfoglalták Budát, majd átadták a vazallusukként számon tartott Szapolyainak, aki azután több lépcsőben próbálta meg jól védhetővé építeni. A palota esetében ez elsősorban a déli, az ostromnak leginkább kitett részen kiépített új védőműveket jelentette. A lankás lejtőn előrenyúló Zsigmond-kori, háromszögű védmű helyére az 1530-as évek végére hatalmas, a kor színvonalának megfelelő kerek ágyúbástya, a déli rondella került. Ez vastag falaival már jobban ellen tudott állni a Gellért-hegyen felállított ellenséges ágyúk tüzének, ráadásul a rajta lévő ágyúkkal viszonozni tudták azt. A délkeleti részen ezen túl a rondella és a keleti falszoros között, illetve utóbbi déli fala előtt szögben megtörve fedett lőállást, kazamatafolyosót építettek ki, amelyből kereszttűz alatt lehetett tartani az egész délkeleti várlejtőt. Ezek, a korban modernnek számító védművek ugyan ellen tudtak állni a következő Ferdinánd-párti ostromnak, azt azonban már nem tudták megakadályozni, hogy 1541-ben az úgymond szövetségesként a vár felmentésére érkező török seregek megszállják azt. Ettől fogva Buda 145 évre török uralom alá került. Benne a királyi palota teljesen elvesztette korábbi funkcióját: jószerével csak kaszárnyaként, fegyverraktárként és börtönként működött.

VISEGRÁD

Visegrád a középkorban mindig fontos politikai szerepet töltött be az ország életében: a 11. és a 13. században mint a Pilis királyi erdőterületeit kormányzó megyeszékhely és alkalmi királyi szállás, a 14. században királyi rezidencia, még a 15–16. században mint az egyik legfontosabb királyi mellékrezidencia. Ezzel szemben a település gazdasági jelentősége szinte elhanyagolható volt. Létét, gazdagságát és városi rangját mindig is politikai szerepének köszönhette. Az újkorban a helyén létrejövő falu jelentősége meg sem közelítette a középkori települését. Ez a régészeti kutatás számára azzal a szerencsés következményekkel járt, hogy a törökkorban és az újkorban nem építették át és nem is hordták teljesen szét a középkori romokat. A visegrádi vár hatalmas falai mindig is láthatóak maradtak, és már a 19. század második felében országos mozgalom indult feltárásukra és helyreállításukra. A királyi palota és a város épületeinek romjai azonban a 20. századig rejtve maradtak az újkorban rájuk hordott, sokszor több méter magas feltöltések alatt, így az 1930-as években megindult modern régészeti kutatás általában érintetlenül találta a középkori rétegeket. Visegrádon ezért minden más magyar királyi székhelynél teljesebb képet kaphatunk a középkori királyi udvarnak és környezetének építészeti és anyagi kultúrájáról.

A visegrádi várat a tatárjárás után, egy újabb mongol támadás hírére, 1247 körül kezdte építtetni Mária királyné, IV. Béla hitvese. A építkezést az 1250–60-as években maga a király folytatta, aki az először felépült, menedékvárként szolgáló fellegvár alatt hatalmas lakótornyot és a két várrészt összekötő völgyzáró falrendszert építtetett. A vár – elsősorban tágas lakótornya – Pilis megye ispánjának rezidenciája lett, és a Pilisben vadászó király számára alkalmi szálláshelyként is szolgált. A háromszögletű fellegvár sarkain kaputorony, egy ötszögletű öregtorony és egy toronyszerű palotaépület emelkedett. A fellegvártól négyzetes őrtornyokkal tagolt várfal futott le a Dunáig, kaputoronnyal. A kaputorony mögött épült a nyújtott hatszögletű lakótorony. **(16. kép)** A visegrádi vár a tatárjárás utáni

16. A visegrádi alsóvár (Salamon-torony)

magyarországi várépítészet többi emléke közül nem csak hatalmas méreteivel, tagoltságával, de díszítettségével, reprezentatív megjelenésével is kiemelkedik.

Visegrád valódi királyi rezidenciává csak 1323 után vált, amikor Károly Róbert Temesvárról ide, a jól védhető visegrádi vár falai közé helyezte székhelyét. Elsőként a vár megerősítését és lakályosabbá tételét célzó építkezések indultak meg. A lakótorony köré új belső falrendszer és zárt udvar épült, a torony belsejét pedig kő válaszfalakkal osztották meg. Az első és a negyedik emeletet beboltozták, és átalakították a védőterasz szerkezetét is. 1325-ben már állt a várban – feltehetően a lakótoronyban – a Keresztelő Szent János-kápolna. A fellegvárban a 13. századi lakóépület pótlására két új palotaszárny épült. A délkeleti szárny földszintjén raktár, felette kétszintes nagyterem, a délnyugati szárny földszintjén konyha, emeletén pedig kéthelyiséges lakosztály épült. A várat új falövvel, gazdasági udvarral és a sziklába vágott szárazárokkal bővítették. A vár alatt ezekben az években született meg – a korábbi *hospes* település helyén – a város, amelyben királyi ház is épült. 1330-ban ebben kísérelt meg merényletet a királyi család ellen Zách Felicián.

A későbbi királyi palota területén a régészeti feltárások egy 1300 körüli, faházakból és külső kemencékből álló, szórt rendszerű településrészletet hoztak felszínre. Ezt váltotta fel a királyi udvar ideköltözésekor egy utca, amelynek két oldalán, szabályos kiosztásban, fa- és kőházak álltak. A téglalap alakú házak az utcával párhuzamosan helyezkedtek el, és bejáratuk a hosszoldalon nyílott. Az épületek két alaptípusba sorolhatóak. Ezek a típusok a középkori város más részein is megtalálhatóak egészen a 15. század elejéig. A kisebb, 7×18 méter körüli méretű épületeknek két helyiségük volt, amelyek közül a szobát kemencével, szemeskályhával vagy *hypocaustum*mal, a konyhát kandallóval fűtötték. A földszinteseket fából, az emeleteseket kőből emelték. A másik háztípus jóval nagyobb méretű – kb. 15×30 méteres – volt. Ezek kőből vagy fából, de mindig emeletesre épültek. Földszintjük nem volt lakótér, hanem raktárként, kiszolgálótérként használhatták, itt helyezték el például az emeleti szobákat fűtő hypocaustum-kemencéket. A fafödémeket faoszlopok tartották. Az emelet beosztására csak az egyik épületnél következtethetünk. Itt feltehetően egy középső, nagyobb teremhez kétoldalt csatlakozott két-két szoba, amelyek közül egyet-egyet hypocaustum fűtött. E háznak a tetőterét is szobákkal építették be, amint az ásatásból előkerült tetőablak keretkövei bizonyítják. Ezek a nagyméretű házak a királyi udvar mellett élő gazdag nemesek kúriái lehettek, míg a kisebbekben a szerényebb polgárházakat kell látnunk. Nem tudjuk, hogy a korai királyi ház azonosítható-e valamelyik feltárt nagyobb udvarházzal, de ez a lehetőség sem zárható ki.

A legteljesebben feltárt, ilyen nagyméretű kúriaépületet egy-két évtizeddel elkészülte után elhagyták, majd I. Lajos trónra kerülése után egy igen népes – legalább 30 kőfaragóból álló – kőfaragópáholy költözött falai közé. A kőfaragószíneket a ház külső falához támasztva építették fel. Az

17. A visegrádi palota és a ferences kolostor alaprajza

itt faragott kövek egy templom számára készültek, amelynek az alapozási munkáit is megkezdték az utca túloldalán fekvő, másik ház mellett. Az építkezés csak egy-két évig tarthatott, és amikor 1347-ben a királyi udvar Budára költözött, a munka megszakadt. Az épület minőségéből és a páholy nagy létszámából mindenképpen királyi építkezésre következtethetünk. Talán egy királyi kápolna munkálatai indultak meg.

Az udvar 1355-ben költözött vissza Visegrádra. Ekkor kezdődött meg a palota kiépítése. Megszüntették a hegy lábánál húzódó utcát és az utca Dunára néző oldalán álló házsort. A helyén tágas udvart és a terület északi felén kertet alakítottak ki. A hegyoldalra épült házakat megtartották, sőt újabb szárnyakkal tovább bővítették. 1356-ban már állt a királyi kamara épülete, amely talán azonosítható azzal, a palota délkeleti részén feltárt, fa-kő szerkezetű épülettel, ami a korábbi nagy udvarházak mintájára épült ugyan, de egy műhelynek adott otthont. 1366-ban már elkészült a palota Szűz Máriának szentelt kápolnája is, amely talán azonos a később Szent György-kápolnaként említett palotakápolnával, amely a mai palotától délre helyezkedhetett el. Nagy Lajos király visegrádi palotája a 13–14. századi városi uralkodói rezidenciákhoz hasonló, nagy területű, védőművek nélküli, sok épületből álló együttes volt. **(17. kép)**

I. Lajos király a visegrádi fellegvárban is folytatott építkezéseket. Az ő korában épülhetett a belső vár új, északnyugati lakópalotája, a földszintjén raktárral, az emeletén egy háromhelyiséges lakosztállyal, valamint a délnyugati palota korábbi lakosztályát is kibővítették egy teremmel, amely az újonnan épült második emeleten kapott helyet.

Zsigmond király uralkodása kezdetén a visegrádi rezidencia gyökeres újjáépítését kezdte el. A Nagy Lajos-kori palotánál valamivel kisebb területen, a korábbi épületek lebontása után egy szabályos, 123×123 méteres új palotát hoztak létre. A falakkal övezett épületegyüttes nyugati felét egy nagy udvar foglalta el, amely nyilvános tér volt, alkalomadtán ünnepségek, lovagi tornák helyszíne is lehetett. Az udvar középtengelyében a hegyoldalban kialakított teraszon állt a kápolna. Az udvar északi felét övező épületek földszintjét nagy konyha, raktárak és borospince foglalták el. Az északi szárny emeletén állt a palota nagyterme, ami ünnepségek, lakomák színhelye lehetett. Az utcára néző, nyugati szárny emeletén egy kisebb terem a királynak és magas rangú vendégeinek reprezentatív lakomatermeként szolgálhatott. Az alsó udvart keletről lezáró, középpudvaros, négyzetes palota volt a királyi pár lakóépülete, míg az alsó szint udvarra néző, nyugati szárnyában a palota hivatali helyiségei: bírósági termek, kancelláriák kaptak helyet. A lakópalota másik két földszinti szárnyában, valamint a hegy felőli, keleti szárnyban az emeleti szinten az udvari személyzet, a király háznépének tagjai laktak. Itt a keleti szárny déli végén volt a királyi magánkonyha is. A palota emeletének másik három szárnyát a király és a királynő lakosztálya foglalta el. E szint árnyékszékeit egy önálló toronyban helyezték el, amelynek szennyvízgyűjtőjébe bevezették a palota vízvezetékét. A két lakosztály a nyugati szárny nagy, közös ebédlőterméből nyílhatott. Mindkettő három helyiségből: egy magánebédlőből, egy *anticamera*ból és egy *camera*ból állt. A déli szárnyat elfoglaló királyi lakosztály magánebédlőjének az alsó nyilvános udvarra néző homlokzatán nyitott erkély épült, amelyen a király uralkodói pompájában jelenhetett meg alattvalói előtt. A királynői lakosztály a kertre néző, északi szárnyat foglalta el. A lakópalota belső udvarát hatalmas, torony formájú díszkút és egy hozzá kapcsolódó, emeletes árkádsor díszítette. A kút a vízvezeték-rendszerrel együtt már az építkezés második szakaszában készült el. **(18. kép)** Ekkor az eredeti terveket kibővítve a keleti szárny második emeletére egy újabb lakosztályt emeltek, talán az új királyné, Zsigmond második felesége: Cillei Borbála számára. E lakosztályhoz egy hideg-meleg folyóvízzel ellátott fürdő is csatlakozott, amely egy hypocaustummal fűtött mosdókamrából és egy kőkáddal ellátott fürdőkamrából állt. Szintén a második emeleti lakosztályhoz tartozott egy kis zárt kert, amelynek falait ülőfülkés folyosók és egy pompás falikút díszítették. A kert fagyra érzékeny, különleges virágainak téli tárolására egy kis virágkamrát alakítottak ki a fürdő kemencéinek közelében. A kert teraszáról híd veze-

18. A visegrádi palota Zsigmond-kori díszkútja

tett át a palotakápolna sekrestyéje felett elhelyezett oratóriumba.

A palota északi oldalán a korábbi királynői lakosztály alatt egy másik, magas falakkal és azt kísérő gyeppadkával kerített, kis, zárt, virágos kertecske helyezkedett el. Ezen túl terült el a szintén kőfallal övezett, gyepes, gyümölcsfákkal és szőlővel beültetett, négyzetes alaprajzú nagy kert, amelynek a középpontjában a hegy lábánál hatszögletű, vörösmárvány díszkút állt. A kút felett a hegyoldalt teraszosan alakították ki. A kerten túl kaphatott helyet a palota gazdasági udvara az istállókkal.

Maga a palotaépítkezés az 1380-as évek végétől a 15. század első évtizedéig tarthatott. 1405–1408 között Zsigmond udvara Budára költözött, s ezzel a visegrádi palota elvesztette főrezidencia rangját, de mint mellékrezidencia tovább élt, és az épületek felújítására, sőt néha kibővítésére is sor került. Zsigmond a visegrádi fellegvárban is építkezett: újabb falövet emeltetett, reprezentatív kaputoronnyal bővítette a vár védőműveit, a belső várban pedig ő építtette az öregtoronyhoz kapcsolódó asszonyházat.

V. László uralkodása alatt, majd Mátyás királyságának első felében Visegrád királyi lakóhely-szerepe megszűnt. Az udvar távoztával a város elsorvadt, a palota épületei romlásnak indultak. Helyreállításuk csak Mátyásnak Beatrixszel kötött házassága, 1476 után kezdődött meg, és az 1480-as évek közepéig tartott. A visegrádi uradalmat Mátyás a királyi udvar ellátását végző budai udvarbírósághoz kapcsolta, és a budai udvarbírók feladatául szabta a palotaépítkezés intézését. A Zsigmond-kori épületek helyreállítását egy, főleg az Észak-Dunántúlon működő, a budai udvarbírók más építkezésein is tevékenykedő, késő gótikus műhely végezte. E műhely készítette a palota legdíszesebb részletét: az utcai homlokzat szobrokkal és címerekkel díszített, késő gótikus zárterkélyét is. A palota díszítésében más hazai mesterek is szerepet kaptak. A fölső zárt kert oroszlánalakokkal díszített, 1483-ban faragott, vörösmárvány falikútja feltehetően budai márványfaragó mesterek műve. Mátyás azonban egy kiváló római szobrászt, a traui származású Giovanni Dalmatát is szolgálatába fogadta, aki egy olasz szobrászokból és kőfaragókból álló műhely élén a palota díszítésében kapott fontos feladatokat: két szökőkutat: a Herkules-kutat és a Múzsák-kútját, a díszudvar reneszánsz loggiáját és a kápolnaberendezést készítette el. E műhely tagja volt a kisebb tehetségű, comoi születésű szobrász, Giovanni Ricci is, aki a Visegrádi Madonna néven ismert, *lunetta*-domborművet készítette. **(19. kép)** Ezek a reneszánsz művek voltak az első jelentős reneszánsz szobrászati és építészeti alkotások, amelyek az Alpoktól északra készültek. A palotakápolnában ugyanakkor Firenzéből. Andrea Verocchio műhelyéből hozott fehérmárvány oltárokat és egy szentségházat is felállítottak. A Mátyás-kori átépítés, bár a régi palota teljes felújításával járt, az épületegyüttes Zsigmond-kori funkcionális elrendezésén csak alig változtatott. Mátyás hasonló nagyságrendű újjáépítést végzett a visegrádi fellegváron, és hozzákezdett a ferences kolostor felújításához is, de ezt a munkát már csak II. Ulászló fejezte be a 16. század első évtizedében.

A RENESZÁNSZ ÚJJÁSZÜLETÉSE VISEGRÁDON

A magyar középkori régészet 20. századi történetének kétségkívül egyik legjelentősebb felfedezése a középkori királyi palota megtalálása és feltárása volt Visegrádon. Ezen belül is a leglátványosabb leletek közé tartozott a palota egyik belső udvarát díszítő Herkules-kút darabjainak megtalálása. Előkerülése, tudományos feldolgozása, majd rekonstrukciója kitűnően illusztrálja mindazokat a lehetőségeket és – egyben – problémákat, amelyek jellemzőek a középkori régészet számos területére.

Visegrád mindig is szimbolikus jelentőségű hely volt a középkori magyar történelem kutatásában, és a régészet is nagyon hamar lehetőséget kapott arra, hogy megmutathassa, mennyiben tud hozzájárulni a nemzeti múlt feltárásához. A 19. század első felében a történelmi festészet közkedvelt témája volt Visegrád középkori romjainak, a Fellegvárnak és a Salamon-toronynak a megfestése vagy a helyhez kapcsolódó középkori történetek megjelenítése a művészek által elképzelt középkori környezetben. Így ábrázolták Zách Felicián merényletét Károly Róbert és családja ellen vagy a korona elrablását a visegrádi várból. A romantikus művészet ezen alkotásai mindig támaszkodhattak valamilyen középkori forrásra, mint például a *Képes Krónikára* vagy *Kottaner Jánosné* visszaemlékezéseire. Hasonlóképpen középkori vagy kora újkori szövegek szolgáltak kiindulópontként ahhoz, hogy Mátyás király egykori díszes, messze földön híres palotáját kutassák. Ennek régészeti feltárása egyszerre kecsegtetett azzal, hogy a magyar történelem egyik legkiemelkedőbb alakjának palotáját találhatjuk meg, másrészt azzal, hogy meglelik benne azokat a csodálatos művészeti alkotásokat, amelyekről a palota leírói beszámoltak. Főként Antonio Bonfini leírása számított kiindulópontnak, amelyben részletesen szerepelnek például a palota legfontosabb díszei közé tartozó szökőkutak. Azt lehetett remélni, hogy a feltárással elveszett művészeti alkotások kerülnek felszínre, bizonyítva, hogy Mátyás király alatt nem csak a költészetben jelent meg magyar földön a reneszánsz, ahogy azt Janus Pannonius verseiből tudjuk, hanem a többi művészeti ágban is.

Mindezek együttesen is jól mutatják, hogy hazánkban a visegrádi palota nyomainak keresése a 19. század vége óta miként kapcsolódott a középkori régészet fejlődéséhez. E tudományág legkorábbi időszakában ugyanis

19. A visegrádi madonna – vörösmárvány domború

20. A Herkules-kút környékének feltárása az 1930-as években

domináns volt az, hogy főként építészeti alkotások romjainak feltárására került sor, azok közül is főként azok esetében, amelyekről tudtunk a történeti források alapján. Az elsődleges cél valamilyen kiemelkedő személyhez, eseményhez vagy korszakhoz kapcsolódó épület vagy emlék fizikailag is megfogható, bemutatható maradványainak a megtalálása volt. Ilyen szempontból keresve sem lehetett volna jobbat találni, mint Mátyás király egykori díszes palotáját, amely szimbóluma is lehet annak, hogy az egykori dicsőséges magyar uralkodó lakhelye hogyan enyészett el a magyar történelem későbbi, zivataros századaiban. Mivel ennek a palotának nem voltak látható romjai, mint a Fellegvárnak vagy a Salamon-toronynak, hasonló romantikus vágy hajtotta a kutatókat, mint azokat, akik Trója vagy Knosszosz romjait keresték az írott szövegek útmutatásai nyomán. Szerencsére Visegrád esetében ez a keresés tudományos szemlélettel is társult, és így került sor arra, hogy 1934 után nem csak a palota megtalálása, hanem szinte minden évben az újabb és újabb leletek jelentettek szenzációt. **(20. kép)**

A Herkules-kút vörös márvány darabjai abban a díszudvarban kerültek elő, amely a legnagyobb palotaszárnyban helyezkedett el, és amely az ásatás legelső fázisában, az 1930-as évek második felében néhány év leforgása alatt került felszínre. Az első szenzációs leletek Mátyás király különböző címereivel díszített oldallapok, illetve azok a töredékek voltak, amelyek az udvar közepén, a kút néhány lépcsővel megemelt talapzatán vagy amellett hevertek. Már az első pillanatban együtt volt tehát sok minden, amit csak várni lehetett egy ilyen feltárástól: azaz döntő bizonyítékok arra, hogy Mátyás palotáját találták meg, valamint a reneszánsz művészet kiemelkedő alkotásainak nyomait, csupa olyan részletet, amely szerepelt a korszak leírásaiban. Egy közeli teremben feltárták a kút felső, hatalmas kerek tálcáját, és előkerült a díszkút főalakja is, egy szörnyetegen lovagló gyermek figura, amely a kis Herkulest ábrázolja. Mindez az első pillanattól kezdve előrevetítette annak a lehetőségét, hogy elvégezzék a palota építészeti rekonstrukcióját és abban helyet kapjon a díszkút, a megtalált töredékekből újra összeállítva. Az, hogy erre végül is csak évtizedekkel később, a 2000. évben került sor, soksok tényező együttes hatásának volt a következménye.

A kút megtalálását követően az ásatások egészen napjainkig folytatódtak. Már az 1940-es években sor került az első helyreállításra, amelyet több nagy rekonstrukciós hullám követett. Ezek közül a legjelentősebb az elmúlt évek nagy programja volt. A korai ásatások az egymást követő években további szenzációs leleteket hoztak napvilágra, amelyeknél ugyancsak felmerült a helyreállítás, a rekonstrukció lehetősége. Előkerült egy másik vörös márvány, gótikus díszkút, Mátyás király – úgynevezett – oroszlános kútja. Ezt a látogatók már évtizedek óta megcsodálhatták újjáalkotott formájában, és ez sok tekintetben szolgált mintaként a Herkules-kút rekonstrukciójához is. A palotának újabb és újabb részletei is feltárásra kerültek, bizonyítva, hogy Mátyás korát megelőzően Zsigmond király idején, sőt már az Anjou-korban is jelentős építkezések folytak itt. Mindezek azt a problémát is felvetették, hogy a megtalált régészeti jelenségekből mit kell, mit szabad és hogyan lehet helyreállítani, rekonstruálni. Az oroszlános kutat Szakál Ernő részletes tudományos vizsgálatokra épített, következetes elvek alapján elkészített, művészi rekonstrukciója teremtette újra, úgy, hogy a feltárt darabokat a kiállításon nézhetik meg a látogatók, az újrafaragott rekonstrukciót pedig az eredeti helyszínen állították fel. Így a kutatók továbbra is tanulmányozhatják a megmaradt darabokat, ugyanakkor a látogatók egykori szépségében csodálhatják meg a kutat, és egyben össze is hasonlíthatják azzal, amit a régészek a feltárások során megtaláltak. Ugyanez a megoldás a Herkules-kút esetében is járható-

nak mutatkozott, csakhogy itt az építészeti környezet rekonstrukciója sokkal nagyobb problémát okozott és nagyobb vitákat váltott ki.

A sok évtizedes ásatás teljes anyagának újrafeldolgozása, a faragott kövek, köztük a Herkules-kúthoz tartozó darabok teljes újraértékelése kellett ahhoz, hogy a díszudvart úgy állítsák helyre, hogy legalább az első emelet magasságáig visszaidézze, hogyan nézett ki egykor ez az épület. Így a reneszánsz díszkutat is megfelelő környezetben állították fel. A palota termeiben kialakított új kiállításon pedig arra is lehetőség nyílott, hogy az eredeti töredékekből összeállított kút teljes nagyságában is megcsodálható legyen. A Herkules-kút így nem csak a középkori régészet 20. századi történetének jellegzetes példája, hanem a magyar műemlékvédelemnek és az elpusztult emlékek rekonstrukciójának is.

KÖZÉPKORI VÁROSAINK RÉGÉSZETE

Laszlovszky József – Miklós Zsuzsa – Romhányi Beatrix – Szende Katalin

Az Árpád-kori Magyarország városiasodását már a kortársak beszámolói is igen eltérően ítélték meg. Az átvonuló keresztesek kíséretében itt járt nyugati írástudók a terület fejletlenségéről, hatalmas pusztaságokról és a városias települések teljes hiányáról tudósítottak, míg a keleti kereskedők szemében az ország fejlettnek és otthonosnak tűnt, ahol kiterjedt és minden igényt kielégítő városokat találtak. Ennek lehet a magyarázata, hogy a legtöbb település nagy kiterjedésű, több kisebb-nagyobb, eltérő jellegű egység agglomerációjából áll össze. Városi funkciója volt, de nem mutatta még a nyugati városok képét. Ezek között van feudális egyházi vagy világi adminisztratív központ (királyi, ispáni vagy püspöki vár); kereskedőtelepülés vagy vásáros hely (gyakran a település nevének -vásárhely végződése a hetivásár napjára vagy különleges kereskedő népelemekre, pl. örményekre vagy zsidókra utal); és egyes ipari termékek ellátására szakosodott ún. szolgálónépi falvak (kohász, kovács, pajzskészítő, ács, fazekas stb.). Ezek a településrészek együttesen alkalmasak voltak a legfontosabb városi funkciók: az igazgatás, a specializált termelés, az árucsere és a fogyasztás szervezett ellátására. A különböző településeken az egyes funkciók súlypontja más-más lehetett: a főbb központokban, mint például Esztergomban, Székesfehérvárott, Visegrádon vagy Sopronban is az adminisztratív jelleg dominált, a kézművesség és a kereskedelem az ebben résztvevők fokozott fogyasztási igényeit látta el. Esztergomban például a királyi és az érseki városnegyedek mellett a külvárosok területén folyt ásatások szolgálnak erről új adatokkal. A délkeleti Kovácsi városrészben, a pénzverők és a kovácsok településén, a földbe ásott Árpád-kori lakóházak és a szabadban álló sütőkemencék mellett ón, bronz és ezüst olvasztására szolgáló kemence került napvilágra. Olvasztótégelyek, bronzöntvények és III. Béla király pénzeinek kíséretében ötvösműhely részlete került elő Horváth István ásatásán az Árpád-kori Örmény városrész területén is.

A kisebb vidéki központokban a központi elemet egy-egy kolostor vagy kisebb vár képviselte, melyek közelében a vásáros helyeken elsősorban a termelés szükségletei határozták meg az árucsere helyszíneinek kialakulását és működését. Erre példaként többek között Szombathelyt, Somogyvárt vagy a mai határokon túlról Nagyszombatot, Kézdivásárhelyt, Marosvásárhelyt hozhatjuk fel.

A funkcionális megközelítésben egy másik probléma, a római kontinuitás kérdése is új megvilágításba került. A *Györffy György* által megállapított három fokozat: a társadalom-, a település- és a romkontinuitás közül az első még a romanizált lakosság egyes elszigetelt elemeinek esetleges továbbélése esetén sem mutatható ki sehol. Településkontinuitásról, tehát jelentősebb topográfiai elemek funkcionális továbbéléséről Pécsett és Szombathelyen beszélhetünk. Pécsett a népvándorlás korában a település súlypontja áttevődött a római polgárvárosból az egykori ókeresztény temető területére, ahol néhány kápolna a mai székesegyház környékén végzett kutatások szerint a 9. században is használatban volt. A még álló egyházi objektumokat figyelembe vették az 1009-ben alapított püspökség épületeinek elhelyezésénél is. Szombathelyen a késő római helytartói palota romjai voltak a 9. századi igazgatási központ, majd a városmag kiépülésének meghatározó elemei. A folyamatos használtságra utal a római és az Árpád-kori rétegeket más városokban elválasztó vastag omladékréteg hiánya.

Óbudán, Győrött és Sopronban romkontinuitás figyelhető meg, azaz a római és a középkori település helye megegyezik, de utcahálózatuk, gazdasági és adminisztratív súlypontjaik nem azonosak. Itt a kedvező földrajzi elhelyezkedés mellett a jelentős magasságban álló városfalak és a romos épületekből nyerhető építőanyag volt fontos szempont a későbbi városok kialakulásában. Óbudán a középkori város a késő római erőd déli részének romjaira épült, ahol a helyben talált falakat is felhasználták alapozásként. Győrben a Káptalan-dombon az első, még Géza fejedelem idején emelt, hatalmas magtár szintén *Arrabona* egykori római katonai táborának helyén létesült. Sopronban az ispáni vár fa-föld szerkezetű sánca, amely néhány Templom utcai ház udvarában a mai napig látható, közvetlenül a késő római városfal vonalán belül épült fel, a késő középkori hármas városfal középső vonalát pedig a római romok felmagasításával alakították ki.

Régészeti szempontból az urbanizáció a városi topográfia főbb elemeinek: a városfalaknak, az utcahálózatnak, a középületeknek és a falusiaktól eltérő lakóház-típusoknak a megjelenésében nyilvánul meg. Szerencsés esetekben megfigyelhetők az egész várost érintő tudatos átalakítások: planírozás, új utcavonal vagy telekrendszer kialakításának nyomai is, amelyről írásos források nem maradtak fenn. Győrben például a 13. század végén ilyen nagy földmunkával összekötött városrendezésre lehet következtet-

ni, ami nyilván az 1271-es privilégiummal függ össze. Hasonló rendezés nyomai kerültek elő Budán, ahol a Várhegy északi és déli felén már a tatárjárást megelőzően is városias jellegű házak álltak. A tervszerűen alapított és elrendezett város másik típusa Kőszeg, amely az egyik legjobb példa a várost észak–déli irányban átszelő párhuzamos utcáival és a fallal körülvett település sarkában elhelyezkedő várral. A város alaprajzának elemzésével hasonlóképpen szervezett telepítés nyomait sikerült kimutatni az 1244-ben kiváltságolt Körmenden is.

Az épített környezeten túlmenően az ásatások felvilágosítást adnak a városok természeti környezetére: a házak mellett nagy számban előkerülő szemétgödrökből, latrinákból, feltöltött kutakból a városon belüli természeti környezet is tanulmányozható: az itt tartott, illetve elfogyasztott állatok, a termesztett vagy felhasznált növények aránya és jellege felmérhető. Hasonlóan fontos összefüggésekre deríthetnek fényt a korábban nem sok figyelemre méltatott, hétköznapi „apró leletek". Segítségükkel tanulmányozható a helybeli termelés és a behozatal, a város és vonzáskörzetének kapcsolata, a kereskedelem hatósugarának kiterjedése. Különösen érdekesek azok az importáruk, amelyeknél a származási, a készítési hely is megállapítható a formai sajátosságok, mesterjegyek vagy ellenőrző bélyegek alapján. Ilyenek lehetnek a fémtárgyak (ötvösmunkák, kések, ollók, fegyverek), a védjeggyel ellátott posztóbálák, de az egyszerű használati kerámia egyes típusai is. A sok apró részletből összeálló kép utal egy település városiasodottságának fokára. Ezáltal új megvilágításba kerülhet a kiváltságlevelek jelentősége is, vagyis az, hogy egy-egy településen mennyi valósult meg a privilégium adta keretekből.

Az elmúlt évtizedekben a legtöbb hazai királyi és püspöki városban folyt régészeti kutatás. Különösen tanulságosak voltak az Óbudán, a Vácott és a Székesfehérvárott végzett, nagy területű feltárások, ahol a középkori városképet az alapoktól kellett rekonstruálni, mivel a török kor után a városok a korábbitól eltérő topográfiával épültek újjá. Székesfehérvár mocsárból kiemelkedő szárazulatain a falvak hasonló településhalmaza alakult ki, mint Esztergom esetében. A belvárost körülölelő városfal a korai királyi vár elbontásával egy időben, az 1240-es évek végén épült fel, amit az egyik torony alapozása mellett építőáldozatként elhelyezett 13. századi fazék is bizonyít. Az új vár az északi, budai kapu közelében létesült, amelyet a délnyugati, palotai kapuval a Nagy utca *(Vicus magnus)* kötött össze. *Siklósi Gyula* leletmentései és terepbejárásai a bel- és a külvárosban közel száz közép- és török kori objektumot azonosítottak. A középkori és a török kori település szerkezete lényegében folyamatosságot mutat, míg az 1688-as felszabadítás után a város topográfiája gyökeresen átalakult.

A KÖZÉPKORI VÁROSSZERKEZET RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Néhány évtizeddel ezelőtt a régészeti kutatások szerepe elsősorban azokra a korszakokra és területekre korlátozódott, ahol a „hagyományos", azaz írásos források hiányoztak. Manapság viszont a levéltári források behatóbb kutatása vagy újraértelmezése mellett a régészet tud a legnagyobb mennyiségű új anyaggal hozzájárulni a régóta vitatott kérdések eldöntéséhez, olyan esetekben is, ahol nem hiányoznak az írásos emlékek.

A kutatások megélénküléséhez paradox módon a pusztulás, azaz a városok II. világháború utáni újjáépítése adta az első komolyabb lökést, és azóta is a különböző földmunkák által veszélyeztetett lelőhelyek anyagának megmentése a leggyakoribb és legsürgetőbb feladat. A lelet-

21. a) Sopron a 11–13. században; b) Sopron középkori városszerkezetének jellegzetes elemei egy újkori rézmetszeten

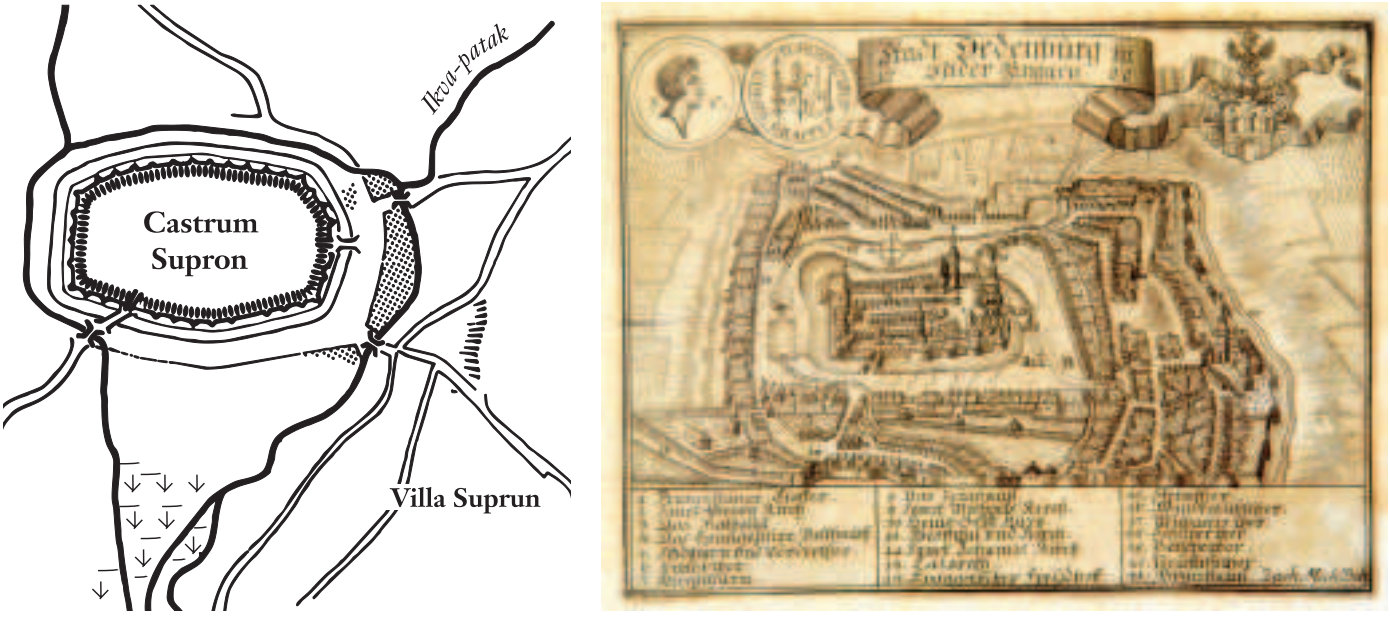

mentő jellegű, építkezésekhez kapcsolódó ásatások azonban számos problémát is felvetnek. A feltárások ugyanis gyakran szűk, a leendő építmények által megszabott területre vagy a földmunkák (pl. vezetékfektetések) során végzett megfigyelésekre korlátozódnak. Míg szerencsés esetben egy kolostoregyüttes vagy akár egy falu is a teljesség igényével kutatható, az egy-egy városban végzett ásatások összességükben is csak a korabeli település területének igen kis töredékét fedik le.

A középkori topográfia egyes fejlődési fázisainak nyomon követésében a nem régészeti jellegű forrásoknak (telekkönyvek, adásvételi szerződések, adó- és dézsmajegyzékek, továbbá metszetek és térképek) és az elméleti rekonstrukciónak is fontos szerepe van. A mai Magyarország városai közül ebből a szempontból Sopron van a legkedvezőbb helyzetben, mert csak itt maradt fenn viszonylagos épségben a középkori városi levéltár anyaga. **(21. kép)**

22. Városi leletmentő ásatás Budapesten, a Corvin téren

A városok legszembetűnőbb elhatároló elemei a városfalak és a városkapuk voltak, a mezővárosokat építészetileg éppen ezek hiánya különböztette meg a „valódi városoktól”, és elnevezésük is kerítetlen voltukra utal. *Holl Imre* a tűzfegyverek megjelenésének hatását vizsgálva a városi védművek fejlődésének fontos kérdéseit tisztázta, elsősorban saját soproni kutatásai nyomán, ahol a pártázatok lőréssé alakítása, majd az ágyúk elhelyezésére alkalmas bástyák kiépítése volt a fő változás. Ezenkívül a városfalak korábban ismeretlen részleteit tárták fel, többek között Győrött, Vácott, Kőszegen, Székesfehérvárott, Pécsett, valamint Pesten és Budán, ahol a legfontosabb új eredmény a korábban nem ismert, 13. századi építési periódus tisztázása volt. **(22. kép)**

A városi topográfia és infrastruktúra mai napig meghatározó eleme az utcák és a terek hálózata. A nagyobb településeken új fejlemény volt az egyes áruféleségek szerint specializálódott piacterek megjelenése: az értékesebb, finomabb árucikkek (textilek, ötvösmunkák, fűszerek) a belvárosban, a nagyobb tömegű, szennyezőbb áruféleségek (élő állat, gabona, tűzi- és épületfa) a városfalakon kívül kaptak helyet. Ezek elhelyezkedését a tér- és az utcanevek sokszor napjainkig őrzik. A piacterek feltárásakor előkerülő leletanyag szintén utal funkciójukra. Óbudán az Árpád híd közelében már a 12. századtól nagy tömegű importkerámia, egyebek mellett ausztriai grafitos anyagú főzőedények láttak napvilágot. A késő középkorban már az utak, terek kiképzésére, burkolatára is nagyobb figyelmet fordítottak. Több helyen feltártak kövezett vagy kaviccsal borított útfelszínt, az egyik legkorábbi példa Sopron Fő terének 13. századi kavicsburkolata. Nyugat-Magyarország magasabb talajvizű városaiban, Sopronban és Győrött dorongutakat is kimutattak, amelyek felszínét többször megújították, mert a mocsaras, vízjárta helyeken a korábbi dorongréteg hamar lesüllyedt. Több városunkban (pl. Budán, Esztergomban, Sopronban) tisztázni lehetett a vízvezetékek és a csatornázás rendszerét is. A fővárosban például a piacon árult Duna-víz, továbbá a ciszternák és a kutak vize mellett két, régészetileg is a középkorra keltezhető Szabadság-hegyi kútból vezettek vizet a Várhegyre, a közlekedőedények elve alapján, tekintélyes, 3,8-4,2 kilométeres távolságot hidalva át. A vezeték agyag-, illetve facsövei több ásatáson napvilágra kerültek.

A közösségi célú épületek közül a legfontosabb térszervező szerepe az egyházi létesítményeknek volt. A hajdani középkori plébániák, kápolnák, kolostorok, ispotályok, iskolák gyakran ma is álló, de zömmel átalakított épületekben helyezkednek el, topográfiai helyzetük azonban legtöbbször azonosítható, tömegük és beosztásuk pedig falkutatással és az épületekben folytatott feltárással tisztázható. Az utóbbi időben kiemelt hangsúlyt kapott a koldulórendi (ferences, domonkos, ágostonos, karmelita) kolostorok kutatása, ame-

lyek jelenlétét a történeti irodalom már évtizedek óta a városiasodás fokmérőjének tekintette. Hazánkban azonban ezek sokszor nem a nyugati városokban megfigyelhető perifé rikus helyzetben voltak, hanem közel a központhoz (a tornyát díszítő címerről Kecsketemplomnak is nevezett soproni ferences templom és kolostor szintén a Fő téren áll), mivel megalapításuk időpontjában még nem zárult le a városmagok kialakulása. Városházák vagy egyéb világi rendeltetésű közösségi épületek a mai Magyarország területén szinte sehol sem maradtak fenn a középkorból.

A polgárházak kutatása viszont az épületrekonstrukciók révén egyre bővülő anyagot szolgáltat. A Gerevich László és *Dávid Ferenc* által a 60-as évek végétől meghatározott budai és soproni háztípusok mellett az utóbbi évtizedekben egyre több más városban, így Pesten, Esztergomban, Pécsett, Óbudán, Székesfehérvárott, Győrött kerültek elő házak. Jelentős új eredményeket hozott a házakkal együtt épült pincék kutatása Vácott, Pásztón vagy a budai Várhegyen, amelyek részben az adott épületek középkori eredetét bizonyítják, részben az eredeti, a maitól eltérő telekosztásról is tudósíthatnak. Budán a Várhegy természetes sziklabarlangjait felhasználva gyakran két- vagy háromszintű pincerendszer volt a házak alatt. Legtöbb városunkban a telkeket eleinte falusias módon hosszanti, az utcára merőleges elrendezésben építették be, a kőépületeket fa- és paticsfalú házak előzhették meg. A 14. századtól a házak alaprajzi elrendezése mindinkább lakóik foglalkozásához igazodott: az utcára nyíló bolthelyiségek és kisebb műhelyek mellett a bortermeléshez kapcsolódó présház-pincék és a szekerek számára nyitott, széles kapubejáratok a legtöbb házban megtalálhatók voltak. A lakószobák és a konyha az emeleten kaptak helyet. A kapukat gyakran díszes ülőfülkék szegélyezték, ahol a saját termésű borukat mérhették ki a polgárok. A külvárosokban azonban még évszázadokig a korábbi földszintes, hosszanti beépítés maradt a jellemző.

A régészeti és az építészeti kutatások számos adalékkal szolgálhatnak a különböző foglalkozások elhelyezkedésére. Tanulságos, hogy az egyes mesterségek képviselői nem mindig laktak a róluk elnevezett utcában, az utcanév gyakran egy korábbi helyzetet tükröz. A budai ötvösök lakhelye az Ötvösök utcája mellett még legalább fél tucatnyi helyen kimutatható, öntőtégelyeik pedig még számos további lelőhelyen előkerültek. Ugyanabban a házban is gyakran fél évszázad leforgása alatt négy–öt mesterség váltotta egymást.

KÖZÉPKORI VÁROSI PLÉBÁNIATEMPLOMOK, ISPOTÁLYOK

A városi közösségek, a polgárok számára a templom nem csupán egy épületet jelentett. A saját plébánia és a plébánosválasztás joga a városi autonómia egyik jelképe volt, az élet legkülönbözőbb területei szorosan összekapcsolódtak a templommal. A késő középkorban minden jelentősebb városi plébániatemplomnak már több oltára volt, melyek többségét különféle vallásos társulatok, testvérületek, céhek alapították és tartották fenn. A korai városokban, mint pl. Esztergomban vagy Egerben az egyes, jogilag különálló negyedek külön plébániához tartoztak, a később alapított városokban, mint pl. Kassán vagy a szepességi szász városokban viszont rendszerint csak egy plébániát találunk. Akad példa az ún. személyi plébániára is, éspedig éppen Budán, ahol a várban álló Boldogasszony-templom (ma Mátyás-templom) eredetileg az egész Várhegy plébániatemploma volt, később azonban csak a város német polgáraié lett, a magyar polgárok a Mária Magdolna-plébániához tartoztak, melynek azonban nem volt önálló területe: a hívek hovatartozását a nemzetiségük döntötte el.

A városi plébániatemplomok nem képviselnek külön épülettípust. Ugyanakkor, mivel a városok legfontosabb közintézményei közé számítottak, külső megjelenésük a városi polgárság reprezentációs igényeit is szolgálta. Ennek megfelelően az épületeknek mind méretükkel, mind művészi kvalitásaikkal a város gazdagságát kellett tükrözniük. Nem véletlen tehát, hogy a városi plébániatemplomok közül nem egy a magyarországi gótika kiemelkedő alkotásai közé tartozik, és viszonylag sok maradt fenn közülük. Ez természetesen a régészeti kutatás lehetőségeit is meghatározza, hiszen nem lehet szó klasszikus ásatásról, sokkal inkább a műemléki, a művészettörténeti és a régészeti módszerek együttes alkalmazásáról. Ebbe beletartozhat a meglévő részletek felmérésétől kezdve a falkutatáson keresztül a szondázó ásatásig sok minden, ami természetesen a fent említett területek szakembereinek, építészeknek, régészeknek és művészettörténészeknek a szoros együttműködését feltételezi. Akár egy, akár több plébánia volt egy városban, rajtuk kívül még több más egyházi intézmény is működhetett a területén. Ezek közül a legfontosabbak a koldulórendi, főként ferences és domonkos kolostorok voltak. A legtöbb városban számos kisebb-nagyobb kápolna állt, de közülük a legfontosabbak az ispotályok voltak, melyek egyszerre voltak egészségügyi és szociális intézmények. Az ispotályok egy részét szerzetesrendek alapították és tartották fenn. Magyarországon sajnos egyetlen ilyen, szerzetesek által fenntartott ispotályépületet sem ismerünk, csak írásos adatok utalnak egykori létezésükre. Az ispotályok másik részét városi és magánalapítványokból hozták létre és tartották fenn. Eddig Magyarországon Gyöngyösön és Telkibányán sikerült ilyen épületeket megkutatni. Az ispotály valójában általában egy kápolna, melynek a hajója a betegápolás céljait szolgálta, a szentély pedig mint kápolna a lelkivigaszt közvetítette.

A VÁROSI RÉGÉSZET ÉS AZ ÍROTT FORRÁSOK

A magyarországi településekről legtöbbször alig egy-két írott szövegben, elsősorban oklevelekben találunk utalásokat. Ez egyrészt annak a következménye, hogy a középkori levéltárak nagy része elpusztult, másrészt azzal függ össze,

hogy eleve viszonylag kevés dokumentum keletkezett róluk. A városok ebben a tekintetben kivételek, hiszen a városi kiváltságok és az általuk létrejött adminisztratív rendszer nagy mennyiségű dokumentumot, a mi szempontunkból nézve, írott forrást hozott létre.

Ilyen vonatkozásban Sopron a magyar városok között is a kivételek közé tartozik, ennek illusztrálására kitűnő példa Sopron középkori fürdőinek története. Magyarországon a természeti adottságok: a hévforrások, a patakok és a tavak gyakori előfordulása a városok területén kedvező feltételeket biztosított fürdők létesítésére. A közösségi igényeket, a tisztálkodás mellett a társasági életet és szórakozást is kielégítő fürdők a 14–15. században terjedtek el, mint tipikus városi létesítmények; a mezővárosok közül csak a legjelentősebbekben fordultak elő. A fürdőházak legtöbbször a külvárosokban vagy a városkapuk közelében helyezkedtek el. A fürdősök, akik erre a mesterségre specializálódtak, vagy a várostól bérelték a fürdőt, vagy saját tulajdonukban levő épületben üzemeltették az intézményt. Ebben a szerepben gyakran borbélyokkal is találkozunk.

A felső- és a középrétegek számára a társasági érintkezés talán legszabadabb (sőt szabadosabb) formáját jelentette a fürdőbe járás. A város által felfogadott munkások fizetésük kiegészítéseként gyakran kaptak „fürdőpénzt", az ispotályban lakó legszegényebbek pedig végrendeleti kegyes adományként nyerhettek lehetőséget a fürdésre, aminek fejében közben kellett járniuk a testáló lelki üdvéért. Ez volt az ún. „lélekfürdő" *(Seelbad)*.

A soproni fürdők használatáról az egyik legérdekesebb adatunk egy 15. században keletkezett jogi irat. „*Az Úr 1456. évében, Szent Tiburcius napján, szerdán, a bíróság elé jött egy férfi és előadta a vádat, hogy bement egy fürdőbe és a fürdős szolgálójának átadott megőrzésre egy erszényt, benne 21 arannyal, mert látta, hogy mások is őrá bízták javaikat. […] Ezt azonban nem kapta vissza, amiért is a fürdőst hibáztatja, akinek olyan alkalmazottat kellene tartania, aki a vendégek javaira vigyáz. […] A fürdős azt válaszolta, hogy ő a szolgálót a ruhák, nem pedig pénz őrzésével bízta meg, sőt meg is tiltotta neki, hogy pénzt vegyen át megőrzésre, ezért őt [a fürdőst] nem terheli felelősség. […] A szolgáló azt állította, hogy ő az erszényt ugyan átvette, de nem tudta, hogy mi volt benne, sőt ha tudta volna, át se vette volna. […] A vendég azt is hozzátette, hogy miután a fürdőszemélyzetnek kifizette a járandóságát, egy szabóhoz ment, ahol egy jó fél órát töltött, és csak utána jutott eszébe, hogy az erszényért visszamenjen.*" A bíróság ezek után megeskette a felperest és az alperest [a szolgálót] állításukról, majd a szolgálót 14 napra letartóztatta, és ha ezalatt nem születne megoldás, arra kötelezte, hogy egy külön erre a célra a nyakába akasztott erszénybe köteles keresetének egyharmadát félretenni mindaddig, amíg a felperest teljesen nem kártalanította. Az ügy, amely a legkorábbi soproni bírósági könyvben maradt fenn, azért is érdekes számunkra, mert „a tett színhelyét" épületarcheológiai és régészeti kutatással is azonosítani lehetett a mai Várkerület 19. szám alatt álló „felső fürdőház"-zal. Az épületet *Lászay Judit* művészettörténész és *Gömöri János* régész kutatta 1983–84-ben. A kutatás a telek nyugati oldalán egy földszintes, 14. század végére–15. század elejére keltezhető kőház falrészeit bontotta ki. Ezzel egy időben a keleti oldalon egy másik kis kőépület is létezett. Az Ikvával párhuzamosan ugyanekkor már állt egy szintén földszintes kőépület, amelyet a fürdővel azonosíthatunk. A kutatás feltárta ennek a patak és a két szomszédos ház felé eső határoló falait, illetve alapfalait. Az északi, a patak felé néző homlokzaton előkerült egy magasan ülő, kisméretű, rézsűs, vakolt kávájú, középkori ablak. A fürdőház keleti felét a 15–16. század fordulóján emeletesre bővítették, udvari homlokzatát kis kiugró épületrész tette tagoltabbá. Az emeletes rész földszintjén került elő a fürdőt fűtő, kb. 1,5 méter átmérőjű, téglafalú kemence, amit átalakítva a 17. század elejéig használtak. Másodlagos helyzetben előkerült egy nagy, redukált égetésű edény töredéke is, amely vízforraló üst lehetett. A 16–17. század fordulóján a fürdőt a nyugati oldalán L alakúra bővítették, így teljes egészében emeletessé vált. A fürdőre vonatkozó írásos adatok segítenek a régészeti megfigyelések értelmezésében, és tudósítanak a személyzetről is: megtudjuk, hogy a fürdő előterében volt a ruhatár *(kamer)*, ahol a ruhatáros *(abcziher)* vigyázott a ruhákra. A nők külön helyiségben vetkőztek, amelynek padlóját kőburkolat borította. A vizet melegítő üstre *(kessel)* külön fürdőszolga *(kesselknecht)* felügyelt. A fürdés nagy fakádban *(poting)* történt, az elhasznált vizet pedig csatornán *(rinnen)* vezették vissza az Ikva patakba. Az épület árnyékszékét *(secretheyslein)* 1524-ben építették át, ugyanekkor a ház ablakai már üvegezettek voltak. A fürdőben borbélyt *(scherer)* is alkalmaztak, aki esetenként felcserként is működött.

A fürdősök nem tartoztak ugyan a városi elithez, de Sopronból fennmaradt végrendeleteik tisztes vagyonról, megállapodott társadalmi kapcsolatokról, szőlők és ezüstneműk birtoklásáról tanúskodnak. A fenti perben is szereplő Hans Walich ingatlan vagyonát például, amely néhány szőlőskert mellett éppen a szóban forgó fürdőből állt, 100 dénárfontra értékelte a városi tanács. Az alkalmazottak azonban az alacsonyabb társadalmi rétegek sorából kerültek ki, így terelődhetett a fent ismertetett esetben is a gyanú a ruhákat őrző asszonyra. A régészeti megfigyelések és a levéltári források együttes felhasználásával a fentihez hasonló szerencsés esetekben a középkori társadalomról és városaink mindennapi életéről jóval árnyaltabb képet kaphatunk, mintha a tárgyi és az írásos adatokat egymástól elszigetelten vizsgálnánk.

A KÖZÉPKORI MEZŐVÁROSOK

A középkori városok vizsgálata során a történettudomány régóta foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen rétegei, szintjei vannak a középkori városias településeknek. A városfogalommal párhuzamosan az utóbbi időben egy másik

koncepció is egyre nagyobb teret nyer az urbanizáció vizsgálatában: a központi hely fogalma, amely azt fejezi ki, hogy egy település milyen centrális funkciót töltött be környezete számára. A hazai kutatásban *Kubinyi András* dolgozott ki egy kritériumrendszert, amely a település világi, egyházi, gazdasági igazgatásban betöltött szerepét, feudális rezidencia jellegét, az oda vezető utak számát, az ott tartott piacokat és vásárokat, az ispotályokat és a kolostorokat, továbbá az egyetemre járók számát veszi figyelembe.

A hierarchia középső szintjén álló központi helyek régészete a gyakorlatban a mezővárosok (szó szerinti jelentésben: nem erődített városok) kutatását jelenti. A mezővárosok zöme a 14–15. században vált ki a falvak nagyobb tömegéből, kiteljesítve – a főbb elemeiben – a 13. század végétől meglévő városhálózatot. Nyilvánvaló azonban, hogy a több száz, oklevelekben mezővárosnak *(oppidum)* nevezett település közül csak néhány tucat volt külső megjelenésében is városias. Alaprajzilag ezek a több utcás típust képviselik. Keletkezhettek falvak összeolvadásából, piachelyek bővüléséből, régebbi városalapítások elsorvadásából vagy új városalapításból. Ez utóbbira példa a 15. század közepén alapított királynéi mezőváros, Ráckeve, ahol a Dunával párhuzamos, a mai Kossuth Lajos utcában számos gótikus kőház áll ma is, de ezek mellett egy késő középkori vályog lakóház leletmentésére is sor került. Az utcaszerkezet kialakulása után a telekhatárok többnyire állandóak voltak, de a házak ritkán épültek tartós anyagból, és elrendezésük is változhatott. Vasváron a 15. század elején még a polgármester háza is fából épült, és *Hajmási Erika* szintén boronafalú épületek egymásra rakódott leégett rétegeit tárta fel Körmend központjában. A kőházak mind az alföldi, mind a dunántúli mezővárosokban a 15–16. század fordulóján jelentek meg, akkor is csak kis számban, és hasonlóan ritkák voltak az emeletes épületek is. Ezek mellett a plébániatemplomok bővítéseinek vizsgálata, a kézműves műhelyek feltárása, az importáruk jellegének és összetételének elemzése járulhat hozzá leginkább a mezővárosi életmód jellegzetességeinek meghatározásához.

A középkori Ete mezőváros kutatása

Miután Magyarországon a középkori oklevelek nagy része elpusztult, ezért a mezővárosok kutatása – a falvakhoz, a várakhoz hasonlóan – régészeti módszerek nélkül elképzelhetetlen. Mezővárosaink többségében azonban csupán esetlegesen, egy-egy építkezéshez kapcsolódóan lehet ásatást végezni, mivel a jelenlegi település a középkori felett helyezkedik el. Csupán néhány mezőváros kutatható szabadon, ahol az elpusztult település jelenleg is pusztán áll (pl. Muhi, Ete, Pölöske).

A szabad területen álló, a török kor folyamán végleg elpusztult mezővárosok kutatása már a II. világháború előtt elkezdődött. Az akkori feltárások közül Muhi és Ete (a mai Decs határában) ásatását kell kiemelnünk. Közös jellemzőjük, hogy a megfigyelésekről nem készült részletes dokumentáció (írásos feljegyzés, fotó, rajz), illetve ha készült, az elpusztult a II. világháború végén. Ezért – bár mindkét helyen jelentős eredményeket értek el – igen nehéz értékelni a feltárt objektumokat, leleteket.

Ete a középkori Sárköz egyik legnagyobb mezővárosa volt. Szentlélek tiszteletére szentelt templomát a pápai tizedjegyzék (1332–1337) említi először. A birtokosára vonatkozó első adat 1398-ból származik. Az eddigi leletek szerint viszont már a 10–11. században is állt itt település. Virágkora a 15. századra tehető. A török kor első felében Ete még nem indult hanyatlásnak: a török adólajstromok szerint 1557-ben 155 háza volt, 1572-ben pedig 192. A lakók számát ennek alapján 800-1000 főre tehetjük. Pusztulása a 17. század elején következett be. Az első etei ásatásokat *Csalogovits József* vezette 1933-ban és 1935-ben: ekkor több lakóházat, illetve házrészletet, a templom kis részletét, több sírt és két fazekas kemencét tárt fel. **(23. kép)** Ete területét – pusztulása után – a szomszédos decsiek legelőként hasznosították évszázadokon át; újabb falu később sem létesült itt. A település déli szélét a múlt század második felében már szántották, nagy része azonban 1962–63-ig legelő volt. Ennek köszönhetően az elpusztult épületek omladékai, az utak nyoma akkor még a felszínen is látszott.

23. a) Decs–Ete középkori mezőváros, színes légifotó; b) Decs–Ete mezőváros, szintvonalas felmérés a légifotókon látható foltokkal és az intenzív terepbejárás eredményeivel

24. Decs–Ete, a mezőváros középkori templomának feltárt részletei

A szerencsés talajadottságoknak és a növényzetnek köszönhetően Etén a mezőváros teljes településszerkezete kirajzolódik. Több száz méteres magasságból fotózva a szántásban láthatóak az egykori házak, házcsoportok világos foltjai, a főutca sötét csíkja és néhány mellékutca vonala is. Érés előtti állapotában a kukorica is jelzi a régészeti objektumok helyét: másként érik az egykori utcák és házak helyén, másként a házak mögötti, egykori udvarrészen. Miután a településről részletes szintvonalas felmérés készült, a légifotókon látható jelenségeket számítógép segítségével fel tudjuk illeszteni a felmérésre. Ezáltal ásatás előtt pontosan kijelölhetjük, melyik objektumot szeretnénk kutatni.

Etén 1996-ban indultak meg újra a kutatások, a légifotózások eredményeinek felhasználásával. Feltártuk a település 28,8 méter hosszú, gótikus templomát; 11 házat, illetve házrészletet; egy fazekasműhely raktárát; 48 hulladékgödröt és számos kemencét. Az eddig felszínre került leletanyagból kiemelkedő jelentőségű a 13–14. századi bronz körmeneti kereszt. Igen gazdag a 11–17. századból származó kerámia- és a fémanyag is. Feldolgozásuk eredményeként nemcsak a helyi lakosság mindennapi életébe nyerhetünk betekintést, hanem a különböző hazai és külföldi kereskedelmi kapcsolatokra is fény derülhet. **(24. kép)**

Muhi – egy elpusztult középkori mezőváros az Alföldön

Muhi kapcsán általában a magyar történelem szomorú eseménye, a tatárok elleni súlyos csatavesztés jut eszünkbe. Kevésbé ismert viszont, hogy Muhi, pontosabban Mohi, fontos kereskedelmi központ, vásárhely, mezőváros volt a középkorban. Már a 19. században felmerült, hogy meg kellene keresni a csatamezőt, az ott elesett magyar harcosok sírhelyét, de az akkori kisebb ásatás a végzetes kimenetelű csata nyomai helyett a középkori település maradványait találta meg. Ezek nyomán a területen évtizedekkel ezelőtt *Leszih Andor* kezdett nagyobb szabású ásatásokba. A csatahely tömegsírja helyett az egykori település templomát és a körülötte fekvő középkori temetőt kutatta, a település lakóépületeinek egy részét és a hozzájuk tartozó gazdag anyagot hozta felszínre.

A terület várostörténeti szempontból is érdekes kutatási téma. Kubinyi András vizsgálatai mutattak rá, hogy ez a tájegység a középkori városjog szempontjából városmentes tájnak számít. Nem találhatók meg ugyanis azok a királyi kiváltsággal, privilégiummal rendelkező városok, amelyek ilyen módon a korabeli jog szerint is kiemelkedő településeknek számítottak. A tájegység viszont bővelkedik olyan településekben, amelyeket a források több esetben oppidumnak, vagyis mezővárosnak neveznek. Különösen a 15. századtól nagymértékben fellendülő nagyállattartás és állatexport hatott fejlesztőleg az Alföld ilyen településeire. De vajon mely települések azok, amelyek valódi városi funkciókat láthattak el, még ha jogilag nem is voltak kiemelt települések, és vajon ezek a mezővárosok mennyiben hasonlítottak vagy tértek el a valódi városoktól? Ezekre a kérdésekre leginkább a régészet adhat választ, de az alföldi mezővárosok régészeti kutatása nagyon összetett és nehéz feladat.

Mindezek jól indokolják, miért volt szükség olyan részletes és összetett előkészítő munkára, amikor az M3-as autópálya építése során felmerült, hogy a Miskolchoz kapcsolódó bekötő út áthalad az egykori mezőváros egy részén. Világos volt ugyanis, hogy az autópálya nyomvonala

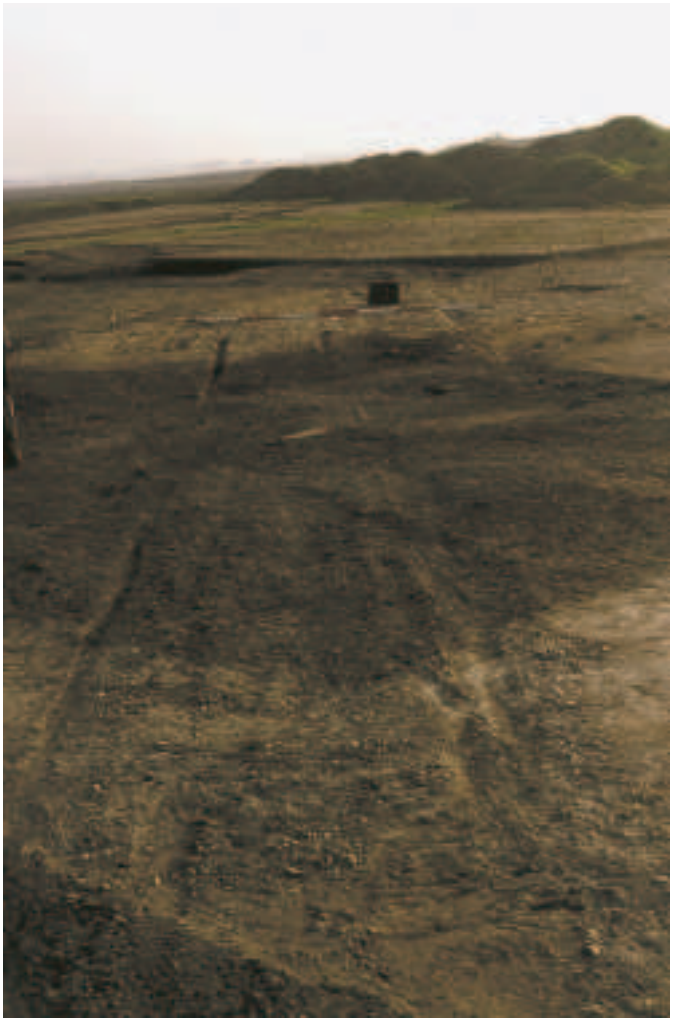

25. A középkori Muhi főutcája, keréknyomokkal

által érintett terület teljes egészét nem lehet ugyanolyan mértékben feltárni, másrészt az egyes, lehetőleg teljesen megkutatott területeket úgy kellett kiválasztani, hogy az adatokat szolgáltathasson az előbb vázolt történeti kérdésekhez is.

A *Pusztai Tamás* régész által vezetett kutatócsoport, amelynek munkájába az ELTE és a szegedi egyetem régészhallgatói is bekapcsolódtak, ezért először különféle lelőhely-felderítési módszereket alkalmazott. Az előzetes terepbejárást intenzív felszíni gyűjtés követte, amikor négyzethálós rendszert jelöltünk ki a lelőhelyen, és az egyes négyzeteken belül miskolci egyetemisták minden leletet felszedtek és regisztráltak. Az *ELTE Geofizikai Tanszéké*nek hallgatói Puszta Sándor vezetésével magnetométeres felmérést készítettek a területről, és ezeket a korábbi légifelvételek és újonnan végzett légirégészeti felderítés adataival vetettük össze. A talajban bekövetkezett kémiai változásokat foszfátanalízissel követtük nyomon. Ezek együttes eredményeit kiértékelve jelöltük ki a kutatási felületeket és határoztuk meg a területen alkalmazandó feltárási módszereket. Az ásatás eredményei messzemenően igazolták az előzetes elképzeléseket, hiszen az összetett szerkezetű mezőváros kialakulásáról és késő középkori jellegzetességeiről is átfogó képet nyerhettünk. Megtaláltuk a mezőváros főutcáját, amelynek két oldalán sűrű beépítést mutatva húzódtak a házak. **(25. kép)** A mezőváros külső részeiben viszont lazább szerkezetű beépítés volt a jellemző, itt kisebb házak kerültek felszínre. Egy harmadik területen pedig az állattartással kapcsolatba hozható, nagyméretű árokrendszerek társultak a lakóépülethez, ezek egy része azonban már nem a mezőváros késő középkori állapotát mutatja, hanem a törökkori hanyatló település emlé-

26. Árpád-kori temető és későbbi cölöpszerkezetes épületek nyomai Muhin

27. Középkori ház kemencéje Muhin, a sütőfelület alá tapasztott cserepekkel

keit. **(26. kép)** A leletanyag részletes feldolgozása teszi majd számunkra lehetővé, hogy pontosan meghatározzuk, milyen fejlődési fokozatokon keresztül, milyen fázisokban alakult át a település kisebb faluból jelentős mezővárossá, és azt is, hogy ez a folyamat miként változtatta meg az ott lakók életét. **(27. kép)**

SZÉKESEGYHÁZAK, KOLOSTOROK, TEMPLOMOK: KÖZÉPKORI EGYHÁZI EMLÉKEINK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Laszlovszky József – Romhányi Beatrix

Amikor Szent István 1000 körül hozzákezdett a magyar egyházi szervezet kiépítéséhez, ennek első lépése az egyházmegyék megszervezése volt. Az általa alapított tíz püspökség – Esztergom, Kalocsa, Veszprém, Győr, Vác, Eger, Bihar, Erdély, Csanád, Pécs – lényegében a későbbi századokban is a magyar egyházmegyerendszer gerincét alkotta, új alapításra a Kárpát-medencén belül csak három esetben került sor: a 11–12. század fordulóján a nyitrai és a zágrábi, a 14. században pedig a szerémi püspökséget állították fel. Szintén a 11. század végén került sor a bihari püspökség székhelyének áthelyezésére Nagyváradra.

A korai püspöki székhelyek között alig akad olyan, amelynek a középkori temploma eredeti vagy közel eredeti formájában maradt volna ránk. Többségük a török hódoltság idején pusztult el, de a többé-kevésbé épen maradtakat is jelentősen átépítették a későbbi századokban. A két leginkább középkori formákat őrző épület ma Magyarország határain kívül található Nyitrán, illetve Gyulafehérvárott. Mellettük még a pécsi székesegyház mutat középkori jelleget, ez azonban a múlt század második felében jelentős helyreállításon és historizáló átalakításon esett át. A győri és a veszprémi székesegyház ugyancsak jelentős középkori részleteket őriz, de a két épület – egészében – már inkább barokk és klasszicista jellegű. A többi székesegyház maradványait csak a régészeti feltárásokból ismerjük. Egyeseknek, mint pl. az egrinek vagy a kalocsainak viszonylag jelentősebb romjai maradtak meg a föld alatt, másoknak, mint pl. az esztergominak csak faragott köveit és korábbi leírásait, illetve felméréseit ismerjük, magának az épületnek még az alapjai is megsemmisültek az újkori építkezések következtében.

Az egyházszervezet következő szintjén helyezkednek el a főesperességek. Ezeknek a létrejötte, kialakulása lényegesen kevésbé ismert, mint a püspökségeké. Az utóbbi évtizedekben több ispáni központ kutatása során sikerült feltárni ezeket a korai egyházakat is, így pl. Borsodban, Szabolcsban, Visegrádon, néhány esetben pedig korábbi leírásokból ismerjük a templom egykori helyét, mint pl. Sopron esetében. Tekintve, hogy az egyházszervezetnek ez a szintje már korán, a 12. század folyamán jelentős változásokon ment át, a főesperesi templomok lényegében változatlanul őrizték meg 11. századi formájukat.

KÖZÉPKORI KOLOSTOROK

A középkori szerzetesség, kolostorok kutatása hagyományosan az egyháztörténet szakterülete. Magyarországon azonban a II. világháború után az egyháztörténet egyértelműen háttérbe szorult. Ezzel szemben az utóbbi évtizedekben sokat foglalkoztak a középkori kolostorok építészeti és régészeti vonatkozásaival. A műemlékvédelem ugyanis kiemelkedő jelentőséggel kezelte a magyar kultúra szempontjából nagyfontosságú szerzetesi központok kutatását, helyreállítását. A régészeti, a topográfiai munkák pedig jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy ma már sokkal biztosabban tudjuk azonosítani azokat a középkori kolostorokat, amelyek a török korban néptelenedtek el, és romjaik az újkorban tűntek el, jórészt nyom nélkül. Sok esetben tehát a középkori régészet vette át az egyháztörténet egyes területeinek művelését, és ma már elképzelhetetlen, hogy a régészeti eredmények nélkül fel tudnánk vázolni a középkori szerzetesség hazai történetét.

Magyarországra a 10–11. század fordulóján, nagyjából egy időben érkeztek mind a nyugati, mind a keleti szerzetesség képviselői. A nyugatiak Szent Benedek, a keletiek Nagy Szent Vazul reguláját követték, ennek megfelelően hívjuk őket *bencés*eknek, illetve *bazilitá*knak. Bár kezdetben az uralkodók a szerzetesség mindkét ágát támogatták, a bencés apátságok száma már a 11. században jelentősen meghaladta a bazilitákét. Amikor pedig a 11–12. század fordulóján Magyarországon is valósággá vált az 1054-es egyházszakadás ténye, az ortodox monostorok fokozatosan háttérbe szorultak, mígnem a 13. század elejére, első felére szinte kivétel nélkül meg is szűntek. A későbbiekben, a 14. század végétől az ortodox kolostorok alapítása

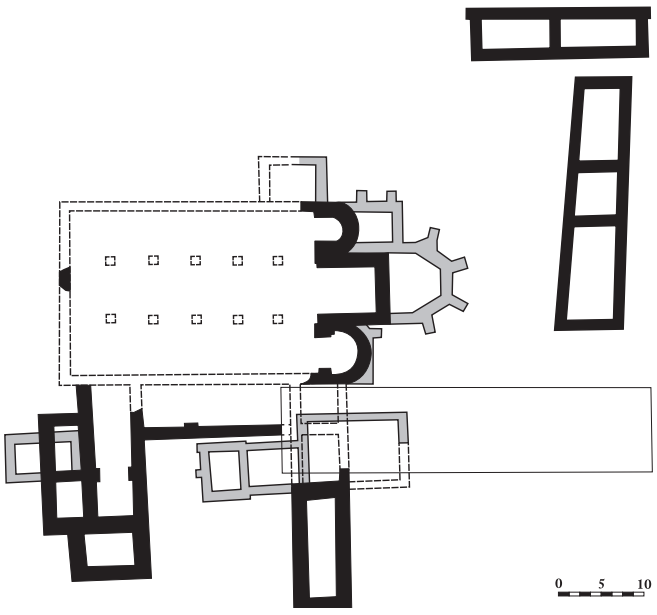

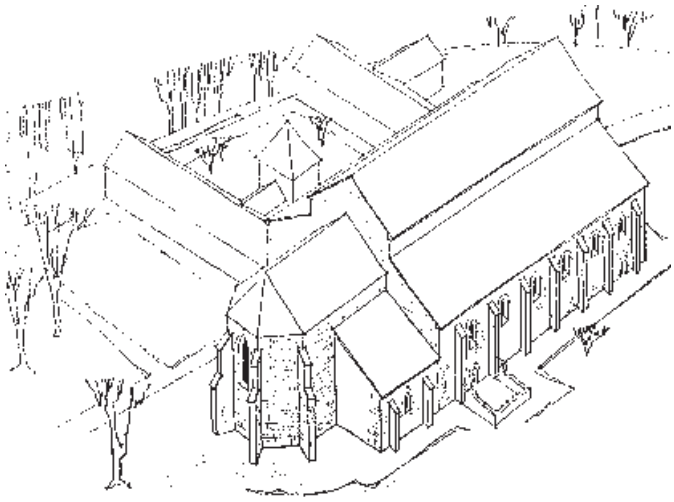

28. A pásztói ciszterci apátság feltárt részletei

29. A pásztói ciszterci apátság rekonstrukciója

már kizárólag a betelepedő keleti szertartású, főként román és szerb népességhez köthető.

A fenti folyamattal nagyjából párhuzamosan, a 12. század első felében nálunk is megjelentek a nagy nyugati reformrendek, először Váradhegyfokon a *premontreiek* 1030 körül, majd 1042-ben Cikádoron a *ciszterciek*. Míg az utóbbiak elsősorban az uralkodó, főként III. Béla támogatását élvezték, addig az előbbiek inkább az arisztokrácia és a nemesség körében váltak népszerűvé. **(28–30. kép)**

A 13. század első felében Európában gyökeres változás következett be a szerzetesi eszmény megfogalmazásában. Az addigi kontemplatív, monasztikus, illetve remetehagyományok helyett az aktívabb, a lelkipásztorkodással, a misszionálással foglalkozó szerzetesi élet nyert egyre nagyobb teret. Ennek az életeszménynek az első képviselői voltak a domonkosok és a ferencesek. Mindkét rend már a tatárjárás előtt megtelepedett Magyarországon, de nagyobb arányú elterjedésük csak a 13. század második felében kezdődött. Harmadikként csatlakozott hozzájuk a tatárjárás után az *ágostonrendi remeték* rendje. Végül mintegy százéves késéssel a *karmelitáké*, akik már nem is tudtak önálló rendtartományt létrehozni, a középkorban mindössze négy kolostoruk létezett az egész országban.

Végül, de nem utolsósorban szólni kell a remeterendekről. Bár Magyarországon kisebb szerepet játszottak, európai elterjedtségük okán először a *kartauziak*at kell megemlíteni. A 13–14. század fordulóján épült első két kolostoruk a Szepességben, majd a 14. század második felében telepedtek le az Eger melletti Felsőtárkányban és Lövöldön (ma Városlőd). Ez utóbbi kolostoruk egyben az egyetlen királyi alapítású is, és a török hódoltságig hátralévő, mintegy két évszázadban az ország egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb egyházi intézménye volt. A lövöldi perjelség jelentős szerepet játszott az ország kulturális életében is, például a magyar nyelvű lelki irodalom terjesztésében, itt készült többek között az ún. Érdy-kódex is. A másik remeterend, mely egyben az egyetlen nagyobb jelentőségre szert tett magyar alapítású rend, a *pálosok*é. Renddé szerveződésük folyamata nagyjából egy fél évszázadon át tartott, a 13. század közepétől az 1308-as pápai megerősítésig. Ez a hosszú folyamat egyszersmind oda is vezetett, hogy a rend nem maradhatott tisztán remetejellegű, a körülményektől függően egyes közösségeiben monasztikus, illetve koldulórendi sajátosságok is felbukkannak. A középkor második felében a *ferencesek* mellett a legnagyobb kolostorhálózatot mondhatták magukénak, ugyanakkor feltűnő, hogy a kolostorok jelentős többsége igen kis, 6-12 fős közösségeknek adott otthont.

Kolostorépítészetünkben az első, régészetileg is ismert épületek a 11. század közepéről, második feléből szár-

30. A szentgotthárdi ciszterci kolostortemplom maradványai. A középkori romokat az újkorban magtárrá alakították át, régészeti-műemléki kutatást követően pedig a városi színházban láthatóak a középkori maradványok

maznak, mint pl. a tihanyi vagy a feldebrői altemplom, a zselicszentjakabi vagy a somogyvári apátság épületeinek korai részletei. Ezek részben németországi, részben észak-itáliai hatásokat tükröznek. Meg kell azonban jegyezni, hogy az esetek többségében csak a templomról vannak adataink. A legkorábbi kerengők csak a 12. században tűntek fel, az elsők feltehetőleg az anyaapátságok alaprajzát követő ciszterci apátságokban, de még a 13. században is több olyan monostorépületet ismerünk, ahol a kerengő sohasem épült ki teljesen (pl. Ják, Vértesszentkereszt, Gyulafirátót, Ócsa). A 13. században fellépő új rendek épülettípusaikat tekintve lényegében az addig kialakult formákat követték, bár települési szokásaik, nevezetesen a városi környezet bizonyos mértékig befolyásolhatta az alaprajzi elrendezést. A teljes kolostornégyszög kiépítése ezekben az esetekben is gyakran hosszabb idő alatt, esetleg csak az újkorban történt meg (pl. Szécsény, illetve Szeged ferences kolostora).

A templomok elég nagy alaprajzi változatosságot mutatnak, ugyanakkor van néhány általános, közös jellemzőjük is. A monasztikus rendek templomainak jelentős része háromhajós – akár egy, akár három apszissal –, bár vannak egy- és kéthajós és centrális alaprajzú épületek is. Döntő többségük nyugati toronypárral épült, a keleti toronypár kivételnek számít. A koldulórendek nagyrészt a helyi épülettípusokat igazítják a saját igényeikhez. Ennek megfelelően csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk koldulórendi építészetről. A megjelenésben közös jellemzője ezeknek a templomoknak az egyszerűség, a díszítetlenség, a nagy befogadóképességű, gyakran többhajós templomtér és a hosszan kinyúló szentély, mely a szerzetesi kórus helye volt. A ferences templomokra emellett jellemző még a szentély és a kolostor találkozásánál álló, egyetlen keleti torony is. A pálos templomok többsége, ha lehet, még ennél is egyszerűbb kivitelű volt: többségük viszonylag kisméretű. A hajó méretei elárulják, hogy nem számítottak nagy tömegű hívő jelenlétére a liturgia alatt. Némelyik templomuk szinte kápolnának nevezhető. Ugyanakkor természetesen akad néhány kivétel is, mint például a budaszentlőrinci, mely a rend központja volt.

A régészeti kutatások hosszú időn keresztül szinte csak a kolostorok templomaival és lakóépületeivel foglalkoztak. Csak az utóbbi évtizedek ásatásaiban, topográfiai munkáiban kapott hangsúlyt az, hogy a szerzetesi központok gazdasági épületeivel és azok külső egységeivel, építményeivel foglalkozzanak. Így ma már pontosabb képet alkothatunk arról is, hogy az egyes szerzetesrendek esetében mennyiben térnek el ezek az egységek, és ez mennyiben függ össze a rendek felépítésével és történetével. **(31. kép)**

A kolostorok nem csak a templomból és a konventépületekből álltak, hanem feltűnnek mellettük kisebb-nagyobb gazdasági épületek is. Ezek egy része a mezőgazdasági termények raktározását, feldolgozását szolgálta, más részük viszont kifejezetten ipari jellegű tevékenységek céljára épült. Egy harmadik létesítménytípust képviselnek a vízvezeték és -tároló rendszerek, melyek nemcsak a kolostor használati vízellátásához, hanem gyakran az ipari tevékenységekhez, sőt az élelmiszerellátáshoz (halastavak) is szükségesek voltak.

A ciszterci apátságok kutatása során pl. kiderült, hogy Magyarországon a kolostornégyszög nyugati oldalán a laikus testvérek épületrésze, az ún. konverzusszárny helyén többnyire nem lakóépület, hanem raktár állt. Ennek oka az írott adatokból is ismert konverzushiány. Ugyancsak az egyik ciszterci apátságban, Pilisen került elő az eddig egyetlen ismert kolostori fémfeldolgozó műhely, mely a körülötte elterülő udvaron feltárt salakmennyiségből ítélve a középkor végéig meglehetősen intenzíven működött. Egy másik jelentős ipari létesítmény, egy üveghuta a pásztói apátságban működött. Az épülethez tartozó leletanyag arra utal, hogy a műhely elsősorban ablaküveg-készítéssel foglalkozott.

A víz felhasználása igen sokrétű volt a kolostorokban. Az egyetlen teljes rendszert a pilisi ciszterci apátságból ismerjük, ahol a közeli források vizét megfelelő szabályozással három irányba vezették el: egyrészt a kolostor kerengőjébe, másrészt egy gáttal felduzzasztva a már említett fémfeldolgozó műhelyek felé, harmadrészt pedig a kertekhez, majd a víz az egész rendszerből ismét összefolyt, és a kolostor falain kívülre vezette el a szennyvizet.

Érdekes vízgazdálkodásra utal a pálos kolostorok tőszomszédságában megtalálható kisméretű tó, melyet általában halastónak szoktak tartani. Valószínűbb azonban, hogy víztározóként működött, hiszen némelyikük annyira kicsi, hogy halakat nemigen tenyészthettek bennük. A toronyaljai pálos kolostornál egy ilyen duzzasztott tóból jól megépített csatorna vezet egy közeli kis épülethez, melyet az ásató régész malomnak határozott meg. A pálosok gazdálkodásában egyébként is nagy szerepet játszottak a malmok és a valódi halastavak, ezek azonban már a kolostorok tágabb környezetéhez tartoznak.

A tavak és más vízszabályozási rendszerek nem csak gazdasági szerepük miatt kerültek a régészeti érdeklődés középpontjába. Egyes szerzetesrendek, kolostorok esetében az elpusztult kolostorok azonosításának is egyik legjobban alkalmazható módszere ezen építmények kutatása. A pálosok például gyakran települtek erdős területekre, de nem nagy távolságra lakott helyektől. A török korban kolosto-

31. Mintás padlótégla a pilisi ciszterci apátságból

32. A gönci pálos kolostor romjai

raik jórészt elnéptelenedtek, lassú pusztulásnak indultak. **(32. kép)** Különösen azok, amelyek az újkorban lakott vagy újratelepült falvakhoz közel estek, szinte nyom nélkül eltűntek, mivel a romok építőanyag-forrásként szolgáltak a környező falvak lakóinak. Ezzel szemben a Pilisben, a Bakonyban, vagy a Zemplénben egykor álló kolostoraik helyét terepbejárásokkal, a tájrégészet kutatási módszereivel lehet azonosítani. A halastavak, a malmok, a gátak kialakításához ugyanis jelentős földmunkákat végeztek, és ezek a kolostor pusztulása után is megmaradtak. Mivel a vízszabályozó rendszereket nem tartották karban, azok hamarosan tönkrementek, de a nagyméretű gátak, mesterséges csatornák ma is kirajzolódnak a felszínen. Ezeket nem volt érdemes úgy széthordani, mint a jó minőségű kőanyagot, hiszen jórészt csak földből készültek. Ugyanígy nagyméretű földmunkák nyomait mutatják a lejtős hegyoldalakban kialakított szántóföldi vagy művelési teraszok, amelyek sokszor még az újra beerdősödött részeken is bizonyítják a kolostorok irtásmunkáját. Ezek feltérképezése tehát egyszerre segíti az eltűnt kolostorok és az egykori gazdasági és birtokrendszer azonosításában a régészeket.

Tulajdonképpen a kolostori vízellátórendszerek kutatásához tartozik a kutak és a ciszternák feltárása is. Az utóbbi években két ferences kolostorban is sikerült ilyen létesítményeket feltárni. Az egyik a visegrádi ferences kolostor kútja, mely szépen faragott, ívelt kövekből készült, s a talajvizet gyűjtötte össze. A másik a budai ferences kolostor legújabb ásatásán került elő, egy igen érdekes szűrőrendszerű ciszterna, amely az esővizet vezette az udvar közepén lévő víznyerőhelyre.

FERENCES KOLOSTOR VISEGRÁDON

A középkori szerzetesrendek régészeti kutatása kapcsán a koldulórendek emlékeit két összefüggésben is tárgyalhatjuk. A ferencesek és a *domonkosok* mint a koldulórendek közül a két legfontosabb, elsősorban városokban telepedtek meg, házaik, kolostoraik feltárása tehát egyszerre a városi régészet és az egyházi emlékek archeológájának része. Az európai történeti kutatás már régóta rámutatott arra, hogy a ferences és a domonkos kolostorok jelenléte egy-egy településen akár a városiasodás fokának mérésére is felhasználható, több koldulórendi kolostor együttes megjelenése pedig a magasabb szintű városiasodás bizonyítéka. Ezen általános megállapítások mellett azonban vannak olyan példák is, ahol egy koldulórendi kolostor sokkal összetettebb viszonyokra utal, és egy ilyen emlék feltárása régészeti adatokat szolgáltat a királyi hatalom, a középkori városi lét és az egyházi intézmények egymásrahatására is. Ennek kiváló példája a visegrádi ferences kolostor. **(33. kép)**

A királyi palota tőszomszédságában az 1990-es évek eleje óta nagyszabású ásatások folynak, amelyeknek célja, hogy felszínre hozza a középkori Visegrád egyik legjelentősebb egyházi épületének, a ferences kolostornak a maradványait. A kutatást az Eötvös Loránd Tudományegye-

33. A visegrádi ferences kolostor káptalanterme a bezuhant gótikus boltozat maradványaival

34. Az oltár maradványai a káptalanteremben

tem Középkori Régészeti Tanszéke végzi, mivel a lelőhely kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy a jövendő középkoros régészek a gyakorlatban sajátíthassák el mindazokat az ismereteket, amelyek szükségesek egy ásatáshoz és az azt követő feldolgozáshoz. A királyi palota és Visegrád más műemlékeinek közelsége pedig azt is lehetővé teszi, hogy az itt dolgozó hallgatók más ásatások vagy műemléki helyreállítások munkáit is nyomon követhessék.

A kolostor kutatásának kezdete nagyon hasonló a királyi palota első feltárásához. Ebben az esetben is tudtuk, hogy Visegrád területén kell keresni egy jelentős ferences kolostort, amelyet Zsigmond király alapított, és Mátyás korában egy oklevél tanúbizonysága szerint további építését tervezték, s a 16. század elején a magyarországi obszerváns rendtartomány gyűlésének színhelyéül is szolgált. Ezek alapján már korábban is megkísérelték megtalálni a helyét, de sikertelenül. A mai település területén ugyan két egyházi építmény nyomai is előkerültek, de ezek egyike sem mutatta egy ferences kolostor sajátosságait. Nem véletlen, hogy a kutatók korábban nem a palota közelében, hanem a mai város területén, a középkori település mellett keresték nyomait. A ferencesek, ugyanúgy mint általában a középkori koldulórendek, a nagyobb városias településeken építettek házat maguknak, hiszen egyik legfontosabb feladatuknak a városi népesség lelki gondozását tartották. Egyszerűségük, szegénységük pedig szöges ellentétben állt a királyi palota fényűzésével, hivalkodó életével. A visegrádi kolostor ebben a vonatkozásban viszont a kivételek közé tartozik. Az eddig feltárt részletei is azt bizonyítják, hogy átmenetet képzett a városi polgárok világa és a királyi udvar között, amely egyfajta találkozási pontot is jelentett a kettő között.

Az 1980-as években kisebb szondázó ásatásokra került sor a palota melletti telken, ahol egy nagyméretű épület maradványai kerültek elő. Már ekkor látszott, hogy egyes részeiben jelentős épületmaradványok húzódnak a felszín alatt és számos faragott követ lehet feltárni. Az elmúlt tíz év ásatásai viszont minden várakozást felülmúló módon igazolták, hogy egy nagyméretű és egyes részleteiben rendkívül igényesen kidolgozott kolostorépülettel állunk szemben. A kolostor kerengőfolyosójának, a káptalanteremnek és a szerzetesi étkező helyiségnek, a refektóriumnak néhol másfél méter magasan is megmaradtak a falai, és a vastag omladékréteg alatt, a kolostor egykori padlózatára bezuhanva előkerültek a különféle gótikus boltozatok faragott kövei. Gótikus bordák, zárókövek, konzolok kerületek napvilágra, több száz gondosan kifaragott építészeti részletet vehettünk leltárba.

A nagyszámú faragott kő arra is lehetőséget ad, hogy részletes építészeti rekonstrukciót készíthessünk. Világossá vált, hogy a Zsigmond-kori épület is több fázisban épült, és valószínűleg egy vagy több korábbi kőépület felhasználásával alakították ki a kolostor alapformáját. Mátyás korában további módosítások következtek, amelyek azonban nem terjedtek ki a kolostor egészére. Erről korábban nem volt egyértelmű írásos forrásunk, de a faragott kövek stílusa, valamint a palota hasonló faragványai alapján biztosak lehetünk ebben is. A legjelentősebb átalakítás azonban a Jagelló-korban következett be. A legtöbb épületrészt újraboltozták, különösen a káptalanterem kapott díszes boltozatot. Az előkerült oltár arra is utalt, hogy ez egyben kápolnaként is szolgált. Királyi magánkápolna is lehetett, hiszen hagyományosan a ferencesek voltak a királyi gyóntatók. **(34. kép)**

A feltárások azt is jól mutatták, hogyan enyészett el ez az egykor hatalmas és igényesen kivitelezett épület. A török korban a kolostort, akárcsak a várost, elhagyták lakói, csak a vár maradt meg és szenvedett el több ostromot. Az épületek lassan omladozni kezdtek. **(35. kép)** A kolostor épen maradt részeit néha még felkeresték az emberek, akik mint megszentelt helyen, itt temették el halottaikat, majd

35. A kolostor kútjának előkerülése

később leginkább építőanyag-forrásnak tekintették a számukra már más értelmet nem hordozó romokat. Először a kerengőfolyosó téglaburkolatát szedték fel, majd ahogy egyre romosabb lett a kolostor, a nagyobb kövekre is sor került. Közben azonban egyre nagyobb részek omlottak be. A 18. században megtelepedő német lakosság csak annyi követ szedett ki a romokból, amennyire szüksége volt a házakhoz, és a kisméretű falusi épületeket az elegyengetett romok tetejére építették. Az újkori házak sekély alapozása alig bolygatta meg a középkori emlékeket, az egykori padlózatra bezuhant boltozati elemek szinte mindenütt megmaradtak ugyanott, ahová a pusztulás során leestek. A néhol többméteres omladék pedig védőrétegként szolgált. A 15. századi kolostor falainak feltárásai során figyeltünk fel arra, hogy a ferencesek épületének padlószintjénél közel két méterrel mélyebben további régészeti emlékek jelentkeznek, a 14. század elején a királyi udvar mellé telepedett polgárok házainak nyomai. A ferences épületek feltárása nemcsak egy középkori egyházi épülettel gazdagította visegrádi emlékeinket, hanem adatokat szolgáltatott arra is, hogy miként élhettek Károly Róbert idején a palota közelében a város lakói.

VÁRAK, ERŐDÖK, PALÁNKOK – KÖZÉPKORI ÉS TÖRÖK KORI HADIÉPÍTÉSZET

Buzás Gergely–Kovács Gyöngyi–Miklós Zsuzsa

A várak kutatása hagyományosan fontos része a középkori régészetnek. Az utóbbi évtizedek feltárásai és topográfiai munkái azonban rámutattak arra, hogy nagyon sokféle erődítménnyel kell számolnunk a középkorban, nem csak a kőből készült, „lovagvárként" ismert építményekkel kell foglalkozni. Ezek kutatása egyben a középkori hatalmi viszonyok felvázolásához is alapvető adatokat szolgáltat.

KISVÁRAK

Néhány évtizeddel ezelőtt még általánosan elterjedt volt az a vélemény, hogy a magyaroknak a tatárjárás (1241) előtt alig volt váruk, és a magyarországi magánvárak építése tulajdonképpen IV. Béla uralkodásának második felében indul meg. Csupán az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán vált világossá, hogy már a 12–13. században létezett egy kisméretű vártípus, amely több szempontból is elkülöníthető a 13. század második felétől kezdve megjelenő váraktól.

Ennek a vártípusnak a kutatása az 1960–70-es években, a régészeti topográfiai munkák során indult meg, majd az 1970-es években vált intenzívebbé. Az első, nagyobb földrajzi egységet felölelő publikáció a Börzsöny-hegységről jelent meg, ezt követte a Gödöllői-dombvidék, a Mátra hegység, Nógrád megye, a történeti Borsod vármegye, valamint Baranya megye egy részének feldolgozása. Az elmúlt évek során a kutatási módszerek is tökéletesedtek. Míg korábban többnyire csupán a meglevő írásos és térképi dokumentáció alapján, terepbejárások segítségével folyt a kutatás, most már a légifotózás, légifelderítés lehetőségeit is ki tudjuk használni. **(36. kép)** Ezáltal olyan várakat is felfedezhetünk, amelyeknek nyomai terepbejárás során már nem észlelhetők. Ezenkívül minél több várat ásatással is kutatunk; lehetőleg nemcsak egy-két kutatóárokkal, hanem teljes feltárással. Így nemcsak az erődítés szerkezetét ismerhetjük meg, hanem belső felépítésüket, a lakóépületeket, a gazdasági építményeket is. A leletek segítségével pedig betekintést nyerhetünk a vár lakóinak mindennapi életébe.

A kis várak leggyakrabban alacsonyabb, hosszan elnyúló dombhátakon, az ártérből néhány méterrel kiemelkedő dombokon találhatók. Néhány kivétel azonban akad: ezek – pl. a Börzsöny-hegységben – nagy relatív magasságban, nehezen megközelíthető hegytetőkön épültek. Előfordul olyan vár is, amely síkságon vagy dombtetőn létesített, mesterségesen felhordott halom. Általában kör vagy ovális alakúak, ritkábban szögletesek; 200–700 négyzetméter kiterjedésűek. Előfordul, hogy a lakóterülethez ún. elővár is csatlakozik. Legjellemzőbb azonban, hogy az egyrészes lakóterületet több méter mély és széles árok, annak külső oldalán pedig sánc (földtöltés) övezi. Több esetben megfigyeltünk a domb peremére épített fapalánkot, illetve tégla- vagy kő kerítőfalat is. A védett területen fából, kőből vagy téglából építették fel a lakóépületet. Ez leginkább többszintes torony volt, de előfordul nagyobb alapterületű, minden bizonnyal földszintes épület is. Az eddigi ásatási tapasztalatok szerint a torony-, illetve egyéb lakóépület környékén helyezkedtek el a gazdasági épületek, a tárolóvermek, a kemencék. Több várban sikerült megtalálni és feltárni az egykori ciszternát vagy kutat is. Ezekben a kis-

36. Bikács–Belső sziget, földvár

méretű várakban egy-egy birtokos nemes és családja, valamint néhány szolga élt, kevés állattal. Feladatuk elsősorban a birtokos családjának, vagyonának védelme volt, de nagyobb seregnek természetesen nem tudtak ellenállni. Az eddigi kutatási eredmények szerint ezeknek a váraknak egy részét nem lakták állandóan, csupán veszély esetére, végső menedéknek szánták. A többi – lakott – várban a leletek zöme kerámiatöredék (fazék, csésze, bögre, fedő), illetve vastárgy: kés, lószerszám (patkó, sarkantyú), nyílhegy. Megfigyeléseink szerint ezeknek a váraknak a közelében kisebb – sokszor csak néhány házból álló – falu is volt. Gyakori eset, hogy a falu a vár pusztulása után is tovább élt, esetleg még évszázadokig.

A kutatás jelenlegi állása szerint építésük elsősorban a 12. század második felére-végére, és a 13. századra tehető. Ebben az időszakban nemcsak Magyarországon, hanem egész Közép-Európában elterjedt ez a vártípus. A magyarországiak többsége a 13. század végén – 14. század elején elpusztult.

KIRÁLYI VÁRAK A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A magyarországi várépítészet egy jól elkülöníthető, építészetileg nagyon jelentős csoportját a nagy királyi várak jelentik. I. Lajos és Zsigmond több nagyméretű palotaszerű várat építtetett, melyeknek bár nem volt rezidenciális-reprezentációs szerepük, funkciójuk mégis az volt, hogy a királynak és udvarának alkalmanként megfelelő szállást nyújtsanak. Ezeket az alkalmakat elsősorban a királyi vadászatok jelentették. Az 1370–80-as években épült Diósgyőr és Zólyom, valamint az 1390–1400-as években készült Végles és Tata meglepően egységes típust képviselnek. Középudvar köré szervezett, szabályos négyszögletes alaprajzon elrendezett palotaszárnyakból álltak. Diósgyőr és Tata esetében a sarkokon tornyok emelkedtek, de Véglesen, sőt részben Zólyomban is ezek hiányoztak. **(37., 38. kép)**

E királyi várak által képviselt épülettípus már a Zsigmond-korban és a 15. század közepének zavaros időszakában a magyar arisztokrácia kedvelt rezidenciális épülettípusává vált. Zsigmond udvarának legnagyobb urai építettek ilyen várakat: Ozorán Ozorai Pipo, Kanizsán és Kismartonban a Kanizsaiak, később pedig az Újlakiak Várpalotán és feltehetően Újlakon.

E szabályos alaprajzú várak közül a mai Magyarország területére esőkben az 1960-as évek óta igen alapos ásatások folytak. Ennek köszönhető, hogy a régészeti-művészettörténeti kutatás érdeklődése kiemelten fordult e vártípus felé. *Balogh Jolán* művészettörténész és Holl Imre régész részletesen elemezték e vártípus külföldi analógiáit és Magyarországra kerülésének lehetséges útjait.

A négyzetes alaprajzú, épületszárnyakkal körülzárt belső udvaros várépületek egyik előzménye a négyzetes alaprajzú, oldalfelező- és saroktornyokkal védett, de palotaszárnyakkal nem körülépített udvarú vár, amely nyugaton a 12. század második felében jelent meg. E típus legkorábbi, a 12. század harmadik negyedében épült emléke kerek saroktornyaival és a négyszögletes oldalfelező tornyokkal a burgundiai Druyes-les-Belles-Fontaines vára. A 13. század elején Párizs környékén számos más vár épült, főleg e formát követve, igaz általában már csak kör alaprajzú tornyokat alkalmazva (Párizs, Louvre 1190–1202, Dourdan 1222 körül, Nesles 1226, Mez-le-Maréchal 1190–1214, Brie-Comte-Robert, Diant). E típus leszármazottai I. Edward angol király, 13. század végén, Walesben épült várai (Caerphilly 1267–1277, Flint (1277), Harlech 1285–1291). Ezektől különböznek azok a szabályos alaprajzú várak,

37. A tatai vár udvara

38. A diósgyőri vár

ahol a belső udvart körben épületszárnyak határolják. Első példájuk az antik-bizánci erődalaprajzokat követő, a johanniták által emelt szentföldi Belvoire vára (1189). Ezen épülettípust Itáliában II. Frigyes várai képviselték: Trani (1233), Catania (1239 után), Augusta (1239 után), Gravina (1231), Prato (1248 után) és a nyolcszögletű alaprajzon épült Castel del Monte (1240).

Franciaországban a kerek tornyos helyi vártípus egyik változataként jelent meg e forma az Île-de-France-i Montaiguillon várán 1230 körül. Dél-Franciaországban csak a 14. század elején épült ilyen épület: a későbbi V. Kelemen néven pápává választott Bertrand de Got által emelt villandraut-i vár. XXII. János kezdte meg az avignoni pápai palota építését, amelynek központi épülete végleges formáját XII. Benedek (1334–1342) idején nyerte el. A palota szintén szabályos, zárt belsőudvaros, saroktornyos formában készült el. Ez a négyszögletes saroktornyos változat máshol is feltűnt Dél-Franciaországban. Elsősorban a dél-francia pápai várak hatásának köszönhető, hogy a 14. század közepén e vártípus Észak-Itália legkedveltebb várformájává vált. A legkorábbi és a legmonumentálisabb példája e csoportnak a paviai vár 1360–65-ben épült hatalmas épülete, de a 14. század második felében sorra építették a különböző méretű saroktornyos, öregtornyos várakat, sőt

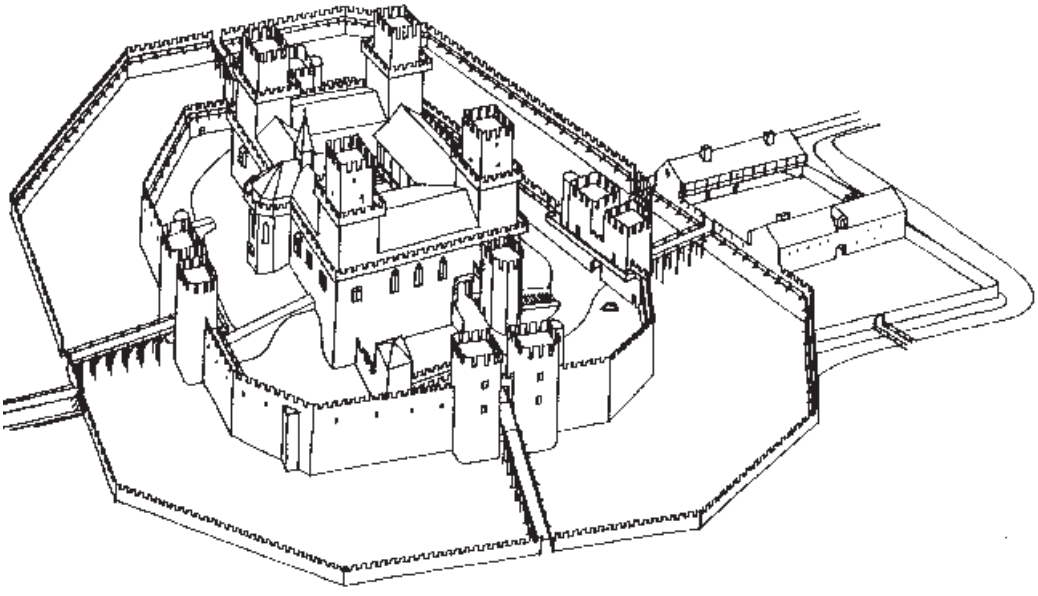

39. A diósgyőri vár rekonstrukciója

megesett az is, hogy anélkül építették meg, például Pandino (1379 után), Ferrara (1383), Mantova (1395–1406) esetében. Szintén a pápai várak hatására terjed el ez a vártípus a 14. század közepén Róma környékének pápai birtokain is: Narni (1370 körül), Spoleto (1358–1362), Montefiescone (1368–1369), Bolsena várai.

Önálló csoportot képviselnek a 13. század óta a Német Lovagrend és a vele szomszédos balti és lengyel területeken épülő, szabályos alaprajzú várak. Közép-Európában szintén létezett a 13. század második fele óta egy négy saroktornyos vártípus (Bécs, Bécsújhely, Ebenfurth, Kadan, Písek, Chrudim, Kőszeg), amely befolyással lehetett az 14. század végén és a 15. század elején a szabályos alaprajzú magyar várpaloták elterjedésére, de még nagyobb lehetett a szerepe az 1230-as években épült óbudai királyi várnak. A legelső és legtökéletesebb 14. század végi emlék, a diósgyőri vár négy saroktornyos megoldása azonban inkább a dél-francia 14. századi emlékek közvetlen hatásáról tanúskodik, ám ez nem tekinthető egyetlen forrásnak: Tata közelebb áll a lombardiai várakhoz, konkrétan Mantovához és Ferrarához, Ozora pedig leginkább az Aosta-völgyben álló, az 1390-es években épített Verrès várához hasonlít. E vártípus Anjou- és Zsigmond-kori magyarországi elterjedése mindenesetre pontosan jelzi az 1400 körüli magyar királyi és arisztokrata udvarok kultúrájának felzárkózását az internacionális gótika európai udvari kultúrájához. **(39. kép)**

HADI ÉPÍTÉSZET A TÖRÖK KORI MAGYARORSZÁGON

A török hódoltság korában nagy hangsúlyt fektettek a katonai építőtevékenységre, aminek a háborús viszonyok között különös jelentősége volt. A nagyságrendileg és mélységében tagolt, állandóan változó magyar védővonal ellenében hasonló védelmi rendszer jött létre török oldalon is.

40. Karakas pasa tornya a budai várban

Az oszmán hadak támadásai nyomán az ország váraiban erőteljes erődítési munkálatok kezdődtek, ezek nyomaival nem egyszer találkozhatunk az ásatások során. A nagyobb, többnyire középkori eredetű kővárak mellett új erősségek is megjelentek, melyek részben palánkból – fából és földből – épültek. A nagyobb várak melletti kisebb katonai objektumok, palánkvárak, egyszerű vigyázó helyek és őrtornyok a védelmi vonal folytonosságát, a portyázások, a hirtelen támadások, a meglepetések elleni biztonságot jelentették, hadászati értékük ebben rejlett.

A törökök 1541 – Buda elfoglalása – után kezdték meg várhálózatuk kiépítését, mely alapvetően rátelepült a már meglévő magyarországi várakra. Az oszmán hadvezetés a nagyobbakat készen átvette, majd folyamatosan építgette, javította, sőt a jelentősebb központokat – főként a 16. században – komoly védművekkel bővítette. Buda falait például a 150 év alatt az északi és a nyugati oldalon – a középkori várfal nyomvonalát követve – a törökök teljesen megújították, kisebb-nagyobb tornyokkal, rondellákkal tűzdelték meg, amelyek nevüket már török építtetőkről kapták, akár újak voltak, akár középkori eredetűek. **(40. kép)** A bástyák kutatása ma sem zárult le, az egyik maradványait nagyobb összefüggő felületen épp az elmúlt évek régészeti ásatásai hozták napvilágra (Magyar Károly).

Jól ismert Esztergom erődítési rendszere is, védművei közül több török építésű. Kiemelkedik a ritka megoldású Budai kapu-rondella, egyik oldalán kis toronnyal, valamint a Duna partján álló Hévízi-rondella, melynek párkányát ritka török kőfaragó jelek díszítik. Egerben török alkotás a belső vár főbejáratának védelmére épült kisebb, Törökkert néven ismert kapuvédő bástya, valamint a Bornemissza bástya előtt elhúzódó, hatalmas törtvonalú kőfal. Monumentális építmény lehetett a hajdani szegedi vár – 1882-ben lebontott – víztornya is, melynek építőjeként *Evlia Cselebi* a híres török építészt, „*az öreg Szinán mestert*" nevezi meg.

Sziget várát a 16. század közepén a magyarok jelentősen megerősítették, az oszmán erők 1566-ban mégis elfoglalták. A hódítók az ostromban erősen megrongálódott korábbi palánk védműveket kő-, illetve téglabástyákká építették át, emellett a nyugati és az északi falak meghosszabbításával és a belső árok feltöltésével a régi belső, középső és külső várból egységes védelmi rendszert hoztak létre. **(41. kép)** A vár régészeti kutatásai során megtalálták sajátos maradványait mind a magyar, mind pedig a török építkezéseknek *(Kováts Valéria)*. A várakban megfigyelt, illetve ma is látható török kori védművek jellemző építészeti jegyeket mutatnak. A magyar, illetve a Habsburg császári katonai vezetés által emelt védművek részben már a 16. századi korszerű hadi építészetnek megfelelő ó-olasz bástyák. A török tornyok, bástyák azoktól eltérőek, kör- vagy sokszögű alapúak. Budán kör alaprajzú például Kászim pasa (Fehérvári) rondellája, az alapjaiban középkori Karakas pasa tornya pedig alul kör-, illetve a felső részén sokszög

41. Szigetvár–Vár

alaprajzú építmény. Sokszög alaprajzú a már említett esztergomi Hévízi rondella és az egri kapuvédő bástya (Törökkert) is. Olasz bástyákra emlékeztetnek, de alaprajzilag lényegében szabálytalan sokszögűek a szigetvári sarokbástyák is. E védműveknek a korszerű (olasz-bástyás) megoldások hiányát mutató formavilágában, valamint a kő- és a tégla építőanyagot alkalmazó vegyes falazási technikában a bizánci hagyományok és a középkori várépítészet utóhatásai érződnek. Az építkezések anyagi vonatkozásaira különféle gazdasági iratok, számadáskönyvek tartalmaznak gazdag forrásanyagot. A bejegyzések utalnak arra is, hogy mire fizették ki a pénzt: ily módon várkapuk, tornyok, dzsámik, raktárak, ágyúszertárak évszámhoz köthető építkezéseiről értesülünk.

PALÁNKVÁRAK A TÖRÖK KORI MAGYARORSZÁGON

A hódoltság idején – török és magyar részen egyaránt – igen elterjedt építési mód volt a palánkerődítés. A 16–17. században a palánknak többféle változata készült, az egysoros, kívül agyaggal tapasztott cölöpkerítés (latorkert) mellett erősebbek voltak és nagyobb védelmet biztosítottak az ún. töltött vagy bélelt, valamint a rótt palánkfalak. Ez utóbbiak esetében két vagy több, mélyre ásott keskeny cölöpárokba, meszes agyagba – lazábban vagy szorosan egymás mellé – cölöpöket állítottak, a szilárdan álló, vesszővel összefont vagy vasszegekkel összeerősített cölöpsorok közét földdel töltötték ki, azt ledöngölték, majd az így nyert falat kívül megtapasztották.

A török kor nagyobb palánkvárai, mint például Kanizsa, Szolnok vagy Gyula külső vára mára eltűntek a felszínről, egykori területük részben vagy teljesen beépült. Kanizsa várában például a beépítés előtti utolsó pillanatban folytak topográfiai és régészeti kutatások, de ezek is már csak a késő középkori várkastélyra és környezetére koncentrálhattak *(Méri István)*. A törökök az említett – eredetileg magyar építésű – palánkerősségekben átalakításokat végeztek, például kaputornyokat építettek, helyeztek át. A bekövetkezett változások gyakran csak ábrázolásokból, alaprajzokból elemezhetők ki, miután az objektumok elpusztultak. **(42., 43. kép)** Ritka kivételt képez Gyula külső várának török kori kaputornya, mely ma is áll (Feld István, *Gerelyes Ibolya*).

A palánkerődítést különösen a kisebb várak építéseinél alkalmazták. A palánk módon épült török kori erősségek egy része teljesen új volt. A magyar királyi végvári rend-

42. Esterházy Pál rajza Barcs váráról, 1664.

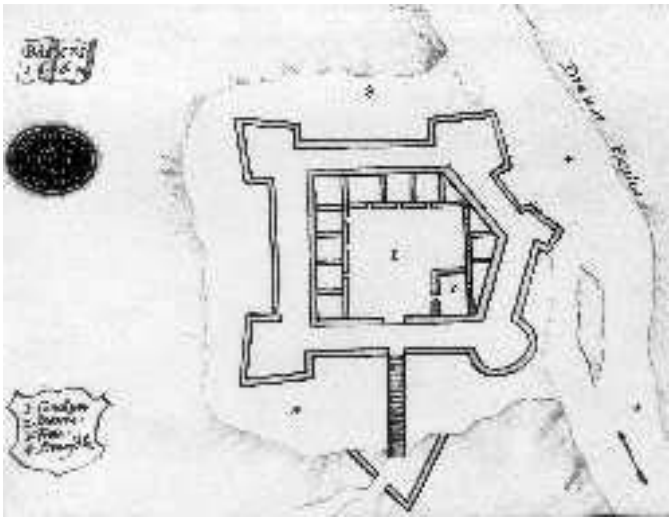

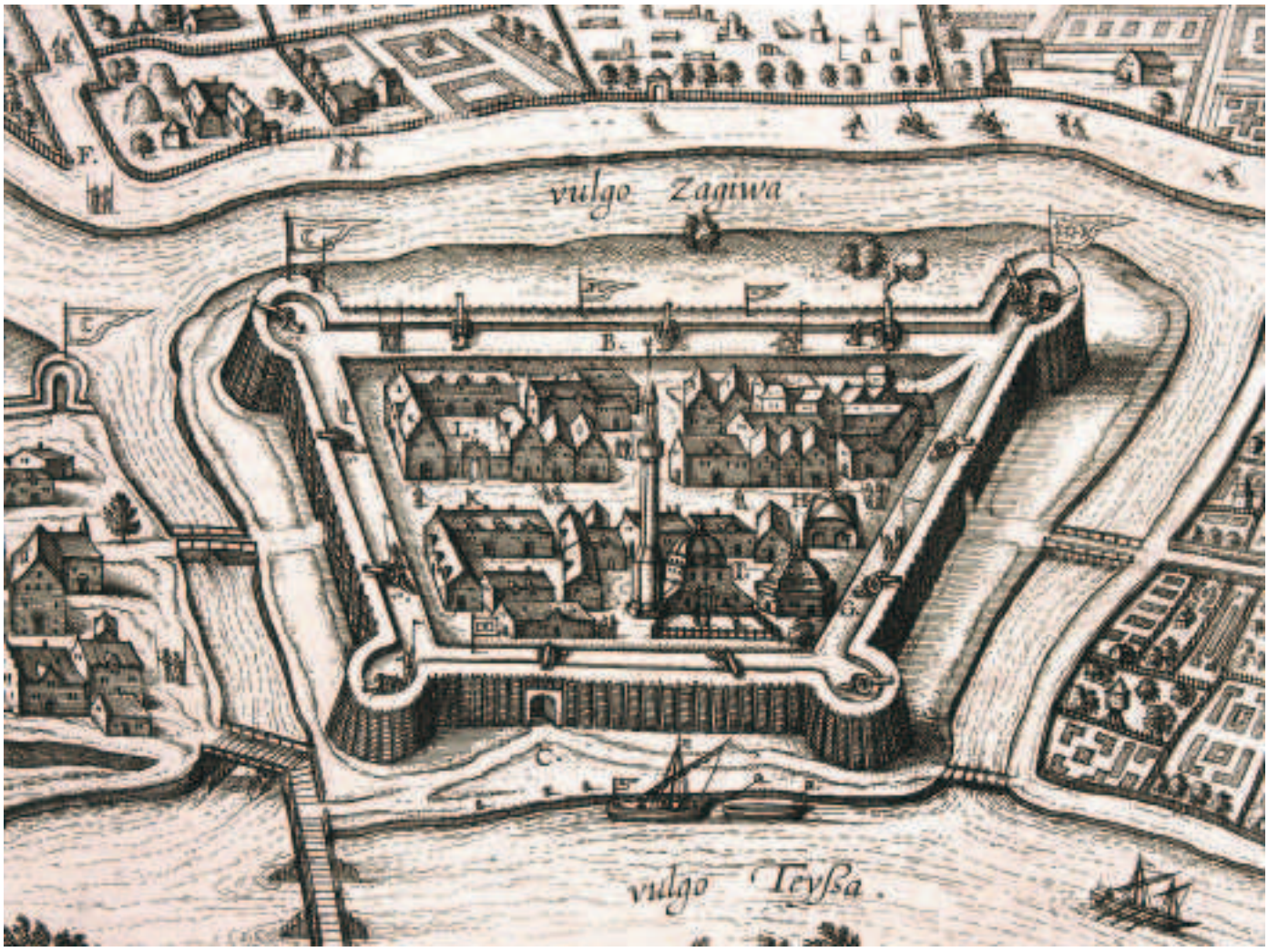

43. Hoefnagel metszete Szolnok váráról, 1617.

szerben ilyen például Kanizsa szomszédságában Bajcsavár, mely a Kanizsától a Muráig terjedő védelmi szakasz központi vára volt. Török oldalon újonnan épült palánkvár volt a Börzsönyben (Ipoly)Damásd vagy Drégelypalánk vára, a Duna mentén Újpalánk, (Duna)Pentele és Dzsánkurtarán, illetve a Dráva mellett a barcsi palánk. A börzsönyiek a Buda körüli sávot, a Duna mentiek a törökök fő felvonulási útját biztosították, a barcsi a drávai török flottilla kikötője volt, azt védte.

Cölöpök és föld felhasználásával gyakran 'öveztek meg' egy-egy álló középkori kastélyt, templomot, kolostort, tornyot, mely ez által védhető objektummá, várrá alakult. A törökök Ozorán például a középkori várkastélyt erődítették meg, Mecseknádasdon és Válon középkori templomba költöztek be, míg Jászberényben a ferences templom és kolostor, Bátaszéken pedig a ciszterci, majd a bencés apátság alkotta az erősség magját. Dunaföldváron a 16. század elején épült torony állt középen. A magyarok (illetve a császári erők) több helyen hasonló módon rendezkedtek be. Benedekrendi apátság, illetve kolostor köré szerveződött például több zalai váracska, így Kapornak, Murakeresztúr vagy Zalavár erőssége. A zalavári török kori kerítő palánk nyomaira az utóbbi évtizedek ásatásai során bukkantak rá *(Fehér Géza, Méri István, Cs. Soós Ágnes, Szőke Béla Miklós, Ritoók Ágnes)*.

A kisebb palánkerősségek – a nagyokhoz hasonlóan – jórészt elenyésztek. Az elpusztult és a 20. századra nyomaveszett várak helyének meghatározásához komoly segítséget nyújthatnak a 18–19. századi leírások, uradalmi összeírások, térképek, feljegyzések, de eligazíthat az egykori vízrajz, a domborzat, sőt a mai utcahálózat is. Jászberényben például a templom és a kolostorerőd (azaz a török erősség magja) – átépített formában – ma is ott áll, ahol a 16–17. században. A palánkfal emlékét csupán egy utcanév őrzi, de körvonalát a hajdani vízrajz alapján meglehetős biztonsággal lehetett rekonstruálni *(Sugár István)*. Válon a középkori templom és a török palánk azonosítása a csekély török kori építészeti maradvány és a gazdag török leletanyag mellett elsősorban a 18. századi *canonica visitatio*k leírásain alapult *(Hatházi Gábor)*.

A kisebb török palánkvárak régészetében az elmúlt évtizedek számos új eredményt hoztak, nemcsak építészetileg,

de a török életmód, anyagi kultúra részleteinek megismerése szempontjából is. Az első meghatározó jellegű ásatás a Szekszárd melletti kis török várban, Újpalánkon folyt *Gaál Attila* vezetésével. Újpalánk a Duna mentén egy kisebb ellenőrző pont volt, 1596-ban épült és 1686-ban égett le, maradványait az 1970-es, 1980-as években tárták fel. Az 50×60 méter kiterjedésű, téglalap alapú váracskát 80-100 centiméter vastag palánkfal kerítette, sarkain négy kerek bástya állt. Ezek között nem volt két egyforma, ami szemléletesen mutatja, hogy az ilyen jellegű bástyák, várfalak gondos mérések nélkül készültek.

Miután a palánkvárak területe ma többnyire beépített, a régészeti kutatás sokszor csak korlátozott lehetőségek között, keskeny kutató árkokkal történt (Dunaföldvár, Békés, Törökszentmiklós, Barcs, Gyula). A kisebb szelvényekben folyó kutatások ellenére Gyulán sikerült elkülöníteni az 1566. évi ostrom előtt épült 8-9 méter széles és a török kori 3 méter széles palánkfalat, Barcson szét lehetett választani a 3 méter széles 16. századi töltött palánk és az egy cölöpsoros 17. századi palánk cölöpárkait, valamint meg lehetett figyelni a 17. századi megújításokat. Ha a palánkvárak központjában középkori építmény állt, akkor a feltárások annak műemléki kutatásából indultak ki (Ozora, Dunaföldvár, Zalavár).

A magyar királyi várrendszer kisebb palánkvárai régészetileg – általában véve – kevésbé ismertek, mint a törökök várai. Ki kell emelnünk azonban a már említett Bajcsavár ásatásait, melyek igen fontos adatokat szolgáltattak a korszak palánképítészetéhez. A stájer rendek támogatásával 1578-ban épült, 1600-ig lakott Bajcsavár közel egy hektáros területének megmaradt, nagyobb hányadát 1995–2001 között régészetileg teljes mértékben feltárták *(Vándor László, Kovács Gyöngyi)*. A vár a bécsi és a grazi haditanács által újonnan építtetett kisebb palánkvárak jellegzetességeit viseli. A török várak kerek bástyái ellenében Bajcsavár szabályos ötszög alaprajzával, sarkain ó-olasz bástyákkal a korszak egyik legfejlettebb erődformáját mutatja. A valóságban azonban a (megfigyelt) palánkbástyák – akárcsak az újpalánki török váracskában – csak nagyjából voltak egyformák. A palánkfal itt 4 méter széles volt, de befejezetlen maradt, a nyomok (és az írásos források) szerint állandóan javították, támogatták. Az ásatások nyomán olyan végvári építészet tárult elénk, melynek jellemzői – a 16. század pénzszűkös, háborús viszonyaiból kiindulva – a korszak valamennyi újonnan épült palánkvárára többékevésbé igazak lehetnek, így – a mindenütt közös, cölöpökre, földtömésre alapuló erődítés mellett – a hevenyészett, gyors építkezés, a gondos kivitelezés hiánya, az állandó javítgatás, esetenként pedig az átgondolatlanság. Bajcsán, ahol a bajokat tetézték a homokos talajviszonyokból adódó nehézségek is, a leletanyag alapján meglehetősen jó ellátás, gazdagság, viszonylagos fényűzés lehetett, ami azonban a korszak írott forrásainak tükrében korántsem volt általános a végeken, s csak a vár kiemelt helyzetének volt köszönhető.

KÖZÉPKORI FALVAK ÉS HATÁRUK

Bálint Mariann–Laszlovszky József–Romhányi Beatrix–Sabján Tibor–Takács Miklós

A településrégészet komplex tudományterület, mivel számos, önmagában is több részre bomló kutatási ágból tevődik össze. Feladatai közé egyes lakóépületek, épületrészek feltárása révén nemcsak a történeti lakáskultúra vizsgálata tartozik, hanem több további kutatási terület is, így egy-egy település vagy településrészlet topográfiai és szerkezeti rekonstrukciója, az egyes településtípusok (azaz városias, falusias, illetve szórványjellegű települések) történeti előzményeinek a vizsgálata, végül pedig egy-egy tájegység településhálózatának a rekonstrukciója, felfedve azon tényezőket, amelyek e hálózatot alakították. A településrégészet elsődleges kutatási módszerei a régészeti ásatás, illetve terepbejárás, de az e tudományterületen tevékenykedő szakemberek számára rendkívüli fontossággal bírnak az írott források, a régi, illetve újabb keletű térképek, a légifényképek, a templom-, a vár-, illetve a faluhelyekről szóló helyi szájhagyomány, az újkori paraszti lakáskultúra néprajzi elemzései, a természet-, illetve a településföldrajzi kutatások, valamint a feltárások előtt, alatt vagy után végrehajtott természettudományos vizsgálatok is.

Településtörténeti kutatások Magyarországon már több, mint száz éve folynak, de a második világháború végéig terjedő évtizedek régészeti szempontból kutatási előtörténetnek tekinthetők. A változást Méri István fellépése hozta, hiszen ő máig ható érvénnyel definiálta a középkori telepásatások módszertanát. A második világháború utáni évtizedek magyarországi településrégészetét a pontos megfigyelésre való törekvésen túl elsősorban az határozta meg, hogy a feltárások túlnyomó többsége leletmentésként folyt. A felsorolt nehézségek ellenére a II. világháború utáni évtizedekben számos olyan telepfeltárás folyt Magyarországon, amelynek eredményei ma is megkerülhetetlenek, mint a következők (a teljesség igénye nélkül): Csátalja–Vágotthegy, Csongrád–Felgyő, Doboz–Hajdúirtás, Dunaújváros–Öreghegy, Hács–Béndekpuszta, Kardoskút–Hatablak, Kengyel–Halastó, Nagyvázsony–Csepely, Sarud–Báb, Sümeg–Sarvaly, Szarvas–Rózsás, Szentkirály (=Lászlófalva), Tiszaeszlár–Bashalom, Tiszalök–Rázom, Túrkeve–Móric, Veresegyház–Ivacs, Visegrád–Várkertdűlő. Továbbá az alábbi egykori váralja-településeken, illetve királyi, püspöki vagy mezővárosokban folytak jelentősebb régészeti feltárások: Buda, Edelény–Borsod vára, Esztergom, Győr, Kőszeg, Óbuda, Ópusztaszer, Pásztó, Pest, Sály, Sopron, Székesfehérvár, Szabolcs, Vác, Visegrád, Zalavár–Várszíget stb. Az egyes feltárások többé vagy kevésbé korlátozott kiterjedése miatt a magyar településrégészet középkori ága az elmúlt évtizedekben sokkal távolabbra jutott a lakóhelyelemzés tárgykörében, mint a telepszerkezet-kutatásban. E helyzeten az 1960-as évektől megindult, nagyarányú terepbejárások sem tudtak lényeges mértékben változtatni annak következtében, hogy a feltérképezett lelőhelyek által kibon-

takozó településtörténeti képet csak a kutatók egy része vetette alá igazán mélyreható elemzésnek. A pozitív ellenpéldák közül lásd a bodrogközi, az esztergomi, a keceli, a kisújszállási, a szentesi, a székelyföldi keresztúrszéki vagy a – sajnos mindmáig kéziratban maradt – bakonyi településtörténeti összefoglalást. Talán ennek következtében fordulhatott elő, hogy a régészeti leleteknek egyértelműen másodrangú szerep jutott azon összefoglalásokban, amelyeket szintén az 1960-as, illetve az 1980-as évek között középkor-kutató történészek írtak.

Az utóbbi egy–másfél évtized településrégészeti kutatásaira több, egyértelműen pozitív előjelű tényező hatott. A rendszerváltás folytán az egyetemi ifjúság számára ugyanis a korábbiaknál jóval nyitottabbá váltak a nyugat-európai továbbképzés lehetőségei, így manapság már tevékenykedik olyan fiatal régész, aki az angol településtörténeti iskola módszereit igyekszik Magyarországon alkalmazni. Emellett – a rendszerváltó évek egy szerencsés kormányzati döntése folytán – a korábbiaknál sokkal kedvezőbbé vált az autópályák, illetve autóutak építéséhez kapcsolódó leletmentések folytatása, mivel a régészeti feltárások anyagi alapjainak biztosítása nem az útépítéssel párhuzamosan, hanem már a munkálatok megkezdése előtt megtörténik. E kedvező fordulat folytán meghatványozódott a középkori telepfeltárások száma, sőt számos esetben sikerült a – korábban csak vágyálomnak tűnő – többhektáros felületeket teljes egészében kibontani.

AZ ÁRPÁD-KORI AGRÁRTELEPÜLÉSEK SZERKEZETE AZ 1990-ES ÉVEK NAGY LELETMENTÉSEINEK TÜKRÉBEN

A településszerkezetet alakító számos tényező közül kiemelt szerepet játszik a természeti környezet, valamint az illető közösség gazdálkodási módja. Számos régészeti lelet szól amellett, hogy a Kárpát-medencében területet foglaló magyarság a 9–10. század fordulóján a kelet-európai sztyeppe ligetes sávjára jellemző, félnomád gazdálkodási móddal érkezett ide. Mivel a Kárpát-medence 10–11. századi települései közt nagy számban fedezhetők fel magyar jellegű leletekkel rendelkező, nagyságrendi és szerkezeti szempontból pedig a későbbi falvakkal rokonítható települések, a településrégészet erős érveket szolgáltat a félnomád életmód létezése mellett. Pusztán a régészeti leletek alapján igen nehéz meghatározni, mikor alakultak állandóan lakott falvakká az idényszerűen használt téli szállások, azonban így is számos adat utal arra, hogy e folyamat a 11. században zajlott le.

Az Árpád-kori falvak szerkezetének régészeti vizsgálatában az összehasonlításra alkalmas alaprajzok száma sokáig alig gyarapodott. A szűkös anyagi háttér miatt a feltárások túlnyomó többsége csupán kis alapterületre terjedhetett ki. Csak az 1990-es évek nagy leletmentései nyitottak módot a továbblépésre. Kiderült, hogy az Árpád-kori falvak szerkezetében megfigyelhetőek bizonyos visszatérő, közös sajátságok. Több példával sikerült megerősíteni azt a megfigyelést, hogy a 11–13. századi, falusias települések jó részénél az árokrendszer volt a telepszerkezet meghatározó eleme. Ilyen szerepük elsősorban a hosszú, többé-kevésbé egyenes árkoknak lehetett, a kerekded, illetve négyzet alaprajzúak inkább állattartó helyként, karámként működhettek. E kettőség igen szép példáját a Ménfőcsanak–Szeles-dűlői feltáráson lehetett megfigyelni, ahol a hosszanti árkok nagyjából egyenlő területeket, „beltelkeket" kerítettek el, a telep szélén pedig karám állt. A leletmentések azonban azt is bizonyították, hogy egyáltalán nem tekinthető egyedi kivételnek az olyan faluhely, amelyet nem szabdaltak fel árkok. Ilyen esetekben viszont gyakran figyelhetők meg sorokba rendezett veremházak. E települési struktúra leírására formai szempontból a „házsor" szó lenne a legalkalmasabb, bár e fogalmat érdemes idézőjelek között használni. Egy részletes, azaz évtizednyi eltérések felismerését lehetővé tevő időrend hiányában nem tudhatjuk pontosan, vajon állt-e egymás mellett legalább két veremház egy és ugyanazon időpontban. Joggal vethető fel: a sorok csak annak bizonyítékai, hogy egy-egy újabb házat a lebontott régi helye mellett építettek fel. A vázolt telepszerkezet legszebb példája a Lébény–Bille-dombi lelőhelyen látható. Itt csak a 13. században ástak hosszanti árko-

44. Árokrendszerek és Árpád-kori objektumok autópályaépítést megelőző feltáráson. Lébény, Bille-domb

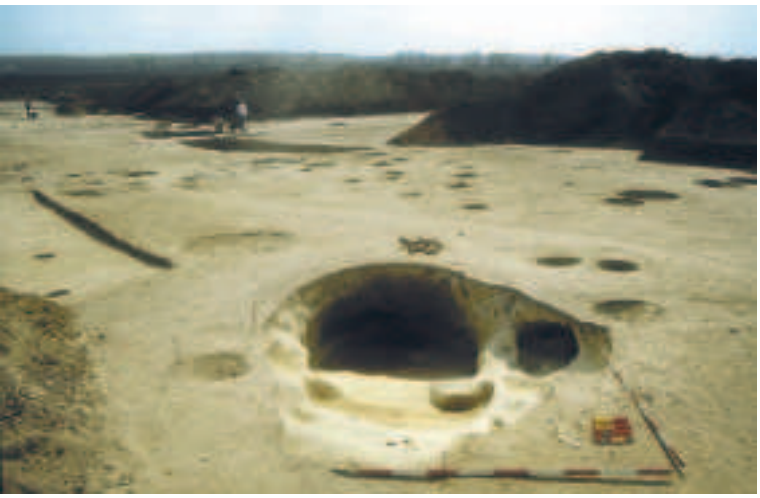

45. Árpád-kori településobjektumok

kat, a korábbi házak pedig sorokat alkottak a domb lejtéséhez igazodva. **(44. kép)**

A települési hálózat megszilárdulására utal, hogy a 12. századtól az „átlagos" nagyságú falvak mellett egy további agrártelepülés-típussal is számolnunk kell: a szórványtelepüléssel. Egy-egy korabeli „átlagfaluval" ellentétben e szállásszerű települések maximum két–három lakó- és gazdálkodó egységből álltak. A feltárások tanúsága szerint a szórványtelepülések szerkezete is szórt jellegű volt. A szabad, épületmentes térségeken pedig ez esetben is gyakran álltak karámok, az állattartás fontosságát igazolva. E településtípus klasszikusan szép példáját Hegyeshalom határában sikerült feltárni. A Holdas szántók nevű lelőhelyen összesen csupán tizenhét Árpád-kori települési objektum (külső kemence, verem, illetve kerítőárok) került elő a feltárt több hektáros területen. **(45. kép)**

ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK A DUNA–TISZA KÖZÉN

A Duna–Tisza köze elhanyagolt területe a történeti kutatásoknak. A térség Árpád-kori történetét, történeti földrajzát feldolgozó, kizárólagosan írott forrásokat felhasználó munkák lakatlan, ismeretlen tájként írják le a vidéket. Ennek elsődleges oka az, hogy a területre vonatkozó Árpád-kori írott adatok, oklevelek nem maradtak ránk. A Duna–Tisza köze jó példa arra, hogy történetének minél teljesebb megismerése céljából különböző tudományágak eredményeit hívjuk segítségül. A Duna–Tisza köze Árpád-kori településtörténetének kutatása különböző természetföldrajzi, környezeti, régészeti és történeti kérdéseket vet föl.

A Duna–Tisza köze jelenlegi természeti képét tekintve fiatal kultúrtáj. Az ember környezetátalakító tevékenysége hatására alakult ki a táj fátlan, száraz, vízhiányos arculata. Az erdők jelentős mértékű visszaszorulása a futóhomokmozgás megindulását eredményezte. A területen folytatott rendszeres régészeti terepbejárások egyes korszakokban, elsősorban a 3–4., valamint a 11–13. században sűrű településhálózat meglétét bizonyítják. Ez a jelenség egy a maitól kedvezőbb természeti kép meglétét sejteti.

Egy földrajzi táj gazdasági hasznosításában alapvető szerepet játszik annak talajtípusa. Az általunk kutatott Duna–Tisza közi homokhátság területén a talajképző tényezők közül döntő jelentősége van az anyakőzetnek, a domborzati- és a vízviszonyoknak. A homokhátság egykori talajképződési körülményeinek megismeréséhez nagyon jó adatokat szolgáltat a területen megfigyelhető eltemetett talajrétegek vizsgálata. A kutatás számára az egyik legfontosabb és a legnehezebben megoldható probléma az eltemetett talajok korának, eltemetődési idejének a megállapítása. A Duna–Tisza köze déli részén eddig két régészeti lelőhelyen figyeltünk meg eltemetett helyzetben lévő humuszos homoktalajt. A lelőhelyeken a régészeti rétegtan segítségével tudjuk meghatározni az eltemetett talajrétegek korát. A lelőhelyen található rétegekből talajmintákat vettünk, amelyeken különböző fizikai és kémiai vizsgálatokat végeztünk. A fizikai vizsgálatok elsősorban a különböző mélységben található homokrétegek genetikájának, származásának a meghatározására irányultak. Elektronmikroszkóp alatt vizsgálva a homokszemcséket, megállapítható a szemcsék felületéről, koptatottságáról, hogy milyen közegben szállítva jutottak el arra a területre, ahol végül leülepedtek. Kétféle homoktípust különítettünk el a talajszelvényekben: a víz-, illetve a szél szállította homokrétegeket.

A talajmintákon végzett kémiai vizsgálatok a különböző talajrétegek szervesanyag-tartalmának meghatározására irányultak. A vizsgálatok alapján kiderült, hogy az eltemetett helyzetben található, humuszos réteg szervesanyag tartalma minden esetben meghaladja a jelenleg művelt szint szervesanyag tartalmát. Az eltemetett rétegek szerves anyaggal jól ellátott talajnak tekinthetőek, gazdasági hasznosításuk is hatékonyabb volt, hiszen gabonatermesztésre is alkalmasak voltak. A magasabb szervesanyag tartalom következtében a talaj képes nagyobb mennyiségű víz megkötésére, ami jelentősen javítja a homoktalaj vízháztartását.

A vizsgálati eredmények alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy egykoron a tájon a mainál kedvezőbb talajképződési körülmények uralkodtak. A talajrétegben kimutatható szerves anyag mennyisége közvetett kapcsolatba hozható az egykori természetes növénytakaróval. A kapott adatok alapján növényzettel fedett tájat kell feltételeznünk, az erdős társulások arányát 30%-ra becsülhetjük. A területen valószínűsíthető zárt növénytársulások megakadályozták a homok mozgását és zavartalan gazdálkodást tettek lehetővé. Ezek a talajok az újkorban felélénkülő futóhomok mozgásának hatására kerülhettek eltemetett helyzetbe.

A terület népességeltartó képességére irányuló számítások szerint a Duna–Tisza köze déli részén elhelyezkedő Dorozsma–Majsai homokhát 7000-13000 darab szarvasmarha eltartására lehetett alkalmas. A természettudományos talajvizsgálatok tehát választ adtak arra, mivel magyarázhatjuk a régészeti terepbejárás segítségével azonosítható, nagyszámú település létrejöttét.

FALUSI PLÉBÁNIATEMPLOMOK

A ma embere számára a falu képéhez hozzátartozik a templom. Az egy falu–egy plébánia elve azonban a középkorban valójában sohasem valósult meg teljesen. A valósághoz kezdetben biztosan közelebb állt Szent István törvényeinek idevágó rendelkezése, miszerint tíz falu építsen egy templomot, jóllehet ez a rendelkezés sem érvényesült a király halálát követő évtizedek politikai zűrzavara miatt. Szent László törvényeiben már sehol sem hivatkozik a fent említett tíz falura. Mégis, a csekély számú okleveles forrás és a ma már lényegesen több régészeti adat alapján azt mondhatjuk, hogy a 11–12. században jó, ha a falvak egy tizede volt egyházas település. A nagy változást a 13. század, annak is a második fele hozta meg. Nem véletlen, hogy a legtöbb ismert középkori falusi templomunk első építési periódusa éppen erre az időre esik.

A falusi templomok kutatása esetében igen nagy a különbség az írásos források és a régészeti adatok alapján nyerhető kép között. A plébániaszervezetre vonatkozóan az első forrás az 1332–1337 között készített pápai tizedjegyzék. Ebben az ország legnagyobb része megtalálható, és bár évtizedekkel az Árpád-ház kihalása után készült, a benne tükröződő állapotok nagyjából megfelelnek a 13. század véginek. Nagy hiányossága viszont ennek a forrásnak, hogy éppen azok a területek szerepelnek benne hiányosan vagy éppen hiányoznak teljesen, ahol a tatárjárást követően a legnagyobb változások történtek e településszerkezetben, vagyis az ország középső területei a Dunától keletre. Ezeket a hiányokat csak a régészeti feltárások pótolhatják és részben már pótolták is az elmúlt évtizedekben.

Az utóbbi évek régészeti kutatásai nyomán kiderült például, hogy a tatárjárás előtt a Duna–Tisza közén jóval több település és közöttük is lényegesen nagyobb számú egyházas település létezett, mint amennyiről a tatárjárás után adatunk van. Ezek az eredmények alapvetően módosították a terület középkori topográfiáját, és egyben felvetették azt a kérdést is, hogy ez az alapvető változás vajon kizárólag a tatárjárás pusztításainak volt-e a következménye.

A falusi templomok többsége igen kis alapterületű volt, nem egy közülük legfeljebb 20-25 álló ember befogadására volt alkalmas, bár hozzá kell tenni, hogy akadtak igen nagyméretűek is. A ma oly általános templomtorony ritkaságnak számított, a kis harangot vagy külön haranglábra vagy a templom fedélszéke alá, esetleg kis, fából készült fiatoronyba húzták fel. Emellett azonban még a legkisebb templomokban is gyakran van nyoma valamiféle karzatnak. Egyes nagyobb falusi templomban, ahol a templomot valamely helyi nemesi család mint kegyúr építtette, a karzat valószínűleg kegyúri karzatként működött.

Kezdetben viszonylag gyakran épült kevésbé tartós anyagból, fából vagy tapasztott sövényből, legalábbis erre utal a 11. század végén Szent Lászlónak az a rendelkezése, miszerint a régi mivoltuk miatt romlásnak indult templomokat újjá kell építeni. Az elmúlt időszak régészeti kutatásai nyomán szintén kerültek elő olyan leletek, amelyek ezt a feltételezést látszanak alátámasztani. Így pl. a zirci kis falusi templom belsejében egy cölöpvázas épület nyomai kerültek elő. A későbbi századokban azonban a templomok többsége már tartós anyagból, vagyis kőből, téglából épült, aszerint, hogy az egyes vidékeken melyik volt könnyebben hozzáférhető.

A templomok elengedhetetlen velejárója volt a templom körüli temető. A legkorábbi ilyen cintermek (a latin *cimeterium*ból) többnyire a 11. század folyamán, legkésőbb a 11–12. század fordulóján alakultak ki, s némelyek egészen a középkor végéig folyamatosan használatban voltak. Közös jellemzőjük a viszonylag szegényes leletanyag: csupán néhány hajkarika, gyűrű, egy-egy halotti dénár *(obulus)*, olykor valamilyen babonás hiedelemmel összefüggő tárgy (kés, sarló, tojás stb.) maradt meg bennük. Szerencsés esetben egy-egy szövetmaradvány utal az egykori viseletre. A koporsó használata nem volt általános, bár veretek és famaradványok már egészen korán feltűnnek. Helyenként kimutatható a halotti leplek megléte is. Bizonyos mértékű gazdagodás, részben a társadalom gazdagodásának tükreként a 14. századtól figyelhető meg.

EGY KÖZÉPKORI LAKÓHÁZ REKONSTRUKCIÓJA

A magyar településrégészetben a kezdetek óta élénk az érdeklődés a feltárt épületmaradványok rekonstrukciója iránt, sőt az első ilyen kísérletek már akkor megindultak, amikor a feltárt maradványok még nem voltak alkalmasak rekonstrukciós kérdések megoldására. A településrégészet egészéhez hasonlóan a rekonstrukció tárgykörében is Méri István ért el elsőként maradandó eredményeket. Az 1990-es évek elején több helyen is felmerült az a gondolat, hogy egy-egy rekonstrukció helyessége csak az eredeti méretben történő újjáépítés során ellenőrizhető igazán. E munka pedig akkor lehet sikeres, ha a kutatócsoportban együtt

46. Árpád-kori lakóház-rekonstrukció építés közben: a fa tetőszerkezet. Szarvasgede

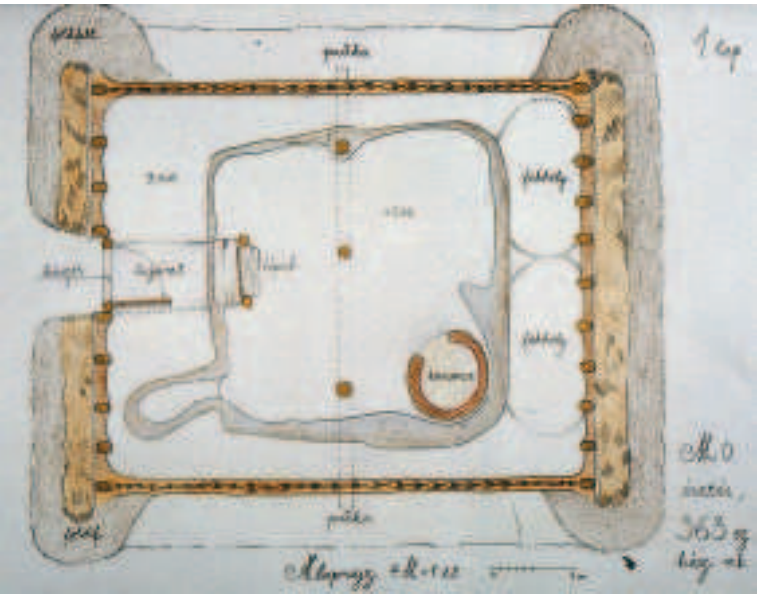

47. Árpád-kori lakóház-rekonstrukció építés közben: falazás. Szarvasgede

48. Az Árpád-kori lakóház felépített rekonstrukciója. Szarvasgede

49. A szarvasgedei Árpád-kori lakóház alaprajzi rekonstrukciója

50. Felépített Árpád-kori lakóház belseje a kemencével

dolgoznak a feltárt leletet értelmező régészek, valamint a népi építészet archaikus megoldásait ismerő építészek.

Méri István munkássága után az első önálló rekonstrukciós tervdokumentáció a budapest–rákospalotai 363-as számú veremházról készült el, és e házat a szarvasgedei Biohistória-telepen sikerült is felépíteni. A tervezés során általánosságban is át kellett tekinteni a veremházak méreteit és szerkezeti megoldásainak nyomait ahhoz, hogy a konkrét rekonstrukció elkészülhessen. E munka során új megvilágításba került a veremház értelmezése, mivel kiderült, hogy a korábban feltételezett, 9-10 négyzetméter körüli belső tér helyett kb. 25-30 négyzetméterrel számolhatunk, azaz e házak korántsem voltak olyan nyomorúságos hajlékok, mint azt odáig a kutatók többsége vallotta. A korábbi elképzelések szerint a ház alapterületét magával a feltárt veremmel azonosították, ezzel szemben az új értelmezés szerint a verem csak a ház központi, süllyesztett padlójú közlekedő- és munkatere volt, a fekvő- és a tárolóhelyek a körülötte lévő padkákon helyezkedtek el. A ház földre támaszkodó tetejét ágasos szelemenes szerkezet tartotta, gádoros bejárata kiemelkedett a tető síkjából. **(46–50. kép)**

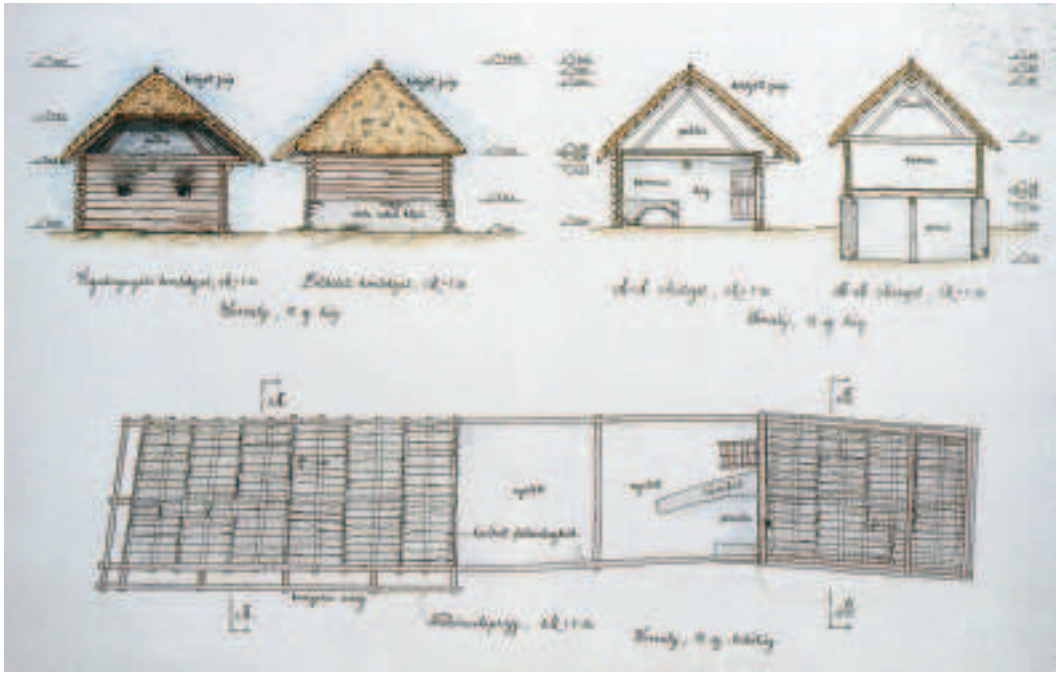

51. Késő középkori lakóház rekonstrukciója Sarvalyról

A 14. századtól Magyarország legkülönbözőbb részeinek falutelepülésein megjelentek a többosztatú, föld felszínére épített lakóházak, melyeket fából vagy sövényből építettek. A dunántúli Sarvalyon, Holl Imre ásatásán számos többosztatú, alápincézett, boronafalú lakóház maradványát sikerült föltárni. A rajzban rekonstruált 15. századra keltezhető lakóház méretei, helyiségeinek nagysága arról tanúskodik, hogy egy ilyen monumentális alaprajzi dimenziókkal rendelkező épület felépítménye nem lehetett hanyagul összerótt, hevenyészett szerkezetű, hiszen fesztávolsága 6 méter körül volt, gerincmagassága pedig 6 méter feletti lehetett. Az első, kb. 31 négyzetméteres helyisége kemencével fűtött füstösszoba volt. Utána hasonló méretű kamra következett, majd egy nagyobb alapterületű, 62 négyzetméteres helyiség, valószínűleg a szín lehetett. A ház végében félig földbe mélyedő, kőfalú pince volt, amely fölött egy tetőtérbe nyúló raktárhelyiség lehetett. Mindent egybevetve joggal feltételezhető, hogy a sarvalyi házak méretükben meghaladták, szerkezeti megoldásaikban pedig nem maradtak el a 19. századból ismert, népi ácstechnikával épített parasztházak kivitelezési színvonala mögött. **(51. kép)**

NÉPEK ÉS KULTÚRÁK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Hatházi Gábor–Szende Katalin

A magyar történelem számos korszakában sorsdöntő fontosságú volt a magyarok és az itt élő, sokszor eltérő nyelvű, kultúrájú vagy vallású más népcsoportok viszonya. Jelenkori történelmünk kapcsán is sokszor idézik Szent Istvánnak fiához, Szent Imre herceghez intézett Intelmeit a „vendégek befogadásáról és gyámolításáról". E középkori népek és kultúrák magyarországi régészeti emlékeinek számbavételekor mindenképpen e sorokkal érdemes kezdeni vizsgálódásainkat, hiszen az államalapító gondolatainál szemléletesebben nem is lehetne összefoglalni azt, hogy milyen körülményeknek köszönhetően telepedtek le hazánkban a legkülönfélébb népcsoportok: „*A vendégek és jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén… Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakaratúan gyámolítsad és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak…*"

KELETI NÉPEK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Középkori „nemzetiségeink" külön csoportját alkották a kelet-európai sztyeppék kései nomádjai. A tatárjárást leszámítva ők jelentették a keleti népek utolsó hullámát a térségben: rendre széthulló szövetségeik töredékei folyamatosan kértek bebocsátást hazánkba a 10–13. században. A székelyek, az egyéb határvédők (őrök, lövők), és a királyi várnépek kiváltságaihoz hasonló jogok (belső szokásjog alapján önálló bíráskodás és igazgatás, részleges adó- és vámmentesség), valamint a kapott földek fejében a királyi könnyűlovasság gerincét adták évszázadokon át. Közülük az idővel nyomtalanul felszívódott *besenyők*, de még inkább a 15. századtól hét közigazgatási „székbe"

52. Ezüst berakásos besenyő zabla. Sárbogárd–Tinódpuszta

szervezett, az Alföld néprajzi csoportjaiként napjainkra már csak eredethagyományukat őrző *kunok* (Kis- és Nagykunság) és *jászok* (Jászság) gyakorolták a legnagyobb hatást.

A kipcsak török besenyőkkel először a 6–8. századi nyugati türk birodalom népei közt találkozunk. 895-ben az ogúz (úz) törököktől szorongatott besenyők késztették a magyarságot Etelköz feladására és a honfoglalásra. Hadi képességei ellenére a 8 besenyő törzs az orosz, a bizánci és úz szomszédokkal vívott harcokban 1055-re felőrlődött. Ekkortól számolhatunk tömegesebb érkezésükkel, bár kisebb rajaik már a 10. század második felétől (pl. Thonuzóba kemeji népe) feltűntek. Közel 150 szétszórt településük ismert, nagyobb csoportjuk a Sárvíz-völgyi besenyő ispánságban élt. **(52. kép)**

A kun törzsszövetség magvát adó *qun* nép őshazája Kína északi határvidéke volt. Innen a kitajok űzték őket nyugat felé körülbelül az államalapításunk korában. Vándorlásuk során sari (sárga ujgúr) törzsekkel, majd a kazah sztyeppék kipcsakjaival egyesültek. Az utóbbiak túlsúlya folytán nyelvük, műveltségük idővel kipcsakká vált, mint szállásterületük neve is (Dest-i Kipcsak). A Volgán átkelve, 1055–68 között került uralmuk alá az Al-Dunáig húzódó síkság. **(53. kép)** Közel 20 törzsük laza szövetsége soha nem jelentett a hunokhoz, avarokhoz vagy honfoglaló elődeinkhez mérhető veszélyt Európára. A térség 200 éves birtoklása viszont olyan fejlődést eredményezett, amely mindinkább a letelepült, szervezett kun állam kialakulása felé mutatott, s amelynek csak a mongol hódítás vetett véget (1223., 1239).

A hasonló életformájú, de iráni nyelvű jászok *(ászik)* egy évezreddel korábban léptek az írott történelembe. A Kr. e. 2. században „*Kangkü*" ország urai, Közép-Ázsia délkeleti részén. Minden valószínűség szerint vezető szerepet játszottak az 1. században formálódó szarmata–alán törzsszövetségben, melynek hatalma a 2. századra már az Aral-tótól a Donig terjedt. A 4. századtól beköszöntő török (hun, bolgár, avar, kazár stb.) néphullámokat átvészelve, időleges uralmukat elfogadva rendezkedtek be a Kaukázus és a Don–Donyec vidékén. Bár sztyeppei csoportjaik szoros kapcsolatban álltak a kunokkal, a két nép sorsa csak az őket közösen sújtó mongol támadás hatására fonódott egybe, amikor a menekülőket maga köré gyűjtő Köteny kán menedékre lelt hazánkban.

A besenyők, a kunok, a jászok és a befogadó magyarság több évszázados (kezdetben sokszor ellenséges) együttélése nem csupán a jövevények egyoldalú beolvadását jelentette. Sok idegen vagy elfeledett művelődési elem meghonosodásával, illetve újjáéledésével is együtt járt, főként a viselet, a fegyverzet, az állattartás terén. Mindezek felkutatása, számbavétele, a beilleszkedési folyamatok figyelemmel kísérése önmagunk teljesebb megismerését is szolgálja, s ebben – *Nagy Géza*, a híres író-kutató, *Móra Ferenc*, *Éri István*, *Fodor István*, *Horváth Ferenc*, *Méri István*, *Pálóczi Horváth András*, *Selmeczi László* munkássága nyomán – mindinkább vezető szerepet játszik a régészet.

A BESENYŐ ÉS A KUN ELŐKELŐK EMLÉKEI

A magyarrá lett kései lovasnépek kulturális arculatát legjellemzőbben a beköltözés utáni első generációk előkelőinek pogány temetkezései tükrözik. E sírok még magukon viselik a sztyeppén hátrahagyott anyagi-szellemi műveltség szinte minden jellemzőjét. Uraikat ünnepi viseletben, étellel-itallal, fegyverrel-ékszerrel (ezek gyakran orosz, bizánci-balkáni vagy már nyugati tárgyak) gazdagon felszerelve, lóval vagy az azt jelképező lószerszámmal temették: a sztyeppén sírhalomban (kurgán), új hazájukban erre viszont már alig akad példa. E sajátos emlékanyag a besenyőknél sajnos csak néhány szórvány tárgyra korlátozódik (Sárbogárd, Alap, Felsőtöbörzsök, Kölesd), így arról a rokon műveltségű kunok sírjai alapján alkothatunk csak képet. A jászoknál ilyen hazai együttes ma még nem is ismert: kérdés, hogy ebben az előkerülés esetlegessége vagy a jászságot már kaukázusi hazájában megérintő bizánci kereszténység hatása játszik-e közre? A kun leletcsoport kutatását – e sírok száma is alig éri el a tucatot – nehezíti, hogy azokat sosem régészek, hanem laikusok

53. Kínai bronz tükör előkelő kun nő sírjából. Nagykamarás–Bánkút-Rózsamajor

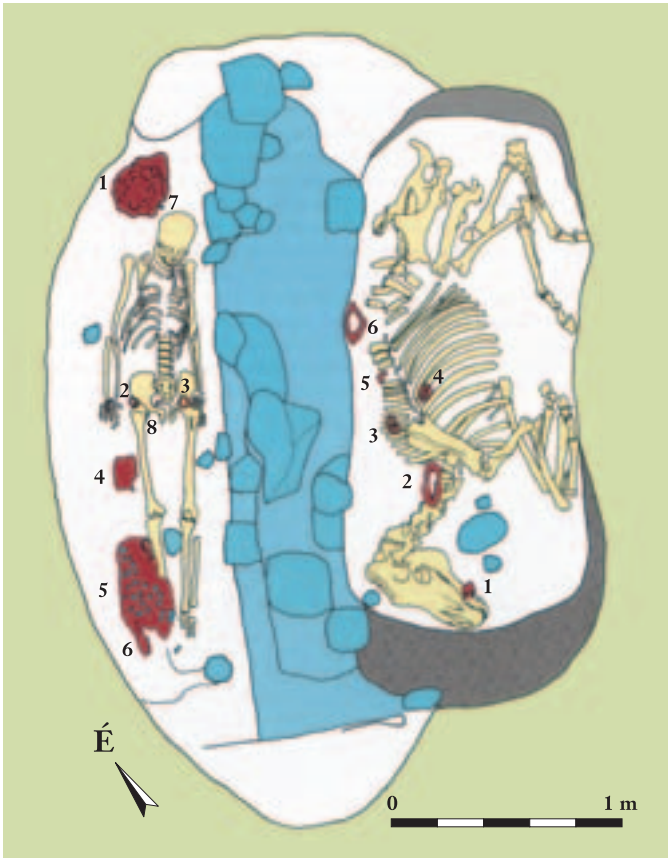

54. A szeged–csengelei kun harcos lovassírja.
A harcos leletei: 1. sisak; 2–3., 8. öv függesztő karikái és csatja; 4., 6. nyílhegyek; 5. sodronying; 7. sisak alá rejtett ételmelléklet (birka karaj). A ló leletei: 1. zabla; 2., 6. kengyelek; 3–5. heveder- és kengyelszíj-csatok

találták, véletlenül. Az együttesek csonkán vagy más leletekhez keveredve kerültek be a múzeumokba (Balotapuszta, Csólyospálos, Kígyóspuszta, Szentkirály, Inoka, Erdőtelek, Kunszentmárton, Tiszafüred, Bánkút stb.). Ezért is akkora szenzáció a legújabb, csengelei lelet napvilágra kerülése, ahol Horváth Ferenc kitűnő feltárása révén a lóval-fegyverrel temetett harcos sírja a legapróbb részletekig ismertté vált. **(54. kép)**

Hazánk korai kun régészeti örökségének életre keltése tehát mégsem reménytelen s ebben – a kelet-európai rokon leletekkel való összevetésen túl – segítségül hívhatók a Szent László-legendát megörökítő falképek, kódexek *(Képes Krónika, Anjou-legendárium)*, s a sztyeppén egykor ezrével álló „kamennaja babák".

A teljes díszben ábrázolt, előkelő kun férfiak és nők keletnek forduló, kezükben csészét tartó áldozati szobrairól van szó, melyek sírjaik közelében, kőkerítéssel övezett halmokon álltak. Igen értékesek az egykorú feljegyzések is *(Albericus, Joinville, Fermói Fülöp, Rubruc, Plano Carpini)*. A felsoroltak által oly részletek is felsejlenek, amelyeket a föld nem őrzött meg. A férfiviselet meghatározója a csúcsos bőr- vagy nemezsüveg volt. Fejüket pogány módra borotválták, hátul három ágba font varkocsot hagyva meg,

55. Sisak a csólyospálos–csólyospusztai kun harcos sírjából

mely akár derékig leérhetett. Szakállt nem, csak bajuszt viseltek. Hosszú, ferdén hasított, oldalt záródó kaftánjuk anyaga (keleti selyemtől a durva vászonig, bőrig) és díszítése (hímzés, nemezrátét, rávarrt fémlemezkék) sokat elárult viselőjük társadalmi helyzetéről. Sodronyinget, sisakot (orosz, kaukázusi műhelyek termékei) csak a legelőkelőbbek engedhettek meg maguknak. **(55. kép)** Gyakoribb volt a bőrvért: bonyolult felerősítő szíjait fémkorongok díszítették. A férfiviselet legfontosabb kelléke a kunoknál is a fegyveröv. Erre függesztették a szablyát, a buzogányt, a felhúrozott íjat befogadó tegezt és nyíltartót, valamint egyéb apróságaikat (kés, ár, tarsoly, tűzszerszám), hogy azok a nyeregben is kéznél legyenek. Bár az öv a kunoknál is a fegyverviselésre jogosult, szabad férfi jelképe maradt, jóval szerényebb volt (veretek nélküli bőr vagy szövetöv), mint az avar vagy a honfoglaló magyar megfelelői. A valóban ékes példányok nyugat-európai műhelyekből kerültek a kunok közé (Csólyospálos, Kígyóspuszta, Szentkirály). **(56. kép)** A besenyő és a kun férfiak felszereléséből kiemelendők a buzogány, egyes szablya-, íj- és kengyeltípusok, ezeket ők honosították meg a Kárpát-medencében vagy hozták vissza a feledésből. **(57. kép)**

A női viselet – az életformához igazodva – sok tekintetben egyezett a férfiakéval. A hölgyek ugyancsak bő bugyo-

56. Gótikus öv csatja a kiskunmajsa–kígyóspusztai kun harcos sírjából

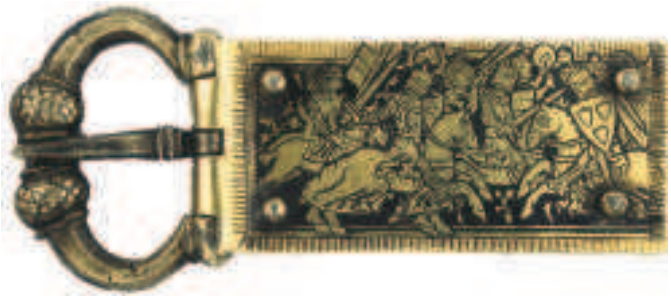

57. Kengyelpár a csólyospálos–csólyospusztai kun harcos sírjából

gót és puha talpú csizmát hordtak, melyet csatos szíjakkal erősítettek az övhöz. Kaftánjuk viszont rövidebb volt és középen záródott. Övükön tükröt, kést, fésűt, bőr- vagy szövettarsolyt, kendőt hordtak. Fejfedőik annál változatosabbak: a veretes párták, a kúpos kalapok, a főkötők, a csuklyák egyaránt népszerűek voltak. A fémkarika-díszes, szarv alakú női fejék kifejezetten kun „találmány" volt. Ezt kiegészítve, két varkocsba font hajukat hátul fátyol takarta. A gyűrűk, a fülbevalók, a lemezkarperecek mellett a kun nők sajátos nyakéket viseltek. A másutt is divatos nyakperecet nem rendeltetése szerint alkalmazták, hanem csüngődíszek közé, nyakláncra függesztették. **(58. kép)**

A befogadó magyarságba való tagolódás hatására e temetkezések eltűntek, s a 14. század második felétől a kun előkelők is a szállások templomait vagy azok sírkertjeit választották – keresztény rítus szerinti – végső nyugvóhelyül.

58. Nyakperec előkelő kun nő sírjából. Balotaszállás–Balotapuszta

AZ AULTÓL A FALUIG, A KUN ÉS A JÁSZ SZÁLLÁSOK TELEPÜLÉSEI

Sok történészünk véli úgy, hogy a kunok és jászok beköltözésüket követően még egy évszázadon át nomád jurta táborokban *(aul)* éltek, s csak a 14. század derekán alakultak ki állandó településeik. Hiszen írott forrásaink még ekkor is megemlékeznek sátorlakó kunokról. A jász és a kun települések a 15. századig egyébként is ritkán, jobbára névtelenül jelennek csak meg okleveleinkben, helyileg bizonytalanul, valamely magyar település környékén. Mindez azonban talán nem is a hely ideiglenességét tükrözi, hanem a névadás pusztai hagyományát, miszerint a szállásokat adott urukról nevezték, -szállása, -ülése, – népe, -háza utótaggal. A bizonytalanság tehát az oklevélírók számára követhetetlenül változó helynevekből is adódhat.

Az utóbbi évek egyre több adatot szolgáltatnak arra, hogy a szállások állandósulása a beolvadási folyamat többi jelenségénél (viselet- és nyelvváltás, keresztény földművelővé válás) előbb, s azoktól némileg függetlenül ment végbe: már a 13. század végén, mégpedig a környezeti viszonyok kényszeréből adódóan. A jövevények korábbi életterüknél szűkösebb, a vándorlást ellehetetlenítő területekre érkeztek, melyeket egyházi- és magánbirtokok szigetei is megszakítottak. Ráadásul már az első generáció tagjai kialakították a – rendszerint 4-5, tatárjáráskor elpusztult magyar falu 25–50 négyzetkilométernyi földjét magába olvasztó – szállások határait. Erre az 1279. évi kun törvény utal. A vándorlást lehetetlenné, sőt feleslegessé tették a kis távolságok, de a Kárpát-medence kedvezőbb adottságai is: a bővebb csapadék, a dúsabb vegetáció. (Ez persze nem zárja ki a rideg állattartás részleges, határok közé szorított

59. 15. századi kun ház rekonstrukciós modellje. Szentkirály

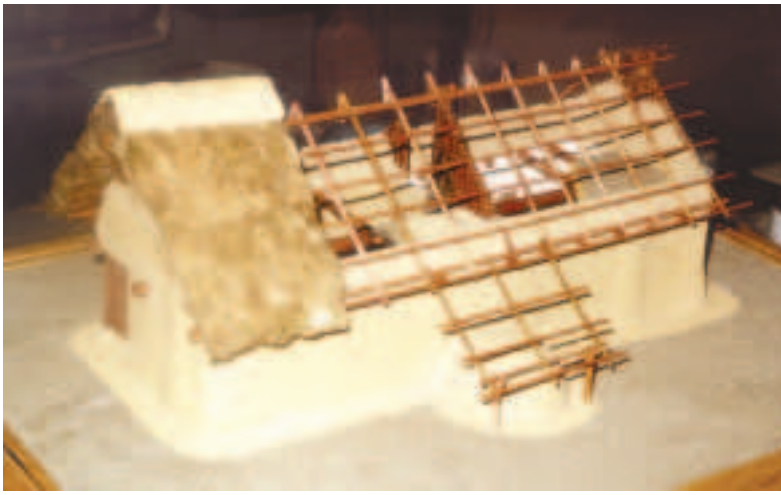

60. A kun Szentkirály 9. számú épületének maradványai, sarazott-tapasztott sövényfal alapozása, az épületszerkezet cölöplyukaival

fennmaradását.) Kelet-európai régészeti anyaguk arra is figyelmeztet, hogy a kunoknak és a jászoknak nem ismeretlen lét- és települési formát kellett hazánkban megszokniuk: az állattartás kizárólagosságát a mongolok előli tartós menekülési kényszer hozta csak vissza életükbe. A kun káni központokban és a téli szállásokon – melyek állandósult magyarországi telepeik előképei lehettek – már rendszeres földművelés folyt. A jurták mellett szilárd gazdasági és lakóépületek álltak, sok tekintetben hasonlóak az Árpád-kori magyar falvakéhoz. Vagyis a letelepültebb életre való átállás nem jelentett akkora minőségi „ugrást", mint sokan vélik, s pár évtized alatt játszódhatott le.

Négyszálláson félig még földbe mélyített, de már nagyméretű (4×6 méter) házak álltak a 13–14. század fordulóján, átmenetként az Árpád-kori és a 14–16. századi háztípusok között. Ugyanitt jász sajátosságként értelmezhető, kerek (átm. 4,5 méter), kőalapozású építmények is napvilágra kerültek, kerítőfallal. Kun falvainkban még nem sikerült ilyen korai rétegekre lelni. Régészetileg kutatott jász (Jászdózsa–Négyszállás) és kun (Túrkeve–Móric, Orgondaszentmiklós, Szentkirály) szállásaink tanúsága szerint a települési kép 14. század közepi változásaiban a magyarokat, a jászokat és kunokat egyszerre érintő kulturális hatások játszottak közre. Az ekkortól régészetileg jobban ismert szállások – külső képükben – már szinte tökéletesen hasonultak a környező magyar falvakhoz, miként lakóik is. A házak és tartozékaik (kályha, kemence), a berendezés emlékei (vasalások, szerszámok, edények) azonosak a magyar falvakéival. **(59. kép)** A kettős kulturáltság sajátos színfoltjaként maradtak viszont fenn a kun házak mellé nyaranta felállított, sárral körültapasztott jurták (Orgondaszentmiklós). Az apróleletek körében fellelhető archaizmusokra példa a rovásjeles bokacsont-játék: dobókockánk pusztai népeknél kedvelt változata.

A magyarsággal egyenrangú földművelést, kertkultúrát, halászatot, méhészetet jelez már egy V. László-kori adólajstrom is, valamint a török defterek, összecsengve a régészet adataival. **(60. kép)** Lovaikat patkolják, tömegesek a sarló, a kasza, a vasvilla, a metszőkés, az ásó, a szekér- és az eke-alkatrészek. Hasonlóan árulkodóak a növénymaradványok: a gabonafélék, a lencse, a borsó, a dinnye, a dió, a barack, a cseresznye, a meggy, a szilva, a len, a kender, a mák magvai. Az állattartás letelepedett jellegét tükrözi a csont- és a tojásanyag gyakorisági sora: marha, juh és kecske, sertés, ló, tyúk és lúd.

A kun Szentkirály szokatlanul nagy beltelkein a telelést továbbra is nyitott karámok, félig fedett marhaállások, ólak szolgálták, szembeötlően jelezve, mennyire meghatározó maradt az állattartás s annak félig-meddig külterjes formája. „Lakóikat" kiaggatott vagy karóra tűzött lókoponyák védték az ártó szellemektől. Ugyanitt olyan nagytestű pásztorkutyák csontjaira is rábukkantak, melyek nagy valószínűséggel azonosíthatók a „kunok ebével", a komondorral. Végül az sem hallgatható el, hogy a fogyasztott állatok csontanyagában gyanúsan magas maradt a lovak aránya.

A KUN ÉS JÁSZ SZÁLLÁSTEMETŐK EMLÉKEI

A beköltöző kun és jász köznép temetkezései a szállások (általában a 16–17. századig használt) templom körüli temetőinek korai rétegeiben keresendők. Az állandó szállá-

61. Kun női ékszerek a perkáta–kőhalmi-dűlői szállástemetőből

sok többsége tatárjáráskor elpusztult falvak helyén létesült. Így a temetők önmagukat kínáló helyéül is a templomok temetőkertjei (cinterem) szolgáltak, még akkor is, ha az új használók eleinte pogányok voltak. (Ezt jelzi, hogy az Árpád-kori előzmények nélküli szállásokon csak utóbb, a térítések előrehaladtával épültek templomok.) A korai sírokat az utódok rátemetkezései sajnos szinte teljesen elpusztították, a kunoknál szórvány tárgyak jelzik csak létüket. Ezért is oly nagy jelentőségű Négyszállás és Jászágó néhány gazdagabb korai sírja, melyeknek leletei (nyakék, veretes öv, kengyel, V. István pénze) – a kun lovas temetkezésekkel való egykorúság mellett – a jászok kunokkal való érkezését bizonyítják, valamint azt is, hogy jász jellemzőként előkelőik kezdetektől fogva népükkel együtt temetkeztek. Kérdés, hogy ez mennyiben függ össze bármilyen bizánci keresztény hatással, ami a kunoktól eltérő, kaukázusi jász örökség kapcsán nemegyszer felmerül.

62. Kaftánkapocspár a sárosdi kun szállástemetőből

A szállástemetők kevésbé pusztult, 14. századi horizontja arról árulkodik, hogy a keleti hagyományok halványuló emlékei s a mind nagyobb teret nyerő helyi elemek lassanként sajátos keverékkultúrává ötvöződtek (Kecskemét környéki temetők, Perkáta, Négyszállás). Az egykorú magyar temetőkhöz képest lényegesen gazdagabbak a kun és a jász sírok, ami aligha magyarázható vagyoni különbségekkel, sokkal inkább a műveltség átmeneti jellegével indokolható. Ez főként a szállások társadalmának felső- és középrétegébe tartozó nőkre, gyermekekre érvényes, akiket – a keresztény felfogással szöges ellentétben – még ekkor is bőségesen felszerelve, ünnepi viseletben készítettek fel a túlvilági útra. **(61. kép)** E „leletgazdagság" – a beható régészeti elemzések nyomán – ma már nem csak a magyarsághoz képest megfigyelhető „másságot", hanem a kun és a jász műveltség finomabb különbségeit is tükrözni képes.

A mindkét népre ható hasonulási folyamatok jeleként a sírokban egyre több a korabeli pénzek, kályhacsempék, és padlótéglák motívumaival ékesített, gótikus divatcikk (ruhára, pártára, süvegre varrható préselt díszlemez, fülesgomb, fejesgyűrű, övcsat). Ezek, a halotti obulusokhoz hasonlóan, arról is árulkodnak, hogy gazdáik már bekapcsolódtak az ország árutermelésébe: ékességeikhez a közeli vásárokon jutottak. Használatuk módja ugyanakkor a bizánci-balkáni hatásokkal felülrétegzett sztyeppei divat továbbélését jelzi. Nem véletlenül. Az 1279. évi, igen szigorú törvény egyetlen engedménye az volt a pogány szokásokkal szemben, hogy a kunok (és a jászok) hagyományos öltözetüket, haj- és szakáll viseletüket megtarthatták. A gótikus ruhakiegészítőket – a kunoknál és a jászoknál egyaránt – sokszor találni kaftánra utaló helyzetben. Míg azonban a kunoknál a kaftán szárnyait vállon-csípőn összefogó szalagok fedésére való díszlemezeket lelünk, addig – más szabású kaftánra utalva – a jász sírokban rendre két övcsat került elő: külön a nadrágnak és a kaftánnak (a préselt veretekkel a gallért, az ingnyakat díszítették). A kunoknál sem ismeretlen, jász női jellemző a bizánci-balkáni eredetű, de már helyi veretekből, „házilagosan eszkábált" kaftánkapocs-párok divatja. **(62. kép)** Hasonlóan térnek el a női fejékek is: a kun hölgyek pártáikat, a jászok sapkáikat, fejkendőiket díszítették rávarrt veretekkel. A gömbdíszes vagy kérdőjel alakú kun és a szőlőfürt-díszes, illetve visszapödört végű jász fülbevalók eredete Bizáncig s annak tágabb peremterületeire (Kaukázus, Dél-Oroszország, Balkán) vezet vissza. A honfoglalás után évszázadokra eltűnő fülbevalónak a magyar divatba való visszatérése a kunoknak és a jászoknak köszönhető.

Pogány szokásként sokszor ott vannak a halottak mellett mindennapi tárgyaik. Ezek köréből is kiemelkednek a jász férfiak keresztvas nélküli, rövid kardjai *(kinzsálok)*, melyek mindig a jobb vállnál (átvetett szíjra függesztve?) kerülnek elő, ahogyan az még a 19. század végén is szokás volt a kaukázusi népeknél. Apróságaikat (kés, borotva, ár, gyűszű, tűtartó, tű, orsógomb, csiholóvas, kova) – kunok és a jászok egyaránt – övükre függesztve, textil-, bőr-, ritkábban „leselejtezett" páncélingek foszlányaiból varrt tarsolyaikban hordták. A díszítetlen jász példányokkal szemben a kun tarsolyokat gyakran gyöngyökkel hímezték ki, melyek közé nyúl-, rókacsontból, halcsigolyákból faragott „*ongon*ok"-at, rontás elleni amuletteket is varrtak. **(63. kép)** Gyakran találunk kutya-, farkas- és disznóagyarakat, olykor csigát a nyakukba fűzve. E talizmánok nyakékként való viselése (időnként kereszttel együtt!) azonban inkább

63. Kun tarsolyt díszítő gyöngyök és öntött bronzcsüngő mellé felvarrt csont amulettek a perkáta–kőhalmi-dűlői szállástemető 140. sírjából

jász vonás: üveg, korall, kaukázusi hegyikristály és nagyméretű, színes pasztagyöngyök, kauri-csigák közé fűzve a nők legnépszerűbb ékességei voltak. A 10–12. századi kaukázusi alán kultúra jellegzetes emlékei a napkorongba foglalt, rituális táncot járó férfiakat ábrázoló bronzcsüngők: legkésőbbi példányai szintén előfordulnak a hazai jász amulettanyagban.

Számos egyéb jel is arra vall, hogy a kereszténység máza alatt aktívan éltek még a pogány hagyományok, különösen a kunoknál. Többször fedezhető fel – titokban, a test alá rejtve – étel adása (juh-, marha-, lócsont), a táplálékként, termékenységi jelképként egyaránt szolgáló tojás mellre helyezése. Magyar temetőkben eddig nem tapasztalt jelenség a gyásznövényként és féregűzőként ismert ürömfű vagy a vérzéscsillapító hatású anyarozs fej alá tétele, csokorban. A halott mellé rakott kosfej, a gazdájával temetett kutya s talán a jelképes lóadásként sírba tett lófogak jelzik a pogánysággal kevert keresztény vallási képzeteket. A jászok esetében e lényegében kettős (pogány-keresztény) hitvilágot külön is színezi a még a kaukázusi (vagy a balkáni?) időszakban jelentkező, ortodox keleti keresztény hatás. Régészetileg ezt elsősorban bizánci mellkeresztek jelzik.

A 15–16. századi kun és jász sírok már alig hordoznak ilyen kulturális sajátosságokat, jelezve, hogy a magyarságba való betagolódás sikerrel megtörtént. A rítusból és a viseletből mindinkább kikopnak az archaikus, pogány vonások. Uralkodóvá válnak a már másfajta felsőruhához való „párizsi kapcsok", új elemek a farkasfogas hímzésű rátétdíszek, a pártaövek. A puha talpú, nomád csizmát vasalt sarkú lábbelire cserélik. A feledésbe merülő hagyományok egyik utolsó „darabkája" a kunok sajátos gyászszíne, a kékes-lila (vagy az a szín, amelyet a több évszázados föld alatti rejtőzés eredményezett). A nagykunsági szállástemetők (Orgondaszentmiklós, Asszonyszállás) 16. századi rétegeiben rendre feltűnnek az ilyen színű ruhamaradványok, a növényi és a geometrikus ornamentikával festett koporsók.

Végezetül még egy kérdés: a kunok és a jászok embertani jellegének problémája. *Bartucz Lajos* korai kísérleteitől eltekintve a szakemberek figyelmét sokáig elkerülte e téma, *Éry Kinga* új eredményei viszont jelentős előrelépést hoztak. Az általa vizsgált perkátai temetőben a kun jelleget az alacsony termet, a rövid koponya, az ún. „europo-mongolid" típusosság számos jele határozta meg.

KÜLÖNBÖZŐ NÉPCSOPORTOK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG VÁROSAIBAN

A középkori Magyarország városai már az urbanizációs folyamatok kezdeteitől számos olyan etnikai csoportnak adtak otthont, amelyek meghatározó szerepet játszottak a városra jellemző tevékenységek bonyolításában és a települési arculat kialakításában. A 11–12. században részben keleti elemek érkeztek, akik főleg kereskedelemmel foglalkoztak: *izmaeliták* (mohamedánok), *örmények* és *zsidók*. A nyugati „vendégek" *(hospesek)* köre részben francia, részben itáliai és vallon területről származott, akiket nyelvük után összefoglalóan latinoknak *(Latini)* neveztek a korabeli források. A helynevekből ítélve a keleti és a nyugati bevándorlók egyaránt megtelepedtek a jelentős uralkodói központokban (Esztergom, Fehérvár, Pest) és a kisebb, később kevésbé jelentős helyeken (pl. Pécsváradon vagy a Hegyalján) is, ahol az áruforgalom mellett új föld- és szőlőművelési technológiák meghonosításában is szerepük volt.

Őket követték – nagyobb számban a 13. század elejétől – a *német* nyelvterület legkülönbözőbb részéről érkező csoportok, akik az északkeleti (szepességi szászok), a délkeleti (erdélyi szászok) és a nyugati határvidék városaiban telepedtek meg nagyobb tömbökben, de egyes családok és kisebb csoportok folyamatosan érkeztek a mind inkább fővárossá váló Budára és más központi fekvésű városokba is. Időről időre olasz vagy itáliai árukat közvetítő dalmát kereskedők is szereztek ingatlanokat a fővárosban és a Délvidéken, de a helyi közösségekbe kevésbé épültek be. A különböző *szláv* népcsoportok (korabeli kifejezéssel tótok) a hegyvidék felől húzódtak a Kárpát-medence belseje felé. Jórészt falvakban telepedtek meg, de a középkor végére a felvidéki városokban is jelentőssé vált arányuk.

A kisebbségben lévő etnikumok jelenléte – ha nem is tudtak saját vezető réteget felmutatni, és ezzel autonóm jogállásukat megalapozni – megmutatkozik számos városunk topográfiájában. Német, illetve magyar többségű városokban Magyar-, Tót-, Olasz-, Örmény utca vagy negyed (szeg) fordult elő, és gyakran rendelkeztek külön plébániával, kápolnával vagy legalább saját prédikátorral a közös plébánián belül. Néhány példa az etnikai alapon szerveződő településszerkezeti egységekre: Esztergomban a Zsidó utca és az Örmény negyed (ez utóbbiak külön kiváltságot kaptak IV. Bélától 1243-ban), Székesfehérváron a Német utca, Vácott a külön német város, Szegeden a Tótutca és a Kunutca, Tata mellett saját önkormányzattal rendelkezett Tóttata.

ZSIDÓSÁG ÉS URBANIZÁCIÓ

A városokban élő etnikai csoportok között a zsidóság különleges helyzetben volt az egész középkor folyamán: bár döntően nyugatról, elsősorban német nyelvterületről vándoroltak be, sok szempontból rokoníthatók a korai orientális kereskedőcsoportokkal, mivel Magyarországon is megőrizték vallási különállásukat és eltérő külsőségeiket az öltözködés, az étkezés és a mindennapi élet más területein. 11–13. századi kereskedelmi tevékenységük is ezt a kelet–nyugati összekötő szerepet mutatja, hiszen már a magyar államalapítás időszakától kereskedtek a Regensburg és a kijevi Rusz közötti távolsági útvonalon. Ugyanekkor szerepet játszottak a pénzverésben, a réz- és nemesfém-exportban is. A 13. század közepétől tevékenységi körük leszűkült, nagyrészt a pénzkölcsönzésre korlátozódott, bár ezen ke-

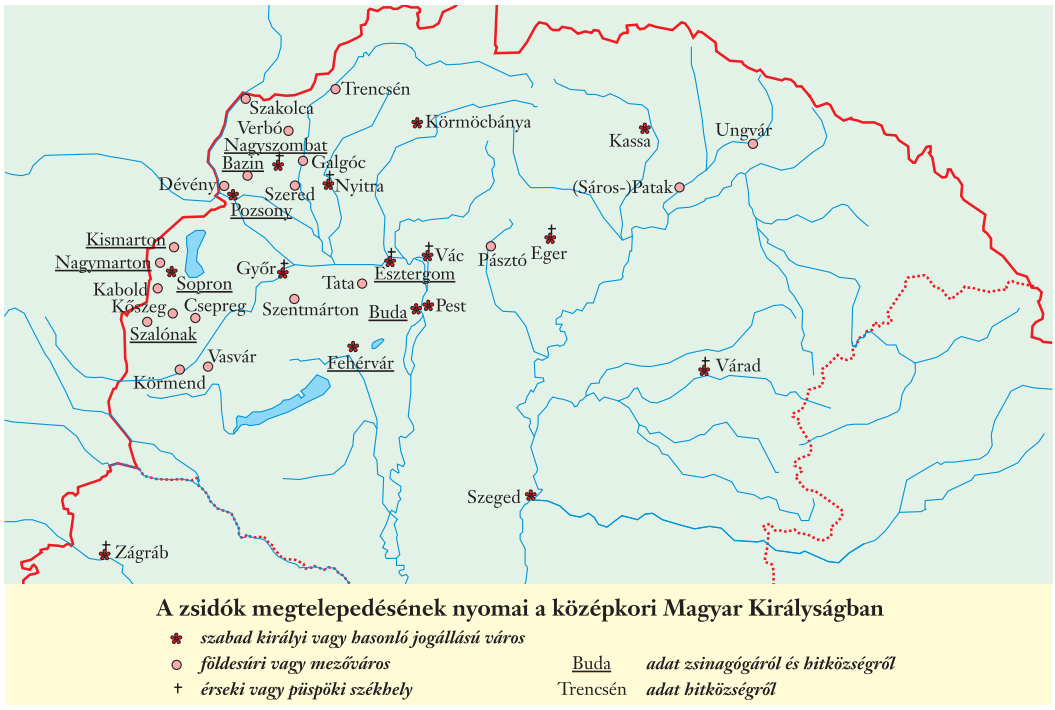

64. A zsidók megtelepedésének nyomai a középkori Magyarországon

resztül zálogként ingatlanokhoz (házak, szőlők, malmok) is hozzájutottak, és vannak adataink kis- és nagykereskedelemről, a tilalmakból következtethetően pedig kézművességről is. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a zsidóság Magyarországon kedvezőbb helyzetben volt, mint a keresztes háborúk óta üldözésekkel sújtott nyugat-európai nagyvárosokban vagy akár a szomszédos osztrák területeken, ahonnan több hullámban menekültek hazánkba. Jogilag közvetlenül az uralkodó fennhatósága alá tartoztak és neki adóztak, ún. kamaraszolgák voltak. **(64. kép)**

Az írott és a tárgyi emlékek alapján a középkori Magyarországon 36 helységben lehet zsidókat kimutatni. Bizonyos mértékig úgy is fogalmazhatunk, hogy a zsidóság jelenléte egy település gazdasági fontosságának fokmérője is volt. Ahol ugyanis a kereskedelmi utak jelentősége csökkent (pl. az 1360-as évektől Vasvár vagy Körmend), ott a későbbiekben zsidók már nem voltak jelen, míg másutt (pl. Kismarton, Pásztó) éppen a késő középkorban, a város jelentőségének növekedése nyomán jelentek meg. Hitközségre vagy zsinagógára utaló adatok eddig Budáról, Pestről, Székesfehérvárról, Pozsonyból, Sopronból, Nagyszombatról, Trencsénből, Esztergomból, Bazinból, Nagymartonból, Kismartonból és Szalónakról ismeretesek. Az adatok pusztulását figyelembe véve Kubinyi András a hitközségek számát 15-20-ra, az ország zsidó lakosságát összesen 3500-4000 főre becsülte.

A zsidóság jelenléte a középkori Magyarországon az építészetben és a tárgyi kultúrában is megmutatkozott, amelynek egy része régészetileg is kutatható. Hangsúlyozott vallási különállásuk miatt emlékeik jobban megkülönböztethetők a többségi keresztény lakosságétól, mint más etnikai csoportok esetében, ahol a nyelvi elkülönülés volt a fő ismérv.

A leggazdagabb hazai emlékegyüttes Sopronban található: két, részben egyidejűleg működő zsinagóga, egy rituális fürdő, egy vendégház, valamint számos sírkő, tovább-

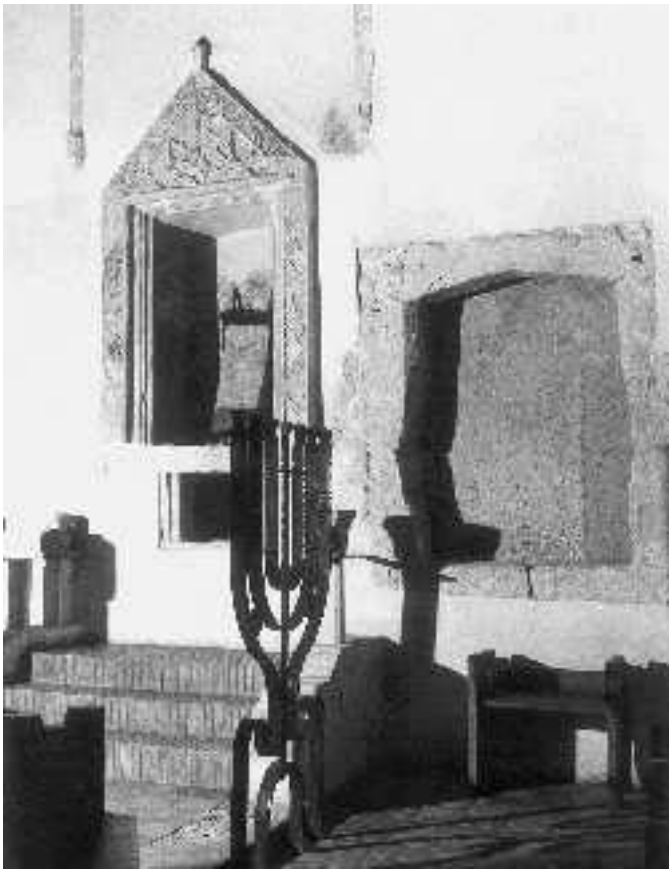

65. A soproni Ó-zsinagóga imaterme az Áron fülkével

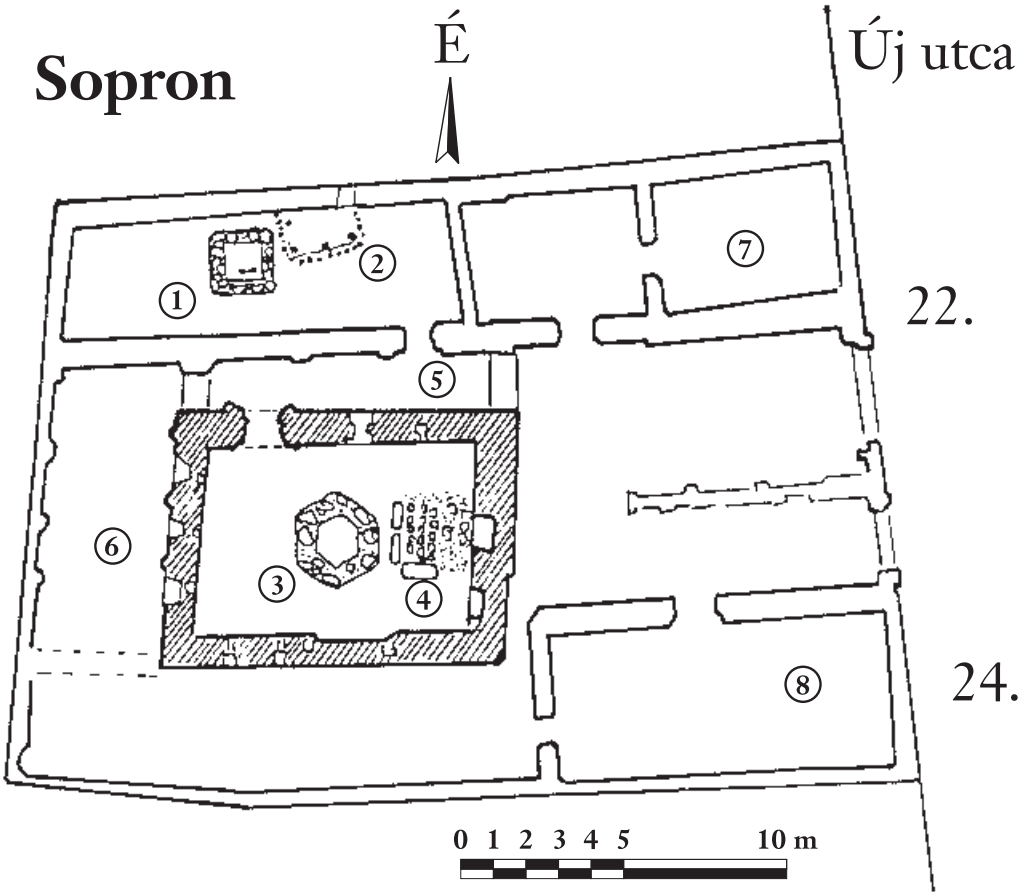

66. A soproni Ó-zsinagóga épületegyüttesének alaprajza.
1. A rituális fürdő;
2. Karólyukak;
3. A bima alapozása a zsinagógában;
4. Áronfülkéhez vezető lépcső és előtér;
5. A zsinagóga középkori folyosója;
6. Asszonyzsinagóga;
7. Ispotály;
8. József zsidó háza

bá a levél- és könyvtári gyűjteményekben több tucat, részben héber betűs, zsidó vonatkozású oklevél és 14 különböző kódex 31 töredéke. Itt a tárgyi emlékek, nevezetesen az Új utca 22–24. házban feltárt, a 13–14. század fordulóján épült zsinagóga megelőzik a zsidókra vonatkozó legkorábbi írásos adatot: Károly Róbert 1324-es, a betelepülést előmozdító privilégiumát. Ez arra utal, hogy a zsidóság legkésőbb a városi kiváltságok írásba foglalásának idején (1277) már jelen volt Sopronban. 1526. évi kiűzésükig folyamatosan éltek itt, zömmel Új utcai házaikban, ami ezért a középkorban a Zsidó utca nevet viselte. A legkorábbi emlék az 1967-ben, egy többször átépített polgárházban feltárt Ó-zsinagóga (építészeti kutatását Dávid Ferenc, a régészeti feltárást Gömöri János, az építészeti rekonstrukciót *Sedlmayr János* végezte). Az épület, a középkori hatósági előírásoknak megfelelően, az utcafronttól hátrébb helyezkedett el: központi része a férfiak elegáns gótikus boltozattal fedett, 6×9 méter alapterületű imaterme volt. **(65. kép)** Ennek keleti falában kora gótikus mérmű- és szőlőmotívumokkal keretelt Áron-fülke őrizte a tóratekercseket, közepén pedig egy hatszögletű emelvény *(bima)* alapjai kerültek elő, ahol a közösség tagjai a tórát felolvasták. E két részlet volt a legfontosabb az épület funkciójának azonosításában, korát az építészeti műformák, a boltozat és a kaputimpanon alapján lehetett megállapítani. A terem padlószintje az utca nívójánál alacsonyabb volt, így is jelképezve a zsoltáros fohászát: *„A mélységből kiáltok hozzád, Uram."* A férfiak terme mögött helyezkedett el a nők jóval kisebb és alacsonyabb imahelyisége, melynek válaszfalán keskeny, vízszintes résablakok engedtek betekintést a férfiak által végzett szertartásokba. A két imaterembe keskeny, gótikus ívekkel tagolt folyosóról nyílt a bejárat. Innen lehetett kijutni a rituális fürdőbe is, mely kővel kifalazott négyszögletes, 1,5×1,5 méter belméretű, kútszerű építmény volt, vízellátását a talajvíz biztosította. A mózesi törvényekben előírt alámerüléshez a vizet falétrán lehetett megközelíteni, s még a törülközőt tartó fapolc is fennmaradt. A fürdőt a 15. század közepén felhagyták, s a környék hulladékával töltötték fel. Az előkerült leletanyag zömmel edényekből és más mindennapi használati tárgyakból állt, megfelelve a város más középkori lelőhelyeiről előkerült tárgyi együtteseknek. A legalsó réteg 14. századi edényei még használat, illetve rituális megtisztítás közben estek a vízbe. A rituális fürdő mellett tisztasági fürdő kádjára utaló nagyobb gödör került napvilágra, a telek utcai frontján elhelyezkedő épületszárny pedig ispotályként és az utazók számára fenntartott szállásként szolgált. A komplexum építészeti kialakítása szoros rokonságot mutat az 1997–99-ben feltárt, 1420-ig használt bécsi zsinagógával. **(66. kép)**

A másik középkori zsinagógát, amely a fent ismertetett épülettel átellenben helyezkedik el, már 1957-ben azonosította az Új utca 11. számú ház renoválása során a kutatás.

Mivel az írásos adatok egyszerre csak egy zsinagógáról szólnak, kezdetben minden említést erre az épületre vonatkoztattak, amit csak az újabb feltárások alapján lehetett helyesbíteni. Valójában ez az épület, amelynek imaterme pontosan azonos méretű az Új utca 22–24.-ben feltárt zsinagógáéval, valószínűleg az egyik leggazdagabb soproni zsidó, Izrael magánzsinagógája volt. Használata 1350 és 1450 közé tehető, tehát párhuzamosan működött a közösség imaházával; utána lakóházzá építették át.

A középkori Közép-Európában több száz zsidó imaház működött, amelyekből alig tucatnyit tárt fel építészeti vagy régészeti kutatás. Közülük négy Magyarországon található: kettő Budán (Táncsics utca), kettő Sopronban. Három ízben építészeti helyreállítására is sor került, tehát a térség zsidó építészetének megismerésében a hitelesen feltárt és a rekonstruált magyar emlékanyagnak igen hangsúlyos szerepe van.

KÖZÉPKORI ANYAGI KULTÚRA – KÖZÉPKORI RÉGÉSZET

Kocsis Edit–Laszlovszky József–Sabján Tibor–Takács Miklós–Tomka Gábor

A középkori írott források csak kevésszer emlékeznek meg a mindennapi életről, és az ahhoz tartozó anyagi kultúráról, különösen az államalapítás utáni első századokban. Emiatt a középkori leletek és azok értelmezése egyre fontosabb szerepet kap a középkori Magyarország rekonstruálásában. A feldolgozásban alkalmazható módszerek szemléltetésére kiválóan alkalmas egy olyan lelettípus, amely nagy számban fordul elő minden ásatáson, vagyis a kerámia. Az agyagművesség felvirágzását a nyersanyag gyakorisága és formázhatósága segítette, a kiégetett tárgyak törékenysége miatt lett a kerámia a régészetben az egyik legfontosabb korhatározó lelettípussá. A történeti korok települési hulladékának el nem bomló része többségében az agyagművesség termékeiből szokott állni. Az agyagművesség termékeinek zöme főző-, tároló-, illetve felszolgálásra alkalmas, asztali edény volt, de agyagból épületelem (falazó- padlótégla, tetőfedő cserép, vízvezetékcső), fűtő-, illetve világítótest (kályhaszem, kályhacsempe, mécses, gyertyatartó), továbbá segédeszközök különböző házi- vagy kézműiparok számára (hálónehezék, orsógomb, szövőszék-nehezék, mézeskalács-nyomóforma, öntőforma, öntőtégely, fújtatókhoz fúvócső stb.), sőt az agyagművességnek volt némi csekély szerepe a gyógyászatban (cserépmozsár, lepárló-, illetve patikaedény) vagy a pénzforgalomban is (cseréppersely vagy kincsőrzésre használt konyhai edények). Van adat továbbá kultikus illetve liturgikus tárgyakra (cserép keresztelőmedence, zarándokkulacs), hangszerekre (cserépcsörgő, -síp), játékokra (miniatűr konyhai edények, állatfigurák, agyaggolyók) és ékszerekre (agyaggyöngy) is. **(67. kép)**

67. Cserép játéklovacska

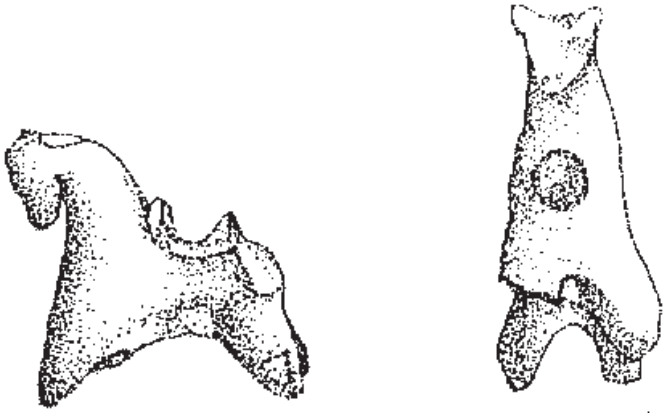

A középkori Magyarországon a vázolt formai-funkcionális sokszínűséget a kézműipar csak a 14. század végén érte el. A római korhoz viszonyítva a 10–13. század edényművessége igencsak fejletlennek tűnhet, a díszedények ritkasága, illetve az edényformázás módja, az ún. hurkatechnika miatt. Ennek ellenére a 10–11. századi Magyarország edényművességében sajátos színfoltot jelent a különböző műhelyhagyományok keveredése. A magyar honfoglalás során olyan fazekasok is érkeztek az új hazába, akik a kelet-európai sztyeppéken ismert edényformákat honosítottak meg, például a fémüst alakját utánzó cserépbográcsot vagy a hengeres nyakú edények bordázott, illetve bordázatlan változatait. Az államalapítást követő évszázad végétől kezdődő korszak edényművessége egységesebb, sőt egyes esetekben kifejezetten egyhangú összképet mutat, talán annak a következtében, hogy az edénykészítés vagy csoportipari keretek közt folyt vagy a falusi kismesterek művelték. E helyzet a 13. század középső harmadában alakul át, amikor Magyarországra egyrészt korábban nem tapasztalt mennyiségben kerül be a nyugati, főként alsó-ausztriai importkerámia, másrészt pedig az edénykészítés helyet kap a városias jellegű települések kézműiparai között is. A 13. század második fele és a 14. század második harmada közé keltezhető edényegyütteseket sajátos kettősség jellemzi: kimutathatók bennük mind a parasztiparosok régi módon előállított termékei, mind pedig a városi kézművesek gyorskorongolt árui. Csak a 14. század legvégén válik általánossá a gyorskorongon formált, csengő hangúra égetett főző-, illetve asztali edények használata.

MESÉLŐ KÁLYHÁK, MÍVES POHARAK. KÉSŐ KÖZÉPKORI KERÁMIA

A 14. század első harmada, közepe után földbe került cserépedény-töredékek a korábbiaktól egyre eltérőbb tulajdonságokat mutatnak. Korongolásuk egyenletesebb, többnyire jobban kiégetettek. Az edényeken egyre ritkábban figyelhető meg az agyaghurkákból történő felépítés: előbb a kisebb méretű, majd a nagyobb edényeket is a fazekaskorongra helyezett agyagtömbből húzták fel a fazekasok. A

késő középkor vége felé a korongról leemelés nyomai is ritkulnak: előbb a poharakon, később a nagyobb cserépedények alján is látható az esetenként dróttal, de gyakrabban zsinórral történő levágás nyoma. A technikai változások egy része a gyorsabban forgó fazekaskorong terjedésével magyarázható.

A cserépedények formái változatosabbakká válnak. A palackok mellett egyre keresettebbek lettek az egyfülű, kiöntővel ellátott kancsók és korsók. Főként a 15. századtól válnak gyakorivá a területről területre változó formájú, gyakran bepecsételésekkel és rátétekkel díszített cseréppoharak, melyek gyakran a fém- és az üvegpoharak olcsó, mégis dekoratív utánzatai. Nagyméretű cseréptálak főként a 15. századtól bukkannak elő. Mindezek a technikai részletek a fazekasság fejlődéséről, a fazekasmesterség növekvő elkülönüléséről tanúskodnak. Különösen érdekesek a fehérre égő cserépből készített kancsók és korsók, melyeket vörös földfestékkel díszítettek. A díszítések változásai sokszor fogódzót nyújtanak az edények korának pontosabb behatárolásában is. Korszakunkban tovább erősödött az Ausztria irányából, főként a dunai kereskedelmi útvonal mentén beáramló import. A jellegzetes formájú, szürke fazekak közül a grafittal kevert anyagúak nagy valószínűséggel az ország nyugati határai felől érkeztek, míg a szürke, esetenként világosabb színű edények között hazai termékeket is feltételezhetünk. Szintén ausztriai eredetűek a Budán nagy számban talált szürke kancsók. Az edények peremén, illetve fülén bélyegzővel beütött vagy késsel bevagdalt mesterjegyek figyelhetők meg, melyek egyelőre a gyártás helyét, később esetleg a műhelyt és a készítés korát is elárulhatják. A 15. század utolsó harmadáig a mázas cserépedények, így a mázas poharak, a serpenyők, esetenként a fazekak sem hazai műhelyekben készültek. Legkorábbi biztosan adatolható, ólommázas edényeket előállító műhelyeink terméke a 15. század második felétől Budán és környékén megjelenő ún. budai vörös áru.

68. A budai ún. „Lovagalakos” kályha

A királyi udvar központjaiban, melyek közül ma elsősorban Buda leletanyaga ismert, előfordultak távoli országok díszedényei: néhány hispániai és keleti majolika is előkerült. Németország több fazekasközpontjából is Magyarországra kerültek magas hőfokon kiégetett kőcserép poharak, ezek azonban a tehetősebb kolostorok, gazdag polgárok, jobb módú nemesek alatti társadalmi csoportok számára szinte hozzáférhetetlenek maradtak. Morvaországból nagyobb számban hozták be a bizarr kinézetű, rücskös felületű losticei poharakat, melyek kisebb mezővárosok módosabb lakóinál is előfordultak. Mátyás korától a királyi udvarban előszeretettel használták az itáliai ónmázas kerámiát, a majolikát is. Félkész és rontott majolikatárgyak alapján feltételezhető Budán Mátyás-kori, Pécsett Jagellókori majolikaműhely. A korszak végén török import kerámiatárgyak is felbukkannak.

A kerámialeletek másik nagy csoportját cserépkályhák maradványai alkotják. A kályha eredete Svájcba vezethető vissza, és Magyarországra a kályha már kifejlett formájában jutott el, valószínűleg a Duna völgyén keresztül. Az első szemeskályhák már Károly Róbert korában megjelentek, s a század közepén, Nagy Lajos király palotáiban már szebbnél szebb csempés kályhák álltak. Változatos mintáin a korszak udvari-lovagi kultúrájának jelképeit találhatjuk: elsősorban a főúri reprezentáció 14. században elterjedő eszközét: a címert, valamint a palotát, a lovagot, a királyt. Nem hiányoznak az érdekességek, az egzotikumok sem: fantasztikus állatalakok, szörnyek. Különös, hogy Szent György lovagon kívül a szentek, az egyházi jelképek csak a korszak végén váltak gyakoribbakká. Végigkíséri viszont a korszakot a gótikus kőrácsok cseréputánzatainak a kályhákon történő szerepeltetése. A „lovagalakos kályha” köréhez köthetők a magyarországi gótikus cserépkályha-művészet csúcsteljesítményei. **(68. kép)** A 15. század közepe, második fele táján működő műhely finom fehér agyagbevonatot használt a mázak alatt, hogy a zöld és a barna színek még tüzesebben csillogjanak. A rendkívül aprólékosan kidolgozott figurák előképei bizonyára egykorú grafikák lehettek.

NAGY LAJOS-KORI KÁLYHA VISEGRÁDRÓL

Visegrádon a korai kályhák egyik jelentős képviselőjét sikerült rekonstruálni a palota területén folyt ásatások során előkerült töredékekből. Készítői külföldről érkezhettek, mert a kályhán – a későbbi darabokkal ellentétben – még semmi sem utal a királyi megrendelő személyére, pedig a műhely a budai palotába is készített kályhát. A csempékre igen jellemző a részletek aprólékos, gondos kidolgozottsága mind a domborműves csempéken, mind a fülkés csempékbe állított kályhaszobrokon. Ez később kikopott a kályhásság gyakorlatából. A csempék egyedi kidolgozása, a beszurkálásokkal való utólagos díszítés és az apró részletek eltérő mázszínekkel való kiemelése ugyanis túl időigényes volt, és a kis minták nem tudtak eléggé érvényesülni a kályha egészét tekintve. Erre a visegrádi kályhára – ahogy a korai gótikus kályhákra általában – a hármas tagolású felépítés volt jellemző. A tűzteret egy téglatest alakú rész foglalta magában, mely négyzetes előlapú, mély hátrészű csempékből épült fel. A kályha felső részét téglalap alakú, sekély mélységű csempékből rakták össze henger vagy sokszög alakban toronyszerűre, de gyakori lehetett a soronként felfelé szűkülő forma is. A kályhák tetejét sárból tapasztott kupola zárta le, melyet sokféleképpen díszíthettek.

A kályhacsempék negatívba préselve, a hátrészeket hozzájuk szabva, sorozattermékként készültek. A kályhák különböző részein az egyes csempetípusokból bizonyos számú, azonos méretű darabra volt szükség. Egy bizonyos formájú és méretű csempéből is általában többféle mintájút alkalmaztak egy kályhán, de még így is szép számmal akadtak azonos mintájú darabok. Ez nagyban elősegíti a csempék rekonstruálását, mivel különböző csempék azonos mintájú darabjait egymásra helyezve összerajzolható az eredeti csempe mintája, kiszámolható a mérete. S ha sikerül minden alapvető csempeformát és azok méretét meghatározni, kísérletet lehet tenni az egykori kályha felépítésének rekonstruálására.

A visegrádi királyi palota fent említett kályhája esetében sajnos a kályha alapja nem állt rendelkezésünkre, így *Sabján Tibor*ral, a rekonstrukció elkészítőjével együtt csak a csempék elemzésére támaszkodhattunk. A kályha alsó részének töredékei közül egy fiókáit a vérével tápláló pelikánt ábrázoló csempének sikerült meghatározni a szélességét két különböző töredék egymásra fektetésével. **(69. kép)** Így adott volt a négyzetes csempék mérete. Érdekesnek bizonyult egy áttört, négykaréjos mérművű csempetöredék, amelyhez dongás hátrész kapcsolódott, ami inkább a téglalap alakú, fülkés csempéknél jellemző, miközben az előlap mintája négyzetes formát feltételez. E kettősség alapján ezeket a csempéket a kályha alsó és felső része között, egy átvezető sorként helyeztük el. Ennek az ún. „kályhavállnak" a felső rész súlyának jobb elosztásában, az alsó részre való átvezetésében, valamint a kályha harmonikusabb, tetszetősebb felépítésében volt szerepe. A felső rész téglalap alakú, fülkés csempékből épült fel. Ezen kívül

69. A fiókáit vérével tápláló pelikános csempe: a visegrádi Anjou-kori kályha

még két fülkés csempesor volt, a fülkék belsejében szabadon mintázott kályhaszobrokkal. Az oromcsempék mögött, a kályha kupoláján pedig elhelyeztük az ide tartozó, díszítő kályhaszemeket.

GÓTIKUS KÁLYHÁK ÉS HATÁSUK A NÉPI KÁLYHÁSSÁG FEJLŐDÉSÉRE

Zsigmond király uralkodása kezdetén folytatta Nagy Lajos király megkezdett visegrádi palotaépítkezéseit, de a terveket alaposan megváltoztatva egy teljesen új palotaegyüttest emeltetett. A Nagy Lajos-kori épületek lebontásával azok kályhái is megsemmisültek, és az új épületekbe új, modernebb kályhák kerültek. Zsigmond hosszú, ötven éves uralkodása idejéből két, egymást váltó kályhaperiódust tudunk megkülönböztetni a palotában: az első kályhák a palota elkészülte után, a 14–15. század fordulója táján kerültek felállításra. A második korszak kályhái pedig a 15. század első harmadában, de mindenképpen 1408, a Sárkányrend megalapítása után készültek, mert ezt a jelvényt már ábrázolták egyes csempéken. Ez utóbbi kályhák sokáig, az 1470-es évekig álltak a palotában, csak a Mátyás-kori átépítéskor cserélték újakra őket. Ebből a korszakból származik egy leletegyüttes, amely egy ilyen késő Zsigmond-kori kályha kidobott maradványait foglalta magában. A csempetöredékek egy törmelékrétegben feküdtek az északnyugati palota északi szárnyának nyugati homlokzata előtt, itt tárta fel őket Szőke Mátyás 1972-ben. A kályha eredetileg ebben a palotaszárnyban állhatott, s elbontása után maradványait

egyszerűen kiszórták az ablakon át az utcára. A kidobott töredékek között egy Zsigmond-kori kályha felépítésének minden szerkezeti elemét megtaláltuk, így kísérletet lehetett tenni a kályha rekonstruálására is.

A kályha alsó, a tűzteret körülölelő, négyszögletes része négyzetes, domborműves előlapú, mély hátrészű csempékből épült fel, mégpedig úgy, hogy ezeket soronként fél csempe szélességgel eltolva, „kötésben" rakták egymás fölé. A falhoz befutó részeknél ezért félcsempékre is szükség volt, a sarokéleknél pedig összeépített sarokcsempéket használtak. A kályha „vállát", vagyis a felső, toronyszerű részhez való átvezetést itt is négyzetes, áttört előlapú csempék sorával oldották meg. Ezeknek a csempéknek volt azonban egy különlegességük, amely csak még jobban alátámasztotta a vállrészen való elhelyezésüket. A csempék egy részén egy, az oldalkerettel egybeépített, háromszög átmetszetű toldalék volt megfigyelhető, amely rátakart a mellette elhelyezkedő csempe keretére is, ezért ezeket nem is lehetett volna beépíteni a kályha alsó részébe. A vállrészen viszont egy sorban, nyolcszög alakzatban lehetett őket elhelyezni, részben az alsó rész oldalfalaira támaszkodva, részben áthidalva a kályha sarkait. A toldalékok így a megtöréseknél a nagyobb, a tapasztással kitöltött hézagokat takarták el. A kályha felső, sokszögletű, felfelé soronként picit szűkülő részét nagyméretű, téglalap alakú, áttört előlapú csempékből rakták. A kályha tetejét háromszögletű oromcsempék sora zárta le. Előkerültek a kályha tetejét lezáró sárkupolába beépített kerek kályhaszemek töredékei, valamint a csúcsdísz csekélyke maradványa, de ez utóbbit sajnos nem lehetett rekonstruálni.

A fentiek alapján megcsináltuk a kályha részleges rekonstrukcióját. amely tömegében, szerkezetében, színösszeállításában és harmóniájában érzékeltetni képes, hogy milyenek lehettek a Zsigmond-kori palota termeit fűtő és ékesítő, reprezentatív kályhák.

A kályhák használata a királyi udvar környezetéből korán továbbterjedt, s a 14–15. század fordulója táján már a kolostorokban, a várakban és a városi házakban is gyakran előfordultak. A kályha gyors terjedésének titka olcsóságában, könnyű előállíthatóságában, kényelmességében rejlett, valamint abban, hogy jól szolgálta a kárpát-medencei időjárási viszonyokat. A 15. század második felétől már a vidéki nemesség otthonaiban, a paplakokban, majd hamarosan a parasztság házaiban is megjelentek a kályhák. Természetesen ezek olcsóbb és egyszerűbb kivitelű darabok voltak, a kályhacsempéket, illetve a könnyen korongolható szemeket helybéli, kevésbé tanult és szerényebb eszközökkel, negatív készlettel rendelkező kályhások is el tudták készíteni, és a kályhák funkciójukban, felépítésükben, formai megoldásaikban alapvetően sok mindent megőriztek gazdagabb kivitelű mintaképeikből. **(70. kép)**

Ezeknek a kályháknak a felépítésében hasonló szabályszerűségek figyelhetők meg, mint a reprezentatívabb gótikus kályhákon. A kályhák hármas tagoltsága általában itt is érvényesül. A négyszögletes alsó részt felépítő szögletes tálakat itt is kötésben rakják fel – így szilárdabb a kályha. A kiemelt részeken, többnyire az alsó sorban domború mintás csempéket is beépíthetnek. A sarokelemek kiképzése, elkészítése is megfelel a sarokcsempék összeépítési elveinek. Gyakori díszítés a sarokélek fonatdíszekkel való ki-

70. Kályha-rekonstrukció Külsővatról, 15. század vége

71. Kályha-rekonstrukció Szentkirályról, 15. század

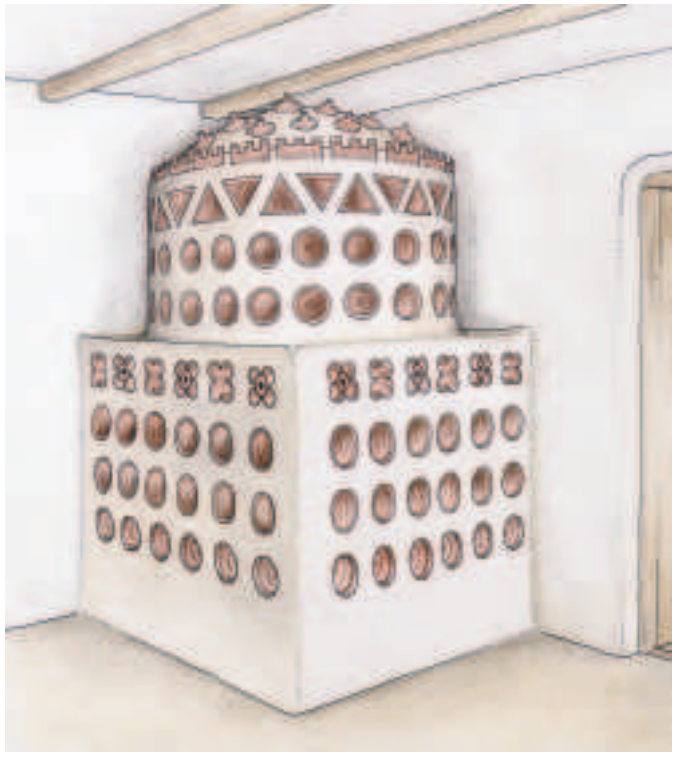

emelése, mely lehet a sarokcsempe része vagy sártapasztásból készített díszítés is. A négyszögletes tálakat készíthetik valamilyen áttört előlappal is, ezek helye vállrész vagy az alsó rész felső sorában lehetett. Ritkán, de előfordulnak fülkés csempés megoldások a felső részen, de jóval gyakoribb a tál alakú szemekből rakott felső rész. Jellegzetesek a háromszögletű, áttört előlapú oromcsempék, melyek felül valamilyen gombban végződnek, néha emberfej alakúra formázzák őket. Népi kályháinkon gyakori a háromszögletű szemek zárt, fogazott soros beépítése is a felső részbe. Legalább ilyen sűrűn találkozunk paraszti kályhákon párták használatával, ennek is megvannak az előzményei már a 14. századtól, de jó példa erre a visegrádi Fellegvár Mátyás-kori szemeskályhájának szép pártadísze is. Megmaradt hagyományként a kupolában beépített hagyma alakú kályhaszemek divatja is. **(71. kép)**

Az alföldi bögrés kályhák elrendezésében is hasonló rend ismerhető fel, noha a tapasztott falú kemencékbe beépített kerek szemek nagyobb szabadságot engednének. A kerek szemek itt is sorokba rendeződtek, a sarkokat sekély tálkák sora díszíthette. A kerek, de áttört előlapú vagy négykaréjos szemek a vállrész közelében, az alsó test felső sorában lehettek. A háromszögletű, áttört előlapú, felül gombos oromcsempék itt is nagyon népszerűek, de gyakoriak a párták és a kupolába épített hagymadíszek is. Ezek a paraszti kályhák igen sokáig, az Alföldön a 18. századig, a Nyugat-Dunántúlon szinte a 20. század elejéig őrizték leegyszerűsített formában azokat az elemeket, amelyek a kályhák kialakulása, meghonosodása idején még a reprezentatív, gótikus kályhák sajátosságai voltak, miközben a főúri kályhák a reneszánsztól kezdve megváltoztatták formáikat, követve a mindig aktuális divatot.

MÁTYÁS-KORI KÁLYHA A VISEGRÁDI PALOTÁBÓL

A visegrádi királyi palota északnyugati szárnyában folyó ásatások során, az utcai szárnyban 1986-ban nagy mennyiségű Mátyás-kori kályhacsempe-töredék került elő. Amikor 1991-ben sor került a teljes helyiség feltárására, egy Mátyás-kori kályha teljes omladéka került elő. A kályha eredetileg a nyugati szárny emeletének északi helyiségében, egy 8,5×8 méteres terem délkeleti sarkában állt, s a palota lassú, végső pusztulása során, a boltozat beomlása után zuhant be a földszintre, ahonnan most előkerült. **(72. kép)**

A csempetípusok összeválogatása után egy szépen megkomponált, változatos típusokat felvonultató kályha képe kezdett kibontakozni, amely részletmegoldásaiban már több helyen eltért a korábbi kályháktól. Jellemző az architektonikus részletek különös gonddal való kidolgozása. Ez mindjárt a lábazatnál elkezdődik, amelyet egy négyzetes, díszített csempelap-sorral borítottak. Fölötte helyezkedett el a henger- és horonytagokkal tagolt lábazati párkánycsempe-sor. Efölött következett a nagyméretű, téglalap alakú alsó rész, melynek szembenéző oldalát 5 csempe szélességűre, a két oldalsót pedig 7 és fél csempe szélességűre rekonstruáltuk. Az alsó rész csempéi két nagy csoportba oszlottak. Az egyikhez egy négyzetes, zárt előlapú csempe tartozott oroszlános ábrázolással, valamint egy eddig ismeretlen félcsempe-típus. Felettük fülkés csempék sorakoztak, belső oldalukon préselt díszítéssel: egy kiterjesztett szárnyú angyal különböző címereket tart. A sarkokon ezekből a csempékből és egy fülkés, virágmintás, felezett méretű típusból összeépített sarokcsempék sorakoztak. A sarokélt üres szobortalpazat és baldachin díszítette. Kivételt képeztek az alsó rész két felső sarkának sarokcsempéi. Ezeket két egész méretű csempéből építették össze, kiálló, felső sarkukat lecsapták, és oda egy körbevágott, díszítetlen pajzsot tartó angyalt illesztettek úgy, hogy az angyal szárnyai a csempe teteje fölé emelkedtek. Az angyal alatti sarokél-darabra pedig egy kis Gábriel szobrocskát illesztettek.

A felső részen téglalap alakú, fülkés, belső oldalán domború mintás csempék sorakoztak, melyeknek egy része egyenes, más része íves alaprajzú volt. Ebből következik, hogy a felső rész ovális alaprajzú lehetett. A csempék négy típushoz tartoznak. A felső részt egy indafüzérrel díszített koronázó párkány zárta le, de ezek alatt félhengeres profi-

72. A visegrádi Mátyás-kori kályha rekonstrukciója

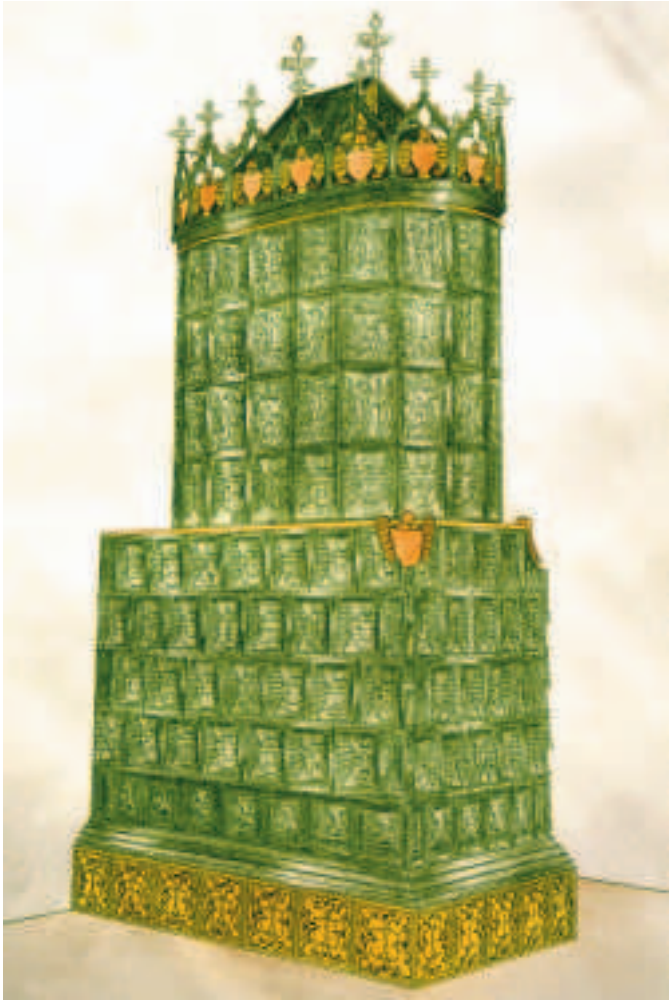

lú szegélyelemek is voltak. A párkányok és a szegélydarabok között voltak íves és egyenes alaprajzúak is. A kályha tetejét tapasztott tetőzet zárta le, amely előtt oromcsempelapok sora húzódott ugyancsak címert tartó angyalokkal, tetejükön plasztikus keresztvirágokkal. A sártető felső részét téglalap alakú és háromszögletű csempelapokból összeállított tetőzet díszítette.

Külön figyelmet érdemel a kályha színezése is. A kályha alapszíne zöld, de a lábazat csempelapjainál, a felső rész szegélycsempéinél, a tetőcsempelapoknál és az oromcsempe angyalainak szárnyain barnássárga mázszínt alkalmaztak. Ugyanakkor az alsó rész sarokcímerein és az oromcsempe címerpajzsain mázatlanul hagyták a felületeket, a tetőzet keresztvirágait pedig fehér angóbbal vonták be. Ez a kályha egyes készítéstechnikai megfigyelésekkel bepillantást enged bizonyos műhelytitkokba is. Az angyalos csempéken például jól meg lehetett figyelni, hogyan szabtak össze különböző darabokból csempéket, és egy-egy motívumot hányféle képpen tudtak felhasználni. Az angyalos, fülkés csempékből a negatívba préselés után – levágva az angyal ruhájának alját, és így illesztve hozzá a tetőt és az alsó lapot, rövidebb csempét tudtak készíteni. Nem készítettek minden címervariációhoz sem külön csempe negatívot. Az eredeti angyalos negatívban a dalmát címer szerepelt. A többi címerváltozatos csempe úgy készült, hogy kiégetés előtt a csempéből kivágták a dalmát címert, s egy másik, külön negatívból préselt címerpajzsot illesztettek a helyére. Az angyalt felhasználták az oromcsempénél is: az eredeti negatívból kinyomott pozitívot illesztették az oromcsempe keretének modelljébe, miután a címerpajzsot simára faragták. Ezért lehetséges, hogy az oromcsempe angyalai teljesen ugyanolyan formájúak, de kisebbek, mint a fülkés csempéken. S az oromcsempe angyalos motívumát használták fel újra a sarokcsempék címerdíszénél is.

A kályhán szereplő címerek sok fejtörést okoztak. Egy részük magyar vonatkozású és Hunyadi Mátyáshoz köthető, más címerek Habsburg-tartományokat vagy városokat jelképeznek. Ezek egy részére Mátyás igényt formálhatott ugyan, de szerepelnek olyan távoli területek címerei is, melyek birtokba vételére a királynak esélye sem lehetett. Egyelőre rejtély, miért pont ezek szerepelnek a kályhán, és miért hiányoznak más, Mátyás birtokaihoz, hódításaihoz jobban kapcsolódó címerek.

ADDIG JÁR A KORSÓ A KÚTRA…

A címben idézett közmondás első része azért került egy régészeti témájú könyvbe, mert középkori ásatásainkon sok esetben kerülnek napvilágra kutak és az azokban felhalmozódott gazdag leletanyag. Az ezekben talált kerámialeletek vagy más hétköznapi tárgyak azonban nem csupán mint a korabeli anyagi kultúra részei érdekesek, hanem azért is, mert bepillantást engednek a történelem mély kútjának más rétegeibe is, például a hétköznapi szokásokba.

Már a II. világháború után folytatott budavári régészeti kutatások során is kiemelkedő jelentőségre tett szert egy-egy budai polgárházhoz tartozó kút és az abban megtalált, sokszor egészen kivételes tárgyak sokasága. Először kerültek felszínre nagyobb számban középkori fa tárgyak, amelyek különben nem maradtak meg a talajban. A régész ásója korábban nem talált ilyeneket, és csak a kutak nedves betöltése, iszapos rétegei őrizték meg számunkra ezeket a korabeli életben fontos fából, bőrből és más szerves anyagból készült tárgyakat. A budai kutakból kikerült tárgyak sokfélesége azért is volt fontos a régészek számára, mert a róluk összegyűjtött információkat egymással összevetve pontosabb kormeghatározást, kronológiát tudott felállítani Holl Imre a viszonylag egyszerű, de a hétköznapi életben fontos szerepet játszó tárgyak esetében is. A budai kútfeltárásokat sok újabb, hasonló építmény régészeti ásatása is követte.

Miklós Zsuzsa egy középkori kolostor kútjának feltárása kapcsán főként a kút föld feletti részének szerkezetére vonatkozóan nyert fontos adatokat. Sikerült rekonstruálni azt a faszerkezetes kútházat, amely egyszerre nyújtott védelmet és biztosította, hogy a kútból biztonságosan lehessen a vizet felhúzni.

Visegrádon a ferences kolostorban került feltárásra egy nagyméretű, szépen megmunkált, belső oldalukon ívesre faragott kőtömbökből épített kút. A kerengő-udvar köze-

73. A visegrádi ferences kolostor kútja

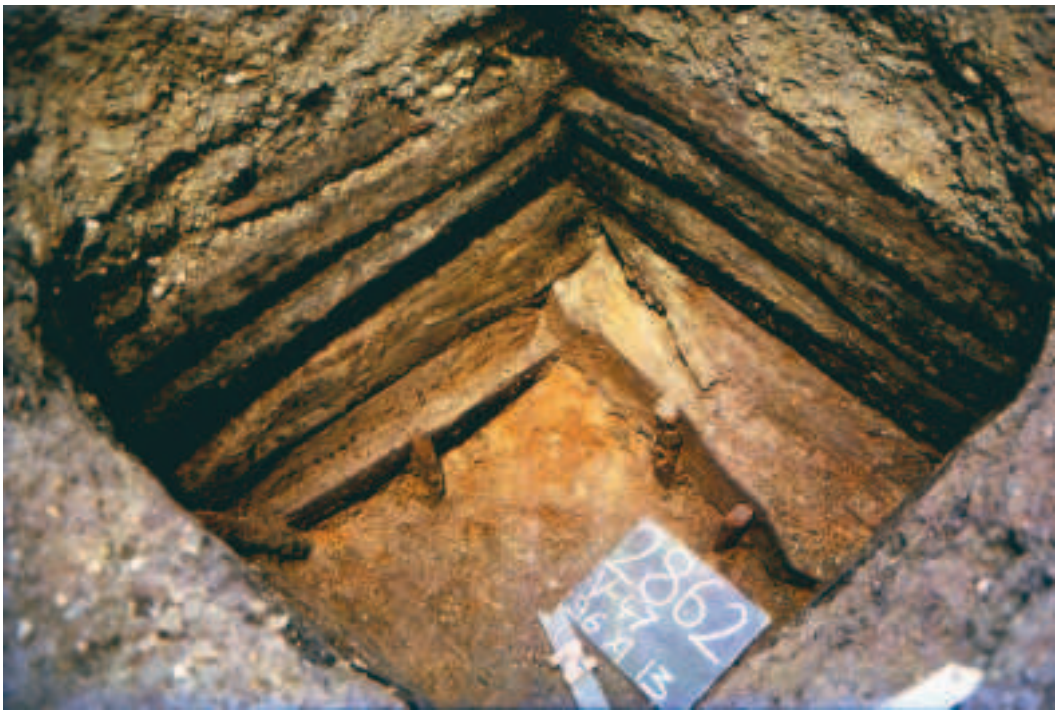

74. Kút boronaszerkezete a feltárás során, Muhi

pén feltárt kút – előzetes várakozásainkkal ellentétben – nem tartalmazott gazdag kerámia- vagy faanyagot, s az iszapban megmaradó, a természettudományos vizsgálatok szempontjából nagyfontosságú apró szerves maradványokban (pollen, mag, növényi maradványok) sem volt különösen gazdag. Kiderült, hogy ebben az esetben a kút megszüntetése, betömése sietett a régészek segítségére. Valamikor az újkor folyamán, amikor már a kolostor a török kori pusztulás nyomán romokban állt, meg akarták szüntetni a kutat is. Így viszonylag rövid idő alatt betömték a közelben legkönnyebben beszerezhető anyaggal, a kolostor romjai között heverő apróbb és nagyobb kövekkel. Ezek a kövek csak kisebb számban voltak formátlan, egyszerű falazó kövek, a 20. század régészeinek örömére legnagyobb részük a ferences kolostor gótikus épületének szépen kifaragott részletei voltak. A köbméternyi anyagból boltozati bordák, zárókövek, oszloptöredékek és még sokféle faragvány került elő, lehetőséget nyújtva arra, hogy az épület építészeti rekonstrukciójához ezeket a leleteket is felhasználjuk. **(73. kép)**

75. Kútleletek Muhiról

A közelmúlt legfontosabb kútlelete szintén a budai várhoz kapcsolódik. A legfrissebb ásatások kiemelkedő leletei közé tartozik az a több méter hosszú kárpit, amelyet valamelyik Anjou uralkodó címerei díszítenek. A feltárás során nem is lehetett sejteni, hogy a kútban talált, formátlan, iszapos tárgy egy kivételes leletet rejt magában, olyat, amilyen még nem került elő hazai ásatásokon és amilyet egyetlen magyar múzeumi gyűjtemény sem őriz. Ez a csodás lelet azonban csak egyike annak a sok-sok szerves anyagú tárgynak, amely előkerült ebből a most megtalált kútból.

Visszatérve tehát az alcímben idézett közmondáshoz, a legtöbb új ismeretet a Muhi körüli feltárások adták. A középkori mezővárosban nem tartozott minden udvarhoz kút, egy-egy településrész közösen használta a főutca valamelyik oldalán elhelyezkedő kutat. Valószínűleg jelentős befektetés és nem éppen veszélytelen vállalkozás volt egy ilyen elkészítése. Ez utóbbit nem csak a modern kor kútásóinak elbeszéléséből tudjuk, hanem minden olyan régész is megtapasztalhatta, aki már vállalkozott középkori kút feltárására. A Muhin előkerült kutak jól mutatták, milyen módon készültek ezek az építmények. A felül agyagos, alul sóderes talajba nagyméretű kerek gödröt ástak, amely lenyúlt a négy-öt méteres mélységben jelentkező vízszintig. A kiásott munkagödör 4-5 méter átmérőjű volt, és ebbe ácsolt fa kútbélést készítettek, amely négyszögletes, és 1-1 méter oldalhosszúságú volt. Ez az ácsolt szerkezet került elő a feltáráson, legalábbis abban a mélységben, ahol a talaj nedvessége megőrizte számunkra. **(74. kép)** A kút legalsó részében különféle vízszűrő szerkezeteket alkalmaztak, egy esetben pedig egy már nem használt hordót találtunk benne. A hordó faanyagának vizsgálata azt mutatta, hogy Lengyelországban készíthették, és eredetileg talán heringet tároltak benne. Így kerülhetett mint kereskedelmi áru Muhiba, ahol tartalmát elfogyasztva mint faanyagot hasznosították. A kutak faanyaga arra is lehetőséget adott, hogy évgyűrű-vizsgálatok segítségével meghatározzuk korukat vagy legalábbis azt, hogy a feltárt kutak egymáshoz viszonyítva mely időben voltak használatban. Jól mutatta ez a vizsgálat, hogy a feltárt kutak időben hogyan követték egymást, vagyis a településrész lakói egy-egy kút megrongálódása vagy elkoszolódása esetén hogyan készítettek újabb kutat. Ezt az időbeli eltérést a kutakból előkerült leletanyag is bizonyította. Tucatnyi ép vagy alig sérült edény, némely esetben fémtárgy került elő. Ezek vízhordó vagy vízmerítő edények voltak, amelyeket valamely kútra járó mezővárosi lakos ejtett a vízbe, és így maradtak meg viszonylag épen számunkra. A kerámia alapvetően két csoportra oszlott: a nagyobb méretű kancsókra vagy palackokra (sajnos az utóbbiak szűk nyaka a legtöbb esetben le volt törve), míg a másik csoport kisebb bögrékből állt. A palackoknál néhány esetben azt is meg lehetett figyelni, hogy az edények oldalán egy-egy lyuk volt, megkönnyítve az edény vízbe merítését. **(75. kép)** Ezek az edények tehát arra szolgálhattak, hogy iváshoz vizet merjenek velük, de az is lehet, hogy a kisebb bögrék éppen azért kerültek a kútba, mert a kis ivóedények könnyen bepottyantak. Nagy mennyiségű víz kihúzásához nagyobb vödröt használtak, amelyet gémszerkezetre akasztottak. Ennek cölöplyukát meg is találtuk az egyik kútnál. Visszatérve a címben idézett mondáshoz, Muhin tehát inkább a palack járt addig a kútra, amíg bele nem esett.

TÖRÖK KORI RÉGÉSZET – KORA ÚJKORI RÉGÉSZET

Laszlovszky József

Hosszú időn keresztül az volt az általános elképzelés, hogy a középkort követő időszakokban már olyan nagy számú írott és képi forrással rendelkezünk, hogy nincsen szükség a régészeti módszerek alkalmazására ahhoz, hogy megismerjük e korok történelmét. Eleve kérdésesnek tűnt, hogy alig 200-300 évvel ezelőtti időszakról a régész ásója valami olyat tudna felszínre hozni, amiről nem tudunk, hiszen sokunk képzeletében ezek az időszakok ha nem is nagyszüleink, de valamely nem olyan távoli ősünk életének kora. Az 1960–70-es évektől kezdődően azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy igen is tud újat mondani a régészet is. Angliában például az ipari forradalom korai építményeinek egyre gyorsabban pusztuló vagy végleg eltűnő emlékei iránt nőtt meg az érdeklődés. Ezek műemléki vagy régészeti kutatása módszereiben nem sokban tér el a korábbi időszak vizsgálatától, mégis egészen más történeti kérdésekre képes választ adni. Az épületrégészetben is egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy egy épület teljes megértéséhez ugyanúgy hozzátartozik utolsó egy-két évszázados sorsának bemutatása, mint ahogy a korábbi századok során létrejött részleteinek feltárása. Mindezek a folyamatok együttesen azt eredményezték, hogy ma már szinte mindenütt elfogadott tudományterület a középkor utáni időszakok *(postmedieval)* régészete vagy más elnevezéssel élve a történeti korok, illetve a kora újkor, az újkor archeológiája.

Magyarországon ez a folyamat sok tekintetben eltérően zajlott le. A magyar középkort követő török kor emlékeinek építészeti-régészeti kutatása nagy hagyományokra tekint vissza, a nyugati kultúra számára furcsa török egyházi vagy világi épületek közvetlenül a visszafoglaló háborúk után felkeltették az építészek figyelmét. Jóval később ugyan, de még mindig viszonylag korán kezdték régészeti módszerekkel kutatni a korszak török anyagi kultúráját. A török hódoltság magyar emlékeinek vizsgálata csak évtizedekkel később, sok esetben csak a közelmúltban indult meg. Ez alól csupán a falukutatások jelentenek kivételt. Éppen a magyar faluhálózat török kori pusztulása tette lehetővé, hogy már a második világháború előtt ilyen korú települések feltárására sor kerüljön. A műemléki kutatások is fontos elemét képezik a folyamatnak, például a 16–17. századi kastélyok épületrégészeti vizsgálata hozott fontos eredményeket. Mindezek a kutatási irányzatok azonban csak az utolsó évtizedben kezdtek összeolvadni, és valójá-

ban most vagyunk tanúi annak, hogy Magyarországon komplex kora újkori régészet jön létre, magában foglalva a török kori régészetet is. Ennek bizonyítéka az is, hogy külön oktatási ágként megjelent az egyetemi képzésben, valamint az, hogy egyre több doktori disszertáció választja témaként ennek a kornak a régészeti kutatását. Az sem véletlen, hogy ezek között sok foglalkozik a kora újkori kerámia feldolgozásával. Ez az emlékanyag sokáig a régészet és a néprajz határmezsgyéjén helyezkedett el, de ma már világos, hogy más korokhoz hasonlóan sem képzelhető el a kora újkor régészeti feldolgozása pontos kerámiatanulmányok és kronológia nélkül. Mindez pedig egyre világosabbá teszi, hogy a 16–17., sőt a 18. század történeti kérdéseinek vizsgálatakor sem lehet már mellőzni a régészeti forrásanyagot és az erre épített kutatási eredményeket.

A TÖRÖK HÓDOLTSÁG KORA

Kovács Gyöngyi–Tomka Gábor

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése nyomán Magyarország középső harmada – közel 150 évre – egy idegen világ része lett. A hódító katonaság etnikailag elsősorban a balkáni népekből kapta utánpótlását, így Magyarországon a török uralomnak kulturális tekintetben a balkáni – mindenekelőtt bosnyák, illetve szerb – formája jelent meg. A törökök és a törökkel együtt érkező különböző balkáni csoportok Magyarországon kisebb-nagyobb várakban és városokban éltek, falvakban csak ritkábban, elsősorban a Dél-Dunántúlon telepedtek meg. A magyarországi török kultúra, építészet, kézműipar így alapvetően várakhoz, városokhoz kötődött. **(76. kép)**

A magyarországi török építészet jellegét a tartomány kiemelt katonai funkciója és a tartós itt-tartózkodásra való törekvés határozta meg. A hódoltság peremén erős végvári rendszer épült, a városokban feltűntek a muszlim vallás épületei. Mind a katonai, mind az egyházi és világi építészet területén kettősség mutatkozott. A török egyrészt a már meglévő magyar várakat, illetve az álló középkori épületeket alakította igényeinek és a követelményeknek megfelelően, másrészt újat alkotott: új erősségeket, egyházi és polgári épületeket emelt. A keresztény városalapokon jellegzetes muszlim városok születtek, egy-egy nagyobb *dzsámi* köré városrészek (*mahallé*k) szerveződtek, fürdővel, *medreszé*vel (muszlim iskola), *imaret*tel (szegénykonyha), *türbé*vel, csorgókutakkal és egyéb építményekkel.

A régi épületek felhasználásáról, átalakításáról sokszor csak a régészeti, műemléki feltárások során napvilágra kerülő, csekély építészeti részletek vallanak. Ilyen például a pesti Belvárosi plébániatemplom gótikus szentélyének délkeleti falában kialakított *mihráb* (az imádkozás irányát jel-

76. A török hódoltság kiterjedése 1568-ban

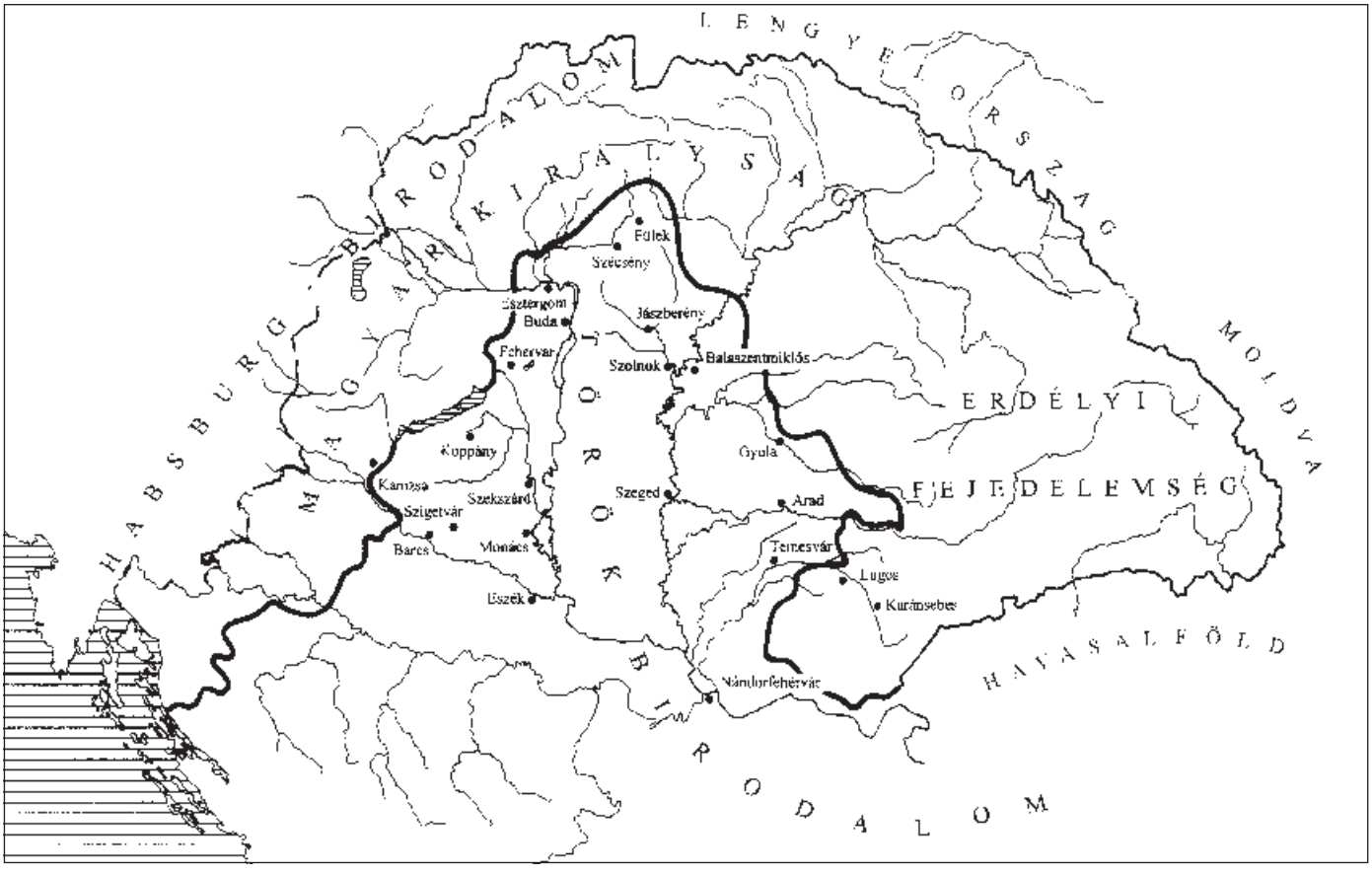

77. Mihráb a pesti Belvárosi templomban

79. Részlet a pécsi Jakováli Hasszán dzsámi belsejéről

ző falifülke), mely a templom török kori életéről tanúskodik. **(77. kép)**

A török világ vallási célú új építkezéseire többnyire a 16. század második felében került sor. Az új dzsámik többsége négyzet alaprajzú, dobon ülő félgömb alakú kupolával fedett, egyszerű épület volt, melynek főhomlokzatához három boltszakaszos, ugyancsak kupolákkal fedett nyitott előcsarnok tartozott. Miután az iszlám vallás előírásai szerint a hívők Mekka felé fordulva imádkoznak, a dzsámik Magyarországon délkeleti irányban tájoltak, délkeleti fa-

78. A siklósi Malkocs bej dzsámi

lukban található az imafülke *(mihráb)*, e mellett helyezkedett el a szószék *(minbar)*. A minaret az északnyugati oldalon levő bejárattól jobbra, az épület sarkához épült. Ilyen típusú építmény a jól ismert pécsi Gázi Kászim pasa és Jakováli Hasszán dzsámi, a szigetvári Ali pasa és a siklósi Malkocs bej dzsámi. **(78., 79. kép)** Ritkábban fordul elő a téglalap alaprajzú, síkfödémű forma, Magyarországon ebből a típusból kettőt ismer a kutatás, a szigetvári és a gyulai Szulejmán dzsámit. Míg az előbbi – L alakú előcsarnokával, két mihrábjával egyedülálló Magyarországon – ma jelentős idegenforgalmi látványosság, addig az utóbbinak csak alapfalait tárták fel az 1980-as években. A források alapján hajdanán nagy számban létezett türbék (sírépítmények) közül mára csak kettő maradt fenn, Gül Babának, a magyarországi bektási dervisrend főnökének budai türbéje és Pécsett az Idrisz Baba türbe. Mindkettő nyolcszög alaprajzú, dob nélküli kupolával fedett kis épület.

A török városképhez hozzátartozó fürdők nemcsak a vallási, de a társadalmi életnek is fontos színterei voltak. A hódoltságban ismert volt mindkét fürdőtípus: a gőz- *(hamam)* és a termálfürdő *(ilidzse)* is. A termálfürdők természetes hévízforrásokra telepedtek, közülük négy budai – átalakítva – ma is működik. **(80. kép)** Háromnak – a mai Császár-fürdőnek (Veli bej ilidzseszi), a Rudas-fürdőnek (Yesil direkli ilidzseszi) és a Rác-fürdőnek (Debbaghane vagy Kücsük ilidzseszi) – középkori előzményei voltak, míg a Király-fürdőt (Horoz kapi ilidzseszi) Szokollu Musztafa pasa építtette. Ezek az épületek a török fürdőknek igen egyszerű változatát képviselik, téglalap alaprajzúak, fennmaradt, kupolával fedett, négyszög alapú központi fürdőhelyiségükhöz egykor több kisebb helyiség csatlakozott. Több fürdőnek csupán részletei, alapfalai kerültek elő az ásatások során, ez mondható el például a hamam típusú egri Valide szultana és a székesfehérvári Güzeldzse Rüsztem pasa fürdőről, de a pécsi Memi pasa fürdőről is.

A sajátos funkciójú, szilárd építésű török épületeket – még ha nem is voltak alapjaikban újak – általában kiemelten megemlítik a korabeli leírások, tudósítások. Ezek ma nélkülözhetetlen forrást jelentenek a történeti, a régészeti és a művészettörténeti kutatásokhoz. A leginkább ismert török leírás Evlia Cselebié, de sokat idézik *Henrik Ottendorf*ot is, aki 1663. évi utazása során rajzzal kísérve, számos adatot jegyzett fel a török várakról, városokról. A két napló részben egy időben készült, ami ma érdekes összehasonlításokra nyújt lehetőséget. Magyarországon a török épületek kutatása tulajdonképpen Buda 1686. évi visszafoglalásával kezdődött. A 17. század végén, a 18. század elején osztrák hadmérnökök számba vették az ország török épületeit is a bécsi Haditanács számára. E felmérések közül kiemelkedik *Luigi Ferdinando Marsigli*, itáliai hadmérnök 1686-ban készített, török nyelvű megjegyzésekkel kísért budai térképe, mely Buda és a budai vár első török kori topográfiai munkájának tekinthető. A 18–19. században a magyarországi török építmények nagy része elpusztult. A

80. A budai Király-fürdő

pusztulás mértékét jelzi, hogy Budán a 24 dzsámiból ma csupán egynek ismertek részletei, a vízivárosi Fő utcában a volt kapucinus templom őrzi Tojgun pasa 16. század közepén épült dzsámijának maradványait. A megmaradt, elsősorban egyházi jellegű épületekre a tudományos világ a 19. században kezdett figyelni, párhuzamosan a magyar régészet megszületésével. A 19. század műemléki munkái előkészítették a török épületek 20. század elejétől meginduló, igényes feldolgozását.

A magyarországi török épületek régészeti és műemléki kutatásában 1945 után új korszak kezdődött. Ebben kiemelkedő szerepet játszott *Gerő Győző*, aki számos épület és épületmaradvány feltárását vezette. Munkássága nyomán bizonyítottá vált, hogy a magyarországi oszmán-török építészet elsődlegesen Bosznia-Hercegovina török építészetével alkot szerves egységet. A magyarországi török tartomány vezető posztjait betöltő boszniai származású pasák régi hazájuk épületeinek jellemzőit ültették át Magyarországra. A magyarországi török épületek régészeti kutatásának Gerő Győző nevével fémjelzett korszakát követően, illetve azzal párhuzamosan egyéb feltárások is szolgáltattak újdonságokat. Ezek közé sorolhatjuk a már idézett székesfehérvári Güzeldzse Rusztem pasa fürdő (Siklósi Gyula), a babócsai török fürdő maradványainak (Magyar Kálmán), továbbá a szolnoki vár területén levő dzsámi *(Kaposvári Gyula)* és a gyulai Szulejmán dzsámi alapjainak feltárását (Gerelyes Ibolya), valamint az esztergomi városfal 13. századi kaputornyának átépítésével nyert Uzsicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi kutatását (Horváth István).

Budán, Pécsett vagy például Vácott a török város lényegében ráépült a középkorira, azaz a várfalakhoz, a kőépületekhez vagy azokra sövényből toldottak további deszkatetejű helyiségeket (lakóházakat, boltokat, műhelyeket, raktárakat). Budán a Kolduskaputól északra, az út két oldalán álló kis házak egyikében török rézműves műhely maradványaira bukkantak (Zolnay László). A vidéki törökség berendezkedéséről részletesebb – és olykor a városival meglepően egyező – kép alakul ki a kisebb várakban dokumentált belső építkezésekből. Ezek egyrészt az imahely kialakításának fontosságát mutatják, másrészt nagyon egyszerű hétköznapi életformáról, általános igénytelenségről árulkodnak. Mecseknádasdon (Gerő Győző) és Válon (Hatházi Gábor) a törökök például elfalazással, alápincézéssel alakították át a középkori templomot részben mecset, részben kaszárnya céljaira. Bátaszéken *(Valter Ilona)* is a szentélyt használták imahelyként (a szentély délkeleti sarkához minaretet is építettek), a templom más része pedig – a több rétegben megfigyelt átégett tapasztás- és deszkanyomok, kályhák és tűzhelymaradványok alapján – lakóhelyül szolgált. Ezeket látva visszacsengenek Pécs és Vác török házainak egykorú leírásai: „*…falhoz támasztva sövényből épült szoba tűzhellyel, pincével*". Ozorán (Gerelyes Ibolya, Feld István) a középkori kastély impozáns épületében a tisztek szállása volt, míg a katonaság a kastély körül telepedett meg, és a régészeti maradványok alapján meglehetősen puritán viszonyok között élt. Újpalánkon Gaál Attila nagy felületen, Barcson Kovács Gyöngyi kis kutatószelvényekben tárt fel paticsfalú épületeket, tégla-alapozású szemeskályhákat, félig földbe mélyített, egyhelyiséges lakókunyhókat, szabadtéri tüzelő helyeket, egyszerű kemencéket, tároló vermeket és szemétgödröket. Mindez az európai ember számára nehezen egyeztethető az egyházi épületek – még provinciális körülmények között is megnyilvánuló – monumentalitásával.

TÖRÖK ANYAGI KULTÚRA

A kézművességnek, az iparművességnek a hódoltság kori török tárgyai iránti tudományos érdeklődés viszonylag későn jelentkezett hazánkban. A kezdeti időkben ez a magángyűjtőktől szerzett tárgyak, a véletlen úton, valamint

81. Mázas török edények a szolnoki várból

a gyér számú ásatásból előkerült leletek összegyűjtését és leírását jelentette csupán. Az 1945 előtti időből a magyarországi török iparművesség emlékeivel összefüggésben *Horváth Henrik*, *Garády Sándor* és *Bárányné Oberschall Magda* nevét említjük. A II. világháború utáni évtizedekben kiemelkedő tevékenységet végzett ifj. Fehér Géza, őhozzá fűződik többek között Pécs, Esztergom, Eger török kerámia- és rézedényeinek feldolgozása, a Magyar Nemzeti Múzeum török kori ötvöstárgyainak vizsgálata, valamint több balkáni kapcsolat kimutatása. A török kori kézi korongolt kerámia helyes keltezése és tágabb etnikai alapjainak behatárolása Gerő Győző és *G. Sándor Mária* érdeme.

A török uralom terjeszkedésével feltűnő és elterjedő idegen cserépedények között talpas tálakat, kiöntőcsöves mázas és feketére égetett, fémesen csillogó, szokatlan formavilágú korsókat találunk. A talpas tálak, csészék a hódítók legáltalánosabb étkező edényei voltak, így az ásatásokon igen gyakori leletek. **(81. kép)** A karcolt díszű, ún. *sgraffito* díszes tálak balkáni importból származnak. Jó minőségű mázas török kerámia helyben is készült, erről árulkodik többek között az Esztergom–Szenttamás hegyen 1956-ban feltárt 16. század végi török fazekaskemence, melynek maradványai között sok félkész áru, rontott és deformálódott edények, égető háromlábak voltak. A műhely ritka arab nyelvű feliratos talpas tálakat is előállított. A fenti használati kerámiatárgyak mellett luxusárunak számított a hódoltságban a török fajansz és a kínai porcelán. **(82. kép)** A Magyarországon talált török fajansztárgyak többsége Iznikben, kisebb része Kütahyában készült. A tárgyak a török fajanszművességnek csaknem valamennyi stíluskorszakát képviselik. A magyarországi régészeti leletanyagban előforduló kínai porcelánok jelentős része a

82. Izniki fajansz edények

Ming-dinasztia korából (1368–1644) való. E távol-keleti áru elterjedése szélesebb körben Magyarország területén csak a 17. századtól következett be, bár az írott források szerint már a 16. században is eljutott ide. Az 1587-ben elhunyt budai Ali Cselebi hagyatéki leltárában például egy „nehéz kínai porcelán tál" és 9 darab kínai porcelánból való „findzsa" szerepel, ez utóbbi a törökökkel elterjedő kávézás jellegzetes kelléke volt.

A török korban megjelent Magyarországon egy igen egyszerű, archaikus agyagáru is. A mázas török kerámiával együtt talált kézzel formált sütőharangot, valamint kézi korongolású fazekasárut a kutatás a törökkel érkező balkáni népek hagyatékának határozta meg. **(83. kép)** Elsősorban a Dél-Dunántúl török váraiban bukkan fel, azok közül is inkább a kisebbekben. E régióban a falvakban és a váro-

83. Balkáni jellegű kerámia

84. Török rézedények a szolnoki várból

sokban is jelentősebb délszláv elem élt. Egyik temetőjüket tárta fel Gaál Attila a Dombóvár melletti Békató-pusztán az 1970-es években.

Míg a magyarországi török és balkáni jellegű kerámia jelentős mennyiségben feltehetően helyi készítmény, addig a fémművesség jellegzetes török ágainak, a rézművességnek és az ötvösségnek termékei valószínűleg csak részben készültek Magyarországon. Több adat szerint török rézművesek és ötvösök is dolgoztak a magyarországi hódoltságban, a rézműveseknek Budán például külön utcájuk volt a mai Szentháromság utca környékén Kazandzsilar yolu ('Rézművesek utcája') elnevezéssel. Tevékenységüket a Kolduskapu előterében régészeti adatok is bizonyítják. Ugyanakkor rézedényeket is biztosan hoztak Magyarországra, a török vámnaplók bejegyzései szerint csupán a szolnoki kikötőben számos rézedényt vámoltak el a 16. században. **(84. kép)** A kereskedelmi árucikkek mellett egyedi tárgyak is eljutottak Magyarországra, mint például az a dunapentelei rézkancsó, mely az 1543. évi török tábor területéről származik, és pecsételt mesterjegye alapján 1532-ben Isztambulban készült.

A török kerámia- és fémművesség a 16–17. században nem gyakorolt mély hatást a korabeli magyar mesterekre és tevékenységükre, a réztárgyak közül azonban a lapos sütőedény, a tepsi és a bográcsok később a magyar konyhában is meghonosodott, sőt a 18. századtól nevüket is átvette a magyar nyelv.

A FALVAK VIRÁGKORA ÉS HANYATLÁSA

A török hatalom magyarországi uralmának megtörése után az Alföldön, a Duna mentén, a Kisalföld keleti részén az egykori sűrű településhálózat helyén óriási lakatlan vagy alig lakott területek tátongtak. Ez a hihetetlen mértékű falupusztulás, melynek sebhelyeit a betelepítések máig sem voltak képesek eltörölni, szinte egyedülálló lehetőséget nyújt a késő középkori és török kori falvak régészeti kutatására. E két korszak falvainak régészeti kutatása szinte elválaszthatatlan egymástól, ezért nem véletlen, hogy a két világháború között Európában szinte elsőként tártak fel a 16. század végéig lakott falvakat. Az alföldi falvaknál sokkal kevesebb régészeti adattal rendelkezünk a Dunántúlról.

A régészet tanúsága szerint a késő középkor és a törökkor közti átmenet a falvak többségében drámai következmények nélkül történt meg. Voltak falvak, melyek az országban felvonuló hadseregek áldozatául estek, de az Alföld településhálózata jórészt érintetlenül élte meg a 16. század közepét. Sőt a régészeti leletek tanúsága szerint szépen gyarapodott, amihez talán a marhakereskedelem konjunktúrája teremthette meg az alapot. A házak, melyeknek alaprajzi formája még a késő középkorban alakult ki, többnyire három helyiségből álltak. Az utca felé eső, lesározott padlójú szobába nyúlt a 16. században már általánosan elterjedt szemeskályha. A középső konyhai helyiségből fűtötték a kályhát és a főzésre szolgáló tűzhelyet. A ház falát rendszerint keskeny alapozási árokba és cölöpgödrökbe állított faváz tartotta, melyek közé agyaggal besározott sövényfal vagy a néprajzból ismert agyagtömbök (csömpölyeg) kerültek. A bejárati hosszoldal előtt több ízben faoszlopos tornác volt megfigyelhető. A tetőszerkezetet leggyakrabban földbe ásott ágasfákra helyezett vízszintes gerenda (szelemen) tartotta. A házak tartozékai közül a különféle méretű szegek, az ajtóvasalások, az ajtó- és ablakpipák, az ablakzárók és a reteszek, a lakatok maradványai a leggyakoribb leletek. A ház körül kapott helyett a kezes jószágok tartására épített ól, esetleg istálló. Régészeti módszerekkel jól megfigyelhetők a mélyen földbe ásott tárolóvermek. Míg a falvak házai között 30-50 méteres távolságok voltak, a mezővárosok beépítésére a közeli, egymástól alig pár méterre álló házak voltak a jellemzőek.

Az alföldi és kelet-dunántúli településekre a 15 éves háború mért súlyos csapást. A pusztulást az ezekben az években elrejtett kincsleletek nagy száma is bizonyítja. Az évekig a hadszíntér közelében állomásozó, a termést felélő és elpusztító seregek elől nem lehetett a közeli mocsaras, erdős helyekre húzódni, mint a korábbi hadjáratok vagy éppen az adószedők elől. Nem csoda hát, ha a megmaradtak egy-egy nagyobb mezőváros vagy a közeli végvár oltalma alá próbáltak húzódni. Nyilván az állandósuló kettős adóztatás terhe sem ösztönzött maradásra. Az előbb foghíjassá váló, majd ideiglenesen, végül évtizedekre pusztán maradó falvak területére a terjeszkedő nagy mezővárosok tették rá a kezüket. Az egykori falvak

pusztuló templomai kedvelt határjelekké váltak, a templomok körüli temetőket néha egy ideig tovább használták, elhagyásuk után megjelentek az utólagos betemetkezések (pl. kereszteletlen csecsemők).

A TÖRÖK KORI MAGYAR ANYAGI KULTÚRA

A török kori magyar anyagi kultúra tárgyainak régészeti lelőhelyei közé nemcsak a hódoltságon kívül eső városok, várak, kastélyok és falvak, hanem a hódoltság magyarlakta falvai és mezővárosai is hozzászámítandók.

A cserépedények készítésében a 16. század döntő változásokat hozott. A késő középkori technológiát és formakincset fokozatosan felváltották a magyarországi népi fazekasságból ismert eljárások és formák. Az edényfal vékonyabbá, az ólommáz használata mind gyakoribbá, a 17. század közepétől a legtöbb kerámiafajtán általánossá válik, azonban rendszerint a fazekak és tálak belsejére, a korsók és a kancsók felső külső részére korlátozódik. A korszak elejétől terjed el az égetés végén lefojtott, szerves anyagban dús égetőtérben készülő feketekerámia. A korábbi példányok díszítetlen, fényezett felületét később függőleges besimításokkal, rácsmintával díszítették. Csak a korszak legvégére kezd kialakulni a népi kerámiából ismert (Nádudvar), növényi és geometrikus elemekből álló díszítés. A mai Magyarország keleti részén továbbra is jellemző marad a fehérre égetett kerámia, immár a fazekakat is összetett mintájú vörös festéssel. E területen, elsősorban a 16. században a dísz- és asztali edények egyik jellegzetes csoportja a különböző színű mázakkal fedett „metéltmázas kerámia". Feltehetően a 16–17. század fordulójától terjednek el a főként vörösre égő cserépből készült, ritkábban barna, gyakrabban fehér, angóbos alapra írókával felvitt fehér-zöld-vörös-barna díszű, színtelen fazekasmázzal fedett tálak, korsók, kancsók. A főként stilizált levélkékből, indákból, virágokból és egyszerű geometrikus elemekből álló minták csakúgy, mint a madárábrázolások, túlélték korszakunkat és a 18–19. századi Közép-Tisza vidéki népi kerámia alaprétegét alkották. A 17. századtól ritka leletek a habán (anabaptista) kézművesek által készített ónmázas edények és kályhacsempék.

A 16–17. században a kályhacsempék formái leegyszerűsödtek: a kályhaszemeken kívül főként csak zárt előlapú négyzetes csempék, párkány- és oromcsempék készültek. A tömeges termelés a cserépkályhák szélesebb körű elterjedését tette lehetővé. A csempéken a reneszánsz formakincsében gyökerező minták és díszítőelemek jelennek meg (szirének, delfinek, akantuszlevelek, fogrovatok stb.). A kályhacsempék fejlődése az ország más-más táján eltérő módon alakult. A Dunántúlról egyelőre kevés emlék közölt: az egyszerű, szögletesre nyomott szélű, tál alakú kályhaszemek mellett gyakorinak tűnnek a nyugati előképekre visszamenő, allegóriákat és szenteket ábrázoló figurális csempék. A mai ország területén a jobban feldolgozott északkeleti részen, a 16. század második felétől főként növényi ornamentikával díszített csempék válnak jellemzővé. Előfordulnak különféle huszárábrázolások, melyek a késő középkor lovagmotívumának kései megfelelői. Főként a fontosabb királyi várak jellemző leletei a kétfejű sasos kályhacsempék. Az Alföld délkeleti részéről a 16. századból ismerünk egy dekoratív, áttört előlapú kályhacsempe-csoportot, mely a középkori mérműves kályhacsempék keletiesnek tűnő átfogalmazása. Az Alföldön a századforduló pusztítása a tüzelőberendezésekre is kihatott. A 17. századra visszaszorult, később teljesen eltűnt az alföldi parasztházakból a cserépkályha, s helyét ismét a kemence foglalta el.

A kora újkor új szenvedélyeinek elterjedése is nyomon kísérhető a régészeti leletek vizsgálatával. A dohányzás szokása a 17. században kezd terjedni. A különösen várásatások során gyakran előkerülő, változatos díszű cseréppipafejek tanúsága szerint elsősorban a fából készült, szárral ellátott, török eredetű pipatípusok terjedtek el. **(85. kép)** A kávéivás szokása régészetileg csupán a korszak legvégén igazolható: ekkor is csak a nagyobb központokból bukkannak elő keletről importált csészék (*findzsá*k).

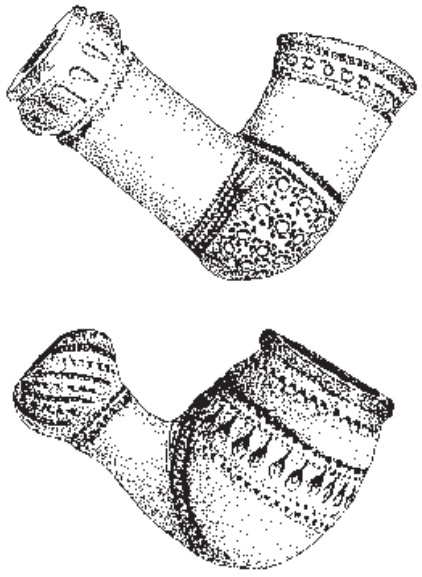

85. Török pipák a kanizsai várból

A reneszánsz ötvösség kutatásához a régészet elsősorban kincsleletek közzétételével tud hozzájárulni. A kincsleletek jellemző tárgyai a reneszánsz ezüstpoharak és ezüstkanalak, valamint az aprólékos díszű övcsatok, palástkapcsok, kontytűk. A viselet változásáról elsősorban a korabeli ábrázolások nyújtanak felvilágosítást, s nem ritkák az épségben megőrzött – főként főúri – viseletek sem. A régészeti szórványanyagban a csizmavasalások és a különféle rézgombok, vas- és rézcsatok a leggyakoribb leletek. Magyar etnikumhoz köthető kora újkori temetőrészletek, kevés kivétellel, főként a tovább használt középkori temetők feltárása során kerültek elő. A sírokból elsősorban a fiatal lányok fejére helyezett, rézlemezekből, drótból, szövetből készült díszes pártákat ismerhetünk meg. Kedvező környezeti viszonyok között egyéb viseleti tárgyak is re-

konstruálható állapotban maradhatnak (sárospataki kriptá k). A temetkezési szokások, elsősorban a koporsóhasználat pontosabb megfigyelését teszik lehetővé a famaradványok és az immár általánosan használt koporsószögek. Csontgombokból, üveggyöngyökből készült rózsafüzérek, kisméretű feszületek jelentik a kora újkori temetkezések szegényes mellékleteit.

Bár a kora újkori fegyverek java része fegyvertárakban és egymást váltó tulajdonosok kezén maradt fenn, a várásatások és szerencsés egyéb leletek (Kopaszi zátony) jelentős mértékben hozzájárulhatnak a kora újkor fegyverzetének megismeréséhez. Leggyakoribb leletek a főként vasból, ritkábban ólomból készült golyók, a sulyom (négyhegyű vaseszköz a támadók megállítására), a kézi lőfegyverekhez is használható kovakövek, de előkerülnek kardszerelékek, puskák keréklakatos és kovás elsütőszerkezeteinek töredékei is. Ritkán páncélzatok részei (Eger: *morion* sisak), pikák, harci fokosok és ágyú-, illetve szakállaspuskacsőtöredékek is napvilágra kerülnek. A helyben készített ólomgolyók előállításához nyeles golyóöntő formákat használtak.

Az üveggyártás kiszélesedése, az üvegtárgyak olcsóbbá válása megnyitotta az utat az üvegtermékek szélesebb körű elterjedése előtt. Kerek ablakszemek nagy számban immár nemcsak a jelentősebb egyházi épületekből, hanem kisebb jelentőségű várak, sőt mezővárosok lakóépületeiből is kerülnek elő. A felsőbb rétegek háztartásaiban a változatos formájú, hengeres testű és talpas poharak, néha festett, rátett díszítésekkel már nem számítottak ritkaságnak. A jó minőségű import üvegpoharak mellett mind gyakoribbak a könnyebben oxidálódó, feltehetően hazai hutákban készülő poharak maradványai. Az ásatások tanúsága szerint nemcsak poharak, hanem a vastagabb falú, ezért a pusztulásnak jobban ellenálló hengeres és hasábalakú üvegpalackok is mind kedveltebbekké váltak. A csontfeldolgozás emlékei elsősorban a faragott késnyelek, a csont fegyverdíszek. A gyöngyházberakásos késnyeleket habán kézművesek termékeinek vélik.

EGY REJTŐZKÖDŐ TELEPÜLÉSTÍPUS. TANYÁK, SZÁLLÁSOK

A nagyberuházásokat megelőző régészeti feltárásokon az utóbbi évtizedben több, eleddig szinte ismeretlen településtípus vizsgálatára nyílt mód. Ilyenek a kora újkori szórványtelepülések is. A régészeti lelőhelyet a felszínen csupán néhány cseréptöredék jelzi, a humusz alatt téglalap alakú területeket bezáró árkok, cölöplyukak és tűzhelyek által jelzett egy-egy ház maradványa található, s nagyon kevés leletanyag. A jelenségek nem értelmezhetők falvakként, bizonyára kapcsolatban vannak az összeírások és más források által említett szállásokkal, kertekkel. Valószínű, hogy a különböző eredetű, más-más feladatú szórványtelepülések régészeti nyomai hasonlóak egymáshoz. Muhi mezőváros mellett, a település magjától csupán pár száz méterre korábbi karámhely felett alakítottak ki árokkal kerített területeket. Előkerültek településtől távolabbi kertek is, melyeket a forrásokban említett mezei kerteknek, szállásoknak a maradványaként értékelhetünk. E települések sem voltak önállóak, hanem a távoli falvak, gyakran a mezővárosok bérelt pusztáin jöttek létre, nyilván a nagy távolságok okozta nehézségek miatt. A kora újkori szórványtelepülések szerkezetének, kiterjedésének jobb megismerése segítheti, hogy felvázoljuk a magyar tanyarendszer kialakulását is.

XIII. RÉGÉSZETI INTÉZMÉNYEK

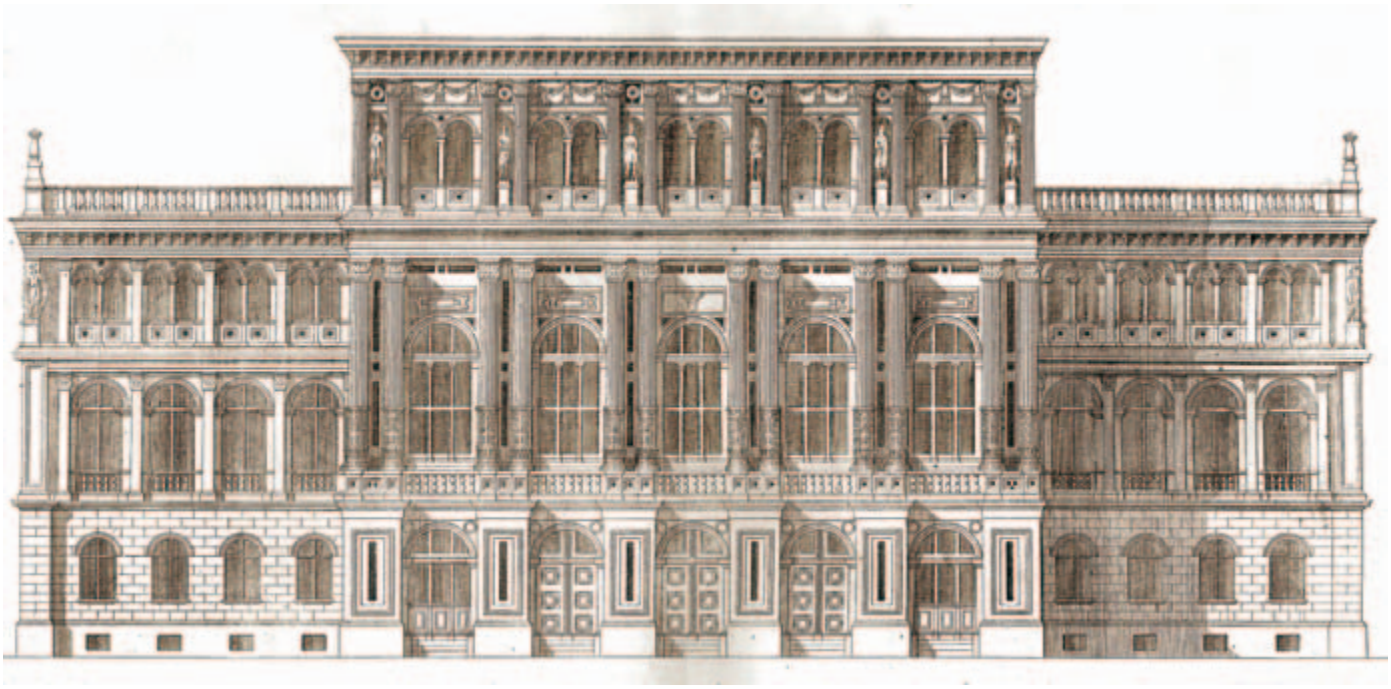

RÉGÉSZ AKADÉMIKUSOK

ALFÖLDI ANDRÁS (1895–1981)
BÁLINT CSANÁD (1943)
BELLA LAJOS (1850–1937)
BÓNA ISTVÁN (1930–2001)
BÖKÖNYI SÁNDOR (1926–1994)
CZOBOR BÉLA (1852–1904)
ÉRDY JÁNOS (1796–1871)
FETTICH NÁNDOR (1900–1971)
FRÖHLICH RÓBERT (1844–1894)
GEREVICH LÁSZLÓ (1911–1997)
HAMPEL JÓZSEF (1849–1913)
HEKLER ANTAL (1882–1940)
KISS FERENC (1791–1859)
KUBINYI ANDRÁS (1929)
KUBINYI FERENC (1796–1874)
KUZSINSZKY BÁLINT (1864–1938)
LÁNG NÁNDOR (1871–1952)
MÓCSY ANDRÁS (1929–1987)
MAJLÁTH BÉLA (1831–1900)
NAGY GÉZA (1855–1915)
NAGY LAJOS (1897–1946)
NYÁRY JENŐ (1836–1914)
ORTVAY TIVADAR (1843–1916)
PAUR ISTVÁN (1805–1888)
PULSZKY FERENC (1814–1897)
RÓMER FLÓRIS (1815–1889)
SUPKA GÉZA (1883–1956)
SZABÓ MIKLÓS (1940)
SZENDREI JÁNOS (1812–1882)
TÉGLÁS GÁBOR (1848–1916)
TOMPA FERENC (1893–1945)
TORMA KÁROLY (1829–1897)
WOSINSZKY MÓR (1854–1907)

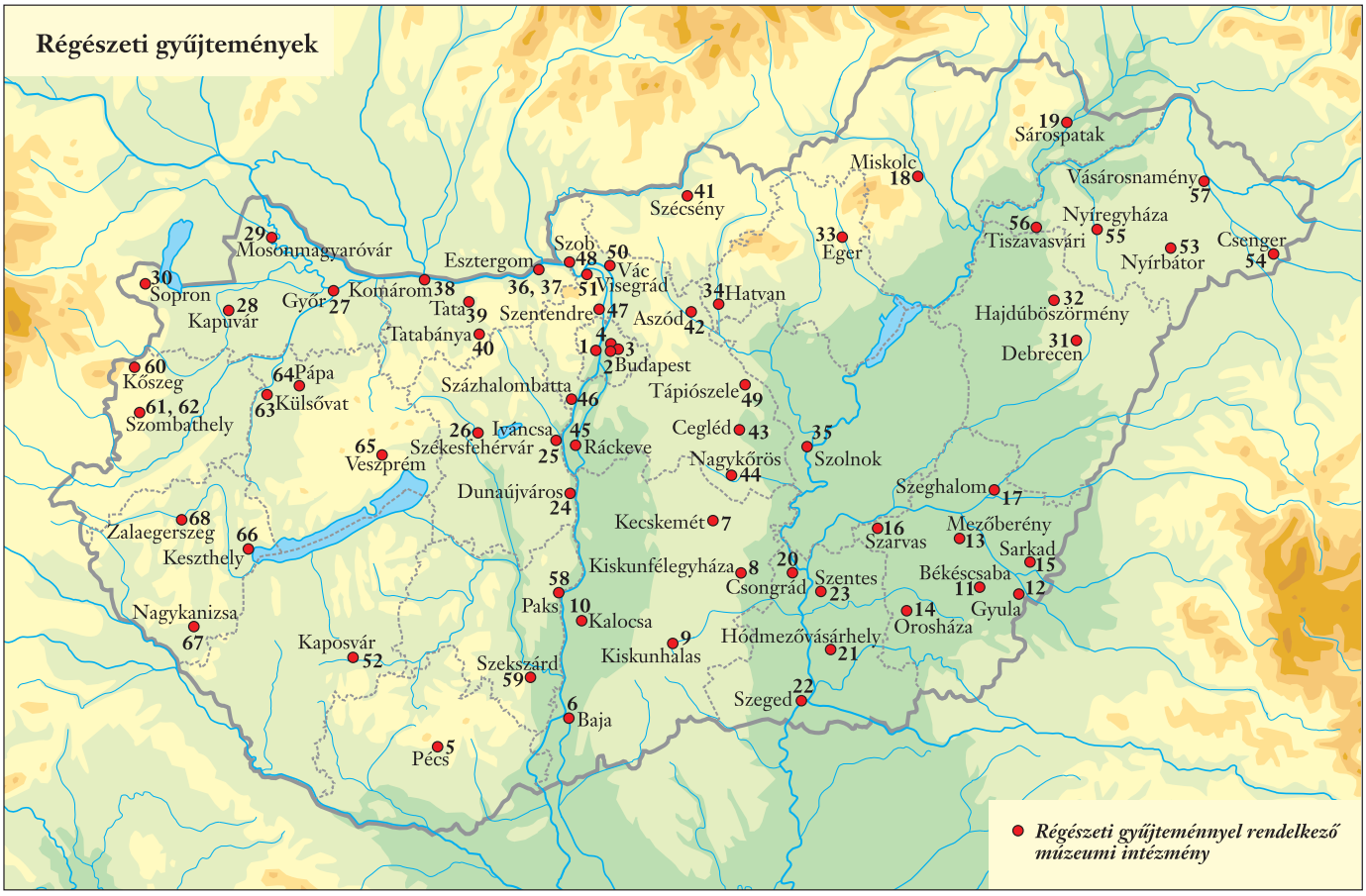

Régészeti gyűjtőkörrel rendelkező magyarországi múzeumi intézmények

Budapest
1 Budapesti Történeti Múzeum
2 Magyar Nemzeti Múzeum
3 Mezőgazdasági Múzeum
4 Szépművészeti Múzeum

Baranya megye
5 Janus Pannonius Múzeum

Bács-Kiskun megye
6 Türr István Múzeum
7 Katona József Múzeum
8 Kiskun Múzeum
9 Thorma János Múzeum
10 Viski Károly Múzeum

Békés megye
11 Munkácsy Mihály Múzeum
12 Erkel Ferenc Múzeum
13 Orlai Petrics Soma Múzeum
14 Szántó Kovács János Múzeum
15 Márki Sándor Múzeum
16 Tessedik Sámuel Múzeum
17 Sárréti Múzeum

Borsod-Abaúj-Zemplén megye
18 Herman Ottó Múzeum
19 Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Ferenc Múzeuma

Csongrád megye
20 Tari László Múzeum
21 Tornyai János Múzeum
22 Móra Ferenc Múzeum
23 Koszta József Múzeum

Fejér megye
24 Intercisa Múzeum
25 Helytörténeti Gyűjtemény
26 Szent István Király Múzeum

Győr-Moson-Sopron megye
27 Xantus János Múzeum
28 Rábaközi Múzeum
29 Hansági Múzeum
30 Soproni Múzeum

Hajdú-Bihar megye
31 Déri Frigyes Múzeum
32 Hajdúsági Múzeum

Heves megye
33 Dobó István Vármúzeum
34 Hatvany Lajos Múzeum

Jász-Nagykun-Szolnok megye
35 Damjanich János Múzeum

Komárom-Esztergom megye
36 Balassa Bálint Múzeum
37 Magyar Nemzeti Múzeum Vármúzeuma
38 Klapka György Múzeum
39 Kuny Domokos Múzeum
40 Tatabányai Múzeum

Nógrád megye
41 Kubinyi Ferenc Múzeum

Pest megye
42 Petőfi Sándor Múzeum
43 Kossuth Lajos Múzeum
44 Arany János Múzeum
45 Árpád Múzeum
46 Matrica Múzeum
47 Ferenczy Múzeum
48 Börzsöny Múzeum
49 Blaskovich Múzeum
50 Tragor Ignác Múzeum
51 Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma

Somogy megye
52 Rippl-Rónai Múzeum

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye
53 Báthori István Múzeum
54 Helytörténeti Kiállítás
55 Jósa András Múzeum
56 Vasvári Pál Múzeum
57 Beregi Múzeum

Tolna megye
58 Városi Múzeum
59 Wosinsky Mór Múzeum

Vas megye
60 Városi Múzeum – „Tábornokház”
61 Savaria Múzeum
62 Smidt Lajos Múzeum

Veszprém megye
63 Helytörténeti Kiállítóhely
64 Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmúzeum
65 Laczkó Dezső Múzeum

Zala megye
66 Balatoni Múzeum
67 Thúry György Múzeum
68 Göcseji Múzeum

RÉGÉSZETI GYŰJTEMÉNYEK ÉS MÚZEUMOK

Zsidi Paula

MÁTYÁS ANTIK GYŰJTEMÉNYÉTŐL A NEMZETI MÚZEUMON KERESZTÜL A „SZAKMÚZEUMIG”

A múlt emlékeinek gyűjtése – kincsszerzés, gyönyörködtetés, vagy később okulás céljából – az ókorig nyúlik vissza. Hazánk területén a reneszánsz időszakától kezdődően maradtak fenn írott források a módszeres műgyűjtésről. Messze földön ismert volt Mátyás antik gyűjteménye, mely budai palotáját díszítette. A feljegyzések szerint a lajtsromozott gyűjtemény legtöbb darabja Beatrix királyné óbudai birtokairól, az egykori római város, Aquincum területéről került a palotába. Azonban hosszú út vezetett a királyi gyűjteménytől a köz számára gyűjtött s tudományos szempontból is feldolgozott régészeti gyűjtemények létrejöttéig. A 16–18. század idején a főúri kastélyokban, illetve a kialakuló oktatási intézményekben felhalmozott műgyűjtemények gyakran tartalmaztak a mai értelemben „régészeti” tárgyaknak minősülő darabokat is.

A 18. század végén indult meg a magángyűjtemények átadása a köz számára. A folyamat kezdetét a nagyszebeni *Bruckenthal Múzeum* (1777), majd a marosvásárhelyi *Teleki-gyűjtemény* (1802) megnyitása jelentette. A *Magyar Nemzeti Múzeum* megalapításával (1802), majd saját épületének megnyitásával (1848) **(1. kép)** otthont kaptak a régiségek, hiszen *Széchényi Ferenc*nek a nemzet számára átadott gyűjteményei között szerepelt többek között régiséggyűjteménye is. József nádor az 1807. évi országgyűlésre emlékiratot készíttetett *Miller Ferdinánd*dal, ebben többek között megfogalmazta, hogy a magyar földön talált emlékek, eszközök, érmék, ötvösművek kerüljenek a múzeumba. Az új intézménynek ki kellett harcolni a Magyarországon előkerült emlékek összegyűjtésének jogát, és meg kellett szervezni a nemzeti gyűjtemények kialakítását. A múzeum a régi központi egyetem épületében nyitotta meg első kiállítását 1811-ben, az *Érem- és Régiségtár* 1814-ben vált önálló osztállyá, a gyűjtemény gyarapodását 1846-tól magyar nyelven leltározták, a múzeum adott otthont 1876-ban a Nemzetközi Ősrégészeti és Antropológiai Kongresszusnak. Az 1867-es pénzügyminiszteri rendelet mondta ki, hogy a kincseket nem kell többé Bécsbe, a császári gyűjteménybe küldeni, mely által az Érem- és Régiségtár gyűjteménye nagymértékben bővült. Megkezdődött a régészeti anyaggyarapítás fejlettebb módszerének bevezetése: *Érdy Luczenbacher János*, az ország első „ásató” régésze Székesfehérváron 1848-ban feltárta a királysírokat. A századvégi folyószabályozások, vasútépítések mindenhol ontották a leleteket. Többek között ezek a munkálatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a kiegyezést követően sorra alapították a helyi érdekeltségű tárgyak gyűjtését szolgáló városi múzeumokat. Létrejöttük előzményei között feltétlenül meg kell említenünk azokat az önkéntes alapon szerveződő múzeumi társulatokat, egyleteket – tagjaik között az érdeklődő laikusok mellett a kor kiemelkedő régészeinek egyike-másika is szerepet vállalt –, amelyek felkutatták, összegyűjtötték a város vagy egy adott terület régészeti emlékeit, és nem egyszer vállalkoztak tudományos igényű közzétételre is. A magyar régészet szempontjából máig meghatározó fontosságú volt a *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat* létrejötte 1878-ban. A 19. század vé-

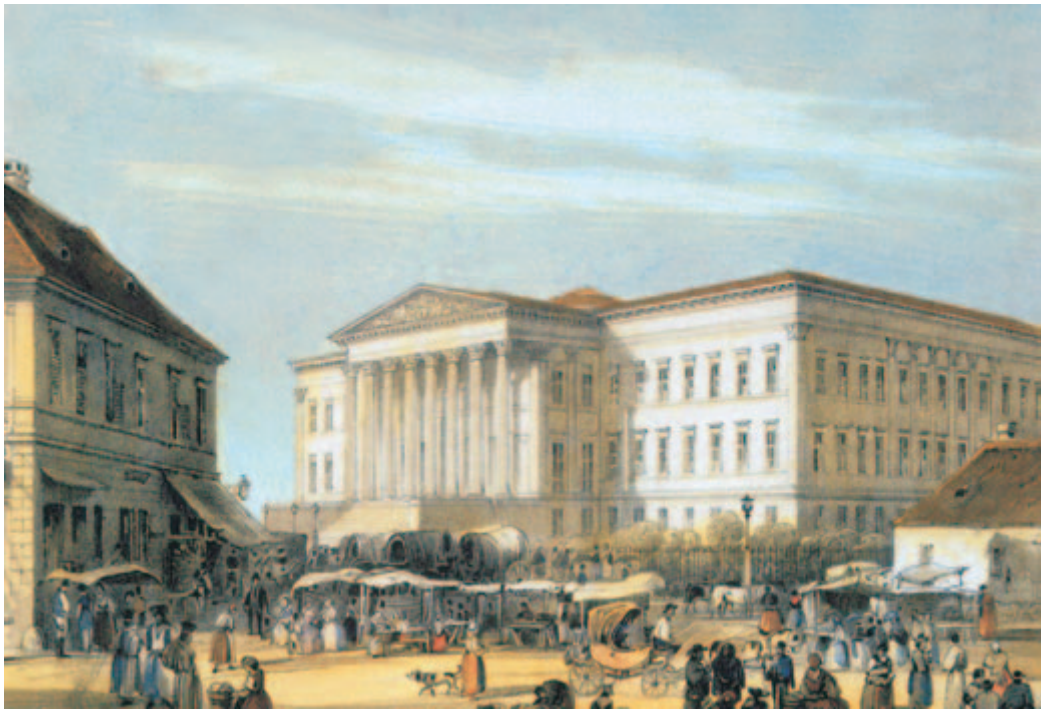

1. A Magyar Nemzeti Múzeum 1848-ban megnyitott épülete

2. Az Aquincumi Múzeum 1894-ben átadott épülete a polgárváros helyreállított emlékei között

gétől sorra váltak önálló országos múzeummá az egyes gyűjtemények/tárak (néprajzi, képzőművészeti, iparművészeti, természettudományi). Bár a 20. század első harmadában a gyűjtemény csekélyebb mértékben gyarapodott, a tudományos tevékenység eredményeit három új kiadványsorozatban is követhették az érdeklődök *(Archaeologia Hungarica*, *Bibliotheca Humanitatis Historica*, *Folia Archaeologica)*.

A 19. század utolsó harmadára kialakult folyamatnak, melyet akár múzeumalapítási mozgalomnak is nevezhetnénk, egyik motorja, legfőbb mozgatója az a *Römer Flóris* volt, aki a régészeti topográfiai adatgyűjtés megindításának úttörőjeként is ismert. Ez idő tájt, 1894-ben nyitották meg a főváros első saját alapítású (régészeti) múzeumát, az *Aquincumi Múzeum*ot is, az óbudai ásatások során előkerült régészeti leletanyag elhelyezésére, és a közönség számára történő bemutatására. **(2. kép)** A múzeumok feletti szakmai felügyeletet 1922-ig a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége* gyakorolta, szerepét később a vidéki *Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége* vette át.

A második világháborút követően, mintegy 15 éves átmeneti időszak után, a 60-as évek elejétől kezdődően kialakult az az intézményhálózat, amely azután több évtizedre meghatározta a „régészeti" tevékenységet folytató múzeumok működési kereteit. Ennek legjellemzőbb eleme a megyei múzeumi hálózat létrejötte volt, amely a korábbi központi irányítást váltotta fel. Az 1949., majd az 1963. évi szabályozás révén a 19 megyei szervezet – valamint a szervezethez kapcsolódó fővárosi múzeum *(Budapesti Történeti Múzeum)* – egyfajta „decentrumként" – illetékességi területén belül felelősen ellátta a régészeti gyűjteményekkel és a régészeti tevékenységgel kapcsolatos koordinálási, irányítási, szervezési és felügyeleti teendőket, ezzel elősegítette a vidéki régészeti központok, tudományos műhelyek kialakulását. A folyamat azonban azzal járt, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum elveszítette a kiemelkedő műtárgyak kiválasztásának jogát, az ország egyetlen négyzetméterén sem volt felelős a földben rejlő régészeti, történeti emlékekért. Hasonló feladatmódosulás egyébként más európai „nemzeti" jellegű múzeum esetében is lejátszódott. A változás a korábbi dinamikus gyűjteménygyarapodást megakasztotta, s a továbbiakban a gyűjtemény csak az anyagi lehetőségek függvényeként növekedhetett.

Az 1990-es évek elején azonban olyan változás történt hazai régészetünkben, amelynek jelentősége szinte a múzeumok alapításának súlyával ért fel. Országos jelentőségű, több megyei szervezetet is érintő nagy beruházások földmunkái indultak meg vidéken, és a fővárosban is újabb lendületet kapott az építési tevékenység. Egymást érték a beruházások, melyek a korábbinál nagyságrendekkel több és kiterjedtebb feltáró tevékenységet igényeltek. A feltárások során korábban nem látott mennyiségű régészeti leletanyag árasztotta el a „régészeti" múzeumokat. A Magyar Nemzeti Múzeum így nehezen tud egy állandó kiállításon a legújabb kutatási eredményeket is magában foglaló, átfogó keresztmetszetszerű képet adni az itt élt népességek és a magyar nép történetéről úgy, hogy a kutatások és a leletek más múzeumokhoz kötődnek. Így felmerül a „nemzeti letét" intézményének lehetősége, ami azt a fogalmat rejti magában, hogy a bármely szempontból fontos vagy kiemelkedő értékű műtárgyak hosszabb-rövidebb ideig bemutatásra kerülnének a Magyar Nemzeti Múzeumban.

A statisztikai adatok alapján ma mintegy 68 olyan múzeumi intézmény van, amelyik régészeti gyűjteménnyel rendelkezik (ld. a fejezet főtérképét), mellettük azonban számos helytörténeti gyűjteményben, kiállítóhelyen stb. találunk régészeti anyagot a nyilvántartott több mint 800 muzeális intézmény közül. Az elmúlt időszakban megfigyelhető a többféle gyűjtőkörrel, illetve gyűjteménnyel rendelkező múzeumokban a régészeti tárgyak gyarapodásának dominanciája. Ez a dinamikus gyarapodás – az ország teljes évi műtárgy-gyarapodásra fordított költségének mintegy 71,6%-a – részben a gazdasági szféra által diktált ütemhez igazodó feltárások folyamatosan növekvő számából adódik. Az adat tükrözi továbbá a törvényalkotó abbéli felelősségérzetét is, hogy az építkezések által veszélyeztetett, pótolhatatlan történeti forrásokat jelentő lelőhelyeket és leleteket nem hagyja elpusztulni, s a mentés finanszírozásáról is rendelkezik.

A régészeti leletek utóbbi időszakban tapasztalt örvendetes gyarapodása azonban nem járt együtt a nyilvántartott, beleltározott régészeti tárgyak azonos mértékű gyarapodásával. 1997-re a leltározott-leltározatlan darabok aránya 81% volt. Az 1997. évi CXL. törvény ennek a munkafázisnak a finanszírozásáról is rendelkezett, azonban a személyi feltételek megteremtése, valamint a munkakörülmények (helyhiány) következtében egyelőre nem tapasztalható e téren jelentős áttörés a korábbi évekhez képest. A probléma megoldását segítené, ha a nyilvántartó feladatok szakmai elismertsége és anyagi megbecsülése az ásatások rangjára emelkednék.

A „RÉGÉSZETI" MÚZEUMOK VÁLTOZÓ FELADATAI A 19. SZÁZAD VÉGÉTŐL, MEGSZÜLETÉSÜKTŐL NAPJAINKIG

A múzeumok alapításának időszakától kezdődően voltak olyan alapvető tevékenységek (gyűjteménygyarapítás, nyilvántartás, raktározás, műtárgyvédelem, kiállítások és közművelődési tevékenység, tudományos kutatás), amelyek feladatkörükhöz tartoztak. Változott azonban a tevékenység tárgya, kezdetben maga a régészeti lelet begyűjtése volt a cél, majd később kibővült a lelőhellyel, azaz a „történeti fontosságú területek védelmével" (1949. évi 13. sz. tvr.), ma pedig már régészeti örökségünk komplex védelméről beszélünk. Ezek felderítése, nyilvántartásba vétele, megőrzése csakúgy feladata saját illetékességi területén belül egy régészeti tevékenységgel bíró múzeumnak, mint a lelőhely feltárásából származó leletekről vagy más információt hordozó szakanyagról (állat- vagy embercsont, anyagvizsgálati minták stb.) való gondoskodás. Napjainkban a múzeumok többsége gyűjteménygyarapítási stratégiájában a gyűjtemény történeti forrásértékének biztosítását helyezi előtérbe.

A régészeti tevékenységgel foglalkozó múzeumok tudományos műhelyek, ennek látványos bizonyítékai a rendszeresen megjelenő múzeumi évkönyvek és a szakkiadványok, európai színvonalú kiállítás-katalógusok. Az utóbbi időben az ásatás, a feldolgozás és a közzététel feladathármasából kényszerűen az ásatásra helyeződött a hangsúly. A tervezett kutatások terén az utóbbi évtizedekben előtérbe kerültek a több korszakot reprezentáló ún. mikroregionális kutatások. Ezekben a kutatásokban – a területileg illetékes múzeumok mellett – szakembergárdájával a Magyar Nemzeti Múzeum is részt vesz, lehetővé téve, hogy a gyűjtemények számban ugyan kevesebb, de teljes reprezentációs értékű leletegyüttesekkel bővüljenek.

A múzeumok fontos szerepet játszanak az adott terület kulturális életében. A statisztikai adatok szerint a látogatók szívesen keresik fel a régészeti kiállítással rendelkező múzeumokat. A „régészeti" múzeumok látnivalóit kiegészítik a témához kapcsolódó régészeti műemlékek, régészeti parkok. A múzeumok a hagyományos kiállítási programokon kívül egyre több „élő" régészeti bemutatót rendeznek, amelyeken keresztül az egyébként vitrinbe zárt tárgyakat használat közben, eredeti környezetükben mutatják be.

FELTÁRÁSOK: KINCSKERESÉSTŐL AZ AUTÓPÁLYA RÉGÉSZETIG

Ernyey Katalin

Kezdetben a régészeti leletek közül igazán fontosnak csak a nemesfém tárgyakat, érmeket tartották. A legelső „örökségvédelmi" jogszabályok, az uralkodói felségjogok kiterjesztésével, a földben rejlő kincsek bejelentési kötelezettségét írták elő. A leletanyagból csak a legszebb, legkülönlegesebb darabokat őrizték meg, a többit beolvasztották. Egészen 1812-ig kizárólag a bécsi császári gyűjteménybe vándoroltak a megőrzendőnek ítélt leletek. A Kunsthistorisches Museumban látható ma is például az 1799-ben Nagyszentmiklóson előkerült huszonhárom aranyedényből álló kincs.

A régészettudomány hazai intézményesülése a 18. században az *Érem- és Régiségtani Tanszék*, majd a Széchenyi Ferenc által 1802-ben megalapított Magyar Nemzeti Múzeum működésével vette kezdetét. A múlt emlékeinek tervszerű felderítésére és ápolására 1858-ban jött létre a MTA Archaeologiai Bizottmánya, amely a Magyar Nemzeti Múzeummal és a kialakulóban lévő vidéki egyesületi, múzeumi hálózattal kezébe vette a hazai régészet ügyét a kiegyezés után. Az Archaeologiai Bizottmány megszervezte és a gyakorlatban is végezte a véletlenül előkerülő leletek gyűjtését, a lelőhelyek hitelesítését. Átfogó szakmai terveket fogalmazott meg, ásatásokat támogatott, anyagfeldolgozást végzett, publikálási tevékenységet folytatott, a régészetet népszerűsítette és 1872-ig ellátta a műemlékvédelmi feladatokat, ekkor ugyanis megalakult az önálló országos műemléki bizottság.

A műemlékek védelméről szóló 1881. évi XXXIX. törvénycikk elrendelte a történeti vagy művészeti jelentőségű, a földben vagy a föld felszínén levő építmények felfe-

dezésének bejelentési kötelezettségét, és lehetővé tette az ásatás helyszínének kisajátítását. Ötven évvel később az 1929. évi XI. törvénycikkben kimondták, hogy a közgyűjtemény számára fontos régészeti leletet le is lehet foglalni; a törvény kiterjesztette az ásatás fogalmát a régészeti, a történeti, az antropológiai és az őslénytani leletek felkutatására is és szabályozta a feltárásra jogosultak körét.

A második világháború után hozott 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet szerint a földben nyugvó régészeti leletek állami tulajdonba kerültek. A földek állami, illetve szövetkezeti tulajdonba vételével a régészeti lelőhelyek megközelítése, illetve a tulajdonossal történő megegyezés egyszerűbbé vált. A felgyorsult ütemben zajló állami építkezéseknél lehetőség nyílt az építési munka felfüggesztésére a leletmentés időszakára, természetesen csak addig, amíg a „népgazdaság érdekei" ezt megengedték. Ez történt a dunapenteli (Dunaújváros) több ezer síros bronzkori temető előkerülésekor, pozitív példa a Meggyfa utcai mozaikos római villa, melyet az általános iskola építésekor fedeztek fel és megőrzésére az építési terveket is átalakították.

A megelőző feltárás törvényi szabályozása a beruházási kódexen (45/1961. Korm. rendelet) keresztül kezdődött meg. Kötelezővé vált, hogy minden tervezett építkezés helykijelölési szemléjéről értesíteni kellett a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárát, és meg kellett küldeni az építési terveket, így megvalósulhatott egy-egy terület beépítés előtti feltárása. Az első igazán nagy megelőző feltárások a dunaújvárosi partrendezéshez, a Tisza II. (Kiskörei), a Tisza III., és a Bős-Nagymarosnál tervezett vízlépcső építéséhez kapcsolódtak.

Az 1963. évi 9. számú tvr. rendelkezett az *Ásatási Bizottság* felállításáról. A testület azóta is a feltárási engedélykérelmek és ásatások legfőbb szakmai véleményező szerve.

A rendszerváltást követően megszületett 1997. évi CXL. törvény és az ehhez kapcsolódó 9/1999. évi NKÖM miniszteri rendelet, majd 2001. őszétől a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény, illetve a 18/2001. (X. 18.) NKÖM-rendelet szabályozta a régészeti örökség sorsát és a régészeti feltárásokat. A felelős minisztérium új elnevezése is *(Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma)* hangsúlyozta a feladat fontosságát. Az *MTA Régészeti Intézet*ének topográfiai munkája eredményeképpen sikerült az ország 11%-ának felmérése, melynek során közel 10 000 lelőhelyet regisztráltak, s ennek alapján a hazai régészeti lelőhelyek számát jelenleg kb. 100 000-re becsülhetjük.

Az 1998-ban új államigazgatási szervként létesült *Kulturális Örökség Igazgatósága* régészeti feladatkörét képezte többek között a lelőhelyek országos szintű gondozása, kezelése, egy egységes, országos régészeti lelőhely-adatbázis felállítása. A számítógépes adatbázis feltöltése 2000. tavaszán kezdődött meg. Az Igazgatóság feladatait a 2001 októberében létrejött *Kulturális Örökségvédelmi Hivatal* vette át.

Magyarországon feltárási engedély szükséges ásatáshoz, falkutatáshoz, műszeres lelőhely- és leletfelderítéshez, pl. a fémdetektor használatához, vagy geodéziai felméréshez, valamint légifelvételezéshez és terepbejáráshoz is. Engedélyt csak a régészeti gyűjtőkörrel rendelkező múzeumok, a régészeti tanszékkel rendelkező egyetemek, valamint az MTA Régészeti Intézete és a miniszter által felügyelt örökségvédelmi intézmények kaphatnak. Az ásatások szakmai felügyelő szerve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal által működtetett Ásatási Bizottság.

Az ásatások három nagy csoportja a *leletmentés* (váratlanul előkerülő régészeti leletek és jelenségek esetén), a *megelőző feltárás* (tervezett beruházás területén) és a *tervezett feltárás*. Az intézményi kutatási programokhoz kapcsolódó egyéni tervek, illetve a régészettudomány felmerülő kérdéseinek megválaszolása a tudományosan tervezett ásatások során érvényesülhet a legteljesebben, ilyenkor az ásatás helyszínének kiválasztása ennek megfelelően történik. Az építőtől vagy a földtulajdonostól közvetlenül vagy a jegyzőn keresztül értesül a múzeum a váratlan leletek előkerüléséről, és saját költ-

3. Megelőző régészeti feltárás az M3 autópálya nyomvonalán

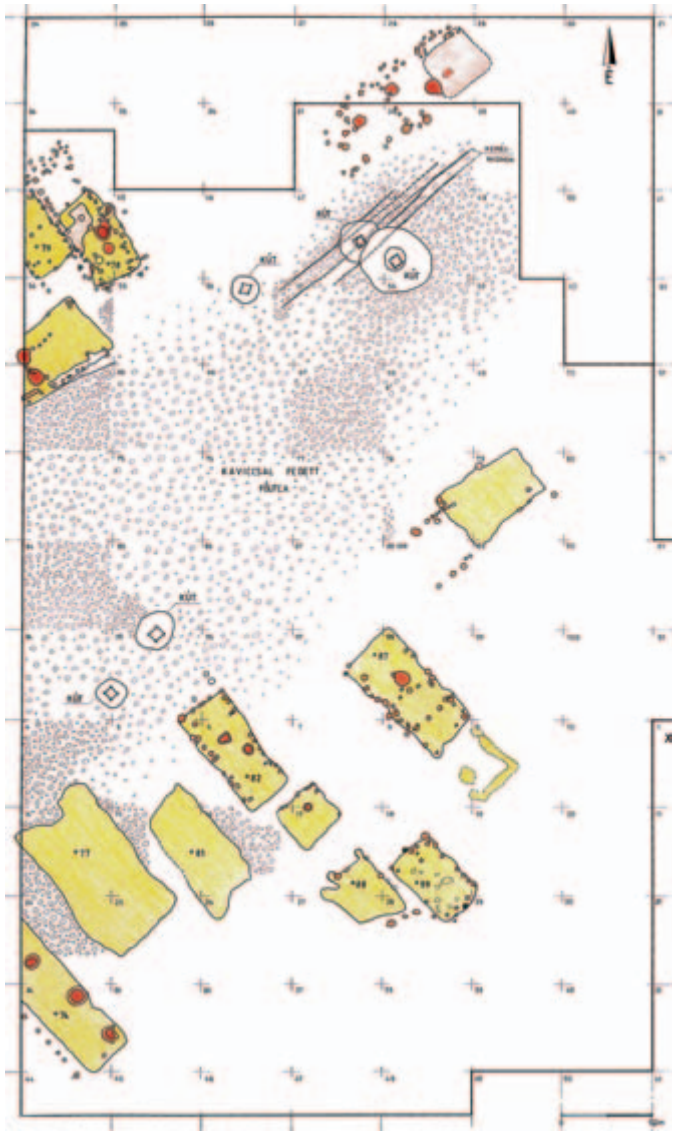

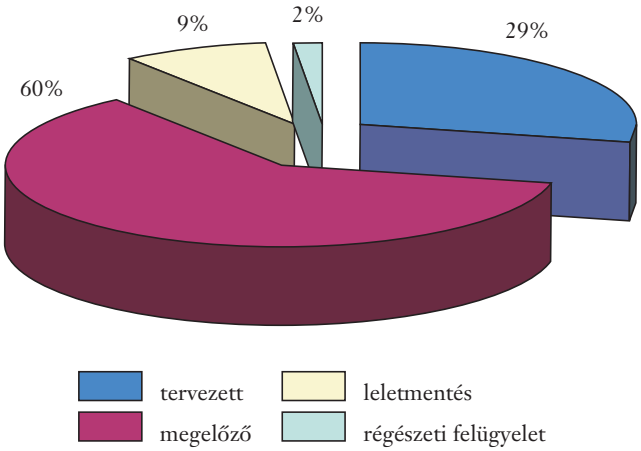

4. Régészeti feltárások típus szerinti megoszlása 2000-ben

ségén azonnal megkezdi a mentést. A múzeumi költségvetés mellett állami támogatás adható az ilyen jellegű feltárások anyagi fedezetének biztosítására. Megelőző feltárásoknál annak kell fedeznie a régészeti feltárás költségét, akinek az érdeke a régészeti örökség elemeinek eredeti helyükről és összefüggéseikből való elmozdítása. A beruházás legalább kilenc ezrelékében határozza meg a feltárásra fordítandó összeget a jogszabály. Jelenleg a legtöbb feltárás megelőző jellegű. Egyrészt számos lakóház, irodaház, bevásárlóközpont épül, másrészt rengeteg a nyomvonalas létesítmény, pl. a MOL gáz-, illetve olajcső fektetései, vasútépítések. A legnagyobb állami kezdeményezésű fejlesztés az autópálya-építés.

Az autópályák 100 méter széles sávokban (1997-ig 400 km hosszan) szelik át az országot, kiegészülve a csomópontok, letérők, nyersanyaglelőhelyek, benzinkutak és határátkelőhelyek területével. A következő években gyorsított ütemben további 787 km hosszú gyorsforgalmi úthálózat kiépítését tervezik. A hatalmas méretű, egybefüggő területek megkutatása nagy lehetőséget jelent a tudomány számára **(3. kép)**, ugyanakkor a több százezres nagyságrendben előkerülő leletek új módszerek, technikák beve-

5. Megelőző feltárások típus szerinti megoszlása 2000-ben

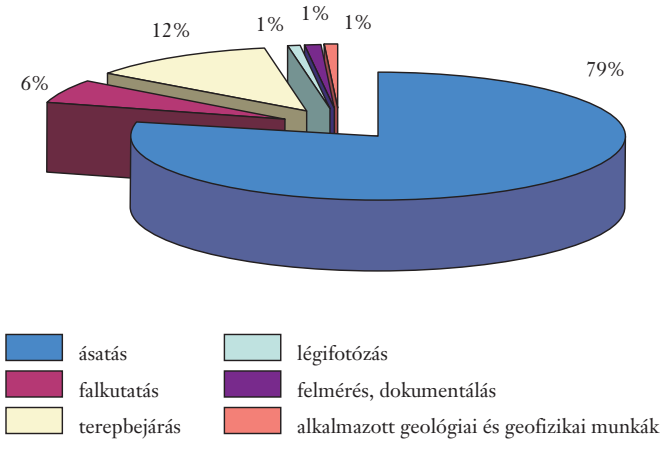

zetését teszik szükségessé. 2000-ben a Kulturális Örökség Igazgatósága 390 régészeti feltárásra **(4. kép)** adott engedélyt. A kiadott engedélyek közül 278 vonatkozott ún. megelőző-, leletmentő feltárásra vagy régészeti felügyeletre, és mindössze 112 volt a tervezett feltárás **(5. kép)**. A valóságban a megelőző jellegű feltárások száma még több, mivel egy engedély nem csak egy lelőhelyre vonatkozhat, hanem nyomvonalas létesítmények esetében többre is. Ma több, mint 300 főfoglalkozású régész dolgozik Magyarországon, ebből 211 a főállású múzeumi dolgozó, s közülük 78-an dolgoznak Budapesten. A feltárásra váró területeken különböző teamek működnek együtt – főállású és szerződéses munkaviszonyú régészek, asszisztensek, egyetemi hallgatók, kiegészülve a kutatáshoz, dokumentáláshoz, megőrzéshez szükséges egyéb szakemberekkel –, munkájukat a leletek mentése, a lelőhelyek dokumentálása jellemzi a nyugodtabb időszak, a leletek tudományos feldolgozása reményében.

RÉGÉSZETI OKTATÁS ÉS KUTATÁS AZ EGYETEMEKEN

Kalla Gábor

BUDAPEST, EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

A budapesti régészeti oktatás előzményei még a *Pázmány Péter* által 1635-ben megalapított *Nagyszombati Jezsuita Egyetem*re nyúlnak vissza. Bár régiségtani oktatásról nincsenek közvetlen forrásaink, valószínűleg már helyet kapott a történeti stúdiumok között, az egyetem bölcsészettudományi kara gyűjtött régiségeket, érmeket. Mária Terézia 1777-ben kiadott *Ratio Educationis*ában a történelem segédtudományai között első régészeti tárgyként megnevezi az éremtant is, önálló éremtani tanszéket állít fel egyetemi régészeti gyűjtemény létrehozásának igényével. Az egyetemet még ugyanebben az évben áthelyezik Budára, a tanszék neve már *Érem- és Régiségtani Tanszék* lett. Első professzorának a római provinciák hazai régészetét megalapozó *Schönvisner Istvánt* nevezik ki, őt követi 1794-ben *Katančić Péter*. Ezt az időszakot az ókori régészeti stúdiumok és kutatások túlsúlya jellemzi. 1784-ben Pestre helyezték át az egyetemet, az 1815-ben kinevezett *Weszerle József* – a modern magyar numizmatika megalapítója – rendszerezte és katalogizálta először a tanszék több ezres éremgyűjteményét, az ókoriak mellett a magyar és az erdélyi, illetve az európai pénzeket is.

1845-ben vált magyar nyelvűvé az egyetemi oktatás, mely az ókori régészet mellett kiterjedt az őskorra és a középkorra is. Igazi nemzetközi színvonalra 1863-tól emelkedett, amikor *Römer Flóris* magántanárként megkezdte működését az egyetemen. Előadásainak témáit igen széles

6. Banner János (1888–1971)

körből válogatta, volt köztük művészettörténeti, éremtani és régészeti is. Nemcsak a Kárpát-medence anyagára szorítkozott, hanem bemutatta az európai régészet legújabb eredményeit is. A régészet szinte minden időszakával foglalkozott, nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az egyes témákkal ne csak elméletben foglalkozzon, hanem terepgyakorlatokat is tartson. 1872-ben alakult meg a pesti bölcsészkaron *Henszlmann Imre* vezetésével a *Művészettörténeti Tanszék*, amely a régészeti tanszék számos korábbi feladatát átvette.

Rómer Flórist 1869-ben nevezték ki igazgatónak Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárába. Ettől kezdve vált gyakorivá, hogy a tanszék oktatói valamely közgyűjteményben vállaltak szerepet, melynek következményeként a professzorok tudományos munkájukban inkább a múzeumok gyűjteményeire, könyvtárára és műhelyeire támaszkodtak, ezek fejlesztésére az egyetemen kevés erőfeszítést tettek. 1879-től *Torma Károly*, majd 1890-től *Hampel József* került a tanszék élére. Ez idő tájt a tanszék alapvetően a tanárképzés szolgálatában állt, és nem a régész utánpótlás biztosítását tekintette feladatának. A helyzet a pannoniai és a daciai provinciális régészet kiemelkedő képviselőjének, *Kuzsinszky Bálint*nak 1914-ben történt kinevezésével változott meg némileg. A két világháború időszakát a régészeti tárgyak oktatásának decentralizációja jellemezte. *Alföldi András* indította el a *Dissertationes Pannonicae* című sorozatot, amelyben a tanszéken született doktori munkákat adták ki. A tanszék elnevezése *A magyar föld régészetének Tanszéke* névre változott. 1938-ban pedig *Tompa Ferenc* megalakította az *Őrégészeti Tanszéket*, az antik görög és római művészet oktatását a *Hekler Antal* vezette *Művészettörténeti és Klasszika Archaeológiai Tanszék* látta el, míg a középkori régészetet a *Gerevich Tibor* vezette *Művészettörténeti és Keresztény Régészeti Tanszék* tanította. A szabad bölcsészképzés értelmében a diákok szabadon választhattak az órák között, és azok, akik régészek akartak lenni, immár sokkal teljesebb és sokoldalúbb képzést kaphattak.

A második világháború utáni időszakot az 1949-es oktatási reform határozta meg. Bevezették az okleveles muzeológusok képzését, ennek egyik ágaként első alkalommal lehetett kiadni régész diplomát. A művészettörténetről levált *Klasszika Archaeológiai Tanszék*re *Oroszlán Zoltánt* nevezték ki professzornak, az *Őskori Tanszék* vezetője a Szegedről meghívott kiváló ősrégész, *Banner János* lett **(6. kép)**, *László Gyula* 1949-től kapcsolódott be az oktatásba. 1957-ben egy újabb oktatási reform alapján a régészet mellé kötelezően egy tanárszakot is kellett választani. László Gyula – aki 1967-ben vette át az újraegyesített *Régészeti Tanszék* vezetését – a magyar őstörténetre és a honfoglalás korára vonatkozó régészeti, történeti, nyelvészeti, etnográfiai és antropológiai adatok szintézisének megalkotására törekedett, és ezzel az újfajta, komplex szemléletével maradandó hatást tett a hallgatókra a saját szűkebb tudományterületén kívül is. Utóda *Mócsy András*, a római provinciák régészetének nemzetközi hírű kutatója lett. **(7. kép)**

7. Mócsy András (1929–1987)

8. Bóna István (1930–2001)

1990-ben újabb reformok következtek, a korábban egyesített Régészeti Tanszék három részre vált szét: megalakult az Ős- és Koratörténeti (Régészeti) Tanszék *Bóna István* **(8. kép)**, az Antik Görög–Római Régészeti Tanszék *Szabó Miklós*, és a Magyar Középkori és Koraújkori Régészeti Tanszék *Kubinyi András* vezetésével. A koordinálásra felállították a *Régészettudományi Intézet*et. Az oktatás rendszerére ma is az a régi elv érvényes, mely szerint a hallgatóknak öt szakterület, az őskori régészet, a római provinciák régészete, az antik régészet (klasszika archeológia), a népvándorláskori régészet és a középkori régészet közül kettőre kell specializálódniuk. Ez annyiban módosult, hogy a legújabb reform után elterjedt egyszakosság következményeként ma már egyetlen szakág elvégzésével is diplomát lehet szerezni. A régészeti kurzusok mellett lehetőség van a rokon tudományterületek eredményeinek megismerésére; a hallgatók betekintést nyernek a régészetet támogató természettudományos módszerekbe, terepgyakorlaton, feltárásokon vesznek részt, muzeológiai ismereteket sajátítanak el elméletben és gyakorlatban. Az oktatás legutolsó reformjával egy időben az egyetemek visszakapták a doktori címek (PhD) kiadásának jogát. Az új rend ezt egy programon való részvételhez köti, régészeti doktori programot pedig eddig egyedül az ELTE Régészettudományi Intézete akkreditáltatott.

A Régészettudományi Intézet megalakulása után a feltárási tevékenységhez kiépült a megfelelő technikai háttér is: raktárak, restaurátor műhely, számítógépes laborok, pl. a térinformatikai labor. Az új helyzetben jelentősen javult a kutatás technikai háttere, az Intézet számos nagy kutatási programban vesz részt, általában hazai vagy külföldi partnerrel együttműködve. Az utóbbi időszak nagy projektjei közül megemlíthető a Mont-Beuvray – Velem–Szentvid (erődített bronzkori–vaskori telep) és Visegrád (középkori ferences kolostor) kutatására irányuló francia–magyar régészeti együttműködés, a régészeti célú légifotó program, az alföldi neolitikus tellkutatási program keretében folytatott Polgár-csőszhalmi német–magyar feltárás, az angol egyetemmel közösen végzett Felső-Tisza vidéki topográfiai program (UTP), a római kori városásatás a szőnyi (Brigetio) Vásártéren, az M3-as autópálya leletmentési programja, melyeket a külföldi partnerek mellett különböző hazai múzeumokkal közösen folytattunk.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM, RÉGÉSZETI TANSZÉK

Fodor István

Szeged Budapest mellett a magyar régészeti oktatás másik nagy hagyománnyal rendelkező központja. Az itteni képzés előzményei Kolozsvárra nyúlnak vissza. A kolozsvári egyetem alapításának évében, 1872-ben alakult meg az Érem- és Régiségtani Intézet, amely közös keretekben működött az *Erdélyi Múzeumegyesület Érem- és Régiségtárá*val. Az Intézet első professzora a római történelem és régészet jeles kutatója, *Finály Henrik* (1825–1898) volt. Már maga az intézményi szervezet is megteremtette az elméleti és gyakorlati oktatás egységének feltételeit. Finály azonban még csak a történeti segédtudományok egyikeként oktatta a régészetet a tanárjelöltek részére, a később híressé vált „kolozsvári régészeti iskola" megalapozása csak az ő halála után, 1899-ben kinevezett *Pósta Béla* irányítása alatt kezdődött el, aki legkiválóbb tanítványait egy-egy szűkebb szakterületre irányította. Így nevelte ki későbbi munkatársait: *Buday Árpád*ot, a római felirattan és régészet kutatóját, *Roska Márton*t, Erdély őskorának kiváló ismerőjét és *Kovács István*t, aki az éremtan és a népvándorláskor szakembere lett. Pósta 1910-ben indította meg a kétnyelvű (magyar, francia) *Dolgozatok* című folyóiratot, amely tíz évfolyamot ért meg az újabban előkerült leleteket összegző tanulmányok megjelentetésével.

A román megszállás után Kolozsvárott megszüntették a magyar egyetemet s az 1920-tól Szegeden folytatta működését. 1940-ben Észak-Erdély visszakerülése után a magyar egyetemmel együtt újjászerveződött az Intézet is, a régi keretek között. Vezetőjévé Roska Márton egyetemi tanárt nevezték ki, aki mellett 1940-től magántanári, majd 1944-től ny. r. tanárként László Gyula (1910–1998) oktatott. 1944-ben Roska Magyarországra települt át, László Gyula 1945–1949-ben a *Bolyai Egyetem*en folytatta munká-

ját. Rendkívül népszerű eladásait igen sokan hallgatták s ismerkedtek meg régészeti-néprajzi szemléletével.

A *Régiségtudományi Intézet*ben a régészeti oktatás valójában csak Buday Árpád 1924-es áttelepülésével vette kezdetét, aki a szegedi intézet első vezetőjeként ókor-előadásokat tartott. *Banner János* (1888–1971) 1922-től magántanárként működött ugyan, de 1928-ig néprajzot, majd őskort adott elő. 1925-ben újraindították a *Dolgozatok* új, szegedi folyamát, amelynek 1943-ig 19 kötete jelent meg, ásatásokkal régészeti gyűjteményt hoztak létre. A régészet oktatása a szabad bölcsészképzés kereteiben valósult meg, az érdeklődő hallgatók speciális kollégiumokat vehettek fel a főbb régészeti korszakokat áttekintő főkollégiumok mellé, s régészetből doktorálhattak.

Banner alkotja meg – aki 1929-től egyetemi tanár, majd 1937-től az Intézet vezetője lett – a két világháború közti időszak egyik legjelentősebb hazai régészeti intézményét. A kutatás előrelépésének egyik zálogát teremti meg a régészeti bibliográfia összeállításával, s a háború alatt megalakított *Kataszteri Intézet* az ország régészeti topográfiájának első kezdeményezése. A háború végén Banner és munkatársai a fővárosba költöztek, a jól felszerelt Intézet romokban hevert. 1946-ban ugyan Roska Mártont nevezik ki az Intézet élére, aki egyedül tart meg szinte minden órát, de az ő letartóztatása után 1950-ben a tanszéket megszüntetik.

Az ókortörténet keretében ugyan volt régészeti óra is, de az oktatás csak 1962-ben indult meg újra, amikor *Gazdapusztai Gyula* lett az *Ókortörténeti és Régészeti Tanszék* vezetője. Itt már régészeti speciális képzést igazoló oklevelet kaphattak az érdeklődő hallgatók, akik az óraadóként meghívott *Trogmayer Ottó* és *Bálint Alajos* előadásait is hallgatták. A 70-es évek közepétől számosan kapcsolódtak be a régészképzésbe azok közül, akik máig is oktatnak. Az előadások és a szemináriumok az európai és a magyar régészet minden korszakára kiterjedtek. Általános régészképzés indult el, amely ún. ciklikus rendben folyt, tehát tanulmányai során mindenkinek hallgatnia kellett minden órát. Ezek egy részét meghívott előadók tartották, csakúgy, mint a társtudományok (történeti embertan, éremtan, művészettörténet) előadásait is. A gyakorlati képzés a múzeumban folyt, a hallgatók részt vettek az eléggé gyakori ásatásokon, s ugyancsak részesei voltak a múzeumban folyó leltározási, nyilvántartási munkálatoknak is. Szakdolgozataikat egy-egy terület régészeti topográfiájából írták, s jórészt írják ma is. Ennek köszönhetően Csongrád megye területének csaknem az egésze elkészült.

1988-ban a tanszéken belül *Régészeti Tanszéki Csoport* alakult, melynek vezetője *Fodor István* lett. 1989-ben jött létre ismét az önálló *Régészeti Tanszék*, amely 1997-ig Trogmayer Ottó vezetésével működött, akit Fodor István követett. A tanszék az egyetem és a szegedi múzeum közös fenntartásában áll, az oktatás is két épületben folyik. **(9. kép)** A régészet ún. B-szakként működik, az előadások gerincét az általános régészképzés teszi ki, a szakosodást a speciális kollégiumok biztosítják. A hallgatók száma 60–70 fő a négy évfolyamon. Az elsődleges cél olyan múzeumi régész szakemberek képzése, akik előtt nem ismeretlen ezen intézmények működése, s készségük van a gyakorlati feladatok ellátására is. A tanszék eléggé kiterjedt hazai és nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik, a tudományos eredmények közzétételére a múzeummal közösen szerkesztett múzeumi évkönyv régészeti sorozata nyújt lehetőséget.

A hazai felsőoktatási intézmények közül jelenleg a budapesti és a szegedi egyetemen folyik akkreditált régészképzés, míg a Budapesten működő Közép-Európai Egyetem *(Central European University) Medieval Studies* tanszékének oktatási profiljában meghatározó tantárgy a középkori régészet.

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM, ÓKORTÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI TANSZÉK

A történelem szakos hallgatók I. évben teljesített általános régészeti kurzus és a Kárpát-medence régészetére is kiterjedő ókortörténeti szigorlat után vehetik föl a *Római provinciális régészeti specializációt*. Ennek neve is jelzi, hogy a fő

9. A szegedi Móra Ferenc Múzeum

hangsúly a római koron van, azonban az órák átfogják a teljes hazai régészetet, a neolitikumtól a késő középkorig. A kilencvenes évek derekától *Fekete Mária*, *Mesterházy Károly* és *Vaday Andrea* bekapcsolódásával egyre nagyobb szerephez jut az oktatásban az őskori és a népvándorláskori régészet is. Az elkészített és elbírálás alatt álló régészeti szakindítási program négy korszak: őskori, római provinciális, népvándorlás- és középkori régészet, a Mediterraneum régészete oktatását tervezi, a Multidiszciplináris Doktori Iskola ókori programján belül azonban már jelenleg is van mód régészeti témák kidolgozására. A régészeti előadásokon és szemináriumokon kívül kötelező a latin nyelv, a forrásolvasás és az epigráfiai gyakorlat. Az oktatás kiterjed a társtudományokra, a gyakorlati ismeretekre, a lelőhelyfelderítés és az anyagvizsgálat, korhatározás természettudományos módszereire, a muzeológiára. A szakmai gyakorlatot múzeumokban és a tanszék ásatásain lehet megszerezni (Lussonium, Babarc). A pécsi *Janus Pannonius Múzeum*mal kötött szerződés keretében 1999 óta elméleti és gyakorlati oktatási és kutatási együttműködés valósul meg, amely a passaui és az atlantai egyetem kutatóira és hallgatóira is kiterjed. Ezeknek és más kutatásoknak az eredményeit is tartalmazzák a tanszéken szerkesztett évkönyv, a *Specimina Nova* kötetei.

A kolozsvári *Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karáv*al folytatott oktatási együttműködés lehetővé teszi a hallgatók és az oktatók cseréjét. A tanszék kiemelt kutatási programját alkotja az 1993-ban megindított légi régészeti kutatás. A német *Otto Braasch* rendszeres szakmai repülései és a nemzetközi együttműködésben szervezett légirégészeti gyakorlat (1996) és egy műhelygyakorlattal kiegészített konferencia (1997– 1998) jelzik a fontosabb állomásokat. A mára már 20 000 felvételt számláló gyarapodó régészeti légifotó-gyűjtemény Magyarország legnagyobb régészeti légifotós adatbázisa, amelynek hagyományos és térinformatikai feldolgozása folyamatban van.

forrás: Vaday Andrea és Visy Zsolt

MISKOLC, MISKOLCI EGYETEM, ŐS- ÉS ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK

A miskolci egyetem 1996-ban alapított bölcsészkarán a régészeti tárgyak oktatása – a pécsi képzéshez hasonlóan – a történelem szakhoz kötődik. A *Ringer Árpád* által vezetett tanszék az ún. őstörténet szakirányában oktat régészeti tárgyakat, melyet bizonyos előfeltételek után kulturális és vizuális antropológia szakos hallgatók is felvehetnek. A szakirány elvégzéséhez, melyet az oklevél betétlapja igazol, a diákoknak önálló munkán alapuló, őstörténeti témájú szakdolgozatot kell írniuk és megvédeniük.

Az ősrégészeten belül Magyarországon egyedül itt külön programrész a régibb kőkor (paleolitikum) régészete. A tanegységeket a Paleolitikum, a Neolitikum, a Bronzkor és a Vaskor előadás és szeminárium, a rokon tudományterületek alapjait oktató vizsgaköteles előadások (Földtan, Bevezetés a kulturális antropológiába, Történeti embertan, Antik vallástörténet, Bevezetés a nyelvtudományba, Az őstörténet művészete, A vallás őstörténete, Paleo-humánökológia), valamint a muzeológiai alapismeretek képezik. A Paleolitikum programrészt további általános és módszertani órák egészítik ki. Gyakorlati ismereteket a Földtani–felszínalaktani régészeti terepismeretek című óra és a kéthetes ásatási gyakorlat ad.

forrás: Ringer Árpád

SZOMBATHELY, BERZSENYI DÁNIEL TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA, TÖRTÉNELEM TANSZÉK

Magyarországon először a *Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán* indult régésztechnikus képzés 1994-ben. Célja olyan gyakorlati szakemberek kinevelése, akik a terepen szakszerű segítséget nyújthatnak a régészek számára. Az akkreditációt még nem nyert kétéves képzés a történelem szak szakirányaként működik, vezetője *Ilon Gábor*. Olyan hallgatók vehetik fel, akik történelemből már egy évet elvégeztek. Egy-egy évfolyam létszáma 10–12 fő. Az oktatásban a Magyar Nemzeti Múzeum, az MTA Régészeti Intézete és különböző vidéki múzeumok szakemberei vesznek részt.

A képzés során az elméleti és a gyakorlati tárgyak egyaránt helyet kapnak, az ún. tematikus blokkok a következők: Múzeumi nyilvántartás-leltározás; Leletfelderítés (geofizika, légifotó, terepbejárás); Ásatásmódszertan; Dokumentációk, Komplex módszerek a feltárásokon; Kőnyersanyagok és kőeszközök; Történeti növénytan; Történeti állattan, Malakológia; Történeti embertan; Archeometria; Kísérleti régészet; Restaurátori munka. A tanásatások a Savaria Múzeum ásatásain folynak, mindenki számára évenként két hét gyakorlat kötelező.

forrás: Ilon Gábor

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉS A RÉGÉSZET

Bálint Csanád

Az 1825-ben a magyar nyelv és kultúra ápolására alapított *Magyar Tudományos Akadémia* egyik legelső tudományos bizottsága volt az Archaeologiai Bizottmány. Mára a tudomány általános fejlődésével párhuzamosan és a világszerte elharapódzó utilitariánus szemlélet következtében a régészet elvesztette korábbi pozícióját, s a többi humán tudományhoz hasonlóan egyre többet kell a fennmaradásért, illetve az azt lehetővé tevő finanszírozásért harcolnia.

TUDOMÁNYPOLITIKA, KIADÓI TEVÉKENYSÉG

Az MTA 1950 és 1990 között a – gyakran változó nevű – kulturális minisztérium mellett a régészet másik fő finanszírozója volt; nem-akadémiai intézmények nagy ásatásait (pl. Felgyő, Kölked, Magyarhomorog, Zalavár), kutatók tanulmányútjait és külföldi kongresszusokon való részvételüket is támogatta. A rendszerváltozás a hazai tudományos életben új pénzügyi kereteket, ezáltal új helyet és szerepet jelölt ki az MTA számára. Így ma a régészetben minden főbb tevékenység (nagy ásatások, könyvkiadás, tudományos műhelyek, rendezvények) egyenletesen oszlik meg a főbb intézménytípusok (múzeumok, egyetemek, akadémiai intézet), valamint a főváros és a vidék között. Mindeközben – a hazai finanszírozási rendszerben egyedülálló gyakorlatként – az MTA által kínált különféle pályázatok továbbra is nyitva állnak minden hazai kutató előtt (akadémia-támogatott kutatási programok, Akadémiai Kutatási Pályázat, Bolyai-, Sasakawa-ösztöndíj). Kezdeményezőkészség esetén az MTA vidéki bizottságai otthont és keretet biztosítanak régészeti tematikájú rendezvényeknek, munkabizottságoknak (pl. Pécs, Veszprém). Az MTA hosszú távon is meg kívánja őrizni kutatóhálózatát. A jövő tudománypolitikai feladata az EU-pályázatokba való bekapcsolódás, valamint a regionális együttműködések fokozása lesz, a nemzeti igények és sajátosságok megőrzése közepette.

Az MTA adja ki a két legnevesebb folyóiratot (*Archaeologiai Értesítő* [1868/1869 óta], *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* [1950] óta), működteti a *Régészeti Bizottság*ot és támogatja a *Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulatot*. 1951-től kezdve az Akadémiai Kiadónál jelentek meg a központi sorozatok (*Archaeologica Hungarica* [1951 óta], a *Régészeti Tanulmányok* [1962– 64], a *Studia Archaeologica* [1963–81], a *Fontes Archaeologici* [1973–92]), kézikönyvek (*Az őskőkor régészete*, 1965; *Pannonia régészeti kézikönyve*, 1990; *Römische Inschriften Ungarns* [1972–1984]), korpuszok (kelta: 1987– 99; avar: 1975–95; honfoglaló: 1983), *Magyarország Régészeti Topográfiája* [1966–1998], régészeti bibliográfiák [1954–1999]). Az 1996-ig – az MTA sajátjaként működő – Akadémiai Kiadó a magyar régészet legfontosabb publikációs fóruma volt. Az MTA ma is rendszeresen támogatja régészeti tárgyú könyvek kiadását.

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉS

1949-ig az egyetemi előmenetelre épült a tudományos minősítés (egyetemi doktorátus, magántanári habilitáció), ezt követően a „kandidátus" és a „tudományok doktora" cím bevezetésével – az egyetemi doktorátus egy évtizedig tartó eltörlése után – egy hibrid (európai és szovjet típusú) minősítési rendszer jött létre. Szinte kezdettől fogva voltak törekvések arra, hogy az MTA kebelében működő *Tudományos Minősítő Bizottság Régészeti, Művészettörténeti és Építészettörténeti Szakbizottságá*nak tagjai között elismert szakmai tevékenységet folytató kutatók legyenek; összetételében az 1970-es évektől kezdve egyáltalán nem játszottak meghatározó szerepet a politikai szempontok. Ugyanezen időszaktól kezdve a Szakbizottságban kiegyensúlyozottan voltak képviselve a különféle intézménytípusokban, valamint a fővárosban és vidéken dolgozó szakemberek. A Szakbizottság a rendszerváltozásig hallgatólagos közmegegyezéssel törekedett arra, hogy a kandidátusi címre csak az egyetemi doktori fokozat megszerzése után lehessen pályázni. Ma az egyetemeken elnyerhető PhD-cím „fölött" és az egyetemi habilitáció „mellett" egyedül az „Akadémia Doktora" titulus áll. Az utóbbival kapcsolatos eljárást a törvény szerint az MTA kebelében működő *Doktori Tanács* – az MTA Történeti és Filozófiai Osztályával, valamint a Régészeti Bizottsággal együttműködve – bonyolítja le.

AKADÉMIAI TAGSÁGOK

Az MTA fennállása óta a tagjai sorába választott régészek száma tekintélyes, listájuk sokaknak szolgálhat meglepetéssel (ld. a fejezet címlapján.) Az 1949-ben tagságuktól politikai okból megfosztottak, illetve tanácskozó taggá visszaminősítettek jogait (Alföldi András, Fettich Nándor, Láng Nándor) 1991-ben visszaállították. Jelenleg a régészetnek 3 akadémikusa van: *Szabó Miklós* rendes tag, *Bálint Csanád* és *Kubinyi András* levelező tagok, Szabó Miklós ezen felül a Francia és a Katalán Tudományos Akadémia, *Török László* a Norvég Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja.

KÖZTESTÜLET

Az 1994. évi akadémiai törvény óta minden tudományos fokozattal rendelkező kutató egyszerű nyilatkozattal az MTA köztestületi tagja lehet. A köztestületi tagok titkos szavazással 200 küldöttet jelölnek az MTA közgyűlésébe (jelenleg a régészet küldötte: *Kovács László*). Folyamatosan napirenden szerepel a köztestületi tagság és a küldött státus szerepének növelése.

MTA RÉGÉSZETI INTÉZETE

Az MTA Régészeti Intézete (létrejöttekor: Kutató Csoport) *Gerevich László* vezetésével 1958-ban alakult meg (1967 óta: Intézet), ami kb. egy évtizedes lemaradást jelentett a kelet-európai országokban lezajlott fejlődéshez viszonyítva. Az egész magyar régészet helyzetére és megítélésére kihatással volt, hogy az Intézetnek a kelet-európai testvérintézetekkel összehasonlítva mindig is a legszerényebb pénzügyi támogatással kellett számolnia. A hazai régészetben a kezdeti várakozás után megváltozott általános és szakmai megítélése, amikor néhány vezető szakembernek megszűnt az Intézetben betöltött félállása. A kritikák

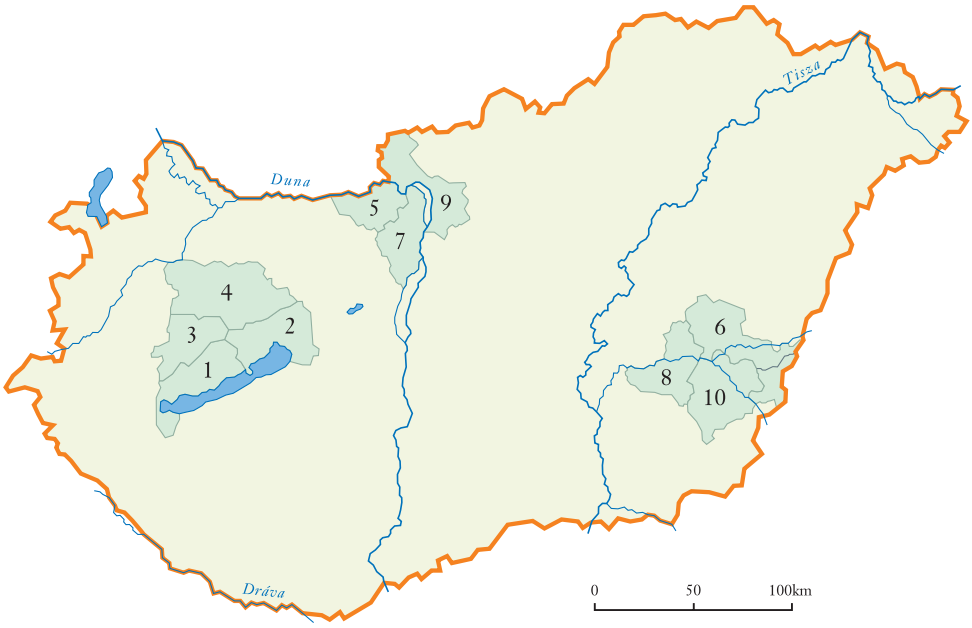

10. A Magyarország Régészeti Topográfiája című sorozat megjelent kötetei
1. kötet: A keszthelyi és tapolcai járás (1966);
2. kötet: A veszprémi járás (1969);
3. kötet: A devecseri és a sümegi járás (1970);
4. kötet: A pápai és a zirci járás (1972);
5. kötet: Esztergom és a dorogi járás (1979);
6. kötet: A szeghalmi járás (1982);
7. kötet: A budai és a szentendrei járás (1986);
8. kötet: A szarvasi járás (1989);
9. kötet: A szobi és a váci járás (1993);
10. kötet: Békés és Békéscsaba környéke (1998)

közül az feltétlenül helytálló volt, hogy egyéni kutatási témák emeltettek intézményi szintre. Ez a gyakorlat országszerte, más tudományokban és intézményekben is általános volt; tény, hogy Közép- és Kelet-Európában a valódi – különösen a hosszú távú – csoportmunka a humán tudományokban ma is ritkaság számba megy. Ebben változás a Gerevich Lászlót fölváltó *Bökönyi Sándor* igazgatósága (1980–1993) alatt következett be, amikor is az alföldi és a dunántúli mikrorégiós programok ténylegesen együtt dolgozó teamekre épültek. (Mindkét vállalkozás eredményei 2-2 kötetben megjelentek.) Team-munka jelenleg a somogyi autópályás leletmentésen folyik. A kutatók 1 EU, 3 német (DAAD), 3 nagy hazai (Széchenyi-terv), 27 OTKA, 2 AKP, 2 OKTK, 3 NKÖM pályázatot nyertek el, részt vesznek az interdiszciplináris Danubius-projektben.

Az Intézet fő feladatának a Kárpát-medence régészetének a neolitikumtól az újkorig történő kutatását tekinti, emellett külföldön is folytat(ott) ásatásokat (Szovjetunió, Mongólia, Egyiptom, Olaszország). A jelenlegi tudományos főfeladat forráskiadványok, monográfiák készítése és a nagy ásatások feldolgozása. A kutatók publikációs tevékenysége meghaladja az országos átlagot – minden kutató rendelkezik tudományos fokozattal –, emellett részt vesznek kiállítások rendezésében, ellátják a feltárásaikkal kapcsolatos muzeológiai teendőket, egyharmaduk egyetemeken és a posztgraduális képzésben oktat. Három (volt) hazai Humboldt-ösztöndíjas az Intézet dolgozója, a Deutsches Archäologisches Institut 16 magyar tagja közül 6 az Intézet aktív vagy nyugdíjas kutatója.

Az Intézetnek létrejötte óta egyik legfontosabb feladata volt *Magyarország Régészeti Topográfiájá*nak elkészítése. A terepbejáráson, helyi levéltári gyűjtésen, raktárrevízión, dokumentáción (új fotók, rajzok, térképek készítése) alapuló munka a területileg illetékes múzeumok régészeivel együttműködve folyt. 10 kötet jelent meg (teljes Veszprém, majdnem teljes Békés, valamint Komárom-Esztergom és Pest megye), 3 kötet írása folyamatban van. **(10. kép)** Az intézeti Adattár a Magyar Nemzeti Múzeumé mellett az országban a második legnagyobb, a tárolt ásatási, terepbejárási jegyzőkönyvek, fotók, rajzok, kartonok stb. száma meghaladja az egymilliót; használatát számítógépes adatbázisok segítik. Az Intézet a 60-as években – érzékelve a nemzetközi tendenciát – az országban elsőként vállalkozott a régészethez kapcsolódó természettudományok koordinálására, de ennek végigvitelét személyi és anyagi feltételek egyaránt hátráltatták. A 90-es évek pénzügyi válsága elmúltával az Intézetben a kutatási lehetőségek konszolidálódtak, négyszer történt nagyléptékű könyvtárfejlesztés, a kiadványok megjelentetése folyamatossá vált. (Évkönyv: *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*, ill. *Antaeus*, 1970 óta; sorozat: *Varia Archaeologica Hungarica*, 1986 óta).

VÉDETT RÉGÉSZETI LELŐHELYEINK – ÖNKÉNTESEK ÉS AMATŐRÖK A RÉGÉSZETBEN

Wollák Katalin

A magyar szabályozásban először az 1929. évi tc. nyilvánította „tiltott területnek” az ásatással érintett régészeti lelőhelyeket, majd az 1949. évi 9. tvr. adott lehetőséget arra, hogy jelentős régészeti – történeti emlékek védelem alá kerüljenek. Az alapelv a későbbi jogszabályokban tovább él (1963. évi 13. tvr., majd az 1992. évi ún. Máltai Egyezmény irányelveit átvéve az 1997. évi CXL. törvény). A kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény kimondja, hogy az ismert lelőhelyek a törvény erejénél

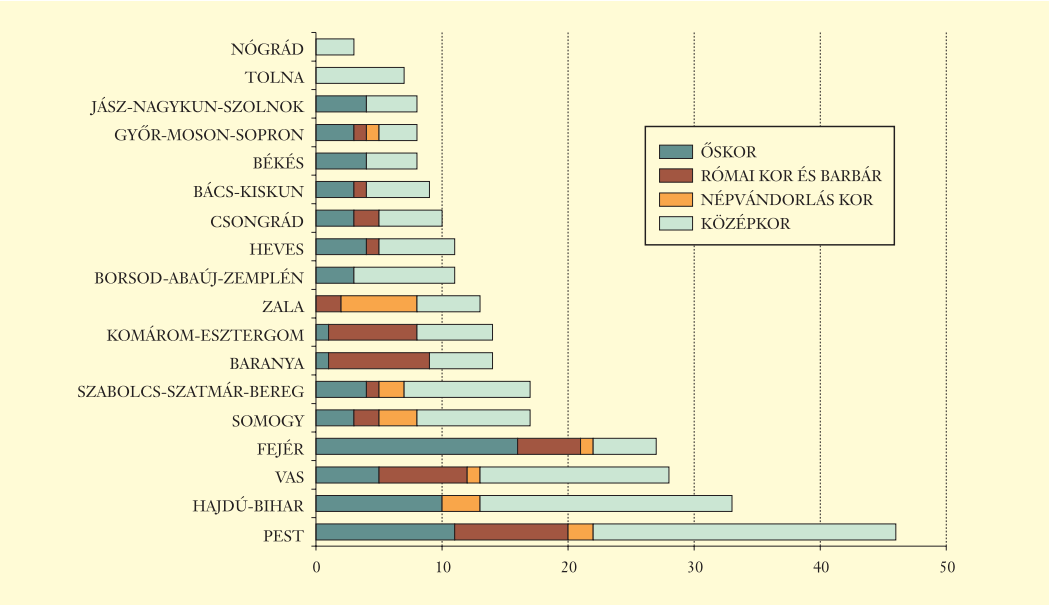

11. Védett lelőhelyek megyénkénti megoszlása

fogva általános védelem alatt állnak, a legjelentősebb régészeti emlékeket kiemelt vagy fokozott, a veszélyeztetett lelőhelyeket pedig ideiglenes védelem alá lehet helyezni.

Az ismert lelőhelyek száma 100 000 körüli, ami növekszik, hiszen a még nem kutatott, ún. régészeti érdekű területeken – melyek földrajzi, talajtani, vízrajzi adottságaik miatt alkalmasak lehettek emberi megtelepedésre – újabb lelőhelyek előkerülése várható. A védetté nyilvánítottak száma vidéken 300 alatti, a fővárosban pedig több mint 3000 helyrajzi számot foglal magában. Nemzetközi tendencia, hogy ne csak magukat a lelőhelyeket, hanem a kultúrtájat is próbáljuk megőrizni a történelem során kialakult környezetükkel együtt. E területek növekvő szerepet kapnak a tervezési, fejlesztési folyamatokban, így a Nemzeti Fejlesztési Tervben, mely többek között a kulturális értékek és a fenntartható fejlődés érdekeit próbálja összehangolni.

A régészeti védelem célja az érintett terület bolygatatlan állapotban való megőrzése, hiszen a kutatási módszerek fejlődésével mind gazdagabb információk állhatnak rendelkezésre. A lelőhelyek vizsgálatánál számos európai országban egyre inkább előtérbe kerülnek a nem roncsoló módszerek: légifotó, geofizikai vizsgálatok és az ezeket kiegészítő terepbejárás. Egy lelőhely védetté nyilvánításáról, megfelelő szakmai előkészítés után a minisztérium dönt rendelet formájában, előírva a terület használatával kapcsolatos elvárásokat, korlátozásokat, majd az adatok az ingatlan-nyilvántartásban is bevezetésre kerülnek. Mind-

12. Romkert távlati képe, Tác–Gorsium

azoknak, akik a területtel kapcsolatba kerülnek, a régészeti-örökségvédelmi szempontokat már a tervezés fázisában figyelembe kell venniük, így elkerülhetők a beruházások későbbi leállításai, ezek idő- és pénzbeli következményei.

Az 1950-es években erőteljes kampány indult a legfontosabb, illetve a legveszélyeztetettebb lelőhelyek védetté nyilvánítására, s ennek következtében – megfelelő előkészítés nélkül – több száz terület került védelem alá. Mivel az adatok legtöbbször nem jutottak el a földhivatalokba, így sem a tulajdonosok, sem a területet a későbbiekben felhasználók a nem szereztek tudomást a védettségről, ezért számos lelőhely elpusztult. Az utóbbi években megindult a védett lelőhelyállomány felülvizsgálata és védelmük feltételeinek biztosítása. Védett területeink nagyobb része a Dunántúlon található, Pest, Fejér és Hajdú-Bihar megyében több mint 30 lelőhelyet tartunk nyilván. Többségük külterületen fekszik, nem a települések belterületén, a védett középkori emlékek száma a legnagyobb **(11. kép)**. Közülük számos egyben nyíltszíni bemutatóhely, szabadtéri múzeum, régészeti park **(12. kép)**, nemzeti emlékhely, konzervált vagy rekonstruált műemlék, míg mások jól érzékelhetők természeti környezetükben: a földvárak, halmok, erődítések, barlangok.

A lelőhelyeket érintő veszélyek közül kiemelkednek a fémdetektorok, hiszen ezek használata következtében a leletek nemcsak kikerülnek az adott régészeti jelenségből és ezáltal történeti környezetükből, hanem kiásásukkal a lelőhelyeket is rongálják. Különösen veszélyeztetettek a már múlt század óta ismert, nagykiterjedésű római kori lelőhelyek, melyek komplex feltárása, illetve tényleges őrzése nehezen megoldható. A rendszeres ellenőrzés, a korszerű nyilvántartás, a fenntartható fejlődés szempontjait figyelembe vevő kezelési/hasznosítási terv csökkentheti a zugásátások számát. A leletek állami tulajdonjoga következtében ezek hivatalos kereskedelemben nem forghatnak, nem kaphatnak kiviteli engedélyt, s mivel csak megfelelő szakmai és intézményi háttérrel lehet feltárást végezni, nálunk nincs ún. kereskedelmi, illetve amatőr régészet, sőt a szabálysértési kódex és a Büntető Törvénykönyv szankcionálja a lelőhelyek fosztogatását, rongálását. Más hagyományú országokban megpróbálják az ilyen jellegű tevékenységet kanalizálni, pl. Angliában 1997 szeptemberében indult a két és féléves „*Portable Antiquities*" – ingó régiségek program az Örökségi Lottó Alap finanszírozásával, mely a talált leletek bejelentésére sarkallt. Az első év közel 24 ezer fém, kő, kerámia és egyéb lelet bejelentését eredményezte, ezek alapján 5 ezer lelőhelyet rögzítettek.

Magyarországon a múlt századi múzeumi egyletek szerepét napjainkban a város/faluszépítő egyesületek, múzeumbaráti körök, helytörténeti klubok, helyi önkéntesek vették át. A minisztérium forrást biztosít a fontos lelőhelyek, leletek bejelentőinek jutalmazására, támogatja a helyi értékek feltárását, megismerését, bemutatását (*Nemzeti Örökség Program*, millenniumi és egyéb pályázatok). Az önkormányzatokat, intézményeket, magán- és jogi személyeket az örökség megóvásának támogatásáért különböző díjakkal honorálják (pl. Schönvisner-, valamint Henszlmann-díj, Múzeumpártoló Önkormányzat). Az örökségvédelemért felelős intézmény keretén belül kísérlet történt arra, hogy az „amatőr" régészeket megfelelő szakmai instrukciókkal ellátva bevonják a régészeti lelőhelyek megfigyelésébe, regisztrálásába, s ezzel egy helyi informátori rendszer épülhet ki. Emellett megfelelő információt kell biztosítani a védett és nyilvántartott lelőhelyekről a szakemberek mellett a helyi lakosok, az érdeklődők, az önkormányzatok, a tervezők-fejlesztők-beruházók, a döntéshozók részére a hozzáférés különböző formáinak és szintjeinek kialakításával – beleértve az oktatásba/nemzeti alaptantervbe való beépülést. Hiszen a legalaposabban kidolgozott jogi védelem sem elegendő, ha a helyi közösség nem érzi magáénak a történeti-régészeti értékeket, nem törekszik ezek méltó megőrzésére. Egy hosszú távú örökségvédelmi politikának ugyanolyan fontos eleme az ebben való közreműködés, mint a jogi és az intézményi háttér megteremtése.

NYILVÁNTARTÁS ÉS ADATTÁRAK

Rezi Kató Gábor

A régészeti feltárások – végezzék bármilyen korszerű technológiával és alapossággal – bizonyos esetekben véglegesen „megsemmisítik" a feltárt objektumot, így pl. sírt, gödröt, házat. A régész annak érdekében, hogy képes legyen a lehető legnagyobb pontossággal a lehető legtöbb információt begyűjteni a leletekről és a lelőhelyről, kibontja, átmetszi az évszázadok, évezredek óta a földben rejtőző jelenségeket, felszedi a megmaradt tárgyi emlékeket. Arra törekszik, hogy mindez a lehető legkevesebb rombolással járjon, együtt tartja a leleteket és a jelenségeket „in situ" megőrzéssel vagy kiemeléssel, konzervál, helyreállít objektumokat, de lehetőségei korlátozottak. A régész egyik legfontosabb feladata nem is a leletek feltárása vagy értelmezése, hanem a feltárás folyamatának dokumentálása. Régészeti tárgyakat bárki képes „begyűjteni", de a megfigyelések szakszerű, tudományos rögzítése nélkül az eredmények nem, vagy nehezen értelmezhetőek. A pontos dokumentáció elkészítése a feltárásról komoly, időigényes feladat, a szükséges és elégséges rajz, fotó, videó, szöveges információk összegyűjtése, rögzítése igen nagy szakmai hozzáértést és rutint kíván. Az egyre bővülő technikai lehetőségeknek, valamint a régészet elé állított egyre nagyobb feladatoknak köszönhetően (mint pl. az autópálya-feltárások) a dokumentációs eljárások jelentős fejlődésen mentek keresztül a legutóbbi időkben is. Korábban soha nem tapasztalt méretű feltárásokat kell a kor színvonalának megfelelően dokumentálni, bevonva a legkorszerűbb természettudományos és informatikai módszereket, új – az adott feladatra alkalmazható – szisztémákat teremtve.

A régészeti dokumentációkat elsődlegesen azon intézmények adattárai őrzik, amelyek az ásatást lefolytatták.

13. Lelőhelyek megjelenítése térinformatikai módszerekkel: a Dunakanyar az 1:100 000 léptékű digitális térképen (InfoGraph Kft) Nagymaros, Zebegény, Szob, Börzsönyliget népvándorlás és honfoglalás kori lelőhelyeivel

A múzeumok archívumai természetesen a „modern" ásatások jelentésein túl rengeteg adatot őriznek az adott terület történelmére vonatkozóan. Egy-egy korai alapítású megyei múzeum adattára csaknem olyan fontos információforrás lehet, mint régészeti raktára. E regionális intézmények, főként a megyei múzeumok archívumain kívül néhány „központi jellegű" adattárat emelhetünk ki:

1952-ben hozták létre a Magyar Nemzeti Múzeum *Központi Régészeti Adattárá*t. Számos, az intézmény gyűjteményi osztályai által őrzött pótolhatatlan, egyedi irat, múlt és e századi ásatások dokumentumai, leletbejelentések és más régészeti vonatkozású adatok kerültek itt elhelyezésre. Azóta valamennyi, az ország területén végzett ásatásról itt helyezik el a feltárás dokumentációjának köteles példányát. Ez tartalmazza az ásatási naplót, a feltárás teljes rajz- és fotódokumentációját. Az állomány nagysága ma már meghaladja a 18 000 tételt. Napjainkban a megújult dokumentációs adatokban a térkép kapja az egyik legjelentősebb szerepet. Az 1997. évi CXL. törvény előírta a régészeti lelőhelyek nyilvántartását. Egy országos szintű adatbázis megteremtésének egyik előfeltétele, hogy minden adat ábrázolható pontosságú legyen a megfelelő méretarányú térképeken **(13. kép)**.

A dokumentáció alapján készültek a rövid, néhány mondatos jelentések, ezek képezték az alapját a *Régészeti Füzetek Ser. I.* elnevezésű sorozatnak, amely évente teljes áttekintést ad az elvégzett feltárásokról, míg a *Ser. II.* sorozat eddig megjelent 25 kötete nagyrészt a MNM régészeti kutatásainak feldolgozásait közölte. Az I. sorozat tartalmilag és formailag megújulva jelent meg – *Régészeti Kutatások Magyarországon* (Archaeological Investigations in Hungary) címmel, elsőként az 1998. év feltárásairól – a Magyar Nemzeti Múzeum és a Kulturális Örökség Igazgatósága közös kiadásában. Az új kiadvány a rövid jelentéseken túl az adott év feltárásaihoz, leleteihez kapcsolódó rövid tanulmányokat is közöl magyar és idegen nyelven.

A Központi Régészeti Adattár az ásatásokra vonatkozó információk mellett igen értékes fotógyűjteménnyel is rendelkezik, mely sok esetben egyedüli információt jelent a felvétel készítése óta már megsemmisült, elveszett tárgyakról. Ugyancsak fontos része az adattárnak a magyar régészet kiemelkedő kutatóinak hagyatéki anyaga, mely pótolhatatlan kutatástörténeti forrás. A hagyatéki anyagok publikálása volt az *Adattári Közlemények* címen indított sorozat egyik fő célja. A két kötetet megélt kiadvány 2000-ben új címmel *(Documentationes et Communicationes)*, de azonos törekvéssel újraindult.

1998-ig a Központi Régészeti Adattár foglalkozott országos szinten a régészetileg védett földterületek kérdésével. Az archívum anyagát feldolgozó VETE (Régészetileg Védett Területek Adatbázisa) egyike volt az Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program egyik első társadalomtudományi adatbázisainak.

A MTA Régészeti Intézete folytatja több évtizede az ország területének régészeti topográfiai munkálatait. Az Adattáruk által őrzött óriási topográfiai adatbázis kiemelkedő jelentőségű, országos viszonylatban is a legnagyobb. Hasonlóan fontos, a főváros területére vonatkozó információ-forrás a Budapesti Történeti Múzeum adattára. Ásatási jelentéseket tartalmazó önálló kiadvány az *Aquincum – A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései*. Elsősorban a műemléki kutatás és védettség adatait tartalmazza a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal terv- és fotótára és nyilvántartása.

Szakmai szempontból óriási jelentősége van az egyelőre szétszórtan, kisebb gyűjteményekként létező légifotóknak

(a legjelentősebbek: Pécsi Tudományegyetem, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, ELTE Régészettudományi Intézete, MTA Régészeti Intézete). A légifotózás nagy szerepet játszhat a régészeti lelőhelyek felderítésében, illetve az ismert lelőhelyek monitoring-rendszerének kiépítésében. Történeti (1989 előtt) és anyagi okok miatt Magyarországon nem lehetett akkora jelentősége a légifotók régészeti célú készítésének, elemzésének és nyilvántartásának, mint más államokban, de a közeljövőben remélhetőleg egy egységes – ilyen jellegű – központi archívum megteremtése elindíthatja ezt a folyamatot.

A múzeumok gyűjteményeibe kerülnek természetesen a feltárásokra vonatkozó adatok mellett maguk az elsődleges információhordozók, a leletek is. A gyűjteményekben a tárgyak tisztítása, restaurálása után a feltáró-feldolgozó szakember elsődleges feladata a bekerült tárgyak nyilvántartásba vétele. Ez a nyilvántartás kettős feladatot lát el. Egyrészt azonosításra, visszakeresésre alkalmas adatokkal látja el a tárgyat (leltári szám, leírás, fotó stb.), másrészt tudományos feladat is, hiszen a leltárkönyvekben a kutató meghatározza a tárgy feltételezhető korát, funkcióját, a kultúrát, népcsoportot, amely készíthette-használhatta és előkerülésének pontos helyét, amennyiben az ismerhető. Így a tárgy később is összekapcsolható a feltárás dokumentációjával.

A nyilvántartás szabályait a mindenkori jogszabályok rögzítik, az azonban, hogy a felvett adatok mennyire lesznek időtállóak, leginkább a szakembereken múlik. Az utóbbi évtized ásatásai csaknem megduplázták a leletanyagot, így egyre inkább arra kényszerülnek a szakemberek, hogy az eddig járt hagyományos utak (ásatás, múzeum, restaurátor, fotós, rajzoló, nyilvántartás, feldolgozás, stb.) helyett olyanokat keressenek, ahol közvetlenül az ásatáson végezhető el a leletekkel kapcsolatos elsődleges regisztráció. Mindennek természetesen előfeltétele egy olyan – helyszíni – régészeti bázis megteremtése, ahol elvégezhető az anyag mosása, konzerválása, fotózása, informatikai nyilvántartása.

A múzeumok fennállása óta hatalmas mennyiségű információ halmozódott fel a nyilvántartásokban. A múlt századi, kézzel írt, a fontosabb tárgyakról azonosítható rajzokat tartalmazó leltárkönyvek már maguk is múzeumi tárgyakká váltak. Az információ mennyiségi növekedése, a tárolt adatok jellege már a számítógépek első nemzedékének feltűnése óta arra ösztökélte a szakembereket, hogy ezeket a tudományos nyilvántartásokat adatbázisokba szervezzék. A kb. másfél évtizede megindult munkát számos nehézség hátráltatta, korábban inkább a számítástechnikai problémák voltak meghatározóak (szoftver-hardver kapacitás), manapság a szakmai konszenzus megteremtése az, amely a legnagyobb energiát igényli (terminológiák, szótárak, tezauruszok felállítása). Számos lelkes szakember épített kisebb-nagyobb adatbázisokat, dolgozta ki egy-egy részterület problémáinak megoldását. A technológiai lehetőségek bővülésével ma már egyre inkább elérhetővé válik egy olyan rendszer megteremtése, amely kielégítheti mind a nyilvántartási, mind a szakmai igényeket. Ez azért fontos feladat, mert Magyarország területi elhelyezkedésének köszönhetően köztudottan kiemelkedően gazdag régészeti-történeti emlékekben. Ezen emlékanyag pontos számbavétele, megőrzése nemcsak nemzeti feladatunk, de jól felfogott érdekünk is. Ahhoz, hogy megakadályozhassuk a régészeti lelőhelyek kifosztását, a konkrét megrendelésre történő műtárgylopásokat, a csempészést, jól működő, gyors, pontos nyilvántartásokra, adatbázisokra, térinformatikai rendszerekre van szükségünk. A digitalizált adatok sokrétűen felhasználhatóak egyéb fontos célokra is, például a legszebb műtárgyak megjelenhetnek a múzeumi honlapokon, CD-ROM-okon, felkeltve a turisták érdeklődését, felhasználhatóvá téve az oktatásban, stb.

A – nagyon közeli – jövő útja: a régészeti adattárak és raktárak kissé poros, ódon hangulatú világában is egyértelmű, hatalmas munkával és nagy befektetéssel archiválnunk, rendszereznünk és feldolgoznunk kell egy közel két évszázados tudásbázist.

RÉGÉSZETI EMLÉKEK HELYREÁLLÍTÁSA, BEMUTATÁSA: RÉGÉSZETI PARKOK, KÍSÉRLETI RÉGÉSZET

Poroszlai Ildikó

A régészeti ásatás a laikusoknak érdekes, de gyakran érthetetlen – nem tudják mire szolgáltak a „lyukak": cölöpök helyei, az összefüggéstelennek látszó „kőkupacok": falmaradvány vagy sírépítményhez tartozó kőgyűrű, az „amorf agyagdarabok": ház vagy más épület omladéka – és még hosszasan lehetne sorolni azokat a jelenségeket, melyeket csak a szakemberek tudnak, vagy próbálnak megfejteni. Az egymást követő régészeti és történelmi korszakok települései, temetkezései, anyagi kultúrája mindig összefügg az adott kultúra/népesség földrajzi helyzetével, az éghajlati viszonyokkal, a gazdálkodási móddal, a nyersanyag-lelőhelyek megközelíthetőségével, a kereskedelmi útvonalakkal, a történelmi eseményekkel, sőt a hiedelemvilággal is. A feltárások után mi történik a lelőhelyen? Mi lesz a sorsa a kőből vagy fából, esetleg agyagból, földből épült objektumoknak, épületeknek, védműveknek, sírépítményeknek? Mi a helyesebb: ha fotózás, rajzolás és egyéb korszerű dokumentálás után visszatemetik a maradványokat, vagy ha a helyszíni bemutatás mellett döntenek? Esetleg érdemes-e az építmény egyes elemeit múzeumba vinni, és ott kiállítani? A feltárt emlékek helyszíni bemutatása részben a műemlékvédelem és az építészet, részben pedig a kísérleti régészet feladatkörébe tartozik, egyik esetben sem nélkülözve a restaurátori szaktudást. A műemlékek helyben történő konzerválására és bemutatására a *Velencei Charta* ad irányelveket, amely mindenféle kiegészítést, hozzáépítést restaurálásként értelmez, s elveti a rekonst-

rukciót. Ennek ellenére a rekonstrukció a műemlékvédelemnek (és a vele kapcsolatos régészeti kutatásnak) évek óta vitatott témája: az előkerülési állapothoz képest mennyit szabad hozzátenni a feltárt emlékekhez, hogy az építmények eredeti funkciója, szerkezete, külső megjelenése érthetőbbé váljon. Ma már a műemlékes szakemberek egy része elfogadja a romemlékek hitelességen alapuló rekonstrukciójának lehetőségét úgy, hogy a beavatkozás során semmi ne sérüljön, ne pusztuljon, és a folyamat visszafordítható maradjon.

Az épített örökség rom formájában fennmaradt emlékei, így a középkori és kora újkori építmények jó része esetében *romkert*, *romterület* megnevezés látszik helyesnek, míg a többnyire eredetileg nem szilárd anyagból épült, a kísérleti régészet segítségével rekonstruált maradványok bemutatására a *régészeti park* kifejezés látszik alkalmasnak.

A telepásatókat már régóta izgatta a kérdés: milyenek is lehettek valójában az általuk feltárt épületek? A békési bronzkori tellen előkerült boronaházak rekonstrukciós rajzait *Vargha László* publikálta 1955-ben. *Méri István* az Árpád-kori telepfeltárásoknál dolgozta ki és alkalmazta precíz ásatási és dokumentálási módszereit, majd lakóház-rekonstrukciókat készített – először rajzban, majd méretarányos maketten (Tiszalök-Rázompuszta, Kardoskút-Hatablak). A későbbiekben is főleg rajzos rekonstrukciók születtek elsősorban a neolit és bronzkori telleken előkerült épületekről (Gorzsa, Herpály, Tiszaug, Túrkeve **(14. kép)**, valamint a honfoglalás és kora középkori veremházakról (Tatabánya, Gergelyugornya, Kerekegyháza). Nagy kérdés, hogy a szép rajzos ábrák alapján fel lehet-e magát a házat is építeni, tudniillik a rekonstrukciós rajzok a legutóbbi időkig csak a házak külső megjelenését érzékeltették és nem fordítottak kellő figyelmet a szerkezeti elemekre, a statikai követelményekre, melyek építészeti szaktudást is igényelnek.

Bár a rekonstrukciós elképzelések helyességét egyedül az 1:1 méretarányban felépített épület igazolja – a folyamaton belül közbeiktatható lépés lehet a makett. Erre szolgál példaként a késő középkori népi építészet több régészetileg feltárt emlékének rekonstrukciója 1:25-ös maketten (Szentkirály, Visegrád, Sarvaly) és az 1:1-ben felépített házrészlet a Mezőgazdasági Múzeum kiállításán. A következő lépés, amikor az ásatási alaprajzok értelmezésével, régész, néprajzos és építész szakemberek közreműködésével szabadtéren, kísérlet és bemutatás céljából építjük fel méretarányosan az épületeket, kemencéket, műhelyeket stb. Nyugat-európai, elsősorban angol (Butser Ancient Farm) és skandináv (Lejre) példákat szem előtt tartva hazánkban is voltak és vannak ilyen irányú kezdeményezések.

Bándi Gábor a velemi ásatásai kapcsán 1973-ban gondolt először arra, hogy a fellegvárban feltárt késő bronzkori-kora vaskori objektumokat – utcákat, műhelyeket, házakat – visszaépítve tárja a látogatók elé. Ezzel korát meghaladva egy régészeti park alapjait rakta le: 1979–80-ban tűzhelyet, tapasztott falú házakat építettek, útszakaszt rekonstruáltak, a teraszok szélére sövényt fontak. Sajnos anyagi és egyéb problémák miatt ez a kísérlet meghiúsult.

Ópusztaszeren 1996–2000 között 3 Árpád-kori ház épült fel: egy veremház, melynek tetejét nyersbőrből kötözött nádtető fedi, Méri István kardoskút-hatablaki veremháza földtetővel, és egy felszíni nyeregtetős építmény fűzfavesszővel kötött lefedéssel.

1997-ben Szarvasgedén, *Gyulai Ferenc* biohistóriai telepén egy másik munkacsoport építette fel egy Árpád-kori

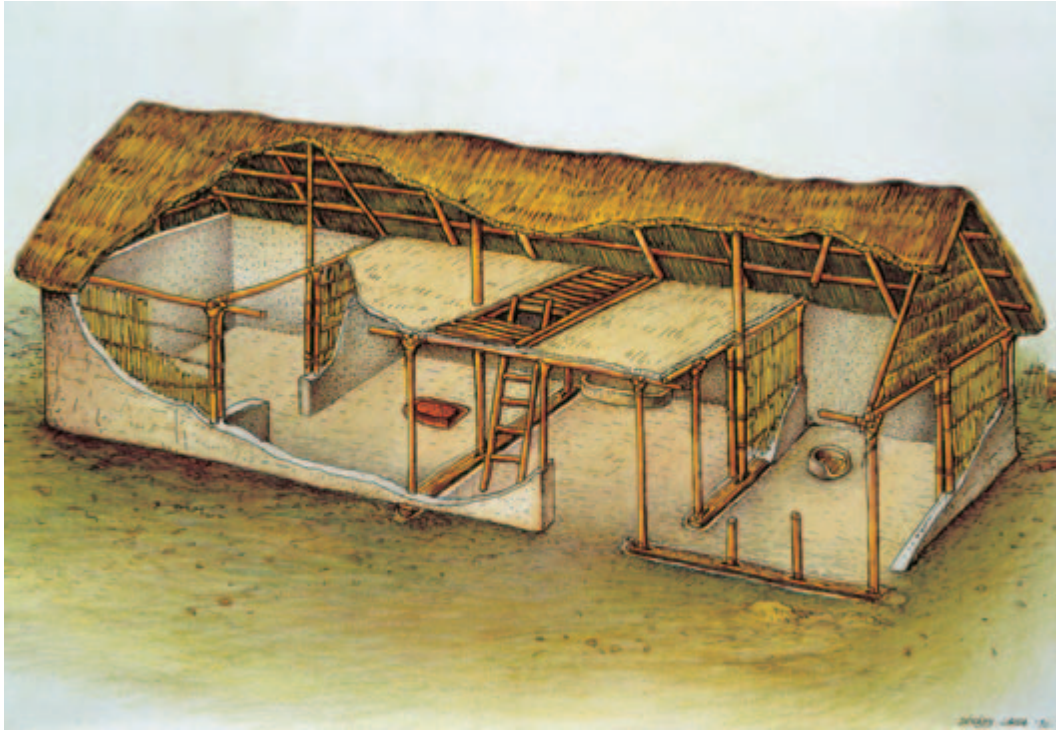

14. Túrkeve–Terehalom, a 4. települési réteg házának rekonstrukciója (Dékány Ágoston és Lacza Márta rajza)

15. A százhalombattai Régészeti Park részlete

veremház rekonstrukcióját az M0-ás autóút ÉK-i nyomvonalán, Rákospalota–Újmajor területén feltárt objektum alapján.

Jelenleg Magyarországon egyedül Százhalombattán működik a kísérleti és környezeti régészet eredményeit és lehetőségeit is hasznosító, látogatókat fogadó, programokat kínáló *Régészeti Park*. **(15. kép)** Az Érdre is átnyúló, Százhalombatta–Óváros határában, az érd-battai fennsíkon található lelőhelykomplexum (vaskori földvár és sánc, bronzkori földvár, vaskori halomsíros temető) régészeti és természeti védelem alá vonásán túl, annak látogathatóvá tétele már a 70-es, 80-as évek során felmerült. Sajnos a szántóföldi művelés és a zártkerti kertészkedés – az impozáns vaskori sánc kivételével – mindenhol veszélyezteti, sőt mára le is rombolta a tumulusok egy részét. A *Matrica Múzeum* szakemberei és a munkájukat segítő Százhalom Alapítvány kuratóriuma több lépcsős tervet dolgozott ki a földvár és a halom bemutatására, az 1990-ben *Holport Ágnes* által megkezdett halom feltárásának eredményei azonban megváltoztatták elképzeléseinket: kivételesen jó állapotban megmaradt, tölgyfából épített folyosós sírkamrát talált. A sírkamra – boronafalas szerkezetű, fagerendákkal fedett „láda" –, a forró faszén-betöltésnek köszönhetően maradt meg jó állapotban. Alját lapos kövekkel rakták ki,

16. A százhalombattai 115. sz. halom belseje az eredeti és a rekonstruált részekkel

melyre hosszában kettéhasított tölgyfagerendák kerültek. A kamrához fedetlen folyosó csatlakozott, itt találták meg a halott hamvait, míg a túlvilágra szánt útravaló (edények, étel, ital) a kamrában volt, melyet gyűrűszerűen kőpakolás övezett, illetve felhordott föld fedett.

Régészek, restaurátorok, építészek, műemlékes szakemberek közös döntésének értelmében született meg az a rekonstrukciós terv (Gelesz András-Lenzsér Ágnes-Mezős Tamás munkája), melynek alapján ma a vaskori halomsír látogatható. Kihasználva a halom szigorú K-Ny-i tájolását, a halmot ebben az irányban, a sírkamra folyosójával párhuzamosan egy folyosóval átmetszették, s a látogató ezen áthaladva szemlélheti meg a halom belsejét: a sírkamrát, a kőgyűrűt, a visszahelyezett eredeti földmetszetet. A sírkamra DNy-i sarka és a fapadló eredeti (konzervált) állapotában látható, a DK-i sarkot, a kamratető egy részét, továbbá a folyosó déli falát az eredetivel azonos fából rekonstruálták úgy, hogy az eredeti részekkel nem érintkeznek, azokat nem roncsolják **(16. kép)**. A látványt multimédiás programmal egészítettük ki, bemutatva a kort, a lelőhelyet, a vaskori temetési szertartást, majd hang- és fényeffektusok kíséretében magát a halomsírt.

A park területén bronzkorból és vaskorból előkerült házak, melléképületek, kemencék hiteles másolatai épülnek ásatási adatok alapján. Mindehhez környezeti rekonstrukció is társul, melynek célja a középső bronzkori és vaskori természeti és kultúrtáji környezet visszaállítása. A pollen- és ökológiai vizsgálatok alapján az adott két korra jellemző *tatárjuharos lösztölgyes* állományalkotói fái és cserjéi kerülnek visszatelepítésre. A 6 hektárnyi területen megkíséreljük bemutatni a korabeli táj változatos szerkezetét: legelőt, szántóföldeket, erdősávokat, ligeterdőt. A zöldséges kertek a házak körül, a gyümölcsfák a házak közelében vannak.

A parkban az építési kísérleteken kívül az agyag-, kő-, csonttárgyak és -eszközök előállításával és használatával próbálkoznak a szakemberek, illetve restaurátorok, foglalkozásvezetők és múzeumpedagógusok közreműködésével a látogatók, továbbá bronzöntési és gabonatermesztési kísérlet is folyik. Nyaranta több turnusban életmódtáborokat szervezünk, az ún. családi napokon különböző történeti korokkal (bronzkor, vaskor, római kor, honfoglaláskor, középkor) ismerkedhetnek meg változatos módon a látogatók (kézműves foglalkozások, az itt termesztett búzából lepénysütés, játszóházi program, harci bemutató, szabadtéri színházi előadás).

A fentebb bemutatott kísérleti telepek, régészeti parkok a régészettudomány új területének, a *környezeti és kísérleti régészet*nek a helyszínei. A környezetrégészettel foglalkozók a lelőhelyet nemcsak leletek zárt együttesének tekintik, hanem a leleteket környezetükkel együtt, annak változásában vizsgálják. A kísérleti régészet néprajzi, etnológiai és kultúrantropológiai párhuzamok segítségével a szerszámok, eszközök és edények előállítási módszereire, funkciójára, használatára próbál fényt deríteni. Egy régészeti park tehát komplex, több funkciós helyszín: a tudomány eredményeit közvetíti a kísérletek, oktatás, nevelés különböző eszközeivel, ugyanakkor, mint épített örökség és természetes környezet a kulturális turizmusba is bekapcsolható.

A magyarországi bemutatóhelyek, parkok, nemzeti emlékhelyek történelmünk fontos színterei (pl. a vértesszőlősi előember telephelye), a római vagy a középkori élet ünnepeit, kultuszait, harci játékait és a mindennapi élet eseményeit felidéző és bemutató, a látogatónak aktív részvételt kínáló helyszínek (így többek között Tác/Gorsium, Budapest/Aqiuncum, Nagytétény, Balácapuszta vagy pl. Visegrád, Diósgyőr, Esztergom) az adott régészeti – történeti emlék sajátosságainak figyelembe vételével kínálnak maradandó élményt a látogatónak.

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÖRÖKSÉG ÉS A VILÁGÖRÖKSÉG

Jelen János

A Világörökség Egyezmény keretében létrehozott világörökségi listán több mint 700 helyszín szerepel, e tételszám 1978 óta gyarapodik. Bár az 1972-es Egyezmény csupán három kategóriát ismer – kulturális, természeti és vegyes helyszínek –, a felvételek szakmai előkészítése, a már felvettek sajátosságainak összehasonlítása számos altípus bevezetéséhez, majd időnkénti felülvizsgálatához vezetett. 1999-ben az Egyezmény által tanácsadóként megnevezett nem kormányközi szakmai szervezet, az ICOMOS az alábbiak szerint csoportosította a felvett helyszíneket: régészeti helyszín, történelmi város (városközpont), keresztény, iszlám, buddhista, hindu, más vallási műemlék, katonai helyszín, tájkép, palota/vár, ipari helyszín, síremlék, építészeti alkotás, szimbolikus helyszín, őshonos/nemzeti jellegű település. E besorolás szerint a régészeti helyszínek száma 133 tétel, a következő regionális megoszlásban: Európa (Törökország is) – 49, Ázsia – 27, Afrika – 26, Észak-Amerika – 14, Közép és Dél-Amerika (a Karib-térség is) – 16, Ausztrália és Óceánia – 2.

Az említett elemzés a már felvett magyar világörökségi helyszíneket Pécs kivételével elsődlegesen nem régészeti lelőhelynek tekintette:. Budapest a Várnegyeddel és a Duna két partjának panorámájával, 1987; Hollókő, 1987; Aggtelek és a Szlovák karszt, 1995; az Ezeréves Pannonhalmi Apátság és természeti környezete, 1996; Hortobágyi Nemzeti Park, 1999; Pécs (Sopianae) – ókeresztény sírkamrák, 2000; Fertő-tó/Neusiedler See, 2001; Andrássy út és történelmi környezete, a meglévő budapesti Várnegyed és Dunapart világörökségi terület kiterjesztése; Tokaji borvidék, 2002). Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a Világörökség Bizottság, amely a felvételekről döntött, ne ismerte volna el a már felvett magyar világörökségi helyszínek régészeti értékeit, sőt minden magyar helyszín esetében e besorolások leginkább épp az ország történelmének más-más, ma már nemzetközileg elismert típusait jelentik. A városi

(Budai Vár), valamint a történelmi (Hollókő) településszerkezet, az egyedi, korszakokat integráló épített műemlék (Pannonhalmi Apátság), illetve a tájhoz kötődő, természetátalakító emberi beavatkozások (Pannonhalma környezete és a hortobágyi kurgánok) régészeti jelentőségének elismerését épp a felvételek indoklása, illetve a helyszínek hivatalos rövid leírása emeli ki.

A világörökségi rendszer – a már említett Bizottság és tanácsadó szakmai szervezetei (ICOMOS, IUCN, ICCROM), az Egyezmény végrehajtásáért felelős titkársági részleg, a Világörökség Központ – több fázisban igen mélyrehatóan elemzi és értelmezi a javaslattevő kormányok által benyújtott nevezési dokumentációt, majd hozza meg végső döntését.

A Budapestre vonatkozó határozat csupán annyit rögzített, hogy „A Bizottság tudomásul vette a megfigyelőként jelenlevő Magyarország nyilatkozatát, mely szerint kormánya nem kíván Budapest látképét aránytalan mértékben érintő építkezéseket végrehajtani." A Bizottság tevékenységét meghatározó, ún. „Irányelvek" között szerepel, hogy az érintett kormányok minden, a felvett helyszínen végrehajtandó olyan építkezésről, nagyszabású beruházásról, amely érintheti a felvétel indoklásában szereplő értékeket, időben tájékoztatják a Bizottságot. A Budai Várnegyedben, a Szent György téren tervezett kormányzati létesítmények kialakítása, az ezeket megelőző régészeti ásatások, vagy akár a területen belül korábban épített új épületek bizonyosan e kötelezettség hatálya alá esnek. Ennek tudatában készültek a tervek, illetve a felmerült problémák vizsgálatába időnként nemzetközi szakértők is bekapcsolódtak. Így kapcsolódik össze a régészeti értékek történelmi városrészekben történő feltárása és a világörökségi helyszínek természetes fejlesztési igénye közötti érdek. A cél a megfelelő egyensúly az értékvédelem és a fejlesztési elképzelések között. A helyszín hivatalos rövid leírása egyetlen mondatba sűríti e szempontok együttélését: „Ez a helyszín, együtt az olyan műemlékek maradványaival mint a római város: Aquincum vagy a gótikus Budai Vár, amelyek egyaránt jelentős építészeti hatást gyakoroltak a különböző korokban, a világ egyik egyedülálló városképét alkotja, amely jól szemlélteti a magyar főváros kiemelkedő történelmi korszakait." Budapest felvételekor még csupán közvetett módon, a panoráma és a városkép jelentőségének kiemelése révén jelentkezett az a felvételi kritérium, amely 1994-től már önmagában elegendő ok a világörökségi felvételhez. Azóta 25 további helyszín épp ezen indoklás alapján nyerte el a világörökségi rangot.

Más módon érvényesülnek a Hollókőre vonatkozó világörökségi elvárások. A rövid leírás így összegzi a védendő értékeket: „E falu egyedülálló példája a tudatosan megóvott hagyományos településnek, amely jórészt a 17. és 18. században alakult ki, s élő példáját nyújtja a 20. századi agrárforradalom előtti vidéki életmódnak.". Komoly feladat a településszerkezet, az ahhoz kapcsolódó paraszti létforma megőrzése – míg a „kultúrtáj" kategóriája főként Európában kedvelt indoklása a kormányok által benyújtott fel-

17. A pécsi világörökségi helyszín

vételi ajánlásoknak, addig a hagyományos településszerkezet világörökségi védelem alá helyezésére elsősorban a kelet-európai és az afrikai régióban történtek kísérletek. A táj-, illetve környezetrégészet, valamint a néprajz és a régészet egyre szorosabb együttműködése olyan szakmai fejlemény, amely remélhetően ezekre a kérdésekre is a korábbinál jobb válaszok megadását teszi lehetővé.

Ezeket a fejleményeket is figyelembe véve került sor az Ezeréves Pannonhalmi Bencés Apátságnak környezetével együtt történő felvételére 1996-ban, kiemelve a kultúrtáj és a szellemiség szó szerinti „beépülését" az anyagi kultúra épített és nemzetközi védelemre érdemesnek ítélt emlékeibe. „A helyszín kiemelkedő egyetemes értéke szemlélteti azt a kivételes módot, ahogyan egy korai keresztény monostor szerkezete és felépítése az ezeréves folyamatos használat során alakult. Elhelyezkedése és alapításának korai időpontja egyedülálló bizonyítéka a kereszténység kelet-európai hirdetésének és folytonosságának. Ez a jelölés felhívta a figyelmet a bencés szerzetesekre, akik az országok és népek közötti békéért tevékenykedtek, s így ebben nyilvánvaló módon kifejezésre jut az UNESCO Alkotmányának szelleme is" – fogalmaz az indoklás. A környezet, az épület- és településszerkezet, a tevékenység, s ezek spirituális vonatkozásai együtt szemléltetik azt a korszerű felfogást, ami a világörökségi helyszínek felvételénél a 90-es évek végén érvényesül.

A Hortobágyi Nemzeti Park felvétele körüli események rövid áttekintése a korszerű régészeti felfogás és a világörökség, ezen belül a kultúrtáj, mint a természet adta előnyöket kihasználó ember kiemelkedő teljesítményének, és ugyanezen természeti értékek megóvásának egy másik összefüggésére világít rá. Magyarország először 1988-ban jelölte a Hortobágyi Nemzeti Parkban őrzött értékeket világörökségi védelemre, kizárólag a Park természeti értékeire helyezve a hangsúlyt. Az elutasítás nemcsak a magyar, de több neves külföldi szakember szerint is vitatható volt. A kultúrtáj önálló felvételi kategóriává válásával lehetőség nyílt a kulturális jelölések között ismét számba venni Hortobágy értékeit. A nemzetközi szakértők a jelölés alapos vizsgálatát követően épp a régészeti értékek részletesebb kifejtését kérték a végső döntés előtt. Az indoklás „… a pásztortársadalom által létrehozott kultúrtáj túlélésének kivételes példája"-ként emeli ki a „magyar pusztát". „A Hortobágyi Nemzeti Parkban lévő táj őrzi a több ezer éves hagyományos földhasználat érintetlen és látható nyomait, továbbá szemlélteti az ember és a természet közötti harmonikus kölcsönhatást."

Az egyetlen olyan világörökségi helyszínünk, amelynek régészeti értékei még közvetett formában sem jelennek meg sem a felvétel indoklásában, sem pedig a hivatalos rövid leírásban, az Aggteleki barlangok és a Szlovák karszt. Ez érthető is, hiszen a Szlovákiával közösen jelölt helyszín világviszonylatban kiemelkedő jelentőségű értéke az az eddig feltárt 712 barlang közül kiemelt 112 barlang, amelyek a földtörténet ma is zajló folyamatainak szemléltetése és a geomorfológiai képződmények jelentősége miatt került jegyzékbe. Mégsem maradt említés nélkül a Baradla-Domica barlangrendszer, amelyet szentélyként és temetkezési helyként már a neolitikum óta használ az ember. A bükki, pilinyi és Hallstatt-kultúrák leletei jól ismertek, ahogyan az 1447-ből származó huszita falfeliratok is.

A pécsi római kori temetkezések hányatott sorsú jelölése – 1994 óta több alkalommal, eltérő tartalommal próbáltuk a helyszín felvételét biztosítani –, majd sikere jól mutatja a városi régészet jelentőségének növekvő elismertségét **(17. kép)**. A felvétel indokolása egyértelműen az ókeresztény sírkamrákat minősíti a világon egyedülálló értéknek. „Sopianae temetkezési sírkamrái és szentélyei ékes bizonyítékai az európai római keresztény közösségek erejének és hitének. Az északi és nyugati római provinciák egyedülálló kora keresztény temetkezési művészetéről és építészetéről kiemelkedően színvonalas és átfogó képet nyújt a sopianaei temető Pécsen."

MŰEMLÉKVÉDELEM A MEGÚJULT ÖRÖKSÉGVÉDELEMBEN

Fejérdy Tamás

A *műemlék* = *művészeti emlék* fogalma kizárólag ingatlan értékeket ölel fel, részben átfedésben a régészeti örökség egyes elemeivel (épületmaradványok), főleg azonban épületeket és együtteseiket – esetleg köztéri szobrászati alkotásokat. A magyarországi műemlékvédelem a kezdetektől fogva elválaszthatatlan a régészettől. A korai (és ritka) előzményektől eltekintve a műemlékvédelmi gondolat tételes megfogalmazása az Orvosok és Természetvizsgálók 1846. évi kassai vándorgyűlése alkalmából történt meg.

Az intézményes műemlékvédelem 1872-ben, a *Műemlékek Ideiglenes Bizottságának* (MIB) létrejöttével indul. E két dátum között – az önkényuralom idején – az osztrák *Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*, majd a politikai körülmények változásával (lényegében 1858-tól) a *Magyar Tudományos Akadémia Archaeologiai Bizottmánya* foglalkozott a műemlékekkel, melyekről már a korabeli kiadványok, így a Magyarországi Régészeti Műemlékek *(Monumenta Hungariae Archaeologica)* sorozat, illetve az *Archaeologiai Értesítő* tudósítottak. A magyar műemlékvédelem létrejöttének meghatározó három nagy személyisége: Henszlmann Imre (1813–1888), Rómer Flóris (1815–1889) és Ipolyi Arnold (1823–1886) munkásságában is szerepet kap a „tudományos" vagy az „alkalmazott" régészet.

Az 1881. évi XXXIX. tc. az első műemlékvédelmi törvény, ezzel jön létre a *Műemlékek Országos Bizottsága* (MOB). A műemlékvédelem szervezetének változásai ezután kapcsolódnak az ország történelmének alakulásához. A trianoni békekötés után kialakult új körülmények között a MOB-ot *Gerevich Tibor* (1882–1954) korszerű, az olaszországi mintát követő hatékony szakhivatallá szervezi át (1934–1949). A II. világháború, illetve a kommunista hata-

lomátvétel után különféle szervezeti formációkhoz *(Múzeumok és Műemlékek Országos Központja*, *Várgondnokság*, *Építészeti Hivatal)* csapódva inkább kiváló munkatársai, mint az intézményes lehetőségek tartják életben a magyar műemlékvédelmet.

Az 1956-os forradalom után (mintegy a nemzeti-történeti értékek elismerése irányában tett engedményként) jött létre 1957. április 1-jén az *Országos Műemléki Felügyelőség* (OMF), valamivel később budapesti illetőséggel a *Budapesti Műemlékfelügyelőség*. Az OMF komplex, mintegy 1200 fős műemlékvédelmi- és restaurálási intézménye minden tevékenységet saját szervezetén belül oldott meg, a kutatástól (régészeti és művészettörténeti kutatások, ideértve a művészettörténészek, építészek, régészek, restaurátorok által, illetve együttesen végzett falkutatásokat is) a tervezésen és hatósági engedélyezésen keresztül az épülethelyreállítások kivitelezéséig, a képzőművészeti restaurálásokig, a történeti kertek rekonstrukciójáig.

Az 1992-ig eltelt 35 év alatt számos magas színvonalú műemlék-helyreállítás készült el, nemzetközi elismerést is szerezve e szakterületnek – a legjobbak, az igazán eredményesek mindig interdiszciplináris együttműködés során, jelentős kutatói (régész, művészettörténész) részvétellel.

1992-től az *Országos Műemlékvédelmi Hivatal* (OMvH) és intézményei (melyek az OMF átalakításával jöttek létre) látták el a magyar műemlékvédelemmel, és ezen belül a műemlék-helyreállításokkal kapcsolatosan rájuk bízott feladatokat. Műemléki védelem alatt álló épületeket/ingatlanokat, együtteseiket, védett területeket érintő régészeti kutatások esetében az OMvH hatóságként járt el, csakúgy, mint a műemléki védelem alá helyezett, vagy műemléki védelem alatt (is) álló régészeti objektum konzerválásának, bemutatásának eseteiben.

A műemlékvédelem mindenkori központi intézménye kötelességszerűen minden védetté nyilvánított műemlék sorsát „felügyelte" és „felügyeli", ezért, miközben komplex feladatellátásra törekedett, azt saját erőből nem mindig volt képes megvalósítani. Így igen sok esetben elsősorban szervezője, koordinátora volt a műemlékeket érintő munkáknak, más intézményekben működő szakemberek – köztük régészek bevonásával (pl. az ún. királyi központok: Esztergom, Székesfehérvár, Visegrád, illetve római kori emlékek: Tác-Gorsium, Aquincum stb. esetében). **(18. kép)**

Az OMF műemlékhelyreállítás-centrikus működésében a kutatás, így a régészeti kutatások is elsősorban a helyreállítás szolgálatába állítva valósultak meg. Az OMvH és a műemlék helyreállításokkal kapcsolatos operatív feladatok végrehajtására létrehozott szakintézménye, az *Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurátor Központ* (ÁMRK) által végzett vagy végeztetett régészeti feltárások ilyen értelemben alkalmazott kutatásokként és az esetek nagy többségében *tervásatások*ként értelmezhetők. A kutatás ma is sok esetben tudatosan korlátozódik a helyreállításhoz elengedhetetlenül szükséges (pl. járószint megállapítások), illetve elkerülhetetlen (pl. a későbbi munkák után gyakorlatilag hozzáférhetetlenné váló területek, szerkezetek) mértékű

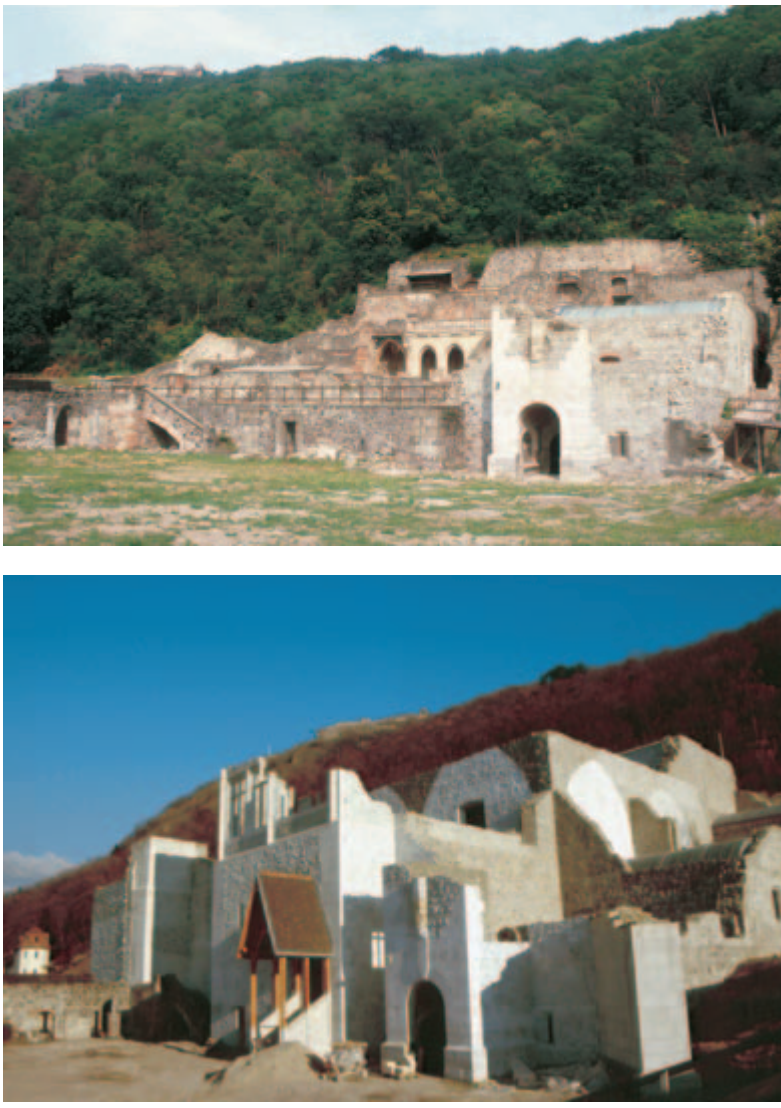

18. A visegrádi királyi palota látképe a millenniumi helyreállítási periódus megkezdésekor és jelenlegi állapotában

feltárásokra, és nem tartalmaz bizonyos kapcsolódó, de a munkálatok érdekében nem feltétlenül azonos ütemben elvégzendő feladatokat (pl. középkori templom melletti temető teljes feltárása).

2001 októbere óta új, egységes szervezet jött létre az ingatlan és az ingó kulturális örökséggel kapcsolatos állami, elsősorban igazgatási, hatósági feladatok ellátására (megőrizve az e munkák tudományos megalapozását szolgáló szakmai területeket is): a *Kulturális Örökségvédelmi Hivatal* (KÖH). Az igazgatási-hatósági munkában ezáltal egymást kiegészítővé és elválaszthatatlanná vált a régészeti és/vagy műemléki védelem alatt álló ingatlan örökségi értékek kezelése. A műemlék-helyreállítások, bemutatások előkészítését szolgáló kutatások egy részét – megtervezett formában – továbbra is a hivatal, illetve az ÁMRK munkatársai végzik.

A hivatal 1872 óta gyarapodó tudományos archívumai (*Könyv- és kézirattár*, *Fényképtár* és *Tervtár*), jelentős kuta-

tási forrásként vehetők figyelembe (pl. az ún. *Römerfüzetek*). A KÖH részét képező *Építészeti Múzeum* elsősorban építészeti vonatkozású gyűjteményei is szolgálhatnak régészeti szempontból értékes adatokkal.

Az intézmény saját kiadványaival törekszik a kutatási eredmények, forrásadatok közzétételére. A fontosabbak: A *Lapidárium Hungaricum* kötetei, a felügyelőség – majd hivatal – évkönyve a *Magyar Műemlékvédelem* (1960–2002 között 11 kötete jelent meg), a *Művészettörténet–műemlékvédelem*, a *Források* sorozat kötetei, folyóiratként a *Műemlékvédelmi Szemle*, és – főleg a szemle megjelenése előtt – a *Műemlékvédelem* számai. Kiállítási katalógusok tanulmányai és az Építészeti Múzeum *Lapis Angularis* sorozata teszik teljesebbé a felsorolást.

Az alábbiakban a történeti szakaszolásokat követve néhány fontosabb műemlékvédelmi érdekű kutatás kerül felsorolásra. Az Országos Műemléki Felügyelőség jelentősebb régészeti kutatásai voltak: Miskolc-Diósgyőr, vár – *Czeglédi Ilona;* Eger, vár – *Kozák Károly;* Siklós, vár – *Gergelyffy András*, Czeglédi Ilona; Szekszárd, templomrom (megyeháza udvarán) – Kozák Károly; Szerencs, vár – *Valter Ilona*, Feld István; Ozora, vár – *Feld István*.

Az OMvH keretén belül a régészeti munkát a Tudományos Főosztály Kutatási Osztályának munkatársai végezték és végzik az új szervezeti keretek között is. Feladatuk elsősorban egy-egy kiemelkedő értékű műemlék hosszabb ideig tartó, általában korábban megkezdett kutatásának továbbvitele volt. Néhány kutatási helyszín: Ják, románkori templom és környezete – Valter Ilona; Bátaszék, ciszterci apátság – Valter Ilona **(19. kép)**; Zsámbék, premontrei rom és környezete – Valter Ilona; Pécs, püspökvár, középkori egyetem – *Gerőné Sándor Mária;* Szászvár, vár – Gerőné Sándor Mária; Vértesszentkereszt, templomrom – *M. Kozák Éva;* Nyírbátor, vár; Árpád-kori kistemplomok millenniumi programhoz régészeti kutatások – *Balázsik Tamás*, *Bozóki Lajos*.

Az ÁMRK Kutatási Osztálya végzi az előkészítés alatt álló, illetve folyamatban lévő műemlék-helyreállításokhoz szükséges régészeti kutatások nagy részét, ezek között is elsősorban azokat, amelyek esetében ugyanez az intézmény a helyreállítás tervezésének a letéteményese is. Az ÁMRK jelentősebb kutatásai: Városlőd, egykori karthauzi kolostor – *Csengel Péter–Gere László;* Veszprém, veszprémvölgyi apácák kolostora/jezsuita templom – *Juan Cabello*, *Koppány András*, *Fülöp András;* Pannonhalma, Bencés Főapátság – *László Csaba*.

19. Bátaszék, ciszterci apátság a helyreállítás után

A KÖTETBEN SZEREPLŐ LELŐHELYEK*

A

Abaújvár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XI.
Ács-Vaspuszta, *Ad Statuas* (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
Ad Flexum → Mosonmagyaróvár VIII.
Ad Statuas → Ács–Vaspuszta VIII.
Adony, *Vetus Salina* (Fejér m.) I, VIII.
Aggtelek-Baradla-barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) II, IV, VI.
Alap (Fejér m.) XII.
Alattyán-Tulát (Jász-Nagykun-Szolnok m.) X.
Algyő (Csongrád m.) XI.
Alisca → Ócsény VIII.
Almásfüzítő (Komárom-Esztergom m.) VII.
Almásfüzitő, *Azaum* (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Alpár (Bács-Kiskun m.) VI.
Alsóhetény, *Iovia* (Tolna m.) VIII.
Alsóörs (Veszprém m.) VIII.
Alsópél (Dolný Pial, Szlovákia) VII.
Alsórajk (Zala m.) VIII.
– Határi tábla X.
Alsótelekes (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Anarcs (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) XI.
Andautonia (Ščitarjevo, Horvátország) VIII.
Annamatia → Baracs VIII.
Apa (Apa, Románia) VI, IX.
Apahida (Apahida, Románia) X.
Aporliget-Bátorliget (Szabolcs m.) VII.
Aquae Iasae/Municipium Iasorum → Daruvár VIII.
Aquileia (Aquileia, Olaszország) VIII.
Aquincum → Budapest–Óbuda VIII.
Arka (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) III.
Arrabona → Győr VIII.
Aszód (Pest m.) IV.
Asszonyszállás (Jász-Nagykun-Szolnok m.) XII.
Azaum → Almásfüzitő VIII.
Árdánháza (Ardanovo, Ukrajna) IX.
Árpás, *Mursella* (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
Ártánd (Hajdú-Bihar m.) VII, XI.

B

Babarc (Baranya m.) VIII.
Babócsa (Somogy m.) XII.
Babót (Győr-Moson-Sopron m.) VII.
Bad Fischau–Malleiten (Ausztria) VII.
Bagota (Bohatá, Szlovákia) XI.
Bajna (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Bajót-Jankovich barlang (Komárom-Esztergom m.) III
Bak (Zala m.) V.
Bakonszeg (Hajdú-Bihar m.) VI.
Bakonybánk (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Bakonycsernye-Tűzkövesárok (Fejér m.) IV.
Bakonyszűcs (Veszprém m.) VI.
Baks-Levelény (Csongrád m.) VI.
Balatonakali-Sósi földek (Veszprém m.) VI.
Balatonaliga (Veszprém m.) VIII.
Balatonalmádi (Veszprém m.) VIII.
Balatonföldvár (Somogy m.) VII.
Balatonfüred (Veszprém m.) VIII.
Balatonfűzfő (Veszprém m.) VIII.
Balatongyörök (Zala m.) VIII.
Balatonhídvég (Zala m.) VIII.
Balatonmagyaród-Hídvégpuszta (Zala m.) II, V, VI, X.
– Homoki dűlő V.
Balatonszemes (Somogy m.) V, X.
Balatonzamárdi (Somogy m.) VII.
Balf (Győr-Moson-Sopron m.) VII.
Balotaszállás (Bács-Kiskun m.) XI.
– Balotapuszta XII.
Balsa (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) X.
Bánfalva-Sánchegy (Győr-Moson-Sopron m.) VII.
Bánkeszi (Bánov, Szlovákia) XI.
Bánkút (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XII.
Baracs (Fejér m.) VI.
Baracs, *Annamatia* (Fejér m.) I, VIII.
Baradla-barlang (Aggtelek) (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IV.
Bárca (Barca) (Szlovákia) III, VI.
Barcs (Somogy m.) XII.
Basal (Baranya m.) VIII.
Bashalom (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) XI.
Bassianae → Donji Petrovci VIII.
Bátaszék (Tolna m.) X, XII.
Battonya (Békés m.) IV, VI, X.
Battonya-Gödrösök (Békés m.) IV.
– Parázs tanya IV.
Becsehely (Zala m.) IV.
Belgrád, *Singidunum* (Beograd, Szerbia) X.
Benepuszta (Bács-Kiskun m.) XI.
Beregsurány (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Beregszász (Beregovo, Ukrajna) XI.
Beremend (Baranya m.) VII.
Berettyóujfalu-Herpály (Hajdú-Bihar m.) II, IV.
– Szilhalom VI.
Berhida (Veszprém m.) VIII.
Berkesz (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VI.
Besenyszög-Fokoru (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VII.
Bezdéd (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) XI.
Bezenye (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Bécs, *Vindobona* (Wien, Ausztria) VIII.
Békés (Békés m.) VI, XII.
Bélapátfalva (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) X.
Bia (Pest m.) VIII.
Bicsérd (Baranya m.) VIII.
Biharkeresztes (Hajdú-Bihar m.) VI, XI.
– Ártánd X.
Biharugra (Békés m.) VII.
Bikács–Belső sziget (Tolna m.) XII.
Bizánc/Konstantinápoly, *Byzantium/Constantinopolis* (Istanbul, Törökország)
Boba (Vas m.) VII.
Bodroghalom (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Bodrogkeresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI, IV, V.
– Henye III.
Boldogkőváralja (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IV.
Bonyhád (Tolna m.) VIII.
Bonyhádvarasd (Tolna m.) VII.
Borsod (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XI, XII.
Bozsok (Vas m.) VIII.

* A lelőhelyek felsorolásakor az egyes fejezetek szerkesztői által megadott névalakot tüntettük fel, a lelőhelynév mögött az adott fejezet számával. Dőlt betűvel az ókori, illetve a koraközépkori névalakokat jelöltük.

Bócsa (Pest m.) X.
Bölcske (Tolna m.) I, VII.
– Szentandrás puszta VIII.
– Vörösgyűrű VI.
Börcs-Paphomlok (Győr-Moson-Sopron m.) VI.
Brigetio → Szőny VIII.
Buda (Budapest) X, XII.
Budajenő (Pest m.) VII.
Budakalász (Pest m.) V, VIII.
– Berdó-hegy VIII.
– Dunapart II, X.
Budapest
– Albertfalva VIII.
– Angyalföld VII.
– Aquincum, Gázgyár II.
– Békásmegyer VI, VIII.
– Bem tér VIII.
– Bogdáni út II.
– Corvin tér XII.
– Csúcshegy VIII.
– Farkasrét (Budapest) IV.
– Gazdagrét VIII.
– Gellérthegy VII, VIII.
– Kaszás dűlő VIII.
– Március 15. tér VIII.
– Nagytétény, *Campona* VIII.
– Óbuda II, VI, XII.
– Óbuda, *Aquincum* I, VIII.
– Rákoskeresztúr, Újmajor II.
– Rákospalota XII.
– Sujtás utca II.
– Színház utca II.
– Tabán VII, VIII.
– Vihar u. VIII.
– Víziváros VIII.
Budapest környéke IV.
Budaszentlőrinc XII.
Bugyi-Kavicsbánya (Pest m.) II.
Buj (Szabolcs-Szatmár m.) VII.
Buják (Nógrád m.) VI.
Bujánháza (Boineşti, Románia) IX.
Bükkszentlászló-Nagysánc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.
Byzantium/Constantinopolis → Konstantinápoly/Bizánc VIII.

C

Campona → Budapest–Nagytétény VIII.
Carnuntum → Deutsch-Altenburg VIII.
Castra ad Herculem → Pilismarót VIII.
Cece (Tolna m.) VIII.
Cegléd (Pest m.) VII.
Celldömölk (Vas m.) VIII.
– Sághegy VI, VII.
Cibalae → Vinkovci VIII.
Cikádor (Bátaszék, Tolna m.) XII.
Cirpi → Dunabogdány VIII.
Constantinopolis/Byzantium → Konstantinápoly/Bizánc VIII.

Cs

Csabdi (Fejér m.) IV.
– Télizöldes II.
Csanytelek-Újhalastó (Csongrád m.) IV, VII.
Csáford (Zala m.) V.
Csákberény (Fejér m.) X.
Csákvár, *Floriana* (Fejér m.) VIII, X.
Csákvári sziklaüreg (Fejér m.) III.
Csárdaszállás (Békés m.) VII.
Csátalja-Vágotthegy (Bács-Kiskun m.) XII.
Csekej (Čakajovce, Szlovákia) XI.
Csengele (Csongrád m.) XII.
Csengersima (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Csepel-sziget II.
Cserépfalu–Subalyuk barlang (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) II, III.
Csobaj (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Csobánka (Pest m.) VIII.
Csomaköz (Ciumesti) (Románia) III.
Csongrád (Csongrád m.) X.
– Bokros IV.
– Felgyő XI, XII.
Csopak (Veszprém m.) VIII.
Csorna (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Csóka (Čoka, Szerbia) X.
Csólyospálos (Csongrád m.) XII.
– Csólyospuszta XII.
Csönge (Vas m.) VII.

D

Dabronc-Ötvöspuszta (Veszprém m.) X.
Daruvár, *Municipium Iasorum/Aquae Iasae* (Daruvar, Horvátország) VIII.
Debrecen-Fancsika (Hajdú-Bihar m.) VI.
Derecske (Hajdú-Bihar m.) VI, X.
Deszk (Csongrád m.) IV, VI, X.
Deutsch-Altenburg, *Carnuntum* (Ausztria) VIII.
Dinnyés (Fejér m.) VII.
Diósd (Pest m.) VI.
Diósgyőr (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XII.
Doba (Veszprém m.) VII.
Doboz (Békés m.) VI, VII, XI.
– Hajdúirtás XII.
Dombóvár (Baranya m.) VII, VIII, XII.
Domony (Pest m.) VI.
Donji Petrovci, *Bassianae* (Szerbia) VIII.
Donnerskirchen (Fertőfehéregyháza, Ausztria) VIII.
Dorog (Komárom-Esztergom m.) VIII.
– Hosszúrétek VIII.
Dömös (Komárom-Esztergom m.) III, VIII, XII.
Drégelypalánk (Nógrád m.) XII.
Drnovo, *Neviodunum* (Szlovénia) VIII.
Dunaalmás (Komárom-Esztergom m.) VI.
Dunabogdány, *Cirpi* (Pest m.) VIII.
Dunaföldvár (Tolna m.) VIII, XII.
– Kálvária VI.
Dunaharaszti (Pest m.) IX.
Dunakeszi-Székesdűlő (Pest m.) II.
Dunakömlőd (Tolna m.) VI, VII.
Dunakömlőd, *Lussonium* (Tolna m.) VIII.
Dunapataj-Bakodpuszta (Bács-Kiskun m.) X.
Dunapentele (Dunaújváros), *Intercisa* (Fejér m.) X, XII.
Dunaszekcső (Baranya m.) VI.
Dunaszekcső, *Lugio* (Baranya m.) VIII.
Dunaszentmiklós (Komárom-Esztergom m.) IV.
– Hosszúvontató IV.
Dunaújváros (Dunapentele), *Intercisa* (Fejér m.) X.
Dunaújváros, *Intercisa* (Fejér m.) VIII.
Dunaújváros-Duna-dűlő (Fejér m.) VI.
– Kosziderpadlás VI.
– Öreghegy XII.

E

Écs (Győr-Moson-Sopron m.) I.
Edelény-Borsod vára (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XII.
– borsodi földvár XI.
– Földvár II.
Eger (Heves m.) XII.
– Kőporos tető III.
Egerlövő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) X.

Egyek (Fejér m.) VI.
Egyházasdengeleg (Nógrád m.) VII.
Emona → Ljubljana VIII.
Endrőd (Békés m.) VII, IX.
– Pap-halom II.
Eperjes (Csongrád m.) X.
Ercsi (Fejér m.) VI, VIII.
Erdőbénye (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IV.
– Sás patak IV.
Erdőtelek (Heves m.) XII.
Érsekújvár (Nové Zámky, Szlovákia) XI.
Eszék, *Mursa* (Osijek, Horvátország) VIII.
Esztár (Hajdú-Bihar m.) IV.
Esztergom (Komárom-Esztergom m.) X, XI, XII.
Esztergom, *Solva* (Komárom-Esztergom m.) VIII.
– Gyurgyalag III.
– Ispitahegy VI.
– Szentgyörgymező VII, XI.
– Vár(hegy) VII.
Ete (Decs, Tolna m.) XII.
Érd (Pest m.) III.
Érdliget-Hamzsabég (Pest m.) VIII.

F

Fajsz (Bács-Kiskun m.) VI.
Farkasgyepű (Veszprém m.) VI.
Fehérvár-Csurgó (Székesfehérvár, Fejér m.) VII.
Fejéregyháza (Pest m.) XI.
Feketeváros-Várhegy (Purbach-Burgstall, Ausztria)
Feldebrő (Heves m.) XII.
Felsőgöd (Pest m.) IX.
Felsőörs (Veszprém m.) VIII.
Felsőtárkány (Heves m.) XII.
– Várhegy VI.
Felsőtöbörzsök (Fejér m.) XII.
Fertőmeggyes (Mörbisch am See, Ausztria) VII.
Fertőrákos-Alsóültetvény dűlő (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
– Golgota VIII.
– Kecskehegy VII.
– Kőhidai dűlő VII.
Fertőszentmiklós (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Fiad (Somogy m.) VII.
Floriana → Csákvár VIII, X.
Fonyód-Bélatelep (Somogy m.) II.
Fügöd (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Füzesabony (Heves m.) IV.
– Gubakút II, IV.
– Kettőshalom VII.
– Öregdomb VI, VII.
– Pusztaszikszó V.

G

Gáborján (Hajdú-Bihar m.) VI.
Galánta (Galanta, Szlovákia) XI.
Galgahévíz–Szentandrás part (pest m.) I.
Galgóc (Hlohovec, Szlovákia) XI.
Garabonc-Ófalu (Zala m.) X.
Gáva (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) X.
– Katóhalom VII.
Gellénháza (Zala m.) IV.
Gelsesziget (Zala m.) VIII.
Gergelyiugornya (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) X.
Gerulata → Oroszvár VIII.
Gégény (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) XI.
Gibárt (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IX.
Gór (Vas m.) VI., VII.
– Kápolnadomb II.
Gorsium → Tác VIII.
Gödöllő (Pest m.) VII.
Gönc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XII.
Gönyű-Nagyszentjános (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.

Gy

Gyálarét (Szeged) (Csongrád m.) IV.
Gyenesdiás (Zala m.) X.
Gyirmót (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Gyoma (Békés m.) IX.
– 133. lh. II.
– Egei halom VII.
Gyöngyös (Heves m.) VII., XII.
Gyöngyöshalász-Encspuszta (Heves m.) II.
Gyöngyöspata (Heves m.) XI.
Gyönk-Gerenyás-puszta (Tolna m.) VII.
– Vásártér X.
Györe (Tolna m.) IV.
Győr (Győr-Moson-Sopron m.) XI., XII.
Győr, *Arrabona* (Győr-Moson-Sopron m.) VIII., X.
– Kálvária VIII.
– Szabadrétdomb V.
– Széchenyi tér VIII.
– Újszállás VII.
Győrszél (Gutramsdorf, Ausztria) VII.
Győrszemere-Tóth tag (Győr-Moson-Sopron m.) VII.
Győrújbarát-Nagybarát (Győr-Moson-Sopron m.) VII.
Gyula (Békés m.) XII.
– Törökzug II.
– Vár VII.
Gyulafirátót (Veszprém m.) VIII, XII.
– Pogánytelek VIII.
Gyulavári (Békés m.) X.

H

Hajdúbagos (Hajdú-Bihar m.) VI.
Hajdúböszörmény-Szentgyörgypuszta (Hajdú-Bihar m.) VI.
Hajdúdorog (Hajdú-Bihar m.) XI.
– Gyúlás XI.
– Temetőhegy XI.
Hajdúsámson (Hajdú-Bihar m.) VI.
Hajdúszoboszló (Hajdú-Bihar m.) VI.
Halimba (Veszprém m.) XI.
– Cseres VII.
Hant (Tolna m.) VIII.
Hatvan (Heves m.) V, IX.
– Strázsahalom VI.
Hács-Béndekpuszta (Somogy m.) X, XII.
Hárskút (Veszprém m.) IV.
– Édesvízmajor IV.
Hegyeshalom (Győr-Moson-Sopron m.) XII.
Hegykő (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Hencida (Hajdú-Bihar m.) V.
Hercegmárok (Gajić, Horvátország) VII.
Herculia → Szabadbattyán VIII.
Hernádkak (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.
Herpály (Berettyóújfalu) (Hajdú-Bihar m.) IV.
Heténypuszta, *Iovia* (Somogy m.) X.
Hévíz-Egregy (Zala m.) VIII.
Hódmezővásárhely (Csongrád m.) IV, VII, IX.
– Gorzsa II, IV, X.
– Kishomok X.
– Kopáncs tanya IV.
– Kökénydomb IV.
– Nagysziget XI.
– Szakálhát IV.
Homokrév (Mokrin, Szerbia) X.
Hortobágy-Árkus (Hajdú-Bihar m.) X.
Horvátkimle (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.

Hosszúhetény (Baranya m.) VIII.
Hosszúvölgy (Zala m.) VIII.
Hőgyész (Tolna m.) X.
Hunya (Békés m.) X.

I

Igar (Fejér m.) X.
Ikervár (Vas m.) XI.
Ikrény (Győr-Sopron m.) II.
Inota (Veszprém m.) VIII.
Intercisa → Dunaújváros VIII.
Iovia → Alsóhetény VIII.
(Ipoly)Damásd (Nógrád m.) XII.
Ipolykiskeszi (Malé Kosihy, Szlovákia) XI.
Ipolytölgyes (Pest m.) IX.
Istállóskői barlang, Szilvásvárad (Heves m.) III.
Iván (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
Ivánc (Vas m.) VIII.
Iváncsa (Fejér m.) VI, X.
Izsák-Balázspuszta (Bács-Kiskun m.) XI.

J

Ják (Győr-Moson-Sopron m.) XII.
Jankovich barlang, Bajót (Komárom-Esztergom m.) III.
Jánoshida (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI.
– Portelek I.
Jánosszállás (Csongrád m.) IX.
Jászapáti-Nagyállás (Jász-Nagykun-Szolnok m.) X.
Jászágó (Jász-Nagykun-Szolnok m.) XII.
Jászberény (Jász-Nagykun-Szolnok m.) III.
Jászdózsa-Kápolnahalom (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI.
– Négyszállás XII.
Jászfelsőszentgyörgy (Jász-Nagykun-Szolnok m.) III.
Jászladány (Jász-Nagykun-Szolnok m.) V.
Jásztelek (Jász-Nagykun-Szolnok m.) III.
Juta (Somogy m.) VIII.

K

Kajdacs (Tolna m.) X.
Kakasd (Tolna m.) VII.
Kál (Heves m.) XI.
Kálmánréti zsomboly (Bükk-hegység, Borsod-Abaúj-Zemplén m.) II.
Kalocsa (Bács-Kiskun m.) XII.
Kapolcs (Veszprém m.) X.
Kápolnásnyék (Fejér m.) X.
Kaposvár (Somogy m.) X.
– 61. út VI.
Karcag-Orgondaszentmiklós (Jász-Nagykun-Szolnok m.) XII.
Kardoskút (Békés m.) IX.
– Hatablak XII.
Karos (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XI.
– Tobolyka XI.
Katafa (Vas m.) VIII.
Kecel (Pest m.) X.
– Rózsaberek II.
– Tőzegtelep II.
Kehida (Zala m.) X.
Kelemér, Kis-Mohos láp (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) II.
– Nagy-Mohos II.
Kemenesszentpéter (Veszprém m.) VIII.
Kenézlő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XI.
Kengyel (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI, X.
– Halastó XII.
Keszthely (Zala m.) VI, VII.
– Fenéki út X.
– Fenékpuszta II, X.
– Fenékpuszta, *Valcum*? VIII.
– Gáti domb X.
Kesztölc (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Kékcse (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Kékesd (Baranya m.) VIII.
Kékkút (Veszprém m.) VIII.
Kérpuszta (Somogy m.) XI.
Kétegyháza (Békés m.) V.
Kétpó (Jász-Nagykun-Szolnok m.) XI.
Kilimán-Felsőmajor (Zala m.) X.
Királyhida (Bruckneudorf, Ausztria) VIII.
Kisapostag (Fejér m.) VI., VIII.
Kiskeszi (Ipolykiskeszi, Malé Kosihy, Szlovákia) VI.
Kisköre (Heves m.) X.
– Gát IV.
Kiskundorozsma-Nagyszék (Csongrád) II.
Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun) IX.
Kismarton-Várhegy (Eisenstadt-Burgstall, Ausztria) VII.
Kismákfa (Vas m.) X.
Kisselyk (Şeica Mîca, Románia) X.
Kisterenye (Nógrád m.) VII.
Kisújbánya-Szamárhegy (Baranya m.) IV.
Kisvárda (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Kiszombor (Csongrád m.) X, XI.
Kocs (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Kolozsvár (Cluj-Napoca, Románia) X.
Kompolt (Heves m.) II., VII., IX.
Konstantinápoly/Bizánc, *Constantinopolis/Byzantium* (Istanbul, Törökország)
Korlát-Ravaszlyuktető (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IV.
Kosd (Pest m.) VII.
Kórós (Baranya m.) VI.
Kölesd (Tolna m.) VI, VII, XII.
Kölked-Feketekapu (Baranya m.) X.
Körmend (Vas m.) VIII, XII.
Környe (Komárom-Esztergom m.) X.
Környe, *Vincentia* (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Körösladány-Vermes (Békés m.) VIII.
Kőszeg (Vas m.) XII.
Kőszegszerdahely (Vas m.) VIII.
Kővágószőlős (Baranya m.) VIII.
Kunbábony (Bács-Kiskun M.) X.
Kunszentmárton (Jász-Nagykun-Szolnok m.) X, XII.
Kunszentmiklós (Bács-Kiskun m.) VI, VII, X.
Kurd (Tolna m.) VI, VII.
Külsővat (Veszprém m.) VIII, XII.

L

Ladánybene, Bene puszta (Bács-Kiskun m.) II.
Lajosmizse (Bács-Kiskun m.) VI, IX.
Lasztóc (Lastovce, Szlovákia) IX.
Lauriacum → Lorch X.
Lábatlan (Komárom-Esztergom m.) IV, VII.
– Margittető IV.
– Pisznice IV.
Lánycsók (Baranya m.) IV, V.
Lászlófalva-Szentkirály (Bács-Kiskun m.) II.
Lengyel (Tolna m.) IV, VII.
– Földvár VI, VII.
– Sánc IV.
Lengyeltóti (Baranya m.) X.
– Tatárvár VI.
Lenti (Zala m.) VIII.
Lébény (Győr-Moson-Sopron m.) X.
– Bille-domb II, X, XII.
Lébénymiklós-Barátföldpuszta, *Quadrata* (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
Litér (Veszprém m.) VII, VIII.
Ljubljana, *Emona* (Szlovénia) VIII.
Lorch, *Lauriacum* (Ausztria) X.
Lovas (Veszprém m.) III.

– Mackóbánya IV.
Lovasberény (Fejér m.) VI.
Lövöld (ma Városlőd, Veszprém m.) XII.
Ludas (Heves m.) VI.
Lugio → Dunaszekcső VIII.
Lussonium → Dunakömlőd VIII.

M

Madaras (Bács-Kiskun m.) IX, XI.
Magyaregregy (Baranya m.) VIII.
Magyarfalva (Győr-Moson-Sopron m.) VII, VIII.
Magyarhomorog (Békés m.) V, XI.
Magyarszerdahely (Zala m.) VII.
Majdan (Horvátország) VIII.
Majs (Baranya m.) XI.
Malomfalva (Moreşti, Románia) X.
Maroskarna (Blandiana, Románia) X.
Maroslele (Csongrád m.) IV.
Marosvásárhely (Tîrgu-Mureş, Románia) X.
Marosveresmart (Unirea, Románia) X.
Matrica → Százhalombatta VIII.
Máriabesnyő (Pest m.) II.
Mátészalka (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) X.
Mátraszele (Nógrád m.) VII.
Mátraszentimre-Ágasvár (Heves m.) VI.
Mátraszőlős (Nógrád m.) VII.
Mátraterenye (Nógrád m.) VII.
Mecseknádasd (Baranya m.) XII.
Medina (Tolna m.) IV.
Megyaszó (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.
– Szelestető III.
Mende (Pest m.) VI.
Mesteri (Vas) VII.
Mezőbánd (Band, Románia) X.
Mezőcsát (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) V, VI, VII.
Mezőfalva (Fejér m.) VIII.
Mezőkászony (Kasony, Ukrajna) X.
Mezőkeresztes-Cethalom (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) X.
– Zöldhalompuszta VII.
Mezőkövesd (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IV.
– Mocsolyás X.
Mezőlak (Veszprém m.) VII.
Mezőszemere (Heves m.) IX.
Mezőszilas (Fejér m.) VIII.
Méhtelek (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IV.
Ménfőcsanak (Győr-Moson-Sopron m.) VII., VIII., X.
– Szeles II, XII.
Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IX.
– Avas III, IV.
– Bükkszentlászló VII.
– Diósgyőr VII.
– Kőlyuk barlang IV.
– Szeleta barlang III.
Mocsa (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Mogetiana → Somlóvásárhely VIII.
Mogyorósbánya (Komárom-Esztergom m.) III.
– Újfalusi dombok III.
Mohács (Baranya m.) X.
Mojgrád (Moigrad, Románia) V.
Mosaburg → Zalavár X.
Mosdós (Somogy m.) VIII.
– Pusztasárkánytó VI.
Mosonmagyaróvár (Győr-Moson-Sopron m.) XI.
Mosonmagyaróvár, *Ad Flexum* (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
– Németdűlő II.
Mosonszentmiklós-Egyéni földek (Győr-Moson-Sopron m.) IV.
Mór (Fejér m.) VIII.
Mórágy (Tolna m.) IV.
Mödling-Kalenderberg (Ausztria) VII.
Mözs-Icsei dűlő (Tolna m.) X.
Muhi (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) II, VII, XII.
Municipium Faustianensium? (Horvátország) VIII.
Municipium Iasorum/Aquae Iasae → Daruvár VIII.
Municipium Volgensium? VIII.
Mursa → Eszék VIII.
Mursella → Árpás VIII.

N

Nadap (Fejér m.) III, VI.
Nagyárpád (Baranya m.) VI.
Nagybátony (Nógrád m.) VI.
Nagyberki-Szalacska (Somogy m.) VI, VII, VIII.
Nagydém (Veszprém m.) VI.
– Középrépás-puszta VII.
Nagyecsed (Szabolcs-Szatmár m.) II.
Nagyigmánd-Thaly puszta (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Nagykanizsa (Zala m.) VIII, XII.
Nagykamarás–Bánkút-Rózsamajor (Békés m.) XII.
Nagykőrös (Pest m.) VI.
Nagylózs (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
Nagymágocs (Csongrád m.) IX.
Nagyrécse (Zala m.) VIII.
Nagyrév-Zsidóhalom (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI.
Nagyszentmiklós (Sînnicolau Mare, Románia) X.
Nagytarcsa (Pest m.) VII.
Nagyút (Heves m.) VI.
Nagyvarsány (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Nagyvázsony-Csepely (Veszprém m.) XII.
Nádasd (Vas m.) VIII.
Nádudvar (Hajdú-Bihar m.) XII.
Nemeskér (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Nemesrempehollós (Vas m.) VIII.
Nemesvámos-Baláca (Veszprém m.) VIII.
Neszmély (Komárom-Esztergom m.) VI.
Neviodunum → Drnovo VIII.
Németbánya (Veszprém m.) VI.

Ny

Nyergesújfalu (Komárom-Esztergom m.) VII.
Nyitra (Nitra, Szlovákia) XI.
Nyíracsád (Hajdú-Bihar m.) VI, XI.
Nyíregyháza (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
– Manda-bokor VII.

O

Oka (Oggau, Ausztria) VII.
Orci (Somogy m.) VIII.
Orosháza (Békés m.) VII, XI.
Oroszlány (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Oroszvár, *Gerulata* (Rusovce, Szlovákia) VIII.
Ostffyasszonyfa (Vas m.) VIII.
Ozora-Tótipuszta (Tolna m.) X.
Óbesenyő (Dudeştii Vechi) (Románia) IV.
Óbuda (Budapest.) XII.
Ócsa (Pest m.) XII.
Ófehértó (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VI.
Ólmod (Vas m.) VIII.
Ópusztaszer (Csongrád m.) XII.
Ószentiván (Csongrád m.) IV.
Ózd (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IX.
– Center V.

Ö

Öcsöd (Szolnok m.) II.
– Büdöshalom X.

Örménykút (Békés m.) IX, X.
Örvényes (Veszprém m.) VIII.
Öskü (Veszprém m.) VIII.
– Bánta puszta VIII.
Őcsény, *Alisca* (Tolna m.) VIII.
Őzed (Békés m.) X.

P

Pannonhalma (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
– Szelesdomb X.
Pácin (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.
Pápoc (Vas m.) VIII.
Pásztó (Nógrád m.) XII.
Pátka (Fejér m.) VIII.
Páty (Pest m.) VIII.
Penc (Pest m.) VII.
Perkáta (Fejér m.) XII.
– Kőhalmi-dűlő XII.
Perse (Prša, Szlovákia) XI.
Pest (Budapest) XII.
Petőháza (Győr-Moson-Sopron m.) VIII, X.
– Lésalja VIII.
Pécs (Baranya m.) XII.
Pécs, *Sopianae* (Baranya m.) VIII.
– Jakabhegy VI, VII.
– Üszögpuszta X.
Pécsvárad (Baranya m.) XII.
Piliny (Nógrád m.) VI, VII.
Pilis (Pest m.) XII.
Pilisborosjenő (Pest m.) VIII.
Piliscsév (Komárom-Esztergom m.) VIII.
Pilismarót (Komárom-Esztergom m.) III.
Pilismarót, *Castra ad Herculem* (Komárom-Esztergom m.) VIII.
– Basaharc III, V, VII.
– Homoki szőlők VII.
– Malompatak VIII.
– Pálrét III.
– Szobi rév V, VII.
Pilisvörösvár (Pest m.) VIII.
Pilisszántó (Pest m.) VIII.
Pincehely (Tolna m.) VIII.
Pitvaros (Csongrád m.) IV, VI.
Poetovio → Ptuj VIII.
Polgár (Hajdú-Bihar m.) VI, IX.
– Csőszhalom II, IV.
– Folyás, Szilmeg IV.
Pomáz-Lugi dűlő (Pest m.) VIII.
Poroszló-Aponhát (Heves m.) VI.
Pölöske (Zala m.) XII.
Pördefölde (Zala m.) VIII.
Pötréte (Zala m.) VI.
Pöttsching (Pecsenyéd, Ausztria) VII.
Prügy (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Ptuj, *Poetovio* (Szlovénia) VIII.
Pusztaegres-Pusztahatvan (Fejér m.) VII.
Pusztaszabolcs-Felsőcikola (Fejér m.) VIII.
Pusztaszentlászló (Zala m.) V, XI.
Pusztaszikszó (Heves m.) VI.
Püspökhatvan (Pest m.) III.

Q

Quadrata → Lébénymiklós-Barátföldpuszta VIII.
Quadriburgium/Triccianae → Ságvár VIII.

R

Radostyán (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Rakamaz (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) XI.
Ravazd-Kisravazd (Győr-Moson-Sopron m.) VII.
Rábaszentandrás (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
Rácalmás (Fejér m.) VIII, X.
Ráckeve (Pest m.) XII.
Rákóczifalva (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI.
– Kastélydomb X.
Recsk (Heves m.) VI.
Regöly (Tolna m.) VIII, X.
– Földvár VI, VII.
Regöly-Kesziszállás (Tolna m.) VI.
Remete(-hegyi) Felső barlang (Nagykovácsi, Pest m.) III.
Rezi (Veszprém m.) VII, VIII.
Répcelak-Várdomb (Vas m.) X.
Rinyaszentkirály (Somogy m.) VI.
Rohonc (Ausztria) VIII.
Rozvágy (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Rozsály (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VI.
Röszke (Csongrád m.) IV.
– Lúdvár IV.
Rudabánya (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) II, V.

S

Sajóbábony (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) III.
Sajókeresztúr (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IX.
Sajószentpéter (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Salgótarján-Pécskő (Nógrád m.) V.
Salla → Zalalövő VIII.
Sarud (Heves m.) XI.
- Báb XII.
Sarvaly (Veszprém m.) XII.
Savaria → Szombathely VIII.
Scarbantia → Sopron VIII.
Sághegy (Vas m.) VII, VIII.
Sály (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) XII.
– Lator XI.
– Örsúr vára XI.
Ságvár (Somogy m.) III.
Ságvár, *Quadriburgium/Triccianae* (Somogy m.) VIII.
– Jaba-patak III.
Sándorfalva (Csongrád m.) IX, XI.
– Eperjes X.
Sárazsadány (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.
Sárbogárd (Fejér m.) VI, VIII, XI, XII.
– Tinódpuszta XII.
Sármellék-Égenföld (Zala m.) V, X.
Sárosd–Jakabszálláspuszta, Templomdomb (Fejér m.) XII.
Sárrétudvari (Hajdú-Bihar m.) XI.
– Őrhalom VI.
Sárszentágota (Fejér m.) I.
Sárvár (Vas m.) VIII.
– Végh malom X.
Ščitarjevo, *Andautonia* (Horvátország) VIII.
Sé (Vas m.) IV, VII.
Siklós (Baranya m.) XII.
Simontornya (Tolna m.) VI.
Siófok (Somogy m.) VIII.
Singidunum → Belgrád X.
Sirmium → Szávaszentdemeter VIII.
Sirok (Heves m.) VII, IX.
Siscia → Sziszek VIII.
Sokorópátka (Győr-Moson-Sopron m.) VIII.
Solva → Esztergom VIII.
Solymár (Pest m.) VI.
Somfa (Stupava, Szlovákia) VII.
Somlóhegy (Veszprém m.) VII.
Somlóvásárhely (Veszprém m.) VII.
Somlóvásárhely, *Mogetiana* (Veszprém m.) VIII.
Somogyaszaló (Somogy m.) VIII.
Somogyjád (Somogy m.) VIII.

Somogyvár (Somogy m.) XI.
Somogyzsitva (Somogy m.) VIII.
Somvár (Somogy m.) XII.
Sopianae → Pécs VIII.
Sopron (Győr-Moson-Sopron m.) VI, XI, XII.
– Bánfalva VIII.
– Bécsi domb VII.
– Burgstall (Várhely) VII.
– Harka, Kányaszurdok VIII.
– Hátulsó utca VIII.
– Istenszéke VII.
– Károlymagaslat VII.
– Krautacker II, VII.
– Várhely (Burgstall) VII.
– Warischberg (Károlymagaslat) VII.
Sopron, *Scarbantia* (Győr-Moson-Sopron m.) VIII, X.
Sorokpolány (Vas m.) VIII, XI.
Söjtör (Zala m.) VIII, X.
Sremska Mitrovica, *Sirmium* (Szerbia) X.
Subalyuk barlang, Cserépfalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) III.
Sümeg (Veszprém m.) VIII.
Sümeg-Mogyorósdomb (Veszprém m.) IV.
– Sarvaly XII.
Süttő (Komárom-Esztergom m.) VII.

Sz

Szabadbattyán (Fejér m.) X.
Szabadbattyán, *Herculia* (Fejér m.) VIII.
Szabadszállás (Bács-Kiskun m.) VII.
Szabolcs (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) XI, XII.
Szajol-Felsőföld (Jász-Nagykun-Szolnok m.) IV.
Szakálhát (Hódmezővásárhely) (Csongrád m.) IV.
Szakály (Tolna m.) VIII.
Szakony (Győr-Moson-Sopron m.) VIII, XI.
Szalka (Ipolyszalka, Salka, Szlovákia) VI.
Szalónak (Schlaining, Ausztria) VI.
Szamosfalva (Someşeni, Románia) X.
Szanda (Nógrád m.) VII.
Szárazd-Regöly (Tolna m.) VII.
Szarvas (Békés m.) V, IX, X.
– Rózsás XII.
Szávaszentdemeter, *Sirmium* (Sremska Mitrovica, Szerbia) VIII.
Százhalombatta (Pest m.) II, VII.
Százhalombatta, *Matrica* (Pest m.) VIII.
– Földvár VI.
Szeged (Csongrád m.) III, IV, XII.
– Algyő VII.
– Batida-ér II.
– Nagyszéksós (ma: Röszke-Nagyszéksós) X.
– Szillér V.
Szeghalom (Békés m.) XI.
– Károlyderék VI.
Szegvár (Csongrád m.) IX.
– Oromdűlő X.
– Tűzköves IV.
Szécsény (Nógrád m.) II, VII, XII.
Székesfehérvár (Fejér m.) XI, XII.
Szekszárd (Tolna m.) VIII.
– Bogyiszlói út X.
– Palánk II.
Székudvar (Socodor, Románia) VI.
Szeleta barlang, Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) III.
Szelevény (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI.
Szentendre (Pest m.) VII, X.
Szentendre, *Ulcisia Castra* (Pest m.) VIII.
Szentendrei sziget (Pest m.) VI.
Szentes (Csongrád m.) IX.
– Berekhát X.
– Vekerzug VII.
Szentgál (Veszprém m.) IV.
– Tűzköveshegy IV.
Szentgotthárd (Vas m.) XII.
Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb (Zala m.) IV.
Szentkirály (Lászlófalva, Bács m.) XII.
Szentkirályszabadja (Veszprém m.) VIII.
– Romkút VIII.
Szentlőrinc (Baranya m.) VII.
Szentmargitbánya (St. Margarethen, Ausztria) VIII.
Szentmihályúr (Michal nad Žitavou, Szlovákia) XI.
Szered (Sereď) (Szlovákia) III, XI.
Szigetszentmárton (Pest m.) V.
Szigetszentmiklós (Pest m.) VI.
Szigetvár (Baranya m.) VIII, XII.
Szihalom-Csataszög (Heves m.) X.
– Földvár VI.
– Pamlényi tanya V.
Szilágysomlyó (Şimleul Silvaniei, Románia) X.
Szilvásvárad-Istállóskői barlang (Heves m.) III.
– Töröksánc VI.
Szirmabesenyő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VII.
Sziszek, *Siscia* (Sisak, Horvátország.) VIII, X.
Szob (Pest m.) VII.
Szojva (Ukrajna) XI.
Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok m.) XII.
– Szanda IV.
– Szandaszőlős X.
– Zagyvapart VII, X.
Szolyva (Szvaljava, Ukrajna) IX, XI.
Szombathely (Vas m.) XII.
Szombathely, *Savaria* (Vas m.) VIII, X.
Sződliget (Pest m.) IX.
Szőgyén (Svodín) (Szlovákia) IV.
Szőny (Komárom-Esztergom m.) VII.
Szőny, *Brigetio* (Komárom-Esztergom m.) I, VIII.
– Kurucdomb VIII.
Szőreg (Csongrád m.) IV, VI, X.
Szurdokpüspöki (Nógrád m.) VII.

T

Tahitótfalu (Pest m.) VIII.
Tamási (Tolna m.) X.
Tardoskedd (Tvrdošovce, Szlovákia) XI.
Tarjánpuszta (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Tarnóc (Liptovsk? Trnovec, Szlovákia) XI.
Tarpa (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VI.
Tata (Komárom-Esztergom m.) III, VIII, XII.
– Kálváriadomb IV.
Tatabánya (Komárom-Esztergom m.) X.
– Bánhida VIII.
– Dózsa kert VII.
– Szelim barlang III.
Tác, *Gorsium* (Fejér m.) VIII, X.
Táp-Borbaföldek (Győr-Moson-Sopron m.) X.
Tápé-Kemeneshát (Csongrád m.) VI.
– Lebő IV.
Tápiószele (Pest m.) VII.
Tápiószentmárton (Pest m.) VII.
Tárnok (Pest m.) VIII.
Telkibánya (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) V, XII.
Terpes (Heves m.) IX.
Téglás (Hajdú-Bihar m.) VI.
Tihany (Veszprém m.) XII.
Tihany-Óvár (Veszprém m.) VII.
Timár (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VII.
Tiszabercel (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VII.
Tiszabezdéd (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) XI.
Tiszacsege (Hajdú-Bihar m.) IV.
Tiszadob (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IV, IX.

– Sziget X.
Tiszaeszlár (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VII.
– Bashalom XI, XII.
– Sinkahegy XI.
Tiszaföldvár (Jász-Nagykun-Szolnok m.) IX.
– Téglagyár X.
Tiszafüred (Jász-Nagykun-Szolnok m.) V, VII, X, XI, XII.
– Ásotthalom VI.
– Kender-földek VI.
– Majoroshalom VI.
Tiszakanyár (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Tiszakarád (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IX.
– Inasa X.
Tiszaladány (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.
Tiszalök (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VII, X.
– Rázom XII.
Tiszalúc-Sarkadpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) V.
Tiszanána (Heves m.) XI.
Tiszapolgár-Basatanya (Hajdú-Bihar m.) V.
– Csőszhalom II.
– Selypes-ér II.
Tiszasüly (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI, XI.
Tiszasziget (Csongrád m.) IV.
Tiszaszőlős (Jász-Nagykun-Szolnok m.) V.
Tiszaug-Kéménytető (Jász-Nagykun-Szolnok m.) VI.
Tiszavalk (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) IX.
– Tetes V.
Tiszavasvári (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VII.
Tokod (Komárom-Esztergom m.) VII, VIII, X.
– Erzsébet-akna VIII.
Tolnanémedi (Tolna m.) VI.
Toronyalja (Nógrád m.) XII.
Tószeg-Laposhalom (Jász-Nagykun-Szolnok m.) II, VI.
– Ökörhalom VI.
Tököl (Pest m.) V, VI.
Törökkanizsa (Novi Kne(evac, Szerbia) XI.
Törökszentmiklós ((Jász-Nagykun-Szolnok m.) VII, IX.
Törtel (Pest m.) VI, X.
Triccianae/Quadriburgium → Ságvár VIII.
Trizs–Vörössár (Brosod-Abaúj-Zemplén m.) XI.
Túrkeve-Móric (Jász-Nagykun-Szolnok m.) XII.
– Terehalom II, VI.
Tüskevár (Veszprém m.) VIII.

U

Udvari (Tolna m.) VII.
Ugod-Diószpuszta (Veszprém m.) VIII.
Ulcisia Castra → Szentendre VIII.
Uny (Vas m.) VIII.
Uzdborjád (Uzd ma Sárszentlőrinc, Borjád Kölesd része, Tolna m.) VI.
Újhartyán (Pest m.) IX.
– Vatya VI.
Újszilvás (Pest m.) IX.

V

Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.
Vajta (Fejér m.) VIII.
Valcum → Keszthely- Fenékpuszta? VIII.
Vaskeresztes (Vas m.) VII.
Vasvár (Vas m.) XII.
Vaszar-Pörösrét (Veszprém m.) VII.
Vác (Pest m.) II, XII.
– Fehérek temploma II.
– Kavicsbánya VII, X.
– Széchenyi utca II.
Vácszentlászló (Pest m.) IX.
Vágtornóc (Trnovec nad Váhom, Szlovákia) XI.
Vál (Fejér m.) VI, XII.
Vállaj (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Várpalota (Veszprém m.) VI, VIII, XII.
– Únió-Homokbánya X.
Várvölgy-Felsőzsid (Zala m.) VI.
– Kis Láz-hegy VI.
Vásárosnamény (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) IX.
Velem (Vas m.) VII, VIII.
Velemszentvid (ma: Velem) (Vas m.) VI.
Vereb (Fejér m.) XI.
Veresegyház (Pest m.) X.
– Ivacs XII.
Verseg (Pest m.) VI.
Vértesszentkereszt (Fejér m.) XII.
Vértesszőlős (Komárom-Esztergom m.) II, III.
Veszprém (Veszprém m.) VI, VII, VIII.
Veszprémvarsány (Veszprém m.) VIII.
Vetus Salina → Adony VIII.
Vésztő (Békés m.) VI.
– Mágor IV.
Vincentia → Környe VIII.
Vindobona → Bécs (Wien, Ausztria) VIII.
Vinkovci, *Cibalae* (Horvátország) VIII.
Visegrád (Pest m.) XI, XII.
– Lepence VII.
Vonyarcvashegy (Zala m.) VIII.
Vörs (Somogy m.) IV., V.
– Homokbánya X.
– Papkert X.
– Papkert B VI.
– Tótok dombja VI.

Z

Zagyvapálfalva (Nógrád m.) VI.
Zajta (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) VI.
Zalaegerszeg (Zala m.) IV.
Zalahásházhágy (Zala m.) VIII.
Zalakomár (Zala m.) X.
Zalalövő, *Salla* (Zala m.) VIII.
Zalaszabar-Borjúállás sziget (Zala m.) X.
Zalaszentbalázs (Zala m.) IV, V.
Zalavár (Zala m.) II.
– Basasziget V.
– Mekenye V.
– Récéskút X.
– Vársziget XII.
– Vársziget, *Mosaburg* X.
Zamárdi (Somogy m.) VI.
– Rétiföldek X.
Závod (Tolna m.) X.
Zemplén (Zemplín, Szlovákia) XI.
Zengővárkony (Baranya m.) IV.
Zichyújfalu (Fejér m.) VII.
Zirc (Veszprém m.) VIII, XII.
Zobákpuszta (Baranya m.) VIII.
Zók-Várhegy (Baranya m.) VI.

Zs

Zselicszentjakab (Somogy m.) XII.
Zsennye (Vas m.) VIII.
Zsitvabesenyő (Bešeňov, Szlovákia) XI.
Zsujta (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) VI.

VÁLOGATOTT IRODALOM

I. RÉGÉSZETI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

BARCZA GÉZA: A magyar műemlékvédelem fejlődése a jogszabályok tükrében (1847–1949) – Die Entwicklung des ungarischen Denkmalschutzes und die Rechtsnormen (1847–1949). In: DERCSÉNYI D.–ENTZ G.–HAVASSY P.–MERÉNYI F. (szerk.): Magyar műemlékvédelem 1963–1966. Budapest, 1969, 7–21.

EÖRY, K.–SZABÓ, I. E: Aerial photo interpretation for regional field research in archaeological topography. Budapest, Geodéziai és Kartográfiai Egyesület, 1972.

ERDÉLYI BALÁZS: Régészeti légifényképezés és légifénykép-értelmezés. HOMÉ 21 (1982) 81–88.

ERDÉLYI BALÁZS–SÁGI KÁROLY: A magyarországi régészeti légifényképezés története és a Szent György-hegyi kolostorrom. VMMK 17 (1984) 272–280.

ERDÉLYI BALÁZS: Régészeti célú légifényképezés. Panniculus, Ser. B. 3. Szombathely, 1998, 37–50.

BR. FORSTER GYULA: A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban. Budapest, 1906.

GAÁL ATTILA: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei II. CommArchHung 1991, 191–207.

GAÁL ATTILA: IV–V. századi kerámiaedények a Dunameder bölcskei (Tolna m.) szakaszáról (Keramikgefäße aus dem IV–V. Jahrhundert aus dem Flußbett der Donau bei Bölcske /Komitat Tolna/). WMMÉ 20 (1998) 19–48.

GAÁL ATTILA–SZABÓ GÉZA: Késő római erőd a bölcskei Dunamederben (Eine spätrömische Festung im Donaubett bei Bölcske). CommArchHung 1990, 127–131.

KIS PAPP LÁSZLÓ: Fotogrammetria az építészetben és a régészetben. HOMÉ 21 (1982) 89–100.

NAGY MIHÁLY: A magyar régészet helyzetének elemzése – Logical framework analysis of the Hungarian Archaeology – Analyse der Lage der Archäologie in Ungarn. Jelentés 2000, 27–39.

NEÓGRÁDY SÁNDOR: A légifénykép és az archeológiai kutatások. Térképészeti Közlöny 7 (1950) 283–332.

PATAY, PÁL: Rechérches d'archéologie aérienne en Hongrie. Budapest, 1968, a Geodéziai és Kartográfiai Egyesület Kiadványa.

PATAY, PÁL: Neue Ergebnisse der Luftbildinterpretation in der ungarischen archäologischen Forschung. Internationales Archiv für Photogrammetrie 18 (1971) 519–529.

PÓCZY KLÁRA: Aquincumi kutatások (1973–1982) és a városi ásatás problémái (Forschungen in Aquincum 1973–1982: Ergebnisse und Probleme der städtischen Ausgrabungen). ArchÉrt 113/1 (1986) 15–31.

RADNAI LÓRÁND: Légi fényképezés a régészeti kutatás szolgálatában. Magyar Fotogrammetriai Társaság Évkönyve, 1938–1939, 141–142.

RADNAI LÓRÁND: Újabb archaeologiai nyomok Dunapentele környékén. ArchÉrt 1940, 62–65.

RADNÓTI ALADÁR: A dáciai limes a Meszesen. ArchÉrt 1944–1945, 137–151.

SOPRONI, SÁNDOR: Eine Spätrömische Festung im Donaubett bei Bölcske. RFS 1989, 257–258.

SOPRONI SÁNDOR: A bölcskei késő római ellenerőd. CommArchHung 1990, 132–142.

SZABÓ GÁBOR: A víz alatti régészeti kutatások helyzete, lehetőségei Európában és Magyarországon. Panniculus, Ser. B. 3. Szombathely, 1998, 131–144.

SZABÓ GÁBOR–TÓTH JÁNOS ATTILA: Adatbázis Magyarország víz alatti régészeti lelőhelyeiről és leleteiről. Kézirat, 1994.

VISY ZSOLT: Pannoniai limes-szakaszok légifényképeken. ArchÉrt 105 (1978) 235 skk.

VISY, ZSOLT: Pannonische Limesstrecken auf Luftaufnahmen. AW 12:4 (1981) 39ff.

VISY ZSOLT: Légifelvételeken megfigyelt halom-sírok a Dunántúlon. In: PALÁGYI S. (szerk.): Noricum-pannoniai halomsírok (Norisch-Pannonische Hügelgräber). Az 1988. október 21-i várpalotai tanácskozás előadásai. Veszprém, 1990, 23–45.

VISY, ZSOLT: Luftbildarchäologie am römischen Limes in Ungarn. In: KUNOW, J. (Hrsg.): Luftbildarchäologie in Ost- und Mitteleuropa. Internationales Symposium 26–30. September 1994, Kleinmachnow, Land Brandenburg. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 3. Potsdam, 1995, 213–218.

VISY, ZSOLT: Stand und Entwicklung der archäologischen Luftprospektionen in der DDR, der Tschechoslowakei und Ungarn in den Jahren 1945 bis 1990. In: OEXLE, J. (Hrsg.): Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte: Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Dresden, 1997, 23–27.

VISY, ZSOLT: Erdwälle und Burgen in Transdanubien, Ungarn. In: OEXLE, J. (Hrsg.): Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte: Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Dresden, 1997, 77–81.

II. AZ EMBER ÉS KÖRNYEZETE

AITKEN, MARTIN JIM: Fizika és régészet. Budapest, 1982.

BÁCSKAI ERZSÉBET: A magyar holocénsztratigráfia régészeti dokumentációs pontjai az Alföldön. MÁFIJ 1978 (1978) 429–433.

BÁCSKAI ERZSÉBET: A magyar holocénsztratigráfia régészeti dokumentációs pontjainak rétegtani adatai. MÁFIJ 1979 (1979) 551–559.

BÁCSKAI ERZSÉBET: A magyar holocénsztratigráfia régészeti dokumentációs pontjai a Dunántúlon. MÁFIJ 1980 (1980) 543–551.

BÁCSKAI ERZSÉBET: Régészeti kutatások földtani tanulságai magyarországi példákon. MÁFIJ 1989 (1989) 613–621.

BARTOSIEWICZ, LÁSZLÓ: Animals in the urban landscape in the wake of the Middle Ages: a case study from Vác, Hungary. BAR IntSer 609. Oxford, 1995, 1–180.

BARTOSIEWICZ, LÁSZLÓ: Animal exploitation at the Sarmatian site of Gyoma 133. In: BENDE LÍVIA–LŐRINCZY GÁBOR: A középkori magyar agrárium: tudományos ülésszak Ópusztaszeren. Ópusztaszer, 2000.

BÓNA, ISTVÁN: Tószeg-Laposhalom. In: MEIER-ARENDT, W. (Hrsg.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main 1992, 101–114.

BÖKÖNYI, SÁNDOR (ed.): Cultural and Landscape changes in South-East Hungary 1. Preliminary Reports on the Gyomaendrőd Project. Archaeolingua 1. Budapest, 1996.

BÖKÖNYI, SÁNDOR: Die Frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (Vom Neolithikum bis zur La Tène Zeit). ActaArchHung 11 (1959) 39–102

BÖKÖNYI, SÁNDOR: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974.

BRAUN MIHÁLY–SÜMEGI PÁL–SZŰCS LÁSZLÓ–SZÖŐR GYULA: A kállósemjéni Nagy-Mohos láp fejlődéstörténete (Lápképződés emberi hatásra és az ősláp hipotézis). JAMÉ 33–35 (1990–1992 [1993]) 335–368.

CSÁKI, GYÖRGY–JEREM, ERZSÉBET–REDŐ, FERENC: Data recording and GIS applications in landscape and intra-site analysis: case studies in progress at the Archaeological Institut of the Hungarian Academy of Sciences. In: LOCK, G.–STANČIČ, Z. (eds.): Archaeology and Geographical Informations Systems: a European perspective. London, 1995, 85–99.

CSŐRE PÁL: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Budapest, 1980.

CSONGOR, ÉVA–FÉLEGYHÁZI, ENIKŐ: Paleohidrographic changes in the Bodrog-Tisza Interfluve (NE-Hungary) in the past 20000 years based on palynological studies C14 dating. In: PÉCSI, M.–KORDOS, L. (eds): Holocene Environment in Hungary. Budapest, 1987, 59–66.

DINCAUZE, DINA F.: Environmental Archaeology. Principles and Practice. Cambridge, 2000.

ENDRŐDI, ANNA–GYULAI, FERENC: Soroksár-Várhegy a fortified Bronze Age settlement in the outskirts of Budapest. Plant cultivation of Middle Bronze Age fortified settlements. CommArchHung 1999, 6–34.

ÉRY, KINGA: Paleoanthropological research in Hungary. ActaBiolSzeged 44 (2000) 81–86.

EVANS, JOHN G.: An introduction to environmental archaeology. London, 1978.

FÓTHI, ERZSÉBET: Anthropological conclusions of the study of Roman and Migration periods. ActaBiolSzeged 44 (2000) 87–94.

FÜZES MIKLÓS: A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és rézkor) növényleletei Magyarországon (Archaeobotanikai vázlat) – Die Pflanzenfunde in Ungarn der anfänglichen Entwicklungsphase des Ackerbaues (Neolithikum und Kupferzeit). Archäobotanische Skizze. Tapolca VMK 1 (1989) 139–238.

GARAMI LÁSZLÓ: Képes útikalauz: védett természeti értékeink. Budapest, 1993.

GÁBRIS GYULA: Az Alföld holocén paleohidrológiai vázlata. FrÉ 34 (1985) 391–408.

GÁBRIS GYULA: A folyóvízi felszínalakítás módosulásai a hazai késő glaciális-holocén őskörnyezet változásainak tükrében. FrK 43 (1995) 3–10.

GÁBRIS GYULA: A paleohidrológiai kutatások újabb eredményei. FrÉ 44 (1995) 101–109.

GYULAI, FERENC: Umwelt und Pflanzenbau in Transdanubien während der Zeit der Urnenfelder-, Hallstatt- und La Tène Kultur. In: JEREM, E.–LIPPERT, A. (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Archaeolingua 7. Budapest, 1996, 127–136.

GYULAI FERENC: A honfoglaló magyarság ételeinek régészeti-növénytani forrásai: „Nyereg alatt puhítjuk…? Vendéglátási és ételkészítési szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú lovas népeknél." Kereskedelmi, Vendéglátó és Idegenforgalmi Főiskola Tudományos Közleményei II. Ómagyar kultúra 10 (1997) 113–134.

GYULAI FERENC: Honfoglalás és Árpád-kori növénytermesztés az archaeobotanika szemszögéből. In: BENDE, L.–LŐRINCZY, G. (szerk.): A középkori magyar agrárium: tudományos ülésszak Ópusztaszeren. Ópusztaszer, 2000, 45–69.

GYULAI FERENC: Archaeobotanika. A kultúrnövények története a Kárpát-Medencében a régészeti-növénytani leletek alapján. Budapest, 2001.

GYULAI, FERENC–TORMA, ANDREA: Die Pflanzenfunde einer Siedlung der Urnenfelderkultur in Gór. Savaria, Pars Archaeologica 24/3 (1999) 359–367.

P. HARTYÁNYI BORBÁLA–NOVÁKI GYULA–PATAY ÁRPÁD: Növényi mag- és terméslelet Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig I. MMMK 1967–1968, 5–85.

P. HARTYÁNYI BORBÁLA–NOVÁKI GYULA: Növényi mag- és terméslelet Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig II. MMMK 1973–1974, 23–73.

HERTELENDI EDE: Radiocarbon kormeghatározás. In: ILON G. (szerk.): A régésztechnikus kézikönyve I. Panniculus, Ser. B. 3. Szombathely, 1998, 311–334.

HERTELENDI, EDE–SÜMEGI, PÁL–SZŐŐR, GYULA: Geochronologic and paleoclimatic characterization of Quaternary sediments in the Great Hungarian Plain. Radiocarbon 34 (1992) 833–839.

HERTELENDI EDE–LÓKI JÓZSEF–SÜMEGI PÁL: A Háy-tanya melletti feltárás rétegsorának szedimentológiai és sztratigráfiai elemzése. (Sedimentological and stratigraphical examination of the profile at the Háy-tanya excavation.) Acta Geographica Debrecina 30–31 (1993) 65–75.

HERTELENDI, EDE–KALICZ, NÁNDOR–RACZKY, PÁL–HORVÁTH, FERENC–VERES, MIHÁLY–SVINGOR, ÉVA–FUTÓ, ISTVÁN–BARTOSIEWICZ, LÁSZLÓ: Re-evolution of the Neolithic in Eastern Hungary based on calibrated radiocarbon dates. Radiocarbon 37 (1996) 239–255.

HERTELENDI, EDE–SVINGOR, ÉVA–RACZKY, PÁL–HORVÁTH, FERENC–FUTÓ, I.–BARTOSIEWICZ, LÁSZLÓ: Duration of tell settlements at four prehistoric sites in Hungary. Radiocarbon 40 (1998) 659–667.

HORVÁTH FERENC–HERTELENDI EDE: Megjegyzések a Tisza-vidék korai és középső neolitikumának ^{14}C-alapú abszolút kronológiájához. JAMÉ 36 (1994) 111–133.

JACOMET, STEFANIE–BROMBACHER, CHRISTOPH– DICK, MARTIN: Archäobotanik am Zürichsee: Ackerbau, Sammelwirtschaft und Umwelt von neolitischen und bronzezeitlichen Seeufersiedlungen im Raum Zürich: Ergebnisse von Untersuchungen pflanzlicher Makroreste der Jahre 1979–1988. Berichte der Züricher Denkmalpflege 7. Zürich, 1989.

JÁRAI–KOMLÓDI, MAGDA: The Late Glacial and Holocene Flora of the Hungarian Great Plain. AUBSB 9–10 (1968) 143–156.

JÁRAI–KOMLÓDI, MAGDA: Postglacial climate and vegetation history in Hungary. In: PÉCSI, M.–KORDOS, L. (eds): Holocene Environment in Hungary. Budapest, 1987, 37–47.

JEREM, ERZSÉBET–FACSAR, GÉZA: Zum urgeschichtlichen Weinbau in Mitteleuropa. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 71. Eisenstadt, 1985, 121–144.

JEREM ERZSÉBET–FACSAR GÉZA–KORDOS LÁSZLÓ–KROLOPP ENDRE–VÖRÖS ISTVÁN: A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata (The archaeological and environmental investigation of the Iron Age settlement discovered at Sopron-Krautacker). ArchÉrt 111 (1984) 141–169; ArchÉrt 112 (1985) 3–24.

JEREM, ERZSÉBET–KISS, ZSUZSANNA–PATTANTYÚS–Á. MIKLÓS–VARGA, ANDRÁS: The combined use of archaeometric methods preceding the excavation of archaeological sites. In: BÖKÖNYI, S. (ed.): Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary. 1: Preliminary Reports on the Gyomaendrőd Project. Archaeolingua 1. Budapest, 1992, 61–98.

JEREM, ERZSÉBET–RUDNER, EDINA: Vaskori környezet- és tájrekonstrukció botanikai, pollen és faszénleletek alapján. SSz 56/1 (2002) 17–27.

JÓZSA LÁSZLÓ: A honfoglaló és Árpád-kori magyarság egészsége és betegségei. Budapest, 1996.

KAKAS JÁNOS: Magyarország éghajlati atlasza (Climatology Map of Hungary). Budapest, 1960.

KERTÉSZ RÓBERT–SÜMEGI PÁL: Teóriák, kritika és egy modell: Miért állt meg a Körös–Starčevo-kultúra terjedése a Kárpát-medence centrumában? Tisicum 11 (1999) 9–23.

KERTÉSZ RÓBERT–SÜMEGI PÁL: Az Északi-középhegység negyedidőszak végi őstörténete. NMMÉ 23 (1999) 66–93.

KOCSIS, S. GÁBOR: Results of the paleostomatological researches. ActaBiolSzeged 44 (2000), 109–122.

KORDOS LÁSZLÓ: Az ÉK-magyarországi szubfosszilis gerinces faunák történeti állatföldrajzi és ökológiai vizsgálata. Doktori disszertáció. Debrecen, 1974, 1–118.

KORDOS LÁSZLÓ: Éghajlatváltozás és környezetfejlődés. MTA X. Osztályának Közleményei 14 (1981) 209–222.

KORDOS, LÁSZLÓ: Climatic and ecological changes in Hungary during the last 15,000 years. In: PÉCSI, M –KORDOS, L. (eds): Holocene Environment in Hungary. Budapest, 1987, 11–24.

KORDOS, LÁSZLÓ: New results of Hominoid research in the Carpathian Basin. ActaBiolSzeged 44 (2000) 71–74.

KROLL, HELMUT: Die Kultur- und Naturlandschaften des Titeler Plateaus im Spiegel der metallzeitlichen Pflanzenreste von Feudvar. In: HÄNSEL, B.–MEDOVIĆ, P. (Hrsg.): Feudvar I. Das Plateau von Titel und die Šajkaška. PAS 13. Kiel, 1998, 305–317.

KÜSTER, HANSJÖRG: Geschichte der Landschaft in Mitteleuropa. München, 1995.

MARCSIK, ANTÓNIA–PAP, ILDIKÓ: Paleopathological research in Hungary. ActaBiolSzeged 44 (2000) 103–108.

MATOLCSI JÁNOS: A háziállatok eredete. Budapest, 1975.

MATOLCSI JÁNOS: Állattartás őseink korában. Budapest, 1982.

MEDZIHRADSZKY ZSÓFIA: A magyarországi erdők rövid története (The short history of Hungary's forests). FrK 120 (44) (1996) 181–186.

MEDZIHRADSZKY, ZSÓFIA–JÁRAI-KOMLÓDI, MAGDA: Late Holocene vegetation history and the activity of man in the Tapolca Basin. AnnHN 88 (1996) 21–29.

MEIER-ARENDT, WALTER (Hrsg.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992.

PÁLFI GYÖRGY–FARKAS LÁSZLÓ GYULA–MOLNÁR ERIKA (szerk.): Honfoglaló magyarság: Árpád-kori magyarság: antropológia – régészet – történelem. Szeged, 1996.

PÁLFI, GYÖRGY–DUTOUR, OLIVIER–DEÁK, JUDIT–HUTÁS, IMRE: Tuberculosis: past and present (Tuberculosis: múlt és jelen). Szeged, 1999.

PÉCSI, MÁRTON.–KORDOS, LÁSZLÓ (eds): Holocene Environment in Hungary. Budapest, 1987.

RENFREW, COLIN: A civilizáció előtt. Budapest, 1995, Osiris.

RENFREW, COLIN–BAHN, PAUL: Régészet: elmélet, módszer, gyakorlat. Budapest, 1999.
RÓNAI ANDRÁS: Az Alföld földtana (The geology of the Great Hungarian Plain). ActaGeolHung 21 (1985) 1–412.
SÁGI KÁROLY–FÜZES MIKLÓS: A régészeti-növénytan alapelemei és néhány módszertani kérdése. Múzeumi Módszertani Füzetek 5. Budapest, 1966.
SCHWEINGRUBER, FRITZ HANS: Der Jahrring: Standort, Methodik, Zeit und Klima in der Dendrochronologie. Bern–Stuttgart, 1983.
SOMOGYI SÁNDOR: Hazánk folyóhálózatának fejlődéstörténeti vázlata (Entwicklungsgeschichtliche Skizze des Wassernetzes von Ungarn). FrK 9 (1961) 25–50.
SOMOGYI SÁNDOR: A holocén időszakra vonatkozó kutatások földrajzi (hidromorfológiai) értékelése (Evaluation of the Holocene geographical researches in the hydromorphology). FrÉ 11/2 (1962) 185–202.
SÜMEGI PÁL: Az utolsó 115 ezer év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon. In: ILON G. (szerk.): A régésztechnikus kézikönyve I. Panniculus, Ser. B. 3. Szombathely, 1998, 311–334.
SÜMEGI PÁL–KERTÉSZ RÓBERT: Ablak az időre: ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az időtudományok tükrében. Szolnoki Tudományos Közlemények 1. Szolnok, 1998, 66–69.
SÜMEGI PÁL–KERTÉSZ RÓBERT: A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? Jászkunság 44/3–4 (1998) 144–157.
SÜMEGI PÁL–KOZÁK JÁNOS–MAGYARI ENIKŐ–TÓTH CSABA: A Szakáld-Testhalom bronzkori tell geoarchaeológiai vizsgálata. Acta Geographica, Geologica et Meteorologica Debrecina 34 (1998) 181–202.
SÜMEGI PÁL, ET AL.: A kardoskúti Fehér-tó negyedidőszaki fejlődéstörténetének rekonstrukciója (A reconstruction of the Quaternary geohistory of Fehér lake at Kardoskút). Földtani Közlöny 129/4 (1999) 479–519.
STEFANOVITS PÁL–FILEP GYULA–FÜLEKY GYÖRGY: Talajtan. Budapest, 1999.
SVINGOR ÉVA: Radiocarbon-vizsgálatok. Debrecenbe kéne vinni… Múzeumi Hírlevél 21/3 (2000) 76–78.
UJHELYI PÁL: A magyarországi vadon élő emlősállatok határozója. A Magyar Madártani Egyesület könyvtára 1. Budapest, 1989.
VÖRÖS, ISTVÁN: Large mammalian faunal changes during the Late Upper Pleistocene and Early Holocene times in the Carpathian Basin. In: PÉCSI, M. (ed.): Pleistocene Environment in Hungary. Budapest, 1987, 81–101.
VÖRÖS ISTVÁN: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. FolArch 41 (1990) 117–145.
VÖRÖS ISTVÁN: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II. FolArch 42 (1991) 179–196.
VÖRÖS ISTVÁN: Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez. In: BENDE, L.–LŐRINCZY, G. (szerk.): A középkori magyar agrárium: tudományos ülésszak Ópusztaszeren. Ópusztaszer, 2000, 71–119.
WILLERDING, ULRICH: Über Klima-Entwicklung und Vegetationsverhältnisse im Zeitraum Eisenzeit bis Mittelalter. In: JANKUHN, HERBERT–SCHÜTZEICHEL, RUDOLF–SCHWIND, F.. (Hrsg.): Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. AAWG, 3. Folge 101. Göttingen, 1977, 357–405.
WILLIS, KATHERINE JANE–BRAUN, MIHÁLY–SÜMEGI, PÁL–TÓTH, ALBERT: Does soil change cause vegetation change or vice versa? A temporal perspective from Hungary. Ecology 78 (1997), 740–750.
WILLIS, KATHERINE JANE–SÜMEGI, PÁL–BRAUN, MIHÁLY–BENNETT, KEITH DAVID–TÓTH, ALBERT: Prehistoric land degradation in Hungary: who, how and why? Antiquity 72 (1998), 101–113.
K. ZOFFMANN, ZSUZSANNA: Anthropological sketch of the prehistoric population of the Carpathian Basin. ActaBiolSzeged 44 (2000) 75–79.
ZÓLYOMI BÁLINT: Tízezer év története virágporszemekben. TtK 68/19–20 (1936) 504–516.
ZÓLYOMI, BÁLINT: Die Entwicklunggeschichte der Vegetation Ungarns seit dem letzten Interglazial. ActaBiolSzeged 4 (1953) 367–409.
ZÓLYOMI, BÁLINT: Landwirtschaftliche Kultur und Wandlung der Vegetation. Phytocoenologia 7 (1980) 121–126.
ZÓLYOMI, BÁLINT: Oportunities for Pollen Stratigraphic Analysis of Shallow Lake Sediments: The Example of Lake Balaton. GeoJournal 36 (1995) 237–241.

III. AZ ŐSKŐKOR ÉS AZ ÁTMENETI KŐKOR

T. BIRÓ, KATALIN–SIMÁN, KATALIN: Pleistocene palaeoanthropological remains in Hungary. In: VADAY, A. (ed.): Pannonia and beyond: studies in honour of László Barkóczi. Antaeus 24/1997–1998. Budapest, 1999, 73–78.
T. DOBOSI VIOLA: Magyarország ős- és középsőkőkori lelőhely katasztere. ArchÉrt 102 (1975) 64–76.
T. DOBOSI, VIOLA: Eger-Kőporostető. Revision d'une industrie à outils foliacées. Paléo suppl. 1. Miskolc, 1995, 45–55.
T. DOBOSI VIOLA: Ősemberek az Által-ér völgyében. Tata, 1999, 1–65.
T. DOBOSI, VIOLA–VÖRÖS, ISTVÁN: Data to an evaluation of the finds assemblage on the palaeolithic paint mine at Lovas. FolArch 30 (1979) 7–23.
GÁBORI MIKLÓS: A késői paleolitikum Magyarországon. RégTan 3. Budapest, 1964.
GÁBORI, MIKLÓS: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alps et l'Oural. Budapest, 1976.
GÁBORI MIKLÓS: Közép- és Kelet-Európa első benépesedése. Századok 111 (1977) 11–48.
GÁBORI MIKLÓS: A régibb kőkor Magyarországon. In: SZÉKELY, GY. (szerk.): Magyarország története I.: Előzmények és magyar történet 1242–ig 1. Budapest, 1984, 69–116.
GÁBORINÉ CSÁNK, VERONIKA: La station du Paléolithique moyen d'Érd, Hongrie. Budapest, 1968.
GÁBORINÉ CSÁNK VERA: Az ősember Magyarországon. Budapest, 1980.
GÁBORI-CSÁNK, VERONIKA: La Grotte Remete „Felső" /Superieur/ et le „Szeletien de Transdanubie". ActaArchHung 35 (1983) 249–285.
HERMAN OTTÓ: A miskolczi paleolith lelet. ArchÉrt 13 (1893) 1–25.
HILLEBRAND JENŐ: Magyarország őskőkora – Die ältere Steinzeit Ungarns. ArchHung 17. Budapest, 1935.
KADIĆ OTTOKÁR: A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. Magyar Kir. Földtani Intézet Évkönyve 23/4 (1915) 147–278.
KADIĆ OTTOKÁR: A jégkor ember Magyarországon – Der Mensch zur Eiszeit in Ungarn. Magyar Kir. Földtani Intézet Évkönyve 30/1 (1934).
KADIĆ, OTTOKÁR: Die Höhle Subalyuk bei Cserépfalu – A cserépfalui Mussolini-barlang (Subalyuk). GeolHung 1938/14, 1–320.
KADIĆ OTTOKÁR: A cserépfalui Mussolini barlang (Subalyuk). GeolHung, Series Palaeonthologica. Budapest, 1939.
KERTÉSZ RÓBERT: A középső kőkor kutatásának jelenlegi állása az Alföldön. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 49. Szolnok, 1994, 9–33.
KERTÉSZ, RÓBERT: The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: a survey of the evidence. In: TÁLAS, L. (ed.): At the Fringes of Three World: hunter-gatherers and farmers in the Middle Tisza Valley. Szolnok, 1996, 5–34.
KORMOS TIVADAR: A tatai őskőkori telep. Magyar Kir. Földtani Intézet Évkönyve 20 (1912) 1–60.
KRETZOI, MIKLÓS–DOBOSI, VIOLA (eds): Vértesszőlős: site, man and culture. Budapest, 1990.
MÉSZÁROS, GYULA–VÉRTES, LÁSZLÓ: A paint mine from the Early Upper Palaeolithic Age near Lovas. ActaArchHung 5 (1955) 1–32.
PÉCSI MÁRTON: Negyedkor és löszkutatás. Budapest, 1993.
RINGER, ÁRPÁD: Bábonyien. Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. DissArch II:11. Budapest, 1983.
SIMÁN, KATALIN: Mittelpaläolithische Atelier am Avasberg bei Miskolc (Ungarn). In: CHROPOVSKÝ, B. (red.): Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostwslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten. Nitra, 1986, 49–55.
SIMÁN, KATALIN: Considerations on the „Szeletian Unity". ERAUL 42. Liège, 1990, 189–198.
SÜMEGI PÁL–KERTÉSZ RÓBERT: A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai: egy ökológiai csapda az újkőkorban? Jászkunság 44:3–4 (1998) 144–157.
VÉRTES, LÁSZLÓ: Mezoliticheskie nahodki na veršine Köporos pri g. Eger. ActaArchHung 1 (1951) 153–188.
VÉRTES, LÁSZLÓ: Neuere Ausgrabungen und paläolithische Funde in der Höhle von Istállóskő. ActaArchHung 5 (1955) 111–130.
VÉRTES LÁSZLÓ: Medveemberek krónikája. Budapest, 1957.

VÉRTES LÁSZLÓ: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A magyar régészet kézikönyve 1. Budapest, 1965.
VÉRTES LÁSZLÓ: Kavics ösvény. Budapest, 1969.
VÉRTES, LÁSZLÓ, ET AL.: Tata, eine Mittelpalaeolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. ArchHung 43. Budapest, 1964.
VÖRÖS, ISTVÁN: Hunted mammales from the aurignacian cave bear hunters' site in the Istállóskő cave. FolArch 35 (1984) 7–28.

IV. AZ ÚJKŐKOR

BACHMAYER, FRIEDRICH (Hrsg.): Idole: prähistorische Keramiken aus Ungarn. Wien, 1972.
BÁCSKAY, ERZSÉBET: Early Neolithic Chipped Stone implements in Hungary. DissArch II:4. Budapest, 1975.
BÁCSKAY, ERZSÉBET: Catalogue of Flint Mines: Hungary. In: Flint Mining: dedicated to the Seventh International Flint Symposium, Poland, 1995. APolona 33 (1995) 383–411.
BÁNFFY, ESZTER: Cult and archaeological context in Central and Southeastern Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. Antaeus 19–20 (1990–91) 183–250.
BÁNFFY, ESZTER: Cult Objects of the Neolithic Lengyel Culture. Archaeolingua, SerMin 7. Budapest, 1997.
BÁNFFY, ESZTER: The origin of an imaginary animal figure type in the Lengyel culture. In: ANREITER, P., ET AL. (eds): Man and the Animal World: studies in archaeozoology, archaeology, anthropology and palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi. Archaeolingua 8. Budapest, 1998, 55–64
BÁNFFY ESZTER: „Óh idő, futós idő". A neolitikus parasztok hitvilágáról. Részlet a TV2 azonos című filmjéből. Magyar Szemle 1999. augusztus, 109–127; október, 142–164.
BANNER JÁNOS: Hódmezővásárhely története a honfoglalás koráig I.: A legrégibb időktől a bronzkor kialakulásáig. Hódmezővásárhely, 1940.
BELLA LAJOS–HILLEBRAND JENŐ: Az őskor embere Magyarországon. Budapest, 1921.
T. BIRÓ KATALIN: A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata (Investigation of obsidian from the Carpathian Basin). ArchÉrt 108 (1981) 196–205.
T. BIRÓ KATALIN: Adatok a korai baltakészítés technológiájához (Data on the technology of early axe production). ActaMusPapensis 3–4 (1992) 33–79.
T. BIRÓ, KATALIN: Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period. Budapest, 1998.
T. BIRÓ, KATALIN–T. DOBOSI, VIOLA: LITHOTHECA – Comparative raw material collection of the Hungarian National Museum. Budapest, 1991.
T. BIRÓ, KATALIN–T. DOBOSI, VIOLA: LITHOTHECA II. – Comparative raw material collection of the Hungarian National Museum. Budapest, 2000.
T. BIRÓ KATALIN–REGENYE JUDIT: Őskori iparvidék a Bakonyban (Prehistoric industrial district in the Bakony Mts – Ein prähistorisches Industriegebiet im Bakony Gebirge). CD-ROM, exhibition guide. Budapest-Veszprém, 1995.
BÓNA ISTVÁN: A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. Az újkőkor (neolitikum). In: SZÉKELY, GY. (szerk.): Magyarország története I.: Előzmények és magyar történet 1242-ig 1. Budapest, 1984, 117–135.
BÖKÖNYI, SÁNDOR (ed.): Cultural an Landscape Changes in South-East Hungary 1. P.: Reports on the Gyomaendrőd Project. Budapest, 1992.
BÖKÖNYI SÁNDOR: Környezeti és kulturális hatások késő-neolitikus kárpát-medencei és balkáni lelőhelyek csontanyagán. Akadémiai székfoglaló 1986. január 9. Értekezések, emlékezések. Budapest, 1988.
CHILDE, VERE GORDON: The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.
CHILDE, VERE GORDON: The Dawn of European Civilization. London, 1957.
CSALOG, JÓZSEF: Die anthropomorphen Gefäße und Idolplastiken von Szegvár-Tűzköves. ActaArchHung 11 (1959) 7–38.
DOMBAY JÁNOS: A zengővárkonyi őskori telep és temető (The prehistoric settlement and cemetery at Zengővárkony). ArchHung 23. Budapest, 1939.
DOMBAY, JÁNOS: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony (Beiträge zur Kultur des Aeneolithikums in Ungarn). ArchHung 37. Budapest, 1960.
DOMBORÓCZKI LÁSZLÓ: Füzesabony-Gubakút: újkőkori falu a Kr. e. VI. évezredből. In: RACZKY P.–KOVÁCS T.–ANDERS A. (szerk.): Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997, 18–27.
ELIADE, MIRCEA: A szent és a profán (A vallási lényegről). Budapest, 1987.
FÜLÖP, JÓZSEF: Funde des prähistorischen Silexgrubenbaues am Kálvária-Hügel von Tata. ActaArchHung 25 (1973) 3–25.
FÜLÖP JÓZSEF: Az ásványi nyersanyagok története Magyarországon. Budapest, 1984.
FÜZES MIKLÓS: A földművelés kezdeti szakaszának (neolitikum és rézkor) növényleletei Magyarországon (Archaeobotanikai vázlat). Tapolca VMK 1 (1989) 139–238.
GÁBORINÉ CSÁNK VERA: Európa legrégibb bányászati emlékei Farkasréten. MTud 34/1 (1989) 13–21.
GOLDMAN GYÖRGY: Arcos edények Battonyán (Gesichtsgefäße in Battonya). Művészet 1978/7, 2–3.
GOLDMAN, GYÖRGY: Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. BMMK 5 (1978) 13–60.
GOLDMAN, GYÖRGY: Battonya-Gödrösök: eine neolithische Siedlung in Südostungarn. Békéscsaba, 1984.
HEGEDŰS, KATALIN–MAKKAY, JÁNOS: Vésztő-Mágor: a settlement of the Tisza culture. In: TÁLAS, L.–RACZKY, P. (eds): The Late Neolithic of the Tisza Region: a survey of recent excavations and their findings. Budapest, etc. 1987, 85–103.
HERTELENDI, EDE–HORVÁTH, FERENC: Radiocarbon Chronology of the Late Neolithic Settlements in the Tisza–Maros Region, Hungary. Radiocarbon 34 (1992) 859–866.
HERTELENDI, EDE–KALICZ, NÁNDOR–RACZKY, PÁL–HORVÁTH FERENC FERENC–VERES, MIHÁLY–SVINGOR, ÉVA–FUTÓ, ISTVÁN – HERTELENDI, EDE–SVINGOR, ÉVA–RACZKY, PÁL–HORVÁTH, FERENC–FUTÓ, ISTVÁN–BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ–MOLNÁR M.: Radiocarbon chronology of the Neolithic and time span of tell settlements in Eastern Hungary based on calibrated dates. Archaeometrical Research in Hungary II. Budapest–Kaposvár–Veszprém, 1998, 61–69.
HORVÁTH, FERENC: Aspects of Late Neolithic changes in the Tisza-Maros Region. BÁMÉ 13 (1985) 89–102.
HORVÁTH, FERENC: Hódmezővásárhely-Gorzsa: a settlement of the Tisza culture. In: TÁLAS, L.–RACZKY, P. (eds): The Late Neolithic of the Tisza Region: a survey of recent excavations and their findings. Budapest, etc. 1987, 31–46.
HORVÁTH FERENC: Hódmezővásárhely-Gorzsa: a tiszai kultúra települése. In: RACKY P.–BÁNDI G. (szerk.): A Tisza-vidék késői neolitikuma. Kiállításvezető. Szolnok, 1987, 13–16.
HORVÁTH FERENC: A Tisza-vidék településrendszerének és háztípusainak áttekintése. MFMÉ 1988/1, 15–40.
HORVÁTH, FERENC: A Survey of the Development of Neolithic Settlement Pattern and House Types in the Tisza Region. In: BÖKÖNYI, S. (ed.): Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. VAH 2. Budapest, 1989, 85–101.
HORVÁTH, FERENC: Vinča culture and its connections with the South-East Hungarian Neolithic: a comparison of traditional and 14C chronology. Banatica 11 (1991) 261–273.
HORVÁTH FERENC: Az alföldi vonaldíszes kerámia első önálló települése a Tisza-Maros szögében: Hódmezővásárhely-Tére fok (The first independent settlement of the Alföld Linear Pottery Culture in theTisza-Maros Region). In: LŐRINCZY, G. (szerk.): „A kőkortól a középkorig": tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged, 1994, 95–111.
HORVÁTH, FERENC–HERTELENDI, EDE: Contribution to the 14C based absolut chronology of the Early and Middle Neolithic Tisza region (Megjegyzések a Tisza-vidék korai és középső neolitikumának 14C alapú abszolút kronológiájához). JAMÉ 36 (1994) 111–133.
HÖCKMANN, OLAF: Menschliche Darstellungen in der bandkeramischen Kultur. JRGZM 12 (1965) 1–34.

KALICZ NÁNDOR: Agyag istenek: a neolitikum és rézkor emlékei Magyarországon. Hereditas. Budapest, 1970, 1974, 1980.
KALICZ NÁNDOR: A neolitkutatás Magyarországon. Valóság 19/1 (1976) 25–41.
KALICZ, NÁNDOR: Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien. MittArchInst 8–9 (1978–79) 13–46.
KALICZ NÁNDOR: Kőkori falu Aszódon (Neolithisches Dorf in Aszód). Múzeumi Füzetek 32. Aszód, 1985.
KALICZ, NÁNDOR: Chronologische und terminologische Probleme im Spätneolithikum des Theißgebietes. In: BÖKÖNYI, S. (ed.): Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. VAH 2. Budapest, 1989, 103–122.
KALICZ, NÁNDOR: Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. IPH 4. Budapest, 1990.
KALICZ, NÁNDOR: The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia). Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji 21 (1993) 85–135.
KALICZ, NÁNDOR: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Archeolingua, SerMin 10. Budapest, 1998.
KALICZ NÁNDOR–KOÓS JUDIT: Mezőkövesd-Mocsolyás: újkőkori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből. In: RACZKY P.–KOVÁCS T.–ANDERS A. (szerk.): Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997, 28–33.
KALICZ NÁNDOR–MAKKAY JÁNOS: A neolitikus Sopot–Bicske-kultúra (Die neolithische Sopot–Bicske-Kultur). ArchÉrt 99 (1972) 3–14.
KALICZ, NÁNDOR–MAKKAY, JÁNOS: Die Linienbandkeramik in der Großen Ungarischen Tiefebene. StudArch 7. Budapest, 1977.
KALICZ, NÁNDOR–RACZKY, PÁL: The Late Neolithic of the Tisza Region: a Survey of Recent Archaeological Research. In: TÁLAS, L.–RACZKY, P. (eds): The Late Neolithic of the Tisza Region: a Survey of Recent Excavations and their Findings. Budapest, etc. 1987, 8–30.
KALICZ, NÁNDOR–RACZKY, PÁL: The precursors to the „Horns of Consecration" in the Southeast European Neolithic. Acta ArchHung 33 (1981) 5–20.
KALICZ, NÁNDOR–RACZKY, PÁL: Preliminary report on the 1977–1982 excavations at the Neolithic and Bronze Age tell settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part I. Neolithic. ActaArchHung 36 (1984) 85–136.
KALICZ, NÁNDOR–RACZKY, PÁL: Berettyóújfalu-Herpály: a settlement of the Herpály culture. In: TÁLAS, L.–RACZKY, P. (eds): The Late Neolithic of the Tisza region: a survey of recent excavations and their findings. Budapest, etc. 1987, 105–125.
KOREK JÓZSEF: Adatok a Tiszahát neolitikumához. JAMÉ 18–20 (1975–1977) 8–60.
KOREK JÓZSEF: Az alföldi vonaldíszes kerámia népének települése Kiskörei-Gáton. ArchÉrt 104 (1977) 3–17.
KOREK, JÓZSEF: Die frühe und mittlere Phase des Neolithikums auf dem Theißrücken. ActaArchHung 29 (1977) 3–52.
KOREK, JÓZSEF: Szegvár-Tűzköves: a settlement of the Tisza culture. In: TÁLAS, L.–RACZKY, P. (eds): The Late Neolithic of the Tisza Region: a Survey of Recent Excavations and Their Findings. Budapest, etc. 1987, 47–60.
KOREK, JÓZSEF: Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgebiet. IPH 3. Budapest, 1989.
KOREK JÓZSEF–PATAY PÁL: A bükki kultúra elterjedése Magyarországon (Die Verbreitung der Bükker Kultur in Ungarn). RégFüz II:2. Budapest, 1958.
KOSSE, KRISZTINA: Settlement Ecology of the Körös and Linear Pottery Cultures in Hungary. BAR IntSer 64. Oxford, 1979.
KÖLTŐ LÁSZLÓ–VÁNDOR LÁSZLÓ (szerk.): Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balatonon 1979–1992.) Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996.
KURUCZ KATALIN: A nyíri Mezőség neolitikuma (The Neolithic of the nyíri Mezőség). A Jósa András Múzeum Kiadványai 28. Nyíregyháza, 1989, 7–135.
KUTZIÁN IDA: A Körös kultúra. DissPann. II:23. Budapest, 1944.
BOGNÁR-KUTZIÁN, IDA: Das Neolithikum in Ungarn. ArchA 40 (1966) 249–280.
LŐRINCZY GÁBOR (szerk.): „A kőkortól a középkorig (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter)": tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged, 1994.
MAKKAY JÁNOS: A kőkor és a rézkor Fejér megyében (Die Steinzeit und Kupferzeit im Komitat Fejér). In: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. Székesfehérvár, 1970, 9–52.
MAKKAY, JÁNOS: Excavations at Bicske, I.: The Early Neolithic: The Earliest Linear Band Ceramic. Alba Regia 16 (1978) 9–60.
MAKKAY JÁNOS: A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei: az időrend és a népi azonosítás kérdései. Korunk tudománya. Budapest, 1982.
MAKKAY JÁNOS: Az indoeurópai népek őstörténete. Budapest, 1991.
MAKKAY, JÁNOS: Theories about the origin: the distribution and the end of the Körös Culture. In: TÁLAS, L. (ed.): At the Fringes of Three Worlds: hunter-gatherers and farmers in the Middle Tisza Valley. Szolnok, 1996, 35–49.
MAKKAY, JÁNOS–STARNINI, ELISABETTA–TULOK, MAGDOLNA: Excavations at Bicske-Galagonyás (part III): the Notenkopf and Sopot–Bicske cultural phases. Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 6. Trieste, 1996.
NAGY EMESE GYÖNGYVÉR: Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrájának kialakulása (Die Herausbildung der Alfölder Linearbandkeramik). DMÉ 1995–96 (1998) 53–150.
T. NÉMETH, GABRIELLA: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn) (Késő neolit és rézkori településnyomok Lébény határában). JAMÉ 36 (1994) 241–261.
ORAVECZ, HARGITA: Neolithic burials at Tiszalúc–Sarkad: data to the burial practices of the Alföld Linear Pottery culture. FolArch 45 (1996) 51–62.
PIGGOTT, STUART: Az európai civilizáció kezdetei: az őskori Európa az első földművelőktől a klasszikus ókorig. Budapest, 1987.
RACZKY PÁL: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon (Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn). ArchÉrt 101 (1974) 185–210.
RACZKY PÁL: A Körös kultúra leletei Tiszajenőn (Funde der Körös-Kultur in Tiszajenő). ArchÉrt 103 (1976) 171–189.
RACZKY, PÁL: Origins of the custom of burying the dead inside houses in South East Europe (A házba való temetkezés szokásának kezdetei Délkelet-Európában). SzMMÉ 1982–83, 5–10.
RACZKY, P.: Öcsöd-Kováshalom: a settlement of the Tisza culture. In: TÁLAS, L.–RACZKY, P. (eds): The Late Neolithic of the Tisza Region: a survey of recent excavations and their findings. Budapest, etc. 1987, 61–83.
RACZKY PÁL: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában: újabb kutatási eredmények és problémák. Szolnok, 1988.
RACZKY, PÁL: Chronological framework of the Early and Middle Neolithic in the Tisza Region. In: BÖKÖNYI, S. (ed.): Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections. VAH 2. Budapest, 1989, 233–251.
RACZKY, PÁL: Polgár-Csőszhalom: a late neolithic settlement in the Upper Tisza region (Preliminary report). JAMÉ 36 (1994) 231–240.
RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR–ANDERS ALEXANDA (szerk.): Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997.
REGENYE JUDIT: A Sopot-kultúra lelőhelyei a Balaton-felvidéken (Fundorte der Sopot-Kultur auf dem Balatonhochland). CommArch Hung 1996, 23–41.
REZI KATÓ GÁBOR: Adatok a Sokoróalja újkokorához. CommArchHung 1993, 5–26.
RÓMER FLÓRIS: Első obsidian-eszközök Magyarországon (First obsidian implements in Hungary). ArchKözl 7 (1867) 161–166.
SCHLÉDER, ZSOLT–T. BIRÓ, KATALIN: Petroarchaeological studies on polished stone artifacts from Baranya county, Hungary (Baranya megyei csiszolt kőeszközök petroarcheológiai vizsgálata). JPMÉ 43 (1998 [1999]).75–101.
SHERRATT, ANDREW: The development of Neolithic and Copper Age settlement in the Great Hungarian Plain. Part I and II. The regional setting; site survey and settlement dinamics. OJA 1 (1982) 287–316; OJA 2 (1983) 13–41.

SHERRATT, ANDREW: Early agrarian settlement in the Körös Region of the Great Hungarian Plain. ActaArchHung 35 (1983) 155–169.
SIMÁN, KATALIN: Miskolc-Avas Hill: catalogue of flint mines: Hungary. In: FLINT MINING: dedicated to the Seventh International Flint Symposium, Poland 1995. APolona 33 (1995) 371–382.
H. SIMON, KATALIN: Der Stand und die Aufgaben der Neolithikum- und Kupferzeitforschung. ZalaiMúz 2 (1990) 47–66.
G. SZÉNÁSZKY, JÚLIA: A szakálháti csoport idoltöredéke Battonyáról (Das Idolfragment der Szakálhát-Gruppe aus Battonya /Kom.Békés/). ArchÉrt 104 (1977) 216–220.
G. SZÉNÁSZKY JÚLIA: Arcos edényfedő Battonyáról (Deckel eines Gesichtsgefäßes aus Battonya). ArchÉrt 117 (1990) 151–160.
TOMPA FERENC: A szalagdíszes agyagművesség kultúrája Magyarországon: a bükki és tiszai kultúra – De Bandkeramik in Ungarn: die Bükker- und die Theiß-Kultur. ArchHung 5–6. Budapest, 1929.
TOMPA, FERENC: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. BRGK 24–25 (1934–1935 [1937]) 27–127.
TRINGHAM, RUTH: Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000–3000 B. C. London, 1971.
TROGMAYER OTTÓ: A viziszamár. Régészeti barangolások Magyarországon. Budapest, 1978, 29–51.
TROGMAYER OTTÓ: A termelőgazdálkodás útján. In: KRISTÓ GY. (szerk.): Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szeged, 1983, 52–62.
TROGMAYER OTTÓ: Újkőkori istenszobrok attribútumokkal (Neolithic idols with special attributes). ArchÉrt 119 (1992) 57–61.
VÉRTES, LÁSZLÓ: Eine prähistorische Silexgrube am Mogyorósdomb bei Sümeg. ActaArchHung. 16 (1964) 187–212.
M. VIRÁG ZSUZSANNA: Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. Bibliotheca historica et archaeologica Banatica 14. Reşiţa, 1998, 67–90.
WOSINSKY MÓR: Leletek a lengyeli őskori telepről. ArchKözl 14 (1885) 1–89; ArchKözl 16 (1889) 45–211.
ZALAI-GAÁL ISTVÁN: A lengyeli kultúra a Dunántúlon (Die Lengyel-Kultur in Südwestungarn). BÁMÉ 10–11 (1979–1980 [1982]) 3–58.
ZALAI-GAÁL ISTVÁN: Neolitikus koponyakultusz és emberáldozat-leletek Tolna megyéből (Neolithische Schädelbestattungs- und Menschenopfer-Funde im Komitat Tolna, SW-Ungarn). BÁMÉ 12 (1984) 3–42.
ZALAI-GAÁL ISTVÁN: Közép-európai neolitikus temetők szociálarchaeologiai elemzése (Sozialarchäologische Untersuchungen des mitteleuropäischen Neolithikums aufgrund der Gräberfeldanalyse). BÁMÉ 14 (1988) 7–156.
ZALAI-GAÁL ISTVÁN: A neolitikus körárokrendszerek kutatása a Dél-Dunántúlon (Die Erforschung der neolithischen Kreisgrabensysteme in SO-Transdanubien). ArchÉrt 117 (1990) 3–24.
K. ZOFFMANN ZSUZSANNA: A Kárpát-medence neolitikus és rézkori embertani leleteinek főbb metrikus és morfológiai jellemzői (Main metric and taxonomic data of the anthropological finds dating from the Neolithic and Copper Ages in the Carpathian Basin). AnthrK 28 (1984) 79–90.

V. A RÉZKOR

BANNER, JÁNOS: Die Péceler Kultur. ArchHung 35. Budapest, 1956.
BÁNFFY ESZTER: Kultikus rendeltetésu leletegyüttes a Kis-Balaton középső rézkorából (A Middle Copper Age cult assemblage from the Little Balaton Region). ArchÉrt 112 (1985) 187–192.
BÁNFFY, ESZTER: South-West Transdanubia as a mediating area: on the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. In: SZŐKE, B. M. (ed.): Archaeology and Settlement History in the Hahót Basin, South-West Hungary. Antaeus 22. Budapest, 1995, 157–196.
BÁNFFY, ESZTER: Bemerkungen zur Methodologie der Erforschung vorgeschichtlicher figuraler Plastik. PZ 61(1986) 152–157.
BÁNFFY ESZTER: Kora rézkori körárok Balatonmagyaród-Hídvégpusztáról. In: KÖLTŐ L.–VÁNDOR L. (szerk.): Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996, 21–22.
BOGNÁR-KUTZIÁN, IDA: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. ArchHung 42. Budapest, 1963.
BOGNÁR-KUTZIÁN, IDA: The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. ArchHung 48. Budapest, 1972.
BONDÁR MÁRIA: Újabb adatok a badeni kultúra temetkezéseihez (Neuere Beiträge zu Bestattungen der Badener Kultur). ZalaiMúz 1 (1987) 47–58.
BONDÁR MÁRIA: A badeni kultúra újabb és elfelejtett idoljai (The latest and the „forgotten" idols of the Baden Culture). WMMÉ 21 (1999) 39–59.
BONDÁR, MÁRIA: Neue Funde der Kostolac und spätbadener Kultur in Ungarn. ActaArchHung 36 (1984) 59–84.
BONDÁR MÁRIA: Késő rézkori sírok Balatonbogláron. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.) SMK 12 (1996) 3–15.
BÓNA ISTVÁN: Javarézkori aranyleleteinkről. Fejezetek a magyar ősrégészet múlt századi–századeleji történetéből (Über Goldfunde aus der Hochkupferzeit.) VMMK 18 (1986 [1987]) 21–81.
ECSEDY, ISTVÁN: Die Funde der spätkupferzeitlichen Boleráz-Gruppe von Lánycsók. JPMÉ 22 (1977) 163–183.
ECSEDY ISTVÁN: A kelet-magyarországi rézkor fejlődésének fontosabb tényezői (On the factors of the Copper Age development in Eastern Hungary). JPMÉ 26 (1981) 73–95.
ECSEDY, ISTVÁN: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. FontArchHung. Budapest, 1981.
ECSEDY ISTVÁN: Későrézkori leletek Boglárlelléről (Late Copper Age Finds from Boglárlelle). CommArchHung 1982, 15–26.
ECSEDY ISTVÁN: Ásatások Zók-Várhegyen (1977–1982): előzetes jelentés. JPMÉ 27 (1982) (1983) 59–105.
ENDRŐDI, ANNA: Erscheinung der Steeleerrichtung in Ungarn. Notizie Archeologice Bergomensi 3 (1995) 305–317.
GAZDAPUSZTAI, GYULA: Ein Goldfund der Kupferzeit in Hencida. MAG 96–97 (1967) 290–297.
HAMPEL JÓZSEF: Újabb tanulmányok a rézkorból. Budapest, 1895.
HONTI SZILVIA: Rézkori temetkezés Balatonbogláron (Ein Grab aus der Kupferzeit von Boglárlelle). SMK 4 (1981) 25–38.
HORVÁTH, LÁSZLÓ ANDRÁS: Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene. ActaArchHung 46 (1994) 73–105.
HORVÁTH, LÁSZLÓ ANDRÁS: Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak. (Angaben zur Religion und Chronologie der mitteleuropäischen Furchenstichkeramik.) ActaArchHung 42 (1990) 21–44.
HORVÁTH TÜNDE: Rejtőzködő múlt. Rézkori álarc az M-7-esen. Élet és Tudomány 57. évf. 23. szám. 2002. június 7. 711–714.
KALICZ, NÁNDOR: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. StudArch 2. Budapest, 1963.
KALICZ, NÁNDOR: Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. In: CHROPOVSKÝ, B. (red.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, 131–165.
KALICZ, NÁNDOR: Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. In: Festschrift für R. Pittioni zum siebzigsten Geburtstag. ArchA Beiheft 13 (1976) 189–202.
KALICZ, NÁNDOR: Die kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südliche Beziehungen. In: XI. Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit. Xanthi, 1981, 232–256.
KALICZ NÁNDOR: Agyag istenek: a neolitikum és a rézkor Magyarországon. Budapest, 1970, 1974, 1980, Hereditas.
KALICZ NÁNDOR: Kultúraváltozások a korai és középső rézkorban a Kárpát-medencében (Culture changes in the Carpathian Basin during the Late Neolithic and Copper Age). ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 3–15.
KALICZ, NÁNDOR: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: LICHARDUS, J. (Hrsg.): Die Kupferzeit als historische Epoche. Saarbrücken, 1991, 347–387.
KALICZ NÁNDOR: A legkorábbi fémleletek Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében az i. e. 6–5. évezredben (The oldest metal finds in Southeastern Europe and the Carpathian Basin from the 6th to 5th Millennia BC). ArchÉrt 119 (1992) 3–14.
KALICZ, NÁNDOR: Östliche Beziehungen während der Kupferzeit in Ungarn. In: HÄNSEL, B.–MACHNIK, J. (Hrsg.): Das Karpatenbecken und

die osteuropäische Steppe. PAS 11. München–Rhaden/Westf. 1998, 163–177.
KALICZ NÁNDOR: A késő rézkori Baden kultúra temetője Mezőcsát-Hörcsögösön és Tiszavasvári-Gyepároson (Das Gräberfeld der spätkupferzeitlichen Badener Kultur in Mezőcsát-Hörcsögös und in Tiszavasvári-Gyepáros). HOMÉ 37 (1999) 57–101.
SZ. KÁLLAY ÁGOTA: Rézkori áldozati leletegyüttes Füzesabony határában (Kupferzeitliche Opferfundkomplex in der Gemarkung von Füzesabony). Agria 24 (1988) 21–50.
KOREK JÓZSEF: A badeni kultúra temetője Alsónémedin. MTAK(II) 1 (1951) 41–63.
KOREK, JÓZSEF: Die Goldscheiben von Csáford. FolArch 12 (1960) 27–33.
KOREK JÓZSEF: Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság I. lelőhelyen: a késő rézkori település leletei. CommArchHung 1984, 5–29.
KOREK JÓZSEF: Adatok a bolerázi csoport alföldi elterjedéséhez (Beiträge zur Verbreitung der Boleráz-Gruppe im Alföld). ArchÉrt 112 (1985) 193–205.
KOREK, JÓZSEF: Eine Siedlung der Spätbadener Kultur in Salgótarján-Pécskő. ActaArchHung 20 (1966) 37–58.
MAKKAY, JÁNOS: Die balkanischen sog. kopflosen Idole. Ihr Ursprung und ihre Erklärung. ActaArchHung 14 (1962) 1–24.
MAKKAY, JÁNOS: Problems concerning Copper Age chronology in the Carpathian Basin: Copper Age gold pendants and gold discs in Central and South-East Europe. ActaArchHung 28 (1976) 251–300.
MAKKAY, JÁNOS: Eine Kultstätte der Bodrogkeresztúr-Kultur in Szarvas und Fragen der sakralen Hügel. MittArchInst 10–11 (1980–81) 45–57.
MAKKAY JÁNOS: A tiszaszőlősi kincs. Nyomozás egy rézkori fejedelem ügyében. Budapest, 1985.
MAKKAY, JÁNOS: Copper Age gold discs on the territory of the later Pannonia Province. CommArchHung 1985, 5–25.
MAKKAY, JÁNOS: Copper and gold in the Copper Age of Carpathian Basin. In: KOVÁCS, T. (Hrsg.): Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics. Budapest, 1996, 37–53.
T. NÉMETH, GABRIELLA: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn). JAMÉ 36 (1994) 241–261.
PATAY PÁL: Rézkori aranyleletek (Kupferzeitliche Goldfunde). ArchÉrt 85 (1958) 37–46.
PATAY, PÁL: Die Bodrogkeresztúr-Kultur. BRGK 56 (1974) 3–71.
PATAY PÁL: A magyarhomorogi rézkori temető (Das kupferzeitliche Gräberfeld von Magyarhomorog). DMÉ 1975 (1976), 173–254.
PATAY, PÁL: Kupferzeitliche Meisel, Beile und Äxte, Ungarn. PBF IX:15. München, 1984.
PATAY PÁL: A Tiszalúc-sarkadi rézkori telep ásatásának eddigi eredményei (Bisherige Ergebnisse der Ausgrabung in der kupferzeitlichen Siedlung von Tiszalúc-Sarkad). FolArch 38 (1987) 89–120.
PATAY, PÁL: Die kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc-Sarkad. In: ASPES, A. (ed.): Symposium Settlements Patterns between the Alpes and the Black Sea from 5th to 2th millennium B. C. Verona, 1995, 93–98
PULSZKY FERENC: A rézkor Magyarországon. Budapest, 1883.
RACZKY PÁL: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon (Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn.) ArchÉrt 101 (1974) 185–210.
RACZKY PÁL: A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. (Újabb kutatási eredmények és problémák.) Szolnok, 1988.
RACZKY, PÁL: New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpathian Basin. In: KOVÁCS, T. (Hrsg.): Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. IPH 7. Budapest, 1995, 51–59.
RACZKY PÁL: Rézkori aranyak: a fémművesség kezdetei a Kárpát-medencében. In: KOVÁCS T.–RACZKY P. (szerk.): A Magyar Nemzeti Múzeum aranykincsei. Budapest, 2000, 17–34.
TORMA, ISTVÁN: Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: CHROPOVSKÝ, B. (red.): Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, 483–512.
M. VIRÁG ZSUZSANNA: Javarézkori rézleletek Zalavár-Basaszigetről (Middle Copper Age finds from Zalavár-Basasziget) ArchÉrt 113 (1986) 3–14.
M. VIRÁG, ZSUZSANNA: Vorbericht über die Ergebnisse der Freilegungen der kupferzeitlichen Siedlung von Zalavár-Basasziget. ZalaiMúz 2 (1990) 71–79.
M. VIRÁG, ZSUZSANNA: Die Hochkupferzeit in der Umgebung von Budapest, und in NO-Transdanubien (das Ludanice-Problem). ActaArch Hung 47 (1995) 61–94.
M. VIRÁG ZSUZSANNA: A badeni kultúra rézleletei Sármellék-Égenföldről (Die Kupferfunde der Badener Kultur in Sármellék-Égenföld). ZalaiMúz 9 (1999) 33–54.

VI. A BRONZKOR

BANNER, JÁNOS–BÓNA, ISTVÁN: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. FontArchHung Budapest, 1974.
BANNER, JÁNOS–BÓNA, ISTVÁN–MÁRTON, LAJOS: Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg I. ActaArchHung 9 (1957), 1–87.
BÁNDI GÁBOR–FEKETE MÁRIA: Újabb bronzkincs Velem-Szentviden (Ein neues Bronzedepot in Velem-St.Veit). Savaria 11–12 (1977–78) 101–133.
BÁNDI GÁBOR–F. PETRES ÉVA–MARÁZ BORBÁLA: Baranya megye az őskorban. (Die Urzeit im Komitat Baranya). In: BÁNDI G. (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979, 9–220.
BÓNA, ISTVÁN: Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus. ActaArchHung 9 (1958) 211–243.
BÓNA, ISTVÁN: The Early Bronze Age cemetery at Kulcs and the Kulcs-group of the Nagyrév culture. Alba Regia 1 (1960) 7–15.
BÓNA, ISTVÁN: The cemeteries of the Nagyrév culture. Alba Regia 2–3 (1962–1963) 11–23.
BÓNA, ISTVÁN: The peoples of southern origin of the Early Bronze Age in Hungary I. The Pitvaros group; II. The Somogyvár group. Alba Regia 4–5 (1963–1964) 17–63.
BÓNA ISTVÁN: Tószeg-Laposhalom (1876–1976). SzMMÉ 1979–1980, 83–107.
BÓNA ISTVÁN: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: DERCSÉNYI D. (szerk.): Magyarország műemléki topográfiája. 10. köt: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei 1. Budapest, 1986, 15–91.
BÓNA ISTVÁN: A Nagyrév-kultúra telepeiről (Über die Siedlungen der Nagyrév-Kultur). TapolcaVMK 2 (1992) 25–35, Abb. 12–24.
BÓNA ISTVÁN–NOVÁKI GYULA: Alpár bronzkori és Árpád-kori vára (Alpár, eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg). Cumania 7 (1982) 17–268.
BÖKÖNYI, SÁNDOR: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest, 1974.
BÖKÖNYI, SÁNDOR: Jagd und Tierzucht. In: MEIER-ARENDT, W. (Hrsg.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992, 69–72.
R. CSÁNYI MARIETTA: A nagyrévi kultúra leletei a Közép-Tiszavidékről (Finds of the Nagyrév culture in the Middle Tisza Region). SzMMÉ 1982–1983 (1983) 33–65.
CSÁNYI MARIETTA: Hitelesítő ásatás Tószeg-Ökörhalmon (Nachgrabung am Fundort Tószeg-Ökörhalom). Savaria 24/3 (1998–1999) 179–192.
CSÁNYI MARIETTA–STANCZIK ILONA: Előzetes jelentés a Tiszaug-kéménytetői bronzkori tell-telep ásatásáról (Vorbericht über die Ausgrabungen der bronzezeitlichen Tellsiedlung von Tiszaug-Kéménytető). ArchÉrt 109 (1982) 239–254.
CSÁNYI MARIETTA–TÁRNOKI JUDIT: Bronzkori tell-telepek a Közép-Tisza-vidéken. In: MADARAS L. (szerk.): Vendégségben őseink háza táján. Szolnok, 1996, 31–48.
CZAJLIK, ZOLTÁN: Ein spätbronzezeitliches Halbfertigprodukt: der Gußkuchen: eine Untersuchung anhand von Funde aus Westungarn. ArchA 80 (1996) 165–180.
DANI JÁNOS: A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában (Siedlungen der frühbronzezeitlichen Nyírség-Kultur in der Umgebung von Polgár). DMÉ 1997–1998 [1999] 49–128.
ECSEDY, ISTVÁN: Die Siedlung der Somogyvár–Vinkovci-Kultur bei Szava und einige Frage der Frühbronzezeit in Südpannonien. JPMÉ 23 (1978) 97–136.

ECSEDY ISTVÁN: Ásatások Zók-Várhegyen (1977–1982): előzetes jelentés (Excavations at Zók-Várhegy: preliminary report). JPMÉ 27 (1982) 59–105.

ECSEDY ISTVÁN–KEMENCZEI TIBOR–KOVÁCS TIBOR: Bronzkor kincsei Magyarországon. Pécs, 1995.

FIGLER ANDRÁS: Adatok Győr környékének bronzkorához (Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr). ActaMusPapensis 6 (1996) 7–29.

P. FISCHL KLÁRA: Klárafalva-Hajdova I: bronzkori tell település. In: HAVASSY P. (szerk.): Látták Trója kapuit: bronzkori leletek a Közép-Tisza vidékről. Gyulai katalógusok 3. Gyula, 1997, 84–122.

P. FISCHL KLÁRA: Klárafalva-Hajdova bronzkori tell települése II. (Die bronzezeitliche Tell-Siedlung in Klárafalva-Hajdova II). MFMÉ-StudArch 4 (1998) 81–175.

GALLUS, SÁNDOR–HORVÁTH, TIBOR: Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II:9. Budapest, 1939.

GAZDAPUSZTAI, GYULA: Das präskythische Grab von Doboz. MFMÉ 1964–65 [1966] 59–64.

HAMPEL JÓZSEF: A bronzkor emlékei Magyarhonban I–III. Budapest, 1886–1896.

HÄNSEL, BERNHARD: Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit des Karpatenbeckens I–II. Bonn, 1968.

HONTI, SZILVIA: Neue Angaben zur Geschichte der Kultur der transdanubischen Inkrustierten Keramik im Komitat Somogy. ZalaiMúz 5 (1994) 173–188.

HONTI, SZILVIA–KISS, VIKTÓRIA: Neuere Angaben zur Bewertung der Hortfunde vom Tolnanémedi-Typus. ActaArchHung 51 (2000) 71–96.

HORVÁTH LÁSZLÓ ANDRÁS: Adatok a Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien). In: MÜLLER R.–VÁNDOR L. (szerk.): A bronzkor kérdései (Die Frage der Bronzezeit). ZalaiMúz 5 (1994) 219–235.

ILON, GÁBOR: Beiträge zum Metallhandwerk der Urnenfelderkultur – Gór (Kom. Vas, Ungarn). Vorläufiger Bericht. In: JEREM, E.–LIPPERT, A. (Hrsg.): Die Osthallstattkultur. Archaeolingua 7. Budapest, 1996, 171–186.

ILON GÁBOR: A késő halomsíros-kora urnamezős kultúra temetője és telltelepülése Németbánya határában (Das Gräberfeld und Tell der Späthügelgräber-Frühurnenfelderkultur in der Gemarkung Németbánya). ActaMusPapensis 6 (1996) 89–208.

ILON GÁBOR: A bronzkori halomsíros kultúra temetkezései Nagydém-Középrépáspusztán és a hegykői edénydepot: a késő magyarádi és a korai halomsíros kultúra leletei az Észak- és Nyugat-Dunántúlon (Die Bestattungen der bronzezeitlichen Hügelgräberkultur in Nagydém-Középrépáspuszta und das Gefässdepot von Hegykő). Savaria, Pars Archaeologica 24/3 (1998–1999) 239–276.

JANKOVITS, KATALIN: Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. ActaArchHung 44 (1992) 3–81.

KALICZ, NÁNDOR: Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn. ArchHung 45. Budapest, 1968.

KALICZ, NÁNDOR: Die Makó-Kultur. Die Nyírség-Kultur. Die Hatvan-Kultur. In: TASIĆ, N. (Hrsg.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd, 1984, 93–108, 109–124, 191–219.

KALICZ, NÁNDOR–HÄNSEL, BERNHARD: Das bronzezeitliche Gräberfeld von Mezőcsát, Kom. Borsod, Nordostungarn. BRGK 67 (1986) 5–75.

KALICZ-SCHREIBER, RÓZSA: Das spätbronzezeitliche Gräberfeld bei Budapest. PZ 66 (1991) 171–196.

KEMENCZEI, TIBOR: Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. RégFüz II:20. Budapest, 1979.

KEMENCZEI TIBOR: A prügyi koravaskori kincslelet (Der früheisenzeitliche Hortfund von Prügy). CommArch Hung 1981, 30–41.

KEMENCZEI, TIBOR: Die Spätbronzezeit Nordostungarns. ArchHung 51. Budapest, 1984.

KEMENCZEI, TIBOR: Mitteleisenzeitliche Trensen von ost-mitteleuropäischem Typ im Alföld. FolArch 36 (1985) 43–68.

KEMENCZEI, TIBOR: Die Schwerter in Ungarn I. PBF IV:6. München, 1988; II. PBF IV:9. Stuttgart, 1991.

KEMENCZEI, TIBOR: Der Pferdegeschirrfund von Fügöd. ActaArchHung 40 (1988) 65–81.

KEMENCZEI, TIBOR: Angaben zur Frage der endbronzezeitlichen Hortfundstufen im Donau-Theißgebiet. CommArchHung 1996, 55–92.

S. KOÓS JUDIT: Der II. Bronzefund von Tiszaladány. CommArchHung 1989, 31–43.

KOVÁCS, TIBOR: Askoi, bird-shaped vessels, bird-shaped rattles in Bronze Age Hungary. FolArch 23 (1972) 7–28.

KOVÁCS, TIBOR: Historische und chronologische Fragen des Überganges von der Mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. ActaArchHung 27 (1975) 297–317.

KOVÁCS, TIBOR: Tumulus Culture Cemeteries of Tiszafüred. RégFüz II:17. Budapest, 1975.

KOVÁCS TIBOR: A bronzkor Magyarországon. Budapest, 1977, Hereditas.

KOVÁCS, TIBOR: Befestigungsanlagen um die Mitte des 2. Jahrtausends v.u.Z. in Mittelungarn. In: CHROPORSKÝ, B.–HERMAN, J. (Hrsg.): Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa. Berlin–Nitra, 1982, 279–291.

KOVÁCS, TIBOR: Review of the Bronze Age settlement research during the past one and a half centuries in Hungary. In: KOVÁCS, T. (ed.): Bronze Age Settlements of the Great Hungarian Plain I. IPH 1. Budapest, 1988, 17–25.

KOVÁCS TIBOR: Újabb adatok a mészbetétes kerámia kultúrájának fémművességéhez (Neuere Beiträge zur Metallkunst der Kultur der inkrustierten Keramik). VMMK 19–20 (1993–1994) 119–132.

KOVÁCS, TIBOR: Auf Mitteleuropa weisende Beziehungen einiger Waffenfunde aus dem östlichen Karpatenbecken. In: HÄNSEL, B. (Hrsg.): Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München–Berlin, 1995, 171–185.

KOVÁCS, TIBOR: Anknüpfungspunkte in der bronzezeitlichen Metallkunst zwischen den südlichen und nördlichen Regionen des Karpatenbeckens. In: TASIĆ, N. (ed.): The Yugoslav Danube Basin an the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium BC. Belgrade, 1996, 115–125.

KŐSZEGI FRIGYES: A Dunántúl története a későbronzkorban (The History of Transdanubia during the Late Bronze Age). Budapest, 1988.

MATÚZ EDIT: A Kyjatice-kultúra földvára Felsőtárkány-Várhegyen (Die Erdburg der Kyjatice Kultur auf dem Berg Felsőtárkány-Várhegy). Agria 27–28 (1992) 5–84.

SZ. MÁTHÉ, MÁRTA: Preliminary report on the 1977–82 excavation at the Neolithic and Bronze Age settlement of Berettyóújfalu-Herpály. Part II: Bronze Age. ActaArchHung 36 (1984) 137–159.

SZ. MÁTHÉ, MÁRTA: Bronze Age tells in the Berettyó Valley. In: KOVÁCS, T. (ed.): Bronzezeit Settlements of the Great Hungarian Plain. IPH 1. Budapest, 1988, 27–122.

MEIER-ARENDT, WALTER (Hrsg.): Bronzezeit in Ungarn: Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992.

MOZSOLICS AMÁLIA: A kisapostagi korabronzkori urnatemető. – Der frühbronzezeitliche Urnenfriedhof von Kisapostag. ArchHung 26. Budapest, 1942.

MOZSOLICS, AMÁLIA: Bronzefunde des Karpatenbeckens: Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Budapest, 1967.

MOZSOLICS, AMÁLIA: Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson. BRGK 46–47 (1965–1966 [1968]) 2–76.

MOZSOLICS, AMÁLIA: Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens: Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi. Budapest, 1973.

MOZSOLICS, AMÁLIA: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest, 1985.

M. NEPPER IBOLYA: Sárrétudvari és környéke a XIII. századig (Sárrétudvari und seine Umgebung bis zum 13. Jh.). BMÉ 6–7 (1991) 13–61.

NOVÁKI GYULA: Fejér megye őskori földvárai (Urgeschichtliche Erdwälle des Komitats Fejér). ArchÉrt 79 (1952) 3–19.

NOVÁKI GYULA: Őskori és középkori földvárak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen (Vorgeschichtliche und Mittelalterliche Erdfesten im Cuha-Tal im Bakonywald). VMMK 14 (1979) 75–123.

O'SHEA, JOHN: A radiocarbon-based chronology for the Maros Group of southeast Hungary. Antiquity 66 (1992) 97–102.

PATAY PÁL: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon – Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. DissPan II:13. Budapest, 1938.

PATAY, PÁL: Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II:10. München, 1990.

PATEK, ERZSÉBET: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. ArchHung 48. Budapest, 1968.

POROSZLAI ILDIKÓ: A százhalombattai vatyai urnatemető (Urnengräber aus der Vatya-Kultur in Százhalombatta). ArchÉrt 117 (1990) 203–214.

POROSZLAI, ILDIKÓ: Die Grabungen in der Tell-Siedlung von Bölcske-Vörösgyűrű (Kom. Tolna) (1965–1967). ActaArchHung 51 (2000) 111–145.

POROSZLAI, ILDIKÓ: Excavation campaigns at the Bronze Age tell site at Százhalombatta-Földvár. In: POROSZLAI, I.–VICZE, M. (eds): Százhalombatta Archaeological Expedition SAX. Annual report 1.: Field season 1998. Budapest, 2000, 12–73.

RACZKY PÁL (szerk.): Dombokká vált évszázadok: bronzkori tell-kultúrák a Kárpát-medence szívében. Budapest–Szolnok, 1991–1992.

RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR–ANDERS ALEXANDRA (szerk.): Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997.

RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR (Hrsg.): Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum. Budapest, 1999.

RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR (szerk.): A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Budapest, 2000.

SCHALK, EMILY: Das Gräberfeld von Hernádkak: Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken. UPA 9. Bonn, 1992.

SCHREIBER, RÓZSA: Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken (Symbolische Darstellungen an frühbronzezeitlichen Gefäßen). ArchÉrt 111 (1984) 3–28.

SCHUMACHER-MATTHÄUS, GISELLA: Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 6. Mainz am Rhein, 1985.

STANCZIK ILONA: Az 1973–74. évi tószegi ásatások (Die Ausgrabungen von Tószeg in den Jahren 1973–74). SzMMÉ 1979–1980 [1980] 63–81.

STANCZIK, ILONA: Befestigungs- und Siedlungssystem von Jászdózsa-Kápolnahalom in der Periode der Hatvan-Kultur. In: CHROPOVSKY, B.–HERMANN, J. (Hrsg.): Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mittel-Europa. Berlin–Nitra, 1982, 377–388.

SZABÓ GÉZA: A Dunaföldvár-Kálvária tell-település korabronzkori rétegsora (Die Schichtenreihe der Tellsiedlung von Dunaföldvár-Kálvária zu frühen Bronzezeit). WMMÉ 17 (1992) 35–182.

V. SZABÓ GÁBOR: A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletegyüttes alapján (Forschungsprobleme der Csorva-Gruppe und der Gáva-Kultur aufgrund einiger Fundverbände aus dem Komitat Csongrád). MFMÉ-StudArch 2 (1996) 9–109.

SZABÓ, JÁNOS JÓZSEF: Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya. IPH 8. Budapest, 1999.

SZATHMÁRI, ILDIKÓ: Das Gräberfeld der bronzezeitlichen Füzesabony-Kultur in Füzesabony-Kettőshalom. CommArchHung 1997, 51–74.

SZATHMÁRI, ILDIKÓ: Beiträge zur frühbronzezeitlichen Geschichte von Nordostungarn. JAMÉ 41 (1999) 59–99.

TÁRNOKI, JUDIT: The settlement and cemetery of the Hatvan culture at Aszód. In: KOVÁCS, T. (ed.): Bronze Age Tell Settlements of the Great Hungarian Plain. IPH 1. Budapest, 1988, 137–169.

TASIĆ, NIKOLA (Hrsg.): Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. Beograd, 1984.

TOČIK, ANTON: Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur. FAPr 7. Praha, 1964.

TORMA ISTVÁN: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön (Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatongyörök). VMMK 11 (1972) 15–39.

TORMA, ISTVÁN: Ein Grab der transdanubischen inkrustierten Keramik aus Esztergom. MittArchInst 6 (1976) 25–37.

TORMA ISTVÁN: A balatonakali bronzkori sír (Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali). VMMK 13 (1978) 13–27.

TÓTH KATALIN: Kora bronzkori leletek Bács-Kiskun megyéből (Frühbronzezeitliche Funde im Komitat Bács-Kiskun). MFMÉ-StudArch 4 (1998) 55–80.

TROGMAYER, OTTÓ: Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé. FontArch Hung. Budapest, 1975.

TROGMAYER, OTTÓ: Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teiles der Ungarischen Tiefebene. ActaArchHung 15 (1963) 85–122.

VÉKONY GÁBOR: Őskori népek Komárom megyében a jégkorszak után. In: BÍRÓ E.–SZATHMÁRI S. (szerk.): Komárom megye története I. Komárom, 1988, 67–78.

WOSINSKY MÓR: Az őskor mészbetétes díszű agyagművessége. Budapest, 1904.

VII. A VASKOR

BAKAY, KORNÉL: Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections. Budapest, 1971.

B. BÓNIS, ÉVA: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. ArchHung 47. Budapest, 1969.

BOTTYÁN ÁRPÁD: A szkíták a magyar Alföldön. RégFüz I:1. Budapest, 1955.

BUJNA, JOZEF: Spiegelung der Sozialstruktur auf laTènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. PA 73 (1982) 312–431.

CHOCHOROWSKY, JAN: Die Vekerzug Kultur: Charakteristik der Funde. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 724. Warszawa–Kraków, 1985.

CSEH JÁNOS: Egy szkíta ház Szolnok-Zagyvapartról (A Scythian house from Szolnok-Zagyvapart). Múzeumi Levelek. Szolnok, 1990, 3–18, 63–64.

DANNHEIMER, HERMANN–GEBHARD, RUPERT: Das keltische Jahrtausend. Mainz, 1993.

EIBNER, A.–EIBNER, C. (Hrsg.): Die Hallstattkultur, Katalog Steyr 1980, Linz, 1981.

EIBNER-PERSY, ALEXANDRINE: Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 62. Eisenstadt, 1980.

FEKETE, MÁRIA: Der Hortfund von Kisravazd. ActaArchHung 25 (1973) 341–358.

FEKETE, MÁRIA: Angaben zu Kontakten zwischen Italien und Transdanubien. Savaria 16 (1982) 129–144.

FEKETE, MÁRIA: Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes (Vorbericht). ActaArchHung 37 (1985) 33–78.

FEKETE MÁRIA: Adatok a kora vaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez (Beiträge zur Tätigkeit der früheisenzeitlichen Toreuten und Händler). ArchÉrt 112 (1985) 68–91.

FETTICH NÁNDOR: A tápiószentmártoni aranyszarvas (Der Goldhirsch von Tápiószentmárton). ArchÉrt 41 (1927) 138–145, 312–318.

FETTICH NÁNDOR: A zöldhalompusztai szkíta lelet. – La trouvaille scythe de Zöldhalompuszta prés de Miskolc, Hongrie. ArchHung 3. Budapest, 1928.

FILIP, JAN: Celtic Civilisation and its Heritage. Praha, 1976.

FITZ, JENŐ (ed.): The Celts in Central Europe: papers of the 2nd Pannonia Conference, Székesfehérvár. Alba Regia 14 (1975) 9–247.

GABLER, DÉNES–PATEK, ERZSÉBET–VÖRÖS, ISTVÁN: Studies in the Iron Age of Hungary. BAR IntSer 144. Oxford, 1982.

GABROVEC, STANE: Der Beginn der Hallstattkultur und der Osten. In: EIBNER, A.–EIBNER, C. (Hrsg.): Die Hallstattkultur, Katalog Steyr. Linz, 1981, 30–53.

GALÁNTHA, MÁRTA: Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek-Újhalastó. CommArchHung 1981, 43–58.

GALÁNTHA, MÁRTA: The Scythian Age Cemetery at Csanytelek-Újhalastó. In: JEREM, E. (Hrsg.): Hallstatt Kolloquium Veszprém, 1984. MittArchInst Beiheft 3. Budapest, 1986, 69–77.

GALLUS, SÁNDOR: A soproni Burgstall alakos urnái – Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall. ArchHung 13. Budapest, 1934.

GALLUS, SÁNDOR–HORVÁTH, TIBOR: Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. DissPann II:9. Budapest, 1939.

GREEN, MIRANDA J. (ed.): Celtic World. London, 1995.

HAFFNER, ALFRED (hrsg.): Heiligtümer und Opferkulte der Kelten. Stuttgart, 1995.

HARMATTA, JÁNOS: Früheisenzeitliche Beziehungen zwischen dem Karpatenbecken, Oberitalien und Griechenland. ActaArchHung 20 (1968) 153–157.

HELLEBRANDT, MAGDOLNA: Der keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund. ActaArchHung 41 (1989) 33–51.

HELLEBRANDT, MAGDOLNA: Celtic finds from Northern Hungary. Corpus of Celtic Finds in Hungary. Vol. 3. Budapest, (1999) 300 pp.
HORVÁTH ATTILA: A vaszari és somlóvásárhelyi Hallstatt-kori urnasírok (Hügelgräber aus der Hallstattzeit nächst Somlóvásárhely und Vaszar). VMMK 8 (1969) 109–134.
HORVÁTH, LÁSZLÓ–H. KELEMEN, MÁRTA–UZSOKI, ANDRÁS–VADÁSZ, ÉVA: Corpus of Celtic Finds in Hungary. Vol. I. Transdanubia 1. Budapest, 1987.
HUNYADY ILONA: Kelták a Kárpátmedencében. – Die Kelten im Karpatenbecken. DissPann II:18. Budapest, 1942 (Plates), 1944 (Text).
ISTVÁNOVITS ESZTER: Nyíregyháza-Manda-bokor. In: RACZKY P.–KOVÁCS T.–ANDERS A. (szerk.): Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997, 75–80.
JEREM, ERZSÉBET: The Late Iron Age cemetery of Szentlőrinc. ActaArchHung 20 (1968) 159–208.
JEREM ERZSÉBET: Késő vaskori sírleletek Beremendről (Baranya megye) (The Late Iron Age cemetery finds of Beremend /County Baranya/). JPMÉ 16 (1971 [1972]) 69–90.
JEREM, ERZSÉBET: An Early Celtic pottery workshop in North Western Hungary: some archaeological and technological evidence. OJA 3 (1984) 57–80.
JEREM ERZSÉBET–FACSAR GÉZA–KORDOS LÁSZLÓ–KROLOPP ENDRE–VÖRÖS ISTVÁN: A Sopron-Krautackeren feltárt vaskori telep régészeti és környezetrekonstrukciós vizsgálata (Archäologische und umweltbezogene Untersuchung einer eisenzeitlichen Siedlung in Sopron-Krautacker). ArchÉrt 111 (1984) 141–169; ArchÉrt 112 (1985) 3–24.
JEREM, ERZSÉBET (Hrsg.): Hallstatt-Kolloquium Veszprém, 1984. MittArchInst Beiheft 3. Budapest, 1986.
JEREM, ERZSÉBET–LIPPERT, ANDREAS: Die Osthallstattkultur: Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10–14. Mai 1994. Archaeolingua 7. Budapest, 1996.
JEREM ERZSÉBET–KAUS, KARL–SZŐNYI ESZTER: Kelták és rómaiak a Fertő tó vidékén – Kelten und Römer um den Neusiedlersee. Győr–Eisenstadt, 1981–1982.
JEREM, ERZSÉBET–KRENN-LEEB, ALEXANDRA–NEUGEBAUER, WERNER–URBAN, OTTO-HERMAN: Die Kelten in den Alpen und an der Donau: Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14–18. Oktober 1992. Archaeolingua, Studien zur Eisenzeit im Ostalpenraum 1. Budapest–Wien, 1996.
JEREM, ERZSÉBET–POROSZLAI, ILDIKÓ: Archaeology of the Bronze and Iron Age – Environmental Archaeology, Experimental Archaeology, Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference, Százhalombatta, 3–7 October 1996, (1999) 488.
JUHÁSZ, IRÉN: Az Orosháza-gyopárosi szkíta temető (La nécropole scythe de Orosháza-Gyopáros). ArchÉrt 99 (1972) 214–223; ArchÉrt 103 (1976), 231–252.
KEMENCZEI TIBOR: Újabb leletek a Nagyberki-Szalacskai koravaskori halomsírokból. ArchÉrt 101 (1974) 45–70.
KEMENCZEI, TIBOR: Hallstattzeitliche Funde aus der Donaukniegegend. FolArch 28 (1977) 67–87.
KEMENCZEI, TIBOR: Mitteleisenzeitliche Trensen von ost-mitteleuropäischem Typ im Alföld. FolArch 36 (1985) 43–68.
KEMENCZEI, TIBOR: Mitteleisenzeitliche Köcherbeschläge aus dem Alföld. FolArch 37 (1986) 117–136.
KEMENCZEI, TIBOR: Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. FolArch 43 (1994) 79–99.
KEMENCZEI, TIBOR: Zu früheisenzeitlichen Goldfunden aus dem Karpatenbecken. In: HÄNSEL, B. (Hrsg.): Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. München–Berlin, 1995, 331–348.
KEMENCZEI TIBOR: A zöldhalompusztai aranyszarvas (Der Goldhirsch von Zöldhalompuszta). HOMÉ 37 (1999) 167–180.
KEMENCZEI, TIBOR–KOVÁCS, TIBOR–SZABÓ, MIKLÓS: Schätze aus der Keltenzeit in Ungarn. Eberdingen/Hochdorf, 1998.
KISFALUDI, JÚLIA: Tonstempel und Knochenzylinder aus der mittleren Eisenzeit im Karpatenbecken. CommArch Hung 1997, 75–107.
KOVÁCS, TIBOR: Latènezeitliches Gürtelblech südlicher Herkunft in Ungarn. Savaria 16 (1982) 145–159.
KROMER, KARL: Das Gräberfeld von Hallstatt. Firenze, 1959.
KROMER, KARL: Das östliche Mitteleuropa in der frühen Eisenzeit (7–5. Jh. v. Chr.): seine Beziehungen zu Steppenvölkern und antiken Hochkulturen. JRGZM 33 (1986) 3–93.
KRUTA, VENCESLAS–LESSING, ERICH–SZABÓ, MIKLÓS: Les Celtes. Paris, 1978.
KRUTA, VENCESLAS–SZABÓ, MIKLÓS: Canthares Danubiens du IIIe siècle avant J–C. en Bohême. Études Celtiques 19 (1982), 51–67.
LORENZ, HERBERT: Totenbrauchtum und Tracht. Untersuchungen zur regionalen Gliederung in der frühen Latènezeit. BRGK 59 (1978) 1–380.
MAIER, BERNHARD: Lexikon der keltischen Religion und Kultur. Stuttgart, 1994.
MAIER, BERNHARD: Die Kelten. Ihre Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 2000.
MARÁZ BORBÁLA: Délkelet-Magyarország La-Tène-korának kromológiai kérdései (Die chronologischen Probleme des latènezeitlichen Fundmaterials von Südungarn). ArchÉrt 104 (1977) 47–64.
MARÁZ, BORBÁLA: Zur Frühhallstattzeit in Süd-Pannonia. JPMÉ 23 (1978) 145–164.
MÁRTON LAJOS: A korai La Tène kultúra Magyarországon – Die Frühlatènezeit in Ungarn. ArchHung 11. Budapest, 1933.
MEGAW, JOHN VINCENT STANLEY–MEGAW, M. RUTH: Celtic Art from its Beginnings to the Book of Kells. London, 1989. (reprinted with corrections 1990).
MEID, WOLFGANG: Die keltischen Sprachen und Literaturen: ein Überblick. Archaeolingua SerMin 8. Budapest, 1996.
METZNER-NEBELSICK, CAROLA: Hallstattzeitliche Zentren in Südostpannonien. ZalaiMúz 8 (1997) 9–27.
MOSCATI, SABATINO (coord.): The Celts. Catalogue. Milan, 1991.
NEBELSICK, LOUIS D.: Der Übergang von Urnenfelder- zur Hallstattzeit am nördlichen Ostalpenrand und im nördlichen Transdanubien. Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 1. Regensburg, 1994.
NEBELSICK, LOUIS D.–EIBNER, ALEXANDRINE–LAUERMANN, ERNST–NEUGEBAUER, JOHANNES-WOLFGANG: Hallstattkultur im Osten Österreichs. Wissenschaftliche Schriftenreihe Niederösterreich 106–107–108–109. St. Pölten, 1997.
NEUGEBAUER, JOHANNES-WOLFGANG: Die Kelten im Osten Östereichs: Katalog. Wiss. Schriftenreihe Niederösterreich 92–93–94. St. Pölten–Wien, 1992.
PÁRDUCZ, MIHÁLY: Le cimetiére hallstattien de Szentes-Vekerzug I–III. ActaArchHung 1 (1952) 143–172; ActaArchHung 4 (1954) 29–91; ActaArchHung 6 (1955) 1–22.
PÁRDUCZ, MIHÁLY: Graves from the Scytian Age at Ártánd (County Hajdú-Bihar). ActaArchHung 17 (1965) 137–231.
PÁRDUCZ, MIHÁLY: The Scythian Age cemetery at Tápiószele. ActaArch Hung 18 (1966) 35–91.
PÁRDUCZ, MIHÁLY: Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. ActaArchHung 25 (1973) 27–83.
PARZINGER, HERMANN: Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatènezeit. Acta Humaniora. Quellen u. Forsch. z. prähist. u. provinzialröm. Arch. 4. Weinheim, 1988.
PATAY PÁL: Az alsótelekesi vaskori temető (Cimetiére de l'âge du fer á Alsótelekes). FolArch 13 (1961) 27–50.
PATAY PÁL: Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben (Nouvelles fouilles au cimetiére de l'âge du fer á Alsótelekes). FolArch 14 (1962) 13–21.
PATAY, PÁL: Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II:10. München, 1990.
PATAY PÁL–B. KISS ZSUZSA: Az Alsótelekes-dolinkai szkítakori temeto közöletlen sírjai. (Die unpublizierten Gräber des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Alsótelekes-Dolinka). FolArch 49-50 (2001-2002) 79–141.
PATEK, ERZSÉBET: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. ArchHung 44. Budapest, 1968.
PATEK ERZSÉBET: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. ArchÉrt 103 (1976) 3–28.
PATEK, ERZSÉBET: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. BRGK 63 (1982) 105–178.
PATEK, ERZSÉBET: Die hallstattzeitlichen Glasperlen Transdanubiens. Savaria 16 (1982) 161–180.

PATEK, ERZSÉBET: Westungarn in der Hallstattzeit. Acta Humaniora 7. Weinheim, 1993.
F. PETRES, ÉVA: The problem of the Celtic survival in Pannonia. Alba Regia 24 (1990) 7–15.
RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR (Hrsg.): Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum. Budapest, 1999.
RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR (szerk.): A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Budapest, 2000.
ROMSAUER, PETER: The earliest wheel-turned pottery in Carpathian basin. Antiquity 65 (1991) 358–367.
SCHAAFF, ULRICH: Keltische Waffen. Mainz, 1990.
SCHWAPPACH, FRANK: Zur Chronologie der östlichen Frühlatène-Keramik: die Keramik der Latène-Kultur 2. Bad Bramstedt, 1979.
STÖLLNER, THOMAS (Hrsg.): Europa celtica. Untersuchungen zur Hallstatt- und Latènekultur. VVSM 10. Marburg, 1996.
STEGMANN-RAJTÁR, SUSANNE: Spätbronze- und früheizenzeitliche Fundgruppen des mittleren Donaugebietes. BRGK 73 (1992) 29–180.
SZABÓ, MIKLÓS: Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. Budapest, 1971, Hereditas.
SZABÓ, MIKLÓS: Audoleon und die Anfänge der ostkeltischen Münzprägung. Alba Regia 20 (1983) 43–56.
SZABÓ, MIKLÓS: Les Celtes en Pannonie: contribution à l'histoire de la civilisation celtique dans la cuvette des Karpates. Paris, 1988.
SZABÓ, MIKLÓS: Les Celtes de l'Est. Le Second Age du Fer dans la cuvette des Karpates. Paris, 1992.
SZABÓ MIKLÓS–F. PETRES ÉVA: A keleti kelta művészet. Eastern Celtic Art (Cataloque de l'exposition tenue au István Király Múzeum). IKMK, Série D. 93. Székesfehérvár, 1974.
SZABÓ, MIKLÓS–F. PETRES, ÉVA: Decorated Weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin. IPH 5. Budapest, 1992.
SZABÓ, JÁNOS GYŐZŐ: A hevesi szkítakori temető (Das Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit). EMÉ 1969, 55–128.
SZABÓ, MIKLÓS–GUILLAUMET, JEAN-PAUL–CSERMÉNYI, VAJK: Fouilles franco-hongroises à Velem-Szentvid: recherches sur la fortification latènienne. ActaArchHung 46 (1994) 107–126.
URBAN, OTTO H.: Österreichische Geschichte bis 15 v. Chr. Wien, 2000.
VADÁSZ ÉVA: Kora vaskori halomsír Süttőn. CommArchHung 1983, 19–54.

VIII. A RÓMAI KOR

ALFÖLDI ANDRÁS–NAGY LAJOS–LÁSZLÓ GYULA: Budapest az ókorban. Budapest története I–II. Budapest, 1941–1942.
R. ALFÖLDI, MÁRIA–BARKÓCZI, LÁSZLÓ–FITZ, JENŐ–SZ.PÓCZY, KLÁRA–RADNÓTI, Á.–SALAMON, K. SÁGI, J.–SZILÁGYI, E.–B. VÁGÓ, ESZTER: Intercisa (Dunapentele) II.: Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung. 36. Budapest, 1957.
ALFÖLDY GÉZA: Municipális középbirtokok Aquincum környékén. AT 6 (1959) 19–30.
ALFÖLDY GÉZA: Aquincum vallási életének története. BudRég 20 (1963) 47–69.
BALLA LAJOS–P. BUÓCZ TERÉZIA: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Budapest, 1971.
BARKÓCZI LÁSZLÓ: Brigetio. DissPann II:22. Budapest, 1951.
BARKÓCZI LÁSZLÓ–ERDÉLYI GIZELLA–FERENCZY ENDRE–FÜLEP FERENC–NEMESKÉRY JÁNOS–R. ALFÖLDI MÁRIA–SÁGI KÁROLY: Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros) I.: A város története a római korban I. ArchHung 33. Budapest, 1954.
BARKÓCZI, LÁSZLÓ: The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. ActaArchHung 16 (1964) 257–356.
BARKÓCZI, LÁSZLÓ–MÓCSY, ANDRÁS: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 1. Savaria, Scarbantia und die Limes-Strecke ad Flexum–Arrabona. Budapest, 1972.
BARKÓCZI, LÁSZLÓ–MÓCSY, ANDRÁS: Die römischen Inschriften Ungarns (RIU) 2. Salla, Mogentiana, Mursella, Brigetio. Budapest, 1976.
BARKÓCZI, LÁSZLÓ–SOPRONI, SÁNDOR: Die römischcen Inschriften Ungarns (RIU) 3. Brigetio (Fortsetzung) und die Limesstrecke am Donauknie. Budapest–Bonn, 1981.
BARKÓCZI, LÁSZLÓ: Pannonische Glasfunde in Ungarn. StudArch 9. Budapest, 1987.
BENKŐ LÁZÁR: A Sopron, Május 1. téri vasolvasztó kemence TL vizsgálata. Iparrégészet = Industrial Archaeology 2. Veszprém, 1984, 139.
BÍRÓ, MÁRIA: Roman villas in Pannonia. ActaArchHung 26 (1974) 23–57.
B. BÓNIS, ÉVA: Nachlass der pannonischen Urbevölkerung und die frühkaiserzeitlichen Hügelgräber. Symposium. Ausklang La Tène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava, 1976, 33–39.
B. BÓNIS ÉVA: A brigetioi katonaváros fazekastelepei. FolArch 26 (1975) 71–88; FolArch 27 (1976) 73–88; FolArch 28 (1977) 105–142.
B. BÓNIS, ÉVA: Das Töpferviertel am Kurucdomb von Brigetio (A brigetioi kurucdombi fazekastelep). FolArch 28 (1977) 105–139.
B. BÓNIS, ÉVA: Das kaiserzeitliche „Wagengrab" 1 von Káloz (A kálozi koracsászárkori 1. számú „kocsi"-sír). FolArch 32 (1981) 95–145.
B. BÓNIS, ÉVA: Das kaiserzeitliche „Wagengrab" Nr. 3. von Környe (A környei császárkori 3. számú „kocsisír"). FolArch 33 (1982) 117–161.
BORHY, LÁSZLÓ: Non castra sed horrea: zur Bestimmung einer der Funktionen spätrömischer Binnenfestungen. BVbl 61 (1996) 207–224.
BORHY, LÁSZLÓ–SOSZTARITS, OTTÓ: Dii Itinerarii: Itunus und Ituna - unbekannte Götter der Römer aus Savaria/Szombathely. Savaria 23/3 (1996–1997) 115–127.
BORHY LÁSZLÓ: Pannoniai falfestmény: a Négy Évszak, az Idő és a Csillagok ábrázolása egy brigetiói mennyezetfestményen. Budapest, 2001.
BRELICH, ANGELO: Aquincum vallásos élete. LaurAquin I. DissPann II:10. Budapest, 1938, 20–142.
P. BUOCZ TERÉZIA: Savaria topográfiája. Szombathely, 1968.
SZ. BURGER, ALICE–FÜLEP, FERENC: Die römischen Inschriften Ungarns 4. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium–Altinum. Budapest–Bonn, 1984.
SZ. BURGER, ALICE: The Roman villa and mausoleum at Kővágószőlős near Pécs (Sopianae): excavations 1977–1982 (Római kori villa és ókeresztény mauzóleum feltárása Kővágószőlősön /1977–1982/). JPMÉ 30–31 (1985–1986 [1987]) 65–228.
Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR): Ungarn. 2. Bd. FARKAS, ZOLTÁN–GABLER, DÉNES: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Scarbantia und die Limesstrecke Ad Flexum–Arrabona Budapest, 1994.
Corpus Signorum Imperii Romani (CSIR): Ungarn. 7. Bd. SZ. BURGER, ALICE: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Sopianae und des Gebietes zwischen der Drau und die Limesstrecke Lussonium–Altinum. Budapest, 1991.
CSERMÉNYI, VAJK–TÓTH, ENDRE: Der Abschnitt der Bernsteinstrasse in Ungarn. Savaria 16 (1982) 238 –290.
CSERMÉNYI, VAJK–TÓTH, ENDRE: Eine römische Strassenstation und Strassenstrecke zwischen Salla und Arrabona. Savaria 13–14 (1979–1980) 171–201.
CSIZMADIA, GÁBOR–NÉMETH, PÉTER GERGELY: Roman barrows in County Somogy (Római kori halomsírok Somogy megyében). Balácai Közlemények 5 (1997) 43–47.
ERDÉLYI GIZELLA: A római kori kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Apollo könyvtár 5. Budapest, 1974.
FITZ JENŐ: Útjavítások Aquincum és Mursa között. ArchÉrt 83 (1956) 197–206.
FITZ, JENŐ: A military history of Pannonia from the Marcomannic wars to the death of Alexander Severus. ActaArchHung 14 (1962) 25–112.
FITZ JENŐ: Gorsium-Herculia. Székesfehérvár, 1967.
FITZ, JENŐ: Les Syriens à Intercisa. Coll. Latomus, 1972, 122.
FITZ JENŐ: Pannonok évszázada: Pannonia 193–284. Hereditas. Budapest, 1982.
FITZ, JENŐ: Recherches sur la Pannonie 1980–1986. ActaArchHung 41 (1989) 533–558.
FITZ, JENŐ: Neue Ergebnisse in der Limesforschung des Donaugebiets. In: RFS 1989 [1991] 219–224.
FITZ, JENŐ: Die römischen Inschriften Ungarns 5. Intercisa. Budapest–Bonn, 1991.
FITZ, JENŐ (Hrsg.): Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn I–III. Budapest, 1990–1996.
FITZ, JENŐ: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I–IV. Budapest, 1993–1995.
FITZ, JENŐ (ed.): Religions and Cults in Pannonia. Székesfehérvár, 1998.

FITZ JENŐ: Pannonia születése: Illyricum Kr. e. 35 – Pannonia Kr. u. 106. Mouseion 1. Budapest, 1999.
FÜLEP FERENC: A nagytétényi római tábor. In: DERCSÉNYI, D. (szerk.): Magyarország műemléki topográfiája. 6.: Budapest műemlékei 2. Budapest, 1962, 643–652.
FÜLEP FERENC–SZ. BURGER ALICE: Pécs római kori kőemlékei. Dunántúli Dolgozatok 7. Pécs, 1974.
FÜLEP FERENC–SZ. BURGER ALICE: Baranya megye a római korban. In: BÁNDI G. (szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs, 1979, 223–328.
FÜLEP, FERENC: Sopianae: the history of Pécs during the Roman Era, and the problem of the continuity of the Late Roman population. ArchHung 50. Budapest, 1984.
FÜLEP FERENC–BACHMAN ZOLTÁN–PINTÉR ATTILA: Sopianae-Pécs ókeresztény emlékei. Budapest, 1988.
FÜLÖP, GYULA: Forschungsbericht über das römische Strassennetz bei Gorsium. Alba Regia 16 (1978) 281–185.
GAÁL ATTILA–SZABÓ GÉZA: Késő római erőd a bölcskei Duna-mederben. CommArchHung 1990, 127–131.
GABLER DÉNES: Győr a rómaiak korában: várostörténeti tanulmányok. Győr, 1971, 21–47.
GABLER DÉNES: Importált reliefdíszű sigilláták és pannoniai utánzataik (Moulded imitations of Samian ware in Pannonia). ArchÉrt 103 (1976) 34–52.
GABLER DÉNES: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése (Some remarks on the history of the Danubian limes of the first and second century). ArchÉrt 104 (1977) 145–175
GABLER DÉNES–OTTOMÁNYI KATALIN: Késő római házak Szakályban (Late Roman houses in Szakály). ArchÉrt 117 (1990) 161–189.
GABLER, DÉNES: Die ländliche Besiedlung Oberpannoniens. In: BENDER, H.–WOLFF, H. (Hrsg.): Ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein- und Donau-Provinzen des Römischen Reiches. Passauer Universitätsschriften zur Archäologie. Eselkamp, 1994, 377–419.
GABLER DÉNES: A sárvári római útállomás első századi előzménye (Die römische Strassenstation von Sárvár und ihre Vorgängerbauten aus dem 1. Jh. n. Chr.). Savaria 23/3 (1996–1997) 237–327.
GABLER, DÉNES: Early Roman occupation in the Pannonia Danube Band: proceeding of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. Oxbow monograph 91. RFS 1995 [1997] 85–92.
GOSZTONYI GYULA: A pécsi ókeresztény temető. Pécs, 1943.
GÖMÖRI JÁNOS: Korai császárkori és Árpád-kori település, X. századi vasolvasztóműhely Sopronban (Frühkaiserzeitliche und Árpádenzeitliche Siedlung, Eisenschmelzwerkstatt aus den 10. Jahrhundert in Sopron). Arrabona 15 (1973) 69–123.
GÖMÖRI JÁNOS: Scarbantia fazekastelepe és a város melletti római kori téglaégető kemencék (Potter's settlement in Scarbantia and the Roman brick kilns nearby). Iparrégészet = Industrial Archaeology 2. Veszprém, 1984, 111–137.
GÖMÖRI JÁNOS: Scarbantia foruma. A Soproni Szemle könyvei 14. Sopron, 1985.
GÖMÖRI JÁNOS (szerk): Landscapes and monuments along the Amber Road – A Borostyánkő-út tájai és emlékei. Sopron, 1999.
GRAF, ANDRÁS: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. DissPann I:15. Budapest, 1936.
GRÓF PÉTER–GRÓH DÁNIEL: Előzetes jelentés a Visegrád-gizellamajori római erőd feltárásáról. CommArchHung 1991, 85–95.
HAJNÓCZI J. GYULA: Pannónia római romjai. Budapest, 1987.
HAJNÓCZI GYULA–MEZŐS TAMÁS–NAGY MIHÁLY–VISY ZSOLT (szerk.): Pannonia Hungarica Antiqua. Itinerarium Hungaricum 1. Budapest, 1995.
HAMPEL JÓZSEF: Aquincumi temetők: az ún. Raktárréten lelt temető sírjai. BudRég 3–4 (1890–1891) 48–80.
HORVÁTH LÁSZLÓ: A hosszúvölgyi római fazekaskemencék (Roman pottery kilns found in Hosszúvölgy). Iparrégészet = Industrial Archaeology 1. Veszprém, 1981, 7–32.
HORVÁTH LÁSZLÓ: Római halomsírok Zalában (Die römischen Hügelgräber in Transdanubien). In: PALÁGYI S. (szerk.): Noricum-pannoniai halomsírok (Norisch-Pannonische Hügelgräber). Veszprém, 1990, 47–63.
IVANCSICS JENŐ: Római kori építészeti kőanyag vizsgálata a Sopron, Szent György u. 2. sz. alatti ásatásból (Where were the quarries of Scarbantia: investigation of Roman stone materials from the excavations of the forum in the present Sopron). Iparrégészet = Industrial Archaeology 2. Veszprém, 1984, 39–48, 51–54.
KÁDÁR ZOLTÁN: Asklépios-Aesculapius világa a Kárpát-medencében. In: KERÉNYI KÁROLY: Az isteni orvos. Budapest, 1999, 67–75.
KATONA GYŐR ZSUZSA: Az első keresztények a Dél-Dunántúlon az ókeresztény temetők tükrében. Sopianae. In: HUSZÁR ZOLTÁN (szerk.): Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad, 2000–2001, 23–35.
H. KELEMEN MÁRTA: Római kori fazekaskemencék Balatonfűzfőn (Töpferöfen aus der Römerzeit in Balatonfűzfő). VMMK 15 (1980) 49–73.
H. KELEMEN MÁRTA: A Legio I Adiutrix téglavetője Dömösön (Der Ziegelei der Legio I. Adiutrix in Dömös). ArchÉrt 121–122 (1994–1995) 97–114.
H. KÉRDŐ KATALIN: Die Erforschung des claudischen Auxiliarkastells und seiner Umgebung in Budapest-Víziváros als typisches Beispiel der stadtarchäologischen Forschung. In: NÉMETH M. (ed.): The Roman Town in a Modern City. Aquincum nostrum 2. Budapest, 1998, 246–258.
KISS ÁKOS: A mezőszilasi császárkori halomsírok (Die kaiserzeitlichen Hügelgräber von Mezőszilas). ArchÉrt 84 (1957) 40–53.
KISS GÁBOR–TÓTH ENDRE–ZÁGORHIDY CZIGÁNY BALÁZS: Savaria-Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szombathely története 1. Szombathely, 1998.
KISS, PÉTER–SOSZTARITS, OTTÓ: Ein besonderer Meilenstein aus Savaria. Savaria 23/3 (1996–1997) 101–113.
KOCSIS, LÁSZLÓ: Inschriften aus dem Mithras-Heiligtum des Hauses des tribunus laticlavius im Legionslager von Aquincum. ActaArchHung 41 (1989) 81–92.
V. KOCZTUR ÉVA: Gorsium őslakosságának háztípusai (Neuerer Daten zu den Haustypen der Urbevölkerung von Gorsium). FolArch 23 (1972) 43–58.
KOVÁCS, PÉTER: Matrica. Excavations in the Roman Fort at Százhalombatta (1993–1997). Studia Classica Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae, Series Historica III. Budapest, 2000.
KURUCZ JÁNOS: Római nyomok a pannoniai Duna-limes balpartján. Komárom, 1914.
KUZSINSZKY BÁLINT: A Balaton környékének archeológiája. Budapest, 1920.
KUZSINSZKY, BÁLINT: Aquincum: Ausgrabungen und Funde. Budapest, 1934.
LÁNG, FERDINAND: Das Dolichenum von Brigetio. LaurAquin II. DissPann II:11. Budapest, 1911, 165–181.
LÁNYI, VERA: Spätrömische Gräberfelder in Pannonien. ActaArchHung 24 (1972) 64–213.
LENGVÁRI ISTVÁN: Sopianae, a római Pécs kutatásának története. SpecN 15 (1999 [2000]) 155–168.
LENGYEL, ALFONZ–RADAN, GEORGE T. B. (eds): The Archaeology of Roman Pannonia. Budapest–Lexington, 1980.
LŐRINCZ, BARNABÁS: Zur Erbauung des Legionslagers von Brigetio. ActaArchHung 27 (1975) 343–352.
LŐRINCZ, BARNABÁS–VISY, ZSOLT: Die Baugeschichte des Auxiliarkastells von Intercisa. BAR IntSer 71. Oxford, 1978, 681–701.
LŐRINCZ, BARNABÁS: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. – Anfang des 2. Jahrhunderts. ActaArch Hung 30 (1978) 299–312.
LŐRINCZ BARNABÁS: Téglaégető kemencék Pannoniában (Brick-kilns in Pannonia). Iparrégészet = Industrial Archaeology 1. Veszprém, 1981, 77–93.
MARÓTI, ÉVA: Ulcisia Castra római tábora - a kutatás előzményei és jelenlegi állása. Pest megyei múzeumi füzetek 4. Szentendre, 1997, 354–360.
MÓCSY, ANDRÁS: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959.
MÓCSY, ANDRÁS: Pannonia. PWRE, Suppl. IX. Stuttgart, 1962, 516–776.
MÓCSY, ANDRÁS: Pannonia Forschung 1961–1963. Eirene 4 (1965) 133–155.
MÓCSY, ANDRÁS: Pannonia Forschung 1964–1968. ActaArchHung 21 (1969) 340–375.
MÓCSY, ANDRÁS: Das letzte Jahrhundert der römisch-barbarischen

Nachbarschaft im Gebiete des heutigen Ungarns – A római-barbár szomszédság utolsó évszázada hazánk területén. Cumania 1 (1972) 83–102.
MÓCSY, ANDRÁS: Pannonia Forschung 1969–1972. ActaArchHung 25 (1973) 375–403.
MÓCSY ANDRÁS: Pannonia a korai császárság idején. Apollo könyvtár 3. Budapest, 1974.
MÓCSY ANDRÁS: Pannonia a késői császárkorban. Apollo könyvtár 4. Budapest, 1974.
MÓCSY, ANDRÁS: Pannonia Forschung 1973–1976. ActaArchHung 29 (1977) 373–401.
MÓCSY, ANDRÁS: Der pannonische Limes. Probleme der neueren Forschungen. BAR IntSer 71. Oxford, 1980, 627–634.
MÓCSY, ANDRÁS (Hrsg.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest, 1981.
MÓCSY ANDRÁS–FITZ JENŐ (szerk): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990.
MÜLLER RÓBERT: A zalalövői császárkori tumulusok (Die Hügelgräber aus der Kaiserzeit in Zalalövő). ArchÉrt 98 (1971) 3–22.
MÜLLER RÓBERT: A Keszthely-fenékpusztai erőd északi kapujának feltárása 1971-ben (ásatási jelentés) (Die archäologische Erschliessung des Nord-Tores der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta im Jahre 1971). VMMK 14 (1979) 123–149.
MÜLLER RÓBERT: Mészégető kemencék Magyarországon (On lime kilns found in Hungary). Iparrégészet = Industrial Archaeology 1. Veszprém, 1981, 5–65.
MÜLLER RÓBERT: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a törökkor végéig. ZalaiGy 19. Zalaegerszeg, 1982.
NAGY LAJOS: A csúcshegyi római villa Óbudán. BudRég 12 (1937) 25–60.
NAGY LAJOS: Az Eskü téri római erőd: Pest város őse. Budapest Székesfőváros várostörténeti monográfiái 17. Budapest, 1946.
NAGY MIHÁLY: A pannoniai IV. századi burgus-típusok méretei (Dimensions of 4th century A.D. burgus-types in Pannonia). In: GAÁL A. (szerk.): Pannoniai kutatások: a Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai, Bölcske, 1998. Szekszárd, 1999, 113–140.
NAGY TIBOR: Kutatások Ulcisia Castra területén. ArchÉrt III. Ser. 3 (1942) 261–285.
NAGY TIBOR: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: GEREVICH L. (főszerk.): Budapest története I.: Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest, 1973, 39–216.
NAGY, TIBOR: Ulcisia Castra (Problems of the history of the garrisons in the 2nd–3rd centuries). BudRég 23 (1973) 39–57.
NAGY, TIBOR: Drei Jahre Limesforschungen in Ungarn. In: Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines. Bucureşti–Köln–Wien, 1974, 27–37.
NÉMETH MARGIT–TOPÁL JUDIT: Verses szarkofág mumifikált temetkezéssel a Bécsi úti sírmezőből (Beschrifteter Sarcophag mit mumifizierter Bestattung vom Gräberfeld an der Bécsi Strasse). BudRég 27 (1991) 73–88.
NÉMETH MARGIT: A rákospataki híd és az aquincumi Dunaszakasz védelmének kérdései (Die Brücke beim Rakosbach und Fragen der Verteidigung des Donauabschnittes im Bereich von Aquincum). In: GAÁL A. (szerk.): Pannoniai kutatások: a Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai. Szekszárd, 1994, 141–159.
NÉMETH, MARGIT: Az aquincumi táborkutatás eredményei és feladatai. BudRég 31 (1997) 255–267.
OTTOMÁNYI KATALIN–GABLER DÉNES: Római telepek Herceghalom és Páty határában (Römische Siedlungen in der Gemarkung von Herceghalom und Páty). StComit 17 (1985) 185–271.
K. PALÁGYI, SYLVIA: Die römischen Hügelgräber von Inota. Alba Regia 19 (1981) 7–93.
K. PALÁGYI SYLVIA: A kemenesszentpéteri római kori halomsír (Über das römische Hügelgrab aus Kemenesszentpéter). Veszprémi történelmi tár 1. Veszprém, 1989, 44–59.
K. PALÁGYI, SYLVIA (Red.): Forschungen und Ergebnisse: Internationale Tagung über römische Villen, Veszprém, 16–20. Mai 1994. Balácai Közlemények 3 (1994 [1995]) 10–46, 292–343.
K. PALÁGYI SYLVIA: A balácai római kori halomsír kutatása (Erforschung des Hügelgrabes von Baláca). Balácai Közlemények 4 (1996) 7–72.
PALÁGYI, SYLVIA: Hügelgräber mit Dromos-ähnlicher Vorkammer. Balácai Közlemények 5 (1997) 11–26.
PALÁGYI SYLVIA: Baláca. Egy római kori földbirtokközpont. Veszprém, 1999.
K. PALÁGYI SYLVIA–NAGY LEVENTE: Római kori halomsírok a Dunántúlon: Bónis Éva emlékének. Veszprém, 2000.
PAULOVICS ISTVÁN: A dunapentelei római telep (Intercisa) – Die römische Ansiedlung von Dunapentele (Intercisa). ArchHung 2. Budapest, 1927.
PAULOVICS ISTVÁN: A nógrádverőcei római erőd feltárása. ArchÉrt 47 (1934) 158–163.
PAULOVICS, STEPHAN: Funde und Forschungen in Brigetio (Szőny). LaurAquin II. DissPann II:11. Budapest, 1941, 118–164.
V. PÉTERFI ZSUZSANNA: Az Őcsény-sovántelki késő római őrtorony feltárása (Die Freilegung des spätrömischen Wachturms in Őcsény-Sovántelek). In: GAÁL A. (szerk.): Pannoniai kutatások: a Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai. Szekszárd, 1994, 161–200.
SZ. PÓCZY KLÁRA–SZ. CZEGLÉDY ILONA: Késő római őrtorony Neszmély határában (A late Roman watch-tower in the vicinity of Neszmély). ArchÉrt 89 (1962) 192–200.
PÓCZY KLÁRA: A békásmegyeri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után (Die Villa von Békásmegyer und die Gutshöfe in der Umgebung von Aquincum nach den Markomannkriegen). BudRég 22 (1972) 85–102.
PÓCZY KLÁRA: Pannoniai városok. Budapest, 1976.
PÓCZY KLÁRA: Közművek a római-kori Magyarországon. Budapest, 1980.
PÓCZY KLÁRA: Aquincum – castra, canabae, colonia. BudRég 25 (1985) 15–34.
PÓCZY KLÁRA: A pannoniai késő császárkori múmiatemetkezések néhány tanulsága. BudRég 32 (1998) 59–76.
PUSZTAI REZSŐ: Mosonmagyaróvár településtörténetének vázlata a római kortól a XV. századig. In: GECSÉNYI L. (szerk.): Tanulmányok Mosonmagyaróvár és vidéke történetéhez. Győr, 1979, 4ff.
RADNÓTI ALADÁR: Római tábor és feliratos kövek Környéről (Le camp romain et les monuments épigraphiques Környe). LaurAquin II. DissPann II:11. Budapest, 1941, 77–105.
RADNÓTI ALADÁR: A pannoniai városok élete a korai feudalizmusban (Die Geschichte der pannonischen Städte im Frühmittelalter). MTAK(II) 5 (1954) 489ff.
RADNÓTI ALADÁR–GABLER DÉNES: Rusovcei (Oroszvár) ásatások 1942–1943 (Die Ausgrabungen von Rusovce (Oroszvár) 1942–1943). CommArchHung 1982, 42–71.
REDŐ, FERENC: Roman villa at Alsórajk-Kastélydomb. Antaeus 22 (1995) 269–305, Pl. 182–228.
RHÉ GYULA: Os- és ókori nyomok Veszprém körül. Budapest, 1906, 23.
ROZSNOKI ZSUZSANNA: Nyugat-magyarországi vasbucák fémtani vizsgálata. Arrabona 21 (1979) 87–107.
SÁGI KÁROLY: Császárkori tumulusok Pannoniában (Tumuli dell'etá imperiale nella Pannonia). ArchÉrt III. Ser. 4 (1943) 113–143.
SÁGI KÁROLY: A fenékpusztai V. századi vasbucák történeti háttere. Arrabona 21 (1979) 113–115.
SÁGI KÁROLY: Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez (Über die Geschichte der Festung in Fenékpuszta). TapolcaVMK 1 (1989) 161–317.
SALAMON, ÁGNES: Spätrömische gestempelte Gefässe aus Intercisa. FolArch 20 (1969) 53–62.
SOPRONI, SÁNDOR: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre: das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Budapest, 1978.
SOPRONI, SÁNDOR: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. MBV 38. München, 1985.
SOPRONI SÁNDOR: Százhalombatta a rómaiak korában. Budapest, 1985.
SOPRONI, SÁNDOR: Nachvalentinianische Festungen am Donaulimes. SMR 3. Stuttgart, 1986, 409–415.
SOPRONI SÁNDOR: Előzetes jelentés a bölcskei késő római ellenerőd kutatásáról (Vorläufiger Bericht über die Erforschung der spätrömischen Gegenfestung in Bölcske). CommArchHung 1990, 133–142.
SOSZTARITS, OTTO: Topografische Forschungen im südlichen Teil von

Savaria. In: La Pannonia e l'Impero romano. Annuario dell'Accademia d'Ungeria 1994. Roma, 1995, 237–241.
STORNO FERENC: Scarbantia aquaeductusáról. ArchÉrt 1872, 290–292.
SZABÓ KLÁRA: Bronzipar. In: MÓCSY A.–FITZ J. (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990, 130–150.
SZABÓ, ÁDÁM: Römische Religion und Kaiserkult in Ungarn. In: KEMKES, M. (Hrsg. Visy, Zs.): Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes. Schriften des Limesmuseums Aalen 53. Stuttgart, 2000, 95–101.
SZALAY ÁKOS: A dunabogdányi római castellumról – Über das römische Castell von Dunabogdány. ArchHung 10. Budapest, 1933.
SZENTLÉLEKY TIHAMÉR: A szombathelyi Isis-szentély. Szombathely, 1965.
SZILÁGYI JÁNOS: Aquincum. Budapest, 1956.
SZIRMAI KRISZTINA: Kutatások az aquincumi II–III. századi legiostábor praetenturájának északi részén 1973–1977-ben (Forschungen im nördlichen Teil der Praetentura des Legionslagers im 2–3. Jh. zu Aquincum, 1973–1977). ArchÉrt 107 (1980) 187–200.
SZIRMAI, KRISZTINA: Das Straßennetz des Legionslagers von Aquincum im 2. und 3. Jahrhundert. SMR III, Stuttgart, 1986, 426–428.
SZIRMAI KRISZTINA: Kaszárnyák az aquincumi 2–3. századi legiotábor praetenturájában (1987–1988). BudRég 31 (1997) 273–279.
SZIRMAI KRISZTINA: Albertfalva, vicus (1994, 1996). In: GAÁL A. (szerk.): Pannoniai kutatások: a Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai. Bölcske, 1998. Szekszárd, 1999, 225–241.
T. SZŐNYI ESZTER: Mursellai ásatások: beszámoló az Árpás-Dombiföldön 1975–80 között végzett feltárásokról (Ausgrabungen in Mursella: Bericht über die in Árpás-Dombiföld zwischen 1975–1980 durchgeführten Freilegungen). CommArchHung 1981, 87 –115.
T. SZŐNYI, ESZTER: Forschungen im Auxiliarkastell von Arrabona. Alba Regia 19 (1981) 135–143.
T. SZŐNYI ESZTER: Adatok a Brigetio-Savaria út nyomvonalához (Data on the Route between Brigetio and Savaria). Arrabona 35 (1996) 97–108.
SZŐNYI OTTÓ: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. OMRTÉ 2 (1923–26 [1927]) 172–195.
Tabula Imperii Romani. Tergeste L 33. Roma, 1961.
Tabula Imperii Romani. Aquincum – Sarmizegethusa – Sirmium L 34. Budapest, 1968.
B. THOMAS EDIT: Römische Villen in Pannonien: Beiträge zur römischen Siedlungsgeschichte. Budapest, 1964.
TOPÁL, JUDIT: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia: the western cemetery, Bécsi Road I. FontArchHung. Budapest, 1993.
TOPÁL, JUDIT: Die römische Villa von Szentendre. Balácai Közlemények 3 (1994) 321–335.
TORMA ISTVÁN: Római kori kőbánya Budakalász határában (Roman quarry near the village Budakalász). Iparrégészet = Industrial Archaeology 2. Veszprém, 1984, 39–48.
TÓTH ENDRE: Eötteven seu via antiqua Romanorum. MNy 73 (1977) 194–201.
TÓTH ENDRE: A Savaria–Bassiana útszakasz (Die römische Strassenstrecke zwischen Savaria und Bassiana). ArchÉrt 104 (1977) 65–75.
TÓTH ENDRE: Tetrarchia kori Iovia-Herculia helynévadás Pannoniában? (Tetrarchiezeitliche Namensgebung von Iovia-Herculia in Pannonien?). ArchÉrt 109 (1982) 55–72.
TÓTH, ENDRE: Zur Chronologie der militärischen Bautätigkeiten des 4. Jh. in Pannonien. MittArchInst 14 (1985) 121–136, 325–330.
TÓTH, ENDRE: Zur Urbanisierung Pannoniens: Municipium Volgum (Pannonia urbanizálásához: Municipium Volgum). FolArch 37 (1986) 163–181.
TÓTH ENDRE: Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981–1986: eredmények és vitás kérdések (Vorbericht über die Ausgrabung der Festung und des Gräberfeldes von Alsóhetény 1981–1986: Ergebnisse und umstrittene Fragen). ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 22–61.
TÓTH, ENDRE: Provincia Valeria Media. ActaArchHung 41 (1989) 197–226.
TÓTH ISTVÁN: Iuppiter Dolichenus tanulmányok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékének Kiadványai 14. Budapest, 1976.
TÓTH ISTVÁN: A római vallásosság emlékei Sopianaeból. Baranya 3 (1990) 7–19.
TÓTH ISTVÁN: Istenek a Duna partján. Székesfehérvár, 1991.
TÓTH ISTVÁN: Jüdische Gemeinde in dem römischen Pannonien. SpecN 11 (1995) 179–186.
TÜRR ERVIN: Savaria aquaeductusa (Der Aquädukt von Savaria). ArchÉrt 80 (1953) 129–144.
B. VÁGÓ, ESZTER–BÓNA, ISTVÁN: Die Gräberfelder von Intercisa I.: Der spätrömische Südostfriedhof. Budapest, 1977.
VISY ZSOLT: Intercisa. A római kori Dunaújváros. Budapest, 1977.
VISY ZSOLT: A római limes Magyarországon. Budapest, 1989.
VISY, ZSOLT: Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in Niederpannonien während der Kaiserzeit. In: BENDER, H.–WOLFF, H. (Hrsg.): Ländliche Besiedlung in den Rhein- und Donauprovinzen des Römischen Reiches. Passauer Universitätsschriften zur Archäologie. Eselkamp, 1994, 421–449.
VISY, ZSOLT: Some Notes on the defence system of Pannonia in the 2nd and 3rd centuries AD. In: : La Pannonia e l'Impero romano. Annuario dell'Accademia d'Ungeria 1994. Roma, 1995, 85–96.
VISY, ZSOLT: Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine. Pécs, 1997.
VISY, ZSOLT: Neue Forschungsergebnisse an der ripa Pannoniae Inferioris in Ungarn. In: GUDEA, N. (ed.): Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. RFS 17/1997. Zalău, 1999, 139–150.
VISY ZSOLT: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest, 2000.
WELLNER ISTVÁN: Aquincumi katonaváros K–NY-i irányú vízvezetékrendszere. BudRég 23 (1973) 180–192.
WESSETZKY VILMOS: Isis és Osiris Pannoniában. Irisz. Budapest, 1989.
WOSINSKY MÓR: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig I–II. Tolna vármegye története I. Budapest, 1896.
ZSIDI PAULA: Újabb villa az aquincumi municipium territoriumán /Budapest, III. Kaszás dűlő-Csikós utca/ (Neuere Villa am Territorium des Municipiums von Aquincum). BudRég 27 (1991) 143–179.
ZSIDI, PAULA: Aquincum – the capital of Pannonia Inferior: topography of the Civil Town. In: La Pannonia e l'Impero Romano. Annuario dell'Accademia d'Ungheria 1994. Roma, 1995, 213–220.
ZSIDI PAULA: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. ArchÉrt 123–124 (1996–1997) 17–48.

IX. A RÓMAI KORI BARBARIKUM

BÓNA, ISTVÁN: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. ActaArchHung 15 (1963) 239–307.
BÓNA ISTVÁN: Római kor. In: DERCSÉNYI D. (szerk.): Magyarország műemléki topográfiája. 10. köt.: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. 1. Budapest, 1986, 15–91.
DINNYÉS ISTVÁN–KŐVÁRI KLÁRA–KVASSAY JUDIT–MIKLÓS ZSUZSA–TETTAMANTI SAROLTA–TORMA ISTVÁN: Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2.: A szobi és a váci járás. MRT 9. Budapest. 1993.
GARAM, ÉVA–PATAY, PÁL–SOPRONI SÁNDOR: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Budapest, 1983.
GARAM, ÉVA–H. VADAY, ANDREA: Sarmatische Siedlung und Begräbnisstätte in Tiszavalk. CommArchHung 1990, 171–219.
ISTVÁNOVITS ESZTER: A Felső-Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei – 2–3. századi sírok Tiszavasváriból (The earliest Sarmatian finds of the Upper Tisza region – 2nd–3rd century burials in Tiszavasvári). JAMÉ 27–29 (1984–1986 [1990]) 83–133.
ISTVÁNOVITS, ESZTER: Das Gräberfeld aus dem 4–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. ActaArchHung 65 (1993) 91–146.
ISTVÁNOVITS ESZTER: Adatok az Észak-Alföld IV. század végi – V. század elejei lakosságának etnikai meghatározásához (Angaben zur ethnischen Bestimmung der Bevölkerung in der nördlichen Tiefebene am Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts). MFMÉ-StudArch 4 (1998) 309–324.
HAVASSY PÉTER (szerk.): Jazigok, roxolánok, alánok: szarmaták az Alföldön. Gyulai katalógusok 6. Gyula, 1998.
KULCSÁR, VALÉRIA: New data on the Germanic-Sarmatian border contacts in Northern Hungary (Contribuţii la relaţiile germanico-

sarmatice din nordul Ungariei). In: Römer und Barbaren and den Grenzen des Römischen Daciens (Romani şi barbari la frontierele Daciei). ActaMP 21 (1997) 705–716.

KULCSÁR VALÉRIA: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. Múzeumi Füzetek 49. Aszód, 1998.

LOVÁSZ EMESE: Adatok Észak-Magyarország római kori történetéhez. (Neuere Angaben zur römerzeitlichen Geschichte Nordungarns). JAMÉ 30–31 (1987–89) 31–46.

PÁRDUCZ MIHÁLY: A szarmatakor emlékei Magyarországon. I–III (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. I–III). ArchHung 25. Budapest, 1941; ArchHung 28. Budapest, 1944; ArchHung 30. Budapest, 1950.

RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR–ANDERS ALEXANDRA (szerk.): Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997.

TARI EDIT: Korai szarmata sír Újszilváson (Early Sarmatian grave from Újszilvás). In: LŐRINCZY G. (szerk.): A „kőkortól a középkorig (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter)": Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged, 1994, 259–261.

H. VADAY, ANDREA: Sarmatisches Männergrab mit Goldfund aus Dunaharaszti (Szarmata aranyleletes férfisír Dunaharasztiból). FolArch 40 (1989) 129–136.

VADAY ANDREA: Atipikus szarmata telepjelenség Kompolt–Kistéri tanya 15. lelőhelyén (Eine atypische sarmatische Siedlungserscheinung auf dem Fundort Kompolt, Kistéri-Gehöft 15.) Agria 33 (1997) 77–107.

H. VADAY, ANDREA: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok: ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. Antaeus 17–18. Budapest, 1988–89.

VADAY, ANDREA–BARTOSIEWICZ, LÁSZLÓ–BERECZ, KATALIN–CHOYKE, ALICE M.–MEDZIHRADSZKY, ZSÓFIA–PUSZTA, SÁNDOR–SZÉKELY, BALÁZS–VICZE, MAGDOLNA–VIDA, TIVADAR: Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II.P.: Prehistoric, Roman Period Barbarian and Late Avar settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion). Archaeolingua 5. Budapest, 1996.

VADAY ANDREA–BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ–BÁNFFY ESZTER–T. BIRÓ KATALIN–GOGĂLTAN, FLORIN–HORVÁTH FRIDERIKA–NAGY ANDREA: Kompolt-Kistér: újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely: leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán (A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site: rescue excavation at the M3 motorway). Heves megyei régészeti közlemények. Eger, 1999.

VÖRÖS GABRIELLA: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged–Tápé). MFMÉ-StudArch 2 (1996) 111–135.

X. A NÉPVÁNDORLÁSKOR

ALFÖLDI, ANDRÁS: Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I–II. Leipzig–Berlin, 1926.

ALFÖLDI ANDRÁS: Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk – Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung. ArchHung 9. Budapest, 1932.

ARSLAN, E.–BIERBRAUER, VOLKER–HESSEN, OTTO VON (a cura di): I Goti. Milano, 1994.

BARKÓCZI, LÁSZLÓ: A 6th century cemetery from Keszthely-Fenékpuszta. ActaArchHung 20 (1968) 275–311.

BARKÓCZI, LÁSZLÓ–SALAMON, ÁGNES: Tendenzen der strukturellen Änderungen pannonischer Siedlungen im 5. Jahrhundert. Alba Regia 21 (1984) 147–187.

BAKAY, KORNÉL: Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti. ActaArchHung 30 (1978) 149–172.

BÁLINT, CSANÁD: Die Archäologie der Steppe: Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis 10. Jahrhundert. Wien–Köln, 1989.

BÁLINT, CSANÁD: Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). VAH 4. Budapest, 1991.

BÁLINT CSANÁD: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai: régészeti tanulmányok. Magyar őstörténeti könyvtár 8. Szeged, 1995.

BÁRDOS EDIT: IX. századi temető Kaposvár határában. SMK 7 (1985) 5–42.

BENDE LÍVIA: A pitvarosi késő avar kori temető 51. sírja (Adatok a késő avar kori lószerszámok díszítéséhez). MFMÉ-StudArch 4 (1998) 195–230.

BIERBRAUER, VOLKER: Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien): zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien. JRGZM 38/2 (1991 [1995]) 541–626.

BIERBRAUER, VOLKER: Archäologie und Geschichte der Goten vom 1–7. Jahrhundert. FMS 28 (1994) 51–171.

BÓNA, ISTVÁN: Die Langobarden in Ungarn. ActaArchHung 7 (1956) 183–242.

BÓNA, ISTVÁN: „Cundpald fecit": der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien. ActaArchHung 18 (1966) 279–325.

BÓNA ISTVÁN: A bakodpusztai germán királynő. In: SZOMBATHY V. (szerk.): A magyar régészet regénye. Budapest, 1968, 115–125.

BÓNA ISTVÁN: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban (Awarische Siedlungen aus dem 7. Jh. und ein ungarisches Dorf aus der Arpadenzeit /11–13. Jh./ in Dunaújváros). FontArch Hung. Budapest, 1973.

BÓNA ISTVÁN: Langobárdok nyomában. In: SZOMBATHY V. (szerk.): Évezredek hétköznapjai. Budapest, 1973, 320–380.

BÓNA ISTVÁN: A középkor hajnala: a gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében. Budapest, 1974. = BÓNA, ISTVÁN: Der Anbruch des Mittelalters: Gepiden und Langobarden im Karpatenbecken. Budapest, 1976.

BÓNA ISTVÁN: Erdélyi gepidák – Tisza-menti gepidák. MTAK(II) 27 (1978) 123–170. = BÓNA, ISTVÁN: Gepiden in Siebenbürgen – Gepiden an der Theiss. ActaArchHung 31 (1979) 9–50.

BÓNA ISTVÁN: A XIX. sz. nagy avar leletei (Die großen Awarenfunde des 19. Jhs). SzMMÉ 6 (1982–83) 81–144.

BÓNA ISTVÁN: A népvándorlás kor és korai középkor története Magyarországon. In: SZÉKELY GY. (szerk.): Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig 1. Budapest, 1984, 265–373.

BÓNA, ISTVÁN: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. MittArchInst 14 (1985) 149–160.

BÓNA, ISTVÁN: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. In: BOTT, G. (Hrsg.): Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 1987, 116–129.

BÓNA ISTVÁN: Dáciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: KÖPECZI B. (főszerk.): Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest, 1987, 107–234.

BÓNA ISTVÁN: A hunok és nagykirályaik. Budapest, 1993. = BÓNA, ISTVÁN: Das Hunnenreich. Budapest–Stuttgart, 1991.

BÓNA ISTVÁN–CSEH JÁNOS–NAGY MARGIT–TOMKA PÉTER–TÓTH ÁGNES: Hunok–Gepidák–Langobardok. Magyar őstörténeti könyvtár 6. Szeged, 1993.

CSALLÁNY, DEZSŐ: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.) ArchHung 38. Budapest, 1961.

CSEH JÁNOS: Adatok az V–VII. századi gepida emlékanyag egységéhez. SzMMÉ 8 (1990) 29–77.

CSEH JÁNOS: A kora népvándorláskori (gepida) telep. In: Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok megyei múzeumi adattár. Szolnok, 1991, 157–225.

CZEGLÉDY KÁROLY: Nomád népek vándorlása napkelettől napnyugatig. Budapest, 1983. = CZEGLÉDY, KÁROLY: From East to West: the age of nomadic migrations in Europa. Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983) 25–126.

DAIM, FALKO: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Wien, 1987.

DAIM, FALKO: Das awarische Greif und die byzantinische Antike. In: FRIESINGER, H.–DAIM, F. (Hrsg.): Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern II. Wien, 1990, 273–303.

DAIM, FALKO (Hrsg.): Awarenforschungen 1–2. ArchA Monographien 2. Wien, 1992.

DAIM, FALKO (Konzept): Reitervölker aus dem Osten, Hunnen + Awaren: Begleitbuch und Katalog. Eisenstadt, 1996.

DEÉR, JÓZSEF: Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. In: BEUMANN, H. (Hrsg.). Karl der Große: Lebenswerk und Nachleben 1: Persönlichkeit und Geschichte. Düsseldorf, 1965, 719–791.

DAX MARGIT: Keleti germán női sírok Kapolcson. VMMK 1980, 97–106.

DOSTÁL, BOŘIVOJ: Das Vordringen der großmährischen materiellen

Kultur in die Nachbarländer. In: HOŠEK, R. (VED.RED.): Magna Moravia: sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965, 361–416.
FEHÉR GÉZA: Zalavári ásatások (1951–52). ArchÉrt 80 (1953) 31–52.
FETTICH NÁNDOR: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. ArchHung 31. Budapest, 1951.
FIEDLER, UWE: Zur Datierung der Siedlungen der Awaren und der Ungarn nach der Landnahme: ein Beitrag zur Zuordnung der Siedlung von Eperjes. ZfA 28 (1994) 307–352.
FRIESINGER, HERWIG: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich 1. MPK 15–16. Wien 1971–1974; II. MPK 17–18. Wien, 1975–1977.
GARAM ÉVA: A késő avar kori korongolt sárga kerámia (Die spätawarenzeitliche gelbe Keramik). ArchÉrt 96 (1969) 207–241.
GARAM, ÉVA: Das awarische Fundstoff im Karpatenbecken und seine zeitliche Gliederung. In: HÄNSEL, B. (Hrsg.): Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert. Südosteuropa Jahrbuch 17 (1987) 191–202.
GARAM, ÉVA: Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Ser. Arch. 1. Budapest, 1993.
GARAM, ÉVA: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Budapest, 1995.
GARAM, ÉVA: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. MAA 5. Budapest, 2001.
GARAM ÉVA (szerk.): Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs. Kiállítási katalógus. Budapest, 2002.
HAMPEL, JOSEPH: Alterthürmer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig, 1905.
HARMATTA JÁNOS: A hunok eredete. AT 43 (1999) 227–238.
HAVASSY PÉTER (szerk.): A gepidák: kora középkori germán királyság az Alföldön (Die Gepiden: ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf der Grossen Ungarischen Tiefebene). Gyulai katalógusok 7. Gyula, 1999, 77–89.
HONTI SZILVIA: Balatonszemes–Szemesi-berek. SMK 14 (2000).
HORVÁTH TIBOR: Az üllői és kiskőrösi avar temető. ArchHung 19. Budapest, 1935.
HRUBÝ, VILÉM: Staré Město, velkomoravské pohřebište „Na valách". MonArch 3. Praha, 1955.
ISTVÁNOVITS, ESZTER: Das Gräberfeld aus dem 4–5. Jahrhundert von Tiszadob-Sziget. ActaArchHung 45 (1993) 91–146.
ISTVÁNOVITS ESZTER: Adatok az Észak-Alföld 4. század végi – 5. század eleji lakosságának etnikai meghatározásához (Angaben zur ethnischen Bestimmung der Bevölkerung in der nördlichen Tiefebene am Ende des 4. und Anfang des 5. Jahrhunderts). MFMÉ-StudArch 4 (1998) 309–324.
KISS, ATTILA: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. ActaArchHung 35 (1983) 95–131.
KISS, ATTILA: Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5–6. Jahrhundert. ActaAntHung 36 (1995) 275–342.
KISS, ATTILA: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts und der ostgotische Fundstoff in Pannonien. ZalaiMúz 6 (1996) 53–86.
KISS, ATTILA: Die Osthrogoten in Pannonien (456–473) aus archäologischer Sicht. ZalaiMúz 6 (1996) 87–90.
KISS, ATTILA: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Innsbruck, 1996.
KISS ATTILA: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B I–II. MAA 6. Budapest, 2001.
KISS GÁBOR: A késő avar kori állatfejes övforgók és akasztóveretek. MFMÉ-StudArch 4 (1998) 461–495.
KOVRIG, ILONA: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. ArchHung 40. Budapest, 1963.
KOVRIG, ILONA: Das Diadem von Csorna. FolArch 36 (1985) 107–145.
LÁSZLÓ, GYULA: Études archéologiques sur l'histoire de la societé des Avars. ArchHung 34. Budapest, 1955.
LÁSZLÓ GYULA: A népvándorláskor művészete (Die Kunst der Völkerwanderungszeit in Ungarn). Budapest, 1971.
LÁSZLÓ GYULA–RÁCZ ISTVÁN: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest, 1977.
LOVÁSZ EMESE: Újabb adatok Borsod-Abaúj-Zemplén megye 5–6. századi történetéhez (Az egerlövői temető) (Beiträge zur Geschichte des Komitates Borsod-Abaúj-Zemplén im 5–6. Jahrhundert). MFMÉ 1984–85/2 (1991) 55–72.
LŐRINCZY, GÁBOR: Vorläufiger Bericht über die Freilegung des Gräberfeldes aus dem 6–7. Jahrhundert in Szegvár-Oromdűlő. CommArch Hung 1992, 81–124.
KRISTÓ GYULA (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon /9–14. század/. Budapest, 1994.
MEIER-ARENDT, WALTER–BOTT, GERHARD-KÜRTI, BÉLA (Hrsg.): Awaren in Europa: Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6–7. Jh.: eine Ausstellung … Frankfurt am Main, 1985.
MENIS, GAIN CARLO (ed.): I Longobardi: mostra, Cividale de Friuli, 1990. Milano, 1990.
MÉSZÁROS GYULA: A regölyi korai népvándorláskori fejedelmi sír (Das Fürstengrab von Regöly aus der Frühvölkerwanderungszeit). ArchÉrt 97 (1970) 66–92.
MÓCSY, ANDRÁS (Hrsg.): Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod. Budapest. 1981.
MÓCSY ANDRÁS–FITZ JENŐ (szerk.): Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest, 1990.
MÜLLER RÓBERT: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállásszigetről. In: KOVÁCS L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994, 91–98. = MÜLLER, RÓBERT: Ein Karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalaszabar (Ungarn, Komitat Zala). Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis E 40 (1995) 91–100.
NAGY MARGIT: Szentes és környéke az 1–6. században: történeti vázlat és régészeti lelőhelykataszter (Szentes und seine Umgebung vom 1. bis 6. Jahrhundert: eine geschichtliche Skizze und ein archäologischer Fundortkataster). MFMÉ-StudArch 3 (1997) 39–95.
NAGY, MARGIT–B. TÓTH, ÁGNES: Gepiden: archäologisches. RGA 11. Berlin–New York, 1998, 120–121.
ÓDOR JÁNOS GÁBOR: A Mözs-Icsei-dűlői 5. századi temető és telep: az 1995–98-as ásatás eredményei. (Előkészületben.)
PÁRDUCZ, MIHÁLY: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. ActaArchHung 11 (1959) 309–398.
PÁRDUCZ, MIHÁLY: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. StudArch 1. Budapest, 1963.
PÁSZTOR, ADRIEN–VIDA, TIVADAR: Eine frühbyzantinische Bronzekanne aus dem awarenzeitlichen Gräberfeld von Budakalász. In: BÁLINT, CS. (Hrsg.): Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6–7. Jahrhundert. VAH 10. Budapest, 2001, 303–311.
POHL, WALTER: Gepiden: historisches. RGA 11. Berlin–New York, 1998, 131–140.
PÓSTA BÉLA: Régészeti tanulmányok az Oroszföldön – Archäologische Studien auf Russischem Boden. Budapest–Leipzig, 1905.
POULÍK, JOSEF: Mikulčice, sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha, 1975.
PROFANTOVÁ, NAĎA: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: DAIM, F. (Hrsg.): Awarenforschungen 2. ArchA Monographien 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien, 1992, 605–778.
RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR–ANDERS ALEXANDRA (szerk.): Utak a múltba: az M3 autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997.
SALAMON, ÁGNES–BARKÓCZI, LÁSZLÓ: Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und dem Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11 (1970) 35–76.
SALAMON, ÁGNES–LENGYEL, IMRE: Kinship interrelations in a fifth-century 'Pannonian' cemetery: an archaeological and paleobiological sketch of the population fragment buried in the Mözs cemetery, Hungary. WA 12 (1980) 93–104.
SÁGI, KÁROLY: Das langobardische Graberfeld von Vörs. ActaArchHung 16 (1964) 359–408.
SÁGI KÁROLY: Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely-kultúra" etnikumának szempontjából (Keszthelyer

Friedhof aus dem 6. Jahrhundert und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthely-Kultur"). TapolcaVMK 2 (1991) 113–141.
SÁGI KÁROLY: Az ötvöspusztai V. századi sír (Das Grab von Ötvöspuszta aus dem 5. Jahrhundert). VMMK 17 (1984) 81–91.
SCHULZE-DÖRRLAMM, MECHTHILD: Bestattungen in den Kirchen Großmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts. JRGZM 40 (1993) 557–620.
CS. SÓS, ÁGNES: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta. ActaArchHung 13 (1961) 247–305.
CS. SÓS, ÁGNES: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. ArchHung 41. Budapest, 1963.
CS. SÓS, ÁGNES: Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961–63. ActaArchHung 21 (1969) 51–103.
CS. SÓS, ÁGNES: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. MBV 22. München, 1973.
CS. SÓS, ÁGNES: Zalavár-Kövecses: Ausgrabungen 1976–1978. Budapest, 1984.
CS. SÓS ÁGNES: Zalavár az újabb ásatások tükrében. In: KOVÁCS L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994, 85–90.
STADLER, PETER: Seriation awarischer Gürtelgarnituren aus Nové Zámky und Želovce. In: DAIM, F.–FRIESINGER, H. (Hrsg.): Die Bayern und ihre Nachbarn II. Wien, 1985, 127–132.
SZALONTAI CSABA: „Hohenbergtől Záhonyig". Egy késő avar kori övveret-típus vizsgálata. Savaria 22/3 (1992–1995 [1996]) 145–162.
SZABÓ, JÁNOS GYŐZŐ: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. CommArchHung 1987, 83–98.
SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Magyar őstörténeti könyvtár 12. Budapest, 1998.
SZŐKE, BÉLA MIKLÓS: Über die späthellenistischen Wirkungen in der spätawarenzeitlichen Kunst des Karpatenbeckens: eine kritische Untersuchung. DissArch II:3. Budapest, 1974, 60–141.
SZŐKE, BÉLA MIKLÓS (ed.): Die Karolingerzeit im unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar-Dezsősziget. Antaeus 21. Budapest, 1992.
SZŐKE, BÉLA MIKLÓS: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. CommArchHung 1992, 125–158.
SZŐKE BÉLA MIKLÓS: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: LŐRINCZY G. (szerk.): Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993, 33–43.
SZŐKE, BÉLA MIKLÓS: Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilimán-Felsőmajor. In: SZŐKE B. M. (Hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Antaeus 23. Budapest, 1996, 29–59.
SZŐKE, BÉLA MIKLÓS: Das birituelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk-Határi tábla. In: SZŐKE B. M. (Hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Antaeus 23. Budapest, 1996, 61–146.
SZŐKE BÉLA MIKLÓS: Plaga orientalis: a Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban. In: VESZPRÉMY L. (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest, 1996, 11–44.
SZŐKE BÉLA MIKLÓS: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. ArsHung 26/2 (1998) 257–319.
TEJRAL, JAROSLAV: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. ArchA 72 (1988) 223–304.
TOMKA PÉTER: A Sopron-présháztelepi IX. századi temető. Arrabona 11 (1969) 59–91.
TOMKA, PÉTER: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. ActaArchHung 38 (1986) 423–488.
TOMKA, PÉTER: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. ActaArchHung 32 (1980) 5–30.
TOMKA PÉTER: A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata: a hun halotti áldozat. Arrabona 22–23 (1986) 35–56.
TOMKA, PÉTER: Einige Probleme der Hunnenforschung in Pannonien. ZalaiMúz 6 (1996) 47–52.
B. TÓTH ÁGNES: „Gothiscandza"-tól a Tisza-vidékig: a gepidák eredete, vándorlása, korai régészeti emlékanyaga. In: HAVASSY P. (szerk.): A gepidák: kora középkori germán királyság az Alföldön (Die Gepiden: ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf der grossen ungarischen Tiefebene). Gyulai katalógusok 7. Gyula, 1999, 11–27.
TÓTH, ENDRE: Vigilius Episcopus Scaravaciensis. ActaArchHung 26 (1974) 269–275.
TÓTH, ENDRE: Bemerkungen zur Kontinuität der römischen Provinzialbevölkerung in Transdanubien (Nordpannonien). In: HÄNSEL, B. (Hrsg.): Die Völker Europas im 6. bis 8. Jahrhundert. Berlin, 1987, 251–264.
TÓTH, ENDRE: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: BOSHOF, E.–WOLF, H. (Hrsg.): Das Christentum im bairischen Raum von den Anfangen bis ins 11. Jahrhundert. Köln–Weimar–Wien, 1994, 241–272.
H. TÓTH, ELVIRA–HORVÁTH, ATTILA: Kunbábony: das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét, 1992.
TÖRÖK GYULA: Sopronkőhida IX. századi temetője. FontArchHung. Budapest, 1973.
H. VADAY, ANDEA: Late Sarmatian graves and their connections in the Graet Hungarian Plain. SlA 42/1 (1994) 105–124.
VIDA, TIVADAR: Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapsel zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. BRGK 76 (1995) 221–292.
VIDA, TIVADAR: Die awarenzeitliche Keramik I. VAH 8. Budapest, 1999.
VÖRÖS GABRIELLA: Hunkori szarmata temető Sándorfalva–Eperjesen (Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit in Sándorfalva–Eperjes). MFMÉ 1982–83/1, 129–172.
WERNER, JOACHIM: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956.
WOLFRAM, HERWIG: Conversio Bagoariorum et Carantanorum: das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien–Köln–Graz, 1979.

XI. A HONFOGLALÁSKOR

BAKAY KORNÉL: Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung). StComit 6. Szentendre 1978.
BÁLINT, CSANÁD: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11. Budapest, 1991.
BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várairól. Debrecen, 1996.
BUDINSKÝ-KRIČKA, VOJTECH–FETTICH NÁNDOR: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Bratislava, 1973.
CZEGLÉDY KÁROLY: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). MNy 70 (1974) 11–17.
CS. SEBESTYÉN KÁROLY: „A sagittis Hungarorum": a magyarok íjja és nyila (Bogen und Pfeil der alten Ungarn). Dolg 8 (1932) 107–255.
CSALLÁNY, DEZSŐ: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. ActaArchHung 10 (1959) 281–325.
DIENES, ISTVÁN: Un cimetiére de Hongrois Conquérants á Bashalom. ActaArchHung 7 (1956) 245–273.
DIENES ISTVÁN: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori magyar temető. ArchÉrt 84 (1957) 24–37.
DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok (Die landnehmenden Ungarn) In: ÉRI I. (szerk.): A kisvárdai vár története. Kisvárda, 1961, 95–196.
DIENES ISTVÁN: Honfoglalás kori tarsolyainkról (Les aumàniéres hongroises de l'époque de la conquéte). FolArch 16 (1964) 79–112.
DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok (Die landnehmenden Ungarn) In: NAGY GY. (szerk.): Orosháza története és néprajza. Orosháza (1965) 136–174.
DIENES ISTVÁN: A honfoglalás kora. Budapest, 1970.
DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok. (Die landnehmenden Ungarn.) Budapest, 1972, Hereditas.
DIENES ISTVÁN: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmei. In: SZOMBATHY V. (szerk.): Régészeti barangolások Magyarországon. Budapest, 1978, 170–233.
DIENES ISTVÁN: A sámánok társadalmi szerepe a nomád államokban. In: SZOMBATHY V. (szerk.): Az őshazától a Kárpátokig. Budapest, 1985, 375–387.
DIÓSZEGI VILMOS: A pogány magyarok hitvilága. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4. Budapest, 1967.
DIÓSZEGI VILMOS: A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. A világfa. In: ORTUTAY GY. (főszerk.): Népi kultúra – népi társadalom, 2–3. Budapest, 1969, 295–326.

ECSEDY ISTVÁN–KOVÁCS LÁSZLÓ–MARÁZ BORBÁLA–TORMA ISTVÁN: Békés megye régészeti topográfiája. IV/I. A szeghalmi járás. MRT 6. Budapest, 1982.
FEHÉR GÉZA–ÉRY KINGA–KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan 2. Budapest, 1962.
FETTICH NÁNDOR: A honfoglaló magyarság művészete. Budapest, 1935.
FETTICH NÁNDOR: A honfoglaló magyarság fémművessége – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. ArchHung 21. Budapest, 1937.
FODOR ISTVÁN: Verecke híres útján: a magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest, 1975.
FODOR ISTVÁN: A magyarság születése. Budapest, 1992.
FODOR ISTVÁN: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: KOVÁCS L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994, 47–65.
FODOR ISTVÁN–RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA–M. NEPPER IBOLYA (szerk.): A honfoglaló magyarság. (Katalógus.) Budapest, 1996.
FODOR ISTVÁN: A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában. In: FÜLÖP É. M.–KISNÉ CSEH J. (szerk.): Magyarok térben és időben. Tudományos füzetek 11. Tata, 1999, 141–161.
GÖMÖRI JÁNOS: A 9–10. századi vaskohászat. In: KOVÁCS L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994, 259–271.
GYÖRFFY GYÖRGY: A magyar állam félnomád előzményei. In: TŐKEI F. (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok. Kőrösi Csoma kiskönyvtár 18. Budapest, 1983, 365–390.
GYÖRFFY GYÖRGY: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: kortársak és krónikások híradásai. Budapest, 1986.
HAMPEL JÓZSEF: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: PAULER GY.–SZILÁGYI S. (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900, 509–826.
HAMPEL JÓZSEF: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.
HAMPEL, JOSEPH: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig, 1905.
HOPPÁL MIHÁLY: A magyar samanizmus és a honfoglalók hitvilága. In: PÓCS É.–VOIGT V. (szerk.): Ősök, táltosok, szentek: Tanulmányok a honfoglaláskor és az Árpád-kor folklórjából. Budapest, 1996, 67–76.
JÓSA ANDRÁS: A bezdédi honfoglalás kori temető. ArchÉrt 16 (1896) 385–412.
JÓSA ANDRÁS: Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. ArchÉrt 34 (1914) 169–184, 303–340.
KISS ATTILA: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. Budapest, 1983.
KMOSKÓ MIHÁLY: Mohamedán írók a steppei népekről. I/2. Magyar őstörténeti könyvtár 13. Budapest, 2000.
KOVÁCS, LÁSZLÓ: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. FontArchHung Budapest, 1989.
KOVÁCS LÁSZLÓ: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. VAH 6. Budapest, 1994.
KOVALOVSZKI JÚLIA: Árpád-kori faluásatásunk újabb eredményei. In: FODOR I.–SELMECZI L. (szerk.): Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest, 1985, 41–49.
KRISTÓ GYULA: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
KÜRTI BÉLA: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló) (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő. Vorbericht). MFMÉ 1978–79 (1980) 323–345.
KÜRTI BÉLA: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10–11. Jh.) In: LŐRINCZY G. (szerk.): „A kőkortól a középkorig": tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged, 1994, 369–386.
LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.
LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár, 1943.
LÁSZLÓ GYULA: A népvándorláskor művészete Magyarországon. Budapest, 1970.
LÁSZLÓ GYULA: Régészeti tanulmányok. Budapest, 1977.
LÁSZLÓ GYULA: Különvélemény ősvallásunkról. Új Írás 16 (1976) 59–68. (= Őstörténetünkről. Budapest, 1990, 158–171.)
LASZLOVSZKY JÓZSEF: Karámok Árpád-kori falvainkban. ArchÉrt 109 (1982) 281–285.
MESTERHÁZY KÁROLY: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980.
MESTERHÁZY KÁROLY: Településásatások Veresegyház-Ivacson. Comm ArchHung1983, 133–162.
NÉMETH PÉTER: Az I. István-kori ispánsági központok kutatásának eredményei és feladatai. In: FODOR I.–SELMECZI L. (szerk.): Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest, 1985, 105–115.
NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. Műemlékvédelem 28 (1984) 164–179.
NOVÁKI GYULA: A magyarországi földvárkutatás története. RégFüz II:12. Budapest, 1963.
PALÁDI KOVÁCS A. (szerk.): Honfoglalás és néprajz. Budapest, 1997, 205–225.
PLETNYEVA, SZVETLANA ALEKSZANDROVNA: Ot kocsevij k gorodam. Moszkva, 1967.
POTAPOV, L. P.: K voproszu o drevnyetyurkszkoj osznove i datyirovke altajszkovo samansztva. – Drevnyetyurkszkie cserti pocsitanyija Nyeba u szajano-altajszkih narodov. (Red.: A. P. Okladnyikov et al.) Novoszibirszk, 1978, 3–36, 50–64.
RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A karosi honfoglalás kori temetők: régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. – Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit: archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert. Miskolc, 1996.
RÓNA-TAS ANDRÁS: Magyarság és kereszténység a honfoglalás előtt. Vigilia 64 (1999) 827–838.
SZŐKE BÉLA: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1. Budapest, 1962.
TAKÁCS MIKLÓS: Falusi lakóházak és egyéb építmények a Kisalföldön a 10–16. században. (Kutatási eredmények és további feladatok). In: PERGER GY.–CSERI M. (szerk.): A Kisalföld népi építészete. Győr–Szentendre, 1993, 7–57.
TAKÁCS MIKLÓS: Honfoglalás kori edényművesség. In: KOVÁCS L.–PALÁDI KOVÁCS A. (szerk.): Honfoglalás és néprajz. Budapest, 1997, 205–225.
TETTAMANTI SAROLTA: Temetkezési szokások a 10–11. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken). StComit 3 (1975) 79–122.
TOČIK, ANTON: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ASC 3. Bratislava 1968.
TOČIK, ANTON: Flachengräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. SlA 19 (1971) 135–276.
VOIGT VILMOS: A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma. NyK 67 (1965) 379–390.
VOIGT VILMOS: A szibériai sámánizmus. NyK 77 (1975) 207–214.
WOLF MÁRIA: A földvárkutatás jelenlegi helyzete, a borsodi földvár. HOMÉ 37 (1999) 315–328.

XII. A KÖZÉPKOR ÉS A KORAÚJKOR

ALTMANN JÚLIA–BICZÓ PIROSKA–BUZÁS GERGELY–HORVÁTH ISTVÁN–KOVÁCS ANNAMÁRIA–SIKLÓSI GYULA–VÉGH ANDRÁS: Medium Regni. Budapest, 1996.
ALTMANN, JÚLIA–BERTALAN, HERTA: Óbuda vom 11. bis 13. Jahrhundert, Óbuda im Spätmittelalter. In: BIEGEL, G. (Hrsg.): Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991, 113–131, 185–199.
BALOGH JOLÁN: Az Anjou-kor kérdéseiről. MűÉ 30/2 (1981) 144–148.
BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDOLNA: Iparművesség. In: FEKETE L.: Budapest a törökkorban. Budapest története I: 3. Budapest, 1944, 354–381.
BOZÓKI LAJOS: Adalékok a visegrádi Alsóvár építés- és helyreállítás-történetéhez. Műemlékvédelem 1995/2, 81–97.
BOZÓKI LAJOS: Lakótornyok és késő-középkori toronypaloták: a visegrádi Salamon-torony és a Fellegvár 14. századi szerepének kérdéséhez. Műemlékvédelmi Szemle 1996/1, 5–24.
BUZÁS GERGELY: Visegrád, királyi palota. 1.: A kápolna és az északkeleti palota. Lapidarium Hungaricum 2. Budapest, 1990.

BUZÁS GERGELY (szerk.): A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Visegrád régészeti monográfiái 1. Visegrád, 1994.

BUZÁS GERGELY–LŐVEI PÁL: A visegrádi királyi palota Mátyás-címeres kályhája. In: LŐVEI P. (szerk.): Horler Miklós hetvenedik születésnapjára: tanulmányok. Művészettörténet – műemlékvédelem 4. Budapest, 1993, 191–217.

BUZÁS GERGELY–SZŐKE MÁTYÁS: A visegrádi vár és királyi palota a 14–15. században. In: CABELLO, J. (szerk.): Várak a későközépkorban. Castrum Bene 2. Budapest, 1992, 132–156.

K. CSILLÉRY KLÁRA: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Budapest, 1984.

DÁVID FERENC: A soproni ó-zsinagóga. A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 8. Budapest, 1978.

DERCSÉNYI DEZSŐ: A székesfehérvári királyi bazilika. Budapest, 1943.

ÉRI ISTVÁN–BÁLINT ALAJOS: Muhi elpusztult középkori falu tárgyi emlékei. RégFüz II.6. Budapest, 1959.

FEHÉR GÉZA: Török kori iparművészeti alkotások. Budapest, 1975.

FEHÉR GÉZA–PARÁDI NÁNDOR: Esztergom-szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások (Fouilles pratiquées prés Esztergom á Szenttamáshegy). Esztergomi Múzeumok Évkönyve 1. Esztergom Évlapjai 1960, 35–43/44.

FEKETE LAJOS: Budapest a törökkorban. Budapest története 3. Budapest, 1944.

FELD ISTVÁN–KISFALUDI JÚLIA–VÖRÖS ISTVÁN–KOPPÁNY TIBOR–GERELYES IBOLYA–MIKLÓS ZSUZSA: Jelentés az ozorai várkastélyban és környékén 1981–85-ben végzett régészeti kutatásokról. BÁMÉ 14 (1988) 261–337.

FELD ISTVÁN: A 15. század közepének kályhássága és a „Lovagalakos" kályha köre. In: MAROSI E. (szerk.): Magyarország művészete 1300–1470 körül. Budapest, 1985. 276–280.

FOERK ERNŐ: Török emlékek Magyarországon. A Budapesti Magyar Állami Felső Építő Ipariskola 1917. évi szünidei felvételei VI. Budapest, 1918.

FONT MÁRTA–G. SÁNDOR MÁRIA (Hrsg.): Mittelalterliche Häuser und Straßen in Mitteleuropa. Konferenz 10–14. November 1997, Pécs/Ungarn. VAH 11. Budapest–Pécs, 2000.

GAÁL ATTILA: A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető (The 16th–17th century cemetery of Dombóvár-Békató). BÁMÉ 10–11 (1979–1980) 133–223.

GAÁL ATTILA: Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: BODÓ S.–SZABÓ J. (szerk.): Magyar és török végvárak: 1663–1684. StAgr 5. Eger, 1985, 185–197.

GARÁDY SÁNDOR: Agyagművesség. In: FEKETE L.: Budapest a törökkorban. Budapest története 3. Budapest, 1944, 382–401.

GERELYES IBOLYA: Die Balkanverbindungen der türkischen Keramik von der Budaer Burg. ActaArchHung 42 (1990) 269–285.

GERELYES IBOLYA: Oszmán-török rézművesség (XVI–XIX. század). Budapest, 1997.

GERELYES IBOLYA: Török építkezések Gyulán. In: SZATMÁRI I.–GERELYES I. (szerk.): Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. Gyulai Füzetek 8. Gyula, 1996, 101–124.

GEREVICH, LÁSZLÓ (ed.): Towns in Medieval Hungary. Budapest, 1990.

GERŐ GYŐZŐ: Az oszmán-török építészet Magyarországon: dzsámik, türbék, fürdők. MűF 12. Budapest, 1980.

GERŐ GYŐZŐ: Türkische Keramik in Ungarn. Einheimische und importierte Waren. In: FEHÉR, G. (ed.): Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest, 1975. Budapest, 1978, 347–361.

GERŐ GYŐZŐ: Török építészeti emlékek Magyarországon. Budapest, 1976.

GÖMÖRI JÁNOS: A soproni középkori zsinagóga régészeti kutatása. SSz 33 (1979) 222–243.

H. GYÜRKY, KATALIN: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. FontArchHung Budapest, 1981.

HARIS ANDREA (szerk.): Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Művészettörténet – műemlékvédelem 7. Budapest, 1994.

HATHÁZI GÁBOR–KOVÁCS GYÖNGYI: A váli gótikus templomtorony: adatok Vál 14–17. századi történetéhez. IKMK, B. ser 45. Székesfehérvár, 1996.

HATHÁZI GÁBOR: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: HAVASSY P. (szerk.): Zúduló sasok: új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön. Gyula, 1996.

HATHÁZI GÁBOR: Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: Ö. KOVÁCS J. - SZAKÁL A. (szerk.): Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a törökkor végéig. Kiskunhalas története I. Kiskunhalas, 2000, 169–302.

HENSZLMANN IMRE–REISSENBERGER LAJOS: A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom. Budapest, 1883.

HENSZLMANN IMRE: A székesfehérvári ásatások eredménye. Pest, 1864.

HOLL IMRE: Feuerwaffen und Stadtmauern. Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. ActaArchHung 33 (1981) 201–243.

HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon I.: BudRég 18 (1958) 211–278. II.: BudRég 22 (1971) 161–192.

HOLL, IMRE: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter: archäologisch-stadtgeschichtliche Studie. ActaArchHung 31 (1979) 105–145.

HOLL IMRE: Négysaroktornyos szabályos várak a középkorban (Regelmässige Kastellburgen mit vier Ecktürmen in Mittelalter). ArchÉrt 111/2 (1984) 194–217.

HOLL, IMRE–PARÁDI, NÁNDOR: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. FontArchHung. Budapest, 1982.

HORVÁTH FERENC: Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ 1974–75/1 (1975) 343–374.

HORVÁTH FERENC: A csengelei kunok ura és népe. Budapest, 2001.

HORVÁTH ISTVÁN: Vitéz János palotájának régészeti feltárása. In: Vitéz János Emlékkönyv = Esztergom Évlapjai 1990, 78–97.

HORVÁTH ISTVÁN–H. KELEMEN MÁRTA–TORMA ISTVÁN: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. MRT 5. Budapest, 1979, 78–231.

HORVÁTH ISTVÁN–VUKOV KONSTANTIN: Vitéz János esztergomi palotája. Komárom Megyei Múzeumi Szervezet Tudományos Füzetek 2–3. Tata, 1986.

HORVÁTH LÁSZLÓ (szerk.): Várak a 13. században: a magyar várépítés fénykora. Nemzetközi kongresszus, Mátrafüred 1989. Castrum Bene 1/1989. Gyöngyös, 1990.

ILON GÁBOR–SABJÁN TIBOR: 15. századi cserépkályhák Külsővatról. Ház és Ember 5 (1989) 57–110.

KOCSIS EDIT–SABJÁN TIBOR: A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempe leletei. Visegrád régészeti monográfiái 3. Visegrád 1998.

KOVÁCS GYÖNGYI–RÓZSÁS MIHÁLY: A barcsi török palánkvár. SMK 12 (1996) 163–181/182.

KOVÁCS GYÖNGYI: Török kerámia Szolnokon (Turkish Pottery from Szolnok). Szolnok megyei múzeumi adattár 30–31. Szolnok, 1984.

KRALOVÁNSZKY ALÁN–SZAKÁL ERNŐ–LŐVEI PÁL: I. Lajos székesfehérvári síremléke. In: MAROSI E.–TÓTH M.–VARGA L. (szerk.): Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus. Székesfehérvár, 1982, 165–203.

KRALOVÁNSZKY ALÁN: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: GLATZ F.–KARDOS J. (szerk.): Szent István és kora. Budapest, 1988, 166–172.

KUBINYI ANDRÁS: Középkori városkutatásunk újabb eredményei. In: FODOR I.–SELMECZI L. (szerk): Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Budapest, 1985, 211–230.

KUBINYI, ANDRÁS–LASZLOVSZKY, JÓZSEF (Hrsg.): Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn. Medieum Aevum Quotidianum. Krems, 1991.

KUBINYI ANDRÁS: A magyarországi zsidóság története a középkorban. SSz 49 (1995) 2–28.

KUBINYI ANDRÁS: Orvoslás, gyógyszerészek, fürdők és ispotályok a késő középkori Magyarországon. In: KUBINYI A.: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1997.

KUBINYI, ANDRÁS: Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters. In: KIRCHGÄSSNER, B.–REUZTER, F. (Hrsg.): Städten des Mittelalters: städtische Randgruppen und Minderheiten. Sigmaringen, 1999, 253–267.

LASZLOVSZKY, JÓZSEF (ed.): Medieval Visegrád. DissPann III: 4. Budapest, 1995.

MAROSI, ERNŐ: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Budapest, 1984.

MAROSI ERNŐ: Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája. In: KRALOVÁNSZKY A. (szerk.): Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Székesfehérvár, 1973, 169–184.

MÉRI ISTVÁN: A kanizsai várásatás: vázlat a kanizsai vár és város történetének kutatásához. Kiadásra előkészítette és az előszót írta Kovalovszki Júlia. Budapest, 1988.

MIKLÓS ZSUZSA: A Gödöllői dombvidék várai. Múzeumi Füzetek 21. Aszód, 1982.
MOJZICS DÓRA (szerk.): Régi magyar öltözködés. Budapest, 1988.
MOLLAY KÁROLY: A Kovácsok utcájának topográfiája 1379–1536 (Várkerület 3–37. számú telkek) II. rész. SSz 49 (1995) 130–157.
MOLNÁR JÓZSEF: A török világ emlékei Magyarországon. Budapest, 1976.
NOVÁK LÁSZLÓ–SELMECZI LÁSZLÓ: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei 6. Nagykőrös, 1986..
NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY–MIKLÓS ZSUZSA: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. FontArchHung Budapest, 1979.
NOVÁKI GYULA–SÁNDORFI GYÖRGY: A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig). Budapest–Miskolc, 1992.
NOVÁKI GYULA: Középkori várak új felmérése a Mátrában. Mátrai tanulmányok. Gyöngyös, 1997, 7–20.
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In: R. VÁRKONYI Á.–KÓSA L. (szerk.): Európa híres kertje: történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 1993.
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1994.
PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: Besenyők, kunok, jászok. Hereditas. Budapest, 1989.
PETÉNYI, SÁNDOR: Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary. Medium Aevum Quotidianum, Sonderband 3. Krems, 1994.
RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR–ANDERS ALEXANDRA (szerk.): Utak a múltba: az M3 autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past: rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997.
ROMHÁNYI BEATRIX: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 1999.
SABJÁN TIBOR: Középkori elemek népi cserépkályháinkon. In: CSER M. (szerk.): Dél-Dunántúl népi építészete. Szentendre–Pécs, 1991.
SABJÁN TIBOR: Népi cserépkályhák. Budapest, 1991.
SELMECZI LÁSZLÓ: A magyarországi jászok régészeti kutatása. In: HAVASSY P. (szerk.): Zúduló sasok: új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön. Gyula, 1996.
SIKLÓSI GYULA: A székesfehérvári Güzeldzse Rüsztem pasa fürdő. Műemlékvédelem 33 (1989) 154–159.
SIKLÓSI GYULA: A török hódoltság emlékei Székesfehérvárott. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 19 (1989) 27–37.
SIKLÓSI GYULA: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: HORVÁTH L. (szerk.): Várak a 13. században: a magyar várépítés fénykora. Nemzetközi kongresszus, Mátrafüred 1989. Castrum Bene 1/1989. Gyöngyös, 1990, 104–120.
SZABÓ ZOLTÁN: A szentté avatott Imre herceg kultuszhelyének kérdése a székesfehérvári Nagyboldogasszony prépostság templomban. Műemlékvédelmi Szemle 1996/2, 5–52.
SZENDE, KATALIN: Geschichte und Denkmale der jüdischen Gemeinde in Sopron/Ödenburg. In: OPLL, F. (Hrsg.): Jüdisches Eidenstadt – Jüdisches Sopron/Ödenburg. Exkursionen des Österreichischen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung 14. Linz, 1997, 45–78.
SZŐKE MÁTYÁS–BUZÁS GERGELY: A visegrádi Alsóvár a XIII. században. In: HORVÁTH L. (szerk.): Várak a 13. században: a magyar várépítés fénykora: nemzetközi kongresszus, Mátrafüred 1989. Castrum Bene 1/1989. Gyöngyös, 1990, 121–134.
TAKÁCS IMRE (szerk.): Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma 1996.
TAKÁCS IMRE (szerk.): Paradisum plantavit: bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma, 2001.
TAKÁCS MIKLÓS: Die arpadenzeitliche Tonkessel im Karpatenbecken. VAH 1. Budapest, 1986.
TAKÁTS SÁNDOR: A magyar erősségek. In: TAKÁTS S.: Rajzok a török világból II. Budapest, 1915, 1–132.
TAMÁSI JUDIT: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár doboz alakú csempékből rakott kályhája. VMMK 18 (1986 [1987]) 235–259.
UHERKOVICH ÁKOS (szerk): Régészet és várostörténet tudományos konferencia. Dunántúli dolgozatok (C) Történettudományi sorozat 3. Pécs, 1991.
VÁLYI KATALIN: Szer középkori településtörténete a régészeti leletek tükrében. In: NOVÁK L.–SELMECZI L.: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Arany János Múzeum Közleményei 4. (1986) 117–129.
VÁLYI KATALIN: XIV–XV. századi falusi építmények Szer mezőváros területéről. In: NOVÁK L.–SELMECZI L. (szerk.): Építészet az Alföldön. Arany János Múzeum Közleményei 6. Nagykőrös, 1989, 79–87.
VERESS ENDRE: Gróf Marsigli Alajos Ferdináné olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–86-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég 9 (1906) 103–170.
WOLF MÁRIA: Miskolc társadalma a 13–15. században a régészeti leletek tükrében. HOMK 27 (1991) 99–104.

XIII. RÉGÉSZETI INTÉZMÉNYEK

African Cultural Heritage and the World Heritage Convention. UNESCO 1998.
Az Archaeologiai Bizottság. AkadÉrt 1/8 (1890) 473–490.
BANNER JÁNOS: Buday Árpád (1879–1937). Dolg 13 (1937) 1–24.
BANNER JÁNOS: Pósta Béla születésének százados ünnepe, 1862–1962. Budapest, 1962.
BANNER JÁNOS–LÁSZLÓ GYULA–MÉRI ISTVÁN–RADNÓTI ALADÁR (szerk.): Régészeti kézikönyv: gyakorlati régészet I. Budapest, 1954.
BARDOLY ISVÁN–HARIS ANDREA (SZERK): A magyar műemlékvédelem korszakai: tanulmányok. Budapest, 1996.
BENCZE ZOLTÁN–GYULAI FERENC–SABJÁN TIBOR–TAKÁCS MIKLÓS: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Monumenta Historica Budapestinensia 10. Budapest, 1999.
BODÓ SÁNDOR: A múzeumok világa az ezredfordulón. In: BAÁN L. (szerk): Magyarország kulturája az ezredfordulón. Budapest, 1997.
SZ. BURGER ALICE: Új építkezések és a régészeti feladatok. MK 1962/2, 50–52.
Compendium of basic texts of the Council of Europe in the field of cultural heritage. Strasbourg, 1998.
Cultural rights and wrongs, IAL (Institute of Art and Law). UNESCO 1998.
CSORBA CSABA: Pósta Béla kolozsvári régészeti iskolája és a „Dolgozatok" (L'école archéologique de Béla Posta et les „Dolgozatok" /Études/). DMÉ 1969–1970 (1972) 117–146.
DROSTE, BERND VON–RÖSSLER, MECHTILD–TITCHEN, SARAH (eds.): Linking Nature and Culture. Netherlands Ministry for Education, Culture and Science. Zoetermeer, 1998.
ENTZ GÉZA: Muzeológia – műemlékvédelem – restaurálás. Budapest, 1975.
ERDŐSI PÉTER: A kulturális örökség meghatározásának kísérletei Magyarországon. Regio 11/4 (2000) 26–43.
GEDAI ISTVÁN: A Magyar Nemzeti Múzeumról: múlt és jövő. Magyar Múzeumok 1996/3, 3–5.
HAJNÓCZI GYULA–MEZŐS TAMÁS–NAGY MIHÁLY–VISY ZSOLT (szerk.): Pannonia Hungarica Antiqua. Itinerarium Hungaricum 1. Budapest, 1995.
ILON GÁBOR–UGHY ISTVÁN: Bevezetés a Kárpát-medence régészetébe. Pápa, 1995.
ILON GÁBOR–UGHY ISTVÁN: Bevezetés a Kárpát-medence történetébe. Szombathely, 1996
JANKOVICH B. DÉNES: Helyzetjelentés a magyar régészet- és művészettörténettudomány helyzetéről. A magyar régészet helyzete. (1995). Henszlmann-Lapok 5 (1996) 1–13.
JANKOVICH B. DÉNES: Raczky P., Kovács T., Anders A. (szerk.): Utak a múltba: az M3-as autópálya régészeti leletmentései. BUKSZ 9/4 (1997. tél) 473–477.
JEREM, ERZSÉBET–POROSZLAI, ILDIKÓ (eds): Archaeology of the Bronze and Iron Age: experimental archaeology, environmental archaeology, archaeological parks: proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3–7 October 1996. Archaeolingua 9. Budapest, 1999.
JUHÁSZ JÁNOS: A magyar múzeumi intézmények működési adatai 1999. Budapest, 2000.
KERTÉSZ ROBERT–POLGÁR ZOLTÁN: Rideg régésztartás: mozaikok Dr. Trogmayer Ottó életéből. Jászkunság 44 (1998) 16–35.
KOBYLIŃSKI, ZBIGNIEW (ed.): Quo vadis archaeologia? Whither European archaeology in the 21st century? Warsaw, 2001.
KOREK JÓZSEF: Gyűjtemények, múzeumok, muzeológia. Budapest, 1976.

KOREK JÓZSEF: A muzeológia alapjai. Budapest, 1988.
KOREK JÓZSEF: Banner János és a „szegedi régészeti iskola". In: FODOR I. (szerk.): Emlékkönyv Banner János születésének 100. évfordulójára. Szeged, 1990, 9–28.
KOVÁCS TIBOR: Régészeti örökség és a Magyar Nemzeti Múzeum. Magyar Múzeumok 1995/2, 23–26.
KOVÁCS TIBOR: Régészetünk néhány időszerű kérdéséről. ArchÉrt 107/1 (1980) 116–118.
KÖVÁGÓNÉ SZENTIRMAI KATALIN–ZSIDI PAULA: Fővárosi régészet, régészeti örökségvédelem – új eszközök. Magyar Múzeumok 1998/3, 6–7.
KUBINYI, ANDRÁS–LASZLOVSZKY, JÓZSEF: Medieval archaeology at the Eötvös Loránd University, Budapest. In: ANDERSON, H.–WIENBERG, J. (eds): The Study of Mediaval Archaeology. Lund Studies in Medieval Archaeology 13. Stockholm, 1993, 360–364.
KÜRTI BÉLA: Régészet. In: MÉSZÁROS R. (szerk.): A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene. Szeged, 1999, 228–232.
LASZLOVSZKY, JÓZSEF–SIKLÓDI, CSILLA: Archaeological theory in Hungary since 1960: theories without theoretical archaeology. In: HODDER, I. (ed.): Archaeological Theory in Europe: the last three decades. London–New York, 1991, 272–298.
MARTON ERZSÉBET: Régészeti park volt Velemben: a kísérleti régészeti park megteremtésének első lépései a 70-es évek Európájában (Velem-St. Vid, Hungary: first steps to the experimental archaeology in Europe, especially in Eastern Europe). Savaria, Pars Archaeologica 24/3 (1998–1999) 409–424.
MCNEELY, J. A..–HARRISON, J.–DINGWALL, P. (eds): Protecting Nature – Regional review of protected areas, IUCN. The World Conservation Union. Gland, 1994.
MÓCSY ANDRÁS: Régészet. In: SINKOVICS I. (szerk.), Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Budapest, 1970, 584–588.
NÉMETH MARGIT (ed.): The Roman Town in the Modern City.. Aquincum Nostrum 2. Budapest, 1998.
O'KEEFE, PATRICH J.–PROTT, LYNDELL V.: Law and the Cultural Heritage 1.: Discovery & excavation. Professional Books Ltd., London, 1984.
OROSZLÁN ZOLTÁN: Egyetemünk régészeti tanszékeinek kialakulása és története (Vázlat). DissArch I: 8. Budapest, 1966, 55–72.
PACH ZSIGMOND PÁL (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1875. Budapest, 1975.
POROSZLAI ILDIKÓ: Régészeti park létrehozása és működtetése Százhalombattán (Archaeological park in Százhalombatta). Savaria, Pars Archaeologica 24/3 (1998–1999) 425–435.
POROSZLAI ILDIKÓ–VICZE MAGDOLNA (szerk): Százhalombattai Oktató Napok 1998. I.: Kísérleti régészet. Budapest, 1999. 6–128.
Portable Antiquities: Annual Report 1997–98, Department for Culture, Media and Sport Buildings, Monument and Sites Division. London, 1999.
Report of the Kagoshima International Conference on World Natural Heritage, KICWNH Organizing Committee, 2000.
SONKOLY GÁBOR: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei Magyarországon. Regio 11/4 (2000) 45–65.
Sustaining the historic environment: new perspective on the future. An English Heritage Discussion Document, 1997.
TAMÁSI JUDIT–BARDOLY ISTVÁN (szerk.): Oszlopot emeltünk, hogy beszéljék a múltakat – A millenniumi műemlék-helyreállítások lexikona. Budapest, 2000.
TAMÁSI JUDIT–BARDOLY ISTVÁN (szerk.): Műemlékvédelem törvényi keretek között. Budapest, 2001.
K. VÉGH KATALIN: A Budapesti Történeti Múzeum első fél évszázada. Pest-Budai hírmondó 1. Budapest, 1988.
WILLEMS, WILLIAM J. H.: Archaeology and heritage management in Europe, trends and developments. EJA 1/3 (1998) 293–311.
WILLEMS, William J. H. (ed.): Challenges for European Archaeology. Report on the Inaugural Meeting of the Europae Archaeologiae Consilium at the Council of Europe in Strasbourg, France, on 25 and 26 November 1999. Zoetermeer, 2000.
WILLEMS, WILLIAM J. H.–KARS, HENK–HALLEWAS, DAAN P. (eds): Archaeological Heritage Management in the Netherlands Assen/ Amersfoort, 1997.
WOLLÁK KATALIN: A régészeti örökségvédelem új európai fóruma – az Europæ Archaeologiæ Consilium. Jelentés Report 2000. A Kulturális Örökség Igazgatósága Évkönyve. Budapest, 2000, 220–228.
WOLLÁK, KATALIN–ZSIDI, PAULA: Archaeological Heritage Management in Hungary / Wengry: zarzadzanie dziedzictwem arceologicznym. Warsawa, 1998, 308–312.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

AAWG	=	Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Göttingen)
ActaAntHung	=	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaArchHung	=	Acta Archaeologica Hungarica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
ActaBiolSzeged	=	Acta Biologica Szegediensis (Szeged)
ActaGeolHung	=	Acta Geologica Hungarica (Budapest)
ActaMP	=	Acta Musei Porolissensis (Zalău-Zilah)
ActaMusPapensis	=	Acta Musei Papensis = Pápai Múzeumi Értesítő (Pápa)
Agria	=	Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
AkadÉrt	=	Akadémiai Értesítő (Budapest)
Alba Regia	=	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
AnnHN	=	Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici (Budapest)
Antaeus	=	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
AnthrK	=	Anthropológiai Közlemények (Budapest)
APolona	=	Archaeologia Polona (Warszawa)
AR	=	Archeologické Rozhledy (Praha)
ArchA	=	Archaeologia Austriaca (Wien)
Archaeolingua, SerMin	=	Archaeolingua, Series minor (Budapest)
ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	=	Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchKözl	=	Archaeologiai Közlemények (Budapest)
ArchÖst	=	Archäologie Österreichs (Wien)
Arrabona	=	Arrabona. (A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve) (Győr)
ArsHung	=	Ars Hungarica. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Közleményei (Budapest)
ASC	=	Archaeologica Slovaca Catalogi (Bratislava)
AT	=	Antik Tanulmányok. Studia Antiqua (Budapest)
AUBSB	=	Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Biologica (Budapest)
AW	=	Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte (Feldmeilen)
BÁMÉ	=	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BAR IntSer	=	British Archaeological Reports. International Series (Oxford)
BMÉ	=	A Békéscsabai Múzeumegyesület Évkönyve (Békéscsaba)
BMMK	=	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BRGK	=	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)
BudRég	=	Budapest Régiségei (Budapest)
BUKSZ	=	Budapesti Könyvszemle (Budapest)
BVbl	=	Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)
CommArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)

Cumania = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
DissArch = Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico de Rolando Eötvös nominatae (Budapest)
DissPann = Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DMÉ = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
Dolg = Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
Eirene = Eirene. Studia Graeca et Latina (Praha)
EJA = European Journal of Archaeology (London)
EMÉ = Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
ERAUL = Études et Recherches Archéologiques de l'Université de Liège (Liège)
FAPr = Fontes Archaeologici Pragenses (Praha)
FMS = Frühmittelalterliche Studien. Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster (Berlin)
FolArch = Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
FrÉ = Földrajzi Értesítő (Budapest)
FrK = Földrajzi Közlemények (Budapest)
GeolHung = Geologica Hungarica (Budapest)
HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
HOMK = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei (Miskolc)
IKMK = Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
IPH = Inventaria Praehistorica Hungariae (Budapest)
JAMÉ = A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
Jelentés = Jelentés=Report. A Kulturális Örökség Igazgatóságának Évkönyve (Budapest)
JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
LaurAquin = Laurae Aquincenses memoria Valentini Kuzsinszky dicatae, I–II. DissPann II:10, 11 (Budapest)
MAA = Monumenta Avarorum Archaeologica (Budapest)
MÁFIJ = A Magyar Állami Földtani Intézet Jelentései (Budapest)
MAG = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)
MBV = Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte (München)
MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFMÉ-StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica (Szeged)
MittArchInst = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MK = Múzeumi Közlemények (Budapest)
MMMK = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest)
MNy = Magyar Nyelv (Budapest)
MonArch = Monumenta Archaeologica (Praha)
MPK = Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien)
MRT = Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)
MTAK(II) = A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei (Budapest)
MTud = Magyar Tudomány (Budapest)
MűÉ = Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
MűF = Művészettörténeti Füzetek (Budapest)
NMMÉ = A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve (Balassagyarmat)
NyK = Nyelvtudományi Közlemények (Budapest)
OJA = Oxford Journal of Archaeology (Oxford)
OMRTÉ = Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve (Budapest)
PA = Památky Archeologické (Praha)
PAS = Prähistorische Archäologie in Südosteuropa (Kiel)
PBF = Prähistorische Bronzefunde (München)
PWRE = Paulys Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft beg. von G. Wissowa (Stuttgart)
PZ = Praehistorische Zeitschrift (Berlin–New York)
RégFüz = Régészeti Füzetek (Budapest)
RégTan = Régészeti Tanulmányok (Budapest)
RFS = Roman Frontier Studies
RGA = Reallexikon der Germanischen Altertumskunde (Berlin–New York)
Savaria = Savaria. (Szombathely)
SlA = Slovenská Archeológia (Bratislava)
SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
SMR = Studien zu den Militärgrenzen Roms
SpecN = Specimena Nova. Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae (Pécs)
SSz = Soproni Szemle (Sopron)
StAgr = Studia Agriensia (Eger)
StComit = Studia Comitatensia (Budapest)
StudArch = Studia Archaeologica (Budapest)
SzMMÉ = A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
TapolcaVMK = A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei (Tapolca)
TtK = Természettudományi Közlöny (Budapest)
UPA = Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie (Bonn)
VAH = Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VMMK = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
VVSM = Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg (Marburg)
WA = World Archaeology (London)
WMMÉ = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
ZalaiGy = Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)
ZalaiMúz = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)
ZfA = Zeitschrift für Archäologie (Berlin)

KÉPEK JEGYZÉKE

A KÖTET CÍMLAPJÁN SZEREPLŐ FELVÉTELEK:

Címlapkép: Őcsény-Oltovány, 14-16. századi castellum feltárása, 1992. Miklós Zsuzsa légifotója .
Bal felső sarokban: Agyagból készült idolfej. Füzesabony-Gubakút. Domboróczki László feltárása, Lónyai Györgyné felvétele.
Jobb alsó sarokban: Maszkos gyöngy. Vác, 29. sír, Kr.e. 3.sz. második fele. Hellebrandt Magdolna ásatása (Celts, Kat. Nr. 538. nyomán).

I. RÉGÉSZETI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

Címlap: Ferenczy Károly Archeológia c. festménye (1896). Magyar Nemzeti Galéria

1. Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Régészeti Adattára
2–3. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Fotótára
4–6. Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Régészeti Adattára
7–9. Gaál Attila felvételei
10–15. Otto Braasch felvételei
16–17. Komjáthy Péter felvétele
18. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Fotótára
19. Képessy Bence felvétele
20. Dabasi András felvétele
21. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) Fotótára

II AZ EMBER ÉS KÖRNYEZETE

Címlap: A Kapos és Koppány összefolyása DK-ről, Szárazd felől. Bertók Gábor légifelvétele.

1. Bertók Gábor légifelvétele.
2. Csáki György és Jerem Erzsébet felvétele.
3. JEREM, ERZSÉBET et al: The combined use of archaeometric methods preceding the excavation of archaeological sites. In: BÖKÖNYI, S. (ed.): Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary. 1: Preliminary Reports on the Gyomaendrőd Project. Archaeolingua 1. Budapest, 1992, 61–98. nyomán .
4. M. Gillings digitális felszín-modellje. In: CHAPMAN, JOHN – DOLUKHANOV, PETER (eds.): Landscapes in Flux Central and Eastern Europe in Antiquity. Colloquia Pontica 3.Oxford 1997. Fig. 2 nyomán.
5. Ilon Gábor felvétele.
6. Rudner Edina felvételei.
7. GARAMI LÁSZLÓ: Képes útikalauz: védett természeti értékeink. Budapest, 1993. nyomán.
8. Meier-Arendt, Walter (Hrsg.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt am Main, 1992, 109, 70–71. kép nyomán.
9. HERTELENDI et al: Duration of tell settlements at four prehistoric sites in Hungary. Radiocarbon 40 (1998) 659–667. nyomán.
10. Antal Béla rajza.
11. Laszlovszky József felvétele.
12. Sümegi Pál térképe.
13. Rudner Edina felvételei.
14. WILLIS et al: Does soil change cause vegetation change or vice versa? A temporal perspective from Hungary. Ecology 78 (1997), 740–750. nyomán módosítva
15. Sümegi Pál térképe.
17–24. Képessy Bence felvételei.
27. Antoni Judit ásatása, Bartosiewicz László felvétele.
28–29. Vaday Andrea ásatása, Pálfay Krisztina felvételei.
30. Vaday Andrea ásatása, Kádas Tibor felvétele.
32. Miklós Zsuzsa ásatása, Kádas Tibor felvétele.
33. Gaál Attila ásatása, Pálfay Krisztina felvétele.
34–35. Gyulai Ferenc felvételei.
36. Tárnoki Judit ásatása, Kádas Tibor felvétele.
37. Balatonmagyaród-Hídvégpuszta: Horváth László ásatása; Fonyód-Bélatelep: Horváth Béla ásatása, Gyulai Ferenc felvételei.
38. Jankovich-Bésán Dénes ásatása és felvétele.
39. Fóthi Erzsébet felvételei.
40–42. Pap Ildikó felvétele.
43–44. Fóthi Erzsébet felvételei.
45. Kádas Tibor felvétele.
46–47. Kustár Ágnes által készített arcrekonstrukció, Keve András felvételei.
48. Skultéty Gyula által készített arcrekonstrukció, Skultéty Gyula felvétele.
49. Ráduly Emil felvétele.
50. Pap Ildikó felvétele.

III. AZ ŐSKŐKOR ÉS AZ ÁTMENETI KŐKOR

Címlap: Kőeszközök a Szeleta barlangból. Dabasi András felvétele.

1. Pécsi Márton: Negyedkor és löszkutatás. Budapest, 1993, fig. 65. nyomán.
2–4a. MNM Régészeti Adattárat.
4b László Gyula rekonstrukciója és rajza.
5. MNM Régészeti Adattárat.
6–7. Telcs Gábor felvételei.
8. Vörös István szívességéből.
9–17. Telcs Gábor felvételei.
18. Dobosi Viola ásatása és felvétele.
19. MNM Régészeti Adattárat.
20–27. Telcs Gábor felvételei.
28. Dékány Ágoston és Lacza Márta rajza.
29. Kozma Károly felvételei.
30a–b. Kozma Károly felvétele, Dékány Ágoston és Lacza Márta rajza .
30c Dékány Ágoston és Lacza Márta rekonstrukciója.
31. Kozma Károly felvételei.
32. Szűcs Árpád, Dékány Ágoston és Lacza Márta rekonstrukciója.

IV. AZ ÚJKŐKOR

Címlap: Bükki edény (Bodrogkeresztúr), obszidián magkő (Nyírlugos), csiszolt balta (Bakonynána). Holl Balázs felvétele.

1. Hertelendi et al.: Re-evaluation of the Neolithic in Eastern Hungary based on calibrayed radiocarbon dates. Radiocarbon 37 (1995). 239–245. nyomán.
2. Domboróczki László feltárása és rajza.
3. Domboróczki László feltárása, Lónyai Györgyné felvétele.
4–7. Egry Ildikó feltárása és felvételei.
8–9. Horváth Ferenc ásatása és felvételei.
10–11. Telcs Gábor felvételei.
12. KOREK, JÓZSEF: Die Theiß-Kultur in der mittleren und nördlichen Theißgegend. IPH 3, Budapest, 1989. nyomán.

13–15. Zalai-Gaál István feltárása és felvételei.
16. Holl Balázs felvétele.
17–19. Nagy György felvételei.
20. Goldman György felvétele.
21–22. Nagy György felvételei.
23–24. Bánffy Eszter feltárásai.
25. Kalicz Nándor feltárása.
26. T. Biró Katalin térképe.
27–28 T. Biró Katalin felvételei.
29. Kiss Viktória ásatása.
30. Telcs Gábor felvételei.
31. Holl Balázs felvétele.

V. A RÉZKOR

Címlap: Rézdiadém előkelő személy sírjából. Vörs-Majorsági épületek, Baden kultúra. Kádas Tibor felvétele.

1., 3. Dabasi András felvételei.
2. Pálfay Krisztina felvétele.
3. Dabasi András felvételei.
4. Sugár Lajos felvétele..
5. M. Virág Zsuzsanna felvétele.
6. Figler András ásatása és felvétele.
7. M. Virág Zsuzsanna ásatása, Müller Róbert felvétele.
8. Sabján Tibor rekonstrukciós rajza.
9. M. Virág Zsuzsanna ásatása, Csernus Erzsébet rajza.
10. Patay Pál ásatása. PATAY, PÁL: Die kupferzeitliche Siedlung von Tiszalúc–Sarkad. In: Aspes, A. (ed.): Symposium Settlements Patterns between the Alpes and the Black Sea from 5th to 2th millennium B.C. Verona, 1995, 93–98. 2. ábra nyomán.
11. M. Virág Zsuzsanna ásatása és felvételei.
12. Pamuk Andrea felvétele, képkidolgozás Telcs Gábor.
13. Kulcsár Géza felvétele.
14–16. Dabasi András felvétele. RACZKY PÁL: Rézkori aranyak: a fémművesség kezdetei a Kárpát-medencében. In: Kovács T.–Raczky P. (szerk.): A Magyar Nemzeti Múzeum aranykincsei. Budapest, 2000, 17–34. nyomán.
17–18. M. Virág Zsuzsanna ásatása és felvételei.
19. Váradi Adél ásatása. RACZKY, PÁL–KOVÁCS, TIBOR–ANDERS, ALEXANDRA (szerk.): Utak a múltba : az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the Past : rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997, 42. ábra nyomán.
20. Dabasi András felvételei.
21. Horváth László ásatása. MÜLLER RÓBERT (ed.):Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur- und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Mannheim, 1989, 2. ábra nyomán.
22. Horváth László ásatása és felvétele.
23–24. Sz. Kállay Ágota ásatásai. 24.: Sz. KÁLLAY ÁGOTA: Rézkori áldozati leletegyüttes Füzesabony határában (Kupferzeitliche Opferfundkomplex in der Gemarkung von Füzesabony). Agria 24 (1988) 21–50. nyomán.
25. Gőzsy Gáborné felvétele.
26. Kádas Tibor felvétele, Ósi Sándor rajza.
27. Torma István ásatása, Polinger Károly felvétele.
28. Dabasi András felvételei.
29. M. Virág Zsuzsanna ásatása és felvételei.
30. Patek Erzsébet és Kalicz Nándor ásatása, Susits László felvétele.
31. Gazdapusztai Gyula ásatása, Ecsedy István felvétele.
32. ECSEDY, ISTVÁN: The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. FontArchHung. Budapest, 1981. nyomán.

VI. A BRONZKOR

Címlap: Zalaszabar, bronzkincs. Fenyvesi Róbert felvétele.
Ikon: Csizma alakú edény a békásmegyeri urnamezős temetőből. Kalicz Nándor–Schreiber Rózsa ásatása.

1. Fenyvesi Róbert felvételei.
2. Raczky Pál és Dékány Ágoston rekonstrukciója.
3. Csányi Marietta feltárása, Dékány Ágoston–Lacza Márta rekonstrukciója. MEIER-ARENDT, WALTER (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt, 1992, 75–76. kép nyomán.
4–5. Kozma Károly felvételei.
6. Stanczik Ilona ásatása és felvétele. MEIER-ARENDT, WALTER (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt, 1992, 120. nyomán.
7–8. Stanczik Ilona ásatása, Kozma Károly felvételei. 7.: STANCZIK, I.–TÁRNOKI, J.: Jászdózsa-Kápolnahalom. In: Le bel age du bronze en Hongrie. Mont Beuvray, 1994, 121. nyomán.
9. Stanczik Ilona ásatása, Dékány Ágoston–Lacza Márta rajza. MEIER-ARENDT, WALTER (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt, 1992, 126. nyomán.
10. Kiss Viktória ásatása és felvétele.
11. Kozma Károly felvétele. CSÁNYI, M.–TÁRNOKI, J.: Túrkeve-Terehalom. In: Le bel Age du Bronze en Hongrie. Mont Beuvray, 1994, 23. nyomán.
12. Honti Szilvia ásatása és felvétele.
13. Fenyvesi Róbert felvételei.
14. Dabasi András felvételei.
15. Poroszlai Ildikó ásatása.
16. Dabasi András felvételei.
18. Poroszlai Ildikó és Vicze Magdolna ásatása, Lakatos Gabriella rekonstrukciója és rajza.
19. Kozma Károly felvételei.
20–21. Dékány Ágoston–Lacza Márta rekonstrukciója. MEIER-ARENDT, WALTER (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt, 1992. nyomán.
23. Kovács Tibor ásatása, Dékány Ágoston–Lacza Márta rajza, Kozma Károly felvétele. MEIER-ARENDT, WALTER (ed.): Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Frankfurt, 1992, 98. nyomán.
24. Csányi Marietta és Tárnoki Judit ásatása, Kozma Károly felvétele .
25. Csányi Marietta és Tárnoki Judit ásatása, Dékány Ágoston–Lacza Márta rekonstrukciója, Kozma Károly felvétele. CSÁNYI M.–TÁRNOKI J.: Bronzkori tell-telepek a Közép-Tisza-vidéken. In: MADARAS L. (szerk.):Vendégségben őseink háza táján. Szolnok, 1996, 61. nyomán.
26–27. Csányi Marietta ásatása és felvételei.
30a Ilon Gábor ásatása és felvétele.
30b. Ilon Gábor feltárása (1984–1987) és felvétele.
31–32. Figler András ásatása és felvételei.
33. Kalicz Nándor és Schreiber Rózsa ásatása és felvétele.
34–37. Dabasi András felvétele.
39–41. Dabasi András felvétele.
42. Papp Gábor felvétele.
43. Dabasi András felvétele.

VII. A VASKOR

Címlap: Gór-Kápolnadomb, a kelta sánc a D-i oldalon, Kr. e. 2-1. sz. Ilon Gábor és Dénes József feltárása (1988–1993), Ilon Gábor felvétele.
Ikon: Kőből faragott kelta fej. Százhalombatta.

2–5. Dabasi András felvétele .
7–8. RACZKY PÁL–KOVÁCS TIBOR–ANDERS ALEXANDRA (szerk.): Utak a múltba : az M3-as autópálya régészeti leletmentései leletmentései (Paths into the Past : rescue excavations on the M3 motorway). Budapest, 1997. nyomán.
9–10. Dabasi András felvétele .
11. Jerem Erzsébet térképe.
12. Bertók Gábor légifelvétele.

13–14. Ilon Gábor felvétele (2000).
15. Patek, Erzsébet: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. BRGK 63 (1982) 105–178. nyomán.
16. Patek Erzsébet ásatása, Jerem Erzsébet felvétele.
17. Holport Ágnes feltárása, Holport Ágnes, Gelesz András és Lenzsér Ágnes rekonstrukciója.
18. Dabasi András felvétele .
19. Holport Ágnes ásatása, Dabasi András felvétele.
20. Kádas Tibor felvétele.
21–22. Fenyvesi Róbert felvételei.
23. Jerem, E. (ed.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. Budapest, 1986, 307. nyomán.
25. Dabasi András felvétele .
25. Kemenczei Tibor ásatása, Dabasi András felvétele.
26. Sugár Lajos felvételei.
27. Jerem Erzsébet ásatása és felvétele, Vasáros Zsolt rekonstrukciója.
28. Jerem Erzsébet térképe.
29. Sugár Lajos felvétele. Bognár-Kutzián, I.: Bijoux et Parures Exceptionnels dans la Nécropole de Pilismarót en Hongrie. In: L' expansion des Celtes de la Gaule vers l'Orient. Le Dossiers. Histoire et archeologie, No.77, 1983, 37. nyomán.
30. Moscati, S. et al (ed.): The Celts. Katalog. Milan, 1991. nyomán.
31. Fenyvesi Róbert felvételei.
32–33. Moscati, S. et al (ed.): The Celts. Katalog. Milan, 1991. nyomán.
34–36. Jerem Erzsébet ásatása és felvételei, 34. Dékány Ágoston rajzai.
37. Ilon Gábor és Sosztarics Ottó ásatása, Ilon Gábor felvétele.
38. Jerem Erzsébet ásatása, Kádas Tibor felvétele.
39. Sugár Lajos felvételei.
40. Hellebrandt Magdolna ásatása. Hellebrandt, Magdolna: Der keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund. ActaArchHung 41 (1989) 33–51. nyomán.
41. Patek, Erzsébet: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. BRGK 63 (1982) 105–178. nyomán.
42. Kemenczei, T.–Kovács, T.–Raczky, P.–Szabó, M.: A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum. Budapest/Frankfurt am Main, 1999–2000. nyomán.
43. Moscati, S. et al (ed.): The Celts. Katalog. Milan, 1991. nyomán.
44. Kemenczei, T.–Kovács, T.–Raczky, P.–Szabó, M.: A Magyar Nemzeti Múzeum őskori aranykincsei. Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum. Budapest/Frankfurt am Main, 1999–2000. nyomán.
45–47. Vaday Andrea ásatása (1993), 45.: Nyikus Krisztián rajza; 46.: Vaday Andrea rajza; 47.: Tankó Károly rekonstrukciója és rajza.

VIII. A RÓMAI KOR

Címlap: Részlet a Tabula Peutingeriana-ból.
Ikon: Szárnyas Viktoria bronz szobra. Akasztó-Dőbrőgecpuszta. Mindkettő Kemkes, M. (Hrsg. Visy, Zs.): Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes. Schriften des Limesmuseums Aalen 53. Stuttgart, 2000. nyomán.

1. Vári Ágnes rajzai.
2. Visy Zsolt felvételei.
3. Vári Ágnes rajzai.
4. Otto Braasch felvételei.
5. Visy Zsolt felvételei.
6–7. Vári Ágnes rajzai.
9–12. Tóth Endre ásatása.
15. Számadó Emese ásatása és felvétele.
17. Nagy Mihály térképe.
18. Adorján Attila felvétele.
19. Fitz Jenő szívességéből.
21. Otto Braasch felvételei.
22. Gömöri János ásatása, felmérése és rajza.
23. Otto Braasch felvételei.
24. Málik Éva rajza.
26–28. Komjáthy Péter felvételei.
29. Borhy László és Számadó Emese ásatása, Számadó Emese felvételei.
30. Számadó Emese ásatása, Kurovszky Zsófia–Harsányi Eszter felvétele.
31. Otto Braasch felvételei.
32 Fitz Jenő szívességéből.
33. Hajnóczi Gyula rajzai.
37. Vaday Andrea ásatása (1995), Nagy Andrea rajza.
38–40. Hajnóczi Gyula rajzai.
41. Palágyi Sylvia ásatása, Palágyi Sylvia és Trexlerné Szlezák Judit rajza.
42. Palágyi Sylvia ásatása, Kaposvári József felvétele.
43. Palágyi Sylvia ásatása, Simon Sándor felvétele.
44. Palágyi Sylvia ásatása, Nagyvári Ildikó felvétele.
45. Vaday Andrea ásatása (1995), Nagy Andrea rajza.
46. Vaday Andrea ásatása, Kádas Tibor felvétele.
47. Vaday Andrea ásatása, és felvétele (1995).
48. Gabler Dénes ásatása, Nagy Andrea rajza.
49. Gömöri János adatai alapján rajzolta Vaday Andrea.
50. H. Kelemen Márta: A Legio I Adiutrix téglavetője Dömösön (Der Ziegelei der Legio I. Adiutrix in Dömös). ArchÉrt 121–122 (1994–1995) 97–114. nyomán.
51–53. Gömöri János ásatása és felvételei.
54. Hajnóczi Gyula rajzai.
55. Visy Zsolt felvételei.
56. Fitz Jenő szívességéből.
57. Kocsis László ásatása és felvétele.
58–59. Visy Zsolt felvételei.
60. Komjáthy Péter felvételei.
61. Fitz Jenő szívességéből.
62. Füzi István felvételei.
64 Komjáthy Péter felvételei.
65. Dabasi András felvételei.
66. Zsidi Paula ásatása, Komjáthy Péter felvétele.
67. Mráv Zsolt ásatása, rekonstrukciója és grafikája.
68. Borhy László és Számadó Emese ásatása, Számadó Emese felvétele.
69. Komjáthy Péter felvételei.
70. Gelencsér Ferenc felvétele.
71. Dabasi András felvételei.
72. Komjáthy Péter felvételei.
73. Tari Józsefné felvétele.
74. Füzi István felvételei.
75. Palágyi Sylvia adatai alapján rajzolta Sebők László .
76. Palágyi Sylvia ásatása és felvételei.
77. Palágyi Sylvia ásatása, Kaposvári József felvétele.
78. Palágyi Sylvia ásatása és felvételei.
79. Palágyi Sylvia ásatása, Szepsi Szűcs Levente felvétele.
80. Palágyi Sylvia ásatása és felvételei.
81. Palágyi Sylvia ásatása, Szepsi Szűcs Levente felvétele.
82. Palágyi Sylvia ásatása, Nagy Mihály felvétele.

IX. A RÓMAI KORI BARBARIKUM

Címlap: Polgár - Kengyel-érpart. M3/7. lelőhely, szarmata település. Kozma Károly felvétele.
Ikon: Korsó a Tiszaföldvár-Téglagyáron feltárt telepről. Vaday Andrea ásatása (1976-1986), Kádas Tibor felvétele.

1. Domboróczki László ásatása (1996), Nyikus Krisztián rajza.
2. Istvánovits Eszter felvétele.
3. Nagy Andrea rajza.
6. Nyikus Krisztián rajza.
7. Kádas Tibor felvétele.
8. Nyikus Krisztián rajza.

9. Tari Edit ásatása, Boros György felvétele.
10. Boros György felvétele.
11. Kulcsár Valéria felvétele.
12. Makkay János és Szőke Béla Miklós ásatása, Vaday Andrea rekonstrukciója, Nyikus Krisztián rajza .
13. Vaday Andrea rajza.
14. Vaday Andrea ásatása (1976–86), Nyikus Krisztián rajza.
15. Wicker Erika ásatása és felvétele (1994).
16–17. Vaday Andrea ásatása (1994), Nyikus Krisztián rajzai.
18–20. Almássy Katalin és Istvánovits Eszter ásatása és felvételei.
22. Miklós Zsuzsa felvétele.

X. A NÉPVÁNDORLÁS KORA

Címlap: Avarkori temető feltárása Zamárdi határában. Bárdos Edith ásatása és felvétele.
Ikon: Nomád jellegű gyűrűfüles aranykorsó a kunbábonyi kagáni sírból. H. Tóth Elvíra leletmentése (1971), Kiss Béla felvétele.

1. Pusztai Rezső ásatása (1954), Susits László felvétele.
2. Wosinsky Mór ásatása, rajz Kiss Gábor nyomán.
3. Barkóczi László ásatása (1959), Müller Róbert felvétele.
4. Sőtér Ágost ásatása, rajz Hampel József nyomán.
5. Juhász Irén ásatása és felvétele (1983).
6. Tomka Péter leletmentése és felvételei (1979).
7–8. Mészáros Gyula leletmentése (1965, 1967), Gaál Attila felvételei.
9. Istvánovits Eszter ásatása (1982), Boros György felvétele.
10. Szénánszky Júlia ásatása, Kádas Tibor felvétele.
11. Vaday Andrea ásatása (1976–86), Kádas Tibor felvétele.
12–13. Fitz Jenő ásatása (1960), Deme Dávid felvételei.
14. Karáth József felvétele.
15. Müller Róbert ásatása és felvételei (2000).
16. Szőke Béla Miklós ásatása (1988), Kádas Tibor felvétele.
17. Ódor János Gábor ásatása és felvételei (1995–98).
18. Erdélyi István ásatása, Müller Róbert felvétele.
19. Honti Szilvia ásatása (1999), Kádas Tibor felvétele.
20. Sági Károly ásatása (1967), Müller Róbert felvétele.
21–22. Lovász Emese ásatása (1983), Kulcsár Géza felvételei.
23. Nepper Ibolya és Mesterházy Károly ásatása.
24. Bóna István és Nagy Margit ásatása (1966–69), Kiszely István felvétele.
25. Wolf Mária ásatása (1992), Kulcsár Géza felvétele.
26. Cseh János ásatása (1987), Nyikus Krisztián rajzai.
27. Móra Ferenc ásatása, Nagy Imre felvétele.
28. Cseh János ásatása (1987), Nyikus Krisztián rajzai.
29. Cseh János ásatásai, Nagy Imre felvételei.
30. Sági Károly ásatása (1959–61), Müller Róbert felvétele.
31. Bóna István ásatásai (Kajdacs 1965–73, Szentendre 1961–63), Nyikus Krisztián rajza.
32. Tomka Péter ásatása és felvétele (1971).
33. Sági Károly és Müller Róbert ásatása (1973), Müller Róbert felvétele.
34. Pásztor Adrienn és Vida Tivadar ásatása (1988–92), Kádas Tibor felvételei.
35. Bárdos Edith ásatása és felvétele.
36. Pásztor Adrienn és Vida Tivadar ásatása (1988–92), Kádas Tibor felvételei.
37. Lőrinczy Gábor ásatása (1980–95), és felvétele.
38. H. Tóth Elvíra leletmentése (1971), Kiss Béla felvétele.
39. Szőke Béla Miklós ásatása, Sugár Lajos felvételei.
40. Bárdos Edith ásatása (1984), Gözsy Gáborné felvétele.
41. Barkóczi László ásatása (1959), Müller Róbert felvétele.
42. Sági Károly ásatása és rajza (1959).
43. Nyikus Krisztián rajza.
44–45. Pásztor Adrienn és Vida Tivadar ásatása (1988–92), Kádas Tibor felvételei.
46. Szőke Béla Miklós ásatása, Sugár Lajos felvételei.
47. Pásztor Adrienn és Vida Tivadar ásatása (1988–92), Kádas Tibor felvételei.
48. Müller Róbert ásatása és felvételei.
49. Madaras László ásatása és felvétele (1982).
50. Müller Róbert ásatása és felvételei.
51–52. Szőke Béla Miklós ásatása (1979–85), Kádas Tibor felvétele.
53. T. Németh Gabriella, Takács Miklós és Tomka Péter ásatása (1995), Takács Miklós felvétele.
54. Szőke Béla Miklós ásatása (1977), Sugár Lajos felvétele.
55. Pásztor Adrien és Vida Tivadar ásatása (1991), Pálfay Krisztina felvétel.
56. Szőke Béla Miklós ásatása és felvétele (1985).
57. Szőke Béla Miklós ásatása (1987), Kádas Tibor felvétele.
58. Szőke Béla Miklós ásatása (1995), Kádas Tibor felvétele.
59. Szőke Béla Miklós ásatása és felvétele (1998).
60. Szőke Béla Miklós ásatása (1998), Kádas Tibor felvétele.
61. Szőke Béla Miklós ásatása (2000), Miklós Zsuzsa felvétele.
62. Szőke Béla Miklós ásatása (1999), Kádas Tibor felvétele.
63. Szőke Béla Miklós ásatása (1996), Kádas Tibor felvétele.
64. Müller Róbert ásatása és rajza.

XI. A HONFOGLALÁS KORA

Címlap: Fegyvereivel, méltóságjelvényeivel és lovával eltemetett honfoglalás kori vezér sírja Karosról. Révész László feltárása és felvétele.

1–8. MNM Régészeti Adattár.
9. Wolf Mária ásatása és felvételei.
10–11. Wolf Mária ásatása, Sabján Tibor rajza.
12. Wolf Mária ásatása és felvételei.
13. Kulcsár Géza felvétele.
14a–b. Nováki Gyula és Wolf Mária ásatása, Wolf Mária felvétele.
15. Wolf Mária ásatása, Sabján Tibor rajza.
16–17. Wolf Mária ásatása és felvételei.
18. MNM, Dienes Ö. István rajzai.
19. Hapák József felvételei. A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest, 1996. nyomán.
20–22. MNM, Dienes Ö. István rajzai.
23–24. MNM Régészeti Adattár.
25. MNM, Dienes Ö. István rajzai.
26–27. MNM Régészeti Adattár
28–29. Hapák József felvételei. A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest, 1996. nyomán.
30. Ruttkay, Alexander: Staré umelecké remeslo. Trnava–Bratislava, 1979. nyomán.
31. Hapák József felvételei.
32. Dienes István rajza.
33. Dienes István felvétele.
34. Branczeisz Zsuzsa rajza.
35. Révész László felvétele.
36. MNM, Dienes Ö. István rajzai.

XII. A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR

Címlap: Visegrád, fellegvár. Gedai Csaba felvétele.

1. Visy Zsolt felvétele.
2. Henszlmann Imre–Reissenberger Lajos: A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom. Budapest, 1883. nyomán.
3. Buzás Gergely felvételei.
4. Buzás Gergely rekonstrukciója, Érdy János, Henszlmann Imre, Dormuth A., Lux Kálmán, Kralovánszky Alán, Szabó Zoltán, Siklósi Gyula és Biczó Piroska kutatási eredményeinek felhasználásával.
5–8. Buzás Gergely felvételei.
9. Horváth István–H. Kelemen Márta–Torma István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. MRT 5. kötet. Budapest, 1979. Nyomán.
10. Horváth István rekonstrukciója.

11. Altmann Júlia nyomán.
12. Szekér György rajza.
13–16. Buzás Gergely felvételei.
17. Buzás Gergely rajza.
18–19. Buzás Gergely felvételei.
20. Schulek J. feltárása.
21a HOLL, IMRE: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter: archäologisch-stadtgeschichtliche Studie. ActaArchHung 31 (1979) 105–145. Nyomán.
21b. Michel Zakariás, 1700. Soproni Múzeum.
22. Végh András felvétele.
23a. Miklós Zsuzsa felvételei.
23b. Egyed Endre rajza. VIZI MÁRTA–MIKLÓS ZSUZSA: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21 (1999) 207–269. nyomán.
24. Miklós Zsuzsa felvételei.
25–27. Laszlovszky József felvételei.
28–29. Valter Ilona feltárása, H.Vladár Ágnes rekonstrukciója. VALTER ILONA: A pásztói monostor feltárása. ComArchHung 2 (1982). 167–203. nyomán.
30 Laszlovszky József felvételei.
31. HOLL IMRE: Funde aus dem Zistenzienserkloster von Pilis. Budapest, 2000. Nyomán.
32–35. Laszlovszky József felvételei.
36. Miklós Zsuzsa felvételei.
37–38. Buzás Gergely felvételei.
39. CZEGLÉDY ILONA: A diósgyőri vár. Budapest 1988. Nyomán.
40. Mihalik Tamás felvétele.
41. KÖH Fotótára.
42. Magyar Országos Levéltár.
43. MNM Történeti Képtár.
44–47. Takács Miklós felvételei.
48. Laszlovszky József felvételei.
49. Sabján Tibor rekonstrukciója.
50. Laszlovszky József felvételei.
51. Sabján Tibor rekonstrukciója
52–53. Képessy Bence felvételei.
54. Horváth Ferenc rajza. HORVÁTH FERENC: A csengelei kunok ura és népe. Budapest, 2001, 101. nyomán.
55–58. Képessy Bence felvételei.
59. Pálóczi Horváth András és Sabján Tibor rekonstrukciója, Pálóczi Horváth András felvétele.
60. Pálóczi Horváth András feltárása és felvétele.
61. Hatházi Gábor feltárása, Gelencsér Ferenc felvételei.
62. Gelencsér Ferenc felvétele.
63. Hatházi Gábor feltárása, Gelencsér Ferenc felvételei.
64. Az alaptérképet Kubinyi András adatai alapján Oláhné Seres Ilona rajzolta.
65. Sedlmayr János rekonstrukciója, Adorján Attila felvétele.
66. Gömöri János felmérése. GÖMÖRI JÁNOS: A soproni középkori zsinagóga régészeti kutatása. SSz 33 (1979) 222–243. nyomán.
67. Puskás Bea rajza. PETÉNYI, SÁNDOR: Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary. Medium Aevum Quotidianum, Sonderband 3. (Ed.: J. Laszlovszky). Krems, 1993. nyomán.
68–72. Sabján Tibor rekonstrukciós rajza .
73–75. Laszlovszky József felvételei.
76. Magony Rita és Ősi Sándor rajza.
77. Kádas Tibor felvételei.
78–79. KÖH Fotótára.
80. Kádas Tibor felvételei.
81. Kozma Károly felvételei.
82. Hapák József felvételei.
83. Kádas Tibor felvételei.
84. Kozma Károly felvételei.
85. Posztobányi Péter rajza.

XIII. RÉGÉSZETI INTÉZMÉNYEK

Címlap: Magyar Tudományos Akadémia épülete metszet KÖH Tervtára.
Alatta: A régész akadémikusok listája. Bálint Csanád összeállítása.
Címlapbelső: Régészeti gyűjtőkörrel rendelkező magyarországi múzeumi intézmények listája. Juhász János adatai alapján.

6. Szatmári Imre szívességéből.
7. Bíró Mária szívességéből.
8. B. Horváth Jolán szívességéből.
9. Vörös Gabriella szívességéből.
10. Vári Ágnes rajza.
14. Dékány Ágoston–Lacza Márta rajza, Kozma Károly felvétele.
15. Poroszlai Ildikó felvétele.
16. Dabasi András felvétele.
17. Otto Braasch felvétele.
18 a–b. Buzás Gergely felvétele.
19. Valter Ilona ásatása, Miklós Zsuzsa légifelvétele.

KRONOLÓGIAI TÁBLÁK

T. Biró K. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.

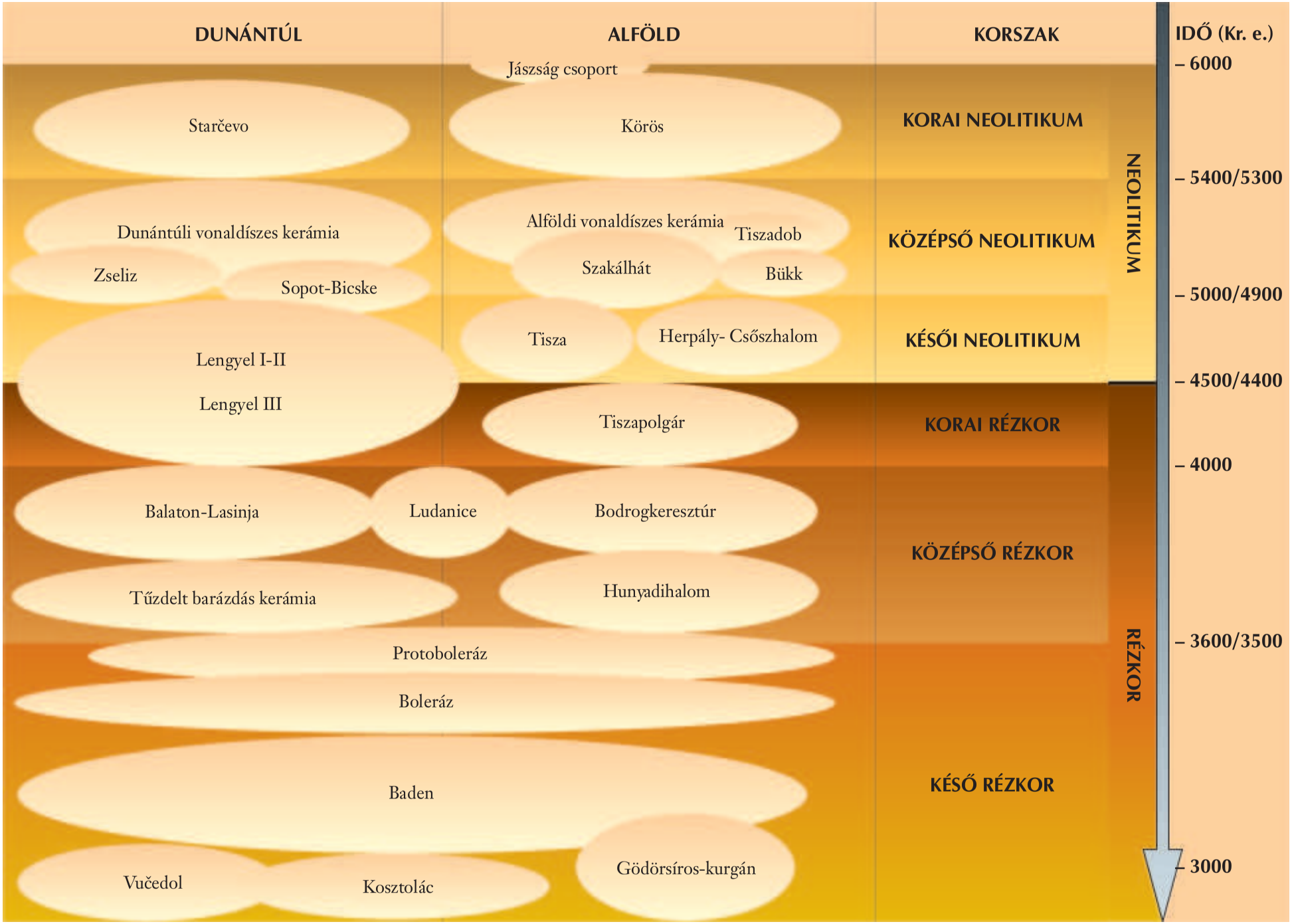

T. Biró K. - M. Virág Zs. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.

Jerem E. – Kiss V. – Kulcsár G. – V. Szabó G. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.

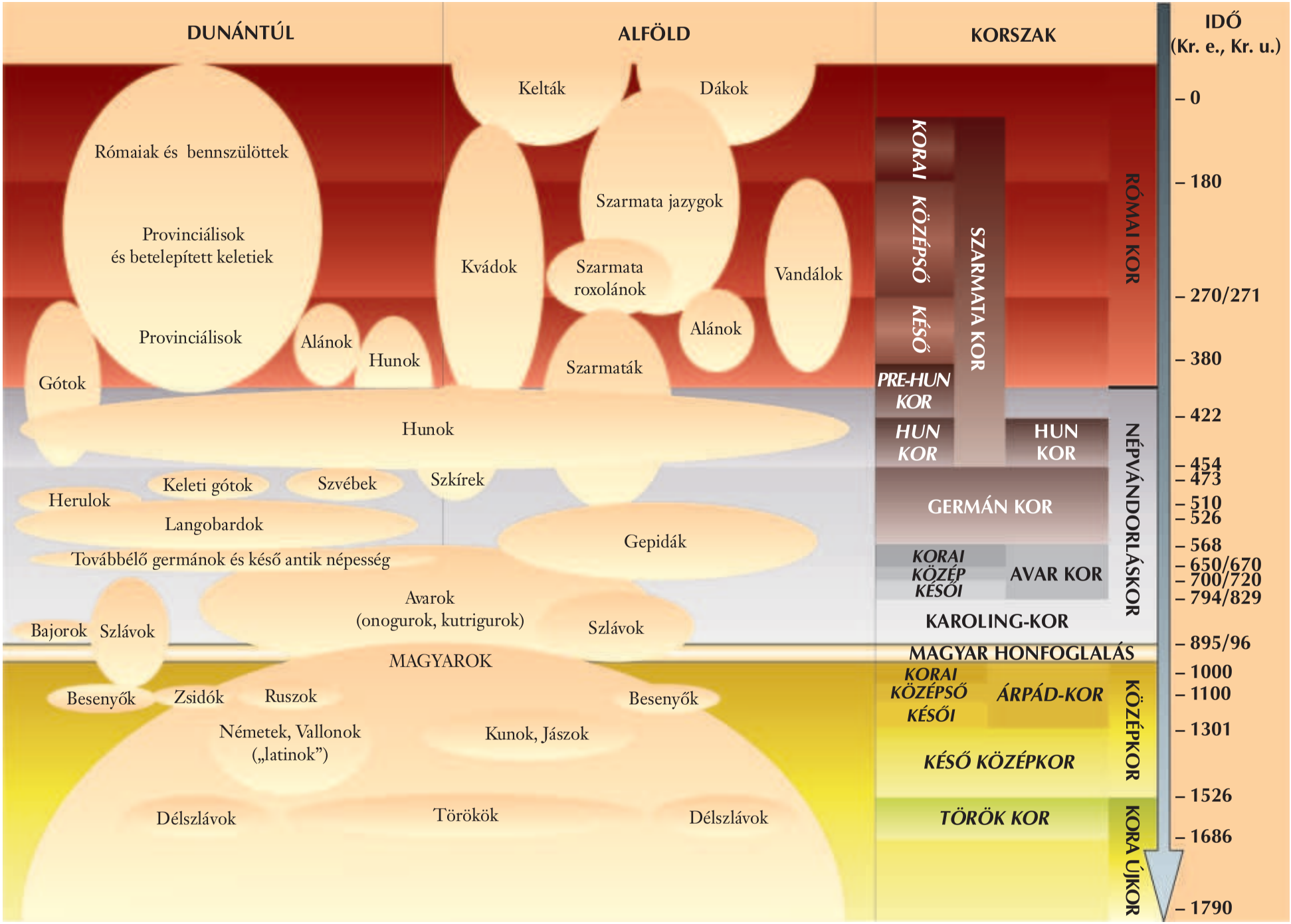

Hatházi G. - Kovács L. - Laszlovszky J. - Szőke B.M. - Vaday A. - Vida T. - Visy Zs. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.

TARTALOMJEGYZÉK

Ajánlás 5
A szerkesztők előszava 7
Lectori salutem 9

I. RÉGÉSZETI KUTATÁSOK MAGYARORSZÁGON

SZERK.: Nagy Mihály

A régészeti terepkutatás története Magyarországon 15
Vízi régészet 22
A magyar vízi régészet kezdeteihez 22
A víz alatti régészet körülményei hazánkban 22
Víz alatti leletek, víz alatti lelőhelyek 22
Víz alatti feltárások Magyarországon 23
Vélemények és ellenvélemények 24
A víz alatti kutatások jövőjéről 25
A légirégészet Magyarországon 25
Az örökségvédelem speciális területe: a városi régészet 28
A városi ásatás specifikumai 29
A városi ásatás és a városrendezés 29
A régészeti örökség védelme Magyarországon 30
A kezdetek 31
A Magyar Nemzeti Múzeum megalapításának jelentősége 31
A Magyar Tudományos Akadémia szerepvállalása 32
Jogszabályalkotás 33
Az ingatlan örökség védelme ma 34
Nemzetközi kitekintés 35

II. AZ EMBER ÉS KÖRNYEZETE

SZERK.: Bartosiewicz László, Jerem ERZSÉBET

Környezetrégészet – egy új tudományág születése 39
A környezetrégészet kutatási módszerei 39
Környezetrégészeti kutatások Magyarországon 42
A környezetrégészet jövője – tájrekonstrukció és tájvédelem 44
Keltezési módszerek 44
A relatív kronológia 44
A radiokarbon alapú kormeghatározás 46
Egyéb keltezési módszerek 48
Dendrokronológia és erdősültség 48
A kormeghatározás alapelvei 48
Gyakorlati kormeghatározás 49
Régészeti példák 50
Erdőgazdálkodás – történeti következtetések 51

További kutatási irányok . . . 51
Magyarország rövid környezettörténete . . . 51
Az élő környezet mozaikossága . . . 51
Jégkor végi rénszarvasvadászok . . . 52
Mezolit vadász-halász-gyűjtögetők . . . 53
Kora neolit élelemtermelők . . . 54
Vadászott állatok . . . 56
A vadászat régészeti jelentősége . . . 56
A környezeti mozaikosság következményei . . . 56
Magyarország holocén emlősei . . . 57
Vadászott állatok . . . 57
A vadászzsákmány mint régészeti lelet . . . 59
Vadászat az újkorban . . . 60
A háziállatok régészete . . . 60
Miért fontos a háziállatok maradványainak vizsgálata? . . . 60
Az első háziállatok . . . 60
Az állattartás kezdetei a Kárpát-medencében . . . 60
Mit tudhatunk meg az állatcsontokból? . . . 61
Lovastemetkezések . . . 61
Csontmegmunkálás . . . 62
Táplálkozástörténeti következtetések . . . 62
Állatfajták . . . 63
Egy távoli háziállat maradványai . . . 63
A háziállatok régészeti kutatásának új lehetőségei . . . 63
A termesztett növények régészete . . . 64
Az emberi népesség . . . 67
Történeti embertan . . . 67
Temetkezések – Ásatások . . . 67
Mit vizsgálnak az embertan művelői? . . . 67
Történeti demográfia . . . 68
Egészség és betegség a múltban . . . 68
A kulturális szokások okozta elváltozások . . . 69
Milyenek voltak? – Az arc rekonstrukciója . . . 70
Embertani gyűjtemények . . . 70
Múmiák az újkorból . . . 71
Exhumálás, személyazonosítás . . . 71
A történeti embertan távlatai . . . 71

III. AZ ŐSKŐKOR ÉS AZ ÁTMENETI KŐKOR

SZERK.: T. Biró Katalin

Az ember megjelenése Magyarországon . . . 77
Vértesszőlős: az első emberek Magyarországon . . . 78
A modern ember kialakulása és kultúrája . . . 81
A középső paleolitikum . . . 81
Átmenet a középső- és a felső paleolitikum között . . . 84
A korai felső paleolitikum . . . 84
A jégkorszak végének vadászai . . . 85
Mezolitikum: a termelőgazdálkodás felé . . . 91

IV. AZ ÚJKŐKOR
SZERK.: T. Biró Katalin

A termelő gazdálkodás kezdetei Magyarországon . . . 99
Az újkőkor történeti vázlata . . . 100
Az újkőkori fejlődés vázlata és időkeretei a Dél-Alföldön . . . 100
Az Alföld északi részének és az északi hegyvidék újkőkorának történetéből . . . 101
A dunántúli neolitikum a kezdetektől a Lengyel-kultúra kialakulásáig . . . 102
A késői neolitikum a Dunántúlon . . . 102
Települések az újkőkorban . . . 103
Füzesabony–Gubakút . . . 104
Egy újkőkori falu a Dunántúlon: Mosonszentmiklós–Egyéni földek . . . 104
Hódmezővásárhely–Gorzsa . . . 106
Temetkezési mód az újkőkor idején . . . 108
Újkőkori temetkezések a Tisza-vidéken . . . 108
Temetkezési mód és szokások a dunántúli neolitikumban . . . 110
Újkőkori hitvilág . . . 112
Nyersanyag, bányászat, kereskedelem . . . 118

V. A RÉZKOR
SZERK.: M. Virág Zsuzsanna

A rézkor történeti vázlata . . . 125
Települések . . . 127
Korai fémművesség a Kárpát-medencében . . . 129
A rézkori hitvilág . . . 132

VI. A BRONZKOR
SZERK.: Jerem Erzsébet

Változások a Kr. e. 3. évezredben: egy új korszak kezdete . . . 141
A korai bronzkor . . . 141
A kora- és a középső bronzkori tell-kultúrák . . . 142
Bronzkori települési góc a Tiszazugban – Tiszaug–Kéménytető . . . 143
Sírok Nagyrév–Zsidóhalom körül . . . 144
A Hatvan-kultúra területfoglalása . . . 145
Egy jellegzetes alföldi tell-telep: Jászdózsa–Kápolnahalom . . . 146
A Hatvan-kultúra temetői . . . 147
Közép-európai típusú gazdálkodás: földművesek a Dunántúlon . . . 148
Fazekasmesterek a Dunántúlon . . . 150
A mészbetétes kerámia kultúrájának temetkezései . . . 150
Erődített központok a Duna mentén . . . 151
a Vatya-kultúra temetkezései – Dunaújváros–Dunadűlő . . . 155
A Tisza-vidék középső bronzkorának fénykora: a Füzesabony-kultúra . . . 156
A Füzesabony-kultúra temetői . . . 157

A Berettyó–Körös-vidék középső bronzkori lakói – a Gyulavarsánd-kultúra 158
Egy Berettyó menti tell: Túrkeve–Terehalom 158
Tell-települések a Maros torkolatvidékén 160
A koszideri korszak 161
Egy új korszak kezdete: a Kárpát-medence késő bronzkora 161
Hódítók nyugat felől: a halomsíros kultúra 161
A kitágult világ: a bronz mesterei a Kárpát-medencében 163
A bronzkori fémművesség 167
A bronzkori fémművesség kezdetei 167
A bronzművesség a középső bronzkor idején 168
Az aranyművesség 170
A késő bronzkori bronzipar 170
A késő bronzkori aranyművesség 173

VII. A VASKOR

SZERK.: JEREM ERZSÉBET

A vaskor kezdete: a preszkíták 177
A középső vaskor: a szkíták a Tisza-vidéken 179
A temetkezések emlékei 179
A települések, a gazdaság 180
Lószerszámzat, fegyverzet 181
Állatstílusú művészet 182
Edényművesség 182
A korai vaskor a Dunántúlon: a Hallstatt-kor 183
Új kutatási eredmények 183
Erődített telepek 184
Halmok, túlvilági élet 185
Az urnatemetők 187
Fegyverek, lószerszámok, viselet: a férfisírokban található leletek 187
Női viselet, ékszerek 187
Az edényművesség remekei, az ábrázolások 188
A falusias jellegű telepek 190
Kézművesség 191
A késő vaskor – La Tène-kor, a kelták 192
A kelta kutatás legfontosabb új eredményei 192
A kelták története 192
A kelta temetők és temetkezési szokások 193
A sírokban található mellékletek és viselet 195
Településtörténet 197
A kézművesség remekei 198
A vallás 200
A ménfőcsanaki kelta lelőhely 201

VIII. A RÓMAI KOR

SZERK.: VISY ZSOLT

A római kor történeti vázlata 205
A kutatás jellege 205
Pannonia 205

Berendezkedés Pannoniában 205
Az életmód változása 206
Pannonia szerepe a Római Birodalomban 207
Pannonia az antik világban 207
A 4. század változásai 208
A továbbélés kérdései 208
Pannonia határvédelme 208
Erődítmények 209
Őrtornyok 213
Limesút 215
Késő római erődök Pannoniában 215
Római utak a Dunántúlon 218
A pannoniai városok 221
A pannoniai városok kialakulása 221
A pannoniai városok vallási élete 223
Savaria 224
Scarbantia 226
Aquincum polgárváros 227
Brigetio 229
Sopianae 231
Aquaeductus és a közművesítés 232
Engedélyezés, tervezés, kivitelezés 233
Üzemeltetés, fenntartás 234
Vízzel kapcsolatos regionális létesítmények 234
Új eredmények 234
A római vízvezetékek későbbi sorsa 234
Vidéki települések Pannoniában 235
Villák 235
Római kori villák a Balatontól északra 238
Falusi jellegű települések Pannoniában 241
A kézművesség emlékei 243
Bányák 244
Téglaégető kemencék 244
Mészégető kemencék 245
Fazekaskemencék 245
Üvegművesség 246
Vasművesség 246
Bronzművesség 247
Kultuszközpontok Pannoniában 247
Temetkezés 251
A temetkezési szokások alakulása a római korban 252
A temetkezések és a településszerkezet 255
Síremlékek, sírépítmények 256
Római kori halomsírok a Dunántúlon 257

IX. A RÓMAI KORI BARBARIKUM

SZERK.: Vaday Andrea

Történeti áttekintés 265
A római kori Barbarikum kutatásának története 267
A szarmaták 267
A kelták 269

A dákok 269
A kvádok 270
A vandálok 271
A szarmata területek régészete 271
Temetkezések 271
A települések 275
A szarmata területek észak, északkeleti határvidékének régészete 278
A következő lépcsőfok 280

X. A NÉPVÁNDORLÁS KORA

SZERK.: Vida Tivadar

A népek országútján 283
A hun kor 284
A hunok története 284
Kutatástörténet 285
Temetkezések, társadalom 286
A szarmaták a hun korban 287
A romanizált lakosság az 5–6. században 289
Germánok és alánok a Dunántúlon az 5. században 291
A keleti gótok 291
A szvébek 293
Germánok az Alföldön az 5. században 293
A gepidák 294
Történet 294
Kutatástörténet 295
A temetők, a társadalom 296
A telepek 297
A langobardok 298
Történet 298
Kutatástörténet 299
A temetők, a társadalom 300
A telepek, az életmód 301
A korai és a közép avar kor 302
Történet 302
Kutatástörténet 302
A temetkezések és a társadalom 304
A közép avar kor 306
Kézművesség, viselet, eszközök 306
A települések, az életmód 307
A kései avar kor 308
Történet 308
Kutatástörténet 308
A temetők, a társadalom 309
Kézművesség 310
A telepek 311
A Karoling-kor 312
Történet 312
Kutatástörténet 313
A temetők 314
A telepek 314
Mosaburg/Zalavár 315

XI. A HONFOGLALÁS KORA

SZERK.: Révész László

A magyar honfoglalás kori emlékek régészeti kutatásának története . . . 321
10–11. századi települések . . . 325
Földvárak a 11–13. századi Magyarországon . . . 328
Kézművesség . . . 331
A honfoglaló magyarok hiedelemvilága és művészete . . . 333
A honfoglalás kori temetők és leleteik . . . **338**

XII. A KÖZÉPKOR ÉS A KORA ÚJKOR

SZERK.: Laszlovszky József

A középkori régészet Magyarországon . . . 347
Középkori királyi központok . . . 348
Székesfehérvár . . . 350
Esztergom . . . 352
A budai királyi palota . . . 355
13. századi királyi várak . . . 355
A budavári gótikus szobrok . . . 358
A budai palota a középkor végén . . . 358
Visegrád . . . 359
A reneszánsz újjászületése Visegrádon . . . 362
Középkori városaink régészete . . . 364
A középkori városszerkezet régészeti kutatása . . . 365
Középkori városi plébániatemplomok, ispotályok . . . 367
A városi régészet és az írott források . . . 367
A középkori mezővárosok . . . 368
Székesegyházak, kolostorok, templomok: középkori egyházi emlékeink régészeti kutatása . . . 372
Középkori kolostorok . . . 372
Ferences kolostor Visegrádon . . . 375
Várak, erődök, palánkok – Középkori és török kori hadiépítészet . . . 377
Kisvárak . . . 377
Királyi várak a késő középkorban . . . 378
Hadi építészet a török kori Magyarországon . . . 380
Palánkvárak a török kori Magyarországon . . . 381
Középkori falvak és határuk . . . 383
Az Árpád-kori agrártelepülések szerkezete az 1990-es évek nagy leletmentéseinek tükrében . . . 384
Árpád-kori településtörténeti kutatások a Duna–Tisza közén . . . 385
Falusi plébániatemplomok . . . 386
Egy középkori lakóház rekonstrukciója . . . 386
Népek és kultúrák a középkori Magyarországon . . . 388
Keleti népek a középkori Magyarországon . . . 388
A besenyő és a kun előkelők emlékei . . . 389
Az aultól a faluig, a kun és a jász szállások települései . . . 391
A kun és jász szállástemetők emlékei . . . 392
Különböző népcsoportok a középkori Magyarország városaiban . . . 394
Zsidóság és urbanizáció . . . 394
Középkori anyagi kultúra – középkori régészet . . . 397
Mesélő kályhák, míves poharak. Késő középkori kerámia . . . 397

Nagy Lajos-kori kályha Visegrádról 399
Gótikus kályhák és hatásuk a népi kályhásság fejlődésére 399
Mátyás-kori kályha a visegrádi palotából 401
Addig jár a korsó a kútra... 402
Török kori régészet – kora újkori régészet 404
A török hódoltság kora 405
Török anyagi kultúra 408
A falvak virágkora és hanyatlása 410
A török kori magyar anyagi kultúra 411
Egy rejtőzködő településtípus. Tanyák, szállások 412

XIII. RÉGÉSZETI INTÉZMÉNYEK

SZERK.: Wollák Katalin

Régészeti gyűjtemények és múzeumok 415
Mátyás antik gyűjteményétől a Nemzeti Múzeumon keresztül a „szakmúzeumig“ 415
A „régészeti“ múzeumok változó feladatai a 19. század végétől, megszületésüktől napjainkig 417
Feltárások: kincskereséstől az autópálya régészetig 417
Régészeti oktatás és kutatás az egyetemeken 419
Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet 419
Szegedi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék 421
Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék 422
Miskolc, Miskolci Egyetem, Ős- és Ókortörténeti Tanszék 423
Szombathely, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Történelem Tanszék 423
A Magyar Tudományos Akadémia és a régészet 423
Tudománypolitika, kiadói tevékenység 424
Tudományos minősítés 424
Akadémiai tagságok 424
Köztestület 424
MTA Régészeti Intézete 424
Védett régészeti lelőhelyeink – önkéntesek és amatőrök a régészetben 425
Nyilvántartás és adattárak 427
Régészeti emlékek helyreállítása, bemutatása: régészeti parkok, kísérleti régészet 429
A magyar régészeti örökség és a világörökség 432
Műemlékvédelem a megújult örökségvédelemben 434

A kötetben szereplő lelőhelyek 437
Válogatott irodalom 445
Képek jegyzéke 467
Kronológiai táblák 473

Kiadja a Teleki László Alapítvány
Felelős kiadó: Diószegi László
Felelős szerkeztő: Barabás Béla
Olvasószerkesztő: Császtvay Tünde
Tipográfia: Kováts Imre
Szöveggondozás: Antal Béla, Hingyi Gábor
Nyomdai előkészítés: Teleki László Alapítvány szerkesztősége

T. Biró K. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.

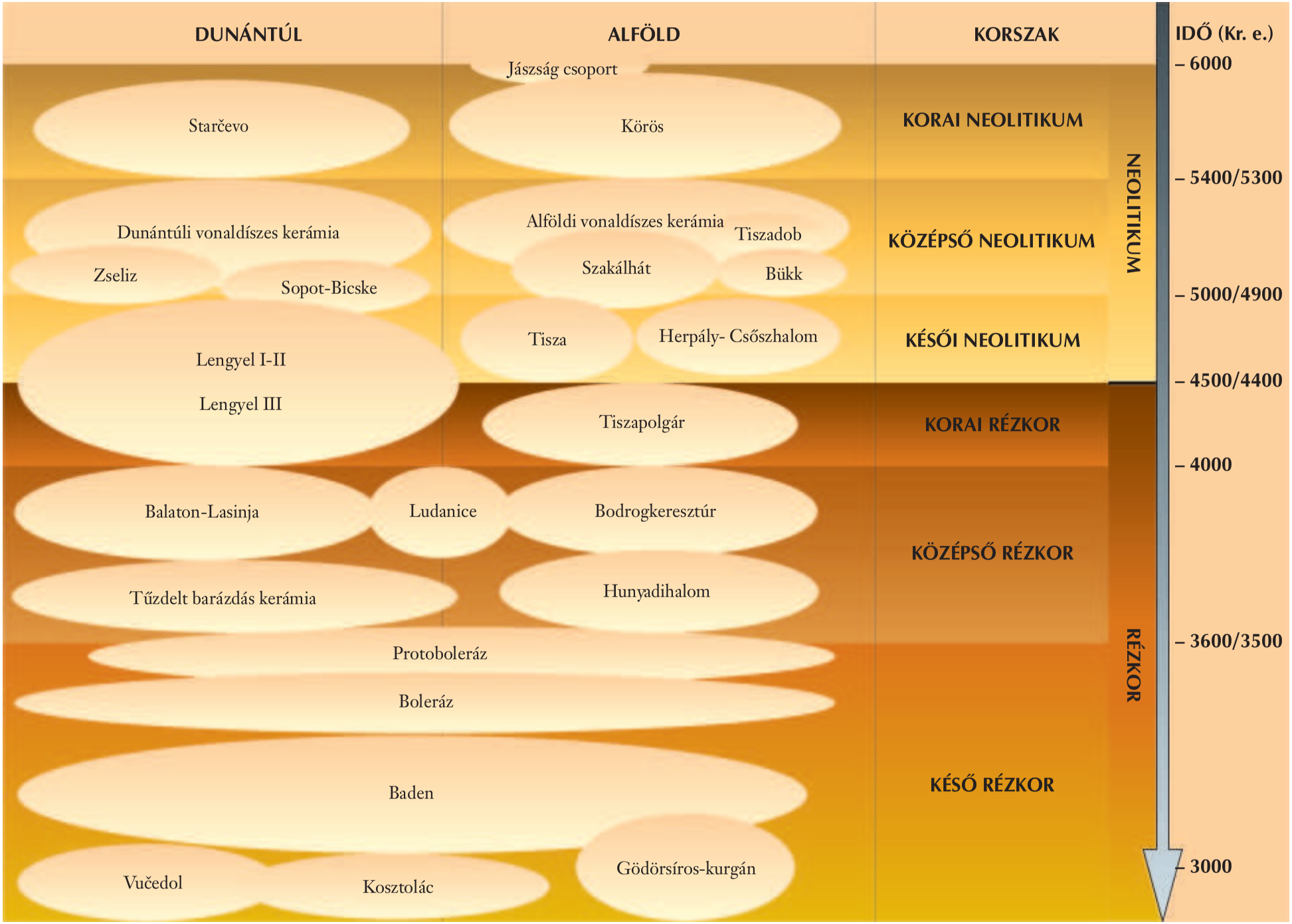

T. Biró K. - M. Virág Zs. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.

Jerem E. – Kiss V. – Kulcsár G. – V. Szabó G. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.

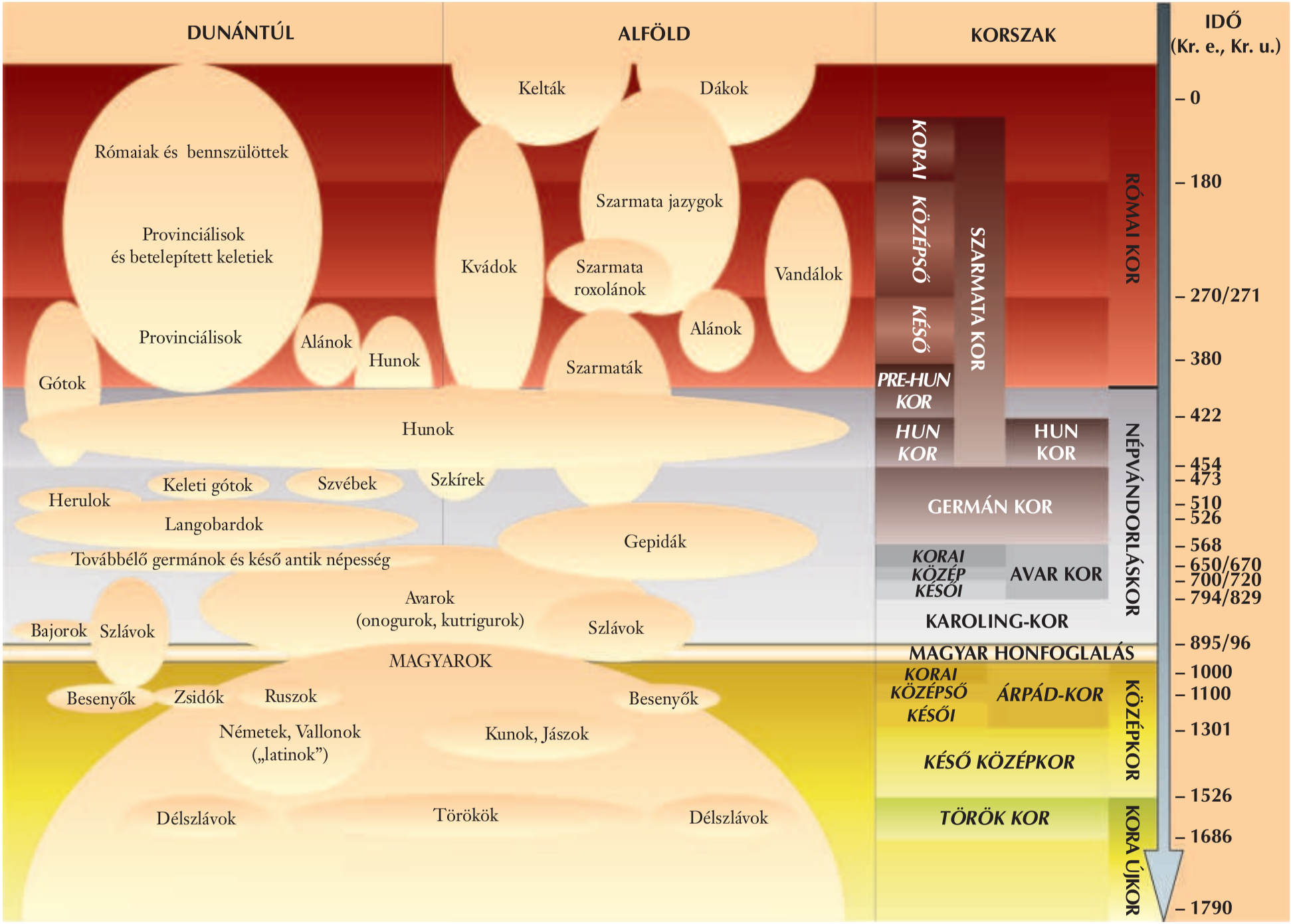

Hatházi G. - Kovács L. - Laszlovszky J. - Szőke B.M. - Vaday A. - Vida T. - Visy Zs. adatai alapján szerkesztette: Vaday A.